

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮૦૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ નિદાંતુ આદર્શભક્તિ

વિષય ડ્ર : ૬૬

NIGHANTU ADARSHA.

PART I

A Treatise on Vegetable Materia Medica.

Containing various valuable prescriptions of renowned authors, with critical notes, ample quotations and vivid descriptions of about 700 plants:-with notices of their chief value in medicine, commerce and arts.

By

VAIDYA BAPALAL G. SHAI

Hansot. Dist. BROACH.

Price Rs. 6-8-0

Printed at "The Aditya Mudranalya" Ahmedabad.

By

Proprietor Gajanan V. Pathak.

First Edition,
Copies 1100.

Samvat 1983.
A. D. 1927.

(All rights reserved)

નિઘંટુ આદર્શ

(પૂર્વાર્ધ)

વનસ્પતિનાં વિવિધ ભાષામાં નામ, શુભ્ર,
વર્ણન, વિવિધ ઉપયોગો, વક્તવ્ય, નોટ્સ,
પ્રાચીન અને અર્વાચીન મત—સમાલોચના.
ચરકના સમયથી તે આજદિન સુધીના
વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો, સંદિગ્ધ ઔષધીઓનો
:: :: નિર્ણય ઇત્યાદિ સમન્વિત :: ::

લેખક અને પ્રકાશક

વૈદ્ય બાપાલાલ ગરબડદાસ શાહ
હાંસોટ. (જી. ભરૂચ)

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યપ્રેસ, શાંતિનગર: અમદાવાદ.

મુદ્રક: ગુલામ વિશ્વનાથ પાઠક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી એપીગ્રાફ-સંગ્રહ

૩૩:૬૬

૧૩૮૦૬

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત ૧૧૦૦

*

વિ.સં. ૧૯૮૩

ઈ.સ. ૧૯૨૧

અર્પણ પત્રિકા

જેમનાથી મને આ ગ્રંથ લેખવાની પ્રેરણા મળી

તે

બદ્ધે મારા વિદ્યાર્થી મહાનુભાવ

ગુરુજી

પૂજ્ય શ્રી જયકૃષ્ણભાઈ હંદ્રજી વનસ્પતિશાસ્ત્રી

તથા

પૂજ્ય રા. વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીને

અત્યંત આદર સાથે

સમર્પિત.

પ્રસ્તાવના

તરૂંમહિમા

ઈમર્સન કહે છે કે “ Trees are imperfect men ” અર્થાત્ વૃક્ષો એ અપૂર્ણ માનવીઓ છે. આ કથનમાં આડનું સ્થાન કેટલું ઉંચું છે તે જણાવ્યું છે. આપણા પૂર્વજોએ તો વૃક્ષોને આધીયે વધારે મહત્વ આપેલું છે. હિંદની સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર જ વૃક્ષપ્રચુર વનમાં થયેલો છે. અતિશયી કુશળતા પૂજામાં આડ-છોડની કુશળતા પણ પૂજવામાં આવતી.* જેટલું ઉંચું સ્થાન આડને હિંદુ સાહિત્યમાં આપાયેલું છે તેટલું બીજા કોઈ પણ પ્રગ્નના સાહિત્યમાં નથી. અને હોય પણ ક્યાંથી ? બીજા પ્રગ્નની સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર વનમાં નથી થયેલો. મંદની માફક પ્રેમને તરૂં પણ ધીરવીરની માફક શ્રેયને જ ઇચ્છનારા આર્યો જીવન-રહસ્યના અટપટા કોમડા ઉકેલવાને વનમાં જ સીધાવ્યા હતા. ઇતિહાસની ઉધા વખતે જ આ ખ્યાલ હતા એમ કોઈ ન માની લે. “ ભૌતિક સમૃદ્ધિ—material prosperity—ના મધ્યાક્ષ વખતે પણ હિંદુઓનું ચિત્ત કઠોર સાધના અને વનની સાદી જીવગી તરફ જ સદેવ ઝુકેલું રહેતું. ”† આની સ્મૃતિ અજ્ઞાપિ કાયમ રહેલી છે. જે ઉપનિષદો જેવા ઉદાત્ત ગ્રંથો જગતભરના શિષ્ટ સાહિત્યમાં શોધ્યા નથી જડના તે ઉપનિષદો જ ખુદ આ રહ્યક કેપરથી લખાયેલાં છે. આરણ્યકનો અર્થ જ અરણ્યની પેદાશ થાય છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિનું ચિત્ત જ્યારે કોઈ કક્ષાકાર દેરશે ત્યારે તેને વન વિના નહિ ચાલે. વનના શાંત સૌંદર્ય વચ્ચે વિશાળ વડાના નીચે શાન મનેદર પર્યુકડી ઉપર સૂકવેલા ભગવા વચ્ચી જ હિંદુ સંસ્કૃતિનું ખરેખર ચિત્ત દોરી શકશે.

આજ કારણથી વૃક્ષોની આપણા કવિઓએ અને તત્ત્વદષ્ટાઓએ પૂજા કરેલી છે. કવિશ્રી ભવમુનિએ

યો દેહમર્પયતિ ચાન્યમુલ્લસ્ય હેતોઃ

તસ્મૈ વદાન્યગુરવે તરવે નમોઽસ્તુ ।

વૃક્ષોને વંદના કરેલી છે. વેદોમાં પણ વનસ્પતિઓના ગુણગાન ગવાયેલાં છે.‡

* આધારવંશપ્રમુલૈઃ પ્રયત્નૈઃ સંવર્ધિતાનામ્ સુતનિર્વિશેષમ્ ।

કશ્ચિન્ન વાટવાદિરુપપ્લવો વઃ શ્રમચ્છિદામાશ્રમપાદપાનામ્ ॥

રધુ. સ. ૫-૬

૧. Even in the heyday of its material prosperity the heart of India ever looked with adoration upon the early ideal of strenuous self-realization and the dignity of the simple life of forest-hermitage.

Rabindra Nath Tagore

૨. વાન વચ્ચીની ચીં અફલા અપુણા યાશ્વ પુષ્પિણીઃ ।

વૃક્ષસામિપ્રસૂતાસ્તાઃ નો મુચ્ચન્નવંહસઃ ॥ ઝગ્ગવેઠ. ૧૫.

જંગલોમાં જ ભારતનું અદ્વૈતિક સાહિત્ય ખીલ્યું છે અને પોષાયું છે. વિશ્વવિખ્યાત શાકુંતલનો પ્રથમ પડદો વનના સુંદર દૃશ્ય વચ્ચે જ ઉઘડે છે. કુમારસંભવમાં નગાધિરાજ હિમાલયના દૃશ્યથી જ શરૂઆત થાય છે. રઘુવંશનો પહેલો સર્ગ પણ વનના અપ્રતિમ સૌંદર્ય વચ્ચે જ શરૂ થાય છે. દિલીપ અને સુદક્ષિણા બંનેનું વસિષ્ઠના આશ્રમ તરફ પ્રયાણ ખરેખર કવિએ અદ્વૈતિક રીતે જ વર્ણવ્યું છે. પોદા વાંસમાં પવન ભરાવાથી નીપજતા સંગીતધ્વનિ સાથે કુંળેમાં વનદેવતા તાલ મીલાવીને નૃપતિનાં વંશકૃત્યોનાં યશોગાન ગાતાં હતાં. રસ્તામાં વૃદ્ધ ગોપાલો ઘીનાં તાંસળાં ભરી ભરીને સત્કાર માટે આવતા. રાગરાણી બંને તે વૃદ્ધ ગોપાલને ઝાડોનાં નામ પૂછતાં હતાં:—

હૈયંગવીનમાદાય વૌષટ્વદ્વાનુપસ્થિતાનુ ।

નામધેયાનિ પૃચ્છન્તૌ વન્યાનાં માર્ગશાલિનામ્ ॥

સર્ગ ૧-૪૫

વૃક્ષો તરફનો કેટલો ઉત્કટ પ્રેમ ! આવા પ્રેમથી જ ‘તરવે નમોસ્તુ’-‘વૃક્ષો ! તમને અમારા નમસ્કાર છે’-ખોલાય.

રામાયણ મહાભારતમાં પણ વનની નૈસર્ગિક લીલાના વર્ણનથી જ સર્વોત્તમ બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. **યત્ર હ્રુમા અપિ મૃગાં અપિ વાન્ધવો મે-**જ્યાં ઝાડો અને હરણાં મારાં સગાંબહેનાં છે એમ મને લાગે છે-આમ **શ્રારામચંદ્રણ** પોતે કહે છે. જ્યાં વૃક્ષો તરફ આટલો પ્રેમ હોય ત્યાં બીજી શાની ખામી હોય ?

વૃક્ષનાં અનેક નામમાં એક નામ ‘તરુ’ છે. અમરકોપના ટીકાકાર **ક્ષીરસ્વામી** તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—**તરન્તિ આપદં અનેન ઇતિ તરુઃ** । અર્થાત્ જેના વડે મનુષ્યો દુઃખો તરી જાય છે તેથી જ તેનું નામ તરુ. આ એક જ અર્થમાં તરુહિમાના અનેક ગ્રંથો આવી જાય છે. વરસાદ અને ઝાડોનો સંબંધ, ઝાડ અને ખેતીનો સંબંધ, ઝાડ અને આરોગ્યનો સંબંધ, ઝાડ અને નદી વગેરેનો સંબંધ—આ બધાં મોટાં થોડાં ભરાય એવાં પ્રકરણો આ ‘તરુ’ જેવા એક જ શબ્દમાં શું નથી આવી જતાં ? જેનાથી આપત્તિઓ તરી જવાય તે તરુ. ઝાડનો નાશ કરીને જે આપત્તિઓ આપણે વહોરી છે તે કાણુ નથી જાણતું ?

વૃક્ષો તરફની આપણી બેદરકારી અસહ્ય છે. જંગલો એક પછી એક કપાતાં જાય છે, નવાં વૃક્ષો રોપવાનું કોઈને સૂઝતું નથી. આજથી આઠ વર્ષ પહેલાં જે જંગલોમાંથી પસાર

જે ફળવાળી ઔષધિઓ છે અને જે ફળ વગરની છે, જે દુલ્લ વગરની છે અને જે દુલ્લવાળી છે તે-બૃહસ્પતિથી ઉત્પન્ન થએલી ઔષધિઓ ! અમને પાપથી મુક્ત કરો.

ત્વમુત્તમાસ્યોષધે તવ વૃક્ષા ઉપસ્તયઃ ।

ઉપરિતરસ્તુ સોડ્ડમાર્કં યો અસ્માનમિદાસતિ ॥ ઝગ્વેદ. ૨૩

હે ઔષધિ ! તું ઉત્તમ છે. ખીન* વૃક્ષો તારાથી નીચાં છે. માટે જ અમારી હિંસા કરે તે નીચે પડે.

* “હચ્છંતી જડીબુટ્ટી”માં આ બધા વિષે વિસ્તારથી ઉલ્લેખ થએલો છે.

થતાં ન હતું તે અત્યારે સાફ મેદાન જેવાં થઇ ગયાં છે. આ સંહાર ક્યાં જઇને અટકશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

વૃક્ષારોપણ

“ આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ પંચ મહાભૂતોમાં પાર્થિવતત્ત્વને પ્રધાનપદ આપેલું છે. કારણ એના ઉપર જ સર્વ સૃષ્ટિનો આધાર છે. એ પરમભૂત-પાર્થિવ તત્ત્વને એક છેડે માટી છે, બીજે છેડે મનુષ્ય છે. આ નિર્જીવ પૃથ્વી સજીવ પ્રાણીઓને અને સર્વશ્રેષ્ઠ માનવજાતને અન્ન આપે છે. એ જીવનવિહીન પૃથ્વી અને પ્રાણી વચ્ચેના સેતુ વનસ્પતિ-ઔષધિ અને વૃક્ષ છે. સર્વ પ્રાણીઓ પૃથ્વીનો રસ લઇને જ જીવે છે. પણ એ બધો રસ વનસ્પતિ-ઔષધિ દ્વારા મળે છે. જે વનસ્પતિદ્વારા એ ન મળે તો સીધી રીતે પૃથ્વીને ચૂસીને પોતાનું જીવન નિભાવી શકે એવી પ્રાણીઓની અને મનુષ્યોની શક્તિ નથી. ફળ, મૂળ, ઘાસ, ગાયનું દૂધ એ બધાની ઉત્પત્તિ વનસ્પતિમાંથી જ છે. વનસ્પતિ ભૂમિમાંથી પ્રાણવહન કરે છે. અને તેથી જ એને પૃથ્વી-માતાનાં સ્તનરૂપ કહેલી છે. પૃથ્વીમાતાનો પ્રાણુરસ, વનસ્પતિદ્વારા લઇને, જીવો પોતાનું જીવન ચલાવે છે.

“ પરંતુ એ વનસ્પતિનો આપણે આહારદ્વારા જ નહિ, પણ બીજાં અનેક પ્રકારનાં સંસારકાર્યોથી નાશ કરીએ છીએ. અને એ નાશના પ્રમાણમાં આપણે એનો ઉછેર કરતા નથી. આપણાં ઘર, ઈંદન વગેરે વનસ્પતિમાંથી જ મેળવીએ છીએ. જે જે દેશોમાં અરણ્યો નષ્ટ થએલાં છે તે તે દેશોમાં વૃષ્ટિ ઓછી થએલી છે. એ દેશના પંડિતોએ તેમને ચેતાવેલા કે તમે વનસ્પતિનો ઉછેર કરો, નહિ તો વરસાદ ઓછો થવાને લીધે સમસ્ત દેશ મરુભૂમિ થઇ જશે-એ તમારું મૃત્યુસંકટ છે. એમણે આ મૃત્યુસંકટ ટાળવાના ઉપાય તરીકે ત્યાંના વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યેક વર્ષે એકેક વૃક્ષ રોપવાની સૂચના કરી અને પ્રજામાંના દરેકને ઉત્સવ પ્રસંગે એકેક ઝાડ રોપવાનો નિયમ દરાવ્યો. આમ અનેક પ્રકારે વનસ્પતિની પુનઃપ્રતિષ્ઠા થવાથી એ દેશમાં વરસાદ પાછો વધવા લાગ્યો છે. આપણે પણ અત્યારથી સાવધાન નહિ થઇએ તો આપણું મૃત્યુ સમીપ આવતું જાય છે. રાજપુતાનાની પાસેનું બ્રહ્માવર્ત-સરસ્વતી અને દશદત્તીની વચ્ચેનાં-પહેલાં નદી અને વનસ્પતિથી ભરેલું હતું. અને તેથી જ બ્રહ્માવર્તને આયોર્વર્તનું મુખ્ય સ્થાન ગણેલું છે. તેને સમસ્ત તીર્થોમાં આદિતીર્થ ગણેલું છે. પરંતુ જંગલનો નાશ કરવાથી તેજ બ્રહ્માવર્ત આજ મરુભૂમિ થઇ પડ્યું છે. એ રણે મહેસાણા અને કલોલ પર્યંત આક્રમણ કર્યું છે, અને અહીં પણ ધીરે ધીરે વૃષ્ટિ કમા થવાથી રણ આગળ વધે છે. આ અવસ્થામાં મૃત્યુ ઉપર પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાનો મુખ્ય ઉપાય વનસ્પતિને ઉછેરવાનો છે. કેટલાયે દેશ મૃત્યુ ઉપર વિજય મેળવવાને કમર કસીને મહેનત કરી રહ્યા છે, અને તેમાં કેટલાકે વિજય મેળવ્યો છે. જે ભારતવર્ષમાં ઋષિઓએ વનસ્પતિને આશ્રયે જ આશ્રમો અને મંદિરો સ્થાપેલાં અને સાધના કરેલી અને જે દેશમાં વનસ્પતિ પૂજ્ય ગણાય તે પવિત્ર પ્રાચીન દેશ વનસ્પતિ ઉછેરવામાં પાછળ પડશે ?

“ આપણા દેશની પ્રાચીન સભ્યતાને અરણ્યની (તપોવનની) સભ્યતાને નામે ઓળખવામાં આવે છે, અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પ્રાચીન ભારતવર્ષના વિશ્વવિદ્યાલય વિશે સુરોપમાં કહેલું તેને “ Message of the Forest ” એવું નામ આપેલું છે. આપણા પ્રાચીન યોગીઓએ કહ્યું છે કે વનસ્પતિ પાસે ધણું શીખવાનું છે. પોતે દિવસે સૂર્યનો તાપ

પ્રકલ્પ કરે અને મનુષ્યને હાથા આપે. જીવનમાં પોતે કુઃખ સહી બીજાને સુખ આપવું એ મહાત્મનની તેઓ દીક્ષા આપે છે. સ્વાર્થ-મૂઢ મનુષ્ય પોતે સુખ લઈ બીજાને કુઃખ આપે પણ વનસ્પતિ ઉઘટા જ બોધ આપે છે. વનસ્પતિ-ગુરુના ચરણ તળે બેસીને એ સત્ય આપણે મેળવીએ.....

“અહીં આજે મેં મરુભૂમિ અને અનાદિષ્ટિ પર વિજય મેળવવાનું, કુઃખનો જાતે સ્વીકાર કરી બીજાઓને સુખ આપવાનું, અંતરમાં મહાશક્તિ ધારણ કરી બહાર સુંદર શાંત સ્વરૂપ ધારણ કરવાનું અને નીરસ જીવનને દાનથી સરસ બનાવવાનું એક ચિહ્ન આ પાંચ વૃક્ષ રોપીને રાખ્યું છે. સૌની દૃષ્ટિની બહાર-પેલી પાર અને લોકની પ્રશંસાથી પણ પાર-નિઃશબ્દ સાધનાની પવિત્ર ભૂમિમાં તપશ્ચર્યા કરવાને આ પંચવટી સ્થાપિત કર્યું છે.”^૧

શસ્ત્રચામક દિંદને મરુભૂમિ થતી અટકાવતી હોય તો વૃક્ષારોપણ કરવાં જ પડશે. પ્રભુ આપણને સન્મતિ આપો !

ઔષધિ તરિકે વનસ્પતિનો વપરાશ.

ઔષધિના બે અર્થો થાય છે:—“ઓષં રજં ધયતિ इति औषधिः”—વેદનાને દૂર કરે તે અને ‘ઓષો દઢો ધીયતે અવ इति औषधिः’—અર્થાત્ જેના ગર્ભમાં આસ છે તે. ઔષધિ તરીકે વનસ્પતિનો પ્રથમ વપરાશ કરવાનું માન આર્યોને છે. ઋગ્વેદમાં આના શ્રેષ્ઠ પુરાવા મળી આવે છે. “સગમગ ૧૦૦ ઔષધિઓનાં નામ વૈદિક સાહિત્ય-માંથી મળે છે. સામાન્ય રીતે પારંપરિક ઔષધિઓનો પણ ઔષધ તરીકે ઉપયોગ જાણીને જે સ્વાભાવિક આનંદ લુહિશાળી સહૃદય મનુષ્યને થાય તેનું સુંદર ચિત્ર ઋગ્વેદના ઔષધસ્તુતિ નામના એક સૂક્તમાં આયર્વણલિપગ નામના એક પ્રતિભાશાળી વૈદ્યઋષિએ કાઢપણ ભાષામાં ઉત્તમ કાવ્ય ગણાવા યોગ્ય શબ્દોમાં ચીતર્યું છે. આ શબ્દો ઔષધિના વેદકીય ગુણોની પહેલી ઓળખાણના ઉભરા તરીકે ઔષધશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહેવા યોગ્ય છે.”^૨

આજે અત્યારે પણ એકાદ નવીન ઉપયોગી વનસ્પતિ આપણા જીવામાં આવે છે તો કેટલો બધો આનંદ આપણને થાય છે ? પ્રાચીન ઋષિઓને પણ જ્યારે વનસ્પતિનો ઔષધિ તરીકે ઉપયોગ સમજાયો હશે ત્યારે એવો જ-બહુ એથી યે વિશેષ આનંદ થયો હોય તો તેમાં શંકા લાવવાનું કારણ નથી. અને આ જ કારણે ઔષધિ માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થનાર ઋષિનાં નીચેનાં વચનો ધ્યાન દેસા યોગ્ય છે:—

“ઔષધિઓ ! તમે તો માતા છો, માટે તમને દેવીઓને પ્રાર્થના કરે છું કે હું તમારે માટે-તમને મેળવવા માટે ઘોડાને, ગાયને, વસ્ત્રોને તથા આત્માને આપી દઉં છું.”^૩

૧. સાંતિનિકેતનના મિનિસ્ટ્રાલ લી. ફિલિપ્સેલ્સને કરાઈકામાં વૃક્ષરોપણ નિમિત્તે આવેલા ભાષણમાંથી. ‘અસ્થાન’ અંક ૩. પુસ્તક ૧.

૨. આ સૂક્ત તેના ગુરુતરી ભાષાંતર સાથે વાંચવું હોય તો જુઓ ‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ પુ. ૪. અંક ૧૨ માં શ. કુર્ગશંકર કેવળશામ શાસ્ત્રીનો “આયુર્વેદનો ઇતિહાસ.”

૩. ઔષધીરિતિ માતરસ્તદ્વો દેવીરુપમુતે ।

સનેયમશ્ચે ગાં વાચ આત્માનં તવ પુરુષ ॥ ૪. ઋગ્વેદ.

અ. વિ. પુ. ૪ કું. અંક. ૧૨ એ.

ઉપયોગિતા સાથે વસ્તુનું મહત્વ વધે છે એ તો બધા જ જાણે છે. ઔષધિઓ જેમ જેમ કિમતી જણાતી ગઈ તેમ તેમ તે તરફ આકર્ષણ થવા લાગ્યું. આવી રીતે હિંદુઓના પૂર્વજોએ વનસ્પતિઓનું જ્ઞાન સૈકાઓના અનુભવ પછીથી પ્રાપ્ત કર્યું. બીજી કેઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથ પાસે આટલો ઔષધિભંડાર તેના સાહિત્યમાં સચવાયેલો નથી.^૧ આખીસોનીઆ, ચીન, ઇરાન, ગ્રીસ, રોમ, અરબસ્તાન વગેરે પ્રાચીન દેશોની ઔષધિ સંબંધી માહિતી નહિ જેવી જ હતી.

જંગલીઓની વનસ્પતિ.

જંગલોમાં વસનાર ગ્રંથ સ્વાભાવિક રીતે જંગલમાં થતી વનસ્પતિ સાથે વધારે પરિચય સાધે છે. એ પ્રાચીન વનવાસીઓએ જ ઔષધિઓને પ્રસિદ્ધિમાં આણી છે. અત્યારની દરેક સુધરેલા દેશની મેડીસીન મેડીકા આ જંગલી કહેવાતા વનવાસીઓના જ્ઞાનને જ આભારી છે. પ્રથમ તેઓએ જ મૂળ, ફળ, ટુકડા ખાધાં અને અમુક દવા અમુક જ ગુણ કરે છે એ નક્કી કર્યું. તેઓ બિચારા તેમના અનુભવોને કાગળ ઉપર રૂપકાની નથી ગયા એટલે તેમના જ્ઞાનભંડારનો પુરાતત્ત્વગવેષકને પત્તો નથી લાગતો.

પણ જંગલીઓના વનસ્પતિષિક્ષક જ્ઞાનને આમ તિરસ્કારથી આપણે ન જોવું જોઈએ. કેટલીક દવાઓના ઉપયોગ તો આપણે આવાઓ પાસે જ જાણ્યો છે. મેથેરી મામા સીંકાનાનો, હૃદયના રોગોમાં ડીઝેલીસ, સ્ટ્રોફે-થસ અને શીઝયોસ્ટીઝમાનો, અને કટુપૌષ્ટિક તરીકે સિકેનાનો ઉપયોગ આપણે આવા જંગલીઓ પાસે જ જાણ્યા છીએ અને આ જ કારણથી હિંદુઓના આઠ વૈદ્યોએ વગોને જંગલીઓ, ભરવાડો, ગોવાળીઆઓ, રખારીઓ વગેરે પાસેથી જ ઔષધિ જાણવાનું કહ્યું છે તેમાં નવાઇ જેવું કશું જ નથી. અરકાચાર્યે ૨૫૯ જણાવ્યું છે કે:—

ઓષધીઃ નામરૂપાભ્યામ્ જ્ઞાનતે હ્યનપા વને ।

અવિપાશ્ચૈવ ગોપાશ્ચ યે ચાન્યે વનવાસિનઃ ॥*

૧. "It is greatly to the credit of the people of India that they were acquainted with a far larger number of medicinal plants than the natives of any other country on the face of the earth." Indian Medicinal Plants. Intro. P. XXXV.

"ઔષધિ સંબંધી ધણુજ્ઞ જ્ઞાન આપણને શિકારીઓ, ગોવાળીઆઓ, ભરવાડો, રખારીઓ પાસેથી જ મળ્યું છે. તે સંબંધી લંડનની ક્રોન્ડ કૉલેજ હૉસ્પિટલના ડૉ. રેન્ડ કૉલેજીડ એમ. એ. એમ. ડી.,-એ એક સરસ બાપણ આપેલું એ લેન્ડેનમાં ઉતારવામાં આવ્યું હતું. તે બાપણનો સાર નીચે ઉતારવામાં આવ્યો છે:—

પશુઓની માદક અનુભવથી જ માણસોએ પણ કેટલાક યોગ્ય તેમ જ ઔષધિવિષયક જાણવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એ તો નિઃસંદેહ જ છે. પશુઓની ટેવોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીને તેનું જ અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હોય તો નવાઈ નહિ. પહેલાંના લોકો જ્યારે શિકાર કરીને જ નિર્વાહ કરતા હતા ત્યારે પશુઓની રીતભાત તરફ તેમનું લક્ષ્ય ખેંચાયું જ હશે અને આનું અનુકરણ તેઓએ કર્યું પણ હશે. જેમ જેમ પ્રાચીન રહસીઓને ખિસક શોધવા માટે પ્રયાસો કરતા પડ્યા હશે તેમ તેમ તેમનું ઔષધ સંબંધી જ્ઞાન પણ સાથે સાથે વધેલું હશે."

(Scientific American Supplement. April 14 & 21, 1917)

રસાયનશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિનો ઉપયોગ.

આ જંગલીઓના અનુભવની દવાઓ હિંદુસ્તાનમાં તો અદ્યપિપર્યંત વપરાતી આવે છે, અને વપરાયા જ કરે છે; પણ યુરોપ અમેરિકાના વિદ્વાનોનું જ્ઞાન આ દિશામાં આજથી સૈંકા પહેલાં શૂન્ય જેટલું હતું. તેઓ આ જંગલની જડીભુટ્ટીઓ તરફ તિરસ્કારથી નોંતા હતા. પણ પગ તળે હુંદાતી નજીવી વનસ્પતિમાં તેમાંના કેટલાકને ચમત્કાર જણાયો એટલે તેઓ તેની પાછળ મંડ્યા. પરિણામે આ વિદ્યા પણ એકદમ વધવા લાગી. ચૂર્ણ અને ગોળીઓ પરથી રસક્રિયા અને પ્રવાહી ટીંકચરોની શોધ થઇ, પછી *Active Principles* શોધાયા અને તે પછી હવે વનસ્પતિમાંથી જ જે તરવો હાથ આવે તેવાં તરવો રસાયન-શાસ્ત્રની મદદથી બનાવવા લાગ્યા છે. હવે તો દવાઓમાં 'ફેશન'નો યુગ બેઠો લાગે છે. ગમે તેવી ઉપયોગી વનસ્પતિ પણ એમને એમ વપરાતી બંધ થઈ છે. ગત મહાન યુદ્ધ વખતે આ સ્થિતિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી.

પણ દરેક સ્થિતિ કાયમ માટે રહેતી નથી. આઘાત સામે પ્રત્યાઘાત હોય જ. બીક્બેરી (*Vaccinium myrtillus*) જેની ઉપયોગી દવા વિરે ડા. મેક્સ. એમ. બર્નસ્ટેમ એમ. બી. એ હંડનની હંટેરીઅન સોસાયટી આગળ એક બાપણ આપ્યું અને તેમાં ઉપરોક્ત છોડ ટાઇફોઇડ અને બીજાં ચેપી રોગોમાં ઉપયોગી હોવાનું જણાવ્યું. આ બધાના પરિણામે વિદ્વાનોનું વનસ્પતિ તરફ ધ્યાન ખેંચાયું; આ છતાં પણ અત્યારે દવાઓમાં ફેશનનો જે યુગ બેઠો છે તેને હકાવી કાઢતાં વર્ષો નેહશ. અત્યારે તો દરેક વનસ્પતિને રાસાયનિક વિધિથી તપાસવામાં આવે છે. તેનાં ઉપયોગી તરવો—principles and alkaloids તપાસાય છે. આ તરવો મૂળ દવા જેટલું કામ કરે છે કે નહિ તે અમે નથી કહી શકતા પણ એક વિદ્વાનનાં વચનો યાદ રાખવા જેવાં છે:—

"We may assuredly hope that medicine when it has thoroughly ruined its digestion with synthetical remedies and tested all the organs of the animal body will return to the most ancient remedies of mankind, to the medicinal plants and drugs, for the utility of which the experience of the thousands of years vouches." (Dr. Ischirch, Professor of Practical chemistry in the University of Berne. 'Lancet' 2nd no. Oct. 1909.) આ ભવિષ્યવાણી ખરી પડે તો નવાબ નહિ. પણ હાલમાં એ ખરી પડે એમ લાગતું નથી. અપ્રતિહત વેગે ધસતા આ ફેશનના જમાનાને પલટવા જેટલી માનુષી હસ્તમાં તાકાત રહી નથી.

ઔષધોપયોગી વનસ્પતિઓનો હજી નેહએ તેટલો સર્વમાહી અભ્યાસ કરવામાં નથી આવ્યો. આ ક્ષેત્ર તરફ પ્રયાસ થવા લાગ્યા છે એ વાત કબુલ કરીને હજી આ તરફ અનેક કર્મકર્મીઓના કામની જરૂર બીજી જ છે, એ પણ સાથે સાથે કહી જ દઉં છું. ડા. મેક્સેલી કહે છે કે:—

“ Not one single drug has been carefully studied so as to understand its full effects on the human system effects that could be easily recognised had a systematic examination been carried out when it was administered in the hospital wards.”

(British Medical Journal 3rd January 1915)

અર્થાત્ હજી સુધી આ દિશામાં વિશ્વાસપાત્ર પ્રયાસ નહિ જોવા જ થયો છે.

અને બીજું. પૃથક્કરણ કર્યા પછીથી પણ એ નિરીક્ષણ અધુરે સાચું જ થયું છે— એ અર્થાત્ તરતે ખરાં જ છે એની ખાતરી પણ શી ? થોડાકું (Withania Somnifera) ઉપરની રાસાયનિક પરીક્ષા જોવાથી તેની ખાતરી થશે. કેટલા વિધવિધ મતો ! એજર એન્ડ્રાએ પુનર્નવાની રાસાયનિક દષ્ટિએ પરીક્ષા કરી. પુનર્નવાર્ધન તત્વ શોધ્યું અને છેવટે તેણે જણાવ્યું કે આ તત્વ સાઈ મૂલક છે. પણ પુનર્નવા કેવળ મૂલક જ નહિ પણ અનેક ગુણસંપન્ન છે તેની હજી રસાયનશાસ્ત્રીઓને ગમ નથી પડી-પડશે કે કેમ તે જ સંદિગ્ધ છે. ડૉ. પોપટભાઈએ પણ અતિવિષા વિષે જે દાખલો તેમના પ્રથમ ગૂ. પ્રાં. વેદ-સંમેલનના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં ટાંકેલો છે તે પણ આ વાત પર વધુ પ્રકાશ પાડે છે તે જણાવે છે કે:—

“ આવી રીતે પ્રાચીન કાલમાં કરવામાં આવેલા પ્રયોગોથી સિદ્ધ થએલી વનસ્પતિઓ ફરી હાલની રીતિએ તપાસનાં તેમાં ગુણદોષની અંદર કંઈપણ ફેરફાર દેખાશે હોય તેમ જણાતું નથી. તેના પ્રત્યક્ષ દાખલા તરીકે જણાવતું જરૂરનું થઈ પડશે કે મુંબઈ સરકારે બેક્ટેરીઓલોજીકલ અને જનરલ રીસર્ચ ઉપર નીમેલા મરહુમ ડૉ. સરવેશ્વર જેઓ એમ. એ. એમ. ડી. સાથે બીજી ઘણી ઉંચી ડીગ્રીઓ ધરાવના હતા, તેઓએ આધુનિક રીતે અતિવિષાના ગુણો તપાસવાનું શરૂ કર્યું. તે બાબત ઉપર જુદા જુદા પ્રયોગો કર્યા પછી તેઓ એટલું જ સિદ્ધ કરી શક્યા કે અતિવિષ મરડા અને અતિસાર ઉપર ઉપયોગી છે. ગૃહસ્થો ! આ રીસર્ચ માટે આટલી માથાફાડ કરવા કરતાં આયુર્વેદના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો કણુક કરવામાં એલોપથીના આધુનિક વિદ્વાનોને શું વાંધો હોવો જોઈએ તે હું સમજી શકતો નથી. બૃહ-ન્નિષેટુના સાતમા ભાગના ૨૧૨ મે પાને અતિવિષના ગુણદોષમાં લખવામાં આવ્યું છે કે ‘ **હરેત અતિસારમ્** ’ પૈસો, વખત અને વિદ્વાનના લાંબા વખત સુધીના વ્યય પછી નક્કી કરવામાં આવેલ સિદ્ધાંત હજારો વર્ષ ઉપર એજ બાબતમાં શાસ્ત્રીય રીતે પ્રાચીન વિદ્વાનોએ કરેલા સિદ્ધાંતોને કેવી રીતે અક્ષરશઃ મળે છે તે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે; તે જ્યારે ડૉ. સરવેશ્વરે મારી તરફથી આ બાબત જાણી ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તેમની રીસર્ચવર્કની આવી મહેનત છતાં પણ આયુર્વેદમાં તે જ વનસ્પતિને માટે જણાવેલા ગુણદોષોમાં કંઈપણ ફેરફાર જોઈ શકતા નથી, ત્યારે તેઓને આયુર્વેદના સિદ્ધાંતોને માટે ધણો જ ઉંચો અભિપ્રાય બેઠો. ” પાનું ૧૩.

આથી હું હવે એમ નથી કહેતો કે વનસ્પતિઓને પૃથક્કરણની કસોટી ઉપર નહિ ચઢાવવી. આ એકબા તર્કના જમાનામાં આયુર્વેદના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો ઉપર શ્રદ્ધા શી રીતે બેસે ? હું તો એટલું જ જણાવું છું કે રાસાયનિક કસોટીએ ચઢ્યા પછીથી પણ ધણુરે

જાણવાનું બાકી રહી જશે એ નિઃસંદેહ છે. પુનર્નવા ઉપર પ્રયોગશાળાની કક્કમાં કક્ક પરીક્ષા ભરે થાય! પણ અપુર્વદોષ પુનર્નવાના ગુણો અંતે પણ તેમને નહિ સમગ્ર એમ માફ માનવું છે.

૨૪. ડૉ. હેમચંદ્ર સેન “Interesting points about incompatible prescription” એ નામના લેખમાં (Indian Medical Record 26 th March 1902) અંગ્રીવ પ્રીન્સીપલ્સ અને કેટલાક સાદાં ઓસડીયાં વિષે એલનાં જણાવે છે કે:—

“અંગ્રીવ પ્રીન્સીપલ્સને શોધી કાઢીને વૈદ્યજગતને વિદ્વાનોએ ઋણી બનાવ્યું છે. પણ રસાયનશાસ્ત્ર (Chemistry) માટેના સંપૂર્ણ માન છતાંયે એટલું તો જાણવાની ફરજ પડે છે જ કે દરેક વખતે અંગ્રીવ પ્રીન્સીપલ્સને ડોક્ટરોએ વચમાં નહિ લાવવાં જોઈએ. કુદરતમાં હજીયે એવાં અસંખ્ય ઔષધો છે કે જેનો તત્વનિર્ણય અગાધિ થયો નથી. તો તે ઔષધોને ડોક્ટરોએ નહિ જ વાપરવાં એ શું વ્યાજબી લેખારી? સાધારણ અક્ષત તો આથી ઉત્કૃષ્ટ જ આપણને શીખવે છે. આદ્યપેકકયુઆના, સિકેના વગેરે ઉપયોગી ઔષધો—જે ઔષધો વિના અત્યારે ડોક્ટરોને ચાલતું જ નથી—શર્યાતમાં રાસાયનિક પરીક્ષા વિના જ વપરાશમાં આવ્યાં હતાં અને કહેવાના ઊંટવેરો અને વૈરો તો સેકાઓ થયાં તેને દવામાં વાપરતા પણ હતા. દરેક ઔષધિના વપરાશની શર્યાત એમ જ થએલી છે. રસાયનશાસ્ત્રો તેનું રસાયન પરીરી જ નહોતું કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં એક ઘણું ડોક્ટરો છે કે જે હિંદુઓનાં અનુત્તમ ઔષધોને, તેનું રાસાયનિક અન્વેષણ થયું નથી એટલા માટે જ વાપરતા નથી. પણ આ હિંદુપુરુષોની દલીલ નથી. માનવ ભાજને તો દ્રવ્યના ઔષધીય ગુણની જ જરૂર વધારે છે. રસાયનશાસ્ત્ર તો પછીથી તે તપાસીને નહોતું કરે છે એક સદમાં જ રાસાયનિક તત્વો હોવા છતાં પણ એ દ્રવ્યમાં આત્માન જમાન જેટલો ફેર હોય છે તે રસાયનશાસ્ત્રી કયાં અજાણ્યું છે? કાર્બન અને હીરો રાસાયનિક દ્રષ્ટિએ એક જ તત્વનાં છે પણ કોણ જાણતું નથી કે એનેના ગુણમાં આસમાન જમાન જેટલું અંતર રહેલું છે? દ્રક્ષમાંથી બનાવવામાં આવેલો દાઝ (C₂H₅O H) ચોખા, ખાંડ વગેરેના સંયોગથી બનાવવામાં આવના દારૂના કરતાં અનેકગણા ફેરવાળો છે. શરીરનાં જીવંત અણુઓ (living cells) માં એક જ ખાતું સમાન રાસાયનિક તત્વ રહેલું છે છતાં દરેકના કાર્યમાં કેટલું વિશાળ અંતર છે? એટલે જ આ બધા ઉપરથી આપણે તે નિશ્ચય ઉપર આવીએ છીએ કે સમાન રાસાયનિક તત્વોવાળા બે ભિન્નભિન્ન પદાર્થોમાં અનેક ઘણું ગુણનું અંતર હોય છે.”*

ડૉ. ચાર્લ્સ જે એકેલીસ્ટર એમ. ડી; એફ. આર. સી. પી.—એમણે ‘કામ્ફે’ નામના છોડની શોધ કરી. આ છોડ જૂના વખતમાં અગાઉ વપરાતો હતો અને કુદૃષ્ટ ગુણ ઝવવામાં અકસીર મનાતો. આજ છોડનું રાસાયનિક નિરીક્ષણ ડૉ. એકેલીસ્ટરે કર્યું જે ‘Potent cell proliferant’ જણાયું હતું. આ વિષે બ્રિટીશ મેડીકલ જર્નલમાં નોંધ લખતાં લીવરપુરના ડૉ. વીલીયમ બ્રમવેલ એમ. એ; એમ. ડી; બેચર ઓફ કેમીસ્ટ્રી—નીચેના સુંદર શબ્દોમાં તેનું બ્યાન આપે છે:—

It is indeed refreshing and gratifying in these days of serums and vaccines and highly complicated preparations, the administration of which, in some cases, is fraught with the gravest possible danger and soul-harrowing anxiety on the part of the administrator, to find a physician of Dr Macalister's standing setting on foot the investigation of so simple and natural a remedy as common comfrey."

સાદાં ઓસડીઆના અદ્ભુત અમત્કાર.

આપણા દુર્ભાગ્યે હજી આપણામાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસ પાછળ જીવન ખતમ કરનારા માણસો નથી. આ શાસ્ત્ર જ એવું છે કે જેનો પાર નથી પમાતો. પણ આપણે અહીંયાં તો હજીએ (ખીજા દેશોમાં તો પદ્ધતિસરનું કામ ચાલી રહ્યું છે) વનસ્પતિ ઔષધોને “ ડાસીનું વૈદું ” ગણવામાં આવે છે. પણ એવાઓને ક્યાં ખબર છે કે રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ આવાં ઉપયોગી ઓસડીઆને ન ઓળખવાને લીધે જ થયો છે ! એક વિદ્વાન જણાવે છે:—

“ પ્રાચીન રોમનો નાશ મેલેરીઆના મચ્છરોથી અને નહિ કે તેની લડાઇઓને લીધે થયો હતો. જે એ વખતે થેડાંક સૌંકેનાનાં અને યુકેલીપ્ટસનાં ઝાડ બેજવાળા જંગોમાં ઉછેરવામાં આવ્યાં હોત તો એ વૃક્ષોએ ખરેખર રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ અટકાવ્યો હોત, અને જગત્તના ઇતિહાસમાં રોમનું સ્થાન કંઇક જુદું જ આજે હોત. ” (સાયન્ટીફિક અમેરિકન સપ્લીમેન્ટ. જાન્યુ. ૧૩, ૧૯૧૭. પા. ૨૬).

સ્વર્ગસ્થ ઝેલ્ડરને ગાય હોસ્પીટલ રેસીડન્સીયલ કૉલેજ ખુદી મૂકતી વખતે-૧૮૯૦ના માર્ચની ૨૬મી તારીખે-નીચેનાં યાદગાર વચનો ઉચ્ચારેલાં જે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ યાદ રાખવા જેવાં છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસની જરૂરીઆત વિશે બોલતાં તે મહાનુભાવે જણાવેલું કે:—

“ વૈદ્યકના અભ્યાસમાં અચારે વનસ્પતિશાસ્ત્રનું કેવું સ્થાન છે તે હું જાણતો નથી; પણ હું એટલું તો જરૂર ઇચ્છું છું કે આ વિષયનું જ્ઞાન જેટલું ડૉક્ટરોને અપાય તેટલું હિતાવહ છે. આ અભ્યાસ જ એવો છે કે મનને જરાપણ પરિશ્રમ પડ્યા વિના તે મગજની શક્તિઓને વિકસાવનાર છે, કલ્પનાઓને આડી અવળી જવા ન દેતાં ઉલટી કલ્પનાઓને પ્રબલ બનાવે છે. ધંધામાં પડ્યા પહેલાં આ અનેક રીતે લાભદાયક અભ્યાસ આપણા ડૉક્ટરો કરશે તો તેઓ કુદરતના શોખીન થશે અને છોડવાઓની યુગ્મ શક્તિઓને ઓળખતા થશે- જે છોડવાઓમાં રોગોને સારા કરવાની અદ્ભુત અને અચિન્ત્ય શક્તિઓ છે.

“હું મારી પોતાની એક નાની વાર્તા તમને કહી સંભળાવું તો તે આ સ્થળે અસ્થાને નહિ જ લેખાય, તેમ જ તિરસ્કારને પાત્ર પણ નહિ થાય. જંગલમાં લાકડાં કાપવાનો મને શોખ છે એ ધણાખરા જાણે છે. જરા ગફલતથી તીવ્ર ધારવાળા કુહાડીથી મારી આંગળી કપાઇ. તે વખતે મેં હાથરમાલ શોધ્યો પણ તે મારી પાસે ન હતો. આ નાના ધાને ખાંધવાની મારી ઇચ્છા હતી. રમાલ ન મળવાથી એક પાન મેં ધા ઉપર લગાવી દીધું. મારે તમને

જણાવી દેવું જોઈએ કે મને તે વખતે કંઈ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હતું એમ ન હતું. મેં તો એમને એમ વગર સમજે જ તે લગાવ્યું હતું. પણ મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે બીજા દવાઓથી ધા રૂઝાતાં જેટલો વખત લાગત તેના કરતાં આ પાન મૂકવાથી બહુ જ થોડા વખતમાં આ ધા રૂઝાઈ ગયો. માણસે કુદરતના જેટલા ખજાના ખોલીને જોયા છે તેના કરતાં અનેક ગણા ઉદાત્ત ખજાનાઓ પ્રકૃતિ માતા પાસે હજીએ રહેલા છે. વૈદ્યક વિદ્યાર્થીઓને આવા છોડવામાં રહેલી અચિંત્ય અને અદૃશ્ય શક્તિઓના નિરીક્ષક બનવાનું કહેતાં મને હર્ષ થાય છે.”

અનેક વખત આ અભ્યાસના ઉપયોગ તરફ વિદ્વાનોએ ધ્યાન ખેંચેલું છે. આ જમાનામાં હજીએ તેના વિષે યોગ્ય કે લખવું પડે તે ખરેખર શોકજનક છે. આ વનસ્પતિઓ કેટલી બધી સોંધી અને વાપરવામાં કેટલી બધી નિરુપદ્રવી ! અને છતાંયે કેટલા સુંદર ગુણવાળી તે તો તેને વાપરનારા જ જાણે છે. **જૉન લીડલે** જેવા પ્રખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી તેમના “ફ્લોરા મેડીકા” નામના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે:—

“કોઈપણ એમ કહેવાની હામ તો નહિ જ બીડે કે વૈદ્યકીય જગત પાસે વનસ્પતિ સામ્રાજ્યે ઉત્પન્ન કરેલાં ઉત્તમોત્તમ ઔષધો છે; કારણકે પ્રત્યેક વર્ષે નવા નવા શક્તિવાળા છોડવા હયાતિમાં આવતા જાય છે અને જૂના અદૃશ્ય થતા જાય છે. લુખી હવા, ફળદ્રુપ જમીન અને સૂર્યનાં ગરમ કિરણોવાળા ગરમ પ્રદેશોમાં વનસ્પતિઓ સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ જોરમાં ઉગી નીકળે છે. યુરોપીઅન વૈદ્યોને આ વનસ્પતિનું જરા પણ જ્ઞાન નથી હોતું. કેટલીક વખત આ વનસ્પતિઓના ગુણો સંબંધી અતિશયોક્તિ પણ ખૂબ કરવામાં આવેલી હોય છે. આથી યુરોપના વિદ્વાનોએ તેના તરફ ધ્યાન જ દીધું નથી. પણ આપણાથી ઓછી શુદ્ધિવાળી પ્રજાઓ અને દેશોના અનુભવોની આપણે ટેકડી ન કરવી જોઈએ. આપણે જે રીતે પહેલાં કરતા હતા તેમ તેઓએ પણ પાયા વિનાની કેટલીક વાતો ઉઠાડેલી છે, પણ તેથી તે વનસ્પતિઓનું મહત્વ જરાપણ ઘટતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં રહેતા એક અંગ્રેજ અમલદારને પરમીયાનો રોગ લાગ પડેલો. ઘણા ઘણા નામાંકિત યુરોપીઅન ડોક્ટરોની દવાઓ જ્યાં નિષ્ફળ નીવડેલી ત્યાં તે અમલદારના એક દેશી પટાવાળાએ તે રોગ સારો કરેલો. જે ઔષધ તે પટાવાળાએ આપેલું તે ચલુકખાથ હતા; જેના ગુણ વિષે હમણાં હમણાં જ કંઈક જાણવામાં આવેલું છે. ચલુકખાથ મૂત્રનળીની શરદીમાં (Urethral catarrh) ધણું જ કિંમતી ઔષધ છે. એવી જ જાતનાં બીજાં હજારો ઉપયોગી ઔષધો હજી આપણી જાણ બહાર છે... અને વનસ્પતિની શોધનો અવકાશ હજી ઘણો જ છે. કેટલાક કહે છે કે વનસ્પતિની શોધનો વખત પૂરો થઈ ગયો છે પણ તે જુઠ્ઠાણું છે. કોઈ એમ કહેતું હોય કે શરીરના બધા રોગોનાં ઔષધો અમારી પાસે શિક્ષિકમાં છે તો તે પણ નહીં જુઠ્ઠાણું અને વ્યર્થ બઝાઈ છે. ઉદાત્ત ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિદ્વાનો તો એ મતના છે કે દવાઓ શી રીતે શરીરમાં કામ કરે છે તે જાણવાનું જ હજી બાકી છે...

“વળી યુરોપીઅનોની યુરોપમાં થયેલી શક્તિસંપન્ન દવાઓ બીજા દેશોમાં સાવ નકામી નીવડે છે. દેશનાં હવા, પાણી, ગરમી, ખોરાક, સામાજિક રીતરિવાજો વગેરેને લીધે વિવિધ

નતના રોગો થાય છે અને તે બધા માટે પરદેશમાં થએલી ગમે તેવી માતબર દવા પણ નકામી નીવડે છે. એક દેશની સારી ઔષધિ બીજા દેશ માટે લાગ્યે જ ઉપયોગી નીવડે છે દાખલા તરીકે: પેરૂમાં થતી સિકોનાની છાલ જે યુરોપમાં ઘણી જ અગત્યની દવા ગણાય છે; એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે, તે ન્યાં આગળ તે થાય છે ત્યાંના લોકોના ગરમ કોઠાને ગરમ પડે છે. આવી જ રીતે ડૉ. વૉન મેરીટસ જેમણે પ્લાઝીલની આખીયે મેરીટસા મેરીટા બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક જોએલી છે તેના મત પ્રમાણે આઇપેકેકયુઆના ઠંડા દેશો કરતાં ગરમ દેશમાં સારી થાય છે.

“આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. ઠંડા દેશો કરતાં ગરમ પ્રદેશોમાં વામક ઔષધો સારાં થાય છે કારણ કે તેમની તે દેશના વતનીઓને જરૂર હોય છે. સ્વર્ગસ્થ મી. બર્નેટ તેમ જ બીજા ઘણા માણસો જણાવે છે કે દરેક દેશને તેને લાગુ પડતા રોગોના પ્રમાણમાં જ કુદરતે ઢગલાબંધ ઔષધિઓ આપેલી છે. પરદેશથી દાખલ થતી દવાઓ તપાસી જોવાથી દેશની દવાઓમાં અને તેમાં શો ફેર છે તે સ્પષ્ટ સમજાશે. એમ કહેવાય છે કે આપણી દેશી Willows માંથી કાઢવામાં આવતું સેલીસીન કવીનાઇનના જેટલું જ શક્તિવાળું છે; અને દયાળુ કુદરતે બેજવાળા જોમાં—ન્યાં મેલેરીઆ અને સતત જ્વરે કાયમ માટે જ ધર કરીને રહેલા હોય છે ત્યાં—આ દવા છૂટથી ઉગાડેલી છે અને તે પણ ઉત્ર ગુણવાળી !...

“...શોધખોળની આવી અવકાશવાળો વિષય (વનસ્પતિશાસ્ત્ર) જરૂરકેય ઉપયોગી નથી એમ કેમ કહેવાય ?...પરદેશથી આવતાં ઓસડીઆં કિંમતી જ નહિ બલકે વખરાશ માટે સાય નકામાં અને બેગસેળવાળાં આવે છે...”

“અને ડૉક્ટરોએ વનસ્પતિના ગુણો વિષે જે જણાવ્યું છે કે તે જોઈએ તેવું કામ કરતી નથી તે પણ ચોગ્ય નથી. એમ કેમ ન હોય કે અશાસ્ત્રીય બનાવટોને લીધે સારામાં સારા દ્રવ્યની શક્તિનો હાસ થઈ ગયેલો હોય ? અથવા તો કેવી ઋતુમાં કેવું દ્રવ્ય અને તેનું કેવું અંગ લેવું તે વિષે તે નહિ જાણતો હોવાથી પણ ઉપયોગી વનસ્પતિ ધાર્યું કામ નહિ આપતી હોય...”

“ઉત્તર તરફના પ્રદેશો કરતાં ગરમ પ્રદેશોમાં વનસ્પતિ વધારે સારી થાય છે એમ વિદ્વાનો માને છે...”

૧. આ મોટા ફકરામાં ઘણી અગત્યની સૂચનાઓ કરવામાં આવેલી છે. (૧) બીજા દેશમાં થએલી દવા તે દેશના માણસો માટે બલે અમૃત સમાન હશે પણ બીજા દેશના વતનીઓ માટે તે તેટલી ગુણકારી નીવડતી નથી. (૨) દયાળુ કુદરતે દરેક દેશના રોગના પ્રમાણમાં—રોગો ઉપર કામ આવે એવી જ—વનસ્પતિઓ તે દેશમાં ઉગાડી રાખેલી જ હોય છે. અને (૩) અમુક ઋતુમાં જ અમુક દવાઓ વધારે વીર્યવતી હોય છે માટે તે જોઈને દવા ભેગી કરી લેવી.

આ ત્રણે મુદ્દાઓ આપણા આયુર્વેદના સિદ્ધાંતોને બરાબર મળતા છે. આપણા દેશના ડૉક્ટરોને આમાંથી શીખડું હોય તો ઘણું. ‘યે શીખવાનું મળે છે. ખેતરમાં ઢગલાબંધ માથેજોલો થતો હોય, મેદાન ઉપર ઢગલાબંધ ચર્પદ ઉગતો હોય અને તેને આપણે પગ તળે છંદીએ છીએ. દયાળુ કુદરતે તો તેની કૃપા સર્વત્ર વેરેલી જ છે. આંખો હોય તે જુલે અને લુંટે. દર વર્ષે લાંબા કરોડોના પરદેશથી આવતા આટલા હોંદના ડૉક્ટરો અને દરદીઓ ખરીદે છે અને પીએ છે. વિવેકચટાનામ્
મવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ॥

મારા ગામમાં એક આંધળા રાયજી ભગત છે. એક વખતે એક પાટો દોડતાં દોડતાં આવીને તે ભગતને બગલમાં ઝીંગડું મારી, વાડમાં ફેંકી ચાલતો થયો. ભગત બિચારો બેભાન પડી રહ્યો. લોહી ખૂબ નીકળતું હતું. ધા પછી હીક ઉડી હતો. તુરત જ એક ધારાળો ભાઇ ગામની પાસે 'ઝેર' કરીને જગો છે ત્યાંથી એક મૂળાઉ લઇ આવ્યો. પથરા ઉપર ધસીને તે ધસારો ધામાં ભરી આપી ઉપર ૩ મૂકી પાટો બાંધી દીધો. આશ્ચર્ય સાથે એક બે પાટામાં તે ધા રૂઝાઇ ગયો હતો. હજી આ ભગત જીવે છે. એ વાત મને મારા ગામના એક બહુ જ પ્રમાણિક અને વનસ્પતિના શાળીન ભાઇએ આજથી બે એક વર્ષ અગાઉ કરેલી. મેં તે ઝાડ જોવાની ઇચ્છા ખતાવી એટલે મને તે તે ઝાડ પાસે લઇ ગયા. એ ઝાડ ધામણું (*Grewia tiliaefolia*. N. O. Tiliaceae) હતું.

ધામણું-નાગબલાની સગી બહેન છે. એક જ વર્ગ અને એક જ જેનેરા. નાગબલા ગમે તેવા શસ્ત્રથી થયેલા વણને રૂઝાવી દે છે એમ શાર્દૂલધરે કહેલું છે. એટલે મને આ વાત સાચી લાગી.*

આ દેશનાં ઔસડીયાં

આ દેશમાં આટલી અથાગ ઔષધોપયોગી વનસ્પતિ થાય છે, છતાં આ વિષયને પ્રજાએ કે સરકારે જરા પણ કાળજી રાખીને છડ્યો જ નથી. ૧૮૮૩-૮૪ માં કલકત્તામાં ભરાયેલા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનની કાર્યવાહક સમિતિ જણાવે છે કે-“ આ દેશનાં ઔષધોના ગુણદોષ તેમજ તેના કાર્ય સંબંધીનું આપણું અગાન આપણે કમ્બલ કરવું જ નેહએ. આ લાંબો વિષય વધારે ખંત અને ઉત્સાહપૂર્વક હાથ ધરવો નેહએ. નકામાં ઔષધોને દૂર કરી યુરોપથી આવતાં કેટલાંક ઔષધોની જગાએ એવાં ઉપયોગી દ્રવ્યોને આપણે દાખલ કરી દેવાં નેહએ. નેપાળમાં આટઆટલો વજનાગ થાય છે. આપણે તે બધો યુરોપ અઢાવીએ છીએ. આ જ વજનાગ પાછા હિંદુસ્થાનમાં આવે છે. જે ગરીબો આપણી દવાશાળાઓની ચોતરફ આ દેશમાં ઉભરાય છે તેવાઓ માટે પછી આ વજનાગ મેંધો પડે છે. આવા તો અનેક દાખલા આપી શકાય એમ છે. ઍટ્રોપા બેલેડોના હિમાલય ઉપર બહુ જ સાધારણ છોડ છે. તે સીમલાથી કારમીર સુધીમાં પણ બહુ જ ઢગલાબંધ થાય છે. આટલું છતાં પણ આમાંથી ખનતી દવાનો એકે એક ઔસ જે અહીંયાં દવા તરીકે વપરાય છે

● પ્રસંગોપાત એક રચના કરી હતી? વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસનો કેટલો બધો લાભ છે? આપણે જંગલમાં હોઇએ અને અઠસ્માત આપણને વણ રૂઝાડનાર વસ્તુની જરૂર પડી. શાસ્ત્રમાં નાભબલા વણ રૂઝાવનાર છે એમ વાંચ્યું હોય પણ નાગબલા તો મળતી ન હોય એટલે વેલો મુંઝાઇ ને નાગબલા વિના હાથ ભેડી બેસી રહે. વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસી એમ મુંઝાઇ નહિ. તુરતજ તે ધામણથી કામ લે અથવા બીજી કોઈ એને મળતી વસ્તુ ચોધી કાઢે કારણ એ બંને છે કે એકજ નૈસર્ગિક વર્ગની ધણીબરી વસ્તુઓના ગુણ સમાન જ છે. આવી રીતે એક જંગલમાં સુદો પડેલો માણસ વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથી કાંબે મરી નહિ બચ. તે બંને છે કે લીંડાના વર્ગની (*malvaceae*) કેટકપણ વનસ્પતિ નિર્ભય રીતે ખાઈ શકાય છે. ધંતુશના વર્ગની વનસ્પતિ ટેરી છે એટલે તેને હાથ પણ ન અડે. આ કંઈ એવો લાભ ન કહેવાય. આટલું છતાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસ તરફ માણસો ધિત કેમ નહિ દેતા હોય?

તે બધા યુરોપથી જ આપાત થયા છે. હિંદુસ્તાનમાં થતો આ છોડ નથી કોઇ જોતું કે નથી કોઈ વાપરતું.” x

આ વિષયનો અભ્યાસ કરવા માટે એક પણ સાઈં પુસ્તક આપણી પાસે આજથી થોડાં વર્ષો અગાઉ ન હતું. ૧૮૫૫ માં મેસર્સ હુકર અને ચાંમ્પસન લખે છે કે:—“ આ વિષયનો આ દેશમાં એક પણ સંસ્કૃત ગ્રંથ નથી એમ અને અમારા આ વિષયમાં આટલા વર્ષના અનુભવને અંતે જાહેર કરીએ છીએ.”

સર જોસેફ હુકરે ૧૮૭૨ માં શરૂ કરેલો ખ્રીડીશ છીડીઆનો ફોરો હવે બહાર પડી ગયો છે. હિંદુસ્તાનના વનસ્પતિશાસ્ત્રના ગણેશ આ પુસ્તકથી જ બેઠા છે. આમાં ઔષધ તરીકે ઉપયોગી અને બીન ઉપયોગી એવાં બધાંજ ઝાડ છોડનો સમાવેશ થયેલો છે. આ પછી ઘણા વિદ્વાનોએ આ દિશામાં પ્રયાસ કર્યો છે અને હવે આપણને પહેલાંના જેટલી મુશ્કેલી આ વિષયમાં પડતી નથી.

ગાંધીઓ અને વૈદ્યો

આપણા ડ્રગીસ્ટ, કેમીસ્ટ અને બોટનીસ્ટ જે ગણેા તે આપણા ગાંધીઓ છે. હું ધારું છું કે વૈદ્યોની અવનતિ સાથે જ ગાંધીઆટાની પણ અવનતિ થયેલી છે. આપણા ગાંધીઓ આપણા વૈદ્યો જેટલાજ નિરક્ષર અને તેટલાજ અજ્ઞાત હોય છે. આપણે બધી દવાઓ તેમની પાસેથી જ ખરીદીએ છીએ. તે ગિયારો એ દવાઓને હાંડલામાં નાખી મૂકે છે. હાંડલા ઉપર હાંડલા ખડકી રાખેલાં હોય છે. ઉપર ધૂળનો થર જમલો હોય છે. ઋણાં, છવડાં વગેરેનું સામાન્ય તે માટલીઓમાં હોય છે જ. તે ગિયારો એ ઔષધોને લાગ્યે ઝોળખતોયે હોય છે. ચાક વડે માટલી ઉપર નામ લખી રાખ્યું હોય છે. આ નામવાળી માટલી બદલાઈ પણ જાય અને એકને બદલે બીજી દવા પણ મળે. નસોતર, ઉપલેટ માગ્યાં હોય તો કોઈ ત્રીજું જ મૂળાઈ આપે. આપણે તે ખુશીથી વાપરી પણ જોઈએ કારણ કે આપણને ઔષધો તપાસીને જોવાની ટેવ તેમજ જ્ઞાન પણ નથી. ગાંધીના હાટમાં સ્ટોપર બાંટલ જેવી કોઈ ચીજ નથી દેખાતી. દરેક જાતની હવાની આ ઔષધો પર અસર થયા કરે છે. ઉદરડાની લીંદીઓ તેમજ કરાળાઆનાં ઘરો પણ અંદર હોય જ. કેટલાંક તો પાંચ ૭ વર્ષનાં અથવા તેથીયે વધારે જુનાં હોય છે. આ સ્થિતિ આપણા ગાંધીઓની છે. આ સ્થિતિ વૈદ્યો ધારે તો સુધારી શકે ખરા.

રીતસર વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને જો કોઈ ઉત્સાહી માણસ ઔષધો પૂરું પાડવાનું માથે લે તો આપણા ગાંધીઓ લાંબે વખતે પણ તેનો ધડો લે ખરા.

વનસ્પતિનાં સંસ્કૃત તેમજ દેશી નામો

વનસ્પતિવિષયક ગ્રંથોમાં વનસ્પતિનાં ભિન્ન ભિન્ન લાધાનાં નામો અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. વિવિધ પ્રાંતોનાં દેશી નામો જો બરાબર રીતે ભેગાં કરવામાં આવે તો સંદિગ્ધ

x Official Report of the Calcutta International Exhibition 1886-84. Vol I pp, 316-317.

+ Calcutta Review ૧૮૬૬ માં પાનું ૧૯૬ માં ગાંધીઓ વિષે આવીજ જાતની ટીકા કરવામાં આવેલી છે.

વનસ્પતિઓમાંથી કેટલીકનો તો અવસ્ય નીકાલ થઇ જાય એમ છે. આ દેશી નામો ઉપરાંત વનસ્પતિનાં અરેબીય સંસ્કૃત નામો પણ આ ગ્રંથોમાં આવવાં જોઇએ. ધણાં યુરોપીય વિકાનોને સંસ્કૃત નામોની અગત્ય જણાયલી છે, જ્યારે બીજાં એવો પણ વર્ગ છે કે જે સંસ્કૃત નામોને ફેક્ટ, અતિથયેકિતવાળાં, ભાષાને ભલકવાળી કરવા માટે જ વપરાયલાં માને છે.^૧ આવું એલનાર માણસોને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જ હોતો નથી. સંસ્કૃત નામો ખાલી આડઅરવાળાં જ નથી, તેની દરેકની પાછળ કંઇ ને કંઈ રહસ્ય રહેલું હોય છે. અલખત, પછીના નિર્બંટુકારોએ જે અનેક નામો વનસ્પતિને આપેલાં છે તે બધાં તો ભાવવાહક નથી જ; પણ આથી સંસ્કૃત નામોની જરાપણ કિંમત જ નથી એમ કહેવું એ તો કેવળ ઇર્ષ્યા જ બતાવે છે. સર મોનીયર વીલીયમ્સ અને છીડીઅન ફૅરેસ્ટ્રીના પિતાતુલ્ય સર ડેવીડ એન્ડીસ* જેવા સંસ્કૃત નામોની અગત્યતા બરાબર સમજ્યા છે. તેઓ જણાવે છે કે

૧. “..... As to the grand Sanskrit names, they are of still less value than the vulgar ones, being founded on less actual observation, with the object of enriching language.” (Preface by Mr. Clarke to his edition of Roxburgh’s ‘Flora Indica’ p. ii Calcutta 1874)

આથી વિરૂદ્ધ બેંગાલ એશિયાટીક સોસાયટીના સ્થાપનાર સર વીલીઅમ જેન્સનો અભિ-પ્રાય જણાવે છે:—

“I am very solicitous to give Indian plants their true Indian appellation; because I am fully persuaded that **Linnaeus** himself would have adopted them, had he known the learned and ancient language of this country.

.....Far I am from doubting the great importance of perfect botanical descriptions; for languages expire as nations decay, and the true sense of many appellatives in every dead language must be lost in the course of ages, but as long as those appellatives remain understood, a travelling physician who should wish to procure an Arabian or Indian plant, and without asking for it by its learned or vulgar name, should hunt for it in the woods by its botanical character, would resemble a geographer who desiring to inquire by name for a street or town, but waits with his tables and instruments for a proper occasion to determine its longitude and latitude. (Botanical observations on select Indian plants; Sir William Jones’s Works vol. II p. 47, London. 1799)

* “The critical examination of the vernacular names of the different Indian languages and their derivation from the Sanskrit or other roots, will be found a most interesting and important study.”

(Forest Flora of N. W. India. Preface—Brandis)

દરેક સંસ્કૃત નામને તેના ધાતુ હોય છે જે અમુક અર્થમાં વપરાયેલો હોય છે. વ્યાકરણની ખૂબીઓને બરાબર જાણ્યામાં આવી ગઈ હોય તો સંસ્કૃત નામો ઘણા સારા પ્રકાશ ફેંકે છે.

પણ ખેદની વાત તો એટલી જ છે કે અંગ્રેજી ગ્રંથકારોએ સંસ્કૃત નામો આપવાનો પ્રયાસ જ કર્યો નથી અને જે મહાનુભાવોએ કર્યો છે તે પણ બરાબર નથી. અમે જાણીએ છીએ કે કેટલાંક દ્રવ્યોને સંસ્કૃત નામ આપ્યાં એ અવધે પણ છે. પણ એવે સ્થળે સંસ્કૃત નામ ન આપે તો ચાલે પણ સાવ ખોટું નામ ઠોકી મેસાડે એ તો અસહ્ય જ લાગે છે. ઇડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ જેવા અતિ ઉપયોગી પુસ્તકમાં તેના વિદ્વાન લેખકોએ સંસ્કૃત તેમજ હિંદુસ્તાનની ઘણી ખરી ભાષાઓનાં નામો આપવા પ્રયાસ તો કર્યો છે જ પણ કેટલાંક સંસ્કૃત નામો ખીળે સાધનોને અભાવે કે તેમના તે સંબંધીના જ્ઞાનને અભાવે-ખોટાં જ અપાયેલાં છે. દાખલા તરીકે *Tinctoria Catappa* ને **દંગુલી**, *Wrightia Tinctoria* નું **હયમારક**, *Daemia extensa* નું **ફલકંટક**, *Vangueria Spinosum* નું **પિંડીતક**, *Aerua lanata* નું સંસ્કૃત નામ **Astmabayda** (શા ઉચ્ચાર કરવો તેજ સમગતું નથી), *Morus Indica* ને **શાલમલી**, *Argemone mexicana* ને **બ્રહ્મદંડી**, *Anamirta Cocculus* ને **કાકમારી**, *Canscora decussata* ને **શંખપુષ્પી** અને **દંડોત્પલા**, *Euphorbia thymifolia* ને **રક્તચિદુલ્લુદા**-આ બધાંજે નામો ભૂલ ભરેલાં છે. આવા પ્રમાણભૂત ગ્રંથમાં પણ જ્યારે આવી ગંભીર ભૂલો (સંસ્કૃત નામોની ખાસ) થયેલી છે તો ખીળઓની ભૂલો થાય તેમાં નવાઇ પણ શી ?

દેશી નામો.

હવે દેશી નામો વિષે. દેશી નામોનો સવાલ બહુ જ વિકટ છે. એકલા ગુજરાતમાં જ એક વક્ષ છે કે છોડનાં જુદાં જુદાં નામો હોય છે. કચ્છ કાઠિયાવાડની વાત તો દૂર મૂકીએ. પંચમહાલમાં દાણીને જ બધા એખરો માને છે. વાયવરણાને **હાંસોટ** (જ. ભર્ય) તરફ કાગડકેરી કહે છે કાઠિયાવાડમાં જેને મોરદુંદીકું કહે છે. તેને જ પંચમહાલ તરફ વેલ્લ-તરે કહે છે. કાઠિમારીને હાંસોટ તરફ કડુ, મામેજવાને ગુજરાતમાં કડવી નાહી, એખરાડને હાંસોટ તરફ અળસીઉં-આમ વિવિધ તાલુકાઓમાં જ નામનો ભાર ફેર હોય છે. આથી આ દિશામાં પ્રયાસની ખાસ જરૂર છે. ગુજરાતનો ફલોરા લખવા માટે પ્રથમ અમદાવાદ જીલ્લો, ભર્ય જીલ્લો, સુરત જીલ્લો, પંચમહાલ જીલ્લો, કાઠિયાવાડ, કચ્છ વગેરે ઠેકાણે પ્રચલિત નામો બરાબર ભેગાં કરવાં જોઈએ. આણ, પાટણ-આ તરફ વળી ઘણાં જ જુદાં નામો સાંભળવામાં આવે છે. જે ગુજરાતને વિષે તેવું જ દરેક પ્રાંત અને ધ્યાકાવાર કરવું જોઈએ. આ કામ હજારો વિદ્વાનોનું છે અને તે જ્યારે ત્યારે કરવું જ પડશે. આવું થાય તો ઘણીએ વનસ્પતિઓની સંદિગ્ધતા સહેજે દૂર થઈ શકે.

અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ આ દિશામાં પ્રયાસ નથી કર્યો એમ નહિ; પણ દેશી નામોને અંગ્રેજીમાં લખવાની પદ્ધતિથી તેમાં જખરો ગોટાળો થયેલો છે ! અને તેથી તે સાવ નકામા જેવાં જ થઈ ગયાં છે. ઇડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં દરેક દરેક ભાષાનાં નામો અંગ્રેજી લિપિમાં લખાયેલાં છે, પણ તેના ખરો ઉચ્ચાર શું હશે તે કળી શકાતું જ નથી. એક બે દાખલા આપીશ. *Erythrina indica* નું ગુજરાતી નામ **Panarvas**, **pararoo**;

Pueraria tuberosa Karwi-nai; શિરીષને Pilo sarshio-આથી ગુજરાતી નામેનો ખુદ ગુજરાતીને જ ખ્યાલ નથી આવતો તો પછી બીજા પ્રાંતવાળાઓને તો આ નામો શા કામમાં આવે? દરેક ભાષાનાં નામ તેના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર સાથે દેવનાગરી લિપિમાં લખાય એ જ ઇષ્ટ છે.

હવે બીજી વાત. ઘણા અંગ્રેજ ગ્રંથકારો સંસ્કૃત નામની જેમ દેશી નામો આપતાં પણ શરમાય છે. દેશી નામો માટે પણ તેમના મનમાં કંઈ વિચિત્ર જ ખ્યાલ ભરેલો છે. જ્યારે ‘દામોદાપીઆ એફ ઇન્ડીઆ’ બહાર પડ્યું ત્યારે તેમાં છોડનાં દેશી નામો આપેલાં ન હોવાથી એક સમાલોચકે તેની નીચેના શબ્દોમાં સમાલોચના કરી હતી:—

“કેટલીક અજાણી નવી દવાઓ, વપરાશમાં આવે એ હેતુથી દામોદાપીઆ દાખલ કરવામાં આવે છે. પણ તેનાં દેશી નામો મુદ્દસે આપવામાં આવતાં નથી. કમીટીએ *Hymenodictyon excelsum* દાખલ કરવાની ભલામણ તો કરી છે કારણ કે તે મેલેરીઆના તાવમાં અકસીર છે પણ મેડીકલ ઓફીસર જેને *Botany*નું જરા પણ જ્ઞાન નથી હોતું તે બિચારાને તે શા કામનું? કારણ કે એક પણ દેશી નામ તો આપવામાં જ નથી આવ્યું. ભલે તે છોડ તેની આસપાસની જમીનમાં જ ઉગેલો હોય પણ તે તેનું દેશી નામ નહિ જાણતો હોવાને લીધે સાવ નકામું છે. દામોદાપીઆની આ મોટામાં મોટી ઉણપ બધાં દેશી નામેના એક જુદા કેટલાંકની પ્રસિદ્ધિ સિવાય કાયમ માટે જ રહેશે. બીજી આવૃત્તિમાં અમે દરેક દરેક છોડનાં ત્રણ ચાર ભાષાનાં નામો જોવા ઇચ્છીએ છીએ” (કલકત્તા રીવ્યુ ૧૮૬૯, પા. ૨૦૧)

આવું જ આપણા બધા માટે છે. વાયવરણાનું વર્ણન અને તેનો મહત્ત્વનો ઉપયોગ ભલે ગમે તેવી સરસ રીતે લખાયલાં હોય, પણ કાગડકિરી નામ જ્યાં સુધી તેની અંદર ન હોય ત્યાં સુધી તે માણસને (જે કાગડકિરીથી જ વણ્ણને ઓળખે છે) શા કામનું? વળી આપણા ગાંધીઓ જે આપણને ઘણીખરી દવાઓ પૂરી પાડે છે તે બિચારા દરેક વનસ્પતિ ભીલ, દુખળા, તલાવીઆ પાસે જ મંગાવે છે. આ બિચારા ભાગ્યે જ લેટીન કે સંસ્કૃત નામો જાણતા હોય છે. આ લોકો પાસેથી વૈદ્ય ડોક્ટરોએ કામ લેવું હોય તો પ્રચલિત દેશી નામો તેઓએ જાણ્યાં જ પડશે.

પણ આની બીજી બાજુ પણ જાણી લેવી જરૂરી છે. એક જ તાલુકામાં જ્યાં એકજ છોડનાં જુદાં જુદાં નામો પડેલાં હોય છે ત્યાં દેશી નામો ઉપર બહુ ભરોસો પણ રાખવા જેવો નથી હોતો. જેની ઇચ્છામાં જે નામ આવે તે વગર વિચારે કેટલાક જિજ્ઞાસુનું કુતૂહલ સંતોષવા માટે પાડેલું હોય છે. આવાં નામોની જરૂર નોંધ લેવી જોઈએ, પણ તેના ઉપર બહુ મદાર ન બાંધવી જોઈએ. આથી જ વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કોઈપણ છોડને ખારીકાથી તપાસતાં શીખી લેવું એજ અત્યંત જરૂરનું છે.

વનસ્પતિનાં ચિત્રો.

વનસ્પતિનાં સંસ્કૃત અને દેશી ભાષાનાં નામોની જેટલી અગત્યતા વનસ્પતિની ઓળખાણ માટે આવશ્યક છે તેટલી જ અગત્યતા વનસ્પતિવિષયક ગ્રંથોમાં વનસ્પતિનાં ચિત્રોની

છે. આથી એક તરત જ એળખાય છે. આવે પ્રયાસ રૂઢીક, રૌંધાબર્જ, રૌંધા, વાહર, વહીવ, વહીવ, વેન્ડીસ, અને વીઢીથે છુટાછવાયો તેમના ગ્રંથોમાં કરેલો તો છે જ. પણ હુઓએ આ બધાં પુસ્તકો અત્યારે દુપ્રાપ્ય છે અને પ્રાપ્ય હોય તો સાંભળતાં જ સાંધા બડગડી જમ્ય એટલી કિંમતવાળાં હોય છે. ડા. કીર્તિકર અને બામુએ આ દિશામાં ધણો જ સારો પ્રયાસ કરેલો છે. તેમના 'મન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેટ્સ' માં તેઓએ ધણી ખરી વનસ્પતિનાં રસ વિનાનાં સાદાં રેખાચિત્રો આપેલાં છે. આ ચિત્રો મેળવતાં તે વિદ્વાનોને કેટલી હાડમારી વેઠવી પડી હતી તે મજર બામુએ લખેલી પ્રસ્તાવના વાંચવાથી જણાય છે. આ ચિત્રો ભેગાં કરવાં, ન હોય તેનાં ચિત્રકાર પાસે ચિતરાવવાં, ચિત્રકાર પણ આ માટે કુશળ જ હોવો જોઈએ, પાછા એના ખર્ચાક કઢાવવા, છપાવવા-આ બધું ધણું ખર્ચોળ અને લાગવગનું કામ છે. પણ આથી ચિત્રો ન જોઈએ એમ તો કાંઈ જ નહિ કહે.

આપણા સાહિત્યમાં “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” જેવો બીજો એકમ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ નથી. આ ગ્રંથમાં જેટલી વનસ્પતિ છે તે દરેકનાં જે ચિત્રો અપાયલાં હોત તો તે ગ્રંથ અત્યારે છે તેના કરતાં પણ અનેક ધણા આદરને પાત્ર ગણાત, અને જે વનસ્પતિઓ અત્યારે પિંજાન સિવાય પુસ્તકોમાં જ રહી ગયેલી છે તે ચિત્રથી પિંજાની લખને ઉપયોગમાં પણ લેવાત. પણ એ થયું હોત તો ગ્રંથની કીંમત બોજામાં બોજી ૬૦ થી ૭૦ રૂપીઆ રાખી હોત. આપણા ગરીબ દેશમાં આ પાલવે ખર્ચ? ધનવાનો ઉત્તેજન ખાતર એ ખર્ચ પોતે ઉઠાવી લે તો ખરીદનારાઓને તે એટલું મોંઘું ન પડે એમ માઈ માનવું છે. પણ એ જમાનો હજી ગુજરાતમાં આવ્યો નથી. શેઠ સુરજ વલ્લભદાસ વનસ્પતિનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવવા રાજી છે એમ સાંભળ્યું તો છે પણ ક્યારે તેમનો તે વિચાર અમક્ષમાં આવે છે તે તો ખુદા ગણે!

આ ગ્રંથમાં પ્રજા ચિંમની ઉણપ તો રહેશે જ. કાસીમખાનના મહારાજ બહાદુર સર મહીન્દ્રચન્દ્ર નન્દી કે. સી. આઇ. ઇ જેવા મહારાજાઓ કે બીજા શેઠાઓના ઉત્તેજન સિવાય અવાં કામ ભાગ્યે જ વ્યક્તિ માથે લઇ શકે.

આ દેશની વનસ્પતિ વિષે અંગ્રેજ ગ્રંથો.

હિંદુસ્તાનમાં હજારો જુદી જુદી જાતની વનસ્પતિ થાય છે. આ દરેકના નમૂનાઓ અહીંથી પરદેશ ગયાં છે. દેશી વૈજ્ઞોમાં તો ફક્ત ૬૦૦-૭૦૦ વનસ્પતિ વપરાયલી છે, પણ આટલી વનસ્પતિનું પણ કાંઈએ વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સચિત્ર વર્ણન કરેલું નથી. અહમદ રખનથાણાએ આ દિશામાં ધણો સારો પ્રયાસ કર્યો છે અને તેમનો ‘નિલકંઠસમૃદ્ધ’ ધણી રીતે વૈજ્ઞોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવો છે. આમાં જે કે વનસ્પતિ-શાસ્ત્રની ચોક્કસતા કે વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વર્ણન વગેરે નથી છતાંયે સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓનો તેમાં ધણો સારો નિકાલ થયેલો છે. અંગ્રેજ વનસ્પતિશાસ્ત્રની હરોલમાં મુઝી શકાય એવો ગુજરાતીમાં જે કાંઈ પણ ગ્રંથ હોય તો તે રા. રા. જયકૃષ્ણ ઉદ્દણનો “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” જ છે. આ ગ્રંથની સમાલોચના કરવાનું આ સ્થળ નથી પણ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અથવા ખર્ચ કહીએ તો હિંદુસ્તાનની પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં પણ અત્યારે છે. એમાંની દરેક વનસ્પતિનું વર્ણન વનસ્પતિને આંખ આગળ

રાખીને લખાવલું છે-ઝાડ તમે મેસીને જ લખાવલું છે. આ વર્ણન અંગ્રેજી ગ્રંથો સાથે સરખાવાયલું છે. લીટીએ લીટીએ ચોક્કસતા છે, રસિકતા છે અને અપૂર્વતા છે. કેટલીયે સંદિગ્ધ વનસ્પતિનો તેમાં નિશ્ચય થયેલો છે. હુંકામાં, આ ગ્રંથ યુજરાતી સમાજને અતિ ઉપયોગી છે, અને લલલલ અંગ્રેજી વિદ્વાનોના ગ્રંથોને બુલાવે એવો અદિતીય છે. બીજા કોઈ દેશમાં આવો ગ્રંથ લખાયો હોત તો તેના લેખકને મથ અને લક્ષ્મી બંને વર્ષો હોત. એ ગ્રંથ તેમના સારા જીવનની મહેનતનું ઉત્તમ પ્રદર્શન છે-વનસ્પતિ સાથેની તન્મયતાનો સૂચક છે. હજી સુધી બંગાળી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં પણ આવો અપૂર્વ ગ્રંથ લખાયો નથી એમ મુ. દુર્ગાશંકરભાઈ કહે છે.

આટલા ગૌરવથી લેલે આપણે પુલાઈએ પણ આ દેશની વનસ્પતિ વિષે ન્યારે કોઇ પણ ભાષામાં એક ભેળી વધારે પુસ્તકો નથી ત્યારે અંગ્રેજી ભાષામાં આશરે હજારેક નાના મોટા ગ્રંથો આ વિષય ઉપર લખાયેલા છે. “ આ દેશની વનસ્પતિ વિષે જે વિશાળ સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં છે તે ડચ, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ, જર્મન વગેરે પરદેશીઓએજ ઉભું કર્યું છે-આપણે તો એમાંના મોટા ભાગના નામથી પણ અગ્નિજ્વા છીએ. આ કારણથી માત્ર જાંબો ખ્યાલ આપવા માટે આ વિષયના અંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસની રૂપરેખાનું હુંકું-અતિશય હુંકું અવલોકન અહીં કર્યું છે.

“ સૌથી પહેલાં મલખારના ડચ ગવર્નર વૉન ડ્રીડની સૂચનાથી ‘હોર્ડસ ઓફબેરીક્સ’ નામનો મલખારની વનસ્પતિનું વર્ણન કરનારો ગ્રંથ ૧૨ ભાગમાં ઈ. સ. ૧૬૮૬ અને ૧૭૦૩ વચ્ચે હોલેંડમાં છપાયો છે, જેમાં ૭૯૪ ચિત્રો છે તે પણ એવાં સારાં છે કે એ ઉપરથી વનસ્પતિની ઓળખાણ મેળવી શકાય. આ ગ્રંથ મલખારની વનસ્પતિ વિષે લગભગ ઇ. સ. ૧૮૨૫ સુધી પ્રમાણભૂત રહ્યો. એ ગ્રંથ કરવા માટે ઇ. સ. ૧૬૭૪-૭૫ માં ત્રણ મલખારના પંડિતો ડૉંગો લાટ, ચિનાયક પંડિત અને આપા લાટની મદદથી વનસ્પતિના નમૂનાઓ એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા અને કોચીનમાં ગ્રેથીયસ અને કાર્મેલાઇટ નામના મીશનરીઓએ એ નમૂનાઓ પરથી ચિત્રો કર્યા હતાં.

“ આ પછી લીઓનાર્ડ પ્લેકેટ ઇ. સ. ૧૬૯૬ અને ૧૭૦૫ વચ્ચે ૪૫૪ ચિત્રો (plates) અને ૨૭૪૦ આકૃતિઓ સાથે ૪ ભાગમાં એક ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો. પછી રૂમ્બીયસે ‘હબેરીયમ એમ્બોઇનેન્સી’ નામનો ગ્રંથ સાત ભાગમાં લખ્યો, જે ચિત્રો સાથે આસ્ટડોમમાં ઇ. સ. ૧૭૫૧ સુધીમાં છપાયો. આ ગ્રંથ રૂમ્બીયસે પોતે આંધળો થયા છતાં ઇ. સ. ૧૬૯૬ માં પૂરો કર્યો હતો.

“ ઇ. સ. ૧૭૩૭માં જૉન બર્મને ‘બીસેરસ ઝાઇલેનીક્સ’ નામનો ગ્રંથ ૧૧૦ ચિત્રો સાથે હોલેંડમાં છપાવ્યો, જેમાં સીલોનની વનસ્પતિનું વર્ણન છે. સીલોનના એક ચિકિત્સક પોલ હર્મને સીલોનની વનસ્પતિના નમૂનાઓનો જે સંગ્રહ કર્યો હતો તેનો ઉપયોગ આ ગ્રંથમાં થયો છે. આ સંગ્રહ હજી ખ્રીડીશ મ્યુઝીયમમાં છે.

“ ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં આસ્ટડોમના નીકોલસ બર્મને ‘ફ્લોરા ઈન્ડીકા’ ૬૭ ચિત્રો સાથે છપાવ્યું જેમાં ૧૫૦૦ વનસ્પતિનું વર્ણન છે.

“ આજ વર્ષમાં કે-માર્કનો વૈદ્ય અને વનસ્પતિવિદ્યાના પિતા લીનીયસનો શિષ્ય જૉન કેનીંગ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. એણે આ દેશની વનસ્પતિના જ્ઞાતીય અભ્યાસનો પ્રથમ

પ્રચાર કર્યો. અને એની સાથે જર્મન, ફ્લેમીંગ, હંટર, એન્ડર્સન, બેરી, ફૅક્સબર્ગ, હેઘને, કલીન, બુચાનન, હેમીલ્ટન અને ફાલ્કર વગેરે વિદ્વાનો ભળ્યા અને એ બધાએ વનસ્પતિવિજ્ઞાનો અભ્યાસ વધારવા એક મંડળી સ્થાપી. આ વિદ્વાનો હિંદુસ્તાન અને સીબોનની વનસ્પતિઓ અમથી એકઠી કરવા, એક બીજા ઉપર મોકલવા, તથા તેના નમૂના યુરોપની વનસ્પતિશાસ્ત્રીય સંસ્થાઓ ઉપર મોકલવા, નવી વનસ્પતિનું નામ પાડવા તથા વર્ણન કરવા મંડી પડ્યા. આમાંના ઘણા પાદરીઓ હતા અને પોતાનું મહેનતવાળું કાર્ય પૂરું થયા પછી આનંદ ખાતર વનસ્પતિઓનો અભ્યાસ કરતા. આ પાદરીઓએ હજારો બહુ લાખો નમૂનાઓ યુરોપ મોકલ્યા હશે જેમાંના ઘણા હજુ ત્યાં જળવાઈ રહ્યા છે. તેઓએ લખેલાં વર્ણનો એ વિષયનાં માસિકામાં તથા યુરોપના બીજા વિદ્વાનોના ગ્રંથોમાં છપાયાં છે.

ઉપરોક્ત મંડળમાં સૌથી પ્રખ્યાત ફૅક્સબર્ગ છે. એણે પહેલી વાર આ દેશની વનસ્પતિનું હીનીયસની વનસ્પતિશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. ઇ. સ. ૧૭૯૩ થી ૧૮૧૪ સુધી ડૉ. ફૅક્સબર્ગ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની તરફથી કલકત્તાના ઍટેનીકલ ગાર્ડનના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ હતા. અહીં એને બહુ સારી તક મળી. ડૉ. ફૅક્સબર્ગે લખી રાખેલ ‘ફ્લોરા ઇન્ડીકા’ ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં પહેલી વાર છપાયો અને ૧૮૩૨ માં બીજી વાર ત્રણ ભાગમાં છપાયો. આ ડૉ. ફૅક્સબર્ગે લગભગ ૨૦૦૦ થી વધારે વનસ્પતિઓનાં રંગીન ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, જે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને ભેટ આપ્યાં હતાં.

ડૉ. ફૅક્સબર્ગ પછી કલકત્તાના ઍટેનીકલ ગાર્ડનના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ડૉ. વૉલીચ થયા, જે પોતે ઘણાં વર્ષો સુધી હિંદુસ્તાનમાંથી કરેલો અસંખ્ય નમૂનાઓનો સંગ્રહ લઈને ઇ. સ. ૧૮૨૮માં વિલાયત ગયા. ડૉ. વૉલીચના સંગ્રહમાં અનેક ગ્રંથોએ આ દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી એકઠા કરેલા વનસ્પતિના નમૂનાઓ હતા. આ સંગ્રહમાં આ દેશનો કોઈ પણ ભાગ ભાગ્યે જ બાકી રહ્યો હતો. ડૉ. વૉલીચે વિલાયત જઈને પોતાનો સંગ્રહ ત્યાંના પ્રખ્યાત વનસ્પતિવિજ્ઞાનિજ્ઞોને વહેંચી આપ્યો અને જુદા જુદા ગ્રંથો લખવાનું આમંત્રણ કર્યું; જેના પરિણામે વાઇટ અને વોલકર આનોટે ‘પ્રોપ્રોમસ ફ્લોરા’ ઇ. સ. ૧૮૩૪માં છપાવ્યું. તેના જેવો શાસ્ત્રીય ગ્રંથ પહેલાં કોઈ નહોતો એમ હુકર જેવો પંડિત કયુલ કરે છે. આ ઉપરાંત વૉલીચે નેપાલની વનસ્પતિ ઉપર એક ગ્રંથ રહ્યો ચિત્રો સાથે ત્રણ ભાગમાં છપાવ્યો. ડૉ. વાઇટજન મદ્રાસ આવ્યા પછી હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિ વિષે એક સચિત્ર પુસ્તક છપાવવાનો વિચાર કર્યો. અને ઇ. સ. ૧૮૩૮માં “ઇલસ્ટ્રેશન્સ ઓફ ઇન્ડીઅન વૉટની” નામનો ગ્રંથ બહાર પાડ્યો, જેના બે ભાગમાં ૧૮૨ રંગીન ચિત્રો છે. પણ એ ગ્રંથ અધૂરો રહ્યો. પછી ડૉ. વૉલીચે “આઇકોન્સ રેસેન્ટેરમ ઇન્ડીઆરી-એન્ટેલીસ” નામનો ગ્રંથ છપાવવા માંડ્યો, જેમાં ૨૧૦૧ સાદાં ચિત્રો છે. આ જ ગ્રંથકરે નીલગિરિની વનસ્પતિ વિષે પણ એક સચિત્ર પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. હુકર કહે છે કે હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિ વિષે ડૉ. વૉલીચે અસાધારણ મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં ખત અને મહેનતથી મહાભારત કામ કર્યું છે.

“ઇ. સ. ૧૮૩૪માં ડૉ. વાઇટ અને આનોટેનો “પ્રોપ્રોમસ ફ્લોરા” છપાયો તે પહેલાં ડૉ. કેન્ડોલે ‘પ્રોપ્રોમસ સીસ્ટેમેટીસ રેગની વેજેટબીલીયમ’ નામનો

આખી પૃથ્વીની વનસ્પતિના શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ ઉપર મહાગ્રંથ છપાવવા શરૂ કર્યો હતો. અને ડૉ. વૉલીએ હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિના નમૂનાઓનો જે વિશાળ સંગ્રહ કર્યો હતો તેનો ડૉ. કેન્ડાલે ઉપયોગ કરેલો હોવાથી એ ગ્રંથમાંથી હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિ વિશે સારું જ્ઞાન મળે છે.

“ ડૉ. રૉથસે હિમાલયની વનસ્પતિ વિશે ૧૦૦ ચિત્રો સાથે જે ભાગમાં એક ગ્રંથ છપાવ્યો છે.

“ ઈ. સ. ૧૮૪૪માં, જે. કે. બ્રાન્ડે પોતાની મુસાફરી દરમ્યાન અહીંની વનસ્પતિના જે નમૂના એકઠા કરેલા તે ઉપરથી પારિસમાં ૧૮૦ ચિત્રો સાથે એક ગ્રંથ છપાવ્યો છે.

“ મી. ગ્રેહામે ઈ. સ. ૧૮૩૦માં ‘ કેટેલોગ ઓફ પ્લાન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ’ નામનો માત્ર મુંબઈની વનસ્પતિ વિશે એક ગ્રંથ છપાવ્યો છે. પણ એમાં વર્ણનો ન હોવાથી વનસ્પતિનો નિશ્ચય કરવામાં બહુ ઉપયોગી નથી એમ જૂકર કહે છે !

“ મુનનું સીલોનની વનસ્પતિનું કેટેલોગ પણ એવું જ છે. ડૉ. વાઇટનું ૧૮૪૫માં છપાવેલ ‘ હાંડીસ સપ્લેન્ટેસ કલેક્ટેનસીસ ’ પણ એવું જ છે.

“ ડૉ. લીન્ડલેએ ઓર્કીડીએસી વર્ગની વનસ્પતિનો અનેક ભાગમાં જે ગ્રંથ છપાવ્યો છે તે ઘણો કીમતી છે, કારણ કે ડૉ. વૉલીય અને બીજાઓએ હિંદુસ્તાનની આ વર્ગની વનસ્પતિના જે નમૂના એકઠા કરેલા તે સર્વનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં કર્યું છે-જે કે સૂકા નમૂના ઉપરથી આવી બારીક વનસ્પતિના બેઠો લખવા એ આત કાંઈન કામ છે. આ ડૉ. લીન્ડલે વનસ્પતિશાસ્ત્રી તરીકે બહુ પ્રખ્યાત છે, અને લંડનની હૉર્ટિકલ્ચરલ સોસાયટીના મંત્રી તરીકે એણે હિંદુસ્તાનના છાંડવાઓ વિજ્ઞાનમાં જીવતા રાખવાની યોજના કરી છે.

આ ઉપરાંત જવા, મલાયા, બોર્નીઓ, મલાકા વગેરે હિંદુસ્તાનની આસપાસ આવેલા બેટાની વનસ્પતિ વિશે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે.

“ આ બધા સાહિત્ય ઉપરથી તથા ડૉ. વૉલીયના અને બીજાના આ દેશની વનસ્પતિના નમૂનાના સંગ્રહો પરથી તથા પોતે જાતે ઈ. સ. ૧૮૪૨થી ઈ. સ. ૧૮૫૦ સુધીમાં હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં ફરતે કરેલા સંગ્રહ ઉપરથી જે. ડી. જૂકર અને થોમસ થોમસને ‘ ફ્લોરા ઇન્ડીકા ’ નામનો મોટો ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૮૫૫માં છપાવવા શરૂ કરેલો પણ તેનો એક જ ભાગ છપાયો છે. આ ગ્રંથકારોએ જાતે લગભગ જુદી જુદી ૮૦૦૦ વનસ્પતિના અનેક નમૂનાઓ એકઠા કરેલા.

“ ઉપરોક્ત ગ્રંથ અધૂરો રહ્યા પછી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની ઇચ્છાથી હિંદુસ્તાન સરકારને ખરચે જે. ડી. જૂકરે અનેક સમર્થ વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓના સહકારથી ‘ પ્લી. ફ્લોરા ઓફ ઇન્ડિયા ઇન્ડિઆ ’ છપાવવાનું ઈ. સ. ૧૮૭૪માં શરૂ કર્યું. જે. ડી. જૂકર પુરોષમાં સમર્થ વનસ્પતિશાસ્ત્રી તરીકે પ્રખ્યાત છે. એની પાસે કયનો લગભગ ૧૦૦ વર્ષથી એકઠો થતો આ દેશની વનસ્પતિના નમૂનાઓનો મોટો સંગ્રહ હતો. વળી, એની પહેલાં ઉપર કહેલા ગ્રંથોમાં તથા જૂદક વનસ્પતિવિષયક મગ્સિકોમાં તથા વનસ્પતિશાસ્ત્ર સંબંધી બીજા ગ્રંથોમાં આ દેશની વનસ્પતિનાં વર્ણનો તથા ચિત્રો પ્રગટ થઈ ગયેલાં. આની સાધનસંપત્તિ

આમે વધુ અનેક સારા વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓની મદદથી હુકર જેવા વનસ્પતિશાસ્ત્રી જે ગ્રંથ લખે તે સંપૂર્ણ અને શાસ્ત્રીય હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

“ ફ્લોરા ઑફ બ્રિટીશ ઇન્ડિઆ ” સાત ભાગમાં છપાયેલ છે. દરેક ભાગમાં ૭૦૦-૮૦૦ પાના છે. એનો પહેલો ભાગ ઇ. સ. ૧૮૭૨માં શરૂ થયેલો અને છેલ્લો ૧૮૯૭ માં પ્રગટ થયો છે; અર્થાત્ ૨૫ વર્ષે એ ગ્રંથ પૂરો થયો છે. આના સર્વપ્રાહી ગ્રંથમાં પણ હિંદુસ્તાનની સર્વ વનસ્પતિઓ નોંધાઈ ગઈ હશે એમ કહેવાતું નથી. બાકી સર્વ કુટુંબો (genera) આવી ગયાં હશે એટલું ચોક્કસ. હુકર પોતે આ ગ્રંથને હસ્તપ્રાચી (હેન્ડબુક) જેવા મણે છે, અને હજી બીજા મોટા ગ્રંથની જરૂર નહીં લાગે છે.

“ ઇ. સ. ૧૮૭૨માં ફ્લોરા ઑફ બ્રિટીશ ઇન્ડિઆ છપાવતું હુકરે શરૂ કર્યું તે પછી પણ આ દેશની વનસ્પતિના અનેક સંગ્રહો વિલાયત ગયા છે, અને કેટલાંક પુસ્તકો પણ બહાર પડ્યાં છે.

મી. સી. બી. કલાકે ‘ ફ્લોરા ઇન્ડિયા ’ ઇ. સ. ૧૮૭૬માં બહાર પાડ્યું. મી. કુર્મે એ જ સાલમાં ‘ ફ્લોરા ઇન્ડિયા ઑફ બર્મા ’ પ્રગટ કર્યું. ડૉ. બ્રેન્ડીજે ‘ ફ્લોરા ઇન્ડિયા ઑફ નોર્થ-વેસ્ટર્ન ઓન્ડ સં. લ ઇન્ડિઆ ’ ઇ. સ. ૧૮૭૪માં બહાર પાડ્યું. કર્નટ બેડોએ ‘ ફ્લોરા સીલ્વેસ્ટ્રીકા ઑફ સધર્ન ઇન્ડિઆ ’ ઇ. સ. ૧૮૯૬ થી ૭૩માં બે ભાગમાં છપાવ્યું. ડૉ. ટ્રીમેને ‘ હિન્ડુસ્તાન ઑફ ધી સીલોન ફ્લોરા ’ ત્રણ ભાગમાં ઇ. સ. ૧૮૯૩થી ૯૫માં છપાવ્યું. ડૉ. ‘ કીંગે ઇ. સ. ૧૮૮૮થી ૧૮૮૩ સુધીમાં ‘ એનાલસ ઑફ ધી બોટેનિકલ ગાર્ડેન્સ, કલકત્તા ’ ના સાત ભાગ છપાવ્યા.

“ સાત ભાગમાં ૨૫ વર્ષે પૂરા થયેલા ઉપરોક્ત હકરના ફ્લોરા ઑફ બ્રિટીશ ઇન્ડિઆમાં પણ અપૂર્ણ વનસ્પતિ-દર્શનું વર્ણન નથી કર્યું; કારણ કે હુકર અને બેકરના ‘ સીનોપ્સીસ ઇન્ડિયા ’ (ઇ. સ. ૧૮૭૪) માં, કર્નટ બેડોના ‘ રીવ્યુ ઑફ ધી ફ્લોરા ઑફ નોર્થ-વેસ્ટર્ન ઇન્ડિઆ ’ (ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં, અને એની જ ‘ હિન્ડુસ્તાન ઑફ ધી ફ્લોરા ઑફ બ્રિટીશ ઇન્ડિઆ ’ માં એ લખાઈ છપાઈ ગયેલ છે.

“ હુકરના ફ્લોરા પછી નેનના ‘ ફ્લોરા ઇન્ડિયા ઑફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિઆ ’ (ઇ. સ. ૧૮૬૪) જેવા કેટલાંક સ્થાનિક ગ્રંથો છપાયા છે. પણ આખા હિંદુસ્તાન વિશે કોઈ એટલા ગ્રંથ છપાયો નથી. બાકી બોટેનિકલ મેગેઝીનોમાં છૂટક લેખો તથા એ લેખોના પાછળથી સંગ્રહો તો ઘણા છપાયા છે. ટુંકામાં હાલમાં આ દેશની વનસ્પતિ વનસ્પતિ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોવાની જેની ઇચ્છા હોય તેણે તો જરૂર હુકરના ફ્લોરા ઑફ બ્રિટીશ ઇન્ડિઆ રાખવો જોઈએ. ”*

આપણું કર્તવ્ય

ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે યુરોપના વિદ્વાનોએ જ્યારે એટલેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે ત્યારે આપણા દેશના ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનોએ તે અંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી છુટાછવાયા

* ‘ આધુનિક વિજ્ઞાન ’ પુ. ૨ અંક ૧૧માં છપાયેલો. ‘ આ દેશની વનસ્પતિ વિશે અંગ્રેજી ગ્રંથો ’ નજીવ લેખમાંથી. હુકર અને બેકરના ફ્લોરા ઇન્ડિયાની પ્રસ્તાવના ઉપરથી આ લેખ તૈયાર કરેલો લાગે છે.

થોડાક પ્રયત્નો કરેલા છે. ડૉ. મુર્દહીન શરીફ, સ્વ. કનૈયાલાલ દે, ડૉ. સખાશમ અર્જુન, યુ. સી. દત્ત, ડૉ. ખોરી અને ડૉ. કીર્તિકર અને મેજર બી. ડી. ખામુ-આદલા જ વેદોનો વનસ્પતિ ઉપર લખવાની મહેનત લીધી છે. સ્વ. કીર્તિકર અને ખામુનું ‘ઈન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ’ આ બધામાં અત્યંત મહત્વનું છે.

આટલું કામ થએલું છે છતાં હજીએ ઘણું કરવાનું બાકી છે. કેટલીયે ઉપયોગી ઔષધોપયોગી વનસ્પતિઓને શોધી કાઢવાની છે, દેશી ભાષાઓમાં આ જ્ઞાનને ઉતારવાનું છે, “ડોસીઓના વૈદ્યક” જેવી હીણુપત અવસ્થામાંથી તેને ઉદ્ધૃત કરવાનું છે. આ દેશના વિદ્વાનો સિવાય પરદેશીઓથી આ કામ નહિ થાય અને યશો તો પણ સંતોષજનક તો નહિ જ થાય. જે પ્રજાની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન વન છે તે પ્રજા અરણ્યમાં જીવે જાતે જોડ, જાડ ઓળખતી અને જેતી ક્યારે યશે? એક વિદેશી વિદ્વાનના નીચેના શબ્દો આપણે યાદ કરવા જેવા છે:—

“By natives of India alone can Botanical Science be pursued in India with the same success which has attended the efforts in this direction of Europeans in Europe. Perhaps there are not half a dozen men in the Presidency (Bombay) who can go into any ordinary ghaut jungle and tell its trees and plants by leaves alone. Half a dozen men excepted little apparently is known of the great vegetable kingdom by those whose deepest mysteries nevertheless require the Juice of a rare jungle-plant (Sarcostemma Viminale, says Dr. Hang is true ‘Soma’ of the Vedas.) but many of whom are still content to feel an ignorant contempt for the jungle with all of wonder and of wisdom which it contains.”*

અર્થાત્ યુરોપીઓએ યુરોપમાં જે સફળતાથી વનસ્પતિશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય પ્રચાર કર્યો છે તે સફળતાથી આ દેશમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પ્રચાર માત્ર આ દેશના વતનીઓ જ કરી શકે. આખા મુંબઈ હાલકામાં એવાં ૬-૭ માણસો પણ નહિ મળે કે જે ઘાટના કોઇ પણ સાધારણ જંગલમાં જીવે કોઇ પણ જાડ-છોડને માત્ર પાન જોઇ ઓળખી શકે. ૬-૭ માણસો બાદ કરતાં જેના ધાર્મિક કાર્યોમાં એક કવચિત્ થતા જંગલના છોડ સોમ (ડૉ. હોગના મત પ્રમાણે Sarcostemma Viminale એજ વેદોક્ત સોમ છે. મુ. જ્યૈષ્ઠ્ય-ભાષના મત પ્રમાણે સાંઢીઆ વેલ એજ સોમ છે. જુઓ વ. શા. પા. ૪૬૧) ની બહુ જરૂર પડે છે-તેવાઓ જ જંગલ તરફ તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે, અને વનસ્પતિના ડહાપણ અને ચમત્કાર વિષે કશું જ જાણતા નથી.”

એજ પંડિત ખરૂં જ કહે છે કે:—

* A Hand-book for use in the Jungles of Western India by F. Gell. Introduction p. vii.

“It will be a day of real progress in India which sees the educated Brahmin going forth into the jungle to learn deeper lessons from it than even the most elaborate of Soma Sacrifices can teach him.”

અર્થાત્ જો દિવસે કેળવાએલા બ્રાહ્મણો મેઢા સોમયજ્ઞો શીખવી શકે તે કરતાં પણ ચૂંદતર પાઠો શીખવા માટે જંગલમાં જતાં શીખશે તે દિવસ હિંદુસ્તાન માટે ખરી ઉન્નતિનો દિવસ હશે.

સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓ

આયુર્વેદિક ચિકિત્સા માટે મુખ્ય આધાર ઔષધિઓ ઉપર છે, કારણકે શસ્ત્રચિકિત્સા તો આપણે જાણતા જ નથી. એટલે આપણે માટે કેવળ ઔષધચિકિત્સા જ બાકી રહે છે. એ ઔષધિઓમાં પણ જ્યારે સંદિગ્ધતા હોય ત્યારે આયુર્વેદિક ચિકિત્સા જ સંદિગ્ધ પાયા ઉપર ઉભી છે એમ માનવું જોઈએ. આવું છે તો આયુર્વેદિક ચિકિત્સાનો ઉત્કર્ષ જોવા ઇચ્છનાર સહુએ ઔષધિઓની સંદિગ્ધતા દૂર કરવા પ્રયાસ કરવા જ જોઈએ.

પણ આ સંદિગ્ધતા શું છે તે સમજવા આપણે સહેજ વિસ્તારથી આ વિષયને છોડીશું. રા. મુ. દુર્ગાશંકરભાઈ સંદિગ્ધ ઔષધિઓને સાત ભાગમાં વહેંચી નાખે છે:—

“૧. આયુર્વેદના શિષ્ટ ગ્રંથોમાં લગભગ ૬૦૦ ઔષધો લખેલાં મળે છે (ઇન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં લખેલું છે કે સુશ્રુતમાં આશરે ૭૦૦ ઔષધિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. બાપાલાલ. ગ. શાહ). પણ એમાંનાં કેટલાંક પાછળના ગ્રંથકારોએ વાપર્યાં નથી. એટલું જ નહિ પણ નિષંદુઓમાં પણ કેટલાંકનો ઉલ્લેખ તો નથી. આ કારણથી ચરકસુશ્રુતમાં લખેલી કેટલીક પ્રાચીન ઔષધિઓ દેશકાળ બદલાઈ જવાથી હાલમાં વપરાતી નથી કે ઓળખાતી નથી આ કારણથી સંદિગ્ધ છે.

૨. કેટલીક ગ્રંથોમાં બહુ વપરાયેલી છે, અને નિષંદુઓમાં પણ બહુ વર્ણવાયેલી છે; પણ વર્તમાનમાં પરંપરા તુટી જવાથી ઓળખાતી નથી; તો વપરાય તો ક્યાંથી જ ? આ સંદિગ્ધ ઔષધિઓનો બીજો પ્રકાર. દાખલા તરીકે જીવક, કષ્મક, મેદા વગેરે.

૩. ગ્રંથોક્ત કેટલીક ઔષધિઓ હાલમાં બહુ વપરાતી નથી, કારણકે એનાં નામ જાણવામાં છે પણ દરેક રચણે સહેલાણીથી તે મળતી નથી. જ્યાં એ બહુ થતી હશે ત્યાં કદાચ વપરાતી હશે. પણ બગરમાં ન મળતી હોવાથી અને આખા દેશમાં ન થતી હોવાથી અપરિચિત વૈદ્યો વાપરતા નથી અને વધારે ઉંડા ઉતર્યા વિના એને પણ સંદિગ્ધ ગણે છે. આ સ્થાનિક સંદિગ્ધતા. દાખલા તરીકે હિલ્મોચિકા.

૪. કેટલીક વસ્તુઓ ઘણી વપરાય છે. ગ્રંથોમાં પણ વારંવાર વાપરેલી છે, પણ જુદા જુદા પ્રાંતમાં જુદી જુદી વધારે થાય છે, અને એથી જુદી જુદી વપરાય છે. દાખલા તરીકે ડ્યોનાક, કાકનાસા, હારવપુષ્પી, જ્યોતિષ્મતી વગેરે.

૫. કેટલીક દવાઓ ઘણી વપરાતી હોવા છતાં અને પોતાને ત્યાં થતી હોવા છતાં સંદિગ્ધ ગણાય છે. દાખલા તરીકે આ પ્રાંતમાં શાલિપર્ણી, વૃષ્ણિપર્ણી.

૭. કેટલીકને વનસ્પતિવિદ્યા સંદિગ્ધ ઠરાવે છે. દાખલા તરીકે હેમલીસી એટલે દારૂડી એમ સામાન્ય રીતે મનાતું પણ વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે કે એ વનસ્પતિ પરદેશી છે. આટલે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એને ઉલ્લેખ હોય શકે નહિ અર્થાત્ હેમલીસી સંદિગ્ધ.”

આ રીતે વિવિધ કારણોથી અનેક વનસ્પતિઓ-પરિચિત અને અપરિચિત-સંદિગ્ધના વર્ગમાં પડે છે. આવી સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓ ધણી છે અને સંદિગ્ધ વનસ્પતિ અસંખ્ય તો બહુ જ થોડી રહી જાય છે. પણ આ દિશામાં પ્રયત્ન શરૂ થઇ ગયો છે. રા. રા. શુ. જી. કુન્ડલુભાઈએ અને સ્વ. કતોબાદે ધણીયે વનસ્પતિઓની સંદિગ્ધતા દૂર કરેલી છે. અવાર નવાર “વૈષકલ્યપત્ર” અને “આયુર્વેદિક વિજ્ઞાન” માં પણ હવે સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓની ચર્ચા ચલાવી છે. અલબત્ત આવી ચર્ચા કરનારા આંગણીને વેટે ગણાય એટલા જ છે એ પણ સાથે સાથે જાણી લેવું જરૂરનું છે. પણ આ માસિકોમાં ચર્ચા થાય છે તેને આખરી નિર્ણય કંઇજ આવતો નથી. એવી ચર્ચાઓ વાંચનાર વર્ગજ ગુજરાતમાં નહિ જોવો જણાય છે તો પછી આખરી નિર્ણય કરનારામાં અમુક ગણીમાંથી વ્યક્તિઓ જ રહે છે. પણ એ મહાનુભાવો તો તેમના સ્વસ્વકર્મમાં એવા તો ગુંચાયલા છે કે આવાં છાયાં વાંચવાની પણ તેમને ભાગ્યે જ દરકાર હશે. એમ ન હોય તો વીરતર, હેમશીરી, જીવંતી, વગેરે સંદિગ્ધ દ્રવ્યો ઉપરના મારા લેખોના જવાબો વિદ્વાનોએ કેમ નથી આપ્યા? ગુજરાતના વૈદ્યોને હાથે થએલા નિર્ણય બલે અન્ય પ્રાંતવાળા કમુલ ન રાખે પણ ગુજરાતના વૈદ્યોને તે કમુલ રાખવામાં શો વાંધો હોય? વાંધો હોય તો તે માસિકો દ્વારા સકારણ દર્શાવવો જોઇએ. આવી રીતની ચર્ચા દરેક પ્રાંતવાળાઓ અસ્સપરસ કરી લે તો આ વિષય સહેજ સહેલો બનવા પામે ખરો.

આવી રીતે પ્રાંતિક નિર્ણયોને નિખિલ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદિક વૈદ્યસંમેલનમાં રજુ કરવા જોઇએ. નિ. ભા. આ. સંમેલન તેને માટે દરેક પ્રાંતના બળ્યે વિદ્વાન વૈદ્યોની કમીટી નીમે અને આ કમીટી જે નિર્ણય ઉપર આવે તે આખાયે હિંદુસ્તાનના વૈદ્યોને સ્વીકાર્ય હોવો જોઇએ.

દરેક નિ. ભા. આ. વૈદ્યસંમેલન વખતે સંદિગ્ધ દ્રવ્યો વિષે ચર્ચા કરવામાં આવે છે. પણ તે ચર્ચા નથી સંગ્રહાતી રિપોર્ટમાં કે નથી સંગ્રહાતી કોઈ માસિકમાં. ૧૫-૧૬ વર્ષના રિપોર્ટમાં આવી હકીકતોનો સમાવેશ થએલો હોત તો કાર્ય કરનારને તે રિપોર્ટો કેટલા સાધનભૂત થાત ?

આ સંદિગ્ધ ઔષધિઓ માટેની કમીટીની કાર્યપદ્ધતિ કંઇક અંશે નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય:—

“આ સમિતિના સભ્યોએ જ્યાં આ દેશની વનસ્પતિઓનું પ્રદર્શન હોય ત્યાં કે જ્યાં વનસ્પતિઓના સુકા નમુનાઓનો વિશાળ સંગ્રહ Herbarium * હોય ત્યાં એકઠા થવું

નમુના નમૂનાને આવો સંગ્રહ ગુજરાતમાં કયાંયે નથી. શુ. જી. કુન્ડલુભાઈએ તેમના કેટલાયે નમૂનાઓ પુના, રાજકોટ, ભાવનગર, અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે આપી દીધા છે. આખા ગુજરાતની વનસ્પતિઓનો એક જ ઠેકાણે સંગ્રહ થવાની જરૂર છે. સુંબાર્થમાં આવો સંગ્રહ વૈદ્યવજ્ર હરિશ્ચંદ્ર-જીએ કરેલો પણ છે. પણ હજી સુધી તે સંગ્રહની પદ્ધતિઓની ચાટી બહાર પડી નથી (જે બહાર પાડવા તેઓશ્રીએ ઇચ્છા બતાવેલી હતી.) એટલે ત્યાં કેટલા નમૂનાઓ છે તે ખબર કુ જાણે ? ગુજરાતના છટાછવાયા નમૂનાઓને એક જ જગ્યાએ સંભાળીને રાખવામાં આવે તો વિજ્ઞાનીઓને અને ખીલ દેશના વિદ્વાનોને પણ તે કેટલા અમૂલ્ય થઇ પડે ? આ કામ ધારવા જોઈ આવરજી-કેત ખેન જોઇએ. શુ. પ્રો. વૈદ્યસંમેલન આવી બંતનું એક ગુપ્તગીયમ સ્થાપે એ હજીના સમયે નથી હોત

નેધએ. પછી એક સંદિગ્ધ દવા લઇ એનો નમૂનો કાઢી દરેક વૈદ્યે તે તપાસવો નેધએ. પછી જેમાં શાસ્ત્રોક્ત વસ્તુ એજ છે એવો નિર્ણય એક મતે થાય તેનું તાજ નમૂનાનું તથા ખબરમાં મળતાં ઔષધોપયોગી અંગનું વર્ણન ત્યાંજ લખી લેવું. જે વસ્તુમાં એક મત ન હોય તે વસ્તુ માટે બહુમત શોધવાનો યત્ન કરવો. જેમાં મતભેદ થાય તે માટે દરેક પ્રાન્તના સભ્યે પોતાના પ્રાન્તમાં વપરાતી વસ્તુ રજુ કરવી. પછી એક જ નામ માટે જે બે, ચાર કે પાંચ ઘીને બહાર આવે તેમાંથી કંઈ ગ્રંથોક્ત લક્ષણો સાથે મળતી આવે છે તે નેધું. જે લક્ષણો બહુ અપૂર્ણ હોવાથી કે બીજાં કારણોથી આ નિર્ણય ન થઇ શકે તો સંકારપદ ચાર પાંચ ઘીનેમાંથી ગમે તે એકને બહુમતે સ્વીકારવી.

“ આ રીતે સમિતિને કામ કરવામાં વખત થણો લાગે. એટલાં વખત વૈદ્યો પોતાનો ધંધો મૂકીને એક સ્થળે બેઠા રહી શકે એ મુશ્કેલ છે. જે આ મુશ્કેલીનો કાંઈ તોડ થઈ શકે તો વહેલી મોટી પણ સંદિગ્ધતા આ રીતે જ દૂર થઇ શકશે. અને આ સમિતિએ બનાવેલો ગ્રંથ ઔષધિવર્ણન માટે આખા દેશમાં પ્રમાણરૂપ થશે. જે આ સાથે દરેક નિર્ણીત ઔષધિનું રંગીન ચિત્ર આપી શકાય તો કાર્ય સર્વોત્તમ થાય. ”

પણ-આ બધામાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનવાળો એક અનુભવી (મુજબ-કૃષ્ણલાલ જેવો) વિદ્વાન હોવો નેધએ. સુકા નમૂનાઓનું હર્બેરીઅમ કરનાર કે તપાસનાર તેમના વિના બીજે કયો વૈદ્ય તૈયાર છે ? એ વનસ્પતિનો નૈસર્ગિક વર્ગ (Natural order) પણ વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તે જ ગણી શકે. વનસ્પતિવિષયક અંગ્રેજી ગ્રંથોમાંથી પણ છોડનું વર્ણન તે મેળવીને ખાતરી કરી શુભે. આવો એક વનસ્પતિશાસ્ત્રી, ટીકાઓમાંથી વનસ્પતિવિષયક વચનો ભેગાં કરેલાં હોય તે સંગ્રહ અને ત્રણ ચાર વૈદ્યો-આટલાં હોય તો જ આ કાર્યમાં કંઈ પણ પ્રગતિ થાય.

સંદિગ્ધતાનું સૌથી મોટું કારણ પ્રાન્તિક ભેદ છે. જેને આપણે શંખાવલી (Convolvulus microphyllus N. O. Convolvulaceae) કહીએ છીએ તે વરધાળા અને ફાંગના વર્ગની વનસ્પતિ છે. બંગાળામાં એક જુદી જ કરીઆતાના વર્ગની વનસ્પતિ (Canscora decussata) ને શંખપુષ્પી કહે છે. આપણે માલકાંગણાને જ્યોતિષ્મતી કહીએ છીએ ન્યારે બંગાળા તરફ કાંગડાળાઆને-કરોળાઆને જ્યોતિષ્મતી કહેવામાં આવે છે. આપણે Pluchia Indica ને રારના કહીએ છીએ ન્યારે બંગાળા વૈદ્યો Vanda Roxburghii ને રાસ્ના તરીકે માને છે અને વાપરે છે. વળી દક્ષિણ તરફના વૈદ્યો કોઇ ત્રીજા જ છોડને રાસ્ના, શંખાવલી વગેરે તરીકે ઓળખાવે છે. આ પ્રમાણે મુખ્ય મુશ્કેલી પ્રાન્તિક ભેદની છે. અને આનો નિવેડો પ્રાન્તિક અભિમાનને મોકળા મને દૂર મૂકી એકઠા મળીને કામ કર્યો વિના કદાપિ આવવાનો નથી. વિદેશી વિદ્વાનોએ આપણા માટે વનસ્પતિ વિષયમાં આટલું બધું કર્યું છે, હવે આ સંદિગ્ધતા માટે આપણે જ બધું કરવાનું છે. હું ધારું છું કે તેનો વખત પણ નજીક આવતો જાય છે.

આપણા દેશની સમસ્ત વનસ્પતિઓનો સંગ્રહ કયુનર્ડસ નામના રયુક્રીયમમાં એકઠો કરવામાં આવેલો છે, ન્યારે આપણને તેની ખબર સરખીયે નથી !

● ‘આયુર્વેદવિજ્ઞાન’ પુ. ૨ ભૂ. અંક ૧૦ માં, રા. રા. દુર્ગારાજ કેવળશંકર શાસ્ત્રીના લેખમાંથી.

નવા નિઘંટુની જરૂર.

ગુજરાતના સહસ્રાબ્દે સ્વ. કતાલક્ષ્મીનો નિઘંટુસંગ્રહ આપણને વારસામાં મળેલો છે. તેમણે જે શ્રમ લીધો છે તે વિદ્વાનો સિવાય બીજાથી નહિ સમજાય: બધા નિઘંટુઓ જોઈને તે વિદ્વાને જે સંગ્રહ કયો છે તે સંગ્રહ અને કેટલીક અપરિચિત સંસ્કૃત સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓનો નિર્ણય પણ અનેક અંશે આપણને ઉપયોગી છે. આ નિઘંટુ ન હોત તો આજે સંદિગ્ધતા દૂર કરવા આપણને આથી પણ વધારે મહેનત પડત. આ ગ્રંથ હાલમાં આપ્રાપ્ય છે અને હવે કંઈક જીનો પણ ગણાય. એક બીજા નિઘંટુની જરૂર મને જણાઈ, અને તેથી જ આ નિઘંટુની શરૂઆત મેં આજથી છ વર્ષ પહેલાં કરેલી.

આ નિઘંટુમાં ચરકસુશ્રુતથી લઈને અત્યારના દરેક વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો આપવામાં આવેલા છે. ચરક, સુશ્રુત, વાગ્લટ, ચક્રદત્ત, બંગસેન, વૃંદ, શાર્ગ્ગધર, ભાવમિશ્ર, રાઘવમર્તંડ, વૈદ્યમનોરમ અને ગર્દનગ્રહ આટલા અત્યાર સુધીમાં બહાર પડેલા ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે. આ સાથે યુનાની વૈદ્યકને પણ ભૂલાયલું નથી જ. તાલિકે શરીરક્રીડનો ઉપયોગ પણ આમાં કરવામાં આવેલો છે. આ સાથે કેટલાંક અમૂલ્ય ઔષધો જે નથી હિંદુ ગ્રંથોમાં કે નથી યુનાનીમાં, પણ જે ગામડાના લોકો વાપરે છે અને ઉપયોગી પણ છે, એવાં પણ આમાં ઉમેરાયલાં છે અને અત્યારના યુરોપીય વિદ્વાનોએ જે કેટલીક અગત્યની ઔષધિઓ તેમના ફાર્માકોપીઆમાં દાખલ કરેલી છે તેનો પણ આ ગ્રંથમાં ઉપયોગ કરેલો છે. સિકાના, યુકેલીપ્ટસ, કાલાદાણુ, વગેરે અંગ્રેજ વૈદ્યકમાંથી; ગાઉઝપાન, બનફસા, ઇસબગુલ, ઇસિપદ, કાસની વગેરે યુનાની વૈદ્યકમાંથી; જંગલી-કાલી-મીરચી અને એલટર્કબલ જેવાં ઔષધો વિધવિધ સ્થળોમાં ખડુ જ સાધારણ ઉપયોગમાં લેવાતાં અને ઉપયોગી હોવાથી - આ નિઘંટુમાં લીધેલાં છે. પ્રાચીન ટીકાકારોની, અમરકોષ તેમ જ અત્યારનાં કેટલાંક વનસ્પતિશાસ્ત્રોની પણ યથાશક્તિ મદદ લીધી છે. સંદિગ્ધતા માટે પણ ઉદાર દૃષ્ટિથી કંઈક કરવામાં આવ્યું છે. આ બધામાં ત્રુટિઓ તો હશે જ. વિદ્વાનો આ ત્રુટિઓ મને જણાવશે તો ઉપકૃત થઈશ.

અત્યાર સુધીમાં આ જાતનો ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ન હતો. બંગાળીમાં સ્વ. બિરભાચાર્યજી ગુપ્તેના ‘વનૌષધિકર્પણ’ ગ્રંથ મારા પૂજ્ય ગુરૂશ્રી અમૃતલાલલાલ પટ્ટણી પાસે હું શીખતો તે વખતથી જ મારા મનમાં ગુજરાતી જનતાને એક આ જ પદ્ધતિએ લખાએલો નિઘંટુ આપવાની ઇચ્છા હતી. આટલે વર્ષે આ ઉમેદ ખર આવી છે એ માટે પ્રભુનો ઉપકાર માનું છું. આ નિઘંટુથી ઘણું નવું જાણવાનું મળશે એવો મારો નત્ર મત છે.

દવાઓ સંબંધી

આ જમાનો પ્રગતિનો છે એમ ઘણા કહે છે. દરેકમાં કંઈ ને કંઈ પ્રગતિ થઈ રહી છે. દવાઓમાં પણ નિત્ય નૂતન શોધો થયા કરે છે. અસાધ્ય મનાતાં દરદો સાધ્ય બનતાં જાય છે. આવા સમયે વનસ્પતિ ચૂર્ણ, ગોળાઓ અને ધૂતના રૂપમાં જ વાપરવી કે તેનાં ટીકચર, એકરટ્ટેટ વગેરે પ્રવાહી રૂપમાં વાપરવી એ સવાલ પણ વારંવાર પૂછાય છે. આનો ઉત્તર એકદમ નથી આપી શકતો. તાજાં ઔષધોના રસ વાપરવો વધારે હિતાવહ છે કે

તેનો ટીક્યર ? હિંદુસ્તાન એવો દેશ છે કે જ્યાં જ્યારે જોઈએ ત્યારે વનસ્પતિઓ લીલી મળી શકે છે. બારે માસ લીલી મળી શકે તેવી ઔષધિઓનો રસ જ કેમ ન વાપરવો ? તામ્ રસમાં ટીક્યર કરતાં એછો ગુણ છે એમ કહેવાની કાણુ કૃષ્ણતા કરે છે ? વળી જોછે જોછે ટીક્યરો વાપરી જોયાં છે તેના અનુભવો પણ કેમ ન જાણવા ? મેં ‘બંગાલ કેમીકલ ક્લાર્કેસી’ નાં ટીક્યર પુનર્નવા અને ટીક્યર અશોક વાપરી જોયાં છે. પુનર્નવા ચૂર્ણના રૂપમાં અને કવાચના રૂપમાં (અલબત્ત તે તાજ અને રસવીર્યથી પુષ્ટ હોય તેવી જ ગ્રહણ કરેલી હોવી જોઈએ) મેં વાપરી જોઈ છે અને હું અનુભવને અંતે જણાવું છું કે પુનર્નવાના ટીક્યર કરતાં તાજ પુનર્નવાનો કવાચ વધારે સારી અસર કરે છે. આવો જ બીજો અભિપ્રાય *ઓબ્રોમા ડ્રુકંબસ* (*Abroma augusta*) વિષે ડૉ. *ભુવનમોહન સરકાર*નો છે. ઓબ્રો-કંબસ બહુ જ ઉપયોગી દ્રવ્ય છે અને તે ફક્ત બંગાળના તરફ જ થાય છે. આથી તેનો ટીક્યર વગેરે બનાવવા તરફ સ્વાભાવિક રીતે ડોક્ટરોનું ધ્યાન ગયું. પણ આ ટીક્યર ઓબ્રોકંબસના સ્વરસ જેટલું કામ નથી કરતું એમ તે વિદ્વાન ડોક્ટર પોતાના જ્ઞાતિઅનુભવથી જણાવે છે. આ રજા તેમના પોતાના શબ્દો:—

“Attempts have been made to administer the drug in the more acceptable forms of tincture, pill or powder, but none prove so efficacious as the fresh viscid sap in substance in which form I have used it with wonderful results.”

હિંદુસ્તાનના લોકો તાજ દવા વાપરતા આવ્યા છે અને તે ધાર્યો ગુણ પણ કરે છે એમ અનુભવીઓના અનુભવ એવો છે. પણ આ જ દવાઓ રાસાયનિક પૃથક્કરણની પરીક્ષામાં રાસાયનિક તત્ત્વો દાખવતી નથી. આ રાસાયનિક તત્ત્વો હોય તો જ દવા ગુણ કરે નહિ તો નહિ એવી માન્યતા આજકાલના ઘણા કેળવણીના વર્ગમાં દૃઢ થયેલી જણાય છે. પણ રસાયનશાસ્ત્રની કસોટીમાં કિંમતી સિદ્ધ ન થનાર દવાઓમાં પણ ઘણીવાર ઉત્તમ ગુણો રહેલા હોય છે એમ વિદ્વાનો તો માને છે જ. એક વિદ્વાન જણાવે છે કે:—

“All the phenomena of plant life are not explicable in terms of chemistry and physics; there are certain residual phenomena which point to the existence of what may be called in the present state of our knowledge, “Vital force.”

આ ઉપરાંત એક બીજી મહત્વની વાત પણ યાદ રાખવા જેવી છે. હજી દરેક દવાનું પ્રયોગશાળામાં પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું નથી. તે કરતાં હજી આશરે ૫૦ વર્ષ નીકળી જશે. ત્યાં સુધી શું તે દ્રવ્યો નહિ જ વાપરવાં ? ‘સ્વ. ડૉ. હેમચંદ્રસેન એમ. ડી. એમ.જી. બી.દામાં, કુકડવેલ વગેરેના પ્રયોગો કરી જોયા છે. હજી આ દ્રવ્યોનાં સંતોષકારક રાસાયનિક પૃથક્કરણો ક્યાં થયાં છે ? છતાંયે તે વિદ્વાને ઉપરની બે દવાઓના જે ગુણાનુવાદ ગાયા છે તે વાંચ્યા પછીથી તે ઔષધો વાપરવા માટે મન લલચાય છે. જિજ્ઞાસુ વાંચકોએ એ દેવો જોવા હોય તો “Treatment of Tropical Diseases with Indigenous drugs” pp. 27 and 95 જોવું. આ બંને લેખોનો સાર આ નિબંધમાં પણ આવેશે છે. ખરી વાત તો એ છે કે એક વખત આવી દવાઓના ઉપયોગ બહાર આવે છે તે

પછીથી જ તે અમૂલ્ય ડ્રબનું રાસાયનિક પૃથક્કરણ કરવા રસાયનશાસ્ત્રીઓએ એસે છે. આ પણ વિચારવા જેવી બાબત છે.

વળી એક પક્ષ એમ કહે છે કે મુંબઈ, કલકત્તા જેવાં શહેરોમાં તાજી દવા ક્યાં લેવા જતી ? ઘરમાં ઓળસીઓ પણ નથી હોતો તો રસ શનાથી કાઢવો ? પહેલાંના જેટલી આજની છુંદગી નિશ્ચલ અને નિશ્ચિત નથી. આજે તો આજ અહીં ને કાલે તહીં. એવા વખતમાં તમે આદુ કે પાનના રસના અનુપાનમાં દવા આપો એ અમને કેમ પાલવે ? આના કરતાં ટીંકચર વાપરવાં શું યોગ્ય નથી ? આદુ કુટવા એસવા કરતાં ટીંકચર છુંદર વાપરવામાં શી હરકત હોય ? અને આ તમારા ત્યાંના ફાકા તો પ્રભુ તોખાહ !! ઇન્સા-અલાહ !! સાલા અર્ધો અર્ધો તોલાના ફાકા ! મોં ભરાઈ જાય એવડા મોટા ! તમારા કવાથમાં પણ કેટલી કડાકૂટ ? આ વીસમી સદીમાં હવે વૈજ્ઞાનિકોએ આ બાપદાદાના વારાના ફાકા અને કાઢા ત્યજવા નોંધ્યો.

આ પણ વિચારવા જેવા પ્રશ્નો છે. પ્રથમના જેવો શાંતિયુગ હવે નથી રહ્યો. વળી લોકોનાં ગળાં પણ સાંકડાં થવા લાગ્યાં છે. વળી આપણા આયુર્વેદમાં પણ પ્રવાહી દવાઓ બનાવવાની રીત ક્યાં નથી ? આસવો બનાવવાની પદ્ધતિ સારી છે. દરેક દવાઓના આસવ કરી વાપરે તો શું ખોટું ? અભ્યાસ કરાવના આસવ બનાવીને વાપર્યો હોય તો કવાથ જેવો ગુણ કરે કે નહિ ? ગમે તેમ હો. દવાઓમાં હવે ટીંકચર, એકસ્પ્રેક્ટ વગેરે બનાવવાં જ નોંધ્યો. બેંગાલ કેમીકલ ફાર્મસી, બોમ્બે એમેરિટરી, એલેમ્બીક વગેરે ફાર્મસીઓમાં ગળો, કડાકાલ, આલે કિરાત, લીમડાની છાલ, અરકુસી, અશોક-વગેરેનાં ટીંકચરો બનાવવા લાગ્યાં છે. સારા હોશિઆર રસાયનશાસ્ત્રીની દેખરેખ હેઠળ આ પ્રવાહી ટીંકચરો વગેરે બનાવવામાં આવે તો તે મોટા પ્રમાણમાં વપરાશે પણ ખરાં. ઝંકુ અને ગુજરાત આયુર્વેદિક જેવી ફાર્મસીઓએ પણ આ દિશામાં પ્રયાસ કરવા માંડ્યો છે અને તે આદરણીય છે. દરેક દવાના આસવ બનાવવામાં આવે તો તે કામ કરે કે નહિ એ પ્રશ્ન વિદ્વાનોને વિચારવાનો છે.

વનસ્પતિવિષયક આયુર્વેદિક ગ્રંથો

આ વિષય ઉપર તો એક મોટો ગ્રંથ લખાય તેમ છે. અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતના વૈજ્ઞાનિકો ધ્યાન આ અગત્યના વિષય તરફ ગયું નથી એ લજ્જાસ્પદ નથી શું ? હમણાં હમણાં ‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ના વિદ્વાન અધિપતિ વિદ્વાન્ય, પુરાતત્વગણેષક રા. સુ. દુર્ગાશંકરભાઈ કેવળરામ શાસ્ત્રીએ આ વિષય તરફ લખવા માંડ્યું છે. ‘પુરાતત્વ’માં ત્રણેક લેખો ‘આયુર્વેદનો ઇતિહાસ’ના આગ્યા છે. આ સિવાય કેઇએ પણ આ તરફ ધ્યાન નથી આપ્યું. ‘વનૌષધિદર્પણ’કાર સ્વ. વિરજયચરણ ગુપ્તે તેમના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં “આયુર્વેદગ્રંથવિવરણ” ઉપર ઠીક લખેલું છે. અંગ્રેજી વિદ્વાનોના આ વિષયમાં પણ આપણે ઉપકાર માનવો પડશે.

ડૉ. હર્નલ, રૉયલ, ડૉ. રૉય, એકડોનલ વગેરેએ આ વિષય ઉપર તેમનાથી બનતું કર્યું છે. આ બધામાં ડૉ. હર્નલનો ફાળો ઘણો અગત્યનો છે. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૉયે પણ તેમના History of Hindu Chemistry નામના અતીવ ઉપયોગી ગ્રંથમાં આ વિષે ઠીક પ્રયાસ કર્યો છે. ડૉ. ગણુનાથ સેને ‘પ્રત્યક્ષશરીર’માં વૈજ્ઞાનિક લેખકોના કાલ્પનિક માટે હુંકું દિગ્દર્શન કરેલું છે. Surgical Instruments of the Hindus

એ ગ્રંથમાં પણ ચરકસુશ્રુત વગેરે લેખકોના કાલનિર્ણય અને તેમના ગ્રંથો વિષે ટુંકાણુમાં ઠીક કહેલું છે. કોઈ યુગરાતીનું જ્ઞાન હજી સુધી આ તરફ ગયું જ નથી. મુ. કુર્ગોસ્કર-ભાઈ વિના આ કામ કરે એવો ખીજો વૈદ્ય યુગરાતભરમાં છે પણ નહિ !

વેદોથી જ આપણે આ વિષયની શરૂઆત કરવી પડશે. વેદના કાળથી પ્રાચીનતર કાળમાં આપણી નજરજ પહોંચતી નથી. એટલે વેદોથી જ તેની શરૂઆત કરવી ઠીક પડશે. ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદના મંત્રોમાં તથા જુદા જુદા વેદના ગ્રાન્થોમાં વૈદ્યક વિષયને લગતાં સૂત્રોના છુટાછવાયાં છે. પણ અથર્વવેદમાં વેદોને લગતાં સૂત્રોના સૌથી વધારે છે. પૃષ્ઠિપર્ણી, અપામાર્ગ, કૃષ્, ગુચ્છુલ, પિપ્પલી જેવી વનસ્પતિઓનો વેદોમાં રોગ દૂર કરવામાં ઉપયોગ કરેલો છે (જુઓ આ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠિપર્ણી). વેદોમાં લગભગ સો વનસ્પતિઓનાં નામો છે તે તો અગાઉ કહેવાઈ પણ ગયું છે. (આ વિષે વધુ વિગત માટે જુઓ ‘ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન ’ ૧૯૭૮ કાર્તિક).

વેદો પછીના અને ચરકસુશ્રુતના સમય વચ્ચેના ગાળામાં પણ વૈદ્યક સાહિત્ય ખૂબ પ્રચારમાં હશે એમ આપણને માનવાનું કારણ મળે છે. પણ ખરી રીતે તો ચરકસુશ્રુતના ગ્રંથો જ અત્યારે આપણને જોવા મળે છે એટલે આ બે મહાન ગ્રંથોની જ ટુંકી સમાસો-થના કરીશું.

ચરકસંહિતા

“ ચરકસંહિતાના વિરાટ દેહમાં વૈદ્યક ઇતિહાસની અતીત ગાથાઓ સ્થળે સ્થળે વિન્યસ્ત રહેલી છે. ચરકસંહિતાના નિઃશ્વાસવાયુમાં હજીયે અતીતકાળના પુણ્યચરિત ઋષિઓના હૃદયાર્દ્રાદકર આમોદ વહન થઇ રહેલો છે. કેવળ વૈદ્યોની જ નહિ પણ ચરકસંહિતા અમારી જાતીય સંસ્કૃતિ છે. ચરકસંહિતા કેવળ વૈદ્યોના ગ્રંથ નથી તે આત્મતંત્રનો પ્રકાશક, જ્ઞાનરત્નોના ભંડાર, નીતિશિક્ષાનો ગુરૂ, સદાચારનો પથપ્રદર્શક અને વિવિધ કલ્યાણપરંપરાનું પ્રસ્તવણ છે. ”*

આધુનિક ચરકસંહિતાને ખરી રીતે “ ચરકપ્રતિસંસ્કૃત અભિવેશતંત્ર ” જ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. આ ગ્રંથના મૂળ વક્તા પુનર્વસુ આત્રેય છે. ચરકમાં અનેક ઠેકાણે અભિવેશના પ્રશ્નો અને પુનર્વસુ આત્રેયના ઉત્તરો આવે છે. ચરકમાં ઋષિઓની ત્રણેક સભા ભરાયલી ગણાય છે અને તે યધામાં પ્રમુખ તરીકે પુનર્વસુ આત્રેયજ હોય એમ જણાય છે. પણ આ આખો ગ્રંથ પુનર્વસુ આત્રેયનો નથી, કારણ કે પ્રત્યેક સ્થાનના અધ્યાપના અંતમાં ‘ ઊમિવેશકૃતે તંત્રે ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે ’ એવા સ્પષ્ટ શબ્દો આવે છે. અને આ સિવાય પણ ચિકિત્સારથાનના છેલ્લા અધ્યાયમાં નીચેનાં વચ્ચો છે—

અસ્મિન્સપ્તદશાઽધ્યાયાઃ કરુપાઃ સિદ્ધય એવ ચ ।

નાસાયન્તેઽભિવેશસ્ય તંત્રે ચરકસંસ્કૃતે ॥

ત્ત્રાનેતાન્કાપિલબ્ધલઃ શેષાન્દૃઢબલોઽકરોત્ ।

તંત્રસ્યાસ્ય મહાર્યસ્ય પૂરણર્થ યયાતથમ્ ॥

ચરક વિ. સ્વા. અ. ૩૦, સ્લો. ૨૭૪-૭૬.

પુનર્વસુ આત્રેયનો ઉપદેશ પ્રદણ કરી અગ્નિવેશ જે તંત્ર રચેલું (Compilation) તેનો ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કરીને આ સંહિતા રચી છે. તેમાં પણ ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ અધ્યાયો, કંપસ્થાનના ૧૨ અને સિદ્ધિસ્થાનના ૧૨ મળી કુલ ૪૧ અધ્યાયો તો ખુદ કાપિલબલ્લ દેવબલ્લના જ લખેલા છે. એટલે એક વાત તો આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આધુનિક ચરકસંહિતા પુનર્વસુ આત્રેયના ઉપદેશવાળી, અગ્નિવેશની લખેલી, દદબલ્લના ૪૧ અધ્યાયોથી થયેલી છે. તેમાં પણ પ્રતિસંસ્કાર કરતી વખતે ચરકે અગ્નિવેશનાં વચનો કેટલાં રાખ્યાં અને કેટલાં પોતાનાં ઉમેર્યાં એનો પત્તો લાગે તેમ નથી. તેમ જ દદબલ્લે પોતાનો ભાગ ઉમેરતી વખતે ચરકસંહિતાના બાકીના ભાગને અસ્પૃષ્ટ રાખ્યો હશે, અથવા સુધારા-વધારા નહિ કર્યા હોય એમ માની શકાતું નથી. વિદ્વાનોએ અગ્નિવેશના કેટલા અધ્યાયો, અગ્નિવેશતંત્રમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે દદબલ્લનો હાથ ક્યાં ક્યાં છે, વગેરેનો નિર્ણય કરવા મહેનત તો લીધી જ છે. પણ એટલું તો કહ્યા વિના નથી જ ચાલતું કે પાછળથી થયેલા સુધારાવધારાને પરિણામે મૂળની કેટલીક સાચી વાતોને ઠેકાણે પાછળથી મૂળ ન સમજવાથી કેટલીક ખોટી વાતો પણ ધુસી ગઈ છે. એક વિદ્વાન તો એમ પણ માને છે કે દદબલ્લ સિવાય બીજા એક અગ્નિવેશના સંવર્ધકનો હાથ પણ આધુનિક ચરકસંહિતામાં છે.

ત્યારે પુનર્વસુ આત્રેય કોણ, ક્યારે થઈ ગયા, વગેરે નક્કી થતું નોંધએ. આત્રેય નામના ત્રણ વૈદ્યો પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા છે-(૧) પુનર્વસુ આત્રેય. (૨) કૃષ્ણાત્રેય (૩) બિશ્વ આત્રેય. પુનર્વસુ આત્રેય એ તો અગ્નિવેશ, જતુકર્ણ, બેલ, હારીત, પરાશર, અને ક્ષારપાણી એ છ શિષ્યોના ગુરુ. કૃષ્ણાત્રેયની ઓળખાણ મહાભારતમાં ‘ગાન્ધર્વ નારદો વેદં કૃષ્ણાત્રેયશ્ચિકિત્સિતમ્’ મ. શાં. ૫. અ. ૨૧૦ માંથી મળે છે. એટલે મહાભારત તો કૃષ્ણાત્રેયને જ આયુર્વેદના મૂળ આચાર્ય ગણે છે, એમ લાગે છે. વૈદ્યકગ્રંથોના ટીકાકારો એક શાલાક્યતંત્રકાર કૃષ્ણાત્રેયનો ઉલ્લેખ કરે છે (જુઓ ‘સિદ્ધયોગ’ની ટીકા પા. ૧૯૧ તથા ૬૦૦). વળી એ જ ટીકાકાર ‘કૃષ્ણાત્રેયઃ પુનર્વસુઃ’ એ રીતે પુનર્વસુનું બીજું નામ કૃષ્ણાત્રેય હતું એમ કહે છે. વળી દદબલ્લ પણ ચરક માટે વારંવાર કૃષ્ણાત્રેય શબ્દ વાપરે છે (જુઓ ચરક. ચિ. અ. ૨૮ શ્લોક. ૧૫૧, ૧૫૯ અને ચિ. સ્થા. અ. ૨૯ શ્લોક. ૬૭) એટલે કૃષ્ણાત્રેય કોણ તે સમજી શકાતું નથી.

બિશ્વ આત્રેય માટે પણ આમ જ છે. તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં એક મુખ્ય અધ્યાપક આત્રેય નામના હતા. રાજા બિંબિસારના તથા ભગવાન બુદ્ધના ચિકિત્સક જીવક કુમારભૂલ પણ તક્ષશિલામાં આ આત્રેય પાસે જ વૈદ્ય શીખ્યા હતા એમ બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મળે છે. ડૉ. હર્નલ માને છે કે આ જીવકના ગુરુ આત્રેય તેજ પુનર્વસુ આત્રેય. આ મત બરાબર હોય તો ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ની આસપાસમાં પુનર્વસુ આત્રેય થઈ ગયા હોવા નોંધએ. પણ બીજા વિદ્વાનો તક્ષશિલાના આત્રેયને બિશ્વ આત્રેય કહે છે અને પુનર્વસુ આત્રેયથી બિશ્વ આત્રેય અર્વાચીન અને જુદા છે એમ ઠરાવે છે. આ વિદ્વાનો પુનર્વસુ આત્રેયને બુદ્ધ પહેલાં ઘણા વખત પર મૂકે છે. પણ ચરકસંહિતામાં પુનર્વસુ આત્રેય સાથે ચર્ચા કરનાર તરીકે બિશ્વ આત્રેયનું નામ પણ આવે છે (જુઓ ચરક. સૂત્ર. અ. ૨૫). એટલે બિશ્વ આત્રેયને પુનર્વસુના સમકાલીન માનવા પડશે અથવા જે અધ્યાયોમાં એ નામ આવે છે તેને પ્રશ્ન માનવા પડશે.

અગ્નિવેશતંત્ર—પુનર્વસુ આત્રેયનો ઉપદેશ સાંભળી અગ્નિવેશદિ છ શિષ્યોએ છ તંત્રો રચ્યાં (ચરક. સૂ. અ. ૧) એવી પરંપરા છે. તેમાંથી અગ્નિવેશ અને બેલ બે અત્યારે મળે છે. બેલસંહિતા જે છપાયેલી છે તે આ પુનર્વસુશિષ્ય હારીતની નથી પણ તેની અનાર્થ રચના પાછળના અંકારોને મળતી છે. “ અગ્નિવેશતંત્રની ચરકપ્રાતિસંસ્કૃત આદૃતિ ચરક-સંહિતાના નામથી પ્રખ્યાત છે, પણ જુના વખતમાં અગ્નિવેશતંત્ર ચરકસંહિતાથી જુદું વિદ્યમાન હતું એમ ચક્રપાણિદત્ત, વિજયરક્ષિત, શ્રીકંઠ વગેરે ટીકાકારોના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે. આ ટીકાકારોએ અગ્નિવેશતંત્રના નામથી ઉપ્ધૂત કરેલા શ્લોકો હાલની ચરકસંહિતામાં નથી. આ ઉપરથી ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં અગ્નિવેશતંત્ર ત્રુટિ કે સમગ્ર વિદ્યમાન હોવાનો સંભવ કવિરાજ ગણુનાથ સેન માને છે. ” અંજનનિદાન નામનો અર્વાચીન ગ્રંથ અગ્નિવેશનો ખનાવેલો કહેવાય છે એમ તેની રચના, ટીકાકારોએ તેના નામનો ઉલ્લેખ પણ નથી કરેલો વગેરે પરથી સમજાય છે.

ચરકનો સમય—કઠકચક્રાલ્લુક એ પાણિનીય સૂત્રમાં ચરકનો નામોલ્લેખ છે એ પરથી ઘણા વિદ્વાનો ચરકને પાણિનીનો પૂર્વકાલીન ઠરાવે છે, પણ આ તો ખોટું છે, કારણ કે એ પાણિનીય સૂત્રમાં તો કંઠ અને ચરક નામની બે શાખાઓના પ્રવર્તક ઋષિઓનો જ ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત વ્યાકરણભાષ્યકાર પતંજલિ અને મહાભાષ્યકાર પતંજલિ એ બે એક જ છે એમ ઘણા માને છે, પણ હાલમાં હાર્વર્ડ યુનીવર્સિટીએ પ્રગટ કરેલા સભાષ્ય યોગસૂત્રના અંગ્રેજી ભાષાંતરના ઉપોદ્ઘાતમાં આ વાત સ્પષ્ટ રીતે ચર્ચેલી છે અને તેમાં તે બંને જુદા જુદા છે એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. તો પછી ચરક એ જ પતંજલિ એમ માનવાનું તો કારણ જ શું રહ્યું ?

ખીજ તરફથી પ્રો. સીદ્ધવન લેવીએ ચીનાઈ સાહિત્યમાંથી શોધી કાઢ્યું છે કે પ્રખ્યાત બૌદ્ધ રાજા કનિષ્કના વિદ્વાસુ વૈદ્યનું નામ પણ ચરક હતું. જે કે કનિષ્કનો સમય હજી ચોક્કસ થયો નથી છતાં તેને ઇ. સ. ના પહેલા કે બીજા સૈકામાં ઘણા ખરા ચૂકે છે. “ ચરક નામ અને તેનું વૈદ્યપણું આ કનિષ્કના વૈદ્યને અગ્નિવેશના પ્રતિસંસ્કર્તા માનવા તરફ મનને ખેંચી જાય છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતો તે મતના વધારે છે. આપણી પરંપરા પ્રમાણે ઉપરના સ્વાભાવિક આગ્રહથી અત્રત્ય પંડિતો પતંજલિને ચરક માનવાના મતના છે. ગમે તેમ હો પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે અગ્નિવેશતંત્રનું પ્રતિસંસ્કરણ થઈને હાલની સંહિતા ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી ઇ. સ. ૧૫૦ ની વચ્ચે તૈયાર થઈ છે.”

દૃઢબલનો સમય ઇ. સ. ત્રીજા ચોથા સૈકામાં વિદ્વાનો જણાવે છે.

ચરકસંહિતા ઉપર તો મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ એક સ્વતંત્રગ્રંથ લખી શકાય એમ છે. પણ આ નિષ્કટ્ટમાં આપણને તેની ખુદ જરૂર નથી. ચરકસંહિતા એ આપણો વૈદ્યકનો જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ છે એટલે એ વિષે આટલું જાણી લેવાની જરૂર છે એટલે જ આટલું લેખાણથી વિવેચન અહીંયાં કર્યું છે. ચરકના સમય અને આખા આયુર્વેદના ઇતિહાસ વિષે જેણે જાણવું હોય તેણે ‘ પુરાતત્ત્વ ’ વર્ષ ૩ ના નો અંક પહેલો તેમજ બીજો નેષ્ટ લેવો. આ ઉપરાંત ‘ આયુર્વેદવિજ્ઞાન ’ માં છપાયેલો ‘ ચરકસંહિતામાં દૃઢબલનો હાથ ’ એ લેખ પણ જિજ્ઞાસુઓએ ગોઈ લેવો.

સુશ્રુતસંહિતા.

જેટલું ચરક વિષે લખી શકાય તેટલું જ સુશ્રુત વિષે લખી શકાય એમ છે. ચરકમાં જેમ દૃઢબલનો હાથ છે તેમ આમાં પણ ધણીના હાથ ફરેલા છે. આનો પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુન છે. નાગાર્જુન કોણ, સુશ્રુત કોણ, તેમના કાલનિર્ણય વગેરેમાં ઉત્તરવાનું આ સ્થળ નથી. પણ સુશ્રુત વિશ્વામિત્રના પુત્ર (વિશ્વામિત્ર રામના સમકાલીન હતા તે. મહાભારત.) છે એ વાત તો નક્કી જ છે મહાભારતનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ ઠરાવવામાં આવ્યો છે એટલે સુશ્રુત તે પહેલાં ધણી વર્ષો અગાઉ થઇ ગયા હશે એમ ધારવું ભૂલ ભરેલું નથી જ. વળી, શતપથ બ્રાહ્મણનો કર્તા પણ સુશ્રુતની અસ્થિગણના (Osteology) થી વાકેફ હતો એટલે શતપથ બ્રાહ્મણ (આશરે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં) ની પહેલાં સુશ્રુત થઇ ગયા છે એ પણ સત્ય જ દરે છે. વળી ‘હસ્તિ આયુર્વેદ’ ના કર્તા પાલકાપ્ય એ અંગદેશના રાજા રોમપાદના દરબારમાં પશુવૈદ્ય હતા; આ રાજા રોમપાદ રામાયણના રામના પિતા દશરથના સમકાલીન હતાં (રામાયણ. બાલકાંડ. અ. ૯). સુશ્રુતના સમયનિર્ણયમાં આ વાત અત્યંત મહત્વની છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં થએલા કાત્યાયનનાં વાતકોમાં સુશ્રુતના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે (સુશ્રુતેન પ્રોક્ત સૌશ્રુતમ્).

વળી આત્યારની સુશ્રુતસંહિતા એ વૃદ્ધ સુશ્રુત ઉપરથી લખાયેલી છે એમ ગણનાથસેન જેવા વિદ્વાનો સમ્રાણુ માને છે.

વિજયરક્ષિત વગેરે ટીકાકારોએ વૃદ્ધસુશ્રુતમાંથી ઉતારા પણ કરેલા છે જે હાલની સુશ્રુતસંહિતામાંથી મળતા નથી. પુનર્વસુ આત્રેયના છ શિષ્યોએ જેમ છ તંત્રા લખ્યાં હતાં તેમ જ ધન્વન્તરિના ઔપધનવાદિ ૧૨ શિષ્યોએ પણ નોખાં નોખાં તંત્રા લખ્યાં હશે-આમ સૌશ્રુતતંત્ર પણ લખાયેલું હશે. પછી એનો પ્રતિસંસ્કાર કરીને હાલની સુશ્રુતસંહિતા થઇ છે. સુશ્રુતટીકાકાર ડહલુણુ ૨૫૪ કહે છે કે-“ પ્રતિસંસ્કર્તાડપીહ નાગાર્જુન એવ ” અર્થાત નાગાર્જુન એનાં પ્રતિસંસ્કર્તા છે. “ સુશ્રુતના બીજા ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત સુશ્રુતનો કોષએ પ્રતિસંસ્કાર કર્યો હોવાની વાત સ્વીકારે છે. તે નાગાર્જુનનું નામ હેતા નથી. કવિરાજ ગણનાથસેન કહે છે તેમ એક કરતાં વધારે વિદ્વાનોએ પ્રતિસંસ્કારનું કામ કર્યું હોય. હર્નલ તો વૃદ્ધવાગ્બટે પણ સુશ્રુતનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો હશે એમ માને છે. (જુઓ-Studies in Ancient Indian Medicine. p. 101). વળી તિસટના પુત્ર ચંદ્રટે પણ સુશ્રુતનું સંશોધન કરેલું એમ જાણવામાં છે. ચંદ્રટે પોતે કરેલા આ ફેરફારને પાઠશુદ્ધિ કહે છે. ” આ ચંદ્રટે ચિકિત્સાકલિકા નામનો ગ્રંથ લખેલો છે. ચંદ્રટનો સમય ઇ. સ. નું નવમું સદ્કું મનાય છે (હર્નલ્સ ઓરિન્ટાલોજી પા. ૧૦૦).

સુશ્રુત ઉપર ડહલુણુચાર્યની ‘ નિબંધસંગ્રહ ’ ટીકા અભાર લગીમાં હપાયેલી ટીકાઓમાં ઉચું સ્થાન લે છે. આ ટીકાનો મેં સંદિગ્ધ વનરપતિનો નિર્ણય કરવામાં છુટથી ઉપયોગ કરેલો છે. બીજા ટીકાકાર ચક્રપાણિ છે. શ્રી ગણનાથસેન જણાવે છે કે ચક્રપાણિ અને ડહલુણુ બંને સમકાલીન હોવા નેપ્રમ્યે, કારણ કે કોષએ કોષનો મત ટાંક્યો નથી. આ બંને ટીકાઓ સારી છે, લખાણભરથી આપણે આટલેથી જ અહીં વિરમીશું.

બીજા ગ્રંથકારો

- વાગ્બટ— ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના આરંભમાં (ગણનાથસેન).
- વૃંદ— ઇ. સ. ના ૯ મા સૈકામાં.
- ચક્રપાણિ— ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકાની શરૂઆતમાં અથવા મધ્યમાં.
- ડહલજી— ઇ. સ. ૧૦ મા સૈકાના અંતમાં અને ૧૧ માની શરૂઆતમાં.
- વિજયરક્ષિત-શ્રીકૃષ્ણ—અનેનો કાલ ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં.
- શાર્ગુંધર— ઇ. સ. ના ચૌદમા સૈકાના પ્રારંભમાં.
- શિવદાસ— ચરકસંહિતાનો પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર—ઈ. સ. ના પંદરમા સૈકામાં.
- ભાવમિત્ર— ઇ. સ. ના ૧૬ મા સૈકાની શરૂઆતમાં.
- બેંગસેન— શાર્ગુંધર અને ભાવમિત્ર એ બંનેની વચ્ચેમાં અર્થાત્ આશરે ૧૫ મા સૈકામાં થએલો છે.
- ગદનિઘણ— એના કર્તા શોદલનો સમય ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકામાં છે. તે આપણા ગુજરાતના વૈદ્ય હતા. સોળમા શતકના ભાવમિત્રે તથા શાર્ગુંધરે પણ આ ગ્રંથમાંથી ઉતારા કરેલા છે.
- વૈદ્યમનોરમા—કર્તા શ્રી વૈદ્ય કાલીદાસ. આ અર્વાચીન ગ્રંથ છે.
- રાજમાર્તંડ— આ ગ્રંથ શ્રી ભોજ મહારાજનો બનાવેલો છે. ભોજ નામના ત્રણ રાજાઓ માલવામાં રાજ્ય કરી ગયા છે. પહેલો વિક્રમાબ્દ ૬૩૦ માં, બીજો વિ. સં. ૭૨૦ અને ત્રીજો વિ. સં. ૧૧૦૦ માં. આ ત્રણમાંથી આ ગ્રંથનો કર્તા કોણ હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે.
- કતોભટ્ટ— ઇ. સ. ૧૮૫૦ આશરે. નિષંદસંગ્રહના કર્તા.
- જેક ભટ્ટજી—ઈ. સ. ૧૮૩૧ થી ૧૮૪૯.
- આ નિષંદુમાં જે જે ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનો ઉપર પ્રમાણે કાલ-નિર્ણય જાણવો જરૂરી છે.

નિષંદુઓનું વિવરણ

નિષંદુઓમાં શ્રી ધન્વન્તરિ નિષંદુનું સ્થાન બાળ્યું ઉચું છે. કાશિરાજ ધન્વન્તરિ આ નિષંદુના વક્તા છે અને કોઈ અગાતનામા ધન્વન્તરિશિષ્યથી આ સંગૃહીત થએલો છે. સંગ્રહકાર ગ્રંથના આરંભમાં કહે છે:—

નમામિ ધન્વન્તરિમાદિવેદં સુરાસુરૈઃ વંદિતપાદપદ્મમ્ ।

લોકે જરાભયમમૃત્યુનાશમ્ ધાતારમીશ્વં વિવિધૌષધીનામ્ ॥

વળા સુવર્ણોદિ પટ્વર્ગના અંતે જણાવે છે કે:—

દ્રવ્યાવલિઃ સમાદિષ્ટા ધન્વન્તરિમુલ્લોદ્ગતા ।

અર્થાત્ આ ધન્વન્તરિના બનાવેલો નહિ પણ ધન્વન્તરિના કોઈ શિષ્યે બનાવેલો નિષંદુ છે. કેટલાક આને ‘ગુરુચ્ચાલિ નિષંદુ’ કહે છે. સંગ્રાહકે આ નિષંદુનું નામ ‘દ્રવ્યાવલિ’

રાખ્યું છે એમ અમને તો જણાય છે. ધન્વન્તરિની જીવિતાવસ્થામાં જ આ નિષંકુ લખાયેલો વાગે છે. ‘ ધન્વન્તરિમુક્ષોદ્ગતા ’ એ વાક્ય આનું મુખ્ય છે.

આ નિષંકુમાં ૩૭૩ દ્રવ્યોની ગણના કરવામાં આવેલી છે. યુગ્મવાદિ, શતપુષ્પાદિ, ચંદનાદિ, કર્ણીરાદિ, આત્રાદિ, સુવર્ણાદિ અને મિશ્રકાદિ એવા સાત વર્ગમાં તે વહેંચાયેલો છે. આ નિષંકુકાર ૨૫૯ કહે છે કે:—

પ્રયોજનં यस્ય તુ યાવદેવ તાવત્ સ ગૃહ્ણાતિ યથાન્નુકૂપાત્ ।

તથા નિષંકેડ્મનિધેરનન્તાત્ ગૃહ્ણામ્યહં કિંચિદિહૈકદેશમ્ ॥

“ કુવામાં પાણી ધણું હોય છે પણ જેને જેટલું પ્રયોજન હોય તે પ્રમાણે તે લે છે. તે જ પ્રમાણે નિષંકુરૂપવારિધિમાંથી કંઈક ભાગ લઇને અમેએ આ નિષંકુ ખનાવેલો છે.” આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ પહેલાં પણ ખીમ નિષંકુઓ દશે ખરા: પણ તેમાંના એકેય અત્યારે મળતા નથી.

ભેષજનાં નામે માટે ધન્વન્તરિએ કહ્યું છે કે—

एकन्तु नाम प्रयितं बहुनाम् एकस्य नामानि तथा बहूनि ।

द्रव्यस्य जात्याकृतिवर्णवीर्यरसप्रभावादिगुणै र्भवन्ति ॥

नाम श्रुतं केनचिदेकमेव तेनैव जानाति स भेषजं तु ।

अन्यस्तथान्येन तु वेत्ति नाम्ना तदेव चान्योऽथ परेण कश्चित् ॥

बहून्यतः प्राकृतसंस्कृतानि नामानि विज्ञाय बहूंश्च पृष्ट्वा ।

दृष्ट्वा च संસृज्य च जातिलिंगैः विद्याद्विषग्भेषजमादरेण ॥

જાતિ, આકૃતિ, વર્ણ, વીર્ય, રસ અને પ્રભાવાદિ અનુસાર એક જ દ્રવ્યનાં બહુ નામે છે અને બહુ દ્રવ્યોનાં એક નામ છે; કોઈએ એક નામ જાણ્યું હોય તો તે દ્રવ્યનું એક નામ પાડે છે, ખીમએ ખીમું સાંભળવાથી તે જ દ્રવ્યનું ખીમું નામ પાડે છે. વળી, એ જ દ્રવ્યને ત્રીજે કોઈ ત્રીજા જ નામથી ઓળખતો હોય. આવી સ્થિતિમાં વૈદે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં નામ જાણ્યા ઉપરાંત બહુ લોકો પાસેથી જીગ્રાસાથી પુછપરછ કરીને, દેખીને, સ્પર્શ કરીને એ દ્રવ્યનાં જાતિલક્ષણાદિ વગેરે નક્કી કરવાં જોઈએ. પ્રાકૃત નામેની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી; કારણ કે:—

“ गोपाला स्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।

मूलजातिश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥

प्रायो जनाः सन्ति वनेचरास्ते गोपादयः प्राकृतनामसंज्ञाः ।

प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्ति र्यस्मात्ततः प्राकृतमित्यनोपः ॥

ગોવાળાઆઓ, તાપસો, શિકારીઓ અને રખારી તથા ભરવાડ જેવા ખીમ વનમાં ભટકનારાઓ ધણાં ઔષધોને સારી રીતે ઓળખે છે. તે ફક્ત પ્રાકૃત નામે આપીને જ ઔષધનો ઉપયોગ કરે છે. જો એ પ્રાકૃત નામેનું જ્ઞાન આપણને હોય તો શું તે ઓછું ઉપયોગી થઈ પડે ?

વૈદ્યોને તેા નિષંદુના જ્ઞાનની ખાસ આવશ્યકતા છે એ પ્રતિપાદન કરવા માટે ધન્વન્તરિએ કહ્યું છે કે:—

“ ક્રિયાક્રમો મેષજનમૂલમેવ તદ્દેવજં ચાપિ નિષંદુમૂલમ્ ।”

“ દ્રવ્યાવલિં વિના વૈદ્યાસ્તે વૈદ્યાઃ હાસ્યમાજનમ્ ॥”

“ દ્રવ્યાવલિમિધાનાનામ્ તૃતીયમપિ લોચનમ્ ॥”

મદનવિનોદ—આ નિષંદુ રચનાર રાજા મદનપાલ છે. એથી સાધારણ રીતે તે “ મદનપાલ નિષંદુ ”ના નામથી ઓળખાય છે. ગ્રંથકાર ગ્રંથના અંતે પોતાનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

કાચ્છ નામના નગરમાં ટીકનામ નામના રાજાઓના વિશુદ્ધ વંશમાં શ્રી રત્નપાલ નામના રાજાનો જન્મ થયો. તે “જનતાનન્દકન્દકન્દ”, “સ્વચ્છકીર્તિ”, “ પરમદલનોદ્ધાનવી ક્ષેકદક્ષ” હતા. તેમનો પુત્ર ક્ષોણિપાલ, તેનો પુત્ર હરિશ્વર, એનો પુત્ર સહજપાલ. આજ સહપાલ ગ્રંથકારના પિતા. ગ્રંથના આરંભમાં મદનપાલ, આદિ નિષંદુવૃક્તા ધન્વન્તરિને પ્રણામ કરે છે:—

મિથ્યાશ્વનાદિકૃતદોષચયેન કોપાત્

નદ્યમ્બુવર્ધિત ઉપદ્રવનક્રમીમે ।

રોગામ્બુધૌ ભવજનસ્ય નિમજ્જતો યઃ

પોતઃ પ્રયચ્છતુ શુભાનિ ચ કાશિરાજઃ ॥

મદનપાલની પહેલાં ધણા નિષંદુ થએલા જણાય છે. એ બધા નિષંદુઓમાંથી બહુ લઘુ નહિ કે બહુ સ્થૂલ નહિ એવા નિષંદુ મદનપાલે સંગૃહીત કરેલા છે. નિષંદુના આરંભમાં લખેલું છે કે:—

“ કેચિત્સન્તિ નિષંદવોઽતિગુરવઃ કેચિન્મહાન્તઃ પરે

કેચિત્ દુર્ગમનામકાઃ કતિપયે ભાવસ્વભાવોચ્છ્રિતાઃ ।

તસ્માન્નાતિલ્પુર્ન ચાતિવિપુલઃ સ્વ્યાતાદિનામા સતામ્

પ્રીત્યૈ દ્રવ્યગુણાન્વિતોઽયમધુના ગ્રંથો મયા લખ્યતે ॥”

મદનપાલનુપ પ્રત્યેક વર્ગના આરંભમાં શ્રીકૃષ્ણની મધુર ભાષામાં સ્તુતિ કરે છે. કુતૂહલી પાઠકની તૃપ્તિ માટે અગ્રે કૃત તેમાંના બે જ અન્ને ઉતારીયું.

“ મૃદ્ધક્ષિતાનેન તૃષેતિ વક્ત્રે પ્રસારિતે વીક્ષ્ય તતો જગન્તિ ।

સવિસ્મયં સાદરમીક્ષ્યમાણં યશોદયા નંદમૂતં નમામિ ॥”

“ ગોપાલબાલૈઃ સહ મહાવિદ્યાવિનોદદર્શં ધૃતકાકપલમ્ ।”

ઉપાસ્યહે વાક્કનસાતિદૂરમ્ મહઃપરં નીલમચિન્તનનીયમ્ ॥”

* ડૉ. શક્તિદ્રશાદ મિત્ર મદનપાલ કનોજના રાજા હતા એમ જણાવે છે. અને તે ૧૨ મા સેકાના મધ્યમાં કે અંતમાં થઈ ગએલા જણાય છે. જુઓ—R. L. Mitra's Notices of Sanskrit Manuscripts I p. 265.

રાજનિષદં—એનું ખીજું નામ અભિધાન ચૂડામણિ છે. એના પ્રણેતા નરહરિ પંડિત છે. વર્ગના અંતમાં ગ્રંથકર્તાએ પોતાનો જે પરિચય કરાવ્યો છે તે પરથી તો નરહરિ “કાશ્મીરાદિવંશાચાર્યપરંપરામ્બવ” આમ કહીને આત્મપરિચય આપે છે. ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં તે લખે છે કે:—

“વ્યક્તિઃ કૃતાન્ન કર્ણાટમહારાષ્ટ્રીયમાષયા ।

આન્ન્રજાંટાદિમાષાસ્તુ જ્ઞાતવ્યાસ્તદ્વજ્ઞાપ્રયાઃ ॥”

દ્રવ્યના પરિચય માટે નરહરિ કર્ણાટ અને મહારાષ્ટ્રીય ભાષાનાં નામો જણાવે છે. નરહરિ કાશ્મીરવાસી હતા અને તેથી કાશ્મીરનાં ભાષાનામ લખવાં યોગ્ય હતાં, કારણ કે સ્વદેશપ્રચલિત ભાષામાં જ પરિચય આપવો એ સ્વાભાવિક છે. ભાવપ્રકાશમાં હિંદી ભાષાનામ, અભિધાનરત્નમાલા અને રત્નાવલિમાં ગંગાળી ભાષાનામ લખેલાં જોઇને વિદ્વાનો માને છે કે ભાવમિશ્ર હિંદુસ્થાનવાસી અને હલાયુધ અને માધવ બંને ગંગદેશવાસી હતા. જે આ સિદ્ધાન્ત ખોટો ન હોય તો નરહરિ કર્ણાટક અથવા મહારાષ્ટ્ર દેશના રહીશ છે એમ સ્વીકારવું પડે. પહેલાં થઇ ગયેલા ધણા નિષદં ઉપરથી આ રાજનિષદં લખેલો છે.

આયુઃશ્રુતીનામતુલોપકારકમ્ ધન્વન્તરિગ્રન્યમતાનુસારકમ્ ।

આચક્ષ્મહે લક્ષણલક્ષ્યધારકમ્ નામોચ્ચયં સર્વરુજાપહારકમ્ ॥

રાજનિષદં ખરેખર નિષદંનો રાગ છે. એનું ‘અભિધાનચૂડામણિ’ નામ તો અન્યથે છે. નરહરિની

નાનારસૌષધિરસાહુયવીર્યપાકપ્રત્યેકસમ્યગવબોધકૃતશ્રમોડપિ ।

મુશ્વત્યવશ્યમનવેક્ષ્ય નિષદંદુમેતત્ તસ્માદયં વિરચિતા મિષજામ્ હિતાય ॥

આ સાહકારોક્તિ સર્વથા યોગ્ય જ છે. વસ્તુતઃ વિવિધ દ્રવ્યગુણાભિધાનમાં ગમે તેટલો શ્રમ લીધો હોય છતાં ‘મુશ્વત્યવશ્યમનવેક્ષ્ય નિષદંદુમેતત્’ રાજનિષદંના વાચન વિના તેમનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ તો ન જ કહેવાય. શૈકની વાત છે કે આવી જાતના સુંદર નિષદંની જોઇએ તેવી કદર થઇ નથી. નરહરિના ગ્રંથમાં અમકોશનો ઉલ્લેખ છે, એથી એ અમરસિંહની પછી જીવે ગયો છે. પુના આનંદાશ્રમસીરીઝમાં આ ગ્રંથ છપાયો છે અને તે સર્વોત્તમ છે.+

દ્રવ્યગુણસંગ્રહ—ચક્રપાણિરચિત-આ ચક્રપાણિ ઔદેશ્વરના ચિકિત્સક હતા. રાજને આ રાજવૈદ્યની પાસેથી હમેશાં નવીન નવીન નિયોપયોગી દ્રવ્યના ગુણ જાણવાની ઇચ્છા થતી હતી. એથી વિવિધ ખાદ્યોપધ અને કૃતાન્નવર્ગ પ્રભૃતિ ગુણસંગ્રહાર્થે આ દ્રવ્યગુણ-સંગ્રહ રચાયેલો છે. જે જે ઔષધના કામમાં આવે છે એવાં એવાં ઉલ્લિહન ગુણો આમાં ખરાખર લખ્યા નથી. ગ્રંથના આરંભમાં ચક્રપાણિ કહે છે કે:—

પ્રાયઃ પૃચ્છન્તિ યત્રેશાસ્તદ્ દ્રવ્યગુણસંગ્રહઃ ।

ધારણસ્મરણમુત્તી યથા સ્યાહિત્યતે તથા ॥

+ પ્રોફેસર એચ. એચ. વિશ્વનાથ જણાવે છે કે નરહરિ દક્ષિણના રહીશ હતા અને ૧૨ મા અને ૧૩ મા શૈકની વચ્ચે આ ગ્રંથ રચાયેલો છે.

આથી વૈદ્યોને ઉપયોગી એવો દ્રવ્યગુણપદ્ધતિ એમાં નથી. નિત્યોપયોગી ખાદ્યોપદ્રવ્ય અને નિત્યસેવ્ય વિહારાદિ ગુણગાનકૃત્ત્વથી ગૃહસ્થની જિજ્ઞાસા પૂરી કરવા માટે જ આ ગ્રંથ લખાયેલો છે. અન્ને જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે તે કોઈ પણ નિષ્કૃત ઉપર ટીકા લખાઈ નથી. પણ ચક્રપાણિના આ 'દ્રવ્યગુણસંગ્રહ' ઉપર ટીકા છે. શિવદાસે એ ટીકા લખેલી છે. ટીકાના અંતે શિવદાસે લખ્યું છે કે:—

કૃતિર્મૈત્રાસિદ્ધાન્તત્રત્ત્વવિત્ ચિકિત્સકાનોપકરોતિ યદ્યપિ ।

તથાપિ નવ્યાન્ મિષજોડરૂપદશ્વનઃ પરાન્ સહજાનનુ જ્ઞાપિષ્યતિ ॥

રાજવૃક્ષલઃ—રાજવૃક્ષલવૈદ્યકૃત દ્રવ્યગુણસંગ્રહ પ્રભાતાદિ આદિકકૃત્યાનુસાર પાંચ અધ્યાયમાં વિભક્ત થયેલો છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઔષધના ગુણ બહુ જ ટુંકમાં અને સ્થૂલ ભાવમાં લખેલા છે. રાજવૃક્ષલનું પઠન કરતાં માલમ પડે છે કે વૈદ્યોને દ્રવ્યગુણનું જ્ઞાન થાય એવો કાર્યોપયોગી અને સંતોષજનક એ ગ્રંથ નથી. રાજવૃક્ષલ અર્ક, ગણિયારી, એરંડ, ગોક્ષુર, કંટકારી, બૃહતી, આતિવિષા, મધુક, ગિરિકર્ણિકા, દૂર્વા, કરંજ, કુટંજ, મુસ્તક, ગુડ્ડી, ધુસ્તૂર, ગુગ્ગુલુ, તુલસી, અપામર્ગ, વચા પ્રભૃતિ મુપ્રસિદ્ધ ઉદ્ધિહોના બેદનો ઉલ્લેખ નથી કરતા; તેમ જ નિર્ગુડી, મુન્કક, શેફલિકા અને કાકડાસીંગી જેવાં અત્યંત વપરાતાં ઔષધોનો ગુણોલ્લેખ પણ નથી કરતા. અર્બર, ગર્ગર, ચિરંજ, ખલિશ વગેરે માછલાંના બેદ પાડેલા દેખાય છે તેથી ખાત્રી થાય છે કે આ રાજવૃક્ષલ યંગળ તરફના હશે.

ભાવપ્રકાશાન્તર્ગત દ્રવ્યગુણસંગ્રહ—ભાવમિશ્રસંગૃહીત દ્રવ્યગુણસંગ્રહ દ્રવ્યગુણના પૂર્ણ જ્ઞાનને માટે બહુ ઉપયોગી નથી જતાં, કર્મોખ્યાસની દૃષ્ટિથી તે પૂર્ણ છે. જ્યારે મોગલો હિંદમાં રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે ભાવપ્રકાશ રચાયેલો છે. યુનાની ચિકિત્સકોએ વાપરેલાં અને પરદેશથી આવેલાં કેટલાંક ઔષધો ભાવપ્રકાશમાં વર્ણવેલાં છે. ભાવમિશ્ર ઇ. સ. ના ૧૬ મા સૈકામાં થઇ ગયા.

વૈદ્યકમાં કેટલાક નિષ્કૃતો અથવા દ્રવ્ય ગુણ વેત્તાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ હયાયુધ
- ૨ ચંદ્રનંદનકૃત ગજનિષંદુ
- ૩ ભોજરાજ નિષંદુ
- ૪ ભોપદેવકૃત હૃદયદીપ
- ૫ મુહમ્મદકૃત દ્રવ્યરત્નાકરનિષંદુ
- ૬ શેષરાજ નિષંદુ
- ૭ કેયદેવકૃત કેયદેવરત્નાકર નિષંદુ
- ૮ કેશવકૃત સિદ્ધમેત્ર

- ૯ વિશ્વનાથસેનકૃત પદ્યાપથ્યનિષંદુ
- ૧૦ ત્રિમલ્લભટ્ટકૃત દ્રવ્યગુણશતશ્લોકી
- ૧૧ રત્નાવલી
- ૧૨ માધવકૃત દ્રવ્યાવલી
- ૧૩ રત્નમાલા
- ૧૪ મુરાદાબાદનિવાસી શાલિગ્રામવૈદ્યે રચેલો બૃહનિષંદુ રત્નાકર.
- ૧૫ જુનાગઢનિવાસી રઘુનાથજી ઇસ ૧૭૮૭ વિરચિત નિષંદુસંગ્રહ. x

યુનાની હકીમો અથવા હિંદુસ્તાનના મુસલમાની વૈદ્યોએ પણ આ વિષય ઉપર ટીકા મહેનત લીધેલી છે. મુસલમાન પાદશાહો તરફથી મળતા ઉમેજનને લીધે યુનાની હકીમોએ એક એકની રપધીમાં કેટલુંક સાફ સાહિત્ય પ્રગટ કર્યું છે. પણ તેમની કૃતિઓ બહુ પ્રાચીન

x વિરભયરજગુપ્તકૃત 'વૈદ્યોપદેશ'ની પ્રસ્તાવનામાંના 'નિષંદુવિવરણ'માંથી.

નથી. યુનાની હકામોમાં ઔષધોપયોગી વનસ્પતિ ઉપરનાં પુસ્તકોમાં તાલીફ શરીફ સારું મનાય છે. અખઝન-અલ-અદ્વિયા-એ પુસ્તકનો ડૉ. હીમકે તેની મંદીરીઆ મેદીકા લખતી વખતે બહુ સારો ઉપયોગ કર્યો છે તે પણ યુનાની ઔષધો માટે સારો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ મનાય છે. આ એ ઉપરાંત બહુએ ગ્રંથો ફારસી, ઉર્દુ, અરબી વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલા છે.

હિંદની ઔષધોપયોગી વનસ્પતિનો ખરો વિકાસયુગ.

ઉપર આપણે ધનવન્તરિયા માંડીને કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય નિબંધોએ તેમ જ યુનાની હકામોના ગ્રંથો વિષે જોઈ ગયા, પણ આ દેશનાં ઔસરીઆં (Indigenous drugs) નો ખરો વિકાસ આ દેશમાં ક્રીશ્ચીયન યુગ બેઠા પછીથી જ થયેલો જણાય છે. બહુએ વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ અને ડૉક્ટરોની સહાયથી આ વિષય ઉપર વધારે પ્રકાશ પડેલો છે. પોર્ચુગીઝો હિંદુસ્તાનમાં પહેલવહેલા જ્યારે આવ્યા ત્યારે હિંદુઓની ત્રિફલા (Three Myrobalkans) અને બીજા કેટલાક તેજનનાં યુરોપ પાછા લઈ ગયેલા. ૧૬મા સૈકામાં આવી રીતે બહુએ મુસાફરો પરદેશથી સાત સમુદ્ર ઓળંગીને આવ્યા અને ગયા છે. તેમના બહુએ મુસાફરી સંબંધીના ગ્રંથોમાંથી હિંદુસ્તાનનાં ઔસરીઆંની માહિતી મળી આવે છે. જેવી રીતે પરદેશીઓ અહીંની દવાઓ, તેજના વગેરેને યુરોપ લઈ ગયા છે તેવી જ રીતે દારૂડી, અનનસ, સીતાફળ વગેરે અનેક પરદેશી છોડવાઓને પણ તેઓએ હિંદમાં દાખલ કરેલા છે-જે અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ઢગલાબંધ થાય છે. “હોર્ટસ મેસેયેરીકા”એ હિંદુસ્તાનના ઔષધોપયોગી છોડવાઓની પહેલવહેલી માહિતી આપી છે. પણ આ દિશામાં ખરું કામ તો બેંગાલ એશીઆટીક સોસાયટીની સ્થાપના થયા પછીથી જ થયું ગણાય. આ સોસાયટીના સ્થાપક અને પહેલા પ્રમુખ સર વીલીયમ જેન્સ એક નિષ્ણાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી અને વિદ્વાન સાક્ષર હતા. આ સોસાયટીને ઇંગ્લાંડની ફાયલ સોસાયટી જેવી પ્રતિષ્ઠાવાળી જનાવવાનો તે મહાનુભાવનો આશય હતો. એ વિદ્વાને હિંદુસ્તાનની ઔષધોપયોગી વનસ્પતિઓ ભેગી કરવા માટે એક નીચું પ્રમાણે લખાણ પણ સોસાયટી રૂબરૂ આપેલું જેનો ભાવાર્થ આ રહ્યો:—

“જે હજારો છોડવાઓનું હજી યુરોપીઅન બોટાનીસ્ટોને અધુરું જ્ઞાન છે અને જે હજારો ઔષધોપયોગી વનસ્પતિ વિષે તેમને જરા પણ જ્ઞાન નથી-તેવા હજારો છોડવાઓ હિંદુસ્તાનનાં મેદાનો અને વનોમાં હજી રહેલા છે. સંસ્કૃત ભાષાના સર્વોત્તમ કોષ અમર-કોષમાં આશરે ૩૦૦ ઔષધોપયોગી વનસ્પતિઓનો ઉલ્લેખ છે. મેદિનીકોષમાં આથીયે વધારે હશે. દ્રવ્યાભિધાનમાં, મારા ધારવા પ્રમાણે, આ કરતાં પણ વધારે વનસ્પતિઓનો ઉલ્લેખ છે.” x

આ મહાનુભાવે બેસાડેલો દાખલો તેમની પછી આવનારા બીજાઓને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડ્યો. હિંદુસ્તાનના વનસ્પતિશાસ્ત્રના પિતાનુવ્ય ગણાતા ફેકસબર્ગે (Linneus of Indian Botany) આ દેશના ઔષધોપયોગી બહુએ છોડવા તેના ‘ફ્લોરા ઇન્ડીકા’માં ભેગા કર્યો છે. પ્રો. લીન્ડલેએ પણ ઔષધોપયોગી વનસ્પતિઓ, ફેકસબર્ગના ‘મેન્સમ

આપસ 'ને આધારે ઠીક સંખ્યામાં ભેગી કરેલી છે. રોકસબર્ગનો ફ્લોરા ઇન્ડીકા ત્યાંસુધી ફાર્માકોપીઆ એક ઇન્ડીઆ પ્રસિદ્ધ ન થયેલો ત્યાંસુધી એક પ્રમાણબુદ્ધ ગ્રંથ તરીકે મનાતો હતો. અને ખરેખર રોકસબર્ગે ઘણું નવું એકઠું કર્યું છે એમાં સંદેહ પણ નથી.

૧૯મા સૈકાની શરૂઆતમાં જોહાન ફ્રેઝર્બર્ગે આ દેશની વનૌષધિ (Medicinal Plants) વિષે એક સુંદર લેખ લખ્યો છે. " A catalogue of Indian Medicinal Plants and Drugs with their names in Hindustani and Sanskrit " એ મથાળા નીચે તે લેખ ' એશીઆટીક રીસર્ચીઝ ' (Vol. XI 1810)માં છપાયો છે. અહીં તહીં વેરામલી ખખરેને પહેલી જ વાર આવી રીતે વૈદ્યકીય જગત આગળ મૂકવાનું માન તેમને ધણે છે.

૧૯મા સૈકાની શરૂઆતમાં એક બીજો અગત્યનો ગ્રંથ ' એઇન્ડીની મેડીસીન ઓફ ઇન્ડીયા—બહાર પડ્યો. એઇન્ડી મદ્રાસમાં ઘણાં વર્ષો સુધી રહેલો અને મદ્રાસ ઇલાકાનાં ઓસડીઆં સંબંધી એણે ઘણી જ સારી માહિતી આપેલી છે.

આ જ અરસામાં કલકત્તામાં ' મેડીકા—પ્રીઝીકલ સોસાયટી 'ની સ્થાપના થઇ. આ દેશનાં ઓસડીઆં સંબંધી આ સોસાયટીએ પણ અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે. આ જ સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા માસિકમાં આ દેશનાં ઓસડીઆં વિષે વિગતવાર માહિતી પૂરી પાડવામાં આવેલી છે. વૉલીય, હૉરેસ હેમન વીલ્સન, દીવાન રામકમલસેન અને બીજા વિદ્વાનોએ પણ આ દેશનાં ઓસડીઆં સંબંધી ડોક્ટરોનું ઠીક ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવા છાડવાઓ (Economical plants) તરફ ખાસ ધ્યાન આપનાર તરીકે ડૉ. જે. એફ. રૉયલનું નામ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સહરાણુપુરના બોટેનીકલ ગાર્ડન્સ (વનસ્પતિ ઉદ્યાનો) આ વિદ્યાનની મહેનતના અત્યંત ઋણી છે. Antiquity of Hindoo Medicine, Materia Medica, અને Botany of the Himalayan mountains—આ ગ્રંથો લખીને તેણે આ દેશમાં સાધારણ રીતે વપરાતાં ઔષધો તરફ આ દેશના ડોક્ટર વૈદ્યોનું ઠીક ધ્યાન ખેંચ્યું. આ ઉપરાંત સહરાણુપુરની ઈંડી હવાને લીધે વિદેશના કેટલાક છાડવાઓને પણ તેમણે ઈંડી હવાવાળા જગ્યામાં ઉછેરવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. આ જ વિદ્યાને હિંદુસ્તાનનાં બહાર ઓસડીઆં પર પણ એક અગત્યનો લેખ લખી બહાર પાડ્યો છે (Bengal Asiatic Society ના પ્રથમ ગ્રંથમાં).

એન્ડ્રી-હૉર્ટીકલ્ચરલ સોસાયટીનો પણ આ સ્થળે નામોલ્લેખ કરવો જોઇએ, કારણ કે તેણે પણ તેનાથી બનતું આ દિશામાં કર્યું છે.

સર વીલીયમ ઓશાઉન્નેસી—જેમણે કલકત્તા મેડીકલ કોલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રની ખુરસી શોભાવી હતી અને જે હિંદુસ્તાનમાં ટેલીગ્રાફના પ્રથમ ડીરેક્ટર હતા—એમણે પણ હિંદુસ્તાનનાં ઓસડીઆં માટે મહત્વનું કામ કર્યું છે. કેટલાક ઉપયોગી ઓસડીઆંનું પહેલી જ વાર રાસાયનિક પૃથક્કરણ તેમના હાથથી થયું છે. આ વખતે ડૉ. વૉલીય કલકત્તાના બોટેનીકલ ગાર્ડન્સના ઉપરીની જગ્યા પર હતા, અને તેમણે પણ વીલીયમ ઓશાઉન્નેસીને ઔષધોપયોગી છાડવાઓ પારખીને (identify કરી આપીને) ઠીક સહાય આપેલી. ઓશાઉન્નેસી અને વૉલીય બંનેના સંયુક્ત શ્રમને લીધે બંગાલ ફાર્માકોપીઆ પ્રસિદ્ધ થયો. આ ગ્રંથ સને ૧૮૪૪ માં બંગાલ સરકારે છપાવ્યો છે. ઓશાઉન્નેસીએ તેના પુરોગામીઓના

દરેક પ્રયત્નને લાભ લેવામાં જરા પણ મળ્યા રાખી નથી. આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિથી હિંદુસ્તાનનાં ઓસડીઆનાં અભ્યાસને નવીન વેગ મળ્યો-યુરોપના રસાયનશાસ્ત્રીઓને પણ આ ગ્રંથે આકર્ષ્યા. બીજા દેશના ફાર્માકોપીઆમાં પણ આ ગ્રંથનાં ઉપયોગી ઓસડીઆને દાખલ કરવામાં આવ્યાં.

સ્વ. પ્રીન્સ ઓલ્પર્ટની પ્રેરણાથી પ્રદર્શનો ભરાવા લાગ્યાં. સૌથી પ્રથમ પ્રદર્શન ૧૮૫૧ માં લંડનમાં ભરાયલું. આમાં પ્રદર્શનો દ્વારા હિંદુસ્તાનનાં ઓસડીઆં જોવાને દરેકને સારો લાભ મળતો. આ પ્રદર્શનોએ પણ હિંદુસ્તાનનાં ઓસડીઆં સંબંધીના જ્ઞાનમાં ઠીક ફાળો આપ્યો છે. પણ પહેલ વહેલા એ પ્રદર્શનમાં ધાર્યું કામ ન થયું. બીજા પ્રદર્શનમાં (૧૮૬૨) ડૉ. જી. એફ. વૉટસને-ઇડીજનસ ફ્રૂઝ ડીપાર્ટમેન્ટનો ચાર્જ જેના હાથમાં હતો તેમણે-હિંદુસ્તાનનાં ઓસડીઆં ઉપર ઠીક પ્રકાશ પાડ્યો હતો.

૧૮૬૭ માં રાણી વિક્ટોરીઆના હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની દેખરેખ નીચે “ફાર્માકોપીઆ ઓફ ઇન્ડીઆ” પ્રસિદ્ધ થયો. આ દેશનાં ઓસડીઆં માટે હજી સુધી આ ગ્રંથ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. અત્યાર સુધીનાં ચોપાનીઆં, માસિકો વગેરેમાં જે લેખો આ વિષય ઉપર બહાર પડતા હતા તે બધાનો આ મહાગ્રંથમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનના દરેક મેડીકલ ઓફીસરને આ ગ્રંથ પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો. આવી રીતે ૧૮૪૪ માં બહાર પડેલા બેંગાલ ફાર્માકોપીઆ પછી ૨૪ વર્ષ પછી એટલે ૧૮૬૮ માં આ ગ્રંથ બહાર પડ્યો ત્યાં સુધીમાં આ વિષયનું જ્ઞાન પણ ઠીક વધેલું હતું.

મેડીકલ કોલેજોની આ દેશમાં સ્થાપના થઇ ત્યારથી તેના વિદ્યાર્થીઓએ પણ આ દિશામાં ઠીક ફાળો આપ્યો છે. કેટલાક મેડીકલ કોલેજોના ગ્રેજ્યુએટોનું પણ ધ્યાન આ તરફ આકર્ષાયલું છે.

ડૉ. વૉર્લીંગ્ટન નામ પણ આ સ્થળે ન ભૂલાવું જોઇએ. હિંદુસ્તાનનાં ઓસડીઆંના ગુણદોષ તપાસવામાં તેના જેવી આરીક નજર ધણા ઓછાની હશે. આ વિષય તરફ તેનું ધ્યાન જ્યારે તે બ્રહ્મદેશમાં નોકરી કરતો હતો ત્યારે જ ગએલું. એક દિવસ તેના વાપરની યુરોપીઅન દવાઓનો જથ્થો બધો ખુટી ગયો ત્યારે તે ખૂબ સકડામણમાં આવી મએલો. એવે વખતે શું કરવું તે તેને સૂઝેલું પણ નહિ. ગરજનો માર્યો તે હિંદુસ્તાનનાં ઓસડીઆં વાપરવા તરફ વળ્યો. તેનું વનરપતિશાસ્ત્રનું અચ્છું જ્ઞાન આ વખતે તેને સાફ ખપમાં આવ્યું. તેણે આ દેશી ઓસડીઆં વાપરવાનું શરૂ કર્યું અને યુરોપથી આવતાં મેંધાં ઔષધો કરતાં આ દેશી ઔષધો તેને તેટલા જ ગુણવાળાં અને છતાં સસ્તાં જણાયાં. આનું પરિણામ તેણે “Notes on some of the principal Indigenous Tonics, Anthelmintics &c of India” એ લેખો દ્વારા બહાર પાડ્યું. ‘ઇન્ડીઅન એનલ્સ ઓફ મેડીકલ સાયન્સ’માં આ લેખો બહાર પડેલા છે જે અત્યારે ભાગ્યે જોવાને મળે છે.

જંગલખાતાના ખેતીલા માણસોએ પણ આ વિષયમાં તેમનાથી બનતું કર્યું છે. જંગલમાં ફરતાં ધણા નવા છોડવા તેમના જોવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. જંગલની જંગલી જાતોને મળવાને પણ લાભ તેમને ઠીક મળ્યા કરે એ પણ દેખીતું છે. સ્વ. ડૉ. સ્ટુઅર્ટ તેમના “પ્લેન્ટીય ઓફ ઇન્ડીઆ” નામના ગ્રંથમાં ગામડીઆ અને જંગલી લોકો જે જે

દવાઓ વાપરતા, લઘુભગ તે બધીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. હિંદુસ્તાનના ધણાખરા ભાગોનાં ઝાડપાન ઝોળખવામાં પણ ગેબલ જેવા ફોરેસ્ટ ઓફીસરોએ ઠીક સહાય આપેલી છે.

૧૮૮૩-૮૪ માં કલકત્તામાં ભરાયેલા ઇન્ટર્નેશનલ એઝીબીશને (આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શને) હિંદુસ્તાનનાં ઓસડીઆં સંબંધી ધણું જ મહેનતનું કામ કર્યું છે. આ પ્રદર્શન વખતે હિંદુસ્તાનનાં ઓસડીઆંનું પ્રદર્શન કરવા માટે જે મહેનત **મી. ડી. એન. મુકરજી** અને **સર જ્યોર્જ વૉટ** બંનેએ થીધી છે તે માટે તેમને અભિનંદન ધટે છે. “**ડીક્ષનરી ઓફ ઇન્ડોનોમીકલ પ્લાન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ**” લખવાનો પ્રથમ સંકલ્પ **મી. મુકરજી** જ કરેલો પણ તે માન **સર જ્યોર્જ વૉટ**ને જ ગયું. આ ગ્રંથ પણ ધણોજ ઉપયોગી છે.

આ ઉપરાંત **સ્વ. ડૉ. કનૈયાલાલ દે** નું “**Indigenous Drugs of India,**” **મી. મુકરજી**નું “**Catalogue of Amsterdam-Exhibition**” વગેરે ઉપયોગી ગ્રંથો પણ ન જૂલવા જોઇએ.

હિંદુસ્તાનનાં ઓસડીઆં સંબંધી કેટલુંક સાહિત્ય

હજી પણ હિંદુસ્તાનના દરેકે દરેક પ્રાંતની ઔષધોપયોગી વનસ્પતિવિષયક માહિતી મળે તેવું સાહિત્ય ઓછું છે. આસામ, ઓરીસા અને બિહારનાં ઓસડીઆં વિષે હજી જોઇએ તેવી હકીકત બહાર નથી આવી. **ઇરવીન**ની ‘**મેડીરીઆ મેડીકા ઓફ પટના**’ ૧૮૮૪ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે ખરી પણ તે ઉપરોક્ત બધા પ્રાંતોને પહોંચી વળતી નથી. ઉપરોક્ત પ્રાંતોની વનૌષધિ વિષે તે તે પ્રાંતોના ગેઝેટીઅરોનાં વોલ્યુમોમાં કેટલીક વિગત વેરાયેલી છે ખરી.

આ સંબંધી ખરેખરું કામ મદ્રાસ તરફ થયું છે, કારણકે **ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની**નો ખરો અડો મદ્રાસમાં જ જન્મ્યો હતો, અને આથી જ ધણા વિદ્વાન સાયન્ટીસ્ટો અને ટેક્ટરોનું ધ્યાન હિંદુસ્તાનના બીજા કોઇ પણ ભાગ કરતાં મદ્રાસ તરફ વધારે ખેંચાયું. આજ ઇલાકામાં વનસ્પતિશાસ્ત્રનાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો રચાયેલાં છે. **હીડનો** ‘**હાર્ટસ મેલેબેરીકા**,’ **ફાક્સબર્ગનો** ‘**કોરોમંડલ પ્લેન્ટ્સ**,’ **વાઇટનું** **ઇકોન્સ-Icons**, એડમનો ‘**ફ્લોરા સીલ્વેસ્ટ્રીકા**’-આ બધા ગ્રંથો આ ઇલાકામાં રહેતા વિદ્વાનોની મહેનતથી જ લખાયેલા છે. **એઈન્સલીની** ૧૮૧૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘**મેડીરીઆ મેડીકા ઓફ હિંદુસ્થાન**,’ અને ૧૮૨૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું ‘**મેડીરીઆ ઇન્ડીકા**’-હજી પણ આ બે ગ્રંથો મદ્રાસ ઇલાકાનાં દેશી ઓસડીયાં માટેના આધારભૂત ગ્રંથો છે. **વૉરિંગ** પણ મદ્રાસનાં ઓસડીઆં માટે પ્રમાણભૂત મનાય છે. ‘**ફાર્માકોપીઆ ઓફ ઇન્ડીઆ**’માં તેની મહેનત મૂર્ત થયેલી છે. **બીડીનું** ‘**પેરીસ એઝીબીશન ફર્લોગ ઓફ ડૉ. પ્રોડ્રક્સ ઓફ સર્વન ઇન્ડીઆ**’ પણ મદ્રાસનાં ઇન્ડીઅનસ ફૂઝ માટેનું ઉપયોગી પુસ્તક છે.

પણ આ બધામાં અગત્યનું સ્થાન તો **ડૉ. મુછલીન શરીફનું** છે. **ફાર્માકોપીઆ ઓફ ઇન્ડીઆ** સાથે તેમણે લખેલા **supplement**-વધારાએ તેમની કીર્તિમાં સારો વધારો કરેલો છે. તેમની ‘**મેડીરીઆ મેડીકા ઓફ મદ્રાસ**’ બહુજ સુંદર અને અપ-ટુ-ડેટ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ પૂરો થતાં મુધી ગ્રંથકર્તા જીવ્યા હોત તો તેની ખૂબી એવર જ આવત.

મુંબઈનાં ઓસડીઆં તરફ ધણી વખત સુધી કોઈએ ધ્યાન ન આપેલું, પણ આખરે તે કામ કેટલાકે ઉપાડ્યું ખરૂં. ૧૮૬૧ માં પ્રસિદ્ધ થએલા ડાહ્યેલ અને ગીબ્સનના ‘બોમ્બે ફોરા’ એ આ માટે રસ્તા કંઈક અંશે સાફ કર્યો કહેવાય, પણ મુંબઈમાં ઓસડીઆંનો ખરો ખ્યાલ તો આપણને ૧૮૬૨ માં પ્રસિદ્ધ થએલા બર્ડુડના “વેન્ટુરલ પ્રોડક્ટ્સ ઓફ બોમ્બે” એજ આપ્યો કહેવાય. ૧૮૬૭ માં પ્રસિદ્ધ થએલા ફાર્માકો-પીઆ ઓફ ઇન્ડીઆમાં પણ મુંબઈનાં ઓસડીઆંનું સ્થાન નજીવું હતું. પણ એ પછી સ્વ. ડૉ. સખારામ અમ્ભુન અને ડૉ. ડીમકની મહેનતના પરિણામે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગનાં ઓસડીઆં કરતાં વધારે પ્રમાણભૂત અને સુંદર કાર્ય થયું છે. સખારામ અમ્ભુનનું ‘બોમ્બે ડ્રુગ્સ’ ૧૮૭૯ માં પ્રસિદ્ધ થયું. ડૉ. સખારામ આ કામ માટે ‘બધી રીતે યોગ્ય પણ હતા.

પણ આ બધા કરતાં વધારે પ્રમાણભૂત એવો ગ્રંથ તો ડૉ. ડીમકનો “વેન્ટુરલ મેડીરીઆ મેડીકા ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ” છે. મુંબઈનાં જ નહિ પણ આખા દેશનાંયે ઓસડીઆં માટે સાધારણ રીતે આ સર્વોત્તમ ગ્રંથ છે. ડીમકનું ‘ફાર્માકોપ્રાક્ટીકા ઇન્ડીકા’ ભવિષ્યમાં પણ વર્ષો સુધી આ દેશનાં ઓસડીઆં માટે એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ તરીકે સ્થાન ભોગવશે.

સિધ્ધની ઔષધોપયોગી વનસ્પતિઓ તેમજ ઓસડીઆં વિષે હજી એક સારા ગ્રંથની જરૂર છે. ફક્ત મુરેનો ‘પ્લેન્ટ્સ ઓફ ડ્રુગ્સ ઓફ સીધ’ એક જ ગ્રંથ આપણને મળેલો છે. મુરે ન હતો હોશિયાર ડોક્ટર કે ન હતો નિષ્ણાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી; એટલે તેનો ગ્રંથ પ્રમાણભૂત નથી ગણાતો.

પંજાબની વનૌષધિ તેમજ ઓસડીઆં વિષે પણ આપણું જ્ઞાન ધણું અધૂરું છે. હોનીંગ-બર્જરના ‘થર્ટી ફાઇવ ઇયર્સ ઇન ધી ઇસ્ટ’-નામના પુસ્તકમાં જ પહેલ વહેલાં આ પ્રાંતનાં ઓસડીઆં તેમજ ઔષધોપયોગી વનસ્પતિ સંગ્રહાયેલાં છે. હોનીંગબર્જર રણજીતસિંહના રાજડોક્ટર હતા અને પોતે હોમીઓપથીસ્ટ હતા. આ ગ્રંથમાં ઝાઝો માલ નથી. ૧૮૬૪ ના પંજાબના પ્રદર્શનમાંજ પંજાબનાં ઓસડીઆં ખરી રીતે પ્રકાશમાં આવ્યાં છે. મી. બેકન પોવેલનો ‘પંજાબ પ્રોડક્ટ્સ’ નામનો ગ્રંથ તેમજ લાહોર મેડીકલ કોલેજના મહુમ પ્રીન્સીપાલ ડૉ. બર્ટન બ્રાઉનનો રીપોર્ટ-આ એજ પુસ્તકો આધારભૂત મનાય છે. એક ફેરિસ્ટ ઑફીસર તરીકે ડૉ. સ્ટુઅર્ટને એ પ્રાંતનાં ઓસડીઆં અને વનૌષધિ જેવા જાણવાનો જે લાભ મળ્યો તે તેમણે ‘પંજાબ પ્લેન્ટ્સ’ નામના ગ્રંથમાં બહાર પાડ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ડૉ. બ્રાઉન જેવા માણસની મદદ હોવાથી તે વધારે સારો છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતોની વનસ્પતિઓ અને ઓસડીઆં વિષે આપણે કંઈ જ જાણતા નથી. મી. એટકીન્સન્સનું ‘ઇકોનોમીક પ્રોડક્ટ્સ ઓફ ધી નોર્થવેસ્ટ પ્રોવીન્સીઝ’-આ એકજ ગ્રંથ એ પ્રાંતનાં ઓસડીઆં વગેરે જાણવા માટે આપણી પાસે છે.

મધ્યપ્રાંતો અને રાજપુતાનાનાં ઓસડીઆં તેમજ વનૌષધિ વિષે હજી ધણું કરવાનું બાકી છે. જરૂરનું છે કે આ તરફ વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ અને નિષ્ણાત ઉદ્યોગી ડોક્ટરોનું ધ્યાન ખેંચાય.

કાશ્મીર, બલુચિસ્તાન વિષે પણ કંઈજ સાધન નથી. આ રીતે હજી ઘણું કરવાનું બાકી રહ્યું છે એ ખ્યાન હમને વાંચનારને દીવા જેવું દેખાઈ આવશે.

‘કાશ્મીર-ગ્રામીણ ઇન્ડીયા’ અને વૉટ્સ ‘ડીક્ષનેરી ઓફ ઇકોનોમીક પ્રોડક્ટ્સ ઓફ ઇન્ડીયા’ આ બે પુસ્તકોને લીધે સાધારણ રીતે હવે આ કામ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નહિ આવે. હુકરના ફ્લોરાથી પણ ઘણું કામ તો સરીજ ગયું છે. હુકરના મહા મૂલ્યવાન ગ્રંથ પછી પણ હાલમાં નોખા નોખા પ્રાંતના નોખા નોખા ફ્લોરા રચાયલા છે. દાખલા તરીકે:—

૧ ડેવીડ પ્રેઇનનું—‘બેંગાલ પ્લેન્ટ્સ’

૨ જે. એફ. દુધીનું—‘ગેનેટીક ફ્લોરા’ જેમાં આગ્રાઅયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતની વનસ્પતિઓનો ઉલ્લેખ છે.

૩ થીયોડર કુકનો—‘બોમ્બે ફ્લોરા’

૪ હેઇન્સકૂટ—‘ફ્લોરા ઓફ ધી સેન્ટ્રલ પ્રોવીન્સીઝ’

૫ ગેબલકૂટ—‘ફ્લોરા ઓફ મદ્રાસ’

૬ કર્નલ લેમ્બર કૂટ—‘પંજાબ પ્લેન્ટ્સ’

૭ સ્વ. જનરલ કૉલેટકૂટ—‘ફ્લોરા સીમલેન્સીસ’

૮ મી બર્કલિકૂટ—‘પ્લેન્ટ્સ ઓફ બલુચિસ્તાન’

૯ રાયબહાદુર ઉપેન્દ્રનાથ કાંછલાલ કૂટ—‘ફ્લોરા ઓફ આસામ’

આટલાં બ્રીટીશ હિંદનાં ઉપયોગી પુસ્તકો છે. દેશીરાજ્યોની વનસ્પતિઓ માટે જે ક્વેમોન્ટ અને રાયલકૂટ ‘પ્લેન્ટ્સ ઓફ કાશ્મીર’, વૉલીય અને બર્કલિકૂટ ‘પ્લેન્ટ્સ ઓફ નેપાલ’, મેક્સર્સ બર્કલિ અને સ્મીથકૂટ ‘પ્લેન્ટ્સ ઓફ ભુતાન ઓન્ડ સીકીમ’, રેવરન્ડ ફાધર પ્લેટરકૂટ ‘પ્લેન્ટ્સ ઓફ કચ્છ’, માયસોરના છોડવા માટે તે રાજ્યનું ગેઝેટીઅર વૉલ્યુમ અને ગુજરાત કાડીઆવાડના છોડવા માટે ગુજરાતીમાં રા. જયકૃષ્ણ છદ્દજીનું ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ આટલાં છે. સ્વ. કીર્તિકર અને ડૉ. બાસુના ‘ઇન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ’માં હિંદુસ્તાનની ઉપયોગી ઔષધોપયોગી વનસ્પતિઓ લેવાયલી છે. આ ગ્રંથ અત્યંત મહત્વનો છે.

એક પુસ્તકાલયની જરૂર

ઉપરનાં પુસ્તકો બધાં અત્યારે મળી શકતાં નથી. જે મળે છે તે પણ ઘણાં કિંમતી છે. સાધારણ લોકો તેને ખરીદી શકે નહિ. અને ધનવાન વ્યક્તિ પણ એકલા હાથે આટલો મોટો જગી ખર્ચ નજર કરી શકે. હુકરના ફ્લોરાના સાત ભાગના આશરે ૩૦૦ થી ૫૦૦ રૂપીઆ, ઇન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સના રૂ. ૨૫૦), વૉટ્સ-ડીક્ષનેરી બધા ભાગોના રૂ. ૫૦૦) આવી કિંમત વ્યક્તિઓ ન આપી શકે. અમેરિકાના ધનવાનો માટે આ મોંઘાં નથી; પણ આ હિંદુસ્તાન છે એ ન ભુલાવું જોઈએ. આને માટે તો એક સારી જગાએ

૧ આ બધું વર્ણન Indian Medicinal Plants. Introduction માંથી લીધેલું છે. ગુજરાતી વાંચકવર્ગને આ અમૂલ્ય ચઈ પડશે એમ માનું છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રનાં બધાં પુસ્તકોવાળા એક લાયબ્રેરી--Botanical Library--સ્થાપન કરવી જોઈએ. સંસ્થાને તે ભારે નહિ પડે. પ્રયાસ કરનાર હશે તો તે માટે પૈસા મળી રહેશે.

મારી પાસે આ પુસ્તક લખતી વખતે આમાંનાં અમુક જ પુસ્તક હોત તો આ ગ્રંથ વધારે ઉપયોગી બનાવી શકાત. પણ પુસ્તકો કયાંથી મેળવવાં? જેની પાસે હોય છે તે તો ધીરતા જ નથી. ત્યારે ઉપાય શો ?

વનસ્પતિની કેટલીક અભયખીઓ,

વનસ્પતિની અભયખીઓ વિષે હું શું લખું? વનસ્પતિઓના અંગેઅંગમાં ચમત્કારો ભરેલા છે. પુલની પાંદડીમાં, પાનની ડીંટડીમાં, મૂળમાં, ખીજમાં, પાનમાં-દરેકમાં પ્રભુની અગાધ લીલાનો ડગલે ને પગલે પરિચય થાય છે. આ બધા માટે આંખો જોઈએ. જે વસ્તુ આપણી સાધારણ આંખોને રસહીન લાગે છે તે જ કુદરતના ઉપાસકોને રસમય લાગે છે. આપણે હમેશાં આકાંક્ષાનાં પુલો જોઈએ છીએ પણ આપણને તે જોઈ શકી જ આનંદ થતો નથી, જ્યારે જયકૃષ્ણભાઈ જેવા વનસ્પતિ સાથે તન્મયતા સાધી શકનાર સૃષ્ટિ-સૌંદર્યના ઉપાસકને મન તે અભયખીનો ભંડાર છે. એક વખતે આકાંક્ષાનાં પુલ બતાવતાં મને જયકૃષ્ણભાઈએ નીચેના શબ્દો કહ્યા હતા:—

“ભાઈ ભાઈ! કેવી સરસ શોભા! કેવી સરસ Shading! એક સરખી પાંદડીઓ! કેવો સરસ દેખાવ! એવી જ શેડીંગ અને આવો જ કલર પૂરો હોય તો કપડા ઉપર કેવી સરસ ભાત પડે! પ્રભુની શી રચના છે! તેને પણ શોભા જ ગમે છે ને? આ મુગટ-Corona કેવો સરસ છે! આ જે તમે દેખો છો તે પુકેસર નથી. તે તો ભવિષ્યના ફળોનો ખચાવ કરવા માટે ખીસકોલીઓ જેવું આવરણ છે. કેવી સરસ ખીસકોલીઓ છે? ભાઈ, તમે આછગલાસથી જુઓ તો ખરા! ખરાખર બે ખીસકોલીઓ, બે ટેનીસબેટ જેવાં બેટ તમને જેવા મળશે...પ્રભુની કળાને કેાણ પહોંચી વળે તેમ છે? આપણાં લોકો તો આકડો જોઈને કહે છે કે ‘છી! તેમાં તે વળી શું જોવાનું છે?’...”

આવું તો ઘણુંયે લખી શકાય એમ છે, વનસ્પતિની અભયખીઓ માટે તો સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખાયલા છે. એક અંગ્રેજે જયકૃષ્ણભાઈને યોગ્ય જ કહ્યું હતું કે—“Jayakrishna! you have got nose while we have got eyes. અર્થાત આપણને નાક છે પણ આંખો નથી. આંખો તો અંગ્રેજોને છે. આ વાત ખરી છે. આપણે પુલની સુગંધથી જ ખુશ થઈ જઈશું, જ્યારે યુરોપીઅન તેના પોલાણમાં એક કાઠી શું કરી રહી છે, પતંગીલ ઉડાડી કેમ કરી રહ્યું હોય છે-તે બધું તુરત જ જોઈ લે છે. આપણામાં ખારીકાથી બેવાળી ટેવ જ નથી.

વનસ્પતિઓની અભયખીઓના એક બે નમૂના આપું? માડાગારસ્કરની મુસાફરીનું વર્ણન આપતાં એક અંગ્રેજે દરીઆઈ અંબલદાર નીચે પ્રમાણે લખે છે: “માડાગારસ્કર આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે હું જંગલમાં ફરવા ગયો. જરાક દૂર જવાથી ભૂલો પડ્યો. રસ્તો જાણ્યો નહિ. મને સખત તરસ લાગેલી. ઘણી ઝડપથી હું ચાલતો હતો. હું હતાશ થવાની અણી થર હતો. એવામાં કેટલાક પાંદડાંને છેડે જાણે કે નાની નીમી ઉભી ખરણીઓ ન

ખાંધી હોય એવાં પાન મારા જોવામાં આવ્યાં. હું તેની પાસે ગયો અને અંદર જોયું તો સ્વચ્છ નિર્મલ જલ ! જે પાણી મેં ત્યાં પીધું તે હું ધાંડું છું કે દેવો જે અમૃત પીતા હતા તે અમૃતતુલ્ય જ હતું !”*

જલસરપાણીમાં નામના છોડવા મીઠા પાણીમાં થાય છે. આને અંગ્રેજીમાં Vallisneria Spiralis કહે છે. નૈસર્ગિક વર્ગ Hydrocharidace છે. આમાં નર પુલ અને માદા પુલ જુદા જુદા છોડવા ઉપર હોય છે. માદા પુલની ડોંટડી ઘણી લાંબી હોય છે. અને તે આંટીઓવાળી અથવા વળ ખાંધેલી (Spiral-twisted thread-like filament) હોય છે. ગર્ભાધાન પહેલાં આ આંટીઓવાળી ઢાંડી ઉભેરાય છે અને સીધી થઇને લંબાય છે. માદા પુલ પાણીની ઉપર આવી જાય છે ત્યાં સુધી તે લંબાય છે. આ માદા પુલ પાણીની ઉપર તરતાં રહે છે. નરપુલની ડોંટડી ઘણી ટુંકી હોય છે. આ ડોંટડી વધી શકતી જ નથી. નરપુલવાળા છોડનાં નાનાં નાનાં અસંખ્ય પુલો એક નાનાશા પારદર્શક પોટામાં (Spathe) રહેલાં હોય છે. જ્યારે પુલો ભરપૂર્ણમાં આવે છે ત્યારે આ આ પોટો ફાટે છે. નરપુલની ડોંટડી પણ છુટી થઈ ઉપર તરફ જતી રહે છે, અને છુટાં થએલાં નાનાં નાનાં પુલો પણ-બધાં બીડાયલાં, દેખાવમાં નાનાં સફેદ મોતી જેવાં-પાણી ઉપર તરવા લાગે છે. તરત જ આ પુલો માદા પુલ તરફ વળે છે અને ત્યાં જઈને ઉઘડે છે. માદા પુલ પણ આની જ વાટ જોતાં હોય છે. માદા પુલ તેના સંયોગથી ગર્ભિત થાય છે. આ પછીથી તેની ડાંડલી પાછી આંટીઓ ખાઈ જલમાં ઉતરી જાય છે અને ત્યાં ફળ પાકે છે.†

આ શું સાન્દર્શ્ય પમાડે એવી અન્યથા ઘટના નથી ? લાખો રૂપીઆના ધનભંડારો આવું જોયા પછીથી નિરર્થક લાગે છે. આ છોડ આપણા દેશમાં પણ મીઠા પાણીમાં ધણે ઠેકાણે ઉગે છે. “વનસ્પતિશાસ્ત્ર”માં પણ આનું વર્ણન આપેલું છે (વ. શા. પા. ૬૫૧).

રીસામણીનાં પાનની અન્યથા વિષે આજકાલ ધણા જાણતા થઇ ગયા છે. બીગ્ગ કેટલાક છોડ માખી મારનારા હોય છે. Dionaea Muscipula એ આ ગતનો છોડ છે. કેટલાક છોડ ઊંડો ખાય છે, કેટલાક મનુષ્યલક્ષક પણ છે, કેટલાક છતરનારા પણ છે. આ બધી અન્યથાઓ વનના શોખીનેને જાણવામાં આવે છે. આવાં પુસ્તકોના વાચન પછી માણસ વધારે ભક્તિશાળી બને છે-વધારે નમ્ર અને રસિક બને છે. આવાં પુસ્તકોની આપણા સાહિત્યમાં તો ખોટ જ છે, પણ અંગ્રેજ સાહિત્યમાં આવાં એક નહિ પણ અનેક છે.‡

વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આવું આવું તો ધણુંયે શીખવે છે.

હાંસોટ

અધિક ચૈત્ર સુદ. સં. ૧૯૮૧
તા. ૨૦-૩-૨૬.

આપાલાલ ગ. લેઘ.

* The Vegetable World by Louis Figuier pages 82-83.
આ છોડનું નામ Nepenthes આપેલું છે. ચિત્ર પણ આપેલું છે. પ્રભુની લીલા આ નહિ તો ખીજ શી હોય ?

† The Vegetable World by Figuier p. 200. મારું ચિત્ર પણ ૨૦૧ મા પાને આપેલું છે તે રસિકોએ જોવા લાયક છે. આખા પુસ્તકની કીમત આ વર્ણન વાંચતાં અને ચિત્ર જોતાં ખંતમ થઈ જાય છે, અને “વાહ, પ્રભુ ! વાહ !” આવા ઉદ્ગારો સહેજે નીકળી જાય છે.

‡ શુભશક્તીમાં ૨૫. નાશચલ હેમચંદ્રે “વનસ્પતિ તત્ત્વજ્ઞાન” લખેલું છે જે વાંચવા યોગ્ય છે. એમાં આવી અન્યથાઓ ધણી આપેલી છે. શુભશક્તી સાહિત્યમાં સૌંદર્ય પાષાણું આ એક જ પુસ્તક છે.

મી. જ્ઞાનું નાનકડું પુસ્તક. *

આ પુસ્તક છે તો ન્હાનું પણ તેની પ્રસ્તાવના અતિશય સુંદર છે. ૧૩ પાનાની નાની પ્રસ્તાવનામાં લેખક મી. જ્ઞાન હિંદુસ્થાનના લોકોને ધણીજ વેગવતી અને રસિક ભાષામાં તેમના વનસ્પતિશાસ્ત્રના દુર્લભ માટે કપકા આપી સુંદર ભાષા આપે છે. પહેલા જ પાના ઉપર લેખકે “**गङ्गावास गुच्छाची जल काय.**”—આ મરાઠી સૂત્ર દર્શાવે છે. વાત આમ છે: એક શ્રીમંત શેડીઆએ જેલ સાહેબને કહેલું કે ‘તમારા પુસ્તકની અર્પણ-પત્રિકા જો તમે મને અર્પણ તો હું પુસ્તકનું બધું જ ખર્ચ આપીશ.’ આ શ્રીમંતને વનસ્પતિશાસ્ત્રનો કક્ષોયે આવડતો ન હતો. જંગલના એક પણ ઝાડને તે ભાગ્યે જ ઓળખતો હશે. એવા શ્રીમંતને એ પુસ્તક અર્પવાનું મી. જ્ઞાને ઉચિત ન ધાર્યું અને પોતાનો તેજેવધ પણ ન થવા દીધો. પુસ્તક આખરે ખંડાલાના મહાર ધોડીને અર્પણ કરેલું છે:—

Dedicated to

Dhoondle Mahar, of Khandalla; who has a good memory and a happy temper together with considerable knowledge of the trees and plants of his native Jungles.

આ વિદ્વાન અને રસિક લેખક વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અંતિમ ધ્યેય (End of Botany) શું એ દર્શાવતાં નીચેની સુંદર પંક્તિઓ વાંચકને અર્પે છે:—

“For what is the end of Botany? Surely it is a coming close to one great section of creation by intelligent observation of its varied forms, involving increased power of sight and discrimination; an educated feeling for all the refinements to Form; a truer sense of Beauty resulting, let us hope, in a purer Architecture. It involves, moreover, a keener insight into natural processes; a conscientious respect for minute variations and tender gradations: the exact form of a leaf, the delicate bend of a stamen, the tiny dots upon a stalk, each having its meaning, and pointing with a marvellous consistency of differences of organization, propagation, and mode of life; and as deeper mysteries are discovered the raising of the Seer's mind into higher and truer reverence for Creative Wisdom. These, I believe, are some of the ends and tendencies of Botany; perhaps especially necessary now, when the age is blinded by the glare of its knowledge: or to speak more truly, when the air is darkened by myriads of unimportant facts; and the weariness which results from hav-

* A Hand-book for use in the ‘Jungles of Western India.’

By F. Gell.

ing too many things to think about, without having increased powers of thinking, requires just the kind of rest which this pursuit affords; not to speak of the tranquil scenes to which it leads us. The rush of streams, the song of innumerable birds, the rustling of ten thousand leaves as the breeze sweeps over the forest and moves its waving bed of loveliness; these can never lose their power to delight and calm the human mind; while the book of Nature opens for us, and slowly turns her illuminated pages, imprinted everywhere with the attributes of God."

ભાવાર્થ—વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) નો અંતિમ ધ્યેય શો? સરજનહારે સર્જના એક મહાન વિભાગ સાથે સંસર્ગમાં આવવું, જીવિપુરુષના અવલોકનથી તેનાં વિવિધ રૂપોને નિહાળવાં, દૃષ્ટિ અને વિવેકશક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને, તેના સ્વરૂપના સૌષ્ઠવને શિક્ષિત મનોવૃત્તિથી નિહાળવું, તેમાં રહેલા સૌંદર્યને સાચી રસવૃત્તિથી પિછાનવું—આ બધાને વનસ્પતિશાસ્ત્રના અંતિમ ધ્યેય તરીકે ગણી શકાય.

પાનનું પૂર્ણ સ્વરૂપ, પુકેસરની મૃદુતા, ડાંડી ઉપરનાં નાનાં નાનાં બિંદુઓ, તે પ્રત્યેક બિંદુનું જાણવાબેગે રહસ્ય, અહ્યુત નિયમિતતાથી થતું પ્રત્યેક વનસ્પતિનું ઘટન (organization) અને સંવર્ધન—આ બધું જાણ્યા અને જોયા પછી પ્રભુના અનંત અને અગાધ જ્ઞાન માટે ખરેખર માન અને સાચી ભક્તિ પ્રગટે છે અને જીવન ઉદાત્ત બને છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના અંતિમ હેતુઓ અને તેની મનોવૃત્તિઓ (tendencies) કંઈક આમ ગણાવી શકાય.

જ્ઞાનના ઝખકારાથી અંજાઈ ગયેલા આ જમાનામાં અને વધારે સ્પષ્ટ કરું તો અનેક અનુપયોગી બાબતોથી કલુષિત થયેલા આજના વાતાવરણમાં, વિચાર કરવાની શક્તિ જરા પણ વધી નથી છતાંયે નાની મોટી અનેક વસ્તુઓનો વિચાર કર્યા કરવાથી ઉત્પન્ન થતા શારીરિક શ્રમને લીધે પણ આરામની જરૂર તો જણાય છે જ. આવે વખતે વનસ્પતિના સૌંદર્યનું પાન કરવાની જેને ટેવ પડી ગઈ હોય તેવાઓને માટે તો એ ટેવ—હત ખરેખર વિશ્રામસ્થાનરૂપ થઈ પડે છે. બળબળ વહેતા ઝરાઓનો કલકલનિનાદ, અગણિત પક્ષીઓનું સંગીત, પવનની લહરીથી હાલી ઉડતાં લાખો પાંદડાંમાંથી નિપજતું સુમધુર સંગીત—આ બધું શ્રમિત હૃદયને સાંત્વન આપવા માટે પૂરતું છે. પ્રકૃતિમાતા પોતાના પુસ્તકનું સ્વયં ઉદ્ઘાટન કરી તેનાં ચિત્રવિચિત્ર તેજસ્વી પૃષ્ઠોને એક પછી એક ફેરવીને વિશ્વનિયંતા પરમાત્માની અનંત અને અમેય શક્તિનો પરિચય કરાવે છે."

•વનસ્પતિઓ ગુણ કેમ નથી કરતી ?

જાણી વખત આવા પ્રશ્નો વેઠો તેમજ સામાન્ય માણસો પાસેથી સાંભળવા મળે છે. આ નિર્ધનું દરેક વનસ્પતિના અનેક ઉપયોગો દર્શાવવામાં આવેલા છે. દરેક વનસ્પતિ શું એ પ્રશ્નને ગુણ આપતી દર્શો?—આવો પ્રશ્ન હમણાંજ મને એક સજ્જનને પુછેલો.

પ્રશ્નમાં ધણું વલુદ છે. **ચિકિત્સાના** કેટકેટલા ગુણાનુવાદ શાસ્ત્રોમાં ગવાયલા છે ? અને બળરમાં મળતી ત્રિકલા તેવા કશાજ ગુણ ધરાવતી નથી એ વાત શું સાચી નથી ? પણ એમાં દોષ ત્રિકલાનો નથી પણ ઔષધ બનાવનારનો છે—ઔષધોના સંગ્રાહકનો છે. બળર-માંથી મળતાં હરડે, બહેદાં અને આંબળાં બેગાં કરી આપણે ત્રિકલા બનાવીએ છીએ. પછી ત્રિકલાના શાસ્ત્રોક્ત ગુણો આ ત્રિકલામાં ક્યાંથી હોય ? સડેલાં, કેટલાયે વર્ષનાં વાસી બેદાં, અને કાળાં દંઘધડાવિનાનાં આંબળાં ! હરડેનું તો પુછવાનું જ શું ? અર્ધોઅર્ધ સડેલી અને માલ વિનાની હોય છે. ત્રિકલાના ગુણ જોવા હોય તો સારાં, રસદાર, મોટાં લીલાં આંબળાં લઇને તેને ઢાયાશુષ્ક બનાવો. તાળે બેદાંને ચુરી લઇને ઢાયામાં સૂકાવી રાખો અને રસવીર્ય-પુષ્ટ હરડે મેળવો. પછી ત્રિકલા બનાવો અને જુઓ એના ગુણો. આપણે મહેનત લેવી નથી અને ગુણ મેળવવો છે, આ કેમ બને ? કાર્મસીઓનું ધ્યાન આ તરફ હજી સુધી ગયું નથી. કાર્મસીઓએ જો પ્રતિષ્ઠા વધારવી હોય અને સાચા સેવક જ થવું હોય તો ઔષધ-સંગ્રહ અને દ્રવ્યોને સારા, ધૂળ વિનાના, ચોકખા સ્થાનમાં ઢાયાશુષ્ક બનાવવા તરફ લક્ષ્ય આપવું જોઇએ.

એક વખતે મેં એક પ્રતિષ્ઠિત કાર્મસી પાસેથી લીમડાની અંતરજાલનું ચૂર્ણ મંગાવેલું. જાલ ધર આગળ ફટતાં દમ નીકળી જાય છે એટલે જ તે મહેનતમાંથી બચવા માટે મેં તે ચૂર્ણ મંગાવેલું. પણ લાચારી સાથે મારે જણાવવું પડે છે કે જે ચૂર્ણ મારી ઉપર આવેલું તે લીમડાની ઉપર જે ખડખડી, કાળા જાલ (ઉપરની) થાય છે તેનું હતું. જરા પણ સ્વાદ ન મળે. આવી લીમડાની જાલનું ચૂર્ણ વાપરનાર વૈદને જો શાસ્ત્રોક્ત નિબંધકના ગુણ ન જણાય તો તેમાં દોષ શાસ્ત્રોનો છે શું ? આજુબજુવતરના હિંદુઓની જાલ વિષે હું કહી શકું છું. હજી આપણી કાર્મસીઓમાં જોઇએ તેટલી સફાઇનો ખ્યાલ હોય છતાંયે ખપતને અભાવે વર્ષોથી પડી રહેલાં જાલ, પાંદડાં વિગેરે કાર્મસીવાળા નાખી દે એટલા ઉદાર નથી. પરિણામે ખોડર મળતાં વેંતજ ગમે તેવી જાલ-દ્રવ્યને પીસીને તેઓ આપણી રૂપ ધરી દે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે જો ઔષધિઓની ખરી પરીક્ષા જ કરવી હોય તો શાસ્ત્રોક્ત રીતિએ ઔષધસંગ્રહ કરવો જોઇએ, અને શાસ્ત્રોક્ત રીતિએ તેને સૂકવીને ઝીણું બારીક ચૂર્ણ તૈયાર કરવું જોઇએ. મોરબીમાં રા. રા. વૈદ્યરાજશ્રી. વિશ્વનાથભાઇ વિઠ્ઠલજી (ઝંડુ ભટ્ટજીના ભાઇ)ના દવાખાનામાં આવી સાફસુફ અને સ્વચ્છતા મેં જોયેલી છે. ત્યાં આગળ મેં જેવું ગળોનું ચૂર્ણ અને આંબળાંનું ચૂર્ણ જોયું છે તેવું મેં ક્યાંયે જોયું નથી. આંબળાંનું સફેદ ચૂર્ણ અને ગળોનું લીલાશભેતું બારીક ચૂર્ણ ! અને સ્વાદ પણ કેવા સુંદર ? આવાં ઔષધો જ ધણું કામ કરી શકે. પ્રતિષ્ઠા ઇચ્છનાર વૈદો ! આ પ્રમાણે કરી જોઇ ખાત્રી કરો. પ્રેમથી વનસ્પતિ લો અને ખંનથી તેનું સુંદર ચૂર્ણ બનાવી વાપરી જોવાથી સર્વને આ વાતની ખાત્રી થશે.

બળર ઓસડીયાં.

ડૉ. ડીમક અને સ્વ. ડૉ. સપ્પારામ અબ્દુલે આ દિશામાં ધણું સુંદર કામ કર્યું છે. આપણે પણ એવી જ રીતે કામ કરવું જોઇએ. જ્યાં સુધી આપણે બળરમાં માંધીને ત્યાં મળતાં ઓસડીયાં શું ચીજ છે, ક્યાંથી આવે છે, એમાં બીજી કોઇ દવાનો બેળસેળ

તો નથીને ?—આ બધું પારખતાં નહિ જાણીએ ત્યાં સુધી આપણું ગાંડું સરસ રીતે નહિ ચાલે. વેંચાનો મુખ્ય આધારજ વનસ્પતિદ્રવ્યો ઉપર છે, અને જે તેનેજ નહિ ઓળખીશું તો પછી આપણી શી દશા થશે ? મુંબાઇમાં રહેતા વૈદ્યરાજે ધારે તો બજાર ઓસડીયાં પારખવામાં, પારખીને તેનો નિર્ણય કરવામાં ઘણો અગત્યનો ફાળો આપી શકે.

અત્યારે યુનાની દ્રવ્યો પણ ઘણાં વેચાય છે. તેમાંનાં કેટલાંક સરસ ઉપયોગી છે. આ બધાંની પરીક્ષા કરવી જ જોઈએ. પરીક્ષા કર્યા વિના આપણે તેને ઉપયોગમાં શી રીતે લઈ શકીએ ?

કાળોવાળો એ શી ચીજ છે તેની આપણામાંના ઘણાખરાને લાગ્યેજ ખબર છે. બજારમાં મળતી ઘોડાઆસન (**અશ્વમંથા**) ક્યાંથી આવે છે, શેનાં મળીયાં છે, તેની પણ આપણને ક્યાં ખબર છે ? તાલીસપત્ર અને ત્રાયમાલુ ક્યાં થાય છે ? બજારમાં એ નામથી જે વસ્તુઓ મળે છે તે શું છે ? ક્યાંથી આવે છે ? એ શાસ્ત્રાંકત દ્રવ્યો છે કે બીજાજ લાગતી વસ્તુઓ છે ?—આ બધાની આપણે તપાસ કરી છે શું ?

બજાર ઓસડીયાં (**Bazar medicines**) ઉપર પણ એક મોટો ગ્રંથ લખી શકાય એમ છે. ઇન્દિરચંદ્ર હશે તો એ દિશા તરફ પ્રયાસ કરવાનો મનોરથ સિદ્ધ થશે.

ઉપસંહાર.

લગભગ એક વર્ષ પછી નિઘંટુનું લખાણ અને લખેલી પ્રસ્તાવના જોઈ છું ત્યારે મને ‘હજીએ ઘણું લખવાનું બાકી રહી ગયું છે’ એમ લાગે છે. આજે જે આ નિઘંટુ લખવા ખેસત તો ઘણો સારો લખી શકાત એમ હવે લાગે છે. પહેલાં કરતાં મારાં સાધનો પણ ઘણાં વધ્યાં છે. આ બધા ઉપર વિચાર કરતાં મી. હાર્ડરનાં નીચેનાં વાક્યો યાદ આવે છે:—

“With the greatest possible solicitude avoid authorship. Too early or immoderately employed, it makes the heart waste and the heart empty.....”

જે કે હજી ‘મારું ખાલી નથી થઇ ગયું’ કે ‘હૃદય પણ ખાલી નથી પડી ગયું’—ઉઘડું વધારે લખવાનું મન હવેજ થાય છે. પણ હવે ઘણું મોડું થઇ ગયું છે. મહારા ગા-મડાના વસવાટે પણ આ નિઘંટુ લેખન પ્રવૃત્તિમાં ઘણો વિક્ષેપ નાખ્યો છે, ઘણાંયે સાધ-નોથી-ઘણાંયે પુસ્તકોથી વંચિત રાખ્યો છે એટલે આ બધું જોતાં આ નિઘંટુમાં ઘણી ખામીઓ જણાશે. પણ હવે તે બધી ખામીઓ મહારા પછી થનાર બીજા લેખકોને માટે-ભવિષ્ય માટે-રાખીને આ કામ યથાશક્તિ પૂર્ણ કરીને કૃતકૃત્ય થાઉં છું.

વનસ્પતિના કુદરતી વર્ગો (Natural orders)

પણ હજી એક વાત કહેવાની રહી જાય છે. આ નિઘંટુમાં જે નૈસર્ગિક વર્ગો રાખવામાં આવ્યા છે તે આધુનિક શાસ્ત્રીય જગતે સ્વીકારેલા ધોરણ અનુસાર છે. આપણા પ્રાચીન વર્ગો (હરીતક્યાદિ વિગેરે) અને ગણો (કીરત્તર્કાદિગણ વગેરે) ગમે તેટલા તે વખતને માટે સારા હશે, પણ આ જમાના માટે વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તાઓએ ઘણાં સૈકાઓની મહે-નત પછી જે નૈસર્ગિક વર્ગો રાખેલા છે તે વધારે સારા છે એમ મને લાગે છે. આ વર્ગો

ઉત્પત્તિ અવયવો ઉપરથી પાડવામાં આવેલા છે. આ વર્ગો પ્રમાણે રીંગણાં, ખટાકા અને મરચાં એક જ વર્ગમાં આવે છે અને ઘણાને તે કદંબુ અને અશ્ચિકર લાગે છે. પણ એક વખત તે પ્રમાણે જોતાં માણસ ટેવાઇ જશે તો પછીથી તેને તે વર્ગો સિવાય આવે જ નહિ. આ વર્ગોનો સચિસ્તર પરિચય અહિંયાં લંબાણુભયને લીધે આપ્યો નથી. પૃ. જ્યકૃષ્ણભાષ્યએ તેમના ચિરંજીવી ગ્રંથમાં આ વર્ગોનું સરસ ઓળખાણ આપેલું છે. જિમાસુઓએ તે જોઇ લેવું. એ વર્ગોનાં અનુરૂપ દેશી નામો પણ પૃ. જ્યકૃષ્ણભાષ્યએ જે રાજેલાં છે તેજ અતિ કાયમ રાખવામાં આવ્યાં છે.

આભાર

રા. ભાઈ સનાભાઈ ગાવિંદભાઈ પટેલે આ નિબંધનાં પ્રુફાં જોયાં છે. પ્રુફરીજીંગ જેવું કંટાળાભરેલું કામ તે ભાઈએ ઘણી જ ઝીણવટથી અને વીરને છાજે એવા ઉત્સાહથી કરેલું છે. આ ગ્રંથમાં ઘણી ઓછી ભુલો રહી છે તે પણ તેમના જ પ્રતાપે. તે ભાઈ મને ન મળ્યા હોત તો મ્હારી મુશ્કેલીઓનો પાર ન રહેત. તે ભાઈનો આ સ્થળે જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

રા. રા. પૃ. વંધરાજ અમૃતલાલભાઈ અને રા. રા. મ. દુર્ગારાંકરભાઈએ પણ અતારનવાર ઘણી સચનાઓ કરીને મને સહાયતા આપી છે. આ બંને વિદ્વાનોના પ્રોત્સાહન વિના કદાચ હું આ કામ આટલી ઝડપથી પૂર્ણ પણ ન કરી શકત. આ સ્થળે એ બંને મહાનુભાવોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અને રા. રા. ગમનન વિદ્યનાથ પાઠક જેમણે તેમના છાપખાનામાં આ નિબંધ છાપ્યો છે તે ભાઈને બહુ તો હું કૃતજ્ઞ ગણાઉં. તે ભાઈએ આ નિબંધને સુંદર અને સ્વચ્છ ખતાવવા જેટલી જહેમત ઉઠાવી છે તેટલી ખીમએ ભાગ્યે જ ઉઠાવી હોત. તે ભાઈએ આ કામને પોતાનું જ ગણી લીધું હતું. ‘યુજરાતી’ અને ‘નિર્ણયસાગર’ જેટલી જ શુદ્ધતા અને સફાઈ આ ગ્રંથમાં દેખાય છે એ પ્રતાપ રા. ગમનનભાઈના જ છે. તેમની કલાપ્રિયતાને ખોટું ગમતું જ નથી. નિબંધની વ્યવસ્થા માટે તે ભાઈએ જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે માટે પણ તેમનો આભારી છું. इति शुभम्.

હાંસોટ.

૮-૨-૧૯૨૭

આપાલાલ ગ. શાહ.

संस्कृत.

- १ शोडशलकृत गदनलग्रह ।
- २ नलषणुदुरत्नाकर
- ३ सुश्रुतसंहलता
- ४ चरकरसंहलता
- ५ अष्टांगहृदयम् (षागभट्)
- ६ वृंदकृत सलद्वयलग् ।
- ७ चक्रदत्त ।
- ७ बंगसेनकृत चलकलत्सालसारसंग्रह ।
- ९ सलद्वभेषजमणलमाला ।
- १० भावप्रकाश ।
- ११ शार्ङ्गधरसंहलता ।
- १२ धन्वन्तरलनलषणुदु
- १३ राजनलषणुदु
- १४ मदनपालनलषणुदु
- १५ राजवल्लभ
- १६ राजमार्त्तण्ड
- १७ वैद्यमनोरमा
- १७ अमरकोष
- १९ नलषण्टसंग्रह (स्व. कतोभट्टराचित)
- २० वनौषधलदर्पण (स्व. कवलराज वलरजाचगणकृत)
- २१ हारलतसंहलता
- २२ वैद्यजीवन (लोललम्बराजकृत)
- २३ क्षेमकुतूहलम्
- २४ आयुर्वेदवलज्ञानम् भा. १, २ कवलराज वलनोदलललकृत ।
- २५ शलषदत्तनलषणुदु.

English.

- 1 Indian Medicinal Plants by Col. Kirtikar and Major Basu. Parts 2.
- 2 Indian Trees by Dietrich Brandis. K. C. I. E. Third Impression.
- 3 Flowering Plants of Western India by Rev. A. K. Nairne.
- 4 Glimpses into the Life of Indian Plants by J. Pfeleiderer. 4th edition.
- 5 The Vegetable World by Figuier.
- 6 Poisonous Plants of Bombay by Col. Kirtikar in 2 parts.
- 7 Hooker's Flora of British India.
- 8 Indigenous drugs of India by Kanny Lall Dey.
- 9 Useful Plants of India by Drury.
- 10 Khory's Bombay Materia Medica.
- 11 Dymock's Materia Medica.
- 12 Bombay Drugs by Dr. Sakharum Arjuna.
- 13 Flora Medica by Lindley.
- 14 Bombay Gazetteer. Botany Volume XXV.
- 15 Vegetable Drugs of India by Deoprasad Sanmyal.
- 16 Roxburgh's Flora Indica.
- 17 Materia Medica & Therapeutics by R. Ghosh.
- 18 Treatment of Tropical Diseases with Indigenous Drugs by Hemchandra Sen. M. D.
- 19 Gell's catalogue for use in the Jungles of Western India.
- 20 U. C. Dutt's Hindu Materia Medica.

ગૂજરાતી.

- ૧ આર્યભિષક—શંકર દાણ પટે શાસ્ત્રી.
- ૨ વનરપતિશાસ્ત્ર—જયકૃષ્ણ ઇંદ્રણ ઠાકર
- ૩ ઘરવૈદ્ય—જટાશંકર લીલાધર.
- ૪ વનરપતિ ગુણાદર્શ—ભાવનગરના મહારાજા.
- ૫ કરછની જડીયુદ્ધી—જયકૃષ્ણ ઇંદ્રણ ઠાકર.
- ૬ નિઘંટસંગ્રહ—સ્વ. કતોભટ્ટ.
- ૭ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન=અંડુ કાર્મસી તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું માસિક.
- ૮ વેદ્યકેદપત્ર=ગૂજરાત આયુર્વેદિક કાર્મસી તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું માસિક.

સંજ્ઞાઓનો ગણિત.

ચરક=ચરકસંહિતા

ચરક. સૂ. સ્થા. અ=ચરકસંહિતા સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ।

સુશ્રુત=સુશ્રુતસંહિતા ।

સુશ્રુત સૂ. સ્થા. અ=સુશ્રુતસંહિતા સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ।

ચિ. સ્થા. અ=ચિકિત્સાસ્થાન અધ્યાય ।

વિ. સ્થા. અ=વિમાનસ્થાન અધ્યાય ।

ક. સ્થા=કલ્પસ્થાન ।

ઉ. સ્થા= ઉત્તરસ્થાન ।

શા. સ્થા=શારીરસ્થાન ।

ગ. નિ=ગદનિગ્રહ ।

નિ. ર=નિષ્ણટુરત્નાકર ।

વાગ્મટ=અષ્ટાઙ્ગહૃદયમ્ ।

વૃન્દ=સિદ્ધયોગ ।

મા. પ્ર=માવપ્રકાશ ।

ધ. નિ=ધન્વન્તરિનિષ્ણટુ ।

રા. નિ=રાજનિષ્ણટુ ।

મ. નિ=મદનપાલનિષ્ણટુ ।

૧. યુ = યનરપતિ ગુણાદય

૨. શા = યનરપતિશાસ્ત્ર

૩. જ = કચ્છની જડીભુટ્ટી.

નિ. સં = નિષ્ણટસંગ્રહ

૨. નિ = ર્ધનાથજી નિષ્ણટુ.

Indi. Medi. Plants=Indian Medicinal Plants.

Glimpses=Glimpses into the Life of Indian Plants.

Indi. drugs=Indigenous drugs of India.

N. p.=Nairne's Flowering plants of Western India page.

Watt=Watt's Dictionary of Economic Products of India.

R. N. Khory=Khory's Materia Medica.

Brandis=Indian Trees by Brandis.

Dymock=Materia Medica by Dr. Dymock.

આ વિ. પુ = આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુસ્તક.

—ચરકસંહિતાનો ઉલ્લેખ ન્યાં ન્યાં આવે ત્યાં ત્યાં નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી જે ગ્રંથોમાં
બહાર પડેલી છે તેજ આપતિ સમજવી. ન્યાં ચરકટીકાનો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં કોલમાં
નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી સહીદચરકસંહિતા પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે સમજવું.

वर्गोनी अनुक्रमाणिका

वत्सनाभादि वर्ग	१ थी १९	गुग्गुलुवादि वर्ग	२२९ थी २३७
करम्बलादि वर्ग	२० थी २१	विम्बादि वर्ग	२३८ थी २५५
पीतम्बपादि वर्ग	२२ थी २५	ज्योतिष्मत्यादि वर्ग	२५६ थी २६१
सीताफलादि वर्ग	२६ थी २७	बदर्यादि वर्ग	२६२ थी २६७
गुडूच्यादि वर्ग	२७ थी ४०	द्राक्षादि वर्ग	२६८ थी २७४
दारुहरिद्रादि वर्ग	४१ थी ४५	फेनिलादि वर्ग	२७५ थी २८१
कमलादि वर्ग	४६ थी ५६	आम्रादि वर्ग	२८२ थी ३०७
अहिफेनादि वर्ग	५७ थी ६८	शिमुआदि वर्ग	३०८ थी ३१५
क्षेत्रपपर्णादि वर्ग	६९	शिम्बी वर्ग	३१६ थी ४७६
राजिकादि वर्ग	७० थी ७९	पद्मकादि वर्ग	४७७ थी ४८४
करीरादि वर्ग	८० थी ९२	तुरुष्कादि वर्ग	४८५ थी ४८६
स्थलपद्मादि वर्ग	९३ थी ९६	बिमीतकादि वर्ग	४८७ थी ५०८
तुवरकादि वर्ग	९७ थी १०१	जम्बवादि वर्ग	५०९ थी ५२४
लोणिकादि वर्ग	१०२ थी १०३	धातव्यादि वर्ग	५२५ थी ५३४
नागपुष्पादि वर्ग	१०४ थी ११४	शृंगाटकादि वर्ग	५३५ थी ५३६
चा वर्ग	११५ थी ११७	पपैयादि वर्ग	५३७ थी ५३८
अश्वकर्णादि वर्ग	११८ थी १२९	कुम्भण्डादि वर्ग	५३९ थी ५८०
शाल्मल्यादि वर्ग	१३० थी १५९	भिस्सटादि वर्ग	५८१
मुचुकुन्दादि वर्ग	१६० थी १६६	जीरकादि वर्ग	५८२ थी ६०९
परूषकादि वर्ग	१६७ थी १७७	अंकोलादि वर्ग	६१० थी ६१४
अतस्यादि वर्ग	१७८ थी १८२	कदम्बादि वर्ग	६१५ थी ६३०
माधवीलतादि वर्ग	१८३ थी १८४	तगरादि वर्ग	६३१ थी ६३५
धन्व्यासादि वर्ग	१८५ थी १९०	सहदेव्यादि वर्ग	६३६ थी ६८३
चांगेर्यादि वर्ग	१९१ थी १९४	चित्रकादि वर्ग	६८४ थी ६८८
बीजपुरादि वर्ग	१९५ थी २२१	विडंगादि वर्ग	६८९ थी ६९१
इंगुयादि वर्ग	२२२ थी २२८	मधुकादि वर्ग	६९२ थी ७०२

Index of Natural Orders.

Ranunculaceæ	1	Burseraceæ	229
Dilleniaceæ	20	Meliaceæ	238
Magnoliaceæ	22	Celastrineæ	256
Anonaceæ	26	Rhamnaceæ	282
Menispermaceæ	28	Ampelideæ	268
Berberidaceæ	41	Sapindaceæ	275
Nymphæaceæ	46	Anacardiaceæ	282
Papaveraceæ	57	Moringeæ	308
Fumariaceæ	69	Leguminosæ	316
Crucifereæ	70	Rosaceæ	477
Capparideæ	80	Hamamelideæ	485
Violaceæ	93	Combretaceæ	487
Bixineæ	97	Myrtaceæ	509
Portulacææ	102	Lythraceæ	525
Guttifereæ	104	Onagraceæ	535
Ternstroemiaceæ	115	Passifloreæ	537
Dipterocarpeæ	118	Cucurbitaceæ	539
Malvaceæ	130	Ficoideæ	581
Sterculiaceæ	160	Umbellifereæ	582
Tiliaceæ	167	Cornaceæ	610
Lineæ	178	Rubiaceæ	615
Malpighiaceæ	183	Valerianeæ	631
Zygophylleæ	185	Compositææ	636
Geraniaceæ	191	Plumbaginææ	684
Rutaceæ	155	Myrsinææ	689
Simarubeæ	222	Sapotaceæ	692

वत्सनामादि वर्ग

N. O. Ranunculaceæ.

१ कदोऽं ७३

नाभे—उषकुंचिका, स्थूलजीरकः, बाणिका, पृथ्विका (संस्कृत). कदोऽं ७३
(शुभराती); कदोऽं (डिंडी, भरीडी); nigella sativa—नाभेदेला सेंटाधवा (बेटीन).

गुणाः—

पृथ्विका कटुतिक्तोष्णा वातगुल्मामदोषनुत् ।

कफाध्मानहरी शूलजैतुघ्नीदीपनी परा ॥

वृष्याचाजीर्णशमनी गर्भाशयविशोधिनी ॥

॥ ग. नि ॥

उक्तोपकुंचिका तिक्ता कट्टीचोष्णा च दीपनी ।

वृष्याचाजीर्णशमनी गर्भाशयविशोधिनी ॥

आध्मानवातं गुल्मं च रक्तपित्तं कृमिस्तथा ।

कफं पित्तं चामदोषं वातं शूलं च नाशयेत् ॥

॥ निषण्डु रत्नाकरः ॥

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्धनम् ।

कटुश्लेष्मानिलहरं गंधाढ्यं जीरकद्वयम् ॥

.....तद्वद्विज्ञेया सोपकुञ्चिका ॥

॥ सुभुतः ॥

कल्बञ्जिका पाचनदीपनीपरं संधानयोग्या कफवातहारिणी

प्रवर्तयत्यार्तवमुष्णवीर्या भक्तेऽपि भक्तिं बहुलीकरोति ॥

॥ सिद्धमेषजमणिमालायाम् ॥

१ रक्तपित्ते—लोहगन्धिनि निःश्वासे उद्गारे धूमगन्धिनि ।

पृथ्वीकां शाणमात्रां च खादेद्विगुणशर्कराम् ॥

बुद्धः । रक्तपित्ताधिकारे ॥

વાણુન—કલોંલ છૂં એ વજનામના વર્ગની વનસ્પતિ છે. તેનું હિંદુ-સ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં વાવેતર કરવામાં આવે છે. તેનાં બીજ ડુંગળીનાં બી જેવાં થાય છે. ગંધ છૂં જેવી જ હોય છે. કાલીછૂં કરતાં એનો રંગ રહેજ એછો કાળો હોય છે. તે નેપાલ તરફથી આવે છે. બજારમાં મળે છે.

વેદ્યકમાં કલોંલ છૂંનો ઉપયોગ—

૧ રક્તપિત્તમાં—લોહાના કાટ જેવી અથવા ધૂમાડા જેવી ગંધ મ્હોંમાંથી નીકળતી હોય તો કલોંલ છૂં તેનાથી બમણી સાકર સાથે ખાઈ જવું. વૃદ્ધ.

વક્તવ્ય—છૂંના ઘણા ભેદો દર્શાવેલા છે. તેમાં ઉપકુચિકાને પણ છૂંના બીજ ગણાવેલી છે. ઉપકુચિકાના શુષ્ક પણ છૂંના જેવા જ છે એમ સુશ્રુત, રાજનિઘણ્ટુ અને ભાવપ્રકાશ વિગેરેમાં કહેલું છે. ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે ઓળખાણ આવે છે, “ સ્થૂલજીરકઃ । ર્ષત્ કૃષ્ણા ‘વૃદ્ધજીરક’ इति लोके ” (સૂ. અ-૬-૪૬) વૃદ્ધટીકાકાર શ્રીકંઠ તેને “ સ્વલ્પજીરકમ્ ” (અ-૬-૩૪) કહે છે. શારંગધર ઉપરના ટીકાકારો ઉપકુચિકાના અર્થ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

ઉપકુચિકા—(૧) જીરકભેદઃ ‘કરૌંજી’ શબ્દવાચ્યઃ । મ. ૬. ૯૯

(૨) કલ્વાજિકા । ગૂ. વિ.

”

(૩) કૃષ્ણજીરકઃ, કલ્વાજિકા ॥

મ. ૭. ૫૦

આ બધા ઉપરથી ઉપકુચિકા એટલે કલોંલ છૂં એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે અને ‘કલોંલ’ છૂંના વખતથી પ્રચલિત શબ્દ દેખાય છે. હવે પૃથ્વીકા માટે જોઈએ. ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે અર્થ આપે છે:—

(૧) હિંગુપત્રિકા, કૃષ્ણજીરકમિતિ અન્યે । ડ. અ. ૪૨

(૨) ક્ષ્યામવર્ણઃ સ્થૂલજીરકઃ, હિંગુપત્રિકાહત્યપરે ॥ ક. ૧.

(૩) કૃષ્ણજીરકઃ । સૂત્ર. ૪૬.

(૪) સ્થૂલજીરકઃ । ઇલાહત્યન્યે, હિંગુપત્રિકાહત્યપરે ॥ ચિ. અ. ૨

પૃથ્વીકા એ એલચીનો પર્થાય તો છે જ. હિંગુપત્રિકા શું હશે ? કૃષ્ણ-છૂંકના શાહછૂં અને કાલીછૂંનો એવા અર્થો થઈ શકે પણ સ્થૂલછૂંક કલોંલ છૂંનાને જ લાગુ પડે છે. ચરક સુશ્રુતમાં વાણિકા શબ્દ નથી. વાગ્સાટ ટીકાકાર વાણિકા ને ‘હિંગુપત્રિકા’ કહે છે.

ચરક સુશ્રુતમાં કલોંલ છૂંનાનો એકપણ સ્વતંત્ર ઉપયોગ નથી. ચરકમાં અપરા (અર્ધ) ને પછી હોય તો બીજાં દ્રવ્યો સાથે ઉપકુચિકાનો ઉલ્લેખ છે.

(શા-૮-૯૧). ઉદરમાં નાશ્યમણ સૂષુન્ના પાકમાં અને ગુદમમાં તે ખીબા સાથે ચોબચેકું છે. શિરોવિરચન તરીકે તેના ફલ સ્વરૂપમાં ગણાવ્યાં છે. (સૂ. ૨-૨ અને વિ-૮-૧૭૪). દશેમાત્રિમાં ઉપકુચિકા કે પૃષ્ઠીકાનું નામ નથી જણાતું. વિષમાં ચોકાદ બે ઠેકાણે ખીબા સાથે ચોબચકું છે.

ઓડકારની શુદ્ધિ કરવામાં તે લબ્ધપ્રયાતિ હોવાથી તેનું નામ વાંતિશોષિની છે. વાગ્બટ્ટે વચ્ચાદિચૂષુમાં (ચોનિરોગના અધ્યાયમાં) ઉપકુચિકા ચોબેકું છે. એ સિવાય ચોનિરોગહર તરીકે કે ગર્ભાશયવિશોષિની તરીકે તે વપરાયકું જણાતું નથી. ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં આનો ઉલ્લેખ નથી.

Actions and uses—Anthelmintic, diuretic, galactagogue, emmenagogue and carminative. It is an aromatic adjunct to purgative and bitter remedies. A decoction of the seeds just after delivery is given to stimulate the uterus to contraction and to increase the secretion of milk; also in worms. As a carminative and stomachic with plumbagoroot it is given in dyspepsia, loss of appetite, diarrhoea, and intermittent fever. As an emmenagogue it is used in amenorrhoea and in dysmenorrhoea. In large doses it causes abortion. Locally it is largely used brayed in water to remove painful swellings of hands and feet. The seeds are scattered between woollen shawls and clothes as a protection against insects.

(R. N. Khory. Part II p. 17)

ભાવાર્થ—કલોંછા જીરું, કૃમિધન, મૂત્રલ, સ્તન્યવર્ધક અને રજઃ-સ્રાવકારી તેમજ વાતહર છે. બહુજ કડવી દવાઓ સાથે તેમજ જીલાબની દવાઓ સાથે એની મેળવણી કરવામાં આવે છે. ગર્ભાશય-સંકોચ માટે પ્રસવ પછી તુરતજ તેનો કાઠો આપવામાં આવે છે; એથી ધાવણ પછી વધે છે. કૃમિમાં અપાય છે. ચિત્રકમૂલ સાથે કલોંછાજીરું અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ, અતિસાર અને વિષમ જ્વરમાં આપવામાં આવે છે. રજઃસ્રાવકારી હોવાથી તે અદ્યપાત્તવ તેમજ પીડિતાર્તવમાં ઉપયોગી છે. મોટી માત્રામાં તે ગર્ભસ્રાવ કરનાર છે. પાણીમાં ખાદીને, બહારથી તે હાથ અને પગના દુઃખચુક્ત સ્થાનમાં બાંધવામાં આવે છે. જીવડાં ગરમ ઉનનાં છુગડાં ન બગાડે એટલા માટે એનાં ઢાણાં છુગડાં વચ્ચે વેરવામાં આવે છે.

(ખોરી. ભા. ૨ પા. ૧૭)

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૧૮૨; Indig-Drugs P. 206.

२ अतिवपनी कुली.

N. O. Ranunculaceæ.

नाभौ—विषा, प्रतिविषा, शुक्लकंदा, शिशुभैषज्य, घृणवल्लभा, मंगुरा (संस्कृत); अतिवपनी कुली (शुक्रराती), अतीविष (भराडी) अतीस (हिंदी) धन्वीधन अतीस (अंग्रेज); Aconitum heterophyllum—अेकानाधटभू डेटरी-हाधलभू—(लाटीननाभ.)

परिचय— त्रिविधातिविषा ज्ञेया शुक्लाकृष्णातथारूपा ।
 रसवीर्यविपाकेषु निर्विशेषागुणेऽधिका ॥
 अतिविषा शुक्लकंदा ज्ञेया विश्वा च मंगुरा ।
 मृद्धी च शिशुभैषज्या विषरूपा महौषधिः ॥
 शोफापहाऽतिसारघ्नी शुक्लकंदा च सा स्मृता ।
 श्यामकंदा प्रतिविषा विरूपा घृणवल्लभा ॥
 (निघंटु संग्रहे)

गुणाः— कटूष्णातिविषा तिक्ता कफपित्तज्वरापहा ।
 आमालीसार कासघ्नी विषच्छर्दि विनाशिनी ॥
 ॥ राजनिघंटु ॥
 विषात्रयं त्रिदोषघ्नं पाचनं ग्राहि तिक्तकम् ।
 बालानां सर्वदापथ्यं वमिशोफविमर्दनम् ॥
 ॥ शोढलः ॥
 विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।
 कफपित्तातिसारामविषकासवमिक्रिमीन् ॥
 (भाष्यप्रकाशः)
 पाचन्यतिविषा तिक्ता ग्राहिणी दोषनाशिनी ॥
 ॥ राजवल्लभः ॥

उपयोग—

चरक—१ आमालीसारे—दद्यात्सातिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम् ॥

चरक. सू. २. २०

२ दीपनाद्यर्थेषु—अतिविषा दीपनीयपाचनीयसंग्राहकसर्वदोषहराणाम् ॥

(चरक सू. २५-३३)

સુશ્રુત—૩ િષિકાવિષે—પ્રાતઃસાતિવિષં કલ્પકં લિષ્યાન્માશિકસંયુતમ્ ॥ સુશ્રુત.ક. ૭-૩૯

૪ કુજરાદીનાં વિષજુષ્ટાનાં હિતે—.....તત્રદુઘૈઃ ગવાદીનાં સર્પિઃ સાતિવિષેઃ

શ્રુતમ્ ॥ સુશ્રુત ક. ૧-૬૪

વાગ્મટ—૧ બાલરોગે—एकां वातिविषां कासज्वर च्छर्द्दिर्नृपद्रुतम् ॥ વાગ્મટ. ડ. ૨-૫૮

વંગસેન—૬ સર્વકુક્ષ્યામયે—અંકોટસ્ય ત્રયો ભાગાઃ ભાગશ્ચૈકોઽરુણાભવઃ । તણ્હુલોદક-
સમ્પતિઃ સર્વકુક્ષ્યામયાપહઃ ॥

॥ વંગસેનઃ ॥

૭ શિશૌઃ કાસજ્વરચ્છર્દિષુ અતિવિષા—કાસજ્વરચ્છર્દિભિર્દિતિતાનાં સમાસિકા-
ઞ્ચાતિવિષાં તથૈકામ્ ॥

॥ વંગસેનઃ ॥

વર્ણન—કરલીની ભાળના છોડને મળતો આ એક ભતનો છોડ થાય છે—તેનાં આ મૂળીયાં છે. પૃથ્વીની સપાટીથી હિમાલય ઉપર ૮૦૦૦ થી ૧૩૦૦૦ ફુટ સુધીની ઉંચાઈમાં ઉગે છે. આ ફવા ધણી વખતથી આપણા દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધણી સ્ત્રીઓ ઘરગથુ ફવા તરિકે તેના ઉપયોગ કરે છે. રાજનિધંદુ તેની ત્રણ ભતો ગણાવે છે—સફેદ, લાલ અને કાળી. મદનપાલ તેની ચાર ભતો ગણાવે છે. ત્રણ ઉપરાંત પીળી સાથે. હાલમાં તો બધેજ કેવળ સફેદ ભતજ જોવામાં આવે છે. સ્વ. કનૈયાલાલ દે લખે છે કે બંગાળના ગાંધીઓ અતિ-વિષના બહલે કોઇક વખત asparagus sarmentosus (શતમૂલી) જે અતિ-વખને મળતી જ આવે છે તે આપે છે. બધામાં જેમ મોંઘવારી વધી તેમ આ ફવાની પણ મોંઘવારી વધતી જ જાય છે. એનો સ્વાદ અતિશય કડવો હોય છે. વછનાગની ભતની વનસ્પતિ છે પણ વછનાગ જેટલી આ ઝેરી નથી.

વૈધકમાં અતિવિષાનો ઉપયોગ.

ચરક—(૧) આભાતિસાર થયો હોય તેણે અતિવખનો ભુકો અને સુંક અકેક તોલો લઈને બશેર પાણીમાં નાખીને ઉકાળવું. એક શેર પાણી બાકી રાખવું. આ પાણીમાં પછી કોઈ પણ ભતની ખટાસ નાખીને રાખ બનાવીને પીવી. આથી આભાતિસાર મટી જાય છે. સૂ. ૨-૩૦

(૨) અતિવખની કળીમાં દીપન, પાચન, સંચાહક અને બધા દોષોને શાંત કરવાના શુષ્ક રહેલા છે. સૂ. ૨૫-૩૩

સુશ્રુત—(૩) ઉંદર કરડયો હોય તેવા માણસે સવારમાં ઉઠીને બેઆની ભાર અતિવખનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટી જવું. ક. ૭-૩૬

- (૪) ગમે તે ઝેરી જીવજંતુના વિષથી પીડાતા માણસે ગાય વિગેરેના ધીમાં અતિવખતું ચૂર્ણ નાખીને ધી પકાવી લેવું અને તે લેવું. ક. ૧-૬૪
- વાઝલટ્ટ—(૫) બચ્ચાંને ખાંસી, તાવ, ઉલટી વિગેરેમાં એકલી અતિવખની કળી મધ સાથે આપવી. લિ. ૨-૫૮
- ખંગસેન—(૬) અઠાણના મૂળની છાલના ત્રણ ભાગ અને અતિવખની કળીનો એક ભાગ ચોખાના ધોવણ સાથે પીવાથી બહુણીની પીડા મટે છે.
- (૭) બચ્ચાંના ખાંસી, તાવ, વરાધ, ઉલટી વિગેરે રોગોમાં અતિવખની કળીનો ઘસારો (પાણી સાથે) મધ નાખીને અપાય છે.

વક્તવ્ય—ચરક ચિકિત્સા સ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં અને સુશ્રુત કદ્વ સ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં સ્થાવર વિષનો વિષય ચર્ચાયેલો છે. ચરકોક્તા મૂલ વિષમાં કે સુશ્રુતોક્તા કદ્વ વિષમાં અતિવખનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. ઉપવિષની અંકર પછી અતિવિષનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી. પ્રમૌઢરીક, મૂલક, કુંગી જેવા શુષ્કો સ્થાવર વિષની ગણતરીમાં ગણાયેલા છે, એ ઉપરથી સમજાશે કે તે શુષ્કોનો અર્થ કરવો જ કઠિન છે. ઉલ્લેખાચાર્ય પોતે જ કહે છે કે—“ મૂલાદિ વિષાણાં યત્તપરેપિ શાતુમશક્ત્વાત્ તાનિ હિમવત્પદેશે કિરાતશ્મરાદિખ્યો શેયાનિ ” (સુ. ક. ૨-૫) રાજનિષ્ઠુકાર અતિવિષાની ત્રણ જાતો અને મહનપાલ ચાર જાતો ગણાવે છે. રાજનિષ્ઠુકાર અતિવિષાને ‘ કફપિત્તજ્વરાપહા, ’ ‘ આમાત્સીસારકાસની, ’ અને ‘ વિષચ્છાદિવિનાશિની ’ કહે છે; જ્યારે મહનપાલ તેને વીસ જાતના કદ્વના રોગોનો નાશ કરનારી, રસાયની અને ‘ લેપાચ્છયથુનાશિની ’ કહે છે. આમાતિસારના ઘણાખરા પ્રયોગોમાં અતિવિષાનો ઉપયોગ કરાયેલો છે, ચરકે લેખનીયાનિ હશેમાનિમાં, અશોધનાનિ હશેમાનિમાં અને શિરોવિરેચનમાં (વિ. ૮-૧૭૪) અતિવિષા ગણાવેલી છે. લઘ્વભગ ઘણાખરા રોગોમાં અતિવિષા વપરાયેલી જણાય છે. સુશ્રુતે પિપ્પલ્યાદિ ગણુમાં, વચાદિ ગણુમાં, મુસ્તાદિગણુમાં, વિરેચન વિકદ્વ અધ્યાયમાં, શિરોવિરેચનમાં અને ક્ષારમાં પ્રતીવાપ તરિકે અતિવિષા ગણાવેલી છે. વાઝલટ્ટે તિક્ત રક્ષમાં તેને ગણાવી છે. જવરમાં અતિવિષાનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ કોઈએ નથી કર્યો એટલું જ નહિ પણ ચરકના એટલા મોટા જ્વરઅધ્યાયમાં ફક્ત એ ત્રણ ઠેકાણે જ બીજા સાથે તે યોજાયેલી છે. આમાતિસાર અને બહુણીમાં ખૂબ છુટથી તેનો ઉપયોગ થયેલો જણાય છે. રસાયન તરિકે તેનો ઉપયોગ જણાતો નથી.

Actions & Uses—Bitter, stomachic, aphrodisiac, tonic and antiperiodic, given during convalescence from such debilitating diseases as fevers, acute inflammatory affections, etc; used also

in cough, dyspepsia and in diarrhoea depending thereupon, in which case it is given in combination with aromatics, bitters and astringents such as Tinospora, Bonduc-nuts, Hollarrhena etc. It has been given as an antiperiodic in malarial fevers with some success, but is much inferior to quinine. Combined with Vavding (વિડંગ) it is given to expel worms.) R. N. Khory. II p. 3

બાવાર્થ—અતિવિષા તિક્ત, પાચક, વૃદ્ધ, બલકારક અને જ્વર-પ્રતિ-
રોધક છે. તાવ પછી અશક્તિ આવે છે તે દૂર કરવા માટે પણ અતિવિષાનો
ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કાસ, અભુજ્જી, અગ્નિમાંદમાં અતિવિષા અપાય છે.
અતિસારની અંદર, સુગંધી, તિક્ત અને કષાય દ્રવ્યો સાથે તે આપવામાં આવે
છે. મેલેરીયાના તાવમાં પણ ફાયદાપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, પણ
કવીનાઇન જેવો તેનો શુષ્ક મેલેરિયામાં નથી. કૃમિ પડ્યાં હોય ત્યારે વાવડીંગ
સાથે તે આપવામાં આવે છે. (ખોરી-ભા-૨-પા-૩)

નવ્યમત—“ મખઝન-અલ-અદ્રિયા ” નો કર્તા અતિવખને વાજકરણ
અને બદ્ધ માને છે. અતિસાર અને દૂષિત પિત્તને અટકાવે છે એમ કહે છે.”

હમણાં સુધી હિંદના અંગ્રેજી ડોક્ટરો અતિવખને ૩૦ ગ્રેન સુધીની માત્રામાં
દર ૪ અથવા ૬ કલાકે જ્વરદન તરિકે વાપરતા હતા. ડૉ. સુધીન શરીફ
જણાવે છે કે બોહી માત્રામાં અતિવખ ટોનિક તરિકે કામ કરે છે, બ્યારે ૨
ગ્રામ અથવા તેથી પણ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી તે જ્વરદન છે. ડૉ. હીમક
પણ આની પાચક, જ્વરદન અને દીપનપાચન શક્તિ કબુલ રાખે છે. (હીમક.
વૉ. ૧ પા-૧૬-૧૮૯૦).

બુનાગઢવાળા ડૉ. ત્રિભોવનદાસ અતિવખને કૃમિદન અને જ્વરદન માને છે.
માત્રા ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન બચ્ચાંને તાવમાં આપી શકાય.

આમાંથી મળી આવતું તત્ત્વ (alkaloid) ક્ષાઉટને સસલાં વિગેરે ઉપર
અજમાવી બેચું હતું, છતાં પણ જરાયે ઝેરી અસર જણાઇ ન હતી. (હીમક).

ઉલ્લેખ—Indi. medi. Plants P. 17; Indi. Drugs P. 7.

વનસ્પતિ શુષ્કાદર્શ. પા ૨૯૯; ૩. નિ. પા-૩.

३ त्रायभाष्य.

N. O. Ranunculaceae.

नाभो—त्रायमाण, त्रायमाणा, त्रायंती, गिरिस्तानुजा, (संस्कृत), त्रायभाष्य,
(शुल्बशती-भरडी-डिंढी) Delphinium saniculæfolium (देटीन).

गुणाः—

त्रायन्ती कफपित्तास्रगुल्मज्वरहरा मता ।

उष्णा कटुकषाया च सूतिकाशूलनाशिनी ॥

रक्तपित्तमरुच्छर्दिविषघ्नी तिक्तवलकला ॥

॥ ध. नि ॥

त्रायन्ती शीतमधुरा गुल्मज्वरकफास्त्रनुत् ।

भ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्दिविनाशनी ॥

॥ रा. नि ॥

त्रायन्ती सुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा ।

ज्वरहृद्रोगगुल्मास्रभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥

॥ भावप्रकाशः ॥

हृद्रोगं रक्तपित्तञ्च दुर्नामानि विनाशयेत् ॥

॥ निघण्टु रत्नाकरः ॥

चरक—

१ ज्वरे—त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् । चि. अ. ३.

२ रक्तपित्ते—त्रायमाणागवाक्ष्योर्वा मूलं—।

विरेचनं प्रयुञ्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ॥ चि. अ. ४.

३ गुल्मे—द्विपलं त्रायमाणायाः जलद्विप्रस्थसाधितम् ।

अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥

पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥

तेनास्य निर्हृते दोषे गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ चि. अ. ५.

४ पैत्तिकान्तिसारे—पलाशवत् प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधिनी ॥ चि. अ. १०.

५ विसर्पे—त्रायमाणा शृतं वापि पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ चि. अ. ११

उपयोग—

१ तावभां—त्रायभाष्य दुध साथे पीवाथी तावभां आराम थाय छे;
चि. अ. ३

૨ રગતપિત્તમાં—ત્રાયમાણુનાં મૂળીયાંનો કવાથ, ખૂબ મધ અને ઘી નાખીને પીવાથી સારો બુલાબ લાગે છે અને રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. અ. ૪.

૩ ગુદમમાં—જે પ્રસ્થ (૬૪ તોલાનો ૧ પ્રસ્થ) પાણીમાં જે પલ (૮ તોલા) ત્રાયમાણુનું ચૂર્ણ ઉકાળવું. આઠમા ભાગનું પાણી જ્યારે બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ, ગાળી લઈ તેમાં એ બાકી રહેલા પાણી જેટલું દુધ નાખી ગરમાગરમ પી જવું, તે પીધા પછી પણ ઉપરથી ગરમાગરમ દુધ પીવું. આથી દોષ નીકળી જશે અને પિત્તજન્ય ગુદમ શાંત થઈ જશે.

ચિ. અ. ૫.

૪ પિત્તજન્ય અતિસારમાં—જયમ ખાખરાનાં ફળ (પિતપાપડા) નો ઉકાળો આખ્યાથી દોષ નીકળી જઈને અતિસાર મટે છે તેમ ત્રાયમાણુનો ઉકાળો પાઈને, ઉપરથી ઊંડું દુધ પીવડાવવાથી દોષ નીકળી જઈને પિત્તજન્ય અતિસાર મટે છે. ચિ. અ. ૧૮

૫ રતવામાં—ત્રાયમાણુથી સિદ્ધ કરેલું દુધ આપવું. ઝાડા થશે. ગરમી નીકળી જશે. ચિ. અ. ૧૧

વક્તવ્ય—ત્રાયમાણુ શું એ વિષે ચર્ચા ચાલે છે. “ ત્રાયમાણુ ભોંપાથરી જેવાં પાંદડાં જમીન ઉપર પથરાઈ રહે છે. વચમાં ઉભી સળીયું નીકળે છે તેને કહે છે પણ કાંઈ નિશ્ચય નથી.”—આમ સ્વ. કેતોભટ્ટ લખે છે. વનસ્પતિ ગુણ-દર્શમાં પણ “ તેનો ઘણોખરો આકાર ભોંપાથરીના છાંડને મળતો હોય એમ કેટલાએકનું માનવું છે પણ તે નિશ્ચયપૂર્વક માની શકાય તેટલું વજનહાર નથી ” આવું લખેલું છે.

‘ માર્કવંસદલા ’ વિશેષણ રાજનિધંટુકારે આપેલું છે, આ ઉપરથી તેનાં પાન ભાંગરાને મળતાં હોવાં જોઈયે. સ્થળ માટે તો બધા જ એકમત છે. હિમવતિ પ્રસિદ્ધા અર્થાત્ હિમાલય તરફ થાય છે. ‘ વાર્ષિકા ’ અર્થાત્ વર્ષાઋતુમાં થનાર છે. ‘ બલભદ્રા ’ એવું એનું અનેક નામોમાંનું એક નામ છે. અમરકોષના ટીકાકારના વખતથી તે ‘ ત્રાયમાણુ ’ નામથી જ લોકોમાં પ્રચલિત છે. અત્યારે બબરમાં મૂળીયાં મળે છે. સ્વ. કવિરાજ વિરભચરણુ શુભ લખે છે—‘ શુજરાતમાં અઘાપિ જે ત્રાયમાણુ નામથી સુપરિચિત છે તે જ યથાર્થ ત્રાયમાણુ.’ શુજરાતમાં ત્રાયમાણુથી પરિચિત બહુ જ ઓછા હશે. તેજ કહે છે કે ખોરાસાની પર્વતમાં ત્રાયમાણુ ઘણી થાય છે. ઇરાન તરફથી તે હિંદમાં આવે છે એમ તેમનું કહેવું છે. મુંબાઈના વેલો આ વસ્તુ શું છે, ગાંધીઓ તેને કયાંથી મંગાવે છે, વગેરેની પુછપરછ કરીને આ સંદિગ્ધતા ઉપર નવીન પ્રકાશ નાખી શકે.

નોંધ—ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં, ઇન્ડીયનસ ડ્રગ્સમાં કે નૉન સાયેબના પુસ્તકમાં ‘ત્રાયમાલ્’ નામ જરૂર નથી. ઘણાખરા *Thalictrum foliolosum* ને ત્રાયમાલ્ ગણે છે પણ દેશીનામોમાં ‘ત્રાયમાલ્’ શબ્દ જ લખતા નથી. સ્વ. કીર્તિકર એનાં દેશી નામો નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

“ પીંજરી—શુષ્ક (મૂળને પીલી-જરી) (હિંદી); પેંગલા જરી બર્મટ- (કુમાઉન); ચિત્રામૂલ, કરૈતા, મમીરા (પંજાબ) અને ચૈત્રા (કાશ્મીર); મમીરાન્ (ખુબાધ). ”

ઉદ્ભવ. ૩-નિ-પા-૧૨૦, વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૪૯૩; Indi-medi-plants-P 9; Indig-Drugs p. 318; કચ્છની જડીબુટ્ટી પા-૨૦૮.

નોટ—શતમૂલી (કચ્છી-પટપથારી. *Elytraria crenate*. N. O. Acanthaceae) નાં મૂળીયાં બજારોમાં ત્રાયમાલ્ની જગોએ વેચાય છે એમ સાંભળ્યું છે. મારા પૂ-ગુરૂવર્ય શ્રી અમૃતલાલભાઈ પટ્ટણી પણ શતમૂલીને જ ત્રાયમાલ્ માને છે. ત્રાયમાલ્ જેવું કામ શતમૂલી કરે છે પણ ખરી.

૪ મોરવેલ.

N. O. Ranunculaceae

નામો—મૂર્વા, મધુરસા, મોરટા, (સંસ્કૃત); મોરવેલ (ગુજરાતી); ત્રેખ-ડા વેલો (પોરબંદર); મોરચેલ, રાનબધ (મરાઠી); મુર્કરી, ઘંટીઆલી, ચુંચું-હાર (હિંદી); મોરહરી (કાનડી); મરવા (સિંધ); સૂચીમુખી; બાઠાચક (બંગાલી); *Clematis triloba*-કલીમેટીસ ત્રાઇલોબા (લેટીન).

પરિચય— મૂર્વા ધનુર્ગુણોપયોગ્યા ‘દૂષડ’ ઇતિ લોકે ॥ હલ્વણ: ॥

ગુણ— મૂર્વા સ્વાદુરસા ચોષ્ણા હૃદ્રોગકફવાતજિત્ ।

કુષ્ઠકણ્ડૂવમિમેહવિષમજ્વરનાશિની ॥ ધ-નિ ॥

મૂર્વા તિક્તા કષાયોષ્ણા હૃદ્રોગકફવાતહત્ ।

વમિપ્રમેહકુષ્ઠારિ વિષમજ્વરહારિણી ॥ રા-નિ ॥

મૂર્વા સરા ગુરુઃ સ્વાદુસ્તિક્તા પિત્તાશ્મમેહનુત્ ।

ત્રિદોષનૃષ્ણાહૃદ્રોગકણ્ડૂકુષ્ઠજ્વરાપહા ॥ મા-પ્ર ॥

મૂર્વા તુ મંદ્રણી વલ્યા કફવાતામયાન્ જયેત્ ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

ચરક— ૧ પિત્તજવમને—મૂર્વા તથા તળુલધાવનેન ॥ ચિ ૨૩—૩૧.

વંગસેન—૨ નેઝરોમે—સૌવીરં સૈન્ધવં તૈલં મૂર્વામૂલં તથૈવ ચ ॥

કાંસ્યપાત્રે વિષ્ણુષ્ટં સ્યાદક્ષ્ણોઃ શૂલનિવારણમ્ ॥

વર્ણન—મોરવેલના વેલા ધણા લાંબા વધે છે. તે ઉચાં ઝાડપર ચઢે છે. પાન સાઠાં અથવા સંયુક્ત અને બહુધા ખાંચીઆવાળાં હોય છે. પાન સામ-સામાં હોય છે. તેની ડીંટડી ૦૧૧ થી ૩ ઇંચ કે તેથી પણ લાંબી હોય છે. પાન તળીએ ગોળાઇ લેતાં, પહોળાં ને મથાળે સાંકડાં થતાં હોય છે; અથવા ત્રણ ત્રણ પાનના ત્રેખડાની પેઠે ત્રણ પાન લેળાં આવેલાં હોય છે. તેની ડીંટડી પણ લાંબી હોય છે. તે ત્રેખડાનું દરેક પાન (leaflet) ૧ થી ૩ ખાંચીઆ-વાળું, ધણું કરી હોય છે. પાન ૧ થી ૨૧ ઇંચ લાંબાં અને ૦૧૧ થી ૧૧૧ કે ૨૧ ઇંચ પહોળાં અને નીચેની સપાટીપર વિશેષ ફેછાળવાળાં હોય છે. ફુલ ધોળા રંગનાં હોય છે. દક્ષિણ અને કૌકણમાં આ છોડ વિશેષ થાય છે.

ઉપયોગ—

ચરક—૧ પિત્તજન્ય ઉલ્કટીમાં—મોરવેલના મૂળનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવણ સાથે પીવું. ચિ. ૨૩—૩૧.

બંગસેન—૨ આંખના રોગમાં—મોરવેલનું મૂલ, તેલ, સીંધાલુણ અને સૌવીર (સુરકો) આ બધાં સમાન ભાગે લઈ કાંસાના વાસણમાં ઘુંટવાં. પછી આ આંખ ઉપર ચોપડવાથી આંખનો દુખાવો મટી જાય છે.

વક્તવ્ય—મૂર્વા સંદિગ્ધ વનસ્પતિ છે. કવિરાજ બિનોદલાલસેન કૃત ‘આ-યુર્વેદ વિજ્ઞાનમ્’ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૫૬૫ ઉપર મૂર્વા નો ફોટો આપેલો છે. તે જોતાં તો મૂર્વા, આપણી વર્ણવેલી મૂર્વા કરતાં બહુ જ જુદી વનસ્પતિ જણાય છે. વનૌષધિદર્પણકાર તેમજ વૈદ્યક શાસ્ત્રસિંધુકારે તેનું લેટીન નામ *Sansevieria Zeylanica* આપેલું છે. ગ્રેન્ડીસે *clematis*ની ૧૩ જાતો ગણાવેલી છે. નેઇર્ન સાહેબે *C. Gouriana* અને *C. Wightiana* બન્નેનાં નામ મોરવેલ (મરાઠી) લખ્યાં છે. બંગાલી મૂર્વાનાં પાન સૂચીમુખી છે.

સુશ્રુતટીકાકાર ઉલ્લેખ મૂર્વાનો પરિચય અનેક જગોએ કરાવે છે. બુઓ:—“ મૂર્વા ચોરસ્નાયુઃ યયા પૂર્વદેશે ગુણાન્ કુર્વીન્તિ ધનુષામ્ ” ॥ સ. અ. ૨૨. “ કન્દલીસદશસ્વલ્પીવટપ ‘ હગોડ ’ इति लोके ” ॥ સ. અ. ૩૯. “ हघौड, चोर-स्नायुः ॥ ” સ. ૩૮.

શ્રી કંઠ કહે છે—“ મૂર્વા સ્વનામસ્ત્યાતા તદમાવે જિલ્લમૂલમ્ ” અ. ૧-૧૦૮ આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીકંઠના વખતે (ઇ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૨૫૦ ની

અંદર) મૂર્વા સુલભ ન હશે એટલે તેના બદલામાં પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લેવાનું સૂચવેલું છે. શારંગધરનો ટીકાકાર મૂર્વાને મોરહરીતિ લોકે (જી. ૧૧-૬૦) જણાવે છે. ભાનુજી દીક્ષિતના વખતમાં તે ' મુહાર ' નામથી પ્રખ્યાત હતી. હષોઢ, મોરહરી કે મુહાર-આ નામો કોઈ પ્રાંતિક ભાષામાં છે કે નથી તે હું જાણતો નથી. ' મોરહરી ' નામ કાનડીમાં પ્રચલિત છે એમ સ્વ. કવિરાજ બિ-રભયરજી શુભના ' ભાષાર નામ ' નું હેડીંગ જોતાં જણાય છે.

આટલી સંદિગ્ધતાનું કારણ સ્પષ્ટ છે. આ એવો છોડ હોવો જોઈએ કે જેની, ધનુષ્યની દોરી (ગુણ) થવી જોઈએ. અર્થાત્ આ છોડ કે વેલ ઘણી જ ચીવડ-મજબુત હોવી જોઈએ. અને આજ હેતુથી મરડાસીંગી જેવા છોડને પંડિત હરિપ્રજ્ઞજી જેવા મૂર્વા કહેવા લલચાય છે. અહિંઆં વર્ણવેલી ' મૂર્વા ' આવી ચીવડ નથી, એટલે પ્રાચીન મૂર્વા કેને ગણવી એ નક્કી કરવાનું તો ઉભું જ રહે છે.

વળી પીલુવર્ણી એ મૂર્વાનું અનેક નામો પૈકીમાંનું એક અન્વયસૂચક નામ છે. પીલુ જેવાં પાન મૂર્વાને હોય છે. આપણી મોરવેલનાં પાન પીલુવર્ણી ન કહી શકાય. બંગાલી ' સૂચીમુખી ' નાં પાન પણ આવાં નથી ' પીલુપર્ણી ' વિશે-ષણથી ઘણા મોરવેલની જગોએ પીલુ (*Salvadora Persica*) વાપરવાની કદ્દપના ઉઠાવે છે. (સ્વ. મણીલાલ બકેરભાઈ વ્યાસ. ' આ. વિજ્ઞાન ' પુસ્તક ૩ ભુ.)

ચરકે તૃપ્તિન અને સ્તન્યશોધન દેશમાનિમાં મૂર્વાનો ઉલ્લેખ કરે છે. ક્ષીરશોધન તરિકે તે અનેક જગોએ વપરાયેલી પણ છે (શા. ૮-૧૧૬; ચિ ૩૦-૨૫૧-૨૬૫.) વમનોપગ છે અને તિક્તરકંઠમાં ગણાવેલી છે.

સુશ્રુત આરગ્વધાદિ અને પટોલાદિગણમાં મૂર્વાનો ઉલ્લેખ કરે છે. પિત્તસંશમનવર્ગમાં ગણાવે છે. વિરેચનવિકલ્પ અધ્યાયમાં ગણાવે છે. ચરક અને સુશ્રુત બન્ને પાંડુમાં મૂર્વા ઉપયોગી હોવાનું જણાવે છે. મૂર્વા હરિદ્રામલકં ચ લિષ્ઠાત્ । સ્થિતં ગવાં સત્તદિનાનિ મૂત્રે ॥ સુશ્રુત. જી. ૪૪-૨૫. અને ચરકમાં વિઙ્ગાલાતિવિષયા નિંવપત્રેણ પાઠયા । વાર્તિક : કટુરોઘ્નિયા કૌટજૈ મૂર્વ્યાપિ વા । યયાદોષં પ્રકુર્વાત મૈષજ્યં પાણ્ડુરોગિણામ્ ॥ ચરક ચિ ૨૦-૧૧૮

આ સિવાય અનેક જગોએ ચરકસુશ્રુતમાં મૂર્વા વપરાયેલી છે. કોઇને મૂર્વાની સંદિગ્ધતા દૂર કરવી ઠીક પડે એ માટે મૂર્વા ચરકસુશ્રુતમાં જ્યાં જ્યાં વપરાયેલી છે તે નીચે આપેલું છે:—

ચરક	સુશ્રુત—
મુખરોગમાં વિરદ— ૧૮૭	રોપણ તરિકે સૂ-૧૨ ૨૮
મહામાયુરધૃતમાં વિરદ— ૧૫૨	મૂર્વા ગુદૂચીતાનૈર્વા સીચ્ચેદ્દેહિતકં શનૈઃ : (સૂ ૨૫-૨૧
પાક્ષી ગયેલા પીનસમાં નસ્ય વિરદ-૧૨૭	અપસ્મારમાં ક. ૬૧— ૩૪
ઊરૂસ્તંભમાં વિરદ ૭૩૧- ૩૩.	મૂત્રદોષમાં ક. ૫૮— ૩૬
વાતરક્તમાં વિરદ— ૬૦	અરૂચિમાં ક. ૫૭— ૬
વિષના અમૃતધૃતમાં વિ ૨૫—૨૪૦	ઉદાવતમાં ક. ૫૫— ૨૪
કાસમાં વિરદ-૮૫-૧૧૨ ૧૫૬	ક્ષતજ અને ક્ષયજ કાસમાં ક ૫૨— ૩૪
જ્વરમાં-વિ૩— ૧૬૬	શોષમાં-ક.૪૧— ૪૫
હિક્કાધાસમાં-વિર૧— ૧૦૭	આમપાચન કષાયમાં ક. ૪૦—૩
પાંડુમાં-વિર૦— ૪૫	જ્વરમાં ક.૩૬-૨૫૧-૧૮૭-૨૦૨-૨૪૨
સંઘ્રહણીમાં -વિ૧૬-૧૨૩-૧૩૩-૧૩૭ ૧૭૭-૧૮૭	અનુવાસનમાં વિ ૩૭— ૨૦-૩૩
ક્ષતક્ષીણમાં-વિ૧૬— ૫૬	નિરૂઢમાં વિ૩૮— ૫૬-૬૬
અપસ્મારમાં વિ૧૫— ૧૮	સર્વમેહમાં વિ૧૧— ૭
ત્રણરોપણમાં વિ૧૩— ૮૬	હસ્તિમેહમાં ,, ૮
કુષમાં - વિ ૭—૬૩-૬૬-૧૮૫-૧૧૦— ૧૪૩	કુષમાં વિદ— ૮
ક-૧— ૩૨	મહાવાતવ્યાધિમાં વિ૫— ૧૨
સિ-૧૨- ૨૬	શોધન તેલમાં વિર— ૬૧

ઉદ્દેશ:--વ-શા-પા-૧. ૩.-નિ. -પા-૫. N P-6. Watt vol II p. 370.
Indi medi plants-p-2.

૫ મમીરો—

Coptis Teeta. N. o. Ranunculaceæ.

વાર્ણુન—ગુજરાત કાઠિયાવાડ તરફ આ વનસ્પતિ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાં આના છોડવા થાય છે. સાધુ સંન્યાસીઓ જણાવે છે કે આ છોડ રાત્રે જ જોઈ શકાય છે. સર. જે-ડી-હુકર તથા કુપર સાહેબ દિવસની વખતે મમીરાના છોડવાને જોઈ શક્યા છે એમ તેમનાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે.

મમીરો અને મમીરી આ બે સેદો પડેલા જણાય છે. ડીમક સાહેબ જણાવે છે કે મુંબાઈની બજારમાં મમીરો ચીનથી બે જાતનો આવે છે, તેમાં

એકની કિંમત એક રતલના રૂ. ૩-૪-૦ અને બીજાની રૂ. ૨-૦-૦ થીસે છે. આમાં પહેલો મમીરો અને બીજો મમીરી હોય એમ લાગે છે.

આસામથી પૂર્વે મીસ્મીના પહાડોમાં આ વનસ્પતિ ઉગે છે એમ અત્યારના વિદ્વાન શોધકોનું લખણું છે. મમીરો અને મમીરી બન્ને અતિવિષ-વછનાગના વર્ગની (Ranunculaceae) વનસ્પતિ છે, ફક્ત કુટુંબ બુઢાં બુઢાં છે એટલું જ. મમીરો—*Coptis Teeta*—કાપ્પીસ ટીટા અને મમીરી—*Thalictrum foliolosum* થેલીકટ્રમ ફોલીઓલોસમ.

મમીરાના છોડવા નાના, ડાંડી વગરના અને બહુવર્ષીયુત્પૂલ ભંડોળ (perennial root stock) વાળા હોય છે. તે શેવાળથી આચ્છાદિત થયેલાં વૃક્ષોનાં થડની પાસે જમીનપર ઉગે છે. તેનાં મૂળીયાં શેવાળથી ઘીચ ઢંકાયેલાં હોય છે. તે સોનેરી પીળા રંગનાં, કઠિન રેસાઓવાળાં અને સ્વાદે ઘણું કડવાં હોય છે. તેનાં દરેક મૂળ ઉપરથી એક ચારેક ઇંચ લાંબી સળી નીકળે છે, તેનાપર ત્રણ વિભાગિત લીલાં પાન આવેલાં હોય છે, એટલે વળી ગાજર કે ધાણના પાન જેવાં કતરાયલાં હોય છે. તેની ડીંટડી ૬ થી ૧૨ ઇંચ લાંબી હોય છે. પુલ સફેદ રંગનાં, પુષ્પ ધારણ કરનાર સળી ઉપર આવે છે.

આ મમીરાનાં મૂળીયાં મીસ્મી લોકો ચોમાસા આખર લેગાં કરે છે અને તે વાંસના ટોપલામાં ભરી સાઢિયામાં (ગામ છે) લાવે છે. ત્યાં આસામી અને બંગાલી વેપારીઓ ઘણી આતુરતાથી તે ખરીદ કરે છે એમ ક્રૂપર સાહેબ લખે છે.

વક્તવ્ય—મમીરાનાં મૂળીયાંમાં રસવંતીમાં જે પીળું તત્ત્વ હોય છે તેવું તત્ત્વ—Berberine રહેલું હોવાથી આંખના રોગો ઉપર તે વધારે બાણીતું થયેલું છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના હવા વેચનારાઓ મમીરાની બનાવટવાળી હવાના મન માઝ્યા પૈસા લોકો પાસેથી કઢાવે છે, કારણ કે લોકોમાં માન્યતા છે કે આંખના રોગો ઉપર મમીરો અકસીર હવા છે. જેવી રસવંતી તેવો જ મમીરો પણ આંખના રોગમાં કામ કરતો હશે.

મમીરામાં તિક્ત તત્ત્વ રહેલું છે, તેને માટે પણ તારિક્ક કરવામાં આવે છે. મમીરો આવતાં જરાપણ કડવો સ્વાદ લાગતો નથી, પરંતુ મ્હોંમાં પીળાશ આવી જાય છે. તાવ પછીની નબળાઇમાં કટુપૌષ્ટિક તરિક્કે મમીરો વપરાય છે. એક અંગ્રેજ ડૉક્ટર કહે છે કે—“*Coptis affords no evidence of containing gum or gallic or tannic acids but it is a simple pure bitter, which bears a close resemblance to quassia in its mode of action and is applicable to all cases in which that*

drug may be indicated. " અર્થાત્ કવોશીયાની જયમ આ મમીરામાં પણ કટુપોષિક શુષ્કો રહેલા છે.

મમીરી—હિમાલયમાં, ખાસીના પહાડોમાં આના છોડ થાય છે. છોડ ૬ થી ૮ ફીટ ઉંચા થાય છે. પાન બહુ વિભાગિત હોય છે. આનાં મૂળ પણ પીળા રંગનાં બહુવર્ણીય હોય છે. આનાં મૂળીયાં બુલબુલ કે કગાથી મમીરાનાં મૂળીયાં ભેગાં આવે છે. મમીરીમાં મમીરા જેટલો શુષ્ક નથી હોતો.

(વૈદ્યકદ્વપતર અકટોબર. ૧૯૧૩ માં રા. રા. જયકૃષ્ણભાઈ ઈંદ્રજીના લેખ ઉપરથી)

ઉલ્લેખ—Indi. medi. Plants P. 7; Indig. Drugs p. 96;

નોટ—સિદ્ધલેખજમણિમાલામાં નીચેના શ્લોક છે—

તત્તાદશાનુલ્બળવૃક્કશૂલદગામયાન્ હન્તુમતીવ વીરઃ ।

કલ્યાણકારી મલરોષહારી પ્રશસ્યતે મધ્યવિલો મમીરઃ ॥

૬ વછનાગ.

N. O. Ranunculaceæ.

નામો:—વત્સનામઃ, અમૃતમ્ (સંસ્કૃત); શિંગડીયો વછનાગ (ગુજરાતી); વચનાગ (મરાઠી—હિંદી); ઝેર (ફારસી), વિષ (અરબી); Aconite—અંકેનાઈટ (અંગ્રેજી), Aconitum ferox—અંકેનાઈટમ્ ફેરાક્ષ (લેટીન).

પરિચય— સિંદુવારસદૃક્ષ્વો વત્સનામ્યાકૃતિસ્તથા ।

યત્પાર્શ્વે ન તરોર્વૃદ્ધિઃ વત્સનામઃ સ માષિતઃ ॥

॥ ભાવપ્રકાશ ॥

ગુણા:—

વત્સનામોઽતિમધુરઃ સોષ્ણોવાતકફાપહઃ ।

કંઠરુક્સન્નિપાતઘ્નઃ પિત્તસંતાપકારકઃ ॥ રા—નિ ॥

વિષં પ્રાણહરં પ્રોક્તં વ્યવાયિ ચ વિકાશિ ચ ।

આગ્રેયં વાતકફહૃત્ યોગવાહિ મદાવહમ્ ॥

યોગવાહિ ત્રિદોષઘ્નં બૃંહણં વીર્યવર્દનમ્ ।

યે દુર્ગુણાઃ વિષેઽશુદ્ધે તે સ્યુઃ હનિવિશોધનાત્ ॥

તસ્માદ્વિષં પ્રયોગેષુ શોધયિત્વા પ્રયોજયેત્ ॥

વિષં રસાયનં બલ્યં વાતશ્લેષ્મવિકારનુત્ ।

કટુતિક્તં કષાયં ચ મદકારિ સુસ્તપ્રદમ્ ॥

व्यवायि च शिरोद्वाहि कुष्ठवातास्त्रनाशनम् ।
 अग्निमांशं श्वासकासप्लीहोदरमगंदरम् ॥
 गुल्मपांडुव्रणाशांसि नाशयेद्विषितेवितम् ।
 तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ॥
 पथ्याशिनां त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्यवर्धनम् ॥
 नानारसौषधैः ये तु दुष्टा यांतीह नो गदाः ॥
 दातव्यं सर्वरोगेषु घृताशिनि हिताशिनि ।
 क्षीराशिनि प्रयोक्तव्यम् रसायनरते नरे ॥
 प्रथमे सार्षपीमात्रा द्वितीये सार्षपद्वयम् ।
 तृतीये च चतुर्थे च पंचमे दिवसे तथा ॥
 षष्ठे च सप्तमे चैव क्रमवृद्ध्या विवर्धयेत् ।
 एवं सप्तसमायाते परां मात्रां भिषग्वरैः ॥
 स्थिरीकुर्याद्यथेच्छं तु ततस्त्यागं तु कारयेत् ।
 एवं गुह्याष्टपर्यन्तम् परामात्राधिकास्मृता ॥

अथशोधनम्— विषभागांश्चणकवत् स्थूलान् कृत्वा तु भाजने ।
 तत्र गोमूत्रकं क्षिप्त्वा प्रत्यहं नित्यनूतनम् ॥
 शोषयेन्निदिनादूर्ध्वं कृत्वा तीव्रातपे ततः ।
 प्रयोगेषूपयुज्जीत भागमानेन तद्विषम् ॥

अन्यच्च— विषभागांश्चणकवत् स्थूलान् कृत्वा तु स्वेदयेत् ।
 गोदुग्धे घटिकां पञ्च शुद्धिमायाति तद्विषम् ॥

अन्यच्च— खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिबद्धं तु दोलया ।
 अजापयासि संस्विजं यामतःशुद्धिमाप्नुयात् ॥
 योजयेत्सर्वरोगेषु न विकारं करोति हि ॥
 तुल्येन टंकणेनैव द्विगुणेनोषणेन च ।
 विषं संयोजितं शुद्धं सृतं भवतिसर्वथा ॥

मात्राधिकविषः क्षणचिकित्सा—

अतिमात्रे यदाभुक्तं वमनं तस्य कारयेत् ।
 अजादुग्धं ददेत्तावत् यावत् वांतिर्नजायते ॥

અજાદુર્ગં યદા કોષ્ટે સ્થિરીમવતિ દેહિનઃ ।
વિષવેર્ગં તતો મીર્ણં જાનીયાત્ કુશલો મિષક્ ॥
વિષં હન્યાત્ રસઃ પીતો રજનીમેષનાદયોઃ ।
અતિમાત્રં યદા મુક્તં તદાજ્યં ટંકણં પિબેત્ ॥

વર્ણન—રથાવરવિષની ભતિમાં વછનાગનો ઉદ્ભવ કરાયલો છે. સ્થાવર-વિષ ઘણી ભતનાં છે. આ બધામાં કંઈવિષ ઉત્તમ માનવામાં આવેલાં છે. વછનાગ પણ એક ભતના છોડ નીચે થનારો કંઈ છે. ભાવમિશ્ર કહે છે કે વછનાગના છોડનાં પાંદડાં નંગોડના પાનને મળતાં હોય છે અને મૂળનો આકાર વાછરડાના ડુંડા જેવો હોય છે. આ છોડની આસપાસ બીજા કોઈ પણ છોડ-વાળો તેની ઝેરી હવાને લીધે ઉગી શકતા નથી. અને તેથી જાનવરો પણ દૂર રહે છે. બનરમાં મળતા વછનાગનો આકાર નાનાં શીંગડાંના જેવો હોય છે. આ મૂળ ત્રણ ચાર આંગળ લાંબાં, વજનમાં ભારે, રંગે કાળાં અને લગભગ નાના શીંગડાના આકારને મળતાં હોય છે. તેને ભાંગવાથી તે તેજદાર જણાય છે. આનું નામ “ શીંગડીઓ વછનાગ. ”

આનાં મૂળ લેવાની રીત વિષે “ વનસ્પતિ ગુણાદર્શ ” માં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—“ જે લોકો તેનાં મૂળને ઓળખે છે અને ઝેરી મૂળીઆને વાપરે છે તે લોકો રત્તિના વખતમાં જંગલમાં જ્યાં આગળ તે થાય છે ત્યાં આગળ જઈ ફરે છે. અને જે ઠેકાણે મૂળ બહુ ઝેરવાળું અને ભરાવર હોય છે તે ઠેકાણેથી તેજનો પ્રકાશ નીકળતો હોય એમ જણાય છે. તે સ્થાનકમાં કોઈ તરેહની નિશાની રાખી પછીથી સવારમાં તેને સંભાળથી ખોદી કાઢે છે, અને પછી તેને છાયામાં સૂકવે છે. જે ઝેરદાર જડ જે જગ્યાએથી લઈ લીધી હોય તે જગ્યાએ ફરીથી હલકી ભતિ થાય છે કે જેને શીંગડીઓ કે કાળકૂટ કહે છે. તેની પાસે બીજા કોઈ છોડ ઉગતો નથી; પણ તેની દૂર આબુખાબુમાં નિર્વિંધી થાય છે. એ નિર્વિંધી વછનાગનો ઉતાર છે. વછનાગને ઉગવાની જગ્યા કાળી થાય છે. તેને પુલ આવે ત્યારે કોઈ જનાવર તેની પાસે જઈ શકતું નથી, કારણ કે તેની ગંધથી મરણ પામે છે. પરંતુ એક ભતના જંગલી ઉંદર થાય છે તે તેજ જગ્યા પાસે રહે છે અને તેનો ખોરાક પણ તે વછનાગનાં મૂળજ છે. આ જાનવર પણ બહુ ઝેરી છે. ”

બનરમાં જે વછનાગ મળે છે તે *Aconitum ferox* એકોનાઈટમ ફેરોક્ષ છે કે કેમ તે નક્કી સમજાતું નથી. વછનાગની ઘણી ભતો થાય છે અને તેમાંની ઘણીખરી સેળસેળ થયેલી બનરમાં મળે છે. ખરો વછનાગ—એકોનાઈટમ ફેરોક્ષ—બહુ જ ઓછો થાય છે. તે ખાસ કરીને પૂર્વ હિમાલયમાં જ થાય છે. ગદવાલની પશ્ચિમમાં કે બીજે ક્યાંઈ મળતો નથી. કાશિમરની આસપાસ,

નેપાલ તેમજ ખીજ પહાડોમાં ખીજ જાતો જણાય છે, પણ ગુણમાં તે બધી A. ferox થી ઉતરતી હોય છે. A. napels એ નેપાલ તરફ થાય છે. હિંદુસ્તાનના ખબરમાં મળતાં મૂળીયાં આ પ્રકારનાં છે એમ કેટલાક માને છે.

ભાવમિત્રે વછનાગના નવ લેદો ગણાવેલા છે. હારિદ્રક, સકતુક, સૌરાષ્ટ્રિક, પ્રદીપન, શુંગીક, કાલકૃટ, હાલાહલ ઇત્યાદિ. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ તે થતો હશે અને તેથી જ તેનું નામ સૌરાષ્ટ્રિક પાડેલું છે. સૌરાષ્ટ્રના પહાડોમાં વછનાગની જાત થતી હોય તો તે મને ખબર નથી.

સુશ્રુતે ચત્વારિ વત્સનામાનિ અર્થાત્ ચાર વછનાગની જાત ગણાવેલી છે. એના ઝેરનાં ચિન્હ—“ ગ્રીવાસ્તમ્ભો વત્સનામે પતિવિષ્મૃત્નેત્રતા । ” જણાવ્યાં છે. ઉલ્લેખે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે “ મૂલાદિવિષાણાં યત્નપરેરપિ જ્ઞાતમશક્ત્વાત્ તાનિ હિમવત્પ્રદેશે કિરાતશવરાદિભ્યો જ્ઞેયાનિ ॥ ” ક. અ. ૨-૫.

ખરે વત્સનામ જ્યાં સુધી આપણે ન ઝોળખી કાઢીએ ત્યાંસુધી પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ વર્ણવેલા ગુણાનુસાર અત્યારનો ખબર વછનાગ કામ ન આવે તો તેમાં વાંક તેમનો નહિ પણ આપણો જ છે. ૫૫ સ્થાવર વિષ ઝોળખી કાઢવા માટે જ્યાં સુધી ભગીરથ પ્રયત્ન ન થાય ત્યાં સુધી અત્યારનો વછનાગ વાપરીને નિભાવી લીધેજ છુટકો.

અભિપ્રાય—માંસગત વાતવિકારો (muscular Rheumatism)માં તથા ચક્ષુકામાં આનાં મૂળીયાં અભ્યંગ (લીનીમેન્ટ) રૂપમાં વાપરવાને ઘણાં ઉપયોગી છે. (સર્જન એસ. એચ. પ્રાઉન. એમ. ડી. હુશંગાબાદ—મધ્યપ્રાંત.) રચિકર, શક્તિવર્ધક અને જ્વરરૂન તરિકે માત્રા રૂઠે થી રૂઠે એન સુધી આવે છે. હકીમો આ ઔષધને ગોળીના રૂપમાં ખનાવી આનંદભૈરવના નામથી વાપરે છે—(સર્જન ડબલ્યુ. યેરન—ભૂજ). મહેં અજમાયશ કરી છે જેથી કેાપ્રાના ઝેરમાં એ ખીલકુલ નિરૂપયોગી છે એમ માલમ પડ્યું છે. હું માનું છું કે આ વછનાગ સાચા વછનાગનો મંદ પ્રતિનિધિ છે—(સર્જન વી. રીચાર્ડસ. ગુલડો—ખંગાળ.) મૂળીયાંમાંથી કાઢેલું તેલ સંધિવાના વ્યાધિમાં ખહાર લગાડવાને માટે વપરાય છે. (સર્જન મેજર જે. રોબ. અમદાવાદ.) આનાં તાજાં મૂળીયાં અદ્યપમાત્રામાં પ્રમેહમાં પીવામાં આવે છે. (સર્જન મેજર ડી. આર. થોમસન. એમ. ડી. સી. આર્થ. ઇ. મદ્રાસ.) વછનાગનાં મૂળીયાંની વિધવિધ પ્રકારની જાતો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મળે છે, જેમાં સફેદ તથા રતાશ મારતી ભુરી જાતો પીવાને માટે વાપરી શકાય છે. તે ઔષધીય યોગ્ય માત્રાથી શામક, જ્ઞાનવંતુને શક્તિ આપનાર, ચિરસુષુકારી શક્તિવર્ધક (astringent) તરીકે ઘણીજ ઉપયોગી છે; પણ જો તે ચોટા વજનમાં લેવામાં આવે તો તે જલાલ વિષ છે. થોડાં વર્ષ અગાઉ મહેં મારી જાતે સફેદ જાત નાના વજનમાં

પીધી હતી અને તેમાં માલમ પડ્યું હતું કે એકોનાઈટ નેપથ્સ કે જે યૂરોપિયન ઔષધ છે તેનાથી વધારે લય કર અસર થઈ નહીં. તે વખતથી મહેં મારા વેલક્રીય ધંધામાં તેનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે અને તે હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત શુભકારી ઔષધ છે એમ કહેતાં હું જરા પણ આંચકો ખાતો નથી. મધુપ્રમેહ અથવા સાકરીયા પ્રમેહ ઉપર તેની શુભકારી અસર બહુજ અમતકારી છે, કારણકે ઔષધ શરૂ કર્યા પછી પહેલે દિવસથી જ એ વ્યાધિમાં વધતો જતો મૂત્રનો અસાધારણ વેગ હોય છે તે તુરત જ ઘટવા માંડે છે અને તેમાં જતી સાકર પણ પ્રમાણમાં ઓછી થતી જાય છે. જ્યારે મૂત્ર સાથે ધાતુ જતી હોય અને મૂત્રનો વેગ શેકી ન શકાતો હોય ત્યારે પણ તે ઉપર કહ્યું તેટલું જ અસરકારક છે. હાલ હાલમાં પક્ષાઘાત અને વાતરક્તાના વ્યાધિમાં પણ એ ઉપયોગી માલમ પડ્યું છે.

આ બન્ને જાતનાં મૂળીયાંમાંથી ગમે તેવું ચૂર્ણ ઔંસ ૧ અને આરાફટ અથવા ઘઉંનો લોટ ઔંસ ૭ તેને બરોબર મેળવી વસ્ત્રગાળ કરીને પછી ધીમેથી ખરલમાં ઘુંટીને ખાટલીમાં ભરી રાખવું. પછીથી તે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આની માત્રા ૨ થી ૬ ગ્રેન સુધીની છે, અને તે ધીમે ધીમે વધારી શકાય છે. ૨૪ કલાકમાં ૩ વખત આપી શકાય છે. સરાસરી હરહમેશની માત્રા ૪ ગ્રેનની છે. તાવની ઉષ્ણતા કમી કરવામાં ઘણું ઉપયોગી છે. (સર્જન. ૭. એ. અંમરસન. કલકત્તા.) આનું આખાભાગું ચૂર્ણ ઔંસ ૧ લઈ અળશીના તેલ ઔંસ આઠમાં ઉકાળવાથી બહુ ઉપયોગી નિદ્રા લાવનાર અભ્યંગ અને છે. (આસી. સર્જન. મુકુંદલાલ. આચા.) લાંબા વખતથી ઘર કરી રહેલા તાવમાં ઉપયોગી છે એટલું જ નહિ પણ તીવ્ર ચઢઉતરીયા તાવમાં પણ ફાયદો કરે છે. બરી રહેલા તાવમાં તથા ચસકાના બધા વ્યાધિઓમાં પણ કામ કરે છે. (ફ્રીગેડ સર્જન. સિરકેરે. મુર્સીદાબાદ.)

વૃક્તવ્ય—ચરક સુશ્રુતમાં સ્થાવરવિષની ગણતરી પ્રસંગે જ ફક્ત 'વત્સનાભ' નું નામ આવે છે. એ સિવાય બીજે કયાંય તેનો ઉલ્લેખ નથી. રસશાસ્ત્રના પ્રચાર સાથે વજનાગ પણ ઠીક ઠીક વપરાવા લાગ્યો હશે એમ માનવું પડે છે.

ગોમૂત્રમાં શુદ્ધ કરેલો વજનાગ હૃદયાવસાદક (heart sedative) નથી પણ હાર્ટ ટોનિક છે—યૂરોપીયન ડોક્ટરોને હજી આ સમજવું બાકી છે. વજનાગ સિવાય વેલોની દવાઓ લાગ્યેજ બની શકે છે એટલો બહોળો તેનો ઉપયોગ છે.

ઉદ્દેખ—૩. નિ. પા. ૬૮૨; વનસ્પતિશુભાદર્શ. પા. ૬૧૩ થી ૬૩૦; Indi. Drugs p. 7; Indi. medi. plants p. 12.

કરમ્બલાદિ વર્ગ

N. O. Dilleniaceæ.

૭ ઓટ

નામો—મવ્વમ્ (સંસ્કૃત); ઓટફલ, કરમ્બલ (શુજરાતી); મોટા કરમ્બલ (મરાઠી); ચાલ્ટા (બંગાલી); રામફલ (નેપાલી); *Dillenia indica*—દિલ્લીનીયા ઇન્ડીકા (લેટીન)

પરિચય— મવં મવ્યં મવિપ્યં ચ માવનં વકશોષનમ્ ।
તથા પિચ્છિલબીજં ચ તચ્ચ લોમફલં સ્તૃતમ્ ॥

॥ પ્રથમાન્તરે ॥

ગુણા:— મવ્યમમ્લકટૂષ્ણં ચ બાલં વાતકફાપહમ્ ।
પક્કં તુ મધુરામ્લં ચ રુચિકૃચ્છમશૂલહત્ ॥

વર્ણન—સ્વ. કતાભદ્ર ઓટનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે:—“ ઓટનાં ઝાડ મોટાં થાય છે, પત્ર મોટાં અને ઘાટાં થાય છે અને ફુલ ઘોળા ને પીળા રંગનાં મોટાં વર્ષાઋતુમાં થાય છે. સુગંધી હોય છે. કલકતા તથા જગન્નાથજી તરફ ઘણાં થાય છે. (નર્ન સાહેબ દક્ષિણ ઘાટમાં થાય છે એમ પણ જણાવે છે.) તેના ફળને ચલતા તથા વઉફળ કહે છે. તે ફળ તાડફળના આકારનાં હોય છે. તેનાં પડ ઉતરે છે, ફળ ખાટાં ઘણાં હોય છે. અંદરના ભાગમાં ચીકણા ગર્ભ તથા બીજ હોય છે. ઉપલા પડને સમારી શાકમાં ખટાઈ સાડે નાખે છે. ”

ગુણુ—કાચું ફળ વાત અને કફને મટાડે છે; ખાટું હોય છે; અમ્લ, કટુ અને ઉષ્ણ છે. પાકું મધુર, અમ્લ, રશિકૃત, શ્રમ અને શૂળને મટાડનાર છે.

વૃક્તવ્ય—ઘણા પ્રાચીન સમયથી ઓટ પ્રસિદ્ધ છે. ચરકમાં લવ્ય (ઓટફલ) ના શુભ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

મધુરામ્લકપાયં ચ વિષ્ટમ્બિ ગુરુશીતલમ્ ।

પિત્તશ્લેષ્મહરં મવ્યં ગ્રાહિ વક્ત્રાવિશોષનમ્ ॥

ચરક સૂ. ૨૭-૧૨૬

દુધ સાથે લવ્ય (ખાટું હોવાથી) ન ખાવું જોઈએ. ચરક (સૂ. ૨૬-૧૧૬) વાતરક્તમાં દિપ્તચમૂલાદિ ધૃતમાં લવ્ય નાખેલું જણાય છે. આ સિવાય અન્ય કથળે લવ્ય જોવામાં આવ્યું નથી.

સુશ્રુતમાં પણ ભવ્યના શુષ્ક આપેલા છે. સૂ. ૪૬-૧૫૭. અભ્લવર્ગમાં ગણાયે છે. પાનાત્મ્ય પ્રતિષેધ અધ્યાયમાં ભવ્યફલ વપરાયલું છે. બિ. ૪૭-૪૧.

સુશ્રુતટીકાકાર ડલ્હણ ભવ્યની સમન્વતી સરસ રીતે આપે છે:—

મર્ચ્ય—(૧) તાલફલપ્રમાણં ઉત્તરાપયજં । અન્યે કર્મરંગમાહુઃ ॥ ક. અ. ૪૭

(૨) આલકમ્ । અન્યે તુ કર્મરંગફલં મર્ચ્યમાહુઃ ॥

(૩) મર્ચ્યં તાલફલીપત્રવલ્કલસંહતિમાત્રમ્ । અન્યે ॥ સૂ. અ. ૪૬.

ઉદ્ભવ—Brandis P. 49; રૂ. નિ; પા. ૩૮૮; N. P. 6; Indi. Medi. Plants P. 38.

નોટ—સ્વ. કતા ભટ્ટ ઓટફલનું લેટીનનામ *Garcinia Xanthochymus* (N. O. Guttiferae.) આપે છે, પણ સ્વ. કીર્તિકરે *Dillenia indica*નું સંસ્કૃત નામ મર્ચ્ય આપેલું છે અને આજ ખરું ઓટફલ છે. આ ઝાડ નેપાલથી આસામ સુધીમાં, હિમાલયમાં, સીલોનમાં થાય છે. દેહરાદુન અને શહરાનપુરમાં તેને ઉછેરવામાં આવે છે. સિલ્હટથી સીંગાપોર સુધી અને મલાયાના ટાપુઓમાં પણ આ ઝાડ થાય છે. આના ફળનું રાસાયનિક પૃથક્કરણ કરવામાં આવેલું છે જેમાં મુખ્ય ભાગે ટેનીક, ગ્લુકોઝ અને મેલીક એસીડ છે.

નવ્યમત—ફળનો રસ પાણી અને સાકર સાથે, ઠંડા પીણા તરિકે જવરના અને કફના મીશ્વરોમાં વપરાય છે છાલ અને પાન ગ્રાહી છે અને તે દવામાં વપરાય છે. ફળ મૃદુરેચક છે, પણ જો બહુ ખાવામાં આવે તો અતિસાર થાય છે.

(શંકુવર્ગ. રાયલ. ડ્યુરી.)

પીતચંપાદિ વર્ગ

N. O. Magnoliaceæ.

૮ રાયચંપો.

નાભો—સુવર્ણચંપક, રાજચંપક, પતિચંપક, હેમપુષ્પ; વનદાપિ: (ચંદ્રકૃત); પીળો ચંપો, રાયચંપો, સાચોચંપો (ગુજરાત કાઠિયાવાડ.) સોનચાંપા, પીવળાચાંપા (મરાઠી); ચંપા (હિંદુ); *Michelia champaka*—મીચેલીઆ ચંપક (લેટીન).

ગુણા:—

ચંપક: કટુકસ્તિક્ત: શિશિરો દાહનાશન: ।

કુષ્ઠકણ્ડૂઞ્ઞહરો ગુણાદયો રાજચંપક : ॥

॥ રાજનિષણ્ડુ: ॥

ચંપક: કટુકાસ્તિક્ત: કષાયો મધુરો હિમ: ।

વિષકૃમિહર: કૃચ્છ્રકફવાતાસ્તપિત્તજિત્ ॥

॥ ભાષ્પ્રકાશ: ॥

ચામ્પેયં કુસુમં શીતં કષાયં સ્વાદુપાકિ ચ ।

કફપિત્તહરં તદ્રત્ પુન્નાગસ્ય ચ સંભવમ્ ॥

॥ શોઢલ: ॥

ચમ્પકં વાતશમનં ચક્ષુષ્યં વિશદં શુભમ્ ॥

। ક્ષેમકુતૂહલે ।

વૈદ્યમનોરમા — ૧ મૂત્રનિગ્રહણાર્થમ્—

ચમ્પકશિફાકષાય: પીતો નિરુણદ્ધિ મૂત્રમવશગતમ્ ।

નીચતલપતિતમમ્બશ્ચતુરજનોત્પાદિતો યથા સેતુ: ॥

શોઢલ—

૨ વરાઙ્ગંધનાશાર્યમ્—

સંયોજિતં ચમ્પકપલ્લવેન જાતીપ્રસૂનૈ: મધુકાન્વિતૈશ્ચ ।

સૂર્યાશુતસં ઘૃતમંગનાનામ્ અમ્યંગતો હન્તિ વરાઙ્ગંધમ્ ॥

વર્ણન—પીળા ચંપાનાં વૃક્ષો સમશીતોષ્ણ હિમાલયના પ્રદેશમાં, નેપાલથી પૂર્વ તરફ અને પેશુ, તિનાસરીમ, નીલગીરી અને ત્રાવણકોરમાં થાય છે. એનો પ્રચાર ભવા મુધી થયેલો છે. હિંદુસ્તાનમાં તે બાગોમાં વાવવામાં આવે છે.

પીળા ચંપાનાં ઝાડ સુંદર, સીધાં અને ઊંચાં થાય છે. પાન આંતરે આવેલાં, તળીએ પહોળાં, ટેરવે સાંકડાં થતાં અણીદાર, ૮ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં અને ૨૧ થી ૪ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તેનો રંગ પીળાશ લેતો લીલો

હેમ છે. પાનની ડીંટી ૧ થી ૧૫ ઇંચ લાંબી હોય છે. ફુલ ચોમાસે આવે છે. તે ફીક્કા પીળા કે નારંગીયા રંગનાં ૨ ઇંચ વ્યાસનાં, પત્રકોણમાંથી નાની પુષ્પધારી ઉપર અંકેક નીકળેલાં હોય છે. ફુલ અત્યંત સુગંધિ હોય છે. છાલ બહારથી ફીક્કા ભુરા રંગની અને અંદરથી રતાસ લેતા ભૂરા રંગની લીલી પટીઓ અને પીળાં છાંટણાંવાળી હોય છે. મૂળની છાલ વધારે કડવી હોય છે.

આ ચંપાના કાષ્ઠની સીલોનમાં પુદ્ગની મૂર્તિ બનાવે છે. આનાં ફુલો ઉપર ત્રીપુરુષ બન્ને સુગંધ થયેલાં છે. આની સુવાસ એટલી તીક્ષ્ણ હોય છે કે ભમરો એની પાસે જઈ શકતો નથી. આપણને એની સુગંધિ આટલી કડક લાગે છે તો ભમરો કે જેની સુવાસ લેવાની શક્તિ હજારો વળી વધારે છે તેને તે કેટલી બધી કડક લાગવી જોઈએ ! આજ કારણે લીધે લોકોમાં કહેવાય છે કે—

‘ ચંપા તુજમેં તીન ગુણ, રૂપ રંગ ઓર વાસ
એક ઓગન એસો ભયો (જે) બ્રમર ન આવે પાસ. ’

રાજનિધંદુકાર કહે છે—સુમંગો મંગમોહી ચ શાંતલો બ્રમરાતિયિઃ ॥ ‘ ભૂંગમોહી ’ કહ્યો છતાંયે બ્રમરાતિયિઃ કેમ કહ્યો હશે ? સુભાષિત રત્નભાણુડાગારમાં એક સરસ શ્લોક છે—

ચમ્પાદતસ્ત્વમલિના મલિનાશયેન કિં તેન ચંપક વિષાદમૂરકરોષિ ।

વિશ્વામિરામનવનીરૂદનીલવેષાઃ કેશાઃ કુશેશયદક્ષાઃ કુશલીભવન્તુ ॥

ભાવાર્થ—હે ચંપક પુષ્પ ! મલિન આશયવાળા બ્રમરે તારો આદર ન કર્યો એમાં તું અંતઃકરણમાં શોક શા માટે કરે છે ? કમળ સમાન નેત્રોવાળી લલનાઓના, સર્વ જગતને આનંદ આપે તેવા, મેઘ જેવા સ્થામ વર્ણવાળા કેશ હંમેશાં તારો સત્કાર કરવા તૈયાર જ છે. શેલી કહે છે—“ The champak thoughts fail, like sweet thoughts in a dream. ”

ઉપયોગ—

વૈદ્યમનોરમા—૧-ચંપાના મૂળની છાલનો ક્વાથ પીવાથી ન રોકાય એવો પેચાબનો વેગ રોકાય છે. નીચી ભૂમિમાં પડતા પાણીને ચતુર માણસે બનવેલો પુસ્તો જયમ રોકે છે તેમ.

લોકલક્ષ—૨. યોનિમાંથી ખરાબ દુર્ગંધ આવતી હોય તે—ચંપાનાં ફુલમાં પાન, સુધનાં ફુલ અને જેડીમધ એ બધાંના કલ્કને સીમાં બાળી-તે થી સૂર્યના કિરણોથી ગરમ થાય એટલે તેના અવ્યંજથી યોનિની દુર્ગંધ મટે છે.

વક્રાવ્ય—ચરકમાં ‘ ચંપક ’ નો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. સુશ્રુતમાં વિષમાં મહાસુગંધિ અગદમાં, જ્વરના પ્રકરણમાં મહાકલ્યાણક ઘૃતમાં, અને પાણીમાં ગંધ ભારતી હોય તો ચંપો, નાગકેસર વિગેરેનાં ફુલ પાણીમાં નાખી મૂકવાથી પાણી ચોકળું અને સુવાસિત અને છે આટલો ઉલ્લેખ મળે છે.

આ ચંપા સિવાય ચંપાની બીજી પણ અનેક જાતો છે. જુઓ—

હુદ્રાદિચંપકાશ્વાન્યે તત્રાદૌ શ્વેતચંપકઃ ।

દીર્ઘપત્રો દુઃધગર્ભઃ તતોડન્યો નાગચંપકઃ ॥

યત્પુષ્પં નાગર્કિજલ્કં નાગકેસરકં ચ તત્ ।

નીલનામા ચંપકસ્તુ મધુગંધિર્મનોહરઃ ।

મૂર્ચ્ચકસ્તતોડન્યઃ સ્યાત્ મૂર્પૂર્વચંપકઃ સ્મૃતઃ ॥

શ્વેતચંપક—આનાં પાન લાંબાં થાય છે, પાન તોડતાં દુધ નીકળે છે. આનાં ફુલ સફેદ અને અંદર થોડીક પીળાશ લેતાં હોય છે. આની ખુશબો ઘણી સરસ હોય છે. નેન સાહેબ આને માટે નીચે પ્રમાણે લખે છે—“ Khair Champa—a common tree, in gardens, ugly when out of leaf from the swollen truncated branches, but beautiful when adorned with large lanceolate leaves and white flowers with yellow throats, very fragrant. It does not seed.” પાનું ૧૮૦. લેટીનનામ *Plumieria acutifolia*. મરાઠીમાં આને ખેરચંપો કહે છે. આપણે એને ઘોળો ચંપો કહીએ છીએ. N. O. Apocynaceae

નાગચંપો—એટલે તો નાગકેસર. નાગકેસર એ નાગચંપાનાં ફુલ છે એમ કહેવું છે.

લીલોચંપો—(*Artabotris odoratissima*—આરટેબોટ્રીસ ઓડોરેટીસીમા—) ખાગોમાં વાવવામાં આવે છે. આની સુગંધી પણ અત્યંત મધુર હોય છે. ઝાડ પણ ઘટાદાર હોય છે. N. O. Anonaceae. આને જ સંસ્કૃતમાં નીલચંપક કહેલો છે.

ભૂચંપક—*Koempferia rotunda*—કેમ્પફેરીઆ રોટન્ડા. આને કેળના જેવાં નાનાં પાન અથવા અકલબેરના જેવાં પાનો આવે છે. પુલ સફેદ, ઘેરીને ફીફી બાંધુડી જાયા લેતાં સુગંધીદાર હોય છે. આનું સુંદર ચિત્ર ડૉ. ક્રીટિકરે એમનાં *Poisonous Plants of Bombay, Vol. 1* માં આપેલું છે અને તેમાં તેના મૂળની ઝેરી અસર વિષેની હકીકત લાંબાજુદી આપવામાં આવેલી છે. N. O. Scitamineae. (કેળ અને અકલબેરનો નૈસર્ગિક વર્ગ.),

Medicinal uses—A kind of camphor, named **chamracol** has been obtained by distillation from the wood.

An infusion of the flowers has been advocated as a stimulant, tonic and carminative. The **Bark** is bitter and aromatic, and has been regarded as antiperiodic in doses of 10 to 30 grains.

(Kanayalal Dey. p. 190)

ભાવાર્થ—આના કાષ્ઠમાંથી એક જાતનું કપુર કાઢવામાં આવે છે, જેને ચપકોલ કહે છે.

આના પુલનો કવાથ ઉત્તેજક, વાયુહતી અને ટોનીક મનાય છે. આની છાલ સુગંધી અને કડવી છે અને તે ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેનની માત્રામાં જ્વરદન મનાય છે.

(સ્વ. કનૈયાલાલ દે. પા. ૧૯૦)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 40.

નવ્યમત—

રેન્ડીયસના મત પ્રમાણે પુલ પેસાળના રોગોમાં મૂત્રલ તરિકે ઉપયોગી છે. રૂહીડ જણાવે છે કે સૂકાં મૂળ અને મૂળની છાલ ફહીં સાથે ગડચુંબડ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. કાચું હોય તેને પકવે છે—પાકું હોય તેને ફાડીને સાફ કરનાર છે. મૂળની છાલનો કવાથ રજઃસ્રાવવર્ધક છે. કુલમાંથી સુગંધી તેલ હાથ આવે છે. તે શિરઃશૂલ, આપ્થેલ્મીઆ, વાતરક્ત વિગેરેમાં વપરાય છે. વાહુટ કરાવવા માટે આ તેલ પેટ ઉપર ચોપડવામાં ફામ આવે છે. ઢાકા તરફ પાનનો રસ ચુકમાં અપાય છે. (ટેઈલર)

ફામોકોપીયા એફ ઇન્ડીયામાં છાલ જ્વરદન તરિકે વર્ણવેલી છે. આ છાલ ગ્વાયાકમની સુંદર પ્રતિનિધિ છે એમ સ્વ. કનૈયાલાલ દે. જણાવે છે.

છાલ ઉષ્ણ, કફ્ન અને ગ્રાહી છે. ધીજ અને કુલ હાથ પગમાં ચીરા પડ્યા હોય તે ફાવવા માટે લગાવવામાં આવે છે. મૂળ રચક છે. (ગેઝેટીયર એફ એરીસ્સા.)

કુલ ઉષ્ણ, આક્ષેપહર, બદ્ધ, પાચક અને વાતન છે, અને ટીકચર, કવાથ અને શીતકવાથ તરિકે વપરાય છે. (ડૉ. સુઈલીન થરીફ.)

સીતાફલાનિ વર્ગ

N. O. Anonaceae.

૯ સીતાફળ

નામો—સીતાફલમ્, ગળ્ડગાત્રમ્ (સંસ્કૃત); સીતાફળ, અનુરાં (ગુજરાતી); સીતાફલ (મરાઠી); સીતાફલ, શરીફા (હિંદી); આતા (બંગાલી); સરીફા (અરબી); સીતાપુન્ડુ (તૈલંગી); Custard apple-કસ્ટાર્ડ એપલ (અંગ્રેજી); *Anona squamosa*-અનેના સ્કવેમોસા (લેટીન).

ગુણા:—

ગળ્ડગાત્રં હિમં વૃષ્યં વાતપિત્તનિષ્ફૂનમ્ ।

શ્લેષ્મલં તર્ષશમનં વાન્ત્યુત્કેશનિર્પીડનમ્ ॥

॥ અગ્નિ સંહિતા ॥

તર્પણં રક્તકૃત્ સ્વાદુ શીતલં હૃદયમેવ ચ ।

બલદં માંસકૃત્ દાહરક્તપિત્તમરુત્પ્રણુત્ ॥

સીતાફલન્તુ મધુરં શીતં હૃદયં બલપ્રદમ્ ।

વાતલં કફકૃત્ સ્વાદુ પુષ્ટિકૃત્ પિત્તનાશનમ્ ॥

॥ નિ. ૨ ॥

ગુણુ—સીતાફલ શીત, વૃધ્ય, કફ કરનાર, વાતપિત્તને મટાડનાર, ઉલટી, મોળ વિગેરેનો નાશ કરનાર, તૃષા શમન કરનાર, તર્પણ, માંસ અને રક્તને વધારનાર; દાહ, પિત્ત, વાત વિગેરેને મટાડનાર, બલને આપનાર અને શક્તિપ્રદ છે.

વૃક્તવ્ય—સીતાફળને સો કોઇ ઓળખે છે. આ અમેરિકાનું વૃત્તી છે એમ આધુનિક વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ માને છે. નિધંકુરત્નાકરે એને નિધંકુમાં દાખલ કર્યું છે. આનેજ મળતું એક બીજું ફલ રામફલ (*A. reticulata*) થાય છે અને તે પણ પરદેશી ગણાય છે. અત્યારે તો તે આખા હિંદમાં થાય છે.

ઉદ્ભવ—ફ. નિ. પા. ૫૫૦; N. p. 9; Indi Medi Plants. p. 44.

Constituents—'The seeds, leaves and immature fruit contain an acrid principle which is destructive to insect-life. The seeds are much used by the natives for removing lice from the head, they require to be applied with caution; for if any particles get into the eye, much pain and redness is produced.

Dymock. Vol. I p. 44

Actions and Uses—Insecticide. The seeds and leaves are poisonous to insect-life. The crushed leaves are applied to the nostrils in hysteria, and mixed with salt and made into a poultice are applied to sores infested with maggots; an ointment of pounded seeds is used externally in guinea worm and for removing lice from the hair; also applied to abscesses to hasten maturation. The natives apply the well-pounded seeds to procure abortion. The root is used as a drastic purgative and given in melancholia. The drug requires to be used with caution.

Khory. Vol. II p. 32.

ભાવાર્થ—સીતાફલ્ગાદિનાં બીજ, પાન અને કાચાં ફલમાં એવું એક દાહકતત્ત્વ છે કે જે જંતુને મારી નાખે છે. દેશીઓ માથામાંથી જુનો નાશ કરવા માટે બીજનું ચૂર્ણ વાપરે છે, પણ આ દવા લગાવતાં બહુ જ સાવચેતી રાખવી જોઈએ; કારણ કે દવા સ્કેજ પણ આંખમાં જાય તો આંખમાં અતિશય બળતરા ઉપડી આંખ લાલચોળ થઈ જાય.

ડીમક. ભા. ૧. પા. ૪૪.

સીતાફલ્ગાદિ જંતુફ છે. પાન અને બીજ જીવડાંને મારી નાખે છે. પાનને વાટીને હીસ્ટીરીયામાં નાક આગળ ધરવામાં આવે છે. પાનમાં સિંધાલુષુ નાખીને લુગદી કરી ઘા ઉપર બાંધવાથી જીવાત હોય તો મરી જાય છે. દાહર ઉપર આનાં બીજનો મલમ સારો છે અને તેનાથી માથાની જુ પણ મરી જાય છે. ગડગુંબડ ઉપર બાંધવાથી તેને જલદીથી પકાવી નાખે છે. બીજનું ચૂર્ણ દેશીઓ ગર્ભપાત કરવાના કામમાં લે છે. આનું મૂળ સખત રચક છે અને તે ઉન્માદમાં આપવામાં આવે છે. આ દવા સાવચેતીથી વાપરવી.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૩૨

બીજ આંખના કૃષ્ણમંડલ (Cornea) ને લાગવાથી બહુ જ સખત સંતાપ આપે છે. સ્વ. ક્રીતિકર સાહેબ જ્યારે થાણા સેંટ્રલ જેલની ચાર્જમાં હતા ત્યારે એક ફરદીને આંધામાન ચોકલવાનો ઠરાવ થયેલો. એ ફરદીને કાળા પાણીએ જવું ન પડે એટલા માટે આનાં બીજનું ચૂર્ણ બન્ને આંખમાં આંજી આંજીને સળમાંથી છુટવા માટે આંધળો થઈ ગયો હતો. માટે આંખને બીજ ન લાગે એ સંભાળવું.

ગુડૂચ્યાં વર્ગ

N. O. Menispermaceæ

૧૦ પાતાલગરૂડી

નામો—પાતાલગરૂડી, દીર્ઘવલ્લી, છિલ્હિટ : (સંસ્કૃત); વેવડી (ગુજરાત); વછન (હાંસોટ); વધીનો વેલો (પોરબંદર); તાન, હુંદિર, વાસનવેલ, પારવેલ (મરાઠી); જલજમની, ફરીદબુટ્ટી, છિરેટા (હિંદી); ફરીદબુટ્ટી (ફારસી), *Cocculus villosus*—કોકયુલસ વીલોસસ (લેટીન).

ગુણા:— છિલ્હિટ : પરં વૃણ્ય : કફહલ્લુગુમેહહા ।

॥ મા. પ્ર ॥

પાતાલગરૂડી વૃણ્ય પિત્તદાહરક્તદોષવિષદોષઘ્ની રુચ્યા સન્તર્પણી ।

॥ રાઝનિઘન્ટુઃ ॥

વર્ણન—વેવડીના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. કેટલેક ઠેકાણે ખારે માસ પણ થાય છે. ખેતરોમાં આ વેલા જમીન ઉપર પથરાય છે. હાંસોટ તરફનાં ખેતરોમાં આ વેલા જ્યાં ઉગે છે ત્યાં બધું જથાબધ ઉગે છે. આશ્રય હોય તો વાડે કે ગાડ ઉપર પણ ચઢી જાય છે. આખા છોડ ઉપર આછા વાળની ફાળ હોય છે. મૂળીયાં ઘણાં મજબુત અને ઘણાં ઉંડાં ગયેલાં હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ ઝીણા તારથી તે સુતળી જેવી જાડી થાય છે. ઘણા વર્ષના જુના વેલામાં તેની ડાંડી હાથ જેટલી પણ જાડી થયેલી જોવામાં આવે છે. ડાંડીનો કાપ કરી જોતાં તે અંદરથી સંછિદ્ર અને ચકાકાર દેખાય છે. મૂળ કરતાં ડાંડીમાં ઠંડવાશ ઓછી હોય છે. પાન તરેહવાર આકારનાં થાય છે. પાન આંતરે આવે છે. પાન લંબગોળ, વખતે નીચે પહોળાં ને ઉપર સાંકડાં અને વખતે ઊંચી પ યુષ્ણીયાવાળાં પણ હોય છે. કેઇ વાર અળવીનાં પાન જેવા આકારનાં તો કેઇ વાર નાગરવેલાં લાંબાં પાન જેવાં થાય છે. એક જ વેલા ઉપર આવી જાતનાં તરેહવાર પાન જોવામાં આવે છે. પાનનો રંગ લીલો હોય છે. ફુલ લીલાશ લેતા પીળા રંગનાં થાય છે. નર અને માદાફુલ જુદાં જુદાં થાય છે.

આનાં પાન પાણીમાં ચોળવાથી પાણી જામી જાય છે અને તેથી તેને જલજમની કહે છે. ઘણા લોકો આ વાત જાણે છે. આવી રીતે જામી ગયેલા રસનાં ચોસલાં આંખો ઉપર ઠંડક માટે બાંધવામાં સ્ત્રીઓ ઉપયોગ કરે છે. શેખ ફરીદ શકર ગંજે એનાં પાન પાણીમાં ચોળી તે પાણી પીને પોતાની જાંઘળી કેટલાક યાજ્ઞ સુધી રાખી હતી તેથી તેનું નામ ફરીદબુટ્ટી પડ્યું લાગે

છે. એના વેલા એટલા લાંબા થાય છે કે આખો વેલો મેળવતાં હમ નીકળી જાય છે. આથી એનું નામ દીર્ઘવહ્ની બરાબર છે. મૂળ પશુ ઉંડાં લોવાથી પાતાલગરુડી નામ પશુ બરાબર લાગે છે. તારની પેઠે આના વેલા વધે છે તેથી તેને મરાઠીમાં તાન કહે છે. આ વેવડીના જેવાં જ ચોરપ (C. Lemba)નાં પાન અને વેલા થાય છે.

“ શ્રી ભાગવત ગ્રંથના એકાદશ સ્કંધ ઉપર શ્રી એકનાથ મહારાજે મરાઠીમાં પદ્યાર્મક ટીકા લખેલી છે; તે ગ્રંથ મધ્યે અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૩૪ એવી ૨૦૬ આ પ્રમાણે છે:—

પિતૃમંદ નિત્ય સેવિત્યા દેવ ।

ત્યાસી વાધીના કોળી વિલ ।

પાતાલગરુડી ચે પ્રાણિત્યા મુલ ।

ત્યાસી દેહ દુઃખ વાધીના ॥

અર્થાત—નિત્ય લીંબડાનું સેવન કરનારને વિષ માત્રની બાધા થતી નથી અને પાતાળ ગરુડીનું પ્રાશન કરનારને દેહ સંબંધી કોઈ પણ દુઃખ ઉપજતું નથી.

ખીજ પશુ એક સ્વામી લીંબડો અને વેવડીના રસ ઉપર ભુજમાં રહેતા હતા એ વાત રા. મુ. જયકૃષ્ણભાઈએ વૈદ્યકલ્પતરૂ (પુસ્તક ૨૩ મું. અંક ૮ મો. ૧૯૧૮) માં પાના ૨૪૯ ઉપર પ્રસિદ્ધ કરેલું છે.

આ લેખકને પણ રા. રા. મુ. જયકૃષ્ણભાઈએ વેવડીનો જામી ગયેલો રસ અને તેનું સાકર નાખીને બનાવેલું શરબત અપાડેલું છે.

ગુણ અને ઉપયોગ—સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી વેવડીના ઉપયોગ મળતા નથી.

“ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ” માં નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ બતાવેલા છે:—

(૧) વેવડીનાં મૂળનો કાઠો તાવ, સંધિવા, મૂત્રાશયના રોગ અને કોઈ પણ કારણથી શરીરમાં થએલી અશક્તિ ઉપર આપવામાં આવે છે.

(૨) લોહી બગડવાથી ખરજલું, વિસ્ફોટક અને ખીજ ચામડીના રોગોમાં આના મૂળનો કાઠો મરીની સાથે ઘણા દિવસ સુધી પીવડાવવામાં આવે છે.

(૩) પિત્તના ઝાડા ઉપર એનું મૂળ સુંઠ અને સાકર સાથે અપાય છે.

(૪) જામી ગયેલો પાનનો રસ સાકર નાખીને પ્રમેહ, ગરમીના રોગો, દાહ વિગેરેમાં અપાય છે.

(૫) એનાં પાન, ફુલ અને કાચા ફળનો રસ પ્રમેહ, પ્રહર અને એવાં જ ખીજ ગરમીનાં દરદો ઉપર સાકરની સાથે આપવામાં આવે છે.

(૬) એના મૂળમાં સારસાપરિલા જેવો ગુણ છે તેથી તે સારસાપરિલાની અવેજીમાં વાપરવું સાફ છે.

આનું સેવન કરવાથી બળ આવે છે, કફને હરનાર છે અને પ્રમેહને બાવપ્રકાશ.

વર્ણન—આવમિશ્ર પહેલાંના લેખકોએ પાતાલગરૂડીનો ઉલ્લેખ કર્યો જણાવ્યો નથી. આવમિશ્રે એનું નામ ‘છિરહિંટા’ પાડ્યું હતું. અનેક નામો પૈકી એક નામ વત્સાદની પણ છે. ‘વત્સાદની’ ગળો માટે વપરાય છે. અમરકો-વમાં પણ ગળોના એક પચીય તરિકે જ વત્સાદની ગણાવેલી છે. આ ગળોની જ પહેન છે, ખન્નેનો વર્ગ એક જ છે; શારંગધરના ટીકાકારે તેનું ઓળખાણ ઠીક આપ્યું છે:—

“ પાતાલગરૂડી પાતાલમૂલી પ્રસિદ્ધા, સા ચ છિરહિંટાઆકૃતિ: તદ્વેદશ્ચ તદમાવે છિરહિંટૈવ ગ્રાહ્યા ॥ મ. ૧૧-૪૪. ”

આ ઉપરથી વેવડી ગળોના જેવા આકારની થતી હશે અને તેના અભાવમાં જ ‘છિરહિંટા’ લેવી—આ વાત સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. ગળોના જેવા આકારની અને આ જ વર્ગની એક વનસ્પતિ *Cocculus Macrocarpus* (વાટોલી—વાટયેલ (મરાઠી)નું ચિત્ર બ્રેંડીસે આપેલું છે અને તે બરાબર ગળો જેવી અને પાતાલગરૂડીના વર્ણનને મળતી જ આવે છે. (જુઓ Brandis પાનું ૨૬).

C. Villosus (વેવડી)નું સંસ્કૃત નામ સ્વ. કર્નેયાલાલ દે. વનતિક્તક રાખે છે (પાનું ૬૧). રાજનિધંત્રુએ જે ૧૪ નામો આપેલાં છે તેમાં વનતિક્તક નામ નથી જણાતું. વનતિક્તક તો વત્સક માટે વપરાય છે (ઉલ્લેખ). રાજનિધંત્રુકારનું વાતની નામ ઉપરથી મરાઠીમાં વાસનવેલ નામ પડ્યું હતું. ડૉ. દેવપ્રસાદ સન્યાલે *C. Villosus*નું સંસ્કૃત નામ વાસનવલી આપ્યું છે.

Actions and Uses—Fresh juice of the leaves mixed with sugar is taken by the mouth in acute gonorrhœa. The root is bitter and alterative. It is used as a substitute for sarsaparilla and given in the form of decoction in cases of chronic rheumatism and venereal diseases. In combination with ginger it is given in cases of bilious dyspepsia. It is also given in cases of fevers with other bitters and aromatics.

Vegetable Drugs of India. p. 229.

ઉલ્લેખ—Brandis, page 26; Veg. Drugs p. 229; Nairne page 11; Watt. II p. 397; રૂ. નિ. પા. ૫૬૮; વ. શા. પાનું ૮; Indi. Medi. Plants p. 56.

નોંટ—વેવડીની જ સગી બેન ઝૌરપ કરીને થાય છે. તેને આપણે ‘પાતાલગરૂડીમેદ’ કહીશું. આ ઝૌરપનું મૂળ અદીણ છોડાવવા માટે સારું મનાય છે. મુ. જયકૃષ્ણભાઈએ બે ત્રણ જણનું અગ્રીણ આનાથી મુકાબું છે. ઝૌરપ—*Cocculus Lacca*—અને વેવડીના ફેર માટે જુઓ. વ. શા. પા. ૧૦.

११ गणो॥

N. O. Menispermaceæ.

नामो—गुडूची, अमृता, छिन्ना, छिन्नरुहा, वत्सादनी, (संस्कृत); गणो (शुभशत—डाडिआवाड); गडवेळ (डांसोटा); शुळवेळ (भशडी); गिळोय, गडूथ (हिंदुस्तानी); गिळोय (अरबी); शुळंथ (अंगाली); *Tinospora cordifolia*—टाईनोस्पोरा कार्डीओफिलीया (लेटीन).

गुणाः—

गुडूची स्वरसे तिक्ता कषायोष्णा गुरुस्तथा ।
त्रिदोषजनुरक्तार्शःकुष्ठज्वरहरा परा ॥
गुडूच्यायुष्प्रदा मेघ्या तिक्ता संग्राहिणी बला ।
ज्वरतृट्पाण्डुवातासृक्छर्दिमेहत्रिदोषजित् ॥
गुडूची कफवातघ्नी पित्तमेदोविशोषिणी ।
रक्तवातप्रशमनी कण्डूविसर्पनाशनी ॥
' कंदोद्भवा गुडूची ' च कटूष्णा सन्निपातहा ।
विषघ्नी ज्वरभूतघ्नी बलीपलितनाशिनी ॥

अन्यच्चः—

घृतेन वातं सगुडा विबन्धम्, पित्तं सिताढ्या मधुना कफञ्च ।
वातास्रमुग्रं रुबुतैलमिश्रा शुण्ठ्यामवातं शमयेद् गुडूची ॥

॥ ध. नि ॥

ज्ञेया गुडूची गुरुरुष्णवीर्या, तिक्ता कषाया ज्वरनाशिनी च ।
दाहार्तिघ्ण्णावमिरक्तवातप्रमेहपाण्डुभ्रमहारिणी च ॥

॥ राजनिघण्टुः ॥

गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी ।
संग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याऽग्निदीपनी॥
दोषत्रयामतृद्दाहमेहकासांश्च पाण्डुताम् ॥
कामलाकुष्ठवातास्रज्वरक्रिमिवमीन् हरेत् ॥
प्रमेहश्वासकासार्षःकृच्छ्रहृद्रोगवातः त ।

॥ भावप्रकाशः ॥

गुडूची ग्राहिणी बल्या त्रिदोषघ्नी रसायनी ।
दीपनी ज्वरतृट्छर्दिकामलावातपित्तनुत् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक—

- १ रसायने गुडूची-रसो गुडूच्यास्तु....॥ वि. अ. १
 २ विषमज्वरे-....गुडूच्याः रसमेव वा ॥ वि. अ. ३
 ३ कामलायाम्-....गुडूच्याः वा रसं ।
 शीतं मधुयुतं प्रातः कामलार्तः पिबेन्नरः ॥ वि. अ. २०
 ४ पित्तात्मिकायाम् छर्द्याम्-....गुडूच्याः जलम्....॥ वि. अ. २३
 ५ वातरक्ते-गुडूची रसदुग्धाम्यां तैलं....वातरक्तनुत् ॥ वि. अ. २९
 ६ स्तन्यशुद्धयर्थम्-अमृतासप्तपर्णत्वक्काथञ्चैव सनागरम् ॥
 वि. अ. ३०

सुश्रुत—

- ७ पित्तप्रबले वातरक्ते-पित्तप्रबले....गुडूचीकषायं वा ॥ वि. अ. ५
 ८ अर्शःसु-एष एव....गुडूचीषु तक्रकल्पः ॥ वि. अ. ६
 ९ वातज्वरे-श्रुतशीतकषायं वा गुडूच्याः पेयमेव तु ॥ ऊ. अ. ३९

वाग्भट—

- १० मेहे-मधुयुतं गुडूच्याः वा रसम् ॥ वि. अ. १२

भावप्रकाश—

- ११ बलाधानार्थम्-अमृतायाः ज्ञतं चूर्णं वाससा परिशोधितम् ।
 पृथक् षोडशभागाः स्युः गुडमाक्षिकसर्पिषाम् ॥ यथाग्नि भक्षये-
 देतन्नरो हितमिताशनः । नास्यकश्चिद्भवेद् व्याधिः न जरापलितं
 न च ॥ (म. खं.)
 १२ जीर्णज्वरे गुडूची-पिप्पलीमधुसंयुक्तः काथः छिन्नोद्भवोद्भवः ।
 जीर्णज्वरकफध्वंसो....॥ (ज्वर वि.)

शौढल—

- १३ कामलायाम्-गुडूचीपत्रकस्कं वा पिबेत्तत्रेण कामली ॥
 १४ कुष्ठे-छिन्नायाः स्वरसं वापि सेवमानो यथाबलम् ।
 जीर्णे घृतेन भुज्जीत स्वल्पयूषोदकेन तु ॥
 अपि पूतिशरीरोऽपि दिन्यरूपो भवेन्नरः ॥

पा. ३५९

- १५ हलीमके-गुडूचीस्वरसे सर्पिः सक्षीरं माहिषं श्रुतम् । चतुर्गुणेन
 पयसा पाययेत्तद्धलीमके ॥

राजमार्तंड—

- १६ वातजन्यरक्तप्रदरे-वासकस्वरसं वाऽपि गुडूच्याः रसमेव च ॥
 १७ स्त्रीहोदरे-पीतं भवेत्स्त्रीहविनाशहेतुः....छिन्नरुहाजटा वा ॥

चक्रदत्त—

- १८ ज्वरिणःशाकार्थम्-पत्रं गुडूच्याः शाकार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥
 १९ स्त्रीपदे-स्त्रीपदघ्नो रसोऽभ्यासात् गुडूच्याः तैलसंयुतः ॥

બંગસેન—

૨૦ હૃદયસ્થિતે વાયૌ-હૃદયાનિહનાશાય ગુહૂર્ચી મરિચાન્વિતામ્ ।
પિબેતપ્રાતઃ પ્રયત્નેન સમ્યગ્ગુણામ્ભસા સહ ॥

ઉપયોગ

ચરક—

૧. ગળોનો રસ રસાયન તરીકે વાપરવામાં આવે છે. ચિ. અ. ૧
૨. વિષભજ્જ્વરમાં-ગળોનો રસ પીવો. ચિ. અ. ૩
૩. કમળામાં-ગળોનો રસ મધ નાળીને સવારમાં પીવાથી કમળો મટી જાય છે. ચિ. અ. ૨૦
૪. પિત્તજન્ય ઉલ્લટીમાં-ગળોનો રસ પીવો. ચિ. અ. ૨૩
૫. વાતરકતમાં-ગળોના રસમાં દુધ અને તેલ નાળી તેલ પકાવી લેવું. આ તેલ વાતરકતને મટાડનારું છે. ચિ. અ. ૨૬
૬. ધાવણુ સુધારવા માટે-ગળોનો ક્વાથ પીવો. ચિ. અ. ૩૦

સુશ્રુત—

- ૭ જે વાતરકત (gout)માં પિત્તનું જોર વધારે હોય તેમાં ગળોનો રસ પીવો. ચિ. અ. ૬
- ૮ હરસમાં-ગળોનો રસ અથવા ચૂર્ણ ખાવું અને ઉપરથી છાશ પીવી. ચિ. અ. ૬.
- ૯ વાતજ્વરમાં-ગળોનો ઠંડો ક્વાથ પીવો. જિ. અ. ૨૬.

વાગ્બટ—

- ૧૦ દરેક પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર-ગળોનો રસ મધ નાળીને પીવો. ચિ. અ. ૧૨

ભાવપ્રકાશ-૧૧

ખલ્લવાન થવા માટે-ગળોનું કપડે આગેલું ચૂર્ણ તો. ૧૦, ગોળ તો. ૧૦, મધ તો. ૧૬, ઘી તો. ૧૬. ગોળ ધીની આસણી કરી મધ અને ચૂર્ણ નાળીને નાના નાના લાડુ બનાવી લેવા. જઠરાગ્નિના જોર પ્રમાણે આ લાડુ ખાવા. હિત અને મિત ખોરાક લેવો. આ પ્રયોગ સેવનારને કોઈ પણ જાતનો વ્યાધિ થતો નથી અને વળીયાં પળીયાં આવતાં નથી.

- ૧૨ જીર્ણજ્વરમાં-ગળોના ક્વાથમાં લીંડીપીપર અને મધ નાળીને પીવું. જીર્ણજ્વર, કફ વિગેરે મટી જશે.

- ૧૩ કમળામાં-ગળોના પાનનો કલ્ક છાશ સાથે કમળાવાળાએ પીવો.

શોઢક—

- ૧૪ કોઢમાં-જેટલો પીવાય તેટલો ગળોનો સ્વરસ પીવો; એ પછી જાય એ પછી મગનો યુષ-આત-ધી ખાવાં, ગમે તેવો સડો ઉઠેલો માણસ પણ દિવ્ય રૂપવાળો થઈ જશે.

૧૫ હલીમકમાં—ગળોનો રસ, લેંસડું દુધ અને ઘી, આ પ્રમાણે ધી પકાવી લેવું. (૧ તોલા ઘી, ૪ તોલા રસ અને ૧૬ તોલા દુધ. આ પ્રમાણમાં લેવું.)

૧૬ વાતજન્ય રક્તામદરમાં—ગળોનો રસ આપવો.

૨૧જમાર્તક—૧૭ પ્લીહોદરમાં—ગળોનું મૂળ લક્ષ્મીને પીવું.

ચક્રદત્ત— ૧૮ તાવવાજાને—શાક આટે ગળોનાં પાન ચોળવાં.

૧૯ હાથીપગમાં—ગળોનો રસ તલના તેલ સાથે લેવાથી શ્લીપદ મટે છે.

ખંડસેન— ૨૦ હૃદયમાં ગળેલા વાયુમાં—ગળોનો રસ અથવા ચૂર્ણ, મરી સાથે સવારમાં લેવું. ઉપરથી ગરમ પાણી પી જવું. પ્રયત્નથી મટી શકે છે.

વક્તવ્ય—ચરક સંપ્રાનીય, પિપાસાનાશક, રત્નચરોધક, રનેહોપગ, તુષ્ણાનિબંધ; મૂત્રવિરોધનીય, દાહપ્રશમન અને વયઃસ્થાપન તરિકે અને સુશુત આરવધાદિ, રયામાદિ, પટોલાદિ, કાકેલ્યાદિ, શુદ્ધ્યાદિ અને વહ્નીસંસર્ગમાં ગળોનો ઉલ્લેખ કરે છે. જેને વસ્તુઓ લીલીજ લેવાનું લખેલું છે તેમાં ગળો પણ છે જ. શુદ્ધીકર્ય એવો હોય તો વાંચો ગદ્ગનિબંધ ભાગ. ૨ જે પાનું. ૬૮૭.

Actions and Uses—Fresh stem is more efficacious than the dry and is a good substitute for columba. It is a stomachic, bitter tonic, alterative, aphrodisiac, antiperiodic and demulcent, given in dyspepsia and in debility caused by repeated attacks of fever. Like peruvian barks, it is a good febrifuge; used in enlarged spleen. As an alterative given in secondary syphilis, rheumatism, leprosy, skin diseases such as impetigo and in jaundice. As a diuretic and demulcent it is given in dysuria, in scanty high coloured urine due to catarrh of the bladder. The juice of the stem combined with Pakhanbhed and honey is given in gonorrhœa. The starchy extract is nutritious, largely used in native practice of cold fevers, and seminal weakness, also in urinary affections. (R. N. Khory II. 31)

લાવાર્થ—સૂક્ષ્મ કરતાં લીલી ગળો વાપરવામાં સારી છે, કોલંબા (આપણે જેને કોલમકાતરી—કલંસો કહીએ છીએ તેનું અંગ્રેજી નામ) ની પ્રતિનિધિ છે. ગળો પાચક, તિક્ત, બદ્ધ, વાલકરણ, જવરમ, સિન્ધ છે. અલ્પોતિસારમાં અને વારંવારના તાવથી આવેલી નબળાઇમાં ગળો શક્તિ

માટે વપરાય છે. ખીલવદિ માટે ગળે વપરાય છે. ઉત્તમ ભવરત્રી છે. રસા-
યન તરિકે, ચીકીલીસની ખીલ રોજમાં, સંધિવામાં, પતમાં, ચામડીના રોગોમાં
અને કમળામાં વપરાય છે. મૂત્રલ અને સ્નિગ્ધ હોવાથી મૂત્રક્રમમાં અને
મૂત્રાશયના વરમને લીધે ટીપેટીપે આવતા પેસાબમાં તે ક્રિતકર છે. ગળેનો
રસ, પાષાણલેહ અને મધ સાથે પ્રમેહમાં આપવામાં આવે છે. ગળેસત્ત્વ એ
ઉત્તમ પોષણ આપનાર છે. દેશી વેદામાં તે શીતભવરોમાં, ધાતુકથ, નળનાઈ
અને મૂત્રના રોગોમાં વપરાય છે.

(આર. એન. ખેરી. ભા. ૨ પા. ૩૧)

ઉદ્ભવ:—વ. શા. પા ૪; ફ. નિ. પા. ૧; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૪૨૬;
N. p. 10; Watt VI, part IV p. 63; Indi. medi. Plants p. 49.

નબ્યમત—આરોલેશીયાની ઇન્ટરનેશનલ મેડિકલ કોંગ્રેસના દ્વિતીય
અધિવેશન વખતે સર્જન કે. આર. કીર્તિકરે ગળે માટે નીચે પ્રમાણે કહ્યું
હતું:—“ ગળેના વેલ્ડનો કવાથ બનાવવામાં આવે છે. (૧ ઓંસ ગળેના
ચૂણને ૧૦ ઓંસ પાણીમાં ઉકાળીને.) આ છોડમાં જે ગુણ છે તે તેમાં રહેલા
ઉપયોગી તત્ત્વ berberine ને લીધે છે. આ ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક અને બલ્ય
દવા છે. પ્રાચીન હિંદુ લેખકોએ તે તેને વાળકરણ તરિકે પણ બહાર કરેલી
છે, પણ વાળકરણ તરિકે તે લાગ્યેજ એકલી અપાય છે એટલે તેનો એ
ગુણ શંકાસ્પદ છે. કવાથની માત્રા ૧ થી ૩ ઓંસ. ગળેનાં મૂળીઆમાંથી અને
હાંડીમાંથી સત્ત્વ કાઢવામાં આવે છે જે ‘ ગળેસત્ત્વ ’ તરિકે ઝાળખાય છે
અને દેખાવમાં તે ‘ અરોરૂટ ’ જેવું જ લાગે છે. જુના અતિસાર, ઘણા વખત-
ની હઠીલી સંઘ્રહણી વિગેરેમાં તેનો ગુણ સારો માલમ પડ્યો છે, કારણ કે
આંતરડાંની ઉરકેરણી અને આંતરડાંની ખોરાક હજમ કરવાની અશક્તિ વખતે ગળે-
સત્ત્વ પોષક ઉપરાંત ઉપરોક્ત દોષોને દૂર કરનાર દવા છે. આ ગળેસત્ત્વનો
મહેં જાતે ઉપયોગ કરી ભેયો છે. સત્ત્વ સફેદ રંગનું કડવાશ વિનાનું
મને હાથ લાગ્યું છે. ડૉ. ડીમકને આ સત્ત્વ કડવા સ્વાદવાળું
જણાયું હતું, કારણકે બરાબર ઘોષામાં તેમજ તાજી ગળે વખતે ન મળવાને
લીધે એમ બન્યું હશે. આ ગળેસત્ત્વ પિત્તાણુ, પિત્તાતિસાર વિગેરેમાં
ઘણું ઉપયોગી છે. સંધિવાનાં ચિન્હો શાંત કરવામાં તે ઉપયોગી છે. સત્ત્વ
ઉપરાંત આ લીલા છોડમાંથી રસ (succus) કાઢવામાં આવે છે. આ રસ
બહુ જ ઉત્તમ મૂત્રલ છે. પ્રાચીન હિંદુ વેદોએ પરમીયામાં રસને વાપરી ભેયેલો
છે. આપણે અત્યારે પરમીયાની શરૂઆતમાં અન્નપ્રતિયોગી દવાઓથી મૂત્રનું
અન્નત્વ ઓછું કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ આ રસ પણ આવું જ કાર્ય
(પેસાબનું અન્નત્વ ઓછું કરવાનું) કરે છે. રસની માત્રા ૨ થી ૩ દ્રામ.
ફળ, પાણી કે મધ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત. (Congress Proceedings,
Melbourne. p. 947. 1889)

१२ काण्ठीपाठ

N. O. Manispermaceæ.

नामैः—पाठा, अंबष्टा, पापचेलिका, प्राचीना (संस्कृत); काण्ठीपाठ (शुभ-
राती); पाठकभूल (भराठी); पाठ (हिंदुस्तानी); *Cyclea peltata*—साधकलीया
पेटेटा (बेटीन).

परिचय— पाठा राजपाठा तु स्यात् पापचेली सुस्थिरा च प्रतानिनी ॥
वत्सादनीसमा पीलुफला तिका च पिच्छला ॥
लघुपाठा तु बांगा स्यात् करंदकमिति स्मृतम् ।
फंजिकासदृशा बल्ली गुच्छपुष्पा च पीलुनी ॥
॥ इति कैयदेवः ॥

गुणाः— पाठा तिक्तरसा वृष्या विषग्नी कुष्ठकण्डूनुत् ।
छर्दिहृद्रोगज्वरजिघ्रिदोषशमनी परा ॥
पाठाऽतिसारशूलग्नी कफपित्तज्वरापहा ॥
॥ ध-नि ॥
पाठा तिक्ता गुरुष्णा च वातपित्तज्वरापहा ।
भग्नसंधानकृत् पित्तदाहातिसारशूलहृत् ॥
॥ रा-नि ॥
पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी लघुः ।
हन्ति शूलज्वरच्छर्दिःकुष्ठतिसारहृद्गुणः ॥
दाहकण्डूविषश्वासकृमिगुल्मगरव्रणान् ॥
॥ भावप्रकाशः ॥
पाठाऽतिसारशमनी लघ्वी दोषत्रयापहा ॥

॥ राजवल्लभः ॥
चरकः— १ अर्शःसु-दुःस्पर्शकेन बिल्वेन यमान्या नागरेण वा ।
एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्यन्शर्शां रुजम् ॥ चि. ९-१००
२ अतिसारे—लोणिकायाः सपाठायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत् ॥ चि. १०-३९
सुश्रुतः— ३ लवणमेहे—पाठाऽगुरुकषायं लवणमेहिनाम् ॥ चि. ११-८
४ ग्रन्थिभूते आर्तवे—ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठाञ्ज्युषणं वृषकाणि च ॥

વાગ્મતઃ— ૬ અર્શ્વઃસુ વાયોઃ અનુલોભ્યાચ—પાઠયા વા યુતં તર્કં
વાતવર્ષોઽનુલોમનમ્ ॥ વિ અ-૮

ચક્રદત્તઃ— ૬ અન્તર્વિદ્રધૌ—શમયતિ પાઠામૂલં કૌદ્રયુક્તં તણ્ડુલામ્બુના પીતમ્ ।
અન્તર્ભૂતવિદ્રધિમુદ્ધતમાશ્વેવ મનુજસ્ય ચ ॥ વિદ્રધિ—ચિ. ।

૭ સુસ્વપ્નસવાર્થમ્—પાઠાયાસ્તુ શિફાં યોનૌ યા નારી સંપ્રધારયેત્ ॥
શિરઃપ્રસવકાલે તુ સા સુસ્વેન પ્રસૂયતે ॥ ॥ સ્ત્રીરોગ ચિ. ॥

ભાવપ્રકાશઃ—૮ અતિસારે—પાઠાં પિટ્ટા ચ ગોદધ્ના....અતિસારં વ્યથાદાહં હન્ત્યેવાશુ
ન સંશયઃ ॥

વંગસેનઃ— ૯ અતિસારે—માહિપેન તુ તક્રેણ પાઠાપત્રં તથૈવ ચ ॥

વૈદ્યમનોરમા—૧૦ શીતકમ્પયુતે જ્વરે—પાઠાક્ષિફાપયઃ પીતં પ્રાતરેવ દિનૈસ્ત્રિભિઃ ।
શીતિકાં કંપબહુલાં નાશયેછશુનં તથા ॥ પા. ૩.

રાજમાર્તણ્ડઃ—૧૧ પ્ત્રીહોદરે—મૂલં સમં તણ્ડુલધાવનેન પ્રપેષિતં શ્વેતપુનર્નવાયાઃ । પીતં
ભવેત્પ્ત્રીહવિનાશહેતુઃ પાઠાજટા છિન્નરુહાજટા વા ॥
પા. ૧૮-૧૨૬.

ગદનિગ્રહઃ—૧૨ અર્ધાવધેદે—અર્ધશીર્ષિઃ શમં ગચ્છેત્ પાઠામૂલસ્ય નસ્યતઃ ॥

પા. ૪૧૧.

૧૩ સુસ્વપ્નસવાર્થમ્—પાઠા....જટાઃ પૃથક્ । નાભિવસ્તિમગાલેપાત્સુખં નારી
પ્રસૂયતે ॥ પા. ૬૧૦

વર્ણન—કારીપાટના વેલા ઘણું કરીને ખારે માસ જોવામાં આવે છે. ઝાડ ઉપર તે ઘણા ઉંચા વધી ગયેલા જણાય છે. એની શાખાઓ ઉપર ઉભી હાંસો અને વાળની ફાળ આવેલી હોય છે. મૂળ ઘણાં ઉંડાં અને મજબુત બેઠેલાં હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં, ૨ થી ૪ ઇંચ પહોળાં—ફાંગના પાનના આકાર જેવાં—પાતળાં, ચીવટ, ડીંટડી પાસે જરા પહોળાં, ટેરવે અણીવાળાં કે છુટ્ટાં હોય છે. ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની અને નીચેની વિશેષ કીક્કા રંગની હોય છે. ઉપરની સપાટી લીસી કે આછી ફાળવાળી અને નીચેની ફાળથી ભરેલી હોય છે. પાનની ડીંટડી ૧ થી ૧૧ ઇંચ લાંબી હોય છે. એના વેલાઓમાં નર અને માદા પુલ જુદાં જુદાં થાય છે. કુલનો રંગ

પીળાશ લેતો લીલો હોય છે. ફળ અડદની ફાંડ જેવા અકારનાં ને ફળાળાનાં હોય છે.

કરંદીયા (લઘુપાઠ)—Cissampelos Pareira—નાં ફળ વટાણા જેવાં, રાતા રંગનાં હોય છે. એજ કારણથી તેને ‘ કીલુફળ ’ કહી કરો ?

વૈદકમાં કારીપાઠનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ અર્શમાં—એકલી પાઠા છાશ સાથે પીવાથી મસા મટાડે છે. ચિ. ૬-૧૦૦.

૨ અતિસારમાં—કહી અને ફાંડમસારથી વધારેલી કારીપાઠની ભાજી ખાવાથી ગડો બંધ થાય છે. ચિ. ૧૦-૩૬.

સુશ્રુત— ૩ લવણ્યમેહમાં—પાઠા અને અગરનો કાઠો પીવો. ચિ. ૧૧-૮

૪ નાવણ્ય ગાંઠા ગાંઠાવાળું આવડું હોય તો—કાળીપાઠનાં મૂળ ત્રિકટુ સાથે આપવાં. શા. ૨. ૧૪.

વાગ્બટ— ૫ અર્શમાં વાયુના અનુક્ષેપન માટે—પાઠાનું શાક ખાવું. ચિ. ૮

ચક્રદત્ત— ૬ અંતર્વિદ્રધિમાં—કારીપાઠનું મૂળ, ચોખાના ધોવણ સાથે ઘસીને મધ નાળીને પીધું હોય તો અંતર્વિદ્રધિ મટે છે.

૭ સુખેથી પ્રસવ થાય એટલા સાડા—કારીપાઠના મૂળનું ચૂર્ણ ચોનિમાં રાખી મૂકવું. સુખેથી બચ્ચાનું માથું બહાર આવી જશે.

ભાવપ્રકાશ—૮ અતિસારમાં—કારીપાઠના મૂળનું ચૂર્ણ ગાયના ફર્ડી સાથે અતિસાર મટાડે છે.

બંગસેન— ૯ અતિસારમાં—કારીપાઠનાં પાન લેંસની છાશ સાથે ખાવાં. વૈદ્યમનોરમા-૧૦ કંડી અને કંપ સાથે જ્વર આવતો હોય તો—સવારમાં ત્રણ દિવસ સુધી લાગત કારીપાઠના મૂળ સાથે ઉકાળેલું દુધ પીવું. શીત અને કંપયુક્ત તાવ અવશ્ય મટશે.

રાજમાર્તંડ-૧૧ પ્તીહોદરમાં—ચોખાના ધોવણ સાથે કારીપાઠનું મૂળ ઘસીને પીવું.

ગદનિગ્રહ-૧૨ આધારીશીમાં—કારીપાઠના મૂળનું નરમ આપવું.

૧૩ સુખેથી પ્રસવ થાય એટલા સાડા—કારીપાઠનું મૂળ નાલિ, બક્તિ અને ચોનિમાં આપવી ફેવું.

વક્તવ્ય—શ્રી કેમદેવ લઘુપાઠને કરંદક અને વાંમ-જે શબ્દો અધ્યાપિ પોરબંદર તરફ કરંદીયા માટે પ્રચલિત છે—નામો આપે છે. ફાંડના જેવાં પાન પણ બરાબર બંધમેહમાં આવે છે. પીલુની અને ગુચ્છુપ્પા-આ વિશેષણો પણ બરાબર કરંદીયાને લાગુ પડે છે. યુ. જયકૃષ્ણભાઈ તેમજ સ્વ. કંતોભટ્ટ વિમેરે વિદ્વાનો પણ કરંદીયાને લઘુપાઠ કહે છે. રાજપાઠને યુ. જયકૃષ્ણભાઈ

કારીપાટ કહે છે. નરસિંહજી, પ્રતાપિની, પીલકલા આ વિશેષણો કારીપાટ (જુઓ—વનસ્પતિશાસ્ત્ર. પાનું. ૧૩) ને ખરાબર લાગુ પડે છે, પણ ત્રિશિલા, ત્રિવૃત, વૃત્તપર્ણી આથી સહેલે ઉભો થાય છે. ડાંડી કે પાન ઉપર ત્રણ ત્રણ શિરાઓ આપણી કારીપાટમાં નથી જણાતી. નસોતર જેવા ત્રણ વળ (ઢાંડીના) કારીપાટમાં નથી. પણ જ્યમ ઘણી વખતે વેદકમાં નાહકના શબ્દો મૂકેલા માલમ પડે છે તેમ આ શબ્દો પણ હોય એમ મને તો લાગે છે. વળી પાઠાને અવિદ્યકર્ણી કહેલી છે. અમરકોષનો ટીકાકાર સુકુટ 'અવિદ્યો અવિદ્યો વર્ણરૂપઃ કર્ણોડસ્યાઃ', આમ સમજાતી આપે છે. અવિદ્ય રાજ-પાઠાને ગણાય કે ન ગણાય તે વિદ્વાનોને સોંપુછું. ટીકાકારોએ ક્યાં સુધી ગોટાળો ઉભો કર્યો છે તે જોવા જેવો છે. જે કહેલું પાઠાને અવિદ્યકર્ણી કહે છે તેજ કહેલું સુશ્રુતમાં જીવન્તીને “પાઠાસમાનપત્રા” (જિ. ૫૧) કહ્યું છે. જીવન્તી એટલે ડોડી એ અર્થ લઈએ તો કારીપાટને લાગુ નથી પડતું. એક વત્સાદનીસમા કહે અને બીજો જીવન્તીસદશપત્રા કહે ત્યારે શું સમજવું? શારંગધરનો ટીકાકાર તો વળી પાઠાનો અર્થ પાટલા કરીને છેલ્લે જ પાટલે બેઠો છે. આ સ્થિતિમાં નિર્ણય કરવો સહેલો નથી હોતો. લઘુપાઠા માટે તો શક રહેતો જ નથી. રાજપાઠા પણ કારીપાટને કહેવામાં લગારેય વાંધો નથી એમ માઈ' તો માનવું છે.

અમરકોષમાં પાઠાનાં દશ નામ આપેલાં છે. પાપવેલીનું નિરૂક્ત પાપવો વાયુઃ । તમીરયતિ ઇતિ । શું પાઠા વાયુને વધારનાર છે? નિર્ઘટ્ટકારોએ પાઠાને વાતહર માનેલી છે. સ્થાપની એ નામ ખરાબર છે. અનુવાસન વિગેરેમાં તે છુટ્ટથી વાપરવા જેવી છે અને વપરાયલી પણ છે.

ચરકે-પાઠાને તિક્ત સ્કંધમાં ગણાવી છે. વમનોપગ તરિકે ઉલ્લેખ છે. દ્રેપાકે એવો ચરકમાં અનેક ઠેકાણેથી ઉલ્લેખ મળી આવે છે. સ્તન્યશોધન અને જ્વરહર દશેમાનિમાં પાઠા ગણાવેલી છે. જ્વરમાં પાઠાનો ઉપયોગ ચરકમાં બે ત્રણ ઠેકાણે જ દેખાય છે. સુખરોગમાં, વિષમાં, ચોનિરોગમાં, અર્શમાં, કાસમાં પાઠા ધ્યાન ખેંચે છે.

સુશ્રુતે-સુસ્તાદિ, આરગ્વધાદિ, પિત્તપ્ત્યાદિ, ખૂટત્યાદિ અને પટોલાદિ ગણ્યામાં પાઠાનો પાઠ કરેલો છે. નેત્રરોગમાં ઘીની બનાવટોમાં પાઠા ચોળેલી છે. ત્રણમાં પાઠામૂર્વાગુદ્ધોનાં....પત્રં યોજયેત્ એમ કહેલું છે.

ચરકે ‘અંબઘડી’ સંધાનીય દશેમાનિમાં અને સુશ્રુતે તે અંબઘાદિ ગણ્યામાં વાપરેલી છે. અંબઘા એ પાઠાનો પદ્ધતિ છે, છતાંયે ચરક સુશ્રુતે તેને કપાય વર્ગમાં ગણાવેલી છે. વાઙ્મટમાં અંબઘા નથી.

કદલિયુ એકૈવિકા ને પાઠા ગણે છે. જેજન્ટ વિગેરે બીજા ટીકાકારો એકૈવિકા ને મિથુ ગણે છે.

રા. રા. સુ. અમૃતલાલભાઈ અવિદ્યકર્ણીના અર્થ (હું ધારૂ છું કે પંડિત હરિપ્રપન્નજીના આધારે જ તે આ અર્થ કરે છે.) જે પાનના કર્ણ-શીટડી પાસેના બે તરફના છેડા (કાનની છુટ્ટી જેવા)-વિધાયલા નહોય એવો અર્થ કરે છે. ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં અવિદ્યકર્ણીને બદલે લૂકર્ણિકા (long-eared)-નામ આપેલું છે. વરાતેક્તા, અંબજા, પ્રાચીનામ્બજિકા, પાપનેલિલ (પાપચેલિકાને બદલે બુલથી)-આવાં બીજાં નામો આપેલાં છે. આ પુસ્તકમાં *Cyclea Peltata* છે જ નહિ.

ઉદલેખ—Indi. medi. plants p. 61; વ. શા. પા. ૧૩; રૂ. નિ. પા. ૩૨; N. p. 11.

કરંઢીયા માટે ઉદલેખ—Indi. medi. plants p. 61; વ. શા. ૧૨; રૂ. નિ. પા. ૩૨; N. p. II; Watt p. 327.

दारुहरिद्रा - वर्ग

N. O. Berberidaceæ

१३ दारुहरिद्रा

नामो-दारुहरिद्रा, दार्वी, कटंकटेरी, पचंपचा, पर्जनी (संस्कृत); दारुहरिद्र (शुभराती); दारुहरिद्र (भराही-हिंदी); दारुहरिद्रा (बंगाली); कश्मल, कौमुल, कम्बुल (सीमला); डीगोरा (दंडेराडुन); डीलमोरा (कुमाऊन्); डीस्ली, चित्रा (नेपाल); Berbery (अंग्रेज); Berberis Asiatica-भरभेरीसू असीयाटीका (बेटीन).

परिचयः— दार्वी कुटजवत्पत्रैः अंकोलीसदृशी गिरी ।
क्षीरिणी सा भवेत् तस्याः कायेन स्याद्रंसांजनम् ॥

॥ भाषप्रकाशः ॥

गुणाः— तिक्ता दारुहरिद्रा स्याद्रुक्षोष्णा व्रणमेहजित् ।
कर्णनेत्रमुखोद्भूतां रुजं कण्डूञ्च नाशयेत् ॥

॥ अ. नि ॥

तिक्ता दारुहरिद्रा तु कटूष्णा व्रणमेहनुत् ।
कण्डूविसर्पस्त्वग्दोषविषकर्णासिदोषनुत् ॥

॥ रा. नि ॥

दार्वी विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशिनी ॥

॥ राजवल्लभः ॥

रसांजनं हिमं तिक्तं रक्तपित्तकफापहम् ।
हिष्माश्वासहरं वर्णं मुखरोगविषापहम् ॥

॥ अ. नि ॥

रसांजनम् नेत्रयोः परमं हितम् ।
रसांजनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् ।
उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहत् ॥

॥ भाषप्रकाशः ॥

चरकः— १ व्रणरोपणार्थम्-दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥
वि. अ-१३

- સુશ્રુતઃ— ૨ પિષ્ટમેહે-પિષ્ટમેહિનમ્ હરિદ્રાદારુહરિદ્રાકષાયમ્ ॥ ચિ. અ-૧૧
- વાગ્ભટઃ— ૩ શ્લેષ્મિકવૃદ્ધૌ-ગોમૂત્રેણ પિબેત્કલ્કં શ્લેષ્મિકે પીતદારુજમ્ ॥
ચિ. અ-૧૩
- ૪ સર્વ્વદોષપ્રકુપિતે નેત્રે-ષોઢશ્મિઃ સલિલપલૈઃ પલં તથૈકં
કટંકટેર્યાઃ સિદ્ધમ્ । સેકોઽષ્ટમાગાવાશિષ્ઠઃ ક્ષૌદ્રયુતઃ સર્વ્વ-
દોષપ્રકુપિતે નેત્રે ॥ ઝ. અ-૧૬
- ચક્રદત્તઃ— ૫ મુખરોગ-અસુગ્દર-નાડીવ્રણેષુ-સ્વરસઃ કથિતો દાર્વ્યા
ઘનીભૂતો રસક્રિયા । ક્ષૌદ્રા મુખરોગાસુગ્દોષનાડીવ્રણાપહા ॥
(કંઠરોગચિં)
- ૬ કામલાયામ્-દાર્વ્યા નિમ્બસ્ય વા રસઃ । પ્રાતઃ માસિકસંયુક્તઃ
શીલિતઃ કામલાપહઃ ॥ (પાંડુચિં)
- શોઢલઃ— ૭ શ્વેતપ્રદરે-પિબેદારુહરિદ્રાયાઃ કાથં વા મધુસંયુતમ્ ।
પાણ્ડુપ્રદરશાન્ત્યર્થમ્ પાયયેત્તણ્ડુલામ્બુના ॥ (પ્રદરપ્રધિકારે)
- ૮ સર્પવિષે-હરિદ્રે તુ હિતે રુચાતે તામ્યાં નાસ્તિ સમં કચિત્ ।
અગદસ્તુ વિષાર્તાનાં પ્રલેપાદિપ્રયોજિતઃ ॥
- વૈદ્યમનોરમાઃ— ૯ પ્રમેહે-પ્રાહાન્ ગજેન્દ્રો વિષ્ણોર્વૈ પ્રસાદેન યથા તથા ।
તદ્વત્ ક્ષૌદ્રાન્વિના દાર્વા પીતશ્ચામલકીરસઃ ॥
- રાજમાર્તેન્દ્રઃ— ૧૦ ગ્રહોપશમનાર્થમ્-કુપ્માણ્ડીફલસલિલેન પુષ્પસંજ્ઞે । નક્ષત્રે
મસૃણતરાં પ્રપિપ્પ્ય દાર્વામ્ । કર્તવ્યં નયનયુગેઽજ્ઞનં પ્રશસ્તમ્ ।
નિઃશેષપ્રહરજનીચરોપશાન્ત્યૈ ॥

વાર્ણન—દારૂકળદરનાં નાનાં ઝાડવાં-Shrubs-થાય છે. દરેક ઉપર કાંટા હોય છે. લાકડું પીળાશ લેતા રંગનું હોય છે. હિમાલય ઉપર ૬૦૦૦ થી ૧૨૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈ સુધીમાં થાય છે. દક્ષિણ હિંદમાં આવેલા નીલગિરિ પર્વતમાં અને બિહારમાં પારસનાથના પહાડોમાં દારૂકળદરનાં ઝાડવાં થાય છે. આની ઘણી જાતો થાય છે. ૧૪ જાતો અત્યાર સુધીમાં નોંધાયેલી છે. બધી જાતોમાં સહેજ સહેજ ફેરફાર હોય છે એટલે તે બધીને ઓળખવા માટે મુશ્કેલી છે. પાન કડા (કુટજ)ના પાનના જેવાં થાય છે અને ઝાડ આંકોલ જેવું દેખાય છે. દારૂકળદરના ઝાડનો ફોટો જોવો હોય તો જુઓ "Indian Trees"—પાનું ૨૬.

ઉપયોગ

- ચરક— ૧. મણુ રૂઝાવવા માટે—દારૂહરિદ્રાની છાલનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ પાણીમાં વાટીને ત્રણ ઉપર બાંધવાથી મણુ રૂઝાઈ જાય છે. ચિ. અ. ૧૩
- સુશ્રુત— ૨. જે પેસાળમાં લોટ જેવું જતું હોય તેમાં—હળદર અને દારૂહરિદ્રાનો કવાથ કરીને પીવો. ચિ. અ. ૧૧
- વાગ્બટ— ૩. કફજન્ય વૃદ્ધિમાં—દારૂહરિદ્રાની છાલનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પીવું. ચિ. અ. ૧૩
૪. ગમે તે દોષથી આંખ આવી હોય તેમાં—દારૂહરિદ્રાના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ ૪ તોલા ૬૪ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનું આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં મધ નાખીને તે પાણી (ગાળેલું) આંખ ઉપર છાંટવું અથવા પોતાં મૂકવાં અથવા ટીપાં નાખ્યા કરવાં. જિ. અ. ૧૬
- ચક્રદત્ત— ૫. મ્હેંના રોગ—લોહીવા—ભગંદર વિગેરેમાં—રસવંતી મધ સાથે સેવવાથી બધા (ઉપર જણાવેલા) રોગો સારા થાય છે.
૬. કમળામાં—દારૂહરિદ્રાનો રસ અથવા કવાથ, સવારમાં મધ નાખીને પીવાથી કમળો અવશ્ય મટે છે.
- શોઢલ— ૭. શ્વેત પ્રદરમાં—ચોખાના ધોવણુ અને મધ સાથે દારૂહરિદ્રાનું ચૂર્ણ પીવું.
૮. સાપના ઝેરમાં—ઝેરમાં બન્ને જાતની હળદર જેવું બીજું એક પણ ઔષધ નથી. પ્રલેપ—પાન વિગેરેમાં તે ચોખવી.
- વૈદ્યમનોરમા— ૯. પ્રમેહમાં—દારૂહરિદ્રાનું ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી પ્રમેહ મટે છે.
- રાજમાર્તંડ— ૧૦. ગ્રહની શાંતિ માટે—ભુરા કોળાના રસમાં દારૂહરિદ્રાના મૂળની છાલને ઝીણી વાટીને તેનું અંજન આંખમાં કરવાથી (પુખ્ત નક્ષત્રમાં આ પ્રયોગ અજમાવવાનો છે) ગ્રહની શાંતિ થઈ જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકે લેખનીય અને ક'દ્દમ વર્ગમાં દારૂહરિદ્રાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વૈદ્યકમાં ત્રણ જાતના રસાંજનનો ઉલ્લેખ આવે છે. (તે માટે ભુજો ' આયુર્વેદ વિજ્ઞાન ' પુસ્તક ૮ મું. અંક ૫ માં મારો લેખ.)

નબ્યમત—“ ગા હ્રમની માત્રામાં રસવંતી પાણીમાં ઓગાળીને જવરક્ષ તરિકે આપવામાં આવે છે. દિવસમાં ૩-૪ વખત આવી રીતે દવા આપવી.

આ દવાના સેવનથી જઠર ઉપરના પ્રદેશમાં (epigastrium) બહુ જ માફક ગરમીની અસર રહે છે, ભુખ લાગે છે, ખોરાક પચે છે અને મૃદુ પણ અચૂક રચક અસર નિપજાવે છે. આના પ્રયોગ વખતે આમડી બીની જ રહે છે.

૩૦ ઉપરાંત એકાંતરીયા તાવના કેસોમાં (જેમાં બરોળ પણ ઓછીવત્તી વધેલી હતી) અમો ફક્ત ત્રણ જ દિવસમાં તાવ અટકાવી શક્યા છીએ (આ દવાના સેવનથી). ચોથીઆ તાવના ૮ કેસોમાં છ કેસો અમોએ રસવંતી આપીને સારા કરેલા છે. વિષમ જ્વરના તો કેટલાયે કેસો અમોએ રસવંતીથી સારા કરેલા છે તેનો નોંખો ઉલ્લેખ જ હું નથી કરતો. એક પણ કેસમાં માથાનો દુઃખાવો કે કબજીયાત જણાયેલી નથી. ” (ઓ. શાઉન્નેસી.)

ફૂલતા હરસમાં ૫ થી ૧૫ ગ્રેનની માત્રામાં માખણ સાથે રસવંતી લઇ શકાય છે. ૪ ઓ'સ પાણીમાં ૧ ડ્રામ રસવંતીનું ચૂર્ણ નાખીને તે પાણીથી ફૂલતા હરસ ધોવાય છે. કપુર અને માખણ સાથે રસવંતીનો મલમ બનાવી તે ગડચુંબડ, ફાલ્લીઓ વિગેરે ઉપર ચોપડયાથી ફાલ્લી વિગેરે બેસી જાય છે. (વૉટ ડીક્ષનેરીમાં ડૉ. પેની)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 67; રૂ. નિ. પા-૨૭; Indig. Drugs p. 46.

૧૪ પાડવેલ

N. O. Berberidæ

નામો—પાપરા, પાપરી, લવન-બક, નિખિરી, પીલીજડી (હિંદી); પાપરી, ગુલ-લકરી, વન-વાંગણ (પખાંબ); વેણીવેલ (ગુજરાતી); પાડવેલ (મરાઠી); Podophyllum Emodi—પોડોફાઇલમ્ એમોડી (લેટીન).

સ્થાનક—હિમાલયમાં, સીક્રીમથી હાઝરા સુધીમાં, કાશ્મીર, સીમલા, જૉનસર, તેહરી, ગઢવાલ વિગેરેમાં ૭૦૦૦ ફીટની ઉંચાઇએ આ છોડ થાય છે.

વાર્ણન—આ છોડ આપણા તરફ થતો નથી. આ છોડના મૂલમાંથી એક પુષ્પકંડ નીકળે છે જેને ભૂલથી આપણે થડ અથવા મુખ્ય ડાંડી કહીએ છીએ. આ પુષ્પકંડ મજબુત અને સીધો હોય છે. પાન મોટાં ૬ થી ૧૦ ઇંચ જેટલા ઘેરાવાળાં, સ્પષ્ટ નસોવાળાં, ઠાંતા ઠાંતા વાળાં હોય છે. ફુલ સફેદ અથવા ગુલાબી રંગનાં, ખ્યાલી જેવાં આવે છે. પુષ્પાભ્યન્તર કોષ (Petals) ૬ અથવા કોઈ વખત ૪ હોય છે. પુકેસર સાધારણ રીતે છ હોય છે. ફળ લંબગોળ, લાલચોળ ખાવા લાયક હોય છે. ફળના ગરબમાં અસંખ્ય બીજ આવેલાં હોય છે.

ઇન્ડીઅન ફાર્સ્ટર (ઑક્ટોબર ૧૯૧૫)માં મી. આર. એસ. ટુપે-આઈ. એફ. એસ-એ આ છોડના ઉછેર માટે સરસ લેખ લખ્યો છે. બીજ, મૂળમાંની નાની ગાંઠ વિગેરેથી આ છોડ વધારી શકાય છે. મૂળમાંથી ૦૧ ઇંચ જેટલો કકડો કાપીને (Sections of Rhizomes) રોપવાથી પણ આ છોડ ઉગે છે, જ્યારે મૂળની ગાંઠ રોપવાથી મૂળ બરાબર વધતાં નથી. આની કલમે પણ કરાવી શકાય છે.

મી. પુરણસિંહ-એફ. સી. એસ-ટેડરાફન ફાર્સ્ટ રીયર્સ ઇન્સ્ટી-ટ્યુટના રસાયનશાસ્ત્રી આ છોડમાંથી મળી આવતા રેઝીનની કિંમત વિશે બોલતાં કથી ઋતુમાં આ છોડ લઈ લેવો બેઠએ તે જણાવે છે. વસંતઋતુમાં જ્યારે છોડ ઉપર ફૂલ આવેલાં હોય ત્યારે જ મૂળની ગાંઠો (Rhizomes) લઈ લેવી બેઠએ.

આ છોડમાંથી પૉડોફીલોટોક્સીન તત્વ નીકળે છે તે તથા રેઝીન-બત્તેમાં આ હિંદી છોડ અમેરિકાના છોડ કરતાં ઘણા વધારે ઉપયોગી છે. અમેરિકાથી આવતા છોડમાં રેઝીન ઓછું હોય છે. અતમાં તે વિદ્વાન સંશોધક જણાવે છે કે “...and it is safe to assert that an average quality of the Indian plants will contain as a rule twice as much of the active principles as the American.”

ઔષધાર્થે વ્યવહાર—મૂળ.

ઉપયોગ—રેઝીનનો ૦૧ ગ્રેન થોડીક ખાંડ સાથે ખાવાથી થોડા જ કલાકમાં સખત ઝાડા-ઉપરા ઉપરી-થઈ જાય છે....અમેરિકાની પૉડોફીલમમાં હિંદુસ્તાનની પૉડોફીલમ કરતાં રેઝીન તેમજ ઍકટીવ પ્રીન્સીપલ (તત્ત્વ) ઉતરતું અને ઓછું હોય છે માટે હિંદુસ્તાનના જ આ ઉપયોગી અને આશાસ્પદ ઔષધીય છોડને ઉછેરવા માટે યોગ્ય કાળજી રાખવી જરૂરી છે.

(ડીમક અને હુપર.)

ઉદ્દેશ—Indi. Medi. Plants p. 68.

क. लादि वर्ग

N. O. Nymphaeaceae

१५ कभण

नाभो—

१ श्वेतकमल, कुमुद, कैरव, पुण्डरीक (संस्कृत); सईई कभण.

२ रक्तकमल, कोकनद । (संस्कृत); रातुं कभण.

३ नीलकमल, इन्दीवर, कुवलय (संस्कृत); नीलकभण.

nelumbium speciosum—नेलम्भीयम् स्पेसीयोजम् (लैटीन); डोटस—
Lotus (अंग्रेज).

परिचयः—

विशेषतः सितं पद्मं पुंडरीकमिति स्मृतम् ।

रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिंदीवरं स्मृतम् ॥

॥ भावप्रकाशः ॥

गुणाः—

उत्पलानि कषायानि रक्तपित्तराणि च ।

कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ॥

शीताः स्वादुकषायास्तु कफमारुतकोपनाः ॥

कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ।

पौष्करन्तु भवेद्बीजं मधुरं रसपाकयोः ॥

॥ चरकः ॥

सत्तित्तं मधुरं शीतं पद्मं पित्तकफापहम् ।

मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलम् ॥

तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात् कुवलयोत्पले ॥

॥ सुश्रुतः ॥

पुण्डरीकं हिमं तित्तं मधुरं पित्तनाशनम् ।

दाहघ्नमलशोषघ्नं पिपासाध्रमनाशनम् ॥

॥ ध. नि; रा. नि ॥

नीलाब्जं शीतलं स्वादु सुगन्धि पित्तनाशनम् ।
रुच्यं रसायने श्रेष्ठं देहदाढर्यश्च केशदम् ॥

॥ ध. नि; रा. नि ॥

पाके रक्तोत्पलं शीतं तिक्तञ्च मधुरं रसे ।
भिनत्ति पित्तसन्तापौ ध्वंसयत्यस्त्रजां रुजम् ॥

॥ ध. नि ॥

कोकनदं कटु तिक्तं मधुरं शिशिरं च रक्तदोषहरम् ।
पित्तकफवातशमनं सन्तर्पणकारणं वृष्यम् ॥
कमलं शीतलं स्वादु रक्तपित्तश्रमार्तिनुत् ।
सुगन्धि भ्रान्तिसन्तापशान्तिदं तर्पणं परम् ॥

॥ राजनिघण्टुः ॥

कुमुदं शीतलं स्वादु पाके तिक्तं कफापहम् ।
रक्तदोषहरं दाहश्रमपित्तप्रशान्तिकृत् ॥

॥ ध. नि; रा. नि ॥

उत्पलिनी हिमतिक्ता रक्तामयहारिणी च पित्तघ्नी ।
तापकफकासतृष्णाश्रमवमिशमनी च विज्ञेया ॥

॥ राजनिघण्टुः ॥

पद्मिनी शिशिरा रूक्षा कफपित्तहरा स्मृता ॥

॥ धन्वन्तरीयनिघण्टुः ॥

पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा परा ।
पित्तकृमिशोषवान्तिभ्रान्तिसन्तापशान्तिकृत् ॥

॥ राजनिघण्टुः ॥

स्वादु तिक्तं पद्मबीजं गर्भस्थापनमुत्तमम् ।
रक्तपित्तप्रशमनं किञ्चिन्मारुतकृद्भवेत् ॥

॥ ध. नि ॥

पद्मबीजं कटु स्वादु पित्तच्छर्दिहरं परम् ।
दाहास्त्रदोषशमनं पाचनं रुचिकारकम् ॥

॥ राजनिघण्टुः ॥

अविदाहि बिसं प्रोक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
विष्टम्भि मधुरं रूक्षं दुर्जरं वातकोपनम् ॥

॥ ध. नि ॥

मृणालं शिशिरं तिक्तं कषायं पित्तदाहजित् ।
मूत्रकृच्छ्रविकारघ्नं रक्तवान्तिहरं परम् ॥

॥ रा. नि ॥

पद्मकन्दः कषायः स्यात् स्वादे तिक्तो विपाकतः
शीतवीर्योऽस्त्रपित्तोत्थरोगभंगाय कल्पते ॥

॥ ध. नि ॥

शालूकं कटु विष्टम्भि रूक्षं रुच्यं कफापरम् ।
कषायं कासपित्तघ्नं तृष्णादाहनिवारणम् ॥

॥ रा. नि ॥

तृष्णाघ्नं शीतलं रूक्षं पित्तरक्तक्षयापहम् ।
पद्मकेसरमेवोक्तं पित्तघ्नं सकषायकम् ॥

॥ ध. नि ॥

किंजल्कं मधुरं रूक्षं कटु चास्त्रव्रणापहम् ।
शिशिरं रुच्यपित्तघ्नं तृष्णादाहनिवारणम् ॥

॥ रा. नि ॥

संवर्तिका (नवदलं) हिमा तिक्ता कषाया दाहतृट्प्रणुत् ।
मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशनी ॥
पद्मस्य कर्णिका (बीजकोषः) तिक्ता कषाया मधुरा हिमा ।
मुखवैशद्यकृद्बन्धु तृष्णास्त्रकफपित्तनुत् ॥

॥ भाष्यप्रकाशः ॥

चरक—

१ रक्तपित्ते—उत्पलकुमुदपद्मकिंजल्कं संग्राहकरक्तपित्तप्रशमनानाम्
॥ सू. २९. ३३

२ रक्तपित्ते मृणालम्—....दुरालमा पर्पटका मृणालम्—एते समस्ताः
एणशः पृथग्वा । रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥ वि. अ ४

३ मूत्रकृच्छ्रे कमलम्—पिवेत्कषायं कमलोत्पलानाम् ॥ वि. अ—२६

- ४ रक्तपित्ते उत्पलनालसारः—कफानुबन्धे रुधिरं सपित्ते कंठागमे
स्याद्वाधिते प्रयोगः । युक्तस्य युक्ता मधुसर्पिषोश्च क्षारस्य
चैवोत्पलनालजस्य ॥ चि. ४. ९१
- सुश्रुतः— ५ तरुणस्य मनुष्यस्य चलिते दन्ते—अभग्नांश्चलितान् दन्तान्
सरक्तानवपीडयेत् । उत्पलस्य च नालेन क्षीरपानं
विधीयते ॥ चि. ३. ४२
- चक्रदत्तः— ६ गुदनिर्गमे—कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेत् शर्करान्वितम् ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ क्षुद्ररोग—चि० ॥
- भावमिश्रः— ७ ज्वरातिसारे—उत्पलं दाडिमत्वक् च पद्मकिंजल्कमेव च ।
पीतं तण्डुलनोयेन ज्वरातिसारनाशनम् ॥
- ८ शूकरदंष्ट्रोद्भूते ज्वरे पद्ममूलम्—राजीवमूलकल्कः पीतो गन्धेन
सर्पिषा प्रातः । शमयति शूकरदंष्ट्रोद्भूतं ज्वरं घोरम् ॥
- हारीतः— ९ मुखप्रवृत्ते रुधिरं—पद्मकिंजल्कचूर्णं वा लिङ्ग्याद्वा सितथा पुनः ।
मुखप्रवृत्तरुधिरं रुणद्ध्याशु....॥
- १० मूत्रनिरोधे पद्मकन्दः—तैलेन पद्मिनीकन्दम् पक्वं गोमूत्र-
मिश्रितम् । पिबेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदनान्विते ॥
चि. अ. ३०
- वृन्दः— ११ केशानां कृष्णीकरणे—उत्पलं पयसा सार्धं मासं भूमौ
निधापयेत् । केशानां कृष्णीकरणं स्नेहनं च विधीयते ॥
॥ क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
- १२ नेत्ररोगे—एकं वा पुण्डरीकं च च्छागक्षीरेण सेवितम् ।
रागाश्रुवेदना हन्यात् क्षतपाकात्ययाजकाः ॥ नेत्ररोगाधिकारे ॥
- शोढलः— १३ गर्भपातनिवारके योगे—
सशर्करं नीलसरोजकन्दचूर्णं निपीतं सह माक्षिकेण ।
गर्भस्य पाते शमनं व्यथायाः शीतैश्च तोयैः परिषेचनानि ॥
(गर्भस्त्रावाधिकारे)
- १४ परित्स्वत्सु गर्भेषु—पद्मेन्दीवरपत्राणि माक्षिकं शर्करा तथा ।
परित्स्वत्सु गर्भेषु पयसा पानमुत्तमम् ॥

- ૧૫ પિત્તકાસે—ચૂર્ણં તુ પદ્મવીજાનાં મધુના સંપ્રયોજિતમ્ । પિત્ત-
કાસાર્દિતો લિહ્યાત્ સ્વાસ્થ્યં સલભતે ક્ષણાત્ ॥ (કાસાધિકારે)
વૈદ્યમનોરમા— ૧૬ નાસાસુતે રક્તસ્ત્રાવે—નાસાસુતમસૃક્ત્ત્વાવં ચંદનસ્યોપલસ્ય વા ॥
૧૭ સ્ત્રીणां અસ્થિસ્ત્રાવે—ઉત્પલપત્રસ્વરસઃ કિશ્ચિત્તૈલેન સહાપીતઃ ।
અસ્થિસ્ત્રાવં સ્ત્રીणां નાશયતિ નરસ્ય સોમરોગં ચ ॥
રાજમાર્તણ્ડઃ— ૧૮ કુમિદન્તકે—મૂલાનિ નલિન્યાઃ વા ઘ્નન્તિ ઘ્રુણં દન્તૈઃ
સંચર્વ્યમાણાનિ ॥ (મુલરોગાધિકારે)

કમળના લેદ—કમળનાં નામ એટલાં બધાં છે કે તેનો નિર્ણય કરવો
એ અત્યંત મુશ્કેલીનું કામ છે. ચરક ઉત્પલાનિ કપાયાણિ પિત્તરક્તહરાણિ ચ (સૂ.
૨૭-૧૦૯) કહીને જ પતાવે છે. આગળ કુમુદોત્પલનાલના અને પુંડરી-
ખીજના ગુણ દર્શાવે છે. સુશ્રુતમાં પદ્મોત્પલનલિનકુમુદસૌગન્ધિકકુવલયપુંડરીક--
આટલાં નામો જલૌકાવચારણીય અધ્યાયમાં ગણાવે છે. ધન્વંતરિનિઘંટુમાં પુંડરીક,
સૌગન્ધિક, રક્તપદ્મ, કુમુદ અને કુદ્ર ઉત્પલની ત્રણ જાતો—આમ સાત પ્રકારનાં
કમળનો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુતટીકાકાર કલ્હણ નીચે પ્રમાણે અર્થો આપે છે
તેથી ઠીક સુગમતા થઇ પડે છે:—

- ૧ પદ્મ—ઈષત્ શુક્લમ્ । સૂ. ૧૩ અને સૂર્યોદયવિકાસિ કમલમ્ ॥ સૂ. ૪૬
- ૨ ઉત્પલમ્—ઈષત્ નીલમ્ । સૂ. ૧૩
- ૩ નલિનમ્—ઈષત્ રક્તમ્ । સૂ. ૧૩
- ૪ કુમુદમ્—‘ કુદા ’ इति लोके सू. १३ । અને ચંદ્રોદયવિકાસિ કમલમ્ ॥ સૂ. ૪૬
- ૫ સૌગન્ધિકમ્—ગર્દભપુષ્પાભિધાનમત્યન્તસુરભિ ચંદ્રોદયવિકાસિ ॥ સૂ. ૧૩
- ૬ કુવલયઃ—રક્તોત્પલમ્ । સૂ. ૧૩
- ૭ પુંડરીકમ્—અતિશ્વેતપદ્મમ્ ॥ સૂ. ૧૩

ખીજે ઠેકાણે સૌગન્ધિક માટે ‘ કુમુદભેદઃ (જિ. અ. ૪૫) અને
‘ નીલોત્પલાકારવર્ણમ્ ઉત્પલમુગંધિ ચ ’ (સૂ. અ. ૬૮) આપે. ઉલ્લેખ આપે
છે. એટલે આ ઉપરથી સૌગન્ધિક માટે એટલું તો નક્કી થાય છે કે
તેનો આકાર અને વર્ણ નીલ કમળ જેવાં જ હશે અને તે ઘણું સુગંધિ હશે.
અમરકોષમાં ‘ સૌગન્ધિકં તુ કલ્હારમ્ ’ લખેલું છે. અમરસિંહે કલ્હારના શ્વેત
અને રક્ત એવા બે લેદો દર્શાવ્યા છે. બાનુજી દિક્ષિત ત્યાં આગળ લખે છે—
‘ શુક્લકલ્હારસ્ય ’ ‘ મુળ્ડી ’ इति स्मृत्या तस्य इत्यन्ये । અને ‘ રક્તકલ્હારસ્ય ’ દ્વે રક્તવર્ણત્રિકાલ-
વિકાસિપુષ્પસ્ય વા ॥ આમ લખે છે. અત્યારે પણ ગોરખમુંડી માટે શુભરાત્રીમાં
ઝાડીયો કલ્હાર શબ્દ પ્રચલિત છે. સ્વ. કતોભટ્ટ કલ્હાર ને પશ્ચિની અર્થોત્ નાનું
કમળ—પોયણી માને છે. પોયણીમાં અતિ સુગંધી હોતી નથી. સૌગન્ધિક કલ્હારં

એમ નિધંદુકારો પણ લાગે છે. ધન્વન્તરીય નિધંદુકાર સૌગન્ધિક નીલપદ્મ એમ માને છે. એટલે ઉલ્લેખ અને ધન્વન્તરીય નિધંદુ બન્ને મળતા જ છે. ભાવપ્રકાશકાર પણ કલ્હારને જ સૌગન્ધિક કહે છે. ધન્વન્તરીય નિધંદુકાર કુમુદનો પર્થોષ કલ્હાર કહે છે. ભાવપ્રકાશમાં કુમુદ અને કલ્હારનો ભેદ સ્પષ્ટ છે. અત્યારે નીલકમળ હિંદુસ્તાનમાં લાગ્યે જ ભેવામાં આવે છે એટલે ‘સૌગન્ધિક’નો નિર્ણય કરવો સહેલો નથી, પણ તે ભૂરા કમળને મળતું જ છે એટલું તો નક્કી જ છે; પણ ઉલ્લેખ એક ઠેકાણે જણાવે છે:—કલ્હારમ્-રક્તોત્પલ્મ (જ. અ. ૨૬) અને રક્તોત્પલં બૃહત્પત્રિકા इत्यन्ये (સૂ. અ. ૩૯). એટલે સૌગન્ધિક અને કલ્હાર બન્નેની સંદિગ્ધતા ઉભી જ રહે છે.

નલિનમ્ ર્ફણદ્રક્તપદ્મ (સુશ્રુત જ. ૧૭). આમ ઉલ્લેખ જણાવે છે. ચરક-ટીકાકાર નલિનં પદ્મભેદ: અને શ્વેતમષ્ટદલપદ્મ (સૂ. ૨૫-૪૮) અર્થાત્ નલિનને આઠ પાંખડીવાળું સફેદ રંગનું કમળ માને છે. નલિન એ સૂર્યવિકાસિ છે એ તો સાહિત્યકારો પણ માને છે—‘નિરર્થકં જન્મ ગતં નલિન્યા: યયા ન દષ્ટં તુહિનાં જુષિમ્મમ્ ॥’. અમરસિંહ નલિનને ‘સામાન્ય પદ્મ’ ગણાવે છે.

આ લંબાણથી વિવેચન કરવાનો હેતુ, પ્રાચીન આચાર્યગણમાં કમળ વિશે પરસ્પર વિરોધ કેવા પ્રકારનો છે તે દર્શાવવાનો જ છે.

કમળનાં પ્રત્યેક અંગનાં નામ—ભાવપ્રકાશકાર મૂળ, નાલ, ફલ, ફૂલ અને ફળ સહિત કમળને પદ્મિની કહે છે. કુમુદિની, નલિની વિગેરે શબ્દોનો અર્થ પણ એ જ જાતનો થાય છે. કમળનાં મૂલ=શાલૂક; કમળના નાલ=મૂળાલ, કોમળ પાન=સંવર્તિકા, કેસરને કિંજલ્ક અને પુષ્પરસને મકરન્દ કહે છે. અમરસિંહ મૂળાલનો અર્થ પદ્મમૂલ કરે છે. વિસ શબ્દને મૂળાલનો પર્થોષ માને છે. પદ્મકન્દને અમરસિંહ કરહાટ: કહે છે. વૈદ્યકમાં બિસ અને મૂળાલ ઘણે ઠેકાણે સાથે જ વપરાયલાં છે. ટીકાકારો કહે છે:—

મૂળાલં સ્થૂલં અને વિસન્તુ મૂળાલાન્નિર્ગતપ્રતાન: । (વૃંદટીકામાં શ્રીકંઠ)
શિવદાસ પણ શ્રીકંઠ જેવો જ બિસનો અર્થ કરે છે. સુશ્રુત શારીર સ્થાનના ૭ મા અધ્યાયમાં કહે છે:—

વ્યાપ્તુવન્ત્યમિતો દેહં નામિત: પ્રમૃતા: શિરા: ૧ ॥

પ્રતાના: પદ્મિનીકન્દાદ્ધિસાદીનાં યથા જલમ્ ॥

કમળનું વર્ણન—મોટાં તલાવોમાં કમલ ઉગેલાં જણાય છે. કમલથી તલાવની શોભામાં વૃદ્ધિ થાય છે. જ્યારે પવનથી ઝીણી ઝીણી પાણીની લહરીઓ થાય છે અને સાથે સાથે કમલ પણ હાલે છે એ વખતનો દેખાવ બહુ જ મનોહર હોય છે. હિંદુ શાસ્ત્રમાં કમળને લક્ષ્મીશ્રુત્ આસન ગણાવ્યું છે.

૧ શિરા: ને ઠેકાણે નાકચ: હોવી જોઈએ.

કમલ અતિ પવિત્ર મનાય છે, અને તેને વિશે ઇતિહાસ, ઇતકથા અને પુરાણોમાં કંઈ ને કંઈ સંભળાય છે. ઘણાખરા છોડવાઓનાં મૂળ અને શાખાઓ બે પાણીની નીચે રાખવામાં આવે તો છોડ મરી જાય છે પણ કમળમાં તેમ થતું નથી; કારણ કે એની રચના જ એના ઠામ સાથે બહુ બંધ બેસતી કરેલી છે. એને કંઈ-જાડો ઝાંઝ જેવો હોય છે જેની ઉપર ઘણા ડાઘા હોય છે જે ખતાવે છે કે પહેલાં પાન અહીંથી ઉગ્યાં હતાં. એમાંથી ઉપરના ભાગ તરફ નાલ અને નીચેથી નાનાં નાનાં લાંબાં મૂળીયાં નરમ કાઢવામાં તે મોકલે છે જેથી કરીને પાણીના હલનચલનથી તે ઘસડાઈ જાય નહિ. એ જ કંઈમાંથી લાંબી ઢાંડીવાળાં પાન (long-stalked leaves) નીકળે છે. પાન જ્યાંસુધી પાણીની નીચે હોય છે ત્યાંસુધી તે વળ ખાંધેને ખીડાયલાં (Rolled up with their edges inward) હોય છે. જેવાં એ પાન પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે કે તરત જ તે પાણીની સપાટી ઉપર વળ છોડીને નાચતાં થઈ જાય છે. ફરેક લીલા છોડની માફક કમળને પણ ખોરાક અને હવાની ઘણી જરૂર હોય છે. જેમ જેમ પાણી ચઢે છે તેમ તેમ તેનો ઢાંડો પણ સીધો ને સીધો પાણી સાથે રહે છે. જ્યારે પાણી ઉતરી જાય છે ત્યારે ઢાંડો આડો વળીને પાણીની સપાટી સાથે સંબંધ રાખે છે. કંઈ ઉપરથી પાનને કાપી લઇને બે એક પાન પાણી ઉપર રાખીશું તો તે પાન સપાટી ઉપર તરતું રહેશે. એવું કારણ એના ઢાંડામાં રહેલાં હવાનાં ખાનાં (air-chambers) છે. એ હવાનાં ખાનાં ઢાંડાને કાપીને બેવાથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. એ ખાનાંમાં ખારીક રૂવાંટી (bristles) હોય છે, જે પાણીમાં થતાં જીવજંતુ વગેરેની સામે કમળને બચાવ કરે છે. એ રૂવાંટી ન હોય તો જીવડાં ઢાંડાને ખાઈ જાય અને એ રીતે પાન મરી જાય. પાનની ઉપલી સપાટી મીઠી જેવા એક એવા તત્વની બનેલી છે કે જેની ઉપર પાણીનું એક બિંદુ સરખું રહી શકતું નથી. પાનના મધ્ય ભાગમાં જ્યાં આગળ ઢાંડાનો સંબંધ થાય છે તે ભાગ પણ સહેજ ઉંચો હોય છે. અથી તેની ઉપર પાણી રહી શકતું નથી. બે આવી રીતે પાણી પાંદડાં ઉપરથી ખરી ન પડે અને પાંદડાં ઉપર જ રહે તો પાંદડાંમાં રહેલાં નાનાં છિદ્રો (stomata) જે દ્વારા છોડ Carbon Dioxide ખેંચે છે તે છિદ્રો પુરાઈ જાય અને એથી છોડનો વિકાસ અટકે છે. ઉપરોક્ત Carbon Dioxide નામના વાયુને પાણીની મદદથી છોડ સૂર્યના પ્રકાશમાં સ્તાઈ (સિદ્ધમય પદાર્થ)ના રૂપમાં ફેરવી શકે છે અને આવી રીતે છોડની જીંદગી માટે અત્યંત ઉપયોગી એવું કાર્યન મેળવે છે.

જમીન ઉપરના છોડવાઓમાં પાનની નીચલી બાજુએ છિદ્ર બહુ હોય છે પણ કમળમાં તો તેવાં બધાં છિદ્રો પાનની ઉપરની બાજુએ આવેલાં હોય

છે કારણ કે નીચલી ખાણ તો પાણી સાથે લાગેલી હોય છે. આ છિદ્રો (stomata) દ્વારા હવા ઠંડ કંદ (Root-stalk) અને તેનાં મૂળીઆં સુધી પહોંચી શકે છે. છોડની જીંદગી માટે આ અતિ અગત્યનું છે. ફરેક જીવંત ભાગને હવામાંનો પ્રાણવાયુ (Oxygen) મળવો જ જોઈએ. જે કાદવમાં કમળ ઉગે છે તે કાદવમાં ઓક્સીજન હોય છે. પાનની ઉપરના ભાગમાં આવેલાં છિદ્ર દ્વારા અને ઢાંડામાં રહેલાં હવાનાં ખાનાં દ્વારા પ્રાણવાયુ આવી રીતે ખારીકમાં ખારીક મૂળ સુધી પહોંચી શકે છે.

પાંદડાં વિષે ખીજ એક નવાઈ લક્ષમાં રાખવાની છે. પાનની નીચલી સપાટીનો રંગ ઉપરની સપાટી કરતાં વધારે કાળો હોય છે. આનું કારણ એ છે કે કાળો રંગ ગરમીને વધારે ખેંચી શકે છે. (ઉનાળામાં ધોળા કેટ કરતાં કાળો કેટ પહેરવાથી બહુ જ ગરમી લાગે છે.) પ્રકાશનાં કિરણો જેમાં ગરમીનાં કિરણ પણ સાથે જ હોય છે તે જો પાંદડાંનો રંગ એકજ સરખો લીલાશ પડતો (bright green) હોત તો તે પાંદડામાં થઈને પાણીમાં પડત પણ પાનની નીચલી સપાટીનો કાળો રંગ ગરમીનાં કિરણોને ખેંચે છે અને આવી રીતે છોડના વિકાસમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. જ્યારે તળાવમાં બધું પાણી સુકાઈ જાય છે ત્યારે ઢાંડા સહિત પાન પણ કાદવમાં પડીને મરી જાય છે. પણ એથી કંઈ છોડ મરતો નથી. એનો મૂળ કંદ કાદવમાં ઢટાઈ જાય છે તે તો પાણી મળતાં વેંત જ ફરી પુટે છે.

ફૂલ—ફૂલ પણ લાંબાં, ઢાંડાની ટોચ પર પાણીની સપાટી ઉપર તરે છે. ફૂલ પાણીમાંથી બહાર આવતા સુધી ચાર પુષ્પબાહ્યકોષનાં પત્રો તેનું રક્ષણ કરે છે. પાણીની બહાર આવતાં વેંત જ તે ચારે પાન હોડીની માફક ઉઘડે છે. પુષ્પાભ્યંતરકોષની પાંખડીઓ વર્તુલાકારમાં ગોઠવાયલી હોય છે. મધ્ય તરફ તે પાંખડીઓ નાની થતી જાય છે અને એ જ પાંખડીઓ પુકેસરમાં રૂપાંતર પામે છે. ફુલની વચ્ચેવચ્ચ ગર્ભાશય આવેલું છે, જેની ઉપર એક બુકું સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ (stigma) આવેલું હોય છે. ગર્ભાશયને કાપીને જોવાથી તે ઘણું પાનની બનેલી હોય એમ ચોકખું જણાય છે. સૂર્ય ઉગ્યા પછી ફૂલો ખીલે છે. એના સુંદર રંગથી પતંગીઆં આકર્ષાય છે. પણ તે બિચારાં ફક્ત પરાગજ પામે છે કારણ કે આ છોડ મધ નથી આપતો. રાત થતાં જ ફૂલ એ મૃદુ સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ અને પરાગને શરદી અને ઠંડીથી બચાવવા માટે ખીડાઈ જાય છે.

ફળ:—જેને આપણે જીતેલાં કહીએ છીએ તે પાણી નીચે જ પાકે છે. જ્યારે ફળની અંદરનાં બી પાકે છે ત્યારે ફળથી એ જુદું પડે છે અને હવાના પરપોટા દ્વારા તે પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે. એ બીજ પછી

પવન અને મોજા જેમ તેને ધકેલે તેમ ધકેલાય છે. અને જ્યારે તેની સાથે રહેલો હવાનો પરપોટો (air-bubble) ફુટે છે ત્યારે ઘી પાણી કરતાં ભારે હોવાને લીધે પાણીને તળીએ પડે છે અને તેના બાપના ઘરથી અમુક અંતરે તે પોતાનું નવું સ્થાન અને નવું જીવન શરૂ કરે છે.

વૈદ્યક્રમાં કમળનો ઉપયોગ—

- ચરક— ૧ રક્તપિત્તમાં—કમળનાં કેસર ગ્રાહી છે અને રક્તપિત્તને હણનાર છે. સૂ. ૨૫
- ૨ રક્તપિત્તમાં મૃણાલ-મૃણાલ દુધમાં પકાવીને તે દુધ પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. અ. ૪
- ૩ મૂત્રકૃન્ધ્રમાં—કમળનો ઉકાળો પીવો. ચિ. અ. ૨૬
- ૪ રક્તપિત્તમાં ઉત્પલનાલક્ષાર-કફ સાથે લોહી આવતું હોય તો કમળના ફાંડાનો ક્ષાર મધ અને ઘી સાથે ખાવા આપવો. ચિ. અ. ૪
- સુશ્રુત— ૫ નાનાં બચ્ચાંના દાંત હાલતા હોય તો—ઉત્પલનાલથી પકાવેલા દુધનું પાન કરાવવું. ચિ. ૩. ૪૨
- ચક્રદત્ત— ૬ આમણ બહાર આવતું હોય તો—કમળનાં કુમળાં પાન સાકર સાથે ખાવાથી આમણ બહાર આવતું બંધ થઈ જાય છે.
- ભાવમિશ્ર— ૭ જવરાતિસારમાં—કમળ, ફાડમની છાલ અને કમળનાં કેસર આ બધાંના ચૂર્ણને ચોખાના ઘોવણ સાથે પીવાથી જવરાતિસાર મટે છે.
- ૮ ડુક્કરના દાંતથી ઉત્પન્ન થએલા તાવમાં—કમળના મૂળનો કલક ગાયના ઘી સાથે સવારમાં પીવાથી ડુક્કરની દાઢ વાગવાથી જે ઘોર તાવ આજ્યો હોય તે મટી જાય છે.
- હારીત— ૯ મ્હોંમાંથી લોહી પડતું હોય તો—કમળના કેસરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ફાફી જવાથી મ્હોંમાંથી પડતું લોહી અટકે છે.
- ૧૦ પેસાળ અટકયો હોય તો—કમળનો કંઈ તેલ સાથે પકાવીને ગોમૂત્ર સાથે મેળવીને પીવાથી પેસાળ છુટે છે.
- વૃન્દ— ૧૧ વાળ કાળા કરવા માટે—દુધ સાથે કમળનાં ફુલ ભેગાં કરીને જમીનમાં એક મહિનો રાખી મૂકવાં. એ પછી માથામાં ઘાલવાથી વાળ કાળા થાય છે.
- ૧૨ નેત્રરોગમાં—એક કમળનું ફુલ બકરીના મૂત્ર સાથે બે પીંધું હોય તો આંખની રતાશ, આંસુનું પડવું, પાક અને વઢના વિગેરે મટે છે.

શોઢલ— ૧૩ ગર્ભપાતનિવારણુ માટે—ભુરા કમળના કંઠનું ચૂર્ણ મધ અને સાકર સાથે ખાવાથી ગર્ભપાત થતો અટકે છે.

૧૪ ગર્ભસ્ત્રાવમાં—સફેદ અને ભુરા કમળનાં પાન મધ અને સાકર સાથે લેવાથી ગર્ભસ્ત્રાવ થતો અટકે છે.

૧૫ પિત્તજન્ય ખાંસીમાં—કમળનાં બીજનું ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી પિત્તની ખાંસી મટે છે અને તુરંત જ તબીયત સારી થઈ જાય છે.

વૈદ્યમનોરમા-૧૬ નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો—કમળનો રસ કે ઉકાળો આપવો.

૧૭ સ્ત્રીઓનાં હાડ ધોવાતાં હોય તો—કમળના પાનનો રસ રહેજ તેલ સાથે પીધો હોય તો સ્ત્રીઓનાં હાડ ધોવાતાં અને પુરૂષોનો સોમરોગ મટે છે.

રાજમાર્તીક-૧૮ કૃમિદંતકમાં—કમળનું મૂલ દાંતવડે ચાવવાથી દાંતનાં મૂળમાં પડેલા જીવ મરી જાય છે.

વક્તવ્ય—અરકે સૂત્રસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં પદ્મોત્પલનલિનકુમુદસૌગન્ધિક-પુણ્ડરીકશતપત્ર-આટલી જાતનાં કમલ ગણ્યાવીને તે બધાંને મૂત્રવિરજનીય દશે-માનિમાં મૂકેલાં છે. ઉત્પલને પુરીષવિરજનીય દશેમાનિમાં ગણ્યાવે છે. ગર્ભ-સ્થાપનવિધિમાં પોત્પલકુમુદાકિંજલ્કાંશ્રાસ્યે સમધુશર્કરાન્ લેહાયે દાપયેત્ (શા. ૮-૫૧) કહેલું છે. આસવયોનિ દ્રવ્યોની ગણતરીમાં પુષ્પનો સમાવેશ થયેલો છે. (સૂ. ૨૫-૪૧). અશ્મરીમાં, શિરોરોગમાં, તૃષ્ણામાં, અર્શમાં બીજાં સાથે વપરાયલું છે. ઠંડું હોવાથી વિસર્પમાં લેપમાં અન્ય દ્રવ્યો સાથે વપરાયલું છે. ઈંદ્રોક્ત રસાયનમાં અને ગુલ્મમાં, ત્રાયમાણ્યધૃતમાં તેમજ પૈત્તિક રક્તપ્રદરમાં બીજાં સાથે ઉલ્લેખ છે.

સુશ્રુતમાં ઉત્પલાદિગણ છે (સૂ. ૩૮. ૫૨). પિત્તસંશમન વર્ગમાં ઉત્પલનો ઉલ્લેખ છે (સૂ. ૩૬-૮). પાણીમાં ખરાબ ગંધ હોય તો ઉત્પલ વિગેરે અધિવાસન નાખવાનો સુશ્રુતનો આદેશ છે. અમ્લફલનું અનુપાન પદ્મોત્પલ-કંદાસવાઃ લખ્યું છે (સૂ. ૪૬-૪૩૨). ગર્મસ્ફૂરણે મુદુર્મુદુઃ ઉત્પલાદિં પાયયેત્ (શા. ૧૦-૫૭)નું સૂચન છે. ઘણા ખરા રોગોમાં બીજાં સાથે ઉત્પલ વપરાયલું છે. વાગ્બટે રસાયનના અધ્યાયમાં લોહોપલિપ્ત પિષ્પલીવત્ ઉત્પલનો પ્રયોગ સૂચવ્યો છે.

આ ઉપરાંત પુષ્કરીક, શતવ્રત, કુમુદ, પદ્મ, પ્રવૃણ્ડરીક, કોકનદ, કમલ, પુષ્કર-વીજ, પદ્મિની, હન્દીવર વિગેરે નોખા નોખા ઠેકાણે વપરાયલાં છે, જેનું વક્તવ્ય લંબાણને લીધે નહિ આપું.

નવ્યમત—આ છોડનો શરબત શીતળામાં ઠંડક માટે અપાય છે. બીજા પણ એવા ઝોરી, બળીયા જેવા રોગોમાં તે ઉપયોગી છે. મૂળ દાદર અને બીજા ચામડીના રોગોમાં વપરાય છે. ડા. ઇમર્સન.

કુલ કષાય છે અને તે આમાતિસાર, કૌલેરા, જ્વર, યકૃતના રોગોમાં વપરાય છે અને હૃદયગદ્ય છે એમ મનાય છે.

મૂળનું ચૂર્ણ અર્શમાં વપરાય છે, મરડામાં અને સંઘ્રહણીમાં પણ ઉપયોગી છે.

બીજા ચામડીનાં દરદોમાં ઠંડી દવા તરિકે વપરાય છે, કુષ્ઠમાં પણ વપરાય છે. આ બીજા જેરનો ઉતાર છે એમ મનાય છે.

ઈન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ પા. ૭૫

નોટ—કમળકાકડી (પખડી)ને ખોરાક તરિકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. કમળકાકડીની ઉપરની કાળી છાલ કાઢી નાખી સફેદ મીંજેજ ઉપયોગમાં લેવાં. આવાં ૭ મીંજેને ૦ શેર દુધ અને ૦ શેર પાણીમાં ઉકાળી લઈ દુધ એકલું રાખવું. આ દુધ પીવાથી હેડકી મટી જાય છે એમ ઘણાઓનો અનુભવ છે.

કમળકાકડી ખાવાથી સ્તન કઠિન થાય છે એમ એક વિદ્વાન વૈદરાજ માને છે. વાત ખરી પણ લાગે છે.

ઉપર કમળનું જે લંબાણથી વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે વાંચકોએ વિચારવા જેવું છે. દરેક છોડનાં આવાં રસિક વર્ણનો લખી શકાય એમ છે. કેટલી ચોક્કસાઈથી વનસ્પતિઓ જોવામાં આવે તો એ બધું આપોઆપ સમજવામાં આવી જાય. નિરીક્ષણ શક્તિ ખીલવવાથી કુદરતના આવા કંદોડો ચમત્કારો બહુવા મળે છે એ શું ઓછો લાભ છે ? વનસ્પતિને દેવો માનનારા આપણા પૂર્વજો આ ગુપ્ત રહસ્ય અવશ્ય બહુતા હશે. વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ બીજા કોઈ પણ અભ્યાસ કરતાં વધારે રસિક છે અને પ્રભુની વધારે પાસે માણસને લઈ જાય છે. ખરતાં પાન માણસને કેટલું બધું નવું જ્ઞાન આપે છે ? આ તરફ આપણું ધ્યાન જાય એટલા જ માટે કમળનું લંબાણથી વર્ણન અહિં કરેલું છે.

ઉદ્દેશ—Glimpses into the life of Indian Plants p. 2 to 4; ર.નિ.પા.૩૬૮-૬૯; N. p. 13; Indi. Medi. Plants p. 73; Watt V. p. 496.

અફિનાદિ વર્ગ

N. O. Papaveraceæ

૧૬ અફીણ

નામો—અફિકેન (સંસ્કૃત); અફીણ (ગુજરાતી); Opium—ઓપીયમ્ (અંગ્રેજી); Papaver Somniferum—પાપાવર સોમ્નીફેરમ્ (જે છાંડમાંથી અફીણ થાય છે તે છાંડનું લેટીન નામ.)

ગુણા:— અફેનં સન્નિપાતઘ્નં વૃષ્યં બલ્યઞ્ચ મોહદમ્ ॥

॥ રાજનિષણ્દુઃ ॥

અફૂકં શોષણં ગ્રાહિ શ્લેષ્મઘ્નં વાતપિત્તલમ્ ।

મદકૃદ્દાહકૃચ્છ્રકસ્તમ્ભનાયાસમોહકત્ ॥

અતિસારે ગૃહણ્યાઞ્ચ હિતં દીપનપાચનમ્ ॥

॥ કષ્ચિત્ ॥

અફૂકં શોષણં ગ્રાહિ શ્લેષ્મઘ્નં વાતપિત્તલમ્ ॥

॥ ભાવપ્રકાશઃ ॥

ગુણુ—અફીણ સન્નિપાતઘ્ન, વૃધ્ય, બલ્ય અને મોહજનક છે.

રાજનિષદંદુ.

અફીણ શોષક, ધારક, શ્લેષ્મઘ્ન, વાતકર, પિત્તકર, ઘેન કરનાર, દાહકર, શુક્રેનું સ્તંભન કરનાર, આળસ ઉત્પન્ન કરનાર અને મોહજનક છે. દીપન અને પાચન હોઈ તે અતિસાર અને સંગ્રહણીમાં હિતકર છે.

કોઈક.

અફીણ શોષક છે, ગ્રાહી છે, કફને હણનાર છે અને વાત તથા પિત્તને કરનાર છે.

ભાવપ્રકાશ.

વર્ણન—જે છાંડમાંથી અફીણ કાઢવામાં આવે છે તે છાંડ સર્વત્ર ઉગતી દારૂડી (Argemone Mexicana)ના વર્ગના છે; અંગ્રેજીમાં તેને “ ઓપીયમ્ પોપી ” કહે છે. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં તેનું વાવેતર કરવામાં આવે છે, પણ મુખ્ય સ્થળો નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) બિહાર પ્રાંતમાં મુખ્ય મથક પટણા છે. અહિંનું અફીણ “ પટણા અફીણ ” નામે ઓળખાય છે અને તે બધી જાતનાં અફીણમાં ઉત્તમ મનાય છે. (૨) કાશી અને તેની ઉત્તર પશ્ચિમ નિ. ૮

તરફના ભાગોમાં મુખ્ય મથક ગાઝીપુર. તે ' કાશીના અફીણ ' તરિકે ઓળખાય છે. (૩) મધ્ય હિંદુસ્તાન, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન અને રાજપુતાનામાં. આ અફીણ ' માલવી અફીણ ' તરિકે ઓળખાય છે. પહેલાં બે અફીણ બંગાલ સરકારના હાથમાં છે જ્યારે આ ત્રીજું રાજપુતાનાના દેશી રાજાઓના હાથમાં હોય છે. આ અફીણની કિંમત પટણાના અફીણ કરતાં અધીજ ઉપજે છે. જ્યારે આ અફીણ પરદેશ મોકલવા માટે કોઈપણ બ્રીટીશ બંદર ઉપર મોકલવામાં આવે છે ત્યારે તેના ઉપર સખત જકાત નાખવામાં આવે છે. આવી રીતે હિંદુસ્તાનનું બધું જ અફીણ સરકારની સત્તામાં છે તે વાંચકો સમજી શકશે. આ ઉપરાંત નેપાળમાં, આસામમાં અને બ્રહ્મદેશમાં પણ અફીણનું વાવેતર થાય છે. નેપાળનું અફીણ હિંદુસ્તાનમાં જ આયાત થાય છે.

અફીણના વાવેતરે ૧૦ લાખ એકર જમીન રોકી છે. વાર્ષિક ઉપજ (અફીણની) આસરે ૧,૫૦૦૦૦ એક લાખ પચાસ હજાર પચ્ચાસ મણ (૫૫૦૦ ટન ઉપર) છે. દરેક એકર દીઠ સરેરાસ ઉત્પન્ન અધમણની છે*

૧૮૯૬-૯૭ માં બંગાળા એકલામાં પાંચ લાખ પચાસ હજાર એકર જમીન અફીણના વાવેતર માટે રોકાઈ હતી; અને વાવેતર કરનારા લાઇસન્સ-હારોની સંખ્યા આસરે ૧૦ લાખની હતી. અફીણની આવક ૯૬૦૦૦ મણની હતી; જેમાંથી ૨૫૦૯ મણ હિંદુસ્તાનમાં વપરાશ માટે અને બાકીનું બધું જ ચીન અને સ્ટ્રેઇટ્સ સેટલમેંટમાં મોકલવામાં આવ્યું હતું. માલવી અફીણ મુંબાઇને રસ્તે ચીન મોકલવામાં આવે છે. અફીણની આ નિકાસનું મુદ્દ્ય આશરે આઠ કરોડ રૂપિયા દરવર્ષે આવતું હતું. હિંદુસ્તાનની કુલ રેવન્યુનો સાતમો ભાગ † અત્યારે કેટલું છે તેની મને ખબર નથી.

બ્રીટીશ ફાર્માકોપીયામાં જે બનાવટો દાખલ કરવામાં આવી છે તેને માટે જે અફીણ જોઈએ તે એસીયામાઇનરથી મંગાવવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનના ઘણાં Medical storesમાં હિંદુસ્તાનનું અફીણ બ્રીટીશ ફાર્માકોપીયાવાળા નથી લેતા એ કેવળ પૂર્વગ્રહ-prejudice-જ છે એમ ડૉ. વોટન ‡ કહેવું છે.†

* Watt's Dict. Econ. Products of India.

† જુઓ Indigenous drugs of India માં.

૧. Dr. Watt further suggests that the objection to the use of Indian opium in European Pharmacy " proceeds more from prejudice than fact, the drug being universally prescribed in India with therapeutic effects identical with the European experiences acquired with Turkey opium."

Indigenous Drugs of India.

અફીણુ શી રીતે લેવામાં આવે છે તેનું સ્વસ્તર વર્ણન વાંચવું હોય તો Eatwell-The opium poppy; Scott-Manual of opium husbandry આ બે પુસ્તકો વાંચવાં. આ ઉપરાંત ઇન્ડીયન મેડીકલ ગઝેટ (Feb. 1894) માં સરજન કૅપ્ટન એફ. પી. મેયનાર્ડ કલકત્તા-એમનો લેખ પણ આદંત વાંચી જોવો.

અફીણુની પરીક્ષા કયાં પછી તેને ત્રણ ભતનાં પડીકાંમાં બાંધવામાં આવે છે. (૧) ચીન મોકલવા માટે. ગોળ ઢાઢા જેવા અફીણુના ઢાઢા કરીને પેટી-ઓમાં પેક કરીને કલકત્તાથી ચીન મોકલવામાં આવે છે. આમાં ૭૫% ખર્ચ અફીણુ અને બીજી ૨૫% હવા-લેજ હોય છે. (૨) એકસાઇઝ અથવા આબકારી ખાતા માટે-આને માટે અફીણુને છાછરી લાકડાની થાળીઓમાં સૂર્યના તાપમાં સૂકવવામાં આવે છે. આમાં ૯૦% જેટલું અફીણુનું વજન અને ૧૦% જેટલી હવા હોય છે. અને ચોરસ ચોસલાંના રૂપમાં ગોઠવીને બંગાલી ૧ શેરના વજન જેટલા વજનમાં નેપાલી પેપરમાં લપેટીને (આ કાગળ ઉપર આજ છોડનાં બીયાંમાંથી કાઢેલું તેલ ચોપડવામાં આવે છે.) રવાના કરવામાં આવે છે. (૩) દવા માટે. આ અફીણુ પટણાનું હોય છે. તેની પછી બે ભત હોય છે. એક ભુકા જેવું અને બીજું ચોરસ ચકતીઓ. આ અફીણુને પણ લાકડાની થાળીઓમાં પાથરીને છાયામાં સૂકવવામાં આવે છે. ધૂળ ન ઉડે તે માટે સંભાળ રાખવામાં આવે છે. આ મેડીકલ સ્ટોરોમાં મોકલવામાં આવે છે.

અફીણુમાં કયાં કયાં તત્ત્વો છે અને તે કોણે કોણે શોધી કાઢ્યાં તે જોવા માટે વાંચકોને “Indigenous drugs of India by Kanaiyalal Doy.” વાંચવા બલામણ છે.

અફીણુનું બંધાણી જેટલું ચીન છે તેટલું હિંદુસ્તાન નથી એ વાત જો કે ખરી છે પણ તેથી હિંદુસ્તાનને રાણ થવાનું કારણ નથી. નાનાં બચ્ચાંઓથી લઈને ઘરડાઓ સુધી હિંદમાં અફીણુ છુટ્થી વપરાય છે. ગરીબાઈને લીધે કામ ઉપર જનારી મજૂર વર્ગની સ્ત્રીઓ છોકરાંને અફીણુ ગળાવી કામ ઉપર જાય છે. એ બિચારી અજ્ઞાન સ્ત્રીને ખબર નથી હોતી કે એથી એના પ્રિય બાળકનું તે કેટલું અહિત કરી રહી છે. ગીરાસીયાઓ, કાઠીઓ, કોળીઓ, રાજપુતો અને ઇતર કોમમાં અફીણુના બંધાણીઓ હજારોની સંખ્યામાં પડેલા છે. અને આ ઉપરાંત ૧૦ લાખ એકર જેટલી ફળદ્રુપ જમીન આ કેફી ચીજ માટે રોકાય છે અને તેથી પણ દેશને ધાન્યની જે ખોટ પડે છે તે તો જુદું જ ! અંગ્રેજ સરકારને તો અફીણુની સારી આવક છે એટલે તે તો જેમ અને તેમ વાવેતર વધે એમ જ ઇચ્છે પણ દેશના નેતાઓની ફરજ છે કે તે ગામડે ગામડે ફરીને અફીણુના અટકાવ માટે કોશીષ કરે. અફીણુના બંધાણી.

ઓની સ્થિતિ જેણે એક વખત નજરે નજર ભેઠ હશે તે તો આ દુષ્ટ બલીમાં કદાપિ નહિ જ ફસાય. હિંદુસ્તાન અગ્રીષ્ઠ પકવીને તેના સ્વદેશીપણાનો પણ ભંગ કરી રહ્યું છે એ તે ક્યારે સમજશે ?

છોડનું વર્ણન—આ છોડના ઢાંડા તેમજ પાંદડાંઓ ઉપર એક જાતનું ચીકાશ લેતું આવરણ (Bluish coat of wax) હોય છે, જે કમળના પાંદડાની માફક વરસાદના પાણીથી તેનાં air-cells ન પૂરાઈ જાય એ માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે. મૂળ પાસેનાં પાન ઉપલાં પાન કરતાં મોટાં હોય છે. જો આ પ્રમાણે રચના ન હોત તો ઉપલાં પાનનો છાંયડો નીચેનાં પાનને તાપ અને પ્રકાશથી વંચિત રાખત અને સ્પર્શ ઉત્પન્ન ન થવા દેત. વળી મૂળ આગળ જો પાન મોટાં ન હોત તો મૂળીઆંતું રક્ષણ કોણ કરત ? અને મૂળ આગળ જમીન લેજવાળી અને લીની ભેઠએ તે કોણ રાખત ? પ્રભુની રચનામાં કેવા કેવા ભેદ હોય છે ? બાણનાર જ તે બાણે.

ઢાંડી ઉપર કાપ મૂકવામાં આવે છે તો તેમાંથી દુધ જેવો રસ નીકળે છે. આ રસ સૂકાઈ જઈને, કઠિન બની જઈને ઢાંડીની અંદરનાં cells નું રક્ષણ કરે છે. વળી આ રસની દુર્ગંધી પણ એવી હોય છે કે જેથી જીવડાં તેની પાસે નથી આવતાં અને ઢોર વિગેરે તેનાં પાન ખાઈ જવા લોભાતાં નથી.

કુલ જ્યારે ખીલેલાં નથી હોતાં ત્યારે બે લીલાં પુષ્પખાલકોષનાં પાન (sepals) હોય છે. કુલ ખીલી ઉઠે છે કે તુરત જ આ બે પાન ખરી જાય છે અને પુષ્પાભ્યન્તર કોષની પાંખડીઓ ચોતરફ પોતાનું સૌંદર્ય વિકસાવીને છોડ ઉપર પવનમાં નાચી રહે છે. કુલમાં મધ તો નથી હોતું, પણ છતાંયે તેના સુશોભિત રંગને લઈને જીવડાં તેની ઉપર આવે છે અને રજ (pollens) જે બહુ જ પ્રમાણમાં થાય છે તે ખાઈને સંતોષ માને છે. એટલી બધી પુષ્પ-રજ હોય છે કે જીવડું તેમજ થઈ જાય છે. એ રજ પુષ્પાભ્યન્તરકોષ નીચે ન પડે તેટલા માટે કોષની પાંખડીઓ રહેજ ઉંચી વળેલી હોય છે. રજ એમાં ઝીલાઈ રહે છે. પણ આ પાંખડીઓ ભારે જીવડાંને ભાર સહન કરી શકે તેજ નથી હોતી. આથી જીવડાંને માટે ખીજું સ્થાનક તૈયાર રાખવામાં આવ્યું છે—પહોળા મોંડાંનું સ્રીકેસરાગ્રમુખ—Broad-rayed stigma. ખીજાં કુલની વીંઝીટ લઈને આવેલાં જીવડાં અહિંઆં ભેસે છે અને સાથે લાવેલી પરાગરજ અહિં મૂકી જાય છે. આવી રીતે લવિષ્યનાં ખીજાં માટેનું ખાતમુદ્દત નંખાય છે. શી પ્રભુની લીલા ! !

ફલને કાપીને જોવાથી સરસ દેખાવ નજરે પડે છે. મધ્યખિંદુમાંથી બાણે પ્રરિધ સુધી ત્રિજ્યાઓ ન ઢોરી હોય એવી રીતે ખીજને આશ્રિત ભીંતો

આવેલી હોય છે. જ્યારે બીજ પાકી જાય છે ત્યારે આ દીવાલ ઉપરથી છુટી થઈ જાય છે અને પવન આવે છે ત્યારે ફળ હાલવાથી તે નીચે ઠલવાઈ જાય છે. જો દાંડી ઉંચી અને કમાન જેવી-springy-ન હોત તો બીજ બધાં નીચે જ ઠલવાત અને ઘણાં એળે જાત, પણ ઉંચી હોવાથી સ્પ્રિંગની માફક ફૂટીને તે ફલનાં બીજને દૂર ફેંકે છે.

કાચાં જીંડવાં ઉપર કાપ કરીને તેમાંથી જે રસ આવે છે તેને સૂકાવા દે છે અને તેને જ લઈ લે છે. આજ અફીણ-લાખો હતભાગીઓનું જીવન.

વક્તવ્ય—ચરક વિગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અફીણનો ઉલ્લેખ નથી. રાજ-નિધંદુ અને ભાવપ્રકાશમાં અફીણનો ઉલ્લેખ છે. રાજવલ્લભ, ચક્રદત્ત અને બંગસેન વિગેરેમાં અફીણનો ઉલ્લેખ નથી. ભાવમિશ્રે અફીણનો ગુણોલ્લેખ કર્યો છે, પણ અતિસાર, સંગ્રહણી આદિ ચિકિત્સામાં તેને યોજ્યું નથી. વૈદકમાં અફીણને આદુના રસની ૨૧ ભાવનાઓ આપીને શુદ્ધ કર્યા પછી વાપરવાનું લખેલું છે:—“ અહિકેનં ઘૃગધેરસૈઃ માવ્યં ત્રિસત્થા ॥ ”

અફીણના ઝેરથી ઘણાં માણસો મરે છે. આત્મઘાત માટે તે ખાવામાં આવે છે. ઝેરના પ્રતિકાર માટે ‘ પરમેગેનેટ ઓફ પોટાસીયમ ’ સારી દવા છે એમ ન્યુચૅર્કના ડૉ. વીલીયમ મુરે (British Medical Journal-22nd June 1895) જાહેર કરેલું છે અને તેને ડૉ. રૉએ ટેકો આપેલો છે. ૧ ગ્રેન પોટાશ પરમેગેનેટમાં ૧ ગ્રેન મૉરફાઇન સોલ્ટને oxidise કરવાની શક્તિ છે.

ખસખસ એ આ ઝાડનાં બીજ છે. ખસખસનાં જીંડવાં પણ આ ઝાડનાં જ છે. ખસખસને સંસ્કૃતમાં खस्तिलः, खस्वीजं અને જીંડવાંને खस्फलं કહેલાં છે. ખસખસનાં જીંડવાં-પોસ્ત-ન્યુમોનીયા વિગેરે ફેફસાંનાં દરદોમાં શેક માટે કામ આવે છે.

Physiological Action—Opium in Medicinal doses at first stimulates the brain, heart and respiration; this effect is soon followed by general depression. Generally opium is analgesic, hypnotic, antispasmodic, diaphoretic, narcotic and cerebral depressant. Its chief action is on the cerebro-spinal system and through the nerves it acts upon all the organs of the body. It affects the ganglia at the base of the brain, giving rise to contracted pupils, vomiting, and slow respiration; under its use the grey matter of the cord is first stimulated and there are increased reflexes. This is soon followed by depression as evidenced by the lowering of

perception and sensation. The cutaneous vessels are dilated at first, as shown by a sense of heat, felt on the external ear, itching and rose-coloured skin eruptions. This is followed by pallor and coldness of the limbs and fingers. The generative organs are stimulated. In medicinal doses taken for some time, it effects all the secretions except milk and sweat which are increased. It causes dryness of the mouth and throat, lessens the secretion of the stomach and thus impairs appetite. The secretion of the bile is also diminished and constipation results. The action of the heart is increased and there is increased arterial tension. The cerebral functions are at first exhilarated, the ideas flow rapidly and there is a sort of wild intoxication. This is soon followed by dreams and often followed by drowsiness and sound sleep; often disturbed by dreams and often followed on waking by headache, constipation, indigestion and depression of spirits. If any pain be present it is relieved but a larger dose will be necessary on subsequent occasions. In full doses the cerebral symptoms are accentuated, but the stimulation is of short duration. The after-effects become more marked. The mouth becomes very dry, digestion is impaired, there is nausea, vomiting and profuse sweat. The oxidation is interfered with, and there is loss of body heat. The pupils are contracted, there is intense itching of the nose with retention of urine. The cerebral depression is soon followed by headache, vertigo, slow and laborious respiration. In poisonous doses stertorous breathing and coma supervene; followed by feeble pulse, cold clammy perspiration, contracted pupils followed by dilation as the end approaches, cyanosis of the face and fingers, followed by abolished reflexes, deep coma, paralysis of the respiratory centres and death.

Therapeutic Uses—Opium is given to relieve severe pain from any cause, except in cerebritis and to allay any irritation. As an antispasmodic it is extensively used. It allays irritation and produces sleep in insomnia, sciatica, neuralgia, lumbago, cancer, intestinal, renal or hepatic colic, calculi etc; also in tetanus, in morbid states of the abdominal viscera, as gastritis, gastrodynia, hernia and in diseases of the urino-genital system. To check

excessive secretion it is largely used in diarrhœa, dysentery, nerv-
and sympathetic vomiting and in excessive expectoration; also
iabetes, ptyalism and leucorrhœa.

(R. N. Khory. Vol. II p. 49.)

ભાવાર્થ—ઔષધોપયોગી માત્રામાં અફીણનું સેવન કરવાથી પ્રથમ તેો
અર્ધશ્વેત, મગજ અને હૃદયમાં ઉત્તેજના થાય છે, અને પછી સમસ્ત દેહમાં
પ્રાદ થાય છે. સાધારણતઃ અફીણ વેદનાહર, નિદ્રાજનક, આક્ષેપનાશક,
કારક, માદક અને મગજની સ્ફૂર્તિને હાનિકર છે. અફીણની ક્રિયા પ્રધાનતઃ
ગ્રંથી અને પૃષ્ઠવંશીય નર્વસેન્ટર્સના ઉપર થાય છે, અને પછી એ નર્વ
કેન્દ્રોના આખા શરીરની સમસ્ત ઇન્ડ્રિયો ઉપર પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવે છે.
એ તળીયે આવેલી 'ગેંગ્લીયા'ને સ્પર્શ કરે છે અને આંખના ડોળા
થતા જાય છે, ઉલટી થવી શરૂ થાય છે અને શ્વાસોર્ધ્વાસ મંદ પડે છે.
જીભ ઉપયોગથી પહેલવહેલું કરોડ રજ્જુમાં રહેલું નીલ તત્ત્વ (Greyish
color) ઉશ્કેરણા પામે છે અને પછી ખેચતાણુ વધે છે. આ પછી જોવાની
સ્પર્શ અનુભવવાની શક્તિનો અવસાદ થઈ જાય છે. ચામડી નીચે
નાડી ચક્રો (Cutaneous vessels) બંદાં થાય છે અને કાનની બહાર
તા જણાય છે, હુખરસ અને ચામડી ઉપર ગુલાબી રંગનાં ચક્રરડાં-ફેદલા
રે જણાય છે. આ પછી ફીકાશ અને હાથપગ ઠંડાં થવા લાગે છે. જન-
ત્રિયો પણ ઉશ્કેરાઈ જાય છે. ઔષધોપયોગી માત્રામાં અફીણ લીધું હોય તેો
પુ અને પરસેવો વધે છે પણ શરીરના બીજા સ્ત્રાવ જેવા કે પિત્ત, ક્ષેપ્ત
રસાદિ સ્રાવનો દ્વાસ થઈ જાય છે. વળી મુખમાં અને ગળામાં શોષ પડે
પાચનશક્તિ ઓછી થાય છે; પિત્તસ્ત્રાવ પણ કમી થાય છે અને પરિણામે
ગ્રયાત થાય છે. વળી હૃદયનો વેગ વધે છે અને નાડી પણ વેગવતી થાય
મસ્તિષ્કનું કાર્ય વધી જાય છે અને નવાં નવાં સ્વપ્નો આવે છે અને
તત્તા ધીમે ધીમે આવતી જણાય છે. આ પછી ઝોકાં ખાવાં શરૂ થાય
મને પછી પ્રશાંત ગાદ નિદ્રામાં દરદી પડે છે. જાગતાં વેંતજ માથાનો
વો, કબજીયાત, અજીર્ણ અને ઉત્સાહભાગ-વિગેરેનો અનુભવ થાય છે.
બધાંની શાન્તિ માટે વળી પાછો મોટો ડાઝ-મોટી માત્રા-લેવાની દરદીને
પડે છે. પૂરેપૂરી માત્રામાં (full doses) અફીણનું સેવન કરવાથી
માં ઉત્તેજનામૂલક લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ આ ઉત્તેજના અધિક
સુધી ટકતી નથી. પછીની અસરો બહુ જ સ્પષ્ટ રૂપમાં જણાય છે:-મુખ
ંત શુષ્ક થઈ જાય છે, પાચનક્રિયા અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, ઉલટીના ઉબકા
યા કરે છે, ઉલટી થાય છે, પુબ્કળ પરસેવો થાય છે. હૃદયાવસાદ થાય છે;

રક્તસંવહન મૃદુ થઇ જાય છે; ધાતુભા દ્વારા પાક (oxidation) વ્યાહત થાય છે અને શરીરની ગરમીમાં પણ હાનિ પહોંચે છે. આંખોની કીકીઓનો સંકોચ થાય છે, નાકમાં અતિશય કંડુ થાય છે, મૂત્રરોધ પણ થાય છે. મગજના અવસાદન પછી તુરંતજ શિરઃપીડા, શિરોધૂણું, મૃદુ અને આયાસસાધ્ય નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસ વિગેરે ઉપસ્થિત થાય છે. વિષવત્ માત્રામાં અક્રીણુ સેવન કરવાથી ગળામાં સસણી બોલે ને અવાજ થાય એવો શ્વાસ બોલે છે, “કામા” થાય છે, નાડીક્ષીણુ અને અંગ ઠંડુ થઇ જાય છે; કીકીઓનો સંકોચ અને વિસ્તાર દેખાય છે. જ્યારે અંત પાસે આવતો જાય છે ત્યારે મુખમંડલ અને હાથપગ વિગેરેમાંથી હૃદયમાં રક્તસ્રોતોનું અતિમ પ્રત્યાવર્તન થવાથી મુખ અને હાથપગનાં આંગળાં નીલવર્ણનાં થઈ જાય છે. સંજ્ઞા તદ્દન જતી રહે છે. નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસકારિણી શક્તિનો અવસાદ અને છેવટે મૃત્યુ થાય છે.

મસ્તિષ્કપ્રદાહ વિના કોઈ બીજી પણ જાતની વેદના ઓછી કરવા માટે અક્રીણુ આપવામાં આવે છે. આંકડીનું જોર ઓછું કરવા સારૂ અક્રીણુ બહુ જ ઘટ્ટથી વપરાય છે. અનિદ્રા, ગૃધ્રસી, આધાશીશી, કટીવાત, કેન્સર અને વિવિધ પ્રકારનાં શૂલ (Intestinal, renal or hepatic colic), પથરી, ધનુષ્ટંકાર, વિવિધ કોષ્ટાંગોનો મારાત્મક પ્રદાહ, અંત્રવૃદ્ધિ, મૂત્ર અને શુક્રાશય સંબંધીય પીડા-વિગેરેમાં અક્રીણુનું સેવન કરવાથી દુઃખ કમી થાય છે અને રોગીને ઉંઘ આવી જાય છે. અતિસાર, આમ અને રક્તાતિસાર, વાયુજન્ય અને ઉપસર્ગીભૂત વમન (sympathetic vomiting), બહુ જ શ્લેષ્મનિર્ગમન, બહુ મૂત્ર, પ્રચુર લાલાસાવ અને પ્રહર વિગેરે રોગોમાં અક્રીણુ બહુ જ ફાયદા સાથે વપરાય છે.

(આર. એન. ખોરી. ભા. ૨ પા. ૪૯)

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૬૮૭; Indi. Medi. Plants p. 77; N. p. 13; Indi. Drug p. 217.

૧૭ દારૂડી

N. O. Papaveraceæ

નામો—દારૂડી (ગુજરાત-કાઠિયાવાડ); પીવળા ઘોત્રા, કોંટેઘોત્રા (મરાઠી); સલ્વાનાશી, ઉજરકોંટા (હિંદી); શીયાલકોંટા (બંગાલી); Mexican Poppy-મેક્સીકન પોપી (અંગ્રેજી); Argemone Mexicana-આરજેમેન મેક્સીકાના (લેટીન).

વર્ણન—દાડીના છોડવા શીયાળાની શરૂઆતમાં ઘણા ઉગે છે. તે ૨ થી ૪ ફૂટ ઉંચા થાય છે. છોડવા ઉપર તીક્ષ્ણ કાંટા આવેલા હોય છે. આ છોડવાનો કોઈ પણ ભાગ ત્રેહતાં તેમાંથી સોના જેવા પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. એના કોમળ ભાગમાંથી રસ વિશેષ નીકળે છે. આખા છોડ ઉપર ભસ્મી-રંગની અત્યંત ખારીક છારી છે; તે આંગળીથી ઘસતાં ઉતરી જાય છે અને એ છારી નીચે છોડવાનો રંગ સ્પષ્ટ રીતે લીલો દેખી શકાય છે. પાન ઉત-કંટાના પાન જેવાં લાંબાં કોરે કપાયલાં હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે; ડીંટડી હોતી નથી. પાન શાખાને ચોટડુક થઈને નીકળેલાં હોય છે. પાનના દરેક પુષ્પામાં અકેકો લાંબો અણીદાર કાંટો હોય છે. પાનની નસો ખડી જેવી સફેદ હોય છે જેથી પાનનો રંગ ચિત્રિત દેખાય છે. પાનની વાસ ઉચ્છ હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં હોય છે. પુષ્પબાહ્યકોષનાં પત્રો ૩ હોય છે. પુષ્પાભ્યંતર કોષની પાંખડીઓ ૬ હોય છે.

પાણીના ધોરીઆઓના કાંઠે, ખાડાઓમાં, તલાવમાં, ખાખોચીયામાં આ છોડ બહુ થાય છે.

Constituents—The leaves and capsules contain morphia. The seeds contain an oil 36 p. c. Carbohydrates and albumen 49 p. c. Moisture 9 p. c, and ash 6 p. c. The ash contains alkaline phosphates and sulphates.

Actions and Uses—The juice is alterative, and used in syphilis, leprosy and gonorrhœa along with the juice of aristolochia bracteata. The seeds are narcotico-acrid. The oil and extract from the seeds are laxative and sedative, combining the action of Castor-oil and cannabis indica. The oil is used in Cholera, dropsy, painful colic. As substitute for ipecacuanah, the seeds are given in dysentery and other intestinal affections. Locally the juice or the oil is used as a soothing application to indolent ulcers, herpetic eruptions, leucoderma, syphilitic ulcers and warts. It relieves strangury caused by blisters. Fresh root is applied to scorpion bites.

(R. N. Khory Vol. II p. 4.)

ભાવાર્થ—દાડીનો રસ શક્તિવર્ધક ગણાય છે. સીફીલીસ (આંદી) રગતપિત્ત (પત્ત) અને ગનેરીયા વિગેરે રોગોમાં કીડામારીના રસ સાથે તે વપરાય છે. બીજામાંથી નીકળતું તેલ રેચક અને અવસાદક હોવાથી એરંડીયું અને ગાંઝે-બન્નેના ગુણ તેમાં રહેલા છે. આ તેલ કોલેરામાં, શોથમાં, નિ. ૬

ચુંકમાં વપરાય છે. આઈપેકેકચુઆનાના પ્રતિનિધિ તરિકે બીજા અતિસાર અને બીજા આંતરડાનાં ઠરઠોમાં આપવામાં આવે છે. આનો રસ અથવા તેલ વિવિધ જાતનાં ક્ષત ઉપર ઉપયોગી ગણાય છે. સફેદ કોઠ, ઉપદંશજન્ય ક્ષત, દુષ્ટ વ્રણ ઉપર આ તેલ ઉપયોગી છે. બ્લીસ્ટર લગાવવાથી જે મૂત્રકૃચ્છ થાય છે તેનું આ તેલ પ્રશમન કરે છે. આનું તાળું મૂળા વીંછીના ડાંબ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

(આર. એન. ખોરી. ભા. ૨ પાનું ૪૦)

“ કૅંકણુમાં દારૂડીનો રસ દુધ સાથે કુદમાં અપાય છે. આનાં બીજા અને તેનું તેલ હિંદના યૂરોપીયન ડોક્ટરોએ વાપરેલાં છે; અને તેમના ગુણ સંબંધી બારે મતભેદ જણાય છે. કેટલાક માને છે કે ૩૯ થી ૬૦ ટીપાં જેટલી માત્રામાં તેલ મરડામાં—અતિસારમાં ઉપયોગી છે. ઇન્ડીયન ફારમાકોપીઆ માટે લેવાયલી જીભાનીઓ વખતે ઉપરના મતને ટેકો મળ્યો હતો, અને અમારો અભિપ્રાય પણ એ જ છે. ૧૮૬૮માં આ તેલ તપાસી જોનાર ડૉ. ચારબોનીયર ઓછી માત્રામાં આના તેલને શક્તિ આપનાર માને છે. બીજાઓની આની વિરૂદ્ધ ફરિયાદ છે, પણ તેનું કારણ બજારમાંથી લીધેલું અશુદ્ધ તેલ છે. ચોક્ખા તેલમાં ઉપરોક્ત ગુણ અવશ્ય છે જ. ઘણા પ્રયોગોને અંતે તેલ alterative છે એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ૪ થી ૫ ગ્રામની માત્રામાં ફેલકીગરને તેલ મૃદુ રચક લાગ્યું હતું. ઓછી માત્રા તેમ શક્તિપ્રદ ગુણ વધારે અને બીજા બરાબ સ્વાદ જેવી અસર ઓછી છે. ધીમે ધીમે કઢાવ્ય એરંડીયા તેલની જગોએ વાપરી શકાશે. આખા છોડમાંથી જે extract—રસ કિયા કાઢવામાં આવી છે તે શક્તિપ્રદ છે અને દુધ (પીળો રસ) ક્ષત અને અને વ્રણ ઉપર અકસીર છે. આના દુધને આંખમાં લગાડવાથી અમને પોતાને કંઈ પણ બરાબ અસર થયેલી દેખાઈ નથી.

(ડીમક. વૉ. ૧ પાનું. ૧૧૦).

વક્તવ્ય—આ છોડ મેક્સિકોનો વતની છે પણ અત્યારે આખા દેશમાં તે ઢગલાબંધ ઉગે છે. વૈદ્યો આને સ્વર્ણક્ષીરી, હેમક્ષીરી માને છે. પ્રાચીન સ્વર્ણક્ષીરી આ નથી. વધુ માટે “ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન ” (પુસ્તક ૬ ડું અંક ૩ જો)માં “ હેમક્ષીરી એટલે શું હશે ” એ શીર્ષકવાળું માફે ચર્ચાપત્ર વાંચવું.

નવ્યમત—આ છોડનો પીળો રસ ઢવા તરિકે શોથ, કમળો અને ચામડીના રોગોમાં વપરાય છે. આ રસ મૂત્રલ છે, ફાણને ફાવનાર છે અને દુષ્ટ ધારાને સાફ કરે છે. (વૉટ). આનાં બીયાંમાંથી તેલ નીકળે છે જે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના વૈદ્ય ડોક્ટરો શોધક તરિકે વાપરે છે. આ તેલ વિષે સર. ડબલ્યુ.

ઓસાંધેસીના રીપોટ બહાર પડેલો અને તે પછી આ તેલ તરફ ધૃષ્ટા ઉત્પન્ન થયેલી. પણ એ પછી ઘણા ડોક્ટરોના અખતરાને લીધે વળી પાછી એ તેલની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રહેલી છે. આ તેલ ૦ા ડ્રામના પ્રમાણમાં મૃદુ રેચક છે અને ચુંકના દુઃખાવાને પોતાની શામક અસરને લીધે શાંત કરે છે. ઓછી માત્રા અને મૃદુ કાર્ય—આ એ આ તેલના ખાસ ઉત્તમ ગુણો કહી શકાય. તાજું તેલ જુના તેલ કરતાં વધારે ઉપયોગી છે. ચામડીના રોગો ઉપર તેનું કાર્ય બહુ જ પ્રશંસનીય છે. ડૉ. બોનેવીયા અને બીજાઓએ તે વાપરીને ખાત્રી કરેલી છે.

(ઇન્ડિયન મેડીકલ ગેઝેટ ૧૮૬૬. વો. ૧. પા. ૨૦૬)

“ બીજ મૃદુરેચક, વામક, વવમિષાજનક, કફજ અને શીત છે; તેલ સખ્ત રેચક છે, વવમિષાજનક અને કફજ છે. મૂળ રસાયન અને બદ્ય છે. બીજ અને તેલની દમ ઉપર બહુ જ સારી અસર છે.

“ બીજ કફ અને ગળાની શરદીમાં તેમજ ફેફસાંની શ્લેષ્મકલામાં તેમજ દમમાં ઉપયોગી છે. બીજમાં બે કે સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત અસર નથી છતાં યે તેની અસર દમ ઉપર ચોક્કસ છે. આ તેનામાં રહેલી વામક અને વવમિષાજનક, કફજ અને ઉષ્ણ અસરને લીધે હશે. બીજ ખાતાવેંત ઉલટી અને ઉબકા આવે છે અને તેથી ફેફસાંનાં દરદોમાં બીજ દવાઓ કરતાં આ મુંદર દવા છે. મૂળનો ઉપયોગ ત્વંદોષમાં બહુ જ સારો ફાયદો કરનાર છે.”

(મુઇદીન શરીફ. મદ્રાસ.)

દાડેડીનો પીળો રસ ઘી નાખી પરમીયામાં પીવાથી ફાયદો કરનાર છે.

(ડી. આર. થેમ્પસન. એમ. ડી; સી. આઇ. ઇ.)

આ રસ ખસમાં મૂંઢેને બહુ જ ઉપયોગી જણાયો છે. આસી. સર્જન ગૌરીકુમાર મુકરજીને મૂળ ચૂર્ણ—૧ ડ્રામની માત્રામાં કૃમિજન જણાયું હતું.

(આર. એલ. દત્ત. એમ. ડી.)

દિલ્હી તરફ આનાં બીજનો ધુમાડો દંતશલ ઉપર લેવાય છે. ટાંકીમાં (સીપ્રીલીસ) બીજ રેચક અસર સારી કરે છે. લેપ્રસીમાં—ગલતકુશમાં—તે નીચે પ્રમાણે વપરાય છે:—

સવારે વહેલા ૧ તેલો સ્વરસ બુખે પેટે પીવે. ૪૦ દિવસમાં લેપ્રસી મટી જાય છે એમ જણાવે છે.

“ જુના વખતના પણ નરમ પ્રકારના મેલેરીયાના તાવમાં રસ ઉપયોગી છે. એનું કાર્ય શી રીતે થાય છે તે હું જાણતો નથી, પણ તેમાં એવી કંઈ ખાસ અસર છે કે તે મેલેરીયાનાં જંતુને મારી નાખે છે અને સાથે સાથે

મૃદુરેચક પણ છે. મહેં છ સાત ઠરદી ઉપર આ રસ વાપરી જાયો છે. ફક્ત બે ત્રણને જ ફાયદો થયેલો છે એટલે આતરીપૂર્વક તો હું આને માટે કંઈ જ કહી શકતો નથી. રસ કરતાં તેલની બનાવટ વાપરવામાં સારી છે એમ હું માનું છું. સીંચીલીસ અને લેપ્રસીમાં તેલ, લીંબડાના તેલ જેવું જ, રસાયન છે. હજી મહેં આવા કેસોમાં તે વાપરી જાયું તો નથી જ.

આ જવા મ્હારી ધ્યાનમાં બહુ મોડી આવી છે અને મ્હારી માન્યતા છે કે આ દવાનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે. ”

(મેજર. ડી. બી. સ્પેન્સર. આઇ. એમ. એસ.)

નોટ—અત્યારે ઢગલાખંધ ઉગતી ઠાડીને જ્યારે આપણે પરદેશી કહીએ છીએ ત્યારે કેટલાક પુરાણપ્રિય સજ્જનો ઉકળી ઉઠે છે. “તમારે મન તો બધું જ પરદેશી છે ? અંગ્રેજોએ જેમ અસ્માં પહેરાવ્યાં તેમ તમોએ પહેર્યાં છે. પરદેશીઓ તો તમોને પણ પરદેશી કહે છે તેનું શું ? જે કંઈ નવીન દેખ્યું તે પરદેશી ?...”

આ અર્થોના વિષયમાં ઉત્તરવાનું આ સ્થાન નથી. એક રીતે ઉપરની દલીલમાં કેટલુંક સત્ય પણ છે. પરદેશીઓએ ઘણી વનસ્પતિઓને પરદેશી ઠેરવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ આ નિઘંટુમાં તેમની તેવી બુલોને સ્વીકારવામાં નથી આવી. દલીલપૂર્વક તેનો વિરોધ કર્યો છે. જ્યાં સુધી આપણી પાસે અંગ્રેજો જે કહે છે (પછી ભલે તે ખોટું હો કે ખરું હો.) તેની સામે ધરવા જેવી દલીલો ન હોય ત્યાં સુધી પશ્ચિમના એ વિક્રાનોની બુદ્ધિની મહેનતને શું તદ્દન જતી જ કરવી ? ઠાડી દેશી છે એમ ઠેરવવા માટે આપણી પાસે શું પુરાવો છે ? પ્રાચીન સ્વર્ણક્ષીરી એ તો હિમાલયમાં થનારી, સારિવા જેવાં પાનવાળી, જેમાંથી કંકુક મળે છે તે વનસ્પતિ હતી; અને છતાં પણ બહુ જ શ્રદ્ધાપૂર્વક આપણે ઠાડીને જ તેના પીળા રસ ઉપરથી સ્વર્ણક્ષીરી કહેતા આવ્યા છીએ. પશ્ચિમના વિક્રાનો કેઈ હેતુપુરઃસર જ જીક નથી લખતા—તેમની તર્કસરણી વખતે બુલભરેલી હોય ખરી. પણ તેટલા ઉપરથી તેમનું બધું જ જીકું ન માની લેવું જોઈએ.

આવી માન્યતા મોટે ભાગે પ્રચલિત હોવાથી આટલો ઇન્સારો કરવો અહિં વ્યાજબી ધાયો છે.

ઉદ્દેશ—Indi. Medi. Plants p. 79; રૂ. નિ. પા. ૧૧૫; વ શા. પા. ૨૩; N. p. 13; Watt I p. 306.

ક્ષેત્રપર્પટાદિ વર્ગ.

N. O. Fumariaceæ

૧૮ શાહતરા પિત્તપાપડો

નામો—ક્ષેત્રપર્પટ: (સંસ્કૃત); શાહતરા પિત્તપાપડો (ગુજરાતી); પિત્ત-
પડા (મરાઠી); પિત્તપાપડા, શાહતરા (હિંદી); બનસલ્ફા (બંગાલી);
હતરા, શાત્રા (પર્સીયન-સિંધી); *Fumaria parviflora*-ફ્યુમેરીયા પાર્વી-
ફારા (લેટીન).

વર્ણન—શાહતરા પિત્તપાપડાના છોડવા બા થી ૨ ફુટ લાંબા થાય
તે કોઈવાર ઉભા અને કોઈવાર જમીન ઉપર પથરાયલા પશુ હોય છે.
ત્યારે ઉભા હોય છે, ત્યારે તેમાં શાખાઓ ઘણી હોય છે. જમીન પર પથ-
રાયેલા હોય છે ત્યારે ઘણી શાખાઓ નીકળેલી જેવામાં આવે છે. પાન ગાજ-
ના પાન જેવાં બહુ વિભાગિત, આંતરે આવેલાં અને શાખાઓ કરતાં વધારે
વાં હોય છે. ફુલ ઘેળાં કે ગુલાબી રંગનાં, ને તેનાં ટેરવાં બાંધુકા રંગનાં
થાય છે. ફળ લમરડા-ગરીયા-જેવા આકારનાં નાનાં હોય છે. મહા ફાગળમાં
ફળ આવે છે. છોડવાનો દેખાવ શીકા લીલા રંગનો હોય છે.

હિંદુસ્તાનના ઘણા ખરા ભાગોમાં—ખાસ કરીને ખેડાણ ખેતરોમાં વધારે થાય છે.

પિત્તપાપડાના નામથી ગુજરાતમાં ઘણા છોડવા અને વસ્તુઓ ઓળખાય
આખરાનાં બીજ અને ખડસલીયાને પશુ પિત્તપાપડા તરિકે જ ઓળખ-
માં આવે છે, પશુ આ સ્પષ્ટ રીતે ઓળખાય એટલે તેનું નામ શાહતરા
તપાપડા જ યોગ્ય છે.

ઉપયોગ—નજીવા તાવોમાં આ છોડ ઉપયોગી છે. તે કૃમિદા, મૂત્રલ,
હલ અને શોષક છે. ચામડીના રોગોમાં રક્તશુદ્ધિ કરનાર છે.

(ખેડન પાવેલ.)

વિષમજ્વરમાં મરી સાથે આ છોડનું ચૂર્ણ વપરાય છે. (રાયલ). મુસ-
ાન લેખકો આ છોડને મૂત્રલ, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, શોષક અને કફદ-
ર્પ છે. (ડીમક.)

તાવમાં અને અજીર્ણમાં આ છોડ ઉપયોગી છે એમ જીનાગઢવાળા સ્વ.
શેવનદાસ ડોક્ટર જણાવે છે.

લેપ્રસીના રોગમાં આ છોડ ઉપયોગી છે એમ ડૉ. થોર્નટનનો અભિપ્રાય છે.
ફાર્માકોપ્રીયા ઇન્ડીકાના કર્તાઓ જણાવે છે કે આ છોડ આંતરડાંની
તાકાતને લઈને થયેલા અજીર્ણમાં તેમજ ચામડીના રોગોમાં અત્યંત
યોગી છે.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૨૫; N. p. 14; Watt III p. 454; Indi-
di. Plants p. 86.

૧. રાષ્ટ્રિયદિ વર્ગ

N. O. Crucifereæ.

૧૯ કોળી

નામો—દલમાલિની, કેમુક: (સંસ્કૃત); કોળીજ (ગુજરાતી); Cabbage (અંગ્રેજી); Brassica oleracea—બ્રેસિકા ઓલેરેસીયા (લેટીન).

પરિચય— કેમ્બુપત્રાદલમાલિની । કેલુટ: સ્વલ્પવિટપ: સ્વાદુકન્દશ્ચ પોલિની ॥
॥ નિ. ર. ॥

ગુણા:— કેમુકં: કટુકં: પાકે તિક્તં ગ્રાહિ હિમં લઘુ ।
દીપનં પાચનં હૃદયં કફપિત્તજ્વરાપહમ્ ॥
કુષ્ઠકાસપ્રમેહાર્શનાશનં વાતલં કટુ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

વક્તવ્ય—કોળીજ, કોલીફલાવર, નોલકોલ, બ્રોકોલી વિગેરે શાકો પરદેશી છે નિબંધ રતનાકરે દલમાલિની નામ બરાબર રાખેલું છે. એનું શાક ખાવામાં સરસ છે. મૂળાને લગતી પુશ્પો હોય છે. આજકાલ તેનું વાવેતર ખૂબ થાય છે. ગુણુ—કોળી દીપન અને પાચન છે. કફ, પિત્ત, તાવ, ક્રુષ્ઠ, ખાંસી, પ્રમેહ, અર્શ વિગેરેનો નાશ કરનાર છે; વાયુ કરનાર છે; કટુ છે; લઘુ છે. તિક્ત અને ગ્રાહી છે.

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૬૪૫.

૨૦ અશેળીયો

N. O. Crucifereæ.

નામો—દરકુળ્ણ:; અહાલિમ:; રક્તવીજ:; ચંદ્રસૂર: (સંસ્કૃત); અશેળીયો (ગુજરાતી); અહેલીમ (મરાઠી); ચંદ્રસૂર (હિંદી); કૉમનકેસ (અંગ્રેજી); લેપીડીયમ સેટાર્ધવમ—Lepidium sativum (લેટીન).

પરિચય:— અશાલિકે કાલમેષી દરકુળ્ણશ્ચ કીર્તિત: ।
દીર્ઘવીજો રક્તરાજી તથા સિદ્ધપ્રયોજના ॥

ગુણા:—

દરકુળ્ણો વાતશૂલગુલ્મઘ્ન: સ્તન્યપુષ્ટિકૃત્ ।

બલ્યો વાજીકર: પાનાત્ લેપાચ્છોણિતશૂલનુત્ ॥

॥ શોઢલ: ॥

અભિષ્ણાતરુજં હન્તિ સદુગ્ધોદરકૃષ્ણકઃ ।

ત્વગ્દોષાન્વાતરોગાંશ્ચ નેત્રરોગાન્સશોણિતાન્ ॥

આહારિભં મતં ચોષ્ણં તિક્તં ત્વગ્દોષનાશનમ્ ।

વાતં ગુલ્મં નાશયતિ एवं પ્રોક્તં ચિકિત્સકૈઃ ॥

॥ નિષંદુરત્નાકરઃ ॥

વર્ણન—“ અશેળીઆના છોડવા ૧ થી ૧૫ કુટ ઉચ્ચ થાય છે. તે શિયાળે નેહ તરિકે ઉગે છે. મૂળ પાસેનાં પાન લાંબી ડીંટડીવાળાં અને વિભાગિત હોય છે અને ડાંડીપરનાં ડીંટડી વગરનાં અને સાંકડાં હોય છે. તે પર સફેદ રેછાળ હોય છે. એ છોડવાના પ્રમાણમાં એમાં કુલ ઘણાં આવે છે. તે ઘોળાં કે શુભાળી રંગનાં અને ઘણાં ખારીક હોય છે. બીજ રતાશ લેતા રંગનાં હોય છે. ”

ગુણુ—વાતફ, બદ્ય, સ્તન્યપુષ્ટિકર, ત્વગ્દોષહર, ઉષ્ણ, તિક્ત, શુદ્ધમ્ન.

ઉપયોગ—પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી અશેળીઆનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ શોધ્યો જડતો નથી; પણ તેનો ઉપયોગ આપણા દેશમાં ઘણા વખત થયાં થતો આવ્યો છે. કેડના દુઃખાવા માટે, નખળાઇ માટે, ધાતુપુષ્ટિ માટે આપણાં સ્ત્રીપુરૂષો તેનો ઉપયોગ ઘણા વખતથી કરતાં આવ્યાં છે. અશેળીઆનાં બીની રાખ કમ્બર રહી ગઈ હોય, સાંધા દુઃખતા હોય તે ઉપર પીવાય છે. ઘણા પૌષ્ટિક પાઠોમાં અશેળીઓ નાખવામાં આવે છે. મેદાલકડી, આંખાહલહર સાથે અશેળીઓ વાટી કમ્બર વિગેરે ઉપર લગાડવામાં આવે છે. પેસાળ સાફ લાવે છે.

વૃક્ત્ય—ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, ધન્વંતરિનિધંદુ—વિગેરેમાં અશેળીઆનો ઉલ્લેખ નથી. પહેલવહેલો અશેળીઓ લાવપ્રકાશે વાપર્યો છે. તે અશેળીઆના પર્ચોનો નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

ચંદ્રિકા ચર્મહન્ત્રી ચ પશુમેહનકારિકા ।

નંદિની કારવી મદ્રા વાસપુષ્પા સુવાસરા ॥

આ બધાં નામોનો અશેળીઆ સાથે શું સંબંધ હશે? લાવપ્રકાશકાર એને “....હિતં દિક્ષાવાતસ્તેષ્માતિચારિણામ્ । અસૃગ્વાતગદદેષિ બલપુષ્ટિવિવર્ધનં ॥ ” ગણે છે. વૈદ્યકશબ્દસિંધુકાર એને ‘વનમેથિકાયામ્’ એમ કહે છે.

Actions and Uses—The seeds are said to be tonic, alterative, aphrodisiac, stimulant and aperient. As an alterative they are useful in chronic enlargements of the liver and spleen. The

bruised seeds mixed with lime-juice, and spread on a piece of linen are used as an application for the relief of internal inflammations and rheumatic pains. As an aphrodisiac, confection of it is given in seminal debility and leucorrhœa. Rābri made of asālia, ghee and sākar is commonly used as a restorative by native women. It is one of the ingredients of purgative mixtures.

Dose—aperient $\frac{1}{2}$ dr, alterative grs. x, aphrodisiac grs. xv.

ભાવાર્થ—અશેળીઓ બહુ, રસાયન, સ્નિગ્ધ, ઉત્તેજક છે. અને કુકડીયા ખાંસીમાં આનો શીતકષાય ગુંદર સાથે અપાય છે. રક્તશોષક તરિકે તે યકૃત અને પ્લીહાના વધારામાં વપરાય છે. બીને શેકી નાખી, લીંબુના રસમાં પલાળીને કપડા ઉપર ચોપડી તે પટ્ટી સ્નાયુશુલ અને અંદરથી થતા દુઃખાવા ઉપર લગાડવાથી ફાયદો થાય છે. કમતાકાત અને પ્રદર જેવાં દરદોમાં અશેળીઆનો મુરખો વાપરવામાં આવે છે. અશેળીઆની રાખમાં ઘી અને સાકર નાખીને તે પીવાથી સ્ત્રીઓ ગર્ભેલી શક્તિ પાછી આવે છે એમ માને છે. રેચની દવાઓ સાથે અશેળીઆની મેળવણી કરવામાં આવે છે. (ખેરી)

ઉદ્ભવ—ર-નિ-પા. ૫૫૩; Indig. Drugs p. 175; Indi. Medi. Plants p. 96.

નવ્યમત—મુદ્દલીન શરીર નીચે પ્રમાણે અશેળીઆ માટે લખે છે:—
“જ્યાં જ્યાં રાઈનો બાહ્ય ઉપચાર કરવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં અશેળીઓ પણ એના જેટલો જ કાર્યકર્તા છે. ઝેરના વારણ માટે અશેળીઆનો બડો લુવાબ ઉપયોગી છે.” રાઈના કરતાં પણ અશેળીઓ વધારે દાહક છે એમ તે માને છે. તેમના મત પ્રમાણે પરદેશથી આયાત થતા ટ્રેગેડેન્થ અને ગમઅરેબીકનું અશેળીઆનો લુવાબ સાફ પ્રતિનિધિ છે. આની સારામાં સારી અસર તો આમાતિસાર અને સંઘ્રહણી ઉપર છે. ચીકણો બડો ઠંડો લુવાબ આંતરડાંની શ્લેષ્મકલાને બલ આપીને પોતાનું કાર્ય સારી રીતે બજાવે છે—”

Indi. Medi. Plants. P. 97.

૨૧ મૂળા

N. O. Cruciferae.

નામો—મૂલકમ્ (સંસ્કૃત); મૂળા (ગુજરાતી); મૂલા (મરાઠી. હિંદી. બંગાલી); Radish-રેડીશ્ (અંગ્રેજી); Raphanus sativus—રેફેનસ સેટાઇવસ (લેટીન).

गुणाः—

मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामत्रिदोषनुत् ।
तदेव स्विन्नं स्निग्धञ्च कटूष्णं कफघातनुत् ॥
त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ।
चाणारूयं मूलकं तिक्तं कटूष्णं रुच्यदीपनम् ॥
कफघातकृमीन् गुल्मं नाशयेत् ग्राहकं परम् ॥
आटवीमूलकम् तिक्तं विपाके कटुकं तथा ।
पित्ताविरोधि कफहा गुरु स्याद् वातनाशनम् ॥

॥ अ. नि ॥

मूलकं तीक्ष्णमुष्णञ्च कटूष्णं ग्राहि दीपनम् ।
दुर्नामिगुल्महृद्रोगघातघ्नं रुचिरं गुरु ॥
सोष्णं तीक्ष्णं च तिक्तं मधुरकटुरसं मूत्रदोषापहारि
श्वासाशःकासगुल्मक्षयनयनरुजानाभिशूलामयघ्नम् ।
कंठ्यं बल्यं च रुच्यं मलविकृतिहरं मूलकं बालकं स्यात्
उष्णं जीर्णञ्च शोफप्रदमुदितमिदं दाहपित्तास्रदायि ॥
आमं संग्राहि रुच्यं कफपवनहरं पक्वमेतत् कटूष्णम्
भुक्तेः प्राग्भक्षितं चेत् सपदि वितनुते पित्तदाहास्रकोपम् ।
भुक्त्या सार्धं तु जग्धं हितकरबलकृत्, वेशवारेण तच्चेत्,
पक्वं हृद्रोगशूलप्रशमनमुदितम् शूलरूग्धारि मूलम् ॥

॥ रा. नि ॥

लघुमूलं कटूष्णं स्यात् रुच्यं लघु च पाचनम् ।
दोषत्रयहरं स्वर्यम् ज्वरकासविनाशनम् ॥
नासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ।
महत् तदेव रूक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
स्नेहसिद्धं तदेव स्यात् दोषत्रयविनाशनम् ॥

॥ भावप्रकाशः ॥

शुष्कं त्रिदोषशमनं शोथघ्नं गरजिल्लघु ।
तत्पुष्पं कफपित्तघ्नं तत्फलं कफघातजित् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।

स्निग्धसिद्धं विशुष्कन्तु मूलकं कफवातजित् ॥

॥ चरकः ॥

चरक—

१ शुष्कार्शःसु—शुष्कमूलकपिण्डैर्वा....स्वेदयेत् पोष्टलीकृतैः ।

चि-अ. ९

२ अर्शःसु—शुष्कमूलकयूषं वा....छागलं वा रसं दद्याद् यूषैरेतै-
विमिश्रितम् ॥ चि-अ-९.

३ प्रवाहिकायाम्—तं मूलकानां यूषेण....भोजयेत् ॥ चि-अ-१०.

४ ग्रन्थिविसर्पे—सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा....शुष्कमूलककल्मेण ।
चि-११.

५ कफशोथे—शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥ चि-१७.

६ हिक्काश्वासयोः—शुष्कमूलकयूषश्च हिक्काश्वासनिवारणः ॥
चि-२१.

७ वातकासिणः पथ्यार्थम्—....मूलकं सुनिषण्णकं....शस्यते
वातकासे तु.... ॥ चि-२२

सुश्रुत—

८ कर्णशूले—मूलकस्य च स्वरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे ॥
उ. २१.

चक्रदत्त—

९ कफवातात्मके ज्वरे—ह्रस्वमूलकयूषस्तु कफवातात्मके हितः ॥

१० सिध्मे—शिखरिरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मं....
नाशयति ॥

११ शीतपित्ते—शुष्कमूलकयूषेण.... । भोजनम् सर्वदा कार्यम् ॥

भावमकाश—

१२ विसूच्याम्—बालमूलस्य तु कायः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
विसूचीनाशनः श्रेष्ठः जठराग्निविवर्द्धनः ॥

शोढल—

१३ शोफे—मूलकं च तिलेनाशु सर्वशोफहरं परम् ॥

वैद्यकभां भूणानो उपयोग

चरक—

१ सुका डरसभां—सुका भूणानी पोष्टीस करीने डरस उपर
शेक करवो. चि-अ-६

२ डरसभां—सुका भूणानो यूष पीवो. चि-अ-६.

- ૩ ઝાકામાં—મૂળાનો યૂષ ખવડાવવો. ચિ-૧૦
 ૪ અન્થિ વિસર્પમાં—સુકા મૂળાની લુગદી વડે, સ્કેન્સાજ ગરમ કરીને લેપ કરવો. ચિ-૧૧.
 ૫ કફજન્ય સોજામાં—મૂળાનો ગરમ રસ સેચન કરવો. ચિ-૧૭.
 ૬ હિક્કા અને શ્વાસમાં—સુકા મૂળાનો યૂષ પીવાથી હેડકી અને દમ મટે છે. ચિ-૨૧
 ૭ વાતજન્ય ખાંસીમાં—મૂળાનું શાક ખાતું સાફ છે. ચિ-૨૨.
 સુશુત— ૮ કાનમાં ચસકા મારતા હોય તો—મૂળાના ગરમાગરમ સ્વરસનાં કાનમાં ટીપાં નાખવાં. ઊ-૨૧.
 ચક્રદત્ત— ૯ કફવાતાત્મક જ્વરમાં—કુમળા મૂળાનો યૂષ કફવાતાત્મક તાવમાં સારો છે.
 ૧૦ સિદ્ધમકુષ્ઠમાં—મૂળાનાં ખીજ અથેકાના રસમાં વાટીને ચોપડવાં.
 ૧૧ શીળવામાં—સુકા મૂળાનો યૂષ હમેશાં પીવો અને ખાવામાં લેવો.

ભાવપ્રકાર-૧૨ કાલેરામાં—કુમળા મૂળાનો કવાથ, પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવો.
 શોઢલ— ૧૩ સર્વ જાતના સોજામાં—તલ સાથે મૂળાનું સેવન કરવાથી દરેક જાતના સોજા મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે અહિતતમ આહારમાં મૂળાનો ઉલ્લેખ કરતાં કહેલું છે કે ‘મૂલકમ્ કન્દાનામ્’ અર્થાત્ કંદોમાં મૂળો અધમાધમ છે. દશેમાનિમાં મૂળાનો ઉલ્લેખ નથી. ઘણે ઠેકાણે મૂળો યોગ્યલો જણાય છે.

Actions and Uses—The seeds and leaves are diuretic, laxative and lithontriptic. The root is used as an edible vegetable. All parts of the plant are used in urinary diseases and in cases of gravel.

R. N. Khory P. II-63.

ભાવાર્થ—ખીજ અને પાંદડાં મૂત્રલ, રેચક અને અશ્મરૂઢ છે. મૂળ (કંદ) શાક તરિકે વપરાય છે. આ છોડનો દરેક ભાગ પેસાળના રોગોમાં અને પથરીમાં ઉપયોગી છે. ખોરી. ભા. ૨-પા-૬૩.

નબ્યમત—સ્ટુચુઅર્ટ જણાવે છે કે મૂળાનાં ખીજ પંજાજ તરફ આર્ત-વજનક તરિકે વપરાય છે.

૧ હામ જેટલી માત્રામાં ધીજ પરમીયામાં ઉપયોગી છે. મૂળા અર્થ અને હોજરીની વેદનામાં તે ભણીતી હવા છે. (વૅટ)

તાજ પાનનો રસ મૃદુરચક અને મુત્રલ છે.

મોટી માત્રામાં અને તે પણ વારંવાર આપવાથી ધીજ ઉલટી કરે છે પણ આથી ધીજ ઉલટી કરનાર છે એમ ન જ કહેવાય. (મુધનીન શરીફ)

ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૬૮.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૩૧૭; Indi. Medi. Plants p. 97.

૨૨ રાઇ

N. O. Cruciferae

નામો—રાજિકા, આસુરી, તીક્ષ્ણગંધા (સંસ્કૃત); રાઇ (ગુજરાતી); Mustard seed—મસ્ટાર્ડ સીડ (અંગ્રેજી); Brassica nigra—બ્રેસીકા નાઇગ્રા (લેટીન).

પરિચય:— રાજિકા પીતપુષ્પા ચ તીક્ષ્ણાસ્યાન્મૂલકચ્છદા ॥

॥ શિબરત્ત: ॥

ગુણા:— રાજિકા કફપિત્તબ્ધી તીક્ષ્ણોષ્ણા રક્તપિત્તકૃત ।

કિંચિદ્રૂક્ષાગ્રિદા કંઙ્કુષ્ઠકોટક્રમીન્ હરેત્ ॥

અતિતીક્ષ્ણા વિશેષેણ તદ્વત્ કૃષ્ણાપિ રાજિકા ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

આસુરી કઠુતિક્તોષ્ણા વાતપ્લ્હીહાર્તિશૂલનુત્ ।

દાહપિત્તપ્રદા હન્તિ કફગુલ્મક્રમિત્રણાન્ ॥

॥ રા. નિ ॥

ગુણુ—રાઇ કફ અને પિત્તને હણનારી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને રક્તપિત્તને કરનારી છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, કંડૂ, કોઠ, ચકરકાં, કૃમિ વિગેરે હરે છે.

ભાવપ્રકાશ.

વૃક્તવ્ય—ચરકમાં આસુરી કે રાજિકા શબ્દો નથી. રાજક્ષવક શબ્દ પણ ઠેકાણે ચોભયલો છે; પણ ચક્રપાણિદત્ત તેનો અર્થ ‘ દુર્ગિકા ’ (સ. ૪-૨૬, સ. ૨૭-૮૭) આપેલો કરે છે. સુશ્રુતમાં પણ રાજિકા કે આસુરીનો ઉલ્લેખ નથી. ‘ રાજક્ષવક ’નો ફક્ત એક જ વખત ઉલ્લેખ છે; પણ તેના ગુણ ‘ સંગ્રાહિ શીતલ ’ હોવામાં તે રાઇ ન હોય એમ જણાય છે. કેલ્કલુ પણ કહે છે—

રાજક્ષવકઃ કૃષ્ણરાજિકા, અન્યે તુ રાજક્ષવકઃ વૃહત્પત્રઃ ક્ષવથુકાકાર ઇત્યાહુઃ ॥ ” સુ. ૬-૨૭૬. એટલે ચરક સુશ્રુત બન્નેમાં રાધનો ઉલ્લેખ નથી. રાજક્ષવક હશે ?

રાધનાં પ્લાસ્ટર દુખાવાવાળા ભાગ ઉપર ચકસીર છે એ સર્વ કોઈ બાંધે
૧. ઉલટી કરાવવા માટે પથ્થુ તે કામ આવે છે.

રાધનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ હાથ નથી આવ્યો.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૩૨૭; Indig. Drugs p. 52; Indi. Medi-
lants p. 92.

૨૩ સરસવ

N. O. Cruciferae

નામો—સર્ષપઃ, સિદ્ધાર્થઃ, મૂતધ્નઃ, કટુસ્નેહઃ (સંસ્કૃત); સરસવ (ગુજ-
તી); શિરસ (મરાઠી); સરસોં (હિંદી); શ્વેતસરિષા (બંગાલી); સર્ષક
શરસી); Rape-રેપ (અંગ્રેજી); Brassica Campestris-બ્રેસીકા કેમ્પે-
રીસ (લેટીન).

જ્ઞાઃ— ગૌરસર્ષપકોડત્યુષ્ણો રક્ષોઘ્નઃ કફવાતજિત્ ।
કિમ્યામકણ્ડૂકુષ્ઠઘ્નઃ શ્રુતિશીર્ષાનિલાર્ચિજિત્ ॥
તદ્વત્ રક્તસ્તુ સિદ્ધાર્થઃ તિત્તઃ સિઘ્ધોષ્ણકઃ કટુઃ ॥

॥ ધ. નિ ॥

સિદ્ધાર્થઃ કટુતિત્તોષ્ણઃ વાતરક્તગ્રહાપહઃ ।
ત્વગ્દોષશમનો રુચ્યઃ વિષમૂતવ્રણાપહઃ ॥

॥ રા. નિ ॥

સર્ષપસ્તુ રસે પાકે કટુઃ હ્રદ્યઃ સતિત્તકઃ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણઃ કફવાતઘ્નો રક્તપિત્તાગ્નિવર્દનઃ ॥
રુક્ષો હરેત્ વ્રણં કણ્ડું કુષ્ઠકોષ્ઠકૃમિગ્રહાન્ ।
યથા રક્તસ્તથા ગૌરઃ કિન્તુ ગૌરો વરો મતઃ ॥
તીક્ષ્ણોષ્ણં સાર્ષપં નાલં વાતશ્લેષ્મવ્રણાપહમ્ ।
કણ્ડૂવામિહરં દદ્રુકુષ્ઠઘ્નં રુચિકારકમ્ ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

ત્રિદોષં વદ્ધવિષ્મૂત્રં સાર્ષપં શ્વાકમુચ્યતે ॥

॥ ચરકઃ ॥

- ચરક— ૧ કુષ્ઠે—સર્ષપકરણકોશાતકીનાં તૈલાનિ ।....કુષ્ઠેષુ હિતાન્યાહુઃ ।
ચિ-૭.
- સુશ્રુત— ૨ ઉરુસ્તમ્ભે—દિશ્વાચ મૂત્રાદયૈઃ કરણફલસર્ષપૈઃ ॥ ચિ-અ-૧.
૩ શ્લીપદે—પિબેત્ સર્ષપતૈલં વા શ્લીપદાનાં નિવૃણયે ॥ ચિ-અ-૧૯.
- હારીત— ૪ અપસ્મારોન્માદાદિષુ—નક્તમાલકવીજાનિ તથા ચ ગૌર-
સર્ષપાઃ । નસ્તમૂત્રેણ પિષ્ટૈસ્તુ ગુહી છાયાવિશોષિતા ॥ અહ્નનં
હન્ત્યપસ્મારં ઉન્માદશ્ચૈવ દારુણમ્ ॥ ચિ-અ-૧૯.
- ૫ દન્તરોગે—....ઘર્ષો લવણસર્ષપૈઃ ॥ ચિ-૪૧
- વંગસેન— ૬ વાતરક્તે—ગૌરસર્ષપકલ્કેન પ્રદેહો વાતરક્તહા ॥
- શોઢલ— ૭ શ્લીપદે—વાર્તાકપત્રસંમિશ્રૈઃ સર્ષપૈઃ પરિપેષિતૈઃ લેપનં સંપ્રશં-
સન્તિ શ્લીપદ્ધનં મિષગ્વરાઃ ॥
- ૮ વિચર્ચિકાયામ્ —લ્પણ્ડે મહાવૃક્ષમવે નિલીનઃ સ્વિન્નઃ કુકૂલે
પુટપાકયુક્તચા । વિચર્ચિકાં સર્ષપકલ્કપિણ્ડો નિહન્તિ
લજ્જાપિવ રાગવેગઃ ॥

વણુન—સરસવ ખેતરોમાં થાય છે. રાઈના જેવા છોડ થાય છે. આમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે જે સરસીયા તેલના નામથી ઓળખાય છે. સર-
સવનાં પાંદડાંનું તથા ટંડીનું શાક કરવામાં આવે છે.

થકમાં સરસવનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ કુષ્ઠમાં—કુષ્ઠમાં સરસીયું તેલ ઉપયોગી છે. ચિ. ૭.
- સુશ્રુત— ૨ ઉરુસ્તંભમાં—કરંજનાં ફલ અને સરસવ-ખન્નેને ગૌમૂત્રમાં
વાટીને ચોપડવાં. ચિ. ૫.
- ૩ હાથીપગામાં—સરસીયું તેલ હમેશાં પીવું. ચિ. ૧૯.
- હારીત— ૪ શ્લીપદમાં અને ગાંડપણુમાં—સફેદ સરસવ અને કરંજનાં
ખીજ-ખન્નેને (સમાન ભાગે) ખકરીના મૂત્રમાં વાટીને
ગોળીઓ બનાવી છાયામાં સૂકવી લેવી. આ ગોળી ધસીને
આંજવાથી અપરમાર અને ઉન્માદ મટે છે. ચિ. ૧૯.

- ૫ દાંતના રોગોમાં—સરસવ અને સિંધાલુષ ઘસવાં. ચિ. ૪૫.
 બંગસેન— ૬ વાતરકા (Gout)માં—સફેદ સરસવનું ચૂર્ણ ચોપડવું.
 શોઠણ— ૭ હાથીપગામાં—રંગણીનાં પાન અને સરસવ-બન્નેને સાથે
 વાટવાં; આ ચોપડવાથી હાથીપથું મટે છે.
 ૮ વિચરિચિકામાં—થોરના ડીંડલામાં સરસવનેા પિંડો મૂકીને
 પુટપાકવિધિથી પકાવી લઇ, તે પિંડો વાટીને ચોપડવો.

વક્તવ્ય—ચરકે ઠંડૂમ, આસ્થાપનોપગ, અને શિરોવિરેચનોપગ દશે-
 માનિમાં સર્વપનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુશ્રુતે પિપ્પલ્યાદિ વર્ગમાં સરસવ ગણાવ્યા
 છે. સુશ્રુતે ઉર્ધ્વભાગહર સંશોધનમાં સર્વવ ગણાવ્યા છે. સફેદ સરસવ ખાસ
 કરીને ઉલ્લેખી માટે સારા છે એમ ટીકાકાર ઉલ્લેખ કરે છે. શિરોવિરેચનમાં
 પણ સુશ્રુતે સર્વવ ગણાવ્યા છે.

ઉલ્લેખ--૩. નિ. પા. ૩૨૦; Indi. Medi. Plants p. 93.

કરીરાદિ વર્ગ

N. O. Capparideae

૨૪ કંથાર

નામો—કંચારી, ગૃધ્રનલ્હી, દુઃપ્રવર્ષા (સંસ્કૃત); કંથાર (શુભ્રશાતી); કાળો કંથારો (પોરબંદર); કંથાર, કંથાર વેલ (મરાઠી); કંથારી (હિંદી); Capparis sepiaria—કેપેરીસ્ સેપીએરીયા (લેટીન).

પરિચય— કંચારી કંથરી કંચા દુર્ધર્ષા તીક્ષ્ણકંટકા ।
તીક્ષ્ણગંધા ક્રૂરગંધા દુઃપ્રવેશાષ્ટધાભિધા ॥

॥ રા. નિ ॥

અહિંસાયાં ચ કંચારી જાલિઃ ગૃધ્રનલ્હી પરા ॥

॥ ગ. નિ ॥

ગુણા:—

કંચારી દીપની રુચ્યા કટુચુષ્ણા તિત્તકા મતા ।

રક્તદોષં કફં વાતં ગ્રન્થિરોગં ચ નાશયેત્ ॥

સ્નાયુરોગં ચ શોફં ચ નાશયેદિતિ કીર્તિતા ।

॥ નિષણ્ડુરત્નાકરઃ ॥

કંચારી કટુતિત્તોષ્ણા કફવાતનિકૂંતની ।

શોફઘ્ની દીપની રુચ્યા રક્તગ્રન્થિરુજાપહા ॥

॥ રા. નિ ॥

૧ ગોધેરકવિષે—ઉષ્ણોદકેન મસ્ટુનં દૃષદિ પ્રપિપ્પ્ય કન્થારિ-
પાદપજટાં કૃતનાવનાનામ્ । ગોધેરકસ્ય ગરલં નયતિ પ્રશાન્તિ-
મર્કશિતાપમરમમ્બુદમાલિકેવ ॥

ગ. નિ. પા. ૬૬૩

વર્ણન—કંથારાનાં ઝાડવાં ૨૦ થી ૩૦ ફીટ સુધી ઉંચાં વધેલાં બેવામાં આવ્યાં છે. એની શાખાઓ ધુંચવાળી ધુગા જેવો આકાર બને છે. વાડમાં એ ઝાડ ઉગાડવામાં આવે છે, કારણ કે એથી ખેતરનું રક્ષણ થઈ શકે છે. એના ધુંગામાંથી ભાગ્યે જ પસાર થઈ શકાય છે. પંચમહાલ તરફ આ ઘણું થાય છે. મૂળ યુગ લંડું હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે, લંબગોળ હોય છે; ડીંટલી ટુંકી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી ઉપર લુચા વાળની ફાળ હોય છે. પાનને ચોળવાથી મૂળા જેવી ગંધ આવે છે. ફુલ સફેદ, શુભ્રીઓના

આકારમાં ચેત્ર વૈશાખ મહિનામાં આવે છે. ફુલની સુગંધ શિરીષનાં ફુલને મળતી હોય છે. માખીઓ મધ મેળવવાને એની ઉપર ગણગણતી દેખાય છે. શાખાઓ ઉપર પહોળી પડઘીના છુટા છુટા ઠાંટાઓ આવેલા હોય છે. પાનની ડીંટડીના થડમાં, ઉપપાનની જગાએ બન્ને બાજુએ અઢેક વાંકે તીક્ષ્ણ અણીવાળો કાળાશ લેતા રાતા રંગનો કાંટો આવેલો હોય છે. ફળની ઝુમખીઓ ખરેખર સુંદર હોય છે. કરમદાના જેવાં જ ફળ હોય છે.

વૈદ્યકમાં કંથારનો ઉપયોગ—

૧ કંથારના મૂળને પથર ઉપર ગરમ પાણીમાં ઘસીને, તે ઘસારાનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી ગોધેરક (ઘો ?) નું ઝેર ઉતરી બળ્ય છે.

ગદનિઝહ. પા. ૬૬૩.

વસ્તવ્ય—કંથારી અને કંથાર શબ્દો અઘાપિ ઘણીખરી પ્રાંતિક ભાષાઓમાં પ્રચલિત છે. ગૃધ્રનખી અને દુઃપ્રધર્ષા એ પણ આપણી કંથારને ખરાબર લાગુ પડે છે. સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ સંસ્કૃત નામો અહિંસા, કાકાદની, ગૃધ્રનલ્લી આપેલાં છે. કાકાદની એ સંદિગ્ધ વનસ્પતિ છે. એ કહે છે કે—“ એનાં ફળ પાકે છે ત્યારે કાગડા અને બીભાં પક્ષીઓ ઘણાં ખાય છે તેથી એને કાકાદની અને એમાં વાંકા તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા હોવાને લીધે એને ગૃધ્રનલ્લી કહે છે.” ઉલ્લેખ એની નોખી નોખી વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપે છે—

- કાકાદની— (૧) કાકતિંદુકઃ । ‘કાલા’ इत्यन्ये ॥ उ. ૩૨.
 (૨) कृष्णश्रीफलिका ॥ क-७.
 (૩) ककतिन्दुकः ॥ उ-४४.
 (૪) वायसतिन्दुका ॥ चि-१४.
 (૫) हिंला ॥ सू-૩૯.
 (૬) वायसतिंदुका, अरूपहिंला इत्यन्ये ॥ चि-१८.

“વૈદ્યકશબ્દસિંધુ”કાર કાકાદનીનું લેટીન નામ ‘Ardisia solanacca’ આપે છે; અને સ્વેત ગુંબ, રક્ત ગુંબ, રક્ત કાકમાથી અને કાકતિંદુક વિગેરે અર્થોમાં કાકાદની ગણાયે છે. કોઈપણ નિઘંદુકારોએ ગુંબને કાકાદની કહેલી મારા જોવામાં નથી આવી. કાકળન્તી ને બદલે કાકાદનીનો ગોટાળો ઉભો થયેલો મને તો જણાય છે. કાકતિંદુકે એટલે શું ? કાકતિંદુકનો પર્ચાય ઉલ્લેખ આપ્યો નથી જણાતો. અહિંસા એ લોટીંગડીને લાગુ પડે છે. સુશ્રુતમાં એકજ શ્લોકમાં અરે ! એકજ ચરણમાં કાકાદની અને ગુંબનો ઉલ્લેખ છે નિ. ૧૧.

ખરો. ગૃહ્ણીદય સાથે પણ કાકાદનીનો નોખો ઉલ્લેખ છે (ભ. ૪૪-૧૬).
સ્થેષ્ઠમસંશમન વર્ગમાં કાકાદની સુશ્રુતે ગણાવેલી છે અને ઉલ્લેખે તેનો અર્થ
હિંસા કરેલો છે. અર્થાત્ કાકાદનીનો નિર્ણય થઈ શકતો જ નથી.

શીતપૂતનાપ્રતિષેધમાં ‘ધાર્યદપિ લઘ્વાં ચ ગુંજાં કાકાદનીં તથા (ઉ. ૩૪-૭)’
—કહેલું છે. અર્જુનમાં “મૂત્રેસ્તુ કાકાદનીમૂલામિષ્ટ્રેઃ ક્ષારપ્રદિગ્ધૈરથવા પ્રદિહ્વાત્ ॥”
આવો પ્રયોગ છે. દ્વ્યેષ્ઠાદરીને ‘મયેન તુ અશ્વમારકગુંજાકાકાદનીમૂલકલ્કં
પાયયેત્’ કહેલું છે. સ્લીપદ અને ગ્રંથિમાં પણ તે ખીજાં સાથે ચોખાયલું છે.
પૂતનાં અને સ્કન્ધ ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. આ બધા ઉપરથી કાકાદનીની
ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અર્જુન, સ્લીપદ વિગેરેમાં તો આપણે
કંથારાનું મૂળ પણ સફળતાથી વાપરી શકીએ ખરા. કંથારો ખડ્ડ જ હોબક છે.
ઝેરની અસર છે કે નહિ તે કોઈ જણાવતું નથી.

આટલું છતાં યે જયકૃષ્ણભાઈએ કાકાદનીને કંથારો ગણ્યો છે તો આપણે
પણ ગણીને સંતુષ્ટ થઈએ તો શું જોડું? વિદ્વાન્ને વધુ પ્રકાશ નાખે ત્યારે
આપણને બદલતાં વાર નહિ લાગે.

Uses—Said by Sanskrit writers to be useful in fevers caused
by deranged bile and wind. Also considered alterative and tonic
and useful in skin diseases. (U. C. Dutt.)

The plant possesses febrifugal properties.

Indi. Medi. Plants p. 109.

ભાવાર્થ—સંસ્કૃત લેખકો આ છોડને પિત્તજ્વર અને વાતજ્વરમાં ઉપ-
યોગી માને છે. આ રસાયન, બદ્ધ, અને આમલીના રોગોમાં ઉપયોગી છે.

યુ. સી. દત્ત.

આ છોડમાં તાવ હઠાવવાની શક્તિ છે.

(ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૧૦૬)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૪૩; રૂ. નિ. પા. ૫૨૮; N. p. 18; Watt II
p. 132; Indi. Medi. Plants p. 109.

૨૫ કેરડો

N. O. Capparidæ

નામો—કરીર, ગૂંડપત્ર, મલમૂરહઃ (સંસ્કૃત); કેરડો, કેર (ગુજરાતી);
કેરા, નેબતી (મરાઠી); કરીલ, લેટી, ટેટી (હિંદી); Capparis aphylla-
કૃપેરીસ અફાઇલા (લેટીન).

પરિચય—

“ કરીરો ગૂંદપંત્રો મરુદશેડતિપ્રસિદ્ધઃ કણ્ટકિવૃક્ષઃ ” इति द्रव्यगुणः ॥

ગુણા:—

કરીરમાધ્માનકરં કષાયં, કટૂણ્ણમેતત્ કફહારિ મૂરિ । શ્વાસાનિલા-
રોચકસર્વશૂલવિચ્છર્દિ(?)સ્વર્જનગ્રણદોષહારિ ॥

॥ રા. નિ ॥

કરીરઃ કટુકઃ તિક્તઃ સ્વેદુષ્ણો ભેદનઃ સ્મૃતઃ ।

દુર્નામકફવાતામગરશોથવ્રણપ્રણત્ ॥

॥ ભાષપ્રકાશઃ ॥

કરીરઃ કટુકો ભેદી તીક્ષ્ણોષ્ણઃ કફવાતાજિત્ ।

વ્રણશોષવિષાશોઘ્નં તત્પુષ્પં કફપિત્તજિત્ ॥

ફલં ગ્રાહિ કષાયોષ્ણં મધુરં શ્લેષ્મપિત્તહત્ ॥

॥ મદનપાલઃ ॥

કરીરં કટુકં ગ્રાહિ ફલમુષ્ણં રુચિપ્રદમ્ ।

કફપિત્તકરમ્ કિંચિત્કષાયં વાતહ્રદ્રરમ્ ॥

॥ ક્ષેમકુતુહલમ્ ॥

કરીરાશિકર્ણીલૂનિ તૃણશૂન્યફલાનિ ચ ।

સ્વાદુતિક્તકટૂણ્ણાનિ કફવાતહરાણિ ॥

॥ સુશ્રુતઃ ॥

૧ દૃષ્ટેઃ હિતાય—....કરીરજાનિ । શાકાનિ.... । હિતાનિ દૃષ્ટેઃ

ઘૃતસાધિતાનિ ॥

॥ સુશ્રુત ડ. ૧૭-૨૧ ॥

વર્ણન—સુકા પ્રદેશમાં આ ઝાડ ખૂબ થાય છે. આ ઝાડને ઘણા ખરા
ઓળખે છે. પાન હોતાં નથી. ન્હાનાં ન્હાનાં પાન થાય છે પણ તે ખીન્નાં
ઝાડવાંની માફક બહાર પડતાં હોતાં નથી. આજ કારણથી એને ગૂંદપંત્રઃ કહેણું
છે. ફુલ સુંદર ગુલાબી રંગનાં મહા ફાગણમાં આવે છે. ફળ ચેત્ર વૈશાખમાં
થાય છે. ફળ પાકે છે ત્યારે લાલ રંગનાં થઈ જાય છે. આના ફળનું અથાણું
ઠરવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે વ્રજમાં વડો મેવાં એક ટેટી ॥

વૈદ્યકમાં કેરનો ઉપયોગ—

૧ આંખને હિતકર શાક તરીકે—ધીમાં તૈયાર કરેણું કેરાંનું શાક
આંખને માટે સાફ છે. સુશ્રુત. ડ. ૧૮-૧૧.

વક્તવ્ય—ધણા બુના સમયથી ફેરડો વપરાતો આવ્યો છે. ચરકની માંભિમાં કરીરનો ઉલ્લેખ નથી. ચરકે સૂત્રસ્થાનના ૨૭ મા અધ્યાયમાં ‘ગાંગે કરીરં ચ.... મધુરં સકપાયં ચ શીતં પિત્તકફાવહમ્’—આમ કરીર શાકના લખેલા છે. ચેનિધાવનમાં ખીબાં દ્રવ્યો સાથે કરીરનો ઉલ્લેખ છે. ચરક સુશ્રુતે કરીરને સિત્તકંઘમાં ગણાવેલું છે. કુખાળાદીનાં દાર્વીકરીરાસવઃ (સ. ૪૬-૪૮) —અર્થાત્ કુખાણક વિગેરેનાં અનુપાનમાં કરીરાસવનો સુશ્રુતમાં ઉલ્લેખ ચરકના આસવચોનિ હીસ્ટમાં કરીરનો ઉલ્લેખ નથી. સુશ્રુતે મહાત્યયમાં પા માટે ફુંલોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. અરોચકપ્રતિષેધમાં લેહમાં કરીરખીબ ઉલ્લેખ મળે છે.

સ્વતંત્ર ઉપયોગ વૃદ્ધત્રયીમાં નથી. ગઢનિગ્રહમાં નીચેનો ઉપયોગ છે ખેંચે છે—

લવણં દ્યુર્લભપ્રાણિ કરીરતરુજાન્યપિ ।

મધૈરમ્લૈશ્ચ યુક્તાનિ યુક્તચા સારં દહેત્પુટે ॥

સુત્રોદકેન મધૈર્વા રસૈરમ્લૈશ્ચ પાયયેત્ ।

પીતઃ સારો હ્યયં હન્યાદ્વાતાશીસ્યચિરેણ તુ ॥

॥ અર્શોરોગાધિકારે ॥

નવ્યમત—હિંદુ લેખકોએ આની છાલને તિક્ત અને મૃદુરચક મા છે, અને તે સોજા ઉપર કામની છે એમ ગણાવેલું છે. (યુ. સી. દત્ત ફળનું અથાણું મુંબાઈમાં—ખાસ કરીને ભાટીયા—ખાય છે.

પંજાબ તરફ આની કુમળી કુંપળો અને કોમળ પાનને વાટીને લુગ કરી ખલીસ્ટર (ફેલ્લો) ઉઠાવવા માટે વાપરે છે. (સ્ટ્રુચુઅર્ટ). એ ગડચુંબ સોજો તેમજ વિષમ તરિકે પણ વપરાય છે. સાંધાના દુખાવા ઉપર ચોપડાય છે. (ખી. પાવેલ).

સરજન મેજર કંલચોપના મત પ્રમાણે આનાં ફળ ખાવાથી હડી કળણસાત થાય છે.

કુમળી કુંપળો અને પાંદડાં ચાવવાથી ઢાંતનો દુખાવો તુરત જ નરમ પડે છે. (મુરે. પ્લેટસ ઓફ સીધ પા. ૧૫૪)

ડૉ. ડીમક કહે છે કે આના શુષ્ક બરાબર કવરી* (C. spinosa) મળતા છે.

Indi. medi. Plants p. 108-10

* કવરીના બહુજ સુંદર વેલા થાય છે. એનાં પાનને ટેરવે એક પાછળ વળેલો તો કાંટા હોય છે. પાનનાં યુગ્મને બે કાંટા હોય છે. હિમાલય, સિંધ, પંજાબ, કચ્છ, દક્ષિ

નોંધ—કેરકાના થડમાં ખાડો બનાવી તેમાં તાંબાનાં પતરાં મૂકીને બહુ આપવાથી સફેદ તામ્ર ભરત બને છે એમ ભાવનગરના એક વૈદ્ય-ભાઈએ કહેલું છે. તે ભાઈએ અજમાવેલું પશુ છે. ઉપર નીચે પારેવાંની હગાર મૂકી, કપડ-મટ્ટી કરીને સખત તાપ આપવો.

ઉદ્દેશ્ય—વ. શા. પા. ૩૬; રૂ. નિ. પા. ૪૨૫; N. p. 17; Watt II p. 130; Indi. Medi. Plants p. 108.

૨૬ વાયવરણો

N. O. Capparideæ.

નામો—વરુણ; તિક્તશાક; કુમારક; સેતુવૃક્ષ; અસ્મરીપ્પ; (સંસ્કૃત); વાયવરણો (ગુજરાત-પોરબંદર); કાગડાકેરી (હાંસોટ); હાડવણી (મરાઠી); વરના, બરૂન, બિદાસી (હિંદી); વરૂણ (બંગાળી); *Cratigea religiosa*-કંટીવા રીલીગ્યોસા (લેટીન).

પરિચય— વરુણ: પાદપ: તિક્ત: ત્રિપર્ણો ભ્રમરપ્રિય: ।
વિલ્વપત્રો વૃત્તફલો વર્હપુષ્પ: કષાયક: ॥

॥ શિવદત્ત: ॥

ગુણા:— વરુણ: શીતવાતઘ્ન: તિક્તો વિદ્રધિજન્તુજિત્ ।
તથા ચ કટુરુષ્ણશ્ચ રક્તદોષહર: પર:

॥ ધ. નિ ॥

વરુણ: કટુરુષ્ણશ્ચ રક્તદોષહર: પર: ।
શીર્ષવાતહર: સ્નિગ્ધો દીપ્યો વિદ્રધિવાતજિત્ ॥

॥ રા. નિ ॥

વગેરેમાં આ છોડ બેલામાં આવે છે. આ વેલામાં સફેદરંગનાં, બેંચુડારંગનાં, પુકેસર તંતુઓવાળાં સુંદર ફુલો આવે છે. એંગ્રેજ લોકો આને Caper-plant કહે છે. પ્રો. લીડલી લખે છે કે—
The young flower-buds are the capers of the shops; they are esteemed anti-scorbutic, stimulant and aperient; the bark of the root passes for a diuretic.

કવરીનો ઉદ્દેશ્ય—વ. શા. પા. ૪૧; કચ્છની જહીયુદ્ધી પા. ૧૪;
Indi. Medi. Plants p. 105; Dymock. p. 52.

वरुणः पित्तलो भेदी स्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् ।

निहन्ति गुल्मवातास्रकृर्माश्चोष्णोऽग्निदीपनः ॥

कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः ॥

॥ भा. प्र. ॥

वरुणोऽनिलशूलघ्नो भेदी चोष्णाश्मरीहरः ।

पुष्पं वरुणजं ग्राहि पित्तघ्नमामवातजित् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुत्राडयोः ॥

॥ सुश्रुतः ॥

चरक—

१ अर्शःसु—....वरुणस्य च....पत्राणि । जलेनोत्काश्य शूलार्तं
स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥ चि-९-४९.

सुश्रुत—

२ विषसंसृष्टे अंजने-अञ्जनं....निर्यासो वरुणस्य च ॥

क-१-७०.

३ पूतनाप्रतिषेधार्थम्-....वरुणः पारिभद्रकः ।....योज्याः स्युः
बालानां परिषेचने ॥ उ-३२-३.

वृन्द—

४ अश्मग्याम्-पिबेद्वरुणमूलत्वक्काथं तत्कलकसंयुतम् ॥

अ-३४-२९.

५ गण्डमालायाम्-माक्षिकादयः सकृत् पीतः काथो वरुणमूलजः ।
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ अ-४१-१८.

६ विद्रधौ-....मूलं वरुणकस्य च । जलेन कथितं पीतमपक्वं
विद्रधिजयेत् ॥ अ. ४३-१२.

चक्रदत्त—

७ व्यङ्गेषु-व्यङ्गजिद्वरुणत्वग्वा छागीक्षीरप्रपेषिता ॥ क्षुद्ररोग चि० ।

भावप्रकाश—

८ वातजवेदनायाम्-शिशुः सवरुणः कल्को धान्याम्लेनानि-
लार्तिजिल्लेपात् ॥

राजमार्तण्ड—

९ किक्किसनाशार्थम्—

घृष्टानि गव्यशकृता प्रथमं ततश्च

पिष्टैर्जले वरुणकस्य दलैः प्रकामम् ।

उद्धर्तितानि सहस्रैव नितम्बिनीनां

नग्नं प्रयान्ति सुमहान्त्यपि किक्किसानि ॥

વણુંન—વરણાનાં આડ રપ થી ૩૦ ફૂટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે. તેમાં નાની નાની ઘણી શાખાઓ નીકળે છે, તે ચોતરફ ફેલાઈ રહેવાથી આડને દેખાવ મનોહર લાગે છે. એનાં પાન ખિલ્લપત્રની માફક ત્રિપર્ણી (૩ foliate) હોય છે. એમાં ચેત્ર માસમાં સફેદ ફુલો આવે છે; તે ભુરી અને બાંબુડી છાયા લેતાં હોય છે. ફૂલ કાગદી લીંબુ જેવા આકારનાં હોય છે. તે આપાદ શ્રાવણમાં પાકે છે ત્યારે રાતાં થઈ બાય છે અને તે વખતે ઘણાં સુંદર દેખાય છે. તેની અંદર કેસરીઆ રંગનો ગર હોય છે. બીજનો આકાર ગુજરાતી ૭ સાતડા જેવો હોય છે. હાંસોટ તરફ આ આડને કાગડા કેરી કહે છે.

વૈદ્યકમાં વાયવરણાનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ હરસમાં—વરણાનાં પાનને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણીમાં હરસવાળાએ ખેસવું. ચિ. ૯-૪૫.
- સુશ્રુત— ૨ આંખમાં કોઈએ ઝેર આંખનું હોય તો—વરણાનો ગુંદર પાણીમાં ઘસીને આંખમાં આંજવો. ક. ૧-૭૦.
- ૩ પૂતના નામનો ગ્રહ ખચ્ચાને લાગુ પડયો હોય તો—વરણાનો કવાથ કરી તેનાથી ખચ્ચાને નવડાવવું. ઉ. ૩૨-૩
- વૃંદ— ૪ પથરીમાં—વરણાના મૂળની છાલનો કવાથ વરણાના મૂળની છાલના ચૂર્ણ સાથે પીવો. અ. ૩૪-૨૫.
- ૫ ગંડમાલામાં—વરણાના મૂળની છાલનો કવાથ મધ સાથે પીવાથી ગંડમાલા મટે છે. અ. ૪૧-૧૮.
- ૬ વિદ્રધિમાં—વરણાનું મૂળ પાણીમાં ઉકાળીને પીવાથી અપકવ વિદ્રધિને મટાડે છે. અ. ૪૩-૧૨.
- ચક્રદન્ત— ૭ વ્યંગમાં—ખકરીના દુધ સાથે વરણાની છાલ ઘસીને ચોપડવાથી વ્યંગ મટે છે.
- ભાવપ્રકાશ— ૮ વાયુની વેદનામ્—સરગવો અને વરણાના મૂળની છાલ ઘસીને (કાંજ સાથે) ચોપડી આપવાથી વેદના મટે છે.
- રાજમાર્તંડ— ૯ સ્ત્રીઓને સાતમે મહિને પેડુના ભાગ ઉપર ખુજલી આવે છે તેને ‘કિમ્બસ’ કહેવાય છે. તેમાં—વરણાનાં પાંદડાંનો રસ ત્યાં ચોપડી આપવો. આથી ખુજલી મટી જશે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં વરણાનો ઉલ્લેખ ચારેક જગાએ છે; કશેમાનિમાં, અશ્મરીમાં, મૂત્રકૃચ્છમાં તો નથી જ. સુશ્રુતે તિક્તવર્ગમાં વરણાનો ઉલ્લેખ

કરેલો છે. વાતસંશમનવર્ગમાં (સં. ૩૯-૭) અને વરૂણાદિગણમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. અશ્મરીમાં બીજાં સાથે ઉલ્લેખ છે (ચિ ૭-૬). કુષ્ઠના ત્રિક્લવાહિ-
ધૂતમાં વરૂણ છે; પ્રમેહપિડકામાં છે. વરૂણને સ્વતંત્ર રીતે અશ્મરીમાં વાપરનાર પહેલવહેલા વૃદ્ધ જ છે. ચક્રક્રત્ત, શોઠલ વિગેરેમાં વૃદ્ધની જ ડોપી છે. ધનુ-વન્તરિ
અને રાજનિધંદુકારે વરૂણનો ' અશ્મરીઘન ' ગુણ જણાવ્યો નથી. સુશ્રુતે કૃચ્છના
અધ્યાયમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે વરૂણ યોજેલો છે. ભ. ૫૯-૧૭.

ડૉ. સુઈદીન શરીફ જણાવે છે કે ' દરેક હૉસ્પીટલના કંપાઉન્ડમાં
વરૂણનું ઝાડ હોયું જોઈએ. એના મૂલની છાલ એટલી ગરમ છે કે વિલાયતથી
આવતી મરુટાડેના કરતાં પ્લાસ્ટર વગેરેમાં વાપરવી તે સારી છે. '

વરૂણની છાલ યકૃત અને પ્લીહની વૃદ્ધિમાં ખૂબજ સારી છે; અનુભૂત છે.

Actions and Uses—Stomachic, tonic, laxative and lithon-
triptic, given to promote appetite and to increase the secretion of
bile. As a diuretic the root bark is used in dropsy and urinary
disorders; in calculus, combined with tribulus terrestris. Fresh
leaves and roots mixed with cocoanut juice and ghee is given in
rheumatism; also as food to reduce corpulence. A paste of the
leaves is applied to soles of the feet to relieve swelling and burn-
ing sensation. The leaf is smoked in caries of the bones of the
nose.

R. N. Khory II p. 69.

ભાવાર્થ—વરૂણની છાલ પાચક, ખલકારક, મૃદુરેચક અને અશ્મરીઘન
છે. ક્ષુધાવર્ધક અને પિત્તનિઃસારક પણ છે. મૂત્રલ હોવાથી મૂલની છાલ શોથમાં,
પેસાબના રોગોમાં, પથરી વિગેરે દરદોમાં ગોખરૂ સાથે વપરાય છે. લીલાં
પાન અને મૂલની છાલ નાળીયેરના પાણી અને ઘીમાં મેળવીને સધિવામાં
અપાય છે અને મેઢવૃદ્ધિમાં પણ આ પ્રમાણે અપાય છે. પગનાં તળીયાંમાં ચીરા
પડ્યા હોય, અગન બળતી હોય અને તળીયાં સૂજી ગયાં હોય તો પાનની
લુગદી ત્યાં બાંધવાથી નરમ પડે છે. નાકેના હાડકામાં ક્ષત પડયું હોય તો
વરૂણના પાનનો ધુમાડો નાકમાં લે છે. જોરી. ભા. ૨. પા. ૬૯

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૫; રૂ. નિ. પા. ૪૩૮; વ. ગુણાદર્શ. પા. ૬૧૦;
N. p. 17; Watt II p. 583; Indi. Medi. plants. p. 102.

૨૭ તલવણી

N. O. Capparideæ

નામો—કર્ણસ્ફોટા, તિલવર્ણી, અજગંધા, ઉમ્રગંધા (સંસ્કૃત); તલવણી, ઘોળી-તલવણી, રાતીતલવણી, તનમની, આપ્રિયાકરકેણુ (ગુજરાતી); તીલવન, કાનફેડી (મરાઠી); હુલહુલ (હિંદી); *Gynandropis pentaphylla*—મધને-ડોપીસ પેન્ટાફીલા (લેટીન).

ગુણા:— કર્ણસ્ફોટા તુ કટુકા ચોષ્ણા ચાણિપ્રદીપની ।

વાતગુલ્મોદરપ્લીહકર્ણવ્રણવિષાપહા ॥

કફપિત્તજ્વરાનાહકફશૂલવિનાશિની ।

સા તુ પીતા નુષેર્જેયા ચાંજને ચ પ્રશસ્તિકા ॥

॥ નિ. ર. ॥

અજગંધા કટૂષ્ણા સ્યાદ્ વાતગુલ્મોદરાપહા ।

કર્ણવ્રણાર્ચિશૂલઘ્ની પીતા ચેદંજને હિતા ॥

॥ રા. નિ. ॥

અજગંધા તુ વાતઘ્ની ચોષ્ણગંધોદરાપહા ॥

॥ ધ. નિ. ॥

વાર્ણન—આની ચાર ભત “ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ” માં વર્ણવાયેલી છે—ખેડી તલવણી, પીળી તલવણી, ઉલી તલવણી અને ઘોળી તલવણી. આના છોડવા ચોમાસામાં ખૂબ હોય છે. તે ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે. આખા છોડવામાંથી એક ભતની તીવ્ર અણુગમતી વાસ આવે છે. તેના છોડવા ઉપર ફવાંટી હોય છે. પાન પાંચ ખુણીયાં હોય છે અને તે ઉપરથી લેટીન નામ ‘ પેન્ટાફીલા ’ (પાંચ ખુણીયાં પાન) પડેલું છે. પુલ ઘોળાં, ગુલાબી કે બાંબુડી જાયા લેતાં હોય છે. શીંગ લાંબી અને બહુધા લીસી હોય છે. કેટલાક એને કાનફેડી પણ કહે છે. આનાં બીજ કઢીમાં વધારે દેવાને લોકો વાપરે છે. રાઇને બહુલે આનાં બીજ વાપરવાં વધારે ગુણકારી છે. અત્યારે બજારમાં વેચાતી રાઈ મળે છે તેના કરતાં પણ બાહ્યોપચારમાં ચઢે એવાં છે એમ ડૉ. મુઈટીન શરીફ (મદ્રાસ)નું માનવું છે.

ગુણુ—તલવણી વાયુને હરનારી છે, કટુ અને ઉષ્ણ છે; વાતગુલ્મ, ઉદર, આનાહ, શ્લેષ્મ, કર્ણવ્રણુ વિગેરેને મટાડનારી છે.

નિ. ૧૨.

જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ગુલ્મ, શૂલ, ખરોળ વગેરેમાં પણ તે ઉપયોગી છે.

વક્તવ્ય—તલવણીનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ એક પણ દેખવામાં આવ્યો નથી. તલવણીને અજગંધા નામ આપવાનું માન સ્વ. કંતોભટ્ટને ઘટે છે. અજગંધાનું અમુક નામ આપણું મુશ્કેલ છે. ટીકાકારો તેની સમજૂતી નીચે મુજબ આપે છે:—

અજગંધા— (૧) બોથયિકા લતૌષધીત્યેકે । અન્યે યમાનિકામાહુઃ ॥

સુશ્રુત. સૂ. અ-૩૭

(૨) બોવિકા । સુશ્રુત. ચિ. ૧૮

(૩) જવાનિકા, ગયી તુ અજગંધા ક્ષેત્રયવાનીત્યાહુઃ ॥

સુશ્રુત. ચિ. અ-૬

શ્રીકંઠ નીચે મુજબ અર્થો આપે છે:—

(૧) ફોંફનિકા બોંબર્ડકાં ઇતિ દેશાન્તરે પ્રસિદ્ધા । વૃન્દ. અ-૩૦-૧

(૨) ફોંફનિ બોથયિકા ઇતિ દેશાન્તરે પ્રસિદ્ધા । લતૌષધીત્યેકે,

અન્યે યવાનિકામાહુઃ ॥ અ. ૪૪-૭

વળી શારંગધરના ટીકાકારો એને: અર્થ ‘ બનતુલસી ’, ‘ વર્ચરિકા ’ એવો આપે છે (મ. અ. ૭-૧૨૦). અત્યારની હિંદુસ્તાનની પ્રાંતિક ભાષાઓમાં ફ્રેંક્સિ, બોંબર્ડકા, બોથયિકા એવાં પ્રચલિત નામો હોય એમ જણાતું નથી. આવચી-બાવચી (બર્બરિકા)ની ગંધ ઉપરથી શારંગધરના ટીકાકારોએ તેને અજગંધા તરિકે ઓળખેલી લાગે છે. વળી અજગંધાના પર્યાય વર્ચરા, ઉગ્રગંધા જેટલે અંશે આવચીબાવચીને લાગુ પડે છે તેટલે અંશે બીજાને લાગુ પડે એવા નથી; આટલું છતાં પણ આવચીબાવચીને તિલપર્ણી અને અજગંધા-વિશેષણો લગાડવાં ઠીક લાગતાં નથી. તિલપર્ણિકાને ઉલ્લેખે ચોરક: કહેલું છે (સ. ૪-૪૬). પણ તિલપર્ણિકાને ‘ હુલ્હુલ ’ ઇતિ લોકે (ડ. અ. ૪૬ અને સૂ. અ. ૩૯) એમ ઉલ્લેખે લખેલું છે. ‘ હુલ્હુલ ’ શબ્દ હિંદીમાં તલવણીને લગાડવામાં આવે છે. એટલે હિંદી નામ ‘ હુલ્હુલ ’ એ ઘણા વખતથી તલવણી માટે વપરાતું આવ્યું છે એ નક્કી થાય છે. આ ઉપરાંત તલવણીની ઉગ્ર ગંધ, તેના અતિ ઉષ્ણ ગુણ અને ‘ કરપત્રિકા ’ એ વિશેષણ પણ તલવણીને જ લાગુ પડે છે. આથી જ સ્વ. કંતોભટ્ટે તલવણીને અજગંધા કહી હશે. અને મને પણ ટીકા તેમજ બીજી ભેતોં તે ઠીક લાગે છે. ચરકમાં મૂલિનીના હેડીંગમાં અજગંધા છે; શિરોવિરોચનમાં છે (સૂ. ૨-૨); શૂલપ્રશમન દશેમાનિમાં

અજગંધાનો ઉલ્લેખ છે. હરિત વર્ગમાં અજગંધાનો ઉલ્લેખ છે. (સૂ. ૨૭-૧૬૭). જ્વર આવવાનો હોય તે વેળાએ નીલિનીમજ્જામાં ચ ત્રિવૃતાં કટુરોહિણીમ, વિરેજ્જ્વરાગમે યુક્તા...|| (વિ. ૩-૨૧૪) કહેલું છે. શુદ્ધમાં હિંગ્વાદિચૂર્ણમાં, શઠ્યાદિચૂર્ણ અને હિંગુસૌવર્ચલાદ્યધૂતમાં અજગંધા બીજાં દ્રવ્યો સાથે યોજાયલી છે. ઉદરરોગના નારાયણચૂર્ણમાં છે. વિષમાં વ્યાદિઅગદમાં, ઉદ્વેગમાં કુષ્ઠાદિ તેલમાં અને ક્ષતજકાસમાં ધૂપમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે અજગંધા યોજાયલી છે. વિરેચન દ્રવ્યોમાં પણ છે (વિ. ૮-૧૫૮).

સુશ્રુતે શ્લેષ્મશોફમાં અજગંધાનિ લેપ યોજેલો છે. સંશોધનવર્તિનાં દ્રવ્યોમાં અજગંધા છે. (સૂ. ૩૭-૧૩). વિરેચન વિકલ્પ અધ્યાયમાં સિતાદિચૂર્ણમાં અજગંધા છે. કફજ ગલગંડમાં લેપમાં અજગંધા યોજાયલી છે.

એક દુખળાને મહેં આ છોડનું નામ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહેલું કે આ છોડને અમો કાનફેડી કહીએ છીએ. તમો ૫-૬ ગોદડાં ઓઢીને ટાઢે ધ્રુજતા સીસકારા મારી રહ્યા હો અને આનાં પાનનો રસ કાનમાં નીચોવી ઘો તો જોતજોતામાં તે માણસ ગોદડાં ફેંકીને ચાલવા માંડશે. પણ કાનમાં વેદના બહુ થાય છે. સહન થાય તો પ્રયોગ અજમાવવા જેવો છે. ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’માં લખેલું છે કે “આનાં બીજ ટાઢીઆ તાવ ઉપર અકસીર ધલાજ છે.”

Medicinal Uses—The powdered seeds, in doses of about 30 grains are anthelmintic, and the juice of the leaves is used occasionally for earache and otorrhœa and other affections of the ear.

(Indigenous Drugs of India).

ભાવાર્થ—તલવણીનાં બીજનું ચૂર્ણ—૫ વાલની માત્રામાં—કૃમિધ છે. તલવણીના પાનનો રસ કાનનાં ચસકામાં, કાનમાંથી પડે વહેતું હોય તેમાં અને બીજી જાતનાં કાનનાં દરદોમાં હિતાવહ છે. (સ્વ. કનૈયાલાલ દે.)

નવ્યમત—સર કબદ્યુ જોન્સ જણાવે છે કે તલવણીની આ Sensible qualities સ્નાયુશૈથિલ્યહર ગુણો ધરાવી શકે ખરી એમ જણાય છે. એની ગંધ હિંગ જેવી, જો કે તેથી ઘણી મૃદુ—હોય છે. ડૉ. બ્રહ્મચંદ જણાવે છે કે આનાં પાનની લુગદી શરીરે બાંધવાથી દાહક અને ફોક્ષા ઉકાડનારી છે. પ્લીસ્ટરમાં જે અડચણો લોગવથી પડે છે તે આમાં નથી લોગવથી પડતી. તેના પાનનો રસ otalgia—કર્ણપાકમાં બહુ જ જાણીતો કિંમતી ધલાજ

છે એમ મનાય છે. ડા. જે. શૉટ જણાવે છે કે આનાં બીજ રાઇની જગેએ વપરાય છે અને તેમાંથી તેલ પણ સાફ હાથ આવે છે.

(ફામીકેપીયા ઇન્ડીકા)

ગુંબડામાં પર ન થાય એટલા માટે તેના પાનની લુગદી બાંધવામાં આવે છે. મૂળનો ક્વાથ મૃદુ જ્વરફ મનાય છે. પાનનો રસ કર્ણપાકમાં સારો મનાય છે. *

ઉદ્ભેદ—વ. શા. પા. ૩૨; રૂ. નિ. પા. ૨૦૪; N. p. 16; Watt IV p. 190; Indi. Medi. Plants p. 100.

* એક વખતે હું ભરૂચ જવા માટે ડક્કાઓવારા આગળ નાવડીની રાહ જોઇને ઉભો હતો. ડક્કા ઉપર માછીની એક ગુંપડી હતી. એની પાસે તકવણીના એક છોડ ઉગેલો તે મ્હેં ઉપાડ્યો અને એનું નામ તેને પુછ્યું. માછીએ કહ્યું—“આનું નામ કાનફોડી—તનમની અમો કહીએ છીએ.” મ્હેં પુછ્યું, “શા કામમાં આવે છે?” માછીએ પ્રાયત્નરમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું—“ટાઢીઓ તાવ આવ્યો હોય અને માણસે ભલેને ૧૦-૧૨ ગોદડાં આઢયાં હોય; આના પાનના રસનાં ૪-૫ ટીપાં કાનમાં નાખવાથી તુરત જ તે ઉભો થઇ જશે. કાનમાં એવી તો લ્હાય ઉઠે છે કે ન પુછો વાત.” આ વાત સાંભળતાં મ્હને otalgia માં રસ નંખાય છે એ યાદ હતું એટલે મનમાં સંશય થયો કે કાનમાં આ રસ કેમ નંખાય? અજમાવી જોવા જેવું છે ખરૂં.

બાપાલાલ ગ. શાહ.

સ્થલપદ્માદે વર્ગ

N. O. Violaceæ.

૨૮ સ્થલપદ્મ.

નામો—સ્થલપદ્મિની, પદ્મા, ચારટી (સંસ્કૃત); સ્થલકમ્બલિની, (હિંદી. મરાઠી);
કિન્તી (તેલુગુ); ખુબારા (બંગાલી); *Ionidium suffruticosum*-
થોનીડીયમ્ સફુટીકોઝમ્ (લેટીન).

રેચય— મુગંધમૂલા, અંબુરુહા, લક્ષ્મીશ્રેષ્ઠા, સ્થલપદ્મા ॥

॥ રા. નિ ॥

માઃ— પદ્માડનુષ્ણા કટુસ્તિક્તા કષાયા કફવાતજિત્ ।
મૂત્રકૃચ્છ્રાશ્મશૂલધ્વી કાસશ્વાસવિષાપહા ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

પદ્મા હિમા લઘુઃશ્લેષ્મકૃચ્છ્રજિત્ સ્તનદાદ્યકૃત્ ॥

॥ મ. નિ ॥

સ્થલાદિપદ્મિની ગૌલ્યા તિક્તા શીતા ચ વાંતિનુત્ ।

રક્તપિત્તહરા મેહમૂતાતિસારનાશિની ॥

॥ રા. નિ ॥

વક્તવ્ય—ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટમાં ‘ સ્થલપદ્મ ’ને ઉલ્લેખ નથી.
કેના ‘ સિદ્ધયોગ ’માં નીચેનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે:—

સ્થલપદ્મમયં કલ્કં પયસાડડલોઢય પાયયેત્ ।

હ્રીહામયહરં ચૈવ સર્વાઙ્ગકાઙ્ગશોથજિત્ ॥

(શોથાધિકારે)

શ્રીકૃષ્ણે ‘ સ્થલપદ્મં માણકમ્ ’ આવેા પરિચય આપ્યો છે. સુશ્રુતે પણ
માણકં સ્વાદુ શીતં ચ ગુરુ ચાપિ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ” સૂ. ૪૬-૩૦૭, અને ઉલ્લેખે
માણકં મહાપત્રં યથાપૂર્વમધઃપત્રપરિત્યાગિ ”—એવો પરિચય આપ્યો છે. કમ્બલની
માં મોટાં પુષ્પપત્રો નીચે આવેલાં હોય છે અને તે પ્રથમ જ ખરે છે એ
તો સ્પષ્ટ જ છે. નંન સાહેબ લખે છે કે ૬ થી ૧૨ ઇંચની. ઉંચાઈ
હો આ છોડ છે. છોડનો ટૂંકાવ વિવિધ તરેહનો હોય છે. પાન સાંકડાં,

અને પુલ રાતાં કે આછાં ગુલાબી રંગનાં હોય છે. બેલગામ અને ફેંકણમાં થાય છે. મરાઠી નામ ' રતાંબર ' આપેલું છે.

૨૧. કનૈયાલાલ દે એ સંસ્કૃત નામ ચારટી આપેલું છે અને માત્રા (પાન તથા ઢાંડાના કવાથની) ૨૦ થી ૬૦ ગ્રેન આપી છે.

નવ્યમત—પાન અને કામળ ડાંડીઓ કવાથ અને શરબતના રૂપમાં દેશીઓ વાપરે છે અને તે સ્નિગ્ધ છે. માથા ઉપર લગાવવાના મલમ, સ્કેજ મીઠું તેલ નાખીને, બનાવવામાં આવે છે (એઈન્સ્ટી). સંતાલ લોકો બચ્ચાં-ઓના પેટના રોગમાં મૂળનો ઉપયોગ કરે છે. (એ. કેમ્પબેલ). ડૉ. મુઈદીન શરીફ આ ઔષધને સ્નિગ્ધ અને લહેજતદાર ગણે છે—પરમીયામાં અને મૂત્ર-કૃચ્છમાં વપરાય છે.

આ છોડની બીજો શ્લીષ્ઠના રોગ ઉપર અસરકારક હોવા વિષે મુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ડીસ્પેન્સેટરીમાં જણાવેલું છે.

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. ૧૧૬.

ઉદ્ભવ—રૂ. નિ. પા. ૩૪૧; N. p. 19; Indig Drugs p. 164; Indi Medi plants p. 115.

૨૯ બનફસા.

N. O. Violaceæ.

નામો—બનફસા (ગુજરાતી. હિંદી. મરાઠી. મુંબઈ); બનોસા (બંગાલી); *Viola odorata*—વાયોલા ઓડોરેટા (લેટીન).

વર્ણન—આ છોડ કાશ્મીર અને હિમાલયનો વતની છે. આ આખો છોડ મૂળીયાં, ફુલ અને ફલસહિત લેગો કરી લઈને હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં મોકલી આપવામાં આવે છે. મોટે ભાગે સુકાં પુલ જ દવામાં વપરાય છે. હકીમો આને મોટે ભાગે વાપરે છે. આની બે બીજો થાય છે. *Viola serpens* બજારમાં મળતા બનફસામાં મોટે ભાગે આવે છે. બન્ને બીજોના ગુણ લગભગ સરખા જ છે.

ઉપયોગ—હકીમો બનફસાને ઠંડું માને છે. ખાસ કરીને તેનો ઉપયોગ મૂત્રલ, કફઘ્ન અને પિત્તના રોગોમાં રચક તરિકે કરે છે. ઓશાઉદનેસીએ આને આઈપેકેકયુઆનાની જગોએ વાપરી બેથુ, પણ બહુ ફેલે મળી નથી.

મુઈદીન શરીફ આને જ્વરઘ્ન અને સ્વેદલ માને છે. કાઈપણ બીજાના તાવમાં, તાવનું જોર ઓછું કરવા માટે આને વાપરવાની (અલબત્ત આવાંજ બીજાં ઔષધ સાથે) લલામણ કરે છે.

એક હઠીલા ફેસ ઉપર બનફસાનાં પાન વાપરી જોવામાં આવેલાં છે, ત્યારથી તેની ઉપયોગીતા તરફ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. ૨૪ કલાક સુધી એક સુકી બનફસાનાં પાન ૧ પીંટ ગરમ પાણીમાં ઝોળી રાખવામાં આવેલાં. એ પછી એ પાણીને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલું. એક ભાગ ૨૪ કલાકમાં થઇને પીવાના કામમાં અને બીજો ભાગ સેક માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રયોગથી આ ઝેરી રોગ નાબુદ થઈ ગયો હતો.

બનફસાનાં પાનની રાસાયનિક પરીક્ષા લેન્સેટ લેબોરેટરીમાં (બુઓ લેન્સેટ. ૧૯૦૫. પાન ૧૦૮૫.) કરવામાં આવી હતી અને તેમાંથી ૨ કોરટેલોઇડન તત્ત્વો હાથ આવ્યાં હતાં:—(૧) ગ્લુકોસાઇડલ અને (૨) આલ્કેલોઇડલ. જે આલ્કેલોઇડ હાથ આવ્યું હતું તે રાસાયનિક દૃષ્ટિએ બરાબર ઇમેટીન જેવું (આઇપેકેકયુઆનામાંથી જે આલ્કેલોઇડ નીકળે છે તે ઇમેટીન કહેવાય છે.) જ હતું. પણ જેમ ઇમેટીન હાથ આવ્યું તેવું તત્ત્વ આ પાનમાંથી ન હાથ આવ્યું (All attempts to isolate and identify a glucoside from violet leaves have failed). આ અખતરા ભલે નિષ્ફળ તો ગયા છે, પણ એક વાત તો ચોક્કસ જ પૂરવાર થઈ છે કે અભુદ (Malignant growth) ઉપર જંગલી બનફસા (બાગમાં ઉછેરવામાં આવે છે તે નહિ) ઉપયોગી છે. આજ હેતુથી જર્મન અને સ્વીસ ફાર્માકોપીયામાં જંગલી બનફસા અને ઑસ્ટ્રીયન ફાર્માકોપીયામાં બાગાયત બનફસા વાપરવા ભલામણ કરવામાં આવેલી છે.

કુલમાંથી શરબત બનાવવામાં આવે છે, જે બચ્ચાના ઘણાખરા રોગોમાં વાપરી શકાય છે.

મૂળ ઉત્તમ વામક છે અને ઘણીયે વખત ઑપીકાની અંદર તેને લેખ-સેળ કરવામાં આવે છે. મૂળચૂર્ણ—૪૦ થી ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં—ઉત્તમ વામક ઔષધ છે.

આ છોડનાં પ્રત્યેક અંગમાંથી વાયોલીન નામનું તત્ત્વ હાથ આવે છે, જે આઇપેકેકયુઆનામાંથી નીકળતા ઇમેટીનના જેવું જ ગુણવાળું છે અને તેના જેટલું જ ઉલટી માટે પ્રશસ્ત છે.

વીંછીના ડંખની વેદનાની સામું થવા માટે પહેલાં બીજ વપરાતાં હતાં. પહેલાં પુલનો ઉપયોગ આંખના અને તાવના રોગોમાં કરવામાં આવતો હતો.

કફ અને સ્વરજંગમાં બનફસાના કુલનો શરબત ઉત્તમ છે. ફ્રેંચ લોકો તેમની ઘરગથ્થુ ઢવાઓમાં અને શરબતોમાં બનફસાનો છુટ્થી ઉપયોગ કરે છે, અને કુલ સાથે સાકર મેળવીને બનાવેલી સ્વાદિષ્ટ મીઠાઇ અમોએ પણ ખાધેલી છે. એમાં સ્વાદ અને મુગંધ બન્ને હતાં. (Sowerby's English Botany).

‘સિદ્ધમેષજમણિમાલા’માં બનફસાના ઉપયોગો નીચે પ્રમાણે આપેલા છે. વિલાયતી તેમ જ હકીમી ઔષધોના ઉપયોગો આવી રીતે સંસ્કૃત શ્લોકોમાં ઉતારવાની મ્હારી પણ ઇચ્છા હતી, પણ એને માટે સારી કવિત્વશક્તિ અને ભાષા ઉપર સુંદર કાણુ જોઈએ. આ બન્નેનો મારામાં અભાવ છે તે હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું એટલે આવો પ્રયાસ આદર્યો જ નથી. વાંચકો આપણા જ ગુજરાતના વતની સ્વ. વૈદરાજ કૃષ્ણરામશર્માકૃત “સિદ્ધલેખમણિમાલા”ના નીચેના સુંદર પ્રયોગો જોઈને ખુશી થશે.

ઝવરાદિતા યા કટુકાન્કપાયાન્નચેત્ પિબેત્કિં વદ વૈદ્ય દેયમ્ ।

નિષોધ હંસીમધુરપ્રચારે “વહાં બનપ્સાસરવત્પિલાવે” ॥ ૧

બનપ્સિકામણ્યુને નિશાયાં નીરે નિધાયાય વિપાચ્ય ચુલ્હચામ્ ।

અષ્ટાવશેષં શૃતમાકલય્ય સંગાલયેદ્વાદપટેન યુક્તચા ॥ ૨

ચતુર્ગુણં તત્ર પચેત્સિતાશ્યામ્ તન્તુદ્રમો રાજતિ યાવદસ્યામ્ ।

બનપ્સિકાક્ષાર્કરમેતદાહુઃ પિત્તઝવરે દેયમતીવ સૌમ્યમ્ ॥ ૩

(ઝવરપ્રકરણે)

સ્નિગ્ધા હિમા બનપ્સા તત્કાથો ઝવરમપ્સૃતિં જયતિ ।

અથવા યષ્ટિસહાયઃ શ્વયથું લેપાદ્વિલોપયતિ ॥ ૪

ભાવાર્થ—તાવવાળી સ્ત્રી કડવા કાઠા ન પીવે તો તેણીને બનફસાનો શરબત પીવડાવવો. ૧

આઠઘણા પાણીમાં બનફસાના ચૂર્ણને રાત્રે ભીંજવી રાખવું. બીજે દિવસે સવારે ચુલા ઉપર ચઢાવવું. આઠમો ભાગ પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી લઈ, બાકી કપડાવડે યુક્તિપૂર્વક ગાળી લેવું. તેમાં ચાર ઘણી સાકર નાખી સ્હેજ ઘાટું બનાવી લેવું. આ બનફસા શરબત પિત્તજવરમાં ઉપયોગી છે. ૨-૩

બનફસા સ્નિગ્ધ અને શીત છે. એનો કવાથ જવર અને અપરમાર મટાડે છે. જેઠીમધ સાથે બનફસા યોજવાથી અને તેનો લેપ કરવાથી સોજો મટે છે

ઉલ્લેખ—Indig. Drugs p. 327; Indi. Medi. Plants p. 112.

तुवरकादि वर्ग

N. O. Bixineae

३० चेलभोगरे

नाभो—तुवरक (संस्कृत); चेलभोगरे (अंग्गाली—डि'डी—भरडी—शुभशती);
Gynocardia odorata—गायनोकार्डीया ओडोरेटा (लेटीन.).

गुणाः—

तुवरस्तुवरश्चोष्णो रसे पाके च तिक्तकः ।

कफव्रणकृमिमेहकुष्ठज्वरविनाशनः ॥

आनाहमर्शः शोफञ्च नाशयेदिति ते जगुः ॥

॥ नि. २ ॥

सुश्रुत ? कुष्ठे मधुमेहे च—

पंचकर्मगुणातीतं श्रद्धावन्तं जिजीविषुम् ।

योगेनानेन मतिमान् साधयेत् कुष्ठिनं नरम् ॥

वृक्षास्तुवरका ये स्युः पश्चिमार्णवभूमिषु ।

वीचितरंगविक्षेपमारुतोद्धूतपल्लवाः ॥

तेषां फलानि गृह्णीयात् सुपक्वान्यम्बुदागमे ।

मज्जस्तेभ्योऽपि संहृत्य शोषयित्वा विचूर्ण्य च ॥

तिलवत् पीडयेत् द्रोण्यां स्त्रावयेद्वा कुसुम्भवत् ।

तत्तैलं संहृतं भूयः पचेदातोयसंक्षयात् ॥

अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निघापयेत् ।

स्निग्धः स्विन्नो हृतमलः पक्षादूर्ध्वं प्रयत्नवान् ॥

चतुर्थभक्तान्तरितः शुक्लादौ दिवसे शुभे ।

मंत्रपूतस्य तैलस्य पिबेन्मात्रां यथाबलम् ॥

तेनास्योर्ध्वमधश्चापि दोषा यान्त्यसकृत्ततः ।

अस्नेहलवणां सायं यवागूं शीतलां पिबेत् ॥

पञ्चाहं प्राशयेत्तैलं अनेन विधिना नरः ।

पक्षं परिहरेच्चापि मुद्गयूपौदनाशनः ॥

पंचभिर्दिशसैरेवं सर्वकुष्ठैः विमुच्यते ।

तदेव खदिरकाये त्रिगुणे साधु साधितम् ॥

નિહન્તિ પૂર્વવત્ પક્કં પિષ્તમાસમતન્દ્રિતઃ ।
 તેનામ્યક્તશરીરશ્ચ કુર્વાતાહારમીરિતમ્ ॥
 ભિન્નસ્વરં રક્તનેત્રં વિશીર્ણં કૃમિમલિતમ્ ।
 અનેનાશુ પ્રયોગેણ સાધયેત્ કુષ્ઠિનં નરમ્ ॥
 સર્પિઃ મધુયુતં પીતં તદેવ સ્વદિરામ્બુના ।
 પશિમાંસરસાહારં કરોતિ દ્વિજતાયુષમ્ ॥
 તદેવ નસ્યે પશ્ચાશ્વદિવસાનુપયોજિતમ્ ।
 વપુષ્મન્તં શ્રુતિધરં કરોતિ ત્રિશતાયુષમ્ ॥
 શોધયન્તિ નરં પીતા મજ્જાનસ્તસ્ય માત્રયા ।
 મહાવીર્યસ્તુવરકઃ કુષ્ઠમેહાપહઃ પરઃ ॥

સુશ્રુત. ચિ-અ-૧૩.

વાગ્મટ ૨ કુષ્ઠે-રસાયનપ્રયોગેણ તુવરાસ્થીનિ શીલયેત્ ।

ચિ-અ-૧૯.

વર્ણન—હિમાલયના પ્રદેશોમાં આ ઝાડ થાય છે. સીકીમથી તે ચીતા-
 ગોંગ સુધીમાં આનાં ઝાડ થાય છે. બ્રહ્મદેશ તરફ પણ આ ઝાડ થાય છે.
 આનાં ઝાડ મોટાં, બારે માસ લીલાં રહે એવાં હોય છે. આનાં પાન ચીકટ,
 લ'બગેળ અને અણીવાળાં હોય છે. ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં હોય છે. પાનની
 નસો ૪ થી ૬ જોડી હોય છે. પુલ સુગંધી, ફીકા પીળાશ લેતા રંગનાં ગુચ્છ-
 દાર હોય છે, અને ઝાડના થડ ઉપર કે પત્રકોણમાં આવેલાં હોય છે. પુષ્પ-
 બાહ્યકોષ ખાલાની આકૃતિનો હોય છે, પાંચ ઢાંતા હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તર-
 કોષની પાંદડીઓ પણ પાંચ જ હોય છે. ફળ ગોળાકાર, ઘેરાવામાં ૩ થી ૫
 ઇંચ જેટલાં મોટાં, શાખાઓ ઉપર જ થાય છે. ફળની અંદરનો ગર્ભ બહુ
 ઓછો હોય છે. બીજ ૩ થી ૪ હોય છે. બી બહુ જ કઠિન હોય છે અને
 ૧ થી ૧ ૧/૨ ઇંચ જેટલાં લાંબાં હોય છે. ફળની અંદરનો ગર્ભ માછલીને ઝેર
 તરીકે આપવામાં વપરાય છે. ચેલમોગરાનું તેલ જે બળદમાં અત્યારે મળે
 છે તે આ બીયાંમાંથી કાઢવામાં આવે છે. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે
 અત્યારે જે તેલ બળદમાં 'ચેલમોગરા'ના નામથી વેચાય છે તે Taracto-
 genous Kurzii (King)નાં બીયાંમાંથી કાઢવામાં આવે છે. બીજા કેટલાક
 Hydnocarpus Wightiana નામના ઝાડનાં બીયાંમાંથી આ તેલ કાઢવામાં
 આવે છે એમ માને છે. અથવા તો ચેલમોગરા તેલની જગોએ H. Wightianaનું

। બબરમાં વેચાય છે. ચીનમાં હુકાબો નામનાં બીજ બબરમાં વેચાય છે તે તેમાંથી જે તેલ કાઢવામાં આવે છે તે પણ ચેલમોગરાના તેલની જગાએ કાઢવામાં આવે છે. ચીનમાં એ બીજના ઝાડને પણ Hydnocarpus બહુવામાં વે છે. ખરા ચેલમોગરાના તેલમાં ગાંધનોકાર્ડીક એસીડ મોટા પ્રમાણમાં થ છે. મી. કેવીડ હુપરે આ તેલમાં પામીટીક એસીડ વધારે પ્રમાણમાં એમ બહાર કરેલું છે. ગાયનોકાર્ડીયા અને હીડનોકાર્પસ બન્ને એક જ જિંક વર્ગનાં ઝાડ છે.

વેદકમાં ચેલમોગરાનો ઉપયોગ—

ચેલમોગરાનું તેલ કુષ્ઠમાં પીવરાવવામાં આવે છે. માલીશ કરવાથી તે પીવાથી પતમાં તેમજ કુષ્ઠની બીજી બતોમાં સારો ફાયદો કરે છે. યનવિધિથી ચેલમોગરાનું તેલ લેવાથી કુષ્ઠ, મધુમેહ મટે છે અને ઘડપણ ધીરે દૂર થાય છે.

(સુશ્રુત-વાગ્ભટ)

વક્તવ્ય—સુશ્રુતના વિદ્વાન ટીકાકાર કેલ્કણે તુવરકનું ઓળખાણ નીચે રખ આપ્યું છે:—“ પત્રેસ્તુ કેશરાકારૈઃ કલાયસદૃશૈઃ ફલેઃ ! વૃક્ષસ્તુવરકો નામ ભાર્ગવતીરજઃ ॥” સૂ. અ. ૪૫. પશ્ચિમસમુદ્રમિષુ પલાશાનુકારી વૃક્ષઃ ॥ ચિ. અ. ૩૧; અ. ૯. અર્થાત્ ખાખરાને લગભગ મળતું આ ઝાડ હોવું જોઈએ. ફલ ય (લાંગ—Lythrus Sativus) જેવાં અને સ્થળ પશ્ચિમસમુદ્રનો કિનારો. ચીન તુવરકનું ઝાડ તે આવું હતું. હાલમાં જે ઝાડમાંથી ચેલમોગરા તેલ કાઢવામાં આવે છે તે પ્રાચીન તુવરકના ઝાડથી ભિન્ન લાગે છે. Gynocardia કે Hydnocarpusનાં પાન મોટાં હોય છે પણ પલાશના જેવાં ત્રણ પાન નથી, તેજ ફળ કલાય જેવાં તો અવશ્ય નથી. કલાયની શીંગ (લાંગની શીંગ) અને હાલ તે થી પ ઇંચ જેટલા ઘેરાવાવાળાં ગોળાં લેતાં ફળો ક્યાં ? તેનું પણ જુદું જ છે. પશ્ચિમસમુદ્રના કિનારા ઉપર આ ઝાડ—Gynocardia નું જ નથી; Hydnocarpus થાય છે; પણ અત્યારે તો હિમાલયના પ્રદેશમાં, પ્રદેશમાં આ ઝાડ વધારે થાય છે. આ બધું જોતાં પ્રાચીન તુવરક એ હાલનાં Gynocardia કે Hydnocarpus હોય એમ લાગતું નથી. આ છતાં પણ મોગરાનું તેલ એ જ ‘ તુવરક ’નું તેલ એમ પ્રસિદ્ધ કરવાની હિંમત કોઈ રીવાજો વેંદે જ ભીડી હશે. ૨૧. કેતાભટ્ટે તુવરકનો ઉલ્લેખ જ નથી કર્યો.

ચરકમાં એકાદ જગાએ (ચિ. અ-૩૦ માં) ‘ તૌવરક ’ શબ્દ આવે છે તે તો તુવેરનાં પાનના અર્થમાં છે. બીજે ઠકાણે તુવરકનો ઉલ્લેખ ચરકમાં સુશ્રુતમાંથી તુવરકનો પહેલપહેલો ઉલ્લેખ મળે છે. તુવરક તેલના શુષ્ક

નીચે પ્રમાણે સુશ્રુતે આપેલા છે:—તુવરકમહાતકતૈલે ઉષ્ણે મધુરકષાયે તિક્તાનુરસે વાતકફકુહમેદોમેદુક્રમિહરે ઉભયતોભાગદોષહરે ચ ॥ સૂ-અ-૪૫-૧૨૨. તુવરક ફેલા ગુણ પણ છે (સૂ. ૪૬. ૧૬૬) પક્ષ્મકોપ પ્રતિષેધમાં ઉપપક્ષ્મ નામના રોગમાં ઘટ્ટને વા તૌવરકેણ સમ્યક્ અર્થાત તુવરક ફેલથી તે રોગ ઉપર ઘસવું. બિ. ૧૬-૮.

Actions and Uses—The seeds and oil are alterative and tonic, used to improve the state of the blood as in leprosy, phthisis, skin-diseases &c. By some the oil is regarded as a specific in leprosy, and no doubt in some cases it has very beneficial effects. It is also used in scrofula, secondary syphilis, phthisis and rheumatism with stiff joints both externally as an injection or ointment and internally with mucilage or as capsules or pearls. Gynocardic acid ointment 15 to 25 grains to an ounce of vaseline is used in herpes tinea, leprosy and other skin affections. It should be given after meals in milk or with codliver oil.

(R. N. Khory. Part II p. 57)

સાવાર્થ—ચેલા ગરાનાં બીજ અને તેલ-બન્ને રસાયન, બલકારક, રક્ત-શોધક હોવાથી તે કુષ્ઠમાં, ક્ષયમાં, અને બીજાં આમડીનાં દરદોમાં વપરાય છે. ઘણા એમ માને છે કે પતીયાંને માટે તેલ ખાસ ઉપયોગી હવા છે, અને ખરેખર એની અસર પણ સારી જ થાય છે. સ્કોફ્યુલા (કંઠમાળ), સેકંડરી સીફીલીસ, ક્ષય, સંધિવા વિગેરેમાં બહારથી ઇન્જેક્શનદ્વારા કે લેપદ્વારા અને અંદરના ભાગમાં શુદ્ધર સાથે કે કૅપ્સ્યુલ્સમાં અપાય છે. ‘ગાયનોકાર્ડિક એસીડ ઓઈન્ટમેન્ટ’ ૧૫ થી ૨૫ ગ્રેન્સ, ૧ આઉન્સ વેસેલીનમાં મીલાવીને કુષ્ઠ અને આમડીનાં બીજાં દરદોમાં ઉપયોગી છે. ચેલમોગરાનું તેલ દુધમાં અથવા કેડલી-વર ચોઈલ સાથે બન્ને વખત જરૂર પછી આપવું જોઈએ.

ખેરી. ભા. ૨. પા. ૫૭

ઉદ્ભવ—Brandis pp. 40-41; Indig-Drugs pp. 146. 147; Indi. Medi. Plants. pp. 121 to 124.

૩૧ જલઆંબળાં

N. O. Bixineæ.

નામો—પ્રાચીનામલક, પાનીયામલક, વારિવદરમ્ (સંસ્કૃત); જલઆંબળાં (ગુજરાતી); જગમ, તાંબટ (મરાઠી); Flacourtia Cataphracta-ફ્લેકો-શીયા કેટેફ્રેક્ટા (લેટીન).

ગુણા:— પ્રાચીનામલકં રુચ્યં મ્નિગ્ધં ગુરુ ગરાપહમ્ ।
વાતધ્નં પિત્તકફહ્નદુષ્ણં ગુરુ સમીરજિત્ ॥

॥ મ. મિ. ॥

પ્રાચીનામલકં ચૈવ દોષધ્નં ગરહારિ ચ ॥

ચરક: સૂ ૨૭-૧૩૧. *

પ્રાચીનામલકં દોષત્રયજ્વરવિનાશકૃત્ ।
અમ્લં સ્વાદુ મુલશુદ્ધિકરં મલવિશુદ્ધિકૃત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

વર્ણન—લોદ્રીના વર્ગની આ વનસ્પતિ છે. આનાં ઝાડ નેપાલ, બંગાળા, બ્રહ્મદેશ તેમ જ કેંકણ તરફના બગીચાઓમાં થાય છે. ઝાડમાં કાંટા હોય છે, પાન લાંબાં હોય છે, ફળ શાતાં અને ઘોર જેવડાં કઠિન થાય છે, સ્વાદે ખાટાં હોય છે. એક ફળમાંથી ૫-૬ બીજ નીકળે છે. 'પાન આંબળાં' ને સુશ્રુતે અમ્લવર્ગમાં ગણાવ્યાં છે. કેલ્હણ કહે છે કે પ્રાચીનામલક 'પ્રાદેશોદ્ભવં' 'પાની-યામલકં' 'ઈતિ લોકે' (સૂ-અ-૪૫). આનાં પાનને તાડીસપત્ર તરિકે ગણવામાં આવે છે એમ સ્વ. કનૈયાલાલ દે (પૃ. ૩૧૨) જણાવે છે.

નવ્યમત—પિત્તના રોગોમાં આનાં ફળની લલામણ થએલી છે. ઘણાં ખરાં ખાટાં ફળની માફક આનાં ફળ પણ વવમિષા, ઉલટી ઝાડા વિગેરેને અટકાવે છે. (ડીમક). ફળ બહુ સ્વાદિષ્ટ છે.

પાંદડાં અને કુળી કુંપળો રૂઢીબાળ જેવી સ્વાદમાં લાગે છે. તેમાં સંગ્રાહી અને પાચક શક્તિ છે એમ મનાય છે. અતિસાર અને અશક્તિમાં તે યોગ્ય છે. (વૅટ)

પાનમાં સ્વેદલ શુભ મનાય છે.

(ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ-પા ૧૧૬)

નોટ—હિંદી, તેલગુ અને તામીલ ભાષામાં આનું નામ 'તાડીસપત્રી' આપેલું છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૫૨૬; N. p. 20; Brandis. p. 39; Indi. Medi. Plants p. 118.

લોણિકાદિ વર્ગ

N. O. Portulacaceæ

૩૨ લુણી

નામો—

- ૧ વૃહલ્લોણી (સંસ્કૃત), મોટી લુણી (ગુજરાતી); મ્હોટી ઘોલ (મરાઠી); બડાલુનીયા, કુફી (હિંદી); ખુરફા (ફારસી); Purslane-પર્સલેન (અંગ્રેજી); Portulaca oleracea-પોર્ટ્યુલેકા ઓલેરેસીયા (લેટીન).
- ૨ લઘુલોણિકા (સંસ્કૃત); નાની લુણી, ઝીણી લુણી (ગુજરાતી); બધી, ઝીણકી લુણી (પોરબંદર); રાનઘોલ (મરાઠી); છોટા લુનિયા (હિંદી); Portulaca quadrifida-પોર્ટ્યુલેકા ક્વોદ્રીફીડા (લેટીન).

ગુણા:—

લોણી રૂક્ષા ગુરુઃ કટ્વી વાતશ્લેષ્મહરી પટુઃ ।
અર્શોઘ્ની દીપની ચામ્લા મંદાગ્નિવિષનાશિની ॥
ગ્રોલિકામ્લા સરા ચોષ્ણા વાતકૃત્કફપિત્તહત્ ।
વાગ્દોષવ્રણગુલ્મઘ્ની શ્વાસકાસપ્રમેહનુત્ ॥
પિત્તલાઽમ્લા ગ્રહ્ણયર્શઃકુષ્ઠાતિસારનાશિની ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ક્ષુદ્રગ્રોલિકા પિત્તલા સરા, કફકરી કટુ જીર્ણજૂર્તિહા ।
શ્વાસકાસહા ગુલ્મનાશિની, મેહશોથહા સા રસાયની ॥
વાતહા મતા ચોષ્ણકારિણી. ચામ્લિકા મતા નેત્રરોગહા ।
વર્મદોષહા વ્રણહરી મતા, પૂર્વવૈથકૈઃ સા નિરૂપિતા ॥

॥ નિ. ર. ॥

વક્તવ્ય—સુશ્રુતમાં કુત શાકવર્ગમાં ઉલ્લેખ જ છે એટલું. તેના ગુણનો ઉલ્લેખ પૃથક્ આપ્યો નથી. સુશ્રુતમાં બીજે ક્યાંય લોણિકાનો ઉલ્લેખ નથી.

ચરકમાં શાક વર્ગમાં લોણીનો ઉલ્લેખ છે (સૂ. ૨૭-૬૭). અર્શ અને અતિસારમાં લોણિકાનું શાક પથ્ય છે એવો ઉલ્લેખ છે. (ચિ. ૧-૧૧૩. ચિ. ૧૦-૩૬). ચરક બધાં શાકોમાં જેમાં લુણી, ટાંકો (વલ્લશકં) વિગેરેનો સમાવેશ થયેલો છે તેના લેગા ગુણ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

શાકં ગુરુ ચ રૂક્ષં ચ પ્રાયો વિષ્ટમ્ય જીર્યતિ ।
મધુરં શીતવીર્યં ચ પુરીષસ્ય ચ મેદનમ્ ॥
સ્વિન્નં નિષ્પીઢિતરસં સ્નેહાદ્યં તત્પ્રજ્ઞસ્યતે ॥

સુ ૨૭-૧૮.

મુશ્લુત બધાં શાકનો લેગો ઉલ્લેખ કરી તેનો એક સામટો ગુણોલ્લેખ
નીચે મુજબ કરે છે:—

સ્વાદુપાકરસાઃ શીતાઃ કફળના નાતિપિત્તલાઃ ।

લવણાનુરસાઃ રૂક્ષાઃ સક્ષારા વાતલાઃ સરાઃ ।

નવ્યમત—“ તામીલ ડોક્ટરેશ આના રસને રતવા ઉપર ચોપડે છે.
મૂત્રકૃચ્છ્રમાં આનો કવાથ મૂત્રલ હોવાથી અપાય છે. સવાર સાંજ થઇને ૫-૭
તોલા કવાથ પીવો પડે છે. અગનીયા અથવા દાહવાળા તાવમાં શીત તરિકે
આનો કવાથ જમૈકા તરફ આપવામાં આવે છે. અત્યંત દાહ, વેદના અને થુક
સાથે લોહી પડતું હોય તેમાં આ રસ આપવામાં આવે છે. બહાર ચોપડવાથી
પશુ દાહ શાંત થાય છે. આરળ અને ધરાની હકીમોએ આ બન્ને લુણીની
બતોને મૂત્રપિંડ, મૂત્રાશય અને ફેફસાંના રોગોમાં ઉપયોગી હોવાનું જણાવેલું
છે. આમડીના રોગોમાં, દાહ વિગેરેમાં બહાર ચોપડવા માટે પશુ તેઓએ
એની ભલામણ કરેલી છે. ”

એઇન્ડ્રી.

“ બીજ શીત, ઇષત્ કષાય, અને મૂત્રલ છે. પાન શીત, ગ્રાહી, મૂત્રલ
અને સ્નિગ્ધ છે. અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશયપ્રદાહ, રક્તમૂત્રતા, રક્તછર્દિ, થુક
સાથે લોહી પડતું હોય તે, પરમીયો-વિગેરેમાં પાન અને બીજ બન્ને
ઉપયોગી છે. ”

(મુઈદીન શરીફ.)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૪૬-૫૦; રૂ. નિ. પા. ૬૦૩; N. p. 23; Watt
VI part I pp. 329-330; Indi. Medi. Plants pp. 135-137.

નાગરુપ્પાદિ વર્ગ

N. O. Guttiferae.

૩૩ કેકમ

નામો—ફલામ્લ; વૃક્ષામ્લ; શાકામ્લ; રક્તચૂડ; (સંસ્કૃત); કેકમ (ગુજરાતી); આમસોલ (મરાઠી); *Garcinia indica*—ગારસીનીયા ઈન્ડીકા (હિંદી);

ગુણા:—

વૃક્ષામ્લમમ્લોષ્ણં વાતધ્નં કફપિત્તલમ્ ।

પક્વંતુ ગુરુ સંગ્રાહિ કટુકં તુવરં લઘુ ॥

અમ્લોષ્ણં રોચનં રુક્ષં દીપનં કફવાતકૃત્ ।

તૃપ્ણાશોઽગ્રહણીગુલ્મશૂલહૃદ્રોગજન્તુજિત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

વૃક્ષામ્લમ્લં કટુકં કષાયં

સોષ્ણં કફાશોઽધ્નમુદીરયન્તિ ।

તૃપ્ણાસમીરોદરહૃદ્રદાદિ—

ગુલ્માતિસારવ્રણદોષનાશિ ॥

॥ રા. નિ. ॥

વૃક્ષામ્લં ગ્રાહિ રુક્ષોષ્ણં વાતશ્લેષ્મણિ શસ્યતે ।

અમ્લિકાયાઃ ફલં પક્વં તસ્માદ્વપાન્તરં ગુણૈઃ ॥

॥ ચરકઃ ॥

ચરક—

૧ રક્તાશીસિ—..... સર્વદારફલામ્લાનામ્, દધ્નઃ સરેણ

સિદ્ધાન્દઘાદ્રક્તે પ્રવૃત્તેઽતિ ॥ ચિ-૯-૨૦૨.

૨ અતિસારે—..... ફલામ્લં યમકે મૃષ્ટં વા । વર્ચઃ ક્ષય-

રુજાપહા ॥ ચિ-૧૦-૪૧.

વૈદ્યમનોરમા—

૩ ગુલ્મે—ગુલ્મશમનાય ન સ્યાદ્દ્રેષજમત્ર રસસલિલાદતે સહસા ।

વૃક્ષામ્લસ્ય સ્વરસઃ સૈન્ધવયુક્તસ્તથૈવ નિયતં સ્યાત્ ॥

પટલ-૮.

વર્ણન—કેકમનાં વૃક્ષ ગોવા તરફ ધણાં થાય છે. તે દેખાવમાં ધણાં સારાં હોય છે. તેનાં ફળ ખુદર નારંગી જેવાં હોય છે. શિઆળામાં મોર આવે છે ને ચૈત્ર માસમાં તે ફળ પાકે છે. એનાં પીતું તેલ કાઢવામાં આવે છે જેને

કોકમના ઘી તરિકે ઓળખવામાં આવે છે. તે હાથપગ ફાટયા હોય તે ઉપર લગાડવાના કામમાં આવે છે. ફળ ઉપરની છાલને સૂકવી લેવામાં આવે છે જે કોકમ તરિકે ઓળખાય છે. ખટાશ તરિકે એનો ઉપયોગ સર્વત્ર કરવામાં આવે છે.

વૈદ્યકમાં કોકમનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ રક્તાર્શમાં—દહીંની ઉપરની તરમાં કોકમના ચૂર્ણને પકાવીને ખાવા આપવાથી મસામાંથી લોહી ખૂળ પડતું હોય તે ખંધ થઈ જાય છે. ચિ. ૯-૨૦૨
- ૨ અતિસારમાં—ઘી અને તેલમાં કોકમના ચૂર્ણને તળી લઈને તે ખાવા આપવાથી ફાયદો થાય છે. ચિ-૧૦-૪૧.

વૈદ્યમનોરમા—૩ ગુલ્મમાં—કોકમનો સ્વરસ (સ્વરસ ન મળે તો કષાય) સિંધવ નાખીને પીવાથી ગુલ્મ મટે છે. પટલ. ૮

વસ્ત્રવ્ય—ચરકમાં અમ્લિકા અને કોકમનો સ્પષ્ટ લેહ દર્શાવેલો છે (સૂ-૨૭). પણ પાછળથી અમ્લિકા અને વૃક્ષામ્લ અસ્પષ્ટપરસ પચીયો થઈ ગયોલા જોવામાં આવે છે. અમરકોષમાં ‘તિન્તિડીકં ચ વુકં ચ વૃક્ષામ્લમ્’ આવા પચીયો છે. સુશ્રુત-ટીકાકાર ડેલ્હણ પણ ‘વૃક્ષામ્લમ્ તિન્તિડીકમ્’ (ઊ. ૪૨-૨૯) કહે છે. ફલામ્લ શબ્દનો અર્થ ડેલ્હણે “દાદિમશીજપુરકાદિભિઃ અમ્લીકૃતં મયમ્” (ઊ. ૪૭-૩૮) આવો અર્થ કરેલો છે. અમરનો ટીકાકાર તિન્તિડીકને ‘વૂકા’ इति रव्यातस्य કહે છે અને ‘વહ્લીવિશેષઃ इत्यन्ये’ આમ બીજનો મત ટાંકે છે. આટલો બધો જોટાજો શાથી થયો હશે ? ચરક સુશ્રુતમાં તો આંબલી અને કોકમનો લેહ સ્પષ્ટ દર્શાવેલો છે.

ચરકે હૃદયરોગીમાંનાં વૃક્ષામ્લ ગણાવેલું છે. અર્શ, અતિસાર, ગ્રહણી, મહાત્યય, તૃષ્ણા અને અરૂચિમાં વૃક્ષામ્લ અન્ય દ્રવ્યો સાથે ચોખ્ખાં છે. ક્ષતક્ષીણના અધ્યાયમાં વિદારીકંદ અને શેરડીના રસમાં કોકમને શેડીને ખાવાથી ‘જીવન’ અને ‘પરં વૃહ્ણ’ કહેલું છે.

Actions & Uses—The concrete oil is nutritive, demulcent, and emollient. It has been recommended as a substitute for codliver oil. It was included in the Pharmacopœa of India with the view to its adoption in the preparation of ointments, suppositories and the like. It has not, however, been used to any extent for this purpose.

(Indigenous Drugs of India)

લાવાથ—કેકમનું તેલ પોષક, સ્નિગ્ધ અને માર્દવકૃત્ છે. કાંડલીવર આંધલની જગોએ આ તેલ વાપરવાની ભલામણ થયેલી છે. કાર્મોકોપીયા આફ્રીકામાં આને દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું—મલમો, સોગટીઓ અને એવી જ બીજી બનાવટોમાં વાપરી શકાય એવા હેતુથી જ. છતાં આનો ઉપયોગ એવાં કામમાં પણ હજી સુધી થયો નથી.

(સ્વ. કનૈયાલાલ. દે)

નવ્યમત—ગોવાના ગાંધીઓ કેકમના ફળમાંથી બહુ જ સુંદર ગુલાબી રંગનો (purple-colour) શરબત બનાવે છે, જે પિત્તના રોગોમાં છુટ્થી વપરાય છે. છાલ ગ્રાહી છે. કેમળ પાનને ફેળના પાનમાં બાંધીને તે પડીકું ગરમ રાખના ઠગલામાં રાખવામાં આવે છે, થોડા વખત પછી તે પાનને ઠંડા દુધ સાથે વાટવામાં આવે છે, મરડામાં પણ તે અપાય છે. (ડીમક.)

“ મહેં કેકમનું તેલ વાપરી જોયું છે અને તે ક્ષયમાં, ફેફસાંના દરદોમાં અને કંઠમાળ જેવા રોગોમાં, મરડામાં અને સંઘ્રહણીમાં ઉત્તમ કામ કરે છે એવા તેના શુભ છે. ”

(ડૉ. સુઈટીન શરીફ.)

કેકમનું તેલ હાથપગમાં ચીરા પડ્યા હોય તે ઉપર ઘસાય છે. લોહો આને આ ઉપયોગ માટે વાપરે છે. સ્થેજ ગરમીથી તે ઘાટું થઈ જાય છે.

(ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૧૪૭)

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 146; રૂ. નિ. પા. ૨૦૦; Indig. Drugs p. 134; N. p. 25.

૩૪ મંગોસ્તાન

N. O. Guttiferae

નામો—મંગુસ્તાન (મુંબઈ); મેંગકોપ (બ્રહ્મદેશ); The Mangosteen—ધી મેંગોસ્તીન (અંગ્રેજ); Garcinia Mangostana—ગાર્સીનીયા મેંગોસ્તાના (લેટીન).

સ્થાનક—મદ્રાસ ઇલાકામાં કેટલીક જગાએ—નીલગિરિ જેવાં સ્થળોમાં—મંગોસ્તાનનું વાવેતર થાય છે. ગેંગ્લ જણાવે છે કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આ છોડ જવલેજ ઉગી શકે છે, કારણ કે આ છોડને વધારે ગરમ અને

એક સરખી હવાની જરૂર છે. એશિયાના ગરમ પ્રદેશમાં આ થાય છે એમ એન્ડીસ જણાવે છે. કેન્ડીનચાઇના, બાવા, સીંગાપોર વિગેરે સ્થળોએ તે થાય છે.

વર્ણન—૨૦ થી ૩૦ ફૂટ ઉંચું, બારેમાસ લીલું રહેનારું, શંકુ આકારનું આ ઝાડ છે (Conical tree). ઘણી શાખાઓ હોય છે. જો હવા માફક આવી જાય છે તો કેટલેક સ્થળે આ ઝાડ ૬૦ ફૂટ સુધી ઉંચે વધી જાય છે (એન્ડીસ). છાલ સીસમ જેવી અથવા તેા કાળા કેલસા જેવી ઘેરી કાળી હોય છે. અંતરછાલ પીળા રંગની હોય છે. લાકડું ઘટ જેવું રાતું હોય છે. પાન ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં, ૨ા થી ૪ા ઇંચ પહોળાં, બહુ જ ચીવડ અને સામસામી નસોવાળાં હોય છે. ફુલ શાખાઓને છેડે આવેલાં હોય છે. નર અને માદા ફુલો જુદાં જુદાં આવે છે. ફુલ પીળાશ લેતા ગુલાબી રંગનાં થાય છે. ફળ નારંગી જેવાં મોટાં, કાળાશ લેતા આસમાની રંગનાં (dark purple), પીળા ચીકણા રસવાળાં (અંદરથી), હોય છે. બીજ સફેદ બરફ જેવાં અથવા સ્ફેજ ગુલાબી રંગનાં, સ્વાદિષ્ટ ગર્ભમાં છુપાયેલાં હોય છે. તે ચપટાં અને મોટાં હોય છે. આ ફળ ખાવામાં અત્યંત સ્વાદિષ્ટ છે. “ This pulp it is that gives the fruit its value as one of the finest fruits of the Eastern tropics, and one of the most highly appreciated, delicious products of the Eastern and Western Hemispheres ”. નવેમ્બર ફેબ્રુઆરી સુધી ફુલ આવે છે. મે અને જુનમાં ફળ તૈયાર થઈ જાય છે. પીયેરે (Pierre) એ એક પશુ નર ફુલ સિવાયનાં ૧૫૦૦ મંગોસ્તાનનાં ઝાડ જોયાં છે; પણ આગળ ચાલતાં તે જણાવે છે કે મંગોસ્તાનની ઘણી જાતો બચપણમાં નર પુલો અને મોટાં થયે માદા ફુલો ઉત્પન્ન કરે છે.

(એન્ડીસ.)

આ ઝાડનાં પાન, છાલ, ફુલ અને ફળની ઉપરનાં છોડાં—આટલાં અંગ વપરાય છે. મોટે ભાગે સુકાં ફળ જ બજારમાં વેચાય છે.

ઉપયોગ—ફળ ઉપરનાં છોડાં (rind) સંઘડણી અને આમાતિસારમાં આહી હવા તરિકે વપરાય છે. બચ્ચાંના જીના અતિસારમાં ડૉ. વૉરીંગ અને બીજાઓને આ બહુ ઉપયોગી જણાયું છે.

(ફાર્માકોપીયા ઇન્ડીકા. પા. ૩૧)

આ ફળ ઉપરનાં ફેચલાં જવરક્ષ પણ છે.

(ડીમક.)

આ ઝાડની છાલ અને ફામળ પાન સંઘડણી, અતિસાર અને જનનેન્દ્રિય તેમજ પેસાળના અવયવોના દરદામાં તેમજ મ્હોમાં શુલીયું થયું હોય તે ધોવા માટે પણ વપરાય છે. (રંગીયસ)

મેલબોર્ન મેડીકલ કોંગ્રેસ (જાન્યુઆરી ૧૮૮૯) આગળ મી. એમ. સી. પીએરોએ ફળ ઉપરનાં કાચલાંમાંથી બનાવેલાં પ્રવાહી સત્ત્વ અને ચૂર્ણ બતાવતાં સર્જન મેજર ક્રીતિકેરે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું હતું:—“ આ નૈસર્ગિક વર્ગ (ગટીફરી)નાં ઘણાંખરાં ફળોની માફક જ આ ફળ ઉપરનાં છોતરાંમાં પીળા રંગનો ચીકણો પદાર્થ (Yellow resin) છે. આ પીળા પદાર્થની જ આ બનાવેલા પદાર્થોમાં કિંમત છે. આંતરડાં ઉપર આ ચીકણા રાજ જેવા પદાર્થ (Resin)ની ઘણી સારી અસર છે. છોતરાંમાંથી સ્કમીટે (Schmidt) કાઢેલા મેંગોસ્ટાઇન નામના અકતી જેવા પદાર્થ (Crystallisable substance-mangostine)માં કંઈ પણ ઔષધોપયોગી શુષ્ક છે કે નહિ તે વિષે હું કંઈ જાણતો નથી. પણ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના લોકો આંતરડાંના રોગોમાં આ પદાર્થનો બહોળો ઉપયોગ કરે છે એટલે તેના અખતરા કરવા જેવા છે ખરા. ફળ ઉપરનાં છોતરાંનો ક્વાથ બહારના ઉપયોગમાં ઝાહી તરિકે વાપરવા જેવો છે એમ વેઈટ્ઝે કહેલું છે. ”

Congress Proceedings. p. 948.

ઝાહી અને રોપણ તરિકે ક્વાથનો બાહ્યોપચાર થાય છે. ચૂરોપીયન ઔષધોમાં તો આ ફળ હમણાં હમણાંનું જ બીલીના ફળની જગ્યાએ વપરાતું થયું છે. (વૉટ.)

આ ઝાડના પ્રત્યેક અંગમાંથી મેંગોસ્ટાઇન નામનું તત્ત્વ મળી આવે છે. આનું રાસાયનિક પૃથક્કરણ થયેલું છે.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 143; N. p. 25; Indig. Drugs p. 135.

૩૫ નાગકેસર

N. O. Guttiferae

નામો—નાગકેસર; નાગપુષ્પ, હમકેસર; નાગકિંજલ્ક: (સંસ્કૃત); નાગ-કેસર (ગુજરાતી); નાગકેસર (હિંદી-મરાઠી); નાગેશ્વરપુલેર ગાછ (બંગાલી); નાકેસુર (સિંધી); *Mesua ferrea*-મેસુઆ ફેરેઆ (લેટીન).

પરિચય— પુત્તાગવૃક્ષસ્ય કેસરો નાગકેસરઃ ।

॥ શિશવત્તઃ ॥

ગુણાઃ— નાગકેસરમલ્પોષ્ણં લઘુ તિત્તં કફાપહમ્ ।
વસ્તિવાતામયઘ્નઞ્ચ કંઠશર્ષિરુજાપહમ્ ॥

॥ રા. નિ ॥

કેસરં વિષવિસર્પરક્તાશોવમિકૃષ્ટહત્ ।
હૃદ્યાસવમિદૌર્ગન્ધ્યતૃષ્ણાપિત્તવલાસજિત્ ॥

॥ ગ. નિ ॥

નાગપુષ્પં કષાયોષ્ણં રૂક્ષં લઘ્વામપાચનમ્ ।
જ્વરકણ્ડૂતૃષાસ્વેદ્છાર્દિહૃદ્યાસનાશનમ્
દૌર્ગન્ધ્યકુષ્ઠવિસર્પકફપિત્તવિષાપહમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ચરક— ૧ રક્તાર્શઃસુ-કેસરનવર્નાતશર્કરામ્યાસાત્ । અર્શાસિ
અપયાન્તિ રક્તાનિ ॥ ચિ-અ-૯.

સુશ્રુત— ૨ દિક્કાયામ્-સૌદ્રં સિતાં વારણકેસરં ચ । પિબેદ્રસેનેશુમધૂકજેન ॥
૩-૧૦-૨૪.

રાજમાર્ત્તણ્ડ— ૩ પુત્રપ્રસવાર્થમ્-ગોઘૃતેન સહ નાગકેસરમ્ । શ્લક્ષ્ણચૂર્ણિતમૃતૌ
નિતમ્બિની । ગન્ધદુગ્ધનિરતા પિબેદ્યાદિ । સ્યાત્તદા નિયત-
મેવ વીરસ્ઃ ॥

શોદહ— ૪ અમૃગદરે-તત્રાશનરતા સમ્યક્સંપિબેન્નાગકેસરમ્ ॥

વંગસેન— ૫ રક્તાતિસારે-....સિતયા સહ । નાગકેસરચૂર્ણ વા રક્ત-
સંગ્રહનમ્ પરમ્ ॥

વર્ણન—કુચબિહારમાં નાગકેસરનાં ઝાડ યત્નપૂર્વક ઉછેરવામાં આવે છે એમ સ્વ. કવિરાજ બિરબચરણ ગુપ્તનું કહેવું છે. “વનરૂપિતિ ગુણાદર્શ”માં “નાગકેસર એ પુત્તાગવૃક્ષની પુષ્પકળીઓ છે” એમ કહેલું છે—“આ ઝાડ હમેશાં લીલું રહેનાર છે. તે પૂર્વ બંગાળા, પૂર્વ હિમાલય, આસામ, બરમા, દક્ષિણહિંદુસ્તાન, સીલોન અને આંદામાનના પહાડોમાં મળી આવે છે. આના પુશનુમા રંગનાં નાનાં પાંદડાંના ગુચ્છા આસામમાં વાળ શણગારવાના કામમાં આવે છે. આ ઝાડને એમીલી માસમાં પુલો આવે છે, અને તેનો રંગ સફેદ થાય છે. તેને આસામની સ્ત્રીઓ બાળકોને કાનમાં ઘરેણું તરિકે પહેરવામાં અભિ-

માન માને છે. જીન અને જીલાઈ માસમાં તેને રતાશ મારતાં ચેસ્ટનટ જે ગોળ ફળ આવે છે જે દેશીઓ ખાય છે. સિંહલદ્વીપમાં આનાં ખીયાંમાં ઘાટું ઘેરા રંગનું તેલ નીકળે છે. આ તેલ ખાળવાના કામમાં તથા ચાંદાં માટે બહાર લગાડવાના કામમાં આવે છે. ઉત્તરકાનડાના લોકો આ તેલ અભ્યંગ (સંધિવામાં) તરિકે વાપરે છે. ”

“ સુઈદીન શરીરને આધારે ડા. વોટ જણાવે છે કે આ સિવાય એ રાત્રી જાતનું નાગકેસર થાય છે જેને ‘ ઑકોકારપસ્ લોંગીફાલીયસ્ ’ અને જેનું ખીબું નામ ‘ કેલીયાસેકસન લોંગીફાલીયા ’ છે. ઉપલું નાગકેસર જ્યાં હમેશાં લીલું રહે છે ત્યારે આ રાત્રું નાગકેસર પાનખર ઝાડ છે; અને પશ્ચિમ દ્વીપકલ્પોમાં તથા કાનડાથી કોંકણ સુધીના જંગલોમાં મળી આવે છે વેપારીઓ એનાં કુલોને રાત્રા નાગકેસરના નામથી વેચે છે. તેનું કદ રાત્રાં લવી ગના જેટલું હોય છે અને તે રેશમ રંગવાના કામમાં આવે છે. સુકેલાં કુલોન કળીમાંથી અત્તર બનાવવામાં આવે છે. આનાં સુકાં કુલોની કળીઓ મંદ ઉત્તેજક, પાચનકારક અને આહી ગુણવાળી છે અને રક્તસ્ત્રાવ તથા અગ્નિમાંદમ એનો ઉપયોગ થાય છે એમ ડીમક કહે છે. હાલ ગાંધીને ત્યાં જે નાગકેસર વેચાય છે તે આ જાતનું હોય એમ જણાય છે. તેની આકૃતિ તથા ગુણો સંહાલમાં બજારમાં મળતા નાગકેસરને મળતા છે. ”

‘ મેર્યુઆ ’ અને ‘ ઑકોકારપસ્ ’—બન્ને એક જ નૈસર્ગિક વર્ગનાં ઝા છે પણ આટલું અંતર છે. કોકમ, ઉંડી વિગેરેનો જે વર્ગ તેજ વર્ગ નાગકેસરનો છે.

વૈદ્યકમાં નાગકેસરનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ દુઝતા હરસમાં—પાવલી પાવલીભાર નાગકેસર, માખણ અને સાકર સાથે હમેશાં ખાવાથી હરસ મટી જાય છે
ત્રિ. અ. ૯.

સુશ્રુત— ૨ હેડકીમાં—નાગકેસરનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ વા. ૧ મધ અને સાકર સાથે ચાટીને ઉપરથી મહુંડાનો અગર શેરડીનો રસ પીવાથી હેડકી બેસી જાય છે. જી. ૫૦-૨૪

રાજભાર્તીક— ૩ પુત્ર પ્રસવ થાય એ માટે—જાતુ વખતે જે સ્ત્રી નાગકેસરનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ વા. ૪ ગાયના ઘી સાથે ચાટે છે અને ઉપરથી પશુ ગાયનું જ દુધ પીએ છે તેમજ આ પ્રયોગ વખતે કેવળ ગાયના દુધ ઉપર જ રહે છે તે સ્ત્રી અવશ

વીર પુત્રને જન્મ આપે છે. (તે ઉત્તમ ગર્ભસ્થાપન છે એ તો નિઃશંક છે.)

શેઠલ— ૪ લોહીવામાં—છાશ પીવી અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ સવાર સાંજ મધ સાથે કે ચોખાના ઘોવણ સાથે પીવું.

ખંગસેન— ૫ રક્તાતિસારમાં—સાકર સાથે નાગકેસરનું ચૂર્ણ પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે.

વક્તવ્ય—સુશ્રુત નાગકેસરને “ શ્લેષ્મપિત્તવિષ્ણં તુ નાગં (સૂ. ૪૬-૨૮૭) ” અર્થાત્ શ્લેષ્મમ્ન પિત્તમ્, અને વિષહર કહે છે. એલાદિ, વચાદિ, અંજનાદિ અને પ્રિયંગ્વાદિ ગણોમાં નાગકેસર ગણાવેલું છે. ખરાબ પાણીમાં અધિવાસન તરિકે નાગકેસર ગણાવેલું છે. (સૂ. ૪૫-૧૨). વિષમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે તેનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. ભદ્રાદય અંજનમાં તે પડે છે. કફજ્વરમાં બીજાં સાથે તે ચોળાયલું છે.

ચરક દશેમાનિમાં નાગકેસરનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. અર્શના કનકારિષ્ઠમાં નાગકેસરના ૪ પલ નાખવાનું કહેલું છે (ચિ. ૯-૧૬૧). નિસર્પમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે પ્રદેહમાં ચોળાયલું છે. વાતરોગના બલાતેલમાં નાગકેસર છે.

જેમ ‘ વર્ણુન ’માં આપણે નાગકેસરની બે જાત જોઈ ગયા તેમ ઉલ્લેખના વખતમાં પણ નાગકેસર વૃક્ષની બે જાત થતી હશે. “ નાગપુષ્પં નાગકેસરં, અન્યે નાગકેસરપુષ્પસમપુષ્પો મહાતરુઃ કલ્યાહુઃ । ” ઘણા ‘ પુન્નાગ ’નો અર્થ નાગકેસર કરે છે પણ પુન્નાગ નાગકેસરથી ભિન્ન લાગે છે. પુન્નાગ અને નાગ બન્ને એકજ સાથે (જી. ૪૭-૬૧) વપરાયેલાં જણાય છે. પુન્નાગો દેવવલ્લભઃ એમ ઉલ્લેખે કહ્યું છે; અરુણદત્ત ‘ રક્તકેસરઃ ’ એવો અર્થ કરે છે. ઉલ્લેખ બીજા અર્થે નીચે પ્રમાણે આપે છે:-

પુન્નાગઃ— (૧) તુંગઃ પૂર્વદેશે પ્રસિદ્ધઃ । ક-અ-૨.

(૨) સુરપર્ણિકા, સુગંધિપુષ્પા, દક્ષિણાપથે સુરપતિનામ્ના પ્રતીતા ॥

સૂ-અ-૩૮.

(૩) દેવવલ્લભમ્ રાજચંપકમ્ કિતિ લોકે । સૂ-અ-૩૮.

અર્થાત્ ઉલ્લેખે પુન્નાગનો અર્થ નાગકેસર નથી કર્યો. અમરકોષમાં પણ ‘ પુન્નાગ ’ અને નાગકેસરને એક ગણવામાં નથી આવ્યા. પુન્નાગને ભાનુલ દીક્ષિત “ ગુર્જરદેશે ‘ સંદેશરા ’ કિતિ સ્વાતસ્ય ” આમ ઓળખાવે છે. સંધેસરે (Poinciana elata. N. O. Leguminosae) ગુજરાતમાં કોઈ પણ જગોએ ‘ પુન્નાગ ’ તરિકે અત્યારે ઓળખાતો નથી. ભાનુલ દીક્ષિતના સમયમાં કદાચ

તે નામ પ્રચલિત હશે ! નાગકેસરના પર્ચાય તરિકે અમરસિંહે 'વાંચેય' ના આપેલું છે—'ચમ્પાયાઃ અપત્યમ્'. કારણ કે નાગકેસર એ 'નાગચંપા' એ વાંચેય નામ યોગ્ય છે.

બંગાળા તરફ થતાં નાગકેસરનાં ઝાડ એજ પુન્નાગ હશે (નાગકેસર સમુખ્યો મહાતરુઃ). અત્યારે જે નાગકેસર બજારમાં મળે છે તે તો સુધ્ધ શરીરના મત પ્રમાણે 'ઓફીકારપસ લોંગીફોલીયસ' જ હોવું જોઈએ. ન કેતોભક્ત "પુન્નાગ એટલે નાગચંપાની કળી તે નાગકેસર છે." એમ કહે

ચાતુર્જાત ચૂર્ણમાં નાગકેસર આવે છે. સુ. જયકૃષ્ણભાઈ ઉંડી નામ કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ એવા ઝાડને પણ પુન્નાગ કહે છે. લેટીન નામ Calophyllum Inophyllum છે. આ પણ 'ગટીફરી' વર્ગનીજ વનરપતિ છે.

Actions and Uses—The dried blossoms, root and bark are bitter, aromatic and sudorific. Unripe fruits are aromatic, acrid and purgative. Flowerbuds are used in dysentery. The oil is used as an application for rheumatic joints; an ointment of the powder of blossoms, with butter is applied to bleeding piles and for burning sensation of the feet.

(R. N. Khory. II p. 78)

નોંધ—અહીં નાગકેસર તે આજ Mesua ferrea કાળું નાગકેસર તજની કળીઓ અને રાતું નાગકેસર એ સુરંગીની કળીઓ. આ નાગચંપાનું નાગકેસરનું ઝાડ જગતનાં સૌથી સુંદર ઝાડોમાંનું એક છે એમ સ્પષ્ટ જોન્સ લખે છે.

ઉલ્લેખ—N. p. 26; Indi. Medi. Plants. p. 154; રૂ. નિ. પા. ૧૭ વનરપતિ શુભ્રાદર્શ. પા. ૫૨૦.

૩૬ ઉંડી.

N. O. Guttiferae

નામો—ઉંડી (જુજરાતી—મુંબાઈ); સુલતાન ચંપા, સુરપુકા, ઉ (હિંદી); પુન્નાગ, સુલતાન ચંપા (બંગાલી); નાગચંપા, સુરંગી, ઉ (મરાઠી); Calophyllum inophyllum—કલોફાઇલમ ઇનોફાઇલમ (લેટીન)

વર્ણન—આ ઝાડ મહેને રા. રા. સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ પોરબંદર શ્રી રાકાંધીરાજ મહારાજના બાગમાં બતાવ્યું હતું. ઝાડનાં પાન લંબગોળ, બ

દેરવે અણીવાળાં હોય છે. આ ઝાડ બારે માસ લીલું રહે છે. દેખાવ પણ સરસ હોય છે. પુલ સફેદ રંગનાં સુગંધી હોય છે. બીજમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે જે બાળવાના કામમાં વપરાય છે.

ઔષધાર્થ વ્યવહાર—બીજનું તેલ અને બીજ.

ઉપયોગ—આ ઝાડનાં બીજમાંથી એક જાતનું સુગંધી તેલ નીકળે છે, જેનો ઉપયોગ દેશીઓ સંધિવા ઉપર ચોપડવામાં કરે છે. થડની છાલમાંથી એક જાતનો બીકણો રસ ઝરે છે. આ રસ રેવંચીના શીરાને ગુણુમાં મળતો છે એમ એક વિદ્વાન માને છે; અને તે દુષ્ટ વાજુ ઉપર સાફ કામ કરે છે.

(ફાર્માકોપીયા ઇન્ડીકા)

શાખાઓમાં છેદ મુકવાથી એક જાતનો ગુંદર હાથ આવે છે; જે પાણીમાં બોળી રાખવાથી પાણી ઉપર એક જાતનું તેલ, અમૂક વખત પછી, તરતું જણાય છે. આંખનાં આંદાં ઉપર આ તેલ લગાવવામાં આવે છે. હાસંશ્રીલ્હ જણાવે છે કે જાવા તરફ આ ઝાડની મૂત્રલ શક્તિ બાણીતી છે.

(દ્યુરી.)

રૂહીડ જણાવે છે કે આ ઝાડમાંથી જે રસ ઝરે છે તે તેમજ ફળ-ખન્ને બામક અને રેચક છે.

બીજમાંથી નીકળતું તેલ જનનેન્દ્રિયની શ્લેષ્મકલા ઉપર ઉપયોગી અસર નિપજાવનાર હોવાથી, તે ઝનોરીયા અને ઝ્ઝીટમાં ઉપયોગી છે. સંધિવામાં આ તેલનું માલીશ કરવામાં આવે છે. તેલની ગેરહાજરીમાં બીજને પાણીમાં વાટીને તેનો લીલો લેપ સંધિવા તેમજ વાતરત્ત ઉપર કરવાથી અને પછી તે અગ્નિના સેકથી સુકાવવાથી ઉપરોક્ત રોગોમાં સારી અસર કરે છે.

આ તેલમાં ઝેરી તત્ત્વ છે કે નહિ તે જો કે જાણીતું નથી છતાં પણ આ દેશમાં કે બીજ દેશોમાં આ તેલનો પીવામાં ઉપયોગ થતો હોય તેમ મારી જણમાં નથી. મહેં જાતે આ તેલ પી જોઈને ખાત્રી કરેલી છે. એનાથી જાનને જરા પણ જોખમ નથી એટલું સ્વાનુભવથી હું કહી શકું છું. મ્હારી પ્રેક્ટીસમાં પણ મહેં તે વાપરું છે અને આ ઉત્તમ ઔષધ છે. જનનેન્દ્રિય અને મૂત્રાશય અને મૂત્રપિંડની શ્લેષ્મકલા ઉપર આની સુંદર અસર છે. આ તેલની એટલી તો ચોક્કસ અસર છે કે એક વખત આપી જોવાથીજ તેની ઉપયોગિતાનો આપણને પરિચય મળે છે.

(મુઈદીન શરીફ.)

આર્કીપેલેગો તરફ પત્રકવાથ સુજેલી આંખો ઉપર મૂકવામાં આવે (ડૉ. રાઈસ. ન્યુયૉર્ક.) બીજમાંથી નીકળતું તેલ ખસ ઉપર ઉપયોગી હોવા કહેવાય છે. (બી. ગુપ્ત. પુરી.) હિંદુ લેખકોના મત પ્રમાણે છાલ શાહી અને તે અંતઃરક્તસ્રાવમાં ઉપયોગી છે. (યુ. સી. દત્ત.). છાલનો રેશ્મ છે અને તેની અસર ચોક્કસ છે. (સર્જન પીકાક. નાસીક.) સર્જન વામાં તેલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે છે.

(ધ. એ. મૉરીસ મદ્રાસ. વૉટરીક્ષનેરી

ઉદ્દેશ્ય—Indi medi. Plants p. 151; N. p. 24.

ચા વર્ગ

N. O. Ternstræmiaceæ

૩૭ ચા

નામો—ચા (હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે); Tea-ટી (અંગ્રેજી); *Camellia theifera*-કેમ્લીઆ થીફેરા (લેટીન).

વર્ણન—આજકાલ ઘેરેઘેર બાણીતી થયેલી ચાનું વર્ણન આપણું આ સ્થાને અસ્થાને નથી. ચાના છોડ ૫ થી ૬ ફીટ ઉંચા હોય છે. તેનાં પાન ૧ થી ૧૫ ઇંચ લાંબાં હોય છે. ચીન, બપાન, લંકા, આસામ વિગેરે દેશો તરફ ચાનું વાવેતર વિશેષ થાય છે. ચા ઘણી જાતની આવે છે. આ સર્વમાં ઇમ્પીરીયલ—Imperial ચા શ્રેષ્ઠ મનાય છે. આ ઘણી મોંઘી પડે છે અને તેથી પૈસાદાર લોકોજ આ ચાનો ઉપયોગ કરે છે. આ ચા પીવામાં સારી હોય છે. શિયાળામાં આ પાન એકઠાં કરવામાં આવે છે, કારણકે તે વખતે પાન તદ્દન લીલાં અને કુમળાં હોય છે. આજ પાંદડાંને સૂકવીને ડબ્બામાં પેક કરી લેવામાં આવે છે. આજ આપણી Imperial tea—રાજશાહી ચા. આથી ઉતરતી ખીણ જાતો પણ આવે છે. ચાના છોડ બારે માસ લીલા રહે છે અને તેથી તેનાં પાંદડાં એક વખત તોડી લીધા પછીથી ફરીથી થઈ આવે છે. જે ફાલ વસંત-ઋતુમાં આવે છે તે ‘ઇમ્પીરીયલ ટી’ જેવો નથી હોતો. એનાં પાંદડાં ખરસટ અને બહુજ હલકાં ઉતરે છે. ત્રીજી વખત ઉનાળામાં પાંદડાં ઉતારી લેવામાં આવે છે. ઉનાળામાં તાપને લીધે પાંદડાં સૂકાઈ જાય છે; ફાલ પણ ત્રીજી વખતનો હલકોજ ઉતરે છે. આ પાંદડાં ચુંટતાં ચુંટતાં નીચે ખરી પડે છે અને તે બધી ખરી પડેલી પાંદડીઓ લોગી કરતાં કરતાં અંદર ધૂળ વિગેરે આવે છે. આજ ચા (ધૂળવાળી) આપણા વાપરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત આ હરેક જાતની ચાને અમુક અમુક (જેવા કે મુસ્લીયન પદ્ધતિ, ટર્મેરીક, છાંસમ વગેરે) જાતના રંગો દેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત એના વજનમાં વધારો કરવા માટે કેટલાક ખનિજ પદાર્થો (mineral matters) અને રંગ માટે તેમજ કઠક ચા થાય તેટલા માટે (magnetic) મેગ્નેટીક મેટર અને આલ્કાલાઈન કાર્બોનેટ્સ વિગેરે નાખવામાં આવે છે. ચાનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમાં પહેલું ટકા ખનિજ પદાર્થો; સેન્ડ્સ, ફ્રેન્ડ્સ, સીલીકેટ્સ, પોટાશીયમ, સોડીયમ અને મેગ્નેશીયમ ક્લોરાઈડ્સ વિગેરેના અમુક ટકા; કાષ્ઠમય પદાર્થ (Woody matter) ૫૭ થી ૩૦ ટકા; ટેનીન ૧૨ થી ૧૬ ટકા અને ચીન અથવા કેફીન ૨ ટકા છે. કેફીન કોફીમાં વધુ હોય છે, ટેનીન ચામાં વધુ હોય છે.

ચા કેમ ન પીવી જોઈએ ?—ચાની અંદર ટેનીન એસીડ મોટા પ્રમાણમાં આવેલો હોય છે. આપણે સર્વે બાણીઓ છીએ કે ‘ટેનીન એસીડ’

આમડાં રંગવાના કામમાં આવે છે. ચાતું કાયમ એવન રાખ્યા કરવાથી આપણી હોઝરીની દીવાલો અથવા હોઝરીની અંદરનું પડ પણ કોમળ થઈ જાય છે. હોઝરીનું અંદરનું પડ એક જાતનો અત્યંત ઉપયોગી રસ પેદા કરે છે અને ઝરાવે છે. આ ‘ટેનીક એસીડ’ના પ્રતાપે તે રસ વહેતો બંધ થાય છે. પરિણામે બદહજમી, અલુચ્છું થાય છે. એ હોઝરીનું પડ રંગાઈ જવાથી-જાડું થઈ જવાથી, જહરરસ (Hydrochloric acid) બરાબર સ્ત્રવતો નથી-પરિણામ મંદાગ્નિ આવે છે. વળી આપણે જે ખોરાક ખાઈએ છીએ તેની સાથે પણ આ ‘ટેનીક એસીડ’ મળે છે એટલે ખોરાક જાતેજ પચવો કઠણ થઈ પડે છે. વળી આપણા મોંમાંથી કોઈ પણ સ્વાદિષ્ટ ખોરાક ખાતાં જે સ્રાવ (saliva) થાય છે તે સ્રાવ પણ પાચનક્રિયા માટે ઉપયોગી છે. જેમ વધુ ચાવીએ તેમ વધારે પ્રમાણમાં આ લાક્ષણિક-સ્રાવ થાય છે. ‘ટેનીક એસીડ’ના પ્રભાવથી આ સ્રાવ પણ ઘણો ઓછો થઈ જાય છે. આ સ્રાવના અભાવે અથવા ઓછાપણથી કાયમનો અપચો, મંદાગ્નિ રહ્યા કરે છે. મંદાગ્નિ અને અપચો રહે તેને ઝાડો પણ સાફ નથી આવતો. ઝાડાના રોકાણથી એક જાતનું વિષ આંતરડાંમાં જમે થાય છે અને પરિણામે લોહી બગડે છે; શક્તિ ઘટે છે. શક્તિ ઘટતાં વેંતજ મગજ ઉપર પણ અસર થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ શિથિલ થાય છે. આપણા દેશનાં હવા પાણીને ચાની જરૂર નથી. ડૉ. ખોરી કહે છે કે— “હીસ્ટીરીયા, ઉન્માદ અને હૃદયનાં દરદોથી પીડાતા મનુષ્યોએ તો ચાનો સહંતર ત્યાગ કરવો ઈષ્ટ છે.”

Actions and Uses—“The principle use of tea is to form an agreeable, slightly stimulating, soothing and refreshing beverage. It was also formerly believed that tea, from the Theine it contained, had the effect of diminishing the waste of the body, and as any substance that does this necessarily saves food. It was regarded as indirectly nutritive; but **Dr. Edward Smith** has shown that, on the contrary, tea increases the bodily waste by acting as respiratory excitant, and in other ways. From containing gluten, tea has also been regarded as directly nutritive, but in the ordinary mode of making tea this substance is not extracted to any amount. The action of tea is thus described by **Dr. Smith**:—It increases the assimilation of food both of the flesh and heat forming kind, and with abundance of food must promote nutrition, in the absence of sufficient food, it increases the waste of the body.” Tea is also a powerful astringent, and should not,

therefore, be taken until sometime after meals, as it is likely to produce dyspepsia from the combination of its tannic acid with gelatin of the food and production of an insoluble tannate. For the same reason if taken in excess it is likely to cause constipation. Tea should not be taken as beverage by those who suffer from wakefulness, or by those who are liable to hysteria or palpitation of the heart from valvular disease. As a nervine stimulant tea may be taken with advantage for headache and neuralgia, and in other affections, caused by exhaustions of the system from depression of nerve-power. Its effects as a nervine stimulant are due to the **Theine** contained in it.

(Dymock. Vol. I. p. 179-80)

ભાવાર્થ—ચા, ખાસ કરીને લહેજતદાર, રહેજ ઉત્તેજક અને શ્રમહર પીણ તરિકે વપરાય છે. પહેલાં એવી માન્યતા હતી કે થીન નામનું તત્વ ચા સાથે મળેલું હોવાને લીધે ચા શરીરનો ક્ષયકાસ કરનાર મનાતી હતી. ડૉ. એડવર્ડ રમ્મીથનું માનવું છે કે ચાથી હાસ તો દૂર રહ્યો, પણ ઉલટું શ્વાસોચ્છ્વાસની કિયાને વધારે છે અને ખીજી રીતે ઉલટો શરીરનો ક્ષય કરે છે. ચાની અંદર ‘ગ્લુટેન’ નામનું પોષક તત્વ હોવાને લીધે તે પોષક મનાતી; પણ જે રીતે અત્યારે ચા તૈયાર કરવામાં આવે છે તે રીતે તો એ ઉપયોગી તત્વનો જરા પણ ભાગ ચામાં ભળતો નથી. ડૉ. રમ્મીથ ચાનું કામ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—માંસ અને ગરમી-ઉત્પાદક ખોરાકને પચાવવાને ચા ઉપયોગી છે. પુષ્કળ ખોરાક ન હોય તો શરીરની ક્ષયવૃદ્ધિનું કારણ બને છે. (માંસ ખાનારનેજ ચા ઉપયોગી છે, બહુ ખાવા જેને મળતું હોય તેને માટે કદાચ ચાની આવશ્યકતા હશે. આપણા દેશને માટે ચા ખીનજરૂરી છે એ આથી સિદ્ધ થાય છે. આપાલાલ.) ચા ઉપરાંત ચા બલવાન સંક્રોચક છે અને તેથી ખોરાક લીધા પહેલાં કદાપિ ન લેવો જોઈએ. ખોરાક ખાઈ રહ્યા પછી થોડાક વખત પછીથી લેવો જોઈએ, કારણ કે નહિ તો કબજીયાત વધશે. રાત્રે જેને ઉંઘ ન આવતી હોય એવાઓએ તો કદાપિ ચા ન લેવી જોઈએ. હીસ્ટીરીયા અને હૃદયના ધડકાવાળાએ પણ ચા કદાપિ ન લેવી. માથાના દુખાવા માટે, આધાશીશી અને જ્ઞાનતંતુનાં ખીજાં દરદોમાં ઉત્તેજક પીણ તરિકે ચા પીવો સારો છે. જ્ઞાનતંતુઓને માટે પીણ તરીકે ચા સારો છે કારણ કે એમાં થીન નામનું તત્વ રહેલું છે. (ડીમક-ભા-૧. પા. ૧૭૯-૮૦).

ઉદ્ભવ—N. p. 26; Indig. Drugs. p. 57.

અશ્વકર્ણાદિ વર્ગ

N. O. Dipterocarpeae

૩૮ અશ્વકર્ણ

નામો—અશ્વકર્ણ; સત્યચંદ્રવરણ; ર્ધર્ષવવઃ (સંસ્કૃત); રાળતુ' ઝાડ (ગુજરાતી); સાલ (હિંદુસ્તાની); યુગળ (તેલચુ); કેરોહ (અથોધ્યા); સાલ્વા, સોરીધી (ઉરીયા); Shorea robusta—શોરીયા રોબરુટા (લેટીન).

ગુણા:—

અશ્વકર્ણ: કષાય: સ્યાદ્રુણસ્વેદકફપ્રણુત્ ।

બ્રધ્નવિદ્રધિવાધિર્યયોનિકર્ણગદાન્ હરેત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ઝર્જો વ્રણહરશ્ચૈવ શ્લેષ્મરક્તપ્રકોપહત્ ॥

॥ ગ. નિ ॥

અશ્વકર્ણ: કટુસ્તિક્ત: સ્નિગ્ધ: પિત્તાત્વનાશન: ।

ઉરોવિસ્ફોટકંઙ્ઘ્રન: શિરોદોષાર્તિકૃન્તન: ॥

॥ રા. નિ ॥

૧ રસાયને—

ધવાશ્વકર્ણાસનબાલપત્ર—

સારાસ્તથા પિપ્પલીવલ્પયોજ્યા: ।

લોહોપલિસા: પૃથ્થગેવ જીવે—

ત્સમા: શતં વ્યાધિજરાવિમુક્ત: ॥

વાગ્મહટ.

બિ. ૩૬-૧૦૫.

વર્ણન—સ્વ. કત્તાભટ્ટ કહે છે કે અશ્વકર્ણ બાવા, બોર્નીયો ટાપુ, તથા સીંગાપોરમાં થાય છે. એનો નિર્ચાસ તેજ રાલ. એનો ડામર પણ થાય છે, તેને પીનીડામર, વેટ ડામર કહે છે. આ સાલતુ' ઝાડ કયાં કયાં થાય છે તે વિષે બેડીસ તેમના ' ઈન્ડીયન ટ્રીઝ ' નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે—' પંબળમાં આવેલી કાંઝાવેલીથી તે ઠેક આસામમાં આવેલાં હારંગ અને નૌગાંગ પરગણાં સુધી સાલનાં ઝાડ થાય છે. આથી વધુ ઉત્તર તરફ ઠંડીને કારણે તે થઇ શકતાં નથી. પૂર્વ તરફ બ્રહ્મપુત્રા વેલીમાં પણ બહુ જ લેખવાળી (moist) હવા હોવાને લીધે તે થઇ શકતાં નથી. મધ્ય ભારતમાં કોરોમંડલ કિનારાથી તે પચમરીની ટેકરીઓ અને ગોદાવરીની ઈક્ષિણ તરફ પણ તે થાય છે. આ કદાપિ પાંદડાં વિનાનું જણાતું નથી. ખારે માસ તે લીલું જ રહે છે. માર્ચ મહિનામાં નવાં

પાન અને ફુલ બન્ને સાથે આવે છે. બી જુનમાં પાકે છે અને તુરતજ જમીન પર પડતા પહેલાં નવા ફળુગા પણ પુટી નીકળે છે.

ગુણ—અશ્વકર્ણ સ્વાદે કષાય છે; ગ્રણ, ર્વેક અને કફને મટાડનાર છે; વિદ્રધિ, બાધિર્ય, ચોનિરોગ, કર્ણરોગ વિગેરેને મટાડે છે. ભાવપ્રકાશ.

ગ્રણને હરનાર છે, શ્લેષ્મ અને રક્તાના કોષને મટાડનાર છે. ગદનિશ્લે.

અશ્વકર્ણ સ્વાદે તીખો, કડવો છે; સ્નિગ્ધ છે, રક્તપિત્તને મટાડે છે, વિસ્ફોટક, કંડૂ, માથાના રોગો-વિગેરેને મટાડે છે. રાજનિધંદુ.

વૈદ્યકમાં અશ્વકર્ણનો ઉપયોગ—

વાગ્બટ—અશ્વકર્ણના સારને લોખંડના વાસણમાં મધ સાથે પલાળી રાખવો. સવારમાં તેને ઉખેડી લઇને ચાટી જલું અને ઉપરથી દુધ પી જલું. આ પ્રયોગ વખતે આહારવિહાર નિયમિત અને હિતકર રાખવો. આથી રસાયન જેટલું કામ કરે છે. અથવા પીપરના જેવો પ્રયોગ કરવાથી પણ રસાયન જ છે.

ભી-૩૬-૧૦૫.

વક્તવ્ય—અશ્વકર્ણ અને અજકર્ણ બન્ને લગભગ સમાન ઝાડો છે પણ એક નથી. હલ્દિણુ તેની ઓળખ નીચે પ્રમાણે આપે છે. ‘ પૂર્વદેશે ગન્ધમુળો-ડશ્વત્યસદશવૃક્ષઃ ’ (સૂ. ૩૭-૨૮; ચિ. ૨-૬૪; इत्यादि). અજકર્ણની ઓળખ પણ ‘ સર્જઃ પૂર્વદેશે પ્રસિદ્ધઃ ‘ ગન્ધમુળ ’ इति लोके ’ એમજ આપે છે. બન્નેનો નૈસર્ગિક વર્ગ એકજ છે.

ચરકમાં ઉદ્દર્દપ્રશમન દેશમાનિમાં, ર્વેદના અધ્યાયમાં (શ્વાદિરાણામાશ્ન-કર્ણાદિનાં મેઘ્યાનાં કાષ્ઠાનાં પૂરયિત્વા ઇત્યાદિ), આસવયોનિના સારના લીસ્ટમાં, કષાયસ્કંધમાં-એનો ઉલ્લેખ છે. એ જાંગલ દેશનું વૃક્ષ છે (ક-૧-૭).

સુશ્રુતે ક્ષારકલ્પનામાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. બીજાં દ્રવ્યો સાથે રોપણ-ચૂર્ણમાં વાપરેલું છે (સૂ-૩૭-૨૮). સાલસારાદિ ગણમાં છે. અશ્વકર્ણાદિ તેલ રોપણ તરિકે મશહૂર છે. ઉપદંશમાં પ્રલેપ માટે, કુષ્ઠરોગી માટેના ધવાદિ ઘૂતમાં, દુષ્પ્રવારિના શોષન માટે (ક-૩-૯), રેવતીપ્રતિષેધના પાનીયસર્પિમાં અને મહાસુગંધિ અગદમાં-તે વપરાયલું છે. વાગ્બટે તેનો રસાયન તરિકે ઉપયોગ કર્યો છે અને નિષંદરત્નાકર પણ તેને ‘ ક્ષતક્ષયહર ’ કહે છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૪૪૧; Indi medi. Plants p. 160; Indig. Drugs. p. 298.

૩૯ રાળ

N. O. Dipterocarpeæ.

નામો—સર્જરસઃ, શાલનિર્વાસઃ, રાલઃ, ક્ષણકઃ (સંસ્કૃત); રાળ (ગુજરાતી. મરાઠી. હિંદી); ધુના (બંગાલી); ફિક્કડર (અરબી); Yellow Resin—ચલો રેઝીન (અંગ્રેજી); The resin of Shorea Robusta.

ગુણાઃ—

રાલઃ સ્વાદુઃ કષાયોષ્ણઃ સ્તમ્ભનો વ્રણરોપણઃ ।

વિષાદિભૂતહન્તા ચ મગ્નસન્ધાનકૃન્મતઃ ॥

॥ ધ. નિ ॥

રાલસ્તુ શિશિરઃ સ્નિગ્ધઃ કષાયઃ તિક્તસંગ્રહઃ ।

વાતપિત્તહરઃ સ્ફોટકણ્ડૂતિવ્રણનાશનઃ ॥

॥ રા. નિ ॥

રાલો હિમો ગુરુસ્તિક્તઃ કષાયો ગ્રાહકો હરેત્ ।

દોષાસ્ત્રસ્વેદવિસર્પજ્વરવ્રણવિપાદિકાઃ ॥

ગ્રહમગ્નાગ્નિદગ્ધાશૂલાતિસારનાશનઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

તૈલં સર્જરસોદ્ભૂતં વિસ્ફોટવ્રણનાશનમ્ ।

કુષ્ઠપામાકૃમિહરં વાતશ્લેષ્મામયાપહમ્ ॥

॥ આત્રેયસંહિતા ॥

વર્ણન—શાલનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થાય છે. આ ઝાડનો ગુંદર એજ રાળ. આ ઝાડ (Shorea Robusta) પંજાબમાં આવેલી કાંગરાવેલીથી આસામમાં આવેલાં દારંગ અને નૌગાંગ પરગણાં સુધીના વિસ્તારમાં થાય છે. બ્રહ્મપુત્રાની ખીણમાં પણ એ થાય છે. કેરોમંડલથી તે ગોદાવરીના તીર પરના પ્રદેશો સુધીમાં પણ આ ઝાડ જણાય છે.

ઝાડ ઘણાં મોટાં, બારે માસ લીલાં રહેનારાં હોય છે. પાન ૪ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં, ડીંટડી આગળ હૃદયાકૃતિનાં, વચ્ચે પહોળાં અને ટેરવે અણીદાર અથવા કેાઈક વખત ટેરવે બુઠાં હોય છે. પાનખર ઋતુમાં પણ આ ઝાડ તદ્દન પાન વિનાનું હોતું નથી; માર્ચ મહિનામાં નવાં પાન અને તે સાથેજ ફુલો આવે છે. નાના નાના પુષ્પ ઢાંડ ઉપર ફુલ, પીળા રંગનાં, કલગી ઉપર ગોઠવાયલાં હોય છે. બુનમાં બીજ પાકી જાય છે અને બીજ જમીન ઉપર પડતા પહેલાં ઉપરને ઉપરજ ફણગો કાઢે છે. આ ફણગો કુટચા પછીજ નીચે પડે છે અને તેમાંથી બીજું ઝાડ ઉગે છે.

‘ ઇંડીઅન ટ્રીઝ. ’ પા. ૬૬.

વૃક્ત્ય—પ્રાવૃક્ષ્યતુમાં રાજનાં ઝાઝ પુષ્પિત થાય છે એમ સુશ્રુત કહે છે (સૂ-૬-૩૩). એલાદિગણમાં તથા વણને ધૂપ આપવા માટે અનેક જગોએ રાજ વપરાયલી છે.

રાજ ઠંડી, કષાય, સ્તંબન, વણરોપણ, ભક્તસંધાનકૃત્ અને વિષ તેમજ ભૂતની બાધાને મટાડનાર છે.

ઝાઝા, સંઘ્રહણી વિગેરેમાં રાજ ઢીક કામ કરે છે. રાજનો મલમ દાઝયા ઉપર ઉપયોગી છે એ બાધાને બાળીતું છે.

Actions and Uses.—Stimulant and demulcent. The natives use it for fumigating sick rooms. Externally, as a plaster or ointment it acts as a stimulant. A paste of it mixed with brandy and white of eggs is a very useful and soothing application for the relief of lumbago and other rheumatic pains. The natives use the powder of *Bala* as an astringent application to the relaxed uvula; it has also been tried in dysentery with some good results.

R. N. Khory. II p. 86

ભાવાર્થ—રાજ ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ છે. માંદા માણસના ઓરડામાં ધૂપ માટે રાજ વાપરવામાં આવે છે. પ્લાસ્ટર કે મલમ તરિકે તે ઉત્તેજક કામ કરે છે. ઘેંડી અને ઇંડાની સફેદી સાથે રાજનો મલમ કટિશૂલ, સંધિવામાં દુખતા સંધાઓ તેમજ બીજાં દરદો ઉપર સાફ કામ કરે છે. કાકલક (uvula) લીલી થઈ ગઈ હોય તેને હઠ કરવા માટે દેશીઓ રાજનો ઉપયોગ કરે છે. સંઘ્રહણી વિગેરેમાં પણ તે ફાયદા સાથે વપરાય છે.

ખેરી. ભા. ૨. પાન. ૮૬.

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૨૭૩; Brandis. p. 69; Indi. Medi. Plants p. 160.

૪૦ અજકર્ણ

N. O. Dipterocarpeæ.

નામો—અજકર્ણ; મરિચપત્રક; વહ્લીવૃક્ષ; પાતફલ; (સંસ્કૃત); ધી પીનેય રેઝીન ઓર ઇન્ડીયન કોષલ ટ્રી, બ્લાઈટ ડામર (કર્નેયાલાલ દે. અંગ્રેજી); *Vateria Indica*—વેટીરીયા ઇન્ડીકા (લેટીન).

પરિચય— સર્જકો હ્યનકર્ણ; સ્યાચ્છાલો મરિચપત્રક; ।

॥ મા. પ્ર. ॥

વહ્નીવૃક્ષઃ ચીરપર્ણો રાલઃ કાર્ચ્યેઽજકર્ણકઃ ।

વસ્તકર્ણઃ પીતફલો કષાયો ગંધવૃક્ષકઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણાઃ—

સર્જો ગ્રાહી ત્રણશ્લેષ્મદગ્ધરુગ્વિષનુદ્ધિમઃ ॥

॥ મ. નિ. ॥

સર્જસ્તુ કટુતિક્તોષ્ણો હિમઃ સ્નિગ્ધોઽતિસારજિત્ ।

પિત્તાશ્વદોષકુમ્ભઃ કંઢૂવિસ્ફોટવાતજિત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

વક્તવ્ય—અજકર્ણનું ગુજરાતી નામ “રાળના આડનો લેદ” એમ પાણી શકાય. કાનડીમાં એને “ધુપદ, ગુગલી,” અને કુર્ગ તરફ એને ‘બીલી ધુપ’ કહે છે. બ્રેડીસે “ઇન્ડીયન ટ્રીઝ” નામના પુસ્તકમાં તેનું વર્ણન કરેલું છે. તે કહે છે તે પ્રમાણે માઇસોરના પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશમાં અને પશ્ચિમ ઘાટોમાં (Western ghats) તે બહુ જણાય છે. ત્રાવણકોર તરફ પણ થાય છે એમ ડૉ. કેનેથાલાલ દે જણાવે છે. આ આડ બારે માસ લીલું રહે છે (Ever-green tree). માઇસોર તરફ રસ્તાની ઉપર ‘એવન્યુ’ તરિકે તે ઉગાડેલાં જણાય છે. (વધુ માટે બ્રુઓ Bradis’s Indian Trees. p. 72-73 અને Indigenous Drugs of India. p. 327).

ફક્ત સ્વ. કંતોભટ્ટ સિવાય કોઈ પણ ગ્રંથમાં આનું વર્ણન નથી. ચરક, સુશ્રુતમાં આનો ઉલ્લેખ જણાય છે. સુશ્રુતકાકાર ઉલ્લેખે અજકર્ણની સમજણ નીચે પ્રમાણે આપેલી છે:—

(૧) સર્જઃ સાલમેદ એવ ॥ સૂ-૩૮-૧૨.

(૨) સર્જઃ પૂર્વદેશે પ્રસિદ્ધઃ ॥ ક-૧-૭૧. ચિ. ૧૧-૯.

(૩) શવકર્ણઃ પ્રસિદ્ધઃ એવ પૂર્વદેશે ॥ ચિ-૩૪-૧૭.

(૪) મહાસર્જઃ, ‘ગન્ધમુળ’ ઇતિ લોકે । ચિ-૨૭-૯.

(૫) મહાસર્જઃ, ગન્ધમુળ ઇતિ એકે । ચિ. ૯-૧૪.

(૬) અજકર્ણઃ ‘પિયાસાલ’ ઇતિ લોકે ॥ ચિ. ૧૯-૩૩.

(૭) સર્જઃ । ચિ. ૨૦-૧૪.

ચરકકીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત પણ અજકર્ણઃ શાલમેદઃ (ચિ-૮-૨૦ : ૫) એમ જ જણાવે છે. પૂર્વદેશ એટલે તેા બંગાળ તરફ આ આડ થવાં એર્થએ પણ સ્વ. વિરભચરણ ગુપ્તે અજકર્ણનું વર્ણન કર્યું નથી. વળી અજકર્ણ જેવું જ બીજું એક અજકર્ણનું નામ પણ જણાય છે. તે પણ ‘સર્જમેદ’ છે

અને પૂર્વદેશે ગન્ધમુળઃ વિપ્પલસદશઃ છે. એટલે અજકર્ણ અને અશ્વકર્ણ—બન્ને સરખાં જ ઝાડ છે પણ તે બન્ને એકમેકના પર્થોધો તો નથી જ. અજકર્ણ અને અશ્વકર્ણ—બન્નેને એક જ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ નામથી વર્ણવેલાં જણાય છે (જુઓ મુશ્રુત. ચિ. ૧૯-૩૩). વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ પણ બન્નેને નોખાં વર્ણવેલાં છે. અજકર્ણ—*Vateria indica* અને અશ્વકર્ણ *Shorea robusta*. સ્વ. કતાભટ્ટે બન્નેને નોખાં નોખાં જ વર્ણવેલાં છે.

ચરક કષાયસ્કંધમાં અજકર્ણનો ઉલ્લેખ કરે છે (ચિ. ૮-૧૬૫). સુશ્રુતે સર્વોપધાતશમનીય અધ્યાયમાં વિડંગતંડૂલના પ્રયોગ વખતે અજકર્ણકષાયમુત્તાદનાયે એમ લખ્યું છે. કૂરકોષવાળાને મૃદુવિરેચન આપવાથી રેચ ન લાગવાથી પરિસ્થાવ નામની વ્યાપદ થાય છે એમ સુશ્રુતાચાર્ય જણાવે છે. એ વખતે ધવ, તિનિશ અજકર્ણ વિગેરેનો કષાય આપવાનો કહે છે. આંખમાં કોઇએ વિષતું અંજન કર્યું હોય તો અજકર્ણનો નિર્ચોસ આંખમાં નાખવાનું સુશ્રુત (ક. ૧-૭૧) કહે છે. સાલસારાદિગણમાં તે છે (સ. ૩૮-૧૨). દ્રૂના યોગોમાં અજકર્ણ છે. પ્રમેહમાં અયસ્કૃતિ, લેહ, આસવ વિગેરે બનાવવાનાં જે દ્રવ્યો છે તેમાં આ પણ છે (ચિ. ૧૧-૯). વાગ્બટમાં આનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી.

ભાવપ્રકાશ એનાં પાન મરી જેવાં વર્ણવે છે, જ્યારે કેલ્દણ પીપળા જેવાં વર્ણવે છે. અમરકોષમાં અજકર્ણનો ઉલ્લેખ નથી.

‘વૈદ્યકશબ્દસિંધુ’કાર અજકર્ણ છાગકર્ણવત્પત્રશાલતરુવિશેષે, પીતશાલ હિતિ ચ નામ્ના પ્રસિદ્ધે—એમ લખે છે.

નવ્યમત—કોકમ (*Garcinia Indica*) ના ધીની માફક આનાં ચરખી-ચુકત મોટાં બીજમાંથી એક બતનું તેલ નીકળે છે જે સંધિવા જેવાં વાતરોગનાં દરદો ઉપર માલીસ કરવાના કામમાં આવે છે. ડૉ. કનૈયાલાલ દે.

નોટ. *Shorea Robusta* એ જ શાલ અથવા રાળનું ઝાડ—અશ્વકર્ણ. *Vateria Indica* એ જ અજકર્ણ અથવા સફેદ ડામરનું ઝાડ. બન્ને એક જ વર્ગનાં છે. રાળની માફક બન્નેનો ઉપયોગ સમજવો.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૪૪૧-૪૪૩, *Indi. Medi. Plants* pp. 160, 163; *Brandis* pp. 72-73; *Indig. Drugs* p. 327.

૪૧ કપુર

N. O. Dipterocarpeæ.

નામો—કર્પૂર, હિમ, ઘનસાર, શીતશિવ, તુપારગૌર (સંસ્કૃત); કપુર (ગુજરાતી); કાપૂર (મરાઠી-હિંદુસ્તાની); *Camphor*—કેંફર (અંગ્રેજી); *Dryobalanops aromatica*—ડ્રાયોબલેનોપ્સ અરેબેટીકા (લેટીન).

गुणाः—

कर्पूरं कटु तिक्तञ्च मधुरं शिशिरं विदुः ।
तृप्तेदोषिषदोषघ्नं चक्षुष्यं मदकारकम् ॥

॥ ध. नि. ॥

कर्पूरभेदाः—

पोतासो भीमसेनस्तदनुशीतकरः शंकरावाससंज्ञः ।
प्रांशुः पिब्लोऽब्दसारः तदनु हिमयुता वालुका जूटिका च ॥
पश्चादस्यास्तुषारः तदुपरि सहिमः शीतलः पक्विकान्या ।
कर्पूरस्येति भेदा गुणरसमहसां वैद्यदृशेन दृश्याः ॥
कर्पूरः शिशिरस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णोऽस्त्रदाहदः ।
चिरस्थो दाहदोषघ्नः सधौतः शुभ्रकृत परः ॥

कर्पूरलक्षणानि—

शिरो मध्यं तलञ्चेति कर्पूरस्त्रिविधः स्मृतः ।
शिरःस्तंभाग्रसज्जातं मध्यं पर्णतले तलम् ॥
भास्वद्विशदपुलकं शिरोजातन्तु मध्यमम् ।
सामान्यपुलकं स्वच्छं तले चूर्णन्तु गौरकम् ॥
स्तंभगर्भस्थितं श्रेष्ठं स्तम्भबाह्ये च मध्यमम् ।
स्वच्छमीषद्वारिद्राभं शुभं तन्मध्यमं स्मृतम् ॥
सुदृढं शुभ्ररूक्षञ्च पुलकं बाह्यजं वदेत् ।
स्वच्छं भृङ्गारपत्रं लघुतरविशदं तोलेने तिक्तकं चेत् ।
स्वादे शैत्यं सुहृद्यं बहलपरिमलामोदसौरभ्यदायि ।
निःस्नेहं दाढ्यपत्रं शुभतरमिति चेद्रानयोग्यं प्रशस्तम् ।
कर्पूरं चान्यथा चेद्बहुतरमशने स्फोटदायि व्रणाय ॥
चीनकः चीनकर्पूरः कृत्रिमो धवलः पटुः ।
मेघसारस्तुषारश्च द्वीपकर्पूरजः स्मृतः ॥
चीनकः कटुतिक्तोष्ण ईषच्छीतः कफापहः ।
कण्ठदोषहरो मेध्यः पाचनः क्रिमिनाशनः ॥
कर्पूरतैलं कटुकोष्णकफापहारि ।
वातामयघ्नरददाढ्यदपित्तहारि ॥

॥ रा. नि. ॥

कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः ।
सुरभिः मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ॥

દાહતૃષ્ણાસ્યૈવૈરસ્યમેદોદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ ।
કર્પૂરો દ્વિવિધો પ્રોક્તઃ પક્ષાપક્ષપ્રભેદતઃ ॥
પક્ષાત્ કર્પૂરતઃ પ્રાહુરપકં ગુણવત્તરમ્ ॥

॥ આ. પ્ર ॥

કર્પૂરં શીતલં પાકે ચક્ષુષ્યં કફનાશનમ્ ।
પક્ષકર્પૂરતઃ પ્રાહુઃ અપકં ગુણવત્તરમ્ ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

- ચક્રદત્ત— ૧ સઘઃશસ્ત્રક્ષતે-કર્પૂરપૂરિતં ષઢ્ઢં સઘૃતં સંપ્રરોહતિ । સઘઃ
શસ્ત્રક્ષતં પુંસાં વ્યથાપાકવિવર્જિતમ્ ॥
- ૨ પરિલેહીનામકર્ણપાલીરોગે-બહુશો ગોમયૈઃ તૈઃ સ્વેદિતં
પરિલેહિતમ્ । ઘનસારૈઃ સમાલિખ્પેદજામૂત્રેણ કલ્કિતૈઃ ॥
- બંગસેન— ૩ શુક્રનામાનેત્રરોગે-વટકીરેણ સંયુક્તં શ્લક્ષ્ણકર્પૂરજં રજઃ । ક્ષિપ્ર-
મજ્જનતો હન્તિ શુક્રં વાપિ ઘનોઞ્જતમ્ ॥

કપુરના લેદ—ધન્વન્તરીય નિઘંટુમાં કપુરના લેદ જણાતા નથી. રાજ-
નિઘંટુકારે શુષ્ક, સ્વાદ અને વીર્ષ અનુસાર કપુરના ૧૪ લેદોનો ઉલ્લેખ કરેલો
છે, જેમકે:-પેતાસ, બીમસેન, સિતકર, શંકરાવાસ, પ્રાંશુ, પિંજ, અખ્દસાર,
હિમચુતા, વાલુકા, જૂટિકા, તુષાર, હિમ, શીતલ, અને પશ્ચિકા. ઉત્પત્તિસ્થાન-
લેદને લીધે વળી પાછા ત્રણ લેદ પાઠવામાં આવ્યા છે:-શિરઃ, મધ્ય અને તલ.
આ ત્રણ લેદનાં લક્ષણો ઉપર ટાંકેલા રાજનિઘંટુના અવતરણમાંથી જોઈ લેવાં.
વળી આ ઉપરાંત રાજનિઘંટુકાર “ ચીનકર્પૂર ” નામનો કપુરનો લેદ દર્શાવે છે
અને તેના ગુણદોષ પણ વર્ણવે છે. રાજવલ્લભ અને ભાવમિશ્ર પર્વ અને અપર્વ
કર્પૂરનો ઉલ્લેખ કરે છે. રાજનિઘંટુમાં પર્વ અપર્વ કપુરનો ઉલ્લેખ નથી; ફક્ત
‘ચીનકર્પૂર’ને કૃત્રિમ કહેલું છે.

નવ્યમત પ્રમાણે કપુરના લેદ—ચીન અથવા જાપાની કપુર અને
ઝોર્નિઓ અથવા સુમાત્રાનું કપુર-આ બે પ્રકારના કપુરનું વર્ણન હાલના લેખકોએ
કરેલું છે. ડીમક કહે છે કે ચીન અથવા જાપાનનું કપુર Cinnamomum Camphora-
ચીનેસોમમ કેમ્ફેરા નામના વૃક્ષમાંથી અને સુમાત્રા કે ઝોર્નિયોનું કપુર
Dryobalanops aromatica-ડ્રાયોબેલેનાંપ્સ ઍરોમેટીકા નામના ઝાડમાંથી
કાઢવામાં આવે છે. પહેલી જાતના કપુરને સ્વ. કવિરાજ વિરજાયરણ ગુપ્ત પ્રાચીનોક્તા
પર્વ અને બીજાને અપર્વ કર્પૂર માને છે. ચીન અને જાપાનનું વિશુદ્ધ કપુર આ

દેશમાં જવલ્લેજ આવે છે. આ અશુદ્ધ કપુરને મુંબઈમાં એક વિશિષ્ટ રીતથી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. અવિશુદ્ધ ચીન અને જાપાનનાં કપુર પૈકીમાંથી જાપાનનું સ્કેજ વધારે સાફ હોય છે. જાપાનથી જે વિશુદ્ધ કપુર આવે છે તે ચોરસ, પિષ્ટકૃતિ દોઢ ઇંચ સ્પૃહ અને વચમાં છિદ્રવાળું હોય છે. યૂરોપથી જે વિશુદ્ધ કપુર આવે છે તેના જેવુંજ આ હોય છે.

ઝોર્નીચો અથવા સુમાત્રાનું કપુર કઠિન અને ભારે હોય છે અને તેથી તે પાણીમાં ડૂબી જાય છે. સાધારણ રીતે તે બીજાં કપુરની માફક જલદી ઉડી જતું નથી. ડીમક આજ કપુરને બીમસેની કપુર માને છે. ઉત્તમ ઝોર્નીચો કપુરનો ભાવ ઘણો ભારે હોય છે. એની છાલમાં ટોચા મારવામાં આવે છે જેથી તેમાંથી રસ ઝરે છે. આમાંથી જ કપુર ખનાવવામાં આવે છે. મી. જહોન મેકડોનલ્ડે ઝોર્નીચો અને સુમાત્રામાં શી રીતે કપુર ભેળું કરવામાં આવે છે તેનું રસિક વર્ણન આપેલું છે.

વૈદ્યકમાં કપુરનો ઉપયોગ—

ચક્રદત્ત— ૧ શસ્ત્રનો ઘા પડ્યો હોય તો—કપુર વાટીને ઘી સાથે ત્રણમાં ભરી દેવું. વેદના, પાક વિગેરે કંઈજ નહિ થતાં આરામ થશે.
૨ કાનની પાલીનો ‘ પરિલોહી ’ નામનો રોગ થાય છે તેમાં—અડાયાં સળગાવીને પ્રથમ દરદ ઉપર સ્વેદ કરવો. પછીથી ખરેખરીના મૂત્ર સાથે કપુરને વાટીને ત્યાં ચોપડવું.

ખંડસેન— ૩ આંખના કુલામાં—વડના દુધ સાથે કપુરને ખારીક વાટીને કાલવડું. એ આંખવાથી ઘણા વખતનું પુલું મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં “ દશેમાનિ ” માં કપુરનો ઉલ્લેખ નથી. સૂત્રસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં લખેલું છે—“ ધાર્યમાસ્યેન વૈદ્યરુચિસૌગન્ધ્યમિચ્છતા ।....તથા કર્પૂરનિર્યાસં....” સુશ્રુત સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં કપુરના શુભ જણાય છે—“ સ તિત્તઃ સુરભિઃ શીતઃ કર્પૂરો લઘુલેખનઃ । તુષ્ણાયાં મુલશોષે ચ વૈરસ્યે ચાપિ પૂજિતઃ ॥ ” અષ્ટાંગસંગ્રહમાં (વૃદ્ધ વાગ્બટ) લખ્યું છે કે—“ રુચિવૈશ્યસૌગન્ધ્યમિચ્છન્ વક્ત્રેણ ધારયેત્ । જાતીલવંગકર્પૂર—”. ચક્રદત્ત, વૃદ્ધ વિગેરેના સંગ્રહોમાં કાસ, શ્વાસ, પ્રમેહ અને ગ્રહણીની ચિકિત્સામાં કપુરનો ઉપયોગ નથી. રસચિકિત્સાના પ્રચાર સાથે જ કપુરનો પ્રચાર પણ ઘણાખરા રોગોમાં છુટ્થી થવા લાગ્યો છે. ભાવપ્રકાશમાં કપુરને વૃષ્ય કહેલું છે.

Actions and Uses—Camphor is locally rubefacient and resolvent. In medical doses it stimulates the heart, respiration, and the vasomotor ganglia; and stimulates and increases the sexual appetite; after a time it depresses the generative functions. It

stimulates the uterus and increases the menstrual flow. On the skin it produces increased diaphoresis. As an anodyne it allays pain, relieves sexual excitement as chordee and other neurotic affections. It is eliminated by the skin, kidneys and bronchi: often causes dysuria. In large doses it produces gastro-enteritis and symptoms of irritant poison. It depresses the heart, gives rise to cold sweats, cold hands and feet, coma, convulsions and death. In comparatively large doses it is given in puerperal mania. An enema of camphor is given to expel worms. Externally it is used as a wash for ulcers. In tooth-ache, camphor dissolved in alcohol and applied to the cavities of carious teeth gives relief; used as a snuff it checks coryza. The liniment is useful for sprains, bruises, for rheumatic pains of joints, also in spasmodic pains in muscles.

(R. N. Khory. II. p. 526)

ભાવાર્થ—ખડાર લગાડવાથી કપુર ચામડીને લાલચોળ બનાવે છે અને શેથ, અર્બુદ વિગેરેને વિખેરી નાખે છે. યોગ્ય માત્રામાં સેવન કરવાથી કપુર હૃદયની કાર્યતત્પરતા, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને રક્તસંવહનક્રિયા વધારે છે. કપુર સ્ત્રી-સંભોગની ઈચ્છા વધારે છે, પણ લાંબો વખત સુધી તેનું સેવન ચાલુ રાખવાથી જનનેન્દ્રિયનો અવસાદ કરે છે. એના સેવનથી ગર્ભાશય ઉત્તેજિત થાય છે અને આર્તવરજઃસ્રાવ વધે છે. કપુર વેદનાહર છે. ચામડી, મૂત્રપિંડ અને શ્વાસનળી વાટે કપુર પરસેવો, પેસાબ અને કફરૂપે ખડાર આવી જાય છે; ઘણી વખત તે મૂત્રકૃચ્છ્ર પણ કરે છે. મોટી માત્રામાં કપુર લેવાથી આંતરડાંમાં પ્રદાહ બળે છે અને વિષ ખાધું હોય તેવાં લક્ષણો દેખાય છે. મોટી માત્રામાં કપુર ખવાઇ જવાથી હૃદયનો અવસાદ થાય છે, શરીરની ઉષ્ણતા ઠીક થઈ જઈને હાથપગ ઠંડા પડી જાય છે, બેશુદ્ધિ થઈ આવે છે અને આંચકી વિગેરે થઈ આવીને મરણ પણ થાય છે. સંતાનનો પ્રસવ થઈ ગયા પછી મનોવિકાર થઈ ગયો હોય તે વખતે મોટી માત્રામાં કપુર આપવામાં આવે છે. કપુર બંસ્તિમાં કૃમિનાશ માટે યોગ્ય છે. ચાંદાં વિગેરે ઘોવા માટે કપુર વપરાય છે. આલ્કોહોલમાં કપુરને ઝોળાળી નાખીને કાંતમાં ચસ્કા મારતા હોય તો તેનું પુમડું ઝોળીને રાખવાથી વેદના મટે છે. નસ્ય તરિકે લેવાથી સળેખમ, નાસાસ્રાવ, વિગેરે મટે છે. મૂદમાર, લચક, સંધિવામાં સાંધાઓમાં થતા દુખાવામાં, અને સ્નાયુશૂલમાં કપુરનો અભ્યંગ હિતાવહ છે.

(ખોરી ભા. ૨. પા. ૫૨૬)

ઉદ્દેશ—૩. નિ. પા. ૨૨૬.

૪૨ ગર્જન-તેલ.

N. O. Dipterocarpeæ.

નામો—ગર્જન-તેલ, ગર્જનકા તેલ, તેલી ગર્જન (હિંદી, બંગાલી);
Gurjan ગર્જન (અંગ્રેજી)

વર્ણન—Dipterocarpus Turbinatus (ડીપ્ટેરોકાર્પસ ટર્બિનેટસ) આ નામના ઝાડમાંથી આ તેલ ઘણું સાફ નીકળે છે. આ વર્ગની આ તેમજ બીજી જાતોમાંથી જે તેલ નીકળે છે તેને જ હિંદુસ્તાનમાં ગર્જનતેલના નામથી ઓળખે છે. ડીપ્ટેરોકાર્પસ ટર્બિનેટસ (ગર્જનનું ઝાડ) પૂર્વ બંગાળ, પ્રદેશ, ચીતાગોંગ, પેગુ, સિંગાપુર, વિગેરે સ્થળે પુષ્કળ થાય છે. ખારે માસ આ ઝાડ લીલું રહે છે, દેખાવ બહુ લગ્ય હોય છે. કેટલીક વખતે તો ૨૦૦ ફીટ જેટલી ઉંચાઈએ આ ઝાડ પહોંચે છે. આ વર્ગની બીજી બે ત્રણ જાતો D. alatus અને D. incanus ચીતાગોંગ પરગણામાં ઘણી થાય છે. ઠેઠ આંદામાનના ટાપુએ સુધીમાં D. alatus થાય છે. પ્રદેશમાં આ ઝાડને કચીન અથવા ઇનના નામથી ઓળખે છે. આ ઝાડમાંથી મધ જેવું ઘાટું પ્રવાહી તેલ (oleo-resin) સારા જથ્થામાં નીકળે છે.

વિવિધ પ્રાંતોમાં વિવિધ રીતે આ તેલ કાઢવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે આ રીતે જે તેલ કાઢવામાં આવે છે તે સાફ હોય છે:—થડમાં નાનાનાના કાપા (Cavities) મૂકીને તેમાં ચારકોલ (કારણ કે ચારકોલ મૂકવાથી પ્રવાહી સાફ ખેંચાઈ આવે છે) મૂકે છે. એ રસ ઝીલવામાં આવે છે. જ્યારે રસ ઝરતો બંધ થઈ જાય છે ત્યારે બીજો તાજો ભાગ (થડનો) કાપવામાં આવે છે અને ઉપર માફક ફરીથી રસ ઝીલવામાં આવે છે.

સાધારણ રીતે પૂર્વહિંદુસ્તાનનાં બજારોમાં ગર્જનતેલ વેચાય છે. સફેદ ગર્જનકા તેલ અથવા સફેદ લકરીકા તેલ લાલ અને કાળું (કાલા તેલ)—આવી ત્રણ જાતો મળે છે. ચોકળું તેલ પ્રકાશ સાચું તેલની શીશી ધરીને જોવાથી આછું લીલાશલેતું, પારદર્શક, અને ખૂબ તાપમાં રાખીને જોવાથી લાલાશ લેતા ભુરા રંગનું (Reddish brown) હોય છે. તેમાં ચણકખાખ જેવી ખુશબો હોય છે અને સ્વાદ પણ ચણકખાખ જેવો સુગંધિતિત્ત (Bitter aromatic taste) લાગે છે.

ગર્જન-ખાદસમ-મોટે ભાગે પ્રદેશ, ચિતાગોંગ અને મલાયા દ્વીપકલ્પમાં તૈયાર થાય છે અને ત્યાંથી જ તે અવારનવાર પરદેશ ચઢે છે. કાપેખા (અંગ્રેજી સુગંધી દવા છે)માં તેનો ભોગ કરવામાં આવે છે એમ કેટલાક માને છે. હિંદુસ્તાનમાં આ તેલનો વાર્નિસ, વાંટરપ્રુફીંગ વિગેરેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે

છે. કૌપેબાની જગોએ વાપરી શકાય એવું સરસ પ્રતિબિધિ છે અને હિંદુસ્તાનનું આ દ્રવ્ય દક્ષિણ અમેરિકાથી આવતા બાદસમ કરતાં સાફ કામ કરશે એ ધારણા પશુ ઘણાને હતી અને તેથી કામીકૌપીયામાં તેને દાખલ પશુ કરવામાં આવ્યું હતું.

Medicinal Uses—It has undoubted efficacy in the conditions for which its use has been advocated—gonorrhœa and gleet and the like—administered in dozes of half to one fluid drachm as emulsion with mucilage acacia or alkali.

Externally it has a stimulant action and has been applied to indolent ulcers. It was strongly recommended and extensively tried some years ago as a specific for leprosy but it was found that while it acted admirably as a palliative it could not claim to be considered a cure. It is useful in psoriasis and kindred skin affections mixed to the consistence of cream with equal parts of lime-water and applied freely, and the pale oil given internally to the extent of two drachms three times a day. The addition of Chaulmogra oil has been found to enhance the effect. The essential oil may be administered internally in place of the oleo-resin.

બાવાર્થ—ગનોરીયા અને ગ્લીટ (પરમીયાની chronic છેલ્લી રોજ જે વખતે પડે વગેરે વહેવા માંડે છે તે રોગ)માં બાવળના ગુંદરના પ્રવાહી સાથે ૦ા થી ૧ ડ્રામની માત્રામાં અકસીર છે.

ગર્જનતૈલ બહાર લગાડવામાં ગરમ છે. દુષ્ટ ત્રણ વિગેરેમાં તે ચોપડાય છે. થોડાંક વર્ષો અગાઉ કુષ્ઠ-leprosy-ઉપર આ એક અગત્યનું ઔષધ બહાર કરવામાં આવ્યું હતું. ઘણાં પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા, પણ પછીથી ખાતરી થઈ છે કે તેનાથી કાયમનો આરામ નહિ પણ થોડીવાર માટે રાહત મળે છે એટલું જ. ચામડીના રોગોમાં આ તેલ-ચુનાનું નીતરું પાણી તેમાં સમાન ભાગે નાખી-હલાવીને લગાડવાથી ચામડીના રોગો મટે છે. દિવસમાં ત્રણ વખત થઈને ૨ ડ્રામ જેટલું તેલ અંદર પીવા માટે પણ અપાય છે. આ તેલમાં એલમોગરાનું તેલ ઉમેરવાથી વધારે સારો શુભ આવે છે. આ ઘાટા પ્રવાહીને બદલે તેલ (essential oil) પણ પીવા માટે આપી શકાય છે. સ્વ. કનૈયાલાલ દે.

ઉલ્લેખ—Brandis. p. 65; Indig Drugs pp. 116-117; Indi. Medi Plants p. 156.

૩ અભલ્યાદિ વર્ગ

N. O. Malvaceae.

૪૩ બલા

નામો—

- ૧ બલા, ફળિજિહ્વિકા*, મદ્રોદની, ચરચીષ્ઠિકા (સંસ્કૃત); બલા, ખરેટી, બલખીજ (શુભરાતી); ચિકના, લોખિર સિર (મરાઠી); અરિયાલ, ખિરેટી (હિંદી); બેડેલા, ચેત બેડેલા (બંગાલી); *Sida cordifolia*—સાઇડા કોર્ડીફોલીયા (બેટીન).
- ૨ મહાબલા (સંસ્કૃત); ખેતરાઉ બલા, ખેતરાઉ બલદાણા (શુભરાતી); સહદેવા, પીતબલા (હિંદી); પીત બેડેલા (બંગાલી); *Sida rhombifolia*—સાઇડા રોમ્બીફોલીયા (બેટીન).

ગુણા:—

બલા સ્નિગ્ધા હિમા સ્વાદુઃ વૃષ્યા વૃચ્યા ત્રિદોષનુત્ ।

રક્તપિત્તક્ષયં હન્તિ બલૌજો વર્ધયત્યપિ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

બલાઽતિતિક્તા મધુરા પિત્તાતિસારનાશિની ।

બલવીર્યપ્રદાપુષ્ટિ કફરોગવિશોધિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

બલાફલં સ્વાદુ પાકે કષાયં મધુરં રસે ।

હિમવીર્યં ગુરુગુણં સ્તંભનં લેખનં ભૃશ્મ ॥

॥ નિ. ર. ॥

સ્નિગ્ધા રુચ્યા બલા વૃષ્યા ગ્રાહિણી વાતાપિત્તજિત્ ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

મહાબલા તુ હૃદ્રોગવાતાર્શઃશોફનાશિની ।

શુક્રવૃદ્ધિકરી હન્યાત્ વિષમઞ્ચ જ્વરં નૃણામ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

હરેન્મહાબલા કૃચ્છ્રં મથેત્ વાતાનુલોમનમ્ ॥

॥ બા. નિ. ॥

ચરક—

૧ રક્તપિત્તે—ગવ્યં પયઃ । બલાશ્રુતં ગોક્ષુરકૈઃ શ્રુતમ્વા ॥

ચિ—અ—૧.

२ रक्ताग्निःसु-हन्त्याशु रक्तरोगं तथा बलापृश्निपर्णिभ्याम् ॥
चि-अ-९.

३ कफविसर्पे-....बलां । पृथगालेपनं कुर्यात् ॥ चि-अ-११.

४ मदात्पयस्य पिपासायाम्-तृप्यते सलिलश्चास्मै दद्यात्
बलायाः श्रुतम् ॥ चि-अ-१२.

५ व्रणनिर्वाणार्थम्-....बलामूलं आलेपनं । निर्वा-
पणम् ॥ चि-अ-१३.

६ व्रणशोधनार्थम्-....बलाकुशः । कषायाः शोधनाः मताः ॥
चि-अ-१३.

७ वातरक्ते-बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरममं तथा । सहस्र-
शतपाकं वा वातासृग्वारोगनुत् ॥ चि-अ-२९.

सुश्रुत—

८ रसायनार्थम् —यथोक्तमागारं प्रविश्य बलामूलार्द्धपलं पलं
वा पयसाऽऽलोड्य पिबेत्, जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः ।
एवं द्वादशरात्रमुपयुज्य द्वादशवर्षाणि वयस्तिष्ठति । एवं दिव-
सशतमुपयुज्य वर्षशतं वयस्तिष्ठति ॥ चि-अ-२७.

९ स्वरभेदे-....बलाचूर्णमथापि वा । ऊ. अ-९३.

वाग्भट—

१० राजयक्ष्मणि-बलागर्भ-.... । सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिः
दशगुणेन वा ॥ चि-अ-९.

चक्रदत्त—

११ अत्रबाहुके-मूलं बलायाः पिबेद्वा । मासादसौ
वज्रसमानबाहुः ॥

१२ अन्त्रवृद्धौ-तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धं पयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥

१३ प्रदरे-प्रदरं हन्ति बलायाः मूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥

बंगसेन—

१४ उन्मादे-सितकुसुमबलायाः सार्द्धकर्षत्रयं यः शिखरिचरण-
कोलं क्षीरपाकेन पक्वम् । पिबति तदनु शीतं प्रातरुत्थाय
नित्यम् जयति झटिति घोरं व्याधिमुन्मादमुग्रम् ॥

१५ सर्ववातविकारे-बलानिःकाथकल्काभ्यां तैलं पक्वं पयो-
ऽन्वितम् । सर्ववातविकारघ्नम् ॥

૧૬ ઉરોગ્રહે—સૂર્યાવર્તબલોદ્ભવાઃ । રસાઃ એકૈકશઃ કોષ્ણાઃ દ્વિશે
વા રામઠાન્વિતાઃ ॥

૧૭ શ્લીપદે મહાબલામૂલમ્—અસાધ્યમપિ યાત્યસ્તં શ્લીપદં
ચિરકાલજમ્ । મૂલેન સહદેવાયાઃ તાલમિશ્રેણ લેપિતમ્ ॥

ભાવપ્રકાશ— ૧૮ અર્દિતે—બલાયાઃ ક્ષીરં વાતાત્મકે હિતમ્ ॥

૧૯ વિષમજ્વરે મહાબલા—

મહાબલામૂલમહૌષધામ્યાં ક્વાથો નિહન્યાદ્વિષમજ્વરં હિ ।

શીતં સકમ્પં પરિદાહયુક્તમ્ વિનાશયેદ્વિત્રિદિનપ્રયોગાત્ ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૨૦ ગર્ભિણીશૂલે—ગર્ભિણી તુ બલાક્વાથસિદ્ધં સાયં પ્રગેપિ વા ।

વર્ણન—બલાના છોડવા ૧૥ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે. ચોમાસામાં ખૂબ જોવામાં આવે છે. મૂળ ઘણાં ઉંડાં ખેડેલાં હોય છે. મૂળ ચીકણાં, મજબુત અને સુતળી જેટલાં બાંડાં હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, હૃદયાકૃતિનાં, લંબગોળ, કાંગરીદાર, ટેરવે જરા સાંકડાં થતાં બુદ્ધિ હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી ઉપર મખમલ જેવી સફેદ ફાળ હોય છે. ઉપરની સપાટીને રંગ ફીકકો લીલો અને નીચેનીને વિશેષ ફીકકો હોય છે. પાનની ડીંટડી ટુકડી અને ઉપરની બાજુએ છાછરી નીકળવાળી હોય છે. પાન ચોળવાથી તે ચીકણાં લાગે છે. પુલ પીળા રંગનાં હોય છે. બળખીજ કાળા રંગનાં, ઝીણાં, બઝરમાં વેચાતાં મળે છે. પાણીમાં આ બીજ નાખવાથી ચીકણો લુવાબ થઈ જાય છે. હવા વેચનારાઓ આ બીજને કોઈ દિવ્યઔષધિનાં બીજ છે એમ વર્ણવી પાણીમાં નાખીને આ ચીકણો લુવાબ બતાવીને ધાતુપુષ્ટિના શોખીન શેડીઆઓ પાસેથી ૧ તોલા બીજના ૫-૧૦ રૂપીઆ ઓકાવી લે છે.

ખેતરાઉબલ (મહાબલા) પણ બલાના જેવી જ દેખાવમાં હોય છે પાન તરેહ તરેહનાં હોય છે. આમાં સફેદ તેમ જ પીળાં બન્ને જાતનાં ફુલો આવે છે.

આ બન્ને જાતની બલાઓમાંથી સુંદર રેસાઓ નીકળે છે જે વિવિધ કામમાં આવે છે.

વૈદ્યકમાં બલાનો ઉપયોગ—

ચરક

૧ રક્તપિત્તમાં—બલાનાં મૂળથી સિદ્ધ કરેલું ગાયત્રું દુધ પીણું. ચિ. અ. પ.

- ૨ દુઝતા હરસમાં-બલા અને પૃશ્નિપર્ણીથી સિદ્ધ કરેલું દુધ અથવા ઘી લેવાથી દુઝતા હરસ મટે છે. ચિ. અ. ૯.
- ૩ કંકજ-ન્ય રતવામાં-બલામૂળને પાણીમાં ઘસીને ચોપડવું. ચિ. અ. ૧૧.
- ૪ મદાત્યયની તરસમાં-દારૂ ખૂબ પીધા હોય અને તે વખતે તૃષા ખૂબ લાગી હોય તો બલામૂળનો ક્વાથ પીવા આપવો. ચિ. અ. ૧૨.
- ૫ વ્રણુ રૂઝવવા માટે-બલામૂળનો ઘસારો ચોપડવો. ચિ. અ. ૧૩.
- ૬ વ્રણુશોધન માટે-બલાના મૂળના ક્વાથથી વ્રણુ ધોવો. ચિ. અ. ૧૩.
- ૭ વાતરકત (Gout)માં-બલામૂળના કલ્કથી અને તેના જ ક્વાથથી વિધિસર તેલ પકાવી લેવું. આ તેલ પીવાના તેમ જ અભ્યંગના કામમાં લેવું. ચિ. અ. ૨૯.

સુશ્રુત—

- ૮ રસાયન તરિકે બલાનો ઉપયોગ-રસાયનવિધિપુરઃસર બલામૂળનું અર્ધો પલ કે એક પલ ચૂર્ણ દુધમાં ડાળીને પીજવું. એ પચી બય એટલે દુધ, ઘી, કમોદના ચોખા-એવો આહાર લેવો. આવી રીતે ૧૨ દિવસ પ્રયોગ કરવો; અને એથી ૧૨ વર્ષનું આયુષ્ય વધશે. આવી જ રીતે ૧૦૦ દિવસ પ્રયોગ કરવાથી સો વર્ષનું આરોગ્યયુક્ત જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. ચિ. અ. ૨૭.
- ૯ સ્વરભેદમાં-બલામૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું. ઊ. ૫૩.

વાગ્બટ—

- ૧૦ ક્ષયમાં-બલામૂળના કલ્ક, અને ઘીથી દશ ઘણા ગાયના દુધ સાથે ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. આ ઘી મધ સાથે લેવાથી ક્ષય મટે છે. ચિ. અ. ૫.

ચક્રદત્ત—

- ૧૧ અવબાહુકમાં-(વાથી હાથ ઝલાઇ બય છે તે રોગ.)- એક મહિના સુધી લાગટ બલામૂળનો ક્વાથ પીવો. વજ જેવો હાથ થઇ જશે.
- ૧૨ વધરાવળમાં-બલામૂળમાં સિદ્ધ કરી લીધેલા દુધ સાથે લીવેલ પીવાથી આક્રો અને શૂલયુક્ત વધરાવળ મટે છે.
- ૧૩ પ્રદરમાં-બલામૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટીને ઉપરથી દુધ પીવાથી પ્રદર મટે છે.

બંગસેન— ૧૪ ગાંડપણુમાં—સફેદ ફુલની બલારા મૂળતું ચૂર્ણ તોલા ૩૫ અથવાના મૂળતું ચૂર્ણ તો ૧, ૦૫૫ શેર દુધ અને ૦૫૫ શેર પાણી—આ વજનમાં બધું ઉકાળવું. પાણી બળી જઈ દુધ એકલું રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. ઠંડુ પડે દુધ ગાળી લઇ તે દુધ સવારમાં હમેશાં પીવું (હમેશ નવું જ બનાવવું). આથી ઘણી જ ટુંક સુદતમાં ઉશ્ર અને ઘોર એવો ઉન્માદ રોગ (ગાંડપણ) મટશે.

૧૫ સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગમાં—બલારા કવાથ અને કલ્કમાં વિધિ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી લીધેલું તેલ બધી જ બાતના વાતરોગો હણે છે.

૧૬ છાતી ઝલાઈ ગઇ હોય ત્યારે (ઉરોગ્રહ)—બલારામૂળનો રસ હિંગ નાખીને પીવાડવો. સુરજમુખી પણ આવી રીતે આપી શકાય, સુરજમુખી અને બલારા—બન્ને ભેગી પણ વાપરી શકાય.

૧૭ હાથીપગામાં—મહાબલારાનાં લીલાં મૂળના ઘસારામાં થોડીક હરિતાલ નાખીને હાથીપગા ઉપર ચોપડવાથી ગમે તેટલા લાંબા વખતનો રોગ મટી જાય છે.

ભાવપ્રકાશ— ૧૮ અડદીયા વામાં—બલારામૂળ નાખીને ઉકાળેલું દુધ અડદીયા-વામાં હિતકર છે.

૧૯ વિષમજ્વરમાં—મહાબલારાનાં મૂળ અને સુંઠ—સમાનભાગે લઈને કવાથ કરી લેવો. આ કવાથ બે અથવા ત્રણ દિવસ સુધી પીવાથી ઠંડી, ઠાહ અને કંપચુકત વિષમજ્વર મટી જાય છે.

વૈદ્યમનોરમા— ૨૦ ગર્ભિણી સ્ત્રીને શૂલ મારતું હોય તો—બલારામૂળના કવાથમાં સિદ્ધ કરી લીધેલું ઘી સવારસાંજ પીવું.

વક્તવ્ય—આયુર્વેદમાં ચાર બલારાનો ઉલ્લેખ છે. નિઘંટુકારોએ એ દરેક બલારાને આપેલાં વિવિધ નામો જ્યારે બેઠાં છીએ ત્યારે આ ચારે બલારા ખરેખર બલારૂપ જ લાગે છે. એકલી બલારાનાં કેટલાં બધાં નામો ? ભદ્રોદની, બોદનાદૃયા, સમંગા જેવાં નામોનો મેળ શી રીતે એસાડવો ? સમંગાના કેટકેટલા અર્થો થાય છે તે વૈદ્યાથી કયાં અભણ્યું છે ? બલારૂલને ‘શીતપાક્યમ્’ (સુશ્રુત. સ્. અ. ૪૫.) કહેલું છે.

મહાબલાને સહદેવા, વાટયાયની, મૃગાદની-એવાં નામો આપેલાં છે. સહદેવા સેઠરડી માટે, મૃગાદની ઇંદ્રવારૂણી માટે-આલું કયાં ચોખું છે? અમર-સિંહે મહાબલા નથી ગણાવી.

બલાની ઘણી જાતો છે; જેવી કે:—

ભોંયબલા—	<i>Sida humilis.</i>
કાંટાવાળી બલા—	<i>S. spinosa.</i>
જંગલી બલા—	<i>S. carpinifolia.</i>
ખેતરાઉબલ (મહાબલા)—	<i>S. rhombifolia.</i>
બલા—	<i>S. cordifolia.</i>

આટલી બલા તો રા. મુ. જયકૃષ્ણલાઇએ તેમના ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’માં જ વર્ણવી છે. આ સિવાય પણ બીજી જાતો છે.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૫૬ થી ૫૯; N. p. 28; રૂ. નિ. પા. ૧૩૮; Indi. Medi Plants pp. 168 to 173.

૪૪ અતિબલા-ખપાટ

N. O. Malvaceæ.

નામો—અતિબલા, કંકતિકા, પીતપુષ્પા (સંસ્કૃત); કાંસકી, ખપાટ (ગુજરાતી); કરનડી, પીટારી, મુદ્રા (મરાઠી); પોટારી (હિંદી); ઇંડીયન મેલો (અંગ્રેજી)
Abutilon indicum—એબુટાઇલન ઇન્ડીકમ (લેટીન).

ગુણ:— બલિકા મધુરા ચામ્લા હિતા દોષત્રયપ્રણુત્ ।
યુક્તયા બુદ્ધયા પ્રગોક્ત્યા જ્વરદાહવિનાશિની ॥

॥ ગ. નિ. ॥

તિક્તા કટુશ્ચાતિબલા વાતઘ્ની કૃમિનાશિની ।
દાહતૃષ્ણાવિષચ્છર્દિક્કેદોપશમની પરા ॥

॥ રા. નિ. ॥

હન્યાદ્વતિબલા મેહં પયસા સિતયા સમમ્ ॥
બલાચ્છુદયમ્ શીતં મધુરં બલકાન્તિકૃત્ ।
ભ્રિગ્ધં પ્રાહિ સમીરાલ્પિત્તલક્ષતનાશનમ્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ચરક— ૧ રસાયને—બલાતિબલા....પુનર્નવાન્તાશ્ચૌષધયો દશ યે વયઃસ્થા-
પનાઃ વ્યાખ્યાતાઃ તેષાં સ્વરસાઃ નાગબલાવત્....પ્રયોજ્યાઃ ॥

ચિ-૧-૮૯.

સુશ્રુત— ૨ રસાયને—વિશેષતસ્સ્વતિબલામુદકેન ॥ ચિ-૨૭.

ચક્રદત્ત— ૩ મૂત્રકૃચ્છ્રે અતિબલામૂલમ્—કપાયોઽતિબલામૂલસાધિતઃ સર્વ-
કૃચ્છ્રજિત્ ॥

ભાવમિશ્ર— ૪ રક્તપ્રદરે—બલા કંકતિકારુયા યા તસ્યા મૂલં સુચૂર્ણિતમ્ ।
લોહિતપ્રદરે સ્વાદેચ્છર્કરામપુસંયુતમ્ ॥

વર્ણન—અપાટ ઘણુંખરે ઠેકાણે થાય છે. તે ખારે માસ જોવામાં આવે છે. ચોમાસે તે ઘણી ઉગી નીકળે છે. તેના છોડ ૪ થી ૮ ફીટ ઉંચા વધે છે. પાન ગોળાકાર હોતાં અથવા ખુણીઆવાળાં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં હોય છે. તે ખપોર પછી ઉઘડે છે. ફલ ડાબલીનાં નીચલાં પડ જેવાં ને કાંસકી કે ઢંતીઆના ઢાંતા જેવાં ઘણી ફાંકાવાળાં હોય છે. ડાંડીઓ પેન્સીલથી તે આંગળી જેવી બની ને ગોળ હોય છે. તે ફીકાલીલા રંગની અને તે ઉપર સુંવાળા વાળની ફવાંટી વધારે હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે પર બન્ને બાજુએ સુંવાળી લીલાશલેતા રંગની ફવાંટીનું અસ્તર હોય છે. આથી પાન પર હાથ ફેરવતાં તે મખમલ જેવું સુંવાળું લાગે છે. પાનની ડીંટડી ૧ થી ૭ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેના પુલની વાસ પારસપીપળાના ફુલને મળતી હોય છે.

અપાટની ઘણી જાતો થાય છે. રા. રા. જયકૃષ્ણભાઈએ નીચે પ્રમાણેની અપાટો ગણાવી છે:—

(૧) ખાજવણી અપાટ—*Abutilon Polyandrum*.

(૨) મખમલી અપાટ—*A. Muticum*.

(૩) અપાટ—*A. Indicum*.

(૪) ઘોળા અપાટ—*A. Ramosum*.

(૫) નાની અપાટ—*A. Avicennae*.

(૬) ઝીણકી અપાટ—*A. Fruiticosum*.

આ બધાનું સવિસ્તર વર્ણન “વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં” થી વાંચી લેવું. સ્વ. ઉદયચંદ્ર દત્તના આધારે ડૉ. લોટ વિગેરે અતિબલાનું લેટીન નામ *Sida rhombifolia* લખે છે; પણ ‘સાઈડા’ બદલ માટે અને અપાટ માટે ‘ઝેબુ-ટીલન’ એવાં *Generic* નામે સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ સપ્રમાણ રાખ્યાં છે.

વૈદ્યકમાં ખપાટનો ઉપયોગ.

ચરક— (૧) રસાયન તરિકે —ખપાટના મૂલનો ઘસારો ૧ તોલા જેટલો હમેશાં દુધ સાથે અથવા તેનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે— સવારમાં ખાવાથી રસાયનનો ગુણ આપે છે. એક વર્ષના પ્રયોગથી સો વર્ષનું આયુષ્ય લોગવાય છે. જે વખતે આ પ્રયોગ ચાલતો હોય તે વખતે ફક્ત સાઠી ચોખા દુધ અને ઘી સાથે ખાવા. ચિ. ૧-૮૬.

સુશ્રુત— (૨) રસાયન તરિકે—ખપાટનું મૂલ પાણી સાથે પીવું. સરસ રસાયન છે. ચિ. ૨૭.

ચક્રદત્ત— (૩) મૂત્રકૃચ્છ્રમાં—અતિબલ્લાનો ઉકાળો પીવો.

ભાવપ્રકાશ—(૪) રક્તાપ્રદરમાં—અતિબલ્લાના મૂલનું ચૂર્ણ કે રસ સાકર અને મધ સાથે પીવાં.

વક્તવ્ય—સંસ્કૃતમાં બલા ચાર છે—(૧) બલા (૨) અતિબલા (૩) મહાબલા અને (૪) નાગબલા. અતિબલા તેજ આપણી ખપાટ. આ બલા-ચતુષ્ઠયમાં કેટલાક રાજબલા ઉમેરીને બલાપંચક અથવા પાંચ બલા ગણાવે છે. ચરકદશેમાનિના બલ્યવર્ગની ટીકામાં ચક્રપાણિ કહે છે કે ‘અતિબલા પીતબલા’. ધન્વન્તરિનિધંદુકાર “ મદ્રૌદની ” શબ્દ કેવળ બલા માટે, અને રાજનિધંદુકાર તેનેજ બલા અને નાગબલા બન્નેના પર્યાયોમાં વાપરે છે. ધન્વન્તરિનિધંદુમાં ‘વાટવાયની’ શબ્દ મહાબલાના પર્યાય તરિકે વપરાયો છે, પણ એજ બલ્યવર્ગમાં ચક્રપાણિ લખે છે—“ વાટવાયની શ્વેતબલા, મદ્રૌદની પીતબલા ”. ચક્રસંપ્રહના વાત-વ્યાધિચિકિત્સામાં ‘બલાસ્તિભ્વઃ’ એ પાઠમાં ટીકાકાર શિવદાસ લખે છે—બલા પીતપુષ્પા, અતિબલા શ્વેતપુષ્પા. વળી યક્ષમચિકિત્સામાં નાગબલાધૂતની ટીકામાં અતિબલા “ ગોરક્ષતંડુલૈવ ” એમ લખે છે. ચરકટીકામાં ચક્રપાણિ (સ-અ-૧૫) “ નાગબલા ગોરક્ષતંડુલ ” લખે છે. આવી જાતનો ખીચડો હવે ઝાઝીવાર ન નબવેા જોઈએ. બલા અને અતિબલા—બન્નેનાં કુલ તો પીખાંજ હોય છે, એટલે પીતપુષ્પા તો બન્નેજ કહી શકાય. શ્વેતપુષ્પની અતિબલા હંબુ સુધી જોવામાં નથી આવી. ભાવપ્રકાશકાર અતિબલાનું હિંદીનામ ‘કકહિયા’ રાખે છે. હંબુ પણ ‘કકહિયા’ નામથીજ હિંદુસ્તાનના લોકો તેને ઓળખે છે. બંગાલામાં અતિબલાને “ પેટારિ ” નામથી લોકો ઠીક ઓળખે છે. વૃંદકૃત સિદ્ધયોગમાં વાતાધિકારમાં નારાયણ-તેલોક્ત ‘બલા વાતિબલા ચૈવ’—એ પાઠની વ્યાખ્યામાં શ્રીકંઠ લખે છે કે ‘અતિ-બલા વિટારકોતિ પ્રસિદ્ધા’ (વૃંદ. અ. ૨૨. પા. ૨૧૨). બંગાલામાં “ પેટારિ ” થણા ખરા ઓળખે છે.

ચરકમાં બલ્યદશીમાનિમાં અતિબદ્ધાને ઉલ્લેખ છે. મધુરસ્કંધમાં પણ તેને ગણાવેલી છે. સુશ્રુતે તેને સંશયન તરિકે ગણાવેલી છે (સુ-૩૧-૭). મૂદગર્ભમાં બલાતેલ આવે છે તે જ પ્રમાણે અતિબલાનું તેલ પણ પકાવી શકાય છે એમ સુશ્રુત કહે છે. સર્વોપધાતશમનીય અધ્યાયમાં બલાની માફક અતિ-બલાને પણ રસાયન પ્રયોગ છે (ચિ-૨૭-૯). ચરકના કરતાં સુશ્રુતે અતિ-બલાને ઠીક વાપરેલી જણાય છે. મૂત્રાધાતપ્રતિષેધના બલાદિસર્પિમાં અતિબલા આવે છે (સુ. ડ. ૫૮-૨૯). વાગ્બટમાં અશ્મરીલેહન માટેના પાષણલેહાદિ-કવાજમાં અતિબલા છે. વાગ્બટે વૃદ્ધદારુકની માફક અતિબલાનો પણ રસાયન પ્રયોગ જણાવ્યો છે. અમરકોષમાં અતિબલા કે મહાબલા જણાતી નથી.

આના લેટીન નામમાં પણ ડોકટરો ભિન્ન ભિન્ન નામો દર્શાવે છે. ચારે બલાને તેઓ “ સાઇડા ”ના Generic નામથી ઓળખાવે છે પણ હવે નક્કી થઈ ચૂક્યું છે કે બલા માટે ‘ સાઇડા ’, અતિબલા માટે ‘ એન્થ્રીલન ’ અને નાગબલા માટે ‘ ઓવીયા ’ Generic નામો નક્કી થઈ ગયાં છે. બધી બલાના ગુણ લગભગ સરખાજ છે.

એના રેસા બહુ સારા કામમાં આવે છે.

Constituents—The leaves contain mucilage, tannin, organic acid and traces of asparagin and ash containing alkaline sulphates, Chlorides, magnesium phosphate and calcium carbonate.

Actions & Uses—Seeds demulcent; the bark diuretic and cooling; used like althoea in gonorrhoea, strangury etc. (R. N. Khory Part II. p. 92).

ભાવાર્થ—ખપાટનાં બીજ સ્નિગ્ધ અને છાલ મૂત્રલ અને ઠંડી છે અને તેથી તે ગનેરીયા-પ્રમેહ, પ્રદર અને ગ્રહણી વિગેરેમાં લેવાય છે.

(ખોરી. ભા. ૨. પા. ૯૨).

નવ્યમત—પાનનો અને મૂળનો ક્વાથ ઠંડક માટે (as a cooling medicine) જવરમાં ઉપયોગી છે (એઇન્સ્ટ્રી).

આનાં બીજ વાળકરણ ગણાય છે અને હરસમાં રેચ માટે યોગ્ય છે. આ બીજને દેવતા ઉપર નાખીને તેમાંથી જે ધુમાડો નીકળે છે તે ધુમાડો બચ્ચાંની ગુદા ઉપર દેવામાં આવે છે. આથી કૃમિ મરી જાય છે. પાનનો ક્વાથ હાંતના દુખાવામાં અને હાંતનાં પેઠાં ઢીલાં થયાં હોય તેમાં ઉપયોગી છે. ગનેરીયા (પરમીયો) અને મૂત્રાશયના વરમમાં પણ આ ક્વાથ ઉપયોગી છે. પશ્ચિમ હિંદમાં છાલ સરસ મૂત્રલ તરિકે વપરાય છે. (ડીમક)

મૂળનો કવાથ મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીમાં ઉપયોગી છે. મૂલત્વદૂનો કવાથ કુષ્ઠમાં (leprosy) ઉપયોગી છે. કક્કની કવામાં આનાં બીજ યોજવામાં આવે છે.

પૉર્ટરસ્મીથ જણાવે છે કે બીજ અને આગ્રો છોડ સિન્ઝ, મૃદુરેચક, મૂત્રલ અને ત્વચ્ચ છે. સુવાવડના રોગો, પેસાબનાં દરદો, બુનો મરડો અને જીર્ણવર-વિગેરેમાં બીજ ઉપયોગી છે. (Notes on Chinese materia Medica By Ho Kai and Crow in ph. J. for Oct. 22. 1887).

પાંદડાંમાં ચીકાશનો રહેજ અંશ છે એટલે ગરમ પાણીમાં ઉકાળતાં વેંતજ તે ચીકણું થઇ જાય છે. આ કવાથ દુખતા ભાગ ઉપર અવસેચન કરવામાં આવે છે. પરમીયો, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રસાદ ઉપર તો બીજ બહુજ ચોક્કસ ગુણકારી છે (Distinct control).

(સુધદીન શરીફ).

ઉદ્દેશ્ય—Indi. Medi. Plants p. 174; વ. શા. પા. ૬૧; રૂ. નિ. પા. ૧૪૦; N. p. 28; Watt I p. 16.

૪૫ જાસુસ.

N. O. Malvaceæ.

નામો—જવા, જવા, અર્કપુષ્પી, ઝાઝુપુષ્પી (સંસ્કૃત); જાસુસ (ગુજરાતી); જાસવંદ (મરાઠી); જવા પુલેર ગાછ (બંગાલી); જવા, ગુડકર (હિંદી); Shoe-flower-શુ ફલાવર (અંગ્રેજી); Hibiscus Rosa Sinensis-હીબીસ્કસ રોસા સાઇનેન્સીસ (લેટીન).

ગુણા:— જવા તુ કદુરુણા સ્યાદિન્દ્રલુપ્તકનાશકૃત્ ।

વિચ્છર્દિજન્તુજનની સૂર્યારાધનસાધની ॥

॥ રા. નિ ॥

જવા સંગ્રાહિણી કેશ્યા ત્રિસંધ્યા કફવાતજિત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

જવા શીતા ચ મધુરા સ્નિગ્ધા પુષ્ટિપ્રદા મતા ।

ગર્ભવૃદ્ધિકરી ગ્રાહી કેશ્યા જંતુપ્રદા મતા ॥

વાતજંતુકરા દાહપ્રમેહાશોવિનાશિની ।

ધાતુરૂક્ષપદરં વેન્દ્રલુપ્તં ચ વિનાશયેત્ ॥

જવાપુષ્પં લઘુ ગ્રાહિ તિત્તં કેશવિવર્દનમ્ ॥

॥ નિ. રા. ॥

ચક્રદત્ત— ૧ આર્તિવલાભાય—સકાંક્ષિકં જવાપુષ્પં પ્રાશ્ય વનિતા
ત્વાર્તિવં લભેત્ ॥

૨ કેશાનાં કૃષ્ણીકરણે—

મૃગપુષ્પં જવાપુષ્પં મેષીદુગ્ધપ્રોષિતમ્ ।

તેનૈવાલોહિતં લોહપાત્રસ્યં ભૂમ્યધઃકૃતમ્ ॥

સપ્તાહાદુદ્ધૃતં પશ્ચાદ્દ્વંગરાજરસેન તુ ।

આલોહચામ્યજ્ય ચ શિરો વેષ્ટયિત્વા વસેન્નિશામ્ ।

પ્રાતસ્તુ સ્વાલનં કાર્યં એવં સ્યાન્મૂર્ધરંજનમ્ ॥

રાજમાર્તેન્દ્ર— ૩ ઇન્દ્રલુપે—કૃષ્ણગવીમૂત્રયુતૈઃ પિષ્ટૈરાલેપિતૈઃ જપાકુટુમ્બૈઃ ।
શતમલલુપ્તં નશ્યતિ ભવન્તિ કેશાશ્ચ તત્ર ઘનાઃ ॥

શોઢલ— ૪ પ્રદરે—કલિકાઃ ક્ષીરસંપિષ્ટા જપાવિટપજાઃ પિબેત્ ।
દશ દ્વાદશ વા નારી પ્રદરાર્ત્તા પયોશિની ॥

વર્ણન—આ છોડ શોભાને માટે આગોમાં વાવવામાં આવે છે. આ છોડ મૂળ ચીનનો વતની છે એમ ઇંગ્રેજ લખનારાઓ માને છે; પણ અત્યારે તો તે હિંદુસ્તાનના તમામ આગોમાં જોવામાં આવે છે. અત્યારે આની ઘણી જાતો—જેવી કે સફેદ, પીળી અને રાતી—થાય છે, પણ સંસ્કૃત લખનારાઓના સમયમાં ફક્ત લાલ જાત જ થતી હશે એમ તેમનાં લખાણ ઉપરથી જણાય છે. ફુલ બહુ જ સુંદર, લાલ રંગનાં અને મોટાં હોય છે. કહેવાય છે કે આનાં ફુલ સૂર્યદેવતાને અઢાવવાથી સૂર્યદેવતા પ્રસન્ન થાય છે. આ છોડ માણસપુર ઉંચો, સીધો વધે છે. પાંદડાં શેતુરનાં પાનને મળતાં હૃદયના આકારનાં ઝીણીઝીણી કાંગરીવાળાં હોય છે. આનાં ફુલ (હિંદુસ્તાનમાં) ફલિત થતાં નથી એમ કહેવાય છે.

વૈદ્યકમાં જાસુસનો ઉપયોગ.

અકુંદત્ત— ૧ આર્તિવ સાફ લાવવા માટે—જાસુસનાં ફુલ કાંજમાં વાટીને ખાવાથી સ્ત્રીને નાવણ સાફ આવે છે.

૨ વાળ કાળા કરવા માટે—ભાંગરાનાં ફુલ અને જાસુસનાં ફુલ ઘેટીના દુધમાં વાટીને તેને લોઢાના વાસણમાં ચોપડી દેવું. સાત દિવસ પછી આ ઉખેડી લેવું અને પછી ભાંગરાના રસમાં કાલવીને માથા ઉપર ચોપડી દેવું. રાત્રે સૂતી વખતે ચોપડવું. સવારમાં ઉઠીને માથું ઘોળી નાખવું. વાળના રંગ કાળા થાય છે.

રાજમાર્તંડ—૩ માથાની ટાઢમાં (baldness)— જસુસનાં ફુલ કાળી ગાયના મૂત્રમાં વાટીને ટાલ ઉપર ચોપડવાથી ટાલ મટે છે.

શોઢલ— ૪ પ્રદરમાં—દશબાર જસુસનાં ફુલની કળીઓને દુધમાં વાટીને સ્ત્રી પીવે તો પ્રદર અવશ્ય મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરક સુશ્રુતમાં જપા નો ઉલ્લેખ નથી. સૂર્યને ‘ જપાકુસુમસંકાશં ’ એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવે છે. રાજનિષ્ઠદુકાર પહેલાં જસુસનો ઉલ્લેખ કયાંય પણ કરતો નથી. જસુસ શીતળ, પોષ્ટિક, ગર્ભની વૃદ્ધિ કરનાર અને પ્રમેહને મટાડનાર છે. એનો શરબત છાતીનો દુઃખાવો, ખાંસી, રક્તપ્રદર, પ્રમેહમાં બળતરા વિગેરેમાં સાફ કામ કરે છે. તેની બનાવટ નીચે મુજબ:—

જસુસનાં ફુલ નં. ૧૦૦ લઈ ૪ શેર પાણીમાં ઉકાળી, ૨ શેર પાણી બાકી રહે એટલે પાણી બહાર લુગડા વડે ગાળી લઈ પાણીમાં બશેર સાકર નાખી ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી રાખી ઉતારી શ્રીશીમાં ભરી રાખવું. માત્રા ડૂમ ૨ થી ૪.

તેનાં પાંદડાંના કવાથથી ઉપદંશવાળી જગો ઘોવાથી તે રૂઝાય છે એમ વૃંદ કહે છે. મૂત્ર અને કૃળનો કવાથ સગર્ભાં સ્ત્રીને આપવાથી ગર્ભનું પોષણ થાય છે એમ ‘ યોગસમુચ્ચય ’કાર માને છે.—”

Actions & Uses.—The petals are demulcent and emollient. As a refrigerent drink its infusion is given in fevers, as a demulcent in cough and cystitis; combined with milk, sugar and cumin, it is given in gonorrhœa. In menorrhagia, combined with lotus root, the bark of Erisdendron Anfractuosum, it is of benefit.

R. N. Khory II p. 98.

ભાવાર્થ—જસુસનાં ફુલ સ્નિગ્ધ, શીત અને પિચ્છલ છે. એનો કવાથ જવરમાં, કફમાં અને મૂત્રસાદમાં સ્વાદિષ્ટ તૃપ્તિજનક પીણા તરિકે આપવામાં આવે છે. દુધ, સાકર અને જીરા સાથે તે પરમીયામાં પણ અપાય છે. કમળનો કંદ અને....સાથે તે લોહીવામાં અતિ ઉપયોગી છે.

ખેરી. ભા. ૨. પા. ૬૮.

નવ્યમત—જસુસની કળીઓ વીર્યસાવમાં, ધાતુની નબળાઈમાં અને મૂત્રઘાહ વિગેરેમાં વપરાય છે. મૂળ કફમાં ઉપયોગી છે.

(સખારામ અબ્દુલ ન).

મુંબાઈના બબ્દરમાં આનાં મૂળને સૂકવીને શુલબેદની જગોએ અપાય છે. કૉંકણ તરફ જંગલી ફુલની બતના જસુસનાં તાજાં મૂળનો રસ ૨ તોલાના આશરે દુધ, સાકર અને જીરા સાથે પરમીયામાં અપાય છે. (ડીમક).

ઉલ્લેખ—૩ નિ. પા. ૪૭૭; વનફલપતિ શુભ્રાદર્શ પા. ૪૬૦; N. p. 32; Indi. Med. Plants p. 188.

૪૬ બપોરીયો.

N. O. Malvaceæ.

નામો—વન્ધુજીવ : , વન્ધૂક : , માધ્યાહ્નિક : (સંસ્કૃત); બપોરીયો (ગુજરાતી); હુપારિયે કુલ (મરાઠી); ગુલ-ફેરિયા (હિંદી); Hibiscus hirtus—હીબીસ્કસ હીર્ટસ (લેટીન).

ગુણા:—

વન્ધૂક: કફહારી ગ્રાહી લઘુવાતપિત્તસંહારી ।

ઝવરહારી વિવિધવિગ્રહપિશાચમન:પ્રસાદનાત્સવિતુ: ॥

વન્ધૂક: કફકૃત્ ગ્રાહી વાતપિત્તહરો લઘુ: ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

સ્યાદ્વન્ધુજીવકો ગ્રાહી કિંચિદુષ્ણો ગુરુર્મત: ।

કફકૃત્ ઝવરહત્ વાતપિત્તે ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

પિશાચગ્રહવાધાં ચ નાશયેદિતિ કીર્તિત: ॥

॥ નિ. ૨ ॥

સુશ્રુત—

૧ વિષસંસ્ટે અંજને—એકેકં કારયેત્ પુષ્પં વન્ધૂકાઙ્કોઠયોરપિ ॥

ક-અ-૧-૭૧.

વર્ણન—બપોરીયાને કેટલાક સોભાગ્યસુંદરી પણ કહે છે. આનો છોડ સાધારણ રીતે જાણના છોડને મળતો હોય એવો દેખાય છે. પાન નાનાં નાનાં હોય છે. બપોરે લાલ સિંદૂર જેવાં સુંદર ફુલો આવે છે. છોડ ૩ થી ૫ ફીટ જેટલો ઉંચો વધે છે. ખાગખગીચાઓમાં તેમજ ઘર આગળ ફુંડામાં તે ઉછેરવામાં આવે છે.

રાજનિઘંટુકારે ચાર જાતનાં ફુલો ગણાયેલાં છે:—૧ કાળાં ૨ ધોળાં ૩ પીળાં ૪ રાતાં. એનાં ફુલ શરદ્ઋતુમાં સારાં ખીલેલાં હોય છે અને આથીજ એને ‘ શરદ્પુષ્પ: ’ વિશેષણ લગાડેલું છે.

ઉપયોગ—

સુશ્રુત—૧. અંજનમાં વિષ આંજનું હોય તો—બપોરીયાનાં

ફુલ આંજવાં. ક-૧-૭૧.

વક્તવ્ય—ચરકે દશેમાનિમાં ‘ બંધૂક ’ નો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. વિષમાં બંધૂક બે જગાએ વપરાયેલો છે. શિરોગતે વિષ નસ્ત: કુર્યાન્મૂલાનિ બુદ્ધિમાન્ । વન્ધુજીવસ્ય માર્ગ્યાશ્ચ મુરસસ્યાસિતસ્ય ચ ॥ (ચિ-૨૫-૧૭૯). સુશ્રુતે બંધૂકનાં મૂળ ઉર્ધ્વભાગરૂપ સંશોધન તરિકે ગણાયેલાં છે. ટીકાકાર કહેલે બંધુજીવને ‘ મરુનીયા ’ હિતિ લોકે અને બંધૂકને બાદુલીતિ લોકે—વર્ણવ્યો છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૭૭; ડ. નિ-પા. ૪૭૬; N. p. ૩૦.

૪૭ ભીંડા.

N. O. Malvaceæ.

નામો—કર્પર્ણફલ (સંસ્કૃત) ભીંડો (ગુજરાતી); બેંડે (મરાઠી); રામ તરધ (હિંદી); ઢેંડસ (બંગાલી); Edible Hibiscus એડીબલ હીબીસ્કસ (અંગ્રેજી); Hibiscus esculantus-હીબીસ્કસ એસ્કયુલેન્ટસ (લેટીન).

ગુણા:— મેંડા ત્વચ્છરસા ચોષ્ણા ગ્રાહી ચ રુચિકારકા ।
રાજનામાનિષ્ટે ચ દ્રવ્યેષુ વૃષ્ટ્યા પરા સ્મૃતા ॥

॥ નિ. ર. ॥

કર્પર્ણફલં રુચ્યં પિચ્છિલં ગુરુ વાતલમ્ ।
વૃષ્યં શ્લેષ્મકરં જ્વલ્યં શુક્રવૃદ્ધિકરં પરમ્ ॥
કાસે મન્દાનલે વાતે પીનસેષુ વિનિદિતમ્ ॥

નિષેધત્સંગ્રહે.

ગુણુ—ભીંડા રુચિકારક, ચીકણા, ભારે, વાયુકર્તા, બલપ્રદ, કફને કરનાર, ધાતુવૃદ્ધિ કરનાર અને શક્તિ વધારનાર છે. ખાંસીમાં, મંદાગ્નિમાં, વાયુમાં, સળેખમમાં ભીંડા ખાવા ન જોઈએ.

વક્તવ્ય—કેટલાક ભીંડાનું સંસ્કૃતનામ તિન્દિશ છે એમ જણાવે છે. રાજ-નિઘંટુમાં મેંડા જ સંસ્કૃત નામ કાયમ રાખેલું છે. રાજનિઘંટુમાં જો ૧૧ નામો મેંડાનાં આપેલાં છે તે ભીંડાને જ બરાબર લાગુ પડે છે, પણ ગુણોદ્દેશમાં ‘ અચ્છરસા ’ ભીંડાને લાગુ નથી પડતું.

Actions & Uses.—Emollient, demulcent, diuretic, cooling & aphrodisiac; given in irritation of the throat, catarrh of the bladder, dysuria & gonorrhœa.

R. N. Khory. II p. 91.

“Mohomadan writers describe it as cold and moist and beneficial to people of a hot temperament. **Roxburgh** considers it to be nourishing as well as mucilaginous and recommends it as a valuable soothing and demulcent remedy in irritation of the throat caused by coughing. In the Bengal Dispensatory a lozenge is recommended.”

Dymock Vol I p. 211.

ભાવાર્થ—ભીંડા સ્નિગ્ધ, શીત, મૂત્રલ અને વાજીકરણ છે. ગળાના સોજામાં, ઠંડુંજન્ય પ્રમેહમાં, મૂત્રકૃચ્છમાં અને ગેનારીયામાં હિતકર છે.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૬૧.

સુસલમાન લેખકે ભીંડાને ઠંડા અને શરદી કરનારે માનતા હોવાથી ગરમ દેશના અને ગરમ પ્રકૃતિના માણસોને માટે તે આરો છે એમ માને છે. રૌકસખર્ધ એને પોષક માને છે, અને પિચ્છિલ હોવાથી વારંવાર ખાંસી ખાવાથી થયેલી ગળાની બળતરામાં સ્નિગ્ધ અને માર્દવકર્તા તરિકે તે ઉપયોગી છે એમ માને છે. ‘ બેંગાલ ડીસ્પેન્સેટરી ’માં ભીંડાની લોઝેન્જ (સોગટી) બનાવવાની ભલામણ કરેલી છે.

ડીમક ભા. ૧. પા. ૨૧૧.

ઉદ્ભેખ—૩. નિ. પા. ૬૩૩; Indig. Drugs. p. 152; N. p. 32; Indi Medi. Plants p. 184.

૪૮ પારસપીપળો.

N. O. Malvaceæ.

નામો—પારિશઃ, ગર્દભાણ્ડઃ (સંસ્કૃત); પારસપીપળો (ગુજરાતી); પારસ-પીપર, લેંડ, લેંડી (મરાઠી); ગજદંડ, પારસપિપલ (હિંદી); પાકુડ ગાછ (બંગાલી); પુપડી (મલાયલ); પુવર્ચુ (તામીલ); Portia tree—પોર્શીયા ટ્રી (અંગ્રેજી); *Theospesia populnea*—થેસ્પેસીયા પોપ્યુલ્નીયા (લેટીન).

ગુણા:—

પારિશો દુર્જરઃ સ્નિગ્ધઃ કૃમિશુક્રકફપ્રદઃ ।

ફલેડમ્લો મધુરો મૂલે કષાયઃ સ્વાદુમજ્જકઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

પારિશોડશ્વત્થકો વૃણ્યઃ સ્નિગ્ધઃ શ્લેષ્મકૃમિપ્રદઃ ॥

॥ મ. નિ. ॥

વર્ણન—પારસપીપળાનાં ઝાડ બંગાલા અને દક્ષિણમાં બહુ થાય છે.

પોરબંદરમાં અને નવસારીમાં પણ આ ઝાડ ખૂબ દેખાય છે. સમુદ્રની ખારી હવા, તેમજ રેતાળ જમીન વિગેરે બધુંજ આ ઝાડને માફક આવે છે. આ જલદી વધનારું ઝાડ છે. એક વખત લગી ગયા પછીથી પાણી વિના પણ તે ઝપાટાભેર વધે છે. જ્યાં ઝાડ બહુજ આછાં છે, ત્યાં આ ઝાડને વાવવાં જોઈએ.

આ ઝાડ મોટાં થાય છે; ઘટાદાર વૃક્ષ હોય છે. પાન ગોળાકાં લેતાં, તળીએ હૃદયાકૃતિનાં અને મથાળે સાંકડાં થતાં લાંબી અણીવાળાં હોય છે. પુલ પીળા રંગનાં, અંદરની બાજુ તળીએ બેરા બાંધુડા આંડલાવાળાં ૨ થી ૩ ઇંચ

વ્યાસનાં થાય છે. કૃળ લંબગોળ, ૧ થી ૧૧૧ ઈંચ વ્યાસનાં, મથાળે દુઠ્ઠી અણીવાળાં અને તળીએ પુષ્પબાદાકાષની ચોટડુક ખાલીવાળાં હોય છે. ફલ સુકાય છે ત્યારે કાળા રંગનાં થઈ બચ છે અને તે ઉપર ૪ નીક દેખાય છે.

ગુણુ-ઉપયોગ—સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આનો ઉપયોગ જવદલે જ કરેલો છે. પારસપીપળાનાં મળની છાલ ચિરગુણુકારી પૌષ્ટિક તરિકે સંધિવામાં અને બગડેલા લોહીના વિકારોમાં કવાથના રૂપમાં વપરાય છે. એના ઉકાળાથી ગડગુંબડ, ચાંદાં વિગેરે ઘોવાય છે. એનાં પુલમાંની વચકી ડાંડલી (પુકેસર તંતુવાળી) સાકર સાથે પ્રમેહવાળાને ખવરાવાય છે; તેમ છોકરાંઓ પણ તે ખાઈ ખાય છે. કુલ અને કૃળનો રસ હાદર ઉપર લગાડવામાં આવે છે. પારસપીપળાનાં કાચાં કૃળનો રસ સાકર કે ગોળમાં ગોળી કરી ખવરાવવાથી આમ, સંઘ્રહણી, અને હરસં મટે છે. એનાં બીજમાંથી તેલ નીકળે છે, જે ચામડીનાં ફરદોમાં કામ આવે છે. આ જ બીજ કપાસીયાની જગોએ ઠારોને ખવડાવવામાં આવે છે. એનો સાર પિત્તવિકાર ઉપર કામ આવે છે.

નવ્યમત—આનાં કૃળમાંથી પીળો, હાલક રસ નીકળે છે જે ફક્ષિણ હિંદુસ્તાનના લોકો ખસ ઉપર ચોપડે છે. આ જ ઝાડની છાલના ઉકાળાથી એ ભાગને ઘોવે છે પણ ખરા. વાંટ.

એઈન્ડલી જણાવે છે કે છાલનો કવાથ રસાયન તરિકે પીવામાં અપાય છે.

ડા. વૉરીંગે ખસ તેમ જ બીજાં ચામડીનાં ફરદોમાં આના કૃળના રસને વાપરી જોયો છે, કેટલાકમાં ફાયદો જણાયો છે પણ મોટે ભાગે નહિ જ જેવી અસર દેખાઈ છે.

ટહીતીમાં તાજાં કૃળને વાટીને શિરશ્ચલ મટાડવા માટે કપાળે ચોપડે છે. કુલની ઢાંડીમાંથી જે પીળો રસ નીકળે છે તે જંતુઓના ડંખ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. આ રસ માર, લચક તેમ જ ચામડીનાં ફરદોમાં પણ ઉપયોગી છે. મૌરીશીયસમાં આની છાલ શોષક તરિકે વપરાય છે. અતિસાર, રક્તાશ વિગેરેમાં આની છાલ વાપરવામાં આવે છે. કૃળનો રસ મસા (worts) ઉપર પણ લગાડવામાં આવે છે. (Christy's N. C. P. No. X p. 43)

રક્ષીયસ આના લાકડાનો મધ્ય ભાગ પિત્તના રોગોમાં અને શૂલમાં ઉપયોગી છે એમ જણાવે છે. છાતીના રનાયુઓના દુખાવામાં મલાયાના લોકો તેનો ઉપયોગ કરે છે.

મધ્યપ્રાંતોમાં મૂળને બલકારક માનવામાં આવે છે,

કેંકણ તરફ ખસ ઉપર કુલ વાટીને ચોપડે છે. સોબ અને સૂણ ગળે
સાંધાઓ ઉપર પાન ઉનાં કરીને ખાંધે છે.

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૧૮૫

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૮૪; રૂ. નિ. પા. ૫૧૬; N. p. 32; Watt V
part IV. p. 45; Indi. Medi. Plants p. 186.

૪૯ કપાસ

N. O. Malvaceæ.

નાભો—કાર્પાસી—Gossypium Herbaceum. અરણ્યકાર્પાસી, મારદ્વાજી
તુળ્ફીકેરી—Hibiscus vitifolius. કપાસ (ગુજરાતી); કાપુસ (મરાઠી); કોટ
પ્લેન્ટ—Cotton plant (અંગ્રેજી).

ગુણા:—

કાર્પાસી મધુરા શીતા સ્તન્યા પિત્તકફાપહા ।

તૃષ્ણાદાહશ્રમભ્રાન્તિમૂર્છાહૃદ્વલકારિણી ॥

મારદ્વાજી હિમા રુચ્યા ત્રણશસ્ત્રસતાપહા ॥

॥ રા. નિ. ॥

કાર્પાસકી લઘુઃ કોષ્ણા મધુરા વાતનાશની ।

તૃષ્ણાદાહરતિશ્રાન્તિભ્રાન્તિમૂર્છાપ્રણાશની ॥

તત્પલાશં સમીરણં રક્તકૃન્મૂત્રવર્ધનમ્ ।

તત્કર્ણપીડકાનાદપૂયાસ્વાવિનાશનમ્ ॥

તદ્વીજં સ્તન્યદં વૃષ્યં સ્નિગ્ધં કફકરં ગુરુ ॥

॥ આ. પ્ર ॥

કાર્પાસફલમત્યુષ્ણં કષાયં મધુરં ગુરુ ।

વાતશ્લેષ્મહરં રુચ્યં વિશેષેણાસ્થિવર્જિતમ્ ॥

॥ ક્ષેમકૃત્તુલ્લમ્ ॥

ચરક—

૧ કુષ્ઠે—....ત્વક્પુષ્પં કાર્પાસ્યાઃ । પિટ્ત્વા ચતુર્વિધઃ કુષ્ઠનુલેપઃ ॥

ચિ. ૭-૯૩

૨ વાતે—કાર્પાસાસ્થિકુલત્પાનાં રસે સિદ્ધં ચ વાતનુત્ ॥

ચિ. ૨૮-૧૩૧

- સુશુત—** ૩ કર્ણસ્થાવે—સર્જત્વકર્ણસંયુક્તઃ કર્ણાસીફલજો રસઃ ।
યોજિતો મધુના વાપિ કર્ણસ્થાવે પ્રજ્ઞસ્યતે ॥ ડ. ૨૧-૪૩
- ૪ ક્ષતજતૃષાયામ્—સુતુણ્ડિકેરાણ્યથવા પિબેતુ
પિષ્ટાણિ કર્ણાસસમુદ્ભવાનિ ॥ ડ. ૪૮-૩૭
- ઘંદ—** ૫ પ્રદરે—....મૂલં કર્ણાસમેવ વા પાણ્ડુપ્રદરશ્ચાન્ત્યર્થે
પાયયેત્તણ્ડુલામ્બુના ॥ પ્રદરાધિકારે ।
- ૬ કફજાતિસારે—....તદ્વત્ કર્ણાસપર્કટચોઃ સ્વરસઃ સમધુર્મતઃ ॥
અતિસારચિં ૦
- ચક્રદત્ત—** ૭ સ્તન્યવર્દનાર્થમ્—વનકાર્પાસકીક્ષૂણાં મૂલં સૌવીરકેળ વા ॥
- વંગસેન—** ૮ અપચ્યામ્—વનકાર્પાસજં મૂલં તણ્ડુલૈઃ સહ યોજિતમ્ ।
પક્વાજ્યે પૂપિકાં સ્વાદેદપચીનાશનાય ચ ॥
ગણ્ડમાલાદિચિં ૦
- શોઢલ—** ૯ વૃશ્ચિકદંશે—કાર્પાસસ્ય ફલૈઃ સમ્યગ્લેપયેત્ શ્લેષ્મણપેષિતૈઃ ।
દંશં વૃશ્ચિકદષ્ટસ્ય શમાર્થં ઘૃતમિશ્રિતૈઃ ॥
- વૈદ્યમનોરમા....** ૧૦ શોથે—સમૂલતૂલં સંશુષ્કં કર્ણાસં ધ્રુમસાત્કૃતમ્ ।
તદ્ભ્રુમ્દ્વિગુણં શાલિતણ્ડુલં પયસોદનમ્ ॥
ઘૃતેન સહ ભુજ્ઞીત સર્વશ્વયથુનાશનમ્ ॥
- ૧૧ કપાલકુષ્ઠે—મૂલત્વકપ્ત્રપુષ્પાણાં કર્ણાસસ્ય રસે શૃતમ્ ।
તૈલં કપાલજાન્ કુષ્ઠાન્ જયેત્તક્રામ્લસાધિતમ્ ॥
- ૧૨ પુત્રોત્પત્તિલાભે—કાર્પાસશાલાટૂનાં કલ્કં ક્ષીરે પિબેતુ સપ્તાહમ્ ।
વંધ્યા પુત્રોત્પત્તિં વાન્ઞ્છન્તી પુષ્પદિવસેષુ ॥
- ૧૩ લિંગલૂતાવિકારે—કાર્પાસસ્યાસ્થિમિઃ પિષ્ટૈઃ સાધિતં તિલસંમલમ્ ।
લિંગલૂતાવિકારાણાં પ્રતીકારો ત્રિલેપનાત્ ॥

વૈદ્યક્રમાં કપાસના ઉપયોગ—

- ચરક—** ૧ કુષ્ઠમાં—કપાસના મૂળની છાલ અને પુલને પાણીમાં વાટીને
કુષ્ઠ ઉપર લેપ કરવો. ચિ. ૭-૯૩.
- ૨ વાયુમાં—કળથી અને કપાસીઆમાં પકાવેલું ઘી વાતકર છે.
ચિ. ૨૮-૧૩૧.

- સુશ્રુત—** ૩ કણ્વિઆવમાં-રાળના ઝાડની છાંલનું ચૂર્ણ ચોડુંક કાનમાં ભભરાવીને ઉપરથી કપાસના લીલા ફળનો રસ નાખવો. અથવા એકલો ફલનો રસ, મધ સાથે નાખવાથી પણ કણ્વિઆવમાં ફાયદો થાય છે. બિ. ૨૧-૪૩.
- ૪ ક્ષતજન્ય તૃષ્ણામાં-કપાસના મૂળનો ર્વાથ પીવો. બિ. ૪૮-૨૭
- વૃંદ—** ૫ પ્રદરમાં-કપાસનું મૂળ ચોખાના ધોવણુ સાથે વાટીને પીવાથી પ્રદર મટે છે.
- ૬ કફજન્ય અતિસારમાં-કપાસ અને પીપળનો સ્વરસ મધ નાખીને લેવો.
- ચક્રદત્ત—** ૭ ધોવણુ વધારવા માટે-જંગલી કપાસનાં તેમ જ શેરડીનાં મૂળ કાંજ સાથે પીવાં.
- બંગસેન—** ૮ અપચીમાં-જંગલી કપાસના મૂળનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવણુ સાથે ખારીક ઘુટવું. પછી એની પુરીઓ ધીમાં તળી લેવી. એ પુરીઓ ખાવાથી અપચી મટે છે.
- શોઢલ—** ૯ લીંછી કરડયો હોય તો-કપાસીઆને ખારીક લસોટવા. પછી તેમાં રહેજ ધી નાખી, લેપડી કરીને ડાંબ ઉપર બાંધી દેવી. ડાંબની વેદના કમી થઈ જશે.
- વૈદ્યમનોરમા-૧૦** સોળમાં-મૂલસંહિત ર્વાળો કપાસનો છાંડ ઉપાડીને તેને બાળી ખાખ કરવી. તે ભસ્મને સોળ ઉપર ચોપડવી. પ્રયોગ વખતે સાઠી ચોખા સાથે દુધ ધી ખાવાં. (ભસ્મ ખાવાની પણ હોય, પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી.)
- ૧૧ કપાલકુષ્ઠમાં-મૂળ, છાલ, પાન અને કુલ એ બધાનો રસ કાઢવો. એ રસમાં તેલ પકાવવું. એ તેલથી કપાલકુષ્ઠ મટે છે.
- ૧૨ પુત્ર જોઈતો હોય તો-કપાસનાં કુમળાં મૂળ સાત દિવસ સુધી દુધમાં ઉકાળીને જો સ્ત્રી પીએ તો (પુષ્યનક્ષત્રમાં) પુત્રવાળી થાય.
- ૧૩ શુદ્ધભાગના રોગ ઉપર-કપાસીઆને ઝીણા પીસીને તેજશી તલનું તેલ પકાવી લેવું. એ તેલથી શુદ્ધભાગનાં દરદો મટે છે
- વક્તવ્ય—** ચરકે મુંઢણીય વર્ગમાં મારદાજીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ખીજ સાથે અશ્મરીમાં કાપોસમૂલ યોજેલું છે (ચિ. ૨૬-૬૭).

સુશ્રુતે વાતસંશમન વર્ગમાં કાર્પાસીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૬૫ વજ્ર ઉપર પશ્ચ સુશ્રુતે કપાસનાં ફલ યોજેલાં છે. (પિત્તપ્રવૃદ્ધાન્ ગંભીરન્ દાહપાકપ્રપીડિતાન્ । કાર્પાસીફલમિથ્રેણ જયેત્ શોષનસર્પિષા ॥ ચિ. ૧. ૫૫). પાનાત્પથમાં પણ કાર્પાસીનું પાનક પીવાનું કહેલું છે (જી. ૪૭-૩૩). વજ્રબંધન માટે ઘણા લાંબા વખતથી કપાસનાં વસોનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. (જ્યુઓ સુશ્રુત. સૂ. અ. ૧૮).

વનકાર્પાસી વનમાં થતા કપાસને—જંગલી વેણુને કહેતા હશે ?

Actions and Uses—A syrup of cotton flowers is given in hypochondriasis; their poultice is applied to burns and scalds. The carpets are astringent. An unripe capsule, with opium and nutmeg inserted into its interior, incinerated and reduced to powder, is used in dysentery. Decoction of the root bark is used as abortifacient, emmenagogue and oxytocic; it increases labour pains during delivery, and is given in amenorrhœa, dysmenorrhœa, uterine hæmorrhages and to procure abortion. The seeds made into tea, are mucilaginous, and used in dysentery and diarrhœa. They are demulcent, laxative, aphrodisiac, expectorant and galactagogue. The juice of the leaves is used in scanty lactation. Pounded cotton seeds mixed with ginger is applied to orchitic swelling. The leaves with oil are applied to gouty joints. Burnt cotton is applied round dropsical and paralyzed limbs, swollen legs, rheumatic and gouty joints and in children to the chest in bronchitis and pneumonia to preserve heat and moisture and also to act as a sort of fomentation.

(R. N. Khory. II. p. 96)

ભાવાર્થ—કપાસના કુલનું શરબત વિમશોભક મનોવિકારમાં (hypochondriasis) સેવન કરવા યોગ્ય છે. અગ્નિદગ્ધ કે અત્યંત ઉષ્ણ વસ્તુદ્વારા દગ્ધ અંગ ઉપર એનાં કુલની લુગદી લગાવવામાં આવે છે. કાચા ફલની ઉપરનાં લીલાં ખાલાં આદી છે. કાચા ફલની અંદર અદ્રીશ અને બાયફળ ભરીને પુટપાક વિધિથી તેને પકાવી લઈ રસ નીકળે તે સંગ્રહણીમાં સેવન કરવા યોગ્ય છે. કપાસના મૂલની છાલનો કવાથ ગર્ભસાવકારી, આર્તવરજઃપ્રવર્ધક, અને ત્વરિત પ્રસવકર્તા છે. (ઘણા સફવેદો માને છે કે કપાસના મૂળની છાલનો ગુણ અર્ગટ જેવો છે. બાપાલાલ) પ્રસવકાળ લંબાયો હોય અને પ્રસવવેદના જણાતી ન હોય તો કપાસના મૂળની છાલ લેવાથી વેદના જણાવા લાગે છે. પીડિત આર્તવમાં, અને નષ્ટાર્તવમાં તે

આપવા લાયક છે. ગર્ભપાત કરાવવા માટે અને પેસાળમાર્ગમાંથી પકડતા લોહીમાં પણ તે વપરાય છે. કપાસના બીજનો આ (ફાંટ) પિચિછલ અને સ્નિગ્ધ છે અને તે અતિસાર તથા સંઘ્રહણીમાં વાપરવા લાયક છે. બીજ સ્નિગ્ધ, મૃદુરેચક વૃષ્ય, કફ્ન અને સ્તન્યવર્ધક છે. પાનનો રસ ધાવણ થોડું આવતું હોય તે આપવામાં આવે છે. કપાસીઆનાં બીજ અને આદુ લેગાં વાટીને કુરણ (મુઠકશોથ માં લગાવવામાં આવે છે. તેલ ચોપડીને પાન, ગરમ કરીને સંધિવામાં દુઃખત સાંધાઓ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. શોથગ્રસ્ત અંગ, પક્ષાઘાતાકાન્ત પ્રત્યંગ રક્તપાદ, આમવાતાકાન્તા સંધિપ્રદેશ અને વરાધ અને ન્યુમોનીયામાં બચ્ચાંન છાતી ઉપર બાળેલું રૂ લગાવવામાં આવે છે, જેથી ગરમી સાચવે છે અને શેક જેવું કામ કરે છે.

(ખેરી. ભા. ૨. પા. ૯૬

નવ્યમત—હિંદુસ્તાનમાં કપાસીઆ ગર્ભપાત કરવા માટે વપરાય છે કપાસના મૂળની છાલનો પ્રવાહી ઍક્સટ્રેક્ટ પણ એમાં દાખલ કરવામાં આવ્યે છે. નિગ્રો લોકોની સ્ત્રીઓ ગર્ભપાત કરવા માટે આ વાપરતી હતી. એ ઉપરથી આ ધ્યાન ખેંચાયલું છે. ગર્ભાશય ઉપર તેની અસર અર્ગટ જેવી જ છે. તે અલ્પપીડિતાત્વ અને નદાર્તવમાં વાપરી શકાય. ૪ ઐંસ મૂળની છાલ ૨ શેર પાણીમાં ઉકાળવી. ૧ શેર પાણી બાકી રાખવું. ૬૨ ગા કે ૭૧ કલાકે : ઐંસની માત્રામાં આ પાણી આપ્યા કરવું. પ્રવાહી ઍક્સટ્રેક્ટ ૩૦ થી ૬૦ ટીપાંની માત્રામાં આપી શકાય. અમેરિકામાં કપાસીઆની આ મરડામાં અપાય છે. કપાસીઆ સ્તન્યવર્ધક મનાય છે. (ડીમક).

અર્ગટ કરતાં કપાસનાં મૂળની છાલ ગર્ભાશયનો વધારે પ્રબલ સંકોચ કરનાર છે. અર્ગટ પ્રસવ વખતે જ વધારે ઉપયોગી છે. તુરત કામ લેવા માં અર્ગટ સાફ છે. ધીરે ધીરે તે કપાસનાં મૂળ અર્ગટ કરતાં પણ વધારે સહી સલામતીવાળાં છે. કોઈપણ જાતના તુકસાન વિના આ મૂળ વાપરી શકાય એવ છે. અર્ગટની જે પાછળથી ખરાબ અસર દેખાય છે તેવું આના ઉપયોગ પછીથી કંઈ થતું નથી.

(ઇન્ડિયન મેડીકલ ગેઝેટ. નવે. ૧૮૮૪)

અમેરિકાનાં દક્ષિણ તરફનાં પરગણાંમાં કપાસીઆનો ઉપયોગ વારંવા ઉથલો ખાતા તાવોમાં કરવામાં આવે છે. કપાસીઆનાં બીજ ૧ પીન્ટ (૧ શેર) ૨૧ શેર પાણીમાં (quart) ઉકાળવાં; ૧ પીન્ટ પાણી બાકી રાખવું. એક મોટે ચમચો આ પાણીનો તાવ આવવાના વખત પહેલાં ૧-૨ કલાક પહેલે આપવામાં આવે છે.

(યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ડિસ્પેન્સટરી)

કપાસીઆ સ્તન્યવર્ધક છે અને આથી જ કપાસીઆનું તેલ દુધ વધારવા ગાયોને ખવડાવવામાં આવે છે. સીઓ આ બીજ સહેલાઈથી ખાઈ શકે એટલા માટે બીજને સુધારવાના પ્રયોગો-પ્રયત્નો-ચાલુ છે. આજ પ્રયત્નથી ‘લેક્ટેગોલ’ હાથ આવ્યું છે. લેક્ટેગોલ સુંદર શ્વેત પાઉડર છે. જરાપણ અણુગમતો સ્વાદ આમાં નથી. ઠરઠીઓ ખુશીથી લઈ શકે અને પાચનક્રિયામાં જરા પણ ડખલ આવતી નથી. ૩-૪ દિવસના સેવન પછીથી ધાવણમાં સ્પષ્ટ ફેર માલમ પડે છે. સ્તનનો ઘેરાવો પણ સહેજ વધે છે. પરિણામે અપુષ્ટ સ્તનનું સ્તન્ય બચ્ચું સહેલાઈથી વધારે વખત સુધી ધાવી શકે છે. ધાવી રહ્યા પછીથી માતા સ્તનમાં દુખાવાની જરા પણ ફરિયાદ કરતી નથી. એક દિવસ વચ્ચેમાં લેક્ટેગોલ મૂકી દેવાથી ધાવણમાં કંઈ ફેર જણાતો નથી, પણ જો લાગલાગટ ૩-૪ દિવસ સુધી ન ખાય તો ધાવણ ઓછું થઈ જાય છે.....”

(B. M. J. Epitome. August 6-1904.)

ઉદ્ભવ—રૂ. નિ. પા. ૫૬૦; N. p. ૩૨; Indi Medi Plants p. ૧૮૮.

૫૦ રૂખડો.

N. O. Malvaceæ.

નામે—ગોરક્ષી, પંચપર્ણિકા (રાજનિધંદુ), દીર્ઘદંડઃ (સંસ્કૃત); રૂખડો, ગોરખઆંબલી, ચોરઆંબલી (ગુજરાત-કાઠિયાવાડ); ગોરખચિંચ (મરાઠી); ગોરખઈમલી (હિંદી); The Monkey Bread tree—ધી મંકી બ્રેડ ટ્રી (અંગ્રેજી); *Adansonia digitata*—અડેન્સોનીયા ડીજીટેટા (લેટીન).

ગુણા:— ગોરક્ષી મધુરા તિક્ત શિશિરા દાહપિત્તનુત્ત ।

વિસ્ફોટવાંત્યતીસારજ્વરદોષવિનાશિની ॥

॥ રા. નિ ॥

વાર્ણન—ગોરખઆંબલાનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. થડ તો ૫ થી ૧૦ કે ૨૦ થી ૩૦ ફીટ વ્યાસનું પણ થાય છે. જગતનાં મોટામાં મોટાં ઝાડોમાં આની પણ ગણના કરવામાં આવે છે. આની શાખાઓ ચોતરફ ફેલાયલી હોય છે; તેથી તે સારા ઘેરાવાવાળું દેખાય છે. પાન બરાબર શીમળાના જેવાં જ, ૫ થી ૭ (સાત તો જવલ્લે જ દેખાય છે) પાન લેખાં આવેલાં હોય છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે. વસંતઋતુમાં ફૂલ આવે છે. તે ઘોળા રંગનાં અને મોટાં હોય છે. આનાં ફળને સંપુડી કહે છે; તે ૧ થી ૧ ફુટ લાંબુ અને ૩ થી ૬ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. તેનો આકાર લંબગોળ હોય છે. તેની સપાટી ઉપર ભુરા વાળની ફેવાંટી હોય

છે. એ ફલમાં ખટાશ લેતો તુરો ગરમ હોય છે અને તેમાં ઘણાં ધીજ આવેલાં હોય છે. ફળનો ગરમ ફર્ષી સાથે લેવાથી અતિસાર મટે છે. આ ઝાડ આફ્રીકાનું વતની છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. સૌથી બડા થડવાળું અને વધારે વર્ષ જીવનારું આ ઝાડ ગભાય છે. ગોરખનાથજીએ તેમના શિષ્યોને આ વૃક્ષની નીચે બેસી બોધ કરેલો હશે, તેથી જ આનું નામ ગોરખઆંબલો પડ્યું હશે.

ઉપયોગ—સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આનો ઉલ્લેખ જવલ્લેજ મળે છે. ‘વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર’માં નીચેના ગુણ ઉપયોગ આપેલા છે:—

“ મૂળ અને છાલનો કાઢો ગરમીનાં ઠરઠોમાં ઉપલેપક તરિકે અપાય છે. એના થડમાં વાઢ મુકવાથી જે ગુંઠર હાથ આવે છે તે મ્હોમાં રાખવાથી આવેલું મ્હોં મટે છે. આની છાલનું ચૂર્ણ તાવવાળાને અપાય છે. છાલની પોટીસ ગડગુંબડ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. એના ફળનો ગર્ભ સંઘડણી અને ઝાડાના ઠરઠોમાં તેમજ પિત્તવિકારના તાવમાં ફુલાવેલા ખારાની સાથે ગોળી કરી અપાય છે. ઉનાળે એ ગળનો શરબત પીધો હોય તો લુની મુદ્દલ અસર લાગતી નથી. છાકરાંઓને મરડા અને ઝાડા ઉપર ઢાડમની છાલ ઘસીને તેની સાથે એનો ગળ અપાય છે. એની કેમળ શાખાઓ અને પાન ઢોરના ચારા તરિકે ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. ”

વક્તવ્ય—ચરકાદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં રૂખડાનો ઉલ્લેખ નથી, રાજનિર્ધટ્ટમાં એનું નામ ગોરક્ષી (કઢાય છાયાવૃક્ષ હોવાને લીધે ગાયો એની નીચે બેસતી હશે તેથી તો આ નામ નહિ આપ્યું હોય ? અથવા ગોરખઆંબલો એ વખતે પણ કઢાય પ્રચલિત હોય અને તેથી તેનું સંસ્કૃત નામ ગોરક્ષી આપ્યું હોય ?) આપેલું છે. કેટલાક એનેજ સ્તવર્ણ માને છે, પણ તે જૂલ છે. સપ્તપર્ણ આનાથી તદ્દન જુદું જ ઝાડ છે, વિશેષ માટે જુઓ સપ્તપર્ણ.

Chemical Composition—The bark contains soluble and insoluble tannin, wax, chloride of sodium, gummy and albuminous matters. The pulp contains glucose, mucilage, gum, tartaric acid, traces of alkaline acetate and bitartrate of Potash.

Actions & Uses.—The young leaves are crushed and made into poultice and applied to painful swellings. Powdered leaves are used to check excessive perspiration.

Internally, the bark is refrigerant, antipyretic and antiperiodic and lessens the frequency of the pulse. It is given in fevers in

in form of a decoction, " 80 grammes in a litre of water, boiled down to two thirds. " The pulp is given, with butter-milk in diarrhoea and dysentery. In Africa, the pulp and seeds are used as a food.

(Vegetable Drugs of India)

उद्देश्य— व. शा. पा. ८७; इ. नि. पा. ५३३; N. p. 33; Watt . p. 105; Indi. Medi. plants p. 194.

५१ शीमणो.

N. O. Malvaceæ.

नामो—शाल्मलिः, मोचा, उलिनी, स्थिरायुः, पूरणी, पिच्छिला (संस्कृत); शीमणो (गुजराती); सामरी, कांटेसामर (मराठी); शेमुल, रक्तशेमुल (हिंदी); शेमुल गाछ (अंग्रेजी); Red silk-cotton tree—रेड सील्ककाटन ट्री (अंग्रेजी); Bombax malabericum—मालाबेरिका मलेबेरिका (लैटीन).

परिचय— असारः शाल्मलीकूटो द्विधा स्थूलाणुकंटकः ।
पंचषट्परणो मुवाहो रक्ताब्जपुष्पकः ॥
फलं सतुलं चैतस्य रसो मोचरसामिधः ।
षष्ठिवर्षसहस्राणि बने जीवति शाल्मलिः ॥

विशेषतः

[पिच्छा शाल्मलिनिर्वासोऽस्या अस्ति इति पिच्छिला ॥ मुखति
रसम् इति मोचा ॥ स्थिरमायुः यस्य इति स्थिरायुः ॥]

गुणाः—

शाल्मली शीतला क्षिग्धा शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनी ।
तद्रसस्तद्रुणो ग्राही स च मोचरसः स्मृतः ॥
शाल्मली पिच्छिला वृष्या बल्या मधुरसा तथा ।
कषायस्तद्रसो ग्राही पुष्पं तद्रसतथा फलम् ॥

॥ च. नि. ॥

शाल्मली पिच्छलो वृष्यो बल्यो मधुरशीतलः ।
कषायश्च लघुः स्निग्धः शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनः ॥
तद्रसस्तद्रुणो ग्राही कषायः कफनाशनः ।
पुष्पं तद्वच्च निर्दिष्टं फलं तस्य तथाविधम् ॥

मोचरसस्तु कषायः कफवातहरो रसायनो योगात् ।
बलपुष्टिवर्णवीर्यप्रज्ञायुर्देहसिद्धिदो ग्राही ॥

॥ रा. नि ॥

शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी ।
श्लेष्मला पित्तवातास्रहारिणी रक्तपित्तजित् ॥
मोचास्त्रावो हिमो ग्राही स्निग्धो वृष्यः कषायकः ।
प्रवाहिकातिसारामकफपित्तास्रदाहनुत् ॥
शाल्मलीपुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम् ।
प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यञ्च न संशयः ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक—

१ व्रणनिर्वापणे—शाल्मलीत्वक् बलामूलम् आलेपनं
निर्वापणम् ॥ चि-१३.

सुश्रुत—

२ पक्वातिसारे—कृतं शाल्मलीवृन्तेषु कषायं हिमसंज्ञकम् ।
निशापर्युषितं पेयं सक्षौद्रं मधुकान्वितम् ॥ विबद्धवातविट्शूल-
परीतः सप्रवाहिकः ॥ सरक्तपित्तश्च पयः पिबेत् तृष्णा-
समन्वितः ॥ उ. अ-४०.

हारीत—

३ शुक्रवृद्धयर्थम्—शुक्रक्षये विदारीकन्दशाल्मली
शस्यन्ते मधुराणि च ॥ चि-१०.

चक्रदत्त—

४ रक्तपित्ते—....शाल्मलेः । पुष्पचूर्णन्तु मधुना लीढा चारोम्य-
मश्नुते ॥

५ अग्निदग्धे व्रणे—पिष्टा शाल्मलीतूलकैर्जलगता लेपात्तथा
वालुका ॥

६ व्यङ्गे—केवलान् पयसा पिष्ट्वा तीक्ष्णान् शाल्मलीकण्टकान् ।
आलितं त्र्यहमेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥

भावप्रकाश—

७ प्रदरे—शाल्मलीपुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम् । प्रदरं नाश-
यत्येव दुःसाध्यञ्च न संशयः ॥

८ स्त्रीहिं—मुस्त्रिन्नं शाल्मलीपुष्पं निशापर्युषितं नरः । राजिका-
चूर्णसंयुक्तं खादेत् स्त्रीहोपशान्तये ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૯ રસાયનવાજીકરણાર્થમ્—ઉદકં શાલ્મલીમૂલાદ્ગણિતાદ્ગલિતં
વટે । શોષિતં સતિલં સ્વાદેત્ કેવલં વા વૃષાયતે ॥

રાજમાર્તણ્ડ— ૧૦ પાદદાહે—સાઙ્યૈઃ સક્તુમિઃ અમ્યક્તૌ વજ્રીક્ષીરસમન્વિતૈઃ ।
શાલ્મલીત્વગ્વિલિપ્તૌ વા પાદૌ સંતાપમુઙ્ગતઃ ॥

શોદ્ધલ— ૧૧ સ્નાયુકરોગે—સ્નાયુકરોગં હન્યાઙ્ગયેદ્વા મોચકત્વચાલેપઃ ॥

વર્ણન—શીમળાનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થાય છે. એનાં થડ અને ડાળીઓ ઉપર બેઠી પડઘીવાળા મજબુત કાંટાઓ આવેલા હોય છે. પાન ૫-૫ સાથે આવેલાં હોય છે. એમાં લાલચોળ સુંઘર ફલો આવે છે. પુલ આવતી વખતે આ ઝાડ તદ્દન પાન વગરનું બોડું થઈ જાય છે. પુલ આવે છે ત્યારે ઝાડનો દેખાવ અતિ સુંઘર જણાય છે. એનું ફલ લંબગોળ, બન્ને છેડે સાંકડું થતું, ૫ થી ૭ ઇંચ લાંબુ અને ૧૧ થી ૨૧ ઇંચ પહોળું, ઠકિન હોય છે. તેના ઉપર ૫ ઉભી નીકો હોય છે. ફલમાં પાંચ પડદા અને પાંચ પોલ હોય છે. ફળ પાકે છે એટલે અંદરથી કાળાં બીજ, ૩ સાથે લાગેલાં નીકળે છે. આ બીજ દૂર દૂર પડે અને આ ઝાડનો વિસ્તાર વધે એ હેતુથી કુદરત આ મૃદુ કપાસરૂપી વિમાનદ્વારા આ બીજ ડુંગરો અને પર્વતો ઉપર પહોંચાડે છે. ફળ ઝાડ ઉપર પાકીને ફાટી ગયાં હોય અને પવનથી તે ઝાડ હાલે એટલે આ ફળમાંથી ૩ ઉડે છે. દરેક બીજની આસપાસ રૂની અતિ નાજુક, કોમળ ઝાલર હોય છે. જ્યારે આવી રીતે બીજ વિમાનમાં ઉડે છે ત્યારે જોવાની બહુ મઝા આવે છે. શી કુદરતની હીલા ! આમ ન હોય તો આ સુંઘર ઝાડનો વિસ્તાર કેમ થાય ?

બીજ ૩ સોતાં શેકીને (બાળી નાખીને) ખવાય છે. આ ઝાડમાં જમને નિવાસ છે એમ માને છે અને તેથી તેનું નામ ‘યમદ્રુમઃ’ પડેલું છે. આનાં ખારીક મૂળને શેમલસુસલી અથવા મુસલકંદ કહે છે.

બીજ સફેદ ફુલની સ્વેતશાલ્મલી કોંકણ તરફ થાય છે. બીજ કૂટશાલ્મલી (*Erisodendron anfractuosum*. N. O. Malvaceae.) કાંટા વગરની થાય છે. આ કૂટશાલ્મલી કચ્છભુજના શરદબાગમાં રહેં જોયેલી છે.

ડા. ડીમકે કહે છે કે આ ઝાડની છાલ એ જ બજારમાં મળતું ‘તેજ-બલ’ છે. બહુ ઝાઝો ફેર લાગતો નથી.

મોચરસને કેટલાક આ ઝાડનો રસ માને છે અને કેટલાક ‘અમુક પ્રકારના રોગની અસરથી ઉત્પન્ન થયેલા સુંઘર જેવો પદાર્થ છે’ એમ માને છે. ‘બડંબુડ સોપારીના પુલને જ મોચરસ માને છે, પણ આ ભુલ છે. આ મોચરસ ઠંડા પાણીમાં બીલકુલ ગળતો નથી. ગરમ પાણીમાં પોચો પડે છે

પણ ગળતો નથી. સ્પીરીટમાં પણ તે ગળતો નથી, પણ તેને હાલ રંગ આપે છે. તે સ્વાદે ટેનીન જેવો તુરો છે. ’

વૈદ્યકમાં શીમળાનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ ત્રણ રૂઝાવવા—શીમળાની છાલનો લેપ કરવો. ચિ. ૧૩.
- સુશ્રુત— ૨ ઝાડામાં—શીમળાનાં ડીંટાંનો વિધિસર ક્વાથ કરી લેવો. રાત્રે તેને રાખી મૂકવો. સવારમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ નાખી, મધ સાથે તે શીતકષાય પી જવો. શૂળ, વિખંધ વિગેરે મટે છે. રક્તપિત્તવાળા હરદીને આ કષાય પીવા આપવાથી ક્વાથદો થાય છે. ઉ. ૪૦.
- હારીત— ૩ વીર્યવૃદ્ધિ માટે—શીમળાનાં કામળ મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ખાવાથી ખાતુપુષ્ટિ થાય છે. ચિ. ૧૦.
- ચક્રદત્ત— ૪ રક્તપિત્તમાં—શીમળાનાં પુલનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.
- ૫ અમિથી દાઝવાથી ત્રણ થાય તેમાં—શીમળાનું રૂઝાળીને ત્રણ ઉપર દાખવું.
- ૬ વ્યંગમ—શીમળાના કાંટાને દુધમાં ખૂબ પીસીને તે વ્યંગ (મઢો ઉપર કાળાં ધાખાં હોય છે તે) ઉપર ચોપડવું. મુખની કાંતિ સારી થાય છે.
- ભાવપ્રકાશ— ૭ પ્રદરમાં—શીમળાનાં પુલનું શાક-ધી અને સિંધવ સાથે સિદ્ધ કરેલું—ખાવાથી પ્રદર મટે છે.
- ૮ ખરોળમાં—શીમળાનાં પુલ સારી રીતે ખાદીને, રાત રાખી મૂકી સવારમાં રાઈ સાથે ખાઈ જવાથી ખરોળ મટે છે.
- વૈદ્યમનોરમા— ૯ રસાયન અને વાણકરણ તરિકે—શીમળાના મળમાં ત્રણ કરવો. તેમાંથી જે પ્રવાહી રસ ઝરે તે એક રીઠા વાસણમાં ઝીલી લેવો. આ તાજે રસ અથવા તો એને સૂકવીને તલ સાથે ખાવાથી વાણકરણ શુભ આપે છે.
- રાજભર્તૃક— ૧૦ પગમાં બળતરા બળતી હોય તો—શીમળાની છાલનું ચૂર્ણ ચોરના દુધ સાથે તેમ જ ઘી અને સાથવા સાથે મીઠાવી, પગનાં તળીઆં ઉપર ચોપડવાથી દાહ મટે છે.
- શોભલ— ૧૧ વાળામાં—શીમળાની છાલ ચોપડવાથી વાળો મટે છે.

વક્રવચ— સુશ્રુતમાં શસ્ત્રને ધારવાળાં કરવા માટે શીમળાના ફેલકે ઉપર ઘસવાનું કહેલું છે. શારંગધરાયે શાસ્ત્રલીકલકમ્ ૬-૮-૧૨, સ્વપ્નમાં શાહમલી નોખામાં

આવે તો તે ખરાખ ગણાયલી છે. “ સ્વત્વઃ સ લમતે વ્યાધિ વ્યાધિલો મૃત્યુમૃચ્છતિ ” સ. ૨૧-૬૪. પ્રમેહમાં અચરકૃતિ બનાવવાના લીટમાં શાદ્મલી છે. સુશ્રુતે પ્રિયંગ્વાદિગણમાં મોચરસનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. અતિસારમાં શાદ્મલીત્વક થોભયલી છે.

ચરકે પુરીષવિરજનીય દશેમાનિમાં શાદ્મલીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શોષિતાસ્થાપન અને વેદનાસ્થાપન દશેમાનિમાં મોચરસનો ઉલ્લેખ છે. વમનોપગ દ્રવ્યોના લીટમાં શાદ્મલી અને શાદ્મક આવા બે શબ્દો આવે છે. શાદ્મક એટલે મોચરસ હશે ? શાકવર્ગમાં શાદ્મલીપુષ્પની ગણત્રી છે. હરસમાં (ચિ. ૧ ૨૦૨-૨૨૫-૨૩૬) શાદ્મલીનો ઉપયોગ છે. ઊરસ્તકમાં સમગાં શાદ્મલી વિહવં મધુના સહ ના પિવેત્—એવો પ્રયોગ છે. પુષ્પાનુગ ચૂર્ણમાં મોચરસ છે. પિચુધારણુગ્ય તેલોમાં શાદ્મલી પડે છે.

મોચરસનું સેવન કરવાથી પારહના વિકારો મટે છે એમ નિધંદુરતાકર માને છે. શોઢલનિધંદુમાં કૂટશાદ્મલી અને રોહિતકને એક જ માનેલાં છે. ભાવપ્રકાશે તે બન્નેને નોંખાં ગણાવેલાં છે.

ધાતુપુષ્ટિ માટે ગામડાના લોકો નાના શીમળાનાં ખારીક ડોમળ મૂલને દુધમાં ઘસીને પીવે છે અને તેનો ચ્યમત્કારિક શુષ્ક પણ છે. શાદ્મલી અને શ્રંગીનું ચૂર્ણ મારા ગુરૂવર્ય અમૃતલાલભાઈ ઘણાને દુધમાં ડાળને પીવા આપતા હતા.

નવ્યમત—મોચરસ બચ્ચાંના અતિસારને માટે ૨૦ થી ૩૦ ગ્રેનની માત્રામાં તેટલી સાકર સાથે જ દેવાય છે. (સર્જન એન્ડરસન. ખીજનેર.)

મૂળ પ્રમેહ અને મરડામાં વપરાય છે. (સર્જન મેજર ચંગમુકરજી. કટક). આનાં પાંદડાંની પોટીસ ગુંબડાંના સોજા માટે ઉપયોગી છે. (સી. ડબલ્યુ. ફ્રાન્સીસ; સીવીલ-મેડીકલ એપ્રીસર દીનાજપુર.) આના ચૂર્ણને દુધ સાથે શક્તિ આપવાને સાડે દેવામાં આવે છે. (બોમ્બે ગેઝેટ ભા-૬.)

Actions & Uses.—The root is astringent, alterative, demulcent, and restorative; used in diarrhœa, dysentery and menorrhagia; also in high coloured urine with copious deposit. As an alterative and restorative the natives use a ‘Paka’ in tuberculosis of the lungs and other wasting diseases. The gum is used as an astringent and demulcent for same purposes but more specially in dysentery, menorrhagia and in diarrhœa of children. Native women use it largely after delivery, to stop menses during lactation. It is a chief ingredient in various restorative expectorant

and aphrodisiac confections. Found to be a valuable substitute for gum kino, red gum etc.

R. N. Khory II p. 103.

ભાવાર્થ—શીમળાનું મૂળ ગ્રાહી, રસાયન, સ્નિગ્ધ અને ધાતુસામ્ય કરનાર છે. એ અતિસાર, સંઘ્રહણી અને લોહીવામાં વાપરવામાં આવે છે. પેસાબનો રંગ લાલચોળ હોય અને થોડીવાર તે પેસાબ રાખી મૂકતાં નીચે વાસણમાં કંઈક જામેલું જણાય તો તેમાં પણ આનું મૂળ આપણું કાયદાકારક છે. રસાયન અને ધાતુસામ્યકર હોવાથી દેશીઓ પાકમાં આ નાખે છે. આ પાક ફેફસાંનો ક્ષય તેમજ ખીબાં નબળાઈનાં દરદોમાં વપરાય છે. આનો ગુંદર (મોચરસ) પણ ઉપરોક્ત ગુણો ધરાવે છે; વધારામાં તે ઝાડામાં, લોહીવામાં અને બચ્ચાંના ઝાડામાં ખાસ કરીને ઉપયોગી મનાય છે. દેશી સ્ત્રીઓ પ્રસવ પછી બચ્ચું ધાવણ ધાવતું હોય અને એ દર્મિયાન આર્તવ ન આવે એવા હેતુથી, એનો ઉપયોગ કરે છે. ઘણીયે પૌષ્ટિક, ધાતુસામ્યકર અને કફદ્વ દવાઓમાં અને પાકોમાં આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હિરાદબણની જગોએ આ ગુંદર સુંદર રીતે વાપરી શકાય.

ખોરી, ભા. ૨. પા. ૧૦૩

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૮૭; રૂ. નિ. પા. ૪૪૫; N. p. 38; Watt I p. 487; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પાન ૬૩૬; Indi Medi. Plants p. 197.

૫૨ ગુલખેર.

N. O. Malvaceæ.

નામો—ગુલખેર (હિંદી. મુંબઈ.); ફળ માટે—તુકમ ઇ ખીતમ્ (પર્સિયન. મુંબઈ). મૂળ માટે—રેશા ઇ ખીતમ્ (પર્સિયન. મુંબઈ). Holly hock (અંગ્રેજ); *Althæa rosea*-આલ્થીયા રોઝીયા (લેટીન).

વર્ણન—આ મૂળ અંગ્રેજી છોડ છે એમ વિદ્વાનો માને છે. અંગ્રેજી ખીયાંમાંથી હાલમાં હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં તેનાં સુંદર ફુલો માટે તેને ઉછેરવામાં આવે છે. આ છોડવા બાગોમાં ૬ થી ૮ ફુટ જેટલા ઉંચા વધે છે. પાન પણ મોટાં ૫ થી ૭ ખાંચાવાળાં, ફજળવાળાં થાય છે. ફુલ મોટાં ગુલાબી રંગનાં થાય છે. અંગ્રેજીમાં જેને 'English marsh-mallow' કહે છે તે A-officinalis-આપણા ગુલખેરની એન જ છે. ગળામાં રાખવાની લોઝેન્જીસ આની બનાવવામાં આવે છે. હકીમો ગુલખેરનો ઠીક પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે.

ઉપયોગ—આ છોડનાં બીજ ઠંડાં મૂત્રલ અને જ્વરમ્ છે. ફુલ ઠંડાં અને મૂત્રલ છે. મૂળ ગ્રાહી અને ઠંડાં છે. ક્ષાન્સમાં ઠંડા પીણા તરિકે તેનાં મૂળ વપરાય છે.

પંબળ તરફ ફુલ સંધિવામાં અને મૂળીઆં સંઘ્રહણીમાં વાપરવામાં આવે છે. (સ્કુઅર્ટ.)

હકીમો આનાં મૂળીઆંનો ઉકાળો કરી તેમાં સાકર નાખી શરબત જેવું બનાવે છે, જે કફમાં, મૂત્રાશયના વરમમાં અને આંતરડાંની ઉશ્કેરણી વખતે વાપરે છે. આનો ક્વાથ બસ્તિમાં યોજાય છે અને મલમ કરવાના કામમાં પણ આવે છે. (ડીમક)

આનાં મૂળીયાં, બે વર્ષ ઉપરના છોડનાં, શરદ્ ઋતુમાં લેગાં કરી લેવાં જોઈએ. મૂળીયાંમાં સ્ટાર્ચનો થોડો ભાગ, ૨૦ ભાગ જેટલો ગુંદર અથવા ચીકણો પદાર્થ અને કેટલોક અંશ સાકરનો હોય છે. મુઘદ્દીન શારીફ શુલખેડને શીત, સ્નિગ્ધ અને શોષક માને છે. પાનની ડીંટીઓમાંથી, થડ અને મૂળીઆંમાંથી જે ગુંદર હાથ આવે છે તે બીજા દવાઓ સાથે સંઘ્રહણીમાં, જળસ પડતા મરડામાં વપરાય છે. નજીવા રોગોમાં (સંઘ્રહણી, મરડા જેવા જ) તેા તે એકલો જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. પેટની ચુક (tormina) અને આંચકી ઉપર આની સારી અસર થાય છે. સુકાં મૂળીયાં અને બીજનો ક્વાથ પેસાબના, જનનેન્દ્રિયના અવયવોની શ્લેષ્મકલાની ઉશ્કેરણીમાં બહુ જ સાફ કામ કરે છે.

ઉલ્લેખ—Indi medi. Plants p. 165-166; Indig. Drugs p. 21, N. p. 32.

મુચુલ્લાદે વર્ગ

N. O. Sterculiaceæ.

૫૩ એલટકંબલ-

નામો—એલટ કંબલ, ઉલટકંબલ (બંગાલા-મુંબઈ); Devil's cotton
ડેવીલ્સ કૉટન (અંગ્રેજી); Abroma angusta-અબ્રોમા ઑગસ્ટા (લેટીન)

વર્ણન—આ નાનું ઝાડ છે. હિંદુસ્તાનના ગરમ પ્રદેશોમાં તે થાય છે
અથવા તેને ઉછેરવામાં આવે છે. પાન ઢાંતાવાળાં, ડીંટડી આગળ હૃદયાકૃતિનાં
રૂપક પ થી ૭ નસોવાળાં, ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને તેનાથી સ્કેજ એક
એટલાં પહોળાં થાય છે. પત્રપૃષ્ઠ રૂવાંટીવાળું હોય છે. આની છાલમાંથી રેશમ
જેવા સુંદર રેસાઓ નીકળે છે અને આ રેસાઓ માટે જ ઘણી વખત તે
ખેતરમાં ઉછેરવામાં આવે છે. લાકડું હલકું અને પોચું હોય છે. રસ ચીકણો
હોય છે. બીજ કાળા રંગનાં મૂળાના બીજ જેવાં થાય છે. સીક્રીમ, ખાસીય
હીલ્સ, આસામ વગેરે ભાગમાં ખૂબ થાય છે. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા તરફ
તે ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. ઔષધના કામમાં મૂળ, છાલ અને પાંદડ
કામ આવે છે.

વૃક્તવ્ય—પ્રાચીન કોઈ પુસ્તકમાં આનો ઉલ્લેખ નથી. આપણા તરફ આ
ઝાડ થતું જ નથી. બંગાળી વેલો આનો ઉપયોગ કરે છે.

ઉપયોગ—“આર્તવ સંબંધી રોગોમાં આ છોડ ઉપયોગી છે એમ મહાર
જાણવામાં આવ્યો ૪૦ વર્ષ પહેલાં આવેલું. આ ઔષધ ખૂબ સાફ આર્તવજનક અથવા
રજઃસ્રાવવર્ધક છે. મૂળની છાલમાંથી રસ નીકળે છે તેજ વાપરવામાં આવે છે

“મહે” આ હવા આર્તવ આવવાના વખતે—એટલે કે આર્તવ દેખાય તે
પહેલાંના બે દિવસ, આર્તવના ત્રણ દિવસ અને તે પછીના બે દિવસો—કુલ
આઠ દિવસ સુધી વાપરી જોઈ છે.

“આર્તવ વખતે એક વખત આ હવા આપવાથી રોગ નાબુદ થાય છે
અને જીવાન પરણેલી સ્ત્રીઓ આના સેવન પછી તુરત જ ગર્ભવતી થાય છે.....

“આ હવા વધારે વપરાય એટલા માટે એનો ટીંકચર, ગોળીઓ, ચૂણ
વગેરે પ્રકારે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, પણ તાજે રસ જેટલો ગુણકાર
મળે જણાય છે તેટલું બીજું જણાયું નથી જ.

“આર્તવની અનિયમિતતા—ખાસ કરીને અલ્પપીડિતાર્તવ આ દેશમાં મોં
ભાગે જોવામાં આવે છે. મહાન પ્રભુએ આનેજ માટે જાણે આ છોડ આ દેશમાં
ઉગાડેલો લાગે છે. આ નાના છોડનાં મૂળીઓમાં કુદરતે આવો અમૂલ્ય પદાર્થ

આજ કારણથી સંઘરી રાખેલો જણાય છે. આનાં મૂળીયાંમાંથી હજારો નાના નાના ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે, એટલે મૂળીયાં પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકે એમ છે.”

(ધી. એમ. સરકાર. ઇન્ડિયન મેડિકલ ગેઝેટ. મે. ૧૯૦૦).

મૂળત્વક અને રસ ગર્ભાશય માટે ઉત્તમ દવા છે. તે ઉત્તમ રજઃસ્રાવ-વર્ધક છે. તે અદ્યપીડિતાર્તવમાં અને નદ્યાર્તવમાં આર્તવ વળતે, આર્તવ પહેલાં કે પછી અથવા સામટા સાત દિવસ સુધી અપાય છે. હાઈડ્રેટીસ, વાઈબ્રનમ્, અને પેસેટીલા કરતાં આ ઉત્તમ દવા છે. (આર. એન. ખોરી. ભા. ૨. પા. ૧૦૨)

મૂળની છાલનો તાજે રસ ગા ડૂમની માત્રામાં, કાળાં મરી સાથે આપવાથી અદ્યપીડિતાર્તવ તેમજ આર્તવની બીજી અનિયમિતતામાં ઉપયોગી છે. (ડૉ. જે. એચ. થોર્નટન.)

તાજાં પાન અને ડાંડીઓનો ક્વાથ ગનોરીયામાં બહુ જ ઉત્તમ કાર્ય કરનાર છે. (સર્જન મેડાઝ. પૉટ્રીક્ષનેરી.)

નોંધ—પંડિત હરિપ્રપન્નજી આનું સંસ્કૃત નામ “ વિશાચકાર્ણત ” રાખે છે; અંગ્રેજી નામનું જ આ ભાષાંતર છે. નામ સાફ છે.

(જયપુર ૧૬મા નિ. ભા. સંમેલનમાં આવેલા નમુના ઉપરથી.)

ઉદ્ભેષ—Indi. Medi. Plants. p. 210.

૫૪ કઢાયો.

N. O. Sterculiaceæ.

નામો—કઢાયો, કઠાઈ (શુજરાતી); કાઉલી, સાલધોલ, પાન્દૂક (મરાઠી); કરાઈ (હિંદી); *Sterculia urens*-સ્ટરક્યુલીઆ યુરેન્સ (લેટીન).

વાર્ણન—કઢાયોનાં ઝાડ ૧૫ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં જોવામાં આવે છે. એની શાખાઓ અને યંડનો રંગ સફેદ હોય છે. તે ઉપરની છાલ પોચી અને બડી હોય છે. છાલ પરની ફાંટરી પાતળી હોય છે. તે તુરત જ લોજપત્રની માફક, પોતાની મેળે ઉતરી જાય છે. પાન શાખાઓને છેડે, વિશેષ કરીને જોવામાં આવે છે, અને આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ગા થી ૧ ફુટ વ્યાસનાં હોય છે. પાનની ઠોર ડીંટીની પાસે દ્વિભાગિત થયેલી હોય છે. પાનની ઠોર ઉપર ૫ થી ૭ ખુણા નીકળેલા હોય છે અને તે દરેક ખુણામાં ડીંટી પાસેથી નીકળેલી એકેકી નસ જાય છે. પાનની ડીંટી ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ખડખડડી અને નીચેની સૂક્ષ્મ વાળની ફવાટીવાળી હોય છે.

શાખાઓને છેડે પત્રકોણમાંથી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ નીકળેલી હોય છે. તે લીલાશ લેતા પીળા રંગની હોય છે. તેના ઉપર સૂક્ષ્મ વાળની ફેવાંટી હોય છે અને તે ઉપર સૂક્ષ્મ પીળા રંગનાં ચીકાશવાળાં ગોળ જિંદુઓ હોય છે. પાનની ડીંટીઓ પાસે ઘોડાના કાનના જેવું એકેકું પુષ્પપત્ર હોય છે. પુલ બહુ જ નાનાં હોય છે અને તેમાં પાંખડીઓ હોતી નથી. પુષ્પખાદ્યકોષ પાંચ પત્રોના હોય છે. તેના ઉપર પણ સૂક્ષ્મ ફેવાંટી આવેલી હોય છે. ફુલના પાંચ વિભાગો ઉપરની ખાણ એકબીજાથી છૂટા થતા જાય છે. દરેક વિભાગોના આકાર બદામ જેવો હોય છે. જ્યારે ફળ પાકવા લાગે છે ત્યારે રાતા મખમલી વાળની ફેવાંટ ભુરા રંગની થઈ જાય છે. એ વિભાગો સૂકાય છે ત્યારે વચ્ચેવચ્ચેથી ચીરાઈ જાય છે અને તેની બન્ને કોરો ઉપર તેનાં બીજ વળગેલાં હોય છે. એનાં ફળ ઉપરની ફેવાંટ હાથને લાગતાં જ ચળ આવે છે. એક વખત આ ઝાડ જોવામાં આવ્યું હોય તો ફરીથી ભુલાય એવું નથી. પંચમહાલમાં દુવાના જંગલમાં તેનાં ઘણાં ઝાડવાં થાય છે. કઢાયાનો શુદ્ધ, શક્તિ માટે, વખણાય છે. સને ૧૯૦૦-મે માસના “ ઇન્ડિયન ફારેસ્ટર ” નામના માસિકમાં રા. રા. જયકૃષ્ણભાઈએ આ વિષે એક લેખ આપેલો છે, જેમાં તેમણે દુષ્કાળ વખતે કઢાયાની છાલ ઉપર કેટલાં ઢોર રહ્યાં હતાં અને જીવ્યાં હતાં તેનું રસિક વર્ણન આપેલું છે. કાઠિયાવાડમાં દુષ્કાળ વખતની સ્થિતિ શુજરાતના લેંકિા શું બાણે ? તે વખતે થોર, તવરીયાં અને બીજાં ઝાડવાં તેમના માટે કેટલાં બધાં કામનાં છે તે તો અનુભવી જ જાણે. કઢાયાની છાલ જે આડે દિવસે નકામી ગણાય છે તે તેવે વખતે સોના જેવી કિંમતી થઈ પડે છે.

ગુણુદોષ—સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કઢાયાનું નામ શું હશે તે સમજ્યા સિવાય તેના શુભ શી રીતે શોધી કઢાય ! કઢાયાનો શુદ્ધ ઘણા પૌષ્ટિક પાકોમાં પડે છે. શિઆળે એ શુદ્ધ ધીમાં તળીને સાકર સાથે સ્ત્રીઓ ખાય છે. “ વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં એના નીચે પ્રમાણે ગુણો આપેલા છે:—

કઢાયાના મૂળનો ક્વાથ ચિરશુષ્કારી પૌષ્ટિક તરિકે સાકર અને પીપરની સાથે આપવામાં આવે છે. કઢાયાની છાલનો સ્વરસ છાતીના ઝુંઝારા ઉપર પીપર અને મધ સાથે અપાય છે. કઢાયાનાં સેકેલાં બીજ કાંડીની જગોએ વપરાય છે. કઢાયાના શુદ્ધરને રાત વખતે પાણીમાં પલાળી, સવારે તેના રસને ગાળી લઈ તે રસ બરોળની ગાંઠવાળાને પીવા આપે છે. કઢાયાનો શુદ્ધ, વંશલોચન અને પીપરની સાથે ઉષ્ણરસ, ક્ષય અને એવાં જ છાતીનાં દરદોમાં વપરાય છે. ”

કઢાયાની છાલનો ભૂકો તો. ૦ા દુધ સાથે ખાવાથી કાંતિ વધારે છે, બલકારી છે, બસ્મક રોગ ટાળે છે. ઘણો ખવાય તો વાયુનો કેપ કરે છે. ”

સ્વ. કતોભદ્રજી.

વક્તવ્ય—સ્વ. કેતોભટ્ટે કઢાયાના મથાળા નીચે અર્જુનનું વર્ણન કરેલું છે. તેમને અર્જુન સંદિગ્ધ હાગે છે. કઢાયાનું સંસ્કૃત નામ ન જ હોય તો નહું નામ આપીને તેને વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં લેવું જોઈએ.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૯૧; રૂ. નિ. પા. ૪૩૫; N. p. ૩૪; Watt VI part III p. ૩૬૪; Indi. Medi. Plants p. ૨૦૪.

૫૫ મરડાસીંગી

N. O. Sterculiaceae

નામો—મેષશૃંગી (સંસ્કૃત); મરડાસીંગી (શુભરાતી); *Helicteris isora-*
હિલીક્ટરીસ આઇસોરા (લેટીન).

ગુણ—

મેષશૃંગી રસે તિક્ત્વા વાતલા શ્વાસકાસહત્ ।

રૂક્ષા પાકે કદુસ્તિક્ત્વા વ્રણશ્લેષ્માસિશૂલનુત્ ॥

મેષશૃંગીફલં તિક્તં કુષ્ઠમેહકફપ્રણુત્ ।

દીપનં શ્લંસનં કાસકૃમિવ્રણવિષાપહમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

સુશ્રુત—

૧ અંજને વિષસંસૃષ્ટે—અંજનં મેષશૃંગસ્ય.... ॥ ક. ૧-૭૦.

૨ અક્ષિરોગે—સમેષશૃંગાંજનભાગસંમિતં જલોદ્ભવં કાચમલં
વ્યપોહતિ ॥ ડ. ૧૭-૪૦.

૩ દૃષ્ટે પ્રસાદાર્થમ્—દૃષ્ટે અતઃ પ્રસાદાર્થમ્ અંજને ગૃણુ મે શુભે ।
મેષશૃંગસ્ય પુષ્પાણિ શિરીષધવયોરપિ । ડ. ૧૭-૯૬.

૪ શિરોરોગે—શિરો વિરેચયેત્ । ઇન્દુદસ્ય ત્વચા વાપિ મેષ-
શૃંગ્યાડય વા મિષક્ ॥ ડ. ૨૬-૨૦.

વૈદ્યક્રમાં મરડાસીંગીનો ઉપયોગ.

સુશ્રુત—

૧ વિષસંસૃષ્ટ અંજનમાં—મેષશૃંગીનાં ફુલ આંજવાં. ક-૧-૭૦.

૨ આંખના રોગમાં—મેષશૃંગીનાં ફુલ અને સુરભા-ખન્ને લેગાં
ઘસીને આંજવાથી કાચ (મોતીઆ ?) વિગેરે મટે છે.
ઉ-૧૭-૯૬.

૩ આંખમાં પીયા બાઝતા હોય, પાણી ઝરતું હોય વિગેરેમાં
—મેષશૃંગીનાં ફુલ પાણીમાં વાટીને આંજવાં. ઉ-૧૭-૯૬.

૪ શિરોરોગમાં-મેષશ્રંગીની છાલતું ચૂર્ણ સુંઘવાથી છીકેઃ
આવી માથું ઉતરી જાય છે. ઉ-૨૬.

વક્તવ્ય—મેષશ્રંગી એટલે શું ? કેલેણુ 'વિષાણિકા'ના અર્થો 'મેષશ્રંગી' અને 'આવર્તનિકા' આપે છે (સૂ-અ-૩૯). એજ કેલેણુ મેષશ્રંગીના પર્યાયો-અર્થો નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

મેષશ્રંગી— (૧) મેષશ્રંગી કર્કટશ્રંગી । ઉ-અ-૪૦.
(૨) કર્કટશ્રંગી, ગયી તુ પુત્રંજીવકમેદમાહ ॥ ચિ-અ-૯.
(૩) મેઢશ્રંગ: પુત્રજીવકસદશપત્રો વૃક્ષ: । અન્યે કર્કટશ્રંગમાહુ:॥

સૂ-અ-૩૯.

વૃંદટીકાકાર શ્રીકંઠ પણ સ્વનામપ્રસિદ્ધા મેઢાસિંગીતિ લોકે (અ-૩૪-૧) એમ કહે છે. હવે અજશ્રંગી અને મેષશ્રંગી એ એક જ વનસ્પતિના એ પર્યાયો છે. નિર્ધનકાર તેમજ ટીકાકારોએ અજશ્રંગીજ ગણેલી છે. ટીકાકાર શ્રીકંઠ અજશ્રંગીનો અર્થ આપે છે. આવર્તનિકા હગલવિષાણિકા તૃત્તમારણી, મિંદિઆઝલી હતિ લોકે ॥ (વૃંદ-અ-૩૪-૧) એટલે વિષાણિકા, અજશ્રંગી, મેષશ્રંગી-એ એકમેકના પર્યાયો છે. આ ઉપરાંત વૃશ્ચિકાલીને કેલેણુ મેષશ્રંગીનો ભેદ માને છે. (જુઓ. સૂ-અ-૩૮). એટલે ઉપરોક્ત ઉ શબ્દો સાથે વૃશ્ચિકાલીને ઉમેરીએ તો એક જ વનસ્પતિ માટેના ૪ પર્યાયો હોય એમ જણાય છે. વૃશ્ચિકાલી માટે જુઓ ખાજવણી અને વિષાણિકા માટે જુઓ ચમારદુષેલી. વૃશ્ચિકાલી અને વિષાણિકાને તેથી દૂર મૂકી મેષશ્રંગી અને શ્રંગીને જ આપણે તપાસીશું.

સુશ્રુતે વરૂણાદિ અને સાલસારાદિ ગણમાં મેષશ્રંગીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વરૂણાદિગણમાં અજશ્રંગી અને મેષશ્રંગી બંનેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. હવે જો તે બે એક જ હોય તો આમ જુદાં જુદાં નામ એક જ ગણમાં કેમ લખે ? આથી અજશ્રંગી અને મેષશ્રંગી જુદાં છે એમ જણાય છે. વળી મેષશ્રંગીને આમખાચન અને અજશ્રંગીને વિરેચન દ્રવ્યોમાં યોજેલી જણાય છે. આથી અજશ્રંગી અને મેષશ્રંગી જુદાં હરે છે.

ચરકે મેષશ્રંગી તિલ્વક કલ્પમાં યોજેલી છે (ક. ૯-૫). શીતજ્વરના અગુવીદિ તેલમાં પણ છે. આ સિવાય ચરકમાં અન્યત્ર ઉલ્લેખ નથી. સુશ્રુતે મેષશ્રંગી છુટથી વાપરી છે. આ વિષમાં અને આંખના રોગમાં ત્રણચાર જગોએ વાપરેલી છે. મેષશ્રંગીનાં પુષ્પ ખાસ ચક્ષુષ્યજ લાગે છે. ભદ્રોદય અંજનમાં (ઉ ૧૮-૬૪) આમખાચનના ૨૦ પ્રયોગોમાં એક પ્રયોગ 'મેષશ્રંગી ત્વગેલે ચ કમિષ્ઠં વૃક્ષકાણિ ચ ॥ (ઉ ૪૦-૪૦) છે. અરલુપૃન્તાકની પુટપાઠવિધિની જ્યમ

જીવન્તીમેષંશ્રુગ્યાદિષ્વેષં દ્રવ્યેષુ સાધયેત્ ॥ મેષશ્રૃંગીનો પશુ પુટપાક આમપાચન છે. ઊ. ૪૦-૮૪. વાતાભિષ્યન્દમાં મેષશ્રૃંગીથી પકાવેલું ઘી પીવાનું કહેલું છે (ઉ. ૬-૧૬). કુષમાં પશુ મેષશ્રૃંગી ચોળાયેલી છે (વિ ૬-૭). મહાવાતવ્યાધિમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે તે છે (વિ ૫-૭). સઘોષણચિકિત્સામાં અશ્વકણ, ધવ, મોચકી અને મેષશ્રૃંગીની છાલના ચૂર્ણથી તેલ પકાવવાનું કહે છે (વિ ૨-૬૪). શિરોવિરેચનમાં રંગુદીમેષશ્રૃંગ્યોશ્ચ ત્વચઃ (સૂ-૨૬-૬) કહેલી છે. વાતસંશમનવર્ગમાં પશુ ગણાવેલી છે (સૂ. ૩૬-૭).

આ ઉપરથી મને તો મેષશ્રૃંગી મોટે ભાગે મરડાસીંગને મળતી લાગે છે. અલબત્ત આમપાચન સિવાયના બીજા બધા ગુણો અજમાવી જોયા પછીથી જ જણાય. મરડાસીંગીનાં ફુલ ચક્ષુષ્ય છે અને તે વાપરી જોવાં જોઈએ, એની છાલ પશુ શિરોવિરેચન તરિકે અજમાવવી જોઈએ. મરડાસીંગી (*Helicteris isora*—N. O. *sterculiaceae*.)ને કેટલાક ઋષભક અને કેટલાક જાદુ અને કેટલાક વળી મૂર્ખા કહેવાની પશુ ધૃષ્ટતા કરે છે !!

વળી લોચઆવળ (*Cassia obovata*)ની સીંગો પશુ બરાબર મેષશ્રૃંગી જેવી જ કહી શકાય. સુ. જયકૃષ્ણભાઈ કહે છે કે “ ...શીંગ મેઠાં કે ઘેટાંનાં શીંગડાં જેવા આકારની લાગે છે. ” એને સ્વ. કેતોભટ્ટે મૂચાહુલો (સંસ્કૃત) કહેલી છે. આવળનાં ફુલ ચક્ષુષ્ય તો છે જ. આ પશુ વિચાર કરવાનો છે.

અજશ્રૃંગીને મેઢીઆવળ કહીશું તો ચાલશે. ‘બુઝો અજશ્રૃંગી.

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૬૪; રૂ. નિ. પા. ૬૪; N. p. 35; Watt IV p. 212; Indi. Medi. Plants. p. 205.

૫૬ મુચુકુંદ.

N. O. *Sterculiaceae*.

નામો—મુચુકુંદ; કવચુક; (સંસ્કૃત); મુચકુંદ (ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, બંગાલી); *Pterospermum glabrescens*—ટેરોસ્પર્મમ ગ્લેબ્રેસન્સ (લેટીન). *P. suberifolium* (ફીર્તિકર).

ગુણા:— મુચુકુંદ: કટુસ્તિક્ત: કફકાસવિનાશનશ્ચ કण्ठदोषहर: ।

त्वग्दोषक्षोफक्षमनो व्रणपामाविनाशनश्चैव ॥

॥ રા. નિ ॥

મુચુકુંદ: શિર:પીડાપિત્તાત્ત્રવિપનાશન: ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

મુચુકુન્દઃ કટુશ્ચોષ્ણઃ તિત્તઃ સ્વર્યઃ કફાપહઃ ।

કાસત્વગ્દોષશોકન્નઃ શીર્ષપીઢાનિવારકઃ ॥

ત્રિદોષરક્તપિત્તઘ્નઃ પિત્તરક્તવિકારનુત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ચક્રદત્ત— ૧ શિરઃપીઢાયામ્—શિરોઽર્તિ નાશયત્યાશુપુષ્પં વા મુચુકુન્દજમ્ ॥

વાર્ણન—મુચુકુન્દનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. પાન પશુ મોટાં ૪-૫ ખુણી-યાવાળાં, ઉપરની બાજુ લીલા રંગનાં અને નીચેની બાજુએ રૂંધ (રૂંધાં)વાળાં ભુરાશ લેતા રંગનાં હોય છે. પાન તરેહતરેહના આકારનાં હોય છે. પાન મોટાં અને સુંદર હોય છે. ફુલ પશુ સુંદર, મોટાં હોય છે. વસંત ઋતુમાં પુલ ખીલે છે. ફળ મોટાં અને બીજ ઘણાં હોય છે. કચ્છભુજના શરદમાગમાં આ સુંદર ઝાડ મહેં બેથું હતું. પછી તે આન્ટમેડીકલ કોલેજના કંપાઉન્ડમાં પશુ આ ઝાડ બેવામાં આવેલાં.

ઉપયોગ.

ચક્રદત્ત— ૧ માથાની વેદનામાં—મુચુકુન્દનાં ફુલ, કાંજમાં વાટીને કપાળે ચોપડવાથી માથું દુખતું ઉતરી જાય છે.

વક્તવ્ય—અરક તેમજ ધનવનતરીય નિધંદુમાં મુચુકુન્દનો ઉલ્લેખ નથી. મુશ્વતમાં વિદ્રધિના અધ્યાયમાં છે (ચિ-૧૮-૧૦). કેલ્હણ કહે છે કે મુચુકુન્દઃ કણ્ટકાયવદરઃ, અન્યે મુચુકુન્દમાહુઃ ॥ શારંગધરનો ટીકાકાર કહે છે કે મુચુકુન્દઃ કુન્દમેદઃ પ્રસિદ્ધઃ । તૌ તુ શુક્લરક્તમેદેન જ્ઞાતવ્યૌ ॥ કેટલાક મુચુકુન્દની એક જાતને 'કણિકાર' માને છે. બુઓ 'કણિકાર'.

નોંધ—P. acerifolium નું સંસ્કૃત નામ સ્વ. કીર્તિકરે કર્ણિકાર રાખ્યું છે. આ ફુલના પુષ્પબાહ્યકોષની બહાર પાંખડીઓમાં નાની ગ્લેન્ડ છે અને તેને લીધે લાંબા વખત સુધી ફુલની સુગંધી કાયમ રહે છે.

ઉલ્લેખ—N. p. 35; Indi. Medi. Plants p. 206.

પરુષકાદ વર્ગ

N. O. Tillaceæ.

૫૭ ફાલસાં.

નામો—પરુષકમ્, પરુપમ્, ધન્વનચ્છદઃ (સંસ્કૃત) ; ફાલસાં (ગુજરાત) ; ફાલસા (મરાઠી) ; ફાલ્સા, પુરુષા (હિંદી) ; ફલ્સા (બંગાલી) ; Asiatic Grewia—એસીયાટીક ઓવીયા (અંગ્રેજી) ; Grewia asiatica—ઓવીયા એસીયાટીકા (લેટીન).

ગુણાઃ—

પરુષકં ફલં ચામ્લં વાતધ્નં પિત્તકૃત્ ગુરુ ।

તદેવ પક્કં મધુરં વાતપિત્તનિબર્હણમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

પરુષમમ્લં કટુકં કફાર્તિજિત્

વાતાપહં તત્ફલમેવ પિત્તદમ્ ।

સોષ્ણં ચ પક્કં મધુરં રુચિપ્રદમ્

પિત્તાપહં શોફહરશ્ચ પીતમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

પરુષકં કષાયામ્લમામં પિત્તકરં લઘુ ।

તત્પક્કં મધુરં પાકે શીતં વિષ્ટમ્નિ બંહણમ્ ॥

હ્રદ્યન્તુ પિત્તદાહાત્તજ્વરત્સયસમીરહત્

॥ ધા. પ્ર. ॥

ચરક—

૧ મદાત્યયસ્ય પિપાસાયામ્—પરુષકાનાં પીલૂનાં રસં ॥

ચિ-અ-૧૨-૧૪૭.

શોદલ—

૨ મૂદગર્ભાપકર્ષણે—પરુષકશિફાલેપઃ સ્થિરામૂલકૃતોઽથવા ।

નાભિવસ્તિમગાદ્યેષુ મૂદગર્ભાપકર્ષણઃ ॥

ભાવપ્રકાશ—

૩ રોહિણીનામગલરોગે—....કવલો દાસાપરુષૈઃ કથિતો હિતઃ॥

વર્ણન—ફાલસાનાં ઝાડ ધામણુ જેવાં થાય છે. ખાગબગીચાઓમાં તે વાવવામાં આવે છે. પાન ખોટાં, અને કિનારી ઉપર કરવત જેવા દાંતાવાળાં હોય છે. ફળ પાકે છે ત્યારે આસમાની રંગનાં (નીલવર્ણઃ) અને બહુ જ મૃદુ (મૃદુફલમ્) હોય છે. કાચાં હોય છે ત્યારે ફળ ખાટાં હોય છે, પાકે છે એટલે મીઠાં હોય છે એવું શરબત બહુ સાફ થાય છે.

વૈદ્યકમાં ફાલસાંનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ મદાત્યયની તરસમાં—ફાલસાંનો રસ પીવા આવેલો.
 રોહલ— ૨ મૃદગર્ભમાં—ડુંગી ઉપર, પેડુ ઉપર અને ચોનિ ઉપર ફાલસાંન મૂળનો લેપ કર્યાથી આડું આવેલું બચ્ચું તુરત જ બહાર આવી જાય છે,
 ભાવપ્રકાશ— ૩ ‘રોહિણી’ નામના ગળાના રોગમાં— દ્રાક્ષાસવ અં ફાલસાંના કવાચના કોગળા કરાવવા.

વક્તવ્ય—ચરકે વિરેચનોપગ, જીરહર અને શ્રમહર દશેમાનિમાં પડ્પકને ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘પરુષકં મધૂકં ચ વાતાપિત્તે ચ શસ્યતે ।’ (સૂ. ૨૭-૧૧૨) આસવચોનિના લોસ્ટમાં ફાલસાં ગણાવેલાં છે. સુવાવડીના ઘરની આસપાસ જે કોઈ ઝાડની શાખાઓ રાખવાની છે તેમાં પડ્પકની ગણતરી કરાયેલી છે (શા. ૮-૧૦૧). હિદ્રોગચિકિત્સામાં ‘દ્રાક્ષાસિતાક્ષોદ્રપરુષકૈઃ સ્યાચ્છુદ્રે તુ પિત્તાપહમન વાનમ્’ આવો પ્રયોગ છે (ચિ. ૨૬-૮૮). ચોનિરોગમાં ગર્ભદધૃતમાં ફાલસ ચોળાયલાં છે (વિ૦-૫૧). વાતરકતમાં ‘પાડ્પકધૂત’ છે. ક્ષતક્ષીણમાં ફાલસ ખીળાં દ્રવ્યો સાથે છે. મધુરસ્કંધમાં છે.

મુશ્તુતે—પડ્પકાદિગણમાં પડ્પકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

નવ્યમત—ફળમાં ઝાઢી, શીત અને પાચક એવા ગુણો છે. આ ફળ માંથી એક જાતનો ઠાડ તેમજ લહેજતદાર શરબત બનાવવામાં આવે છે પણ ઉપર પાન બાંધવામાં આવે છે. ફુલની કળીઓ પણ દેશી વેંઘો વાપરે છે છાલનો કવાચ સ્નિગ્ધ, શીત છે. (ડૉ. સ્ટ્રુઅર્ટ).

સંતાલ લોકો મૂળની છાલ સંધિવામાં વાપરે છે. (રેવ. એ. કેમ્પબેલ.)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 214; N. p. 37; Indig. Drugs p. 142
 રૂ. નિ. પા. ૪૦૧.

૫૮ છુંછ.

N. O. Tillaceæ.

નામો—ચંચુઃ (સંસ્કૃત); છુંછ, છતેલી (ગુજરાત); મુંચ (મરાઠી)
 કોરસ્ટા (હિંદી); Corchorus acutangulus—કોરકોરસ અંકચુરેન્ગુલર (બેટીન).

ગુણા:— ચંચુસ્તુ મધુરા તીક્ષ્ણા કષાયા મલશોષણી ।

ગુલ્મોદરવિવંશાશ્મોમ્હણીરોગહારણી ॥

મહાચંચુઃ કટૂપ્પા ચ કષાયા મલરોધની ।
ગુલ્મશૂલોદરાશોઽર્તિવિષ્ણી ચ રસાયની ॥
ક્ષુદ્રચંચુસ્તુ મધુરા કટૂપ્પા ચ કષાયિકા ।
દીપની શૂલગુલ્માર્શઃશમની ચ વિબંધકૃત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ચંચુબીજં કટૂપ્પં ચ ગુલ્મશૂલોદરાર્તિજિત્ ।
વિષત્વદ્વોષકંડૂઘ્નં આલોઃ દુષ્ટવિષાપહમ્ ॥
ચંચુશાકા તુ મધુરા તીક્ષ્ણા શીતા કષાયકા ।
સરાઽમિદીપની રુચ્યા બલ્યા ધાતોશ્ચ વર્ધિની ॥

॥ નિ. ર. ॥

વર્ણન—હુંના છોડવા ચોમાસામાં ઘણા ઉગી નીકળે છે. તે શીઆળે સુકાર્ધ જાય છે. એ ૧ થી ૨ ફીટ લાંબા થાય છે. એમાંથી કેટલીક શાખાઓ નીકળી ઘાસ કે જમીન ઉપર પસરાએલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં, ૦૧ થી ૧૧ ઇંચ પહોળાં, ધીલ સપાટી પર આછી ફાળવાળાં, કાંગરીકાર હોય છે; ફુલ પીળાં, પાનની વિરૂદ્ધ દિશાએ આવેલાં હોય છે. ફુલની સળી ઘણી ટુંકી હોય છે. તેને તળીએ બે ઝીણાં ઉપપત્રો હોય છે. એક સળી ઉપર ૧ થી ૩ ફુલો આવે છે. શીંગ છ ધારવાળો હોય છે. તેને મથાળે બે વિભાગવાળી ત્રણ અણી હોય છે. બીજ રતાશ લેતા કાળારંગનાં થાય છે. સ્વાદે કડવાં લાગે છે. હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ભાગોમાં આ છુંછ થાય છે.

એનાં પાનની લાલ ખવાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં બેજ ઠેકાણે ઉલ્લેખ છે. અતિસારમાં ચંચુનું શાક ‘દધિદાહિમસિદ્ધેન બહુસ્નેહેન મોજયેત્ ।’-દહીં અને દાડમનો રસ નાખી ખૂબ તેલ સાથે ખાવા લખ્યું છે (ચિ. ૧૦-૩૫). વિષ ચઢ્યાનો બેને વહેમ હોય (ઝેરીજંતુ કરડયું ન હોય પણ પગતળે આવી ગયું હોય છે તો માણસને કરડ્યાનો ખોટો ભાસ થાય છે. એવો વહેમ પડતો હોય તો) તેવા માણસે લોજનમાં ચંચુનું શાક ખાવું (ચરક. ચિ. ૨૫-૨૨).

સુશ્રુતે નીચે પ્રમાણે ‘ચુચ્યુ’ના ગુણ આપ્યા છે—

લઘુઃ પાકે ચ જંતુઘ્નઃ પિચ્છિલો વ્રણિનાં હિતઃ ।

કષાયમધુરો ગ્રાહી चुच्यूस्तेषां त्रिदोषहा ॥

સુ. ૪૬-૨૬૧.

કેલેલુ જુજુ: નાડિકાકારપત્ર: 'જુજુ' રૂતિ લોકે-આવી સમજીતી આપે છે અતિસારમાં યુઝ્યુનો ઉદ્દેશ છે.

ચંચુ અને જુજુ: એક હશે કે બિન્ન ? ગુણ તો એવા જ લાગે છે.

હુંછની ઘણી જાતો છે:—

- ૧ મોટીહુંછ—મહાનંજુ *Corchorus Olitorius*. હુંછની બધી જાતોમાં આને છોડ સૌથી ઢાંચો થાય છે.
- ૨ બોરહુંછ—કાલશાક *C. Capsularis*. એનાં ફળ (શીંગો) બોર જેવાં પાંચ પોલવાળાં હોય છે.
- ૩ લાંબી હુંછ—ત્રીલોકનંજુ *C. trilocularis*. આની શીંગ બીજી હુંછ કરતાં લાંબી થાય છે. આ હુંછનાં પાન પાતળાં અને કોમળ હોય છે માં બીજી હુંછ કરતાં એનાં પાનનું શાક લોકો વિશેષ પસંદ કરે છે. એન બીજ વધારે કડવાં હોય છે.
- ૪ હુંછડી—જોડનંજુ *C. fascicularis* આની શીંગ બહુફલીની શીંગને મળત થાય છે.
- ૫ ડાઘારી હુંછ—ચંચુ *C. acutangulus* શીંગને છ ધાર હોય છે. આર વર્ણન જ ઉપર છે.
- ૬ ઝીણકી હુંછ—ધુત્રનંજુ *C. antichorus*. જમીન ઉપર છાતલાંની માફ પથરાયલી હોય છે. આનું નામ જ બહુફલી-કારણકે શીંગો ખૂબ બેસે છે હુંછની જાતોમાં સૌથી નાનો છોડ આ થાય છે.
- ૭ અડબાકી હુંછડી—*C. urticæfolius*. આ સાતે જાતોનું રસિક વર્ણન વાંચવાની ઇચ્છા રાખનારે 'વનરપતિશાસ્ત્ર' પાન. ૧૦૮ થી ૧૧૫ સુધે જોઈ લેવું.

Uses—The finely carded fibre has been used as a basis for antiseptic surgical dressings. It is highly absorptive and admirably suited for this purpose."

Indig. Drugs. p. 98

ભાવાર્થ:—આના બારીક રેસા ઘણને જંતુરહિત રાખવા માટે પાટ નીચે ખૂંદવામાં આવે છે. તેમાં શોષક ગુણ ખાસ છે અને તેજ કારણથી તેને આમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (ઇન્ડીઅનસ ડ્રગ્સ. પા. ૪૯૮).

ઉદ્દેશ્ય—વ. શા. પા. ૧૦૮ થી ૧૧૫; N. p. 39; રૂ. નિ. પા. ૬૦૮
Watt II p. 534.

૫૯ ઝીપટો.

N. O. tillaceæ.

નામો—ક્ષિસ્ત્રિટા, કંટફલી (સંસ્કૃત); ઝીપટો (ગુજરાતી); ભરવાડો (હાંસોટ); ઝીંઝીરા, કુતરેવાંદરે (મરાઠી); બિરીચારા (હિંદી); *Triumfetta rotundifolia*—ટ્રાયમ્ફેટા રોટન્ડીફોલીયા (લેટીન).

ગુણા:— ક્ષિસ્ત્રિટા કઠુ: શીતા કષાયા ચાતિસારજિત્ ।

વૃષ્યા સંતર્પણી વલ્યા માહિષીસીરવર્દિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

ઝિર્પટસ્ત્વતિસારઘ્નો બલશુકવિવર્દન: ॥

॥ શોઢલ: ॥

ઝિંઝુડીં તુવરા કટ્ટી શીતા વૃષ્યા બલપ્રદા ।

માહિષ્યાસ્તન્યકૃત્પ્રોક્તા રક્તાતીસારનાશિની ॥

તૃષ્ણિકારી ચ સંપ્રોક્તા પૂર્વે: આયુર્વિદૈર્જનૈ: ॥

॥ નિ. ર. ॥

વર્ણન—ઝીપટી (*T. Rhomboidea*) અને ઝીપટો (*T. rotundifolia*) આમ બે છોડનું વર્ણન સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’માં કરેલું છે. બન્નેમાં બહુ જ ભુજ ફેર છે. ઝીપટાનો છોડ ઝીપટીના કરતાં મોટો થાય છે એટલે જ તે ઝીપટો કહેવાય છે.

ઝીપટો ખારે માસ જોવામાં આવે છે. ચોમાસામાં તે વધારે ઉગી નીકળે છે. તે ૧૫ થી ૩૫ ફીટ ઊંચા થાય છે. એનાં પાન ગોળાકાર હોતાં, આંતરે આવેલાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો અને નીચેનીનો જરા ઘોળાશ લેતો હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ઉપર તારકૃતિના કાંટા જેવા વાળ આવેલા હોય છે. પાન ઉપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ જણાય છે. પાનની ફેર ઉપર છીછરા અનિયમિત કાંટા હોય છે. ફલ પીળાશ લેતા રંગનાં, નાનાં, બપોર પછી ઉઘડે છે. ફળ ચણાના ફાણા જેવડાં અથવા તેથી રહેજ નાનાં થાય છે. તેના ઉપર વાંદ્રી તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા આવેલા હોય છે.

ઉપયોગ—પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી આવેલો ઉપયોગ માલમ નથી પડતો, પણ શુષ્ક વર્ષાવેલા છે તે ખરાબર છે. ‘અતિસારજિત્’ કહેલું છે એ વાત તદ્દન સત્ય છે. લોહીનો ઝાડો થતો હોય અને ઝીપટાનું મૂળ ઘસીને પી ગયા હોય તો ઝાડો તુરત જ બંધ થઈ જાય છે. ગમે તેવો ઘા પડ્યો હોય—ઢાતરડા કે તલ-વારનો ઘા પડ્યો હોય અને ઝીપટાનાં પાન ચાવીને તેની છુગદી ઘા ઉપર

મૂકીને પાટો બાંધી દે તો ઘા રૂઝાઈ જાય છે. ઝીપટાના ચમત્કારિક ગુણો રા. રા. જયકૃષ્ણભાઈએ “વૈદ્યકદ્વતરૂ” નવેમ્બર ૧૯૦૫ પાનું ૨૫૬—માં છપાવેલા છે. કયાળુ પ્રભુએ આ છોડ એટલો ઉગારેલો છે કે રસ્તાની બાજુઓએ તે ઢગલાબધ મળી શકે છે. આ વર્ગની વનસ્પતિ પૌષ્ટિક છે. નાગબલા, ધામણ વિગેરેના ગુણુ ઝીપટાના મૂળમાં પણ રહેલા છે. ભેંસનું દુધ વધારનાર છે એમ રાજનિધંદુકારે કહેલું છે.

એનાં ફુલને ઝાપટ કે ઝપાટ લાગવાથી લુગડે ચોટી જાય છે, એટલે એને ઝીપટો કહે છે. હાંસોટ તરફ એને ભરવાડો કહે છે.

વૃક્તવ્ય—ખીને એક ગાડરઝીપટો (*Pupalia lappacea*) નામનો છોડ થાય છે. ઘેટાનાં શરીર ઉપર આ છોડનાં ફળ બહુ લાગેલાં હોય છે. આ ઘેટાના વર્ગની વનસ્પતિ છે. આનાં પાન લાંબાં—બહુધા કાંટાશેરીયાનાં પાન જેવાં છે. ઝીપટો અને ગાડરઝીપટો સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે એટલા માટે જ આ ઉદ્ભેખ કરવો પડ્યો છે.

Uses—The mucilaginous and astringent properties of the leaves and fruits of certain triumphettas, called **carapixo de calcada** in Brazil, which grow everywhere in that country, especially on the road-side, and in the vicinity of dwellings, render them serviceable in injections for inveterate gonorrhœa.

(Murray)

નોંધપાત્ર—છાલ અને તાજાં પાન અતિસારમાં ઉપયોગી છે. આનાં ફુલ સાકર અને પાણી સાથે પરમીયામાં પેસાળ વાટે જે બળતરા બળે છે તેમાં વપરાય છે.

(જયકૃષ્ણભાઈ ઇંદ્રજી)

ઉદ્ભેખ—વ. શા. પા. ૧૦૬; રૂ. નિ. પા. ૫૮૦; N. p. ૩૮; Indi. Medi. Plants p. 218.

૬૦ ગંગેટી

N. O. Tillaceæ,

નામો—નાગવલા, ગાફેરુકી (સંસ્કૃત); ગંગેટી, બાલેડીયું (ગુજરાત); ગંગેટી (પોરબંદર); ગાંગી, ગાંગેટી (મરાઠી); ગાંગન, ગુલસકરી (હિંદી); ગોરક્ષ્યાકુલે (બંગાલી); *Grewia populifolia*—ગ્રીવીયા પોપુલીફોલીયા (લેટીન);

ગા: —

ગાંગેરુકી મધુરામ્લા કષાયોષ્ણા ગુરુસ્તથા ।
કદુસ્તિક્તા ચ વાતઘ્ની ત્રણપિત્તવિકારજિત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

મધુરામ્લા નાગબલા કષાયોષ્ણા ગુરુસ્તથા ।
કણ્ઠૂતિકુષ્ઠવાતઘ્ની ત્રણપિત્તવિકારજિત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગાંગેરુકીફલં રૂક્ષં કષાયં સ્વાદુ વાતલમ્ ।
લેખનં સ્તંભનં શીતં વિબન્ધાધ્માનકૃદ્દુરુ ॥

॥ ગ. નિ ॥

સ્નિગ્ધા રુચ્યા બલા વૃષ્યા ગ્રાહિણી વાતપિત્તજિત્ ।
તદ્રક્તનાગબલાઽત્યર્થ કૃચ્છ્રે ક્ષીણે ક્ષતે હિતા ॥

॥ રાજવલ્લભ: ॥

ક—

૧ રસાયનાર્થમ્—.... નાગબલામૂલાનિ.... પચસા મધુસર્પિર્મ્યામ્ વા
સંયોજ્ય મક્ષયેત્ । જીર્ણે ચ ક્ષીરસર્પિર્મ્યામ્ શાલિષ્ઠિકમશ્રીયાત્ ।
સંવત્સરપ્રયોગાત્ અસ્ય વર્ષશ્વતમજરમાયુસ્તિષ્ઠતિ ઇતિ સમાનં
પૂર્વેણ ॥ ચિ—અ—૧.

૨ ક્ષતક્ષયયો: નાગબલામૂલમ્—પિત્તેનાગબલામૂલસ્યાર્દ્ધકર્ષવિવર્ધ-
નમ્ । પલં ક્ષીરયુતં માસં ક્ષીરવૃત્તિરનન્નમુક્ । એષ પ્રયોગ:
પુષ્ટચાયુર્બલારોગ્યકર: પર : ॥ ચિ—અ—૧૬.

ફદત્ત—

૩ હૃદ્રોગે—મૂલં નાગબલાયાસ્તુ ચૂર્ણં દુग्ધેન પાયયેત્ । હૃદ્રોગ-
શ્વાસકાસઘ્નમ્ ॥

ક્રંધર—

૪ સન્ધોત્રણે—લઙ્ગાદિચ્છિન્નગાત્રસ્ય તત્કાલપૂરિતો ત્રણ: ।
ગાક્રેરુકીમૂલરસૈ: જાયતે ગતવેદન: ॥

હલ—

૫ ક્ષયે—ચૂર્ણં નાગબલાયાસ્તુ ઘૃતમાશિકમિશ્રિતમ્ । પ્રલિહ્યાત્
પ્રાતરુત્થાય ક્ષયવ્યાધિનિવારણમ્ ॥

વર્ણન—અહા અને ખપાટના કરતાં નાગખલા (ગંગેટી) બુદ્ધા વર્ગની
રૂપિ છે. ગંગેટીનાં આડવાં ૩ થી ૬ કે ૫ થી ૧૦ ફીટ ઊંચાં થાય છે.
આડ ગીચ જંગલોમાં થતાં નથી, પણ ઉજ્જડ જંગલોમાં થાય છે. આને
નાર તરફ ખાળેડીયું કહે છે, કારણ કે એવું કૃષ્ણ બેથી ચાર ઠળીયાવાળું

હોય છે અને તેથી તેના ચાર વિભાગ બાજઠના ચાર પગ જેવા દેખાય છે. આનાં ફળને શીકારી મેવો પણ કહેવાય છે. ગંગેટાં (ફળ)નો સ્વાદ ખટમધુરો હોય છે. આથી તે પાણીની તૃષા મટાડે છે. જંગલમાં ફરવાનું હોય અને મ્હોંમાં આનાં ફળ રાખ્યાં હોય તો મ્હોંમાં ઠીક અમી રહે છે. આનાં પાન ૦૧ થી ૧૧ ઇંચ લાંબાં અને તેટલાં જ પહોળાં હોય છે. ફૂલ ઘોળા રંગનાં, જરા સુવાસિત, જેઠ અને આષાઢ મહિનામાં આવે છે. શીઆળો ખેસતાં પુલ પાકી જાય છે. ગંગેટીનું મૂળ બફ બડું હોય છે. મૂળ ઉપરની છાલ ખરબચડી હોય છે. ગંગેટીનાં મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ બફ શક્તિપ્રદ દવા છે. ભુજમાં ગંગેટી બફ થાય છે.

વૈદ્યકમાં નાગબલાનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ રસાયન તરિકે નાગબલાનો પ્રયોગ—ગંગેટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ (મૂળીયાં બહુ બડાં હોય તો મૂળની છાલ લેવી) મધ અને ઘી સાથે ચાટી ઉપરથી દુધ પીવું. એ પચી ગયા પછી દુધ, ઘી અને કમોદનો ભાત જમવો. આવી રીતે એક વર્ષ સુધી કરવાથી ૧૦૦ વર્ષનું વૃદ્ધાવસ્થા વિનાનું—નીરોગી—આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ચિ. અ. ૧.
- ૨ ક્ષયવાળા માટે—નાગબલાના મૂળનું ચૂર્ણ, હમેશાં ૦૧ તોલો ચૂર્ણ વધારતા જઈ મોટામાં મોટી માત્રા ૪ તોલા જેટલી થાય ત્યાં સુધી વધારવું અને તે દુધ સાથે પીજવું. (મૂળ લીલું મળે તો આજ પ્રમાણમાં રસ લેવો સારો છે.) ખોરાકમાં ફક્ત દુધ એકલું જ લેવું. એક માસના પ્રયોગથી પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ચિ. અ. ૧૬.
- ચક્રદત્ત— ૩ હૃદ્રોગમાં—ગંગેટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ તો ૦૧ હમેશાં દુધ સાથે પીવાથી હૃદ્રોગ, શ્વાસ, કાસ વિગેરે મટે છે.
- શારંગધર— ૪ તુરતના ઘામાં—તલવાર વિગેરે હથિયારોથી શરીર ઉપર ઘા પડ્યો હોય તો તુરત જ ગંગેટીના મૂળનો સ્વરસ ઘામાં પૂરી દેવો. તુરત જ લોહી અટકી જશે અને ઘા સારો થઈ જશે.
- શોઠલ— ૫ ક્ષયમાં—ગંગેટીના મૂળનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે લાંબા વખત સુધી સવારમાં સેવન કરવાથી ક્ષયરોગ નાબુદ થઈ જાય છે.

વક્તવ્ય—અનેક નામો પૈકી નાગબલાનું એક નામ ' ચતુઃફળ ' છે; કારણકે એના ફળને ચાર બાજુઓ હોય છે. એકલા દુધ ઉપર રહીને નાગબલાના

મૂળના રસનો અથવા તેના ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ક્ષય, હ્રમ વિગેરે દરદો નાબુદ થાય છે. એમાં સંશય જેવું કશું જ નથી. આયુર્વેદમાં ચાર બ્રહ્મા છે તે સર્વમાં આ નાગબ્રહ્મા (ગંગેટી) વધારે ટોનીક છે.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૯૭; રૂ. નિ. પા. ૧૪૧; N. p. 31; Watt IV p. 182.

૬૧ ધામણ

N. O. Tillaceæ.

નામો—ધન્વનઃ, ધનુર્વૃક્ષઃ (સંસ્કૃત); ધામણ, ધ્રામણ (ગુજરાતી); દામન, ધામણીચેં ઝાડ, કરવરની (મરાઠી); ધામની (હિંદી); ધામના ગાછ (બંગાલી); *Grewia tiliaefolia*—ગ્રીવીયા ટીલીઇફોલીયા (લેટીન).

ગુણા:— ધન્વનઃ કફપિત્તાસ્રકાસનિત્તુવરો લઘુઃ ॥

॥ મ. નિ. ॥

ધર્મણસ્તુવરો વૃષ્યો મધુરઃ કટુકો મતઃ ।

બલ્યો રૂક્ષો લઘુશ્ચૈવ ધાતુવૃદ્ધિકરો મતઃ ।

કિંચિદુષ્ણશ્ચ સંપ્રોક્તો ત્રણરોપણકારકઃ ।

કફવાતહરો દાહશોષકંઠરુજાપહઃ ॥

રક્તરૂક્ષપિત્તકાસનઃ પીનસસ્ય વિનાશકઃ ।

ફલં ચાસ્ય સ્વાદુ શીતં તુવરં કફવાતહમ્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ગાઙ્ગેરુકી કરીરં ચ વિમ્બી તોદનધન્વનમ્ ।

મધુરં સકષાયં ચ શીતં પિત્તકફાપહમ્ ॥

ચરક-સૂ-૨૭-૧૩૬.

સકષાયં હિમં સ્વાદુ ધાન્વનં કફવાતનિત્તુ ॥

સુશ્રુત-સૂ-૪૬-૧૭૦.

ગુણુ—ધામણ તુરી છે; વૃષ્ય, બલ્ય, ધાતુવૃદ્ધિકર, ત્રણરોપણ કરનાર, કંઠની વેદનાને મટાડનાર, દાહને શાંત કરનાર, પીનસ (સળેખમ)નો નાશ કરનાર, પથ્થવામાં લઘુ અને રૂક્ષ છે. એનાં ફળ કષાય, હિમ, સ્વાદુ અને કફવાતને છતનાર છે.

વણુન—ધામણનાં ઝાડ ૧૫ થી ૨૦ ફીટ જેટલાં ઉંચાં વધેલાં જોવામાં આવે છે. તેમાં ટુંકી અને પાતળી શાખાઓ આવે છે. મૂળ ઘણું ઉંડાં હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓની છાલ મજબુત રેસાઓ વાળી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ૨ થી ૫ ઇંચ લાંબાં, ૧૧ થી ૩ ઇંચ પહોળાં કે એથીયે કોઇ વખત મોટાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ઘેરા લીલા રંગની અને નીચેની ફીક્કા ઘોળા રંગની હોય છે. તે પર ગીચગીચ વાળની ફેવાંટી આવેલી હોય છે. પાનની ઠેરપર કરવતના જેવા ઠાંતા હોય છે. પાનની ડીંટડીના થડમાં જરા વાંકલેતાં અણીયાળાં એ ઉપપાન હોય છે. કુલ પીળા રંગનાં, ચેત્ર વેશાળે આવે છે. તેના પર માખો અને ભમરાઓ ગુંબવર કરતાં જોવામાં આવે છે. ફળ મરીના ઠાણાથી સહેજ મોટાં હોય છે. ફળ પ્રથમ તો લીલા રંગનાં થઈ જાય છે. પાકાં ફળનો સ્વાદ ખટમધુરો હોય છે. છોકરાં તેને હોંશથી ખાય છે.

ધામણનું લાકડું બહુ જ મજબુત હોય છે. એની છાલના મજબુત રેસાઓમાંથી પ્રથમના લોકો ધનુષ્યની દોરી બનાવતા હશે એટલે જ એને ‘ ધનુર્વક્ષઃ ’ નામ આપ્યું હશે.

નદીનાળાંના કાંઠા ઉપર આ ઝાડ વિશેષ થાય છે. નાગબલાની અવેજીમાં આ ઝાડની છાલ વાપરવા જેવી છે.

વક્તવ્ય—ડહ્હણે ધામણનો પરિચય આપ્યો છે:—‘ ધન્વનઃ ’ ‘ ધામરણ ’ હિતિ ‘ ધામન ’ હિતિ ચ પ્રસિદ્ધઃ ।’ સૂ. ૧૪-૩૭. નિર્ઢ (પિચ્છાખસ્તિ) માં બીજાં દ્રવ્યો સાથે તે ચોખ્ખાલું છે (સુશ્રુત ચિ. ૩૮-૮૪). મુદ્ગલર્જના અધ્યાયમાં ‘ ધન્વનનગવૃત્તિકાશાલ્મલીમૃત્સ્નવૃતામ્યાં વ્રક્ષ-યિત્વા હસ્તં યોનો પ્રવિશ્ય ગર્ભમુપહરેત્ ।’ (સુશ્રુત. ચિ. ૧૧-૯) આવો ઉલ્લેખ છે.

ચરકે ફલાસવના લીસ્ટમાં ધામણ ગણાવેલી છે. અમ્લસ્કંધમાં છે. વમનો-પગ તરિકે ચોળેલી છે (વિ. ૮-૧૫૭).

વાગ્બટમાં ઉલ્લેખ નથી.

નોટ—મહારા વતનમાં (સણસોલી) એક ભગતને સાંઢીઆએ શીંગડું લગાવેલું અને તેથી જખરો ઘા પડેલો. એ વખતે ત્યાંના એક ધારાળા-ભાઈએ કોઈ ઝાડનું મૂળ લાવી તેને ઘસીને આ ઘામાં ભરી દીધેલું. આથી ઘા જોતજોતામાં રૂઝાઈ ગયો હતો. આ વાત જ્યારે મારા બાલ્યવામાં આવેલી ત્યારે એ મૂળીઉં શું હતું તે બાલ્યવા મહેં પ્રયાસ કરેલો. એક ભલો સફૂલ્લસ્થ મહેને તે ઝાડ પાસે લઈ ગયો અને તે બતાવ્યું; અને વધારામાં કહ્યું “ આ ઝાડમાં ઘા રૂઝાવવાની અજબ શક્તિ છે. ” મહેને તુરતજ ખડ્ગાદિથી છિન્ન ઝાંત્ર ઉપર નાગબલાનાં સ્પર્શનો ઉપયોગ યાદ આવ્યો. આ

ઝાડ ગંગેટી (નાગબલા)ના વર્ગનું જ હોવાથી મ્હને આ બરાબર લાગ્યું. જરાપણ સંશય ન રહ્યો. વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany)નું જ્ઞાન કેટલું જરૂરનું છે તે આથી સમજાશે. નાગબલા જ કામમાં આવે એવું કંઈ નથી, તેની જ સગી બહેન જેવું આ ઝાડ પણ તેજ કામ કરે એ વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીને કહેવું ન પડે. નિર્ધંદુરતાકરમાં પણ ' વ્રણરોપણકારક: ' કહેલું છે તે યોગ્ય જ છે.

(આપાલાલ ગ. શાહ.)

નવ્યમત—કેંકણ તરફ આ ઝાડના મૂળને પાણીમાં ઘસીને તે બડો ઘસારો હાથવડે લુછી લઈને તેમાં રહેજ પાણી મેળવી, લુગડાવડે તે ગાળી લઈ અતિસાર અને મરડામાં આ પાણી તોલા ૫ પી જાય છે. (ડીમક.)

અસખુજલીમાં જે બળતરા બળે છે તે રૂઝવવા માટે ધામણની છાલ બહાર ચોપડવામાં આવે છે.

કર્નલ કૉડસ કહે છે કે ધામણના લાકડાનું બારીક ચૂર્ણ કરી તે પીવામાં આવે તો ઉલટી કરનાર છે; દેશીઓ અફીણના ઝેર સામે ઉતાર તરિકે આનો ઉપયોગ કરે છે.

(ઈન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૨૧૪)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૧૦૦; N, p. 37; Watt IV. p. 183; Indi. Medi. Plants p. 213.

अतस्यादि वर्ग

N. O. Lineæ.

६२ अणसी.

नाभो—अतसी, नीलपुष्पी, उमा, मसृणा, क्षुमा (संस्कृत); अणसी (शुक्लशती); अणसी, ज्वस (भराडी); अक्षसी (डिंदी); तुकमैकतान (क्षरसी); बीन—सीड (अत्रेण); *Linum usitatissimum*—दाधनम् युस्सीटेटीसीभम् (बेटीन).

गुणाः—

अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुगुरुः ।

उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी ॥

॥ भा. प्र. ॥

अतसी शुक्रदृष्टिघ्नी स्निग्धा वातास्रजिद् गुरुः ॥

॥ म. नि. ॥

अतसी मदगंधा स्यान्मधुरा बलकारिका ।

कफवातकरी चेषत् पित्तहृत् कुष्ठवातनुत् ॥

॥ रा. नि. ॥

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ।

दृक्शुक्रहृत् कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुमकम् ॥

वाग्भटः

अतसी मधुरा स्निग्धा गुर्वी चोष्णा बलप्रदा ।

पाके कट्वी च तिक्ता च कफवातव्रणापहा ॥

पृष्ठशूलं च शोथं च पित्तं शुक्रं दृशं जयेत् ।

पर्णमस्याः कासकफवातनुत् बीजकं तथा ॥

॥ नि. र. ॥

अतस्युष्णा च तिक्ता च वातघ्नी श्लेष्मपित्तला ।

स्वाद्वल्लमतसीतैलं धीर्योष्णं कटुपाकि च ॥

॥ राजवल्लभः ॥

उष्णाऽतसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी

पित्तोल्बणा स्यात्कटुका विपाके ॥

सुभुतः

ચરક—

૧ વ્રણોપનાહને—.... સાતસીવીજદધ્યમ્લા શક્તુપિષ્ઠિકા ।
શસ્ત્રા સ્યાદુપનાહને ॥ ચિ. ૧૩-૪૯.

૨ પક્કશોથપ્રમેદને—ઉમાઽથ ગુમ્ગુલુઃ । ઇત્યુક્તો મેષજગણઃ
પક્કશોથપ્રમેદનઃ ॥ ચિ. ૧૩

૩ વાતપ્રધાનવ્રણાલેપને—સદાહા વેદનાવન્તો યે વ્રણા મારુતોત્તરાઃ ।
તેષાં તિલાન્યુમાઞ્ચૈવ મૃદ્ધાન્ પયસિ નિર્વૃતાન્ । તેનૈવ પયસા
પિપ્પા કુર્યાદાલેપનં મિષક્ ॥ ચિ. ૧૩.

સુશ્રુત—

૪ વાતાધિકં વાતરક્તે-ક્ષીરપિષ્ઠમુમાલેપં કુર્યાચ્છૂલ-
નિવૃત્ત્યર્થં ॥ ચિ-અ-૨૯

૫ પ્રમેહે-કુસુમ્મસર્પપાતસી સ્નેહાઃ પ્રમેહેષુ ॥

ચિ. અ-૩૧-૧

વર્ણન—અળસીના છેડવા ૧ થી ૨ કે ઘણી સારી જમીનમાં ૩ થી ૪ ફીટ ઉંચા વધે છે. એનું મૂળ ખૂબ ઉંડુ હોય છે; તેમાંથી બાએજ બીબા ઝીણા ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. ડાંડી સુતળી જેવી બની, શાખાઓ ઉભી અને સુતળી જેવી પાતળી, અને લાંબી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ લીસી અને ચીવટ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ઘાસના પાન જેવાં સાંકડાં જણાય છે. પુલ આસમાની રંગનાં અતિ સુંદર હોય છે. એનાં બીમાંથી તેલ નીકળે છે, તે બે શુદ્ધ હોય તેા તેા પાણી જેવું જ લાગે છે.

વૈદ્યકમાં અળસીનો ઉપયોગ.

ચરક—

૧ વ્રણ પકવવા માટે—અળસીને પાણીમાં લસોટવી. પછી તેમાં ખાટું ઢહીં નાખી થેપડી કરવી. તે વ્રણના ઉપર લેપ કરવાથી વ્રણ પાકી જાય છે. ચિ-૧૩-૪૯

૨ પકવવ્રણને ફાડી નાખવા—અળસીનો લેપ કરવાથી પાકાં ગડગુળડ કુટી જાય છે. ચિ-અ-૧૩.

૩ વાતપ્રધાન વ્રણમાં—જેમાં વેદના અને દાહ જનને હોય છે એવા વ્રણમાં અળસીનું તેલ ચોપડવાથી આરામ થાય છે; અથવા અળસીને દુધમાં ઉકાળીને, તે દુધ ચોપડવાથી પણ શાંતિ થાય છે. ચિ-અ-૧૩

સુશ્રુત—

૪ વાતરક્તમાં—અળસીને દૂધમાં વાટીને ચોપડવાથી શૂલ મટી જાય છે. ચિ-અ-૨૯

૫ પ્રમેહમાં—કસુંબો, સરસવ, અળસી—વગેરેનાં તેલ પ્રમેહમાં ઉપયોગી છે. ચિ. અ. ૩૧-૫.

વક્તવ્ય—અતસી મંદાના इति લોકે પ્રસિદ્ધા । (હલ્હન:—સુશ્રુતટીકા સૂ-અ-૩૬) અતસી તિસીતિ વિદ્યાતા (ચક્રપાણિ: સૂ-અ-૩૬) ॥ રાજનિધંદુકાર અતસીને ‘વાતકરી’ માને છે, જ્યારે રાજવલ્લભકાર ‘વાતધ્વી’ માને છે. લગભગ બધાજ ગ્રંથકારોએ અળસીને વાતધ્વ ગણાવેલી છે. અતસીના તેલના ગુણ ચરક નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

आतस्यं मधुराम्लं तु विपाके कटुकं तथा ।

उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपनम् ॥

સૂ-૨૭-૨૮૪

ધન્વન્તરીય નિધંદુમાં તેલના ગુણ નીચે પ્રમાણે લખેલા છે:—

वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं बलासकृतम् ॥

રાજનિધંદુકાર તેલના ગુણ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—‘મધુરં ત્વતસીતૈલં પિચ્છિ-લજ્જાનિલાપહમ્’ ॥ ચરક અતસીને રક્ષધ્વન ઔષધિ તરિકે ગણાવે છે (શા-૮ ૧૦૧). વસ્ત્રોને ધૂપ આપવામાં પણ બીજાં દ્રવ્યો સાથે યોજાયેલી છે. સુવાવડીના ઓરડામાં બીજાં સાધનો સાથે અતસી રાખવાનું પણ કહેલું છે. સુશ્રુત પણ કહે છે કે બાળકના ઓરડાની આસપાસ તિલાતસીસર્પવક્રણાંશ્ચ પ્રકિરેત્ ॥ (શા. ૧૦-૨૩). ગલગંડમાં સુશ્રુતે બીજાં સાથે વાપરેલી છે (ચિ-૧૮-૪૫). રાજયક્ષમાં ઉત્સાહનનાં દ્રવ્યો સાથે અતસી વપરાયેલી છે.

“ કેટલાક અર્વાચીન શોધકોએ આતુ’ મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મિસર અને કેટલાક યુરોપના બીજા દેશોમાંથી અળસી હિંદમાં આવી એવો મત દર્શાવ્યો છે. પરંતુ એ નિર્ણય નિરાધાર છે. ચરક અને સુશ્રુતમાં અતસી, ઉમા, ક્ષોમ ઇત્યાદિ નામોના ઠેકઠેકાણે ઉલ્લેખ છે. તેમના કરતાં પ્રાચીન એટલે મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ સ્મૃતિઓમાં ઉપનયન પ્રકરણમાં ક્ષત્રિયોને ક્ષૌમવસ્ત્રો ધારણ કરવા વિષે વિધાન કરેલ છે. મહાભારત, રામાયણમાં પણ ઠેકઠેકાણે ક્ષૌમવસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુત સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયમાં સેવની તૈયાર કરવા માટે અળસીના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવા સંબંધી કહે છે કે “ સીવ્યેત્ સૂત્રમેળ સૂત્રેણ શળજક્ષૌમસૂત્રામ્યાં સ્નાય્વા બાલેન વા પુનઃ । ” (સૂ-૨૫-૨૦). આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અળસીનું વાવેતર, તેનાં વસ્ત્રો વિગેરે ઘણા પ્રાચીન કાળથી હિંદુઓના જાણવામાં હતાં...”

સ્વ. શંકર દાજી પટે શાસ્ત્રી.

“ જર્મન રંગ અને ઇસ્ત્રીનાં કપડાં વાપરનાર સમાજમાં કોઈ પણ કવિ કૌમં કેનચિદિન્દુવાણ્ડુતરુણા....એવો શ્લોક લખી શકે ખરો ? ” કાકા કાલેલકર.

Physiological Actions.—Demulcent, diuretic, expectorant, and emollient. In large doses it is laxative. In small doses it stimulates the kidneys. It is oxidized in the system and excreted as a resinoid body in the urine. Its infusion is given in inflammation of the mucous membranes of the respiratory, digestive and urinary organs; also in vesical and renal irritation. (R. N. Khory. Part II. p. 151.)

Therapeutics—As it contains a mucilaginous principle and a little oil, it is given with honey in coughs and catarrh. As a demulcent and diuretic it is given in renal colic, cystitis, vesical irritation, strangury, vesical catarrh and calculi. Fumigation with the smoke of linseed-oil is used for colds in the head and hysteria. The decoction, owing to the oil it contains is useful in emema. Ground meal is chiefly used for poultices applied to enlarged glands, boils, gouty and rheumatic swellings, to the chest in pneumonia &c. The oil is laxative and given in piles. Locally made into a emulsion with lime-water it is a valuable non-oil irritant application in burns and scaldsThe oil is often added to purgative enemata instead of the castor-oil. Liber fibres are cooling to the body and lessen perspiration, and hence used as an article of dress. (R. N. Khory. Part II p. 151).

ભાવાર્થ—અળસી સ્નિગ્ધતા-સંપાદક, કફનિઃસારક, અને મૂત્રકારક છે. મોટી માત્રામાં તે રેચક છે. થોડી માત્રામાં તે મૂત્રપિંડોને ઉશ્કેરે છે. શ્વાસયંત્રની, પાચનક્રિયાયંત્રની અને મૂત્રાશયની શ્લેષ્મકલાઓ ઉપરના વરમમાં અળસીનો ક્વાથ આપવામાં આવે છે. અળસી, પિચ્છિલ અને સ્નેહાન્વિત હોવાથી મધ સાથે કફનાં દરદોમાં વપરાય છે. સ્નિગ્ધ અને મૂત્રલ હોવાથી મૂત્રકૃચ્છમાં, અશ્મરીમાં, શર્કરા અને શૂલરોગમાં તે હિતકર છે. અળસીના તેલનો ધુમાડો માથામાં રહેલી શરદી માટે અને હીરટીરીઆની મૂચ્છા માટે ઉપયોગી છે. અળસીમાં તેલનો મોટો ભાગ હોવાથી બસ્તિ માટે તેનો ક્વાથ સારો છે. અળસીની પોટીસનો શેક કરવાથી મોટા ફેણાઓ, ગુમડાં, સંધિવા, આમવાત, સોજાં તેમજ ન્યુમોનીયામાં થતો ફેફસાંનો વરમ-મટે છે. અળસીના તેલ સાથે ચુનાનું નીતરું પાણી મેળવીને દાઝેલા ભાગ ઉપર ચોપડવાથી આરામ થાય છે.

અળસીનું તેલ દીવેલને બદલે, અનુવાસન બસ્તિમાં (enema) વાપરી શકાય છે. અળસીના રેસા શરીરને ઠંડક આપે છે અને પસીના એછા લાવે છે.

(આર. એન. જોરી. લા. ૨ પા. ૧૫૧).

નબમત—પરમીયામાં અને જનનાવયવોની બળતરામાં અળસીનાં બીજ ઉપયોગી છે. અળસીનાં ફુલ હૃદય-બલ્ય (Cardiac tonic) મનાય છે.

(ઇમસન)

હિંદુસ્તાન તેમજ શ્રીટીશ ક્ષમીકોપીયામાં અળસી ફાખલ થયેલી છે. એનું પૃથક્કરણ કરતાં એમાંથી ઘણાં તરવો મળી આવ્યાં છે. મુંબઈના અળસીના તેલમાં ' આયોડીન વેદ્યુ ' સૌથી મોટા પ્રમાણમાં છે એમ પૃથક્કરણને અંતે ડૉ. હેરી ઇંગલે જણાવ્યું છે.

Oil	Iodine value	Sp gravi. at 15°	Hexabromides		M. pt.
			1	2	
Calcutta oil	185	0. 9322	39.1	39.3	140-5°c.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 223; રૂ. નિ. પા. ૬૭૭; વ. શા. પા. ૧૧૬; N. p. 40; Watt V p. 2; Indig. Drugs p. 176;

માધવીલતાદિ વર્ગ

૬૩ માધવી.

N. O. Malpighiaceæ.

નામો—અતિમુક્તા, માધવી, વાસંતી (સંસ્કૃત); રંગતપીતી, માધવી (ગુજરાતી); પીળયેલ, હળદરેલ (મરાઠી); માધવલતા, માધવી (હિંદી. બંગાલી); Clustered hiptage-કલરટર્ડ હીપ્ટેજ (અંગ્રેજી); Hiptage madagascariensis-હીપ્ટેજ મેડેગાસ્કાર (ફ્રેંચ).

ગુણા:—

માધવી કટુકા તિક્તકા કષાયા મદગંધિકા ।

પિત્તકાસત્રણાન્હન્તિ દાહશોફવિનાશિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

માધવી મધુરા શીતા લઘ્વી દોષત્રયાપહા ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

વાસંતી શિશિરા હૃદ્યા સુરભિઃ શ્રમહારિણી ।

ધમ્મિલામોદિની મન્દમદનોન્માદદાયિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

સુશ્રુત —

૧ રક્તપિત્તિનઃ શાકાર્થમ્—વટાતિમુક્તાક્કુરમિન્ધુવારજમ્ । હિતચ્ચ
શાકં ઘૃતસંસ્કૃતં સદા ॥ ડ. અ. ૪૬

ચક્રદત્ત—

૨ મધ્યં સુતનુકરણે—સુતનુકરોતિ મધ્યં પીતં મથિતેન માધવી-
મૂલમ્ ॥ (સ્ત્રીરોગચિ.)

વાર્ણન—માધવીલતાના વેલા ઘણા લાંબા થાય છે. એનું લાકડું પીળાશ લેતા રંગનું લાગે છે એટલે મરાઠીમાં એને પીળયેલ કહે છે. આના વેલા કુદરતી રીતે જ એક મંડપની પેઠે આમ તેમ પસરતા હોય છે. આ વેલાની ડાંડી કોઈવાર હાથનાં કાંડાંથી તે પગના સાથળ જેવી બાંધી થાય છે. તેમાંથી આડીઅવળી કેટલીક શાખાઓ નીકળી એક બીજામાં ઘુંચાઈ બંધ છે. આનાં પાન લાંબાં અને ચળકતાં હોય છે અને સામસામાં આવેલાં હોય છે. અખંડ કોરવાળાં, ચીવટ, લીસાં, ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં, અને ૨ થી ૩ ઇંચ પહોળાં હોય છે. એનાં ફુલ ઘણાં સુંદર હોય છે. તે વસંતઋતુમાં આવે છે. શીષ્કા શુલાબી કે ઘોળા રંગનાં વિચિત્ર રચનાવાળાં અને અત્યંત મધુરી સુવાસવાળાં હોય છે. એનાં ફુલ ખીલે છે ત્યારે એના મંડપ ઉપર ભમરાઓનો મેળો ભરાય

છે; અને આથી જ રાજનિધંદુકારે તેને ખમરોત્તવા, મુંગમિયા, મૂમિમંડપમૂષળા એવાં કમનીય વિશેષણો આપેલાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ લતા અમર થઈ ગઈ છે. સીઓ આનાં ફુલને અંબોડામાં ધારણ કરતી હતી એટલે તેને ‘અમ્મિલામોદિની’ કહેલી છે. મહનકિલકા શકુંતલાના વર્ણન પ્રસંગે કાલિદાસે લખેલું છે કે “વત્રાણામિવ શોષણેન મરુતા સ્પૃષ્ટા લતા માષવી ॥” રતનાવલી નાટકમાં માધવીપુષ્પ એવા રાણી રાજને આશ્રય કરે છે. માધવીમંડપમાં પ્રેમીઓનો વાર્તાલાપ અને પરિચયન હોય જ “Hiptage madablota is called delight of the woods or delight of the spring.” (As Res 4- p. 282)

વૈદ્યકમાં માધવીનો ઉપયોગ

સુશ્રુત— ૧ રક્તપિત્તમાં—શાક તરીકે માધવીનાં ફુલોમાં પાનનું ઘીમાં પકાવેલું શાક રક્તપિત્તીઓ માટે સાફ છે.

ભિ. અ. ૪૫.

ચક્રદત્ત— ૨ કટિ પાતળી કરવી હોય તો—માધવીનું મૂલ મઠા સાથે પીધા કરવું.

વક્તવ્ય—ચરક સુશ્રુતમાં માધવીનું નામ નથી. બીજા ગ્રંથોમાં પણ એને વિષે જવલેજ લખવામાં આવ્યું છે.

એનાં ફુલ સુંઘવાથી મગજ તર થાય છે. ગરમીના આબરવાળાને સુંઘાડવાથી આરામ થાય છે. ગુંબડાં ઉપર એનાં પાન લગાવવાથી સારાં થાય છે. ત્રિદોષને ટાળનાર છે એમ કહેવાય છે.

નવ્યમત—આમડીના રોગોમાં પાન હિતકર મનાય છે. (વૈટ). છાલ સરસ સુગંધી અને તિક્ત છે. (ઔદામ).

પાનનો રસ ખડ્ડ જ અસરકારક કૃમિધન છે. ખસ ઉપર વારંવાર પાનનો રસ ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. (સુધેદીન શરીર)

જુના સંધિવામાં અને દમમાં ઉપયોગી છે. (ડૉ હાઉસ્ટન)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૧૧૭; ૩. નિ. પા. ૪૫૬; N. p. 41; Watt IV p. 252; Indi. Medi. Plants p. 228.

धन्वयासादे वर्ग

N. O. Zygophylleæ.

६४ गोभ३.

नाभे—

(१) स्वादुकण्टक, गोक्षुर, लघुगोक्षुर, त्रिकण्टक, श्वदंष्ट्रा (संस्कृत); नानां गोभ३, भीमां गोभ३, मेळां गोभ३ (शुभराती); खडान गोभुर (भराडी); छोटा गोभ३ (डिंडी); गोभरि (भंजाडी); Tribulus terrestris—गोभुरसु टेरेस्ट्रीसु (बेटीन). N. O. Zygophylleæ.

(२) तिक्तगोक्षुर, वनशृंगाटः (संस्कृत); कडवां गोभ३, मोटां गोभ३, श्वदंष्ट्रा गोभ३ (शुभराती); भडा गोभुर (डिंडी); कशनटीया (भसडी); Pedalium murex—पीडादीयभ भुरेकस (बेटीन). N. O. Pedalineæ.

गुणाः— गोक्षुरो मूत्रकृच्छ्रघ्नो वृष्यः स्वादुः समीराजित् ।

शूलहृद्रोगशमनो बृंहणो मेहनाशनः ॥

॥ ध. नि. ॥

स्यातामुभौ गोक्षुरकौ सुशीतलौ, बलप्रदौ तौ मधुरौ च बृंहणौ ।

कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशनौ, रसायनौ तत्र बृहद्गुणः परः ॥

॥ रा. नि. ॥

गोक्षुरः शीतलः स्वादुः बलकृद्दन्तिशोधनः ।

मधुरो दीपनो वृष्यः पुष्टिदश्चाश्मरीहरः ॥

प्रमेहश्वासकासार्षःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् ।

त्रिकण्टशाकं वृष्यं स्यात्त्रिकं स्तोतोविशोधनम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक—

१ मूत्रमार्गात् सरुजं प्रवृत्ते मूत्रे—.... गोक्षुरकैः शृतम्वा ॥

चि—अ-४.

२ अश्मर्याम्—घृतं श्वदंष्ट्रास्वरसेन सिद्धम् । क्षीरेण चैवाष्टगुणेन

पेयम् ॥ चि—अ-२६.

सुश्रुत—

३ अश्मरीभेदनार्थम्—त्रिकण्टकस्य बीजानि चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

अविक्षीरेण सप्ताहमश्मरीभेदनं पिबेत् । चि—अ-७.

- ચક્રદત્ત— ૪ શકુજ્જે મૂત્રકુચ્છે—કાથં ગોક્ષુરવીજસ્ય યવક્ષારયુતં પિવેત્ ।
મૂત્રકુચ્છં શકુજ્જસ્ય પીતઃ શીઘ્રં વિનાશયેત્ ॥
- ૫ આમવાતે—શુળ્ઠીગોક્ષુરુકકાથઃ પ્રાતઃ પ્રાતર્નિષેવિતઃ । સામે
વાતે કટીશૂલે પાચનં રુક્પ્રણાશનમ્ ॥
- શોઢલ— ૬ વાજીકરણે—શ્વદંટ્રાં પયસા સિદ્ધાં પિવેદેકાકિર્નીં નરઃ । જરયા
પીતસારોઽપિ યુવેવ ચરતિ સ્ત્રિયઃ ॥
- રાજમાર્તેન્ડ— ૭ શોષે—ચૂર્ણે શ્વદંટ્રાફલવાનિગંધાવિનિર્મિતં માસિકસંપ્રયુક્તમ્ ।
ક્ષીરેણ સાર્ધં પરિપીયમાનમ્ શોષં ચ કાસં ચ નિહન્તિ પુંસામ્ ॥
- દ્વંદ— ૮ રક્તપિત્તે—....શ્વદંટ્ર્યા શતાવર્યા રક્તજિત્સાધિતં પયઃ ॥

(રક્તપિત્તાધિકારે)

વાર્ણન—ગોખરૂં એ જાતનાં થાય છે. (૧) મીઠાં અથવા નાનાં ગોખરૂં અને (૨) કડવાં અથવા મોટાં ગોખરૂં. નાના ગોખરૂંનાં પાન અથાના પાન જેવાં નાનાં હોય છે. તેનો વિસ્તાર મોટો હોય છે. જમીન ઉપર ૬-૮ ફીટ સુધી એક છોડ પથરાયલો માલમ પડે છે. જ્યારે મોટાં ગોખરૂંનો છોડ ૧ થી ૨ ફીટ સુધી હોયો વધે છે. એનાં પાન, ફળ, ફુલ બધું પહેલી જાત કરતાં જુદું જ હોય છે. બન્નેના નેસર્ગિક વર્ગો પણ ઘણા દૂર છે. પુષ્ટિ માટે નાનાં અને મૂત્રલ તરિકે મોટાં ગોખરૂં વાપરવાં સારાં છે એમ કેટલાકનો મત છે. ગોખરૂં ને ગોક્ષુરૂં કહેવાનું કારણ એનાં ફુલ ખીલે છે ત્યારે ગાયની ખરી જેવાં દેખાય છે, વળી ગાયો જ્યાં આગળ બેસે છે ત્યાં જ ગોખરૂં વધારે થાય છે. એ ત્રિકંટક નહિ પણ ચતુષ્કંટક છે. રા. મુ. પૂ. અમૃતલાલભાઈનું માનવું છે કે ત્રિકંટક અને ગોક્ષુરૂં એ બન્ને શબ્દો ગોખરૂંને નહિ પણ વીંછુડાને આખાદ મળતા આવે છે માટે ગોક્ષુરૂં અને ત્રિકંટક વીંછુડાને જ કહેવો. પણ વીંછુડો પરદેશી છોડ છે એમ વનરપતિશાસ્ત્રીઓએ નક્કી કરેલું છે. પૂજ્ય અમૃતલાલભાઈએ વીંછુડાના છોડની રસધિયા વાપરી જોઈ છે અને તે પણ ગોખરૂં જેવી મૂત્રલ અસર કરે છે. વળી નૃત્યકુંડલ એવો શબ્દ અશ્મ-રીના પ્રકરણમાં વાખાટે ગોખરૂંને બદલે વાપરેલો છે. ‘નૃત્યકુંડલ’ પણ ખરૂં જોતાં વીંછુડાના વાંકડા ફલને વધારે બધેબેસતું આવે છે.

વેઇકમાં ગોખરૂંનો ઉપયોગ—

અરક— ૧ બહુ જ વેદનાથી મૂત્રમાર્ગમાંથી પેસાળ આવતો
હોય તો—૦૧ શેર ફુધ, ૦૧ શેર પાણી અને ૧ તોલો ગોખ-

- રૂના ચૂર્ણને ઉકાળી લઇ, પાણી ખાળી નાખી ઠંડું પડે દુધ એકલું ગાળીને પી જવું. ચિ. અ. ૪
- ૨ પથરીમં—ગોખરૂના આખા છોડના રસથી વિષિપૂર્વક ઘી પકાવી લેવું. આ ઘી ૮ ઘણા દુધ સાથે પીવું. ચિ. અ. ૨૬
- ૧— ૩ પથરી ભેદવા માટે—ગોખરૂનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટીને ઉપર થેટીનું દુધ પીવું. સાત દિવસમાં પથરી બેઢાશે. ચિ. અ. ૭
- ૨— ૪ ઝાડો પેસામ અટકી ગયાં હોય તો—ગોખરૂના ઉકાળો જવખાર નાખીને પીવો.
- ૫ સંધિવામાં—ગોખરૂ અને સુંઠનો ક્વાથ હમેશાં સવારે સવારે પીવો. કેકનું શૂળ મટશે. પાચનશક્તિ વધશે અને પીડા શાંત થશે.
- ૩— ૬ વાલકરણ તરિકે—દુધમાં ઉકાળીને ગોખરૂ એકલાં પીવાં. ઘડપણથી માણસ ગમે તેવો નમારો થઇ ગયો હશે છતાં પણ તે યુવાનની માફક જ સ્ત્રીઓ સાથે સંલોગ કરી શકશે.
- માર્તેન્ડ—૭ શોષમાં—ગોખરૂ અને થોડાઆહનનું ખારીક ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટીને ઉપર દુધ પીવું. આ પ્રમાણે થોડા દિવસ લેવાથી શોષ, ખાંસી, કમતાકાત મટશે.
- ૮ રક્તપિત્તમાં—ગોખરૂને દુધમાં ઉકાળીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. (રક્તપિત્તાધિકારમાં).

વક્તવ્ય—અનુવાસનોપગ, મૂત્રવિરેચનીય અને શોથહર દશેમાનિમાં ચરક; વેદારીગંધાદિ, વીરતર્વાદિ અને કંટકસંજ વર્ગમાં સુશ્રુત ગોખરૂનો ઉપયોગ કરે છે. ગોખરૂ લગભગ ઘણાખરા રોગોમાં ખીજ દવાઓ સાથે લેવાય છે.

actions and Uses—Alterative, diuretic, demulcent and laxative. An infusion is used to relieve painful micturition, increase the flow of urine, and as a vehicle for diuretic medicine in dysuria, gonorrhœa, urinary disorder and for the relief of nocturnal emissions, incontinence of urine and impotence. Its taste closely resembles that of buchu and ura ursi. It is generally used with hyoscyamus and opium.

(R. N. Khory II p. 149.)

નોંધ—આણકૃત ‘કર્ષભરિત’માં નીચેના ઉલ્લેખ આવે છે—“ત્રિકંટક-
કર્ણમરણસ્ય પ્રેક્ષતઃ”. આણકવિ વાગ્મટના સમકાલીન છે એમ વિદ્વાનોના મત
છે. જુની મૂર્તિઓના કાને લટકતા ધરેણીને ઉદેશીને આ લખાયલું છે. જુના
વખતનાં કર્ણભરણો વિવિધ ભાતનાં હતાં. કર્ણવલય, નૃત્યકુંડલ, વિગેરે વિવિધ
ધરેણીને ઉલ્લેખ કાવ્યસાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. આ બધાના ફાટા જોવા
મળે ત્યારે જ પ્રાચીન ‘કર્ણભરણો’ સમજાય અને ત્રિકંટકનો પત્તો લાગે.
ઉલ્લેખ—

નાનાં ગોખડૂ માટે—વ. શા. પા. ૧૧૯; ૩. નિ. પા. ૪૩; વનસ્પતિ
શુભાદર્શ પા. ૪૩૭; N. p. ૪૨; Watt VI part IV p. 78; Indi. Medi-
Plants p. 229.

મોટાં ગોખડૂ માટે—વ. શા. પા. ૫૪૩; ૩. નિ. પા. ૪૩; N. p. 226;
Watt VI part I. p. 123; Indi. Medi. Plants p. 950.

૬૫ ધમાસો

N. O. Zygomphylæ.

નામો—ધનવાસ; દુરાલમા, ઉદ્ગમધ્યા, ધન્યવાસ; (સંસ્કૃત); ધમાસો
(જુહાસાથી); ધમાસા (મરાઠી); ઉત્તરખાર (હિંદી); *Fagonia arabica*—
ફેગોનીઆ અરેબીકા (લેટીન).

ગુણા:— દુરાલમા સ્વાદુક્ષીતા તિક્તકા દાહવિનાશિની ।
વિષમજ્વરતૃટ્છર્દિમેહમોહવિનાશી ॥

॥ ધ. નિ. ॥

દુરાલમા કટુસ્તિક્તકા સોષ્ણા ક્ષારામ્લિકા તથા ।
મધુરા વાતપિત્તઘ્ની જ્વરગુલ્મપ્રમેહજિત્ ॥
દુરાલમા દ્વિતીયા ચ ગૌલ્યામ્લજ્વરકુષ્ઠનુત્ ।
શ્મસકાસત્રમઘ્ની ચ પારદે શુદ્ધિકારિકા ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

દુરાલમા કટુસ્તિક્તકા મધુરા રક્તશુદ્ધિકૃત્ ।
શ્રીતા ચોષ્ણા ત્રિસર્પઘ્ની વિષમજ્વરનાશિની ॥

તૃદ્વદિમહગુલ્મગ્ની મોહરક્તરુક્ષપક્ષા ।

વાતં પિત્તં કર્ફં કુષ્ઠં જ્વરં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

॥ નિ. ૨. ॥

ચરક—

૧ રક્તપિત્તે—....દુરારાલમા પર્પટકા મૃણાલમ્ [પૃથક્પૃથક્ ચંદન-
યોજિતાનિ । તેનૈવ કલ્પકેન હિતાનિ તત્ર ॥ ચિ-અ-૪.

૨ કફજવમને—દુરારાલમાં વા મધુસંપ્રયુક્તામ્ । લિહ્યાત્ કફચ્છ-
દિવિનિગ્રહાર્થમ્ ॥ ચિ-અ-૨૩.

વાગ્બટ—

૩ મૂત્રાઘાતે-રસં વા ધન્યવ્યસસ્ય ॥ ચિ-અ-૧૧.

ચક્રદત્ત—

૪ ભ્રમરોગે-પિબેદુરારાલમાક્ષાયં સઘૃતં ભ્રમશાન્તયે ॥

વર્ણન—ધમાસાના છોડવા ચોમાસાની આખરે વિશેષ તાબ થયેલા
જોવામાં આવે છે. તે ગા કુટથી ૩ ફીટ જેટલા ઉંચા વધેલા હોય છે. તેમાં
ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. ડાંડી અને પાન શીઝા લીલા રંગનાં હોય
છે. પાન ઝીણાં હોય છે અને દરેક પાનની પાસે બે તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા
હોય છે. એમાં આસો કારતકમાં ગુલાબી રંગનાં પાંચ પાંખડીયાં સુંદર ફુલો
આવે છે. ફળ પછુ પાંચ પાંખાવાળાં ને તેને મથાળે તીક્ષ્ણ લાંબા કાંટાવાળી
અણી હોય છે. જવાસાને શીંગ આવે છે, આથી બન્નેને ઓળખવા માટે આ
નિશાની યાદ રાખવી સારી છે. ધમાસાના છોડવાઓ જરા ખારચ જમીનમાં,
કંકર પથ્થરવાળી જમીનમાં, નદી અને વેકળાઓની લેખડમાં તેમ જ રેતાલ
અને કાંપવાળી જગામાં બહુ થાય છે.

વૈદ્યકમાં ધમાસાનો ઉપયોગ—

ચરક—

૧ રક્તપિત્તમાં—ધમાસાનો ક્વાથ ઠંડો પાડી, ચંદન અને
સાકર નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. અ. ૪

૨ કફજન્ય ઉલ્લટીમાં—ધમાસાનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવો.
ચિ. અ. ૨૩

વાગ્બટ—

૩ મૂત્રાઘાતમાં—ધમાસાનો રસ પીવો. ચિ. અ. ૧૧

ચક્રદત્ત—

૪ ચક્કર આવતાં હોય તો—ધમાસાનો ઉકાળો ઘી નાખીને
પીવો. માથામાં ચક્કર આવતાં મટશે.

વક્તવ્ય—જવાસા અને ધમાસાના ગુણ સરખા કહેલા છે (લાવપ્રકાશમાં)
માટે બન્નેના ઉપયોગો એક બીજા માટે વપરાય એવા છે. ધમાસો જામ, રક્ત-

વિકાર, રતવા, કફ, વમન વિગેરેમાં સારો વપ્તુવાય છે. પેસાબ સાફ લાવવા માટે ધમાસાનો ક્વાથ પીવાય છે. ચામડીનાં ફરદોમાં ધમાસાના પાણીએ ન્હાવાથી સારો ફાયદો જણાય છે. મોંડું પાકયું હોય તો તેના કોગળા ભરવાથી તદ્દન સાફ થઈ જાય છે.

‘ અનંતા ’ શબ્દનો અર્થ ધમાસો થાય છે. ચરકમાં ‘ અનંતા સંગ્રાહકરક્તપિત્ત-પ્રશમનાનામ્ ’ કહેલું છે. વધુ માટે જુઓ જવાસો ’.

નોંધપાત્ર—“ સિંધ અને અફઘાનિસ્થાનમાં પહાડી લોકોના તાવને માટે ધમાસો ઉત્તમ દવા તરિકે વપરાય છે એમ ફારમાકોપીયાના થંથકાર કહે છે. ઘણા લાખનારાઓ કાંટો વાગવાથી થયેલા વ્રણને માટે આનાં પાંદડાંની પોટીસ બનાવી બહારથી લગાડવા ભલામણ કરે છે. ડાક્ટરોએ અને ગીબ્સન આ રીતને બહુ જ આશ્ચર્યકારક માને છે, પણ કલકત્તાના ઇંટરનેશનલ એકઝી-બીશનમાં વડોદરાના ઔષધોનો રીપોર્ટ જોયો હતો તેમાં કાંટો વાગવાથી થયેલા વ્રણને મટાડવાને આ બહુ જ અસરકારક છે એમ જણાવ્યું છે મુખપાકને માટે આનો ફાંટ બનાવીને કોગળા કરવાને માટે વપરાય છે. ડાક્ટર ડીમકે પણ કાંટાથી થતા વ્રણને મટાડવાના ગુણને તેજ પ્રમાણે મજબુતપણે વર્ણવે છે; અને વળી વધારામાં જણાવે છે કે મુખપાક (સ્ટોમેટાઇટીસ)માં મોંઢાને ઠંડું રાખવાને માટે વપરાય છે. ”

(‘ વનસ્પતિશુભાદર્શ ’ માંથી)

ઉદ્દેશ્ય—વ. શા. પા. ૧૨૦; રૂ. નિ. પા. ૮; N. p. 42; Watt III p. 308; વનસ્પતિશુભાદર્શ. પા. ૫૦૮; Indi. Medi. Plants p. 231.

चांगेर्गदि वर्ग

N. O. Geraniaceae.

६५ चांगेरी

नाभो—चाङ्गेरी (संस्कृत); आमइल् शाक (अंगाली); तीनपानडी
इअडी (शुल्शती); युक्रिपटी (डिंडी); अयुडीनालकरड (भरडी); Indian
Sorrel—छन्दीयन् सारेल (अंग्रेज); Oxalis Corniculata—ऑक्सिलीस् कार्नी-
क्युलेटा (बेटीन).

गुणाः—

चाङ्गेरीशाकमत्युष्णं कटु रोचनपाचनम् ।
दीपनं कफवातार्शःसंग्रहण्यतिसारजित् ॥

॥ रा. नि. ॥

प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यशोहिता च सा ॥

चरक-सू-२७

चाङ्गेरी तु कषायोष्णा मधुरा वल्लिदीपनी ।
साम्ना वातकफौ हन्ति ग्रहण्यशोविकारनुत् ॥

चक्रपाणिः

चाङ्गेरी दीपनी रुच्या रुक्षोष्णा कफवातनुत् ।
पित्तलाम्ना ग्रहण्यशःकुष्ठातिसारनाशिनी ॥

॥ भा. प्र. ॥

चाङ्गेरी कफवातघ्नी वल्लिकृत् ग्राहिणी हिता ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक—

१ अर्शःसु—चाङ्गेर्याः चित्रकस्य च । सुभृष्टं यमके दद्यात् शाकं
दधिसरायुतम् ॥ चि-९.

सुश्रुत—

२ ग्रहण्याम्—कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा । चतुर्गुणेन
दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥ ३-४०-१८०.

शोढल—

३ खर्जूरकविषे—चाङ्गेरिकाविमिश्रेण लवणेन प्रयत्नतः । वर्षय-
न्मुच्यते दंशं खर्जूरकविषान्नरः ॥

ચક્રદત્ત—

૪ ચાતુર્યકજ્વરે—અમ્લોટજસહસ્રેણ દલેન મુકુતાં વિમેત્ । પેયાં
ઘૃતપ્લુતાં જન્તુશ્ચાતુર્યકહરાં ત્ર્યહમ્ ॥

વર્ણન—ચાંગેરીના નાના નાના છોડવા થાય છે. ત્રણ ત્રણ પાનના ત્રેખ-
ડામાં પાન આવેલાં હોય છે. પાંદડાં પહોળાં, મથાળે હૃદયાકૃતિનાં (obcordate)
અને નાનાં નાનાં હોય છે. ફુલ ઓછેવત્તે અંશે છત્રાકાર, રંગે પીળાં હોય
છે. બિનાશવાળી જગોએ, બાગમાં ક્યારાઓની કિનારી પર ખૂબ જ ઉગેલો
હોય છે.

ચાંગેરી સંદિગ્ધ છે અને તેને માટે ઘણાઓ મોટી મોટી વાતો કરે છે.
સાધુઓ કહે છે કે—“તિનપાનકી રૂખડી, છસકે પીલે પુલ, છસકું વેા મિલ
બય, ઇસકા ડખા હો બય ગુલ.” અર્થાત્ એનાથી કીમીયો થતો હશે એમ
જણાય છે. સુ. જયકૃષ્ણભાઈ આને જ ચાંગેરી માને છે.

વૈદ્યકમાં ચાંગેરીનો ઉપયોગ—

ચરક— ૧ હરસમાં—ચાંગેરીનું ધીતેલમાં શાક પકાવી લઇ હર્ડીની
સાથે ખાવું. ચિ. ૯

સુશ્રુત— ૨ સંઘ્રહણીમાં—હીંદીપીપર વિગેરેનો કઢક નાખી ચાંગેરીનો
સ્વરસ અને તેથી ચાર ઘણું હર્ડી નાખી વિધિસર ધી પકાવી
લેવું. આ ધી સંઘ્રહણીવાળા માટે હિતકર છે.

શૌટલ— કાનખજુરાના ઝેરમાં—ચાંગેરીના સ્વરસમાં મીઠું નાખી
ઠંશ ઉપર ઘસવું.

ચક્રદત્ત— ચોથીઆ તાવમાં—ચાંગેરીનાં ૧૦૦૦ પાનને પથ્થર ઉપર
સારી રીતે વાટવાં. તે વજનથી ૧૬ ઘણા પાણીમાં તેને
ઉકાળી લેવું. ઘાટું થવા આવે એટલે ધી નાખીને રાખડી
પી જવી. ચોથીઓ તાવ હરનાર છે.

વક્તવ્ય—ચરકે અમ્લસ્કંધમાં ચાંગેરી ગણાવેલી છે. સંઘ્રાહી હોવાથી
ચાંગેરી અતિસારમાં વપરાયેલી છે (ચિ. ૧૦-૪૬-૧૧૭). અર્શમાં ચાંગેરીનો
ખડ ઉપયોગ નજરે ચડે છે (ચિ. ૯-૧૧૧-૧૧૫-૧૨૨-૨૩૧-૨૩૯.)

સુશ્રુતે અતિસારમાં જ ક્ષત ચાંગેરી વાપરેલી છે. અર્શમાં ઉપયોગ નથી.
સુશ્રુતે તેનો મહરથશીવિકારમ ગુણ કળુલ તો સમજ્યો છે જ (સ્. ૪૬-૨૭૩).

R. N. Khory II p. 153.

બેરી-૭૧-૨-૫૧. ૧૫૩.

६७ कुमरप

નાભો—કર્મરક્તઃ, ધારાફલઃ, ધીતફલઃ (સંસ્કૃત); કમરખ (ગુજરાતી);
 કર્મર (મરાઠી); Chinese Gooseberry—ચાઇનીઝ ગુલમેરી (અંગ્રેજી)—
 Averrhoa Carambola એવરહોઆ કેરેમ્બોલા (લેટીન).

गुणाः— कर्मारकोऽम्ल उष्णश्च वातहृत् पित्तकारकः ।

पक्वस्तु मधुराम्लः स्यात् बलपुष्टिरुचिप्रदः ॥

॥ रा. नि. ॥

कर्मरिभ्य फलं चाम्लं ग्राह्यम्लं वातनाशनम् ।

उष्णं पित्तकृद्भोज्यं तत्पक्वं मधुरं मतम् ॥

अम्लं च बलप्रणीनां रुचेऽप्येव विवर्धकम् ॥

॥ नि. र. ॥

कर्मरंगं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातहृत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

कर्मरंगन्तु तीक्ष्णोष्णं कटु पाके ऽभ्लापितकृत् ॥

। राजवल्लभः ।

વર્ણન—“કમરખનાં ગાદ ઘણાં ચોભાદાર હોય છે. પાંદડાં હરહરેવડીના જેવાં હોય છે.” ચોભાસામાં ક્યારે તે ધોવાય છે ત્યારે તે સરસ દેખાય છે.
નિ. ૨૪.

એનાં ફળ ચાર પાંચ ધારવાળાં હોય છે. તેનો સ્વાદ ખાટો છે. ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં અને પાકે છે એટલે પીળા રંગનાં થઈ જાય છે. કમરખનું અથાણું થાય છે.

ગુણ—કમરખનું ફળ અમ્લ છે, ગ્રાહી છે, વાયુનો નાશ કરનાર છે; ઉષ્ણ છે, પિત્તને કરનાર છે. પાકેલું કમરખ મધુર અને ખાટું (ખટમધુર) હોય છે. તે રૂચિકારક છે અને બળ અને પુષ્ટિ કરનાર છે.

નિર્ધારનાકર.

કાચું કમરખ અમ્લ, ઉષ્ણ, વાતાહત, પિત્તકૃત છે. પાકું મધુરામ્લ છે. બલ, પુષ્ટિ અને રૂચિને આપનાર છે.

રાજનિર્ધરુ.

Actions and Uses—Antiscorbutic. Fruits are used as an acid vegetable and for preserve. The syrup (1 in 10, dose 1 to 2 drs.) is used as a cooling medicine in fevers. The juice is used to remove iron moulds or stains. The leaves are a good substitute for sorrel.

(R. N. Kihory. II p. 152)

ભાવાર્થ—કમરખ ‘ સ્કર્વી ’ રોગ-પ્રતિષેધક. એનો શાક, ચટણી અને અથાણામાં ઉપયોગ થાય છે. કમરખનો શરબત (૧ થી ૨ ડ્રામ) તાવમાં ઠંડક માટે અપાય છે. લોખંડ ઉપરના ડાઘ કાઢવા માટે કમરખનો રસ વપરાય છે. આનાં પાન Sorrel—“ સૌરેલ ” નાં પ્રતિનિધિ છે.

નવ્યસત—આ ખાટાં (કમરખ) તાવમાં અપાય છે. (ઇસ્વીન-પા. ૫૫) આ ફળ ઠંડાં છે, તાવવાળાને સારાં છે અને એમાં સ્કર્વિની નાશ કરવાની શક્તિ છે. (વૉટ્સ ડીક્ષનેરી. Vol I p. 360).

પાકા ફળમાં ઑકઝેલીક એસીડ છે. દુગ્ધતા હરસ માટે આ સારો ઉપાય છે—ખાસ કરીને જે હરસ બહાર ન દેખાતાં અંદર જ હોય તેવામાં. ઘણા કેસોમાં મહેં આને ઓછાવત્તા ફાયદા સાથે વાપરી જોયાં છે અને પરિણામ એકંદરે સારું કહી શકાય. લોહી પડતું તુરત જ બંધ થઈ જાય છે અને ફરીથી તે પડતું જણાતું નથી. લોહીની ઉલટીમાં તેમ જ બીજા રક્તસ્રાવમાં પણ આ ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે એમ હું ધારું છું. હમેશાં આ ફળ મળી શકે તેમ ન હોવાથી મહેં આને હરદોમાં વાપરી જોયો નથી. તાવનું જોર અને તરસ ઓછી કરવાનો ગુણ પણ કમરખમાં છે.

(મુઈદીન શરીફ).

Indi. Medi. Plants p. 239.

ઉલ્લેખ—૨. નિ. પા. ૫૪૧, Indi. Medi. Plants p. 238 N. p. 43.

—બીજ પુરાદિ વર્ગ—

N. O. Rutaceæ.

૬૮ હરમર

નામો—હરમર-હરમરો (પોરબંદર); ઇસખંડ, ઇસખન (શુભશાલી); હરમાર (મરાઠી); હરમર, ઇસખંડ, લાહોરી (હિંદી); ઇસખંડ (બંગાલી); રખંડ, ઇસખંડ (ઉત્તર બલુચિસ્તાન); હરમલ, ઇસખંડ, લાહોરી (સિંધ); ઇસખંડ (પર્સિયન); *Peghanum Harmala*-પીગેનમ્ હરમલ (લેટીન).

વર્ણન—“ હરમરના છોડવા ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં, લીલા રંગનાં અને ઝીણા છેડાઓવાળાં હોય છે. એના છેડા લાંબા, સાંકડા અને ઘણી થતા હોય છે. ફુલ પત્રકોણમાંથી અકેકેકું આવેલું હોય છે. તે લીલી નસોવાળું, ધોળા રંગનું ને ૩ થી ૬ ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. ફળ ગોળાઇ લેતાં હોય છે. ”

હરમર કચ્છમાં ઘણા ઉગે છે. એનાં ખીજ ત્યાં પણ ઘણાં પૌષ્ટિક ને નિશાવાળાં ગણાય છે. કાશ્મીર, પંજાબ, સિંધ તરફ હરમર પુષ્કળ થાય છે.

ઉપયોગ—વૈદાના દેશી ગ્રંથોમાં હરમરને રસાયન અને ઉન્માદ (atrabilis)માં શોષક હવા ગુણવામાં આવેલી છે. વાતરોગોમાં પણ આ હવા વપરાય છે. પુરૂષ અને સ્ત્રી-બંનેમાં એ કામોત્તેજના કરનાર છે. એના સેવનથી સ્ત્રીઓને ધાવણ તેમ જ આર્તવ સાફ આવે છે. (ડીમક).

પંજાબ તરફ ખીજને માદક (narcotic) ગણવામાં આવે છે અને તે જ્વર તેમ જ શૂળમાં અપાય છે. પાનનો કવાથ આમવાતમાં અપાય છે. મૂળનું સૂક્ષ્મચૂર્ણ રાઈના તેલમાં કાલવીને માથામાં જી પડી હોય તે મારવા ધલાય છે. (રટયુઅર્ટ.)

શુભશાત તરફ માંદા માણસની ઓરડીમાં હવા શુદ્ધ કરવા માટે હરમરનો ધુપ કરવામાં આવે છે. વ્રણ, ધારાં, શીતળા વિગેરે ચેપી રોગોને જંતુરહિત કરવા માટે પણ આનો ધુમાડો અપાય છે. (ઇમેટસન્સ ઝંઝેટીયર ઓફ શુભશાત પા. ૧૨)

પંજાબ તરફના વતનીઓ હરમરનાં ખીજ (ઇસખંડ) નળળી આંગળો માટે તેમ જ મૂત્રાઘાત માટે વાપરે છે.

(હોનિંગબર્ગર વૉ-૨. પા. ૨૮૪)

મુંબાઈના ડૉ. પાંડુરંગ ગોપાલે આ હવાનો કવાથ અથવા ટીકચર ઉત્તેજક આર્તવવધક તરિકે પ્રાપરી બેથો છે-એ કે લાંગના જેવી સહેજ માદક

અસર તો આથી થાય છે જ એમ તે સાચે સાચે જણાવે છે. એક બાઇ નર્સાર્ત-
વથી પીડાતી હતી તેને આ દવાનો ટીકયર બા દુઃખની માત્રામાં ઉપરોક્ત
ડોક્ટરે આપી બચેલો અને તેથી તે બાઇને શુદ્ધ આર્તવ પ્રાપ્ત થયું હતું. તે
ડોક્ટર આગળ જતાં જણાવે છે કે દેશી દાયણ (midwives) ગર્ભપાત
કરાવવા માટે હરમરનો ઉપયોગ કરે છે. ડૉ. પાંડુરંગ ગોપાલ માને છે કે હર-
મરમાં અર્જેટ, સેવાઈન અને રૂયુ જેવો શુદ્ધ છે. (પ્રિમક પા. ૧૨૫.)

સુઈટીન શરીરના મત પ્રમાણે બીજ માદક, આરોપહર, બેન લાવનાર,
વેદનાહર, વામક, વવમિષાગ્રનક, અને આર્તવવર્ધક છે. શ્વાસ, હિક્કા, હીરટી-
રીયા, સંધિવા, મૂત્રનલમાં પથરી, પિત્તાશયમાં પિત્તાની પથરી, શ્વલ, કામલા,
અદ્યપીડિતાર્તવ, વાતરોગ (neuralgia) આ બધા રોગોમાં તે આની બલામણ
કરે છે. ઉપરોક્ત બધાં હરદોમાં આ બીજ વેદના બોલી કરી નિંદ્રા લાવે છે.
આ બીજ સાંઠી ખાંસીમાં તેમ જ બીજાં છાતીમાં હરદોમાં જે કાયદો કરે છે
તે કેટલેક અંશે સંતોષજનક છે. હરમરમાં મોળ લાવવાની સારી શક્તિ છે
અને મોટી માત્રામાં તે અવસાદક વામક (depressant emetic) છે. પણ આવી
મોટી માત્રામાં તે કદાપિ દવા તરિકે અપાતાં જ નથી કારણ કે એટલી મોટી
માત્રામાં (૧૫ દ્રામથી ૨ દ્રામ) તે માદક અને ઉંઘ લાવનાર છે. ડૉ. સુઈટીન
શરીરના મત પ્રમાણે “કેઈ પણ દવાખાતું આ દેશી, ઉપયોગી અને આટ-
આટલા ઉત્તમ શુદ્ધોવાળા ઔષધ વિનાતું હોતું ન એઈએ એમ મારો નમ્ર
અભિપ્રાય છે.”

હરમરમાંથી હરમેલાઈન નામનું આલ્કેહોલિક હાય આવે છે જે જે.
એ. યુન. (એડીનબર્ગ, રાયલ સોસાયટી, ૨૨ નવેમ્બર ૧૯૦૯)ના મત
પ્રમાણે કવીનાઈન એટલું જ ઉપયોગી છે.

એવો પણ વખત આવે કે જ્યારે હરમેલાઈન કવીનાઈનની જગાએ વપરાય.
સાસાથલિક પૃથક્કરણ વાંચતું હોય તેમણે ‘Indian Medicinal Plants’
એવું. અતિ લંબાણથી તેમાં તે સંબંધી લખાય છે.

(ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૨૪૫)

ઉદ્દેશ—વ. શા. પા. ૧૨૪; N. p. 45; Watt VI Part I p. 124;
Indi. Medi. Plants p. 243.

૧ “No hospital should be, in my humble opinion, without
a drug, so cheap and with so many good qualities as Hermal.”

Dr. Moodin Sheriff.

૬૯ જંગલી કાળી ભરચી.

N. O. Rutaceæ.

નામે:—સ્વ. કીર્તિકર અને ડૉ. બસુના લખ્યા પ્રમાણે:

કંવન, દહન (સંસ્કૃત); કંજ (હિંદી); હલન, લહન (રાજપુતાના); જંગલી-કાલી-મીરચી (મુંબાઇ); *Toddalia aculeata*-ટોડેલીયા એકચુલીયેટા (લેટીન).

સ્થાનક—જાવા, સુમાત્રા, ચીન, ફીલીપ્પાઇન અને મૉરીશીયસ તરફ આ છોડ થાય છે. હિમાલયમાં, કમાઉનથી ભુતાન તરફ, ખાસીયા હીલ્સ, અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તરફ પણ આ થાય છે. સીલોન તરફ દરિયાની સપાટીથી ૬૦૦૦ ફીટ સુધીની ઉંચાઇએ ઝાડીમાં આ છોડ થાય છે.

વર્ણન—આ એક મોટો પથરાતો છોડ છે. શાખાઓ ઉપર તીક્ષ્ણ કાંટા ઘણા હોય છે કાંટા અણીદાર, કાળા રંગના હરેક શાખાઓ ઉપર હોય છે. લાકડું છિદ્રવાળું અને પીળાશ લેતા સફેદ રંગનું હોય છે. કેમળ પાન મખમલી ફાળવાળાં હોય છે. પાંદડાં (leaflets) કાંગરીદાર અને નોખા નોખા પ્રદેશમાં નોખી નોખી લંબાઇનાં હોય છે. મદ્રાસ પાસે પાન ૧૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં, બીજે ઠેકાણે ૮ ઇંચ જેટલાં લાંબાં હોય છે. ફુલ નાનાં, પીળાશ લેતા લીલા રંગનાં, પત્રકોણમાંથી નીકળેલી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ઉપર કલગી આકારમાં ગોઠવાયલાં, ઝાકટોબરથી જાન્યુઆરી સુધીમાં આવે છે. પાનની ડીંટડી કરતાં પુષ્પદંડ વધારે મોટો હોય છે. ફલ મોટા વટાણા જેવડાં ૩ થી ૫ ખાનાવાળાં, નારંગી રંગનાં હોય છે. હરેક ખાનામાં અઠકેકું બીજ આવેલું હોય છે. આખો છોડ ગરમ અને તીખો હોય છે.

આનુ ચિત્ર જોવું હોય તો જુઓ 'Indian Trees' Page 120.

ઉપયોગ—મૂળ સહેજ સુગંધી અને કટુ છે; પાચક અને બદ્ધ મનાય છે. મૂળનો કવાચ ચાના અર્ધા પ્યાલા જેટલા પ્રમાણમાં આખો દિવસ થઇને પી શકાય છે. પાન પણ કેટલીક વખત આવી રીતે પીવા માટે યોગ્ય છે. એઇન્સલી.

પેટમાં દુખતું હોય તો તાજાં પાન ચાવી ખવાય છે. મૂળની તાજી લીલી છાલ સતત જ્વરમાં તેલગી વેઠો વાપરે છે. હું માતું છું કે આ છોડનાં પ્રયોગ અંગ જલદ ઉજ્જ (Strong Stimulating) છે અને યોગ્ય સંભાળથી આપનામાં આવે તો જ્યાં જ્યાં ઉત્તેજક ઔષધો (stimulants.) અપાય છે ત્યાં ત્યાં આ બધાં અંગ વાપરી શકાય. (રૅક્સબર્ગ)

ઇન્ડીયન ફાર્માકોપીયામાં મૂલત્વક સ્વીકારાયેલી છે—તે સુગંધી, બદ્ધ, ઉજ્જ, અને જ્વરદન તરિકે તેમાં ઉદ્ભેખાયેલી છે. નળગાઇમાં અને રોગનિર્મૂકતાવસ્થામાં તેમજ બીજાં ક્ષય જેવાં દરદોમાં તે ઉપયોગી છે. મદ્રાસવાળા ડૉ. બીડી

જણાવે છે કે “હું એક પણ એવું ઔષધ જાણતો નથી કે જેમાં આ હવા જેવા એકી સાથે-સ્ટીમ્યુલન્ટ, વાતન અને બલપ્રદ-આટલા ગુણો હોય.”

સ્લીક જણાવે છે કે કાચાં ફળ અને મૂળને તેલ સાથે ઘસીને સંધિવા ઉપર લેપ તરિકે ચોપડે છે.

“છેલ્લાં ૧૨-૧૩ વર્ષથી હું આ ‘જંગલી કાલી-મિરચ’ ની મૂળત્વક વાપરું છું. જરાકેય સંકેત સિવાય હું કહી શકું છું કે હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંક અત્યુત્તમ ઔસડીયાં પૈકીનું આ પણ એક છે. તાવ રોકવા અને ઉતારવા માટે તે કવીનાઈન, સીકોનાનાં બીજાં આલ્કેહોઇડો અને વોરબર્ગના ટીકચર કરતાં ઉત્તમ તો નહિ પણ તેના બરાબરી ગુણવાળું છે; અને સ્વેદલ તરિકે તો આ પદ્ધતિ જાકેળી અથવા ‘જેમ્સ પાઉડર’ કરતાં નિઃશંક વધારે ઉપયોગી છે. વૈદ્યકીય જગતનું ધ્યાન આ અતિ ઉપયોગી દ્રવ્ય તરફ ખેંચવાની ખાસ જરૂર છે.

“જંગલી-કાલી-મિરચની મૂલત્વકના ટીકચરના ૬ ગ્રામ અથવા કવાથના ૧૨ ગ્રામ=વોરબર્ગના ટીકચરની ૧ શીશી જેટલું ઉપયોગી છે. સાદા બરી તાવમાં અથવા વિષમજ્વરના હુમલા વખતે ઉપરોક્ત બન્ને ઔષધો પૈકી ગમે તે એક ફક્ત બે જ વખત વાપરી જોવાથી સરખો જ ગુણ આપે છે. વોરબર્ગ ટીકચરની જેમ આપણુ અત્યંત પરસેવો લાવી તાવ ઉતારનાર છે, જ્યમ તાવ રોકવા માટે મોટી માત્રામાં કવીનાઈનના ડોઝ આપવામાં આવે છે, ત્યમ મોટી માત્રામાં આનો કવાથ અથવા ટીકચર દર ચાર અથવા પાંચ કલાકને આંતરે આપવાથી એવો જ ફાયદો થાય છે.

“સંપૂર્ણ ગુણુ જોવો હોય તો લાગલાગટ ૪ થી ૫ દિવસ સુધી ટીકચર કે કવાથ થોડી થોડી માત્રામાં આપવો જોઈએ. આ હવાના ટીકચર કે કવાથની સતત જ્વરમાં ઘણી જ સારી અસર છે; તાવનું જોર (Exacerbation) કમી કરે છે અને સાથે સાથે તાવ ફરીથી આવે તો પણ અટકાવે છે. પહેલાં તો આ હવા સતત જ્વરને વિષમજ્વરમાં ફેરવી નાખે છે અને પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિષમજ્વરને અટકાવી દે છે. કેટલાક મેલેરીયા અને જંગલી તાવોમાં પ્રથમ સોમલ સાથે કવીનાઈન વાપરી જોયેલી પણ તે જ્યાં નિષ્ફળ નિવડેલી ત્યાં આ હવાનો કવાથ અથવા ટીકચર આપવાથી ઉપરના તાવો પલાયન કરી ગએલા. કવાથ કરતાં ટીકચરની માત્રા ઘણી ઓછી છે એટલે ટીકચર વાપરવો સારો છે; કારણ કે તે હંમેશાં બનાવીને તાબે રાખી શકાય છે. આટલું જતાંયે કવાથ અને ટીકચરમાં જરા પણ તફાવત નથી.

“કવીનાઈન અને વોરબર્ગના ટીકચર કરતાં આ હવાની મૂલત્વક ઘણી જ સરતી છે એટલું જ નહિ, પણ દક્ષિણ હિંદનું આ એક સંધામાં સંધુ

ઓપધ છે. ૧ શેર છાલની કિંમત ફક્ત એ આના જ છે. આ ઉપરાંત કવીનાર્ધન કરતાં તે વધારે શુભ્રદ છે. કવીનાર્ધનનાં જે અનિષ્ટ પરિણામો-કાનમાં અવાજ, બહેરાશ, અને બીજાં લક્ષણો-છે તે આમાં નથી. તાવ હોય અને ન હોય તો પણ આ દવા આપી શકાય છે.

“ હાફ હલ્દર અને બરબેરીની બીજી જાતોનાં મૂળ સાથે આ દવાના મૂળની છાલનું સરખું જ સામ્ય છે. આ છતાં પણ હાફ હલ્દર કરતાં આ દવાની એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે કે કસિષ્ણ હિંદના બજારમાં જ્યારે આ ઢગલાબંધ મળી શકે છે જ્યારે હાફહલ્દરનાં મૂળ ફર ફરથી મંગાવવાં પડે છે. ”

સુધર્દીન શરીફ.

મેલબોર્ન કૉંગ્રેસ (૧૮૮૬) વખતે સર્જન કીર્તિકરે મૂળનું ચૂર્ણ બતાવીને નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું હતું-“ આ છાંડ (જંગલી-કાલી-મિરચી) કટુરોષિક હોવાથી નબળાઈમાં અપાય છે એમ મદ્રાસવાળા ડૉ બીડી જણાવે છે. મેલેરીયાના સખત હુમલાઓમાં મહેં આ ચૂર્ણ વાપરી જોયેલું છે અને આ ઉત્તમ પાચક, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર બદ્ય છે. મૂળ ચૂર્ણ ૧ ઑંસ, દશ ઑંસ ઉકળતા પાણીમાં નાખીને શીતકષાય બનાવી લેવો. ૧ થી ૨ ઑંસ-આખા દિવસમાં થઇને-માત્રા છે. ચાર વર્ષ પહેલાં ડૉ. ડીમક પાસેથી મને થોડીક છાલ મળેલી અને તે ઘણી ઉપયોગી જણાઈ હતી. મૂળમાં કટુતત્ત્વ દે-જેનો શુભ્ર અત્યાર સુધી જાણ્યામાં જ નથી. આ દવા યુરોપમાં પહેલાં ‘લાપેઝ-રૂટ’ ના નામથી પ્રચલિત હતી અને તે આમાતિસારમાં વપરાતી હતી. છાલ માટે ડૉ ડીમક કહે છે કે-“ છાલમાં મોટાં મોટાં સેલ્સ છે જે પીળાશ પડતા ચીકણા પદાર્થથી અને ઇસેન્સીયલ ઑઇલથી ભરેલાં છે. ” ”

(આસ્ટ્રેલેસીયન કૉંગ્રેસ પ્રોસીડીંગ્ઝ. પા. ૯૪૯.)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 253; N. p. 46; Brandis p. 120; Indig. Drugs p. 319.

૭૦ સીતાળ.

N. O. Rutaceæ.

નામો—સીતાળ (ગુજરાતી-હિંદી); ઇરુપંદ (બંગાલી-દારસા); સંતાળ (મરાઠી); Garden Rue-ગાર્ડન રૂચુ (અંગ્રેજી); Ruta Graveolens-રૂટા ગ્રેવીયોલેન્સ (લેટીન).

વૃક્તરૂપ—આ છાંડ પ્રાચીન કોઇ પણ અંથમાં નથી. નિધંદુરત્નાકરમાં તેનાં નામ સર્વદંડા, વીતવૃષ્ટા રાખ્યાં છે અને તેના શુભ્ર પણ આપેલા છે:—

સર્વદંડ સરા ચોખ્ખા તિલ્લા કફવિનાશિની ।

વાતનાશકરી પ્રોક્તા વિચારહૈઃ વિવલભૈઃ ॥

આ છોડ પરદેશી છે. બાગોમાં કુંડાંમાં ઉછેરવામાં આવે છે. નારંગીની માફક આના પાનમાં પણ oil-glands-તેલગ્રંથિઓ-ફેખાય છે; પણ નારંગીની glands માં એક જાતની સુગંધ હોય છે ત્યારે આ glands માં એક જાતની અણુગમતી દુર્ગંધી વાસ હોય છે આથી દીલગીરી 'Ruth of Sorrow' દર્શાવવા માટે આ છોડનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે—'By the connection between Sorrow and christian grace this was called 'The herb of grace.' " ઋતુ ઋતુનાં પાણી પીવાથી જે ખરાબ અસર થઈ હોય તે દૂર કરવાને માટે પાલેસ્ટાઈન અને સીરીયામાં આરબ લોકો સીતાખનો ઉપયોગ કરે છે; પાન ચાવે છે કે તેનો ઉકાળો કરીને પીવે છે." Fullerton.

ઉપયોગ—આ કદ મટાડે છે અને વાયુનો નાશ કરે છે. છોકરાં ભરાઈ આવ્યાં હોય ત્યારે સીતાખનાં પાન વાટીને પીવડાવે છે. આ છોડમાંથી એક જાતનું તેલ (Essential oil) કાઢવામાં આવે છે જે હવાના કામમાં વપરાય છે. આ તેલ ગર્ભાશય અને જ્ઞાનતંતુને ઉશ્કેરનાર મનાય છે અને હીસ્ટીરીયા, અવપચીડિતાત્ત્વ જેવા રોગોમાં વપરાય છે. રવ. રુનૈયાક્ષાલ દે.

નબળાત—જે બચ્ચાં સળેખમથી પીડાતાં હોય છે તેને ધુણી આપવા માટે સુકાં પાન વપરાય છે. આ પાનનું ચૂર્ણ સુગંધી દ્રવ્યો સાથે અતિસારમાં અપાય છે. તાજાં પાનનો ટીંકચર બનાવવામાં આવે છે જે પક્ષાઘાતમાં માલીસ કરવાને માટે કામ આવે છે. સંધિવાના દુખાવામાં પંચલ તરફ આનાં પાન વપરાય છે. સીતાખનાં બધાં જ અંગો ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ માટે નુકશાનકર્તા મનાય છે.

આખો છોડ અને તેલ ગર્ભાશય અને જ્ઞાનતંતુઓને ઉશ્કેરનાર છે. સીતાખ કૃમિધન પણ ગણાય છે. મોટી માત્રામાં આ ઝેરી છે (acro-narcotic poison). તાજો છોડ બહુ વખત સુધી હાથમાં રાખી મૂકવાથી અગન-બળતરા ઠાપવે છે અને હાથ લાલચોળ થાય છે—વખતે સોજો પણ થઈ આવે છે.

હીસ્ટીરીયા, નદાર્તવ, અપરમાર, શુદ્ધ, શૂળ-વિગેરેમાં સીતાખ ઉપયોગી છે. ઠાંકક તરિકે બહારથી ચોપડી થકાય. હવાની ચોખ્ખામાં તેલ સાફ છે, પણ સીતાખની આ આમવાનો પ્રચાર થયો જણાય છે. પાનનું ચૂર્ણ ૧૦ ગ્રેનથી ૧ ડાઘ સુધી તેલની માત્રા ૧ થી ૪ ટીપાં.

વૈ.ટ.

સુકાં સીતાબનાં પાંદડાંને કવાથ અને ટીંકચર વાતાતિસાર, ગુલ્મ, શૂળ અને પીડિતાર્ત્તવમાં ઉપયોગી છે. પાનનો રસ નાનાં બચ્ચાંની આંચકી ઉપર અકસીર ઉપાથ છે. મુઈદીન શરીફ.

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેંટ્સમાંથી.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૫૯૬; N. p. 45; Indig. Drugs p. 277; Indi. Medi. Plants p. 242

૭૧ તેજબલ.

N. O. Rutaceæ.

નામો—તેજસ્વિની, તેજોવતી, તેજોહા (સંસ્કૃત); તેજબલ (ગુજરાતી); તેજબલ, તિરપાની (મરાઠી); જલધરી (હિંદી); *Zanthoxylon alatum*—ઝેન્થોકઝાઇલોન અલેટમ (લેટીન).

ગુણા:—

તેજિની કફહૃદ્રોગમુખવંતાદિરોગજિત્ ।

હિક્કાગ્નિમાંઘમર્શાસિ કંઠરોગસ્ય નાશિની ॥

॥ શોદક ॥

તેજોવતી કટુસ્તિક્તા રુચ્યા દીપનપાચની ।

ઉષ્ણા વાતકફશ્વાસકાસહિધ્મામરોગજિત્ ॥

તેજસ્વિની કફશ્વાસકાસ શ્વયથુ વાતહત્ ।

પાચન્યુષ્ણા કટુસ્તિક્તા રુચિવાહ્નિપ્રદીપની ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

તેજોવતી કટૂષ્ણા ચ તિક્તા ચાગ્નિપ્રદીપની ।

પાચકા રુચિદા કંઠયા કફવાતવિનાશિની ॥

કંઠશુદ્ધિકરી પિત્તકાસશ્વાસવિષાપહા ।

હિક્કાગ્નિમાંઘમર્શાસિ મુલ્લરોગસ્યનાશિની ॥

॥ નિ. ર. ॥

ગુણુ—તેજબલ કઠ્ક, વા, ઉધરસ, શ્વાસ, મ્હોંના રોગો, દાંતના રોગ, હેડકી, મંઠાગ્નિ, આમ અને હરસ મટાડનાર તથા દીપનપાચન છે. કંઠ શુદ્ધ કરનારી છે, ગરમ છે, રૂચિકર છે અને તીખી છે.

વર્ણુન—તેજબલનાં ઝાડવાં હિમાલય તરફ થાય છે. Z. Rhetsa નામનું તેજબલને મળતું જ ઝાડ કોંકણના ઘાટોમાં થાય છે. આ ઝાડ ઘણું મોટાં થાય નિ. ૨૬.

છે. રૂખડાને કે શીમળાને જેમ થડ ઉપર કાંટા આવેલા હોય છે તેમ આ મોટા ઝાડને પણ થડ અને ડાળો ઉપર કાંટા હોય છે. પાન સામસામાં-૮ થી ૨૦ બેઝી હોય છે. ફુલ પીળાં થાય છે. આ ઝાડીનું ચિત્ર બેવું હોય તો બુઓ 'Indian Trees' (બ્રિટીશ) પાનું ૧૧૭.

“ તેજબલની છાલ આવે છે. તે છાલ રાતી અને પોચી હોય છે, તે છાલમાં કાંઈ ઝગે છે ”—આમ કતોબદ્ધ લખે છે. આ ઝાડની થણી જાતો થાય છે. શોઢલ નિબંધમાં એને અશ્વત્થા, વિઢાલમ્બી, સુવર્ણનાકુલી વિગેરે નામો-વિશેષણો લખાડેલાં છે.

વક્તવ્ય—ચરકે સુખરોગમાં ચાર જગોએ અને સુશ્રુતે એકાદ વખત સુખરોગમાં તેજેવતીને ઉલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. અરોચકમાં, ઉરુસ્તંભમાં ચરકે તેજેવતીને ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુખશોધન તરિકે તેજેવતી ચરકમાં બહુ જગોએ યોજાયલી જણાય છે. એની છાલને શિરાવિરેચનમાં ગણાવી છે. કટુ-સ્કંધમાં ગણાવી છે.

સુશ્રુતે વણશોધનમાં; નાડીવણમાં, કુષ્ઠમાં અને દુષ્ઠવણમાં તેજેવતી બીજાં દ્રવ્યો સાથે યોજેલી છે. અર્થાત્ સુશ્રુતે શોધન તરિકે તેજેવતીને માણેલી છે. મૂઢગર્ભમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે તેજેવતી પણ યોજાયલી છે. જ્વરમાં અભ્યંગ તેલમાં એ પણ છે. અતિસારમાં પણ પાઠા વિગેરે સાથે યોજાયલી છે.

હિમાલય તરફ થતાં વૃક્ષો ભોવાની તક મળે તો જ આવાં ઝાડોને ખુલાસો થઇ શકે ખરો. ટીકાકાર ઉલ્લેખ તેજેવતીનો અર્થ કાસમદ્નિકા કરે છે. મધવા બિડોળ એના જેવું આ નથી ? કેટલાક તો આપણા કાગડોળીયાને જ કાકમર્દનિકા માની લઇ એને જ તેજેવતી માને છે.

ઉપયોગ—બીજ અને છાલ સુગંધી અને બલકારક છે. તાવમાં, અતિ-સારમાં, અને કાલેરામાં વપરાય છે. આનું ફળ તેમ જ ડાળીઓ અને કાંટા સુદ્ધાંત દંતશુદ્ધમાં વપરાય છે—તે પાચક અને વાતફળ પણ છે. મચ્છીને મારવા માટે આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ તેમ જ આ જાતનાં બીજાં ઝાડની છાલમાં ‘ખરખેરીન’ છે એમ કનૈયાલાલ દે જણાવે છે.

ઇન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 249, ૩. નિ. પા. ૧૨૮; Indig Drugs p. 331.

७२ लीयु.

N. O. Rutaceæ

नाभे—जंजीरम्, दन्तशठम्, निम्बुकम्, लिम्पाकः (संस्कृत); लीयु, कागदी
(भराडी डिंदी); डिमुनेतुस् (क्षरसी); लेयु (अंगाली); Lemon-
न (अत्रिल); Citrus Acida अथवा Lemonum Acidum (लेटीन).

II:— .तृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्वासनिवारणम् ।

वातश्लेष्मविबन्धघ्नं ' जम्बीरं ' गुरु पित्तलम् ॥

॥ च. नि. ॥

मधुरो ' मधुजम्बीरो ' शिशिरः कफपित्तजित् ।

अर्शोघ्नः तर्पणो वृष्यः श्रमघ्नः पुष्टिकारकः ॥

॥ च. नि.; रा. नि. ॥

जम्बीरस्य ' फलं ' रसेऽम्लमधुरं वातापहं पित्तकृत् ।

पथ्यं पाचनरोचनं बलकरं बल्लः विवृद्धिप्रदम् ॥

पक्वं चेन्मधुरं कफार्तिशमनं पित्तास्रदोषापनुत्

वर्ण्यं वीर्यविवर्धनं च रुचिकृत् पुष्टिप्रदं तर्पणम् ॥

निम्बूफलं प्रथितमम्लरसं कटूष्णम्

गुल्मामवातहरमग्निविवृद्धिकारि ।

चक्षुष्यमेतदथ कासकफार्तिकण्ठ-

विच्छर्दिहारि परिपक्वमतीव रुच्यम् ॥

॥ रा. नि. ॥

' निम्बूकं ' कृमिसमूहनाशनम्, तक्ष्णमम्लमुदरग्रहापहम् ।

वातपित्तकफशूलिने हितम्, कष्टनष्टरुचिरोचनं परम् ॥

त्रिदोषवह्निक्षयवातरोगनिपीडितानां विषविह्वलानाम् ।

मन्दानले बद्धगुदे प्रदेयं विसूचिकायाम् मुनयो वदन्ति ॥

' मिष्टानिम्बूफलं ' स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत् ।

गररोगविषध्वंसि कफोत्क्लेशि च रक्तहृत् ॥

' स्वल्पजम्बीरिका ' तद्वत् तृष्णाच्छर्दिनिवारणी ॥

॥ भा. प्र. ॥

- ચક્રદત્ત— ૧ અમ્લપિત્તે—જમ્બીરસ્વરસઃ પીતઃ સાથં હન્યમ્લપિત્તકમ્ ॥
- ભાવપ્રકાશ— ૨ ઘૃતસ્યપરિપાકાય—ઘૃતસ્ય પરિપાકાય જમ્બીરસ્ય રસો હિતઃ ।
- વૈદ્યમનોરમા— ૩ મસૂરિકાપ્રાદુર્ભાવે—જમ્બીરનીરપરિપીતગુહં નરાણામ્ । આરમ્ભ-
કાલસમયેષુ મસૂરિકાર્તિમ્ ॥ સઘઃ શમં નયતિ ગોપયસા
પ્રમાતે..... ॥
- ૪ કર્ણશૂલે—જમ્બીરનીરગૃતતૈલમપિ પ્રશસ્તમ્ । કર્ણે સજ્જ-
લિનિ રહસ્યપરાઙ્મુખે ચ ॥

વૈદ્યકમાં લીંબુનો ઉપયોગ—

- ચક્રદત્ત— ૧ અમ્લપિત્તમાં—લીંબુનો રસ પીવાથી અમ્લપિત્ત મટે છે.
- ભાવપ્રકાશ— ૨ લીંબુ અજીર્ણ થયું હોય તો—લીંબુનો રસ પીવો.
- વૈદ્યમનોરમા— ૩ શીતળા નીકળે એવું લાગે તો—લીંબુના રસથી ગોળને
ઘણી ભાવનાઓ આપવી. આ ગોળ શીતળાની શરૂઆતમાં
ગાયના દુધ સાથે પીવાથી શીતળાની પીડા મટે છે.
- ૪ કાનના ચરકામાં—લીંબુના રસમાં પકાવેલા તેલનાં કાનમાં
ટીપાં નાખવાથી કર્ણશૂલ મટે છે.

વક્તવ્ય—લીંબુના ઘણા લેદો નિઘંટુઓમાં જણાય છે. જંબીર, મધુ-
જંબીર, બૃહજંબીર, સ્વદપજંબીર, વિગેરે લેદો જાણીતા પણ છે. આ સિવાય
બીબેઈ (માતુલું), નારંગી, મોસંબી—એ બધી પણ લીંબુની જ જાતો મના-
યલી છે. લીંબુની નોખી ચિકિત્સા પણ પ્રચલિત થઈ છે. આપણા હંમેશના
ખોરાકમાં લીંબુનો છટથી ઉપયોગ કરવો ફિતાવડ છે. લીંબુનું શરબત પણ
સાફ છે. ચરકમાં લીંબુના શુષ્ક નીચે મુજબ છે:—

રોચનો દીપનઃ તીક્ષ્ણઃ સુગન્ધિઃ મુલ્લજ્વોષનઃ ।

જમ્બીરઃ કફવાતઘ્નઃ કૃમિઘ્નો મુક્તપાચનઃ ॥

સુ-૨૭-૧૬૧.

ઉદ્દેશ—૩. નિ. પા. ૩૭૬; N. p. 48; Indig Drugs p. 88.

૭૩ નારંગી

N. O. Rutaceæ.

નામો—નારંગઃ, નાગરંગઃ, પેરાવતઃ (સંસ્કૃત); નારંગી (ગુજરાતી); નારિંગ (મરાઠી); નારંગી (હિંદી); Orange-ઑરેન્જ (અંગ્રેજી); Citrus aurantium- સાઇટ્રસ ઑરેન્સીયમ (લેટીન).

ગુણા:—

નારંગમુષ્ણમશ્નં ચ ગુરુ વાતહરં સરમ્ ।

કફપિત્તાશ્વકૃત્ત યસ્તુ સ્વાદ્મશ્નં વિશદં ગુરુ ॥

સુગંધિ દુર્જરં રુક્ષં હૃદયં મારુતનાશનમ્ ॥

॥ ગ. નિ. ॥

અમ્લં સમધુરં હૃદયં વિશદં મક્તરોચનમ્ ।

વાતઘ્નં દુર્જરં પ્રોક્તં ' નાગરજ્ઞ ફલં ' ગુરુ ॥

॥ ઘ. નિ. ॥

નારંગં મધુરશ્ચાશ્નં ગુરુષ્ણં ચૈવ રોચનમ્ ॥

વાતામક્રમિશૂલઘ્નં શ્રમહ્નલ્લરુચ્યકમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

નારંગસ્ય ફલં બલં ચ કુરુતે સુસ્વાદુ હૃદયં લઘુ

શ્રેષ્ઠં વહ્નિકરં વિદાહશમનં મુક્તાન્નપાકપ્રદમ્ ।

સર્વારોચકનાશનમ્ શ્રમહરં વાતાપહં પુષ્ટિદમ્

મુક્તાપિ પ્રતિમશ્નિતં ન કુરુતે કિંચિદ્વિકારં નૃણામ્ ॥

॥ સુલેખદેવઃ ॥

અમ્લં સમધુરં હૃદયં વિશદં મક્તરોચનમ્ ।

વાતઘ્નં દુર્જરં પ્રોક્તં નારંગસ્ય ફલં ગુરુ ॥

સુશ્રુત-સુ-૪૬-૧૬૧.

દુર્જરં વાતશમનં નાગરજ્ઞફલં ગુરુ ॥

ચરક. સુ-૨૭-૧૫૦.

ગુણુદોષ—નારંગી સ્વાદે ખટમધુરી હોય છે; બળકારી છે, સ્વાદિષ્ટ છે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર છે, આધેહુ પચવનાર છે; વાયુ, આમ, કૃમિ અને શૂલને મટાડનાર છે. થાકને દૂર કરે છે. વાતઘ્ન છે, પશુ પચવામાં સહેજ ભારે છે એમ પ્રાચીન લેખકોનો અધાનો મત લાગે છે.

વક્તવ્ય—નારંગી ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે. ઘણી જાતો હોય છે. વિદાયતી ફવાઓમાં ‘ ઍકવા ઍરેન્સી ફ્લોરીસ ’ નામની દવા એ કુલનું પાણી જ છે. એવી રીતે તેલ પણ વપરાય છે. હિંદુસ્તાનમાં કડવી નારંગી (Bitter orange fruit) થતી નથી. નારંગીનો શરબત ઠીક બને છે. ચરકસુશ્રુતમાં સ્વતંત્ર ઉપયોગ જણાયો નથી.

ઉદ્દેશ્ય—Indi. Medi. Plants p. 269; રૂ. નિ. પા. ૩૮૨; N. p. 49.

૭૪ ખીએરું

N. O. Rutaceæ.

નામો—માતુલંગા; વીજપૂરક; મધુલુક્ક (સંસ્કૃત); ખીએરું (ગુજરાતી); મહાલુંગ (મરાઠી); ખીએરા (હિંદી); Citrus medica-સાઇટ્રસ મેડીકા (લેટીન).

ગુણા:—

શ્વાસકાસારુચિહરં તૃષ્ણાઘ્નં કण्ठशोधनम् ।
 લઘૂષ્ણં દીપનં હૃદયં માતુલુક્કમુદાહતમ્ ॥
 ત્વક્ તિક્તા દુર્જેરા તસ્ય વાતક્રમિકફાપહા ।
 સ્વાદુ શીતં ગુરુ ક્ષિપ્તં માંસં મારુતપિત્તજિત્ ॥
 મેઘ્યં શૂલાર્ષિહૃદિઘ્નં કફારોચકનાશનમ્ ।
 દીપનં લઘુ સંગ્રાહિ ગુલ્માશોષ્ણંતુ કેસરમ્ ॥
 હૃદયં વર્ણકરં રુચ્યં રક્તમાંસબલપ્રદમ્ ।
 શૂલાર્જર્ણવિબન્ધેષુ મન્દાગ્નૌ કફમારુતે ॥
 અપચીશ્વાસકાસેષુ રસઃ તસ્યોપયુજ્યતે ।
 રસોઽતિમધુરો હૃદ્યો વીર્યપિતાનિલાપહઃ ॥
 કફક્રુદ્ધર્જેરા પાકે માતુલુંગજટા કટુઃ ।
 મૂલઞ્ચૈવ કૃમીન્ હન્તિ પુષ્પવીજઞ્ચ ગુલ્મજિત્ ॥
 ચેતોહારી રસેન પ્રથયતિકટુતામમ્લતાઞ્ચાપિ ધષ્ટે
 હ્રદ્રોગોદાનગુલ્મશ્વસનકફહરઃ ક્ષીહકોપાપહન્તા ।
 વીર્ય્યાદર્શીસિકાસપ્રહ્ણીમપહરત્યશ્નિકૃત્ પાચનોઽયમ્
 સંધષ્ટે રક્તપિત્તં પરિણતિ સમયે કેસરો માતુલુંગ્યાઃ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

बीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासक्षमनं पाचनञ्च ।
कण्ठशोधनपरं लघु हृद्यं दीपनं च रुचिकृत् पाचनञ्च ॥
बालं पित्तमरुत्कफास्त्रकरणं मध्यञ्च तादृग्विधम् ।
पर्कं वर्णकरञ्च हृद्यमथ तत्पुष्पाति पुष्टिबलम् ॥
शूलाजीर्णविबन्धमारुतकफश्वासार्धिमन्दाग्निमित्
कासारोचकशोकक्षान्तिदमिदं स्यान्मातुलुङ्गम् सदा ॥

॥ रा. नि ॥

मातुलुङ्गरसः पार्श्ववस्तिशूलकफारुचीन् ।
वातं च श्वासकासं च छर्द्दि चैव विनाशयेत् ॥
बीजमुष्णं कृमिहरं दुर्जरं गर्भदं तथा ।
मदमूर्च्छाभ्रमकरं वातश्लेष्मविनाशनम् ॥
मज्जा स्वादु स्तिक्तबल्या दीपनाऽनिलपित्तजित् ।
लुंग्याजटा विषूच्यशकृमिशूलविबन्धनुत् ॥
कुसुमं रक्तपित्तघ्नं शीतलं ग्राहि वातनुत् ॥

॥ शोढलः ॥

चरक—

- १ गुल्मानाहयोः—चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितेन रसेन वा ।
कुर्याद्वर्तिः सगुडिका गुल्मानाहार्तिशान्तये ॥ चि-अ-१.
- २ पित्तं स्वमाशयमाननाय—मातुलुङ्गरसं क्षौद्रं पिप्पलीमरिचा-
न्वितं । सनागरं पिबेत् पित्तं तथास्यैति स्वमाशयम् ॥

चि-अ-२१.

सुश्रुत—

- ज्वरकृते आस्यवैरस्ये—केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।....
वैरस्ये धारयेत् कल्कम् ॥ ऊ. अ. ३९.
- ४ रक्तपित्ते—मूलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्ग्याः पिष्ट्वा पिबेत् तण्डु-
लधावनेन ॥ ऊ. अ-४७.

वाग्भट—

- ५ कर्णशूले—रसेन बीजपूरस्य पूरयेत् ॥ ऊ. अ-१८.

तारीत—

- ६ पित्तज्वरिणः पिपासायाम्—केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धव
संयुतम् । पेप्यमानं तालुलेपः सद्यः पित्तनृषापहः ॥ चि-अ-२.

૭ શર્કરાયામ્—યો માતુલુંગિકામૂલં પિબેત્ પર્યૂષિતામ્બુના ।
તસ્યાન્તઃશર્કરોદ્ધૂતં દુઃખં સઘો વિલીયતે ॥ ચિ-અ-૨૯.

૮ વાતવિસર્પે—માતુલુંગરસેનાપિ ધાવનં વાતસર્પિષુ ॥

૯ પિત્તજે શિરોરોગે—કેસરૈ માતુલુંગસ્ય પિત્તજે શીરલેપનમ્ ॥

૧૦ ગુર્વિણીનામરુચૌ—....સકટુકં માતુલુંગસ્ય કેસરમ્ । માર્જનં
દન્તજિહ્વાસુ ગણ્ડુપશ્ચોષ્ણવારિણા । ગુર્વિણીનાઞ્ચ સર્વાસામ્
અરુચિઞ્ચ નિયચ્છતિ ॥ ચિ. અ. ૫૦

ચક્રદત્ત—

૧૧ વાતભવે—વીજપૂરકમૂલસ્ય ઘૃતેન સહ પાયયેત્ । જયેદ્વાતભવં
શૂલં કર્ષમેકં પ્રમાણતઃ ॥

૧૨ પાર્શ્વહૃદ્બસ્તિશૂલે—માતુલુંગરસો વાપિ....સક્ષારો મધુનાપીતઃ
પાર્શ્વહૃદ્બસ્તિશૂલનુત્ ॥

૧૩ મસૂરિકા પાચનાર્થમ્—સૌવીરેણ તુ સંપિષ્ટં માતુલુંગસ્ય કેસરં ।
પ્રલેપાત્ પાચયત્યાશુ દાહઞ્ચાશુ નિયચ્છતિ ॥

ભાવપ્રકાશ—

૧૪ હિકાસુ માતુલુંગરસઃ—મધુસૌવર્ચલોપેતં માતુલુંગરસં પિબેત્ ॥

વંગસેન—

૧૫ વમને—માતુલુંગરસો લાજાશર્કરા મધુસંયુતઃ પિપ્પલીતૂર્ણસંયુક્તઃ
શ્રેષ્ઠઃ હર્દિનિવારણઃ ॥

૧૬ કૃમિદન્તરુજાયામ્—વીજપૂરકમૂલસ્ય વાકૂચીનાં તથૈવ ચ ।
ભાગાભ્યાં તુ સમં કૃત્વા પિટ્ટા વર્તિન્તુ કારયેત્ ॥ ૧૫૧ રદસ્થવર્તિસ્તુ
દન્તૈર્દન્તૈર્નિર્પીડયેત્ ॥ સઘોઽવસ્થિત માત્રા તુ કૃમિદન્તરુજાપહા ॥

વધુન—બીજેરાનાં ઝાડ બગીચામાં ઉછેરવામાં આવે છે. તેનાં પાન,
ફુલ લગભગ લીંબુને મળતાં હોય છે. બીજેરાને ઘણાખરા ઓળખે છે તેથી તેની
ઓળખાણની જરૂર નથી. સુરત જિલ્લામાં દરેક બાગોમાં તે થાય છે.

વૈદ્યકમાં બીજેરાનો ઉપયોગ

અરક—

૧ જોળો અને આફરે. ચઢથો હોય ત્યારે—બીજેરાના
સૂકવેલા ગર્ભાંતુ ચૂર્ણ કરી તેને બીજેરાના રસની ભાવના
આપી વાટ બનાવી લેવી. એ વાટ જોળા અને આફરાવાળા
ફરદીને શુદ્ધામાં પહેરાવવી. શુદ્ધ શેગીને આની જોળીઓ

બનાવીને ખાવા પશુ આપવી. (બીજોરાના મૂલની છાલનું ચૂર્ણ પશુ વાપરી શકાય.) ચિ. અ. ૫

૨ પિત્તને પોનાના સ્થાનમાં લાવવા માટે—બીજોરાનો રસ, મધ, લીંટીપીપર અને મરી-પીવાથી પિત્ત સ્વઆશયમાં આવી જાય છે. ચિ. અ. ૨૧

સુશ્રુત—

૩ તાવમાં મ્હોંમાં અમી નથી રહેતી તે માટે—પાકા બીજોરાની કળીઓ (કેસર) મધ, અને સિંધાલુષ સાથે મેળવીને મ્હોંમાં—તે લુગદી રાખવી. જી. અ. ૩૬

૪ રક્તાપિત્તમાં—બીજોરાના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ અને પુલનું ચૂર્ણ—બન્ને સરખા વજનમાં મેળવી લઈ, ચોખાના ઘોવણ સાથે પીવાથી રક્તાપિત્ત મટે છે. જી. અ. ૪૭

વાગ્ભટ—

૫ કાનના ચસકામાં—બીજોરાના ફળના રસનાં કાનમાં ટીપાં નાખવાં. જી. અ. ૧૮

હારીત—

૬ પિત્તજ્વરવાળાને તૃષા બહુ લાગે છે તે માટે—બીજોરાની કળીઓ (કેસર) મધ અને સિંધાલુષ સાથે વાટીને તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી તુરત જ તરસ છીપાવી દે છે. ચિ. અ. ૨

૭ પેસાબમાં રેતી જતી હોય તે માટે—જે માણસને પેસાબમાં રેતી જતી હોય તે માણસે બીજોરાના મૂલની છાલનું સૂક્ષ્મચૂર્ણ રાતના વાસી પાણી સાથે પીવું. અંદરના ભાગમાં રેતી જામવાથી જે દરદ થાય છે તે દરદ આ પ્રયોગથી તુરત જ શાંત થઈ જાય છે. ચિ. અ. ૨૯

૮ વાતજન્ય રતવામાં—બીજોરાના રસથી રતવાવાળો ભાગ ઘોવો.

૯ પિત્તજન્ય શિરોરોગમાં—પિત્તના દોષને લીધે માથું દુખવા આવ્યું હોય તો બીજોરાના કેસરનો માથા ઉપર લેપ કરવો.

૧૦ ભારે છેડાવાળી સ્ત્રીની અફિય માટે—બીજોરાની કળીઓ સહેજ મરી છાંટીને ઠાંત અને છલ ઉપર ઘસવી; તેમ જ તે કળીઓને ગરમ પાણીમાં મીલાવી કંઈને તે પાણીનો ગંદૂષ મ્હોંમાં રાખવો. સર્વ પ્રકારની અફિય આથી મટે છે. મ્હોંમાં અમી આવે છે. ચિ. અ. ૫૦

- ચક્રદત્ત— ૧૧ વાતજન્ય શૂળમાં—ખીજેરાના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ તોલો
૧. ઘી સાથે પી જવાથી શૂલ મટી જાય છે.
- ૧૨ પડખામાં, હૃદયમાં અને બરિતમાં શૂળ મારતું હોય
તેમાં—ખીજેરાનો રસ, જવખાર અને મધ—પીવાથી ઉપર
જણાવેલાં શૂળ મટે છે.
- ૧૩ શીતળા પકવવા માટે—ખીજેરાનાં કેશર (કુમળી કળીઓ)
ખાટી કાંલ સાથે વાટીને ચોપડવાથી શીતળાના ફોલા
વહેલા પાકી જાય છે અને બળતરા પણ શાંત પડી જાય છે.
- ભાવપ્રકાશ—૧૪ હેડકીમાં—ખીજેરાનો સ્વરસ, મધ અને સંચળ મેળવીને પી
જવાથી હેડકી બેસી જાય છે.
- બંગસેન—૧૫ ઉલટીમાં—ખીજેરાનો રસ, લાલ (હાંતરની ધાણી) સાકર,
પીપર અને મધ સાથે મેળવી ખાટી જવાથી ઉલટી શમી
જાય છે.
- ૧૬ દાંતમાં પડેલા કરમ (જીવ)થી થતી વેદનામાં—ખીજે-
રાનાં મૂળનું ચૂર્ણ તેમ જ બાકુચીનું ચૂર્ણ—બન્ને સરખે
વજને લઇને તેની પાણીમાં વાટીને વાટ કરવી. આ વાટ
(વાર્ષી:) દુખતા દાંત આગળ રાખવાથી અને દાંત વડે વારંવાર
ચાવવાથી—કૃમિજન્ય દાંતરોગની વેદનાને મટાડે છે.

વક્તવ્ય—હવે અને ઈફ્ફ્ર દશેમાનિમાં ચરકે માતુલુંગનો ઉલ્લેખ કરેલો
છે. સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૭ માં તેના ગુણ પણ વર્ણવેલા છે. સુશ્રુતે પણ
તેના ગુણોનું ઠીક વર્ણન કરેલું છે. (સ. અ. ૪૬) ધન્વંતરિનિધંદુકારે
બરાબર તે જ શબ્દો ઉતારેલા છે. આથી ધણાને એમ માનવાનું કારણ
મળે છે કે સુશ્રુતસંહિતાનો લેખક અને ધન્વંતરિ નિધંદુનો લેખક—બન્ને એક
જ હોવા જોઈએ.

Actions and Uses—The juice, rind of the fruits and volatile oil are used in medicine. The peel is bitter tonic and stomachic, used for flavouring tinctures and infusions. It is also stimulant and carminative, given in indigestion, flatulence and as a corrective to purgatives. It is also extensively used to disguise the taste of medicines such as quinine, &c. The lemon juice is refrigerant, cooling and antiscorbutic, analogous to orange juice, but it contains more citric acid, less syrup and hence called acid of lemon.

is. The juice taken internally enters the blood as alkaline citrate, potassium salts and phosphoric acid. The citrates are partially oxidized into carbonic acid and water. The potassium salts and phosphoric acid act upon the red corpuscles. They precipitate citric acid and thus promote the formation of calculi. If long continued the juice or citric acid impairs digestion and impoverishes the blood. It is supposed to dissolve organic matters in the system; hence used in the treatment of atheroma. The fresh juice is useful in scurvy. It is an ingredient in many refrigerent and urctic effervescent drinks, used allaying febrile heat and thirst, lessening restlessness promoting the action of the skin and bowels. It is given in inflammatory affections and in dyspepsia with vomiting. Its power of conveying alkalies into the blood renders it useful in acute rheumatic affections, sciatica, lumbago &c; also given in obesity in large quantities with good results. It is often used with potassium bicarbonate and honey by the natives as a gargle in Diphtheria and sore-throat. Externally it relieves itching if applied in sun-burn, and to check post-partum hemorrhage. The essential oil is a stimulating liniment for the relief of Rheumatic pains. The juice of baked lemon is used in various affections and to stop diarrhoea.

(R. N. Khory II, pp. 125-26).

ભાવાર્થ—બીજરાનાં બધાં જ અંગો દવામાં વપરાય છે. બીજરાનાં સર ટીંકચર્સ અને કવાથોને સુગંધી આપવા માટે વપરાય છે. તે ઉબ્બ અને તાલ હોવાથી અજીર્ણ, શુદ્ધ વિગેરેમાં તેમ જ રેચની દવાઓમાં રેચક દવાઓની સુગંધ ઓછી કરવા માટે વપરાય છે. કવીનાઇન જેવી દવાઓને સ્વાદ પાવવાને માટે તે વપરાય છે. બીજરાનો રસ ઠંડો, સ્કર્વીને અટકાવનારો અને લક્ષ્મીત આપનારો છે. નારંગીના રસ જેવો જ તે છે; પણ નારંગી કરતાં ૧૧માં સાઇટ્રીક એસીડનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, સીરપનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. બીજરાનો રસ ખોરાક તરિકે લેનાથી લોહીમાં તે પોટાસીયમ સાલ્ટ્સ અને સ્ક્રીક એસીડ વિગેરે દ્વારા રૂપાંતરિત થઇને મળે છે. સાઇટ્રેટ્સ ઉપર ૧૧કસીજનની ક્રિયા થાય છે અને તેથી કારબોનીક એસીડ અને પાણી બુદ્ધાં ઉ છે. પોટાસીયમ સાલ્ટ્સ અને ફાસ્ફરીક એસીડ લોહીનાં રક્તકણો ઉપર પણ અસર કરે છે. આ રસના સેવનથી યુરીક એસીડ મૂત્રમાંથી બહાર નીકળે અને તેથી અશ્મરીસંચય થવા સંભવ છે. લીંબુના રસના લાંબા સેવનથી

પાચનક્રિયા અને લોહી બન્નેમાં વિકૃતિ થાય છે. શરીરની અંદર થયેલાં ગડ-ગુંબડ વિગેરેને તે ઓગાળી નાખે છે અને તેથી તે અછીલાદિ રોગમાં (atherma) હિતકર છે. સ્કર્વી (નાવિક રક્તપિત્ત)માં રસ ઉપયોગી છે. જ્વરમાં તૃષ્ણા લાગી હોય અથવા પ્રદાહની પીડા હોય તેમાં લહેજતહાર પીણા તરિકે ઉપયોગી મનાયલું છે. ચામડી વાટે તેથી પરસેવો, અને પેસાબ વાટે પેસાબ બહાર કાઢે છે. લોહીમાં અમ્લપ્રતિયોગી તરવો (alkalies) ઉમેરવાની તેની શક્તિને લીધે તે સંધિવામાં, ગૃધ્રચીમાં, કટીશુલમાં અને બીજાં વાતરોગમાં સાફ કામ કરે છે. મેઢવૃદ્ધિમાં મોટી માત્રામાં તે ઉપયોગી છે. લીંબુનો રસ, જવખાર અને મધ સાથે ગળાનાં દરદોમાં અને મ્હોમાં ચાંદીઓ પરી હોય તેમાં ઠોંગળા કરવા માટે વપરાય છે. તડકાને લીધે લુ લાગી હોય તેમાં અને ખુજલીમાં બાહ્યોપચાર તરિકે રસ વપરાય છે. પ્રસવાન્ત રક્તસ્રાવ માટે પણ રસ હિતકર છે. આનું તેલ સંધિવાના દુઃખાવા માટે ઉત્તમ લેપની ગરજ સારે છે.

(ખેરી. ભા. ૨. પા. ૧૨૫-૬)

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 265.

ઉપ કોડી

N. O. Rutaceæ.

નામો—કપિત્થ, દધિત્થ, દધિફલ, (સંસ્કૃત); કોડું (ગુજરાતી); વુડ એપલ Wood apple (અંગ્રેજી); *Feronia elephantum* ફેરોનીયા એલીફેન્ટમ (લેટીન).

પરિચય—

કપિત્થકે દધિત્થસ્તુ ગ્રાહિફલમુંગધિકઃ ।

અક્ષશસ્યો દધિફલઃ ચિરપાકી કપિપ્રિયઃ ॥

ગંધપત્રઃ પુષ્પફલો કંટી દંતશઠસ્તયા ॥

ગુણાઃ—

કપિત્થમામમસ્વર્થ કફખનં ગ્રાહિ વાતહમ્ ।

કફાનિલહરં પક્કં મધુરામ્લરસં ગુરુ ॥

સ્વાસકાસારુચિહરં તૃષ્ણાધનં કઠશોધનમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

કપિત્થો મધુરામ્લશ્ચ કષાયસ્તિક્તશીતલઃ ।

વૃષ્યઃ પિત્તાનિલં હન્તિ સંપ્રાહી વ્રણનાશનઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

कपित्थमामं संग्राहि कषायं लघु लेखनम् ।
पक्वं गुरु तृषाहिकाशमनं वातपित्तजित् ॥
स्यादल्पं तुवरं क.प. शोधनं ग्राहि दुर्जरम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

कपित्थमामं कण्डूघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम् ।
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥
तदेव पक्वं दोषघ्नं गुरु ग्राहि विषःपहम् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

हिकाकासं नाशयति बीजञ्च हृद्द्वयथापहम् ।
शीर्ष्वथ विषञ्चैव विसर्पञ्चैव नाशयेत् ॥
बीजतैलञ्च तुवरं ग्राहकं स्वादुपित्तनुत् ।
आखोः विषं कफञ्चैव हिकां वाग्निञ्च नाशयेत् ।
विषनाशकरं पुष्पं पर्णं वान्त्यतिसारजित् ।
हिकां नाशयतीत्येवं प्रोक्तं पूर्वं महर्षिभिः ॥

॥ नि. र. ॥

कपित्थं विषकण्टघ्नमामं संग्राहि वातलम् ।
मधुराम्लकषायत्वात्सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥

॥ चरकः ॥

चरकः—

१ अर्शःसु-दधित्याबिल्वयूषम्वा ॥ चि. ९
२ हिकायाम्-पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसौ घ्रात्राकपित्थयोः ॥
चि. अ-२१.

३ कण्टगतविषे-कपित्थमामं ससितक्षौद्रं क.प.गते विषे ॥

चि. अ-२९.

४ रक्तपित्ते-पत्रकल्कौ घृते भृष्टौ राजादनकपित्थयोः । पित्ता-
निलहरौ पैते सर्वज्ञैवात्रपित्तजित् ॥ चि. अ-४.

सुश्रुतः—

५ विषसंसृष्टाङ्गनविकारे-कपित्थमेवधृन्त्याश्च दुष्पं....॥ क. अ-१

૬ ચમને-દધિત્થરસસંયુક્તાં વિપ્પક્લીં માલિકાન્વિતામ્ । મુહુર્મુહુ-
ર્નેરો લીલા હર્દિમ્યઃ પ્રતિમુચ્યતે ॥ ડ અ. ૪૯.

૭ ન્યચ્છવ્યજ્ઞનીલિકાસુ-કપિત્થરાજાદનયોઃ કલ્પકં વા હિત-
મુચ્યતે ॥ ચિ. અ-૨૦.

વાગ્મટઃ— ૮ કફજર્ણરોગે-રસેન કપિત્થમ્ય ચ પૂરયેત્ ॥
ચિ. અ-૧૮.

૯ કફજે ચમને-સ્વાદેત્ કપિત્થં સચ્ચોષમ્ ॥ ચિ. અ-૬.

ભાવમ્વાશ— ૧૦ પ્રવાહિકાયામ્-ધાતર્કીચદરીપત્રં કપિત્થં । એકતાં
દધ્ના પિબેત્ પ્રવાહિકાર્દિતઃ ॥

શોઢલ— ૧૧ નચનેત્રકાંપે-.... દધિત્થ ॥ પ્રત્યેકશો મધુયુતઃ સ્વ-
રસોઽજ્ઞનેન । કોપં નવં નયનયોઃ સહસૈવ હન્તિ ॥

૧૨ કફપિત્તમેહે-કપિત્થપુષ્પાણિ ચ ચૂર્ણિતાનિ ક્ષૌત્રેણ લિહ્યાત્કફ-
પિત્તમેહી ॥ (પ્રમેહાધિકારે).

૧૩ અરોચકેષુ-ષાઢવશ્ચ કપિત્થાનાં સચ્ચોષમમ્નુશર્કરઃ । અરોચકેષુ
સર્વેષુ પ્રશસ્તો ધારિતો મુલે ॥

ચંગસેન— ૧૪ પ્રદરે-કપિત્થવેણુપત્રાણ સમમેકત્ર પેષયેત્ । મધુના સહ-
દાતવ્યં તામ્રપ્રદરનાશનમ્ ॥ (સ્ત્રીરોગાધિકારે).

વૈદ્યમનોરમા— ૧૫ હિક્કાયામ્-કપિત્થપત્રાણિ વિમર્દિતાનિ હિક્કાસુ નિઘ્રેત્ ॥
વૈદ્યક્રમાં કોઠીને ઉપયોગ.

ચરક— ૧ હરસમાં-કોઠાનો અને ખીલાનો યૂષ (રાખડી) આપવો
ચિ. ૯.

૨ હેડકીમાં-આંખાનો અને કોઠાનો રસ પિયર અને મો
સાથે પીવાથી હેડકી મટે છે. કોઠીનો રસ એકલા મધ અને
પીયર સાથે લેવાથી પણ હેડકી મટે છે. ચિ. અ. ૨૧

૩ કંઠમાં ઝેર ગળ્યું હોય તો-કાચા કોઠાનો ગર્ભ સાકર અને
મધ સાથે ચાટવો. ચિ. ૨૫

૪ રક્તપિત્તમાં-રાયણ અને કોઠીનાં પાનના કલ્કને ઘીમ
સેકીને ખાવાથી સર્વ પ્રકારનાં રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. ૪

- સુશુત—** ૫ અંજનમાં કોઈએ વિષ આપ્યું હોય તો—કોઠીનાં ફુલનો રસ આપવો. ક. ૧
- ૬ ઉલટીમાં—કોઠીના પાનનો રસ પીપર અને મધ સાથે વારંવાર ચાટવાથી ઉલટીમાંથી મુક્ત થવાય છે. જિ. ૪૮
- ૭ ન્યસ્છન્નમંગ નીલિકામાં—કોઠીનાં પાન અને રાયણનાં પાનનો રસ ચોપડવો. ચિ. ૨૦
- વાગ્લટ—** ૮ કફજન્ય કાનના રોગમાં—કોઠીના પાનના રસથી કાન પૂરી દેવો. ચિ. ૧૮
- ૯ કફજન્ય વમનમાં—કોઠીના ગર્ભમાં ત્રિકટુ મેળવીને ખાવું. ચિ. ૬
- ભાવમકાશ. ૧૦** મરડામાં—ધાવડીનાં, બોરડીનાં અને કોઠીનાં—ગમે તે એકનાં પાન ફાંઈ સાથે પીવાથી મરડામાં આરામ મળે છે.
- શોઢલ—** ૧૧ આંખ જોશથી ઉઠી આવી હોય તો—કોઠીના પાનના રસમાં તેટલું જ ચોકણું મધ ઉમેરીને તેનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાં—તુરત જ વેદના મટી જશે.
- ૧૨ કફપિત્તપ્રમેહમાં—કોઠીનાં ફુલનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું.
- ૧૩ અરૂચિમાં—પાકા કોઠીનો ખાડવ બનાવી તેમાં ત્રિકટુ, મધ, સાકર નાખીને અરૂચિમાં ખાવું; અથવા મ્હોંમાં રાખી મૂકવું.
- ખંગસેન—** ૧૪ પ્રદરમાં—કોઠીનાં અને વાંસનાં પાન સરખે વજન લેવાં. લીલાં હોય તો રસ કાઢવો. સૂકાં હોય તો ચૂર્ણ કરીને આપવું. મધ સાથે આપવું.
- વૈદ્યમનોરમા—૧૫** હેડકીમાં—કોઠીનાં પાનને હાથમાં મસળીને સુંઘ્યા કરવાં; હેડકી મટશે.

વક્તવ્ય—ચરકનાં દશેમાનિમાં કપિત્થનો ઉલ્લેખ નથી. વિમાનસ્થાનના અમ્લ કે કષાયસ્કંધમાં પણ એનો ઉલ્લેખ નથી.

Constituents—The pulp contains a large quantity of citric acid with potash, lime, and iron. The leaves yield an essential oil similar to that obtained from bael leaves. (R. N. Khory.)

Actions and Uses—The young leaves are stomachic lithon-
triptic and carminative used in dyspepsia and diarrhoea, also used in lessening red sap from the urine. The unripe fruit is

गाः—

बिल्वमूलं त्रिदोषघ्नं छर्दिघ्नं मधुरं लघु ।
बिल्वस्य च फलं चाम्लं स्निग्धं संग्राहि दीपनम् ॥
कटु तिक्त कषायोष्णं तीक्ष्णं वातकफापहम् ।
विद्यातदेव पक्वं तु मधुरानुरसं गुरु ॥
विदाहि विष्टम्भकरं दोषहृत् पूतिमारुतम् ॥

॥ ध. नि. ॥

बिल्वस्तु मधुरो हृद्यः कषायः पित्तजित् गुरुः ।
कफज्वरातिसारघ्नो रुचिकृद्दीपनः परः ॥
बिल्वमूलं त्रिदोषघ्नं मधुरं लघु वातनुत् ।
फलं तु कोमलं स्निग्धं गुरु संग्राहि दीपनम् ॥
तदेव पक्वं विज्ञेयं मधुरं सरसं गुरु ।
कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि च त्रिदोषजित् ॥

॥ रा. नि. ॥

श्रीफलस्तुवरस्तिक्तो ग्राही रूक्षोऽग्निपित्तजित् ।
वातश्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः ॥

॥ भा. प्र. ॥

तत्पत्रं कफवातामशूलघ्नं ग्राहि रोचनम् ।
निहन्याद्विल्वजं पुष्पं अतिसारं तृषां वमिम् ॥
बिल्वमज्जाभवं तैलं उष्णं वातहरं परम् ।
काष्ठिके संस्थितं बिल्वं अग्निसंदीपनं परम् ॥
हृद्यं रुचिकरं प्रोक्तमामवातविनाशनम्
द्राक्षाविल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् ॥

॥ नि. र. ॥

रक्त—

१ अर्शःसु—बिल्वोत्काथे मुखोष्णे । तं शूलार्तमुपवेशयेत् ॥

चि. अ. ९.

२ प्रवाहिकायाम्—कल्कः स्यात् बालविल्वानां तिलकल्कश्च
तत्समः । दध्नः सरोऽम्लक्षेहादयः खड्डो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥

चि. अ. - १०.

- સુશ્રુત—** ૩ સ્કન્ધગ્રહપ્રતિષેધાર્થમ્—.... ચિલ્વસ્ય કણ્ઠકાન્ ।
પ્રથિતાન્યેવ ધારયેત્ ॥ ઝ-અ-૨૮.
- ૪ પિત્તરક્તોત્થિતે અતિસારે—ચિલ્વમધ્યં સમધુકં શર્કરાસૌદ્ર-
સંયુતમ્ । તણ્ડુલામ્બુયુતો યોગઃ પિત્તરક્તોત્થિતં જયેત્ ॥
ચિ-અ-૪૦.
- ચક્રદત્ત—** ૫ ગાત્રદૌર્ગન્ધયે—ચિલ્વપત્રરસૈર્વાપિ ગાત્રદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ ॥
- ૬ ગ્રાણ્યામ્—શ્રીફલશલાદુકલ્કો નાગરચૂર્ણેન મિશ્રિતઃ સગુહઃ ।
ગ્રહણીગદમત્યુગ્રં તક્રમુજા શીલિતો જયતિ ॥
- ૭ વમને—શ્રીફલસ્ય.... કષાયો મધુસંયુતઃ । પેયઃ હર્દિત્રયે શીતઃ ॥
- ૮ રક્તાર્શઃસુ—.... કિંવા ચિલ્વશ્લાટવઃ । યોજ્યાઃ ॥
- ૯ શોથે—ચિલ્વપત્રરસં પૂતં સોષણં શ્વયથૌ ત્રિજે । વિટ્સંગે ચૈવ
દુર્નાસ્તિ વિદધ્યાત્ કામલાસ્વપિ ॥
- ૧૦ બાઘિર્યે—ફલં ચિલ્વમ્બ્ય મૂત્રેણ પિટ્ટા તૈલં વિપાચયેત્ । સાજા-
ક્ષીરં તાદ્દિ હરંદ્વાધિર્યં કળપૂરણે ॥
- નાગમિશ્ર —** ૧૧ આશૂલે ગુહન મસ્યેત્ ચિલ્વ રક્તાતિસારનાશનમ્ । આમશૂલ-
વિચન્ધનં કુસિરોગહરં પરમ્ ॥
- વંગસેન—** ૧૨ શિશોઃ છર્ચતિસારયોઃ—ચિલ્વમૂલકષાયેણ લાજાશ્ચૈવ સશર્કરાઃ ।
આલોચ્ય પાયયેદ્દાલં છર્ચતિસારનાશનમ્ ॥
- વૈદ્યમનોરમા —** ૧૩ વિષમજ્વરે—ચન્દાકો ચિલ્વમ્બઃ તક્રેણ ઘૃતેન વા પ્રગે પ્રીતઃ ।
વિષમજ્વરસ્ય વિકૃતિં જયેન્નિશેષમતિવિષમામ્ ॥

વાર્ણન— બીલીનાં ઝાડ ૧૫ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. એની શાખાઓ ગાંઠા ગળડાવાળી અને આડીઅવળી નીકળેલી હોય છે. એનું થડ ભુરા રંગનું હોય છે. શાખાઓ પર મજબુત સીધા કાંટા હોય છે. પાન ત્રણ ત્રણ લેખાં હોય છે. પાન આંતરે આંતરે હોય છે. પાનમાં લીંબુના પાનમાં હોય છે એવાં પારદર્શક સૂક્ષ્મગિંદુઓ (pellucid glands) હોય છે તેમાં સુગંધી તેલ ભર્યું હોય છે. પાનમાં સુવાસ હોય છે. મહાદેવજીને ચઢાવવા માટે તે બાણીતાં છે. પાન શિયાળે ખરી બાય છે, ને ચિત્ર વંશાખમાં પાછાં આવે છે. એમાંનાની શરૂઆતમાં લીલાશ લેતા ધોળા રંગનાં પુલો આવે છે. તે મધુરી વાસવાળાં હોય છે, ફલ કઠિન, લાંબાંજોળ કે ઓળાઈ લેતાં હોય છે. તેનું અથાણું

ને મુરખો કરવામાં આવે છે. તુલસી શ્રેયમાપ્નોતિ ચિત્ત્વં ચ મોક્ષસાધનમ્ ॥ આવી લીની સ્તુતિ છે. વેદના વખતથી બીલી પવિત્ર મનાતી આવી છે.

વેદકમાં બીલીનો ઉપયોગ

- ૨૬— ૧ હરસમાં-બીલીના મૂળના ક્વાથમાં હરસવાળાને બેસાડવો.
ચિ. અ. ૬
- ૨ ઝાડામાં-કુળાં બીલાંના ગર્ભ અને તેટલા જ તલ-આ બન્નેના ચૂર્ણને હડીની તર સાથે, તેલ કે ઘી નાખીને પી જવું;
ઝાડો મટશે. ચિ. ૧૦
- શ્રુત— ૩ સ્કન્ધ નામનો ગ્રહ બચ્ચાંને લાગુ પડે છે તેમાં-
બીલીના કાંટાને માળામાં પરીવીને ગળે તે માળા પહેરાવવી.
ભિ. ૨૮
- ૪ રક્તાતિસાર અને પિત્તાતિસારમાં-કાચા બીલાના ગર્ભનું ચૂર્ણ અને જેઠીમધ; મધ, સાકર અને ચોખાના ધોવણ સાથે પીજવું. ભિ. અ. ૪૦
- કદત— ૫ શરીરમાંથી ગંધ મારતો પરસ્પેવો આવતો હોય તો-
બીલીના પાનનો રસ શરીરે ચોપડવો.
- ૬ ગ્રહણીમાં-કુમળાં બીલાંના ગર્ભનું ચૂર્ણ અને તેટલી જ સુંક-બન્ને છાશ સાથે ખાવાં. એકલી છાશ જ પીવી. ખાવું નહિ. સંગ્રહણી મટી જાય છે.
- ૭ ઉલટીમાં-બિલ્વમૂલનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવાથી ત્રણે પ્રકારની ઉલટી શમી જાય છે.
- ૮ દુઝતા હરસમાં-બીલાનો ગર્ભ છાશ સાથે આપવો.
- ૯ સોજામાં-બીલીનાં પાનનો રસ મરી સાથે આપવો. ત્રણે જાતના સોજા, કમળો, હરસમાં ઝાડો અટકી જતો હોય તે-
વિગેરે મટાડે છે.
- ૧૦ બહેરાપણામાં-ગોમુત્રમાં બીલાંને વાટીને, તે બીલાંને તેલમાં ઉકાળી લેવાં-જે તેલ નીકળે તે તેલ કાનમાં પૂરવાથી બહે-
રાશ મટે છે.
- અવકાશ-૧૧ આમશૂદ્રમાં-કુળાં બીલાંના ગર્ભનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવું.
- ગસ્ત્રેન— ૧૨ બચ્ચાંના ઉલટી તથા ઝાડાના રોગોમાં-બીલીના મૂળના ક્વાથમાં દોઢાં (ડાંગરની ધાણી) અને સાકરને પલાળીને બાળકને ખવડાવવું. ઝાડા ઉલટી મટશે.

વેદ્યમનોરમા-૧૩ [વિષમન્નવરમાં-બીલી ઉપર થયેલો વાંદો વાટીને તેનો રસ કાઢીને સવારમાં છાશ કે ઘી સાથે પીવાથી વિષમન્નવર મટે છે.

અભિપ્રાય—કાયાં ફળના ગર્ભને મીઠા તેલમાં એક અઠવાડિયા સુધી પલાળી રાખવું; અને પછી આ તેલને નહાતા પહેલાં લગાડવામાં આવે તો શરીર ઉપર તથા પગનાં તળીયાંમાં થતો દાહ બંધ થાય છે અને દેશીઓમાં તે સાધારણ રીતે વપરાય છે.

(સરજન મેજર જોન લૉકેસ્ટર)

સળેખમ અને અતિસારમાં આ ફળો ઘણાં ઉપયોગી છે, પણ ગ્લેં તેને તીક્ષ્ણ મરડામાં ઘણું થોડું વાપર્યું છે. તેનો સ્વાદ મનને આનંદદાયક નથી.

(સરજન મેજર. હાજલેટ-ઉતાકામાંડ)

લીલાં ફળોનો ગર્ભ થોડો નરમ કરીને, સાકરની સાથે મેળવીને, મરડામાં તથા અતિસારમાં આપવાથી ઉપયોગી છે. પાકાં ફળોનો શરબત સ્વાદિષ્ટ અને શીતળ છે, પણ પચવામાં ભારે છે, અને કેટલીક વખત હૃદયદાહને તથા ખટાશને વધારનાર થઈ પડે છે.

(આસીરટ'ટ સર્જન શીવચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય.)

જુના મરડામાં ઘણું ઉપયોગી છે, અને તીક્ષ્ણ મરડામાં એટલું ઉપયોગી નથી; કારણ કે આંતરત્વચાનો વરમ થયા પછી તેમાં તુરત જ આંદાં પડે છે.

(સરજન મેજર પારકર-મદ્રાસ.)

આનું ચૂર્ણ કરીને તીક્ષ્ણ વ્યાધિમાં વાપરવાથી સારી અસર કરે છે. જુના વ્યાધિમાં શરબત સાફ કામ કરે છે. તીક્ષ્ણ મરડામાં ચૂર્ણ મોટી માત્રામાં આપવું જોઈએ. તેની પહેલી અસર એ થાય છે કે લોહી પડતું અટકે છે અને આમને પાડી નાખે છે. ઝાડા થવાનો જે કુદરતી નિયમ છે તેને ફેરવી નાખે છે, પણ ઝાડા જોછા કરતું નથી. જો ઝાડા જોછા કરવા હોય તો અઘીણ સાથે આપવું. આનું ચૂર્ણ કારણ જણાયા સિવાયના (ઈડીયોપેથીક) ઉપલેપક (હેક્ટીક) અને ત્રિદોષજનક (ટાઇફોઇડ)ના તાવ ઉતારવામાં ઉપયોગી છે. આવા પકારના તાવની ટેમ્પરેચર જ્યારે ઘણી વધી ગઈ હોય ત્યારે આ ચૂર્ણ આપવાથી એકદમ જોછી થઈ જાય છે. મરડામાં ચૂર્ણની માત્રા ૨૦ ગ્રેનથી ૧ ડ્રામ સુધી ચોવીસ કલાકમાં ચાર પાંચ અથવા છ વખત આપવું. બીજા વ્યાધિઓમાં ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન સુધી આપવું. શરબતનું વજન ૨ થી ૪ અગર ૬ ફ્લોઇડ ડ્રામ ચોવીસ કલાકમાં ૩ થી ૪ વખત આપવું.

(ડૉ. મુઇલીન શરીફ)

ઠાચાં ફળોને ચુલાની અંદર થોડાં થોડી પછી તે આખાં ફળ છાલ સાથે ખાંડી તેમાં પાણી મેળવી ગાળી લેવું અને જુના મરડાના કેસમાં આ પાણી થોડા ગોળ સાથે મોટા વજનમાં પાવું.

(સરજનમેજર યૌમસન-મદ્રાસ.)

આનાં પાંદડાં પાણી સિવાય એમને એમ વાટી તેની ઠંડે ઠંડી લુપડી બનાવી તેને સડેલાં આંદાં પર લગાવવાથી ઘણી અસરકારક બને છે.

(આ. સ. આનંદચંદ્ર સુકરજી. નાપોલી.)

પાંદડાના રસમાં સારક અસર છે. (સરજન કે. ડી. થોપ. બંકુરા)

વક્તવ્ય—ચરકે અશોધ, આસ્થાપનોપગ, અનુવાસનોપગ અને શેથહર દશેમાનિમાં બિલ્વનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચિત્તં સંગ્રાહકદીપનીયવાતકફપ્રશમનાનામ્ (સુ. ૨૫-૩૩). મૂલાસવમાં છે. ચિત્તવત્તં તુ વાતનુત્ (સુ. ૨૭-૧૦૨). બીલાના ગુણ આપેલા છે. (સુ. ૨૭-૧૩૨). સુવાવડીના ઓરડામાં બીલ્વકાષ રાખવાનું કહ્યું છે. પલંગ પથ્થ બિલ્વના બનાવેલા જ વાપરવાનું કહેલું છે. (શા. ૮-૭૧) ઓર ન પડી હોય તો કુષ અને તાલીસનો કલ્ક બિલ્વથૂપ સાથે આપવાનું કહેલું છે. (શા. ૮-૧૦-૧૧) બિલ્વતૈલનો ઉલ્લેખ છે. (સુ-૧૩-૮)

વૃષ્ણદિગણમાં મુશ્મુતે બિલ્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મેઘાયુષ્કામીય અધ્યાયમાં અય આયુષ્કામીયં વધ્વામઃ એ મથાળા નીચે નીચેનો કલ્પ આપેલો છે:-

મન્ત્રૌષધસમાયુક્તં સંવત્સરફલપ્રદમ્ ।

ચિત્તવસ્યચૂર્ણં પુષ્પે તુ હુતં વારાન્ સહસ્રશઃ ॥ ૯

શ્રીસૂક્તેન નરઃ કલ્પે સમુર્વળં દિને દિને ।

સર્પિઃ મધુયુતં લિહ્યાદલક્ષ્મીનાશનં પરમ્ ॥ ૧૦

ત્વચ્ચં ચિત્તવસ્ય મૂલસ્ય મૂલકાથં દિને દિને ।

પ્રાશ્રીયાત્ પયસા સાર્થે સ્નાત્વા હૃત્વા સમાહિતઃ ॥ ૧૧

દશસાહસ્રમાયુષ્યં સ્મૃતં યુક્તરથં ભવેત્ ॥

ચિ. ૨૮-૯-૧૧

ઋગ્વેદોક્ત શ્રીસૂક્ત બોલીને પછીથી બિલ્વમૂલનો કવાથ અથવા છાલનું ચૂર્ણ આપવાનું છે. સાથે સુવર્ણ લેવાય તો ઘણું જ સાફ.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૧૨૬; રૂ. નિ. પા. ૪૫; N. p. 48; Watt I p. 117; વનસ્પતિ ગુણદર્શ પા. ૫૩૬; Indi. Medi. Plants pp. 273 to 279.

इंगुद्यादि वर्ग

N. O. Simarubæ.

૭૭ અરલવો.

નામો—અરલુ, મહાનિમ્બ (સંસ્કૃત); અરલવો, અરડુસો (ગુજરાતી); અડુલસા, મહારૂખ (મરાઠી); મહાનિમ્બ (હિંદી); *Ailantus excelsa*—એઇલિન્ડસ્ એક્સેલ્સા (લેટીન).

પરિચય— નિંબાકારદલો વિપ્લવ્ મહુકઃ પંક્તિપત્રકઃ ।
પ્રસિદ્ધો મંગુરોડવાગેડહુશો દેશમાપયઃ ॥

॥ નિ. સં ॥

ગુણા:— અરલુઃ કફહૃદ્યાહી દીપનો કૃમિકુષ્ઠહત્ ।
કટુકઃ શીતલઃ તિક્તો વસ્તિરોગહરઃ પરઃ ॥
પિત્તશ્લેષ્મામવાતાતીસારકાસાદિકં જયેત્ ।
ગ્રાહી તિક્તોડનિલશ્લેષ્મપિત્તકામામનાશનઃ ।
સન્નિપાતજ્વરતૃષ્ણાત્રિદોષારુચિનાશનઃ ॥

॥ નિ. ૨ ॥

ડ્યોનાકયુગલ તિક્તં શીતલં ચ ત્રિદોષમિત્ ।
પિત્તશ્લેષ્માતિસારઘ્નં સન્નિપાતજ્વરાપહમ્ ॥

॥ રા. નિ ॥

નિઘંટુરત્માકર—૧ અતિસારે—પુટપાકવિધાનેન રસો નિષ્કાશ્ય મક્ષિતઃ । ચિરંતન-
મર્તાસારં નાશયેદિતિ કીર્તિતઃ ॥

સુશ્રુત— ૨ પૂતનાપ્રતિષેધે—કપોતવંકારલુકો....। યોજ્યાઃ સ્યુઃ બાલાનાં
પરિષેચને ॥ ઊ. ૩૨-૩

વાગ્મટ— ૩ કર્ણશૂલે—રસૈઃ કવોર્ણૈસ્તદ્વચ્ચ મૂલકસ્યારલોરપિ ॥ ઊ ૧૮-૨

વર્ણન—અરડુસાનાં ઝાડ ગુજરાતમાં ઘણી જગાએ થતાં દેખાય છે. તે લીંબડા જેટલાં ઉંચાં હોય છે. ઘણું કરીને સીધાં વધેલાં અને થોડી શાખાઓ-
વાળાં હોય છે. એનાં થડ અને શાખાઓનો રંગ ભસ્મી હોય છે, અને તે પર ખરી ગએલાં પાનના, તળિયે હૃદયાકૃતિના અને મથાળે સાંકડા થતા ડાઘ રહી ગયેલા જણાય છે. પાન ૪ થી ૫ ફુટ લાંબાં, ઘણું કરી શાખાઓના

છેડા પાસે લીંબડાની પેઠે આવેલાં હોય છે. કુલ પીળાશ લેતાં લીલા રંગનાં શિયાળે આવે છે, અને ફળ પાંખવાળાં હોય છે. તે લગભગ ઉન્હાળા આખર કે ચોમાસે પાકે છે. એના ઉપર બહુબીય કુલો આવે છે. પુકેસરે ૧૦ અને સીકેસર ૧ હોય છે. ફળ પાતળી શીંગા જેવાં હોય છે. ડાંડીઓ પોચી અને બટકણી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. મુખ્ય ડીંટડી ઉપર લીંબડાનાં પાનની માફક બહુધા તેવા જ પ્રકારનાં પણ તેથી ઘણાં મોટાં ૨૪ થી ૩૦ દલ કે પાન (leaflets) સામસામાં આવેલાં હોય છે. મુખ્ય ડીંટડી ઉપર પીળાશ લેતા લીલા રંગની મખમલી ફવાંટી હોય છે. પાનની બન્ને બાજુએ પણ ફવાંટી આવેલી હોવાથી તે ઝુંવાળાં લાગે છે. પાનની ઉપરની સપાટીને રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો અને નીચેની સપાટીને પીળાશ લેતો ફીક્કાં લીલો હોય છે. એનાં પાનમાં ઉંચ વાસ હોય છે.

વૈદ્યકમાં અરલુનો ઉપયોગ

નિઘંટરત્નાકર—૧ અતિસારમાં—અરડુસાના આડની છાલને પુટપાકની વિધિથી પકાવીને તેનો રસ કાઢી મધ સાથે સેવન કરવાથી ગમે તેટલા લાંબા વખતનો આડો—અતિસાર મટાડે છે એમ કહેવાય છે.

સુશ્રુ :— ૨ પૂતનાપ્રતિષેધમાં—બાળકોને પુતના નામનો ગ્રહ લાગુ પડે છે ત્યારે આની છાલના ઉકાળાથી બાળકને નવડાવવું.

વાગ્ભટ— ૩ કાનના ચક્ષુકમાં—છાલમાંથી પુટપાક વિધિથી કાઢેલો રસ કાનમાં નાખવાથી કર્ણશૂલ મટે છે.

વક્તવ્ય—રાજનિઘંટુકાર શ્વોનાકયુગલં ગણાવે છે. એક શ્વોનાક આપણો અરડુસો અને બીજો ટેંદુ હોવો જોઈએ એવો અર્થ નીકળી શકે છે. અમર કોષથી માંડીને અત્યાર લગીના તમામ ગ્રંથમાં અરલુ, શ્વોનાક, ટિળ્લુક; એ બધા એકજ આડના પર્ચોયો તરિકે વપરાતા આવ્યા છે. કોઈએ મોટા અરડુસાને અને ટેંદુને નોખું પાડ્યું હોય તો તે રા. રા. મુ. જયકૃષ્ણભાર્ગવેજ. સ્વ. કતાભટ્ટે પણ અરલુ, ટેંદુ બધાનો ખીચડો કરેલો છે. “ વનસ્પતિશુભ્રશ ” માં અરલુ, શ્વોનાક, ટુંટુક, પૃથુશિંષ વિગેરે સંસ્કૃત નામો સાથે લેટીન નામ જોઈલેચસ એકસેલ્સા રાખ્યું છે. વર્ણન કરતી વખતે ‘ અરડુસાવું ’ કરે છે. ડલ્હણ વિગેરે બધા ટીકાકારોએ પણ ‘ ટુંટુક : શ્વોનાક : ’ એમ લખેલું છે.

અરકમાં—અરલુ શબ્દ વપરાયલો મને જડ્યો નથી. શ્વોનાક ટુંટુક વિગેરે શબ્દો છે ખરા. ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્તે પણ શ્વોનાક અને ટુંટુકનો ભેદ

દર્શાવેલો નથી. સુશ્રુતમાં અરુણ શબ્દ ત્રણ જગોએ વપરાયેલો છે. પૂતનાપ્રતિ-
વેધમાં, અતિસારમાં અને કદપસ્થાનના કંડુભિસ્વનીય અધ્યાયમાં. અમોએ અત્રે
અરુણે જ ક્રૂત મોટો અરુડસો ગણ્યો છે; સ્થોનાક, ટુંટુંક વિગેરે નામો ટેંટા
માટે રાખેલાં છે.

યૂરોપીય ડૉક્ટરોએ આ બન્ને ઝાડોને સારી રીતે સ્પષ્ટ રીતે નોખાં
નોખાં વર્ણવેલાં છે, અને ઉપયોગ પણ કરી જોયેલો છે. આવા અગત્યના ઝાડને
અરુક સુશ્રુતે સ્વતંત્ર રીતે એક પણ જગોએ નથી વાપર્યું એ ધ્યાન
રાખવાનું છે.

નવ્યમત—“છાલ ઉત્તેજક છે, અને જુના અભણાશના વ્યાધિમાં
વપરાય છે. આને નબળાઈમાં રૂચિકર શક્તિવર્ધક ગણવામાં આવ્યું છે, તથા
તે કફ તેમ જ સ્નાયુ શૈથિલ્યકૃત છે અને જુની ખાંસીમાં તથા દમના વ્યાધિમાં
અપાય છે.”

(જોમ્મે ઝંજેટ. વૉ-૬ પા. ૧૫)

“છાલમાં તમતમાટવાળો ખુશનુમા સ્વાદ છે અને દેશી વૈદો આનો ફાંટ
ત્રણ ઔંસ સુધી જુના અભણામાં આપે છે એમ એઇન્ડો જણાવે છે. તેને
માટે ડૉ. ડીમક જણાવે છે કે ઉપલું વર્ણન બાળે જ સાચું છે, કારણ કે
આની છાલ કવાસ્થાના જેવી કડવી હોય છે સંસ્કૃત ગ્રંથકારોનું પણ એમજ
માનવું છે અને તેને વાપરનારા દેશી વૈદોને પણ એ બાણીતું છે કે એની
છાલનો સ્વાદ કડવો હોય છે. મુંબઈ ઇલાકામાં પ્રસૂતિ થયા પછીની નબળા-
ઈમાં ખાસ કરીને આની છાલ તથા પાંદડાં ટોનીક તરિકે ઉપયોગમાં લેવામાં
ઉત્તમ ગણાય છે.”

સ્વ. ડૉક્ટર નારાયણ દાજીએ આમાંથી ‘એલેન્ડીક એસીડ’ નામનું એક
તત્વ કાઢ્યું છે જે ૧ થી ૩ ગ્રેનના ડોઝમાં ટોનીક અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક
તરિકે આપી શકાય છે. મી. રૂવીડ હુપરે (એફ. એલ. એસ) ફરીથી આની
છાલને તપાસીને બહેર કર્યું છે કે (Pharm. Journal IV 1322. 26th Oct.
1895) એલેન્ડીક એસીડને એસીડ નહિ ગણતાં કવેસીનના વર્ગમાં સુકવું
એઇએ. (જુઓ. ડૉ. કનૈયાલાલકૃત ઇન્ડીજનસ ડ્રગ્સ એફ ઇન્ડીયા પા. ૩૪૦)

Medicinal Uses—The bark as well as the leaves are in
great repute as a tonic especially in debility after child-birth.
They also possess febrifuge properties and are useful in dyspeptic
complaints.

(Indig Drugs p. 15.)

સાવાર્થ—સુવાવડ પછી છાલ અને પાનનો ઉકાળો પીવાથી શક્તિ આવે એમ મનાય છે. તાવ અટકાવવામાં તેમ જ અલ્બર્જી, અતિસાર જેવાં દરદોમાં ઘૂ તે ઉપયોગી મનાય છે.

(ઇન્ડીઅનસ ડ્રગ્સ પા. ૧૫)

નોટ—આની છાલ સુગંધી છે અને તે અલ્બર્જીનાં દરદોમાં ઉપયોગી છે. શક્તિમાં તે સ્ફુર્ણપ્રદ અને જ્વરમ્ન પશુ મનાય છે. છાલ કફમ્ન અને ઍન્તિસ્પાસ્મિક (Antispasmodic) છે. તે વરાધ અને દમમાં આપવામાં આવે છે.

“ મુંબાઈમાં આ ઝાડની છાલ અને પાંદડાં બલ્ય બજાય છે; પ્રસવ પછીની બળાઈમાં આ ખાસ ઉપયોગી લેખાય છે. કોંકણમાં પાનનો રસ ઘણું કરીને ધીરમાં નાખીને અપાય છે, અથવા તાજી લીલી છાલનો રસ નાખીયેરના પાણી સાથે અને ગોળ સાથે અથવા મધમાં કે સુગંધી દ્રવ્યો સાથે અપાય છે. પ્રસવ છીની વેદના આથી શાંત થઇ જાય છે એમ કહેવાય છે. ” (ડીમક).

આમાતિસાર, સંશ્લેષી વિગેરેમાં આહી તરિકે ઉપયોગી છે.

“ સ્વ-નારાયણ દાજીએ આમાંથી ઉપયોગી તત્ત્વ (Acid principle) ડાં પાડીને તેનું નામ ‘ એઇલે-થીક એસીડ ’ રાખ્યું છે. આ એસીડ ૧ | ૩ ગ્રેનની માત્રામાં આપી શકાય છે, એને તે બલ્ય તેમ જ રસાયન બજાય છે. મોટી માત્રામાં આ એસીડ લેવાથી વવમિષા, ઉલટી અને રેચાળે છે. કબજાયાત સાથેના અલ્બર્જીમાં એમણે એનો ઉપયોગ કરવા યચું છે. ”

(જી. બીડી.)

(Indian medicinal Plants p. 281.)

ઉદ્દેશ—વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૩૧૮; વ. શા. પા. ૧૨૬; ડ્ર. નિ. ૧. ૪૮; N. p. 50; Watt I p. 148; Indig. Drugs p. 15; Indi. edi. Plants. p. 280.

૭૮ ઇંચોરીયો

N. O. Simarubaceæ.

નામો—હંગુદી, તૈલફા, દીર્ઘકંડા, તાપસવૃક્ષઃ (સંસ્કૃત); ઇંચોરીયો ગુજરાતી); હિંગણબેટ (મરાઠી); હિંગોટ (હિંદી); બેલેનાઈટ્સ રૉક્સ-બર્ગીઆઈ-Balanites Roxburghii (લેટીન).

નિ. ૨૬.

પરિચય—

ઇંગુદી દીર્ઘકંટા ચ સિતાંગુલિદલા મતા ।
દારૂપમફલા ચૈવ તૈલવીજા મહીરુહા ॥

॥ શિષ્યવસ્તઃ ॥

ગુણાઃ—

ઇંગુદઃ કુષ્ઠભૂતાદિગ્રહવ્રણવિષક્રમીન્ ।
હન્યુષ્ણઃ શ્વિત્રશૂલ્કનઃ તિક્તકઃ કટુપાકવાન્ ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

ઇંગુદી કફરક્તામગ્રંથિહ્ની સ્યાદ્રુણે હિતા ।
ઐંગુદં સ્વાદુ તિક્તં ચ સ્નિગ્ધોષ્ણં શ્લેષ્મવાતજિત્ ॥

॥ ઘોઢલઃ ॥

ઇંગુદ્યાઃ ફલમજ્જકો જલયુતો લેપો મુખે કાંતિદો

॥ રૈયજીવન ॥

ઇંગુદી મદગંધા સ્યાત્ કટૂષ્ણા ફેનિલા લઘુઃ ।
રસાયની હન્તિ જંતુવાતાપયકફવ્રણાન્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ઇંગુદં તિક્તમધુરં સ્નિગ્ધોષ્ણં કફવાતજિત્ ॥

॥ ચરક ॥ સુ ૨૭-૧૪૦

ચરક—

૧ કુષ્ઠેષુ—....તૈલન્યયેક્કુદીનાઞ્ચ કુષ્ઠેષુ હિતાન્યાહુઃ ॥ ચિ. ૭-૧૧૬

સુશ્રુત—

૨ મૂષિકાવેષે-શિરીષેક્કુદકલ્કન્તુ લિહ્યાત્ત્ર સમાશિકમ્ ॥ ક. ૭-૧૨

૩ રક્તપિત્તે-મજ્જાનમિક્કુદસ્યૈવં પિત્તેન્મધુકસંયુતમ્ ॥ ડ. ૪૬

૪ દુષ્ટવ્રણે-ઇંગુદીસ્નેહઃ....દુષ્ટવ્રણેષૂપયુજ્યતે ॥ ચિ ૩૧-૬

રાજમાર્તણ્ડ—

૫ વ્યંગે-ઇંગુદીફલસમુદ્ભવમજ્જા પેષિતાઽતિગિશિરેણ જલેન । એક-વિંશતિદિનપ્રવિલિપ્તા વ્યંગમાનનભવં પરિમાર્ષિ ॥

વર્ણન—ઇંધોરીયાનાં ઝાડ બહુ મોટાં નથી થતાં. સાધારણ રીતે ૧૦ થી ૨૦ ફુટ ઊંચી તે ઊંચાં હોય છે. એના ઉપર ઠાંટા હોય છે. એનાં ફળને ઇંધોરીમાં કહે છે. ફળ લાંબગોળ, કઠિન હોય છે. ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે

લીલાંછમ હોય છે, પાકે છે ત્યારે ઉપરની છાલ પીળા રંગની થઈ જાય છે. પાકેલા ફલની છાલ નીચેથી ગોળ જેવો રતાશ લેતો રસ જણાય છે. અંદર કઠિન પથ્થર જેવી ગોટલી હોય છે; તેને ફાડવાથી તેમાંથી ગર્ભ નીકળે છે. એમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે, જે ધારાં ચાંદાં રૂઝાવવાને માટે છુટથી વપરાય છે. એનો ગોળ દુખતી ઢાઢ નીચે દાખવાના કામમાં આવે છે. ફલ ગલી ઠંડાની રમતમાં મોઢની ગરજ સારે છે. પંચમહાલ તરફ એનાં ઝાડ વધુ પ્રમાણમાં ફેખાય છે.

વૈદ્યકમાં ઇંદોરીયાનો ઉપયોગ

- ચરક— (૧) કુષ્ઠમાં-ઇંદોરીયાનું તેલ કુષ્ઠમાં દિતકર છે. ચિ. ૭-૧૧૬
 સુશ્રુત— (૨) ઉંદરના ઝેરમાં-કાળીયા સરસ અને ઇંદોરીયાનો ગર્ભ—
 બન્ને સમાન વજને મધ સાથે ચાટવું. ક. ૭-૧૨
 (૩) રક્તાપિત્તમાં-ઇંદોરીયાની મજ્જા જેઠીમધ સાથે ફાકવી.
 ઊ. ૪૫-૨૬
 (૪) દુષ્ટાશ્મમાં-ઇંદોરીયાનું તેલ ઘા રૂઝાવે છે. ચિ. ૨૧-૫
 રાજમાર્તંડ— (૫) વ્યંગમાં-ઇંદોરીયાના ફલની છાલ નીચે થતો રતાશ
 પડતો ગોળ, ઠંડા પાણીમાં વાટીને એકવીસ દિવસ સુધી
 મુખ ઉપર ચોપડવો, આથી વ્યંગ ભુંસાઈ જાય છે. (કાળાં
 ચાંદાં મ્હોં ઉપર પડે છે તે વ્યંગ.)

વક્તવ્ય—ચરકમાં શિષ્યોપનયન પ્રસંગે વેદીમાં ઇંદુદીકાષ નાખવાનું લખેલું છે (વિ. ૮-૭). શિરોવિરચનમાં ઇંદુદીત્વક ગણાવેલી છે. (વિ. ૮-૧૭૪). સુવાવડીના ઓરડામાં પશુ ઇંદુદીકાષ વાપરવાની બલામણ ચરકે કરેલી છે. (શા. ૮-૭૭). ઇંદુદીક્ષારમાં લોહ બનાવવાનું ચરકે લખેલું છે. (ચિ. ૧-૧૧૩).

સુશ્રુતે શ્વેભસંશમન વર્ગમાં ઇંદુદી ગણાવી છે (સૂ. ૩૬-૯). ઇંદુદી-ફલતૈલના શુષ્ક સુશ્રુતે સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા છે. રામશાતન માટે બીજાં સાથે ઇંદુદી બીજ પશુ સુશ્રુતમાં વપરાયલાં જણાય છે (ચિ. ૧-૧૦૭). કાસાદ્ર ધૂમવર્તિમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે ચરકસુશ્રુત બન્નેએ ઇંદુદી વાપરેલી છે. અક્રોદિગણમાં ઇંદુદી આવે છે. કર્ણપાલીના રોગમાં કરંજાંદુદી નીજેર્વા લેપ: (ચિ. ૨૫-૨૨). જણાવેલું છે. કર્ણગતરોગપ્રતિષેધ અધ્યાયમાં દંડુદીસર્વપસ્નેહો સક્રમે પૂરો હિતૌ ॥ લખેલું છે.

ઘણા પ્રાચીન સમયથી ઇંદુદી પરિચિત છે. માલિનીતીરશોભી કવ્ય આશ્રમના વર્ણનમાં કવિશ્રી કાલિદાસ કહે છે—“ પ્રસ્તિષ્ઠાઃ કવિદિક્કવીફલમિષઃ

સૂચ્યન્ત ઇવોપલાઃ । ” વિદૂષક દુબ્ધન્તને કહે છે: “ મા કસ્યાપિ તપસ્વિનઃ હંગુદતૈ-
લમિશ્રીચક્રણશીર્ષસ્ય હસ્તે પતિષ્યતિ ” વિગેરે.

Constituents—The bark yields a principle allied to saponin. From the seeds is extracted the oil known as Zachuu or Zaitum oil of Africa. The oil resembles that of *Arachis hypogaea*; it congeals at zero. It contains fatty acids. It is a slow drying oil and becomes white when exposed to the sunlight. The pulp contains an organic acid, saponin, mucilage and sugar.

Actions and Uses—Leaves acrid, purgative, anthelmintic and expectorant; used in worms in children, cough and irritation of the throat. It is a good emulsifier. In action it resembles senega. The oil expressed from the seeds is applied to burns and excoriations, and also to freckles.

(R. N. Khory, II p. 143-4.)

• બામાર્થ—ઇથોરીયાનાં પાન કટુ, ઉષ્ણ, વિરેચક, કૃમિધ્ન, અને કફ-
નિઃસારક છે. બાળકોના કૃમિમાં, ખાંસીમાં અને કંઠના વરમમાં વપરાય છે.
ઇથોરીયાનાં પાનનો ગુણ ‘સેનેગા’ જેવો છે. બહુ તાપને લીધે કે અગ્નિને
લીધે શરીર કાઢી મરુ હોય તો ઇથુદી તૈલ હિતકર છે.

(ખોરી. ભા. ૨. પા. ૧૪૩-૪)

નોટ—સરજન પારકર (:પુણ્ય)ના મત પ્રમાણે બીજ ચુંકમાં (Colic)
ઉપયોગી છે. (Watt's Dictionary Vol. I).

બી કફમાં અપાય છે. છાલ, કાચાં ફળ અને પાંદડાં તીખાં અને કડવાં
હોય છે. તે વેચક છે અને તેનામાં કૃમિધ્ન શક્તિ છે. આફ્રીકાના આરબો
ફલનો ગરબ શોષક (detergent) તરીકે અને છાલને માછલાંને ઝેર દેવા
માટે વાપરે છે.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૧૩૦, ૩. નિ. પા. ૫૧૩; N. P. 50. Watt
I, p. 363; Indi. Medi. Plants p. 289.

गुग्गुलुवादि वर्ग

N. O. Burseraceæ.

७६ गुग्गुलु

गुग्गुलुः, पलंकषा, पुरः, महिषाक्षः, कालनिर्यासः (संस्कृत); गुग्गुलु, बे.से. ७ (गुग्गुलाती); गुग्गुलु (भराडी); गुग्गुलु (बे.गाडी); Indian dellium-
प्रियन डेलीयम (अ.बे.७);—Balsamodendron Mukul-भा.से.मे.डे.डेलीन
ल (बे.टीन).

गाः—

सुगंधिः सुलघुः सूक्ष्मस्तीक्ष्णोष्णः कटुको रसः ।
कटुपाकः सरो हृद्यो गुग्गुलुः स्निग्धपिच्छिलः ॥
स ' नवो ' बृंहणो वृध्यः ' पुराण 'स्त्वपकर्षणः ।
तैक्ष्णौष्ण्यात् कफवातघ्नः सरत्वात् मलपित्तनुत् ॥
सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः सौक्ष्म्याच्चानलदीपनः ॥

॥ सुश्रुतः ॥

गुग्गुलुः पिच्छिलः प्रोक्तः कटुस्तिक्तः कषायवान् ।
वर्ण्यः स्वर्णो लघुः सूक्ष्मो रूक्षो वातबलासजित् ॥
गुग्गुलुः प्रथितः स्निग्धः सरोष्णोऽथ कफानिल-
वस्तिमेदोव्रणान्मेहशोफभूतविकारजित् ॥
गुग्गुलुर्विशदस्तीक्ष्णः कषायः पिच्छिलः कटुः ।
वर्ण्यः स्वर्णो लघुः भेदी स्निग्धो वातबलासजित् ॥
स ' नवो ' बृंहणो वृध्यः ' पुराण 'स्त्वतिलेखनः ।

॥ अ. नि. ॥

गुग्गुलुः कटुतिक्तोष्णः कफमारुतकासजित् ।
कृमिवातोदरप्लीहशोफाशोघ्नो रसायनः ॥
गुग्गुलुर्भूमिजस्तिक्तः कटूष्णः कफवातजित् ।
उमाप्रियश्च भूतघ्नो मध्यः सौरभ्यदः सदा ॥

॥ रा. नि. ॥

‘ महिषाक्षो ’ ‘ महानीलः ’ ‘ कुमुदः ’ ‘ पद्म ’ इत्यपि ।

‘ हिरण्यः ’ पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्चजातयः ॥

भृंगाञ्जनसवर्णस्तु ‘ महिषाक्ष ’ इति स्मृतः ।

‘ महानील ’स्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ॥

‘ कुमुदः ’ कुमुदामः स्यात् ‘ पद्मो ’ माणिक्यसंनिभः ।

‘ हिरण्याक्ष ’स्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् ॥

‘ महिषाक्षो ’ ‘ महानीलो ’ गजेन्द्रानां हितावुधौ ।

हयानां ‘ कुमुदः ’ ‘ पद्मः ’ स्वस्त्यारोभ्यकरौ परौ ॥

विशेषेण मनुष्याणां ‘ कनकः ’ परिकीर्तितः ।

अभावान्महिषाक्षश्च मतः कैश्चिन्नृणामपि ॥

गुग्गुलुः विशदस्तिक्तो वीर्योष्णः पित्तलः सरः ।

मग्नसन्धानकृदप्यः कफवातव्रणापचीः ॥

मेदोमेहाश्मवातांश्च क्लेदकुष्ठाममारुतान् ।

पीडकाम्रान्धिशोफार्शगण्डमालाक्रिमिन् जयेत् ॥

माघुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।

तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा ॥

स ‘ नवो बृंहणो वृष्यः ’ पुराण ’स्त्वतिलेखनः ।

स्निग्धः काश्चनसंकाशः पक्कमंबूफलोपमः ॥

‘ नूतनो ’ गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगंधिः यस्तु पिच्छिलः ।

शुष्को दुर्गंधिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ।

‘ पुराणः ’ स तु विज्ञेयः गुग्गुलुः वीर्यवर्जितः ॥

अम्लं तक्षिममजीर्णं च व्यवायं श्रममातपम् ।

मद्यं चैव त्यजेत् सभ्यम् गुणार्थी पुरसेवकः ॥

जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसंतापिता

शीतार्त्ता शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं मुञ्चन्ति ते पञ्चधा ।

हेमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मारागोपमम् ।

भृंगाभं कुमुदद्युतिश्च विधिना ग्राह्या ‘ परीक्षा ’ ततः ॥

बन्धौ ज्वरन्ति तपने विलयं प्रयान्ति, क्लिद्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः ।

प्राज्ञाः शुभाः परिहरेच्चिरकालजातानङ्गारवर्णसमपूर्णावगंचवर्णा ॥

॥ भा. प्र ॥

- चरक— १ उदरे—शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ॥ बि. अ. १८
- सुश्रुत— २ उरुस्तंभे—मूत्रैर्वा गुग्गुलुं श्रेष्ठम् ॥ बि. अ. ९
- ३ शोथे—गुग्गुलुं वा मूत्रेण ॥ बि. अ. २३
- ४ कर्णदोर्गन्ध्ये—कर्णदोर्गन्ध्ये धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ॥ उ. २१
- वाग्भट— ५ श्वासे—गुग्गुलुं वा.....घृतप्लुतम् ॥ बि. अ. ४
- चक्रदत्त— ६ घृध्रस्याम्—रास्नायास्तु पल्लवेकं कर्षान् पंच च गुग्गुलोः ।
सर्पिषा गुडिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥

॥ वातव्याधि बि. ॥

७ क्रोष्ठकशीर्षे—गुग्गुलुं क्रोष्ठशीर्षे च गुडूचीत्रिफलाम्भसा ॥

८ विद्रव्यौ—गुग्गुलुं मूत्रयुक्तं वा विद्रव्यौ कफसंभवे ॥

शोढल— ९ अम्लपित्ते—जयति ।....अधिककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः
क्रमशः ॥ (अम्लपित्ते)

१० व्रणे—ये ह्रैदपाकक्षुति गंधवन्तो व्रणा महान्तः सरुजः
सशोफाः । प्रयान्ति ते गुग्गुगुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं
त्रिफलारसेन ॥

११ भगन्दरे—काथोदकेन मिलितलिफलोद्भवेन पीतः प्रणाशयति
तत्त्वलु गुग्गुलुर्वा ॥

दैधर्मां शुगणनो उपयोग

चरक— १ उदरेरागमां—शिलाजतुनी भाइक शुगणनु सेवन करवुं. बि.
अ. १८

सुश्रुत— २ उदरेतंभमां—गोभूत्र साथे उत्तम शुगण आवो. बि. अ. ५

३ सोल्लभं—गोभूत्र साथे शुगणनु सेवन राखवुं. बि. अ. २३

४ काननी दुर्गाधिमां—शुगणनो धुमाडो आपवो. उ. अ. २१

वाग्भट— ५ श्वासेमां—धी साथे शुगण आवो. बि. अ. ४

ચક્રદત્ત— ૬ ગૃધ્રસીમાં—સરના એક પલ (૪ તોલા) અને પાંચ તોલા શુગળ—આ બન્નેને સૂક્ષ્મ વાટીને લાડુ બનાવી લેવા. ઘી સાથે આ લાડુ ખાવાથી ગૃધ્રસી મટે છે.

૭ લીંચાણુમાં વા આઞ્ચેા હોય તેમાં—ગળેા અને ત્રિક્લવાના ઉકાળા સાથે શુગલ લેવો.

૮ વિદ્રધિમાં—કશ્ઞન્ય વિદ્રધિમાં ગોમૂત્ર સાથે શુગળ લેવો.

શોઠલ— ૯ અરુણપિત્તમાં—ધીમે ધીમે હમેશાં શુગળનું સેવન કરવું.

૧૦ પ્રણુમાં—ગમે તેવાં ખરાબ, દુર્ગંધિ અને વહેતાં ધારાં હોય તેા પણ શુગળ ઘી સાથે ખાવાથી મટી જાય છે.

૧૧ ભગંદરમાં—ત્રિક્લવાના ક્વાથ સાથે શુગલ પીવો.

વાર્ણન—શુગળનાં ઝાડ ૪ થી ૧૨ ફીટ જેટલાં ઉંચાં વધે છે. એમાં આદીઅવળી, લાંળીદુંકી, કાંટા જેવી અણીવાળી ઘણી શાખાઓ હોય છે. એની ઝાલ ઉપરથી ભુરા રંગની પાતળી ફેાતરી ઉતરી જતી દેખાય છે; અને એ ફેાતરી નીચે છાલને રંગ લીલો હોય છે. પાન જડાં અને દુંકાં હોય છે; શિયાળે ખરી જાય છે. ચોમાસે વરસાદ થયાની સાથે ફરીથી પાછાં નવાં ફુટે છે. પુલ રાતા રંગનાં સૂક્ષ્મ હોય છે. ઉાળે આવે છે. ફળ ઘઉંલા જેવાં નાનાં, લીલા રંગનાં હોય છે. તે ચોમાસાની શરૂઆતમાં પાકી જાય છે. આ ઝાડ ખાખી કે ભરમી રંગને લીધે અને આદીઅવળી કાંટાવાળી ડાળોને લીધે એક ઝરડા જેવું દેખાય છે. આ ઝાડમાં જખમ કરવાથી એક જાતનો ચીકણો રસ નીકળે છે, તે શિયાળે શુદ્ધર જેવો જાંધાય છે. તેને જ શુગળ કહેવાય છે. શુગળીયાં ખાવાની લહેર આવે છે. કાઠિયાવાડ જેવા સુકા પ્રદેશમાં આ ઝાડવાં વધારે જણાય છે. કાઠીઆવાડમાં શીહોરના ડુંગરોમાં શુગળનાં ઘણાં ઝાડ થાય છે. ખરડામાં પણ થાય છે. સિંધમાં શુગળ પાકે છે. શુગળનાં નામો કૌશિક—ધ્રુવડને મળતાં શાસ્ત્રોએ આખ્યાં છે અને ઘણે ભાગે ધ્રુવડના માળા આ શુગળનાં ઝાડ પાસે વધારે હોય છે. ખીજે પણ સંખંધ હોય તેા આપણે જાણતા નથી.

વક્તવ્ય—અમરકોષમાં કુમ્મ, ઉલ્લસલક, કૌશિક આટલાં નામો વધારામાં છે. નિઘંટુમાં શુગળને ‘મરુદેચ્ચ’ કહેલો છે; અને પહેલાંથી જ આરબ, આફ્રીકા વિગેરે દેશોમાંથી શુગળ આ તરફ આવે છે પણ ખરા. અત્યારે જે શુગળ બજારમાં મળે છે તે ઘણો અશુદ્ધ હોય છે. ભાવપ્રકાશમાં શુદ્ધ, અશુદ્ધ શુગળનું લંબાણથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ચરકે સંશ્લેષાપન દશેમાનિમાં અને સુશ્રુતે એલાદિગણમાં શુગળને ઉલ્લેખ કરેલો છે.

Actions and Uses—Alterative, demulcent stimulant, tonic spasmotic and emmenagogue, often combined with aromatics and given in rheumatism, scrofulous affections and nervous diseases. The compound pill known as Yogaraj Gugala, used as an erative in enlarged glands in the neck, chronic rheumatism, opsy, gleet &c.

(R. N. Khory II. 179.)

ભાવાર્થ—યુગળ રસાયન, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, બલ્ય, આશ્લેષકર અને આર્તવ-
રન્ધ્રાવધારી છે. સુગંધી વસ્તુઓ સાથે વારંવાર યોજવામાં આવે છે. લંપિ-
માં, ઉપદ્રવ જેવા રોગોમાં અને વાતજન્ય રોગોમાં તે ઘણો વપરાય છે.
‘યોગરાજ યુગળ’ નામની પ્રખ્યાત બનાવટ રસાયન તરિકે ગંડમાળ, સંધિયા,
હર વિગેરેમાં વપરાય છે.

(યોરી. ભા. ૨. પા. ૧૭૬)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૧૩૨; રૂ. નિ. પા. ૨૭૬; N. p. 51; Watt I
366; Indi. Medi. Plants p. 294.

૮૦ હિરાબોલ.

N. O. Burseraceæ.

નામો—બોલ; મુરસ; ગંધરસ; ચર્ચર (સંસ્કૃત); હીરાબોલ (યુજરાતી);
રાબોલ (હિંદી—ખંગાલી); Myrrh (અંગ્રેજી); Balsamodendron Myrrha
બલ્સમોડેન્ડ્રોન મીર્હ (લેટીન).

ગુણ :— બોલ રક્તહરં શીતં મેઘ્યં દીપનપાચનમ્ ।
મધુરં કટુ તિક્તં ચ ગ્રહસ્વેદત્રિદોષનુત્ ॥
જ્વરાપસ્મારકુષ્ઠન્ ગર્ભાશયવિશુદ્ધિકૃત્ ।
શ્રીવાસઃ સરલો બોલઃ કુન્દરુઃ પ્રત્યિપર્ણકમ્ ।
તુરુષ્કં સિલ્હકં સૃષ્કા ગુઢં નલ્લદ્વયં મુરઃ ॥
સર્વેડમી પાવનાઃ પ્રોક્તાઃ રક્ષોઘ્નાઃ જ્વરનાશનાઃ ॥
સ્વાદુતિક્તરસાયુષ્યાઃ સ્વેદોર્ગન્ધ્યનાશનાઃ ।
લઘૂષ્ણાઃકટુકાઃ પાકે કફવાતાનિર્બહ્ણાઃ ।
બોલો વિશેષતઃસ્ત્ર રક્તહન્તા પ્રકીર્તિતઃ ॥

(ભવનસંસ્કૃત)

ગુણુ—હિરાબોલ સ્વાદે કડવો છે. મધુર અને તિક્ત છે. ઠંડો છે, મેઘ્ય છે અને દીપનપાચન છે. જ્વર, અપસ્માર કુષ્ઠ વિગેરેમાં ઉપયોગી છે. અર્બાશયમાં વિકાર હોય તેને મટાડે છે. ધૂપ તરિકે પણ સારો છે.

વર્ણન—આ ગુગળની જાતનું ઝાડ થાય છે તેનો ગુંદર છે. આ રસ પહેલાં તો બહુ જ લીલો પ્રવાહી હોય છે, પણ હવાનો સ્પર્શ થતાં વેંત જ તે કઠિન થઈ જાય છે. એમાં એક જાતની ગુગળની વાસને મળતી સુગંધ છે. સ્ત્રીઓ બોલ સુવાવડમાં ખાય છે એ જાણીતી વાત છે.

Medicinal Uses—Stimulant, expectorant and emmenagogue; useful in dyspepsia and in amenorrhoea, chlorosis and other atonic uterine affections. It is also useful as an expectorant in chest affections especially in asthma. Externally it is used as an astringent and stimulating application in ulcerated conditions; and a valued wash for the mouth and gums, and gargle in ulcerated sore throat.

Indigenous Drugs of India p. 42.

ભાવાર્થ—ઉષ્ણ, કફન, આર્તવજનક; અજીર્ણ, અદ્યપાર્તવ, યૌવનપાંડુ અને યીર્જા ગર્ભાશયનાં દરદોમાં ઉપયોગી છે, કફન હોવાથી છાતીનાં દરદોમાં—ખાસ કરીને દમમાં—ઉપયોગી છે. બકાર ચાંદાં વિગેરે ઉપર લગાડવામાં આવે છે, દાંતનાં પેદાં અને મ્હોં ઘોવા માટે તે સરસ દ્રવ્ય છે.* ગળામાં ચાંદી પડી હોય તો કેગળા માટે પણ વપરાય છે.

ઇન્ડીઅનસ ડ્રુગ્સ ઑફ ઇન્ડીઆ. પા. ૪૨.

ઉદ્ભવ—ફ. નિ. પા. ૨૪૭; Indig. Drugs p. 42, Indi. Medi. Plants. p. 295.

૮૧ શાલેડુ—શલ્લકી

N. O. Burseraceæ.

નામો—શલ્લકી, કુન્દુરુકી, ગજમથ્થા, નાગવધૂ (સંસ્કૃત); શાલેડુ, ધૂપડો (ગુજરાતી); ધૂપસલાઈ, શાલઈવૃક્ષ (મરાઠી); Boswellia serrata—બૉસ્વેલીયા સેરેટા (લેટીન).

* આપણી સ્ત્રીઓ માને છે કે બોળ દાંતે અડવાથી દાંત પડી જાય છે.—આ વાત બે ખોટી હોય તો ઉપરની સહીકત પર ધ્યાન આપવું.

परिचय—

शल्लकी निंबपत्रा स्यात् गजभक्ष्या महातरुः ।

पीता द्यन्त्रफला पिच्छा निर्यासोऽस्यास्तु कुन्दुरुः ॥

॥ शिष्यवतः ॥

गुणाः—

शल्लकी तुवरा शीता श्लेष्मपित्तातिसारजित् ।

रक्तपित्तव्रणहरी पुष्टिकृत्समुदीरिता ॥

तत्फलम् कफवातार्शकुष्ठारोचकनाश्वनम् ।

पुष्पं चास्य कफं वातमर्शकुष्ठारुचीर्जयेत् ॥

॥ ग. नि. ॥

वृक्षस्तु शल्लकीसंज्ञः पुष्टिकारी कषायकः ।

शीतवीर्यश्च मधुरस्तिक्तो ग्राह्यस्वदोषनुत् ॥

व्रणदोषं कफं वातं पित्तं चार्शं च नाशयेत् ।

पक्वातिसारं कुष्ठं च रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥

निर्यासोऽस्य मतो नाम्ना कुन्दुरुः सुज्ञमाश्रितः ॥

कुन्दुरुः मधुरः तीक्ष्णः तिक्तो रुच्यः कटुः स्मृतः ।

स्निग्धश्चोष्णस्तथा त्वच्यो ज्वरस्वेदकफापहः ॥

रक्तरुक् प्रदरं वातमलक्ष्मीं ग्रहपीडनम् ।

रक्तातिसारं यूकां च नाशयेदिति कीर्तितः ॥

॥ नि. र. ॥

कुन्दुरुः मधुरस्तिक्तः कफपित्तार्चिदाहनुत् ।

पाने लेपे च शिशिरः प्रदरामयशांतिहृत् ॥

॥ रा. नि. ॥

शर्करासाहितो मेहं वृषणस्य व्यथां हरेत् ॥

॥ शोडलः ॥

कुन्दुरुः मधुरस्तिक्तः तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत् ।

ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान् ॥

॥ भा. प्र. ॥

सुश्रुत—

१ व्रणप्रक्षालने—शल्लकीबदरी—.... त्वचः । योज्याः

काथे त्रिफल्या सह । तेन काथेन नियतं व्रणं प्रक्षालयेद्विषक् ॥

चि—१९-४२.

૨ પિત્તાભિવ્યન્દે—પાલાશં વા શોભિતં વાજ્ઞનાથે । શલ્કમ્વા
વા શર્કરાસૌદ્રયુક્તમ્ ॥ ૩-૧૦-૭.

૩ અતિસારે—.... શલ્કીવેતસત્ત્વચઃ । શર્કરાસૌદ્રસંયુક્તાઃ
પીતા ધ્વન્ત્યુદરામયમ્ ॥ ૩-૪૦-૨૬.

૪ રક્તાતિસારે—પિયાલશાલ્મલીપ્લક્ષશલ્કીતિનિશત્ત્વચઃ । ક્ષીરે
વિમૃદિતાઃ પીતાઃ સક્ષૌદ્રા રક્તનાશનાઃ ॥ ૩-૪૦-૧૧૯.

૫ શ્વાસે—....તુરુન્કશલ્કીનાં ચ ગુગુલોઃ.... ધૂપઃ ॥

૩. ૫૧-૧૧.

ચરક—

૬ શ્વાસે—....લેહ્યેત્ સૌદ્રમર્ષિપા । શકલં શલ્કમ્વા વા ॥

ચિં. ૨૧-૧૧૪.

વર્ણન—નર્ન સાહેબ કહે છે કે આ ઝાડ ઘણાં ખરાં જંગલોમાં થાય છે. તેઓ સાહેબે કહ્યું આ ઝાડ પંચમહાલમાં જ જોયેલું છે. આ ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. કઢાયાના ઝાડને ઘણું મળતું આવે છે. છાલ કઢાયાના જેવી જ, રાખોડી રંગની, આસરે ૦૮ ઇંચ જાડી, અને સહેલાઈથી ઉખેડી શકાય એવી હોય છે. પાન લીંબડાનાં પાનને મળતાં હોય છે. પાંદડાં શાખાઓને છેડે જ આવે છે. ફળ ત્રણ હાંજાળાં થાય છે. (three valved). ફળમાં ૩-૩ ખીજ હોય છે. આમાંથી શુદ્ધ ખદ્દ નીકળે છે (વહુલવા). આ શુદ્ધરને “ કુંડુર ” કહેવામાં આવે છે. આ શુદ્ધર જેમાં પાંદડી સાથે હોય છે તેને આપણે પાંદડીઓધૂપ કહીએ છીએ. આ ધૂપમાં ખુશબોઈ હોય છે. હાથણીઓને તે અતિ પ્રિય હશે એવું અનુમાન નાગવધૂમિયઃ ઉપરથી અને ગજમધ્યા ઉપરથી થાય છે. માર્ચ અને એપ્રિલ વખતે આ ઝાડનાં પાંદડાં ખરી જાય છે અને તે કઢાયાના જેવું બોડું થઈ રહે છે. નવાં પાન જીનનાં આવે છે. પાન વગરનું ઝાડ હોય છે ત્યારે ફુલ આવે છે. સૂકી હવાવાળા પ્રદેશોમાં આ ઝાડ થાય છે. (બ્રેડીસ અને નર્ન) મુંબઈમાં આના છુંદરને ‘ ગંધ ખિરેજો ’ કહે છે એમ સ્વ. કીર્તિકર જણાવે છે.

વૈદ્યકમાં શલ્કીનો ઉપયોગ—

સુશ્રુત—

૧ ત્રણધોવા—શાલેડાની છાલનો ઉકાળો ત્રિકલા સાથે ઘા ધોવાના કામમાં સારો છે. ચિ. ૧૬-૪૨.

૨ પિત્તાભિવ્યન્દમાં—શલ્કીનો રસ આંજવો. ઊ. ૧૦-૭.

૩ અતિસારમાં—શાલેડાની છાલનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધ સાથે ચાટવાથી અતિસાર મટે છે. ઊ. ૪૦-૬૬.

૪ રક્તાનિસારમાં-શાલેડાની છાલ દુધમાં ઉકાળીને મધ નાખીને પીવાથી રક્તાનિસાર મટે છે. (જી. ૪૦-૧૧૯)

૫ શ્વાસમાં-પાલકીઆ ધૂપનો ધુમાડો દમવાળાને આપવો.

(જી. ૫૧-૫૧.)

ચરક— ૬ શ્વાસમાં-શાલેડાની છાલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું.

(ચિ. ૨૧-૧૧૪.)

વક્તવ્ય—ચરકે પુરીષવિરજનીય ક્ષેમાનિમાં શલ્કીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શલ્કીનિર્યાસને શિશૈવિરેચન તરિકે ચરકે ગણાવેલો છે (ચિ. ૮-૧૭૪). પાચ રકંધમાં ચરક સુશ્રુત બન્નેએ શલ્કીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. અશ્વરીમાં (બીજા) સાથે કુન્દુરુકનો ઉલ્લેખ ચરકે કરેલો છે. (ચિ. ૨૬-૬૨.) વાતવ્યાધિના લાતેલમાં અને અમૃત્યાદતેલમાં શલ્કી નાખેલી છે. (ચિ. ૨૮....૧૪૮-૧૫૭.) ચરકે શલ્કીને બાગલવૃક્ષ ગણાવ્યું છે. (ક. ૧-૭.) સુશ્રુતે એલાદિગણમાં શલ્કી ગણાવેલી છે.

Medicinal Uses—It is used externally in the form of ointment as a rubefacient and stimulant application to boils, carbuncles etc. It has been occasionally given as an astringent and diaphoretic. Its action, when taken internally being chiefly directed on the mucous—membrane especially of the lungs, it may be given in bronchitis, chronic laryngitis and haemorrhage.

Indigenous Drugs of India.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants. p. 291.

निम्बादि वर्ग.

N. O. Mollaceæ.

८२ लीमडा.

नामो—निम्बः, अरिष्टः, पिचुमन्दः, पारिमद्रः (संस्कृत); लीमडा (गुजराती)
कडुनिम्ब (मराठी); नीम (हिंदी); निम्बाळ (अंग्वाली); Nimb tree—
निम्ब ट्री (अंग्रेज); melia Azadirachta—मेलीया अेअडीरेकटा (बेटीन)

गुणाः—

निम्बः तिक्तरसः शीतो लघुः श्लेष्मास्रपित्तनुत् ।

कुण्ठकण्डुव्रणान् हन्ति लेपाहारादिशीतलः ॥

अपक्वं पाचयेच्छोफं व्रणं पक्वं विशोधयेत् ॥

॥ ध. नि. ॥

निम्बः शीतो लघुर्ग्राही कटुपाकोऽग्निवातनुत् ।

अहृद्यः श्रमहृत् कासज्वरारुचिकृमिप्रणुत् ॥

व्रणपित्तकफच्छर्दिकुण्ठहृच्छासमेहनुत् ।

निम्बपत्रं स्मृतं नेत्र्यं किमपि पित्तविषप्रणुत् ॥

वातलं कटुपाकश्च सर्वा रोचककुण्ठनुत् ।

निम्बफलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम् ॥

स्निग्धं लघूष्णं कुण्ठघ्नं गुल्मार्शः कृमिमेदनुत् ।

॥ भा. प्र. ॥

चरु—

१ कुण्ठे—.....निम्बपटोलस्य.... । इति षट् कषाययोगाः कुण्ठघ्नाः

निर्दिष्टाः.... ।स्नाने पाने च मताः ॥ चि-७

सुश्रुत—

२ जातसत्त्वेषु कुण्ठे—निम्बकायं जातसत्त्वः पिबेद्वा ॥ चि-९.

३ सुरामेहे—सुरामेहिनं निम्बकषायम् ॥ चि-११.

४ अरुंधिकायां—अरुंधिकां हृते रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा ॥ चि-२०

५ पथिनीकंटके—निम्बारग्वधयोः काथो हित उत्सादने भवेत् ॥

चि-२०.

६ दाहज्वरे—मधुफाणितयुक्तेन निम्बपत्राभसाऽपि वा । दाहज्वरार्ति
मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥ उ-३९

- ७ कफजतृष्णायाम्—हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रस-
वोदकेन ॥ उ ४८.
- हारीत— ८ वातरक्ते—पटोलनिम्बपत्राणि कथित्वा मधुसंयुतम् । पाचनं वात-
रक्तानां तथा च शमनानि च ॥ चि २९.
काञ्जिकेन च संपिष्य पिचुमर्ददलानि च । लेपनं शस्यते तस्य
वातरक्तप्रशान्तये ॥ चि. २९
- ९ व्रणशोधनार्थम्—निम्बपत्राणि संपिष्य मधुना व्रणशोधनम् ॥
चि—२९.
- १० दंतरोगे—काथश्च निम्बमूलस्य दंतरोगनिवारणः ॥
- ११ विषमतिकारे—....निम्बफलानि च । उष्णोदकेन पीतानि
जयेयुः तत्क्षणाद्विषम् ॥ चि—९९.
- वाग्भटः— १२ खालित्ये, पलित्येच—मांसं वा निंबजं तैलं क्षीरमुक् नावयेद-
यत्तिः ॥ ऊ—२४.
- चक्रदत्त— १३ उदरकोटादौ—निंबस्य पत्राणि सदा घृतेन । धात्रीविमिश्रान्य-
थवोपयुज्यात् । विस्फोटकोठक्षतशीतपित्त । कण्डूम्लपित्तं सहसा
च हन्यात् ॥
- १४ कामलायाम्—....निम्बस्य वा रसः । प्रातर्मासिकसंयुक्तः
शीलितः कामलापहः ॥
- बंगसेन— १५ कफजहृद्रोगे—निम्बकोषातकीभ्यां वाभ्यं हृदि कफोत्थिते ॥
- १६ नेत्ररोगे—शुटीनिंबदलैः पिण्डः सुखोष्णः स्वल्पसैन्धवः । धार्ढ्य-
श्चक्षुषि संक्षेपाच्छोथकण्डूव्यथापहः ॥
- १७ शिशोःज्वरे—निम्बस्य पत्रं मासिकं सर्पियुक्तन्तु धूपनम् । ज्वर-
वेगं निहन्त्याशु बालानान्तु विशेषतः ॥
- भावप्रकाश— १८ द्रव्यविशेषपरिपाकार्थम्—मधूकमालूरनृपादनानां परुष खड्गूर
कपित्थकानाम् । पाकाय पेयं पिचुमर्दबीजं घृतेऽपि तक्तेऽपि
तदेव पथ्यम् ॥
- १९ क्रिमिषु—निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

૨૦ રક્તપિત્તે-પટોલનિમ્બવેત્રાગ્રપ્લસવેતસપલ્લવાઃ । શાકાર્થે શાક-
સાત્મ્યાનાં....હિતાઃ ॥

૨૧ વ્રણેષુ કૃમિનાશાર્થમ્-લેપો હિંગુનિમ્બકૃતોઽથવા ॥

શોઢલ—

૨૨ કુષ્ઠે-યો નિમ્બપત્રશતમાત્રિ જલેન્ પિષ્ટમ્ । પિષ્ટાન્નમુક્ સમ-
યમેકમૃતુત્રયં ના ॥ કુષ્ઠાનિ તસ્ય વિષમાનિ ચિરોત્પિતાનિ
સિંહોદ્ધતે મૃગગળાઃ ઇવ યાન્તિ નાશમ્ ॥

૨૩ યોનિગાઢીકરણાર્થમ્-પ્રક્ષાલિતં તુ બહુશઃ પિચ્ચમન્દતોયૈઃ
નિંબત્વચા તદનુનિર્મિત ધૂપકાર્યમ્ । સ્ત્રીણાં નિતંબકુહરં પ્રવિ-
મુક્તગંધં પૈચ્છિલ્યદોષરહિતં ચ ભવેત્ પ્રગાઢમ્ ॥

૨૪ રસાયને-નિંબસ્ય તૈલં પ્રઘટાતિસ્થમેવ નસ્યે નિપિત્તં મધુના
યથાવત્ । માસેન ગોક્ષીરમુજો નરસ્ય જરાગ્રદૂતં પલિતં નિહન્તિ ॥

૨૫ ગળ્દમાલાયામ્-....તૈલેન વારિષ્ટમ્....નસ્યમ્ ॥

૨૬ કુષ્ઠે-યઃ રવાદેદમયારિષ્ટં અરિષ્ટામલકં તથા । સ જયેત્સ-
ર્વકુષ્ઠાનિ માસાદૂર્ધ્વં ન સંશયઃ ॥

રાજમાર્તણ્ડ- ૨૭ સુવ્રમસવાર્થમ્-કટયાં વદ્ધં યોપિતાં સત્પ્રસૂતિં । કુર્યાન્મૂલં
નિમ્બવૃક્ષોદ્ભવં વા ॥

વૈદ્યક્રમાં લીંબડાનો ઉપયોગ.

ચરક—

૧ કુષ્ઠમાં-લીંબડાના પંચાંગનું ચૂર્ણ અથવા ક્વાથ; સ્નાન,
પાન, લેપમાં યોગ્યું ચિ. ૭.

સુશ્રુત—

૨ અંગ ખરતાં હોય તેવા પતીયાને-લીંબડાના પંચાંગને
ક્વાથ પાવે.

૩ મુરખેડવાળાને-લીંબડાની મૂળની છાલનો ક્વાથ પાવે.
ચિ. ૯. ચિ. ૧૧.

૪ ખોડામાં-લીંબડાના પાણીથી માથું ધોવું. ચિ. ૨૦.

૫ પશિની કંટક નામના રોગમાં-લીંબડાની છાલ અને
ગરમાળાનો ગોળ એઅન્નેના ક્વાથનું ઉત્સાહન કરવું ચિ. ૨૦.

૬ દાહજ્વરમાં-(અગનીયા તાવમાં) લીંબડાનાં કુણાં પાંદડાંને
છંદીને પાણીમાં ધોવાવમાં જે શીઘ્ર ઉપર આવે તે શીઘ્ર લેવું.

એમાં મધ મેળવીને પીવાડવું, ઉલટી થઈ જશે અને બળતરા મટી જશે. ઊ. ૩૬.

૭ કફજન્ય તૃષ્ણામાં-લીંબડાનો રસ રહેજ ગરમ કરીને આપી ઉલટી કરાવવી. ઊ. ૪૮.

રીત— ૮ વાતરક્રતામાં-પટોલ અને લીંબડાનાં પાન બંનેને ઉકાળીને મધ નાખીને પાછું રેવું. દોષપાચન અને શામક છે.

૯ ત્રણશોધન માટે-લીંબડાના પાનને વાટીને રહેજ મધ મેળવી ઘા ઉપર થેપડી મૂકવી.

૧૦ દાંતના રોગમાં-લીંબડાના મૂળનો કવાથ મ્હોંમાં ગંડૂપ તરિકે રાખવાથી દાંતના રોગો મટે છે.

૧૧ ઝેરના પ્રતિકાર માટે-લીંબડાની લીંબાળીનાં બીજ ઉના પાણી સાથે ફકાવવાથી તુરત જ ઝેરનો નાશ થાય છે.

ગુલટ— ૧૨ માથાની ટાલમાં તેમજ પળીયાંમાં-લીંબડાના તેલનું નસ્ય ૧ માસ સુધી આપવું. ફક્ત દુધ ઉપર જ રહેવું. છતેન્દ્રિય રહેવું. ઊ. ૨૪.

કેદત્ત— ૧૩ શીળવા, ચકરડાં વિગેરે રોગો ઉપર-લીંબડાનાં પાનનું ચૂર્ણ અને આંબળાનું ચૂર્ણ ઘી સાથે પી જવું. વિસ્ફોટક-ચકરડાં, ચાંદાં, શીળવા, ખુજલી, અમ્લપિત્ત વિગેરે મટે છે.

૧૪ કમળામાં-લીંબડાના પાનનો રસ મધ નાખીને સવારમાં હંમેશાં પીવો.

ગસેન— ૧૫ કફજન્ય હૃદ્રોગમાં-લીંબડાનો રસ અને કુકડવેલનો રસ પાછને ઉલટી કરાવવી.

૧૬ આંખના રોગમાં-લીંબડાનાં પાનને વાટવાં-સુંઠને વાટવી. બંનેને સાથે ઘુંટવાં. રહેજ સિંધાબુલ નાખવું. પછી થેપડી બનાવી લેવી. આ થેપડી આંખ ઉપર રાખી મૂકવી. આંખનો દુખાવો, સોજો, ખુજલી વિગેરે મટે છે.

૧૭ બચ્ચાંના તાવમાં-લીંબડાનાં પાન, મધ, ઘી-આટલાનો ધુમાડો તાવવાળા બચ્ચાને આપવો. તાવનો વેગ કમી થઈ જાય છે.

ભાવપ્રકાશ—૧૮ મહુડાં, અંજીર, રાયણાં, ફાલસાં, ખજૂર કેકું વિગેરે ખડું ખાવામાં આવ્યું હોય તો—તે પચવવા માટે લીંબડાની લીંબાળીયોનાં ખીંજ ઘી સાથે કે છાશ સાથે પીવાં.

૧૯ કૃમિમાં—લીંબડાના પાનનો રસ મધ સાથે પાવો.

૨૦ રક્તાપિત્તમાં—લીંબડાનાં પાનનું શાક, શાકસાત્મ્યવાળાને ખવડાવવું.

૨૧ ધામાં કૃમિ પકયા હોત તો—તેના નાશ માટે લીંબડાના પાનની છુગદી રહેજ હીંગ નાળીને બાંધવી.

શોઠલા— ૨૨ કુષ્ઠમાં—૬ મહિના સુધી હમેશાં દિવસમાં એક વખત લીંબડાનાં ૧૦૦ પાનનું ચૂર્ણ પાણી સાથે બે પીવે, તે માણસનો કુષ્ઠ રોગ ગમે તેટલા લાંબા વખતનો હોય તોપણ નાશ પામે છે.

૨૩ ચોનિની દુર્ગંધી, ચીકાશ વિગેરે દૂર કરીને ચોનિ ગાઢ કરવી હોય તો—ચોનિને લીંબડાના રસથી ખડું વખત ઘોલી અને પછી લીંબડાની અંતર છાલની ધુમાડી દેવી. માચી ઉપર બેસીને ધુમાડી લઇ શકાશે. આથી ચોનિ પેન્ડિછદ્યદોષથી સુક્રત થઇને ગાઢ બનશે.

૨૪ રસાયન તરિકે—લીંબડાનું તેલ મધ સાથે નસ્ય આપવાથી (એક માસ સુધી) અને ક્ષત દુધ ઉપર રહેવાથી વળીયાં પળીયાં દૂર થઇને નવું જોમ આવે છે.

૨૫ ગાંડમાલામાં—લીંબડાના તેલનું નસ્ય આપવું.

૨૬ કુષ્ઠમાં—કરડે અને લીંબડાનાં પાનનું ચૂર્ણ અથવા લીંબડાનાં પાનનું ચૂર્ણ અને આંબળાંનું ચૂર્ણ—એક માસ ઉપરાંત ખાવાથી સર્વ બતનાં કુષ્ઠ મટે છે.

રાજમાર્તંડ—૨૭ સુખેથી પ્રસવ થાય તે માટે—નાના લીંબડાનું કોમળ મૂલ લાવી કેટે બાંધવું.

વસ્તવ્ય—ધનવંતરિનિધંદુકારે લીંબડાની ૩ બતો વર્ણવી છે. (૧) લીંબડો (૨) બકાન લીંબડો અને (૩) કેડય—મીઠો લીંબડો.

અરકે—કંડૂખ હશેમાનિમાં નિંબનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. કફપિત્તહરં તિલ્કં શીતં કટુ વિપચ્યતે (સ્. ૨૭-૧૨). કુષ્ઠમાં લીંબડો અનેક જગોએ સ્વતંત્ર રીતે ઉપ-યોગમાં આવેલો જણાય છે. અર્શમાં પરિવેચને વિદધ્યાદ્ વૃષકકુમ્ભયવાસનિવાશ (ચિ. ૧-

૨૧૪) તેમ જ ' નિવૃત્તાભ્યાં....દારે ક્ષેદે ગુદમ્બો ગુદજાઃ પ્રતિભારણીયાઃ સ્વઃ (ચિ. ૧-૨૨૧)-જેવા પ્રયોગો આવે છે. ત્રણાચ્છાદન માટે લીંબડાનાં પાન મશામૂર છે. શેફવાળાને અને ઉડ્ડસ્તંભવાળાને લીંબડાનું શાક ખાવાનું સૂચન છે. શિરોવિરેચન તરિકે પુષ્પનો ઉદ્દેશ છે. (ચિ. ૮-૧૭૪). પાંડુરોગમાં લીંબડો ઉપયોગી મનાયલો છે. નિવપત્રેણ વા । યથાદોષં પ્રકુર્ચીત મૈષજ્યં પાણ્ડુરોગિણામ્ ॥ (ચિ. ૨૦-૧૧૮). લૂતાવિષમાં " સનિમ્બસારિવાક્ષૌદ્રં પાનં લૂતાવિષાપહ્મ્ " એ પ્રયોગ છે. નેત્રરોગમાં બીજાં સાથે આચ્ચેતનમાં યોજાયલો છે.

સુશ્રુતે ઊર્ધ્વભાગહરસંશોધન (સ. ૩૧-૩) માં નિંબ ગણાયેલો છે. શુદ્ધાદિ, આરગ્વધાદિ, લાક્ષાદિ ગણોમાં તે યોજાયલો છે. નિવરપ । કપપિત્તહરં પૂષ્પં કુઠ્ઠનં.... (સૂ. ૪૬-૨૮૪). ક્ષેતૈલના શુણ્ઘ આવેલા છે (સૂ. ૪૫-૧૧૫). શોધન દ્રવ્યોમાં છે. (સૂ. ૩૭-૧૮). રક્તાભિષ્ચન્દની ચંદનાદિવતિમાં નિંબ-નિર્ચોસ પડે છે. ઘણાં અંગનોમાં લીંબડાનાં પાન યોજાયલાં છે. બીજાં સાથે મૂત્રાઘાતમાં યોજાયલો જણાય છે. (બિ. ૫૮-૪૮).

Actions & Uses—The bark and leaf-stalks are astringent bitter tonic and antiperiodic, and used in intermittent and paroxysmal fevers, and for general debility and convalescence, and after febrile and other diseases. The leaves are discutient and local stimulant and used in varicelians or poultices to disperse indolent glands and swellings. The young trees yield a kind of toddy)sweet juice, which when fermented is used as stomachic and anthelmintic and is given in worms and jaundice. The pulp is applied to boils, pustular eruptions, open sores and bruised oints. The compound powder ' panch nimb churna ' is tonic and given in convalescence after fever. The fruit is a purgative, anthelmintic and alterative. The oil of the seed is bitter, anthelmintic and stimulant and given in leprosy, intestinal worms, piles and urinary diseases. The gum is used by lying in women as a uterine stimulant. The seeds are used for killing pediculi, and as powdered kernal for washing the hair and as a remedy for mange in dogs. The oil mixed with other oils is applied to skin diseases, suppurating scrofulous glands and leprous ulcers. It is rubbed on the skin in rheumatic affections and to the head in headache. The oil contains Sulphur and therefore with alkalies is used in skin diseases.

નવ્યમત—“ મહે” જાતે લીંબડાનાં પાન, છાલ અને તેલ વાપરી ભેંચાં છે. આ બધાં જ ફવાના કામમાં આવે છે.

(૧) પાન—એક મુઠી પાનને છુંદીને પોટીસ બનાવવી. ગડગુંબડ, મણુ વિગેરે ઉપર આ પોટીસ ઘણી ઉત્તમ છે. જંતુધન અને ઉત્તેજક ગુણો આમાં છે.

પુસ્તકો અને કપડાંને છવડાં નુકશાન ન કરે એટલા માટે સુકાં પાન મહે રાખ્યાં છે.

૧ા શેર પાણીમાં તાબાં પાન નવટાંક ઉકાળી લેવાં. થોડુંક પાણી બાળવું. આ પ્રવાહી ઘણું જ ઉપયોગી કટુપૌષ્ટિક પીણું છે—રસાયન પણ છે. યકૃત ઉપર આ ફવાની ખાસ અસર થાય છે. આ પ્રવાહીના ઉપયોગથી ઝાડા પીળા રંગના થાય છે.

બુના મેલેરીયાના તાવમાં આ કવાથ ઉપયોગી છે. તેલના જેટલું તે ઉપયોગી નથી જ. લાંબા વખતનાં સીફીલીસનાં દરદામાં આ કવાથની ખૂબ જ સુંદર અસર છે—રસાયનનું કામ કરે છે. મહે તેને લેપ્રસીમાં પણ વાપરી ભેંચું છે; પણ એક કેસ સિવાય બીજા કેસો ઉપર તેની ઝાઝી અસર મહેને જણાઈ નથી.

(૨) છાલ—છાલમાં ગ્રાહી, જ્વરધન અને બલપ્રદ ગુણો છે અને પાનની માફક તે પણ કવાથના રૂપમાં વાપરી શકાય.

(૩) તેલ—આ ઝાડનો સારામાં સારો પદાર્થ આ તેલ છે. બહાર ચોપડવાથી ઉષ્ણ, જંતુધન અને બલપ્રદ અસર છે. લાંબા વખતના સીફીલીસનાં આંદાં, દુષ્ટ મણુ અને ન રૂઝાતાં ધારાં વિગેરે ઉપર આ તેલ ઘણું જ સાફ કામ કરે છે. જો તાબ તેલની અસર વધારે જલદ જણાતી હોય તો તેમાં થોડુંક તલનું તેલ નાખીને મૃદુ બનાવવું.

આ તેલ ચામડીના અનેક રોગો જેવા કે ફાદર-ખસ-વિગેરે ઉપર સુંદર જંતુધન અસર દર્શાવે છે. તે કૃમિને મારીને જલદી રૂઝ લાવે છે. જો જંતુ ચામડીમાં ઉડાં હોય તો તેલનું ધીમે ધીમે ૧૦ મીનીટ સુધી માલીસ કરવું—કુતરાંની ખસમાં મહે આ વાપરી ભેંચું છે અને તે ઘણું ઉપયોગી જણાયું છે.

૫ થી ૧૦ ટીપાં જેવી માત્રામાં તેલ પીવા માટે પણ અપાય છે. બુના મેલેરીયાના તાવમાં, સીફીલીસમાં, કુષ (લેપ્રસી)માં અને બીજા રોગો જેમાં શક્તિની જરૂર છે તેવા રોગોમાં—તેલ આપવાથી સાફ પરિણામ આવે છે. છેલ્લા

૧૨ વર્ષથી હું આ તેલને આંતરોપચારમાં વાપરું છું—ખાસ કરીને જીના મેલેરીયા તાવમાં અને મ્હને કહેતાં આનંદ થાય છે કે ઘણાખરા કેસોમાં તે સુંદર કામ આપે છે.”

(મેજર. ડી. બી. સ્પેન્સર. આર્થ. એમ. એસ.)

ફેટલાક લીંબડામાં કાપ મૂકવાથી રસ ઝરે છે અથવા ટીપાં ટીપાં ઝરે છે. ફરેક ઝાડમાંથી આવેો રસ નીકળતો નથી. બહુ સાફ ઝાડ હોય તો ૨૪ કલાકમાં ૨ થી ૮ શીશી જેટલો રસ હાથ આવે છે. વારંવાર આનો રસ લેવાથી ઝાડ સ્કાઇ બાય છે. આ રસ “ લીંબડાની તાડી ” તરિકે ઓળખાય છે. આ તાડી પીવાથી આમડીના અનેક રોગો મટે છે. તાડીના ગુણુ પોષક, રસાયન, બલપ્રદ અને લહેજતકાર છે. ઘણાખરા એમ માને છે કે આ તાડી પીવાથી કુષ્ઠના રોગો મટે છે, પણ થોડા વખત પહેલાં ફહેરાડુનના ફેરેસ્ટ કેમ્પીસ્ટના આસીસ્ટન્ટ મી. ટી. પી. ઘોસે (બી. એસ. સી.) ઇનીયન ફેરેસ્ટર (જીન. ૧૯૧૩ પાનાં ૨૬૪-૨૬૫)માં Neem Toddy લીંબડાની તાડી એ વિષે લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે જણાવે છે કે તાડીમાં કુઠ્ઠન ગુણુ છે જ નહિ. ગ્વાલીયર રોટના જંગલસંરક્ષક રાયબહાદુર હરસ્વરૂપ તરફથી તાડીનો નમુનો આવેલો અમોએ રસાયનવિધિથી તપાસ્યો છે અને તેમાં કુઠ્ઠન ગુણુવાળું એક પણ તત્વ અમને હાથ લાગ્યું નથી. બીજી તાડીની જેમ આમાં પણ ખાંડનો જ મોટો ભાગ (A syrupy solution of sugar plus a little albuminous and gummy matter with the peculiar odour of ripe neem fruits) છે. હા, તાડી અથવા કંટી દારૂ તરિકે આનો ઉપયોગ કરવા જેવો છે ખરો.”

ઉદ્દેશ—વ. શા. પા. ૧૩૪; રૂ. નિ. પા. ૧૩; N. p. 53; Watt V p. 211; Indi. Medi. Plants p. 300.

૮૩ બકાન લીંબડો.

N. O. mellaceæ.

નામો—પર્વતનિમ્બ; મહાનિમ્બ; કેડર્ય; (સંસ્કૃત), બકાન લીંબડો (ગુજરાતી); બકાણિ નિંબ (મરાઠી); બકાઇન (હિંદી); થોડા નિમ્બ (બંગાલી); પર્સીયન લીલેક (અંગ્રેજી); Melia azadirach મેલીયા અઝેડરેચ. (લેટીન).

પરિચય— સ્વરચ્છદો મૂમિરુહઃ પૃષ્ઠપત્રોદરસ્તપા ।

નિંબપત્રઃ પંક્તિપત્રઃ શ્રેણિપત્રો હિમદ્રુમઃ ॥

શિવદત્તઃ ॥

ગુણા:—

મહાનિબો હિમો રુક્ષઃ તિક્તો ગ્રાહી કષાયકઃ ।

કફપિત્તકૃમિચ્છર્દિકુષ્ઠહૃલ્લાસરક્તજિત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

મહાનિબઃ કટુસ્તિક્તો શીતશ્ચ તુવરો મતઃ ।

રુક્ષો ગ્રાહી કફં દાહં વ્રણં રક્તરુજં તથા ॥

પિત્તં કૃમીશ્ચ વિષમજ્વરં ચ હૃદયવ્યથામ્ ।

સર્વકુષ્ઠાનિ હર્દિં ચ પ્રમેહં ચ વિષુચિકામ્ ॥

મૂષિકાયાઃ વિષં ગુલ્મં શીતપિત્તં ચ નાશયેત્ ॥

કોઠરોગં ચાર્શરોગં શ્વાસં ચ વિનિવારયેત્ ॥

નિ. ર.

શોઢલ:—?

૧ ગૃધ્રસ્યામ્—મહાનિબજટાકલ્કો ગૃધ્રસીનાશનઃ પરઃ ॥

વર્ણન—ખકાન લીંબડાનાં ઝાડ લીંબડાનાં ઝાડથી નાનાં થાય છે. એનાં પાન લીંબડાના પાનને મળતાં, પણ તેના કરતાં મોટાં અને ૨ થી ૩ ભગ્ન હોય છે, જ્યારે લીંબડાનાં ફળ એક ભગ્ન હોય છે. કુલ શિયાળે આવે છે, તે ફીકા બાંધુડા રંગનાં થાય છે. કુલની વાસ પ્રથમ રહેજ મધુરી પણ પાછળથી કડવી લાગે છે. પર્વત ઉપર વધારે થતા હશે એટલે જ પર્વત-નિંબ કહેતા હશે.

ઉપયોગ

૧ શોઢલ-ગૃધ્રસીમાં—ખકાન લીંબડાના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ ગૃધ્રસી-માટે સારો ઉપાય છે.

વક્તવ્ય—સુશ્રુતે પિપ્પલ્યાદિ ગણમાં ‘ મહાનિમ્બ ’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘ પર્વતનિંબ ’ શબ્દ ચરક સુશ્રુતમાં નથી. કેટર્ય શબ્દ ચરક સુશ્રુતમાં ચાર પાંચ જગોએ નજરે ચડે છે, પણ કેટર્ય નો અર્થ કાયફળ પણ થાય છે. નિબંધુઓમાં કેટર્ય નો અર્થ કાયફળ કરેલો છે, પણ ટીકાકારોએ બધે જ કેટર્ય નો અર્થ ‘ પર્વતનિંબઃ ’ એવો કરેલો છે. જો કેટર્ય-કૈઢર્ય-નો અર્થ ખકાન લીંબડો કરીએ તો ચરકે મૂત્રકૃત્ત્રમાં કેટર્યના રસમાં એલચીનું ચૂર્ણ પીવાનું કહેલું છે (ચિ. ૨૬-૫૩) શ્રીકંઠ, હલ્દિય, આરણ્યહત બધાએ જ કૈઢર્યઃ પર્વતનિંબઃ એવો અર્થ કરેલો છે.

ચરકે કેટર્ય ને કંઠ્ય અને સંજ્ઞાસ્થાપન હશેમાનિમાં ગણાવેલું છે એટલે કાયફળ શબ્દ જ તેમના લક્ષ્યમાં હોય એમ મને તો લાગે છે. સુશ્રુતે ગળ-

શુધી માટે જે ચાર લેહ ગણાવ્યા છે તેમાંના એક લેહમાં હેમચૂર્ણ, કેટર્થ, સફેદ દૂધી અને ઘૂત-આપવાનું કહેલું છે. (શા. ૧૦-૬૬) ગંડમાલામાં કેટર્થ-વીકરવીરસિદ્ધ તૈલ હિત મૂર્ચવિરેચને ચ ॥ (ત્રિ ૧૮-૨૨). સ્કંધશ્લ-પ્રતિષેધમાં પણ તેલમાં કેટર્થ નાખવાનું કહેલું છે. (બિ. ૨૮-૪).

શ્રીકંઠ સ્પષ્ટ કહે છે કે “ મહાપિત્તમન્દઃ નિમ્બસદૃશઃપૃથ્વો વૃક્ષો વકાયનીતિ લોકે । ગ્રામનિમ્બ એવ પર્વતમ્બલેન પર્વતનિમ્બ ઉચ્યતે હત્યાદુરન્યે ॥ (બ. ૫-૪૫). અર્થાત્ ગામમાં લીંબડા થાય છે તેની માફક પર્વત ઉપર જે લીંબડા થાય છે તે પર્વતનિંબ કહેવાય છે. લીંબડાના જેવાં જ પણ મોટાં પાંદડાં થાય છે.

મહાનિમ્બ શબ્દ બકાન લીંબડાને બરાબર લાગુ પડી શકે એવો નથી. કારણ કે લીંબડા કરતાં તે મોટો નથી, પાન પણ ખરી રીતે મોટાં ન કહી શકાય કારણ કે આનાં ફલ-leaflets-તો લીંબડાના ફલ કરતાં ટુંકાંજ કહી શકાય. મહાનિંબ તો અરડુસાને-Ailantus excelsa-ને લાગુ પડી શકે એવો શબ્દ છે. અને અરડુના પર્યાયમાં મહાનિમ્બ ગણાયેલો પણ છે. પણ મહાનિંબનો એક શબ્દ “ મહોદ્રેક ” છે અને તેનો રસ કષાય છે એમ ધન્વન્તરિ નિઘંટુકારે કહેલું છે. સ્વ. કવિરાજ બિરબચરણ લખે છે-“ બકાન લીંબડાનાં પાન ચાવી જેવાથી પ્રથમ કષાય અને બહુવાર પછી સ્ફેજ કડવો સ્વાદ લાગે છે. પરીક્ષાદ્વારા અમે પ્રત્યક્ષ કર્યું છે કે બકાન લીંબડાનાં પાન મોટી માત્રામાં ખાધાથી મત્તાસહ વિષક્રિયા જન્મે છે. સ્વાદ અને ગુણથી સમર્થન થાય છે કે મહાનિંબ બકાન લીંબડાથી ભિન્ન હોઈ શકે જ નહિ. ” વળી લીંબડાને ‘ હિંડુ નિયોસ ’ એવી અને બકાન લીંબડાને “ અક્ષીર ” એવી અન્વર્થસંજ્ઞા આપેલી છે એ પણ બન્નેના લેહ બતાવવા માટે સરસ છે.

કેટલાક ‘ કેટર્થ ’ ને મીઠો લીંબડો માને છે, પણ ટીકા તેમજ નિઘંટુઓમાંથી તેવો અર્થ જડતો નથી. નૈસર્ગિક વર્ગ પણ જુદો છે. મીઠો લીંબડો-Murraya koenigii n. o. Aurantiaceae મિષ્ટ નિંબ-શબ્દ સારો છે. સ્વ. કતોબદ્ કેટર્થને મીઠો લીંબડો ગણે છે, પણ નિઘંટુકારે ‘ કટુકઃ તિલ્તઃ ’ કહેલો છે એ યાદ રાખવા જેવું છે.

Actions & Uses—In small doses, the bark is a bitter tonic, astringent, antiperiodic, anthelmintic, given to children in round worms, and to adults in fever and indigestion; leaves and flowers are alterative and diuretic. The juice of the leaves is used in fevers, dyspepsia, general debility, jaundice, worms, scrofula, boils, leprosy &c. Externally the flowers and leaves are discutients;

as a poultice they are made warm and applied to the head in nervous headaches. A poultice of the flowers is said to kill lice and to cure eruptions of the scalp; a paste of the leaves is applied hot to unhealthy ulcers, to indolent scrofulous glands and to pustular eruptions; in large doses producing giddiness, dimness of sight, mental confusion, stupor, dilated pupils and stertor. It also acts as a gastro-intestinal irritant, producing vomiting and purging.

(Khory II p. 119.)

ભાવાર્થ—બકાન લીંબડાની છાલ, થોડી માત્રામાં, કટુપૌષ્ટિક, ગ્રાહી, જ્વરહ અને કૃમિધન છે. બચ્ચાને ગોળકૃમિમાં અને મોટા માણસને જ્વર અલ્બુ જ્વર, અલ્બુ, અશકિત, કમળો, કૃમિ, ગલગંડ, ગુમડાં, કુષ્ઠ વિગેરે રોગોમાં ઉપયોગી છે. પુષ્પ અને પત્રની ગરમાગરમ પોટીશ વાતજન્ય શિરો-રોગમાં ઉપયોગી છે. કુલની પોટીશ જૂને મારે છે તેમજ માથામાં થયેલાં ગડગડાંને સારાં કરે છે. પાનની લુગદી દુષ્ટ પ્રજા અને દુષ્ટ બદ ઉપર બાંધવાથી ફાયદો કરે છે. મોટી માત્રામાં પાનનો રસ લેવાથી ઝેરની અસર કરે છે; જડતા, ઓછું દેખાવું, ચિત્તવૈકલ્ય, ઘેન, આંખની કીકીયોનો વિસ્તાર અને ગળામાં ગડગડ એવો શબ્દ—આ બધાં લક્ષણો જણાય છે; અને આ ઉપરાંત અતિવમનની સાથે અતિસાર પણ થઇ આવે છે.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૧૧૯

નોંધપાત્ર—હિંદુ લેખકોએ તેમના પોતાના લીંબડા ઉપર જેટલો ખ્યાર બતાવ્યો છે તેટલો જ અણગમો આ બકાન લીંબડા તરફ બતાવ્યો છે. આ-રબો અને ઇરાનીયનોએ તેમની સાથે આ છોડ હિંદમાં આણ્યો છે અને તેઓ તેનો છુટ્ટથી ઉપયોગ કરે છે. મૂળની છાલ, ફળ, કુલ તેમજ પાંદડાંને તેઓ ઉબ્જા માને છે. કુલ અને પાંદડાં વાતજન્ય શિરોવ્યથા ઉપર બાંધાય છે. પાનનો રસ પીવાથી જંતુધન, અશ્મરિધન, મૂત્રલ અને આર્તવજનક છે; અને સોજો ઉતારનાર મનાય છે. (ડીમક)

અમેરિકામાં પાનનો કવાથ હીસ્ટીરીયામાં વપરાય છે. પાનમાં ગ્રાહી અને પાચક ગુણ છે એમ મનાય છે. પાન અને છાલ લેપ્રસી (રક્તપિત્ત) અને ગંડમાળામાં વપરાય છે. ચામડીના રોગો ઉપર પાન જંતુધન હોવાથી સારી અસર કરે છે. પોટીસો બાંધાય છે.

ફળ ઝેરી છે:—ચેપ ન લાગે એ હેતુથી ડોકે ફળો બાંધવામાં આવે છે. ફળ લેપ્રસી અને ગંડમાળામાં વપરાય છે. બીજ સંધિવામાં ચોખાય છે (પંબખ)

તરફ). મુંબાઈ તરફ જનપદોષ્વંશ વખતે બારીબારણે બકાન લીંબડાનાં તોરણો બધાય છે. એના તેલમાં લીંબડાના તેલ જેવો જ શુષ્ક છે અને એઈન્ડીના મત પ્રમાણે તેની તાડી પણ લીંબડાના જેવી જ થાય છે. ઈમર્સન જણાવે છે કે પ્લીકવૃદ્ધિમાં શુદ્ધ ઉપયોગી છે.

આ છોડ (Persian Lilac) ના ઘણા ભાગો અમેરિકામાં વપરાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ફાર્માકોપીયામાં મૂળની છાલ કૃમિન તરિકે ચોખવટી છે. સુઈદીન શરીફ જણાવે છે કે મૂળની છાલ કૃમિન છે પણ ઘણી જ થોડી (very weakly so).

અમેરિકામાં આની ઘણી બનાવટો વપરાય છે. બ્હીસ્કીમાં સૂકાં ફળ નાખીને તે વિવિધ જાતનાં કૃમિને મારવા માટે વપરાય છે. માથાની તાલમાં ફળનો ગરમ લાઈ સાથે મેળવીને ચોપડાય છે. છાલનો પ્રવાહી એકસ્ટ્રેક્ટ તેમજ શરબત પણ બનાવવામાં આવ્યાં છે. એક લેખક જણાવે છે કે પાન, છાલ, ફળ બધાં જ જો મોટી માત્રામાં લેવામાં આવે છે તો ઝેરી અસર દાખવે છે. ડૉ. બર્ટન બ્રાઉને (પંજાબ પ્રોડક્ટસ) આનાં પાકાં ફળ ખાવાથી એક યૂરોપિયન છોકરી ગાંડી થઈને મરણ પામેલી છે તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. Descourtillz જણાવે છે કે ૬ થી ૮ બીજ ખાવાથી વવમિષા, આંચકી ખેંચતાણ અને કાલેરાનાં ચિન્હો દાખવે છે. (વૉટ).

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૧૪૦; રૂ. નિ. પા. ૧૫; N. p. 53; Watt V p. 221; Indi. Medi. Plants p. 309.

૮૪ રોણુ

No. Mellaceæ.

નામે—રોહણી, ચર્મકલા, માંસરોહણી (સંસ્કૃત) રોણુ-રોહણી (શુજરાત; કાઠીયાવાડ), રૂહિણ, પોટાર (મરાઠી), રોહન (હિંદી), સોહન (બોરિસા), સોયમીડા (પાલકોંડા હ્રીદસવાળા). Red wood tree—રેડ વુડ ટ્રી (અંગ્રેજી), Soyimida febrifuga—સોયમીડા ફેબ્રીફ્યુગા (લેટીન). Syn.—Swietenia febrifuga.

ગુણા:—

સ્વાન્માંસરોહિણી વૃષ્ટ્યા સરા દોષત્રયાપહા ।

રસે પાકે તુ કટુકા તુવરા શીતલ તુ સા ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

રોહિણીયુગલં શીતં કષાયં કૃમિનાશનં ।
કંઠશુદ્ધિકરં રુચ્યં વાતદોષનિષૂદનમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

રોહિણી વાતહત્ કાસશ્વાસશોણિતનાશની ।
રોહિણીદ્વિતીયં બલ્યં રક્તપિત્તનિષૂદનમ્ ॥
પૌષ્ટિકં શીતલં કંઠશુદ્ધિકારિ કષાયકમ્ ।
રુચ્યં સરં ચ મધુરં વૃણ્યં ચ કૃમિવાતહમ્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

વર્ણન—રોહિણીનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં થાય છે. એનું થડ ૦૮ થી ૧ ફેર ૨ ફીટ બ્યાસનું હોય છે; તે લાંબુ, સ્પીધું અને ગોળ હોય છે. એમાં ફેટલીક શાખાઓ ઘણી નાની નાની નીકળેલી હોય છે. પાન, ઘણું કરીને શાખાઓને છેડે ઘણાં ગીચ આવેલાં હોય છે. પાન લીંબડાનાં પાનની પેઠે સળી અર્થાત્ સુખ્ય ડીંટડી ઉપર સામસામાં જોડીએ આવેલાં હોય છે. આ સળી (ડીંટડી) થડમાં જોડી અને આગળ જતાં પાતળી થતી હોય છે. તે ૮ થી ૨૦ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેના ઉપર ૬ થી ૨૦ પાન કે પર્ણ (leaflets) સામસામાં આવેલાં હોય છે. પર્ણોની ડીંટડી ઘણી ટુંકી અને રાતા રંગની હોય છે. તેમ તેમાંની વચલી નસ પણ ઉપરની બાજુ રાતા રંગની હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી પીળાસ લેતા લીલા કે ઘેરા લીલા રંગની હોય છે; ને નીચેની ફીકી ઘોળી હોય છે. ફોમળ પાંદડાં રાતા રંગનાં હોય છે જે ઘણાં સુંદર દેખાય છે. પાન આકારે લંબગોળ, ૧૧ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૦૮ થી ૪ ઇંચ પહોળાં હોય છે. પાનની વાસ અને સ્વાદ લીંબડા જેવાં કડવાં હોય છે. પુલ સૂક્ષ્મ આંખાના મોરની પેઠે હોળી ઉપર આવે છે. ફળ મૃદંગાકૃતિનાં, ભુરા રાતા રંગનાં હોય છે. બીજની ઉપર કરોળીયાના પડ જેવું ઘોળું પડ હોય છે. બીજ પાંખોવાળાં (Winged seeds) હોય છે.

ડુંગરાઉ જમીનમાં રોહિણીનાં ઝાડો ઠીક થાય છે. રોહિણી છાલમાં રંગાયેલું ચામડું બહુ જ સરસ થાય છે અને તેની કિંમત પણ સારી ઉપજે છે. રોહિણી લાકડું બહુ મજબુત મનાય છે, તેથી ખાટલા, થાંભલા, પેટીઓ વિગેરે બનાવવાના કામમાં આવે છે. આની છાલમાંથી રેસા નીકળે છે જેમાંથી દોરડાં બનાવવામાં આવે છે. આની છાલ પરદેશ ચામડાં કમાવવા માટે મોકલાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકે બદયદશેમાનિમાં રોહિણીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સૂત્રસ્થાનનાં ૨૬ મા અધ્યાયમાં શું શું ન ખાવું એઈએ તેનો સ્કોટ કરતાં વ્યવક કહે

કે કે—“ ન પૌષ્કરં રોહિણીકં વા શાકં....સાર્ષપતૈભ્રમ્હાન્મધુપયોમ્યાં સહામ્યવહરેત્ ” ॥ ચરકમાં જવરમાં ખીબાં દ્રવ્યો સાથે ફક્ત એક જ ઠેકાણે રોહિણીનો ઉલ્લેખ છે. (ચિ ૨-૨૨૬). કુષ્ઠમાં રોહિણી પછી કટુકા શબ્દ આવેલો જણાય છે એટલે ત્યાં આગળ તો કટુરોહિણી-કડું જ લેવાનું જણાય છે જ્યાં રોહિણી શબ્દ એકલો વપરાય છે ત્યાં પણ કટુરોહિણી સમજવું કે રોહિણી સમજવું એ વિચારવા જેવું છે.

સુશ્રુતના ન્યગ્રાધાદિગણમાં રોહિણી આવે છે અને ઉલ્લેખ તેનો અર્થ ‘ કટુફલ: ’ કરે છે । સુશ્રુતમાં નીચેનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે:—‘ સત્તરાત્રં સ્થિતં ક્ષીરે છાગલે રોહિણીફલમ્ । તેનૈવ પિષ્ટં સુસ્લક્ષ્ણં સર્વવર્ણકરણં હિતમ્ ॥ ’ ચિ. ૧-૧૪. ઉલ્લેખ ટીકામાં લખે છે—“ રોહિણીફલમિતિ રોહિણી હરીતકીમેદ: તત્ફલમ્, અન્યે તુ કટુતુમ્ચીફલમાહુ: ” એ જ પ્રણના અધ્યાયમાં પ્રણરોપણની યાદિમાં ફરી રોહિણ્યા: ત્રવ: ’ યોગ્યલી છે; ત્યાં પણ ઉલ્લેખ ‘ કટુતુખી ’ જ અર્થ કરે છે. અન્યિઅપ-ચીના અધ્યાયમાં ‘ હિલાય રોહિણ્યમૃતા ’ ઇત્યાદિ પ્રયોગ છે. અહિંયાં ‘ રોહિણી ’ વપરાયલી છે છતાંયે ઉલ્લેખ ‘ રોહિણી કટુકા ’ એવો જ અર્થ કરે છે. ક. અ. ૮ શ્લો. ૫૦ માં રોહિણીનો ઉલ્લેખ છે. શીતપૂતનાપ્રતિષેધમાં ‘ રોહિણીત્વકું’નો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુતે ‘ રોહિણી ’ ગમે તે અર્થમાં વાપરી હોય, ઉલ્લેખના મત પ્રમાણે રોહિણી એટલે કડું, કઠવી-તુંબડી, કાયફળ વિગેરે અથો થાય છે.

ગમે તેમ હો, પણ રોહિણી હવા તરિકે ઉપયોગી છે અને નિઘંદુમાં તે લેવા યોગ્ય છે.

આજ નૈસર્ગિક વર્ગનું એક ખીબું અમેરિકાનું વતની ઝાડ મહાગીની છે. આ બરાબર લીંબડા જેવું જ લાગે છે.

ઉપયોગ—ગુણ-ચીરગુણકારી પૌષ્ટિક, ગ્રાહી અને જવરદન. લીંબડાના પંચાંગ પ્રમાણે આનાં પણ પાંચે અંગ વાપરી શકાય અને કામ પણ તેવું જ કરે છે. વર્ગ પણ લીંબડાનો જ છે. એની થડની છાલ સંઘ્રહણી, ઝાડા અને તાવ ઉપર કામ આવે છે. સ્વ. કતોભટ્ટ કહે છે આની છાલનો બુકો સીકોના માકની જગોએ વાપરવા જેવો છે. કટુપૌષ્ટિક છે તેથી તેના પંચાંગનો અથવા મૂલની છાલનો કવાથ યોગ્યમાત્રામાં પીવાથી તાવ, સંધિવા, અશક્તિ વિગેરે મટે છે. ચોનિના આવમાં એના છાલના કવાથની પીચકારી મારી શકાય.

નવ્યમત—ઈન્ડીયન ફામોકોપીયામાં છાલ કાપલ થયેલી છે. તેમાં તેને પાહી, કટુ પૌષ્ટિક અને જવરદન તરિકે ગણેલી છે.

સતત અને સતત જ્વરમાં, સાધારણ નળખાઇમાં, સંઘ્રણીના પૂર્વરૂપમાં અતિસારમાં અને બીજાં દરદો જેમાં ગ્રાહી હવાની જરૂર પડે તે બધામાં તે સાફ કામ કરે છે.

છાલનું ચૂર્ણ સવાર સાંજ થઇને ૧ ડ્રામ જેટલું આપવું.

છાલનો કવાથ બોકની છાલનો સુંદર પ્રતિનિધિ છે. મ્હોંમાં કોગળા કરવા માટે, થોનિ ધોવા માટે તેમજ બસ્તિમાં પણ તે ઠીક થોભય છે.

(Ph. Ind.)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૧૪૧; ૩. નિ. પા. ૩૪૩; N. p. 54. Brandis p. 144; Watt VI. part III p. 318; Indi. Medi. Plants p. 319.

૮૫ ઘઉંલા

N. O. Mollaceæ.

નામો—પ્રિયંગુ; વિશ્વક્ષેનકાન્તા, ગન્ધપ્રિયંગુ; ફાલિની (સંસ્કૃત); ઘઉંલા (ગુજરાતી); ગઢૈલા (મરાઠી); *Aglaia Roxburghiana* એન્ડ્રોઆ રૉક્સ-બર્થ્યાના (લેટીન).

પરિચય— અદ્વૌ મહીરુહઃ પ્રિયંગુ ચકુલાભાસદલઃ તન્મંજરી તનુઃ ઇતિ

॥ શિવદત્તઃ ॥

ગુણાઃ— પ્રિયંગુઃ શીતલા તિક્ત્વા મોહદાહવિનાશીની ।

જ્વરવાન્તિહરા રક્તમુદ્રિક્તશ્ચ પ્રસાદયેત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

પ્રિયંગુઃ શીતલા તિક્ત્વા દાહપિત્તાશ્વદોષજિત્ ।

વાન્તિભ્રાન્તિજ્વરહરા વક્ત્રજાઙ્યવિનાશિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

પ્રિયંગુઃ શીતલા તિક્ત્વા તુવગનિલપિત્તહત્ ।

રક્તાભિયોગદૌર્ગન્ધ્યસ્વેદદાહજ્વરાપહા ॥

વાન્તિભ્રાન્ત્યતિસારહ્ની વક્ત્રજાઙ્યવિનાશિની ।

ગુલ્મતૃટ્વિષમોહધ્વી તદ્વદ્ ગન્ધપ્રિયંગુકા ॥

તત્ફલં મધુરં રુક્ષં કષાયં શીતલં ગુરુ ।

વિશંધાધ્માનબલકૃત્ સંગ્રાહિ કફપિત્તજિત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

પ્રિયંગુઃ શીતલા વાન્તિદાહપિત્તજ્વરાશ્રજિત ।

મુલ્લકાંતિપ્રજનના માત્રદૌર્ગન્ધનાશના ॥

॥ મ. નિ. ॥

ચરક—

૧ રક્તાપિત્તે—કોવિદારપ્રિયંગૂનાં....પુષ્પચૂર્ણાનિ મધુના લિહ્યાન્તા
રક્તાપિત્તિકઃ ॥ ચિ ૪-૬૮

૨ રક્તાતિસારે—પીતઃ પ્રિયંગુકાકલ્પકઃ સક્ષૌદ્રસ્તણ્ડુલામ્બુના ॥
રક્તસ્ત્રાવં જયેચ્છીઘ્રં ધન્વમાંસરસાશિનઃ ॥ ચિ ૧૦-૮૯

૩ કફવિસર્પે—શૈવાલં નલમૂલાનિ વીરા ગંધપ્રિયંગુકૌ । પૃથગાલેપનં
કુર્યાદ્ દ્વન્દ્વશઃ સર્વશોઽપિ વા । પ્રદેહાઃ સર્વે દૈવેતે દેયાઃ સ્વરૂપ-
ઘૃતાપ્લુતાઃ ॥ ચિ ૧૧-૭૧

બંગસેન—

૪ પરિણામશૂલે—પ્રિયંગુપત્રકાથેન વમનં પરિશસ્યતે ॥

વૈદ્યમનોરમા—

૫ ગર્ભનિષ્ક્રામણયોગે—વાસા પરૂષ ફલિની કાકમાત્રી શિફાઃ
પૃથક્ । પિષ્ટા નાભેઃ અધો લિષ્તા ગર્ભનિષ્ક્રામણપ્રદાઃ ॥ પટલ ૧૩

વૃન્દ—

૬ વમને—તણ્ડુલસલિલનિપિઠં યઃ પીત્વા વમતિ નરઃ પૂર્વાક્ષે ।
ફલિનીવલ્કલમુષ્ણં હરતિ ગરં સકફપિત્તરુજમ્ ॥

। વમનાધિકારે ।

વર્ણન—ઘઉંલા એ બજારમાં ગાંધીને ત્યાં મળે છે. તેમાં સુગંધી હોય છે. શિવદત્તના મત પ્રમાણે તે પર્વતપર થતા, બોરસલાના જેવાં પાનવાળાં આડનાં બી છે. આનાં મોટાં આડ થતાં હશે એમ શિવદત્તના વર્ણન ઉપરથી અનુમાન થાય છે. કૃષ્ણ બહામના જેવા ઘાટવાળાં, નાનાં ઘઉં જેવાં થાય છે. એની અંદરનો મગજ તેજ ‘ઘઉંલા’ નામથી ઓળખાય છે. આ બહુ સુગંધી વસ્તુ છે અને તે સુગંધી બનાવટોમાં પડે છે. પહેલાં સ્ત્રીઓ શરીર ઉપર આનો લેપ કરતી હતી એમ જણાય છે.* “પ્રિયંગુકાચન્દનકાષિતાનાં સ્પર્શાઃ પ્રિયા-
નાઞ્ચ વરાઙ્ગનાનામ્ (ચરક ચિ. ૪-૧૦૬) ઘણા પ્રાચીન સમયથી હિંદમાં તેનો ઉપયોગ ચાલતો આવ્યો છે. આનાં આડ હેમન્ત ઋતુમાં પુષ્પિત થાય છે. (સુશ્રુત સૂ. ૬-૨૪).

* આજ પણ ઘઉંલા અને કપુરકાચલી જેવી ચીજો સુખડ સાથે ધસવાનો રિવાજ છે.

વૈદ્યકમાં ઘઉંલાના ઉપયોગ—

- ચરક— ૧ રક્તાપિત્તમાં—ઘઉંલાનાં કુલતું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું.
ચિ. ૪-૬૮
- ૨ રક્તાતિસારમાં—ચોખાના ધોવણ સાથે ઘઉંલાનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું. રક્તાતિસાર મટે છે. પથ્ય લોજન લેવું.
ચિ. ૧૦-૮૯
- ૩ કફ વિસ્પર્ષમાં—રતવામાં ઘઉંલાના ચૂર્ણને રહેજ ધીનું ધોવણ દધને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. ચિ. ૧૧-૭૧.
- બંગસેન— ૪ પરિણામ શૂદ્ધમાં—ઘઉંલાના ઝાડનાં પાનનો ક્વાથ પીવાથી ઉલટી થઇને પરિણામ શૂદ્ધ મટે છે.
- વૈદ્યમનોરમા-૫ ગર્ભ બહાર લાવવા માટે—ઘઉંલાના ઝાડનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને નાભિની નીચે ચોપડી આપવાથી ગર્ભ તુરત જ બહાર આવી જાય છે.
- વૃન્દ— ૬ ઉલટી માટે—ઘઉંલાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ, ચોખાના ધોવણ સાથે વાટીને જે માણસ દિવસના પહેલા ભાગમાં (સવારમાં) પીવે છે તે માણસને ઉલટી થઇને વિજાતીય દ્રવ્ય તેમજ કફ અને પિત્તના રોગો મટી જાય છે.

વક્તવ્ય—પ્રિયંગુ શબ્દના બે અર્થો થાય છે. (૧) કાંગ અને (૨) ઘઉંલા. ધન્વન્તરીય નિઘંટુકાર કહે છે. “ પ્રિયંગુ=ગંધદ્રવ્યમ્ કઙ્ગૂક્ષ ”—પ્રથમના આવ્યા-યોએ કોઈ કોઈ ઠેકાણે જાણે અજાણે કાંગ અને ગંધપ્રિયંગુનો ભેદ દર્શાવેલો છે, પણ સ્પષ્ટ રીતે તો નહિ જ. ઉલ્લેખે પ્રિયંગુનું ઓળખાણ નથી આપ્યું, ફક્ત ‘ કાઠનીતિ લોકે ’ આટલું જ કહેલું છે. પ્રિયંગુ અને કાંગ અમરસિંહે ભિન્ન ભિન્ન દર્શાવ્યાં છે. કાંગ એ વૈશ્ય વર્ગમાં જણાવેલું છે. ફક્ત લાવપ્રકાશ-કારેજ પ્રિયંગુ અને ગંધ પ્રિયંગુ એવા બે ભેદો સ્પષ્ટ જણાવેલા છે. શારંગ-ધરના ટીકાકારોએ પ્રિયંગુના ભેદ બહુજ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવેલા જણાય છે:— ‘ પ્રિયંગુ: લતાવિશેષ: તસ્યા: ફલોનિ નતુ વૃક્ષપ્રિયંગુ: મ. ૨-૧૪ ’—આજ ટીકાકારોએ આવા ભેદો પાડેલા જણાય છે. વૃક્ષ પ્રિયંગુ એજ આપણા ઘઉંલા અને લતા પ્રિયંગુ એટલે કાંગ. લગભગ બધા જ ટીકાકારો ને પ્રિયંગુ અને ગંધ પ્રિયંગુનો ભેદ સમજાયો જણાતો નથી. એકજ દલિનીના પ્રિયંગુ અને ગંધપ્રિયંગુ પૃથોથો એ વાતની સાબીતી પૂરે છે. ચરક ટીકાકાર એક ઠેકાણે “ પ્રિયંગુ: પુષ્પા

ગૈતિ-ચિ. ૪-૭૧ ” અને બીજે ઠેકાણે કાયનીતિ પ્રસિદ્ધા-કહે છે. અમરસિંહે પણ પ્રિયંશુનાં ખાર નામ આપ્યાં છે. ટીકાકાર ત્યાં કહે છે “ દ્વાદશ પ્રિયંશુ વૃક્ષસ્ય. ”

મ્હેં ચરક સુશ્રુતમાંથી પ્રિયંશુ શબ્દની જે તારવણી કરી છે તેમાં ગંધપ્રિયંશુ અને કાંગ બન્નેનો સમાવેશ થયેલો જણાય છે. ચરકમાં જ્યાં જ્યાં કુધાન્ય સાથે પ્રિયંશુની ગણતરી આપેલી છે ત્યાં ત્યાં કાંગનો અર્થ લેવાનો છે. મેદોહર દ્રવ્યની યાદીમાં અને બીજે ઠેકાણે જ્યાં લોજનની વાત છે ત્યાં આગળ કાંગ અર્થ લેવો મ્હને ઉચિત જણાય છે. ઘઉંલા ખવાતા નથી. કાંગ ખવાય છે. ક્વા તરિકે જ્યાં ઉપયોગ છે ત્યાં ઘઉંલા અર્થ કરવો ઠીક છે. ભાવપ્રકાશમાં તો કાંગ અને ઘઉંલાના શુષ્ક સરખા જ ગણાવ્યા છે તદ્દત્ ગંધ-પ્રિયંશુકા ઇત્યાદિ. ’ પ્રદેહમાં જ્યાં પ્રિયંશુ છે ત્યાં ઘઉંલા અર્થ લેવો યોગ્ય છે કારણ કે તે ઠંડુ છે.

ચરકે સંધાનીય, પુરીષસંગ્રહણ, મૂત્રવિરજનીય અને શોષિતાસ્થાપન દશેમાનિમાં પ્રિયંશુનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.^૧ પુષ્પ આસવયોનિ દ્રવ્યોમાં પ્રિયંશુ છે (સૂ ૨૫-૪૧). કષાય સ્કંધમાં અને વમનોપગ તરિકે પ્રિયંશુનો ઉલ્લેખ છે. ક્ષીર શોધન માટે બીજાં દ્રવ્યો સાથે પ્રિયંશુના લેપનો પણ ઉલ્લેખ છે. યોનિ રોગમાં લેવાની ક્વાઓમાં પ્રિયંશુનો ઘણી જગાએ ઉલ્લેખ છે. તેલમાં સુગંધી દ્રવ્યો સાથે પ્રિયંશુ વપરાયલી છે. વિષમાં પણ પ્રિયંશુ યોજાયલી છે. બીજાં દ્રવ્યો સાથે આંખની બહાર પ્રલેપ કરવામાં પ્રિયંશુ વપરાયલી છે. ગ્રહણીના દુરાલભાસવમાં અને મૂલાસવમાં પ્રિયંશુ છે.^૨ અસ્તિના પ્રયોગોમાં પ્રિયંશુ ઠીક યોજાયલી છે.

સુશ્રુતે અંજનાદિ, પ્રિયંવાદિ અને એલાદિગણમાં પ્રિયંશુ યોજેલી છે. ત્રણમાં રોપણ તરિકે પ્રિયંશુ યોજાયલી છે. કુધાન્ય વર્ગમાં જે પ્રિયંશુનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં આગળ ‘ કાંગ ’ અર્થ કરવો.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. ૩૧૪; ૩. નિ. પા. ૨૧૮.

૧. આ જગાએ પ્રિયંશુનો અર્થ ઘઉંલા એમ અમૃતલાલભાઈનું કહેવું છે.

૨. ગ્રહણીના અધ્યાયમાં દુરાલભાસવમાં અને મૂલાસવમાં પ્રિયંશુનો અર્થ ઘઉંલા નહિ પણ કાંગ એવો વધારે ઉચિત છે એમ અમૃતલાલભાઈ સૂચના કરે છે.

ज्योतिष्मत्यादि वर्ग

८६ भालकांगष्ठी.

N. O. Celastrineæ.

नाभे।—ज्योतिष्मती, कटभी, सुवर्णलतिका, अलवणा, अग्निभासा, कंगुनी (स-
स्कृत), भालकांगष्ठा, भालकांगष्ठीना देवो (गुजराती); पे'गी, भालकांगानी
(भराही); भालक'गनी, भालक'गी (छिंदी), Staff-tree—स्टाफ़ ट्री (अंग्रेज),
Celastrus paniculata—सीबेस्टस पेनीक्युलेटा (लेटीन)

परिचय— पकरक्तफला गुच्छा पीततैला च वर्तुला ।
पंक्तिपत्रा रक्तबीजाऽणुपुष्पा वनजा स्मृता ॥

शिववस्त

ज्योतिष्मती वर्तुलपकरक्तफला पीततैला काकुमर्दनिकेति लोके
प्रसिद्धा ॥

॥ उरुहण ॥

गुणाः— कटभी कटु तीक्ष्णोष्णा कफाजिह्व विरेचनी ।
मेधाकरी वर्णकरी व्रणया जठरनाशिनी ॥
ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् ।
अत्युष्णा वमनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ॥

॥ ध. नि. ॥

ज्योतिष्मती तिक्ततरसा च रूक्षा । किञ्चित् कटुः वातकफापहा च ॥
दाहप्रदा दीपनकृच्च मेध्या, प्रज्ञाञ्च पुष्णाति तथा द्वितीया ॥

कटु ज्योतिष्मतीतैलं तिक्तोष्णं वातनाशनम्
पित्तसंतापनं मेधाप्रज्ञाबुद्धि विवर्द्धनम् ।

॥ रा. नि ॥

ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् ।
अत्युष्णा वमनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ॥

॥ भा. प्र. ॥

मेध्या ज्योतिष्मती तीक्ष्णा व्रणविस्फोटनाशनी ॥

॥ राजवज्र ॥

- સુશ્રુત:-- ૧ ઉદરે-જ્યોતિષ્કફલતૈલં વા હ્વીરેણ સ્વર્જિકાદિગુમિશ્રમ્ પિબેત્ ॥ ચિ ૧૪-૧૦
- ચક્રદત્ત— ૨ આર્ત્તવલાભાય-સકાજિકં....મૃદ્ધં જ્યોતિષ્મતીદિલમ્ । પ્રાશ્ય વાનિતા ત્વાર્ત્તવં લભેત્ ॥
- બંગસેન— ૩ સન્નિપાતોદરે-જ્યોતિષ્મત્યાઃ પિબેત્ તૈલં પયસા વા દિનાષ્ટ-કમ્ ॥ (ઉદર૦ ચિ૦)

વર્ણન—માલકાંગનીના વેલા ઘણા લાંબા વધે છે. એની કોમળ શાખાઓ પાતળી સોટી જેવી લાંબી નીકળે છે. એના છેડા ઉપર ફુલ અને ફલનો ભાર આવે છે ત્યારે તે વધારે ઝુકી બળે છે. પવન આવે છે ત્યારે આ ફુલફલસમેત કોમળ શાખાઓ જ્યારે આમ તેમ ઝુકે છે ત્યારે દેખાવ સુંદર લાગે છે. પાન આંતરે આવેલાં ૨ થી ૪ કે વખતે ૫ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૩ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે લંબગોળ કે તળીએ સાંકડાં અને મથાળે પહોળાં હોય છે; ને વખતે મથાળે સાંકડાં અને તળીએ પહોળાં હોય છે. ફેર છીછરા ઢાંતાવાળી ને ટેરવાં અણીફાર હોય છે. બન્ને સપાટી લીસી ને ચળકતી હોય છે. પુલ નાનાં, પીળાશ લેતા લીલા રંગનાં અને સ્ફેજ મધુરી વાસવાળાં હોય છે. તે વૈશાખ જેઠમાં આવે છે. આષાઢ શ્રાવણમાં ફળ પાકે છે. એ ફલ ઉઘડી તેમાંનાં કેસરીયા રંગનાં રાતાં બીજ જ્યારે પોતાની મેળે બહાર આવે છે તે વખતે તે ઘણાં જ સુંદર દેખાય છે.

કાચાં માલકાંગણાનું અથાણું કરવામાં આવે છે. માલકાંગણીનાં બીજ બજારમાં ગાંધીઓને ત્યાં મળે છે.

બંગાલમાં માલકાંગણી (જ્યોતિષ્મતી) બીજ છોડને કહેતા હશે, કારણકે ‘ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમ્ ’માં જે ફેરો (પાન ૪૫૪. ભાગ ૧ લો) આપેલા છે તે માલકાંગણીનો નથી. બુદ્ધિવર્ધક અને વાતહર તરિકે માલકાંગણીનાં બીજ લોકોમાં લખ્યપ્રતિષ્ઠ છે.

વૈદ્યકમાં માલકાંગણીનો ઉપયોગ.

- સુશ્રુત— ૧ ઉદરમાં-માલકાંગણીનું તેલ સાંજનાર અને હિંગ સહિત, દુધ સાથે પીવાથી ઉદર રોગ મટે છે. ચિ. ૧૪-૧૦.
- ચક્રદત્ત— ૨ આર્ત્તવ લાવવા માટે-માલકાંગણીનાં પાન કાંજમાં બાફીને ખાવાથી ઓને નાવણુ સાફ આવે છે.

ખગસેન— ૩ સન્નિપાતોદરમાં—૮ દિવસ સુધી માલકાંગણીનું તેલ દુધ સાથે પીવું.

વક્તવ્ય—ચરકે શિરોવિરેચનીય દશેમાનિમાં જ્યોતિષ્મતીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે અને તે સુજળ ખીજે ઘણે ઠેકાણે શિરોવિરેચન તરિકે તે ચોખ્ખલી પણ છે. જુઓ સૂ. ૨-૩; સૂ. ૧-૭૮ ચરકે જ્યોતિષ્મતીપ્રલ અને સુશ્રુતે કંઈ શિરોવિરેચન તરિકે જણાવેલો છે. ચરકે જ્યોતિષ્મતી તેલનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો; સુશ્રુતમાં ફલ તેલના શુષ્ણ લખેલા છે. (સૂ ૪૫-૧૧૫). એ તેલ પણ શિરોવિરેચન તરિકે કામનું છે એમ જણાવ્યું છે (ચિ. ૩૧-૫). સુશ્રુતે માલકાંગણીનું દુધ [હોપાણાં કર્કાણિ એટલે (મહાવૃક્ષ-સમૃદ્ધ-અર્ક અને જ્યોતિષ્મતી)] અધોભાગ તરિકે ગણાવેલું છે. માલકાંગણીનો કોઈપણ ભાગ તોડતાં છીર આવે છે એમ મારા બહુયામાં તો નથી. જયકૃષ્ણભાઈએ પણ માલકાંગણીના વર્ણનમાં કયાંયે તે વિષે ઉલ્લેખ નથી કર્યો. સુશ્રુતે અકોદિગણમાં ઉલ્લેખેલી છે. તિક્ત વર્ગમાં પણ છે. (સૂ ૪૨-૧૮) કુષ્ઠમાં જ્યોતિષ્મતી ખીજ સાથે ચોખ્ખલી છે. ઉ-માદ-અપસ્મારમાં એકાદ જ જગોએ ચરક સુશ્રુતે તેને ચોખ્ખલી છે. વાગ્બટે તીક્ષ્ણ ધૂમવિરેચનમાં જ્યોતિષ્મતી ચોખ્ખલી છે. સિદ્ધમાં વાગ્બટનો નીચેનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે. મયૂરકક્ષારજલે સ્તકૃત્વઃ પરિશ્રુતં । સિદ્ધં જ્યોતિષ્મતીતૈલં અધ્યંગાત્ સિધ્ધનાશનમ્ ॥ ચિ ૧૯-૭૫. ભગંદરમાં પણ ઉલ્લેખ છે. (ઉ ૨૮-૩૪).

માલકાંગણાં યુદ્ધિવર્ધક અને વાતહર હોવાથી ઠેટલાક તો તેનાં ખીજ અનુક્રમે વધારીને ખાયાજ કરે છે. એવી રીતે વધારીને ૫૦ સુધી ખવાય છે. એના તેલમાં પેસાળ અને પરસેવો લાવવાનો ખાસ શુષ્ણ હોવાને લીધે તે ઉદરમાં સાફ કામ કરે છે. માલકાંગણાંનાં ખીજ અને તેના તેલ વિષે ‘ વોટ ડીક્ષનેરી ’માં લખાણથી વર્ણન આપેલું છે. અપસ્માર અને ફેફસાંના દરદોમાં માલકાંગણાંનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

‘ જ્યોતિષ્મત્યન્યામત્વાત ’ (ક્ષીરસ્વામી) અર્થાત્ અગ્નિ જેવી દેહિધ્યમાન ક્રાંતિને લીધે તેનું નામ જ્યોતિષ્મતી રાખવામાં આવ્યું છે. એનાં ઘણાં નામો પૈકી એક નામ ‘ પારાવતપદી ’ છે. ક્ષીર સ્વામી જણાવે છે કે જ્યેષ્ઠ પારાવતપદી, જ્યોતિષ્મતી કાકજંઘા વ ॥ કટમી નામ પણ સંદિગ્ધ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘ જ્વલિતમહૌષધિદીપિકાસનાયમ્ ’ (રઘુ ૯-૭૦) અને ‘ ભાસન્નોષધયો નેતુઃ નક્તમસ્તે-હદીપિકાઃ ’ (રઘુ ૦ ૪-૭૫) આ વર્ણન આવે છે તે જ્યોતિષ્મતીને લાગુ નથી પાડી શકાતું. એ દિવ્ય ઔષધિઓ તો હિમાલયમાં ફરનારા વિરલા જ બાણી શકશે.

નવ્યમત—“ ડા. ડીમક જણાવે છે કે આનાં ખીયાંની સાથે લોખાન, લર્વીંગ, બચકૂળ અને બવત્રી નાખીને તેને ચક્રની પેઠે ખેંચવામાં આવે છે. આ તેલ દક્ષિણના વિજાગાપટ્ટન અને એલોર પ્રાંતમાં ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવવામાં આવે છે, જ્યાં તે કાળી અથવા આસમાની ખાટલીમાં ભરી વેચાય છે.”

“ માલકાંગણીમાંથી ગિશ્ર અને શબગંધી તેલ કે જેને આપણે સાધારણ રીતે ઓલીયમ નાઇટ્રમ અથવા કાળા તેલને નામે ઓળખીએ છીએ તે અને તેજ ખીયાંમાંથી દાખીને કાઢેલા તેલમાં ખુલ્લી રીતે તફાવત છે. પહેલું કાળું અને ઉગ્ર, આશ્ચર્યકારક સુગંધીવાળું છે, અને ખીબું પીળું અને તેલને મળતું છે. વિજાગાપટ્ટન અને મચ્છલીપટ્ટનમાં કાળું તેલ ઉત્તમ બને છે. તે મુત્રલ, સ્વેદલ અને જ્ઞાનતંતુને ઉત્તેજન આપનાર તરિકે સાફ છે. ‘ બેરેબેરી ’ ને માટે તે ઉત્તમ અને ચોક્કસ ઓસડ છે. મેં એવા ઘણા કેસો જોયા છે કે જેઓને ખીજી ઘણી દવાઓનો અઠવાડીઆઓ અને મહીનાઓ સુધી ઉપયોગ કરતાં ખીલકુલ આરામ થયો નહીં હતો, પરંતુ આ તેલ શરૂ કર્યાની સાથે તરત સારી અસર જણાઇ છે. આ તેલની પહેલી જ સરસ અસર એ થાય છે કે તેનાથી પેસાબનો જથ્થો વધે છે. અને સાથે સોબને હતા ન હતા કરી નાખે છે. કેટલાએક કેસોમાં એક જ વખતે બેરીબેરીની સાથે સંધિવાનાં ચિન્હો લાગુ પડ્યાં હોય ત્યારે પણ આરામ થાય છે; પણ આ ફાયદો ઘણું કરીને થોડી મુદત પછી થાય છે. જ્યારે આ દવાનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે દેશી વૈદ્યો ઘણા જ હલકો થોડો ખોરાક અને સખત પથ્ય રખાવે છે—કેવળ રોટલી અને દુધ સિવાય દરદીને ખીબું કંઈ આપતા નથી. આ પ્રતિબંધ માશ મત પ્રમાણે જોખમકારક અને અનુપયોગી છે. જ્યારે દરદી બેરીબેરીના વ્યાધિથી પીડાતો હોય ત્યારે તેને પુષ્કળ પોષણદાયક ખોરાકની ખાસ જરૂર છે. વળી પૂર્ણ સ્વરૂપમાં આવી ગયેલા કેટલાએક જળદરના કેસોમાં મેં વાપર્યું છે અને તેમાં સાફ પરિણામ આવ્યું છે. પ્રમાણ મૂત્રલ તરિકે ૧૦ થી ૩૦ મીનીમ. સ્વેદલ તરિકે ૫ થી ૧૫ મીનીમ અને જ્ઞાનતંતુને સતેજ કરવાને પણ એજ પ્રમાણથી આપવામાં આવે છે.

(ઓનરરી સર્જન મુઇટીન શરીફ. મદ્રાસ)

તૈલંગ લોકો આનાં ખીયાંમાંથી ચક્રની પેઠે ખેંચી તેલ બનાવે છે. તે તેલનાં ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં દિવસમાં બે થી ત્રણ વાર પાનના અનુપાન સાથે આપે છે, અને સાથે માત્ર માંસ ખાવાને માટે આપે છે. મેં આ ઉપચારથી બેરીબેરીના બેથી ત્રણ કેસ સારા થયેલા જોયા છે; અને પાંડુ રોગમાંથી થયેલા જળોદરને માટે હું આપું છું, તેનું ઘણું જ ફતેહમંદ પરિણામ આવ્યું છે. (સરજન મેજર લાઇન લખીચ. કોકોનાડા.)

નોંધ—બંગાલી કવિરાજે આપણે જેને કાગડોળીઓ અથવા કરોળીઓ કહીએ છીએ તેને “ જ્યોતિષ્મતી ” માને છે. ટીકાકારોએ ‘ જ્યોતિષ્મતી કાકમર્દનિકા ’ (સુશ્રુત ઊ. ૩૯). આમ લખેલું છે. કદાચ આ કાકમર્દનિકા અને આપણા કાગડોળીયાને કોઈ મળતાપણું ધારી લે એમ બને ખરૂં. તેજેવતીને પણ ટીકાકારોએ કાકમર્દનિકા કહેલી છે, એટલે ધણા વૈદ્યા તે-જેવતીનું લેટીન નામ—*Cardiospermum halicacabum* લખે છે. (જુઓ *Journal of Ayurveda*. Vol III No I માં ‘ Classification of ayurvedic herbs ’ એ નામનો ડૉ. રાધાકૃષ્ણ, એમ. બી. બી. એસ—નો લેખ). પણ આથી તેજેવતી, કાગડોળીઓ અને માલકાંગણી એક ન ગણવાં જોઈએ. કાગડોળીઆ વિષે અન્યત્ર લખવામાં આવેલું છે. તેજેવતી વિષે નોખું વિવેચન આ અંશમાં થયું છે.

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૧૪૫; ૩. નિ. પા. ૧૩૦; N. p. 57. Watt II p. 237; વનસ્પતિ શુભ્રાદર્શ. પાનું ૫૭૪; *Indi. Medi. Plants* p. 327.

૮૭ વિકળો

N. O. Celastrineæ.

નામો—વિકંકત, વ્યામ્રપાદી (સંસ્કૃત), વિકળો, વીકલો (ગુજરાત), વીકરો (પોરબંદર); ચેકર, ચેકળ (મરાઠી); બેકલ (હિંદી); વીંગર (બ-હુચી) કક (અજમેર); ઢાંતી (તેલુચુ); *Gymnosperia Montana*—જમ-નોસપોદીયા મોન્ટેના (લેટીન).

ગુણા:—

વિકંકતો મધુશ્ચામ્લઃ કષાયઃ શીતલો જયેત્ ।

બલાસપિત્તશોફાસ્ત્રવિકારાન્ કામચામ્ તથા ॥

પાકકાલેઽતિમધુરો દાહં શોષં ચ નાશયેત્ ।

દીપનઃ પાચનશ્ચૈવ વ્રણલૂતાર્શનાશનઃ ॥

તત્ફલં વાતલં ચામ્લં પક્લં સ્વાદુ ત્રિદોષહૃત્ ।

વિકંકતં ચ નાત્યુષ્ણં દોષહૃત્ મેત્રપુષ્પાજિત્ ॥

વિકંકતોઽમ્લમધુરઃ પાકેઽતિમધુરો લઘુઃ ।

દીપનઃ કામલાસ્ત્વનઃ પાચનઃ પિત્તનાશનઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

વિકંકતફલં પક્કં મધુરં સર્વદોષનુત્ત્વ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

વાર્ણન—વિકળાનાં ઝાડ ૬ થી ૧૦ ફીટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે. ડુંગરાઉ જમીનમાં તે વિશેષ થાય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે, કોઈવાર કાંટા અને ડાળો ઉપર એક જ જગેએથી ઘણાં પાન ઘચૂંબની પેઠે પાસે પાસે નીકળેલાં હોય છે. પાન મથાળે પહોળાં અને ડીંટડી તરફ સાંકડાં થતાં, અથવા કોઈવાર ખત્તે છેડે સાંકડાં થતાં અથવા ટેરવાં પાસે ઘણાં પહોળાં અને ટેરવે અંદર ખેસતી ખાંચવાળાં હોય છે. પાનની કેર થોડી ઘણી કાંગરીઠાર હોય છે. પુલ સૂક્ષ્મ, ઘોળાં શિયાળામાં આવે છે. ફળ પ્રથમ પીળાસ લેતાં લીલા રંગનાં કે જાંબુડી રંગનાં અને પાકે એટલે કાળાં પડી જાય છે. આ ફળ ખટમધુરં હોવાથી ખાવાની લહેજત આવે છે. ફળ હોળી ઉપર પાકી જાય છે.

ગુણ—વિકળો ખટમધુરો છે. ઠંડો છે. કફ, પિત્ત, સોજા, લોહીના વિકારો, કમળો વિગેરેને મટાડે છે. પાકાં ફળ ખહુ જ મધુર હોય છે અને તે ખાવાથી દાહ અને શોષને મટાડે છે. દીપન, પાચન, વ્રણ, અર્શ વિગેરેનો નાશ કરે છે. વિકળો ખહુ ગરમ નથી; આંખના કુલાને સારું કરનાર છે, પિત્તને ટાળનાર છે, પાચન કર્તા અને કમળો મટાડનાર છે.

વૃક્ત્ય—ચરકે તિક્તરુકધમાં અને શાકવર્ગમાં વિકંકતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુશ્રુતે પ્રમેહ અને વિદ્રધિમાં વિકંકત બીજાં સાથે યોજેલું છે. આ સિવાય બીજા ઉલ્લેખો મળતા નથી. ભાનુલ્લ દીક્ષિતના વખતમાં વીકળાનું નામ ‘કઠેર’ પ્રચલિત હતું.

નોંટ સાહેબ લખે છે કે આની છાલને વાટીને રાધના તેલમાં મેળવીને માથે લગાડવાથી જૂનો નશ થાય છે.

પેસાબ બંધ થયો હોય તો વીકળાની રાખ પાણીમાં ડાહને પીવડાવે છે. વીકળાનાં પાનને વાટીને તેની પોટીસ આંખ દુઃખતી હોય તો તેના ઉપર મૂકાય છે.

વીકળાના પાનનો રસ આંખમાં આંજવાથી આંખનું કુલું મટે છે.

બ્રેંડીસે Gymnosporia ની ૧૬ જાતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૧૪૭; રૂ. નિ. પા. ૩૬૨; N. p. 57; Watt. II p. 239; Brandis p. 163; Indi. Medi. Plants p. 330.

—बदर्यादि वर्ग—

N. O. Rhamnaceæ.

८८ भोरडी.

नाभो—(१) बदरी (संस्कृत); भोरडी (गुजराती); भोर, भडेर (भराडी); भेर, भेरि (हिंदी); कुल-भर्ध (अंगाली); कुनार (क्षात्री); Jujub ज्युजुभ (अंग्रेज); Zyziphus jujuba अधजीक्ष् ज्युजुभा (बेटीन)

(२) भूबदरी, बहुकटका, सूक्ष्मफला (संस्कृत); यल्लीभोर (गुजराती); पाक्षेरां (पोरभंडर); अंगली भडेर, अंगर (भराडी); कांटेभेर, अक्षीयाभेर (हिंदी); बनकुल, लताभर्ध (अंगाली); Z. Nummularia अधजीक्ष् न्युन्युवेरीया (बेटीन).

(३) घोण्टा (संस्कृत); गटभोरडी (गुजराती); शुटवेल (पोरभंडर); कांटे शुटी (भराडी); कटभेरा, सीताभेर (हिंदी); Z. Xylopyrus (बेटीन).

गुणाः—

कर्कन्धुकोलबदरमामं पित्तकफावहम् ।

पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥

पुरातनं तृट्शमनं आमघ्नं दीपनं लघु ।

सौवीरबदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥

॥ अ. नि. ॥

बदरं मधुरं कषायमम्लं परिपक्वं मधुराम्लमुष्णमेतत् ।

कफकृत् पचनातिसारसक्त श्रमशोषार्तिविनाशनञ्च रुच्यम् ॥

बदरस्य पत्रलेपो ज्वरदाहविनाशनः ।

त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम् ॥

राजबदरः सुमधुरो शिशिरो दाहार्तिपित्वातहरः ।

वृष्यश्च वीर्यवृद्धिं कुरुते शोषश्रमं हरते ॥

भूबदरी मधुराम्ला कफवातविकारहारिणी पथ्या ।

दीपनपाचनकर्त्री किञ्चित् पित्तास्रकारिणी रुच्या ॥

लघुबदरं मधुराम्लं पक्वं कफवातनाशनं रुच्यम् ।

स्निग्धं तु जन्तुकारकमीषत्पित्तार्तिदाहशोषघ्नम् ॥

॥ रा. नि. ॥

बदरीफलमज्जा तु तुवरा मधुरा मता ।
शुक्रदा बलदा वृष्या कासश्वासतृषापहा ॥
वातघ्नी छर्दिदाहघ्नी पित्तहा मुनिभिर्मता ॥

॥ नि. २. ॥

पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत् ।
सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्लम् ॥
सौवीरालघु संपकं मधुरं कोलमुच्यते ।
कोलन्तु बदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् ॥
कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकमीरितम् ।
कर्कन्धु क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तं च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्वं लघु तृष्णाह्नमास्त्रजित् ॥

॥ भा. प्र. ॥

मधुरं बदरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्तघ्नं च विरुध्यते ॥

चरक सू-१७-१३५

चरकः—

१ अर्शःसु-कोलोत्काथेऽथवा कोष्णे.....तं शूलार्त्तमुपवेशयेत् ।
चि-अ-८....१३७

२ अतिसारे बदरम्-....यूपेण बादराणामथवापि वा ॥ दधिदा-
डिमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत् ॥ चि-अ-१०....३४

३ मदात्ययस्य दाहे-बदरीपल्लवोत्थाश्च तथैवारिष्टकोद्भवाः फेनि-
लायाश्च यः फेनः तैर्दाहे लेपनं शुभम् ॥ चि-१२-१५८

४ स्वरभेदे कासे च-बदरापत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
स्वरभेदे च कासे च लेहमेतत्प्रयोजयेत् ॥ चि-अ २२-१७९

सुश्रुत—

५ अतिसारे-तद्वल्लीढं मधुयुतं बदरीमूलमेव तु ॥ उ. ४०

वाग्भटः—

६ घ्नीह्नि-तैलोन्मिश्रेः बदरकपत्रैः सन्मर्दितैः समुपनद्धः । मुषलेन
पीडितोऽनुयाति घ्नीहा पयोभुजो नाशम् ॥ चि-अ-१९

- શુદ્ધવાગ્મટ— ૭ કાસે-પિબેત્ બદરમજ્જાનં મદિરાદધિમસ્તુભિઃ ॥
- ચક્રદત્ત— ૮ રક્તાતિસારે-શણ્ઘકીબદરી....ત્વચઃ । પીતાઃ ક્ષીરેણ મધ્વાઘ્નાઃ
પૃથક્ શોણિતનાશનાઃ ॥
- ૯ મસૂરિકાયામ્-લિહેદ્વા બાદરં ચૂર્ણં પાચનાર્થં ગુઢેન તુ । અને-
નાશુ વિપચ્યન્તે વાતપિત્તકફાત્મિકાઃ ॥
- ૧૦ પ્રદરે-ગુઢેન બદરીચૂર્ણં... પૃથક્ પ્રદરનાશનાઃ ॥
- ૧૧ સ્થૌલ્યે-બદરીપત્રકલ્કેન પેયા કાઙ્ગિકસંયુતા । સ્થૌલ્યનુત્....॥
- ભાવપ્રકાશઃ— ૧૨ પ્રવાહિકાયામ્-ધાતકીબદરીપત્રં.... । એકતો દધ્ના પિબેત્
પ્રવાહિકાર્દિતઃ ॥
- વંગસેન— ૧૩ મસ્મકાગ્રિપતીકારાર્થમ્ કૌલાશ્ચિમજ્જકલ્કસ્તુ પીતો વાપ્યુ-
દકેન વૈ । અચિરાદ્વિનિહન્યેષ પ્રયોગો મસ્મકં નૃણામ્ ॥
- શોઢલ— ૧૪ પ્રદરે-સમમધુગુહભાગં શ્લક્ષ્ણકર્કન્ધુચૂર્ણમ્ । પ્રદરશ્મનમુક્તં
યોપિતાં સ્વાદ્યમાનમ્ ॥
- ૧૫ શિરોરોગે-લલાટે બદરીમૂલપિપ્પલીનાં પ્રલેપનમ્ ।
હન્તિ સર્વવ્રતો લગ્ના રુજો દૈન્યમિવ વ્યવામ્ ॥

વર્ણન—ઝેરડીની ઘણી જાતો થાય છે. કાશી તરફ જે મોટાં ઝેર
થાય છે તેને ગુજરાતમાં ‘કાશીઝેર’ કહે છે. રાજ બદર તે આવડશે. ચણીઝેર
વિગેરે બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ગટઝેરડીનાં ફળ ખાવામાં નથી આવતાં. એકાદ જાત
એવી પણ થાય છે કે જેને ખારે માસ ફળ આવ્યા કરે છે. કેટલીક એવી
પણ જાતો થાય છે કે જેમાં ઠણીયો જ નથી હોતો—સુરતમાં આવાં ઝેર થાય
છે એમ સાબળું છે.

એડીસે ઝેરડીની ૧૪ જાતો ગણાયેલી છે.

વૈદ્યકમાં ઝેરડીનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ હરસમાં—ઝેરડીના મૂળની છાલના કવાથમાં શુદ્ધવાગ્મએ
એસવું હિતાવહ છે. ચિ. ૯-૮
- ૨ અતિસારમાં—ઝેરડીના મૂળની છાલનો કવાથ, હઢી અને
ખાટા હાડમના રસમાં ખૂબ તેલ નાખીને પી જવો. ચિ. ૧૦

૩ મદાત્યયના દાહમાં-કુળાં બોરડીનાં પાન લાવી તેને ખાંડીને પાણીમાં વલોવવાં. ઉપર જે શીષુ આવે તે લઈને ચરીરે ચોપડવું. ઠંડક પડશે. ચિ. ૧૨

૪ ઘાંટો બેસી ગયો હોય તેમાં અને ખાંસીમાં-બોરડીનાં પાનના કલકને ઘીમાં થેકી નાખી સિંધાહણ નાખી તે આટી જવું. ઘાંટો ઉઘડશે અને ખાંસી મટશે. ચિ. આ. ૧૨.

સુશ્રુત— ૫ અતિસારમાં-બોરડીનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ મધ સાથે આટવું. જી. ૪૦.

વાગ્બટ— ૬ બરોળમાં બોરડીનાં પાનને છુંદી, તેલ નાખી તેની થેપલી કરી બરોળ ઉપર ખાંધી દેવી. ઉપરથી સાંબેલા-મૂપલ-વટે દબાવવું. બોરાકમાં ફક્ત દુધ લેવું. બરોળ મટે છે.

વૃક્ષવાગ્બટ— ૭ ખાંસીમાં-બોરડીની મીઝોનું ચૂર્ણ મહિરા અને ઢહી સાથે ખીવું.

ચક્રદત્ત— ૮ રક્તાતિસારમાં-બોરડીની છાલનું ચૂર્ણ, દુધ અને મધ સાથે પી જવું.

૯ શીતળામાં-બોરડીનું ચૂર્ણ (ફળની છાલનું ચૂર્ણ) ગોળ સાથે ખાવાથી શીતળાનો દોષ પાકી જાય છે એટલે શીતળા પછી જલદી મટે છે.

૧૦ પ્રદરમાં-બોરડીના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે પીવું.

૧૧ સ્થૂલતામાં-બોરડીનાં પાનની કાંજમાં પેચા (રાખ) બનાવી પીવાથી સ્થોલ્ય મટે છે.

ભાવપ્રકાશ— ૧૨ આડામાં-બોરડીનાં પાનનું ચૂર્ણ ઢહી સાથે ખીવું.

ખંગસેન— ૧૩ ભસ્મક નામના રોગમાં-બોરડીના ફળમાંથી મીઝો કાઢી લેવી. આ મીઝોનું ચૂર્ણ પાણી સાથે પીવાથી ભસ્મકનો રોગ મટે છે.

શોઢલ— ૧૪ પ્રદરમાં-ચણીબોરડીનું બારીક ચૂર્ણ મધ અને ગોળ સાથે આટવાથી સ્ત્રીઓનો પ્રદર રોગ મટે છે.

૧૫ માથાના રોગમાં-બોરડીનાં મૂળ અને લીંટીપીપર બસીને માથે ચોપડવાથી માથું ચઢેલું ઉતરી જાય છે.

વક્તવ્ય—અમરકોષમાં બોરડીના શબ્દો-કર્કન્ધુ, વદરી, કાંલી છે, અને કર્કન્ધુના પર્ણોયો (ટીકાકારની સમજુતી પ્રમાણે) કોલ, કુવલ, ફેનિલ, સૌવીર, નિ. ૩૪

બહર, ઘોણ્ટા-આ પ્રમાણે છે. શ્રી ભાનુજી હીક્ષિત નીચે પ્રમાણે સમજાવતી આ બન્ને માટે આપે છે:-“ સ્વામી તુ આચાર્યયો વૃક્ષાર્થાઃ । અન્યે ફલાર્થાઃ । ઘોણ્ટા તુ ઉપયાર્થા ઇત્યાહ ॥ સ્વામી તુ ઘોણ્ટાકોલે વ્યત્યાસેન પઠતિ ॥ ” અર્થાત્ ક્ષીરસ્વામીના મત પ્રમાણે જ્યાં આગળ કર્કન્ધુ, બદરી અને કોલી એવા શબ્દો આવે ત્યાં આગળ વૃક્ષનાં અંગો વાપરવાં, કુલ નહિ; અને જ્યાં આગળ કેલ, કુવલ, ફેનિલ, સોવીર, બહર, ઘોણ્ટા-આવે ત્યાં આગળ ફક્ત ફૂલ જ લેવાં. ઘોણ્ટા બન્ને રીતે વપરાય. ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામિન આ વિષય ઉપર નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

બદરી સ્ત્રિગવત્રા ચ રાષ્ટ્રવૃદ્ધિકરી તથા ।

ફલં તસ્યાઃ સ્મૃતં કોલં કૌકિલં ફેનિલં કુહમ્ ॥

અર્થાત્ બહરીવૃક્ષનાં ફૂલ જે બેર તેના જ ‘કૌકિલ-ફેનિલ-કુહ’ વિગેરે શબ્દો પડ્યાં છે.

ઘોણ્ટા માટે નીચે પ્રમાણે એળખાણ મળે છે-બદરીસદૃશાકારો વૃક્ષઃ સૂક્ષ્મફલો મેવેત્ । અટવ્યામેવ સા ઘોણ્ટા ગોપઘોણ્ટેતિ સોચ્યતે ॥ અર્થાત્ બેરડીના જેવું જ પણ સૂક્ષ્મ ફળવાળું ઝાડ જંગલમાં થનારું તેજ ઘોણ્ટા-ગટબેરડી. ગોપઘોણ્ટા એનું ખીબું નામ. ઘુળતિ વૃત્તત્વાત્ ભ્રમતિ ઇતિ ઘોણ્ટા. ટીકાકારાએ કર્કન્ધુનું નિરૂક્ત નીચે પ્રમાણે આપેલું છે.

કર્કં કળ્પકં દધાતિ ઇતિ કર્કન્ધુઃ । મા. દી.

કર્કલોહિતા અન્ધુઃ કર્કન્ધુઃ । ક્ષી. સ્વા.

સોવીર, બહર, કોલ એ શબ્દો પણ બેરડીના ફળને માટે જ યોગ્યલા છે એમ વળી ખીબા કેટલાક માને છે.

ફેનિલં ફેનોડસ્યાસિતિ ઇતિ. મા. દી.

ફેનિલં કફવર્ધનાત્ । ક્ષી. સ્વા. ઇત્યાદિ

ચરકે બહર અને કર્કન્ધુને નોખાં ગણાવેલાં છે. ભુઓ-અમ્લ-પરુષકં દ્રાક્ષા બદર્યાણ્યારુકાણિ ચ । વિષ્ણુસ્ત્રેષ્ઠપ્રકોષીણિ કર્કન્ધુલકુચાન્યપિ ॥ સુ. ૨૭-૨૨૬. તેમજ વિમાન સ્થાનના ૮ મા અધ્યાયમાં વિરચનોપગ દ્રવ્યોની ગણતરી પ્રસંગે પણ ‘બદરસ્ત્રર્જવકર્કન્ધુમિશ્ર’ આમ સ્પષ્ટ ભુદો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુવાવડીના ઓરડાની આસપાસ-સૂતિકાગૃહની ચારે બાજુ જે ઝાડોની શાખાઓ નાખી રાખવાનું કહેલું છે તેમાં કર્કન્ધુ આવે છે (વિ. ૮-૧૦૧). કોલ અને કર્કન્ધુ નો પણ ભુદો ઉલ્લેખ છે (વિ. ૧૮-૨૨૨).

ચરકે ‘ બહર બીજ ’ને હિષ્કાનિબ્રહ્મ, બહર ફલને શ્રમહર અને હૃદ્ય અને બહરને ઉદર્દપ્રશમન, વિરેચનોપગ, સ્વેદોપગ દશેમાનિમાં ગણ્યવેલું છે. વિરેચનોપગ દશેમાનિમાં કુવલ્લવદરકર્કન્ધુ નો ઉલ્લેખ છે. બહર અને કર્કન્ધુને ફલાસવના લીસ્ટમાં ગણ્યવેલાં છે. બહર અમ્લફલ હોવાથી દુધ સાથે વિરૂદ્ધ ગણેલું છે (સૂ. ૨૬-૧૧૬). બહરને કષાય તેમજ અમ્લસ્કંધમાં ગણ્યવેલું છે.

સુશ્રુતે વાતસંશમન વર્ગમાં ફેલ અને બહરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

નવ્યમત—ચણીબોરના છોડવા અત્યંત ઉપયોગી છે. જ્યાં ઘાસચારાની તંગી છે ત્યાં આગળ જ એની ખરી કિંમત અંકાય છે. ડૉ. વૉટ આ નાનકડા અને સાધારણ રીતે તુચ્છ મનાતા છોડવાનાં શુભુગાન નીચે પ્રમાણે ગાય છે:—
“ *Brandis states that during the famine of 1869, which drove large numbers of the inhabitants of Marwar and other parts of Western Rajputana from their homes, it served as food for thousands. “In the winter 1869-70,” he writes, “the crop of these berries had been plentiful and when I marched through Rajputana from Agra to Gujarat in December 1869 and January 1870, I found the shrubs completely stripped off their fruits wherever the flocks of hungry emigrants from Marwar had passed through.” The leaves form a most valuable fodder for camels, goats, buffaloes and cows and are highly esteemed in the sandy districts of Sind, the Punjab and Baluchistan. “They are supposed to be heating and to promote the secretion of milk.”*

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૧૪૯-૧૫૧-૧૫૪; રૂ. નિ. પા. ૪૨૩; N. p. 59; Watt VI part IV p. 367; Indi. Medi. Plants p. 335.

द्राक्षादि वर्ग

N. O. Ampellideæ.

८९ द्राक्ष.

नाभोः—द्राक्षा, मृद्वीका, चारुफला, गोस्तनी (संस्कृत); द्राक्ष, डीसभीस् (शुभ्रसती); अंशुर (हिंदी); अंशुर (अंगाली); द्राक्ष (भराडी); आंशुर (क्षारसी); grape-त्रेप (अंग्रेज); Vitis Vinifera—वाइटीस् वीनीफेरा (ब्रिटीन).

गुणाः—

द्राक्षा हृद्यरसा स्वय्या मधुरा स्निग्धशीतला ।

रक्तपित्तज्वरश्वासतृष्णादाहक्षयापहा ॥

मृद्वीका मधुरा स्निग्धा शीता वृष्या तु लोमनी ।

रक्तानिलश्वासकासभ्रमतृष्णाज्वरापहा ॥

॥ ध. नि. ॥

द्राक्षातिमधुराम्ला च शीता पित्तार्तिदाहजित् ।

मूत्रदोषहरा रुच्या वृष्या सन्तर्पणी परा ॥

गोस्तनी मधुरा शीता हृद्या च मदहर्षिणी ।

दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृषाहृल्लासनाशिनी ॥

शिशिरा श्वासहृल्लासनाशिनी जनवल्लभा ।

द्राक्षाबालफलं कटूष्णविशदं पित्तास्रदोषप्रदम् ।

मध्यं चाम्लरसं रसान्तरगते रुच्यातिवह्निप्रदम् ॥

पक्वं चेन्मधुरं तथाम्लसहितं तृष्णास्रपित्तापहम् ।

पक्वं शुष्कतमं श्रमार्त्तिशमनं संतर्पणं पुष्टिदम् ॥

शीता पित्तास्रदोषं शमयति मधुरा स्निग्धपाकातिरुच्या

चक्षुष्या श्वासकासभ्रमवमिशमनी शोफतृष्णाज्वरघ्नी ।

दाहाध्मानश्रमादीनपनयति परा तर्पणी पक्वशुष्का

द्राक्षा सुक्षीणवीर्यापि मदनकलाकेलिदक्षान् विधत्ते ॥

॥ रा. नि. ॥

वृष्या स्यात् गोस्तनी द्राक्षा गुर्वी च कफपित्तनुत् ।

अबीजाऽन्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः ॥

द्राक्षा पर्वतजा यादृक् तादृशी करमर्दिका ॥

॥ भा. म ॥

તૃષ્ણાદાહજ્વરશ્વાસરક્તપિત્તક્ષતક્ષયાન્ ।
ક્ષતપિત્તમુદાવર્ત સ્વરભેદં મદાત્યયમ્ ॥
તિક્તાસ્યતામાસ્યશોષં કાસસ્થાનુ વ્યપોહતિ ।
મૃદ્વીકા બૃહળી વૃધ્યા મધુરસ્નિગ્ધશીતલા ॥

॥ ચરક ॥

- સુશુત—** ૧ મૂત્રરોધજ ઉદાવર્તે—....દ્રાક્ષારસમથાપિ વા ॥ ॥ સુશુત ॥
૩-અ-૬૬
- વાગ્ભટ—** ૨ મદાત્યયસ્ય પિપાસાયામ્—તૃષ્યતે ચાતિચલવદ્વાતપિત્તે સમુ-
દ્ધતે । દયાત્ દ્રાક્ષારસં પાનં શીતં દોષાનુલોમનમ્ ॥ ચિ-અ-૭
- ૩ મૂત્રકૃચ્છ્રે—તોયેન કલકં દ્રાક્ષાયાઃ પિબેત્ પર્યુષિતેન વા ॥
ચિ-અ-૧૧
- ચક્રદત્ત—** ૪ રક્તપિત્તે—પુરાણસર્પિષઃ પ્રસ્થો દ્રાક્ષાર્ધપ્રસ્થસાધિતઃ કામલા-
ગુલ્મપાંડુત્તિજ્વરમેહોદરાપહઃ ॥
- શોઢલ—** ૬ સન્નિપાતજ્વરે સ્ફુટિતજિહ્વાયામ્—ઉચ્છુષ્કાં સ્ફુટિતાં
જિહ્વાં દ્રાક્ષયા મધુપિષ્ટયા । પ્રલેપયેત્ સઘૃતયા સન્નિપાતા-
ત્મકે જ્વરે ॥
- ૬ રક્તપિત્તે—....પથ્યાસ્વર્જૂરગોસ્તનાઃ મધુના ઘ્ર્નન્તિ સંલીલ-
રક્તપિત્તં પૃથક્ પૃથક્ ॥
- વૈયમનોરમા—** ૭ ગર્ભશૂલે—પીતા કૌદ્રોપેતા મૃદ્વીકા ગર્ભશૂલહરા ॥

વર્ણન—દ્રાક્ષ ઇશન તથા કાબુલમાં પુષ્કળ થાય છે અને ત્યાંથી હિંદુ-
સ્તાનમાં આવે છે. આ દેશમાં પણ ખાગબળીઆઓમાં માંડવાઓ ઉપર દ્રાક્ષના
વેલાઓ ચઢાવેલા હવે બેવામાં આવે છે. દ્રાક્ષના વેલા બહુ વિસ્તારવાળા થાય
છે. ડાંડીનો રંગ સ્તાશ લેતો, પાંદડાં હાથના પંખા જેવાં, કાંચાવાળાં હોય છે.
ફળના લુખ્યા આવે છે. દ્રાક્ષ ઘણી બાલની થાય છે. અંગુર, મુનઝા, ક્રીસમીસ
વિગેરે બીજાં ફાલમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દ્રાક્ષની અંદરથી ટાટરીક એસીડ બનાવવામાં આવે છે. તેમાંથી 'ગ્રેપ
સુગર' પણ કાઢવામાં આવે છે. દ્રાક્ષનો ઠાડ પણ બનાવવામાં આવે છે.

વૈદ્યકમાં દ્રાક્ષનો ઉપયોગ

- સુશ્રુત— ૧ મૂત્ર અટકી જવાથી પેટ ચઢ્યું હોય તેમાં—દ્રાક્ષનો રસ આપવો. ઉ. રથા. અ. ૫૫.
- વાગ્બટ— ૨ મહાત્પચની તરસમાં—દ્રાક્ષનો રસ પીવા આપવો. ચિ. ૭
૩ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં—દ્રાક્ષનો રસ પીવો અથવા રાતના વાસી પાણીમાં દ્રાક્ષને વાટીને તે પાણી પી જવું. ચિ. અ. ૧૧.
- ચક્રદત્ત— ૪ રક્તપિત્તમાં—ગા પ્રસ્થ (૩૨ તોલા) દ્રાક્ષ અને ૧ પ્રસ્થ (૬૪ તોલા) જીવું ઘી—આ બેને પકાવીને ઘી સિદ્ધ કરી લેવું. આ ઘી મધ સાથે ખાવાથી કમળો, ગુલ્મ, પાંડુ, રક્તપિત્ત વિગેરે મટે છે.
- શૌઠલ— ૫ સન્નિપાત જ્વરમાં જીભ ફાટી જાય છે તે માટે—દ્રાક્ષને મધમાં વાટીને ઘી સાથે જીલ ઉપર ચોપડવી.
- ૬ રક્તપિત્તમાં—મધ સાથે દ્રાક્ષ ચાટવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.
- વૈદ્યમનોરમા—૭ ગર્ભશૂળમાં—મધ સાથે દ્રાક્ષ ચાટવાથી ગર્ભશૂળ મટે છે.
- દ્રાક્ષના લેદ—દ્રાક્ષા (અંશુર), કપિલ દ્રાક્ષા (કાળી દ્રાક્ષ), ક્ષુદ્ર દ્રાક્ષા (કીસમીસ), ગોસ્તની દ્રાક્ષા (મુનેકકા) અને આ ઉપરાંત ભાવમિશ્રે બીજી એક પર્વત દ્રાક્ષનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઘણા પ્રાચીન વખતથી કાશ્મીર દ્રાક્ષની પેદાશ માટે પ્રસિદ્ધ છે. દ્રાક્ષતું એક નામ ' કાશ્મીરિકા ' એવું છે. કાણુલથી આપણા દેશમાં ' અંશુર ' બહુ મોટા જથ્થામાં આવે છે. રાજનિધંદુકારે આમ, અર્ધપર્વ અને પર્વશુષ્ક દ્રાક્ષના ગુણનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરકમાં કેવળ મૃદ્ધીકા અને સુશ્રુતમાં કેવળ દ્રાક્ષના ગુણનો ઉલ્લેખ છે.

વક્તવ્ય—ચરકે આસવથોનિ લીસ્ટમાં દ્રાક્ષને ગણાવેલી છે. ' દ્રાક્ષાસવ ' ની બનાવટ જગમશદ્ધર છે. રાજનિધંદુકાર નરહરિએ તેના ગુણ નીચે પ્રમાણે લખ્યા છે:—માર્દીક લેવનં હયં નાત્યુષ્ણં મધુરં તરમ્ । અલ્પપિત્તોનંલ પાંડુમહાશઃકિમિનાશનમ્ ।

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 344; N. p. 63; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ. પા. ૫૦૫; ૩. નિ. પા. ૩૬૮.

૯૦ ખાટખટુંબો.

N. O. Ampelideæ.

નામો—અમ્લવર્ણી (સંસ્કૃત); ખાટખટુંબાની વેલ (ગુજરાત); બોડી, આંખટવેલ, તામાનીઆ (મરાઠી); અમલવેલ, ગીહડ દ્રાખ (હિંદી); Vitis Carnosa—વાઈટીસ કારનોસા (લેટીન).

ગુણા:—

અત્યમ્લપર્ણી તીક્ષ્ણામ્લા પ્લીહશૂલવિનાશિની ।

વાતહૃદીપની રુચ્યા ગુલ્મશ્લેષ્મામયાપહા ॥

રા. નિ

અમ્લવહ્ની દીપની સ્વાત્તીક્ષ્ણામ્લા રુચિદા મતા ।

કફશૂલગુલ્મવાતપ્લીહનાશકરી મતા ॥

નિ. ર

અમ્લપર્ણી વાતકફશૂલસ્ય ચ વિનાશિકા ॥

(જૈ. નિષ્ણદુઃ)

વર્ણન—આના પેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. એનાં પાન ત્રણ પાનના ત્રેખડાની માફક ત્રણ ત્રણ આવેલાં હોય છે. એ માંતરે આવેલાં હોય છે. તેની ડીંટડી લીલા કે રતાશ લેતા રંગની રહેત પેન જેવી બડી હોય છે. પાનની આ મુખ્ય ડીંટડીના ટેરવા પાસેથી એક વચમાં અને એકેક તેની બન્ને બાજુએ એમ ત્રણ પાન આવેલાં હોય છે. વચલું પાન મોટું હોય છે. પાનની કેર પર કાંગરી કે દાંતા હોય છે. પાન બડાં, રસભર્યાં, ઘેરા લીલા રંગનાં હોય છે. પાનની ડીંટડીના થડમાં બન્ને બાજુ એકેક બુદ્ધુ ઉપપાન હોય છે. પાનની સામી બાજુ શાખાઓ ઉપર તંતુઓ નીકળેલા હોય છે. એ શંટાને ટેરવે ગોળ સૂક્ષ્મ રસકુખી (globed) હોય છે, જેમાંથી ચીકણો ચીક વહેતો હોય છે. એ કુખી ભીંત કે ઝાડ ઉપર ચોટતાં ચપટ ચોટી બાય છે. પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી, ફુલની ડીંટડી, પુષ્પબાહકોષ અને પાંખડીઓ વિગેરે સઘળાં લીલા રંગનાં અને સૂક્ષ્મ વાળની ફવાંટીવાળાં હોય છે. પુલ ઘણાં જ નાનાં હોય છે. ફલ પ્રથમ લીલાં અને પાકે છે ત્યારે કાળા રંગનાં થઈ બાય છે. તેની અંદર બાંધુડા રસ હોય છે.

વર્તવ્ય—ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, ધન્વન્તરિ નિઘંટુ વિગેરેમાં અમ્લપર્ણી નો ઉલ્લેખ નથી. રાજનિઘંટુકારે એને વહ્નીસુરણા નામ આપેલું છે. સ્વ. કેતો-ભટ્ટ એનો અર્થ “ સુરણી પેઠે એને પાંચ પાંદડાં એક ડાંડલીમાં થાય છે ” એમ કરે છે. વર્ણન જોતાં આ અર્થ મળતો નથી આવતો. કંઈ મોટો થાય છે એટલે કદાચ સૂરણ જોડે સરખામણી કરી હશે ? આ ખાટખંખાનાં પાન બહુ ખાવામાં આવે તો ગળું બેસી બાય છે એમ સહગત પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીવું માનવું હતું.

જે ખાટખંખાનાં ભજ્યાં કરીને લોકો ખાય છે તે છાડ આંથી ઘણો જુદો છે. બન્નેના વર્ગ જુદા છે. તેનું લેટીન નામ Bryophyllum Calycinum છે. (N. O. Crassulaceae)

સ્વ. કીર્તિકરે આનું લેટીન નામ ' Vitis trifolia ' રાખ્યું છે. જોઓ શ્રીએ પણ સંસ્કૃત નામ અમ્લવર્ણી રાખ્યું છે.

નવ્યમત-ઇલીયટ જણાવે છે કે બળદીયાની ખાંધ આવી ગઈ હોય છે (Yokesore) તે આનાં પાનાંની લુગદી ખાંધવામાં આવે છે.

ઇરવીનના મત પ્રમાણે બીજ અને પાંદડાંની પોટીસ વડે થેક Embrocation કરવામાં આવે છે. સ્ટયુઅર્ટ કહે છે કે લીંડીપીપર સાથે મૂળ વાટીને ગડ-ગુંબડ ઉપર ચોપડાય છે. આનું મૂળ (કામરાજ. H) આદી દવા તરિકે વપરાય છે.

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ પા. ૩૪૮.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૧૫૮; રૂ. નિ. પા. ૫૯૯; N. p. 62; Watt VI part IV p. 252; Indi. Medi. Plants p. 347.

૯૧ હાડસાંકળ.

Ampelidæ.

નામો—અસ્થિસંહારક, અસ્થિભૂજલ્લા, વજ્રવल्ली, ग्रन्थिमान् (સંસ્કૃત); હાડસાંકળ (ગુજરાતી); કાંડવેલ, મ્હાઈશવેલ, હાડસાંકલ (મરાઠી); હડસંહારી, હડમેડ (હિંદી); હાડભાંગા અથવા હાડથોડા (બંગાલી); નાલ્લેડ (તેલંગી); Vitis quadrangularis—વાઇટીસ ક્વાડ્રેન્ગ્યુલેરીસ (લેટીન).

ગુણા:— અસ્થિસંહારક: પ્રોક્તો વાતશ્લેષ્મહરોડસ્થિયુક્ ।
 ઉષ્ણ: સર: કૃમિघ्नश्च दुर्नामघ्नोऽस्तिरोगजित् ॥
 રૂક્ષ: સ્વાદુ: લઘુ: વૃષ્ણ: પાચન: પિત્તલ: સ્મૃત: ॥

भा प्र

વજ્રવल्ली सरा रूक्षा कृमिदुर्नामनाशिनी ।
 क्षीपन्युष्णा विपाकेऽम्ला स्वाद्वी वृष्या बलप्रदा ॥
 अर्शसान्तु विशेषेण हिता चैवाग्निदीपनी ।
 चतुर्धारा काण्डवल्ली भूतोपद्रवकुलहा ॥
 अत्युष्णाऽऽध्मानवातांश्च तिसिरं वातरक्तकम् ।
 अपस्मारं वातरोगं नाशयेदिति कीर्तितम् ॥

नि. ૨

- માવનકા—** ૧ વાયુમશ્નમને—કાણ્ડં સ્વગ્નિરહિતમસ્થિશ્ચૂરવલાયા માષાદ્દ્વિદલમકુચ્ચકં તદર્ધમ્ । સમ્પિષ્ટં તદનુ તતસ્તિલસ્ય તૈલે સંપક્કં વટકમતીવ વાતહારિ ॥
- ચક્રદત્ત—** ૨ મગ્નરોગે—સઘૃતેનાસ્થિસંહારમ્.... । સન્ધિયુક્તેઽસ્થિમગ્ને ચ પિવેત્ સ્ત્રીરેણ માનવઃ ॥
- શોઢલ—** ૩ ઉરુસ્તમ્બે—સાર્થ માસૈરસ્થિશ્ચંગાટિકાયાઃ મુક્તે યદ્વા વ્યંજનેનાપરેણ । સ્થિપ્રં શામ્યત્યસ્થિમગ્નોઽસ્ય નૂનં વાતવ્યાધિઃ ચાતિતીત્રોઽપિ યઃ સ્યાત્ ॥
- વૈદ્યમનોરમા—** ૪ પુત્રકામાર્થમ્—વજ્રવહ્નીરસે તુલ્યં તૈલં તત્કલ્કમિશ્રિતમ્ । ઋતુસ્નાતા વધૂઃ પિષ્ઠં મક્ષયેત્ પુત્રકાક્ષિણી ॥

વર્ણન— હાડસાંકળના વેલા ઘણા લાંબા થાય છે; તે ખારે માસ જોવામાં આવે છે. તે અંગુઠા જેવડા જડા, લીસા, ચળકતા અને સાંધા સાંધાવાળા હોય છે. એને ચાર ધારો હોય છે. એનો રસ જીભ ઉપર રાખવાથી તુરત જ જીભ જડી અને ખરસટ થવા લાગે છે. પાન આંતરે આવેલાં, સાંધા આગળથી નીકળેલાં, ઢોકળા જેવાં જડાં, કોરે કાંતાઓવાળાં, લીસાં, ૩ વિભાગવાળાં; હોય છે. પાનની ડીંટડીના થડમાં બન્ને બાજુ અછેક નાનું પહોળું ઉપપાન હોય છે.

પાનની સામી બાજુએથી શાખાઓના સાંધાઓની ગાંઠ ઉપર અછેક સુતળી જેવો પાતળો તંતુ આવે છે, જે અધવચ્ચથી નીચે સાંધાવાળો હોય છે. આ સાંધા ઉપર પુષ્પપત્ર જેવું એક સૂક્ષ્મપત્ર આવેલું હોય છે. પુલ આવવાનું હોય ત્યારે આ તંતુ નહિ નીકળતાં તે જ જગાએથી એક પુષ્પ બારણુ કરનારી સળી નીકળે છે.

વૈદ્યકમાં હાડસાંકળનો ઉપયોગ.

ભાવપ્રકાશ— ૧ વાયુ શાંત કરવા માટે—હાડસાંકળના વેલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તેના અર્ધ જેટલી છોડાં વગરની અડદની ઢાળ લઈ બન્નેને ખારીક લસોટવાં. પછી આનાં તલના તેલમાં વડાં કરવાં અને તે ખાવાં. વાયુના નાશ માટે એ વડાં ઉત્તમ છે.

ચક્રદત્ત— ૨ હાડકું ભાગ્યું હોય તો—હાડસાંકળનું ધી પકાવી લઈ તે ખાવાથી, અથવા રસમાં ધી નાખીને પીવાથી ભાગેલું હાડકું સંધાર્જ જાય છે.

શોઢલ— ૩ ઉરસ્તંભમાં—હાડસાંકળનો ગર્ભ હોટ સાથે મીલાવી તેનાં વડાં, પુરી કે બીજું કંઈ બનાવીને ખાવાથી વાતવ્યાધિ, ઉરસ્તંભ વિગેરે મટે છે.

વેદ્યમનોરમા—૪ પુત્રની વાંચ્છનાવાળી સ્ત્રીએ—હાડસાંકળના રસમાં તેના જ કલ્ક સાથે તેલ પકાવીને ઋતુ વખતે પીવું.

વક્તવ્ય—પ્રાચીન ગ્રંથોમાં હાડસાંકળનો ઉલ્લેખ નથી.

Actions and Uses—Alterative and stimulant, given in dyspepsia, loss of appetite and scurvy; also in irregular menstruation. The juice is given mixed with Gopi Chandan, ghee and sugar. Paste of the fresh stem is astringent and locally applied to dislocations, sores and fractured limbs; juice of the stem is dropped into the ear in otorrhoea and into the nose to check istaxis.

(R, N. Khory II p. 136).

ભાવાર્થ—હાડસાંકળ રસાયન અને ઉષ્ણ છે; ગ્રહણી, અગ્નિમાંધ, રક્તપિત્ત અને અનિયમિત આત્મવમાં ઉપયોગી છે. હાડસાંકળનો રસ, ગોપીચંદન, ઘી અને સાકર સાથે સ્ત્રીઓના અનિયમિત આત્મવમાં અપાય છે. તાલ ડાંડીનો રસ ગ્રાહી છે, અને બહારથી લચ્ચક, વણ, અસ્થિભંગ વિગેરેમાં ચોપડાય છે. આનો રસ કર્ણપાકમાં કાનમાં ટીપાં નાખવાના કામમાં અપાય છે.

ખેરી. ભા. ૨. પા. ૧૩૬.

નવ્યમત—પાન અને કેમળ ડાંડીઓનું સૂકવીને ચૂર્ણ કરી તામીલ વેદો અજીર્ણને લીધે થતા કેટલાક પેટના રોગોમાં તે વાપરે છે. આ ચૂર્ણ સાફ રસાયન પણ ગણાય છે. (એઇન્સ્ટી).

ડાંડીનું ચૂર્ણ હમમાં અપાય છે. (બાદશર).

ચુનાના પાણીમાં ઉકાળીને ડાંડીઓનું અથાણું બનાવવામાં આવે છે, જે ઉત્તમ પાચક છે. (સુઇદીન શરીફ).

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૧૫૫; રૂ. નિ. પા. ૧૧૨; N. p. 61, Watt IV part IV p. 256; Indi. Medi. Plants p. 342.

ફેનિલાદિ વર્ગ

N. O. Sapindaceæ.

૯૨ અરીઠાં

નામો—અરિષ્ટઃ, ફેનિલઃ ગુચ્છફલઃ, ગર્ભપાતનઃ (સંસ્કૃત); અરીઠાં (ગુજરાતી); રિઠા (મરાઠી); રિઠા (હિંદુસ્તાની); રિઠા (બંગાલી); Soapnut tree—સોપનટ ટ્રી (અંગ્રેજી); Sapindus trifoliatu—સેપીન્ડસ ટ્રાયફોલીયેટસ (લેટીન).

પરિચય— અરિષ્ટકો ગુચ્છફલો સર્વતિક્તશ્ચ મંજરી ॥

શિવદત્તઃ ॥

અરિષ્ટકસ્તુ મંગલ્યઃ કૃષ્ણવર્ણોઽર્થસાધનઃ ।

કૃષ્ણબીજઃ સિતફેનઃ ફેનિલો ગર્ભપાતનઃ ॥

ભા. પ્ર.

ગુણાઃ— અરિષ્ટકલ્પિદોષધ્નો ગ્રહજિદ્ગર્ભનાશનઃ ॥

॥ મ. નિ. ॥

અરિષ્ટકઃ કટુ પાકે તીક્ષ્ણોષ્ણો લેખનો ગુરુઃ ।

દોષત્રયહરો ગર્ભપાતનો ગ્રહશાંતિકૃત્ ॥

તજ્જલં વામકં પાનાન્નસ્યાચ્છીર્ષરુજાપહમ્ ।

અર્ધશીર્ષવ્યથાં હંતિ વમનાદ્વિપનાશનમ્ ॥

રીંકારંજસ્તિક્તોષ્ણઃ કટુઃ સ્નિગ્ધશ્ચ વાતાજિત્ ।

કફઃ કુષ્ઠકણ્ઠુતિવિષવિસ્ફોટનાશનઃ ॥

રા. નિ.

ઓષધ્ધાર્થ ઉપયોગ—ફલ, મૂળ.

વર્ણન—આ સુંદર વૃક્ષ છે. અરીઠાંની બે જાત છે એમ ડૉ. વૉટ જણાવે છે. ઝાડનો આકાર લગભગ મહુડાને મળતો હોય છે. પુલના ઝુમખા આવે છે અને તે સુંદર લાગે છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં જે ઝાડ થાય છે તેને એક ડાખળી ઉપર ૫-૬ પાન હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. ઉપર આછી રૂવાંટી હોય છે. એ ઝાડની ઘટા સરસ હોય છે. કહેવાય છે કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને સિંહલદ્વીપના તમામ ગામોમાં તે ઉગે છે.

ઉપયોગ—ભાવપ્રકાશકાર અને મદનપાલ બન્ને અરીઠાને ત્રિદોષધન, અહંત્વ અને ગર્ભનાશન ગણે છે.

રાજનિધંતુકાર—અરીઠાને પાકમાં કટુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લેપન, શુદ્ધ, ત્રિદોષધન, ગર્ભપાતન, અહંશાંતિ કરનાર, ઉલટી કરનાર, શીર્ષરૂબહર, વિષનાશન, કટુ, સિન્ધ, વાતજીત, કફન, કંડૂન અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરનાર માને છે.

દાદે—

फेनिलायाश्च यः फेनः तैर्दाहे लेपनं हितम् ॥

ગદનિપદ પા. ૨૧૪

અરીઠાનું શ્રીષ્ઠ શરીરે લગાવવાથી શરીરને ઠાંક મટે છે. ગ. નિ.

અરીઠાના શ્રીષ્ઠનું નસ્ય લેવાથી આધારીશી મટે છે, અને તે પીવાથી ઉલટી થઇને ઝેર ઉતરી જાય છે. માથામાં જુઓ પડી હોય તે એના પાણીથી માથું ચોળવાથી ખરી જાય છે. ખોડો, ગડગુંબડ વિગેરે પથ્થુ એના પાણીથી માથું ચોળવાથી સારાં થાય છે. ગમે તેવું ઝેર ચઢ્યું હોય તો પથ્થુ આનું પાણી મોટા પ્રમાણમાં આપવાથી સખત ઉલટી સાથે ઝેર ઉતારી નાખે છે. અશ્રીષ્ઠ, વજનાગ, હરતાલ વિગેરે ગમે તે પ્રકારનું ઝેર શરીરમાં ગયું હોય તે આનું પાણી પીવાથી નાબુદ થઈ જાય છે. સ્વ. પટેલ તંબાકુની માફક અરીઠાના ફલને ચલમમાં પીવાનું કહે છે જેથી વીંછીનું ઝેર તત્કાળ ઉતરી જાય છે. હીસ્ટીરીયા, ફેફડે વિગેરેમાં અરીઠાનું નસ્ય આપવાથી તુરત જ દરદી ભાનમાં આવે છે. નષ્ટાર્તવમાં ઓઝો તેના ફળની છાલની પોટલી રાખે છે. લુગડાં ઘોવાના કામમાં તે આવે છે. અરીઠાનું મૂળ કફન મનાય છે. અરીઠાના શ્રીષ્ઠમાં રૂનું પોતું ઘોળીને ચોનિમાં રાખવાથી તુરત જ પ્રસવ થઈ જાય છે. ગર્ભપાત કરાવવાના કામમાં પથ્થુ આવાજ કારણથી આવે છે. દમમાં અરીઠાં ઉપયોગી છે એમ ડૉ. વીરજી ઝીણા માને છે.

વક્તવ્ય—ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, ધન્વન્તરિનિધંતુમાં અરીઠાનો ઉલ્લેખ નથી. ભાવમિશ્રે, મદનપાલે, રાજનિધંતુકારે એનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરક બુશ્રુતમાં ‘ફેનિલા’ શબ્દ વપરાયેલો છે, પણ તેનો અર્થ કલ્હણ ‘ફેનિલા ઉપોદિકા’ (ઉ. ૩૯-૨૭૯) કરે છે. રાજનિધંતુકાર અરીઠાના ‘પ્રકીર્ય’ અને ‘સોમવલ્ક’-પર્યાયો આપે છે; એનું કારણ અરીઠાને તે ‘રીઠા કરંજ’ કહે છે એ હશે. કારણ કે ‘પ્રકીર્ય’ એ કરંજનો લેહ છે. ‘સોમવલ્ક’ ખેરને માટે વપરાય છે. “ચરક તેનાથી આમડી ઉપરનો ઠાંક શાંત થાય છે એમ જણાવે છે” એમ વનસ્પતિ શુણ્ઘલશર્મા લખેલું છે. પણ ચરકમાં અરીઠાનો ઉપયોગ છે જ નહિ એમ મને તો જણાય છે.

“ ડૉ. વૉટ લખે છે કે આ અરીઠાનો ફવા તરિકે ઉપયોગ હિંદુઓ લાંબા વખતથી કરતા આવ્યા છે, અને પાછળથી મુસલમાનોના વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં લેખવવામાં આવ્યું છે. તે “ મખજન ઉલ અદ્દીયા ”ને આધારે જણાવે છે કે આના ફળનો ગર્ભ પ્રથમ મીઠાશ ઉપર અને પાછળથી ઘણું કડવો હોય છે. તે ગરમ અને સૂકો (યુશ્ક) છે. તેમ જ રૂચિકર, શક્તિવર્ધક અને ‘ અલેક્ષ-કારમીક ’ છે. ચાર ગ્રેનના પ્રમાણથી તે શરબત અને વાઈનની સાથે આપવામાં આવે તો ચૂંકને મટાડે છે. એક ફળને પાણીમાં ઘસી તેનાં સાબુ જેવાં ફીણ આવે તે ગાળી લઈ તેને લોહો વીંછી કે કાનખજુરા જેવાં ઝેરી પ્રાણીઓના દંશને માટે તથા અતિસાર કે કૉલેરાને માટે આપે છે. બધા પ્રકારની અસા-વધતા મટાડવા માટે ત્રણથી ચાર ગ્રેનના વજનથી નાક મારફતે (નસ્થ) આપવામાં આવે છે....એઈન્સલી માને છે કે વીટીઅન લોહો આનો ઉપયોગ દમમાં કરે છે. વળી તે કહે છે કે મેં એક મારા મિત્ર ડૉ. શેરવુડ પાસેથી સાંભળ્યું છે કે કેટલાક અપરમારના કેસોમાં તે બધું જ સારી અસર કરનારું છે. તે એવી રીતે કે જ્યારે અપરમારવાળો દરદી બેલાન થઈ પડી જાય ત્યારે તેના મોઢામાં અરીઠાનો થોડો મગજ રાખવાથી તે તુરત પાછો શુદ્ધિમાં આવી જાય છે. વળી તેને દેશી વૈદો કૃમિન તરીકે વાપરે છે. ”

(ડીમક મેટીરીયા મેડિકા)

“ ડૉ. મુઇદ્દીન શરીફ એના ગર્ભને ઇપીકાકયુઆનાને બદલે વાપરી શકાય એવો પ્રતિનિધિ છે એમ જણાવે છે. જો કે બન્ને બરાબર છે ખરાં પણ ઇપીકાકયુઆના કરતાં અસર કરવામાં આ ચડીયાતું નથી. તે તેષના અનુ-ભવ ઉપરથી એમ માને છે કે હીરટીસીયા, આધારશ્લેષી અને અપરમારના વ્યાધિ-વાળાને નીચેની રીત પ્રમાણે આપવાથી તે સારી અસર કરે છે. સદરહું વ્યાધિ-વાળાને માટે પાણી જેવું ઘટ્ટ પ્રવાહી બનાવી તેનાં થોડાંક ટીપાં નાકમાં નાખવાં. વળી તે કહે છે કે વીંછી તથા કાનખજુરા વિગેરે ઝેરી પ્રાણીઓના દંશ ઉપર અરીઠાના પાણીમાં પોટીસ કરીને લગાડવાથી વેદના મટે છે એમ એણે પોતાના ધંધામાં જોયું છે. તે જણાવે છે કે અસીઠામાં કૃમિન ગુણ નથી, કારણ કે આંતરડાંનાં કૃમિ કાઢવા માટે મોટા પ્રમાણમાં તેણે આપ્યું હતું, પરંતુ ઉલટી અને ઝાડાની અસર ઉપરાંત તેને કંઈ વિશેષ થયું નહોતું. ઉલટી કરાવવા સાફ તેનું પાણી ૧૫ થી ૨ ડામ અને મોળ ઉપર ૨૦ થી ૪૦ ગ્રેન સુધી તેમજ કફન તરિકે ૧૦ થી ૧૮ ગ્રેન સુધી અપાય છે. ” (“ મેટીરીયા મેડિકા સધર્ન ઇન્ડીયા. ”).

(“ વનસ્પતિ ગુણાદર્શ ” માંથી)

Actions and Uses—Expectorant, emetic, anthelmintic and purgative. Externally stimulant and irritant, used in asthma, colic, worms and as a purge combined with scammony. Externally applied to the mucous membrane of the nose to rouse patients from insensibility in hysteria, epilepsy, hemiplegia and melancholia; also applied to scrofulous and other glandular swellings and to the bites of venomous reptiles; used also to destroy pediculi and to wash and cleanse the hairs of the head. Pessaries made of the kernel of the seeds are used in amenorrhœa and after childbirth to stimulate the uterus to a healthy contraction.

(R. N. Khory II p. 74).

Fumigations with it are useful in hysteria and melancholy. The root is said to be useful as an expectorant. Rheede describes the tree as anti-arthritic, and says a bath is prepared with the leaves and the root is administered internally. The bark is astringent. We have no record of the use of this fruit as a poison to human beings; doses of 70 grains and more appear to have no injurious effect upon the system when taken as a purge.

Dymock I p. 368.

ભાવાર્થ—અરીઠાં કફન અને રેચક છે. બહાર લગાવવાથી ઉત્તેજક છે. બા દમમાં, ચુંકમાં, કૃમિમાં અને રેચ તરિકે ‘ રકેમોની ’ સાથે અપાય છે. ક્લિસ્ટીસીયા, અપરમાર, આધાશીશી અને ઉન્માદમાં તેનું નસ્ય આપવાથી દર-રોગો જાગૃત અવસ્થામાં આવી જાય છે. ગંડમાલાદિ રોગમાં અને વિષદર-રિકે સાપ વિગેરેના દંશમાં પણ તે બાહ્ય ઉપચારથી વપરાય છે. જૂઓ તેથી મરી જાય છે અને માથાના વાળ સુંવાળા થાય છે. અરીઠાના ફલની છાલનું મારીક ચૂર્ણ કરીને યોનિમાં લેવાથી નષ્ટાર્તવમાં ફાયદો કરે છે. પ્રસવ પછી ઘોશયનો સંકોચ કરવાને માટે પણ તે વપરાય છે. (ખેડી. ભા. ૨ પા. ૭૪)

ક્લિસ્ટીરીબા અને ઉન્માદમાં ધૂમાડો આપવામાં આવે છે. અરીઠાનું મૂળ કફન તરિકે મનાય છે. રહીડી, પાનનો કવાથ કરીને તેમાં બેસવાથી, અને મૂળનું સેવન કરવાથી સંધિવામાં અને આમવાતમાં ઠીક ફાયદો કરે છે એમ કહે છે. તેની છાલ સ્તંભક છે. અરીઠાથી ઝેરી અસર થાય છે એમ અમેએ હાપિ જાણ્યું નથી. રેચ તરિકે અમેએ ૭૦ ગ્રેન અને તેથીયે વધારે પ્રમા-ણમાં અરીઠાં આપી જોયાં છે પણ ઝેરી અસર જરાકેય જણાઈ નથી,

(ડીમક. ભા. ૧. પા. ૩૬૮).

નોટ—કલારોસીઝ (ચૈવનપાંડુ)માં અરીઠાંનો ટીંકચર વાપરવા હોની. અરજર ભલામણ કરે છે. પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી પોપચાં નીચે ટીપું મૂકવાથી પુષ્કળ આંત્રસાવ આવે છે અને સ્વ. ડૉ—નારાયણ દાણએ આ પ્રયોગથી ઘણુચે સાદા આંત્રદેહીયા [અભિધ્યન્દ] ના કેસો સારા કર્યા હતા. [સ્વખારામ અર્જુન].

હિંદુસ્તાનના લોકો માટે આવું સાદુ અને સસ્તું વામક ઔષધ બીજું નથી. મહે તેને ખુબ વાપર્યું છે. આઇપેકેકચુઆના કરતાં પણ આ સરસ છે. અલગત માત્રા જરા વધારે આપવી જોઇએ. માથાના, આધારીશીના ફરદીઓના નાકમાં ૪ થી ૫ ટીપાં નાંખી આપવાથી [ફીજી] તુરતજ આરામ થાય છે. હમમાં પણ મહે આ વાપર્યું છે અને મને પરિણામ ઘણુંજ સરસ જણાવ્યું છે. અપસ્માર અને હીસ્ટીરીયાના રોગોમાં આ પ્રમાણે નસ્ય આપવાથી તાત્કાલિક ફાયદો થાય છે પણ કાયમી ફાયદો થતો નથી. નાકમાં વધારે ટીપાં ન નાખવાં જોઇએ.

(સ્વ. ડૉ. કીર્તિકર).

ઉદ્ભવ—વનસ્પતિ શુભ્રાદર્શ પા, ૩૧૩; વ. શા. પા. ૧૬૨; N. p. 66; ૩. નિ. પા. ૫૧; Watt IV part II p. 468; Indig. Drugs p. 119; Indi. medi. Plants p. 360.

૯૩ કાગડોળીઓ.

N. O. Sapindaceæ.

નામો—કાગડોળીઓ, કરોળીયો (ગુજરાતી); સિખજલ, નફટકી (મરાઠી); લટફટકરી, લટાફટકી, નચફટકી (હિંદી); જ્યોતિષ્મતી (બંગાલી); કાનપુટી, બોધા, ખીલજલ, નફટ (મુંબાઇ); હબ્-ઉલ-કલ-કલ (પંજાબ); Balloon-Vine, Heart-pea or Winter Cherry (અંગ્રેજી); *Cardiospermum heliocabum*—કાર્ડીયોસ્પર્મમ હેલીકેકેબમ (લેટીન).

વર્ણન—કરોળીયાના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી નીકળે છે. તે ૨ થી ૧૦-૧૨ ફીટ જેટલા લાંબા વધે છે. પાન બકાન-લીંબડાના પાન જેવાં કતરાયલાં ને રૂપરેખામાં (in outlines) ત્રિકોણાકાર હોય છે. પાન આંતરે, બન્ને સપાટી ઉપર સૂક્ષ્મ વાળની ફેવાંટીવાળાં, મુખ્ય ડીંટડી પાસે સામસામાં બે નાનાં પાન-વાળાં હોય છે. પત્રકોણમાંથી ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળેલી હોય છે. આની ઉપર ધોળા વાળની ફેવાંટી હોય છે. ફુલ સફેદ રંગનાં આવે છે.

ફલ—૩ ખાંચીયું હોય છે. તે બહારથી પ્રથમ પીળાશ લેતા લીલા રંગનું હોય છે, ને પાછળથી ભુરા રંગનું થઇ જાય છે. ફલ ઉપરનું કોથળી જેવું પાતળું પડ કાઢી નાખતાં તેની અંદર વચ્ચોવચ્ચ કરોળીયાના પડ જેવાં ઘોળાં, પાતળાં ને ઉભાં ૩ પડ દેખાય છે. એ દરેક પડમાં અકેકું સૂક્ષ્મ, ગોળ વટાણા જેવું બીજ દેખાય છે.

બીજ બરાબર કાગડાની આંખ જેવું જ—અંદર સફેદ ટપકાંવાળું હોય છે. ગુજરાતમાં બધેજ થાય છે. કરોળીયા (કુઠની જાત) ઉપર આ હવા ચોપ-કાય છે અને તેથી કરોળીયા મટે છે પણ ખરા. આ કારણથી જ એનું નામ કરોળીયા પડયું હશે ?

ઉપયોગ—સંસ્કૃત લેખકો આના મૂળને વામક, મૃદુરેચક, પાચક અને દાહક માને છે. x બીજી હવાઓ સાથે આમવાત, વાતરોગ, અર્શ વિગેરેમાં તેને ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે. પાનનું શાક ખાવાથી આર્તવ સાફ આવે છે.

(યુ. સી. દત્ત).

કરોળીયાનું મૂળ સ્વેદલ, મૂચલ અને શોષક છે એમ દેશી વૈદો માને છે. મૂળમાં ગુંદર જેવો ચીકણો પદાર્થ છે જે કારણથી, પાણીમાં મૂળ નાખવાથી ચીકણો લુવાળ થાય છે. આ લુવાળ વવમિષાજનક છે અને તે તાવમાં અપાય છે. મલખાર કિનારા તરફ પાન છાતીના રોગોમાં વપરાય છે એમ એઇન્સલી જણાવે છે. આમવાત અને કટિશૂલમાં પાનનો રસ દીવેલ સાથે અપાય છે એમ પણ તે જણાવે છે.

આખો છોડ પાણીમાં વાટીને સંધિવાના દુખાવા ઉપર અને અંગ ઝલાઇ ગયાં હોય તે ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. (રૂહીડ).

આખો છોડ દુધમાં બોળીને વાટીને સોળે ઉતારવા તેમજ ગમે તેવાં કઠિન ગુંબડાં નરમ કરવા માટે લગાવવામાં આવે છે. (ડ્રુયુરી.)

પંજાબ તરફ સંધિવામાં સ્વેદલ તરિકે અને જ્વરમાં બદ્ય તરિકે બીજનો ઉપયોગ થાય છે. છોડનો રસ આર્તવ વખતે રજઃસ્રાવને વધારનાર છે. પરમીયામાં અને ફેફસાંના રોગોમાં પણ આ ઉપયોગી છે.

(એડન પાવેલ)

x સંસ્કૃત નામ શું હશે ? ગંગાલી વૈદો જ્યોતિષ્મતી આને માને છે એટલે તે ઉપરથી દત્ત સાહેબે આ લખ્યું હશે ? સમજાતું નથી.

આપાલાલ.

હસિષ્ણ હિંદુસ્તાનના વૈદ્યો કાગડોળીયાને ઘણા રોગોમાં—સંધિવા, પથરી, શકરા વિગેરેમાં—ઉપયોગ કરે છે, પણ બે તરતના સંધિવાના દરદીઓને મહેં ૩-૪ ઔસ માત્રામાં પાનનો રસ પાયો હતો અને તે જ ફક્ત સારા થયેલા મ્હારી નોંધમાં છે. આ બન્ને દરદીઓ ઉપર આ દવાની સરસ અસર દેખા-એલી છે. હમેશાં ૪-૫ પાતળા ઝાડા થતા હતા; પણ આ રોગમાં બીજી દવાઓના બુલાખથી આ દરદની વેદનાને જે રાહત નથી મળતી તે આ દવાના રૈયથી તુરત જ જણાઈ હતી. આ છોડ મહેં મારા અંધમાં આજ કાલથી દાખલ કરેલો છે. (સુધદીન શરીફ)

રા. રા. વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈએ વૈષ્ણકદ્વપત્તમાં (પુસ્તક. ૩૦. અંક ૧૦. પાન ૩૧૬) કાગડોળીયાથી બે જાણુને ભગંદર મટી ગયાનો નામ સાથે ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેઓ માને છે કે આ વનસ્પતિમાં (અરી-કાના વર્ગની તમામ વનસ્પતિમાં) રેડીયમનો ઓછોવત્તો અંશ હોવો જોઈએ. આ લેખ બહાર પડ્યા પછી ઘણાઓએ તે છોડ તેમની પાસેથી મંગાવ્યો હતો. આવા અમૂલ્ય છોડ છુટથી વાપરીને ખાત્રી કરવા લાયક છે.

નોટ—બંગાલી કવિરાજે આ કાગડોળીયાને જ ખરી જ્યોતિષ્મતી માને છે. ટીકાકારોએ જ્યોતિષ્મતી ને કાકમર્દનિકા કહ્યું છે. આ કાકમર્દનિકા ઉપરથી જ આપણે અહિંઆ જેમ કાગડોળીઓ પડયું હોય તેમ બંગાલ અને પંજાબ તરફ આવું જ કંઈ નામ પ્રચલિત હશે અને તેથી જ તે લોકોએ જ્યોતિષ્મતી ને તેગજ જ્યોતિષ્મતીના પર્ચાય તરિકે ટીકાકારોએ દર્શાવેલ તેજોવતીને કાગડોળીયાનું લેટીન નામ આપવાની ધૃષ્ટતા કરી હોય તો નવાઈ નહિ. આ-પણી પાસે દરેક પ્રાંતવારનાં વિવિધ ભાષાઓનાં નામોનો પ્રામાણિક સંગ્રહ ન થાય ત્યાં સુધી આવી વાતો નિષ્કૃંચ સુધી જ રહેવાની. આ કાગડોળીયાનાં બીજને આપણે બંગાળના કવિરાજેની પેઠે વાપરી જોઈને ખાતરી કરીએ તો જણાઈ આવે કે વાતબન (nervous) ગુણ કેનામાં વધારે છે. તેજોવતીને ન સમજનારા ટીકાકારોએ જ્યોતિષ્મતીનેજ તેજોવતી માની છે અને તેના પર્ચાય ' કાકમર્દનિકા ' ઉપરથી વળી ઓરજ સંકરતા વધી છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૧૬૦; N. p. 65; Watt. II p. 155; Indi. Medi. Plants p. 353.

आम्रादि वर्ग

६४ काकडासींगी.

N. O. anacardiaceæ.

नाभे—कर्कटशृङ्गी, शृङ्गी, कुलीरा, कर्कटाह्वया (संस्कृत); काकडासींगी (शुभराती); काकडासींगी (डिंदी); Pistacia integerrima—पीस्टेशीया ध-टेञ्जरीमा (बेटीन).

परिचय— कर्कटाख्यारिपन्नामा पादपा समिदाश्रया ।
ग्रंथयस्तस्य शृङ्गी च पुत्रजीवसमद्रुमः ॥

॥ श्री कैयदेवः ॥

गुणाः— तिक्ता कर्कटशृङ्गी च गुरुश्चोर्ध्वसमीरजित् ।
कासश्वासार्त्तियक्ष्मणी वान्तितृष्णारुचीर्जयेत् ॥

॥ च. नि. ॥

तिक्ता कर्कटशृङ्गी तु गुरुरुष्णानिलापहा ।
हिमातिसारकासघ्नी श्वासपित्तास्त्रनाशिनी ॥

॥ रा. नि. ॥

शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा कफवातक्षयज्वरान् ।
श्वासोर्ध्ववाततृट्कासहिक्कारुचिवर्मान् हरेत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

कर्कटस्य च शृङ्गी स्यात् तिक्तोष्णा तुवरा गुरुः ।
वातहिक्कातिसारघ्नी बालानां च हितावहा ॥
कासं श्वासं रक्तदोषं पित्तं जूर्तिकफं क्षयम् ।
वांति हिष्मां चोर्ध्ववातं कृमिं तृष्णां क्षतक्षयम् ॥
अरुचिं नाशयत्येव ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

॥ नि. र. ॥

शृङ्गी कफानिलश्वासकासहिक्काज्वरापहा ॥

॥ शोडलः ॥

चरक— १ वातजे कासे—लिङ्गात् कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ॥
चि २२-४८.

૨ કફચ્છર્ધિનિગ્રહનાર્યમ્—....મુસ્તાયુતાં કર્કટકસ્ય શ્રંગીમ્ ।
....મધુસંપ્રયુક્તામ્.... ॥ ચિ ૨૩-૨૬

વાગ્મટ— ૩ રતિવર્ધનાર્યમ્—કુલીરશ્રંગ્યા યઃ કલ્કમાલોઽથ પયસા પિબેત ।
સિતાદૃતપયોઽન્નાશી સ નારીષુ વૃષાયતે ॥ ૩-અ-૪૦

વંગસેન— ૪ શિશોઃશ્વાસે—કુલીરશ્રંગીચૂર્ણઞ્ચ મૂલકસ્ય ફલં તથા । યુક્તોઽયં
મધુસર્પિર્મ્યાં લેહઃ શ્વાસાપહઃ શિશોઃ ॥

બાલરોગચિ૦

વર્ણન—પેશાવરથી સ્ત્રીમલા સુધીના પહાડો ઉપરનાં ઝાડો ઉપર જીવડાંએ બનાવેલી આ માયા જેવી કૃતિ છે. પાંદડાં અને પાનની ડીંટીઓ ઉપર આ બાજેલી છે હોય છે. આવી બાત પ્રાંસ, સમડી વિગેરે ઉપર બાજેલી જણાય છે. આ અર્બુદાકાર કૃતિને અંગ્રેજીમાં galls કહે છે. કાકડાસીંગી બબરમાં મળે છે. તે કઠણ, પોલી, અનિયમિત આકારની, રહેજ પીળાશ લેતા રંગની, એકથી ૧૧ ઇંચ જેટલી લાંબી (વખતે ઘણી મોટી પણ દેખાય છે) હોય છે. કોઈ વખતે શીંગડા જેટલી અને જેવી પણ કાકડાસીંગી બેવામાં આવે છે. અને આથી જ એને ‘સીંગી’ કહી હશે. આ ગાંઠસની પરીક્ષા મી. જે. જી. પ્રેબલે (ફાર્માકોગ્રાફીયા ઇન્ડીકા) કરેલી છે અને તેમાં ૭૫ ટકા જેટલો ‘ટનીન’ જણાયો છે. પીસ્તાં, રૂમીમસ્ટાકી વિગેરે આ નેસર્ગિક વર્ગની અને આજ કુટુંબની વનસ્પતિઓ છે.

વૈદ્યકમાં કાકડાસીંગીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ વાતજન્ય ખાંસીમાં—તેલ સાથે કાકડાસીંગીનું ચૂર્ણ ચાટવું.
ચિ. ૨૩-૪૮.

૨ કફજન્ય ઉલ્લટીના નિવારણ માટે—નાગરમોથ અને કાકડા-
સીંગીનું સમાન વજને ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું. ચિ. ૨૩-૩૬.

વાગ્મટ— ૩ કામોદીપ્તિ માટે—પાવલીબાર કાકડાસીંગીનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ
દુધમાં ડોઈને પીવાથી અને તે વખતે સાકર, ઘી, દુધ વિગેરે
ખાઈ પહાથીનો સારો મારો રાખવાથી સ્ત્રીસંભોગ કરવાની
શક્તિ વધે છે. જી. અ. ૪૦.

બંગસેન— ૪ બચ્ચાને સસણીમાં—ભૂળાનાં ફળ અને કાકડાસીંગી બન્નેનું
ચૂર્ણ મધ ઘી સાથે બચ્ચાને ચટાડવાથી સસણી, ઉધરસ
વિગેરે મટે છે. બાલરોગચિ૦

વ્રક્તવ્ય—ચરકે હિઝ્કાનિઅહણ અને કાસહર હશેમાનિમાં અને સુશ્રુતે કાકોલ્યાહિ ગણમાં કાકડાસીંગીને ઉલ્લેખ કર્યો છે. નિધંદુકારોએ જેટલાં શુદ્ધગાન આ દ્રવ્યનાં ગાયાં છે, તે પ્રમાણે તેના સ્વતંત્ર ઉપયોગ કયાંથી પણ મળતા નથી. ચરકમાં કાસમાં આઠેક જગોએ અન્ય દ્રવ્યો સાથે યોજાયેલી છે. સુશ્રુતમાં પણ કાસમાં વપરાયેલી છે. ચરકે તેને મધુર સ્કંધમાં ગણાવેલી છે. સ્થવનપ્રાશનાં ઔષધમાં શ્રંગી પણ છે. રતિવર્ધનના પ્રયોગ ફક્ત વાલ્મટે જ દર્શાવ્યો છે. ડીમક કહે છે કે કાકડાસીંગી ભાંગતાં જે ધૂળ જેવો પદાર્થ દેખાય છે તે વસ્તુતઃ ધૂળ નથી પણ સૂક્ષ્મદર્શકચંદ્રાદારા જોવાથી કીટ-જંતુ વિગેરેના મૃતદેહજ હોય છે. જંતુઓથી આ જન્મેલી છે એવો ઉલ્લેખ નિધંદુકારો દર્શાવતા નથી. શ્રી કૈયદેવ તેના આડને પુત્રંજવક જેવું હોવાનું જણાવે છે. રાજનિધંદુકાર તેનાં વિષાળી, અવનતમૂર્ધજા, મહાદોષા, નતાંગી, ચંદ્રાસ્પદા એવાં નામો આપ્યાં છે. શીંગડા જેટલી કાકડાસીંગી હજી જોવામાં તો નથી આવી પણ થતી હોય તો ના ન કહેવાય !

માત્રા—૧ વાલથી ૦ા તોલો—(૨૦ ગ્રેન સાધારણ રીને.)

નવ્યમત—આ આડતું ફળ એજ ઘણું કરીને પાંખળના ખજારમાં વેચાતું મળતું સુમક (sumak) છે. તે પાચનક્રિયા વધારવા માટે વપરાય છે. ઓન્ડીસ.

કાકડાસીંગીતું ચૂર્ણ ધીમાં શેકીને સાકર સાથે આડામાં આપવાથી સાકર કામ કરે છે. સર્જન મેજર થૅમ્સન. સી. આઈ. ઈ.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 373; ૩. નિ. પા. ૩૭.

દપ પિસ્તાં

N. O. Anacardiaceæ

નામો—નિકોચક; મુકૂલકમ્ (સંસ્કૃત); પિસ્તાં (શુજરાતી); પિસ્તે (મરાઠી); પિસ્તાં (હિંદી); પિસ્તાં (ફારસી); પિસ્તાં (બંગાલી); Pistachio nut—પીસ્તેચીયો નટ (અંગ્રેજી); Pistacia vera—પિસ્તેસીયા વેરા (લેટીન).

પરિચય— મુકૂલવિટપો નિંબતુલ્યપત્રોડમ્લકં ફલમ્ ॥

॥ શિવલક્ષ્મી ॥

ગુણા— નિકોચકં ગુરુ સ્નિગ્ધં વૃષ્યોષ્ણં સ્વાદુ બૃંહણમ્ ।

રક્તપ્રસાદનં મલ્યં વાતધ્નં કફપિત્તકૃત્ ॥

॥ મ. નિ. ॥

તદ્વન્મુકૂલકં જ્ઞેયં વિશેષાદુરુ દુર્જરમ્ ।
 નિકોચકં ગુરુ સ્નિગ્ધં વૃષ્યોષ્ણં ધાતુવર્દકમ્ ॥
 રક્તપ્રસાદનં સ્વાદુ બલ્યં પિત્તકરં મતમ્ ।
 તિક્તં સરં ચ કફકૃત્ વાતગુલ્મત્રિદોષજિત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

વર્ણન—સીરિયા અને ઇરાનનાં જંગલોમાં ખાસ કરીને, અને અફઘાનિસ્થાનમાં કંઈક અંશે પિસ્તાનાં ઝાડ થાય છે. કાણુલના વેપારીઓ પિસ્તાને હિંદમાં લાવે છે. ઝાડની ઉપર માથુ જેવાં થાય છે, જે ૪૫ ટકા ટેનીન ધરાવે છે, ૭ ટકા ગંદીક એસીડ અને આ ઉપરાંત બીજાં એક ભતનો શુદ્ધર (Oleo-resin) પણ મળે છે. આમાંથી તેલ પણ કાઢવામાં આવે છે. સૂકા મેવા તરિકે ઘણા ધનિક લોકો પિસ્તાને ખાય છે.

લીંબડાનાં પાન જેવાં એનાં પાન થતાં હશે એમ શિવદત્તા વર્ણન ઉપરથી જણાય છે.

વક્તવ્ય—સુશ્રુતમાં પિસ્તાને ઉલ્લેખ છે. ચરકે હૃદય દશેમાનિમાં નિકુચને ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરક અને વાગ્બટ બન્નેએ બીજાં ફળ સાથે આના પણ ગુણ દર્શાવ્યા છે. સ્થાવર તૈલયોનિવર્ગમાં ચરકે પિસ્તાને ઉલ્લેખ કરેલો છે. વાતરક્તના દ્વિપચમૂલાદિ ધૃતમાં ‘ નિકોચક ’ પડે છે. હલ્દિય કહે છે. નિકોચકં ઉત્તરાપથિકં કોલ્લકફલં ઉત્તરાપથાદવગન્તવ્યમ્ ॥ સૂ. અ. ૪૫.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૫૪૬; Indig. Drugs. p. 247.

૯૬ આંબો

N. O. Anacardiaceæ.

નામે—આમ્ર; ચુત; સહકાર; રસાલ; કોફિલાનંદ; વસંતોત્સવ; (સંસ્કૃત); આંબો (ગુજરાતી); આંબા (મરાઠી); આંબ (હિંદુસ્તાની); Mango tree મેંગોટ્રી (અંગ્રેજી); Mangifera indica—મેંગુફેરા ઇન્ડીકા(લેટીન).

ગુણા:— આમ્રત્વચા કષાયા ચ મૂલં સૌગંધિ તાદશમ્ ।
 રુચ્યં સંગ્રાહિ શિશિરં પુષ્પં તુ રુચિદીપનમ્ ॥
 આમ્રપુષ્પમતિસારકફપિત્તપ્રમેહનુત્ ।
 અસ્રદુષ્ટિહરં વલ્યં રુચિકૃત્ ગ્રાહિ વાતલમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

बालाम्रगुणाः— आम्रं बालं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत् ।
तरुणन्तु तदत्यम्लं रुक्षं दोषत्रयास्तकृत् ॥

आम्रपेशिकागुणाः— आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशोषितम् ।
अम्लं स्वादु कषायं स्यात् भेदनं कफवातजित् ॥

पकाम्रगुणाः— पक्वन्तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं बलमुखप्रदम् ।
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥
कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ।
तदेव वृक्षसंपकं गुरु वातहरं परम् ॥
मधुराम्लरसं किञ्चिद्भवेत् पित्तप्रकोपनम् ।
आम्रं कृत्रिमपक्वन्तु तद्भवेत् पित्तनाशनम् ॥
रसस्याम्लस्य हीनन्तु माधुर्याच्च विशेषतः ।
उषितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु ॥
शीतलं शीघ्रपाकि स्यात् वातपित्तहरं सरम् ॥

रसगुणाः— तद्रसो गालितो बल्यो गुरुः वानहरः सरः ॥
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्द्धनः ।

अम्रस्वण्डगुणाः— आम्रस्वण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च ।
मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ॥
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाम्रं (?) गुरु शीतलम् ।
वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम् ॥
मंदानलत्वं विषमज्वरञ्च रक्तामयं बद्धगुदोदरञ्च ।
आम्रातियोगान्नयनामयं वा करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥
एतदम्लाम्रविषयं मधुराम्लपरं न तु ।
मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणाः यतः ॥
शुंठयम्भसोऽनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे ।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन वा ॥

आम्रावर्चलक्षणं— पक्वस्य सहकारस्य पटे विस्तारितो रसः ।
धर्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रावर्च इति स्मृतः ॥

तगुणाः— आम्रावर्तस्तृषाच्छर्दिवातापितहरः सरः ।
रुच्यः सूर्याशुभिः पाकालघुश्च स हि कीर्तितः ॥

आम्रबीजगुणाः— आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यनिसारनाशनम् ।
ईषदम्लञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥

आम्रपल्लवगुणाः—आम्रस्य पल्लवो रुच्यः कफपित्तविनाशनः ॥

॥ भा. प्र. ॥

आम्रः कषायाम्लरसः सुगंधिः कंठामयज्जोऽग्निकरश्च बालः ।
पित्तप्रकोपानिलरक्तदोषप्रदः पटुत्वादिरुचिप्रदश्च ॥
बालं पित्तानिलकफकरं तच्च बद्धास्थि तादृक् ।
पक्वं दोषत्रितयशमनं स्वादुपुष्टिं गुरु च ॥
धत्ते धातुप्रचयमधिकं तर्पणं कान्तिकारि ।
रूपातं तृष्णाश्रमशमकृतौ चूतजातं फलं स्यात् ॥

क्षुद्राम्रगुणाः— कोशाम्रमम्लमनिलापहरं कफार्चिपित्तप्रदं गुरु विदाहविशोफकारि ।
पक्वं भवेन्मधुरमीषदपारमम्लं पट्वादियुक्तरुचिदीपनपुष्टिबल्यम् ॥

राजाम्रगुणाः— राजाम्राः कोमलाः सर्वे कटुम्लाः पित्तदाहदाः ।
सुपक्वाः स्वादुमधुराः पुष्टिवीर्यबलप्रदाः ॥

॥ रा. नि. ॥

बालं कषायं कटुम्लं रूक्षं वातात्पित्तकृत् ।
संपूर्णमाम्रमम्लञ्च रक्तपित्तकफप्रदम् ॥
हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ।
कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं बृंहणं गुरु ॥
पित्ताविरोधि संपक्वमाम्रं शुक्रविवर्धनम् ।
मधुरं बृंहणं बल्यं गुरु विष्टम्भ्य जीर्णकृत् ॥
सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ।
त्वङ्मूलपल्लवं ग्राहि कषायं कफपित्तजित् ।
पक्वांशं सकषायाम्लं भेदनं कफवातजित् ।
हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ॥

क्षुद्राम्रगुणाः— कोशाम्रोऽम्लः कटुःपाके वीर्योष्णोऽथानिलापहः ।

कफपित्तकरो रुच्यः कुष्ठघ्नो रक्तशोधनः ॥

राजाम्रगुणाः— राजाम्रयुगलं चाम्लमुष्णवीर्यञ्च पित्तलम् ॥

॥ ध. नि. ॥

रक्तपित्तकरं बालं आपूर्णं पित्तवर्धनम् ।

पक्वमाश्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥

चरक सु-२७

पित्तानिलकरं बालं पित्तलं बद्धकेसरं ।

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ॥

कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं बृंहणं गुरु ।

पित्ताविरोधि संपक्वमाश्रं शुक्रविवर्धनम्

बृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्यति ॥

सुश्रुत स ४६-१२७

आम्रास्थितैलगुणाः—आम्रतैलं तु तुवरं स्वादु रूक्षं च तिक्तकम् ॥

सुगंधि मुखरोगस्य नाशनं कफवातनुत् ॥

आम्रान्तस्त्वग्गुणाः—आम्रान्तस्त्वग्ग्राहिणी तु तुवरा

दाहकारिणी । पित्तमेहकफानाहनाशिनी योनिशुद्धिकृत् ॥

आम्रमूलगुणाः—आम्रमूलन्तु तुवरं ग्राहि शीतं रुचिप्रदम् ।

सुगंधि कफवातानां नाशनं परिकीर्तितम् ॥

॥ नि. र. ॥

चरक—

१ छर्द्याम्—जम्बाम्रयोः पल्लवजं कषायं पिबेत्पुर्णतं मधुसंयुतं
वा ॥ चि २३-२८

२ घ्राणात्प्रवृत्ते रक्ते—नस्यं तथाआस्थिरसः....॥ चि ४-९७

वृन्द—

३ रक्तातिसारे—....आम्रार्जुनत्वचः । पीताः क्षीरेण मध्वाब्द्याः
पृथक् शोणितवारणाः ॥ (अतिसाराधिकारे)

चक्रदत्त—

४ प्लीहोदरे—प्लीहव्युपरमो योगः पक्वाम्रसोऽथवा समधुः ॥
(प्लीहवि०)

- ભાવપ્રકાશ— ૧ મત્સ્યમક્ષણજે અર્જીર્ણે—આમમાપ્રકલં મત્સ્યે ॥
 ૬ માંસભોજનજે અર્જીર્ણે—તદ્વીજં પિશ્ચિતે હિતમ્ ॥
 ૭ અતિસારે—....તથા મધ્યત્વગામ્રજાં । અતિસારં વ્યથાદાહં
 હન્યેવાશુ ન સંશયઃ ॥
- બંગસેન— ૮ પક્ષાતિસારે—નવચૂતસ્ય પર્ણાનિ કપિત્થફલમેવ ચ । પિપ્પ્લા
 તણ્ડુલતોયેન પક્ષાતિસારશાન્તયે ॥
 ૯ શોથે—પુનર્નવાપત્રરસાલમૂલં સંક્ષુચ તોયાર્મ્મણશેષસિદ્ધમ્ । ચતુ-
 ર્થભાગેન ઘૃતં વિપક્કં પ્રસ્થન્તુ તત્કલ્કપલાષ્ટકેન ॥ સંસેવિતં
 વાતબલાસરોગાન્ । સર્વાશ્ચ શોથાનપિ દુસ્તરાંશ્ચ । ગુલ્મોદરછીહ-
 ગુદોદ્રવાંશ્ચ । નિહન્તિ વર્લિં કુરુતે હિ પુંસામ્ ॥ શોથચિ૦ ॥
 ૧૦ બાલાનાં મુખપાકે—મુખપાકે તુ બાલાનાં આમ્રસારમયોરજઃ ।
 ગૈરિકં શૌદ્રસંયુક્તં મેષજં સરસાઞ્જનમ્ ॥ (બાલરોગાધિકારે) ॥
- સેમકુતૂહલ— ૧૧ આમ્રપાનકમ્—સુપકમામ્રસ્ય ફલં સુપુષ્ટિના સંમર્દિતં શર્કરયા
 સમન્વિતમ્ । ઇલાલવંગાર્દ્રકવાસવાસિતં વર્ણાન્વિતં કસ્ય ન
 રોચકપ્રદમ્ ॥
 પાનકં ત્વામ્રસંભૂતં સ્વાદ્વમ્લં ગુરુ પિત્તાજિત્ ।
 સુહૃદ્યં શ્લેષ્મકૃદ્વલ્યં વર્ણ્યં વૃણ્યં રુચિપ્રદમ્ ॥
- વૈદ્યકમાં આંબાનો ઉપયોગ.
- ચરક— ૧ પિત્તથી ઉલટી થતી હોય તો—આંબો અને બાંબુનાં
 પાનનો શીતકષાય મધ નાખીને આપવો. ચિ. અ. ૨૮.
 ૨ નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો—આંબાની લીલી ગોટલીના
 રસથી નસ્ય આપવું. ચિ. ૪-૬૭.
- ચક્રદત્ત— ૩ પ્લીહોદરમાં—પાકી કેરીનો રસ મધ નાખીને ખાવો. આ
 યોગ પ્લીહોદર માટે ઠીક છે.
- બૃન્દ— ૪ રક્તાતિસારમાં—આંબાની છાલ, ડુધ સાથે મધ નાખીને પીવી.
- ભાવપ્રકાશ—૫ મત્સ્યલક્ષણુજન્ય અણુર્જુમાં—કાચી કેરી ખાવી.
 ૬ માંસભોજનજન્ય અણુર્જુમાં—આંબાની ગોટલી ખાવી.

૭ અતિસારમાં—આંખાની અંતરછાલ પીવાથી અતિસાર અને તેની પીડા મટે છે.

ખંગસેન— ૮ પકવાતિસારમાં—આંખાનાં નવાં પાન અને કોઠાનો ગર્ભ બન્ને ચોખાના ધોવણુ સાથે પીવાથી પકવાતિસાર મટે છે.

૯ શોથમાં—પુનર્નવા (સાટોડી)નાં પાન અને આંખાનું મૂળ આ બન્નેને ઝીણાં ફૂટીને ૧ અર્મણ પાણીમાં ઉકાળવાં, ચોથો ભાગ ખાકી રહે એટલે ઉતારીને ગાળી લેવું. એ ચોથા ભાગના ધૈન્યમાં એક પ્રસ્થ ઘી પકાવવું. અંદર ઉપરોક્ત બે દ્રવ્યોનો કદક ૮ પલ નાખવો. એ ઘી ખાવાથી વાયુના રોગો, ગમે તેવા હુસ્તર શેથો, ગુદમ, ઉદર, પ્લીહ અને ગુદા ઉપર થયેલા સોજાઓ મટે છે; અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

૧૦ ખાળકોનું મ્હોં પાકે તેમાં—આંખાના સારનું (ખેર વિગેરે-માંથી નીકળે છે તેવી રીતે) ચૂર્ણ, ગેરૂ અને મધ સાથે મેળવીને વારંવાર મ્હોંમાં ચોપડવું.

ક્ષેમકૃત્તૂલ—૧૧ આંખાનું પીણું અને તેના ગુણુ—સારી રીતે પાકેલી કેરીને પાણીમાં નીચોવી લેવી. તેમાં સાકર, એલચી, લવંગ, આદુ વિગેરે નાખવું. આ પીણું પીવાથી અરૂચિ મટે છે; સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, પિત્તને મટાડે છે, શ્લેષ્મને કરે છે, બલ્ય છે, વર્ચ્ય છે, અને રૂચિપ્રદ છે.

વક્તવ્ય—હૃદય દશેમાનિમાં, હૃદિનિઘ્રહણુ દશેમાનિમાં, પુરીષસંઘ્રહણુ દશેમાનિમાં, અને મૂત્રસંઘ્રહણુ દશેમાનિમાં ચરકે આંખાને ગણાવેલો છે. આ-આસ્થિની થવાગૂને સાંઝાહિકી માનેલી છે (સૂ. ૨-૨૬). કષાય અને અન્ન સ્કંધમાં આંખાને મૂકેલો છે. પુષ્પાનુગ ચૂર્ણમાં અને યોનિપેચ્છિદ્યમાં ખીજાં સાથે આમ્રનો ઉલ્લેખ છે. વણનો રંગ બદલવા માટે ખીજાં દ્રવ્યો સાથે આમ્ર ચોખાયેલો છે. રાજ્યદમમાં અતિસાર વખતે ખીજાં દ્રવ્યો સાથે આમ્ર વપરાયેલો છે. સુશ્રુતે ન્યગ્રોધાદિગણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. સુશ્રુતે કષાયવર્ગમાં મૂકેલો છે. પ્રમેહમાં શ્રંગાટક વિગેરે સાથે અયસ્કૃતિ બનાવવાની કહી છે તેમાં પણ આંખો છે (ચિ. ૧૧-૬). ઉન્મન્ય નામના કાનના રોગમાં પત્રકવાથથી સેચન કરવાનું કહ્યું છે (ચિ. ૨૫-૧૬). આંખના રોગોમાં પણ આમ્ર વપરાયેલો છે (બિ. ૧૭ અને ૧૮). મદાત્યયમાં આમ્ર, ઠાડિમ વિગેરેમાં પાનક લેવાનાં કહ્યાં છે (બિ. ૪૭-૨૫). શંકુનિપ્રતિષેધ માટે વેતસ, આમ્ર અને કપિત્થના

પત્રોનો ક્વાથ સેચન કરવાનો કહે છે. ત્રણપ્રક્ષાલન માટે આમ્ર ચોખ્ખલો છે (ચિ. ૧૬-૪૨).

વિકાસો રાખામ્રને કલમી આંખો અને કોષામ્રને જંગલી-ડુંગરાઉ આંખો કહે છે. આખુ વિગેરે પર્વતોમાં જે આંખા થાય છે તેનાં ફલ ખડ્ડ જ નાનાં અને પાકે ત્યારે પીળાં પણ ખાટાં થાય છે. એ કોશામ્ર ગણાય ખરા. અત્યારે તો ખડ્ડ જાતના આંખા માલમ પડે છે.

નવ્યમત-આનાં બળતાં પાંદડાંનો ધુમાડો હેડકી બંધ કરવાને ઉપયોગી છે. (સી. સરજન. જે. એન્ડરસન. બીજપુર. વાયવ્યપ્રાંત). દેશીઓ આનાં કાયાં ફળને શેકી, પાણીમાં મેળવી, તેમાં સાકર નાખી, તેનો શરબત બનાવીને લુ લાગવાના વ્યાધિઓ માટે પુષ્કળ પીવે છે, અને તેનો ગરબ પણ તેજ કામને માટે શરીર ઉપર ચોળે છે. (આ. સરજન. એ. આર. બેનરજી. ઇટાવા) આની ગોટલીનો ગર્ભ મરડાને માટે વપરાય છે. (સરજન મેજર. પી. એન. મુકરજી. મદ્રાસ.). ગોટલીના સૂકા ગરબનું ચૂર્ણ અતિસારમાં અને જીના મરડામાં આહી તરિકે ઉપયોગી છે. (આ. સરજન. નીહાલસિંહ. શહરાનપુર). એક હોશીયાર દરદીએ મને હમણાં જ જણાવ્યું હતું કે તેને કેરી ખરેખરી કિમિષ્ઠ તરિકે માલુમ પડી આવી હતી. (સરજન મેજર ફરકવાર. એમ. ડી. ઉત્તાકામંડ). આમચુર (આંખોળીયાં) એ ઉત્તમોત્તમ નાવિક-રક્તપિત્ત નાશક છે જે હું જાણું છું. સ્કર્વામાં જ્યારે લાઇમ્બાયુસ વિગેરે દવા અજમાવતાં નિષ્ફળ નીવડી ત્યારે આને મહેં વાપરી છે અને તે ફતેહમંદ નીવડી છે. (પ્રીગેડ. સરજન. સી. બેઈન્ટ; એમ. ડી. પુના). એનાં સૂકાં ફલોનું ચૂર્ણ અથવા ક્વાથ ઝાડાને માટે તથા જીના મરડાને માટે ઉપયોગી છે. (સખારામ. અરજુન. મુંબઈ). પગની વાયો ફાટી હોય ત્યારે આંખાનો શુંદર ઉપયોગી છે. (સરજન મેજર નૉર્થ. બેંગલોર). આંખાનો શુંદર અને લીંબુનો રસ અગર તેલ સાથે મેળવીને ખસ અને તેવાં જ ચામડીનાં દરદો મટાડવાને માટે કામ લેવાય છે. (એઈન્સલી). ગોટલીના મગજનું ચૂર્ણ કૃમિષ્ઠ તરિકે ૨૦ થી ૩૦ ગ્રેન વજનથી આપવામાં આવે છે; તેમજ રક્તાર્શ માટે અને અતિ ઋતુસાવમાં આહી તરિકે વાપરવા માટે ડોક્ટર કર્ક પેટ્રીક કહે છે.

Physiological Action—The bark is astringent and tonic. The ripe fruit is invigorating, refreshing and nutrient; also somewhat laxative. The unripe fruit is acid, astringent and antiscorbutic. Amboisi is a valuable antiscorbutic owing to its containing citric acid. The ashes of the leaves dried and made into a pow-

der are used in diabetes. The kernel is astringent and anthelmintic. Amba-nu-chick or the gum resin mixed with lime-juice, is used locally in scabies. The bark is astringent, anthelmintic and used in nasal catarrh and for lumbrici. As an astringent it is given in diarrhœa, also to check hæmorrhages from the nose, stomach, intestines uterus and lungs. It also checks profuse mucopurulent discharges as leucorrhœa, gonorrhœa &c. (R. N. Khory, II. p. 164.)

ઉદ્દેશ્ય—વનસ્પતિ ગુણાદર્શ. પા. ૩૪૮; ૩. નિ. પા. ૩૭૪; Glimpses p. 23; N. p. 67; Indi. Medi. Plants p. 374.

૯૭ કાળુ

N. O. Anacardiaceæ.

નામો—કાજૂત, કાજૂતક, વૃત્તારુષ્કર: (સંસ્કૃત); કાળુ (ગુજરાત); Cashew nut—કેશ્યુ નટ (અંગ્રેજી); Anacardium occidentale—અનેકાર્ડીયમ ઍકસીડેન્ટેલ (લેટીન.)

પરિચય— કાજૂતકો વૃત્તપત્રો ગુચ્છપુષ્પશ્ચ પાર્વતી ॥
સ્નિગ્ધપીતફલશ્ચૈવ ધૃત્યમ્બીજો હ્યરુષ્કર: ॥

॥ શિવદત્ત: ॥

કાજૂતકોઽગ્નિકૃત્ કેશ્ય: સ્વાદ્વારુષ્યશ્ચોપપુષ્પિક: ॥

॥ નિ. ૨ ॥

ગુણા:— વૃત્તમારુષ્કરં સ્વાદુ પિત્તઘ્નં કેશ્યમગ્નિકૃત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

કાજૂતકસ્તુ તુવરો મધુરોષ્ણો લઘુ સ્મૃત: ।

ઘાતૃવૃદ્ધિકરો વાતકફગુલ્મોદરજ્વરાન્ ॥

કૃમિવ્રણાશિમાન્ધ્યાનિ કુષ્ઠશ્ચ શ્વેતકુષ્ઠકં ।

સંપ્રહણ્યર્શમાનાહાન્ નાશયેત્ ॥

॥ નિ. ૨ ॥

વર્ણન—“ કાળુનાં ઝાડ દક્ષિણ દેશી છે. હાલમાં ગુજરાતના બાગોમાં પણ તે વાવવામાં આવે છે. પત્ર લાંબગોળ, પુલનાં સફેદ અને રતાશવાળાં

જુમખાં થાય છે. એનાં ફળ જામફળ સરખાં અને પાકે ત્યારે પીળા રંગનાં થાય છે. ફલની પછવાડે એનું બીજ વળગેલું હોય છે. ફળ સ્વાદે ચીકણું, તુકે ને મધુકે હોય છે. ”

ગુણ—કાળુ તુરાં છે, મધુર છે, ઉષ્ણ છે અને પચવામાં હલકાં છે; ધાતુની વૃદ્ધિ કરનારાં છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, સ્વાદિષ્ટ છે, કેશને માટે સારાં છે, પિત્તને હણે છે. સંગ્રહણી, હરસ, આદ્રેરો, કુષ્ઠ, મણ, કૃમિ વિગેરેમાં હિતકર ગણાય છે.

વક્તવ્ય—નર્ન સાહેબ તેમના “ Flowering Plants of Western India ” નામના પુસ્તકમાં જણાવે છે:—“ આ ઝાડ મૂળ ખાઝીલનું વતની છે અને પોર્ચુગીઝોએ તે હિંદમાં દાખલ કરેલું છે અને તેથી અમૂક વખત સુધી તે ગોવાઈ બદામ ‘ Goa apple ’ તરિકે ઓળખાતું હતું. દક્ષિણ કોંકણ તરફ અને હરીઆના કાંડા ઉપર તે બહુ જ થાય છે. ફલને નીચે બીજ લાગેલું હોય છે—“ Its fruit is an apple with a nut below. ”—એ પણ વનસ્પતિસામ્રાજ્યની અદ્ભૂત નવાઈ જ છેને ! ફળ દેખાવે લાગે છે તો સુંદર, પણ તે ખાતાં અતિશય દાહક અને જડખાં ઝાલે તેવું છે. (આ લેખકે ભતે મુંબાઈમાં અભણતાં તેનો અનુભવ કરેલો છે.) જો કે ઓઝીવર તો તેને ખાવા જેવું eatable—લખે છે. મીસ બર્ડે જણાવે છે કે મલાયા દ્વીપકલ્પમાં કાળુના ઝાડની શાખાઓ બહુ જ વિસ્તારથી વધેલી હોય છે. આપણે અહિં આં તો તે નાનું ઝાડ ગણાય છે. એનાં ફળમાંથી એક ભતનું તેલ નીકળે છે, જેમાંથી અનેકાર્ડીયેક એસીડ બનાવવામાં આવે છે. ક્રીગ્સ્ટ્રી કહે છે કે જો તે તેલનો ધુમાડો મ્હોં ઉપર લાગ્યો હોય તો મ્હોં ઉપર ફેલા ઉઠે છે. હિંદુસ્તાનમાં મ્હોં આવું કંઈ જોયું નથી. ”

Medicinal Uses—The oil from the kernel is nutritious and emollient. Internally used as a demulcent in the form of emulsion. It may be used in pharmacy like olive oil. The acrid oil possesses rubefacient and vesicant properties. The active principle is Anacardiac acid. It has been used as a local stimulant in leprosy and psoriasis.

(Indigenous Drugs of India).

ભાવાર્થ—કાળુનું તેલ પોષણકર્તા અને સ્નિગ્ધ છે. આંતરોપચારમાં સ્નિગ્ધ અને શીત તરિકે તે યોગ્ય છે. ઓઝીવ ઓઈલની માફક કાર્મસીમાં આ વાપરી શકાય. દાહકતેલ (acrid oil)માં દાહક અસર છે. આનું ઉપાદાન

એનેકાર્ડીયિક એસીડ છે. આ લેપ્રસી (રગતપિતમાં) અને ચામડીના રોગોમાં બાહ્ય ઉત્તેજક તરિકે યોગ્ય છે.

(' ઇન્ડીજનસ ડઝ ઓફ ઇન્ડીઆ ')

નવ્યમત—છાલમાં શક્તિપ્રદ શુષ્ક છે એમ કહેવાય છે. આ ઝાડનો ચુઓ (Tar)—જેમાં એનેકાર્ડીયિક એસીડના ૯૦ ટકા અને કાર્બોક્સના ૧૦ ટકા છે—બહારથી કુષ્ઠ, દદૂ અને દુષ્ટ ઘારાં ઉપર ચોપડાય છે. આ બધું સખત દાહક છે માટે બહુ જ સાવચેતીથી વાપરવું. સામી ઉશ્કેરણી (Counter-irritant) માટે દેશી વેદ્યામાં તે વપરાય છે. કાન્ઝો ટીકચર યુરોપમાં ૨ થી ૧૦ ટીપાંની માત્રામાં કૃત્રિમ તરિકે વાપરવામાં આવે છે.....(Am. Journ. Pharm, 1882. Dymock).

ઉલ્લેખ—N. p. 68; ડ્ર.નિ. પા. ૫૪૯; Indig. Drugs. p. 25; Indi. Medi. Plants p. 378

૯૮ ચારોળી.

N. O. Anacardiaceæ.

નામો—પ્રિયાલ; સ્નેહવીજ; ચાર: (સંસ્કૃત); ચારોળી (શુજરાતી); ચારોલી (મરાઠી); ચિરોળ (હિંદી); ચાર બીજ (કણ્ઠોટક); પિયાલ (બંગાલી); *Buchanania latifolia*—બુચેનેનીઆ લેટીફોલીયા (લેટીન).

[ના:—

ચારસ્ય ચ ફલં પક્વં વૃષ્યં ગૌલ્યામ્લકં ગુરુ ।

તદ્વીજં મધુરં વૃષ્યં પિત્તદાહાર્ષિનાશનમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

વાતપિત્તહરં વૃષ્યં પિયાલં ગુરુ શીતલમ્ ।

ચારસ્ય ચ ફલં પક્વં સ્વાદ્વમ્લં દુર્જરં પ્રિયમ્ ॥

ચારમજ્જા સમધુરા વૃષ્યા પિતાનિલાપહા ॥

॥ ધ. નિ. ॥

ચાર: પિત્તકાશ્વનસ્ત્વલં મધુરં ગુરુ ।

સ્નિગ્ધં સરં મરુત્પિત્તદાહજ્વરતૃષાપહમ્ ॥

પ્રિયાલમજ્જા મધુરો વૃષ્ય: પિતાનિઝાપહ: ।

હૃદ્યોઽતિદુર્જર: સ્નિગ્ધો વિષ્ઠ્મી ચામવર્દ્ધન: ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ચક્રદત્ત— ૧ રક્તાતિસારે—શણ્કીવદરીજમ્બુપિયાલાન્નાર્જુનત્વચઃ ।

પીતાઃ ક્ષીરેણ મધ્વાઢ્યાઃ પૃથક્ શોણિતનાશનાઃ ॥

ભાવમકાશ— ૨ રક્તપિત્તે—.....પિયાલમધુકેન વા....રક્તજિત્ સાધિતં પયઃ ॥

વર્ણન—ચારોળીનાં આડ દક્ષિણ તરફ ડાંકણમાં બધૂ થાય છે. તે ધણું મોટાં થાય છે. શાખાઓ ચોતરફ પ્રસરેલી હોય છે. તેનાં ફળ ઝીણાં બેર સરખાં હોય છે. ચારોળી એ ફલનું બીજ છે. બધા જ તેને ઓળખે છે. મેવા તરિકે તે વપરાય છે.

ત્રૈલોક્યમાં ચારોળીનો ઉપયોગ.

ચક્રદત્ત— ૧ ઝાડામાં લોહી પડતું હોયતો—શાલેકું, બેરબી, બાંબુડો, ચારોળી, આંબો, સાજડ એ દરેકની છાલ મધ સાથે ચાટી ઉપર દુધ પીવાથી ઝાડામાં પડતું લોહી બધ થાય છે.

ભાવમકાશ—૨ રક્તપિત્તમાં—ચારોળી અને જેઠીમધથી પકાવેલું દુધ પીવાથી રક્તાપત્ત મટે છે.

વક્તવ્ય—સુશ્રુત ચારોળીના ફળને ‘વાતપિત્તહરં વૃષ્યં પિયાલં ગુરુ શીતલમ્’ (સૂ. ૪૬-૧૫૬) અને ચારોળીને ‘પિયાલમજા મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ’ (સૂ. ૪૬-૨૦૫) વર્ણવે છે. મધુર વર્ગમાં (સૂ. ૪૨-૧૮), ન્યગ્રોદાદિગણમાં (સૂ. ૩૮-૪૮), ત્રણમાં રોપણ તરિકે બીજાં દ્રવ્યો સાથે (ચિ. ૨-૮૪) ચારોળીનો ઉલ્લેખ છે. લગ્નપ્રસાધનમાં બીજાં તેલ સાથે ચારોળીનું તેલ ગણાવેલું છે (ચિ. ૩-૬૭). મહાવાતવ્યાધિમાં (ચિ. ૫...૭-૧૦-૧૨) છે. પિત્તસંસૃષ્ટવાયુમાં ચારોળીનું તેલ સાફ છે (ચિ. ૩૧-૫). મૂચ્છા અને કાસના પ્રકરણમાં આનો ઉલ્લેખ છે.

ચરકે વાતરક્તના પ્રદેહમાં ચારોળી વાપરેલી છે (સૂ. ૩-૧૯ અને ચિ. ૨૯-૧૩૧). શ્રમહર અને ઉદર્દપ્રશમન હોવા છતાં પણ ‘આમવર્ધનઃ’ ભાવમિથ્રે કેમ કહી હશે ? બદામના જેવા જ ગુણ—ફક્ત ઉષ્ણ સિવાયના—ચારોળીમાં પણ છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે (સૂ. ૨૭-૧૫૨). ફલાસવમાં (સૂ. ૨૫-૪૧) અને સ્થાવરસંજા તેલમાં તે છે (સૂ. ૧૩-૮). તેલના ગુણ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલા છે:—

પિયાલતૈલં મધુરં ગુરુ શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્ ।

હિતમિચ્છન્તિ નાત્યૌષ્ણ્યાત્ સંયોગે વાતપિત્તયોઃ ॥

(સૂ. ૨૭-૨૮૩).

કષાયસ્કંધમાં તેને ગણેલી છે. વિરેચનોપગ તરિકે (વિ. ૮-૧૫૮) પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. રક્તપિત્તમાં વિચાલતૈલં મધુકં પચશ્ચ તિલ્લં ઘૃતં માહિષમાજકં વા ॥ (ચિ ૪-૧૯) એવો પ્રયોગ છે. (ઉરઃક્ષતવાળા માટે ઘીમાં ચોળયલી છે. (ચિ ૧૬....૨૮-૬૮).

નવ્યમત—ચારોળી બહુ જ સ્વાદિષ્ટ અને પોષક છે. હવાઓમાં તે વપરાય છે અને તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર (heating) છે. (ઈરવીન. Med. Top. Ajmere).

ચારોળીનાં ઝાડમાંથી ગુંદર નીકળે છે અને તે અતિસારમાં ચોળય છે. ફલની મીઠાઈમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે અને તે બદામના તેલની જગાએ વપરાય છે. મીઠાઈમાં તે વપરાય છે. ગળામાં જે ગાંઠો ફુલી આવે છે એ ઉપર પણ આ તેલ ચોપડાય છે. (પૈટ.)

ગાંસી તરફ ચારોળીનો મલમ બનાવવામાં આવે છે અને તે ચામડીના રોગોમાં વપરાય છે. મધ્યપ્રાંતમાં મૂળીઆં અને પાંદડાંનું ચૂર્ણ માખણ સાથે અતિસારમાં ચાટે છે. હકીમ લોકો આ ફલને પૌષ્ટિક હવાઓમાં તેમજ જ્યારે જીભ સૂણ ગઈ હોય અથવા બહુ કઠિન બની ગઈ હોય તે ઉપર ચોપડવામાં ઉપયોગ કરે છે. ચારોળી નાની ફાલીઓને અને ખસને તેમજ ખુજલીને ફૂંજવનારી મનાય છે. વરાહ તરફ પણ ચારોળીનો લેપ ખસ ઉપર કરવામાં આવે છે. મોં ઉપરથી ડાઘા (છુંદણાંના ડાઘ) કાઢી નાખવા માટે સીઓ ઉપયોગ કરે છે.

(એગ્રીકલ્ચરલ લેન્ડર, ૧૯૦૦. નં. ૯.)

મુંબાઈ ઇલાકામાં ચારોળી બદામની જગાએ પૌષ્ટિક હવા તરિકે બાણીતી છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં ચારોળીનો ગુંદર બકરીના દુધ સાથે આંતરડાના દુખાવામાં લોકો લે છે.

(ઈન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૩૮૧)

ઉદલેખ—૩. નિ. પા. ૪૦૭; Indi. Medi. Plants p. 380

૯૯ મવેડો.

N. O. Anacardiaceæ.

નામો—સિંગિની (સંસ્કૃત); મવેડો, મવેડી (ગુજરાતી); શીમટી, મેવા, મેઘની (મરાઠી); માધની, જનગન (હિંદી); જીતલ (બંગાલી); Odina Wodier—ઓડીના વોડીયર (લેટીન).

પરિચય— જિંગિનીપાદપ: તીક્ષ્ણ: સમિદ્વાન્ મોક્ષકચ્છદી ।
અપુષ્પ: કોલફલક: તથા ચ ગુડમંજરી ॥

શેષ:—

ગુણા:— જિક્કિની મધુરા સોષ્ણા કષાયા વ્રણશોધિની ।
કટુકા વ્રણહ્રદ્રોગવાતાતિસારહત્ પટુ: ॥
નિર્યાસોડ્યા હરેત્સમ્યક્ રુજં સ્કંધાંસંબાહુજમ્ ॥

મા. પ્ર.

જિંગિની મુખદોર્ગન્ધ્યતૃષ્ણાવાતકફાપહા ।
કટુપાકા જયેત્ વાતવ્રણાતિસારહદ્રુજ: ॥

શોદલ:

વાતઘ્ની મધુરોષ્ણા ચ વ્રણઘ્ની યોનિશોધિની ।
જિક્કિની કટુકા પાકે તથાતિસારનાશની ॥

રાસચલ્લભ:

શોદલ— ૧ શ્રીપદે—જિક્કિણ્યાસ્તુ દલૈ: સમ્યક્ તુષામ્બુપરિપેષિતૈ: ।
લેપ: શ્રીપદનાશાય કર્તવ્ય: સંપ્રજાનતા ॥

વર્ણન—મવેડાનાં ઝાડ મોટાં હોય છે. તેમાં બહુ શાખાઓ થોડી; પણ નાની નાની આડી અવળી ઘણી નીકળેલી હોય છે. પાન લાંબી સળી ઉપર સંયુક્ત આવેલાં હોય છે. તે ઘણાં ચગકતાં અને સુંદર હોય છે. પાન બહુધા શાખાઓને છેડે પાસે પાસે આવી ઘટા જેવાં દેખાય છે. તે શિયાળે ખરી જાય છે ત્યારે એ ઝાડ એક ભરમી રંગના હુંઠા જેવું કઠકપું જણાય છે. એમાં વસંત ઋતુમાં ઝીણાં પીળાશ લેતાં રાતાં આંખાના મોરની પેઠે સૂક્ષ્મ ફુલો આવે છે. ફલ રતાશ લેતા રંગનાં વાલ જેવાં ઉંઠાળે પાકે છે.

“ મવેડીના ગુંદરને હીરાબોળ કહે છે. એ એક ઝાડમાંથી ઘણો થાય છે. એનું નસ્ય લેવાથી ખલો, અને હાથ, વાથી ઝલાણો હોય તે મટે છે. એ હીરાબોળના સેવનથી વાના ઘણા રોગો મટે છે.” સ્વ. કતોભટ્ટ.

ઉપયોગ—૧ હાથીપગામાં—મવેડાનાં પાનને કાંજમાં વાટીને હાથીપગા ઉપર ચોપડ્યાં હોય તો હાથીપગું મટે છે. ગદનિઝ્ઘડ.

વક્તવ્ય—ચરકે જિંગિનીના નિર્યાસને શિરોવિરચનમાં ગણાવ્યો છે (વિ. ૮-૧૭૪). કષાય સ્કંધમાં તેનો ઉલ્લેખ છે (વિ. ૮-૧૬૫). ચોનિ-રોગ સિવાય બીજા રોગોમાં જિંગિની ચોબચડી જોવામાં નથી આવી. સુશ્રુતે રોધાદિગણમાં ‘ જિંગિની ’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. કદહણુ તેનું ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે આપે છે. જિંગિની ગુડમજનિકા ‘ ગુલદુળી ’ इति लोके । पूर्वदेशे स्वनाम प्रसिद्धा ॥ સૂ. અ. ૩૮.

આ ઉપરથી એના પરિચયનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. છતાંયે હિં-દીમાં તેનું નામ ‘ જિંગનુ અને જિંગન, અઘાપિ પ્રચલિત છે તે ઉપરથી તેમજ ગુણો ઘણાખરા આને મળતા આવે છે તેથી મવેડાને જિંગિની કહી શકાય છે. સ્વ. કતોભટ્ટે બરાબર નામ ચોજેલું જણાય છે.

ત્રણશોધન તરિકે કોઇએ તેનો ઉપયોગ જણાવ્યો નથી, પણ કષાય રસને લીધે તેની છાલનો ઉકાળો ત્રણ ધોવાના કામમાં આવે છે. મહોં પાકયું હોય તો કોગળા કરવા માટે પણ તે વપરાય છે. મવેડાની છાલનું ચૂર્ણ, સંઘ્રહણી-ઝાડા-રોગમાં વપરાય છે. મવેડાના પંચાંગમાં સિદ્ધ કરી લીધેલું તેલ ઉત્તમ ત્રણરોપણુ છે. એના થડમાં જખમ કરવાથી જે રસ વહે છે તે રસ જામી જાય છે, જે ગુંદર કહેવાય છે. તે બરાબર હીરાબોળ જેવો હોય છે. એ ગુંદરનું નસ્ય લેવાથી વાયુના ઘણા રોગો મટે છે એમ કહેવાય છે. એનાં ફલ જે મવેડાં કહેવાય છે તેનું અથાણું પણ કરવામાં આવે છે, તે વા વાળાને ખવડાવે છે. એનાં પાન દુકાળ વખતે ઠારને ખવડાવવા કામ આવે છે. આ ઝાડમાં સ્ત્રાચ્ચ ઘણો છે જેથી તેની ડાળી વાવવાથી પણ તેનો સહેલાઈથી વધારો થઈ શકે છે.

Actions and Uses—“ In the pharmacopœa of India, the astringent properties of the bark are noticed and its use as a lotion in impetiginous eruptions and obstinate ulcerations. A decoction of the bark is recommended by Dr. B. Bose as an astringent gargle. At Pondicherry, the bark is administered in gout and dysentery. It has a stimulant action.

The gum beaten up with brandy is used as an application in sprains and bruises. The gum is given internally in asthma and as a cordial to women during lactation.

R. N. Khory II 165.

बिंदुबेज—व. शा. पा. १६४; इ. नि. पा. ५१५; Brandis p. 200; N. p. 68; Watt V p. 445; Indi. Medi. Plants p. 393.

१०० लीलाभां.

N. O. Anacardiaceæ.

नाभो—मल्लतकः, अरुकरः, शोफहेतुः, अग्निमुखः (संस्कृत); लीलाभां (शुभराती); भिषा (भराडी); बिदावां, बेला (डिंदी); Marking nut—भारुकींग नट अथवा Dhobi's nut—घोषीअ नट (अंग्रेज); Semicarpus anacardium—सेमेकार्पस अनेकार्डीयम् (बेटीन).

गुणाः— मल्लतः कटुतिक्तोष्णो मधुरः कृमिनाशनः ।
गुल्मशोभ्रहणीकुष्ठान् हन्ति वातकफामयान् ॥

ध. नि.

मल्लतकः कटुतिक्तः कषायोष्णः कृमीञ्जयेत् ।
काष्ठवातोद्वानाहमेहदुर्नामनाशनः ॥
मल्लतस्य फलं कषायमधुरं कोष्णं कफार्तिश्रम-
श्वासानाहविवन्धशूलजठराध्मानकृमिध्वंसनम् ।
तन्मज्जा च विशेषदाहशमनी पित्तापहा तर्पणी
वातारोचकहारी दीप्तिजननी पित्तापहा त्वज्जसा ॥

रा. नि

मल्लतकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु ।
कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं छेदि भेदनम् ॥
मेध्यं वल्लिकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम् ।
कुष्ठशोभ्रहणीगुल्मशोफानाहज्वरकृमीन् ॥
तन्मज्जा मधुरो वृष्यो बृंहणो वातपित्तहा ।
वृन्तमारुष्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्यमाग्निकृत ॥
मल्लतकः कषायोष्णः शुक्रलो मधुरो लघुः ।

वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणगिदान् ॥
हन्ति गुल्मज्वरश्चित्रं वह्निमांघकृमिज्वान् ॥

भा. प्र.

भल्लातकफलं स्निग्धं कृमिदुर्नामनाशनम् ।
दन्तस्पर्शकरं ग्राहि कषायं मधुरं च तत् ॥
भल्लातवृन्तं मधुरं कषायं वातकोपनम् ॥
विष्टम्भि दुर्जरं शीतं रक्तपित्तप्रदूषणम् ॥

राजवल्लभः

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥
कफजो न स रोगोऽस्ति न विषन्धोऽस्ति कश्चन ।
यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रं मेधाग्निवर्धनम् ॥

चरकः

चरक—

१ रसायनार्थम्—भल्लातकानि अनुपहतानि अनामयानि आपूर्ण-
रसप्रमाणवीर्याणि पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुचौ शुके वा मासे
संगृह्य यवपल्ले माषपल्ले वा निधापयेत् । तानि चतुर्मासस्थितानि
सहसि सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारभेत । शीतस्निग्धमधुरोप-
स्कृतशरीरः पूर्वं दशभल्लातकान्यापोश्य अष्टगुणेनाम्बुसा साधु
साधयेत् । तेषां रसमष्टभागावशिष्टं पूतं सपयस्कं पिबेत्
सर्पिषान्तर्मुखमभ्यज्य ॥ चि—अ—१ ॥

सुश्रुत—

२ अर्शःसु भल्लातकविधानम्—भल्लातकानि परिपक्वानि अनुपह-
तानि आहृत्य एकमादाय द्विधा त्रिधा चतुर्धा वा छेदयित्वा
कषायकल्पेन विपाच्य कषायस्य शुक्तिमनुष्णां घृताभ्यक्ततालु-
जिह्वौष्ठः प्रातः प्रातः उपसेवेत । ततोऽपराह्णे क्षीरं सर्पिरोदन
इत्याहारः । एवमेकैकं वर्धयेत् यावत् पञ्चेति ॥ चि—अ—१
३ सर्वकुष्ठेषु—भल्लातकाभयाविडंगमिद्धं वा सर्वेषाम् । भल्लातकतैलं
वेति ॥ चि—अ—१
४ विषसंसृष्टे अंजने—....पुष्पं भल्लातकस्य वा ॥ क—अ—१

- વાગ્મટ— ૫ જ્વરાગ્નનવાસરે—સગુદૈઃ મહાતકમથાપિ વા ॥
- ૬ શુષ્કાર્શઃસુ—શુષ્કેષુ મહાતકમગ્ર્યમુક્તમ્ ॥ વિ—૮—૧૬૨
- શોઢલ— ૭ ઇન્દ્રલુપ્તે—ઇન્દ્રલુપ્તાપહો લેપો મધુના....મહાતકરસોઽથવા ॥
(શિરોરોગાધિકારે)
- ૮ ક્રિમિનાશાર્થમ્—મહાતકાસ્થિસ્વરસં વિઙ્ગાર્થેન સંયુતમ્ ।
સૂર્યતસં લિહેદ્યુક્ત્યા સિદ્ધક્રિમિવિનાશનમ્ ॥
(ક્રિમિરોગાધિકારે)
- ૯ ઊરુસ્તમ્બે—મહાતકપલં પિટ્ટા પિપ્પલીમૂલસંયુતમ્ ।
ઊરુસ્તમ્બવિનાશાય પિબેન્મધુસમન્વિતમ્ ॥
(વાતરોગાધિકારે)
- ૧૦ વાજીકરણાર્થમ્—મહાતકૈશ્વતુર્મિશ્ચ ગોદગ્ન્યાદકં શૃતમ્ ।
પીતં કરોતિ વૃષતાં સુજીર્ણસ્યાપિ દેહિનઃ ॥
(વાજીકરણાધિકારે)
- ૧૧ અર્શઃસુ—તિલારુષ્કરસંયોગં મક્ષયેદગ્નિવર્ધનમ્ ।
કુષ્ઠરોગહરં શ્રેષ્ઠમર્શસાં નાશનં પરમ્ ॥
(અર્શરોગાધિકારે)
- વૃન્દ— ૧૨ રસાયને—તૈલં મહાતકાનાં તુ પિબેન્માસં યથાવલમ્ ।
સર્વોપદ્રવનિર્મુક્તો જીવેદ્વર્ષશતં દૃઢઃ ॥
(રસાયનાધિકારે)
- ચક્રદત્ત ૧૩ કફગુલ્મે—મહાતકાત્ કલ્કકષાયપક્કમ્ । સર્પિઃ
પિબેત્ શર્કરયા વિમિશ્રમ્ । તદ્રક્તપિત્તં વિનિહન્તિ પીતમ્ ।
બલાસગુલ્મં મધુના સમેતમ્ ॥ ગુલ્મચિં ०
- બંગસેન— ૧૪ પ્લીહોદરે—મહાતકામયાજાજીગુડેન સહ મોદકઃ । સપ્તરાજા-
નિહન્ત્યાશુ પ્લીહાનમતિદારુણમ્ ॥

વાર્ણન—લીલામાનાં આડ મધ્યમ કદનાં થાય છે. આસામ, ખાસીઆ-
હીલ્સ, ચીતાગોંગ, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ તરફ લીલામાનાં આડ થાય
છે. પાન શાખાઓના અગ્રભાગમાં આવે છે. પાન લાંબાં, પહોળાં, અને પત્રાથ
ગોળ અને પત્રપૃષ્ઠ સ્વેત રંગનાં હોય છે. ફુલ ૧ થી ૦૧ ઇંચ વ્યાસનાં,
યુષ્કદંડ ઉપર આવેલાં, પીળાશ લેતા રંગનાં હોય છે. ફળ હૃદયાકૃતિનાં કાળા

રંગનાં હોય છે. આ ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે તેમાં સફેદ દુધ જેવો રસ ભરેલો હોય છે. પાકે છે ત્યારે કાળાશ લેતો રંગ થઈ જાય છે. ફલ સુંવાળી ગાદી-pericarp-ઉપર આવેલું હોય છે. એ પણ પાકેલું હોય છે ત્યારે પીળા રંગનું હોય છે. આની ઉપર કુલ ચોટેલું રહે છે. લીલામાના કુલની પરાગ મહકારક, જેરી મનાય છે. લીલામાના ઝાડતળે સૂનાર માણસનાં હાથ પગ સૂજી ગયેલા માલમ પડે છે. યુષ્મની પરાગ વાયુદ્વારા નાકમાં જવાથી પણ મૂઝાં જેવું થઈ આવે છે. ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ સુધીમાં પાન ખરી પડે છે એટલે ઝાડ બોડું દેખાય છે. મે ઑગસ્ટમાં પુલ બેસે છે. આ જાતનાં ઘણાં ઝાડ હોય એમ વનસ્પતિશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો ઉપરથી સમજાય છે. બ્રેડીસે આ કુટુંબમાં (genera) સાત જાત species વર્ણવેલી છે. ધોળી લોકો આના રસથી છુગડાં ઉપર નામ લખે છે અને તેથી જ તેને અંગ્રેજીમાં ' ધોળીઝનટ ' કહેલું છે.

વૈદ્યકમાં લીલામાનો ઉપયોગ

ચરક—

૧ રસાયન તરિકે લીલામાનો ઉપયોગ—સડા વગરનાં, રસથી ભરેલાં, સારાં મોટા પ્રમાણવાળાં, પૂર્ણવીર્યવાળાં, પાકા જાણુ જેવાં, જેઠ કે આષાઢ માસમાં લીલામાં લેગાં કરી લઈને જવના કે અડદના ઢગલામાં રાખી મૂકવાં. એવી રીતે ચાર માસ સુધી ઢગલામાં રાખ્યા બાદ માગશર કે પોષ મહિનામાં બહાર કાઢીને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવાં. રોગીએ આ વખતે શીત, સ્નિગ્ધ, મધુર વસ્તુઓનું સેવન રાખવું. લીલામાનો કવાથ દુધની સાથે પીતા પહેલાં મ્હેંમાં સારી રીતે ઘી ચોપડવું. કવાથ તૈયાર કરવાની વિધિ—જેટલાં લીલામાં હોય (વજનમાં) તેનાથી સોળઘણું પાણી લઈને કવાથ કરવો. આઠમો ભાગ કવાથ બાકી રાખવો. પહેલા દિવસે એકથી પ્રયોગ શરૂ કરવો અને હમેશાં એકેકું લીલામું વધારતા જવું. આવી રીતે ૧ હજાર લીલામાનો પ્રયોગ ચરકે બતાવેલો છે. ચિ. અ. ૧.

સુશ્રુત—

૨ હરસમાં લીલામાં વાપરવાની વિધિ—લીલામાના ત્રણ, ચાર કે પાંચ નાના ટુકડા કરીને ઉપર પ્રમાણે (કવાથવિધિ પ્રમાણે) તેનો કવાથ કરી લેવો. હમેશાં રોગીએ ૪ તોલા કવાથનું સેવન કરવું. કવાથ પીતા પહેલાં ફરદીએ તાલુ, જીરૂવા અને હોઠ ઉપર ઘી ચોપડી દેવું. કવાથ પ્રાતઃકાળમાં

પીવો. ખોરાકમાં દુધ, ઘી, કમોદના ચોખા વિગેરે સ્નિગ્ધ ખોરાક લેવો. સુશ્રુતે ૧ લીલામાથી આરંભ કરીને પાંચ સુધી લેવાનું કહ્યું છે. ચિ. અ. ૬.

૩ દરેક જાતના કુષ્ઠમાં-લીલામાં હરડે અને વાવડીંગનો કવાથ અથવા લીલામાનું તેલ એકલું-સર્વ પ્રકારના કુષ્ઠને મટાડે છે. ચિ. અ. ૬.

૪ અંજનમાં દુશ્મને ઝેર આંજ્યું હોય તો-લીલામાંનું કુલ દુધમાં ઘસીને આંખમાં આંજવું. ક. અ. ૧.

વાગ્બટ— ૫ જે દિવસે તાવ આવવાનો હોય તે દિવસે-ગોળ સાથે લીલામાં ખાવાં. કવાથ પીવો સારો છે. લીલામાં ખાવાં મુશ્કેલ છે. ચિ. ૧-૧૫૩.

૬ સુકા હરસમાં-સુકા હરસમાં લીલામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઔષધ મનાયલું છે. ચિ. ૮-૧૬૨.

શોઢલ— ૭ ઈંદ્રલુપ્ત (માથામાં તાલ પડે છે તે)માં-લીલામાંના રસમાં મધ નાખીને માથામાં લગાવવાથી ઈંદ્રલુપ્ત મટે છે. (શિરો-રોગાધિકારમાં)

૭ કૃમિ મારવા માટે-લીલામાંનો સ્વરસ અને વાવડીંગ લઘુ સૂર્યના તાપમાં તપાવીને તે યન્નેને યુક્તિપૂર્વક ચાટી જવું. કૃમિ મરી જાય છે.

૮ ઊઙ્ગસ્તંભમાં-પીપરીમૂળ સાથે લીલામાં મેળવીને હમેશાં સેવન કરવાથી ઉઙ્ગસ્તંભ મટે છે. (ચાર તોલા લીલામાં લેવાનાં પાઠમાં કહેલાં છે પણ આ જમાનામાં તે માત્રા ઘણી મોટી પડે માટે શક્તિ પ્રમાણે ઓછીવત્તી માત્રા લેવી હિતાવહ છે).

૧૦ વાજીકરણુ માટે-ચાર લીલામાંના નાના નાના ટુકડા કરીને ગાયના દુધના ૧ આઠકમાં ઉકાળી લેવાં. તે દુધ પી જવું. આ પ્રયોગથી શક્તિ આવે છે અને વાજીકરણુ છે.

૧૧ હરસમાં-તલ અને લીલામાં સરખા વજને હમેશાં ખાવાથી અગ્નિ વધે છે, કુષ્ઠ રોગ મટે છે અને હરસને માટે તો આ પ્રયોગ ઉત્તમ જ છે.

૧૨ રસાયન તરિકે—ભીલામાનું તેલ, બલ પ્રમાણે એક માસ સુધી દુધ સાથે પીવાથી રસાયનનું કામ કરે છે; સર્વ ઉપ-
દ્રવોની ઉપાધિમાંથી તે માણસ બચે છે અને દીર્ઘાયુષી થાય છે.

૧૩ કંકજન્યગુદમમાં—ભક્ષાતકના કઢક અને કષાયથી ધી પકાવી લેવું. એ ધી સાકર સાથે હમેશાં ચાટવું. રક્તપિત્ત, કંકશુલ્મ વિગેરેનો નાશ થાય છે.

ખંગસેન—૧૪ પ્લીહોદરમાં—ભીલામાં, હરદે, જીરું—આ ત્રણ સરખા વજને લઈને ગોળથી લાડુ તૈયાર કરી લેવા. આ મોઢકના સેવનથી અતિ દારૂણ પ્લીહોદર પણ સાત દિવસમાં મટી જાય છે.

વક્તવ્ય—કુષ્ઠ, દીપનીય, મૂત્રસંઘ્રણ, અને લેહનીય દશેમાનિમાં ચરકે ભીલામાંનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. મુશ્મુતે ન્યગ્રોધાદિ અને મુસ્તાદિગણમાં ભીલામાંનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરકસંહિતાના વિમાનસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં ભીલામાંનું તેલ કેમ કાઢવું તે વિસ્તારથી કહેલું છે. અશોધ દશેમાનિમાં ચરકે ભીલામાં નથી ગણાવ્યાં એ નોંધ લેવા જેવું છે. હરસમાં ખીજાં દ્રવ્યો સાથે પ્રલેપમાં ભીલામાં ચરકે ચોળેલાં છે ખરાં. કષાય અને કટુસ્કંધમાં ગણાવેલાં છે. દીપનીય હોવાથી ગ્રહણીમાં મધ્વાસવમાં ભીલામાં નાખેલાં છે (ચિ ૧૯-૧૪૪). ગ્રહણી અધ્યાયમાં ભક્ષાતકાદિકાર (ચિ ૧૯-૧૭૫) પણ છે. યોનિરોગમાં ભીલામાં ઠીક કામ કરે છે એ શોધ ચરકના વખતની છે—‘ કર્ફોતિયંતં શુક્રદોષં હન્યાત્ મહાતકસ્ય ચ ’ ઇત્યાદિ (ચરક ચિ ૩૦-૧૪૭). સુવાવડીના ખાટલા માટે ભીલામાંનું લાકડું ચરકે ગણાવેલું છે. મુશ્મુતે સૂતિકાગાર ન્યગ્રોધ, ભક્ષાતક, બિલ્વ વિગેરે કાઢવું બનાવવાનું કહેલું છે. મુશ્મુતમાં ત્રણના અધ્યાયમાં તેલ બનાવવાની વિધિ આપેલી છે (ચિ ૧-૮૯ થી ૯૨). શોષના એલાધવૃતમાં ભીલામાં પડેલાં છે (સુશ્રુત ઉ. ૪૧-૫૦). રક્તાભિષ્યન્દમાં અંજનમાં ભીલામાંનો ઉલ્લેખ છે (બિ. ૧૨-૩૫). સૂત્રસ્થાન અ. ૪૫ શ્લોક ૧૨૨માં મુશ્મુતે તુવરક અને ભક્ષા-
તકના તેલના ભેગા શુષ્ક આપેલા છે. ભક્ષાતકપુષ્પ, ફલ અને રસને આગનું શોથના હેતુ તરિકે ચરકે ગણાવેલાં છે (સૂ. અ. ૧૮). વાગ્ભટે ભક્ષાતકના રસાયન પ્રયોગો સુંદર આપેલા છે. સપ્તસમાશુટિકા (નારસિંહ ચૂર્ણ) ની પ્રખ્યાત બનાવટમાં ભીલામાંનો જ શુષ્ક છે.

ભીલામાંના અતિસેવનથી શરીરમાં અગન બળ્યા કરે છે; શરીરે કંઠૂ, પિડકા થઈ આવે છે; મૂત્રકૃન્દ્રૂ થઈ આવે છે, કેાઈક વખત લોહી જેવો લાલ પેસાબ થાય છે. આવે વખતે ભીલામાં બંધ કરી દેવાં અને નાળીચરનું પાણી પીવું અથવા કેાપરેલ શરીરે ઘસવું અને કેાપરાં ખાવાં. ભીલામાંના સેવન

વખતે મૈથુન, તાપમાં ફરવું, મીઠું, માંસ વિગેરે ત્યજવું જોઈયે. વાપરતાં આવડે તો લીલામાં અમૃત જેવાં જ છે. શીઠથે ગદનિઝકમાં લઘ્વાતકકદ્ય વણવેલો છે, એમાં નવીન કંઈ જ નથી. પરંતુ માટે નીચે મુજબ લખેલું છે:—વર્જયેદધિ શુક્તં ચ તૈલમ્બજ્જાગ્રિસેવનમ્ । શુષ્કવલ્લૂરમાંસાધ્વવ્યાયામસ્ત્રીનિપેવનમ્ ॥ યંત્રિતાત્મા ધૃતક્ષીર-શાલિપાષ્ટિકમોજનઃ । તદ્વત્ ત્રિગુણિતં કાલં પ્રયોગાન્તેऽપિ ચાચરેત્ ॥ એ જ કદ્યમાંનો નીચેનો એક શ્લોક આપીને આપણે વક્તવ્ય સમાપ્ત કરીશું:—

સહામલકશુક્તિભિર્દધિસરેણ તૈલેન વા
ગુઢેન પયસા ઘૃતેન યવસક્તુભિર્વા સહ ।
તિલેન સહ માલિકેળ સિતયા ચ સૂપેન વા ।
વપુષ્કરમરુષ્કરં પરમમેઘમાયુષ્કરમ્ ॥

નવ્યમત—જુઓ મારો લેખ (આયુર્વેદ વિજ્ઞાન. પુસ્તક ૮ અંક ત્રીજો). આ લેખ મૂળ વાંચવો હોય તો ‘Treatment of Tropical diseases with Indigenous Drugs,’ By Late Dr. Hemchandra Sen. M. D. જોઈ લેવું. બહુ જ સરસ લેખ છે. મારા લેખમાં એજ અનુવાદ છે. ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં પણ એ લેખ ઉતારવામાં આવ્યો છે.

ઉદલેખ—Indi. Medi. Plants p. 384; રૂ. નિ. પા ૨૮૩; Brandis p. 207. (ચિત્ર આપેલું છે).

અંબાડો

N. O. Anacardiaceæ.

નામો—આમ્રાતકઃ, કપીતનઃ, કપિચૂતઃ, મર્કટામ્રઃ (સંસ્કૃત); અંબાડો, અંબેડો (ગુજરાતી); આંબાડા (મરાઠી); અંબાડા (હિંદી); Spondias mangifera—રેપોન્ડીયસ મેંજીફેરા (લેટીન).

પરિચય— આમ્રાતપાદપો ચિંબફલોપમફલોઽલ્પકઃ ।
જિગિળીસદશપત્રો ગિરૌ ભવતિ રેવતે ॥

હતિ કૈયદેવઃ

ગુણા:— આમ્રાતમમ્લં વાતઘ્નં ગુરુષ્ણં રુચિકૃત્સરમ્ ।
પક્તં તુ તુવરં સ્વાદુ રસપાકે હિમં સ્થૂતમ્ ॥

તર્પણં શ્લેષ્મલં સ્નિગ્ધં વૃષ્યં વિષ્ટંભિઃ વૃંહણમ્ ।
ગુરુ બલ્યં મરુત્પિત્તક્ષતદાહક્ષયાત્વજિત્ ॥

ભા. પ્ર.

આમ્રાતકં કષાયામ્લમામં હૃત્કંઠકર્ષણમ્ !
પક્કં તુ મધુરામ્લાસ્યં સ્નિગ્ધં પિત્તકફાપહમ્ ॥

રા. નિ.

આમ્રાતકો ગુરુશ્વોષ્ણો તુવરોમ્લો રુચિપ્રદઃ ।
સરઃ કંઠ્યઃ પિત્તકફરક્તકારી ચ સંસ્મૃતઃ ॥
આમવાતસ્ય વાતસ્ય ચામસ્ય ચ વિનાશનઃ ।
સ પક્કસ્તુવરઃ શીતો ગુરુવૃષ્યો બલંકરઃ ॥
મધુરસ્તૃપ્તિકફકૃત્તિગ્ધો ધાતુવિવર્ધકઃ ।
મલસ્તંભકરો વાતકફપિત્તવિનાશનઃ ॥
રક્તરુગ્દાહક્ષતરુક્ષયનાશકરો મતઃ ।
પર્ણં તુ કોમલં ચાસ્ય રુચ્યં ગ્રાહ્યમિદીપનમ્ ॥

નિ. ર

મધુરં વૃંહણં બલ્યં આમ્રાતં તર્પણં ગુરુ ।
સસ્નેહં શ્લેષ્મલં શીતં વૃષ્યં વિષ્ટમ્યં જીર્યતિ ॥

ચરક સૂ-૨૭-૧૨૩

આમ્રાતકફલં વૃષ્યં સસ્નેહં શ્લેષ્મવર્ધનમ્ ॥

સુશ્રુત સૂ-૪૬-૧૫૫

વાર્ણન—અંબેડાનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. કોંકણ અને કણીટક—આ બે દેશોમાં આ ઝાડ ઘણાં જ થાય છે. એનાં પાંદડાં રામફળીનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનાં ફળ ઘણાં ખાટાં અને લીલી સોપારીના જેવડાં થાય છે. તેમાં આંખા જેવી ગોટલી હોય છે. થડની છાલ લીલી, સફેદ કે આસમાની લેતા સફેદ રંગની અને સુગંધી હોય છે. પાંદડાં ૩ કે ૫ ના બેડકામાં આવે છે. એમાં આંખાના જેવો ઝાર આવે છે; ફલ પણ આંખાના જેવાં જ પણ નાનાં હોય છે. જ્યારે બધાં પાન ખરી બાય છે ત્યારે તેને પુલ આવે છે. ફળ ખાવાના કામમાં આવે છે. એનું અથાણું લોકો ઠરે છે. નંન સાહેબને એ હિંદુસ્તાનનું મૂળ વૃક્ષ છે કે નહિ તે વિશે શંકા છે (“ a doubtful native ”),

ગુણુ—અમ્લ, વાતમ્, ગુરુ, ઉષ્ણ, સર, હૃદય, મ્લેબ્ધ અને વૃષ્ય. કંઠને હિતકર છે, પિત્ત, કફ અને રક્તને કરનાર છે, આમવાત, વાત અને આમનો નાશ કરનાર છે. પાકેલું ફળ તુફ, શીત, બલકર, વૃષ્ય, ગુરુ, મધુર, તૃપ્તિકર, કફકર અને ધાતુને વધારનાર છે; મળની કબજીયાત કરનાર છે અને વાત, પિત્ત, કફ ત્રણેનું છેદન કરનાર છે. એનાં કૌમળ પાન રૂચિ ઉત્પન્ન કરે તેવાં છે, ગ્રાહી છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

વસ્તુવ્ય—આમ્રાતકનું ‘અંબાડા’ નામ અમરસિંહના વખતથી જ ચાલતું આમ્રું હોય એમ જણાય છે. અમરકોષનો ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિત—આમ્રાતકસ્ય ‘અંબાડા’ इति रव्यातस्य—એમ લખે છે. નર્ન સાહેબને શંકા છે કે આ ગ્રાહ આ દેશનું વતની હશે કે નહિ? પણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી આપણે તેને ઓળખીએ છીએ એટલે શંકાને સ્થાન જ રહેતું નથી. કલ્હણ તેની ઓળખાણ આપે છે—“ આમ્રાતકઃ આમ્રફલસદૃશઃ આમ્રાટકમિતિ લોકે ॥ (ય. ૪૬-૧૨૯). જિગિષાસદૃશ-વત્રો—આથી સંદિગ્ધતા ઉભી થાય છે. જિગિષાં એટલે મવેડો. મવેડા જેવાં પાન કહેવાય ખરાં ?

દુષ્કરશેખાનિમાં ચરકે એને ગણાવ્યું છે. ક્રીટદંશમાં કાર્યઃ તત્રાગદો.... ત્વગ્નિમરામ્રાતકસ્ય વા (ક. ૮-૧૧૪) એમ સુશ્રુતમાં છે. મહાત્મ્યમાં પાનક કરવાનું સુશ્રુતે લખ્યું છે. તૃષ્ણામાં ચરક સુશ્રુત અને વાગ્બટ ત્રણેએ વાપર્યું છે. ખાટું હોવાથી દુધ સાથે ન ખાવાનું ચરકે કહ્યું છે (સૂ. ૨૬-૧૧૬).

નવ્યમત—ફલનો ગર્ભ ખાટો અને ગ્રાહી છે; અને પિત્તાતિસારમાં ઉપયોગી મનાય છે (ડીમક). છાલ કોઈ કોઈ વખત લહેજતદાર દવાઓમાં વપરાય છે (ટી. એન. મુકરજી). આની છાલ મરડામાં ઉપયોગી છે અને પાનનો રસ કર્ણશૂલમાં ઉપયોગી છે (એટકીન્સન). ફળ નાવિકરક્તપિત્તમ્ છે.

ઉદલેખ—N. p. 69; રૂ. નિ. પા. ૩૭૮; Brandis p. 201; Indi. Medi. Plants p. 394.

शिशुआदि वर्ग.

N. O. Moringae.

१०२ सरधवो.

नामो—शिशु, शोभाजन, तीक्ष्णगंधा (संस्कृत); सरधवो (गुजराती); सेकटो (हांसेट); सज्जना, सुवा (भराठी); सज्जना (हिंदी); सज्जिना (अंग्रेजी); Horse Radish tree—हॉर्स रेडिश ट्री (अंग्रेजी); Moringa pterygosperma—भोरीगा टरीगोस्पेर्मा (बेटीन).

ऊँवो सरधवो—M. Concanensis—भोरीगा कोंकनेन्सी (बेटीन).

गुणाः—

शोभाजनद्वयं तीक्ष्णं कटु स्वादूष्णपिच्छलम् ।
सक्षारं वातशोफघ्नं दृष्टिमान्द्यहरं सरम् ॥
शिशुस्तिक्तः कटुश्चोष्णः कफशोफसमीरजित् ।
किम्यामविषमेदघ्नो विद्रधिप्लीहगुल्मनुत् ॥

ध. नि. ॥

शिशुश्च कटुतिक्तोष्णः तीक्ष्णो वातकफापहः ।
मुखजाड्यहरो रुच्यो दीपनो व्रणदोषनुत् ॥
शोभाजनः (नीलशिशुः) तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छलस्तथा ।
जन्तुवातार्तिशूलघ्नः चक्षुष्यो रोचनः परः ॥
श्वेतशिशुः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलनिकृन्तनः ।
अङ्गव्याहरो रुच्यो दीपनो मुखजाड्यनुत् ॥
रक्तशिशुः महावीर्यो मधुरश्च रसायनः ।
शोफाध्मानसमीरार्चिपित्तश्लेष्मापसारकः ॥

रा नि.

शिशुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः ।
दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत् ॥
संग्राही शुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोषणः ।
चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिष्वयथुकुर्मान् ॥
मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत् ।
श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषात् दाहकृत् भवेत् ॥

प्रीहानं विद्वर्धि हन्ति व्रणधनो पित्तरक्तहृत् ।
 मधुशिशुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः ॥
 शिशुबलकलपत्राणां स्वरसः परमार्त्तिहृत् ।
 चक्षुष्यं शिशुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् ॥
 अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्येन शिरोऽर्त्तिनुत् ॥

भा. प्र

चरक—

१ शुष्कार्शःसु—....शिशोश्च पत्राणि । जलेनोत्काश्य शूलार्त्तं
 स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥ चि-०.

२ ग्रन्थिविसर्पे—सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगन्धया ॥
 चि-११

३ हिक्काश्वासयोः—पत्राणां यूपः शोभाञ्जनस्य च ।
 हिक्काश्वासनिवारणः ॥ चि. २१

४ अश्मरीशर्करयोः—जलेन शोभाञ्जनमूलकलकः श्रृतो हितः ॥
 चि. २६

सुश्रुत—

५ कुष्ठक्षते—क्षतेषु क्षेप्यं तैलं शिशुकोशाग्नयेर्वा ॥ चि. ९.

६ प्लीहोदरे—शोभाञ्जनकषायं वा पिप्पलीसैन्धवचित्रकयुक्तम् ॥
 चि. १४

७ अपचयाम्—....हितोऽवपीडे फलानि शिशोः ॥ चि. १८

वाग्भट—

८ अपक्वे विद्रवौ—पानभोजनलेपेषु मधुशिशुः प्रयोजितः ।
 दत्तावापो यथादोषं अपक्वं हन्ति विद्रधिम् ॥ चि. १३

९ नेत्रव्यथायाम्—वातपित्तकफसंनिपातजां नेत्रयोः बहुविधामपि
 व्यथाम् । शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः शिशुपल्लवरसः समा-
 क्षिकः ॥ चि. १६

हारीत १०

सन्निपातज्वारिणो बोधनार्थम्—शोभाञ्जनकमूलस्य रास्ना
 समरिचान्वितम् । विसंज्ञितानां नस्यं स्याद्बोधनं चाशु
 रोगिणाम् ॥ चि. २

- ૧૧ શ્લેષ્મશૂલે—શોભાઙ્ગનકમૂલસ્ય રસઞ્ચ મરિચાન્વિતઃ ।
સત્સારમધુનોપેતઃ શ્લેષ્મશૂલનિવારણઃ ॥ ચિ. ૮
- ૧૨ શિરઃશૂલે—ગુડશોભાઙ્ગનરસૈઃ નસ્યયોગાત્ પૃથક્ પૃથક્ ।
શિરોડર્તિશ્ચોપશામ્યતિ ॥
- ચક્રદત્ત— ૧૩ અન્તર્વિદ્રધૌ—શિમ્બૂમૂલં જલે ધૌતં દરપિષ્ઠં પ્રગાલયેત્ ।
તદ્રસં મધુના પીત્વા હન્ત્યન્તર્વિદ્રધિં નરઃ ।
- ૧૪ કર્ણશૂલે—સૂર્યાવર્તશોભાઙ્ગનમૂલકસ્વરસાઃ ।
મધુતૈલસૈન્ધવયુતાઃ પૃથગુક્તાઃ કર્ણશૂલહ્રગઃ ॥
- વંગસેન— ૧૫ કૃમિષુ—સસૌદ્રઃ કૃમિજિદ્ધિઃ પીતઃ કૃમિહરઃ શિમ્બુજશ્ચ ક્ષાયઃ ॥
- ૧૬ વાતરક્તે—શિમ્બુવરુણસ્ય કલ્કો ધાન્યામ્લેનાનિહાર્તિજિહ્વેષાત્ ॥
ભવતિ નવેતિ વિકલ્પો ન વિધેયઃ સિદ્ધયોગેડસ્મિન્ ॥
- ૧૭ ઊરોગ્રહે—પુત્રજીવકશિમ્બૂત્યાઃ ।.....
રસાઃ એકૈકશઃ કોષ્ઠા દ્વિશો વા રામઠાન્વિતાઃ ॥
- ૧૮ દદ્રૌ—દદ્રુધ્વં લેપનં કુર્યાદ્ધિમ્બૂમૂલત્વચોડથવા ॥
- ૧૯ નવદક્કોપે—નવદક્કોપશમનઃ ક્ષૌદ્રયુતઃ શિમ્બૂમૂલરસસેકઃ ॥
- શોઢલ— ૨૦ પ્રતિશ્યાયે—ઘૃતતૈલસમાયુક્તં શિમ્બૂમૂલં પિવેન્નરઃ ।
પ્રતિશ્યાયહરં પ્રોક્તં કાસહિકાનિવારણમ્ ॥
- ૨૧ સર્વનેત્રરોગે—શિમ્બુપલ્લવનિર્યાસઃ સુપૃષ્ઠઃ તામ્રસંપુટે ।
ઘૃતેન ધૂપિતો હન્તિ શોફહર્ષાશ્રુવેદનાઃ ॥
- ૨૨ સ્નાયુકરોગે—શોભાઙ્ગનમૂલદલૈઃ કાઙ્ગિકલવણસંયુતૈર્લેપઃ ।
સ્નાયુકરોગં હન્યાત્ જયેદ્વા મોચકત્વચાલેપઃ ॥
- વૈદ્યમનોરમા— ૨૩ સઘોવ્રણેષુ—સઘોવ્રણેષુ સહસા વિદધીત ધીમાન્ ।
અક્ષીવપત્રતિલકલ્કમથાઙ્ગમિશ્રમ્ ॥
- ૨૪ મસૂરિકાયામ્—શિમ્બુપત્રરસે સર્જરસં પિષ્ઠા મસૂરિકામ્ ।
ઉત્પન્નમાત્રામાલિષ્પેત્ સા તદૈવ વિનશ્યતિ ॥

વધુન—સરઘવાનાં ઝાડ ઘણાખરા ઝોળળે છે. આનાં શીંગ અને ફુલો શાક તરિકે અને કઢીમાં નાખવા માટે બહુ જ બાણીતાં છે. મીઠી શીંગાવાળા

ઝાડને મીઠા સરઘવો અને કડવી શીંગોવાળાને કડવો સરઘવો કહે છે. દરેક ક્વાખાનામાં આ ઝાડ હોવું જોઈએ એમ ડૉ. સુધદીન શરીફનો મત છે.

વૈદ્યકમાં સરઘવાનો ઉપયોગ

ચરક—

- ૧ મુકા હરસમાં—શિશુના ક્વાથમાં હરસવાળા દરદીને બેસાડવો. આથી ધીરે ધીરે ક્ષયદો પડે છે. ચિ. ૯.
- ૨ અન્થિવિસર્પમાં—સરઘવાની છાલને પાણીમાં ધસીને, તે સહેજ ગરમ કરીને ચોપડવું. ચિ. ૧૧.
- ૩ હેકડી અને શ્વાસમાં—સરઘવાના પાનનો ક્વાથ પીવાથી હેકડી અને શ્વાસ મટે છે. ચિ. ૨૧.
- ૪ પથરી અને પેસાળમાં રેતી જતી હોય તેવા રોગોમાં—સરઘવાના મૂળની છાલનો ક્વાથ અત્યંત હિતકર છે. ચિ. ૨૬.

સુશ્રુત—

- ૫ કુષ્ઠનાં ધારાંમાં—સરઘવાનું તેલ ભરવું. ચિ. ૯.
- ૬ પ્લીહોદરમાં—સરઘવાનો ક્વાથ, પીપર, સીંધાલુણ અને ચિત્રાની છાલ સાથે પીવો. ચિ. ૧૪.
- ૭ ગલગંડમાં—સરઘવાના બીજચૂર્ણનું નાકમાં નસ્ય આપવું. ચિ. ૧૮.

વાગ્સટ—

- ૮ અપકવવિદ્રધિમાં—પીવામાં, ખાવામાં, લેપમાં—વિગેરેમાં મીઠા સરઘવો વાપરવાથી અપકવ વિદ્રધિ મટે છે. ચિ. ૧૩.
- ૯ આંખની વેદનામાં—બાત, પિત્ત કે કફ—ગમે તે દોષથી આંખ દુઃખવા આવી હોય તો સરઘવાના પાનનો રસ અને સમાન ભાગે ચોકળું મધ મીલાવી તેનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાથી તુરત જ તે વેદના શમી જાય છે.

હારીત—

- ૧૦ સન્નિપાત જ્વરમાં—દરદી બેસાડ હોય તે સ્થિતિમાં—સરઘવાના મૂળના રસમાં રાસ્ના અને કાળાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી—તેનું નસ્ય આપવાથી દરદી તુરત જ ભાનમાં આવી જાય છે. ચિ. ૨.
- ૧૧ કફજન્ય શૂલમાં—સરઘવાના મૂળનો ક્વાથ મરી, જવખાર અને મધ નાખીને પીવાથી કફશૂલ મટે છે. ચિ. ૮.
- ૧૨ માથામાં ચસકા મારતા હોય તો—સરઘવાના મૂળનો રસ અને ગોળનું નસ્ય આપવાથી શિરની વેદના મટે છે.

અકેદત્ત— ૧૩ અંદરની વિદ્રધિમાં—સરઘવાનાં મૂળને સારી રીતે ઘોઈ નાખી, પથ્થર ઉપર સારી રીતે ઝીણું કુટીને, બઝા કપડાથી રસ નીચોવી લેવો. મધ નાખીને એ રસ પીવાથી અંતર્વિદ્રધિ મટે છે.

૧૪ કાનમાં ચસકા મારતા હોય તો—સરઘવાના મૂળનો સ્વરસ, મધ તેલ, સિંધાલુણુ વિગેરે નાખીને કાનમાં ભરવાથી કર્ણશુભ મટે છે.

અંગસેન— ૧૫ કૃમિમાં—સરઘવાનો કવાથ, મધ નાખીને પીવાથી કૃમિભૂત છે.

૧૬ વાતરકા (gout) માં—સરઘવો અને વાયવરણના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ ખાટી કાંજ સાથે વાટીને લેપ કરવાથી અવશ્ય આરામ થઈ જાય છે. શંકા લાવવાનું કંઈ કારણ નથી. આ સિદ્ધયોગ છે.

૧૭ છાતી ઝલાઈ ગઈ હોય તેમાં—સરઘવાના મૂળનો કવાથ રહેજસાજ ગરમ હોય ત્યારે હીંગ નાખીને પીવાથી ઉદોઘ મટે છે.

૧૮ દાદરમાં—સરઘવાના મૂળની છાલ ઘસીને દાદર ઉપર ચોપડવી.

૧૯ આંખ નવી દુખવા આવી હોય તો—સરઘવાના મૂળના રસમાં મધ નાખીને આંખમાં ટીપાં નાખવાં.

શેઠલ— ૨૦ સળેખમમાં—સરઘવાના મૂળની છાલ, ઘી અને તેલ વિગેરેનો ધુમાડો નાક વાટે લેવાથી સળેખમ, ખાંસી, હેઠકી વિગેરે મટે છે.

૨૧ દરેક જાતના આંખના રોગમાં—સરઘવાના પાનની રસ-ક્રિયાને તાંબાના વાસણ ઉપર ઘસીને, તેને ઘીનો ધુમાડો આપીને પછી તે આંખમાં આંજવાથી સોજો, વેદના, ઠાહ વિગેરે શાંત થઈ જશે.

૨૨ વાળામાં—સરઘવાનાં મૂળ અને પાન, કાંજ અને સિંધાલુણુ સાથે ઘુટીને લેપ કરવાથી વાળો મટે છે.

વૈદ્યમનોરમાં— ૨૩ તરતના ધામાં—સરઘવાનાં પાન અને તલને સારી રીતે ઘાટી, રહેજ ઘી નાખી, થેપડી કરી ઝણુ ઉપર ખાંધી દેવી.

૨૪ શીતળામાં—સરઘવાના પાનના રસમાં રાજને ઘુટીને શીતળાના રોગમાં શરીર ઉપર ચોપડવાથી રોગ થતો અટકે છે.

નવ્યમત—આનાં મૂળીયાં નાનાં બાળકોની યકૃતવૃદ્ધિને માટે ખ્વીસ્ટર ઉઠાડવાને માટે વપરાય છે. વળી તેમાં ગર્ભપાત કરાવવાના ગુણો પણ રહેલા છે. (ડાઈડ્યુ. ફેરસીથ. દીનાજપુર).

ઊંડેડના સોજા ઉપર આનો ગુંદર ચોપડવામાં આવે છે (આસી. સરજન ભટ્ટાચાર્યજી-ચંદા.).

આનાં ફુલ ગરમ, પુશ્ક અને શક્તિવર્ધક છે, તેમજ સળેખમના વ્યાધિમાં વપરાય છે. (સીવીલ સર્જન ડી. બસુ. ફરીદપુર.)

આનાં પાંદડાંને લસણની બે કળી, હળદરનો ગાંઠીઓ, જરા મીઠું અને થોડાં તીખાં સાથે વાટીને કુતરાના ડાંખ ઉપર ચોપડાય છે, તેમજ પીવાને માટે પણ અપાય છે. તેથી પાંચ છ દિવસમાં જળમ રૂઝાય છે અને સોજો તથા તાવ ઉતરી જાય છે. (સર્જન મેજર થોમસન-મદ્રાસ.)

આનાં ફુલ દુધ સાથે ઉકાળીને પીવાથી પુરૂષત્વ આપનાર છે. (સર્જન. ડી. આર. મુલ્લીઆર. ચંગલપટ)

વક્તવ્ય—ચરકે કૃમિધન, રવેદોષગ અને શિરોવિરેચન વર્ગમાં શિશુનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. મુશ્તુતમાં પણ ‘ કરવીરપૂર્વાણાં કન્યાનિ ’ એમ જણાવી સરઘવાના બીજનો શિરોવિરેચન ગુણ સ્વીકાર્યો છે. રાજનિઘંટુકારે શિશુત્રયનો ઉલ્લેખ કરેલો છે—પ્રેત, રક્ત અને નીલ. અત્યારે તો રક્ત સફેદ ફુલવાળાં સરઘવાનાં ઝાડો જ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. રક્ત અને નીલ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. જુદી જુદી હવા ઉપર ફુલનો રંગ નિર્ભર છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. આનું મૂળ ઝેરી છે માટે સાવચેતીથી વાપરવું એમ ડૉ. ક્રીતિકર સૂચવે છે. આ વિષે લંબાણ અને વિવિધ માહિતી મેળવવી હોય તો વાંચો ડૉ. ક્રીતિકરકૃત Poisonous Plants of Bombay Vol. I.

Actions and Uses—Antispasmodic, stimulant, expectorant, and diuretic. The root is very irritating to the skin. The decoction is a stimulant given with asafetida and rock salt in internal deep-seated inflammations, in calculous affections, in hysteria, epilepsy, paralysis, rheumatism, dropsy, in cough and in flatulence in children, also in ascites due to the enlargement of the liver. As a diuretic it is given in uric acid diathesis. The pods are taken as preventive against worms. Externally, the oil from the seeds is used as a stimulant application to rheumatic joints

and for gouty and other painful parts. The bark is acrid. With cumin seeds it is applied locally to gumboils and toothache with relief. It is applied to the temples in headache, and on the venereal nodes and syphilitic buboes. The decoction of the root is used as a gargle in sorethroat. The bark is abortifacient, and is used to procure abortion, and is a good substitute for laminaria to dilate the os. The gum with milk or sweet oil is poured into the ear in earache. The poultice of the leaves is used in reducing glandular swellings. It always produces a blister.

R. N. Khory II p. 236.

The gum of the tree, mixed with sesamum oil is recommended to be poured into the ears for the relief of otalgia. It is also rubbed with milk and applied in headache to the temples. The juice of the root with milk is diuretic, antilithic and digestive, and is useful in asthma. A poultice made with the root reduces swellings, but is very irritating and painful to the skin. The pods are a wholesome vegetable and act as a preventive against intestinal worms. *Rumphius* and *Louriers* state that the bark is emmenagogue and even abortifacient. In Bengal, half ounce doses of the bark are said to be used to procure abortion. According to *Flemming* the oil of the seeds is used as an external application for rheumatism in Bengal. In India, the root is generally accepted by Europeans as a perfect substitute for horse-radish. A decoction of the root bark is used as a fomentation to relieve spasm.

(Dymock Vol. I p. 397-98.)

ભાવાર્થ—સરથવો આક્ષેપનિવારક, ઉષ્ણ, કફઘ્ન અને મૂત્રલ છે. મૂળ આમલી ઉપર લગાવવાથી અત્યંત દાહક અસર દાખવે છે. અંતર્વિદ્રધિ, અશ્મરી, અપ્તાનક, અપરમાર વિગેરેમાં શિશુકવાથ, હિંગ, સિંધાલુષુ વિગેરે સાથે આપવાથી સારું કામ કરે છે. પક્ષાઘાત, આમવાત, ઉદર, કફ, શુદ્ધ, યકૃતોદર વિગેરેમાં પણ આ કવાથ ઉપયોગી છે. મૂત્રવૃદ્ધિમાં પણ તે મૂત્રલ હોવાથી અપાય છે. શ્લીંગો કૃમિન મનાય છે. બીજામાં જે તેલ નીકળે છે તે ઉષ્ણ અને ઉત્તેજક હોવાથી સંધિવા અને બીજી વાતજન્ય વેદનામાં સાંધા દુઃખતા હોય તેની ઉપર લગાવવામાં આવે છે. છાલ દાહક છે, છરા સાથે છાલનું

ચૂર્ણ દાંતનાં પેઢાં ઉપર અને દાંતમાં ચસકા મારતા હોય તો તેમાં લગાવાય છે. અને સીફીલીસને લીધે ગંઠાઇ ગયેલાં અંગો અને ખડ ઉપર પણ તે લગાવાય છે. ગલક્ષતમાં તેના કોગળા ઉપયોગી મનાય છે. છાલ ગર્ભપાત કરનાર મનાય છે, અને ઠઠને વિસ્તૃત કરવાને માટે તે ઉત્તમ છે. કાનના ચસકામાં સરઘવાનો ગુંદર, દુધમાં અથવા તલના તેલમાં મીઠાવીને તેનાં ટીપાં નાખવાથી ચસકા મટે છે. અંધિ ઉપર પાનની શેપલી બાંધવાથી ગાંઠ વેરાઈ જાય છે. આમાં પ્લીસ્ટર ઉઠાવવાનો ગુણુ તો છેજ.

ખેડી. ભા. ૨. પા-૨૩૬.

ઉદ્ભવ:--વ. શા. પા. ૧૬૭ થી ૧૭૩; N. p. 70; Watt V. p. 226; રૂ. નિ. પા. ૩૧૯; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૬૪૪ થી ૬૪૬; Indi. Medi. Plants. p. 396.

શિમ્વી વર્ગ

N. O. Leguminosæ.

૧૦૩ શણ.

નામો—શણ; ઘન્ટારવ; શણપુષ્પી (સંસ્કૃત); શણ (ગુજરાતી); તાગ, સન (મરાઠી); સન, સની (હિંદી); Flax hemp-ફ્લેક્સ હેમ્પ (અંગ્રેજી); Crotalaria juncea-ક્રોટેલેરીયા જન-સીયા (લેટીન).

ગુણા:— શણસ્વસ્લકષાયશ્ચ મલગર્ભાશ્વપાતનઃ ।
વાંતિકૃત્ વાતકફનુત્ જ્વેયઃ ત્રિવ્રાંગમર્દજિત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ઘંટારવસ્તુ કટુકો વાંતિકૃત્ કફપિત્તહત્ ॥

॥ શોઢલઃ ॥

શણપુષ્પી રમે તિક્ત્વા કષાયા કફવાતજિત્ ।
અર્જીર્ણજ્વરદોષઘ્ની વામની રક્તદોષનુત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

સુશ્રુત— ૧ વયઃસ્થાપનાર્થમ્—

પયસા સહ મિદ્ધાનિ નરઃ શણફલાનિ યઃ ।
મક્ષયેત્ પયસા સાર્થ વયસ્તસ્ય ન શીર્યતે ॥

ચિ. ૨૭-૧૨.

વાર્ણન—શણના છોડવા ખેતરને ખાતરવાળું—કસવાળું બનાવવાને ખેતરમાં વાવવામાં આવે છે. એમને એમ પણ શણના છોડવા ઉગી નીકળે છે. પાન આંતરે આવેલાં, ઘણીજ ટુંકી ડીંટડી વાળાં, બન્ને સપાટીએ ભુરા વાળની ફેવાંટી વાળાં હોય છે. તે લંબગોળ કે લાંબાં હોય છે. શાખાઓને છેડે પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ ગા થી ૧ ફુટ જેટલી લાંબી, સુતળી જેવી પાતળી, ભુરા વાળની ગીચ ફેલાળથી ભરેલી, આવેલી હોય છે. તે પર જરા છેટે છેટે પીળા રંગનાં, પતંગીયા જેવા આકારનાં ફુલો આંતરે આવેલાં હોય છે. એને શીંગ આવે છે. શીંગમાં બીજ પાકે છે એટલે ખડખડ બોલે છે. એથીજ એને કેટલાક “ ઘુઘરા ”ના નામથી ઓળખે છે. દરેક શીંગમાં ૧૦ થી ૧૫ ચપટાં બીજ હોય છે. શણના છોડવામાંથી રેસાઓ કાઢવામાં આવે છે અને તેનાં લુગડાં, દોરા, દોરડાં વિગેરે બનાવવામાં આવે છે.

વૈધકમાં શણુનો ઉપયોગ.

સુશ્રુત—૧ વયઃસ્થાપન (આયુષ્યની સ્થિરતા) માટે—શણુનાં બીજ દુધમાં ઉકાળી લેવાં, અથવા બીજનું ચૂણુ દુધ સાથે પીવાથી બળ આવે છે; ઉમ્મર લાંબાય છે. ચિ. ૨૭-૧૨.

વક્તવ્ય—શિવદત્ત આને પતિપુષ્પી અને મુવન્કલી વિશેષણો ખરાબરજ લાગુ કરે છે. એક મોટી અને બીજી નાની જાત આવી બે જાતો પણ નિર્ધન્ટુમાં પ્રચલિત છે. ત્રિતીયાન્યા મૂઢમપુષ્પા સ્યાત્ ક્ષુદ્રશણપુષ્પિકા ॥ એને મત્કુનારિ—માંકડની દુશ્મન કહેવામાં આવેલી છે; ભાવપ્રકાશકારે શણપુષ્પી નો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે—શણપુષ્પી સ્મૃતા ઘંટારવા શણસમાર્જિતઃ શણુના જેવી આકૃતિ વાળીને શણપુષ્પી કહેલી છે. ઉલ્લેખે પણ શણપુષ્પીને શણસદશવિટપઃ ‘સળદુલિ’ કહે છે (સૂ. ૩૯-૩) આવો પરિચય આપ્યો છે. આ ઉપરથી શણપુષ્પી શણ જેવી તો ખરી પણ ‘શણ’ તો નહિજ એમ સ્પષ્ટ નથી લાગતું શું ? ઉલ્લેખના વખતમાં જેને ‘સણહુલી’ કહેતા હશે તે પંચમહાલમાં અત્યારે સોનાસળી જેવી “સણસોલી” નામની વનસ્પતિ થાય છે તે તો શણપુષ્પી ન હોય ? આ ‘સણસોલી’ (જયકૃષ્ણભાઈ જેને સોનાસળી (*Vicoa auriculata*, N. O. Composite) કહે છે તેના જેવોજ આ છોડ મળે જણાય છે.) ત્રણરોપક મનાય છે. ખેર. આ બધું પડતું મુકી આપણે ઘંટારવા વિશેષણનેજ વળગી રહી અત્યારે ‘શણ’ નામથી જે ઓળખાય છે તેનેજ ‘શણપુષ્પી’ કહીશું. શણઃ પરિપાકે સસ્વનફલઃ ‘વૃંદટીકાકાર શ્રીકંઠ.

ચરકે સોળ મૂલિનીમાં શણપુષ્પી ગણાવી છે—શણપુષ્પી ચ ચિમ્બી ચ છર્દને હૈમવલ્ચવિ (સૂ. ૧-૭૮). વમનોપગ દશેમાનિમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે (સૂ. ૪. ૪૭. વિ. ૮. ૧૫૭.)

સુશ્રુતે ત્રણ સીવવાના કામમાં ‘શણસૂત્ર’ વાપર્યું જણાય છે શાક અને પુષ્પ વર્ગમાં શણુનો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુતમાં ‘શણપુષ્પી’ શબ્દ દ્વિત એકજ વખત ઉર્ધ્વભાગહરસંશમનમાં આવે છે; બીજે બધે એકલા ‘શણ’ જ વપરાયેલા જણાય છે. અતિસારમાં શણનું શાક હિતકર છે (ઉ. ૪૦. ૧૧૩). અપસ્મારમાં કુલ્પત્યાદિધૂતમાં ‘શણ બીજ’ આવે છે (બિ. ૬૧. ૨૭). સુશ્રુતનો શણુબીજ વાળો ઉપરોક્ત પ્રયોગ જજ્જટ વિગેરે અનાર્ધ ગણે છે. જયકૃષ્ણભાઈ અડબાગિ શણ (C. linifolia) ને ‘શણપુષ્પી’ કહે છે શણની ઘણી જાતો છે.

નવ્યમત—The seeds are used to purify the blood. અર્થાત્ રક્તશોધક તરિકે બીજ વપરાય છે.

[ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ]

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૧૭૬; રૂ. નિ. પા. ૯૫; N. p. 76; Watt II. p. 595; Indi. Medi. Plants p. 403.

૧૦૪ મેથી

N. O. Leguminosæ.

નામો—મેથિકા, પીતગ્રીવા (સંસ્કૃત); મેથી (ગુજરાતી, મરાઠી); મેથી (હિંદી); મેથી (બંગાલી); Fenugreek—ફેનુગ્રીક (અંગ્રેજી); Trigonella fœnum-graceum—ટ્રીગોનેલા ટ્રીનમ-ગ્રેસિયમ (લેટીન).

અન્વર્થસંજ્ઞા—બહુવર્ણી, પીતગ્રીવા, ગન્ધગ્રીવા, દીપની, શીતવીર્યા ॥

ગુણા:— મેથિકા કટુરુષ્ણા ચ રક્તપિત્તપ્રકોપણી ।
અરોચકહરા દીપ્તિકરી વાતપ્રણાશિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

મેથિકા વાતશમની શ્લેષ્મઘ્ની જ્વરનાશિની ।
તતશ્ચાલ્પગુણા વન્યા વાગિનાં સા તુ પૂજિતા ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

મેથિ તુ કટુકા ચોષ્ણા રક્તપિત્તપ્રકોપિની ।
દીપની તુ રમે તિક્તા મલાવણ્મકા લઘુ: ॥
રૂક્ષા હૃદ્યા બલકરી જ્વરારોચકવાંતિહા ।
વાતરક્તં કફં કાસં વાતમર્શઃકૃમીન્ ક્ષયમ્ ।
શુક્રમ્ ચ નાશયત્યેવા પ્રોક્તા પૂર્વચિકિત્સકૈઃ ॥

॥ નિ. ૨ ॥

મેથીશાકં પચસિ વિઘૃતં સ્વેદિતં પીઢિતં હિ
પ્રાજ્યે સ્વાજ્યે જરણસહિતે મેલિતં મર્જિતં હિ ।
કાસોચ્છ્વાસં પ્રસૃતમધિકં કર્ષિતો જાઠરાગ્નિ-
ર્થેન પ્રાણં સુબહુગુણિતં મક્ષ ભૂયોઽપિ ભૂયઃ ॥
મેથિકા દીપની હૃદ્યા બદ્ધાવિદ્ કૃમિશુક્રાનુત્ ।
રૂક્ષોષ્ણં તત્કલં કાસાનિલશ્લેષ્મવર્માઞ્જયેન્ ॥

॥ ક્ષેમકુતૂહલમ્ ॥

ગુણુ—મેથી ગરમ છે, રક્તપિત્તનો પ્રકોપ કરનારી છે. સ્વાદમાં કડવી છે. અગ્નિને હરનાર અને દીપન તેમજ વાતધન છે. ૨૧. નિ

મેથી વાસુવું શમન કરતાર છે, કફનો નાશ કરનારી છે, તાવને હથે છે. થોડાઓ માટે જંગલી મેથી દિતકર છે. ૨૨. પ્ર.

મેથી વાતરક્ત, કફ, કાસ, વાયુ, હ્રસ્વ, કૃમિ અને ક્ષયને મટાડે છે. વીર્યનો ક્ષય કરનારી છે (?). નિ. ૨.

વક્તવ્ય—મેથી વાતમ્ન હોવાથી અને બલકારક હોવાથી તેના લાડુ કરીને લોકો ખાય છે. એથી ઝીણો તાવ અટકી જાય છે, કેટલો દુઃખતી મટે છે. મેથીની લીલી ભાજી પણ પુષ્ટિકારક ગણાય છે. કૃમિમ્ન હોવાથી ઘોડાને ખવરાવવામાં આવે છે.

Actions and Uses—Demulcent, tonic, carminative, given in dyspepsia with loss of appetite, rheumatism, and to puerperal women during confinement. In leucorrhœa the pessaries of Methi powder are used.

R. N. Khory. Vol. II p. 233.

ભાવાર્થ—મેથી સ્નિગ્ધ, બદ્ધ અને વાયુનાશક છે. આ ગ્રહણી, અગ્નિ-માંદ્ય અને સંધિવા વિગેરે વાતરોગોમાં ઉપયોગી છે. સુવાવડ પછી એના લાડુ કરીને આપવામાં આવે છે. પ્રદરમાં મેથીની સોગડીઓ લેવામાં આવે છે. :

ખેરી. ભા. ૨. પા. ૨૩૩.

ઉદ્ભવ—૩ નિ. પા. ૫૫૪; N. p. 77; Indi. Medi. Plants p. 404.

૧૦૫ ગળી

N. O. Leguminosæ.

નાભો—નીલી, નીલિની, રંજિની, સ્થિરરાગા, ઝંજનકેશિકા (સંસ્કૃત); ગળી (ગુજરાતી); નીલ, ગુલી (મરાઠી); નીલ, લીલ, ગુલી (હિંદી); Indigo-ઇન્ડીગો (અંગ્રેજી); નીલગાછ (બંગાલી); Indigo tinctoria—ઇન્ડીગો ટીક્ટોરીઆ (લેટીન).

પરિચય— નીલિકા નીલપત્રા સ્યાચ્છરપુંલદલા ચ સા ।

બહુશિવા કાલિકા ચ રંગપત્રી ચ રંજિની ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

નીલી તિક્તા રસે ચોષ્ણા કટિવાતકફાપહા ।

કેફ્યા વિષોદરં હન્તિ વાતાસૂક્કિમિનાશની ॥

॥ ધ. નિ. ॥

નીલી તુ કટુતિક્તોષ્ણા કેફ્યા કાસકફામનુત્ ।

મરુદ્વિષોદરવ્યાધિગુલ્મજન્તુજ્વરાપહા ॥

મહાનીલી ગુણાદયા સ્યાદ્રઙ્ગશ્રેષ્ઠા સુવીર્યદા ।
પૂર્વોક્તનીલિકાદેષા સગુણા સર્વકર્મસુ ॥

॥ રા. નિ. ॥

નીલિની રેચની તિક્તા કેદયા મોહભ્રમાપહા ।
ઉષ્ણા હન્ત્યુદરપ્લીહવાતરક્તકફાનિલાન્ ॥
આમવાતમુદાવર્તે વિષઞ્ચ મદમુદ્ધતમ્ ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

સુશ્રુત—

૧ પકાશયગતે વિષે--વિરેચનં સમર્પિષ્કં તત્રોક્તં નીલિનીફલમ્ ॥

ક. ૧-૪૩

શોઢલ—

૨ ક્ષયે--ગોક્ષીરમુક્તં પ્રશમાય તસ્ય સ્યાન્નીલિનીમૂલમથામયસ્ય ॥
૩ કૃમિદન્તે--નીલી ધાર્ત્રી સ્નુહી ચિમ્બી હેમક્ષીરી ચ પંચમી ।
આસામન્યતમાન્મૂલં ધારણાન્કૃમિદન્તજિત્ ॥

રાજમાર્તઙ્ડ--

૪ મળ્ડલીવિષે--તન્દુલજલેન પિષ્ઠં નીલિન્યા મૂલમાશુ નાશયતિ । પાનેન
મળ્ડલીવિષં ॥

વૈદ્યમનોરમા--

૫ મૂત્રકૃચ્છ્રે--મૂત્રકૃચ્છ્રં જયેત્ પીતા ક્ષીરેણ શિશ્વરીશિફા ।
અજાક્ષીરેણ સંપિપ્ય પીતા નીલીજટા તથા ॥

૬ વિસર્પે-- પ્રાતઃ પયસા પીતા લિષ્ઠા ચ વિસર્પકં જયેન્નીલી ।
તત્ક્ષીરં ચ તથાડમ્યાચ્છુમ્બાનિશુમ્ભૌ યથા દુર્ગા ॥

વર્ણન--ગળીના છોડવા ચોમાસે આપોઆપ ઘણા કુટી નીકળે છે. તે
૨ થી ૪ કે ૬ ફીટ ઉંચા વધે છે. એમાં ચોતરફ પાતળી, લાંબી પસરાતી,
ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. આથી આના છોડવા મથાળે છત્રાકાર લાગે છે.
શાખાઓ કોઈવાર છોડના નીચેના ભાગમાં કાંટા જેવી થઇ ગયેલી હોય છે.
પાન લાંબાં, ઘેરાલીલા રંગનાં કે કાળાશ લેતા રંગનાં, આંતરે આવેલાં હોય છે.
તેનો આકાર શરયુખાના પાનના જેવો હોય છે. પુલ રતાશ લેતા પીળા
રંગનાં અને શીંગો ઝીણી, લાંબી, સીધી કે વખતે જરા અંકર વળતી હોય છે.
આ આખા છોડવા ઉપર ઘોળા રૂપેરી ચળકતા વાળની ઘણી આછી ફવાંટી હોય છે.

વૈદ્યકમાં ગળીનો ઉપયોગ

- સુશ્રુત— ૧ પક્ષાશયમાં ગએલા વિષમાં-ગળીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ ઘી સાથે આપ્યાથી, રેચ થઇને ઝેર નીકળી જાય છે. ક-૧—૪૩.
- શોઢલ-- ૨ ક્ષયમાં-ગળીના મૂળનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધ સાથે આપવું.
- ૩ દાંતમાં જતું પડયાં હોય તેમાં (પાયોરીયામાં)-ગળીનું મૂળ આપવાથી દાંતમાંના કૃમિ મરી જાય છે.
- રાજમાર્તંડ- ૪ સાપના ઝેરમાં-ગળીનું મૂળ ચોખાના ધોવણ સાથે ઘસીને પીવાથી સાપનું ઝેર ઉતરી જાય છે.
- વૈદ્યમનોરમા-૫ મૂત્રકૃચ્છમાં-ગળીનું મૂળ બકરીના દુધ સાથે ઘસીને પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ મટે છે.
- ૬ રતવામાં-સવારમાં ગળીના મૂળનું ચૂર્ણ દુધ સાથે પીવું અને ઘસીને રતવા ઉપર પણ ચોપડવું.

વક્તવ્ય—ચરકે વિરેચન દ્રવ્યોના લીસ્ટમાં ગળી ગણાવેલી છે (વિ-૮ ૧૫૮). સુશ્રુતે પણ ગળીનાં ફૂલ અષ્ઠભાગદર તરિકે ગણાવ્યાં છે (સૂ. ૩૯૪). ગળી વિગેરેનાં તેલને દુષ્ટત્રણોદાધન તરિકે સુશ્રુતે વર્ણવેલાં છે (સૂ. ૪૫-૧૨૪), તેમજ નીલિની વિગેરે સ્નેહો રેચક છે એમ કહેલું છે (ચિ. ૩૧-૫). વાળ કાળા કરવા માટેના જે કલપો સુશ્રુતમાં છે તેમાં ગળી પડેલી છે (ચિ. ૨૫-૨૮). ચરકે પણ ખાલિત્યમાં મહાનીલ તેલમાં ગળીનો ઉદ્વેષ કરેલો છે (ચિ. ૨૬ ૨૬૮). ચરકે ઉદરમાં ગળીનો ઠીક ઉપયોગ કરેલો છે જ્યારે સુશ્રુતમાં ઉદરના અધ્યાયમાં ગળીનો ઉદ્વેષ નથી. ઉન્માદ, અપસ્માર વિગેરેમાં ખીન સાથે, અમુક બનાવટોમાં ગળી છે, ચરકમાં શુદ્ધમના અધ્યાયમાં ' નીલિવાકં વૃત્તમ્ ' નો પાઠ છે.

અમરસિંહે ગળીનાં દશ નામો આપેલાં છે, તેમાં કૌતકિકા, તુલ્યા, દ્રોણી, દોલા, કાલા આટલાં નામ નવાં છે. કૌતકિકા શબ્દનું નિરૂપ્ત ' કૌતકં કયો અસ્તિ અસ્યા: '-અર્થાત્ પ્રથમ એનો બહોળો વેપાર થતો હશે તેથી જ તેનું આ નામ પડ્યું હશે. પ્રથમ હિંદુસ્થાનની ગળીનો રંગ દેશપરદેશ જતો હતો, હવે તેને બદલે જર્મન રંગો અહિંયાં આવવા લાગ્યા છે. ગળીનું વાવેતર, તેની જાતો, તેનો રંગ, તેની બનાવટ વિગેરે વિષે જે વાંચવા ઇચ્છતા હોય તેમને Watt's Economic Dictionary Vol. IV. p. 357 to 469. વાંચી જવા ભલામણ છે.

Actions and Uses—Plant stimulant, alterative, and purgative: used in enlargement of the liver and spleen, dropsy, affections of the lungs and kidneys, whooping cough and palpitation of the heart. Indigo is given in epilepsy and erysipelas and also in amenorrhœa. The natives apply indigo to the navel with castor-oil in constipation, also to the pubes and hypogastrium in relieving retention of urine. A poultice of the plant is used to relieve hæmorrhoids. Indigo is a soothing application to burns and scalds, and the juice of the leaves is used as a poultice externally and given internally as a prophylactic against bites of venomous animals and hydrophobia.

(R. N. Khory II. 215-16)

The plant has a great repute in some parts of India as a prophylactic against hydrophobia so much so as to be known among the natives as the 'dogbite shrub.' A wineglassful of the juice of the leaves is administered in the morning without milk for 3 days, to those who have been bitten by dogs supposed to be mad. People who have taken it inform us that beyond slight headache no disagreeable effect is produced, but that when a larger dose has been given it has proved purgative. In addition to the internal administration the expressed leaves are each day applied to the bitten part as a poultice. For Roth's observations on the use of indigo in epilepsy and other spasmodic affections, see "Brit. and For. Med. Rev. July 1836 p. 244."

ભાવાર્થ—ગળીનો છોડ ઉષ્ણ, રસાયન, રચક છે; યકૃત્પ્લીહવૃદ્ધિ, શોથ, ફેફસાં અને મૂત્રપિંડોનાં દરદોમાં, કુકડીયા ખાંસીમાં અને હૃદયના ધબકારામાં વપરાય છે. અપરમાર, રતવા અને નષ્ટાર્તવમાં ગળી વપરાય છે. આડાની કબ-જીયાતમાં અહીંના વતનીઓ ગળીના મૂળનો ઘસારો અને દીવેલ ડૂંટી ઉપર ચોપડે છે. પેસાળ અંધ થયો હોય તો પેદુ ઉપર લગાવે છે. અર્શમાંથી લોહી પડતું હોય તેમાં ગળીની પોટીશ ખાંધવામાં આવે છે. દાહ અને બળતરા ઉપર ગળીનો પ્રલેપ ઠડો છે. ઝેર ઉપર અને હડકવામાં ગળીના પાનનો રસ આપવામાં આવે છે.

(ખેરી. ભા. ૨. પા. ૨૧૫-૧૬)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૧૯૫; રૂ. નિ. પા. ૧૦૯; N. p. 79; Watt. IV. p. 387; Indi. Medi. Plants p. 411.

૧૦૬ ઝીલ-ઝીલડી

N. O. Leguminosæ.

નામો—સિલ્હ: (સંસ્કૃત); ઝીલ, ઝીલડી (ગુજરાતી); મુરકુટ, ઝિલ્લ (મરાઠી); ઝીલ (હિંદી); Indigofera paucifolia—ઇન્ડીગોફેરા પૌચ્છીફા-લીયા (લેટીન).

ગુણા:— સિલ્હો વાતામ્બકં હન્તિ શીતવીર્યોઽગ્નિદાપિનઃ ॥

શોદલ:

વર્ણન—ઝીલના છોડવા ૩ થી ૬ ફીટ ઉંચા થાય છે. બનતાં સુધી કઠણ જમીનમાં તે સારા થાય છે. એના છોડવામાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે; તેમાં નીચેથી ઉપર તરફ શાખાઓ અનુક્રમે નાની નાની થતી જાય છે. આથી આ છોડને દેખાવ સુંદર જણાય છે. શાખાઓ રાતા રંગની હોય છે. એક વખત આ છોડ જેણે જેથો હોય તે આ શાખાઓને લીધે કદાપિ ભૂતી શકતો નથી. લાલ શાખાઓ અને પાંદડાં ફીક્કાં ધોળાશ લેતા રંગનાં—આ એની ખાસ નિશાની છે. મૂળ ખૂબ જ ઉંડાં ખેડેલાં હોય છે. પૌચ્છી જમીનમાં મૂળ વધારે ઉંડાં ગયેલાં જણાય છે. મૂળની વાસ ઉઘ અને સ્વાદ સહેજ કડવાશ લેતો તુરે જણાય છે. પાન આંતરે આવેલાં—નાનાં હોય છે. પુલ રાતા ગુલાબી કે સિંદુરી રંગનાં, નાનાં, પતંગીયા જેવા આકારનાં હોય છે. શીંગો (ફલ) નાની આવે છે.

ઉપયોગ—“ ઝીલનું મૂળ દુધમાં ઉકાળી રેચ માટે વપરાય છે એમ બૉટ સાહેબ લખે છે. પારાની ક્વા આધારી મ્હોંઢામાંથી લાળ ગહેતી હોય તો ઝીલના છોડવાના કાઢાના ફાગળા કરવામાં આવે છે. તેથી મોંઢાની ગરમી દૂર થાય છે. મોંઢું પાકયું હોય તો ઝીલનાં પાન ચાવવાથી મટી જાય છે. ઝખમ રૂઝાવવા માટે ઝીલનાં પાન ચાવીને ઝખમ ઉપર લગાવવામાં આવે છે. ઝીલનાં પાન વાટીને ઢોર અને ઘોડાઓનાં ભાંઠાં ઉપર રૂઝ લાવવા માટે ખાંધવામાં આવે છે. ઝીલનાં પાનને અને મેંદીનાં પાનને સુકાવી તેની બારીક ભૂકી કરી, ધોળા વાળને કલપ ચઢાવવા માટે તેને ઘણા લોકો વાપરે છે. ઝીલનાં પાનનો રસ, સાકર નાખીને સંઘડેણી ઉપર અપાય છે. ઝીલનાં પાનનો રસ જરા ગરમ કરી તેલ સાથે મેલવી કાન પાકયો હોય તો તેમાં તેનાં ટીપાં નંખાય છે. ઝીલનાં પાન પાણીમાં ઉકાળી પેડુ ઉપર ખાંધવાથી પેશાબ ન છુટતો હોય તો છુટે છે. ઝીલનાં સુકાં પાનની ભૂકી ગોળમાં ગોળી કરી ઉધરસ અને ઢમ ઉપર અપાય છે. ઝીલનાં બીજ, ગળીનાં બીજની માફક (તેમાં ઘણું નાઇટ્રોજન હોવાથી) ઘણાં પૌષ્ટિક ગણાય છે. છપ્પનીયા ફુકાળમાં ગરીબ લોકો તે ખાતા હતા,

“ ઘેટાં, બકરાં, ઉંટ, ગાય, બળદ વિગેરે ઉનાળાની રૂતુમાં આ છોડ ઉપર શુભરાત ચલાવે છે. છાપ્પનીયા કાળમાં આ છોડને કાપી, ઝીણા ઝીણા ટુકડા કરી, તેને ધોકાવતી છુદીને પોતાનાં ઘેરને ખવડાવતા હતા.

“ રેચી જમીનને વધારે ફળદ્રુપ કરવા માટે ઝીલના પાનનું ખાતર દેવામાં આવે છે. જે જમીનમાં ઝીલના છોડવા ઉગે છે તે જમીન ઘણી સુધરે છે. કાંપવાળી જમીન સૂર્યના તાપથી સૂકાઈ તેમાં ઉંડા ચીરાઓ પડે છે, તે ઝીલના છોડવાઓ એવી જમીનમાં ઉગાડવાથી જમીન ઉપર છાંયડો રાખી, ફાટી જતી જમીનનો અચાવ કરે છે. ”

વધુ રસિક વર્ણન વાંચવું હોય તો જુઓ “ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ” પાનું ૧૬૨.

મુ. જયકૃષ્ણભાઈએ ઝીલનાં પાન આપીને ધાસ મટાડેલો છે એવું તેઓ-શ્રીએ મહેને કહેલું હતું. એનાં પાનનું ખારીક ચૂર્ણ હમેશાં ઠંડા પાણી સાથે ખાવાથી દમ મટે છે. અનુભવ કરવા જેવો છે.

ઝીલનું દાંતણુ કરવાથી ઘણા રોગો મટે છે એમ બાવિક માણસોનું કહેવું છે. કહેવત પણ છે કે—“ દાંતણુ કરે ઝીલનું, તો દરદ જાય દીલનું. ”

Uses—It is considered an antidote to poisons of all kinds. The root boiled in milk is used as a purgative, and a decoction of the stem as a gargle in mercurial salivation.

(Watt.)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૧૯૦; રૂ. નિ. પા. ૫૮૬; N. p. 79; Watt IV p. 386; Indi. Medi. Plants p. 410.

૧૦૭ બાબચી

N. o. Leguminosæ

નામો—બાકુચી, સોમરાજી, અવલ્ગુજા, ચંદ્રલેખા (સંસ્કૃત); બાબચી (શુભરાતી); બાબચિ (મરાઠી); બકુચી (હિંદી); હાકુચય, સોમરાજ (બંગાલી); Purple Fleabane (અંગ્રેજી); Psoralea Corylifolia—સૌરેલીયા કેરીલી-ફેલીયા (લેટીન).

પરિચય—ક્ષુપો બાકુચિકાયાશ્ચ ગોવારિસદશો ભવેત્ ।

કૃષ્ણપુષ્પો ગુચ્છફલો દુર્ગંધો કૃષ્ણબીજકઃ ॥

શિવદત્ત:

गुणाः— बाकुची शीतला तिक्ता श्लेष्मकुष्ठकृमीन् जयेत् ।
रसायनी च कुष्ठघ्नी मेधाग्निबलवर्द्धनी ॥

॥ घ. नि. ॥

बाकुची कटुतिक्तोष्णा कृमिकुष्ठकफापहा ।
त्वग्दोषविषकण्डूतिखर्जुप्रशमनी च सा ॥

॥ श. नि. ॥

बाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायना ।
विष्टंभहृदिमा रुच्या सरा श्लेष्मान्नपित्तनुत् ॥
तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु ।
केश्यं त्वच्यं वमिश्रामकासशोथाऽऽमपाण्डुनुत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक— १ प्रवाहिकायाम्—आमे परिणते यस्तु विबन्धमतिसार्यते ।
सशूलपिच्छमलपालं बहुशः सप्रवाहिकम् । तं....शाकेन
अवल्गुजस्य वा । दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत् ॥

चि. अ १०

वाग्भट— २ श्वित्रे—कुडवोऽवल्गुजबीजात् हरितालचतुर्थभागसंमिश्रः
गवां मूत्रेण पिष्टः सवर्णकरणं श्वित्रे ॥

चि. २०

३ कुष्ठे—तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिः यः सोमराजी नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां स सोमराजी वपुषातिशेते ॥

चि. अ. ३९

बंगसेन—४ श्वित्रे—खदिरामलककपायं बाकुचीबीजान्वितं पिबेन्नित्यम् ।
शंखेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं हन्तीह तच्छाघ्रिम् ॥

५ कृमिदन्तरुजि—बीजपूरकमूलस्य बाकुचीनां तथैव च ।
भागाभ्यान्तु समं कृत्वा पिष्ट्वा वर्तिन्तु कारयेत् ॥
एषा रदस्थवर्तिस्तु दन्तैर्दन्तैर्निपीडयेत् ।
मद्योऽवस्थितमात्रा तु कृमिदन्तरुजापहा ॥

६ बाधिर्ये—मुसलीबाकुचीचूर्णं खादेद्बाधिर्यशान्तये ॥

દ્રવ્— ૭ કુષ્ઠે—વર્મસેવી કટુષ્ણેન વારિણા વાકુચીં પિષેત્ ।

ક્ષીરમોજી ત્રિસપ્તાહાત્ કુષ્ઠરોગાન્તપ્રમુચ્યતે ॥

વૈદ્યમનોરમા-૮ વ્રણશોણિતવારણાર્થમ્—.....મોમરાજ્યાશ્ચ પલ્લવૈઃ ।

વન્નાતિ વન્ધનં ક્ષુણ્ણૈર્વ્રણે શોણિતનિઃસૃતિમ્ ॥

રાજમાર્તણ્ડ-૯ દદ્રુકુષ્ઠે—માર્ગં તિજાનાં સહ સોમરાજ્યા ભાગદ્વયેન પ્રતિવાસરં ચઃ ।

અશ્નાતિ તસ્ય દ્રુતમદ્વિગ્નદદ્રુશ્ચિરપ્રસ્તદાઽપિ વિનાશમેતિ ॥

૧૦ શ્વિત્રે—તૂર્ણેન માળ્ડમુપલિપ્ત્ય શશાઙ્કારાજ્યાઃ

તત્ર સ્થિતેન પયસા દધિ સંવિદધ્યાત્ ।

સ્નેહં તદ્દીયમસકૃન્મધુનોપયુજ્ય

શ્વિત્રં નરો જયતિ તન્મથિતાનુપાનાત્ ॥

શોઢલ— ૧૧ શ્લીપદે—શ્લીપદં નશ્યતિ સિપ્રં સોમરાજીજલેન વા ॥

વર્ણન—ખાખચીના છોડવા ચોમાસે ઢગી નીકળે છે. તે ૨ થી ૪ ફીટ ઊંચા થાય છે. તેની શાખાઓ મજબુત, બહુધા સીધી અને ઊંચી ચઢતી હોય છે. એનાં પાન ઘણાં ચળકતાં અને કચલીવાળાં હોય છે તેના ઉપર કાળાં છાંટણાં આવેલાં હોય છે. પાન ઘણું કરી ગુવારના પાનના જેવાં, આંતરે આવેલાં હોય છે અને સપાટી ઉપર રહેજસાજ રૂછાળ આવેલી હોય છે. પાનની ડીંટડીના થડમાં બે ઉપપાન આવેલાં હોય છે. કુલ પ્રીક્ષાં કે ઘેરા બા'બુડા રંગનાં હોય છે. શીંગ કેરીના આકારની એક બીજવાળી હોય છે. વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવી જમીનમાં આ છોડ થાય છે.

વૈદ્યકમાં ખાખચીનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ કાચો ઝાડો થતો હોય તો—ખાખચીનાં પાનનું શાક ફઢી અને ખાટા લીંબુના રસમાં પકવીને, વધારે તેલ સાથે દરદીને ખાવા આપવું. ચિ. અ. ૧૦

વાગ્બટ— ૨ સફેદ કોઢમાં—ખાખચીનાં બીજ તો. ૧૬ અને ૪ તોલા હરિતાલ આ બન્નેને ગાયના મૂત્ર સાથે ખૂબ લસોટવાં. પછી સફેદ કોઢ ઉપર તે ચોપડવાથી કોઢનો રંગ બદલાઈ બીય છે. ચિ. ૨૦

૩ કુષ્ઠમાં—ખાખચીનું ચૂર્ણ અને તેટલાજ વજનમાં કાળા તલ બન્નેને હંમેશાં સવાર સાંજ, એક વર્ષ સુધી, ઠંડા પાણી

સાથે ફાકવાં. ગમે તેલું કુષ્ઠ હશે તો તે પણ નાશ પામશે અને ચંદ્રની કાંતિ જેવી કાંતિ થશે. ચિ. અ. ૩૬.

અંગસેન— ૪ સફેદ કોઢમાં—આકુચીનાં બીજનું ચૂર્ણ ખેર અને આંખ-
ળાંના કવાથ સાથે હમેશાં પીવાથી ચંદ્રના જેવું સુંદર શરીર
થઈ જાય છે.

૫ દાંતમાં જીવ પડ્યા હોય અને વેદના થતી હોય તો—
બીજેરાનાં તેમજ આકુચીનાં મૂલ સમાન ભાગે લેવાં. બન્નેને
ખારીક વાટી નાખવાં અને પાણીમાં ઘુટીને વાટ બનાવી લેવી.
આ વાટને દાંતોવડે દાખવી. આથી કૃમિદાંતરૂબ મટે છે.

૬ બહેરાપણામાં—મુસલ્લી અને આખચીનું ચૂર્ણ હમેશાં
ખાવું. બહેરાશ મટે છે.

શૂદ્ધ— ૭ કુષ્ઠમાં—હમેશાં તાપમાં રહીને એકલા દુધ ઉપર જ
રહેનાર માણસ ગરમ પાણી સાથે ખાખચી પીવે તો ૩
અઠવાડીઆમાં તો તે કુષ્ઠ રોગથી મુક્ત થઈ જાય છે.

વૈદ્યમનોરમા-૮ ધામાંથી લોહી વહેતું અટકાવવા માટે—આખચીનાં
પાનની લુગદી ખાંધી દેવી.

રાજમાર્તંડ— ૯ દાદરમાં—૧ તોલો ખાખચી અને ૦ાં તોલો કાળા તલ-હ-
મેશાં નિયમસર ખાવાથી પગે થયેલી દાદર-ગમે તેટલી
જુની હોય તો પણ-મટે છે.

૧૦ સફેદ કોઢમાં—આખચીના ચૂર્ણને એક માટીના વાસણમાં
ચોપડી દેવું. તેજ વાસણમાં દુધ ભરીને ઢહી બનાવવું. તે
ઢહીમાંથી ઘી કાઢી લેવું. તે ઘી મધ સાથે થોડો વખત
ખાવાથી સફેદ કોઢ મટે છે.

શોઢલ— ૧૧ હાથીપગામાં—ખાખચીનો રસ ચોપડવાથી અથવા ખાખચીના
કવાથથી તે દરદવાળો ભાગ સેવન કરવાથી હાથીપગ મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકની દર્શનાનિમાં આકુચીનો ઉલ્લેખ નથી. તિક્તારકંઘમાં
તેની ગણતરી છે. હરસમાં સોમરાજીનું શાક ખાવાનું કહેલું છે. વિપ્વની ચ
સોમરાજી વિપાચિતા-અર્થાત્ ખાખચીની રાખડી વિપ્વની ગણાવેલી છે. (સૂ.-૨-૨૨)
ધુપેલ તેલમાં બેસાં ખાખચી નાખે છે. ખાલિત્યમાં મહાનીલ તેલમાં પણ ખાખચી
નાખેલી જણાય છે (ચિ. ૨૬-૨૬૮).

સુશ્રુતે અવલગુજઃ કટુઃ પાકે તિક્તઃ પિત્તકફાપહઃ (સૂ. ૪૬-૨૫૬) કહેલું છે. કટુવર્ગમાં તેની ગણતરી છે. મેઘાયુષ્કામીય અધ્યાયમાં બાબચીનો સુંકર કદપ આપેલો છે. લંબાણ ભયથી તે અહીં નથી ઉતાર્યો. જુઝાસુઓએ સુશ્રુતમાંથી તે વાંચી લેવો (ચિ. ૨૮-૩). કપોતવંકા અને અવદશુજના રનેહોને શર્કરા અશ્મરીમાં ઉપયોગી જણાવેલા છે (ચિ. ૩૧-૫). વિષમાં બાબચીનાં બીજ ઉપયોગી ગણાવ્યાં છે (ક. ૫-૮૪).

વાગ્ભટે....અવલગુજં । નાવનાંજનપાનેષુ યોજયેત વિપશાંતયે (સ. ૯-૨૫) કહ્યું છે. રસાયન તરિકે બાકુચીના ઘણા પ્રયોગો આવેલા છે.

Constituents—The seed contains resins, an alkaloid known as vermonine, an oil and ash 7 p. c. free from manganese. According to the Pharmacopœia of India, the ordinary dose of the bruised seed as an anthelmintic, administered in electuary with honey is about one and a half drachm given in two equal doses at the interval of a few hours, and followed by an aperient; the worms are generally expelled in lifeless state. Dr. E. Ross speaks favourably of an infusion of the powdered seeds (in doses of from 10 to 30 grains) as a good and certain anthelmintic for ascariades. Dr. Gibson as the result of personal experience regards them as a valuable tonic and stomachic in doses of 20 to 25 grs; diuretic properties are also assigned to them.

Dymock Vol II p. 242.

ભાવાર્થ—ઈન્ડીયન ફાર્માકોપીયાના મત પ્રમાણે ૧૧ ગ્રામ બાબચીનું ચૂર્ણ કૃમિધન તરિકે સાફ કામ કરે છે. ૧૧ ગ્રામ બે વખત થઈને આપવાનું છે. ઉપરથી મૃદુરચક ઠવા આપવી. બધા કૃમિ મરેલા બહાર નીકળી જશે. ડૉ. ઈ. રૉસ ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન બાબચીચૂર્ણના ક્વાથને ‘ અસ્કેરીડ્ઝ ’ નામના કૃમિને મારનાર તરિકે બહાર કરે છે. ડૉ. ગીબ્સન પોતાની જાતના અનુભવથી બહાર કરે છે કે ૨૦ થી ૨૫ ગ્રેનની માત્રામાં બાબચી બદ્ય, પાચક અને મૂત્રલ અસર ઉપજાવનારી છે.

ડીમક. ભા. ૨. પા. ૨૪૨.

ઉદ્દેશ—વ. શા. પા ૧૬૮; રૂ. નિ. પા ૭૬; N. p. 80; Watt IV part I p. 353; Indi. Medi. Plants p. 413.

१०८ शरपंथो

N. o. Leguminosae

नाभो—शरपुंख, प्लीहारि (संस्कृत); शरपंथो (शुब्जशती); जील (पंथ-
मंडाल); शीरपंथा, छटाटी (भराडी); सरपोंथा (डिंदी); अननील, शरपुंथ
(अंगाली); Purple tephrosia- परपल टेफ्रोसीया (अत्रेल); Tephrosia
purpurea—टेफ्रोसीया परप्युरीया (खेटीन).

परिचय— नीलिकाकृतिपत्रा च प्रसिद्धा भूमिमण्डले ।
शिबीफला रक्तपुष्पा नीलवर्णा महौषधी ।
शरपुंखेति विख्याता श्वेतपुष्पा कचिद्भवेत् ॥
तस्याः पत्रं यदाकृष्य गृह्यते त्रोटयते करात् ।
तत्पत्रं जायते साक्षात् ऊर्ध्वं सच्छरपुंखवत् ॥
इयमास्ते परीक्षाभ्याः औषधेः दिव्यतेजसः ॥

॥ शिबदत्तः ॥

गुणाः— शरपुंखाः कटूष्णाश्च कृमिवातरुजापहाः
श्वेता त्वाशु गुणाब्वास्यात् प्रशस्ता च रसायने ॥
कण्टपुंखा कटूष्णा च कृमिशूलविनाशनी ॥

रा. नि.

शरपुंखो यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहः ।
तिक्तः कषायः कासास्त्रिंशसज्वरहरो लघुः ॥

भा. प्र.

वातं कफोदरं व्यङ्गं गलत्कुष्ठं च नाशयेत् ॥

नि. रा.

शरपुंखाजटाधूमपानात् कामः पलायते ॥

॥ वैद्यामृत ॥

भा. चक्रकाश— १ गुल्मे—शरपुंखस्य लवणं पथ्याचूर्णं समं द्वयम् ।
शाणप्रमाणमश्नीयात् चूर्णं गुल्मगदापहम् ॥

वारधट— २ अपचीविषकृमिषु—शरपुंखोद्भवं मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
नस्यालेपाच्च दुष्टारुरपचीविषजन्तुजित् ॥ उ. अ. ३०.

૩ આશુવિષે—તક્રેણ શરપુંઆયાઃ બીજં સંચૂર્ણં વા પિબેત્ ॥

૩. ૨૮.

શોઢલ—

૪ વ્રણરોપણે—મધુયુક્તા શરપુંઆ સર્વવ્રણરોપણી કથિતા ॥

૫ શસ્ત્રક્ષતે—શસ્ત્રક્ષતે દશનચર્વિતવાણપુંઆમૂલોદ્ભવં વિનિદધીત રસં પ્રયત્નાત્ ॥

૬ મૂઢગર્ભે—મૂલેન વા ચિકુરમધ્યગતેન વાણપુંઆદ્ભવેન સુખમેઃ ભવેત્પ્રસૂતિઃ ॥

૭ કાસે—મૂલેન શરપુંઆયાઃ ધૂમઃ કાસહરઃ પરઃ ॥

૮ પ્લીહોદરે—શરપુંઆયાઃ કલ્કઃ તક્રેણ નિષેવિતો યથાગ્નિબલમ્ ।
યદિ ન જયતિ પ્લીહાનં શૈલોઽપિ તદા જલે પ્લવતે ॥

વૈધમનોરમા—

૯ કૃમિપાતનાર્થમ્—જટરોપરિ પરિલિપ્તં શરપુંઆ પાતયેદ્ધિ કૃમીન્ ।

૫૪. ૨૭.

૧૦ મૂઢગર્ભભયનિવારણાર્થમ્—સ્વરસેનેપુપુંઆયાઃ કૃતાન્મધુકરસ્ વા । નસ્યાન્ન સ્યાદ્વ્યં સ્ત્રીણાં મૂઢગર્ભસમુદ્ભવમ્ ॥

૧૧ દન્તરોગે—વાણપુંઆશિષા ક્ષુણ્ણા દન્તમૂલે શ્રિતા જયેત્ । દન્ત રોગાંસ્તુ યાવત્ પ્રાગ્દન્તધાવનમન્વહમ્ ॥

૧૨ શુક્રસ્તંભનપ્રયોગઃ—સિતેપુપુંઆકામૂલં કેવલં વદને ધૃતમ્ ।
તુષામ્બુપિષ્ટં લિપ્તં ચ શુક્રં સંસ્તમ્ભયેત્ રતૌ ॥

રાજમાર્તણ્ડ—

૧૩ પ્લીહવૃદ્ધૌ—યા વિશાલવિટપા શરપુંઆમૂલમાત્મદશનૈઃ મુહુરસ્યા ચર્વિતં નિગિરિતં વિનિહન્તિ પ્લીહવૃદ્ધિમકટોરભુજશ્ચ ॥

વર્ણન—શરપુંઆના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઢળી નીકળે છે, કેટલેક ઠેકાણે તે બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. આનાં પાન એક વખત જેણે જોયાં હોય તે આને જાણ્યે જ જૂલે. પાનને મથાળેથી તોડતાં બાણનું પીંછું હોય છે એવો આકાર થઈને તે તૂટે છે. આથી જ આનું નામ ‘શરપુંઆ’ પડ્યું છે.

સફેદ અને રાતા આવા બે ભેદો પ્રખ્યાત છે,

વેદ્યકર્માં શરપ'ખાનો ઉપયોગ.

ભાવપ્રકાશ— ૧ ગુદમમાં-શરપુખાના આખા છોડના નાના કડકા કરી તેને સૂકાવી એક હાંડલીમાં ભરી, હાંડલીનું મોઢું કપડમટ્ટીથી બંધ કરી, તે હાંડલીને ચૂલા ઉપર ચઢાવવી. આવી રીતે તૈયાર થયેલી નિર્ધૂમ ભસ્મને હાંડલી ઠંડી પડે ત્યારે કાઢી લઈ તેમાં આઠ ઘણું પાણી નાખી, સારી રીતે ડોઈ નાખી એક જાડા કપડામાં તે પાણીને ગાળવું. જે પાણી નીચે પડે તેને ઠરવા દેવું. નીચે જે સફેદ પદાર્થ ખાજે તે લઈ લેવો. આનું નામ 'શરપુખાલવણુ.' આ લવણુ અને હરડેની છાલનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે ખાવું-ગુદમનો નાશ કરનાર છે.

વાગભટ— ૨ અપચી, વિષ, કૃમિ વિગેરેમાં-શરપુખાના મૂળને ચોખાના ધોવણુમાં વાટીને તેનો નરચ અને લેપ તરિકે ઉપયોગ કરવાથી અપચી, વિષ, કૃમિ વિગેરે મટે છે. ઉ-૩૦.

૩ ઉંદર (ઝેરી)ના ઝેરમાં-શરપુખાનાં બીજનું ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવાથી ઝેરી ઉંદરનું ઝેર નાશ પામે છે. ઉ. ૨૮

શોઢલ— ૪ વ્રણ રૂઝાવવા માટે-શરપુખાનાં મૂળને પાણીમાં ઘસી, મધ નાખી વ્રણમાં પૂરવાથી વ્રણ રૂઝાઈ જાય છે.

૫ શસ્ત્ર વાગવાથી ઘા થયો હોય તેમાં-શરપુખાના મૂળને ઢાંતે ચાવીને તે ઘામાં ભરી દેવું.

૬ મૂઢગભંમાં-ચોટલામાં શરપ'ખાનું મૂળ રાખી મૂકવાથી પ્રસૂતિ સુખેથી થાય છે. આડું આવવાની બીક રહે નહિ.

૭ ખાંસીમાં-શરપુખાના મૂળનો ધુમાડો લેવાથી ખાંસી મટે છે.

૮ પ્લીહોદરમાં-શરપ'ખાના મૂળનું ખારીક ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવાથી ગમે તેવી ભયંકર બરણ મટી જાય છે.

વેદ્યમનોરમા- ૯ કૃમિ પાડવા માટે-પેટ ઉપર શરપુખાનું મૂળ ચોપડવાથી કૃમિ પડી જાય છે.

૧૦ આડું આવવાનો ભય ન રહે એટલા માટે-શરપુખાના મૂળના રસનું નરચ આપવું. મૂઢ ગભંનો ભય દૂર થઈ જાય છે.

૧૧ દાંતના રોગોમાં-શરપુખાનાં મૂળ છુંદીને દાંત દુઃખતા હોય ત્યાં રાખવાથી દાંતના રોગો મટે છે.

૧૨ સંભોગ વખતે વીર્યનું સ્તંભન થાય એટલા માટે- ઘોળા શરપુખાનું મૂળ મોંમાં રાખવું અને તેજ મૂળ ચોખાના ઘોવણ સાથે વાટીને ઉપરથી ઉપર ચોપડી દેવું. સંભોગ વખતે આનંદ આવે છે.

રાજમાર્તીડ-૧૩ ખરોળ વધી હોય તો-શરપુખાના મોટા છોડનું મૂળીયું ચાવી ચાવીને તેનો રસ ગળી જવો. ખરોળ વધેલી નરમે પડે છે. કઠોર ખાવાં નહિ.

વક્તવ્ય--ચરકમાં શરપુખાનો ઉલ્લેખ જ નથી. સુશ્રુતમાં દ્રક્ત એક જ વખત અલકવિષમાં ધંતુરાનો જે પ્રયોગ છે તે સાથે શરપુખાના મૂળનો ઉલ્લેખ છે (ક. ૭-૫૩). વાઝલટને શરપુખાનો પ્રયોગ પહેલવહેલા અજમાવી જોવાનું માન મળે તેમ છે. ધન્વંતરિનિર્ઘટ્ટમાં શરપુખાના ગુણ આપેલા નથી. શરપુખાની વિષમ્ન શક્તિનો ઉલ્લેખ સુશ્રુત સિવાય કોઈ પણ ગ્રંથકારે કરેલો જોવામાં આવતો નથી.

Actions and Uses—Alterative, tonic and diuretic; used in cough, derangements of liver, spleen and kidneys. As a diuretic it is given with black pepper in gonorrhœa; in bleeding piles it is administered with cannabis indica leaves. An infusion of it is given in fevers. The juice of the leaves is used over swollen hands and feet and also over swelling and puffness of the face. Decoction is given in dyspepsia and tympanitis.

Khory Vol. II p. 232.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૨૦૧; રૂ. નિ. પા. ૫૭૦; N. p. 80; Watt VI part IV p. 14; Indi. Medi. Plants p. 415.

૧૦૯ અગથીયો

N. O. Leguminosæ.

નામો—અગસ્તિ; મુનિદ્રુમ; દીર્ઘશિવી, વક્રપુષ્પી (સંસ્કૃત); અગથીયો (ગુજરાતી), અગસ્તા (મરાઠી); હતિયા (હિંદુસ્તાની); લાન્ ફલાવર્ડ અંગેટી (અંગ્રેજી); *Sesbania Grandiflora*—સેસ્બેનીયા ગ્રાન્ડીફ્લોરા (લેટીન).

परिचय—

सिद्धोऽगस्तिः पंक्तिपत्रो मृदुशिर्षा महारुहः ।
अगस्त्यस्योदयं यावत् सपुष्प इव दृश्यते ॥

॥ शिबदत्तः ॥

गुणाः—

अगस्तिः पित्तकफजिञ्चातुर्थिकहरो हिमः ।
रूक्षो वातकरस्तिक्तः प्रतिश्यायनिवारणः ॥
तत्पुष्पं पीनसश्लेष्मापित्तनक्ताध्यनाशनम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

मुनिवृक्षदलं लूताव्रणविध्वंसि श्लेष्मनुत् ।
तत्पुष्पं वातलं तिक्तं कषायं कटुपाकि च ॥
क्षयकासहरं चैव पित्तश्लेष्मापकर्षणम् ।
चातुर्थिकज्वरहरं नावनेनोपयोजितम् ॥

॥ शोढलः ॥

अगस्तिपत्रं कटुकं सतिक्तं गुरु कृमिघ्नं विशदं ज्वरघ्नम् ।
कंडूहरं शोणितपित्तहारि स्यात्सूक्ष्ममुष्णं मधुरं विषघ्नम् ॥
मुष्वादु तिक्तं कफहृद्भि रूक्षं शूलप्रिहापांडुगरामयघ्नं ।
शोषं च गुल्मं च गिहंत्यगस्त्यफलं नितांतं प्रकरोति पित्तं ॥

मुनिशिर्षि सरा प्रोक्ता बुद्धिदा रुचिदा लघुः ।
पाककाले तु मधुरा तिक्ता चैव स्मृतिप्रदा ॥
त्रिदोषशूलकफहृत् पांडुरोगविषापनुत् ।
शोषगुल्महरा प्रोक्ता सा पक्वा रूक्षपित्तला ॥

॥ नि. २ ॥

आगस्त्यं (शाकं) नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते ॥

सुश्रुत सू. ४६-२८२.

वाग्भट—

१ निशान्ध्ये अगस्तिपत्रम्—भृष्टं घृतं कुंभयोनेः पत्रं पाने च
पूजितम् । उ. १३-७९

हारीत—

२ अपस्मारे अगस्तिपत्रम्—अगस्तिपत्रं मरिचं मूत्रेण परिपेषि-
तम् । नस्ये शस्तं अपस्मारे हन्ति शीघ्रं नरस्य तु ॥ बि. १९

૧ વાલાનામપસ્મારે અગસ્તિપત્રમ્—રસં ચાગસ્તિપત્રસ્ય મરિચૈઃ
પ્રતિયોજિતં । एतेन प्रतिसौख्यं स्यात्....॥ ચિ. ૪૩.

ભાવપ્રકાશ— ૪ વાતરક્તે અગસ્તિપુષ્પમ્—અગસ્તિપુષ્પત્રર્ણેન માહિષં જનયેદદધિ ।
તદુત્પન્નવર્નીતેન દેહજં સ્ફુટનં જયેત્ ॥

વૃન્દ— ૫ ચાતુર્થિકજ્વરે—અગસ્તિપત્રસ્વરસેન નસ્યં નિહન્તિ ચાતુર્થિકમુ-
ગ્રરૂપમ્ ॥ જ્વરાધિકાર. ૨૩૮

વૈદ્યમનોરમા— ૬ શૂલે—નાગરશોભાઙ્ગજનયોઃ ક્ષાયઃ શૂલં વિનાશયેત્રિદિનાત્ ।
મુનિતરુવલ્લકક્ષાયસ્તદ્વત્ પટુરામઠપ્રતિવાપઃ ॥

વર્ણન—હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ખાજોમાં અગથીયાનાં ઝાડવાં થાય છે. નાગરવેલ તેના ક્યારામાં વાવે છે. રાજનિધંદુકાર ચાર જાતના અગથીયા ગણાવે છે. ઘોળા કુલનો, પીળા કુલનો, લાલ કુલનો અને કાળા પુલનો. આ ચાર જાતોમાંથી લાલ તો ફક્ત એકલી સફેદ અને દુર્ગંધિત લાલ દેખાય છે. એનાં પુલનું શાક સરસ અને છે. કઢીમાં પણ તે નખાય છે. તેની શીંગો સરગવાની શીંગો જેવી થાય છે. એનાં કુલ કેસુડાના કુલને મળતાં હોય છે. પાન કાળાંયા સરસને (શિરીષને) મળતાં હોય છે. અગસ્ત્યનો ઉદ્ધય હોય ત્યાં સુધીજ તે કુલ આવે છે, માટે એનાં નામો અગસ્ત્ય અને મુનિદ્રુમ પડેલાં છે. આ ઝાડ બહુ જ જલદીથી વધનારૂં પણ થોડા વર્ષ જીવનારૂં હોય છે. જ્યારે કુલ આવે છે ત્યારે આ ઝાડની શોભા જોવા જેવી હોય છે. નૈષધચરિતમાં શ્રીહર્ષે લખે છે:—

મુનિદ્રુમઃ કોરકિતઃ સિતદ્યુતિર્વનેઽમુનામન્યત સિંહિકામુતઃ ।

તમિલપક્ષત્રુટિકૂટમક્ષિતઃ કલાકલાપં કિલ વૈષવં વમન્ ॥

ઔષધાર્થં વ્યવહાર—પત્ર, પુષ્પ, શીંગ, છાલ.

વૈદ્યકમાં અગથીયાનો ઉપયોગ.

વાગ્ભટ— ૧ રતાંધળાપણામાં—અગથીયાનાં પાનમાં ઘી પકાવી લેવું
ઉ. ૧૩-૮૯

હારીત— ૨ ફેફરામાં—અગથીયાનાં પાન, મરી અને ગોમૂત્ર સાથે વાટીને
પછી તેનું નસ્ય આપવામાં આવે તો જલદીથી વાઈ (અપસ્માર)
મટે છે. ચિ. ૧૯

૩ ખાળકોના ફેફરામાં—અગથીયાના પાનનો રસ, મરી સાથે
આપવાથી સાફ થાય છે. ચિ. ૪૩

ભાવપ્રકાશ-—૪ વાતરક્ત (Gout) માં-અગથીયાના પુલના ચૂર્ણથી લેંસના હુધનું દહીં બનાવવું અને પછી તેમાંથી માખણ કાઢવું. પછી એ ચોપડવાથી ચામડી સરસ સ્વચ્છ થઈ જાય છે.

વૃંદ— પ ચોથીઆ તાવમાં-ગમે તેવા ભેરથી ચોથીઆ તાવ આવતો હોય તો પણ અગથીયાના પાનના રસનાં ટીપાંનું નસ્ય આપવાથી તે મટી જાય છે.

વૈદ્યમનોરમા-—૬ ચુંકમાં-અગથીયાના પાનનો કવાથ કે રસ, સીંધાલુણ અને હિંગ નાખીને આપવામાં આવે તો ગમે તેવી ચુંક મટી જાય છે.

વક્તવ્ય-—ફક્ત એકજ વખત સુશુતમાં અને એકજ વખત વાગભટમાં અગસ્તિનો ઉપયોગ દેખાય છે. નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે આટલા બધા ઉપયોગી આડ વિષે ચરકમાં એક પણ સ્થળે તેનો ઉલ્લેખ નથી. ધ-વન્તરીય નિઘંટુમાં પણ અગથીયાનો ઉપયોગ નથી જણાવેલો; ભાવપ્રકાશના નિઘંટુ પ્રકરણમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. રાજવલ્લભમાં અગથીયાના કુલના ગુણ વર્ણવેલા છે, પત્ર અને શીંગના નથી જણાવતા. ભાવપ્રકાશકાર એને રક્ષ અને વાતકર ગણાવે છે, જ્યારે નિઘંટુરત્નાકર તેની શીંગને રચક તરિકે ગણાવે છે.

હોકરોએ આ વૃક્ષ વિષે આજું લખેલું જણાતું નથી. ‘ આર્યભિષક ’ માં નીચે પ્રમાણે ઉપયોગો બતાવેલા છે:— “ છોકરે જન્મે ત્યારે શરીરમાં કફની અસર પ્રકટેલી હોય તો તેને અગથીયાના પાલાનો રસ બે ટીપાં કાઢી, તેમાં ચોઘણું મધ નાખી, તે મિશ્રણ આંગળીદ્વારા તે છોકરાના તાળવામાં પહોંચાડતાં જ સર્વ કફ નીકળી પડે છે, અને છોકરે હોંશિયાર થઈ જાય છે.” કોઈ પણ ભસ્મને લાલ રંગ આપવો હોય તો એના પાનના રસના પુટ આપવાથી ભસ્મનો રંગ લાલ થાય છે.

નવ્યમત સમ્પ્રદાયના—ડીમકે તેના પુસ્તકમાં અગથીયાનું સંસ્કૃત નામ ‘ સ્થૂલપુષ્પ ’ આપેલું છે. વર્તમાન સાહિત્યના કોઇપણ ગ્રંથમાં અગથીયાનું નામ ‘ સ્થૂલપુષ્પ ’ હોય એમ જણાતું નથી. અંગ્રેજો જે કંઈ લખે છે તે બધું ખરું જ લખે છે એમ માનવાની કેટલાકને જે ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેવાઓએ જાણવું જોઈએ કે વનસ્પતિના ગુણદોષ લખનારા ડીમક, ખેરી અને વાટ જેવા બધા વિક્ષેપો પાડીને, વૈદ્યોને કે હકીમોને પૂછીને જ બધું લખે છે. પાડિતો વૈદ્ય કે હકીમો બધા બહુશ્રુત હોતા નથી એટલે તેમની ભૂલો થવા સંભવ છે. ડીમકમાં કે ખેરીમાં-અરે ! ખુદ કીર્તિકર સાહેબના અઢીસો રૂપીઆ વાળા Indian Medicinal Plantsમાં ઘણા ખરા છોડનાં સંસ્કૃત નામો ભૂલવાળાં

છે. દીમક કહે છે કે અગથીયો પૂર્વ તરફના દ્વીપો (Eastern Islands) તરફનું વૃક્ષ છે અને તે આ દેશમાં ત્યાંથી આણેલું છે અને હાલમાં સર્વત્ર જણાય છે. પણ આ તેની મોટી ભૂલ છે, કારણકે સુશ્રુતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે, અને સુશ્રુતને થયે સાધારણ રીતે બે હજાર ઉપર વર્ષો થઈ ગયાં છે !

ભાવાર્થ—અગથીયાનું મૂલ કફ છે; છાલ કષાય, તિક્ત, બલકારક છે. પત્ર અને પુષ્પનો રસ કાઢી નસ્ય લેવાથી પ્રતિશ્યાય અને શિરોરોગની ચંત્રણા નાબુદ થાય છે. અગથીયાનું મૂલ અને ધંતુરાનું મૂલ-બન્નેનો ઘસારો વેદનાવાળા સોબા ઉપર લગાડવામાં આવે છે. (ખોરી ભા. ૨ પાન ૨૨૬-૩૦).

નવ્યમત—છાલનો કવાથ શીતળામાં અપાય છે. (ટી. એન. મુકરજી.). છાલ ઘણી ગ્રાહી છે અને તે શક્તિ આપનારી છે. (ડૉ. યોનાવીચા. Ph. Indica)

માર-લચક ઉપર પાનની પોટીસ એમ્બ્રોયનામાં બફ જ સાધારણ જાણીતી હવા છે. આંખમાં આંખ પડતી હોય તો પુલનો રસ નાખવાથી તે દૂર થાય છે. (મુરે).

ઇન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ.

Actions and Uses—The root expectorant. The bark astringent bitter tonic. The juice of leaves and flowers is blown up the nostrils in nasal catarrh and headache with relief. The juice of the root is given with honey in catarrh. A paste of the root is applied to painful swellings. (*Materia Medica of India*.)

R. N. Khory II 229-30.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૨૦૭; N. p. 80; Watt VI part II p. 544; રૂ. નિ. પા. ૫૧૧; વનસ્પતિ ગુણ્યદર્શ પા. ૨૭૯; Indian Medicinal Plants Vol. I p. 418; Indig. Drugs. p. 293.

૧૧૦ ઇકેડ.

N. O. Leguminosæ.

નામો:—ઇકેડ (ગુજરાત, કાઠિયાવાડ); રાનશેવરી, ચીંચની (મરાઠી); ધુંચી, વનજયંતી (હિંદી); *Sesbania aculeata*—સેસબેનીયા એકયુલીએટા (લેટીન).

વર્ણન—ઇકેડના છોડ ૪ થી ૬ ફીટ ઉંચા થાય છે. તેમાં લાંબી, પાતળી, જરા છેટે છેટે કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. આખો છોડ પાતળો અને

બહુજ નરમ હોય છે. તેની ડાંડી અને શાખાઓ ઉપર રાતી રંગની છાંટ હોય છે. શાખાઓ અને પાનની ડીંટડીઓ આગળ ન્હાના ન્હાના નરમ કાંટાઓ આવેલા હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, સંયુક્ત અને ૦૮ થી ૧૧ પુટ લાંબાં હોય છે. તેની મુખ્ય ડીંટડી ઉપર ૪૧ થી ૮૧ leaflets (નાનાં નાનાં પાન) આવેલાં હોય છે. પત્રકોણમાંથી કુલની પાતળી કલગી નીકળેલી હોય છે. કુલ પ્રીક્ષા પીળા રંગનાં, વખતે બાંબુડી કે રાતી છાંટડી લેતાં, પતંગીયાના આકારનાં હોય છે. શીંગ ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબી અને સ્ફેજ બડી, ઘણું કરી સીધી અને છેડે લાંબી પાતળી અણીવાળી હોય છે. ઢોરનાં ચરાણવાળી જગોમાં અને રસ્તાની બાજુએ તેમજ ખેતરોના છેડા ઉપર ચોમાસામાં ઇંકડ ઉગેલી બેવામાં આવે છે.

ગુણુદોષ—વિષહર, જંતુનાશક, મૂત્રવિરેચક. ઇંકડનાં બીજ ઢાદર, ખસ, લુખરસ ઉપર ચોપડવાના કામમાં આવે છે. ઇંકડનાં બીજનો ભુકો (powder) શરીરે ચોળીને ન્હાવાથી ત્વગ્દોષ નાશ પામે છે. એના રેસામાંથી બહુજ મજબુત ઢોરડાં બનાવવામાં આવે છે. બીજનો બહુ સરસ ધોવાનો પાઉડર બને છે.

વક્તવ્ય—સ્તન્યજનન દશેમાનિમાં અને મૂત્રવિરેચનીય દશેમાનિમાં ચરક ઇંકડને ગણાવે છે. ક્ષીરજનન તરિકે તેને વાપરી પણ છે (શા. ૮-૧૧૧). મધુરસ્કંધમાં ગણાવેલી છે (વિ. ૮-૧૬૦). ઇંકડ બહુ ખાધાથી શ્વેરમા પ્રક્રોધ પામે છે એમ સુશ્રુત જણાવે છે (સૂ. ૨૨-૨૩). વાગ્બટમાં એનું નામ જ નથી.

જમીન ફળદ્રુપ કરવી હોય. ત્યાં ઇંકડ વાવવામાં આવે છે. ડહલણ ' ઇત્કટઃ સ્વગાલી ' એમ ઓળખ આપે છે. શ્રીકંઠ ' મહતી સ્વગાલી ' પયોય આપે છે (અ. ૩૪-૧૧). વૃંદમાં તેનો એક સ્વતંત્ર ઉપયોગ નીચે મુજબનો છે—

ઇત્કટાકુરજસ્તદ્વત્સવરસો નેત્રપૂરણમ્ ॥

(નેત્રરોગાચિકારે)

મુ. જયકૃષ્ણભાઈ ' એના રેસા-શણના રેસા જેવા નીકળે છે અને તે માટે બંગાળા તરફ તે ખૂબ વાવવામાં આવે છે, એમ જણાવે છે. એ રેસાનાં ઢોરડાં બહુજ ટકાઉ થાય છે.

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૨૦૬; Indi Medi. Plants p. 418; N. p. 80; Watt VI part II p. 542.

૧૧૧ જયંતિ.

N. O. Leguminosae.

નામે—જયા, જયન્તી (સંસ્કૃત); જયતિ (પોરબંદર); રાયશીગણી (ગુજરાત); શેવરી (મરાઠી); જયત, જયંતી, જાહી (હિંદી); Sesbania Aegyptiaca—સેસબેનીયા ઇજીપ્ટીયાકા (લેટીન).

ગુણા:— વિષઘ્ની તિત્તકટુકા કફપિત્તસમીરજિત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

જેયા જયન્તી ગલગણ્ડહારી (મદગંધયુક્તા) તિત્તકા કટૂષ્ણાનિલના-
શની ચ । ભૂતાપહા કંઠવિશોધની ચ કૃષ્ણા તુ સા તત્ર રસાયની સ્યાત્ ॥

રા. નિ

જયન્તી કફપિત્તઘ્ની કિમિશોયવ્રણપ્રણત્ ।

મદગન્ધવતી તિત્તકા કટૂષ્ણા કઠશોધિની ॥

મા. પ્ર.

ચત્રાદત્ત—

૧ જ્વરે—મૂલં જયન્ત્યાઃ શિરસા ધૃતં સર્વજ્વરાપહમ્ ॥

૨ ઇધુમેહે—પારિજાતજયા.... । મેહાન્ ક્રમાત્ ધ્વન્તિ ચાષ્ટી
કાથાઃ સમાશિકાઃ ॥

૩ મેદૂપાકે—જયાજાત્યશ્વમારાર્ક....દલૈઃ પૃથક્ । કૃતં પ્રક્ષાલને
કાથં મેદૂપાકે પ્રયોજયેત્ ॥

૪ શ્વિત્રે—શ્વેતજયન્તીમૂલં પિષ્ટં પીતશ્ચ ગન્ધપયસૈવ । શ્વિત્રં નિહ-
ન્તિ નિયતં રવિવારે વૈદ્યનાથાજ્ઞા ॥

૫ મસૂરિકાયાઃ પ્રથમદર્શને—પીતં ત્રીજં જયાયાઃ સઘૃતં.... ॥

૬ પ્રતિશ્યાયે—પુટપક્કં જયાપત્રં સિન્ધુતૈલસમન્વિતમ્ । પ્રતિશ્યાયેષુ
સર્વેષુ શીલિતં પરમૌષધમ્ ॥

માવપ્રકાશ—

૭ ગર્ભધારણવારણાય—આરણાલપરિપેષિતં ત્ર્યહમ્ યા જયા-
કુદ્ધમમતિ પુષ્પિની । સહપુરાણગુહમુષ્ટિસેવિની સંદધાતિ ન
હિ ગર્ભમજ્જના ॥ (વંધ્યાચિઃ)

વર્ણન—જયંતિનાં આડવાં ૬ થી ૧૦ ફુટ ઉંચાં થાય છે; તેમાં પાતળી
ફોદી જેવી જરા નરમ અને છેડે નીચી ઝુકતી ઘણી શાખાઓ હોય છે. પાન

૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં, આંતરે આવેલાં અને સંયુક્ત હોય છે. ઝાડ લગભગ ઇંકડના છોડને મળતું હોય છે. તેની મુખ્ય ડીંટડી ઉપર લાંબગોળ, રેષાકાર, શીક્ષા લીલા રંગનાં, લીસાં, ૨૧ થી ૪૧ નાનાં પાન—leaflets—આવેલાં હોય છે. કુલ પત્રકોણમાંથી પાતળી સળી ઉપર કલગીની પેઠે જરા ઝુકતાં આવેલાં હોય છે. તે શીક્ષા પીળા રંગનાં સહેજ જાંબુડી કે રાતી છાયા લેતાં સુંકર દેખાતાં હોય છે; અને આજ કારણથી તે બાગોમાં વાવવામાં આવે છે. શીંગ જરા અમળાયલી, ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબી, ઝીણી, નરમ અને ચઢેલી હોય છે.

વૈદ્યકમાં જ્યંતિનો ઉપયોગ.

- ચક્રદત્ત—**
- ૧ તાવમાં—જ્યંતિનું મૂળ માથે બાંધી રાખવાથી તમામ જાતના તાવોને હથે છે.
 - ૨ ઇંદ્રુમેહમાં—શેરડીના રસ જેવો પેશાબ જેને થતો હોય તેને જ્યંતિના પંચાંગનો કવાથ મધ નાખીને પીવો.
 - ૩ ઇંદ્રિય પાકી હોય ત્યારે—જ્યંતિનાં પાનનો કવાથ કરી, તે વડે લિંગ ઘેવાથી ઇંદ્રિય પાકી હોય તે રૂઝાઈ જાય છે.
 - ૪ સરેદ કોઢમાં—ઘોળી જ્યંતિનું મૂળ ગાયના દુધ સાથે ઘસીને રવિવારે પીધું હોય તો સરેદ કોઢ મટે છે એવી વૈદ્યનાથની આશા છે.
 - ૫ શીતળા ફેખાય કે તુરતજ—જ્યંતિનાં ખીજનું ચૂર્ણ ઘી સાથે ચાટી જવું.
 - ૬ સળેખમમાં—જ્યંતિનાં પાન પુટપાકથી પકાવી લેવાં; પછી તેમાંથી જે રસ નીકળે તેમાં સીંધાલુણ અને સરસીયું તેલ નાખીને પી જવો. આ પ્રયોગથી તમામ જાતનાં સળેખમ મટી જાય છે.

ભાવપ્રકાશ—૭ ગર્ભ રહે નહિ માટે—જ્યંતિનાં ફુલને ખાટી કાંજમાં વાટીને જે રજસ્વલા સ્ત્રી ત્રણ દિવસ સુધી ખાય છે અને ઉપરથી જુનો ગોળ એક મુઠી ખાઈ જાય છે તે સ્ત્રીને કદાપિ ગર્ભ રહેતો નથી.

વક્તવ્ય—જયા અને જયન્તિ શબ્દોના અનેક અર્થો થાય છે. સ્વ. કતોભટ્ટ નાની ખપાટને જયન્તિ કહે છે. રા. જયકૃષ્ણભાઈ પણ નાની ખપાટ—A. Avicennæનાં સંસ્કૃત નામ જયા, જયન્તિ આપે છે. ‘જયન્તિ તુ બલામોઢા’ આ વાક્ય ઉપરથી સ્વ. કતોભટ્ટે ‘નાનીખપાટ’ એવો અર્થ કયો હશે. ‘જ્યંતિ’ના અર્થો ‘વૈદ્યકશબ્દસિંધુ’કારે નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે:—

(૧) સ્વનામસ્થાનતિક્તશાકૌષધિસુષે (૨) કાપિકચ્છૌ (૩) હરિદ્રાયામ્ (૪) (૪) જયાયામ્ (૫) વિજયાયામ્ (૬) શ્વેતરક્તકાશ્ચનદ્વયે (૭) વચાયામ્ (૮) મંજિષ્ઠાયામ્ (૯) શ્વેતાનિર્ગુણ્ડચામ્ (૧૦) હરીતવયામ્ (૧૧) કાઙ્ગિકે, ધત્યાદિ.

અમરસિંહે જયા, જ્યન્તી શબ્દો અરણીના પર્થોયો તરિકે ગણાવ્યા છે. સુશ્રુતટીકાકાર કેલ્કણે આને માટે કંઈ ચોખવટ કરી નથી. એથી મૂળ વસ્તુનો પત્તો લાગતો નથી. પણ આ ઈકડને મળતો છોડ તેના ઉપયોગ ઉપરથી ‘જયંતિ’ને બધી રીતે મળતો આવે છે. નાની ખપાટ તો જંચંતિ નહિ જ.

“જયંતિનાં તાજાં મૂળ હાથમાં રાખી વીંછી કરડયો હોય તે જગો પર વારંવાર કેટલોક વખત ફેરવવાથી વીંછી ઉતરી જાય છે. આ બાબત મુંબાઈના સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટર સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ ભાટવડેકર એએએ સારો શોધ કરી નિર્ણય કરેલો છે. તે (A new Scorpion poison antidote. Baroda 1880) માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.”

‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ પાનું. ૨૦૫.

“બારે માસ જે માણસને કફપ્રકૃતિ રહેતી હોય-જે વધારે વાર શ્લેષ્મરોગથી રીખતો હોય-તે માણસ માટે જયંતિનાં પાનના શાકનું સેવન અત્યંત હિતકર છે. આ બહુ રીતે અમોએ પરીક્ષા કરીને નક્કી કરેલું છે. મધુમેહમાં અથવા સોમરોગમાં જયંતિનાં પાન લોટ સાથે કચરીને-મેલવીને તે લોટની રોટલી બનાવીને ખાવાથી મધુપ્રમેહમાં બહુ જ સારો ફાયદો માર્ગ પડે છે. આથી મૂત્રનું અપેક્ષિત શુદ્ધત્વ (Sp. gravity) થઈ જાય છે.”

‘વનૌષધિ દર્પણ’ પાનું. ૨૮૫.

Actions and Uses—The seeds and the juice of the bark are astringent and given in diarrhoea. The leaves are used as a poultice to promote suppuration. The powdered seeds are applied to relieve the pain of the scorpion bites.

(R. N. Khory II p. 230.)

ભાવાર્થ—છાલનો રસ અને બીજ બન્ને આહી છે અને તેથી અતિ-સારમાં આપી શકાય છે. ગડગુમડાં પકાવવાને માટે પાનની પોટીસ લગાવવામાં આવે છે. વીંછીના ઢંશની વેદના મટાડવા માટે આનાં બીજની હુગડી ઢંશ ઉપર લગાવવામાં આવે છે.

(ખોરી. ભા. ૨. પા. ૨૩૦)

નવ્યમત—‘ મખજન—અલ—અદિયા’નો કતો જણાવે છે કે જયંતીનાં બીજ પ્લીહવૃદ્ધિનો હાસ કરે છે. (ડીમકે).

ગડગુંબડ ઉપર બીજનો લેપ કરવામાં આવે છે અને આજ કામમાં છાલ પીવા પણ અપાય છે. બીજ ઉત્તેજક અને આર્તવજનક છે. (વૉટ).

વધરાવળ અને સંધિવાના સોભા ઉપર પાન ચોપડવામાં આવે છે. ગુંબડાં પકવવા અને ફાવવા માટે પણ પાન વપરાય છે.

(ટી. એન. ચુકરજી).

ખુજલી ઉપર બીજનું ચૂર્ણ લોટ ભેળવીને આમલી ઉપર પંખળ તરફ ચોપડાય છે.

હાકા તરફ તાબાં પાનનો સ્વરસ કૃમિદ્વ તરિકે ચોખાય છે. (ટુઇલર).

મૂળનું અત્યંત બારીક ચૂર્ણ પાણીમાં વાટીને વીંછીના ડાંબ ઉપર ચોપડવા માટે ઉત્તમ છે.

(એન. સી. દત્ત. વૉટ ડીક્ષનેરીમાં)

ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૨૦૫; રૂ. નિ. પા. ૫૯૦; N. p. 80; Watt VI part II p. 543; Indi. Medi. Plants. p. 417.

૧૧૨ જરવાસો.

N. O. Leguminosæ.

નામે—યવાસ; યાસ; અષિકંટક; દુઃસ્પર્શ (સંસ્કૃત); જવાસો, જરવાસો (ગુજરાતી); જવાસ, યવાસ, કાસ (મરાઠી); જવાસ, જવાસા (હિંદી); Alhaji Maurorum—અલ્હાજી મૌરોરમ્ (લેટીન).

ગુણા:— યવાસક: સ્વાદુતિક્તો જ્વરતૂઢ્રક્તપિત્તનુત્ ॥

॥ ધ. નિ ॥

યવાસશર્કરા મધુરકષાય તિક્ત્વાનુરસા શ્લેષ્મહરી સરા ચ ॥

સુશુત. સ-૪૫

યાસ: મધુરતિક્તોઽસૌ શીત: પિષ્તાર્તિદાહનિત્ ॥

વલ્યો દીપનકૃત્તૃષ્ણાકફચ્છર્દિવિસર્પનિત્ ॥

રા નિ.

યાસ: સ્વાદુ: સરાસ્તિક્તસ્તુષર: શીતલો હ્રુ: ॥

કફમેદોમદધ્રાન્તિપિત્તાસુક્ષ્મકાસનિત્ ॥

તૃણાવિસર્પવાતાસ્ત્રવાનિઝરહરઃ સ્મૃતઃ ।

યવાસસ્ય ગુણેસ્તુલ્યા બુધૈરુક્તા દુરાલભા ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

યવાસાધૂમપાનેન કાસો નશ્યતિ તત્સળાત્ ॥

॥ વૈષામૃતમ્ ॥

યાસઃ સરો ઝવરચ્છર્દિશ્લેષ્મપિત્તવિસર્પજિત્ ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

ચરક—

૧ ધ્રાણાત્પવૃત્તે રુધિરે—યવાસમૂલ્યાનિ.....નસ્યમ્ ॥

ચિ. અ. ૪

૨ મદાત્યયે—દુઃસ્પર્શિતેન....શૃતં વાપિ દદ્યાદ્દોષવિપાચનં । એતદેવ
ચ પાનીયં સર્વત્રાપિ મદાત્યયે । નિરત્યયં પીયમાનં વિપાસા-
ઝવરનાશનમ્ ॥ ચિ. અ. ૧૨

વર્ણન—જવાસાના છોડવા ૧ થી ૨ કે કોઈવાર ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. એમાં ઝીણીઝીણી લાંબી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એનો આખો છોડવો રહેજ પીળાશ લેતા લીલા રંગનો હોય છે. પાન ઝીણાં, શાખાઓ ઉપરના કાંટાઓના થડ પાસેથી એકેક નીકળેલાં હોય છે. નાની કાંટા જેવી શાખાઓ આ છોડમાં ઘણી જ હોય છે. પુલ રતાશ લેતા રંગનાં અને શીંગ (ફલ) ઝીણી હોય છે. એને મહા ફાગણમાં ફુલ આવી ઉનાળે શીંગ પાકે છે. જ્યારે ઉનાળાના પ્રખર તાપમાં લગભગ બધા જ છોડ સૂકાવા લાગે છે ત્યારે આ છોડ પૂર ઠાઠમાં નવપલ્લવિત થઇને શુષ્કતાને ભૂલાવે છે. પાણીવાળી જગોમાં આ બહુ થાય છે. એનાં મૂળ ખૂબજ ઉંડાં હોય છે. ઓછામાં ઓછા ૩-૪ ફીટ તો હોય છે જ. કવિશ્રી દલપતરામે જવાસાને કપુતની ઉપમા આપેલી છે. (શ્રવણાખ્યાન).

ધમાસો એ જવાસાથી બુદ્ધો જ છે. બન્નેના નૈસર્ગિક વર્ગો ભિન્ન ભિન્ન છે.

વૈદ્યકમાં જવાસાનો ઉપયોગ

ચરક—

૧ નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો—જવાસાતું નસ્ય
આપતું. ચિ. અ. ૪.

૨ ફાફ પીવાથી બેભાનિયત આવી ગઇ હોય તે (મદાત્યય)માં
જવાસાના પંચાંગનો કવાથ પીવા આપવો,

વક્તવ્ય—જવાસાનો નૈસર્ગિક વર્ગ પલાશાદિ (Leguminosae) છે જ્યારે ધ્રુમાસા (Fagonia arabica) નો નૈસર્ગિક વર્ગ (Zygophylleae) બોડા ગોખરનો વર્ગ) છે. આ બન્ને વસ્તુઓ જુદી જુદી થવા છતાં ઘણા પ્રાચીન વખતથી બન્નેને એક જ માની લેવાની પ્રથા પડી ગયેલી જણાય છે. આનું કારણ બન્નેનો દેખાવ તેમજ ગુણ સરખા હોય છે તે હશે. નિઘંદુકારીએ, ટીકાકારીએ અને અમરકોષમાં પણ બન્નેને એક જ લેખવામાં આવ્યા છે. અમરકોષમાં ‘ ધન્વયાસ ’ના પર્ચાથો તરિકે જ આસ, યવાસ વિગેરે ગણાવેલા છે. કેલ્હણે પણ આસ ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી. વૃંદટીકાકાર શ્રીકંઠે પણ દુરાલભા અને યાસને એક બીજના પર્ચાથો ગણાવ્યા છે. આટલું છતાં પણ કોઈ કોઈનું લક્ષ્ય બન્નેનું પાર્થક્ય બતાવવા તરફ ગયું છે ખરું. શારંગધરના ટીકાકાર દુરાલભાને ‘ સમુદ્રાન્તા, તસ્યાઃ અભમે યવાસકઃ (ઉ. ૪. ૨૨) આમ વર્ણવે છે. ભાવમિશ્રે પણ બન્નેનું પાર્થક્ય બતાવ્યું છે. તેમણે ધ્રુમાસાના ગુણ પણ જવાસાના જેવા જ છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે.

‘ યવાસશર્કરા ’ ને ચરકે ‘ કષાયમધુરા શીતા સત્ત્વિકા યાસશર્કરા ।’ અને સુશ્રુત યવાસશર્કરા મધુરકષાયા તિક્તાનુરસા સ્લેષ્મહરી સરા ચ ।’ આમ વર્ણવે છે. કેલ્હણે કહે છે કે “ યવાસક્રાથવનીમાવાન્ શકરા કૃતા યવાસશર્કરા । ” અર્થાત્ કવાથની રસક્રિયાને કેલ્હણે ‘ યવાસશર્કરા ’ નામ આપેલું છે. ‘ યવાસશર્કરા ’ એટલે જે અત્યારે અંબાઈના બજારમાં ‘ તુરંજબીન ’ નામથી વેચાય છે તે. આપણે અહિં આં થતા જવાસામાંથી આ ‘ તુરંજબીન ’ હાથ નથી આવતું એમ ઘણાખરા અનુભવીઓનું કહેવું છે, પણ તે કંદહાર અને હિરાતમાં એકઠો કરવામાં આવે છે. ‘ તુરંજબીન ’નું બીજું નામ ‘ માના ’ છે. કંદહાર તરફ જવાસાના છોડ જ્યારે સૂકાય છે ત્યારે તેની ઉપર ચુંદર જેવા ચોંટેલા પદાર્થને લુગડામાં ખંખેરી લેવામાં આવે છે. આજ વસ્તુ ‘ માના ’ નામથી વેચાય છે.

Actions and Uses—Manna contains mannite and cane-sugar.

The plant is laxative, diuretic and expectorant. The manna or the extract is cholagogue aphrodisiac and demulcent, given in coughs. The fresh juice is diuretic and given in combination with aromatics in the suppression of urine; also used in opacities of the cornea and snuffed up the nose in migraine. A poultice of the plant or its fumigation is used in the cure of piles. The plant is smoked with black Dhatura, tobacco and bishops-weed seeds in asthma.

“ क्लीतनं ” मधुरं रुच्यं बल्यं वृष्यं त्रणापहम् ।
शीतलं गुरु चक्षुष्यमस्त्रपितापहं परम् ॥

॥ रा नि. ॥

यष्टिर्हिमा गुरुः स्वाद्री चक्षुष्या बलवर्णकृत् ।
सुस्निग्धा शुक्ला केश्या स्वर्या पित्तानिलास्त्रजित् ॥
त्रणशोथविषच्छर्दिर्तृष्णाग्लानिक्षयापहा ।
शोषदाहारुचिन्नी च कासानाशु विनाशयेत् ॥

भा. प्र.

चरक—

- १ रसायनार्थम्—क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ॥ चि-अ-१
- २ क्षतक्षीणे—कल्पोऽथ शुण्ठीमधुकयोस्तथा ॥ चि-अ-१६
- ३ हृद्रोगे—यष्टयाह्निकातिक्तकरोहिणीभ्यां । कल्कं पिबेच्चापि
सिताजलेन ॥ चि-अ-२६
- ४ गर्भे शुष्के शुष्यति बाले च—सिताकाशमर्यमधुकैः हितमुत्था-
पने पयः ॥ चि-अ-२८
- ५ वातरक्ते—सिद्धं (तैलं) मधुककाशमर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥
चि-अ-२९

सुश्रुत—

- ६ अर्धावभेदके—मधुकेनावपीडो वा मधुना सह संयुतः ॥
उ-अ-२६
- ७ पाण्डुरोगे—हितञ्च यष्टिमधुकं कषायम् चूर्णं समं वा मधुना-
बलिह्यात् ॥ उ-अ-४४
- ८ अधोगे रक्तपित्ते—(१) यष्टिमधुकयुक्तञ्च सक्षौद्रं वमनं
हितम् ॥ उ-अ-४९. (२) पिबेदक्षसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव
वा ॥ उ-अ-४९.

चक्रदत्त—

- ९ रुधिरवमने—यष्टयाह्नचन्दनोपेतं सम्यक् क्षीरप्रोषितम् । तेनैवा-
लोड्य पातव्यम् रुधिरच्छर्दिनाशनम् ।
- १० सद्योव्रणे—सद्यः क्षतव्रणं वैद्यः सन्नूलं परिषेचयेत् यष्टीमधुक-
कल्केन किञ्चिदुष्णेन सर्पिषा ॥

૧૧ ઉદરે-ભિષગત્રાપિ યોજ્યેત્ । સિતાં મધુકસંયુક્તામ્....॥

ભાવપ્રકાશ— ૧૨ મૂત્રરોધજ ઉદાવર્તે-....ક્ષીરં દ્રાક્ષાયષ્ટીમથાઽપિ વા ।

૧૩ સર્વેષુ શિરોરોગેષુ-યષ્ટીમધુકમાષઃ સ્યાત્ તુર્ધીશં તુ વિષં
મવેત્ । તયોશ્ચૂર્ણં સુમૂક્ષ્મં સ્યાત્ તત્ચૂર્ણં સર્ષપાન્વિતમ્ । નાસિ-
કામ્યન્તરે ન્યસ્તં સર્વાં શીર્ષવ્યગ્નં હરેત્ । દૃષ્ટપ્રયોગો યોગોઽય-
મનુમાવિભિરાદતઃ ॥

બંગસેન— ૧૪ અપસ્મારે-કુપ્માળકફલોત્થેન રસેન પરિપેષિતમ્ । અપસ્માર-
વિનાશાય યષ્ટચાહ્નં સ પિબેત્ ત્ર્યહમ્ ॥

૧૫ પિત્તજે કર્ણરોગે-દ્રાક્ષાયષ્ટીશૃતં ક્ષીરં શમ્યતે કર્ણપૂરણે ॥

૧૬ તિમિરરોગે-મધુકામલકસ્નાનં પિત્તઘ્નં તિમિરાપહમ્ ॥

૧૭ ઉપપક્ષમનાઙ્ગિ નેત્રરોગે-યાષ્ટિસિદ્ધં ઘૃતં સેકાત્ સઘો હરતિ
વેદનામ્ ॥

શોઢલ— ૧૮ મહાતકોત્થશ્વયધુપ્રતીકારે-યષ્ટીદુગ્ધતિલૈલંબો નવનીતેન
સંયુતઃ । શોથમારુધ્કરં હન્તિ.... ॥

૧૯ પૈત્તિકસ્વરભંગે-અશ્રીયાદ્રા સમર્પિકં યષ્ટિમધુકપાયસમ્ ॥

૨૦ વાર્જીકરણે-કર્ષ મધુકતૂર્ણસ્ય ઘૃતક્ષૌદ્રસમન્વિતમ્ । પયોનુપાનં
યો લિહ્યાન્નિત્યવેગઃ સ ના મવેત્ ॥

૨૧ દિકાયામ્-મધુકં મધુસંયુક્તં....હિઘ્ઘાઘં નાવનત્રયમ્ ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૨૨ ધાત્ર્યાઃ સ્તન્યવૃદ્ધચંદ્ર્યમ્-યષ્ટીમધુકસંયુક્તં ગવ્યં ક્ષીરં સશર્ક-
રમ્ । પીત્વા ધાત્રી મવેદ્ઝરિસ્તન્યપૂર્ણપયોધરા ॥

વૈદ્યક્રમાં જેઠીમધનો ઉપયોગ.

અરક-- ૧ રસાયન તરિકે-જેઠીમધનું ચૂર્ણ દુધ સાથે પીવું. ચિ. ૧

૨ ક્ષતક્ષીણુવાળાને-સુંઠ અને જેઠીમધનો પ્રયોગ સારો છે.
ચિ. અ. ૧૬

૩ હૃદ્રોગમ-જેઠીમધ અને ઠડુતું ચૂર્ણ સાકર અને પાણી
સાથે હંમેશાં લેવું. ચિ. અ. ૨૬

૪ ગમ્ મુકાતો હોય કે બાળક મુકાતું જતું હોય તો
-શીવણનાં પુલ, જેઠીમધ અને સાકર દુધમાં ઉકાળીને એ
દુધ બાળકને પીવડાવવું. ચિ. અ. ૨૬

- ૫ વાતરક્તમાં જેઠીમધ અને શીવણના રસમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ વાતરક્તને મટાડનાર છે. ચિ. અ. ૨૩
- સુશ્રુત— ૬ આધાશીશીમાં—જેઠીમધનો કવાથ કરવો. તેમાં થોડુંક મધ મીલાવીને નાકમાં ટીપાં નાખવાં. ઉ. અ. ૨૬
- ૭ પાંદુરોગમાં—હમેશાં જેઠીમધનો કવાથ કે ચૂર્ણ મધ સાથે લેવું. ભ. અ. ૪૪
- ૮ અધોગ રક્તપિત્તમાં (૧) ઝાડા વાટે જેને લોહી પડતું હોય તેને જેઠીમધના કવાથમાં મધ નાખીને ઉલટી કરાવવી હિતકર છે. ઉ. અ. ૪૫. (૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ તોલો ૧ પાણી સાથે પીવું. ઉ. અ. ૪૫
- ચક્રદત્ત— ૯ ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય તો—જેઠીમધ અને ચંદનને બરાબર દુધમાં વાટીને તે દુધ પીવડાવવાથી ઉલટીમાં પડતું લોહી બંધ થાય છે.
- ૧૦ તરતનો ઘા થયો હોય તેમાં—તુરતના પડેલા ઘામાં—જેમાં વેદના થતી હોય એવામાં—જેઠીમધથી પકાવેલું ધી ગરમાગરમ લગાવવું.
- ૧૧ પેટના આફરામાં—જેઠીમધનું ચૂર્ણ અને સાકર પાણી સાથે પીવડાવવું.
- ભાવપ્રકાશ—૧૨ પેસાબ અટકવાથી આફરો થયો હોય તો—દ્રાક્ષ અને જેઠીમધના ચૂર્ણથી દુધ પકાવીને તે પીવું.
- ૧૩ દરેક જાતની માથાની વેદનામાં—જેઠીમધનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ જેટલું હોય તેનાથી ચોથા ભાગનો વછનાગ નાખી તે ચૂર્ણ માંથી એક સરસવ જેટલું ચૂર્ણ નાકમાં ફુંકી આપવું. આથી દરેક જાતની માથાની પીડાઓ મટે છે. અનુભવીઓનો આ પ્રયોગ છે.
- બંગસેન— ૧૪ ફેફરામાં—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ભુરાકોળાના રસ સાથે ત્રણ દિવસ પીવાથી ફેફસે મટે છે.
- ૧૫ પિત્તથી થયેલા કાનના રોગમાં—જેઠીમધ અને દ્રાક્ષથી પકાવેલું દુધ કાનમાં પૂરવાથી કાનના રોગો મટે છે.
- ૧૬ ઝાંખ પડતી હોય તેમાં—આંખનાં અને જેઠીમધનો કવાથ આંખોએ છાંટવો તેમ જ પીવો.

- ૧૭ ઉપપદ્મ નામના આંખના રોગમાં-જેઠીમધથી સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે શેક કરવાથી વેદના તુરત જ મટે છે.
- શોઠલ— ૧૮ લીલામાં ઉડવાથી થએલા સોજામાં-જેઠીમધ, દુધ અને તલ-આ બધાને ઝીણું બારીક વાટી, માખણમાં મેળવીને તે ચોપડવાથી લીલામાંથી ઉઠેલા સોજા મટી જાય છે.
- ૧૯ પિત્તજન્ય સ્વરક્તગમાં-જેઠીમધનો કવાથ ઘી નાખીને પીવે.
- ૨૦ વાણકરણમાં-જેઠીમધનું ચૂર્ણ એક તોલા, મધ અને ઘીમાં ચાટીને ઉપરથી દુધ પીવું. નિત્ય વેગવાળો માણસ થઈ જશે.
- ૨૧ હેડકીમાં-જેઠીમધનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ મધમાં મીલાવીને નાકમાં ટીપાં નાખવાથી હેડકી મટે છે.
- વૈદ્યમનોરમા-૨૨ આંખને ધાવણુ વધારવા માટે-જેઠીમધનું ચૂર્ણ સાકર સાથે બાંધીને ઉપરથી ગાયનું દુધ પીવું. આથી ધાવણુ ખૂબ વધશે.

વક્તવ્ય—આપણે અહીં ઘણી જગોએ જે જેઠીમધ થાય છે તે જેઠીમધ આ કરતાં બુદ્ધ છે. એનાં મૂળીઆં મીઠાં હોવાને લીધે લોકો એને જેઠીમધ માને છે. જે જેઠીમધ બજારમાં મળે છે તે આ જેઠીમધ (*Taverniera nummularia*) નથી. બજારમાં મળતાં જેઠીમધનાં લાકડાં ઇરાન, અરબસ્તાન, ચીન વિગેરે દેશોમાંથી હિંદમાં આવે છે. પંજાબ અને સિંધમાં પણ આ છોડ થાય છે ખરા. કહેવાય છે કે જેઠીમધનાં મૂળીઆંમાં ૧૦ વર્ષ સુધી ગુણુ ટકી શકે છે.

પ્રાચીન કાળથી જેઠીમધ હિંદમાં બહોળે હાથે વપરાતું આવ્યું છે છતાં પણ આ છોડ અહિંઆં અત્યારે નથી જણાતા એ નવાઈ જેવું નથી શું ?

જેઠીમધની બે જાતો ચરક, સુશ્રુત વિગેરેમાં ગણાવી છે. આનૂપં સ્થલજં ચૈવ દિવિષં ક્ષીતિકં સ્મૃતમ્ (ચરક-સૂ. ૧). મધુયદી, આનૂપ મધુયદી અને સ્થલજં યદીમધુ તેમજ કલીતનકને ટીકાકારોએ પર્ચોયો ગણાવવા જેટલી બૂલ કરેલી છે. સ્વ. કવિરાજ (વરજાચરણ કહે છે—“ મધુયદિ અવશ્ય સ્થલજ છે, તથાપિ સ્થલજ કલીતકના વિશેષ નામોદ્દેખથી આ સ્થળે યાદ રાખવું બાઈએ કે સ્થલ શબ્દને અર્થ મરૂપ્રાય દેશ. તેવી રીતે આનૂપનો અર્થ જલબહુલ દેશ. અર્થાત્ મરૂપ્રાય પ્રદેશમાં થતું યમીમધુ ‘સ્થલજ કલીતક’ અને જલબહુલ પ્રદેશોત્પન્ન યદીમધુ ‘આનૂપ કલીતક.’ રાજનિષંદુમાં ક્ષીતનક ના પર્ચોયો

‘મધુવહ્ની, મધુરલતા, મધુપર્ણી, મધુરસા, અતિરસા અને શોષાપદા’ આપેલા છે. વળી કલીતનકને વધારે સ્વાદિષ્ટ ગણાયેલું છે. ઉપરાંત ‘મધુરં યદ્દિમધુકં કિંચિત્ તિક્તં’ અને ‘ક્લીતનં મધુરં ક્વચં’ અર્થાત્ યષ્ઠીમધુ મધુર અને સહેજ તિક્ત, અને કલીતનક મધુર અને રૂચ્ય. યુનાની વૈદ્યકમાં પણ જેઠીમધની ત્રણ જાતો છે:- (૧) મિસરીય, (૨) આરબીય, (૩) તુરૂકીય. આ ત્રણેમાં મિસરીય યષ્ઠીમધુ ઉત્તમ, આરબીય મધ્યમ, અને તુરૂકીય અધમ ગણાયેલું છે. તુરૂક અને પારસીય યષ્ઠીમધુ અલ્પ મધુર અને મિસરીય અને આરબીય યષ્ઠીમધુ મધુરતર છે. આ ઉપરથી ચતુર વાંચનારને સમજાશે કે વૈદ્યોનું સ્થલજ કલીતક મરૂમય આરબ દેશોત્પન્ન, અને આનૂપકલીતક એ નદીમાતૃક મિસર દેશોત્પન્ન યષ્ઠીમધુ. અત્યારે પારસ્વ, સિંધ, પંજાબ વિગેરેથી યષ્ઠીમધુ હિંદમાં આવે છે, એ અધમ પ્રકારનું કહેવાય; તેને કલીતક ન કહેવું જોઈએ.”

કંડૂમ, રોહોપગ, વમનોપગ, આસ્થાપનોપગ, છર્દિમ, પુરીષવિરજનીય, મૂત્રવિરજનીય, હાહપ્રશમન અને શોષિતાસ્થાપન દશેમાનિમાં ચરકે યષ્ઠીમધુનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ઉલ્લેખ—વનસ્પતિ શુદ્ધાદર્શ પા. ૪૬૯; રૂ. નિ. પા. ૬૫; Indig. Drugs. p. 141.

૧૧૪ પીઠવણ

N. O. Leguminosæ.

નાભો—પૃશ્નિપર્ણી, પૃથક્પર્ણી, સિંહપુચ્છી, ચિત્રપર્ણી, ક્રોષ્ટકપુચ્છિકા । કલશી, ધાવાનિ, ક્રોષ્ટવિના, ગુહા, શૃગાલવિના (સંસ્કૃત); પીઠવન (ગુજરાતી); પીળો સમેરવો (કાઠીયાવાડ); પીટવન, રાનગાંબ (મરાઠી); પીઠવન, શંકરજટા (હિંદી); ચાકુલો (બંગાલી); કોદ્દાકુપન (તેલુગુ); *Uraria picta*—ચુરેરીયા પીકટા (લેટીન).

પરિચય— કુપા સર્શિના સત્પત્રા વર્ષાંતે ચ ભવેતુ સા ।
કટુસ્વાદ્ગુણીજા સ્યાત્ લોકે પીઠવની મતા ॥

। કૈયદેવ: ।

ગુણ:— પૃશ્નિપર્ણી રસે સ્વાદુ: લઘૂષ્ણાઽસ્ત્રિદોષજિત્ ।
કાસશ્વાસપ્રશમની જ્વરતુદ્ગ્રહનાશિની ॥

ધ. નિ.

પૃશ્નિપર્ણી કટૂષ્ણાઽમ્લા તિક્તાતિસારકાસજિત્ ।
વાતરોગજ્વરોન્માદવ્રણદાહવિનાશિની ॥

રા. નિ.

પૃશ્નિપર્ણી ત્રિદોષધ્વી વૃષ્યોષ્ણા મધુરા સરા ।
હન્તિ દાહજ્વરસ્વાસરક્તાતિસારતૃઢ્વમીઃ ॥

ખા. પ્ર.

શાલપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી ગ્રાહિણી કફપિત્તજિત્ ॥

રાજચક્ષ્મઃ

પૃશ્નિપર્ણી સંગ્રાહકવાનરહરીપનીયવૃષ્યાણામ્ ॥

ચરકઃ

ચરક—

૧ રક્તાર્શઃસુ-હન્ત્યાશુ રક્તરોગં તથા બલાપૃશ્નિપર્ણીભ્યામ્ ॥

ચિ-અ-૯

૨ કફમદાત્મ્યસ્ય તૃષ્ણાયામ્-તૃષ્યતે સલિલઘ્નાસૈ ।

બલાયાઃ પૃશ્નિપર્ણ્યા વા...શ્રુતમ્ ॥ ચિ-અ-૧૨

સુશ્રુત—

૩ વાતપ્રબલે વાતરક્તે-અજાક્ષીરઘ્નાર્દ્ધતૈલં શૃગાલવિન્નાસિદ્ધં

વા ॥ ચિ-અ-૧

ચક્રદત્ત—

૪ એકાદિકજ્વરે-....પૃશ્નિપર્ણી ત્વપામાર્ગસ્તથા મુંગરાજોઽષ્ટમઃ ।

एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्धृत्य यत्नतः । रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य
बद्धमैकादિકं जयेत् ॥

૫ રક્તાતિસારે-પયસ્યદ્વોદકે છાગે.... । પેયા રક્તાતિસારધ્વી
પૃશ્નિપર્ણ્યા ચ સાધિતા ॥

૬ નેત્રરોગે-તામ્રપાત્રે ગુહામૂલં સિન્ધૂત્યમરિચાન્વિતમ્ । આરણા-
લેન સંઘૃષ્ટં અંજનં પિલ્લનાશનમ્ ॥

ભાવપ્રકાશ—

૭ અસ્થિભગ્ને-મૂલં શૃગાલવિન્નાયાઃ પીત્વા માંસરસેન તુ । ચૂર્ણીકૃત્ય
ત્રિસપ્તાહાત્ અસ્થિભગ્નમપોહતિ ॥

વર્ણન—પીડવલ્લુના છોડવા ચોમાસામાં બહુ ભેવામાં આવે છે. ૨ થી તે ૪ કે ૬ ફીટ ઈંચા થાય છે, અને ઠેઠવાર તેની નીચેની શાખાઓ જમીન ઉપર ફેલાઈ તેના છેડા ઈંચા થએલા ભેવામાં આવે છે. એને ઘણું કરી લાંબાં સંયુક્ત પાન આવે છે; અને તેની ઉપરની સપાટી ઉપર વચમાં પીળાશ લેતા જૂરા કે ફીકા ઘોળા રંગના પટા હોય છે, જેથી પાન ચિત્ર જેવાં દેખાય છે. આ ઉપરથી આ છોડવાઓ તરત ઓળખાઈ આવે છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૬ થી ૧૦ કે ૧૫ ઈંચ લાંબાં અને ઘણું કરીને તેથી થોડાં ઓછાં

પહોળાં હોય છે. ડાંડીના નીચલા ભાગનાં પાન વખતે સાઠાં હોય છે, પણ ઉપરના ભાગનાં પાન સંયુક્ત હોય છે. સંયુક્ત પાનની ડીંટડી સુતળી જેવી જાડી ને તે ઉપર ઉભી હાંસો અને સૂક્ષ્મ વાળની ફેવાટી હોય છે. એ ડીંટડી ઉપર ૨ થી ૩ સામસામાં પાનની જોડી હોય છે. અને વખતે સારા મોટા છાડવામાં જોડીની આગળ એક પાન છેડે પણ આવેલું હોય છે. જાડીમાંનાં પાન ઘણું કરી ૩ થી ૬ કે ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૦.૫ થી ૧ ઇંચ જેટલાં પહોળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લાલાશ લેતો ને નીચેનીનો શીકકો હોય છે. શાખાઓને છેડે પુલોની ચમરી લાંબી ડુંટી જેવી આવે છે તે ૦.૫ થી ૧ કે વખતે ૧.૫ કુટ જેટલી લાંબી અને ૦.૫ થી ૧ ઇંચ પહોળી હોય છે. કુલ શીક્ષાં કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં અને શીંગ ધોળાશ લેતા રંગની હોય છે. શીંગમાં ૩ થી ૬ સાંધા હોય છે. એના છાડવા નદીકાંઠે અને ડુંગરાઓમાં છુટ્ટા છવાયા ઉગે છે. અંગ્રેજીમાં *picta* વિશેષણ બરાબર 'ચિત્રપર્ણી' નો ખ્યાલ આપે છે.

દશમૂળ પૈકીની આ વનસ્પતિ છે. કેટલાક પૃથ્વીપર્ણીને ગોરખગાંબે (*Aerva lanata*, N. o. *amarantaceae*) કહે છે પણ તે ભૂલ છે.

વૈદ્યકમાં પીઠવણુનો ઉપયોગ

- ચરક-- ૧ દુઝતા હરસમાં-બલા કે પીઠવણુનો કવાથ પાવો. ચિ. ૯.
૨ કંકજન્ય મદાત્યયની તૃણામાં-બલા અને પીઠવણુનો કવાથ પીવા આપવો. ચિ. ૧૨
- સુશ્રુત-- ૩ પ્રબલ વાતરક્તમાં-પીઠવણુનો રસ ૨ શેર, ૦.૫ શેર તેલ અને ૧ શેર બકરીનું દુધ એ પ્રમાણે તેલ પકાવી લેવું. આ તેલ વાતરક્તને મટાડે છે. ચિ. ૫.
- ચક્રદત્ત-- ૪ એકાંતરીયા તાવમાં-પીઠવણુનું મૂળ પુણ્યનક્ષત્રમાં સંભાળ-પૂર્વક ઉપાડી લાવી, તેના ઉપર નાડાં બાંધી હાથ ઉપર બાંધવું.
૫ રક્તાતિસારમાં-૧ શેર બકરીનું દુધ અને ૦.૫ શેર પાણીમાં પીઠવણુના મૂળનું ચૂર્ણ નાખીને રાખડી પકાવી લઈ તે આપવી.
૬ આંખના રોગમાં-પીઠવણુનું મૂળ તાંબાના વાસણ ઉપર ઘસવું અને તેમાં રહેલ સિંધાલુણ અને મરી તેમજ કાંજ નાખવી. આ અંજન આંખમાં આંજવાથી આંખના રોગો મટે છે.
- ભાવપ્રકાશ-- ૭ હાડકું ભાગ્યું હોય તો-પીઠવણુના મૂળનું ચૂર્ણ માંસના રસ સાથે ૨૧ દિવસ પીવાથી ભાગેલાં હાડકાં સંધાઈ જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકે શોથહર અને અંગમર્દ પ્રશમન તેમજ સંધારણ કશે-
માનિમાં પૃસ્નિપર્ણીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુશ્રુતે વિકારીગંધાદિ તેમજ હરિ-
દ્રાદિગણમાં પૃસ્નિપર્ણીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સ્વ. કવિરાજ બિરબાચરણ ગુપ્ત,
ડીમક અને ખોરી બન્ને પૃસ્નિપર્ણીને ‘ચિત્રપર્ણી’-spotted leaf કહે છે
તેથી ખીજવાઇને કહે છે કે પૃસ્નિપર્ણીનો અર્થ ‘અદ્યપત્રા’ છે અને ‘ચિત્ર-
પર્ણી’ નથી. ભાતુણ દીક્ષિતે વૃષ્ઠિઃ અલં પર્ણમસ્યાઃ આવો અર્થ કયો છે; અને
તેથી ‘અદ્યપત્રા’ વિશેષણ બરાબર લાગે છે. પણ બીજી બાજુ ધન્વંતરિનિ-
બંધુકાર પૃસ્નિપર્ણીને ‘દીર્ઘપત્રા’ અને ‘વિપદની’ માને છે. કહેલું પણ
વિકારીગંધાદિગણના પાઠની ટીકામાં અન્યે (શૃગાલવિજ્ઞામ્) પૃથક્પર્ણમેદં દીર્ઘપત્રં
સિંહપુચ્છમાદુઃ ॥ આમ કહે છે. ભાતુણ દીક્ષિતે ભલે વૃષ્ઠિઃ નો અર્થ અદ્ય
કયો હોય પણ તે ઉપરથી બીજાં નામો પીઠવળુને બરાબર લાગુ પડતાં છે
તેને દૂર મૂકીને પૃસ્નિપર્ણીની સંદિગ્ધતા અમો વધારવા માગતા નથી.

અથર્વવેદમાં પૃસ્નિપર્ણીના ગુણ-સ્તુતિ નીચે પ્રમાણે છે:-

શં નો દેવી વૃશ્નિપર્ણ્યશં નિકૃત્યા અકઃ ।

ઉગ્રા હિ કળ્વજંબની તામભક્ષિ સહસ્વતીમ્ ॥

અ. ૨ । ૨૫ । ૧ ॥

અર્થ—દેવી પૃસ્નિપર્ણી (દિવ્ય ગુણવાલી પૃસ્નિપર્ણી) અમારા સુખમાં
વિશેષ નાખનારાઓને દુઃખ આપે છે. પૃસ્નિપર્ણી ઉગ્ર છે અને જીવાણુનો નાશ
કરનારી છે. આ કારણથી મ્હેં એનું સેવન કર્યું છે.

આ મંત્રમાં કળ્વ શબ્દ રોગોત્પાદક કૃમિઓનો વાચક છે. આ રોગમાં
(કળ્વ આર્તસ્વરે) આર્તસ્વરથી રોગી ચીડાયા કરે છે. આવી બાતનો આ અસહ્ય
રોગ છે. પૃસ્નિપર્ણી તેનો નાશ કરે છે.

સહમાનેયં પ્રથમા વૃશ્નિપર્ણ્યજાયત ।

તયાહં દુર્ગામ્નાં શિરો વૃશ્વામિ શકુનેરિવ ॥

અ. ૨ । ૨૫ । ૨ ॥

અર્થ—આ પૃસ્નિપર્ણી ઔષધિ પહેલેથી જ બલવર્ધક થએલી છે. એના
સેવનથી હું શકુનિપક્ષીની માફક દુષ્ટનામવાળા રોગોનાં શિર તોડું છું.

અરાયસૃમકવાવાનેં યશ્ચ સ્ફાતિં જિહીર્ષતિ ।

ગર્ભાદં કળ્વં નાશય વૃશ્નિપર્ણિ સહસ્વ ચ ॥

અ. ૨ । ૨૫ । ૩ ॥

અર્થ—હે પૃથ્વિપર્ણી ! શોભાને ઘટાડનાર, રક્તનો નાશ કરનાર અને મોટાઇને લઘુત્વ આપનાર તેમજ ગર્ભને ખાઈ જનાર રોગોના કૃષિઓને નષ્ટ કર અને અમારું બલ વધાર !

ગેરિમેનોં આ વેશય કળ્વાન્ જીવિતયોષાન્ ।

તાંસ્ત્વં દેવિ પૃથ્વિપર્ણ્યગ્નિરિવાડનુ દહન્નિદિ ॥

અ. ૨ । ૨૫ । ૪ ॥

અર્થ—આ જીવન-નાશક (કળ્વાન) રોગગ્રીબોને પર્વત ઉપર મૂકી આવ ! હે દેવિ પૃથ્વિપર્ણી ! અગ્નિની માફક ત્યાં તું એમને બાળીને ખાખ કરી દે !

Actions and uses—Alterative, tonic, and astringent; given in fevers, catarrh of the air passages and in general debility. Rān-ganja (Prisu Parni) is used as an antidote to the poison of Phursa snake (Echis Cardnata).

R. N. Khory II p. 235.

ઉદ્લેખ—વ. શા. પા. ૨૧૫; ૩. નિ. પા. ૪૮; N. p. 83; Watt VI part IV p. 212; Indi. Medi. Plants p. 423.

૧૧૫ સાલવણ.

N. O. Ldguminosæ.

નામો—શાલિપર્ણી, સ્થિરા, દીર્ઘમૂલ, વિદારગિન્ધા (સંસ્કૃત); સાલવણ (ગુજરાત); એકપાની પાંદડીયો (પોરબંદર); સાલવણ, સાલપરની, રાનભાલ (મરાઠી); સરીવન, સાલમન (હિંદી); *Desmodium gangeticum* —ડેસ્મોડીયમ ગેન્ગેટીકમ (લેટીન).

ગુણા:— શાલિપર્ણી રસે તિક્ત્વા ગુરુભાવાતદોષજિત્ ।

વિષમજ્વરમેહ્ની શોષતૃષ્ણાવિનાશિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

શાલિપર્ણીં ગરચ્છર્દિજ્વરશ્વાસાતિસારજિત્ ।

શોષદોષત્રયહરી બુંહણ્યુક્તા રસાયની ॥

તિક્ત્વા વિષહરી સ્વાદુઃ સત્કાસક્રમિપ્રણુત્ ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

શાલિપર્ણી રસે તિત્તઃ ગુરુષ્ણા ધાતુવર્દ્ધકા ।

રસાયના સ્વાદુ વૃષ્યા વિષમઞ્જરવાતહા ॥

મેહાર્શશોથસંતાપઞ્જરશ્વાસવિષમ્પ્રણુત્ ।

ત્રિદોષશોષચ્છર્દિન્વી ક્ષતકાસાતિસારહા ॥

॥ નિ. ૨. ॥

વિદારીગન્ધા વૃષ્યસર્વદોષહરાણામ્ ॥ ચરક. સૂ. ૨૬

ચરક—

૧ અતિસારે—શાલપર્ણી..... । પ્રયોજયેદન્નપાને વિધિના મૂપકાલ્પિતમ્ ॥ ચિ. ૧૦—૨૨

સુશ્રુત—

૨ અતિસારશૂલશ્મનાર્થમ્—શૂલાર્દિતો વ્યોષવિદારીગન્ધાસિદ્ધેન દુગ્ધેન હિતાય મોઝ્યઃ ॥ ડ. ૪૦—૧૪૬

દૃન્દ—

૪ મૂદગર્મે—પરુષકશ્ચિફાલેપઃ સ્થિરામૂલકૃતોઽથવા । નામ્નિસ્તિ-મગાદ્યેષુ મૂદગર્માપકર્ષણઃ ॥

(સ્ત્રીરોગાધિકારે)

શ્નોદલ—

૪ અર્ધાવભેદકે—શાલિપર્ણ્યમ્મસા સિપ્રં નમ્યમર્ધાવભેદજિત્ ॥

(શિરોરોગાધિકારે)

વાર્ણન—સાલવણુના છોડવાઓ ચોમાસે ઘણા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૨ ફે વખતે ૩ થી ૫ ફીટ ઉંચા વધેલા હોય છે. તેની શાખાઓ લાંબી પ્રસરાતી કે વખતે જમીન ઉપર લાંબી ઢળેલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, તળીઓ ડાટડી પાસે ગોળાઈ લેતાં અને મથાળે સાંકડાં થતાં લાંબાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ઘણું ઠરી લીસી, લીલા રંગની અને નીચેની કીક્કા લીલા રંગની અને વિશેષ વાળની ફેવાંટી વાળી હોય છે. પાનની ડીંટડીના થંડમાં બે ઉપપાન આવેલાં હોય છે. પાન ૨ થી ૩ કે ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧૧ થી ૨ કે ૩ ઇંચ પહોળાં હોય છે. શ્રાવણ માસમાં એમાં સૂક્ષ્મ કીક્કા ઘેરા કે જાંબુડા વા ગુલાબી રંગનાં પુલો આવે છે. ભાદરવા આસોમાં શીંગો-ચપટી, પાતળી અને એક બાજુ આડા કાપાઓવાળી—બેસે છે. એનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં ગયેલાં હોય છે.

રસ્તાની બાજુએ, ખેતરોના શેઠા ઉપર, પાણીના ધોરીઆ પાસે, નદી નાળાંના કાંઠા ઉપર સાલવણુ ઉગે છે.

વૈદ્યકમાં સાલવણુનો ઉપયોગ

ચરક—

૧ અતિસારમાં—ખાનપાનમાં સાલવણુના મૂળનો વિવિધ રીતે ઉપયોગ કરવો હિતાવહ છે. ચિ. ૧૪,

સુશ્રુત-- ૨ ઝાડા થયા હોય અને પેટમાં ચુંક આવતી હોય તો-- સાલવણનાં મૂળ અને ત્રિકટુને દુધમાં ઉકાળી લઈ તે દુધ પી જવું. કિત ખોરાક ખાવો. ઉ. ૪૦-૧૪૫.

વૃંદ-- ૩ મૂઠગર્ભમાં (બચ્ચું આડું આવે છે તે)--સાલવણના મૂળનો લેપ નાભિ, બસ્તિ અને ભગ ઉપર કરવાથી મૂઠગર્ભનો ભય રહેતો નથી.

શોઠલ-- ૪ આધારીશીમાં--સાલવણના કવાથનું નસ્ય આપવાથી આધારીશી મટે છે.

વક્તવ્ય--ચરકે શાલિપર્ણીને રનેહોપગ અને શોથહર દશેમાનિમાં, સ્થિરાને બલ્ય અને વયઃસ્થાપન દશેમાનિમાં, અને વિદારીગંધાને અંગમર્દપ્રથમન દશેમાનિમાં ગણાવેલાં છે. શાલીપર્ણીના સ્વતંત્ર ઉપયોગે બહુજ ઓછા જોવામાં આવે છે. મધુર સ્કંધમાં અને વિરેચનોપગ તરિકે તેનો ઉદ્દેશ છે (વિ ૮-૧૫૮). મૂલ આસવના લીસ્ટમાં પણ તે છે. રસાયની હોવા છતાં રસાયનના પ્રયોગમાં સ્વતંત્ર ઉદ્દેશ તો એકેય જડતો નથી. અલબત્ત રાજ્યક્ષમાં (ચિ. ૮-૧૧૨-૧૧૬), ક્ષતક્ષીણમાં (ચિ. ૧૬-૪૧), રસાયનપાઠમાં (ચિ. ૧-૭૪-૫૫-૧૬૭-૩૬) તે બીજા સાથે વપરાયેલી છે ખરી. અર્થાત્ સુનિષ્ણુક ધૃતમાં ઉદ્દેશ છે. જ્વરમાં બે ત્રણ જગોએ ઉદ્દેશ છે. વાતરક્તમાં, કાસમાં વિગેરેમાં વપરાયેલી નજરે પડે છે.

સુશ્રુતે વિદારીગંધાદિ ગણમાં અને હસ્વપંચમૂલમાં શાલિપર્ણી ગણાવી છે. ઉદરમાં સુરંગીશાલિપર્ણીશ્યામાપુનર્નવાકલ્કં વા । (ચિ. ૧૪-૧૦) આવો પ્રયોગ છે. મહાવાતવ્યાધિમાં ‘ શાલિપર્ણી પ્રશ્નિર્ણી વૃહત્યૌ વા ક્ષીરવિષ્ઠાઃતર્પણમિત્રાઃ’ (ચિ. ૫-૧૦) આવો પ્રયોગ છે. ચરકની માફક અતિસારમાં સુશ્રુતે શાલિપર્ણી ઉપયોગી બહોર કરેલી છે. એષ આહારસંયોગે હિતઃ સર્વાતિસારિણામ્ ॥ વાતાભિધ્નન્દમાં નસ્યાદિતું સ્થિરાક્ષીરમધુરૈઃ તૈલમિષ્યતે (ઉ. ૯-૧૧)-આવો પ્રયોગ છે. વિષના અધ્યાયોમાં પણ શાલિપર્ણી ઠીક નજરે ચઢે છે. (જુઓ ક. ૨-૪૮, ક. ૭-૨૬, ક. ૮-૧૦૬-૫૨).

અમરકોષમાં ‘ અંશુમતી ’ નામ શાલિપર્ણીનું આપેલું છે. કવિરાજ બિનોદલાલ સેનનાં ‘ આયુર્વેદવિજ્ઞાનમ્ ’ બા. ૧ પાનું. ૪૩૩ ઉપર શાલિપર્ણીનું ચિત્ર આપેલું છે.

આની ઘણી બહોળ વનસ્પતિવેત્તાઓએ નોંધેલી છે.

ઉદ્દેશ--વ. શા. પા. ૨૨૧. રૂ. નિ. પા. ૩૮; N. p. 85; Watt III p. 82; Indi. Med. Plants p. 428.

११६ अष्टोत्थि.

N. O. Leguminosæ.

नामो—गुंजा, उबटा, काकणान्तिका, भिल्लभूषणा, अंगारवल्लरी (संस्कृत);
अष्टोत्थि (शुंजराती); शुंज, आनोटी (भराडी); धुंधची, रती, चीरभीटी, शुंज
(डिंटी); कुंय (अंगाली); अश्वमेधस् (झरसी); Bead tree—पीड ट्री
(अंग्रेज); Abrus precatorius—अध्रस् प्रीडेटोरीयस् (डेटीन).

परिचयः— गुंजावल्ली तु मधुरा चिंचापत्री सर्शिषिका ।
बीजं कृष्णारुणं तस्याः जायते सर्वभूमिषु ॥

॥ शिबदत्त ॥

गुणाः— गुंजा रूक्षा तथा तिक्ता वीर्योष्णा च प्रकीर्तिता ।
विषवैषम्यजंतुघ्नी रोगग्रामभयापहा ॥

॥ ध. नि. ॥

गुंजाद्वयञ्च शीतोष्णं, बीजं वान्तिकरं, शिफा ।
शूलघ्नी विषहृत् पत्रं वश्ये श्वेता, प्रशस्यते ॥

॥ ध. नि-रा. नि. ॥

गुंजाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातापित्तज्वरापहम् ।
मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ॥
नेत्रामयहरं वृष्यं चर्यं कडू व्रणं हरेत् ।
कुमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥

॥ भा. प्र. ॥

सुश्रुत— १ इंद्रयुते—प्रच्छयित्वावगाढं वा गुंजाकल्कैर्मुहुः । लेपयेदुपशा-
न्त र्थम्.....॥ चि. अ. २०

चक्रदत्त— २ पूतनाग्रद्वयप्रतिषेधार्थम्—.....गुंजाञ्च धारयेत्..... ॥ उ. १२
३ कर्णपालीविवर्धनार्थम्—गुंजाचूर्णयुते जाते ग्राहिणे क्षरि उद्ग-
तम् । नवनीतं तदभ्यंगात् कर्णपालीविवर्द्धनम् ॥

(कर्णरोगाचि०)

भावमकाश— ४ दारुणके—गुंजाफलैः शृतं तैलं भृंगराजरसेन च । कण्डूदारुणहृत्
कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥

બંગસેન— ૧ ગળ્દમાલાયામ્—ગુંજાફલમૂલૈસ્તૈલં તોયે દ્વિગુણે પચેત્ । નસ્યા-
મ્યક્કેન શમયેત્ ગળ્દમાલાં મુદારણામ્ ॥

૬ ગૃધ્રસ્યામ્—દ્વિત્રિસ્થાનેષુ ગૃધ્રસ્યાં શિરા પ્રચ્છન્નવેધિતા ।
ગુંજાકલ્કેન લિપ્તા ચ સઘસ્યજતિ વેદનામ્ ॥

હારીત— ૭ પિત્તવિસર્પે—પિત્તવિસર્પે વા ગુંજાપૈસ્તુ લેપનમ્ ॥

શોઢલ— ૮ કુષ્ઠે—અપગતતુષગુંજાચૂર્ણહૈયંગવીન-
પ્રમુદિતમુપશાન્તિ કુષ્ઠિનો યાતિ કુષ્ઠમ્ ।
યદિ તુ ભવતિ લિપ્તં સર્વતસ્તામ્રપાત્રે
ગૃહીતમથિતકિટ્ટૈસ્તન્ન ભૂયો ભવેતુ ॥

૯ તિમિરે—ગુંજામૂલં ચસ્તમૂત્રેણ પિષ્ટમ્ ।
આન્ધ્યં સઘસ્તૈમિરં હન્તિ પુંસામત્યુદ્ધાતં નેત્રયોઃ અંજનેન ॥

૧૦ સર્વસ્મિન્ શિરોરોગે—સર્વસ્મિન્ વા શિરોરોગે ગુઝ્ઝા-
મૂલસ્ય નાવનમ્ ॥

૧૧ કૃમિદંતકે—ગુંજાવરાહકર્ણ્યોઃ અન્યતરસ્યાઃ સમુદ્ધૃતં મૂલમ્ ।
દન્તૈશ્ચર્વિતમાર્તિં દશનઘ્નુણોત્થાં નિવારયતિ ॥

વૈયજીવન— ૧૨ વાજીકરણે—મુક્ત્વોચ્ચટાં ક્ષીરયુતાં વિલાસી મુક્તે શતં સુંદરિ
સુંદરીણામ્ । ત્વં તાવદેકાકી મયા તુ સાઘ મુક્તા રતૌ
પશ્ય કુતુહલં મે ॥

વૈધકમાં ચણેાડીનો ઉપયોગ

સુશ્રુત— ૧ માથા ઉપરની ટાણમાં—વારંવાર ચણેાડીતું ચૂર્ણ ચોપડયા
કરવું. શિ. અ. ૨૦.

૨ પૂતનાઝડપ્રતિષેધ માટે—ચણેાડી ગળામાં ખાંધી રાખવી.
ઉ. અ. ૨૨

ચક્રદત્ત— ૩ કાનની પાલી વધારવા માટે—લે'સના દુધમાં ચણેાડીતું
ખારીક ચૂર્ણ નાખવું. એ દુધમાંથી માખણ કાઢી લેવું. એ
માખણ કાનની પાલી ઉપર ચોપડવાથી પાલી વધે છે.

ભાવપ્રકાશ—૪ ઉંદરીમાં—ભાંગરાના રસમાં ચણોઠીનું કૃણચૂર્ણ નાખીને તેલ પકાવી લેવું. તે ચોપડવાથી ઉંદરી, ખસ, ખુજલી વિગેરે નાશ પામે છે.

ખંગસેન—૫ ગંડમાળામાં—૨ શેર ચણોઠીના કૃણ અને મૂળના ઉકાળામાં ૧ શેર તેલ પકાવી લેવું. આ તેલ નર્ય, અભ્યંગ વિગેરેમાં ચોળવાથી ગમે તેવી દારૂણ ગંડમાળા થઈ હોય તે પણ મટે છે.

૬ ગૃધ્રસીમાં—ખરાખર ગૃધ્રસીવાળી નસ—Sciatic nerve—પકડીને બે ત્રણ ઠેકાણે ફસ ખોલવી. પછીથી ચણોઠીના કલ્કથી ત્યાં લેપ કરવો. વેદના મટી જાય છે.

હારીત—૭ પિત્તના રતવામાં—ચણોઠીના પાનનો રસ પિત્તના રતવા ઉપર ચોપડવો.

શોઢલ—૮ કુષ્ઠમાં—ચણોઠીનાં છોડાં કાઢી નાખવાં અને પછી તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ધીમાં કાલવીને કુષ્ઠ ઉપર ચોપડવું અથવા આ ચૂર્ણ અને ધીને એક કરીને તાંબાના વાસણ ઉપર ચોપડી દેવું, અને ખીજે દિવસે તાંબાના વાસણ ઉપરથી તે બધું લઈ લેવું અને ચોપડવું. કુષ્ઠ મટી જાય છે.

૯ અંધાપામાં—ખકરીના મૂત્રમાં ચણોઠીનું મૂળ ઘસીને આંખમાં આંજ્યા કરવાથી અંધાપો મટે છે.

૧૦ દરેક જાતના માથાના રોગોમાં—ચણોઠીના મૂળનો રસ કાઢીને નર્ય આપવાથી સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ મટે છે.

૧૧ કૃમિદંતક નામના દાંતના રોગમાં—ચણોઠીનું મૂળ લીધું લાવીને કાતણ તરિકે વાપરવું. દાંતના મૂળમાં રહેલા કૃમિ મરી જશે.

વેદજીવન—૧૨ વાળકરણમાં—ચણોઠીને દુધમાં બાફી નાખવી. ઉપરનાં છોડાં ઉખાડી નાખવાં. આ પછી એનું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ હમેશાં સવાર સાંજ દુધ સાથે લેવાથી માણસ ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે સંભોગ કરી શકવા બેટલી ઉત્તેજના મેળવે છે.

વક્તવ્ય—અુશ્રુતે મૂલવિષની ગણતરી વખતે ગુંજ ગણાવી છે (ક. અ. ૨). ચરકે સ્થાવરવિષવર્ગમાં (ચિ. અ. ૨૫) ગુંજનો ઉલ્લેખ નથી કરેલો. ચરકમાં ‘ગુંજ’ શબ્દ ફક્ત કુષ્ઠના અધ્યાયમાં “કનકક્ષીરતેલ”

ના પાંઠમાં જ વપરાયલો જણાય છે. મુશ્તુત, વાગ્બટ અને પછીના ખીજ લેખ-કાએ ઉચ્ચટાને વાજકરણ માટે પ્રખ્યાત કરી છે તેનું મૂળ ચરકમાં છે એ યાદ રાખવા જેવું છે. સિદ્ધિસ્થાનના ૧૨ મા અધ્યાયમાં બલજનન ખસ્તિ-ઓ વર્ણવેલી છે તેમાં “ ઉચ્ચટકેશુરકાત્મગુમાશૃતશીરપ્રાતિમોજનાનુવાનાત્કીશતગામિનં નરં કુર્યુઃ ॥ (સ્તો. ૪૭).”—એમ લખ્યું છે. શુંજ કાંજમાં શુદ્ધ થાય છે. કુષમાં પકાવીને ઉપરનાં લાલ અથવા સફેદ કે કાળા રંગનાં છોડાં કાઢી નાખવાથી પણ શુંજ શુદ્ધ થાય છે. ઘણા પાકોમાં ચણેલી નાખવામાં આવે છે. શુંજના વિષનો પ્રતીકાર “ મેષનાદરલો ગ્રાણ શર્કરાયુક્તમાનતઃ । ઉચ્ચટાયાઃ વિકારસ્ય શાન્તિઃ સ્વાત્—” આધુનિક વનસ્પતિતત્ત્વવેતાઓ કહે છે કે ચણેલી ખાવાથી ઝેરની અસર નથી થતી પણ ઘામાં ચણેલીનું ચૂર્ણ ભર્યાથી તે લોહી સાથે મળી જઈને ઝેરી અસર ઉત્પન્ન કરે છે. ચામડીઆ લોકો આવી રીતે ઘણીયે ગાયોને પોતાના સ્વાર્થ માટે મારી નાખે છે. જો આ ખીના સત્ય હોય તો પછી કૃષ ખેલીને શુંજ ચૂર્ણનો લેપ કરવાનું ખંગસેને ગૃધ્રસીમાં કેમ કહ્યું હશે ? ગમે તેમ હોઃ જ્યાં સુધી ચોક્કસ માહિતી ન મળે ત્યાં સુધી મધુમાં અને ક્ષતમાં જ્યાં આગળ શુંજનો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં આગળ શુંજપત્ર વાપરવાં હિતકર છે. વનોષધિ-દર્પણમાં જણાવેલું છે કે ‘ પંજળના હોશિઆરપુર જીલ્લામાં શુંજમૂલ ગર્ભપાત માટે વપરાય છે. ’ અશુદ્ધ શુંજફલનું સેવન કરવાથી અતિશય ઝાડા ઉલટી થાય છે. ઘણા લોકો ચણેલીના મૂળને જેડીમધનાં મૂળીયાંની જગાએ વાપરે છે. ખન્નેનો સ્વાદ મધુર હોય છે, છતાં તેમાં પણ ઝેરી અસર છે એ નહિ બૂલવું જોઈએ. ‘ શુંજબ્રદ્રસ ’ની ખનાવટ પ્રસિદ્ધ છે.

Actions and Uses-- The seeds are harmless when eaten, but poisonous when a paste of them is applied to open wounds. Applied to the eyes they set up inflammation, oedema of the lids and ulceration of the cornea. The face and neck becomes swollen and the maxillary glands enlarged. Internally the seeds are demulcent, expectorant like liquorice; used in cough and gonorrhœa. The fresh leaves are chewed with cubebs and sugar to relieve hoarseness of voice as in sore-throat and aphthæ in the mouth. In spermatorrhœa with bloody discharges, the white Abrus leaves and henna leaves triturated with the powder of the root of *holostemma rheedii* with cumin seeds and sugar are given internally. With *chitrak-mula* the paste of the leaves is applied in skin diseases as leucoderma, and also recommended as a leucoderma-cure for baldness over the scalp. The infusion of the seeds should

be used fresh, as in a short time it decomposes and swarms with bacteria. Boric acid may be added to prevent decomposition. It is used as an application for the eyes for the cure of pannus and old granular lids. Its use should be followed by weak solution of alum or Borax. When applied to the inner surface it produces artificial purulent ophthalmia, varying in intensity with the frequency of the applications. It is also used for the cure of lupus and unhealthy ulcers. The paste of the seeds (1 in 4) is used as a rubefacient in sciatica, stiff shoulders and paralysis. The dried roots are made use of in the same manner as liquorice root.

(R. N. Khory II p. 181)

ભાવાર્થ—ખીજ ખાવામાં એટલાં ઝેરી નથી જેટલાં ઘા ઉપર ચોપડવામાં ઝેરી છે. આંખ ઉપર બાંધવાથી આંખ પુટી જાય છે, પોપચાં સખત થઈ જાય છે અને કૃષ્ણમંડળમાં ક્ષત પડે છે. ચહેરા અને ગરદન સૂજી જાય છે અને ગળાની ગાંઠો પણ પુટી ઉઠે છે. ખીજ ખાવામાં જેઠીમધ જેવાં કફ છે અને કફ અને પરમીયામાં વપરાય છે. લીલાં પાન ચણકબાબ સાથે ચાવવાથી બેસી ગયેલો ઘાંટો ખુલે છે તેમ જ શુદ્ધિયું થયું હોય તે તે પણ નરમ પડી જાય છે. વીર્યસ્રાવમાં, પેસાબમાં, લોહી પડતું હોય તેમાં સફેદ ચણોડીનાં પાન ડોડીના મૂળના ચૂર્ણ સાથે જીરું અને સાકર મેળવી ખાવાથી ફાયદો થાય છે. ચિત્રાનાં મૂળ સાથે પાનની લુગદી ચામડીના રોગોમાં લગાવવામાં આવે છે. આથી ટાલ મટે છે એમ પણ મનાય છે. ચણોડીનાં ખીજનો ક્વાથ તાજે જ વાપરવો જોઈએ; કારણકે ઘણા જ ડુંક વખતમાં તે બગડી જાય છે અને તેમાં જંતુ પડી જાય છે. બગડી ન જાય એટલા માટે બોરીક એસીડ નાખવો સારો છે. કુલ (Pannus) માટે તે આંખ ઉપર વપરાય છે. આ દવા વાપર્યો પછીથી તુરત જ ફટકડી કે બોરીક લોશનનાં ટીપાં નાખવાં જોઈએ. આંખમાં દવા લગાડવાથી એકદમ આંખ પીચાથી ભરાઈ જાય છે અને દુઃખવા આવે છે. ગૃધ્રસીમાં ખીજનો લેપ લગાવવામાં આવે છે. ચણોડીનાં સૂકાં મૂળીઆનો જેઠીમધ જેવો જ ઉપયોગ થાય છે.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૧૮૧.

નવ્યમત—મૂળનો પ્રવાહી ક્વાથ જાંબી ખાંસીમાં ઘણો જ સરસ છે.

(રવ. કનૈયાલાલ દે.).

ખીજ રેચક તરિકે વપરાય છે, પણ મોટી માત્રામાં તે તીક્ષ્ણ ઝેર છે.

તેના સેવનથી કૌલેરા જેવાં બધાં ચિન્હો થકા આવે છે. આ ઝેર બીજ ઉપરની લાલ છાલમાં રહેલું છે એમ મનાય છે.

(સરજન મેજર-જયકર).

બીજ દુધમાં ઉકાળીને લેવાથી બહુ તાકાત આપનાર છે. (ખેરન).

સ્ત્રીઓ આનાં બીજ ગળે છે અને તેનાથી ગર્ભ રહેતો અટકે છે. આ માટે સ્ત્રીઓ હમેશાં ૪ થી ૬ બીજ ગળે છે. આર્તવ પછીના ૧૦-૧૨ દિવસો સુધી આ પ્રમાણે સવાર સાંજ બીજ ગળે છે. આવી રીતે ગર્ભધારણ માટે નાલાયક થયેલી એક બાઇનો કેસ મહે' જોયેલો છે. (મુઇદીન શરીફ).

શરદીને લીધે દુઃખતા માથામાં બીજનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ સુંઘવાથી સારો આરામ થાય છે. (મી. મુકરજી).

રાઇના ગરમાગરમ તેલમાં ચણાઈનાં પાન બોળીને સધિવાના દુખાવા ઉપર બાંધવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. (સર્જન મેજર વીલ્સન)

પાનનો તાજો રસ તલના તેલમાં મેળવીને લગાવવાથી બહારનો દુખાવો મટી જાય છે. (સર્જન. મેજર. બી. ગુપ્ત).

Indian Medicinal Plants p. 432.

ઉદ્ભેદ—વ. શા. પા. ૨૨૬; ર. નિ. પા. ૩૧૬; N. p. 86; Watt I p. 10; Indi, Medi. Plants p. 430.

૧૧૭ કોયાં

N. O. Leguminosæ.

નામો—કપિકચ્છુ, આત્મગુપ્તા, દુઃસ્વર્ષા, કંઢૂરા, મર્કટી, શૂકશિમ્બિ, વાનરી, દુરભિગ્રહા (સંરકૃત); કવચ, કોયાં (ગુજરાતી); કુહિલી, કુયેલી (મરાઠી); કીવાલ, કોંચ (મરાઠી); Cow-hedge plant—કાઉ હેજ પ્લેન્ટ (અંગ્રેજી); Mucuna pruriens—મ્યુકયુના પ્રુરિયેન્સ (લેટીન).

ગુણા:— કપિકચ્છુઃ સ્વાદુતિક્તા વાતાપિત્તકફાલજિત્ ।

શીતલં વૃહણં વૃષ્યં માષતુલ્યં ચ તત્ફલમ્ ॥

કપિકચ્છુફલં વૃષ્યં શીતં સ્વાદુરસં ગુરુ ।

રક્તાપિતાનિલહરં દુષ્વ્રણવિશોધનમ્ ॥ .

(કશ્મિર)

કપિકચ્છુર્મૂર્શ વૃણ્યા મધુરા વૃંહણી ગુરુઃ ।

તિક્તા વાતહરી બલ્યા કફપિતાસ્રનાશિની ॥

તદ્વીજં વાતશમનં સ્મૃતં વાજીકરં પરમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

કપિકચ્છુઃ સ્મૃતા વૃણ્યા ગુરુઃ સ્યાદ્વાતાપિત્તહત્ ।

તસ્યાઃ ફલં બલશ્લેષ્મસ્તન્યશુક્રકરં પરમ્ ॥

પિત્તલં ચાતિયોગાત્તન્મદવિશ્રમકારકમ્ ॥

॥ શોદલઃ ॥

કપિકચ્છૂ રસે સ્વાદુસ્તિક્તા શીતાનિલાપહા ।

વૃણ્યા પિત્તાસ્રહન્ત્રી ચ દુષ્ટવ્રણવિનાશિની ॥

॥ ધ. નિઃ રા. નિ. ॥

કાકાળ્ડોલાત્મગુણાનાં માપવત્ફલમાદિશેત્ ॥

ચરકઃ સૂત્રસ્થાન અ. ૨૭-૩૨

સુશ્રુત—

૧ અતિસારે—૧ કચ્છુરામૂલકલ્કં વા ઉદુમ્બરફલોપમમ્ ।

પક્વાતિસારં યોગોડયં જયેત્પીતઃ સશોણિતમ્ ॥ ૩૪૦-૩૪

૨. ભોજને ચ હિતં ક્ષીરં કચ્છૂગમૂલસાધિતમ્ ॥

૨ વાજીકરણાર્થમ્—ક્ષીરપક્વાંસ્તુ ગોધૂમાનાત્મગુણાફલૈઃ સહ ।

શીતાન્ન ઘૃતયુતાન્ સ્વાદેત્તતઃ પશ્ચાત્પિબેત્પયઃ ॥ ચિ. ૨૬-૩૦

વાગ્બટ—

૩ રક્તાપિત્તે—શૂકશિમ્ભિમ્ભવં ધાન્યં રક્તે શાકશ્ચ શસ્યેત ॥

ચિ. અ. ૧

ચક્રદત્ત—

૪ વાતવ્યાધૌ—.....તથાત્મગુણાસ્વરસં પિબેદ્વા.....માસાદસૌ

વજ્રસમાનવાહુઃ ॥ (વાતવ્યાધિચિ.૦.)

ભાવપ્રકાશ—

૫ યોનિસંકીર્ણીકરણે—કપિકચ્છૂમ્ભવં મૂત્રં કાથયેદ્વિધિના મિષક્ ।

યોનિઃ સંકીર્ણતાં યાતિ કાથેનાનેન ધારયેત્ ॥

વર્ણન—કવચના વેલા ચોખાસે ઘણા બેવામાં આવે છે. કેટલીક વખત ખારે માસ પણ બેવામાં આવે છે. વાડો ઉપર તે ચઢેલા હોય છે. બેમાંથી લાંબી શાખાઓ નીકળીને ચોતરફ ફેલાય છે. શાખાઓ ઉપર ઘોળા બુરા વાળની ફેલાળ હોય છે. બેમાં ત્રણ ત્રણ પાન વાલોળની પેઠે આવે છે. પાનની નીચલી સપાટી ઉપર ઘોળા ચળકતા વાળની ધાંટી ફેલાઈ હોય છે; ઉપરની

સપાટીનો રંગ લીલો કે ઘેરો લીલો હોય છે. કુદ જાંબુડા રંગનાં હોય છે. શીંગ ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી, અંગ્રેજી S અક્ષરના આકારની હોય છે. તેને હાથ લગાડતાં હાથમાં ખંજવાળ અને દાહ ચાલુ થાય છે. એને ઠંડની માતા કહેવામાં આવે છે અને એના માટે વિધવિધ દંત કથાઓ પ્રચલિત છે.

વૈદ્યકમાં કૌચાંનો ઉપયોગ—

સુશ્રુત— ૧ અતિસારમાં-૧. કવચના મૂલનું ચર્ણ તાં. ૧ પાણી સાથે પી જવાથી પદ્માતિસાર અને રક્તાતિસાર પણ મટે છે.

ઉ. ૪૦-૭૪

૨. કવચનાં મૂળથી પકાવેલું દૂધ અતિસારવાળાને હિતકર છે.

ઉ. ૪૦-૧૧૦

૨ વાળકરણુ માટે-દુધની અંદર કૌચાં સાથે ઘઉં પકાવવા. દુધપાક જેટલું ઘટ્ટ થાય એટલે ઠંડુ પાડી, ઘી નાખીને તે જમવું. ઉપરથી દુધ પીવું. ચિ. ૨૬-૩૦.

વાગ્ભટ— ૩ રક્તાપિત્તમાં-રક્તાપિત્તમાં કુવચની શીંગોનું શાક હિતકર છે. ચિ. અ. ૨.

ચક્રદત્ત— ૪ વાતવ્યાધિમાં-કૌચાંનો રસ પીવાથી એક મહિનામાં ગમે તેવો વાયુ હઠી જઈને (અવબાહુકનો) હાથ વજા જેવો ખલવાન બની જાય છે.

ભાસ્કરાચાર્ય— ૫ યોનિનો સંકોચ કરવા માટે-કવચના મૂળનો ક્વાથ કરવો (વિધિ પ્રમાણે). આ ક્વાથમાં રૂનું પોતું બાળીને તે યોનિમાં રાખવાથી યોનિનો સંકોચ થાય છે.

વક્તવ્ય—સ્વ. કુતોભટ્ટ કવચ સાથે લઘુકવચનો નામોલ્લેખ કરે છે. આત્મગુમા અને કાકાળડોલા વચ્ચે ઘણા બુના સમયથી ભેદ દેખાતો આવ્યો છે. એ બે વચ્ચે ભેદ ન હોય તો “ કાકાળડોલાત્મગુમાનાં માપવત્કલમાદિશેત્ ” એમ લખવાનું પ્રયોજન જ શું હોત ? માપૈઃસમાનફલમાત્મગુમુત્તમુક્તં વ કાકાળડફલં તથૈવ (સુશ્રુત સૂ. ૪૬-૩૬) ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે. છતાંયે કાકાળડફલ, કાકાળડોલા વિગેરેનો અર્થ તો કૌચાં જ થાય છે અને કરવામાં પણ આવ્યો છે. કાકાળડફલ માટે કહેલેલું નીચે પ્રમાણે ઓળખાણ આપે છે:-કાકળડફલં અશ્વકઃ કપિકચ્છલ-દશશિમ્બઃ કાકાળડઃ ‘ શૂકરશિંબી ’ હિત લોકે । ” ચરક સૂત્રસ્થાન અ. ૨૭ ની ટીકામાં શિવદાસ પણ કહે છે-“ શૂકાશિમ્બસદશશિંબઃ કાકાળડઃ, શૂકરશિંબીતિ લોકે । ” કચ્છરા-કંકતિકા, “ શૂકાશિમ્બા ’ હિત એકે દુરાલભા હત્યન્યે । ” આ ઉપરથી “ કચ્છરા ” શબ્દની સંદિગ્ધતા પણ સમજાયે.

ચરકે બલ્ય દશેમાનિમાં “ઋષમી” શબ્દ વાપરેલો છે. ચક્રપાણિ “ઋષમી શૂકશિમ્મા” એવો અર્થ કરે છે. વાજકરણ યોગોમાં પણ ચરકમાં કૌચાં બહુ નથી વપરાયલાં—સ્વતંત્ર ઉપયોગ તો એક પણ નથી રક્તપિત્ત-ચિકિત્સામાં પણ આત્મશુદ્ધા નો ઉલ્લેખ ચરકમાં નથી. પુરીષવિરજનીય દશે-માનિમાં “કચ્છુરા” નો ઉલ્લેખ છે. મધુરસ્કંધમાં તે ગણાયેલી છે (વિ. ૮-૧૬૦). વમનોપગ તરિકે (વિ. ૮-૧૫૭), ક્ષતક્ષીણ ચિકિત્સામાં અમૃત-પ્રાશઘૃતમાં, તેમજ શિરોરોગના મહામાયૂરઘૃતમાં આત્મશુદ્ધા વપરાયેલી છે. ઉન્માદમાં ‘મર્કટી’ બીજાં સાથે ચોળાયેલી છે.

સુશ્રુતે ચરક કરતાં કવચનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે. ક્ષીણબલીય વાજકરણમાં, અતિસારમાં (અતિસારમાં હિત એવા ખોરાકની અંદર ‘કચ્છુરા’ ને ગણાયેલી છે.), સંશમન તરિકે (ઉ. ૩૯-૭), અને બીજે તેનો ઉપયોગ ધ્યાન ખેંચે છે. સુશ્રુતોક્ત વાતવ્યાધિ અને વાતરક્ત ચિકિત્સામાં કવચનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. કૌચાંની મીઝનું તેલ અને તેના ગુણ ધનવન્તરીય નિબંધમાં આપેલા છે:—“ગુરુણ સ્તિગ્ધમધુરં કપાયમાત્મશુદ્ધિમ્ ॥” ઉત્તમ વાજકરણ તરિકે તે સુપરિચિત છે. વાગ્બટે દૂર્વાદિગણમાં ‘આત્મશુદ્ધા’ વાપરી છે.

Actions & uses—The seeds are nervine tonic, emmenagogue and aphrodisiac used in leucorrhœa, menstrual derangements and paralysis. The confection is given in paralysis & seminal debility. The hairs of the pods are vermifuge & given in round worms. They work mechanically by injuring the worms & promoting their expulsion. When applied to the skin or to the mucous membrane, the hairs produce a painful irritation & eruption. In such cases their administration should always be followed by a purge of calomel & jalap. Dose of hairs 1 to 3 grains.

(Khory II p. 219).

ભાવાર્થ—કૌચાં જ્ઞાતવંતુને બલ આપનાર આર્તવજનક, વાજકરણ છે. એ પ્રદર, આર્તવની અનિયમિતતા અને પક્ષાઘાતમાં ઉપયોગી છે. કૌચાંપાક પક્ષાઘાતમાં અને ઘાતુની નબળાઈમાં અપાય છે. શીંગ ઉપરની ફેવાંટી કૃમિદ્ધ છે અને ગોળ કૃમિ મારવા માટે સારી છે. ચામડી ઉપર કે શ્વેત્ત્વકલા ઉપર આ ફેવાંટી ચોંટવાથી ઉશ્કેરણી થાય છે અને ખુજલી બહુ આવે છે. આવા વખતે જલાપ, નેપાળો કે બીજી રચક દવાનો રચ લઇ લેવો. ફેવાંટીની માત્રા ૧ થી ૩ ગ્રેન સુધી. (ખોરી. ભા. ૨. પા. ૨૧૯)

નોચમત—છોટાનાગપુર તરફ આનું મૂળ તંદ્રા-ધેન માટે વપરાય છે. સોળ ઉપર મૂળનું ચૂર્ણ પાણીમાં વાટીને ચોપડાય છે. મૂળીયાનો નાનો કકરો

હાથના કાંડા ઉપર અને પગની ઘુટીએ પણ ખાંધી રાખવામાં આવે છે. આનું બીજ વીંછીના ડાંખ ઉપર દાબવાથી ઝેર ઉતરી જાય છે એમ મનાય છે. (રેવરંડ. કેમ્પબેલ).

કવચની શીંગ ઉપરના વાળનો મલમ બનાવીને તે મલમ ચોપડવાથી ચામડી ઉપર ભારે ઉત્તેજના અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. (વોટ).

વેસ્ટ ઇન્ડીઝ તરફ મૂળનો કવાથ બહુ જ શક્તિવાળી મૂત્રલ દવા ગણાય છે; મૂત્રપિંડોને સાફ કરે છે. સ્લીપદ ઉપર મૂળ ચોપડાય છે. મલુ ઉપર પાનની લેપડી બંધાય છે. શીંગોના આસવ (Vinous infusion) સોબ માટે ચોક્કસ ઇલાજ ગણાય છે. (ડ્યુરી.).

ઉદ્લેખ—વ. શા. પા. ૨૩૦; રૂ. નિ. પા. ૬૮; N. p. 87; Watt V p. 286; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૪૧૮; Indi. Medi. Plants p. 438.

૧૧૮ પાંડેરવો.

N. O. Leguminosæ.

નામો—કંટકીપલાશ; પ્રમદક; પાલિતમંદાર; (સંસ્કૃત); પાંડેરવો, પનરવો (ગુજરાતી); પાંગારા, માંદાર (મરાઠી); માંદાર (હિંદી); અરડુસો (કચ્છી); *Erythrina indica*—એરીથ્રીના ઇન્ડીકા (લેટીન)

પરિચય— કર્ણિકારસ્તુ પાલાશપત્રઃ સ્યાત્સ્વલ્પકંટકી ।
સશિંવો રક્તકુડુમો ભવેત્ ભૂષરસંનિધૌ ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

ગુણાઃ— પાદપોત્પલઃ (મા. પ્ર.); કંટકીપારિજતઃ, કંટકિંગુકઃ (મ-નિ)
પારિમદ્રઃ કટૂષ્ણઃ સ્થાત્ કફવાતાનિકૃન્તનઃ ।
અરોચકહરઃ પથ્યો દીપનશ્ચાપિ કીર્તિતઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

પારિમદ્રોઽનિલશ્લેષ્મશોથમેદઃક્રિમિપ્રણુત્ ।
તત્પત્રં પિત્તરોગઘ્નં કર્ણવ્યાધિવિનાશનમ્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

પારિમદ્રોઽનિલશ્લેષ્મશોથમેદઃકૃમીજ્ઞયેત્ ॥

॥ રા. વ. ॥

પુષ્પં પિત્તરુજં હન્તિ કર્ણવ્યાધિં વિનાશયેત્

॥ નિ. ર. ॥

सुश्रुत—

१ उदकमेहे—उदकमेहिनं पारिजातकषायं पाययेत् ॥ चि. अ. ११

२ पूतनाप्रतिषेधे—....पारिभद्रक....बालानां परिषेधे ॥

ਦ. ਅ. ੩੨

३ कृमिषु पारिभद्रपत्रम्-पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥

ਤ. ਅ. ੫੪—੨੬

हारति—

४ अम्लपित्ते—पारिभद्रदलानीति चामलक्याः फलानि च । क्वाथपानं प्रयोक्तव्यमम्लपित्तं व्यपोहति ॥ चि. अ. २५.

चक्रदत्त—

५ अववाहूके-....अथ पारिभद्रात्.....। स्वरसं पिबेद्वा ॥

६ कफोद्धृताक्षिशूले-वलकलं पारिजातस्य तैलं काञ्जिकैम्वधम् ।
कफोद्धृताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कालिशं यथा ॥

वृन्द—

७ मूत्राघाते—....पारिभद्रातिलादपि । क्षारोदकेन मदिशं त्वगेलो-
षणसंयुताम् । पिबेद्भूषोपदंशान्वा लिह्यादेतान्पृथक्पृथक् ॥

(मन्त्राघातचि.)

राजमार्तिण्ड—

८ सुखप्रसवार्थम्-....पारिभट्टस्य यद्वा । यद्वा मूलं काकजंवा-
समृत्यम् । कट्यां बद्धं योषितां सत्प्रसूतिं कुर्यात्.....॥

વર્ણન—પાંડરવાનાં ઝાડ ૧૫ થી ૪૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. થડ અને જાડી શાખાઓનો રંગ લીલાશ લેતો ભરમી વર્ણો હોય છે, ને તેના ઉપર કાળા રંગના પહોળી પડઘીવાળા કાંટા હોય છે. એને ખાખરાની પેઠે ત્રણ ત્રણ પાનનાં ત્રેખડાં હોય છે. ત્રેખડાં અંતરે આવેલાં હોય છે. ડીંટડી ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી હોય છે. ત્રેખડાની ખાણુનાં બે પાન વચલા પાન કરતાં નાનાં હોય છે. પાન ટેરવે સાંકડાં થતાં, અણીદાર હોય છે. ત્રેખડાનાં ત્રણે પાનને ખાસ નાની ડીંટડીઓ હોય છે. તેમાં ખાણુનાં બે પાનની ડીંટડીના થડમાં અઝેક રસકુખી (gland) જેવું સૂક્ષ્મ ઉપ-ઉપપાન આવેલું હોય છે. પાન શિઆળે ખરી જાય છે ત્યારે તે ઝાડ તદ્દન કઠરું દેખાય છે. વસંતઋતુમાં એમાં પરવાળા જેવાં રાતાં અને પોપટની ચાંચ જેવાં વાંકાં અસંખ્ય કુલો આવે છે. તેમાં ઝાકળનું પાણી ભરાઈ રહે છે. તે સવારમાં ઘણી જાતનાં પક્ષીઓ પીવા આવે છે, ત્યારે એ ઝાડની શોભા અવર્ણનીય થઈ પડે છે. આખું ઝાડ રાતું ચોળ દેખાય છે. એ પુલોમાં મધ જેવો મીઠો અમૃતરસ રહેલો હોય છે, જે પીવાને પતંગીયાં દોડાદોડ કરી મૂકે છે. ગમે તેવા નીરસ માણસને આ ઝાડ જોવાથી રસ સ્પુરે છે. શીંગ વાળી ૧ ફૂટ લાંબી હોય છે. તેમાં ૬ થી ૮ ખીજ હોય છે. આને અંગ્રેજીમાં

Indian coral tree—‘ હિંદુસ્તાનનું પરવાળાનું ઝાડ ’ કહે છે. દરિયાકાંઠાની રેતાળ જમીન આ ઝાડને વધારે અનુકૂળ આવે છે. આ ઝાડના રસિક વર્ણન માટે જુઓ વનસ્પતિશાસ્ત્ર પાનું ૨૩૩-૩૪.

વૈદ્યકમાં પાંડેરવાનો ઉપયોગ.

- સુશ્રુત— ૧ ઉદકમેહવાળાને-પાંડેરવાની છાલનો ક્વાથ પાવો. ચિ. અ. ૧૧.
- ૨ પૂતના નામના બાલકોના રોગમાં-પાંડેરવાના ક્વાથનું સેવન કરવું. ઉ. ૩૨.
- ૩ કૃમિમાં-પાંડેરવાનાં પાનનો રસ મધ નાળીને પાવો. ઉ. ૫૪.
- હારીત— ૪ અમ્લપિત્તમાં-પાંડેરવાનાં પાન અને -આંબળાનું ચૂર્ણ-બ્રેનો ક્વાથ કરીને પીવાથી અમ્લપિત્ત મટે છે. ચિ. ૨૫.
- ચક્રદત્ત— ૫ અવબાહુકનામના હાથના રોગમાં-પાંડેરવાનો રસ પીવો.
- ૬ કફને લીધે દુખતી આંખો માટે-પાંડેરવાની છાલ, તેલ, કાંજ અને સિંધાલુણ-આનું તેલ પકાવી લઈ આંખમાં નાખવાથી શુભ મટે છે.
- વૃંદ— ૭ મૂત્રાઘાતમાં-પાંડેરવાનો ક્ષાર, તજ, એલચી અને મરી સાથે મદિરામાં પી જવો. મૂત્રાઘાત મટે છે.
- રાજમાર્તંડ— ૮ મુખેથી પ્રસવ થવા માટે-પાંડેરવાનું મૂલ (ખારીક) કેડે બાંધવું.

વક્તવ્ય—ચરકમાં પારિભદ્ર શબ્દ મારા જોવામાં નથી આવ્યો. સુશ્રુતમાં પારિભદ્ર શબ્દ છે પણ પારિભદ્ર એટલે લીંબડો એવો અર્થ પણ થાય છે. કેટલાક પારિભદ્રને પર્વતનિંબ પણ કહે છે; કેટલાક એને દેવદાર પણ કહે છે. ધન્વંતરિ નિઘંટુમાં પાંડેરવાનો ઉલ્લેખ નથી.

Actions & uses—The leaves are alterative, laxative, diuretic galactagogue and emmenagogue used in syphilis, fevers, amenorrhoea &c. With cocoanut milk they are used as galactagogue. The bark is astringent and tonic and given in dysentery and fevers. The leaves are made hot and applied to disperse buboes. Erytherine has actions antagonistic to those of strychnine, and may be used as an antidote.

ભાવાર્થ—પાંડેરવાનાં પાન રસાયન, રેચક, મૂળલ, સ્તન્યવર્ધક અને રજઃસ્રાવ વધારનાર છે. સીંદ્રીલીસમાં, તાવમાં, નશ્વર્ત્તવમાં આ વપરાય છે. સ્તન્યવર્ધક તરિકે નાળીએરના દુધ સાથે તે વપરાય છે. છાલ આદી, અને બલ્ય છે અને તેથી આમાતિસાર અને તાવમાં વપરાય છે. પાન ગરમ કરીને ગડ-ગુંબડ-ગાંઠો ઉપર બાંધવામાં આવે છે. આમાંથી ‘ ઇરીથેરીન્ ’ નામનું અમ-ત્યનું તત્ત્વ હાથ લાગ્યું છે. તે ‘ સ્ટ્રીકનીન ’ ના ઝેરના અગ્રહ (antidote) તરિકે વપરાય છે. ખોરી. ભા. ૨. પા. ૨૧૨.

નવ્યમત—ધામાં પટેલા જીવને મારવા માટે કોંકણ તરફ કુળાં પાનનો રસ વપરાય છે. સફેદ જાતના પાંડેરવાનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ઠંડા દુધ સાથે વાજકરણ તરિકે વપરાય છે. (હીમક).

એ કૃમિધ્વ છે અને આપ્થેલ્મીયામાં એનું કાજળ ઉપયોગી છે. ગુદોન્દ્રિય ઉપરની ગાંઠો તેમજ સંધિવાનો દુખાવો રૂઝવવા—મટાડવા માટે પાન બહારથી લગાવવામાં આવે છે. (સ્વ. કેનેયાલાલ દે).

પાનનો તાજે રસ કર્ણશૂલમાં ઉપયોગી છે. વેઠનાહર તરિકે દંતશૂલમાં પણ ઉપયોગી છે. (ડૉ. થોર્નટન)

ઉદ્દેશ—વ. શા. પા. ૨૩૨; રૂ. નિ. પા. ૪૭૫; N. p. 87; Watt III p. 269; Indi. Medi. Plants p. 489.

૧૧૯ ખાખરો

N. O. Leguminosæ

નામો—પલાશ; કિશુક; રક્તપુષ્પ; હારમેષ્ઠ (સંસ્કૃત); ખાખરો, ખાખ-થડો (ગુજરાતી); પલસ (મરાઠી); પલાસ, હાક, ટેસુકા ગાડ (હિંદી); પલાશ ગાજ (બંગાલી); Bastard peak—મરટાડ પીક (અંગ્રેજી); Butea frondosa—બુટીઆ ફ્રોડોસા (હેટીન).

પરિચય— પલાશપાદપ: સિદ્ધેલ્લિદલ: શિશિરેક્ષય: ।
કૃષ્ણવૃન્તાજ્વલદ્રક્ષાપ્પશ્ચ તિક્તલીજક: ॥
પ્રક્લીજાયતાશિવી ત્રિપર્ણશ્ચ સમિદ્ધવાન ।
ગુણે: સર્વે સમા જ્ઞેયા: સિતોવિજ્ઞાનદ: પર: ॥

॥ શિવદત્ત: ॥

ગુણા:— શારશ્રેષ્ઠ: કૃમિલ્લશ્ચ સંગ્રાહી દીપન: સર: ।
પ્લીહ્મગુલ્મગ્રહણ્યર્શો વાતશ્લેષ્મ વિનાશન: ॥

किंशुकस्यापि कुसुमं सुगंधि मधुरञ्च तत् ।

बीजन्तु कटुकं स्निग्धं उष्णं कृमिबलासजित् ॥

॥ ध. नि. ॥

पलाशस्तु कषायोष्णः कृमिदोषविनाशनः ।

तद्बीजं पामकण्डूतिदद्भुत्वदोषनाशकृत् ॥

तस्य पुष्पञ्च सोष्णञ्च कण्डूकुष्ठार्तिनाशनम् ।

रक्तः पीतः सितो नीलः कुपुमैस्तु विभज्यते ॥

किंशुकैर्गुणसाम्येऽपि सितो विज्ञानदः परः ॥

॥ रा. नि. ॥

कषायः कटुकस्तिक्तः स्निग्धो गुदजरोगजित् ।

भग्नसन्धानकृद्दोषग्रहण्यर्शःकृमीन् हरेत् ॥

तत्पुष्पं स्वादु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम् ।

वातलं कफपित्तास्रकृच्छ्रजित् ग्राहि शीतलम् ॥

तृड्दाहशमकं वातरक्तकुष्ठहरं परम् ।

फलं लघूष्णं मेहार्शःकृमिवातकफापहम् ॥

त्रिपाके कटुकं रूक्षं कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

पलाशमूलस्वरसो नेत्रच्छायाध्यपुष्पाजित् ।

तद्बीजं कृमिविध्वंसि काण्डो रसायने हितः ॥

॥ शोढलः ।

कुष्ठगुल्मोदराशोभिं कटुपाकि तथैव च ।

करंजकिंशुकारिष्टफलं जंतुप्रमेहजित् ॥

किंशुकं (शाकं) कफपित्तघ्नम् ॥

॥ सुश्रुतः सू. ४६ ॥

चरक—

१ अतिसारे—पलाशफलनिर्यहं पयसा पाययेत् तम् ।

ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥

प्रवर्धिते मले तेन प्रशाम्यत्युदरामयः ॥

चि-१०-६९-६९.

- २ अर्शःसु—त्रिवृदन्तीपलाशानां । सुभृष्ट यमके
दद्यात् शाकं दधिसरायुतम् ॥ चि-९-१२२
- सुश्रुत— ३ पित्ताभिष्यन्दे—क्षौद्रोपेतं कैशुकं वापि पुष्पम् ।
पालाशं स्याच्छोणितं चाञ्जनार्थं ॥ उ-१०-९-७
- ४ कृमिषु—पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ॥
उ-१४-२९
- ५ रक्ताभिष्यन्दे—रसक्रियां वा....पलाशपुष्पैः ॥ उ-१२-५०
- ६ रक्तपित्ते—पलाशवृक्षस्वरसे विपकं सर्पिः पिबेत्सौद्रयुतं सुश्रीतम् ॥
उ-४९-२९
- ७ ज्वरदाहे—शीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥ उ-३९-२८०
- ८ शर्करायाम्—तिलापामार्गकदलीपलाशयवल्कजः ।
क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करानाशनः परः ॥ चि-७-२२
- वृन्द— ९ गुल्मप्लीहयोः—पलाशक्षारतोयेन पिप्पली भाविता शुभा ।
गुल्मप्लीहातिशमनी अग्निदीप्तिकरी स्मृता ॥
(उदराधिकारे)
- १० श्रीपदे—पलाशमूलस्वरसं पिबेद्वा तैलेन तुल्यं सितसर्षपाणाम् ॥
(श्रीपदाधिकारे)
- शोढल— ११ पिल्ले—पलाशवृन्तमाहृत्य दध्ना कांस्ये निघापयेत् ॥
आश्चोतनं श्लेष्महरं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥
(नेत्ररोगाधिकारे)
- १२ गर्भाधाननिवारणार्थम्—ऋतौ घृतसौद्रयुतैः पलाशबीजैः प्रलेपं
मसृणप्रपिष्टैः । करोति या स्त्री भगरन्मध्यं न सा भवेद्गर्भवती
कदाचित् ॥
(प्रवराधिकारे)
- राजपार्तण्ड— १३ समुद्रफेनघर्षणजनितशोफे—अंशोधिकेन कषणाकुपितासमुत्थं
यन्मण्डलं भवति तच्छिञ्जिराम्बुपिष्टैः । बीजैः प्रणश्यति पला-
शतरोः प्रलिप्तम् सान्ध्यं यथा तिमिरमिन्दुकरोपगूढम् ॥
- वैद्यमनोरमा— १४ अन्त्रवृद्धिशमनाय—अन्त्रवृद्धिशमनाय किंशुकत्वक्कायमपि
पाययेच्छिशुम् ॥

१५ नक्तान्धये-दिनावसाने रुधिरं पलाशात् आदाय नेत्रे सहस्रैव दद्यात् । नक्तान्ध्यमाश्वेन विनित्य जीवेत् चंद्रातपे चाक्षर-
वाचकः स्यात् ॥

भावामिश्र— १६ अश्वःसु-ज्योषगर्भे पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ।
साधितं विवतः सर्पिः पतन्त्यशीस्यसंशयम् ॥

१७ रक्तगुल्मे-पलाशक्षारतोयेन सर्पिः सिद्धं पिबेच्च सा ॥

१८ पुष्पाख्ये नेत्ररोगे-पलाशपुष्पस्वरसैः बहुशः परिभाषितम् ।
करंजबीजं तद्वर्तिः दृष्टेः पुष्पं विनाशयेत् ॥

१९ वीर्यवत्तनयलाभार्थम्—पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन
गर्भिणी । पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥

बंगसेन— २० योनिगाढीकरणार्थम्—पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
मधुना योनिमालिप्य गाढीकरणमुत्तमम् ॥

२१ वृश्चिकदंशने-अर्कक्षीरेण संपिष्टं लेपाद्बीजं पलाशजम् । वृश्चि-
कार्ति हरेत्.... ॥

अथ ब्रह्मवृक्षकल्पः—

ब्रह्मवृक्षस्य पञ्चाङ्गम् छायाशुष्कं सुचूर्णितम् ।

मध्वाज्याभ्यां लिहेत्कर्षं वर्षेकेन जरां जयेत् ॥

जीवेद्वर्षसहस्रैकं दिव्यतेजा महाबलः ।

ब्रह्मवृक्षस्य पुष्पाणि छायाशुष्काणि कारयेत् ॥

त्रिञ्चत्पलं तु तच्चूर्णं चतुर्विंशत्पलं घृतम् ।

एकीकृत्य सिपेद्भाण्डे तं रुद्ध्वा धान्यराशिगम् ॥

कृत्वा मासात्समुद्धृत्य भागान्कुर्याच्चतुर्दश ।

भागैकं भक्षयेन्नित्यं भुञ्जीत कान्तभाजने ॥

एवं मासत्रयं कुर्याद्वज्रकायो भवेन्नरः ।

तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां तान्नभायाति काश्चनम् ॥

ब्रह्मवृक्षस्य बीजानि चूर्णितानि घृतैः सह ।

पूर्वब्रह्मान्यमध्ये तु लिप्त्वा मासात्समुद्धरेत् ॥

પલૈકૈકં સદા સ્વાદેદ્વત્સરાન્મૃત્યુજિદ્ધવેત્ ।
 વર્લીપલિતનિર્મુક્તો જીવેદ્વલ્લદિનત્રયમ્ ॥
 બ્રહ્મચીજોત્થિતં તૈલં ગર્વાં ક્ષીરૈઃ પલદ્વયમ્ ।
 તુલ્યૈઃ પિબેદ્ધવેન્મૂર્ચ્છાં સિદ્ધેત્તસ્ય મુખે પયઃ ॥
 બોધે ક્ષીરૌદનં દયાન્માસાઝ્ઞાની ભવેન્નરઃ ।
 દ્વિતીયે શ્વકતુલ્યઃ સ્યાત્તૃતીયે વજ્રવદ્ધવેત્ ॥
 દૂરશ્રાવી ચતુર્થે તુ પદ્મમે સ્વેગતિર્ભવેત્ ।
 માસપટ્ટે સ્વયં કર્તા શિવતુલ્યપરાક્રમઃ ॥
 મહાકલ્પાન્તર્પયન્તં જીવેદ્ધર્વૈકસેવનાત્ ।

આ પછી આંખળાંવાળા પ્રયોગનું વર્ણન આવે છે:—

શ્વેતપાલાશકલ્પ:—

શ્વેતપાલાશપંચાઙ્ગં ચૂર્ણિતં મધુના સહ ।
 કર્ષેકં મક્ષયેન્નિત્યં માસાન્મૃત્યુજરાપહમ્ ॥
 બ્રહ્માયુર્જાયતે સિદ્ધો વર્ષમાત્રાન્ન સંશયઃ ।
 અજાઘૃતેન તદ્દીજમેકૈકં મક્ષયેત્સદા ॥
 શરીરં મસ્મના મર્દ્ય માસાન્મૃત્યુજરાં જયેત્ ।
 જીવેદ્વલ્લદિનં યાવાદિવ્યકાયો ભવેન્નરઃ ॥
 અન્યે યોગાઃ યથા રક્તે બ્રહ્મવૃક્ષે ચ યે ગુણાઃ ।
 તથૈવ શ્વેતપાલાશે ભવેયુઃ સાધકસ્ય વૈ ॥
 ‘ અમૃતં કુરુ કુરુ અમૃતમાલિન્યૈ નમઃ ॥ ’ એનેન મંત્રેણ સર્વયોગાઃ
 સસામિમંત્રિતાઃ મક્ષણીયાઃ ॥

(રસરત્નાકરસ્ય રસાયનસ્રણ્ડે ॥)

વર્ણન—આખરાનાં ઝાડ પંચમહાલમાં ઘણું થાય છે. ઘણાખરા આખ-
 રાને ઓળખે છે. એનાં ફુલને ‘ કેસુડાં ’ નામથી ઓળખે છે. વર્ષાતઃક્રતુમાં
 આખરાના વનમાં જોણે પ્રવેશ કર્યો હશે તે જરૂર ત્યાંના દૃશ્યથી ચકિત થયો
 હશે. કાલિકાસ કવિએ કીકજ કહ્યું છે કે ‘ નચક્ષતાનીવ વનસ્થલાનિ. ’ વનસ્પ
 તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ આ પુલ્લ જોવા લાયક છે. એ જોવાથી તેના બનાવનારની
 અદ્ભૂત શક્તિનો, રક્ષાનો અને અગાધ દયાનો માણસોને ખ્યાલ આવે છે.

અહીં આગળ તેનું લાંબું વિવેચન નહિ કરતાં વાંચકોને ‘ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ’ નું રસિક વર્ણન વાંચવા માટે જ કહીશું.

(જુઓ ‘ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ’ પાનું. ૨૩૬.)

રક્ત કુલના ખાખરા તો ઘણા જણાય છે, સફેદ પુલના ખાખરા કવચિત જ જોવામાં આવે છે. આ સિવાય ખાખરાની વેલ-લતા-થાય છે એમ મુ. જયકૃષ્ણભાઈનું કહેવું છે. ખાખરાના આટઆટલા ઉપયોગો વેદક ગ્રંથોમાં આપેલા છે છતાંયે વેદોમાં ખાખરાનો ઉપયોગ જવદ્વેજ જણાય છે. આ ઝાડ પવિત્ર મનાય છે. સમિત તરિકે યજ્ઞમાં આ ઝાડ વપરાય છે. વાતહર હોવાથી અમરસિંહે પલાશનું નામ ‘ વાતગોચ ’ (વાતં પોચયતિ इति.) પાડેલું છે.

વૈદકમાં ખાખરાનો ઉપયોગ

ચરક—

- ૧ અતિસારમાં—ખાખરાના ફૂલનો—પીતપાપડાનો—કવાથ દુધ સાથે દરદીને આપવો. ઉપરથી ઊનું ઊનું દુધ શક્તિ મુજબ પીવાય તેટલું પાવું. આથી મળ ભરાયલો હશે તે નીકળી જશે અને અતિસારની પીડા શમી જશે. ચિ. ૧૦-૬૫-૬૬.
- ૨ હરસમાં—ખાખરાના પાનનું શાક—ધી અને તેલમાં પકાવેલું હહીં સાથે ખવરાવવું. ચિ. ૬-૧૨૨.

મુદ્રત—

- ૩ પિત્તાભિષ્યન્દમાં—કેસુડાનાં ફૂલનો રસ—મધ નાખીને આંજવો. ઉ. ૧૦-૬
- ૪ કૃમિમાં—પીતપાપડાના બીજનો સ્વરસ અથવા તો તેનો કલક ચોખાના ઘોવણુ સાથે આપવો. ઉ. ૫૪-૨૫.
- ૫ રક્તાભિષ્યન્દમાં—ખાખરાના ફૂલની રસક્રિયા કરવી અને તે આંખમાં આંજવી. ઉ. ૧૨-૫૦
- ૬ રક્તાપિત્તમાં—ખાખરાના પંચાંગના રસમાં ઘી પકાવવું અને તે મધ સાથે ઠંડું થયે ખાવા આપવું. ઉ. ૪૫-૨૯
- ૭ તાવમાં અગન બળતી હોય તો—ખાખરાનાં પાનનો રસ શરીરે ચોપડવો. ઉ. ૩૯-૨૮૦
- ૮ પેસાબમાં પથરી કે રેતી હોય તો—ખાખરાનો ક્ષાર ઘેટીના મૂત્ર સાથે આપવાથી શર્કરા મટે છે. ચિ. ૭. ૨૨.
- ૯ ગુદમમાં અને બરોળમાં—ખાખરાના ક્ષારના પાણીમાં પીપરોને પલાળી રાખવી. એ પીપરો ખાવાથી ગુદમ, બરોળ મટી જાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

(ઉદરાધિકારમાં)

૧૦ હાથીપગામાં-ખાખરાના મૂળનો રસ અને સફેદ સરસવનું તેલ હાથીપગામાં પીવું.

શેઠલ- ૧૧ પિંછા નામના આંખના રોગમાં-ખાખરાના પાનનું ડીંદું (વૃન્ત) કાંસાના વાસણમાં દહીં સાથે ઘસવું. આનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાં. પીયા વિગેરે મટશે અને પાંપણો ચાંટશે પણ નહિ.

૧૨ ગર્ભાધાન અટકાવવા માટે-ખાખરાનાં બીજ ખારીક વાટવાં. તેમાં મધ અને ઘી મેળવી તેનો ચોનિમાં ઋતુ વખતે લેપ કરવાથી કદાપિ ગર્ભ રહેતો નથી.

રાજમાર્તીક- ૧૩ સમુદ્રકીણુ ઘસવાથી થએલા સ્ત્રોતમાં-ખાખરાનાં બીજ કંઠા પાણીમાં વાટીને ચોપડવાં. સોજે મટી જાય છે.

વૈદ્યમનોરમા-૧૪ અંતરગળ થયું હોય તો-ખાખરાની છાલનો કાઢો ખા-ગળકને પીવા આપવો.

૧૫ રતાંધળાપણામાં-ખાખરાના મૂળમાંથી રસ ઝરે છે તે રસ (રસ ન હોય તો કેસુડાનો રસ અથવા ખાખરાના મૂળનો રસ) લઈને રાત વખતે આંખમાં આંજવો. રતાંધળાપણું અવશ્ય મટી જશે.

ભાવમિશ્ર-૧૬ હરસમાં-ત્રિકટુ તો. ૧, ઘી તોલા ૪ અને ખાખરાના ક્ષારનું પાણી તો. ૧૨-આ પ્રમાણે ઘી પકાવી લેવું. આ ઘી પીવાથી હરસ નિઃસંશય ખરી પડે છે.

૧૭ સ્ત્રીઓના રક્તગુદ્મમાં-ખાખરાના ક્ષારના પાણીમાં વિધિ-સર પકાવેલું ઘી પીવાથી રક્તગુદ્મ મટે છે.

૧૮ આંખના કુલામાં-કરંજના બીજના ચૂર્ણને કેસુડાના રસની અનેક ભાવનાઓ આપવી અને પછી તેની વાટ બનાવી લેવી. એ વાટ પાણીમાં ઘસીને આંખમાં આંજવાથી કુલાં મટે છે.

૧૯ વીર્યવાન્ પુત્ર મેળવવો હોય તો-દુધની સાથે ખાખરાનું એક પાન વાટીને પીવાથી ગર્ભિણી સ્ત્રી બળવાન્ પુત્રો મેળવે છે. આમાં સંશય જેવું કંઈ જ નથી.

ખંજસેન- ૨૦ ચોનિ દહ કરવા માટે-ખાખરાનાં ફળ અને ઉમરડાનાં ફળ તલના તેલની સાથે વાટીને થોડુંક મધ મેળવી તે વડે ચોનિમાં લેપ કરવાથી ચોનિ દહ-ગાઢ થાય છે.

૨૧ વીંછી ઠંખેા હોય તો-ખાખરાનું બીજ આકડાના છીર સાથે ઘસીને ઠંખ ઉપર ચોપડવાથી વીંછીની વેદના મટે છે.

ખાખરાનો કલ્પ

ખાખરાનાં પંચાંગનું છાયામાં સૂકવીને ચૂર્ણ કરવું. એક વર્ષ સુધી આ ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે સવાર સાંજ અથો અથો તોલો ચાટવાથી ઘડપણ દૂર થાય છે, અર્થાત્ જીવનશક્તિ આવે છે.

ખાખરાનાં કુલ છાયામાં સૂકવવાં. એનું ૩૦ પલ ચૂર્ણ ૨૪ પલ ઘી સાથે મેળવીને એક રીઠા ઘડામાં ભરીને પછીથી એ ઘડો ધાન્યના ઢગલામાં રાખી દેવો. એક માસ પછી તે ઘડો બહાર કાઢીને તે દવાના ૧૪ ભાગ કરવા. હમેશાં એક ભાગ લોહચુંબકના વાસણમાં કાઢીને ખાઈ જવો. એવી રીતે ૩ માસ સુધી ખાવાથી માણસનું શરીર વજન જેવું કઠિન બની જાય છે.

આવી જ રીતે પીતપાપડાનાં બીજનો પ્રયોગ છે. તેની માત્રા હમેશાં ૧ પલની છે. એક વર્ષ સુધી આ પ્રયોગ અજમાવવાથી મૃત્યુને પણ જીતી શકાય છે. વળીયાંપળીયાંથી મુક્ત થવાય છે. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

વક્તવ્ય—ચરકની દશેમાનિમાં પલાશનો ઉલ્લેખ જ નથી એ યાદ રાખવા જેવું છે. ઉપર જણાવેલા ઘણાખરા પ્રયોગોનું મૂળ ચરકમાંથી મળે છે. હરસ, અતિસાર, રક્તપિત્ત, કુષ્ઠ, રૂધિરગુદમ, વિષ, મુખરોગ, યોનિરોગ વિગેરેમાં પલાશ વપરાયલું જણાય છે. વિષના પ્રકરણમાં તો ‘શિશ્વિપિત્તાર્ધયુતં સ્વાત્પલાશ-વીજમગદો મૃતેષુ મતઃ’ લખેલું છે. ચરકે કુષ્ઠમાં પલાશ યોજેલો છે ખરો પણ સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ ક્યાંયે જણાતો નથી. રસાયન હોવા છતાં રાજયક્ષમાં, રસાયનના પ્રકરણમાં ક્યાંયે ચરકે પલાશનો ઉલ્લેખ કયો નથી જણાતો. રક્ત ક્ષતક્ષીણચિકિત્સામાં એક જ જગોએ બીજાં દ્રવ્યો સાથે તેનો ઉલ્લેખ છે.

સુશ્રુતે રોધાદિ, મુષ્કકાદિ, અંબકાદિ અને ન્યગ્રોધાદિગણમાં પલાશ યોજેલો છે. પલાશબીજતૈલના ગુણ નીચે પ્રમાણે સુશ્રુત આપે છે:—‘મધુકકામ્મર્મ-પલાશતૈલાનિ મધુરકપ્રાયાણિ કફપિત્તપ્રશમનાનિ’. ધા બાંધવા માટે પલાશની છાલનો પહેલાં ઉપયોગ થતો હતો. અત્યારે પણ ગામડાના લોકો ખાખરાનાં પાનની લુગદી મણ ઉપર લગાવે છે. અને તેથી મણ રૂઝાઈ જાય છે. સુશ્રુતે પ્રમેહમાં બીજાં સાથે પલાશ યોજેલો છે. પ્લીહોદરમાં ‘સુતેન પલાશસારેણ વા યવક્ષારઃ’—આ પ્રયોગ છે. વિદારિકામાં ‘અજકર્ણેઃ સપાલશીઃ મૂલકલ્કૈઃ પ્રલેપયેત્’ (ચિ. ૨૦-૧૪) કહેલું છે. અપતાનકવાળા માટે નીચેની ક્રિયા ધ્યાન ખેંચે છે:—(તતાયાં વા અંગારચૂલ્લાં તમાયાં વા શિલાયાં સુરાપરિવિક્તાયાં પલાશદલચ્છલાયાં શાયયેત્’ (ચિ. ૫-૧૮). ‘રાજમાર્તંડ’માં પલાશાદિ રસાયનયોગ નીચે પ્રમાણે આપેલો છે:—

પલાશ્વીજાનિ વિહંગયુક્તાન્યુન્મિશ્રિતાન્યામલકીફલનામ્ ।

રસેન મધ્વાજ્યયુતાનિ પીત્વા વૃદ્ધોઽપિ માસાચરુણત્વમેતિ ॥

વાગ્બટનો આખરાના થડના પોલાણમાં આંખનાં પકવવાનો મશહૂર પ્રયોગ તો બહીતો જ છે એટલે તે વિષે વધુ વિવેચનની જરૂર જણાતી નથી. સફેદ આખરો બુદ્ધિવર્ધક છે.

Actions and Uses—Leaves astringent and alterative used in diarrhoea, pyrosis, sweating of phthisis, diabetes, menorrhagia, worms and colic. A hot poultice of leaves is used to disperse boils and pimples. The decoction is used as an injection into the vagina in leucorrhoea; also used as a gargle in sore-throat and ulcers of the mouth. The seeds are aperient and anthelmintic, used with success in tape-worms and round worms. A decoction of the seeds and infusion of flowers is used with nitre as a diuretic in dysuria and in retention of urine. Externally the seeds are irritant and used with lime-juice in dhoby's itch, ringworm, indolent ulcers and fistula. Gum—a powerful astringent and a good substitute for kino and may be used for all the purposes for which kino is used. Flowers are also astringent and diuretic. Varalians of flowers are applied to the pubes in dysuria and retention of urine and to promote menses.

(Khory Vol. II p. 195.)

ભાવાર્થ—પાન કષાય અને રસાયન છે. અતિસાર, કિમ્બિ, શૂલ, ક્ષયમાં પરસેવો થાય છે તેમાં, મધુમેહમાં, રક્તપ્રદરમાં, કૃમિમાં અને શૂલમાં વપરાય છે. પાંદડાંની ગરમ પોટીશ ગડગુંબડાં ઉપર બાંધવાથી તે વીખેરાઈ બળ્ય છે. અતિસાર, ચાંદાં થયાં હોય તો આ કવાચનાં ઇન્જેક્શન આપવામાં આવે છે. ગળામાં ચાંદાં થયાં હોય તો આ કવાચના કોગળા ભરવાથી સારાં થાય છે.

ખીજ રેચક કૃમિફ્ન છે. ગોળ અને ચપટાં કરમીયાને તે મારે છે. ખીનો અને ફુલનો કાઠો મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રરોધમાં મૂત્રલ તરીકે આપવામાં આવે છે. ખીજ બહાર ચોપડવાથી ઉત્તેજક છે. લીંબુના રસમાં ખીજનું ચૂર્ણ ચોપડવાથી ખસ, દાદર, દુધવણ, ભગંદર વિગેરે મટે છે.

ગુંદર અત્યંત કષાય છે. અંગ્રેજ દવામાં કાઈનો (હિરાદખણ) જ્યાં વપરાય છે તે બધી જગોએ આ ગુંદર વાપરી શકાય છે.

ફુલ પણ કષાય અને મૂત્રલ છે. ખસ્તિ ઉપર, પેડુ ઉપર પુલ બાફીને બાંધવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત વિગેરેમાં ફાયદો આપે છે.

(ખેરી. ભા. ૨. પા. ૧૬૫)

નવ્યમત—ખાખરાનો તાલો સ્વરસ ક્ષયમાં અને રકતપ્રાવનાં ફરદોમાં ઉપ-
યોગી છે. ગળાની ચાંદીઓમાં તેમ જ દુષ્ટવ્રણો ઉપર પણ એ ચોપડાય છે.
આહી હોવાથી તે આમાતિસારમાં અપાય છે. કૈંકણ તરફ એનો ઉપયોગ
તાવમાં પણ કરવામાં આવે છે. “ ખાખરાના શું ફરનો બાદ્ય ઉપચાર તરીકે
ઉલ્લેખ ચક્રવર્તી કર્યો છે. તેમણે બીજાં આહી દ્રવ્યો અને સિંધાલુ સાથે
મીલાવીને તે વાપરવાનું કહ્યું છે. તે પોતે એ બનાવટને ટેરેલ્યમ (આંખનો
રોગ છે) અને આંખની છારીમાં વાપરવા લલામણુ કરે છે. શારંગધર આનાં
બીજને કૃમિજ નજીવે છે. બીજને લીંબુના રસમાં સારી રીતે લીધેને ખસ ઉપર
ચોપડવાથી ખસ મટી જાય છે—જે કે પ્રથમ લાગે છે તેો ખરૂં જ. (ડૉ. ડીમક
મેટીરીઆ મેડીકા. પૃ. ૧૮૭, ૮૮.)

આનાં બીજ વિષે ડોક્ટરોમાં વિવિધ જાતના મતો પ્રચલિત છે. કેટલાક
ડોક્ટરો આનાં બીજને સેન્ટોનીનની જગાએ વાપરવા માટે લલામણુ કરે છે,
જ્યારે બીજાઓ તેનામાં આવી શક્તિ ધણી જ ઓછી છે એમ જણાવે છે.
ડૉ. વોરીંગે તેમના ‘ બજર મેડીસીન ’ નામના પુસ્તકમાં આ વિષે લંબાણથી
લખેલું છે તે વાંચવા જેવું છે. “ બીજને પ્રથમ પાણીમાં પલાળી રાખવાં.
પછીથી ઉપરનું પડ ઉભેડી નાખી બીજને સૂકવી ચૂર્ણ કરી લેવું. આવા ચૂર્ણની
માત્રા દિવસમાં ૩ વખત થઇને ૨૦ ગ્રેનની છે. ત્રણચાર વખત લાગલગત આ પ્રમાણે
આપવાથી સુંઠર કૃમિજ છે. ડૉ. ઓસ્વાલ્ડે એક કેસમાં ૧૨૫ કરમ (lumbriци)
અને બીજમાં ૭૦—૮૦ જેટલાં કરમ દેખ્યાં હતાં (આ બીજ વાપર્યા પછીથી).
આ બીજમાં રેચક શક્તિ છે તેના લીધે તેની કૃમિજ અસર બરાબર જણાતી
નથી. કેટલાક કેસોમાં આ બીજ ઉલટી પણ કરાવે છે અને કેટલાકમાં મૂત્રપિંડમાં
ઉશ્કેરણી મચાવે છે. જો કે બીજના પ્રયોગથી નુકશાન તો કંઈ જ થતું નથી,
પણ સાવચેતી રાખવા માટે ઉપરના દાખલાઓ કામના છે. ” (ડૉ. વોરીંગ
પા. ૩૧—૩૨).

આ બીજને દાંઢરમાં વાપરી શકાય. કુલ આહી, શોધક, મૂત્રલ અને
વાલકરણ છે. તેની પોટીસથી ગડગુંબડ વેરાઈ જાય છે. તેના સેવનથી પેસાબ
ધણો આવે છે. આર્તવ પણ સાફ આવે છે, અંડશોથ ઉપર કુલ બાંધવામાં આવે
છે. ઝાડા બંધ કરવા માટે પણ વપરાય છે.

રૂહીડના મત પ્રમાણે (Hortus Malabaricus) ખાખરાની છાલ સુંઠ
સાથે સર્વજનમાં ચોલ શકાય છે.

“ મ્હેં ખાખરાનાં બીજ ૧ ડ્રામના ડોઝમાં વાપરી જોયાં છે અને મ્હને તે
નથી જણાયાં રેચક કે નથી જણાયાં જવરસ માત્રા આના કરતાં મોટી જોઈએ. ધણા
મિ. ૬૮

કેસો પછીનો મારો આ અનુભવ છે. છતાંયે તેનામાં કૃમિમ્મ શુષ્ક છે એ તો નિર્વિવાદ જ છે. જે ત્રણ દિવસ સુધી બીજ આપવાથી અને પછી મૃદુ રેચ ઉપરથી આપવાથી ૩-૩ છવ પડેલા મહેં જોયા છે, પણ ફેતેલ ઘણી વખત નથી જ મળતી. ઘણો વખત આ બીજ આપવાથી જે કરમ નથી પડતા તે 'સેન્ટોનીન' આખ્યા પછીથી તુરત જ ખરી પડેલા જણાયા છે. મોટા માણસ માટે બીજચૂર્ણની માત્રા ૩૦ ગ્રેનથી ૧ ડ્રામ સુધીની. ૪ વર્ષનાં બચ્ચાં માટે સાધારણ માત્રા ૪ ગ્રેનની. શુંદરની માત્રા ૧૫ થી ૪૦ ગ્રેન સુધીની."

(સુધીન શરીર. મદ્રાસ)

આ છતાં પણ બીજ ઘણું ઉપયોગી કૃમિમ્મ ઔષધ છે. સેન્ટોનીનનું પ્રતિનિધિ છે. કેટલાક કેસોમાં તો બહુજ શુંદર કામ કરે છે.

ઈન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૪૪૨.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૨૩૬; રૂ. નિ. પા. ૪૮૨; N. p. 88; Watt I p. 548; Indi. Medi. Plants p. 440.

—૭૧૭—

૧૨૦ મુર્ડપર્ણી અને માષપર્ણી.

N. O. Leguminosæ.

નામો—(૧) મુદ્રપર્ણી, સહા, કાકમુદ્રા, માર્જારગંધિકા (સંસ્કૃત); જંગલી મગ, અડબાઉ મગ (શુજરાતી); રાનમુંગ, મુંગીર (મરાઠી); વનમુંગ (હિંદી); મુગાનિ (બંગાળી); *Phaseolus trilobus* ફેસીયોલસ ટ્રાઇલોબસ (લેટીન).

(૨) માષપર્ણી, કાગ્ગોલી, મહાસહા (સંસ્કૃત); જંગલી અડબેલ (શુજરાતી); રાન ઉડીલ (મરાઠી); વનઉર્દા (હિંદી); માધાનિ (બંગાલી); *Phaseolous...* ... (?) (લેટીન).

પરિચય—

અરણ્યમુદ્રજા વહ્ની સર્શિશ પીતપુષ્પકા । મુદ્રવલ્લ્યામર્ણા યા મુદ્રપર્ણીતિ સા સ્મૃતા ॥

માષપર્ણસટ્કૂર્ણા રોમાલુઃ વનસંમવા । માર્જારમોદની માષર્પિહી ચ વક્રનાલકા । હયપુચ્છસમાકારા મધુરા પર્વતોદ્ભવા ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

ગુણ:—

મુદ્રપર્ણી હિમા સ્વાદુઃ શાતરક્તવિનાશની ।

પિત્તદાહજ્વરાન્ હન્તિ કૃમિન્ની કફશુક્રનુત્ ॥

માષપર્ણી રસે તિક્ત્તા શીતલા રક્તપિત્તજિત્ ।

કફપિત્તશુક્રકરી હન્તિ દાહજ્વરાનિહાન્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

મુદ્રપર્ણી હિમા કાસવાતરક્તક્ષયાપહા ।

પિત્તદાહજ્વરાન્ હન્તિ ચક્ષુષ્યા શુક્રવૃદ્ધિકૃત્ ॥

માષપર્ણી રસે તિક્તઞ્ચ વૃષ્યા દાહજ્વરાપહા ।

શુક્રવૃદ્ધિકરી બલ્યા શીતકા પુષ્ટિવર્દિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

માષપર્ણી મહાવૃષ્યા ચક્ષુષ્યા મુદ્રપર્ણિકા ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

ચરક—

૧ વાજીકરણાર્થમ્—માષપર્ણશ્રૂતાં ધેનું ગૃષ્ઠિં પુષ્ટાં ચતુઃસ્તનીમ્ ।

સમાનવર્ણવત્સાશ્ચ જીવદ્વત્સાશ્ચ બુદ્ધિમાન્ ॥....૩૬૬વાદામર્જુનાદાં

વા સાન્દ્રસીરાશ્ચ ધારયેત્ ॥ કેવલન્તુ પયઃ તસ્યાઃ શ્રૂતં વા

શ્રૂતમેવ વા । શર્કરામધુસર્પિર્ધિઃ યુક્તં તદ્વૃધ્યમુત્તમમ્ ॥

ચિ. અ. ૨.

મુશ્નુત—

૨ મૂષિકવિષે—સહે સાસિન્ધુવારે ચ લિહ્યાત્ તત્ર સમાસિકે ॥

ક. અ. ૬

બંગસેન—

૩ વાતામુગ્ધરે—માષપર્ણીવિપકેન તૈલેન પિચુધારણમ્ । કર્તવ્યં
રક્તનાશ્ચાય માર્દવાય મુશ્નાય ચ ॥

(અમૃતગ્ધરચિકિત્સા)

વર્ણન—મુદ્રપર્ણીના વેલા મગ જેવા અને માષપર્ણીના અડદ જેવા વેલા ચોમાસામાં ડુંગરોમાં થાય છે. બન્ને વેલાનાં પાન ખરસટ અને વાળની ઈલાળથી બરેલાં હોય છે. શીંગો ખેતરોમાં ઉગતા મગ-અડદના કરતાં સ્હેજ નાની હોય છે. જંગલમાં બન્ને થાય છે એટલે જંગલી ઉપનાયથી ઓળખાય છે. મુદ્રપર્ણી અને માષપર્ણી—બન્ને જીવનીય ગણની મહામૂલ્યવાન વસ્તુઓ મનાયલી છે.

વૈદ્યકમાં મુદ્રપર્ણી અને માષપર્ણીનો ઉપયોગ.

ચરક—

૧ વાજીકરણ તરિકે—જંગલી અડદના છોડ ચાર સ્તનવાળી પહેલવેતરી હુબ્ટપુષ્પ અને સમાનવર્ણવત્સા—એવી ગાયને ખાય તેટલા ખવડાવવા. પછી આવી ગાયનું ઘાટું હુધ દોહીને તુરતજ કે પછીથી ઉકાળીને સાકર, મધ, ઘી નાખીને પીવું. ઉત્તમ બલકારક છે.

સુશ્રુત— ૨ ઉદરના ઝેરમાં—માષપર્ણી અને મુદ્રપર્ણી બન્ને અને—
નગોડ—એ બધાનો રસ મધ નાખીને ચાટવો ક. અ. ૬
અંગસેન— ૩ વાતજન્ય લોહીવામાં—જંગલી અડદના રસમાં તેલ પકાવી
લેવું. તે તેલતું પોતું યોનિમાં રાખવાથી લોહીવા મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે જીવનીય હશેમાનિમાં મુદ્રપર્ણી અને માષપર્ણી—બન્નેને
ગણાવેલી છે. ‘કાકેન હૃષત્ જલેન મુદં ગચ્છતિ’ અને ‘કાકા મુદ્રાઃ હર્ષપ્રાપ્તાઃ યસ્યામ્
આયું નિરૂકત લાનુજ દીક્ષિતે આપેલું છે. માષપર્ણીને કામ્બોજી—‘કામ્બોજ-
દેશે મવા’ અને હયપુચ્છા—‘હયપુચ્છમિવ પર્ણાન્યસ્યાઃ’ આયું નિરૂકત છે. ‘હયપુચ્છી’
કેમ કહી હશે ?

નવ્યમત—મુદ્રપર્ણીનાં પાન બલપ્રદ અને શામક ગણાય છે. નખળી
આંખો ઉપર પોટીસતરીકે (Cataplasms) બંધાય છે. (ઓશાઉધનેસી. પા. ૩૧૭)
બિહાર તરફ અનિયમિત જવરના કેસોમાં આખા છોડનો ઉપયોગ થાય
છે. (સુર. ૧૨૬).

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૨૪૯. ૩. નિ. પા. ૫૮-૫૯; N. p. 89; Indi.
Medi. Plants p. 446.

૧૨૧ અડદ.

N. O. Leguminosæ.

નામો—માષઃ (સંસ્કૃત); અડદ (ગુજરાતી); ઉડિદ (મરાઠી); ઉરદ (હિંદુ-
સ્તાની); Kidney bean—ફીડની બીન (અંગ્રેજી); Phaseolus radiatus
ફેસીઓલસ રેડીયેટસ (લેટીન).

માષસ્તુ કુરુવિદઃ સ્યાદ્ધાન્યવીરો વૃષાંકરઃ ।

માંસલશ્ચ બલાદયશ્ચ પિત્ત્યશ્ચ પિતૃજોતમઃ ॥

ગુણાઃ—

માષો ગુરુઃ સ્વાદુપાકઃ સ્નિગ્ધો રુચ્યોઽનિલાપહઃ ।

ઉષ્ણઃ સંતર્પણો બલ્યઃ શુકલો બૃંહણઃ પરઃ ॥

ત્રિહૃદ્ગ્ધલઃ સ્તન્યમેદપિત્તકફપ્રદઃ ।

ગુદ્કાર્લાર્દિમશ્વાસપક્તિશૂલાનિ નાશયેત્ ॥

કફપિત્તકરો માષાઃ કફપિત્તકરં દષિ ।

કફપિત્તકરો મસ્ત્યા વૃંતાકં કફપિત્તકૃત્ ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

માષઃ સ્નિગ્ધો બહુમલકરઃ શોષણઃ શ્લેષ્મકારી

વીર્યેળોષ્ણો ઘટિતિ કુરુતે રક્તાપિત્તપ્રકોપમ્ ।
હન્યાદ્વાતં ગુરં બલકરો રોચનો ભક્ષ્યમાણઃ
સ્વાદુર્નિત્યં શ્રમશમકરો જીવનીયો નરાણામ્ ॥

રા નિ.

માષો ગુરુર્મિજપુરુષમૂત્રઃ સ્નિગ્ધોષ્ણવીર્યો મધુરોઽનિલધ્નઃ ।
સંતર્પણઃ સ્તન્યકરો વિશેષાત્ બલપ્રદઃ પિત્તકફાવહશ્ચ ॥
કષાયભાવાન્ન પુરીષભેદી ન મૂત્રલો નૈવ બલાસકર્તા ।
સ્વાદુર્વિપાકે મધુરોઽલસાન્દ્રઃ સંતર્પણશ્ચૈવ રુચિપ્રદશ્ચ ॥
માષૈઃ સમાનં ફલમાત્મગુણમુક્તં ચ કાકાળફલં તથૈવા ॥

સુશ્રુતઃ સૂ. ૪૬. ૩૪-૩૬

માષઃ સ્નિગ્ધો મારુતધ્નો ગુરુષ્ણો વર્ચઃપિત્તશ્લેષ્મકૃત્તેજહેતુઃ ।
શુક્રાધિક્યાદ્રાવકર્તા સરઃ સ્યાત્ કાકાળ્ડોલન્યાત્મગુણાપિ તદ્વત્ ॥
સ્નિગ્ધોઽથ વૃષ્યો મધુરશ્ચ બલ્યો સ્તન્યઃ કફાનાં પરિવૃંહણશ્ચ ।
પાકેઽમ્લકોઽયં કથિતો હિ શુક્રમેદપ્રદોઽનલ્પબલો હિ માષઃ ॥
માષઃસ્નિગ્ધો બલશ્લેષ્મમલપિત્તકરઃ સરઃ ।
ગુરુષ્ણોઽનિલહા સ્વાદુઃ શુક્રવૃદ્ધિવિરેકકૃત્ ॥

વાગ્ભટઃ

માષાઃ શ્લેષ્મપિત્તજનનાનામ્ । સૂ. ૨૫.
વૃષ્યઃ પરં વાતહરઃ સ્નિગ્ધોષ્ણમધુરો ગુરુઃ ।
બલ્યો બહુમલઃ પુંસ્ત્વં માષઃ શીઘ્રં દદાતિ ચ ॥

ચરકઃ સૂ. ૨૭-૨૪.

વૃન્દ-

૧ વિશ્વાચ્યામ્-મૂલં બલાયા.... । નસ્યં તુ યો માષરસેન
કુર્યાન્માસાદસૌ વજ્રસમાનબાહુઃ ॥ વાતાધિકારે ।

ચરક-

૨ વાજીકરણે-માષયૂષેણ યો મુક્ત્વા ઘૃતાલ્બ્યં ષષ્ટિકૌદિનમ્ ।
પયઃપિબતિ રાત્રિં સ કૃત્સ્નાં જાગર્તિ વેગવાન્ ॥

ગુણુ-

અરક અડદને વૃષ્ય, વાતહર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, શુર,
બલ્ય, બહુમલ કરનાર અને કૌવલ આપનાર કહે છે.

સુશ્રુત તેને ઝાડો પેશાબ વધારે લાવનાર, ઉષ્ણવીર્ય, અનિલધન, સ્તન્યકર, પિત્ત અને કફને હરનાર, શુક્ર અને કૌશાંના જેવા ગુણવાળા ગણાવે છે.

વાગ્બટ અડહને સ્નિગ્ધ, બલ કરનાર, શ્લેષ્મ, મલ અને પિત્તને કરનાર, સ્વાદિષ્ટ, શુક્રની વૃદ્ધિ કરનાર અને ઝાડો સાફ લાવનાર વર્ણવે છે.

વૈદ્યકમાં અડહનો ઉપયોગ.

વૃંદ-- (૧) વિશ્વાચી (armpalsy) માં--અડહના રસતું નસ્ય આપવાથી વિશ્વાચી મટી જાય છે. એક માસના પ્રયોગથી વજનના જેવો કઠિન હાથ થાય છે.

ચરક-- (૨) વાલુકરણુ માટે--સાહી ચોખા, અને સારા પ્રમાણમાં ઘી અડહના યૂષ સાથે ખાવાથી સારી શક્તિ આવે છે અને આખી રાત સ્ત્રીસેવન કરવાની શક્તિ મેળવી શકે છે. ચિ. ૨-૪૫.

વક્તવ્ય--ચરક સ્વેદોપગ દશેમાનિમાં અડહનો ઉલ્લેખ કરે છે. સૂત્ર-સ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયમાં વાતામયિનાં પ્રદેહઃ એમાં અડહ છે. યોનિવ્યાપચ્ચિકિત્સામાં આકડાના દુધની ભાવના અડહને આપીને તેની વર્તિ શ્લેષ્મદુષ્ટ યોનિ-રોગમાં આપવાનું ચરકે કહેલું છે. યોનિવિશેષિની બીજી વર્તિમાં પણ માષનો ઉલ્લેખ જણાય છે. (જુઓ ચરક ચિ. અ. ૩૦-૬૯-૭૦). સ્વભાવથી જ અડહ ભારે છે (સૂ. ૨૭-૩૨૮). સુશ્રુત માષને સ્વતંત્ર રીતે વાલુકરણુમાં વાપરતા નથી; બીજાં દ્રવ્યો સાથે વાપરેલો છે ખરો. શોષપ્રતિષેધ અધ્યાયમાં 'વૃત્તેન વાજેન સમાશિકેષ | તુરંગગંધાતિલમાષર્ચૂર્ણમ્'--નો પ્રયોગ છે. એટલે સુશ્રુત તેનામાં નવીન જીવનશક્તિ આપવાનો ગુણ જુઓ છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. સ્વમ જોયા પછી દયાન્માષાંસ્તિલાંહોહં....વિપ્રેભ્યઃ કાઞ્ચન તથા (સૂ. ૨૧-૭૨) એમ કહેલું છે. વ્રણમાં પીડન દ્રવ્યોમાં તે વપરાયલું છે. મધુરવર્ગમાં તેને ગણાવેલું છે (સૂ. ૪૨-૧૮) આર્તવ નાશ પામ્યું હોય તો માષ ખાવાનું કહેલું છે (શા. ૨-૨૨). વાગ્બટ તેમજ ચરક અને કઠોળમાં અડહ અધમ છે એમ કહે છે (જુઓ વાગ્બટ સૂ. ૬-૨૩).

માષ, રાજમાષ, મહામાષ એ ત્રણ શબ્દો પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જણાય છે. રાજમાષ અને મહામાષ કેને કહેવા ? વાગ્બટટીકાકાર અરુણદત્ત માષકઃ વાસ્તુલઃ--આમ કહે છે.

Actions and Uses—The seeds are aphrodisiac, nutritive, also nervine tonic. As a nervine tonic, the Udida Dāla and a

compound confection known as Urida-chá-ládu are much used in paralysis, rheumatism and affections of the nervous system. The Dal is also useful as a preventive of frequent attacks of cold which occur in winter. When parched it is eaten in uterine complaints. The root is said to possess some narcotic properties.

(R. N. Khory.)

ભાવાર્થ—અડદ વાજકરણ તરિકે, પોષક તરિકે અને વાયુનાં દરદોમાં સક્તિપ્રદ તરિકે વપરાય છે. અડદની દાળ અને અડદના લાડુ લકવામાં, પક્ષાઘાતમાં, સંધિવામાં અને ધીજા વાયુનાં દરદોમાં અતિશય વપરાય છે. શિયાળામાં ઠંડી બહુ પડે છે ત્યારે અડદની દાળ ખાવાથી શરીરમાં ઠીક ગરમી આવે છે અને તેથી ટાઢ ઓછી લાગે છે. શેકેલા અડદ પેસાળની ફરિયાદવાળાં દરદોમાં ખવાય છે. અડદનું મૂલ ઘેન લાવનાર છે એમ મનાય છે. (આર. એન. ખોરી)

નોંધ—આના મૂળને રૌયલ ઘેન લાવનાર narcotic—માને છે અને સંતાલો મૂળને હાડકાં દુખતાં હોય તે ઉપર લગાવે છે એમ કેમ્પબેલ કહે છે.

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૬૬૧; ૧. શા પા. ૨૫૦; Watt VI part I p. 191; Indi. Medi. Plants p. 447.

૧૨૨ ગરણી.

N. O. Leguminosæ.

નામો—ગિરિકર્ણિકા, વિષ્ણુક્રાન્તા, અપરાજિતા (સંસ્કૃત); ગરણી (ગુજરાતી); ગોઠણી, ઠાજણી (મરાઠી); કાબિન, કાળીજર, અપરાજત (હિંદી); Clitoria ternatea—કલીટોરીઆ ટરનેટીઆ (લેટીન);

ગુણ:—

ગિરિકર્ણીદ્વયં તિત્તં પિત્તોપદ્રવનાશનમ્ ।

ચક્ષુષ્યં વિષદોષહ્નં ત્રિદોષશ્મનં ચ તત્ ॥

ગિરિકર્ણી હિમા તિત્ત્વા પિત્તોપદ્રવનાશિની ।

વિષનેત્રવિકારાંશ્ચ હન્તિ કુષ્ઠરુનાપહા ॥

ધ. નિ.

ગિરિકર્ણી હિમા તિત્ત્વા પિત્તોપદ્રવનાશિની ।

ચક્ષુષ્યા વિષદોષહ્ની ત્રિદોષશ્મની ચ સા ॥

નીલાદ્રિકર્ણી શિશિરા સતિત્ત્વા રક્તાતિસારજ્વરદાહહંત્રી ।

विच्छर्दिकोन्मादमदभ्रमार्त्तिश्चासार्त्तिकासामयहारिणी च ॥

रा. नि

अपराजिते कटू मेध्ये शीते कंठ्ये सुदृष्टिदे ।

कुष्ठशूलत्रिदोषामशोधव्रणविषापहे ॥

कषाये कटुके पाके तिक्तं च स्मृतिबुद्धिदे ॥

भा. प्र.

चरक—

१ सर्पविषे—सिन्धुवारस्य मूलञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका ।

पानं दर्वाकरैः दष्टे..... ॥

वि. अ. २९

चक्रदत्त—

२ भूतोन्मादे—साज्यं भूतहरं नस्यं श्वेताज्येष्टाम्बुनिर्मितम् ॥

उन्मादधि.

३ गलगण्डे—घृतमिश्रं पीतमिव श्वेतगिरिकर्णिकामूलम् ।

(गलगण्डधि०)

शार्ङ्गधर—

४ परिणामशूले—विष्णुकान्ताजटाकल्कः सिताक्षौद्रघृतैर्युतः ।

परिणामभवं शूलं नाशयेत् सप्तभिः दिनैः ॥

शोढल—

६ ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते—क्षीराज्जमुक् पिबेद्यत्नाद्विष्णुकान्तां सशर्कराम् ।

ऊर्ध्वरक्तादितः सम्यग्भावेन पयसा सह ॥

राजमार्तण्डे—

६ शुक्ररोगे—श्वेताद्रिकर्ण्या....मूलेः प्रपिष्टैः यवचूर्णयुक्तैः ।

विलोचनं पूरितमम्बुयुक्तैर्विमुच्यते पुष्पकृतोपसर्गात् ॥

७ अपच्याम्—पुप्ये गृहीतं गिरिकर्णिकाया मूलं सितायाः गलके निबद्धम् । गव्येन लीढं यदि वा घृतेन निहन्ति घोरामपचीं तदेव ॥

८ श्वित्रे—मूलेन पिष्टेन सिताद्रिकर्ण्याः शीताम्बुयुक्तेन विलिप्य गाढम् । पक्षात्प्रणाशं सितमेति कुष्ठम् चिरप्ररूढं द्विगुणैर्दिनैस्तु ॥

वैद्यमनोरमा—

९ गर्भस्थापनार्थम्—गिरिकर्ण्याः शिफा श्वेता कुमुदायाः कटीतटे । धार्यमाणा स्त्रिया गर्भस्थापनाय भवेत्प्रभुः ॥

१० कुकूणके—अन्तर्बहिर्नयनयोगिरिकर्णिकायाः पुष्पं गवां पयसि पोषितमर्भकानाम् । संयोजयेद्दशनजन्मनिदानभूतम् रोगं कुकूण-कमपोहति शीघ्रमेव ॥

૧૧ વાજીકરણે—શ્વેતગિરિકર્ણિકાયાઃ પત્રં પયસા વિપક્વમશ્નીયાત ।
પ્રાતર્નરોડક્ષ્ણાનાં જ્ઞાનમપિ ગચ્છેદપૂર્વવદ્રાઙ્ગૌ ॥

હારીતઃ— ૧૨ શોથે—કલ્કો વા ગિરિકર્ણ્યાશ્વાપીતઃ શોથવિનાશનઃ ॥

૧૩ વલ્મીકશ્લીપદયોઃ—ગિરિકર્ણિકામૂલઞ્ચ.... ।

પિટ્ટા પ્રલેપનં કાર્યં વલ્મીકશ્લીપદસ્ય ચ ॥

વાર્ણન—ગરણીના વેલા ચોમાસે ઘણા બેવામાં આવે છે. તેની બે જાતો થાય છે. એક સફેદ કુલની અને બીજી આસમાની પુલની. એનાં પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. પુલમાં કોઈ જાતની વાસ હોતી નથી, પણ દેખાવમાં બહુ સુંદર હોય છે. એનાં બીજ ઠવાના કામમાં ઘણા વખતથી વપરાતાં આવ્યાં છે.

વૈદ્યકમાં ગરણીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ સાપના ઝેરમાં-ઘોળી ગરણીનું મૂલ ઘસીને પીવું.
ચિ. અ. ૨૫.

ચક્રદત્ત— ૨ ભૂતોન્માદમાં-ઘોળી ગરણીનું મૂલ પાણી સાથે ઘસવું. તે ઘસારામાં ચોખાનું પાણી અને ઘી નાખીને નરસ્ય આપવું.

૩ ગલગંડમાં-ઘોળી ગરણીના મૂળનો ઘસારો, ઘી સાથે પીવો.

શારંગધર— ૪ પરિણામશૂળમાં-ગરણીના મૂળનો કદક ઘી, સાકર અને મધ સાથે સાત દિવસ ખાવાથી પરિણામશૂલ મટે છે.

શોઢલ— ૫ ઊર્ધ્વ રક્તપિત્તમાં-ગરણીના મૂળનું ચૂર્ણ સાકર સાથે લેવાથી અને હુધનો જ ખોરાક લેવાથી ઊર્ધ્વ રક્તપિત્ત મટી જાય છે.

રાજમાર્તંડ— ૬ કુલું પકડું હોય તો-ઘોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને રહેજ જવનું ચૂર્ણ નાખીને-આંખમાં આંજવાથી આંખનું પુલું મટે છે.

૭ અપચી નામના રોગમાં (ગલગંડમાં)-પુખ્ત નક્ષત્રમાં સફેદ ગરણીનું મૂળ લઈ લેવું. તે મૂળ ગળે ખાંધવું અને એજ મૂળ ગાયના ઘી સાથે હમેશાં ચાટવું-ખાવું. અપચી (ગલગંડ) મટે છે.

૮ સફેદ કોઢમાં-ઘોળી ગરણીના મૂળને ઠંડા પાણીમાં ઘસવું. તેનો ઘાટો ઘસારો કોઢ ઉપર ઘસવો. એક પખવાડીયામાં

કોઠ મટી જશે. બહુ લાંબા વખતનું દરદ હશે તો એથી બમણા દિવસ લાગશે.

વૈદ્યમનોરમા-૯ ગર્ભસ્થાપન માટે-સફેદ ગરણીનું મૂળ ગર્ભિણી કટીપ્રદેશ ઉપર બાંધી રાખે તો તેથી ગર્ભપાતની બીક રહેતી નથી.

૧૦ દાંત કુટતી વખતે નાનાં બચ્ચાંને આંખો આવે છે તે 'કુક્કુલુક' નામના રોગથી ઝોળખાય છે, તેમાં-ગાયના દુધ સાથે ગરણીનાં કુલને વાટી નાખવાં અને પછી તે દુધ આંખની અંદર અને બહાર લગાવવું. આથી તુરત જ કુક્કુલુક મટી જશે.

૧૧ વાજકરણુમાં-સફેદ ગરણીનાં પાન દુધમાં પકાવીને જે માણસ સવારમાં ખાય છે તે માણસ સો સ્ત્રીઓ ભોગવી શકવાની અપૂર્વ શક્તિ ધરાવે છે.

હારીત- ૧૨ સોજમાં-ગરણીના મૂળનું ચૂર્ણ પીવાથી સોજો મટે છે.

૧૩ હાથીપગામાં-ગરણીનું મૂળ ઘસીને હાથીપગામાં ચોપડવું.

વક્તવ્ય-ચરક અને સુશ્રુત બન્ને શિરોવિદેચન દ્રવ્યોમાં અપરાજતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. બન્ને વાન્તિકર દ્રવ્યો ગણાવતી વખતે ગરણીનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. બન્ને શોથના અધ્યાયમાં પણ અપરાજતાનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. ચરકે અન્ય દ્રવ્યો સાથે ઉન્માદમાં અપરાજતા યોજેલી છે ખરી-સુશ્રુતે નહિ. વૈદ્યમનોરમાના કતાં સિવાય અન્ય કોઈ લેખક વાજકરણુમાં અપરાજતા વાપરતા નથી.

ગરણીનાં બીજ આટલાં ઉપયોગી હોવા છતાંયે ઉપરના ઉપયોગમાં વપરાયલાં જણાતાં નથી. બધા જ મૂળ વાપરે છે. અત્યારના વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ ગરણીનાં બીજને 'કાલાદાણા'ની અવેજમાં વાપરે છે.

Actions and Uses—The root is demulcent, diuretic and laxative, and is given in fever, croup, chronic bronchitis, ascites, dropsy and enlargement of the abdominal viscera. As a demulcent the infusion is used to relieve irritation of the bladder and urethra and also given in bronchitis. The juice of fresh root is blown up the nostrils in hemicrania. The extract is a brisk purgative—a good substitute for Kaladana, gulbas bija and jalap. (R.N. Khory. II. 206)

Ainslie mentions the use of the root in Croup, given with

the object of causing nausea and vomiting. The author of the Bengal Dispensatory after extensive experiments denies its emetic properties but says that an alcoholic extract proved a brisk purgative in doses of from 5 to 10 grains, he found it however to give rise to griping, and tenesmus and does not recommend its use.

(Dymock I. 459)

ભાવાર્થ—ગરળીનું મૂળ, સ્નિગ્ધ, મૂત્રલ, રેચક છે. તે તાવમાં અને કુકડીયા ખાંસીમાં, જુની વરાધમાં, શોથ અને ઉદરમાં તેમજ યકૃત્ક્રીડ-વૃદ્ધિમાં વપરાય છે. ગરળીના મૂલનો કવાથ સ્નિગ્ધ હોવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને વરાધમાં વપરાય છે. આધારીશીમાં લીલી ગરળીના મૂળનો રસ નસ્ય તરિકે વાપરવામાં આવે છે. ગરળીના મૂળનું સત્ત્વ તીવ્ર વિરેચક છે અને કાલાહાણા, શુલ્બાસ ધીજ અને જલાપ વિગેરેના પ્રતિનિધિ તરિકે ઉત્તમ છે.

(ખેરી. ભા. ૨ પા. ૨૦૬)

એઇન્સલી એના મૂળને કુકડીયા ખાંસીમાં તેમજ મોળ ઉત્પન્ન કરાવવા અને ઉલટી કરાવવા માટે યોજવાનું જણાવે છે. ‘ એંગલ ડિસ્પેન્સેટરી ’ નો કર્તા ઘણા પ્રયોગોને અંતે ગરળીના મૂળની વામકશક્તિનો ધનકાર કરે છે પણ તેનો ‘ આલ્કોહોલીક એક્સ્ટ્રેક્ટ ’ ૫ થી ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં તીવ્ર વિરેચક હોવાનું જાહેર કરે છે; પણ તે એક્સ્ટ્રેક્ટથી પેટમાં ચુંક, શૂલ અને કુથન વધારે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તેની વપરાશ માટે ભલામણ કરતો નથી.

(ડીમક. ભા. ૧ પા. ૪૫૬).

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૨૫૦; રૂ. નિ. પા ૩૩૬; N. p. 89; Watt II p. 375; Indi. Medi. Plants p. 448.

૧૨૩ કળથી.

N. O. Leguminosæ.

નામો—કુલત્યઃ, તામ્રવીજઃ કુલત્યિકા (સંસ્કૃત); કળથી (ગુજરાતી); લાલકળથી (મરાઠી), કુલથી (હિંદી); *Dolichos biflorus*—ડોલીકોસ બાઇફ્લોરસ (લેટીન).

પરિચય—

કુલત્યઃ તામ્રવીજશ્ચ શ્વેતવીજઃ સિતેતરઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

गुणाः—

कुलत्थिका कटुस्तिक्ता स्यादर्शः शूलनाशनी ।

विबन्धाऽऽध्मानशमनी चक्षुष्या त्रणरोपणी ॥

॥ रा. नि. ॥

कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् ।

लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ।

हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् ॥

स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरकृमिहरः परः ॥

॥ भा. प्र. ॥

कुलत्थः कफवातघ्नो ग्राह्युष्णो बृहणः कटुः ।

गुल्मशुक्राश्मरीभेदः श्वासकासप्रमेहजित् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ।

कुलत्थाः ग्राहिणः कासहिक्काश्वासार्शसां हिताः ॥

चरकः

उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

शुक्राश्मरीगुल्मनिषूदनश्च संग्राहकः पीनसकासहारी ॥

आनाहमेदोगुदकीलहिक्काश्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ।

कफस्य हन्ता नयनामयघ्नः विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः ॥

सुश्रुतः

कषायस्वादुरूक्षोष्णाः कुलत्थाः रक्तपित्तलाः ।

पीनसश्वासकासार्शोहिध्माऽऽनाहकफानिलान् ॥

घ्नन्ति शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरम् ।

ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णाः विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥

बृहदारण्यकः

चरक—

१ अर्शःसु—यूषं कौलत्थमेव वा ॥ चि. ९

सुश्रुत—

२ वातशूले—कुलत्थयूषो युक्तान्म्लो लावकयूषसंस्कृतः ।

ससैन्धवः समरिचो वातशूलविनाशनः ॥ उ. ४२.

३ कृमिषु—कुलत्थकायसंस्पृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥

- વાગ્મટ—** ૪ નેત્રકોપે—આરણ્યાશ્ચગણરસે પટાવબદ્ધાઃ સસ્ત્રિન્ના નલવિતુ-
ર્ણકૃતાઃકુલત્યાઃ । તત્ત્વચૂર્ણ સકૃદ્વચૂર્ણનાન્નિર્ણયે નેત્રાનાં
વિધમતિ સઘ ણ્વ કોપમ્ ॥ ઉ. અ. ૧૬
- ચક્રદત્ત—** ૬ સ્વેદાગમરોધાર્થમ્—સ્વેદોદ્ગમે ઉવરે દેયં ચૂર્ણ મૃદુકુલત્યજમ્ ॥
(જ્વરચિકિત્સા)
- ૬ શીતપિત્તે—કૌલત્યેન રસેન વા । મોજનં સર્વદા પથ્યમ્ ॥
(શીતપિત્તચિં)
- વજ્રસેન—** ૭ આમવાતે—હિતચ્ચ યૂષં કૌલત્યમ્ ॥ (આમવાતચિં)
- ૮ અન્નદ્રવાણ્યે શૂલે—કુલત્યશક્તૂનયવા દધ્નાઽધ્યાદ્વિસ્તરેણ તુ ॥
- ૯ કફગુલ્મે—કુલત્યાન્.... । કફગુલ્મે પ્રયોજયેત્ ॥
- ૧૦ ગણ્ડમાલાયામ્—મોજનચ્ચાનભિષ્યન્દિ યૂષઃ કૌલત્ય ઇપ્યતે ॥

વાણુન—કળથીના વેલા ખેતરોમાં થાય છે. તે વાવવામાં આવે છે. તેની શીંગ ચપટી થાય છે. બજારમાં કળથી વેચાતી મળે છે. એનું શાક પણ લોકો ખાય છે.

વૈદ્યકમાં કળથીનો ઉપયોગ.

- ચરક—** ૧ હરસમાં—કળથીની રાખ પીવી. ચિ. ૯.
- સુશ્રુત—** ૨ વાતશૂલમાં—કળથીનો યૂષ, લાવકી (?)ના યૂષ સાથે સિંધાલુણ અને મરી નાખીને પીવો. ઉ. ૪૨
- ૩ કૃમિમાં—કળથીનો કવાથ પીવો. ઉપરથી દુધ પીવું. ઉ. ૫૪.
- વાગ્બટ—** ૪ નેત્રકોપમાં—છાણના રસમાં, પોટલીમાં કળથી (ખરી રીતે ચીમડ લેવી જોઈએ.) ખાંધીને તે પોટલી ટંગાવવી. ચીમડ બકાઈ જાય એટલે તેને નખથી ફાતરાં કાઢી નાખીને સાફ કરવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરીને આંખમાં આંજવાના કામમાં લેવું. ગમે તેવી જોરથી આંખ દુખવા આવી હોય પણ એકદમ આરામ મળે છે.
- ચક્રદત્ત—** ૫ પરસેવો બહુ આવતો હોય તે અટકાવવાને—સેકેલી કળથીનું ચૂર્ણ આપવાથી તાવમાં બહુ પરસેવો આવતો હોય તો તે બંધ થઈ જાય છે. (જ્વરચિકિત્સામાં)
- ૬ શીંગવામાં—કળથીની રાખ પીવી.

ખંગસેન— ૭ આમવાતમાં—કળથીની રાખ હિતકર છે.

૮ અન્નદ્રવ નામના શૂળમાં—કળથીનો સાથવો હઠી સાથે ખાવો.

૯ કફજન્ય ગુદમમાં—કફગુદમમાં કળથીનો ઉપયોગ કરવો.

૧૦ ગંડમાળામાં—અનભિષ્યન્દી અન્નપાન અને કળથીનો યુષ્ઠ હિતકર છે.

વક્તવ્ય—કુલત્યશ્ચ શુક્રકૃષ્ણચિત્રલોહિતમેદેન ચતુર્વિધો ભવતિ । તથા ગ્રામ્ય વન્યમેદેન ચ દ્વિવિધોઽપિ ॥

અર્થાત્ ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિ કળથીના શુકલ, કૃષ્ણ, ચિત્ર, લોહિત એવા ચાર ભેદો અને વળી પાછા ગ્રામ્ય અને વન્ય—એવા ભેદો કળથીના ગણાવે છે.

ચરક કળથીને સ્વેદોપગ દશેમાનિમાં ગણાવે છે. જે વસ્તુ ખાવાથી પરસેવો પેદા કરવામાં સહાયભૂત થઈ પડે તેને સ્વેદોપગ કહી શકાય. અન્ય ગ્રંથોમાં એને સ્વેદરોધ માટે યોજેલી છે. સ્વ. કવિરાજ વિરભચરણ ગુપ્ત આ મતના છે કે કળથી ખાવાથી તે સ્વેદોપગ છે અને બહાર મદન કરવાથી સ્વેદનો રોધ કરનાર છે.

Constituents—Albuminoids, starch, oil, ash and phosphoric acid.

Actions and Uses—Astringent, diuretic, tonic. The decoction is used in urinary diseases and menstrual derangements. Parturient women use it to promote lochia; also given to check profuse leucorrhœa and menstrual fluxes. A powder of these seeds is applied to the skin to check cold sweats.

(R. N. Khory II p. 210.)

ભાવાર્થ—કળથી ગ્રાહી, મૂત્રલ અને બદ્ધ છે. પેસાબના રોગો અને આર્તવના રોગોમાં કળથીનો કવાથ ઉપયોગી છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓ પ્રસવાન્તસ્ત્રાવ (lochia) વધારવાને માટે આનો ઉપયોગ કરે છે. અત્યંત પ્રદરસ્ત્રાવ અને વારંવાર જણાતા આર્તવને રોકવા માટે પણ આ વપરાય છે. કળથીનું ચૂર્ણ શરીરે ઘસવાથી ઠંડો પરસેવો આવતો અટકે છે.

(ખોરી. ભા. ૨. પા. ૨૧૦)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૨૫૩; રૂ. નિ. પા. ૬૭૧; N. P. 90; Watt III p. 175; Indi. Medi. Plants p. 449.

૧૨૪ તુવેર.

N. O. Leguminosæ.

નામો—આઢકી, તુવરી (સંસ્કૃત); તુવેરની દાળ, તુવેર (ગુજરાતી); તુરી (મરાઠી); અરહર (હિંદી); શાપુલ (ફારસી); Pigeon pea—પીઅન પી (અંગ્રેજી); *Cajanus Indicus*—કંબેનસ ઇન્ડીકસ (લેટીન)

પરિચય—

આઢકી તુવરી વર્યા કરવીરાનુજા ચ સા ।

વૃત્તત્રીજા પીતપુષ્પા શ્વેતા રક્તા સિતા ત્રિધા ॥

ગુણા:—

આઢકી તુ કપાયા ચ મધુરા કફપિત્તજિત્ ।

ઈષદ્વાતકરી રુચ્યા વિદલા ગુરુ ગ્રાહકા ॥

સા ચ શ્વેતા દોષહંત્રી હિતા ચેત્ રુચ્યા બલ્યા પિત્તતાપાદિહન્ત્રી ।

સા શ્યામા ચેદ્વીપની પિત્તદાહધ્વંસા બલ્યં ચાઢકીયૂપમુક્તમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

વિવંધાધ્માનકૃત્સ્વાદુઃ સ્વાદુપાકાઽરૂપવાતલા ।

શીતલા ચદ્ધવિમૂત્રા લઘ્વી રૂક્ષા પ્રકીર્તિતા ॥

॥ શોદલ. ॥

અર્શનાશુકરા પ્રોક્તા વૃત્તયુક્તા ચ વાતહા ।

કફપિત્તહરા લેપૈઃ સેકૈઃ મેદકફાપહા ॥

॥ નિ. ર. ॥

ગુણ—તુવેરની દાળ કષાય છે, મધુર છે, કફપિત્તને જીતનારી છે, સ્હેજ વાયુ કરનાર છે, રુચ્ય છે, ગુરુ અને આહી છે. દરેક રોગમાં તે હિતકર છે. હરસવાળા માટે સારી છે. ઘી નાખીને તુવેરની દાળ ખાવાથી વાયુ નથી કરતી. લેપ વિગેરેમાં તે કફપિત્તને હરનારી છે. સેકમાં મેદ અને કફને હરનાર છે. તુવેરની દાળ બધાને માફક છે.

વક્તવ્ય—ચરકે ‘ આઢકી કફપિત્તજ્ની વાતલા કફવાતનુત્ ’ (સૂ. ૨૭-૩૧) ગણી છે; રક્તપિત્તમાં (ચિ. ૪-૩૫) અને વાતરક્તમાં (ચિ. ૨૬-૪૮) આઢકી (તુવેર) હિતકર છે એમ કહ્યું છે. વાતવ્યાધિના ત્રિફલાદિધૂતમાં આઢકી છે (ચિ. ૨૮-૧૨૫). વિષમાં હિક્કાવર્તિમાં આઢકી નાખેલી છે. વિષના અમૃતધૂતમાં છે. અપસ્મારના મહાપચયગવ્યધૂતમાં પણ છે (ચિ. ૧૫-૧૮.).

સુશ્રુતે સર્વ ગ્રાણીને હિતકર ખોરાકમાં આઢકી ગણાવેલી છે. ગુણ પણ આપેલા છે.

વાગ્લાટે પણ તુવેર વાપરેલી છે.

નવ્યમત—તુવેરનાં પાંદડાં મોંના રોગમાં વપરાય છે. પાનનો તાલો રસ
રહેજ મીઠું નાખીને કમળામાં અપાય છે. (ખી. ડી. ખાસુ.)

તુવેરની દાળ અને પાંદડાં, ખન્નેને વાટીને રહેજ ગરમ કરી લઘ્વને
ધાવણ ખંધ કરવા માટે સ્તનની ડીંટડી ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.
(લી. મેંગલોર.)

તુવેરના દાણાની પોટીસ સોજો ઉતારે છે. (ઉમેશુદીન—મદ્રાસ)

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૬૬૪; Indi. Medi. Plants. p. 450; N. p. 91.

૧૨૫ સીસમ.

N. O. Leguminosæ

નામો—શિશપા (સંસ્કૃત); સીસમ (શુજરાતી); શીસુ (મરાઠી);
શીસમ (હિંદી); શિશુગાછ (બંગાલી); *Dalbergia sissoo*. ડાલબર્ગિયા
સીસુ (લેટીન).

પરિચય—

શિશપા કૃષ્ણસારા સ્યાત્ વૃત્તપત્રાડ્ણુપુષ્પકા ।
શિશ્વિફલા ગુચ્છપુષ્પા તદ્વત્ કપિલશિશપા ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

ગુણા:—

કટૂષ્ણં કણ્ઠદોષધ્નં વસ્તિરોગવિનાશનમ્ ।
શિશપાયુગલં વર્ણ્ય દિક્કાશોકૌ વિસર્જયેત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

શિશપા કટુકા તિક્ત્વા કપાયા દોષહારિણી ।
ઉષ્ણવીર્યા હરેન્મેદઃકુપ્તશ્ચિત્રવમિકૃમીન્ ॥
વસ્તિરુગ્મ્વળદાહાત્ત્રબલાસાન્ ગર્ભપાતિની ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

શિશપાત્રિતયં વર્ણ્ય હિમશોકવિસર્પજિત્ ।
પિત્તદાહપ્રશમનમ્ બલ્યં રુચિકરં પરમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

સુશ્રુત—

૧ વસામેદે-વસામેહિનં શિશપાકષાયમ્ ॥ ચિ. અ. ૧૧

૨ સર્વજ્વરે-ઉદકાદ્વિગુણં ક્ષીરં શિશપાસારસંયુતમ્ ।

તત્ક્ષીરશેષં કથિતં પેયં સર્વજ્વરાપહમ્ ॥ ડ. ૩૯.

હારીત—

૩ નેત્રરોગે-વાતપિત્તકફદોષસંભવામ્ નેત્રયોર્બહુવિધામપિ વ્યથામ્ ।

एक एव हरति प्रयोजितः शिशपापल्लवरसः समाक्षिकः ॥

બંગસેન—

૪ ગૃધ્રસ્યામ્-શિશપાત્વક્તુલાં કુણ્ણાં જલદ્રોળદ્વયે પચેત્ ।

अष्टभागवशिष्टञ्च पूर्णं लेहञ्चकारयेत् ॥ पायसं सहविष्यान्नं

तत्कर्षणं च मिश्रितं । भक्षयेदेकविंशहं गृध्रसीनाशनं परम् ॥

વર્ણન—સીસમનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. થડ અને શાખાઓ ખરખચડી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં અને સંયુક્ત હોય છે. તેની યુખ ડીંટડી ઉપર ૩ થી ૫ કે ૭ પાન-૧૧ થી ૨૧ ઇંચ જેટલાં લાંબાં-આવેલાં હોય છે. એ પાનનાં ટેરવાં છુટ્ટાં કે અણીવાળાં હોય છે. પાન લીસાં, ચળકતાં, ઉપરની સપાટીએ ઘેરા લીલા રંગનાં, નીચેનીએ શીઝાં, ચીવટ અને જરાક અઘડ હોય છે. કુલ સૂક્ષ્મ, પીળાશ લેતા રંગનાં કે ઘોળાં હોય છે. શીંગ ભુરા રંગની, ચપટી, પટી જેવી, ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને ૦.૧ થી ૦.૧૫ ઇંચ પહોળી હોય છે.

સીસમનું લાકડું ઘણું મજબુત થાય છે. ધૂપેલના મસાલામાં સીસમનાં છોડાં નાખવામાં આવે છે.

વૈદ્યકમાં સીસમનો ઉપયોગ.

સુત- - ૧ વસામેહવાળાને-સીસમનાં છોડાંનો ક્વાથ આપવો.
ચિ-અ-૧૧.

૨ દરેક જાતના તાવમાં-સીસમનો સાર તો. ૨, પાણી તો. ૩૨, દુધ તો. ૬૪-આ પ્રમાણે મેળવી દુધ એકલું રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. આ દુધ દરેક જાતના તાવને હણનાર છે. ઉ.-૩૯.

હારીત—

૩ આંખોના રોગમાં-સીસમનાં પાનનો રસ અને મધ સમાન ભાગે મેળવી તેનાં ટીપાં આંખમાં નાખવાથી ગમે તે દોષથી આંખ ડુખવા આવી હશે તે મટશે.

બંગસેન—

૪ ગૃધ્રસીમાં-સીસમની ૧૦ શેર છાલનો મોટો ભુકો, ૨. દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળવો. પાણીનો આઠમો ભાગ બચાવે બાકી રહે ત્યારે ઠંડુ પડે કપડાથી ગાળી લઇ તે રસને ફરીથી ચૂલે ચઢાવી ઘટ્ટ થતાં સુધી હલાવ્યાં કરવો. આ ઘટ્ટ પદાર્થ

૧ તોલાની માત્રામાં, ઘીચુકત દુધપાક સાથે ૨૧ દિવસ સુધી ખાધા કરવાથી ગૃધ્રસી રોગ મટી જાય છે.

વસ્તુ—આ બર્જીલ દેશનું ઝાડ છે (ચરક-૧-૭). ચરકે કશેમાનિમાં સીસમનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. વેણે આવવા માંડે ત્યારે કુષ્ઠ, લાંગલી વિગેરે સુંઘવા આપવાનું કહ્યું છે. તે સાથે સીસમના સારનો ધૂમાડો આપવાની પણ સૂચના છે (શા. ૮-૮૫). સારઆસવ લીસ્ટમાં તે છે. કુષ્ઠના મહાખદિરાસવમાં સીસમનો મોટો ભાગ યોજેલો છે. નાગબલ્લાનો રસાયન પ્રયોગ છે તેની જ માફક સીસમનો પણ પ્રયોગ રસાયન તરિકે થઈ શકે એવો ઉલ્લેખ છે (ચિ-૧-૮૬). કષાયસ્કંધમાં છે.

સુશ્રુતે સાલસારાદિ અને મુષ્કાદિગણમાં સીસમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૨૫૮; રૂ. નિ. પા. ૪૪૧; N. p. 92; Watt III p. 7; Indi Medi. Plants p. 453.

૧૨૬ ખીયો.

N. O. Leguminosæ.

નામો—અસન, બીજક: (સંસ્કૃત); ખીયો (ગુજરાતી); ખીબલા, હોની (મરાઠી); ખીયા, ખીજસાલ (હિંદી); પિયાશાલ (બંગાલી); Indian Kino tree—ઈન્ડીયન્ કાઈનો ટ્રી (અંગ્રેજી); Pterocarpus marsupium—ટેરોકાર્પસ માસુપીયમ્ (લેટીન).

ગુણ:—

બીજક: સકષાયશ્ચ કફપિત્તાશ્વનાશન: ॥

॥ ધ. નિ. ॥

અસન: કટુરુષ્ણશ્ચ તિક્તો વાતાત્તિદોષનુત્ ।

સારકો ગલદોષઘ્નો રક્તમળ્ડલનાશન: ॥

॥ રા નિ. ॥

બીજક: કુષ્ઠવિસર્પશ્ચિત્રમેહગુદક્રિમાન્ ।

હન્તિ શ્લેષ્માશ્વપિત્તશ્ચ ત્વચ્ચ: કેશ્યો રસાયન: ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

અસનસ્ય તુ પુષ્પાણિ વિવાકે મધુરાણિ ચ ।

તિક્ત્તાનિ પાચનીયાનિ વાતલાનિ ભવન્તિ હિ ॥

॥ નિ. રૂ. ॥

- ચરક—** ૧ રક્તપિત્તે-તથા મધૂકસ્ય તથાસનસ્ય ક્ષારાઃ પ્રયોજ્યાઃ
વિધિનૈવ તેન ॥ ચિ. ૪. ૨૨.
- ૨ રસાયને-....સ્વદિરશિશપાસનસ્વરસાઃ, તેષાં સ્વરસાઃ નાગબલ્લાવત્
સ્વરસાનામભમે ત્વયં સ્વરસવિધિઃ ચૂર્ણાનામાદકમુદકસ્યાહોરાત્ર-
સ્થિતં મૃદિતપૂતં સ્વરસવત્પ્રયોજ્યમ્ ॥ ચિ. ૧-૮૯.
- સુશ્રુત—** ૩ કુષ્ઠે-યથા સર્વાનિ કુષ્ઠાનિ હતઃ સ્વદિરબીજકૌ ॥ ચિ. ૯.
- વાગ્ભટ—** ૪ ચક્ષુઃકામિત્વે-તિલતૈલમક્ષનૈલં મૃગસ્વરસોઽસનાચ્ચ નિર્યૂહઃ ।
આયસપાત્રવિપકં કરોતિ દૃષ્ટેઃ બલં નમ્યમ્ ॥ ડ. ૧૩-૪૬.
- ૫ રસાયને-ધવાશ્વકર્ણાસનબાલપત્રસારાસ્તથાપિપ્પલીવત્પ્રયોજ્યાઃ ।
લોહોપલિષ્ઠાઃ પૃથગેવ જીવેત્ સમાઃ શતં વ્યાધિજનરાવિમુક્તઃ ॥
ડ. ૩૯-૧૦૯
- વંગસેન—** ૬ ઉપદંશે-....કાયં પિત્તેદ્રા સ્વદિરાસનામ્યાં । સગુમ્બુલં વા ત્રિફલા-
યુતં વા સર્વોપદંશાપહરઃ પ્રયોગઃ ॥
- ૭ પશ્ચાત્તકે-અસનસ્ય તુ પુષ્પાણિ શ્લક્ષ્ણચૂર્ણાનિ કારયેત્ । ગુટિકાં
કારયેદ્વૈદ્યઃ તાં ચ ભક્તસ્ય વારિણા ॥ એતાં પશ્ચાત્તકે દદ્યાદ્વાલેષુ
મતિમાન્ ભિષક્ ॥
- ચૈત્ત્યનોપદેશ—** ૮ સ્થૌલ્યનાશાર્થમ્-અતિસ્થૂલશરીરો યઃ તિલતૈલં પ્રગે પિત્તેત્ ।
પિત્તેદસનસારસ્ય કાયં વા મધુસંયુતમ્ ॥
- શોદહ—** ૯ શ્લેષ્મીપદે-સ્વદિરાસનશાલાનાં સારકલ્કં પિત્તેજરઃ ।
પ્રાતર્ગવાં હિ મૂત્રેણ સસૌદ્રં શ્લેષ્મીપદં જયેત્ ॥

વર્ણન— બીયાનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એમાં ચરેલ (કણુજો) ના ઝાડની પેઠે ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે અને તે ઘણી વાર પાન, ફળ અને પુલના ભારથી ઝુકેલી હોય છે. એના થડની છાલ જુરા રંગની, ખડખડી અને તે ઉપર ઉભા ચીરા પડેલા હોય છે. કેમજા શાખાઓ ઉપરની છાલ જરા લીસી અને તે ઉપર ઘાળાં છાંટણાં હોય છે. પાન પીપળીને મળતાં, ડીંટડી ઉપર ૩, ૫ કે ૭ (ફલ અથવા પર્ણ), ઘણું કરી આંતરે આવેલાં હોય છે. મુખ્ય ડીંટડી ૪ થી ૬ ઇંચ લાંબી, લીમડાની સળી જેવડી બડી હોય છે. પાન ૩ થી ૫ ઇંચ લાંબાં, અને ૨ થી ૩ ઇંચ જેટલાં પહોળાં હોય છે. પાનનું ટેરનું સૂક્ષ્મ અણીદાર અથવા કેઈ વખત યુકું પણ હોય છે. પાનની ઉપલી સપાટી લીસી,

ઘેરા લીલા રંગની ને ચળકતી હોય છે; ને નીચેની ફીફી ને તે પર વખને સહેજ ભુરા વાળની ખારીક ફાળ હોય છે. કુલ પીળાશ લેતા ઘોળા રંગનાં, શિઆળો બેસતાં આવે છે. પોષ મહિને શીંગો પાકી જાય છે. શીંગો ગોળ, થાતળાં ચક્રકાં જેવી હોય છે. શીંગમાં ફક્ત એક જ ખી હોય છે. ખીજ લીસું, બદામીયા રંગનું હોય છે.

ફુલ્લાતનામવિટપાનિવ વાયુરુગ્માન્—આવી ઉપમા કાલિદાસે ‘રઘુવંશ’ માં વાઘના મેહોમાં ખાણે ઘોઆયલાં તેને આપેલી છે. રઘુવંશ—સર્ગ ૯. શ્લોક. ૬૩.

વૈદ્યકમાં ખીયાનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ રક્તાપિત્તમાં—ખીયાનો ક્ષાર મધ સાથે ચાટવાથી રક્ત-પિત્ત મટે છે.

૨ રસાયન તરિકે—નાગબલાના મૂલની માફક ખીયાનો સ્વરસ રસાયન તરિકે ઉપયોગી છે. રસ ન મળી શકે તો ચૂર્ણ વાપરવું. રાત્રે ચૂર્ણ પલાળી રાખી સવારમાં તેનું પાણી પીવું. રસાયન છે. ચિ-૧-૮૯.

સુશ્રુત— ૩ કુષ્ઠમાં—ખીયાનો સાર અથવા મૂલનો કવાથ ઉપયોગમાં લેવાથી કુષ્ઠ મટે છે.

વાગ્ભટ— ૪ આંખોની રક્ષા માટે—તેલનું તેલ, બહેલાનું તેલ, ભાંગરનો સ્વરસ અને ખીયાનો કવાથુ-લોખંડના પાત્રમાં પકાવી લેવું અને તે તેલનું નસ્ય લેવું. આંખોનું નૂર વધે છે. ઉ. ૧૩-૪૬

૫ રસાયન તરિકે—૨ તોલા પીપરને લોખંડના વાસણમાં મધ સાથે ચોપડીને રાત્રે રાખી મૂકવું. સવારમાં તે ઉખેડી લઈને ચાટી જવું. આવી જ રીતે ખીયાનો સાર પણ મધ સાથે લોહના પાત્રમાં રાત્રે ચોપડીને સવારમાં હમેશ ખાવાથી રસાયન તરિકે કામ કરે છે. ઉ. ૩૬-૧૦૫.

ખંગસેન— ૬ ઉપદંશમાં—ખેર અને ખીયાનો કવાથ ગુગળ અથવા ત્રિક્ષલા સાથે પીવાથી સર્વ જાતના ઉપદંશ મટશે.

૭ પશ્ચાત્તક નામના ખાલકોના રોગમાં—ખીયાનાં પુષ્પનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને ચોખાના ઘોવણમાં ઘુટીને ગોળીઆ વાળી લેવી. બુદ્ધિશાળી વૈદ્યે ખાલકોના આ રોગમાં તેનો ઉપયોગ કરવો.

વૈદ્યમનોરમા—૮ સ્થૂલતા ઓછી કરવા માટે—ખીયાના સારનો કવાથ મધ નાખીને સવારમાં પીવાથી અતિ સ્થૂલ શરીરવાળા માણસનું શરીર સૂકાય છે.

શોઠલ-- ૯ હાથીપગામાં-સવારમાં બીયાનાં સારતું ચૂર્ણ ગોમૂત અને મધ સાથે પીવાથી હાથીપથું મટે છે.

વક્તવ્ય--ચરકે ઉદ્દર્શપ્રશમન દર્શેમાનિમાં અસનનો ઉદ્દેશ કર્યો છે. હાતણ માટે અસન ઉપયોગી છે (સૂ. ૫-૬૮). સારઆસવની ગણતરીમાં તે છે. ઇંદ્રાપ્તરસાયનમાં અસન છે. કુષ્ઠના મહાબ્ધિરધૃતમાં બીયો પડેલો છે. ખાલિત્યચિકિત્સાના મહાનીલ તૈલમાં અસન નાખેલું છે (ચિ. ૨૬-૨૬૮). ઉર-સ્તંભમાં રથોનાકાદિ પ્રલેપમાં છે (ચિ. ૨૭-૫૩). તે જાંગલવૃક્ષ છે (ક. ૧-૭). શિરોવિરેચન તરિકે છાલ ગણાવેલી છે (વિ-૮-૧૭૪). અસનપર્ણી નામની એક વનસ્પતિનો પણ ઉદ્દેશ ચરકમાં આવે છે (વિ-૮-૧૬૦).

શરદઋતુમાં અસન ખીલે છે એમ મુશ્વત જણાવે છે (સૂ. ૬-૩૭). સાલસારાદિગણમાં તે છે. બીયાનાં ફુલ કક્ષપિત્તકર છે એમ મુશ્વત કહે છે. કુષ્ઠ, મહાકુષ્ઠમાં બીયાનો ઉપયોગ છુટ્ટથી થયેલો જણાય છે. આંખમાં આંજવાના અંજનને અસનના પાત્રમાં ભરવાનું કહેલું છે (ઉ. ૧૮-૮૨). શોષના એલાદિ-ધૃતમાં છે (ઉ. ૪૧-૫૦). રક્તપિત્તમાં પુષ્પ ઉપયોગી છે (ઉ. ૪૫-૩૪) દુષ્ટ પાણીને સાફ કરવા માટે અસન ચોળેલું જણાય છે (ક. ૩-૬). વાગમટે અસનાદિગણ ચોળેલો છે. શુદ્ધકુટ્ટક નામના બાલકોના રોગમાં-અથવા અતનત્વવા લ્પેન્-બીયાની છાલ ચોપડવા કહેલું છે (ઉ. ૨-૭૪). ભગંદરપ્રતિષેધ માટે ત્રિકલા સાથે અસન લેવાનું કહેલું છે. બીયાના શુદ્ધરને અંગ્રેજીમાં ' ગમ કાર્બોના ' કહે છે. આપણે તેને હિરાદબણ તરિકે ઓળખીએ છીએ. બીયાના રસથી છુંદણાં અને ત્રોફાં ત્રોફાવે છે.

ઉદ્દેશ--વ. શા. પા. ૨૫૬; રૂ. નિ. પા. ૪૪૪; N. p. 93; Watt VI part I p. 357; Indi. Medi. Plants p. 458.

૧૨૭ કરંજત્રય.

N. O. Leguminosæ.

(૧) કરંજા; નક્તમાલ: (સંસ્કૃત); કરંજ, કણ્ઝી (ગુજરાતી); *Pongamia glabra*-પૉનગેમીયા ગ્લેબ્રા (લેટીન);

(૨) પૂતિકા; પૂતિકરંજ; લતાકરંજ; કંટકીકરંજ; કુબેરાશી. (સંસ્કૃત); કાંકચ (ગુજરાતી); *Cassalpinia Bonducella*-સીસેદ્ધીનીયા બોન્ડયુસેલા (લેટીન).

(૩) ચિરાવેલ્લ; પૂતિપત્રક: (સંસ્કૃત); કણ્ઝો (પંચમહાલ); ચરલ (પોરબંદર); ચિરમિલ, ચિરમિલ (હિંદી); *Holoptelia integrifolia*-હોલોપ્ટેલીયા ઇન્ટેગ્રીફોલીયા (લેટીન).
વર્ગ *Urticacem*.

करंजस्य गुणाः— करंजो ज्वरत्वग्दोषनाशनो दंतदाढ्यकृत् ।
 कटुको भेदनः तस्याःफलं नयनपुष्पहृत् ॥
 पित्तश्लेष्मण्युदासीनं विष्टंभनविबन्धकृत् ॥

॥ शोडकः ॥

करंजश्चोष्णतिक्तः स्यात् कफपित्ताल्मदोषजित् ।
 व्रणप्लीहकृमीन् हन्ति भूतघ्नो योनिरोगहा ॥

॥ अ. नि ॥

करंजः कटुरुष्णश्च चक्षुष्यो वातनाशनः ।
 तस्य स्नेहोऽतिस्निग्धश्च वातघ्नः स्थिरदीप्तिदः ॥
 करंजतैलं नयनार्तिनाशनं वातामयध्वंसनमुष्णतीक्ष्णकम् ।
 कुष्ठार्तिकण्डूतिविचार्विकापहम् लेपेन नानाविधचर्मदोषनुत् ॥

॥ रा. नि. ॥

करंजः कटुकः तीक्ष्णो वीर्योष्णो योनिदोषहृत् ।
 कुष्ठोदावर्तगुल्माशोत्रणकृमिकफापहः ॥
 तत्पत्रं कफवातार्शःकृमिशोथहरं परम् ।
 भेदनं कटुकं पाके वीर्योष्णं पित्तलं लघु ॥
 तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शःकृमिकुष्ठजित् ॥

॥ भा. प्र. ॥

पुष्पमुक्तं चोष्णवीर्यं पित्तवातकफापहम् ।
 अंकुरः कटुकः पाके रसे दीपनपाचनः ॥
 कफवातहरः शोथविषार्शःकृमिकुष्ठजित् ॥

॥ नि. र. ॥

पूतिकरंजस्य गुणाः—परिचय—कंटककरंजजा वल्ली कंटाढ्या सर्वतित्तका ।
 द्वित्रिवीजा सर्वतित्ता त्रिपुटा कृमिनाशिनी ॥

॥ शब्दः ॥

गुणाः— कुचेरासी यकृत्प्लीहवातघ्नी व्रणरोपणी ॥
 पूतिकरंजं पत्रं लघु वातकफापहम् ।
 भेदनं कटुकं पाके वीर्योष्णं शोफनाशनम् ॥

॥ शोडकः ॥

सितपाटलिका तिक्ता गुरुणा वातदोषजित् ।
वमिहिकाकफघ्नी च श्रमशोषापहारिका ॥

॥ रा. नि. ॥

चिरबिल्वस्य गुणाः—चिरबिल्वकरञ्जश्च तीव्रो वातकफापहः ।
महाकरंजस्तिक्कोष्णः कटुको विषनाशनः ॥
कण्डूविचर्चिकाकुष्ठत्वग्दोषत्रणनाशनः ॥

॥ ध. नि ॥

करंजः (गुच्छकरंजः) कटुतिक्कोष्णः विषवातार्तिनाशनः ।
कण्डूविचर्चिकाकुष्ठस्पर्शत्वग्दोषनाशनः ॥

॥ रा. नि. ॥

करंजस्य उपयोगः—

चरक—

१ कुष्ठे—(१)....कुटजकरंजयोः फलम् । लेपः कुष्ठापहः
सिद्धः ॥ चि. ७.

(२)....करंजनिंबखदिराश्च । स्नाने पाने लेपे किमिकुष्ठनुदः
सगोमूत्राः ॥ चि. ७-१५५.

२ अर्शःसु—प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् शक्तुमिश्चावचूर्णितान् ।
करंजपल्लवान् दद्याद्वातर्चोऽनुलोमनम् ॥ चि. ९-१०१.

३ विसर्पे—सुखोष्णया प्रदिह्यात्.... । नक्तमालत्वचाऽपि
वा ॥ चि. ११-१२३.

४ उरुस्तंभे—अग्निमंथकरंजौ च जलेनोत्काश्य सेचयेत् । प्रलेपो
मूत्रपिष्टैर्वाऽप्युरुस्तंभनिवारणः ॥ चि. २७-५४.

सुश्रुत—

५ कुष्ठे—कारंजं वा सार्षपं वा क्षतेषु । सैष्यं तैलं ॥
चि. ९-५३.

६ रक्तपित्ते—करंजबीजमेवं वा सिताक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ उ. ४९-२५

७ छर्द्याम्—पिबेद्यवागूमथवा सिद्धां पत्रैः करंजजैः ॥ उ. ४९-२९

८ कच्छुपामाविचर्चिकाषु—तैलं वा नक्तमालजम् ॥ चि. २०.

वाग्भट—

९ ग्रन्थिविसर्पे—नक्तमालत्वचा.... । लेपो भिन्द्यात् शिलामपि ॥
चि. अ. १८

- चक्रदत्त— १० नेत्ररोगे—बहुशः पलाशवुसुमस्वरसैः परिभाविता जयत्यचिरात् ।
नक्ताह्वीजवर्तिः कुसुमचयं च दृक्षु चिरंजमपि ॥ नेत्ररोगचि० ॥
- वैद्यमनोरमा— ११ विद्रध्याम्—करंजास्थीनि संपेष्य विनुषीकृत्य चूर्णयेत् । स्नुग्दल-
स्वरसेनैव मृदित्वा रविसान्निधौ । तैलं गृहीत्वा तत्तैलं बाह्यान्तरूप-
योजयेत् । अन्तर्विद्रधिमाश्वेव नाशयेद्बाह्यजं तथा ॥
- शोढल— १२ अर्शःसु—तक्रभुक् नक्तमालस्य गोमूत्रपरिपोषितम् । अर्शसां
नाशनं मूलमापिबेदिवसत्रयम् ॥ पृ. १२९.
- १३ अरुचौ—....कारंजं दन्तकाष्ठं च विधेयमरुचौ सदा ॥ पृ. १८८
- १४ बिस्फोटके—करंजतरुबीजानि युक्तानि तिलसर्षपैः । एरण्डफलयुक्ता
वा दुग्धिका स्फोटनाशिनी ॥ पृ. ३९९

अथ पूतिकरंजस्य उपयोगः—

- सुश्रुत— १ उदरे—पूतिकरंजक्षारं वा अम्लशृतं विडंगलवणपिप्पलीप्रगाढम् ॥
चि. १४—१२
- २ श्लेष्मिपदे—पिबेत्.... । पूतिकरंजपत्राणां रसं चापि यथाबलम् ॥
चि. १९—६०.
- ३ अर्शःसु—चित्रकपूतिकनागरकलकं वा पूतिकक्षारेण ॥ चि ६—१३
- ४ दुष्टव्रणेषु—करंजपूतिकस्नेहाः दुष्टव्रणेषूपयुज्यन्ते ॥ चि ३१—९
- ५ गुल्मे—खादेद्वाङ्गुरान् भृष्टान् पूतिकनृपवृक्षयोः ॥ उ. ४२—६१
- ६ कृमिरोगे—पूतिकस्वरसं वापि । पिबेद्वा मधुना सह ॥ उ. ५४—३२
- चक्रदत्त— ७ मसूरिकाप्रथमाविर्भावकाले—....सोषणा वाथ पूतिः ।....
प्रथममघगदे दृश्यमाने प्रयोज्याः ॥
- बंगसेन— ८ जलोदरे—पूतिकरंजबीजं....काञ्जिकपीतं शमयेत् जलोदरमपि ॥
(उदरचि०)
- ९ अम्लपित्ते—पूतिकरंजशुङ्गानि घृतभृष्टानि रोगिणे । निवेद्य
भोजने कायं वमनं कोष्णवारिणा ॥
- १० मसूरिकायाम्—रसं पूतिकरंजस्य चामलक्या रसं तथा । पिबेत्
सशर्करासौद्रं शोफनुत् कफपैतके ॥
- शोढल— ११ शरीरदौर्गन्ध्ये—....परिणततिन्तिडीकान्वितपूतिकरंजोत्थबीजं
वा ॥ पृ. ३१९

૧૨ કફજશ્લીપદે-પિબેત્....શ્લીપદાનાં નિવૃત્તયે । પૂતિકરંજપત્રાંનાં
રસં વાડપિ યથામલમ્ ॥ પૃ. ૫૧૧

વૈદ્યમનોરમા— ૧૩ અપરાપાતનાર્થમ્-ચર્મ પૂતિકરંજસ્ય..... । પિષ્ટં તુષામ્નુના
પીતમપરાં પાતયેત્ ક્ષણાત્ ॥

અથ ચિરબિલ્વસ્ય ઉપયોગ:—

સુશ્રુત— ૧ વાતજશૂલે-ચિરબિલ્વાક્કુરાન્ વાપિ તૈલમૃષ્ટાંસ્તુ મશયેત્ ॥

ઉ. અ. ૪૨-૯૦.

ચરક— ૨ ઉદરે-ચિરબિલ્વાદિપલ્લવૈ: । શાકં ગાદપુરીષાય પ્રાગ્મક્તં દાપ-
યેદ્દિષક્ ॥ ચિ. ૧૯-૧૬૩

ચક્રદત્ત— ૩ પક્ષોથમભેદને-ચિરબિલ્વામિકૌ.... ॥

વૈદ્યક્રમાં કરંજનો ઉપયોગ.

અરક- ૧ કુષ્ઠમાં-ઇન્દ્રજવ અને કરંજનાં ફલનો લેપ કરવાથી કુષ્ઠ
મટે છે. અથવા કરંજનો કવાથ ન્હાવા પીવામાં વાપરવો એ
પણ કોઢવાળા માટે ઉત્તમ ઉપાય છે. ચિ. ૭-૧૫૫.

૨ અર્શમાં-કરંજનાં પાનને ઘીતેલમાં શેકીને સ્કેજ સાથવા
સાથે મેળવીને ખાધા પહેલાં ખાવાં. આડો, વાયુ વિગેરેની છુટ
થશે. ચિ. ૯-૧૦૧.

૩ રતવામાં-કરંજની છાલ પાણી સાથે ઘસીને સ્કેજ ગરમ
કરીને લેપ કરવો. ચિ. ૧૧-૧૨૩.

૪ ઉરસ્તંભમાં-અરણીનું મૂળ અને કરંજનું મૂળ-ખન્નેનો
પાણીમાં કવાથ કરી લઇ દરદવાળા ભાગ ઉપર સેચન કરવું.
અથવા મૂળીઆં પાણીમાં ઘસીને અથવા ગોમૂત સાથે ઘસીને
લેપ કરવો. ઉરસ્તંભ મટશે. ચિ. ૨૭-૫૪.

સુશ્રુત-- ૫ કુષ્ઠમાં-કરંજનું તેલ કુષ્ઠનાં આંદાંમાં હિતકર છે. ચિ. ૯-૫૨.

૬ રક્તપિત્તમાં-કરંજનાં બીજ ઘી અને મધ સાથે પાવલીભાર
ચાટવાં. ઉ. ૪૫-૨૫.

૭ ઉલટીમાં-કરંજનાં પાનથી સિદ્ધ કરેલી ચવાચૂ પીવા આપવી.

૮ ખરજનું, લુખરસ, ખસ, કંડૂ વિગેરેમાં-કરંજતેલ
વાપરવું. ચિ. ૨૦.

વાગ્ભટ— ૯ અન્થિવિસર્પમાં-ગમે તેવી કઠિન ગાંઠ હોય તોપણ કરંજની
છાલનો લેપ કરવાથી તે કાઠી ભય છે. ચિ. ૧૬

ચક્રદત્ત— ૧૦ નેત્રરોગમાં—કરંજના બીજના ચૂર્ણને આખરાનાં કુલ (કેસુડાં) ના રસની અનેક ભાવનાઓ આપવી. છેવટે વાટ કરી લેવી. તે વાટ આંખમાં આંજવાથી આંખના વિવિધ રોગો મટે છે. (નેત્રચિકિત્સા)

વેદમનોરમા—૧૧ વિદ્રધિમાં—કરંજનાં બીજ ઉપરની છાલ (ફાતરાં) ઉખાડી નાખીને સાફ કરવાં. પછી તેને ચોરના પાનના રસની ભાવના આપવી અને સૂર્યના તાપમાં સૂકવવાં. પછી તે બીજના ચૂર્ણમાંથી તેલ કાઢવું. તે તેલ બહાર અને અંદરના ઉપયોગમાં લેવાથી બહાર તેમજ અંદરની વિદ્રધિ મટે છે.

શોઢલ— ૧૨ અર્શમાં—કરંજનું મૂલ (મૂલની ઉપરની છાલનું ચૂર્ણ) ત્રણ દિવસ સુધી ગાયના મૂત્રમાં વાટેલું પીવે અને ફક્ત છાશનો જ ખોરાક રાખે તો અર્શ નાશ પામે છે. પા. ૧૨૫.

૧૩ અરૂચિમાં—કણ્ઠીનું ઢાતણ કરવાથી મ્હોં સરસ થાય છે. પા. ૧૮૮.

૧૪ વિરદ્રોષ્ટકમાં—કણ્ઠીના ઝાડનાં બીજ, તલનું તેલ અને સરસીયાનાં તેલ તેમજ દીવેલીનાં બીજ સાથે મેળવીને લેપ કરવાથી વિરદ્રોષ્ટક નાશ પામે છે. પા. ૩૬૫.

કાંકચ (પૂતિકરંજ) નો ઉપયોગ.

સુશ્રુત— ૧ ઉદરમાં—કાંકચના પાનનો ક્ષાર-વાવડીંગ, સીંધાલુણ અને લીંડીપીપર સાથે ખટાશમાં પકાવીને ઉદરરોગમાં ખાવો. ચિ. ૧૪-૧૨.

૨ હાથીપગામાં—કાંકચના પાનનો રસ ઇન્છા મુજબ પીવાય એટલો પીવો. ચિ. ૧૯-૬૦.

૩ હરસમાં—ચિત્રાનાં મૂળનું ચૂર્ણ, કાંકચના મૂલનું ચૂર્ણ અને મુંઠ ત્રણે સમાન ભાગે કાંકચના પ્રવાહી ક્ષાર સાથે લેવું. ચિ. ૬-૧૩.

૪ દુષ્ટપ્રાણુમાં—કાંકચનું તેલ પણ દુષ્ટ ચાંદાંમાં વપરાય છે. ચિ. ૩૧-૫.

૫ ગુદમમાં—કાંકચ અને ગરમાળાનાં કુમળાં પાન ઘીતેલ સાથે તળીને ખાવાં. ઉ. ૪૨-૬૧.

૬ કૃમિમાં—કાચડીનાં પાનનો રસ મધ સાથે પીવાથી કરમીયાં મરે છે. ઉ. ૫૪-૩૨.

ચક્રદત્ત— ૭ શીતળા પહેલવહેલી જણાય તે વખતે—ચૂષણ (મુંઠ, મરી, પીપર) કાંકચના રસમાં પીવડાવવું.

ખંગસેન— ૮ જલદરમાં—કાચકાંની મીઠા કાંજ સાથે પીવી.
 ૯ અમ્લપિત્તમાં—કાંકચનાં શુગ ઘીમાં સેકીને દરદીને ખવડાવવાં અને ઉપરથી ગરમ પાણી પીવાડીને વમન કરાવવું.
 ૧૦ શીતળામાં—કાંકચના પાનનો રસ તેમ જ આંખળાનો રસ સાકર અને મધ નાખીને પીવાથી કફપિત્તજન્ય શોથ મટી જાય છે.

શાદલ— ૧૧ પરસેવામાં ગંધ મારતી હોય તો—કાચકાં અને પાકી આંખલીનો ગળું બન્ને વાટીને ખરડ કરવો.
 ૧૨ કફજન્ય હાથીપગાના રોગમાં—જેટલો પીવાય તેટલો કાચકીનાં પાનનો રસ પીવો.

ધમનોરમાં—૧૩ ઔર પાડવા માટે—કાચકીના પૂલની છાલ ચોખાના ધોવણ સાથે વાટીને પીવા આપવાથી આર પડી જાય છે.
 કણુઆ (ચરેલ)ના ઉપયોગ.

સુશ્રુત— ૧ વાતજન્ય શૂળામાં—ચરેલનાં પાન તેલમાં શેકીને આપવાં
 ઉ. ૪૨-૬૦

ચરક— ૨ ઉદરમાં—ચરેલનાં પાનનું શાક ઝાડાની કબજીયાતવાળાને ખાધા પહેલાં ખાવા આપવું. ચિ. ૧૯-૧૬૩.

ચક્રદત્ત— ૩ શુભડું પાકી ગયું હોય તેને ફેડવા માટે—ચરેલની છાલ લગાવવી.

વર્ણન

કરંજઃ—કરંજનાં ઝાડ ૨૦ થી ૫૦ ફીટ જેટલાં ઉંચાં જોવામાં આવે છે. તેનું થડ સાધારણ રીતે ૧ થી ૨ ફીટ જાડું અથવા નદી કે તળાવ ઉપર ઉગેલા ઝાડનું કોઈ વખત માણસની બાથમાં પણ ન આવી શકે એટલું જાડું થાય છે. શાખાઓ અને થડ ભરમી રંગનાં હોય છે. કોઈક વાર તેની પાતળી શાખાઓ વેલાની માફક લંબાયલી જણાય છે અને તેવી ડાળીઓ નીચે ઝુકેલી જ રહે છે. શાખાઓ ચારે તરફ પ્રસરેલી હોય છે. પાન બહુ જ કોમળ, ચળકતાં, ઘેરા લીલા રંગનાં હોય છે. ફુલ ચોમાસું ખેસતાં જરા ગુલાબી અને આસમાની ઝાંઘ લેતાં, સફેદ રંગનાં, કલગીઓ જેવાં આવે છે. શિઆળો ખેસતાં આ ઉપર બહામ જેવા આકારની પણ ચપટી શીંગોના સુમખા ઝુકી રહે છે. જ્યેઠ અષાઢમાં આ ઝાડની શોભા જોવા લાયક હોય છે. ઝાડની નીચે ખરેલાં લાખો ફુલોનો ઢગ—મોતી બણે પથરાયલાં ન પડ્યાં હોય એવો સુંદર જણાય છે. આ દેખાવ રસરસિકોને જરૂર લોભાવે એવો હોય છે. આ ઝાડ સુંદર હોવાને લીધે તેનું કાવ્યસાહિત્યમાં પણ વર્ણન આવે છે. એનાં પુલ મોતી

જેવાં દેખાય છે તેથી જ તેને નક્કમાલ કહ્યું હશે. નક્ક અલતે હિતિ નક્કમાલનાં (અમરટીકાકાર). પાણીને કિનારે ઉગ્યાં હોય તો તે ખરેખર એ સ્થાનને શોભાવે એવાં હોય છે અને એથી જ એનો કં જલં રંજયાતે હિતિ કરંજઃ એવો અર્થ કરાયલો હશે ? ઇંદુમતીના સ્વયંવર માટે જતા અજ નર્મદા કિનારે-જ્યાં કરંજનાં ઝાડ પવનમાં નાચી રહ્યાં હતાં ત્યાં પડાવ નાખે છે. કવિ કહે છે "સ નર્મદારોષસિ સીકરાદ્રેઃ મરુદ્ધિરાર્નતિતનક્કમાલે" ઇત્યાદિ

(રઘુવંશ. સર્ગ. ૫-૪૨)

પૂતિકરંજ (કાંકચ)

કાંકચના વેલા ઘણા ભેરદાર અને ઘણા લાંબા થાય છે. તેને જો એથ બાળી જગોએ ઝાડનો આશરો મળે તો ૩૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચે ઝાડ ઉપર ચઢે છે. ચોમાસામાં એના ઘણા નવા વેલા ઉગે છે. એના વેલા ઉપર ભુરા વાળની ફેંટાં અને પીળાશ લેતા રંગના તીક્ષ્ણ વાંકી અણીવાળા અને પહોળી પડઘીવાળા સખત કાંટા આવે છે. પાન સંયુક્ત દ્વિલમ્બ અર્થાત્ જો વાર કપાયલાં (Bi-pinnate) અને ઘણાં લાંબાં હોય છે, અને દલ અથવા પર્ણ (leaflets) ની સુખ્ય ડીંટડીઓ ઉપર ભુરા વાળની ફેંટાં અને કાંટા હોય છે. પુલ પીળાં અને શીંગ પહોળી અને ઉપર ઝીણા ઝીણા કાંટાવાળી હોય છે. કાચકાં એ ઘણું ઘરગથ્થુ ઓપધ છે. એનાં પાન અને કરંજનાં પાનમાં ઘણું જ અંતર છે પણ લતા અને કંટક હોવાથી તેને પૂતિકરંજ કહેવામાં આવ્યું છે. ગુણ પણ લગભગ કરંજને જ મળતા છે.

ચરેલ (કણુઝો):—

પંચમહાલ તરફ કોઇ કોઇ ઠેકાણે આ ઝાડ દેખાય છે. પંચમહાલમાં કરંજને કણુઝી અને આ મોટા ઝાડને કણુઝો કહેવામાં આવે છે. હિંદીમાં એને ચિરમિલ, ચિલમિલના નામથી ઓળખે છે જે ચિરમિલ્લ શબ્દનો અપ્રભંશ જ જણાય છે. એની ગંધ પણ બહુ જ તીક્ષ્ણ હોય છે એટલે પ્રતિગંધઃ વિશેષણ આને જ લાગુ પડે છે. આનાં ઝાડ ૩૦ થી ૫૦ ફીટ સુધી ઉંચાં હોય છે. તેની શાખાઓ ઘોળાશ લેતા ભરમી રંગની હોય છે. કોમળ શાખાઓ ઉપર ભુરા વાળની ફેંટાં હોય છે. ડાંડી અને શાખાએની છાલ ઘણી મજબુત, રેસાવાળી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૩ ઇંચ પહોળાં હોય છે; શિઆળે ખરી બાય છે; પાનની ડીંટડી ટુંકી હોય છે. ફુલ બહુ ખારીક ફાગણ મહિનામાં આવે છે. ફલ ઘણાં ચપટાં, પાતળાં, ચકરડાં જેવાં થાય છે. તેના શુચ્છના શુચ્છ ન્હાની ડાળો ઉપર જ્યારે પવનમાં હાલે છે ત્યારે ઝાડની શોભા ઔરજ ખીલી ઉઠે છે. એ ફળમાંથી ઝીણું ચારોળી

જેવું બીજ નીકળે છે જે ગાંઠાંનાં છોકરાંઓ ખાય છે. ગુચ્છકરંજ નામ બહુ જ બંધબેસતું આવે છે. આ વડપીપળાના વર્ગનું ઝાંડ છે પણ તેની ગંધ, તેના દેખાવ અને તેના કરંજ જેવા દાહક ગુણ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં એને કરંજની ગણતરીમાં ગણાવ્યું છે.

વક્તવ્ય—જુઓ, વૈદકલ્પતર પુસ્તક ૩૦. અંક ૨ જો. મારો લેખ. લંબાણુલયથી અહિં નથી આપ્યું.

નવ્યમત

કરંજ માટે—આનું તેલ ચામડીના રોગોમાં ઉપયોગી છે. (Ph. Ind. 79.) ગીઝસન ખાસ ખુજલી જેવા ચામડીના ચેપીરોગોમાં આ તેલ કીંમતી છે એમ કહે છે. આ તેલમાં સરખે વજને લીંબુનો રસ અથવા ચુનાનું પાણી ઉમેરીને ખૂબ હલાવવાથી પીળાશ લેતા સુંદર મલમ જેવું બને છે. આ પ્રમાણે મહેં અનેક ચામડીના રોગોમાં ફેડમંદ રીતે વાપર્યું છે. બહુ જાક્ષી-હઠીલા રોગોમાં ચેલમોગરાનું તેલ, કપૂર અને ગંધક મેળવીને મહેં વાપર્યું છે. પ્રભુમાં જંતુ પડ્યા હોય તે મારવાને કરંજનું તેલ જાણીતું છે. રક્તપિત્તમાં કરંજનાં પાન, ચિત્રો, પીપર અને સિંધાલુ છાશ સાથે અપાય છે. (ટીમક).

કે. આર. કૃષ્ણે ૧ ઑંસ કણ્ણયા તેલમાં ૧ ડ્રામ ઝીંક ઓક્સાઇડ (જસતનાં પુલ) ઉમેરીને ખરજવાના કેસોમાં (Eczema Sicca) વાપરી જોયું છે.

કુકડીયા ખાંસી અને જુની વરાધમાં ઉપયોગી છે. (સર્જન. બી. એવર્સ. આઇ. એમ. એસ.).

કાંકેચ માટે—ઈન્ડીયન ફાર્માકોપીયાનું રીવીઝન કરાવતી વેળાએ મદ્રાસ કમીટીનો ઓફીશીયલ રીપોર્ટ કાચકાં માટે નીચે પ્રમાણે મત જણાવે છે—“આ બીજ (કાચકાં) ઘણું ઉપયોગી અને સસ્તુ તાવ રોકનાર, ઉતારનાર અને અટકાવનાર છે. સાદા, વિષમ અને ઉશ્કેલા ખાતા તમામ જવરમાં આ કિંમતી છે. દમના કેટલાક કેસોમાં પણ આ ઉપયોગી જણાયલું છે.”

મદ્રાસમાં આની મીંજોને દીવેલમાં વાટીને વધરાવળ ઉપર લેપ મારવામાં આવે છે. (વોટ ૨. ૪૦૬).

આનાં કુમળાં પાન વિષમજવરમાં તેમજ આંતરડાંના કૃમિ બહાર પાડવાને માટે મલાયામાં વપરાય છે. (વોટ ૨-૫).

ઈન્ડીયન ફાર્માકોપીયામાં આ બીજ દાખલ થયેલાં છે અને મેલેરીઅલ જ્વરોમાં ઉપયોગી ગણાયેલાં છે.

ચક્રતનાં દરદોમાં કુમળાં પાન બહુ જ અસરકારક ગણાય છે.

(ટી. એન. સુકરજી).

કેચીન આઈનામાં પાન શેષક અને આર્તવજનક મનાય છે. આ બીજમાંથી કાઢવામાં આવતું તેલ આંચક્રીમાં ઉપયોગી છે. (ડૂચુરી).

ઉદલેખ—કરંજ માટે—વ. શા. પા. ૨૬૦; રૂ. નિ. પા. ૪૩૦; N. p. 93; Watt VI part 1 p. 322; Indi. Medi. Plants p. 459.

કાંકચ માટે—વ. શા. પા. ૨૬૩; રૂ. નિ. પા. ૪૩૩; N. p. 95; Watt II p. 3; Indi. Medi. Plants p. 462.

ચરેલ માટે—વ. શા. પા. ૬૪૦; રૂ. નિ. પા. ૪૩૧; N. p. 308; Watt IV p. 261; Indi. Medi. Plants p. 1178.

૧૨૮ કાસુંદ્રી.

N. O. Leguminosæ.

નામો— કાસમર્દ; કાસારિ: (સંસ્કૃત); કાસુંદરી (ગુજરાત); સુંદરસેષ્ઠ (પંચમહાલ); કાલકાસુંદા, ચાકુંદા (બંગાલી); Negro coffee plant—નીગ્રો કોફીપ્લેન્ટ (અંગ્રેજી); Cassia Occidentalis—કેસીયા ઑકસીડેન્ટેલીસ (લેટીન).

ગુણા:—

કાસમર્દ: સુતિક્ત: સ્યાન્મધુર: કફવાતજિત્ ।

વિશેષત: પિત્તહર: પાચન: કઠ્ઠશોધન: ॥

॥ ધ. નિ. ॥

કાસમર્દ: સત્તિક્તોષ્ણો મધુર: કફવાતજિત્ ।

અર્જીર્ણકાસપિત્તઘ્ન: પાચન: કઠ્ઠશોધન: ॥

॥ રા. નિ. ॥

કાસમર્દદલં રુચ્યં વૃષ્યં કાસવિષાત્રનુત્ ।

મધુરં કફવાતઘ્નં પાચનં કઠ્ઠશોધનમ્ ॥

વિશેષત: કાસહરં પિત્તઘ્નં ગ્રાહકં લઘુ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

કાસમર્દોઽગ્નિદ: સ્વર્ય: સ્વાદુતિક્તસ્ત્રિદોષજિત્ ॥

રાજવલ્લભ:

ચરક—

૧ હિકાશ્વાસયો:—કાસમર્દકપત્રાણાં યૂષ:..... । હિકાશ્વાસ-
નિવારણ: ॥ ચિ. અ. ૨૧.

૨ કાસે—કાસમર્દાશ્વવિટ્..... । સસૌદ્રા: કફકાસઘ્ના: ॥

ચિ. અ. ૨૨.

ચક્રદત્ત—

૩ દદુકિટિમકુષ્ઠેષુ—કાસમર્દકમૂલઘ્ન સૌવીરેણ ચ પેષિતમ્ । દદુકિ-
ટિમકુષ્ઠાનિ જયેદેતત્ પ્રલેપનાત્ ॥ કુષ્ઠચિં

- ૪ વૃશ્ચિકવિષે-યઃ કાસમર્દમૂલં વદને પ્રક્ષિપ્ય કર્ણે ફુત્કારમ્ ।
મનુજો દધાતિ શાંઘિં જયતિ વિષં વૃશ્ચિકાનાં સઃ ॥ વિષષિ ૦ ॥
- વંગસેન— ૫ વાતજશ્ચીપદે-કાસમર્દશિફાકલ્કં ગવ્યેનાઽઽઙ્ગ્યેન યઃ પિબેત્ ।
શ્ચીપદં વાતજં તસ્ય નાશમાયાતિ સત્ત્વરમ્ ॥
- વૈદ્યમનોરમા— ૬ વિચર્ચિકાયામ્-જંબીરસ્વરસે પિષ્ટકાસમર્દાદિઘ્રલેપનમ્ । વિચ-
ર્ચિકાનાં સર્વેષાં પરમૌષધમુચ્યતે ॥ પૃ. ૨૬

વર્ણન—કાસુંદ્રી ઘણાખરા ઓળખે છે. કુંવાડીયાને મળતી આ જાત છે. ચોમાસામાં આ સર્વત્ર ઉગતી જણાય છે. એમાં શીંગો અપટ્ટી આવે છે. એનાં પાન આંતરે આવેલાં અને સંયુક્ત હોય છે. પાનની ડાંટડીના મૂળ આગળ એક મધની કુખી હોય છે. જીવડાં વિગેરે આ કુખીમાંથી મધ મેળવે છે અને છોડને ફળદ્રુપ કરે છે. જો આ મધની કુખી ન હોત તો આખો છોડ જીવડાં ખાઈ જાત. પાનમાં અણુગમતી ઉચ્ચવાસ છે એથી આવા અમુલ્ય છોડનાં પાંદડાં ઠાર વિગેરે નથી ખાઈ શકતાં. છોડની રક્ષા માટે હયાણુ પ્રભુની શી ઉદાત્ત યોજના ! વધુ વિવેચન માટે જીવો વનસ્પતિશાસ્ત્ર-પાનું. ૨૭૨. આની શીંગમાંથી બી નીકળે છે તેની કાંડી બહુ જ સરસ થાય છે. આ કાંડી વિદેશી કાંડીના બદલે વાપરવા જેવી છે. તેથી ખાંસી મટશે. તાવ આવ્યો હશે તો પરસેવો આવીને તાવ ઉતરી જશે અને રહેજરહાજ લોહનો ભાગ તેનાં બીજમાં હોવાથી શક્તિ પણ આવશે. પૈસા દેશમાં ને દેશમાં રહેશે અને કરોડો મણ એળે જતાં બીયાનો સદુપયોગ થશે. કોઈ સાહસિક વેપારી આનાં બીજની કાંડી બનાવીને વેપાર આરંભે તો તે દેશનું અને પોતાનું કલ્યાણ અવશ્ય સાધશે. બીજને ધીમાં શેકી નાખવાં. રતાશ પડતાં શેકાય એટલે ઉતારી લેવાં, ને ઢળી લઈ બરછીમાં ભરી રાખવાં. સુસેષુ કિં બહુના !

વઘકમાં કાસુંદ્રીનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ હિંક્કા અને શ્વાસમાં-કાસુંદ્રીનાં પાનનો ચૂસ પીવાથી હેડકી અને હમ બન્ને નરમાશે. ચિ. અ. ૨૧.
- ૨ ખાંસીમાં-કાસુંદ્રીના પાનના રસથી ઘોડાની સૂકી લાહના ચૂર્ણને સાત ભાવના આપવી. એ ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી ખાંસી, કૃમિ વિગેરે મટશે. લાહનો તાજો રસ મધ નાખીને પાનના રસ સાથે પી શકાય. ચિ. ૨૨.
- ચક્રદત્ત— ૩ દાદર, ખરજવાં વિગેરેમાં-કાંઈ સાથે કાસુંદ્રીનું મૂળ વાટીને ચોપડવાથી સર્વ મટે છે.

૪ વીંછીના ઝેર માટે—કાસુંદ્રીના મૂળને ચાવાને જેને વીંછી કરડયો હોય તે માણસના કાનમાં આપણે પુક મારી આપવી. વીંછી અવશ્ય ઉતરશે. અનુભવેલ પણ છે.

ખંગસેન— ૫ વાતજન્ય હાથીપગાના રોગમાં—કાસુંદ્રીના મૂળનું ચૂર્ણ ગાયના દુધ સાથે જે પીવે છે તેનું સ્ત્રીપદ (હાથીપગ) મટે છે. વૈદ્યમનોરમા—૬ વિચરિકામાં—લીંબુના રસમાં કાસુંદ્રીનું મૂળ ઘસીને ચોપડવાથી વિચરિકા મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકની દશેમાનિમાં કાસમર્દનો ઉલ્લેખ નથી. વિમાનોક્ત મધુરસ્કંધનાં દ્રવ્યોમાં કાલંકતનો પાઠ છે. સુશ્રુતે સુરસાદિ ગણમાં કાસમર્દનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરકે શાકવર્ગમાં (તુષા=કાસમર્દ) શાકને આહી અને ત્રિદોષધન માન્યું છે.

Constituents—Leaves contain cathartin, colouring matter and salts. The seeds contain tannin, sugar, gum, starch, cellulose, crysophanic acid, calcium, sulphate and phosphate and fatty matter (olein and margaric), malic acid, sodium chloride, magnesium, sulphate, iron, silica &c.

(Khory Part II p. 201.)

Actions and Uses—The whole plant is purgative, alterative and expectorant; given in hysteria and whooping cough. The seeds are purgative and given to children with cow's or human milk in convulsions. The root is anti-periodic and given in fevers and neuralgia. The whole plant is used in cutaneous maladies as ringworm, scabies, pityriasis and psoriasis; also as an application over boils and carbuncles.

R. N. Khory Part II p. 201.

સાવાર્થ—આખો છોડવો રચક, રસાયન અને કફ્ધન છે. હીસ્ટીરીયા અને કુકડીયા ખાંસીમાં અપાય છે. બીજ પણ રચક છે અને તે બચ્ચાને ગાયના દુધ સાથે કે માના ધાવણ સાથે આંખડીમાં અપાય છે. આનું મૂળ વિષમજ્જવર-પ્રતિષેધક છે અને તેથી તે તાવોમાં અને વાતરોગમાં વપરાય છે. આખો છોડવો ચામડીના રોગો માટે સારો ગુણકારક છે. દાદર, ખસ, ખરજીયું, ખોડા વિગેરે મટે છે. ગુમડાં અને ચાંદાં ઉપર પણ આનો લેપ કરી શકાય છે.

(ખોડી બાં. ૨, પા. ૨૪૫)

નબ્યમત--બીજ અને પાન ચામડીના રોગોમાં બાહ્યોપચાર તરિકે વપરાય છે. (ડી. એન. મુકરજી)

વેસ્ટ ઇન્ડીઝ તરફ આનું મૂળ મૂળલ મનાય છે. આનાં પાન ખસ અને બીજાં ચામડીનાં દરદોમાં પોવા માટે તેમજ બહાર ચોપડવા માટે વપરાય છે. પેટની કબજીયાતમાં અને શેથની શરૂઆત (ઇન્સીપીયન્ટ ડૂપ્સી)માં મૂળ ઉપયોગી છે એમ આર્સેયસ કહે છે (લીન્ડલી).

પોટોરીકોના લોકો આ છોડનાં પાન, મૂળ, ફુલનો કવાથ હીન્ડીસીયામાં અત્યંત ઉપયોગી માને છે. મહેં બંતે કેટલાક કેસોમાં વાથરી જોયો છે અને કેટલાક કેસોમાં આંચકી એનાથી નરમ પણ પડતી હતી. વાતરોગવાળી સ્ત્રીઓને એથી વાછુટ થાય છે. એ જવરમ્મ અને બલ્ય તરિકે પણ વપરાય છે.

(Dr. Amader in Ph. J. 28-4-88.)

મૂળનો કવાથ, રેડ ઇન્ડીયનો ઘણાં હેરો માટે સમગ્રણુ ઇલાજ ગણે છે. (ડીમક.)

“ પાનની લુગદી ત્રણ રૂઝાવવા માટે ઘણી સારી ગણાય છે.”

“ પાકાં બીજ દાદર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.”

“ ખસની દવાઓમાં આનાં બીજ વપરાય છે.”

આનાં બીજનું પ્રોફેસર કુર્લોનેટે પૃથક્કરણ કરેલું છે. આ પૃથક્કરણ ઉપયોગી હોવાથી નીચે આપવામાં આવ્યું છે:—

Fatty matters (olein & margarin)	...	4.9
Tannic acid	0.9
Sugar	2.1
Gum	28.8
Starch	2.0
Cellulose	34.0
Water	7.0
Calcium sulphate & phosphate, crysophanic acid	...	0.9
Malic acid, sodium chloride, magnesium sulphate, iron,		
silica together	5.4
Achrosine	13.58 parts in 100

ઉદ્ભવ--વ. શા. પા. ૨૭૨; રૂ. નિ. પા. ૩૫૬; N. p. 97; Watt II p. 221; Indi. Medi. Plants p. 470.

१२६ कुंवाडीयो.

N. O. Leguminosæ.

नाभो—चक्रमर्दः, एडगजः, सैडगजः, प्रपुजाटः (संस्कृत); कुंवाडीयो (शुभराती); टाकणा, तरवटा (भराडी); यकुन्हा, यभाड (डिंही); यकुन्हे (भंगाही); Cassia Tora—डशीया टोरा (बेटीन).

परिचय—

चक्रमर्दः शिबिफलः पीतपुष्पोऽथ गुल्मकः ।
वर्षाभवः पंक्तिपत्रो दद्रुघ्नेति प्रकीर्तितः ॥

शिवदत्तः

गुणाः—

चक्रमर्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः ।
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन् हरेत् ॥
हन्त्युष्णं तत्फलं कृष्णकण्डूदद्रुविषानिलान् ।
गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥

भा. प्र.

चक्रमर्दः कटूष्णः स्यान् प्रोक्तो वातकफापहः ।
दद्रुकण्डूहरः कान्तिसौकुमार्यकरो मतः ॥

ध. नि.

चक्रमर्दः कटुस्तीव्रो मेदोवातकफापहः ।
त्रणकण्डूतिकुष्ठान्तिदद्रुपामादिदोषनुत् ॥

रा. नि.

तद्वीजं दद्रुजित् सिध्मत्वग्दोषसर्वकुष्ठान्ति ॥
वातरक्तापहं तस्य शाकं कफहरं लघु ॥

ध. नि.

प्रपुजाटो लघुः स्वादुः वातश्लेष्महरः परः ।
तिक्तः कण्डूवामयहरः कासकुष्ठकृमिञ्जयेत् ॥

क्षेमकुतूहलम्.

अवल्युजः सैडगजो निष्पावाः वातपित्तलाः ॥

चरकः

चरक—

१ सिध्मकुष्ठे—एडगजः सर्जरसो....सिध्मकुष्ठानाम् । काञ्जिकयुक्तं
सु पृथङ्मतमिदमुद्वर्तनं क्रमज्ञो लेपाः ॥ चि. ७—१२४:

- वाग्भट— २ शिरोरोगे—...लेपे तु प्रपुत्राटोऽम्लकालिकतः ॥ उ. २४-१०
शोढल— ३ सूर्यावर्तार्धाबभेदयोः नस्ययोगः—चक्रमर्दकबीजैर्वा लेपः काञ्चि-
कपेक्षितैः ॥ शिरोरोगाधिकारे.
वैद्यमनोरमा— ४ सुखप्रसवार्थम्—प्रपुत्राटशिफा गाढं क्षुण्णा योनौ धृता भवेत् ।....
सुखमूतिदा ॥ पटल. १३.
बंगसेन— ५ गण्डमालायाम्—चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं कृत्वा विपाचयेत् ।
केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाऽग्निना । पक्त्वा श्लेघे विनिक्षिप्य
सिन्दूरमवतारयेत् । एतत् तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥
६ दद्रौ—चक्रमर्दकबीजश्च । मूलकाम्बुप्रपेक्षितम् । दद्रुणं लेपनं
कर्यात् ॥

વર્ણન—કુંવાડીયા સર્વત્ર ચોમાસામાં ઉગી નીકળે છે. આ છોકની ઓળખાણની જરૂર રહેતી નથી.

વૈદ્યક્રમાં કુવાડીયાનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ સિદ્ધકુષ્ઠમાં-કુંવાડીયાનાં મૂળ કાંલ સાથે વાટીને કુષ્ઠ ઉપર લેપ કરવો. ચિ. ૭-૧૨૪.
- વાગ્બટ— ૨ માથાના રોગમાં-કુંવાડીયાનાં બીજ ખટાથ સાથે વાટીને લેપ કરવો. ઉ. ૨૪-૧૦
- શોઢલ— ૩ આધારીશીમાં-કુંવાડીયાનાં બીજ કાંલમાં વાટીને લેપ કરવો.
- વૈદ્યમનોરમા-૪ સુખેથી પ્રસવ થઇ જાય એ માટે-કુંવાડીયાનાં મૂળકું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ એક પોટલીમાં બાંધીને તે પોટલીને તેલમાં બોળીને થોળિમાં ધારણ કરવાથી તુરત જ પ્રસવ થાય છે.
- ૫ ગંડમાલામાં-કુંવાડીયાના મૂળના કદકને ભાંગરાના રસમાં અને સરસીયા તેલમાં મૃદુઅગ્નિથી પકાવવો. તેલ પાકવા આવે એટલે ઉતારી લઇને તેમાં સિંદૂર નાખવું. આ તેલ ગમે તેવી હાણી ગંડમાલાને હણે છે.
- ૬ દાદરમાં-મૂળાના પાનના રસ સાથે કુંવાડીયાનાં બીજ વાટીને તે દાદર ઉપર ચોપડવાથી દાદર મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે દશેમાનિમાં ચક્રમર્દનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. સુશ્રુત એનાં ક્ષણે ઉર્ધ્વભાગહર ગણે છે (સૂ. ૩૯-૩). સુશ્રુતમાં શાકના યુષ્ણ નીચે પ્રમાણે આપેલા છે:—કફાપહં શાકમુક્તં વરુણપ્રપુત્રાડયોઃ । રુક્ષં લઘુ ચ દ્રાવ્યં ચ વાતપિત્ત-પ્રકોષણમ્ ॥ ડૉ. કીર્તિકરે આનુ' લેટીન નામ *C. obtusifolia* રાખ્યું છે.

Actions & Uses—It has a great effect as an alterative in all kinds of skin diseases accompanied with induration as leprosy, cheloid, psoriasis &c. The juice of the leaves is applied to relieve cutaneous inflammation caused by Bhilamo. The seeds mixed with Karanja (*Pongamia glabra*) tela are used locally as an application for ring-worm. With sour milk it is used externally in eczema. A paste of the root with lime juice is used for ring-worm also for buboes in plague. The decoction of the leaves is aperient and given to children during teething. Locally they are used as a poultice over the boils to hasten suppuration. Lately the seeds have been used as a substitute for coffee.

(R. N. Khory Part II p. 202.)

લાવાઈ—કુંવાડીયો રસાયન છે અને વિવિધ જાતના ચામડીના રોગો માટે ખૂબ જ સુંદર ઔષધ છે. ચામડી ઉપર લીલામાં ઉડવાથી જે ફાદા વિગેરે થાય છે તે કુંવાડીયાનાં પાનનો રસ લગાવવાથી નાબુદ થઈ જાય છે. કણ્ઠીયા તેલમાં બીજને વાટીને દાદર ઉપર લેપ કરવામાં આવે છે. ખરજવાં ઉપર છાશમાં બીજ વાટીને લગાવાય છે. લીંબુના રસ સાથે કુંવાડીયાનાં મૂળતું ચૂર્ણ કાલવીને દાદરમાં તેમ જ પ્લેગની ગાંઠો ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. દાંત આવતી વખતે અચ્ચાને કુંવાડીયાનાં પાનનો કવાથ શક્તિ માટે અપાય છે. પાક લાવવા માટે તેનાં બીજ બહારથી ગડગુમડ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. આનાં બીજની કાંફી થાય છે, જે મેંચ કાંફીની જગોએ વાપરી શકાય એવી છે.

(ખેડી. ભા. ૨. પા. ૨૦૨)

આમાં જે ઔષધીય ગુણો છે તે આની અંદર રહેલા કાર્બોસેફ્ટીનિક એસીડને લીધે છે. (Vide paper by Mr. Elborne on the analysis of the seeds in Ph. J. 22 Sept. 1888. p. 242.)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૨૭૬; રૂ. નિ. પા. ૩૦૪; N. p. 97; Watt II. p. 224; Indi. Medi. Plants p. 473.

૧૩૦ ચમેડ.

N. O. Leguminosæ.

નામે—વન્યકુલત્થ, ચક્ષુષ્યા, કુલિત્યાંજનમ્ (સંસ્કૃત); ચમેડ, ચીમેડ (શુજરાતી); ખિબ્થા (મરાઠી); ચાકચી, ખનાર (હિંદી); Cassia absus-કેસીયા એબસુ (લેટીન).

ગુણા:— કુલત્થિકા કટુસ્તિક્તા સ્યાદર્શ:શૂલનાશિની ।

વિભંધાધ્માનશ્મની ચક્ષુષ્યા વ્રણરોપણી ॥

રા. નિ.

ઉષ્ણ: કુલત્થો રસત: કપાય: કટુર્વિપાકે કફમારુતઘ્ન: ।

શુક્રાશ્મરીગુલ્માનિષૂદનશ્ચ સંગ્રાહક: પાનસકાસહારી ॥

આનાહમેદોગુદર્કાલિહિક્કાશ્વાસાપહ: શોણિતાપિત્તકૃચ્ચ ।

કફસ્ય હંતા નયનામયઘ્નો વિશેષતો વન્યકુલત્થ ઉક્ત: ॥

સુશ્રુત:

ઉષ્ણા: કપાયા: પાકેઽમ્લા: કફશુક્રાનિલાપહા: ।

કુલત્થા: ગ્રાહિણ: કાસહિક્કાશ્વાસાર્શસાં હિતા: ॥

ચરક: સૂ. ૨૭.

વર્ણન—ચમેડના છોડવા ચોમાસામાં ઘણા ઉગી નીકળે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ જેટલા ઉંચા વધે છે. તેમાં કુંવાડીઆની પેઠે જ પાન આવેલાં હોય છે, પણ પાનની ફક્ત બપોરે જ જોડી હોય છે. શીંગ નાની ને ચપટી હોય છે. આખા છોડ ઉપર જરા ખરસટ વાળની ફેવાંટી હોય છે. ચમેડનાં ખીજ ગાંધીને ત્યાંથી મળી શકે છે. આંખના ભરણમાં ચીમેડ ઉપયોગી છે. ભલભલી દવાઓથી જે આંખનો દુઃખાવો—ખટકો—રતાશ નરમ નથી પડતાં તે ચીમેડના એક જ ભરણથી શાંત થઈ જાય છે. વધુ માટે જુઓ ‘કળાથી’.

વાગ્બટ—

૧ નેત્રરોગે—આરણ્યાઞ્છગણરસે પટાવચ્છા: સુસ્વિન્ના નલ્લવિતુષી-કૃતા: કુલત્થા: । તત્ત્વર્ણ સઙ્કટવર્ણનાન્નિશીથે નેત્રાણાં વિધમતિ સઘ એવ કોપમ્ ॥

નવ્યમત—મુસલમાન લેખકો ચમેડને શોધક અને ગ્રાહી ગણે છે, અને જણાવે છે કે અંજન તરિકે આંજવાથી આંખનું તેજ વધારે છે. કેટલાંક પુસ્તકોમાં ‘કહેલું’ છે કે ખીજનો લેપ મારવાથી ગુહોન્દ્રિય ઉપર પડેલું ધાંકે ઝાંધ જાય છે. આંખ દુઃખવા આવી હોય તે વખતે ખીજને ખાંડીને ફેલી

લીધા પછી વાટીને પોપચાં ઉથલાવી અર્ધી રતિ જેટલું ચૂર્ણ આંખમાં ભરવામાં આવે છે. (ડીમક.)

ખીજ ઉપરનું રીસેપ્ટેકલ () મૂત્રલ અને ઉત્તેજક ગુણ ધરાવે છે. (ઈસ્વીન-પટના.)

જાથુની કબજીયાતમાં સખત રચક તરિકે વપરાય છે (માત્રા $\frac{1}{2}$ થી ૩ ધ્રુમ). હાદરમાં ખીજ કૃપયોગી છે. (બોટ)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 478; વ. શા. પા. ૨૮૪; ૩. નિ. પા. ૨૬૫; N. p. 97; Watt II p. 210

૧૩૧ ગરમાળો.

N. O. Leguminosæ.

નામો—કૃતમાલક; આરમ્બધ; શમ્પાક; રાજશૃષ્ઠ; વ્યાધિષાત; દીર્ઘફલ; (સંસ્કૃત); ગરમાળો (ગુજરાતી); ખાહાવા, ગરમાલ, ચીમકની (મરાઠી); અમલતાસ, ગીરમાલા (હિંદી); Purging Cassia-પર્ણગ કેસીયા (અંગ્રેજી); Cassia fistula-કેસીયા ફીસ્ટ્યુલા (લેટીન).

પરિચય— પંક્તિપત્રો મહાશિંબી વિટપો રાજપાદપઃ ।
મહાજંબુપત્રસદૃક્ષપત્રશ્ચ ગિરિવાસી ચ ॥

શિવદત્ત:

ગુણા:— આરમ્બધો રસે તિક્તો ગુરુષ્ણ: ક્રિમેશૂલનુત્ ।
કફોદરપ્રમેહઘ્નઃ કૃચ્છ્રગુલ્માન્નિદોષજિન્ ॥

ધ. નિ.

આરમ્બધોઽતિમધુરઃ શીતઃ શૂલાપહારકઃ ।
જ્વરકળ્દૂકુષ્ઠમેહકફવિષ્ટંમનાશનઃ ॥

રા. નિ.

આરમ્બધો ગુરુઃ સ્વાદુઃ શીતલો મૃદુરેચનઃ ।
જ્વરહૃદ્દોગપિતાસ્ત્રવાતોદાવર્તશૂલનુત્ ॥
તત્ફલં લેપનં રુચ્યં કુષ્ઠપિત્તકફાપહમ્ ।
જ્વરે તુ સતતં પથ્યં કાષ્ઠશુદ્ધિદાયકં પરમ્ ॥

મા. ધ.

राजवृक्षोऽधिकः पृथः मृदुः मधुरशीतलः ।
तत्फलं मधुरं वृष्यं वातपित्तहरं सरम् ॥

राजवल्लभः

चरक—

१ ज्वरे—आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा । पयसा
पिबेज्ज्वरितः ॥ चि. ३-२२७

२ कुष्ठे—आरग्वधवृक्षकयोः कषायः.....स्नाने पाने च मतः ॥
चि. ७-९४

३ त्रिसर्पे—आरग्वधस्य पत्राणि.... । पृथगालेपनं कुर्यात् द्वन्द्वशः
सर्वशोऽपि वा ॥ चि. ११-८८.

४ कामलायाम्—आरग्वधं रसेनेक्षोः.....पिबेन्ना कामलापहम् ॥
चि. २०-९६

५ उरुस्तम्भे—शार्करलवणैरद्यात् जलतैलोपसाधितैः । वैत्रारग्व-
धपल्लवैः ॥ चि. २७-२९

६ पित्तोदरे—.....श्रुतेनारग्वधेन वा ।पित्तोदरं जयेत् ॥ चि. १८

सुश्रुत—

७ व्रणप्रक्षालने—.....पत्राणि जात्यारग्वधयोस्तथा । प्रक्षालने प्रयो-
ज्यानि ॥ चि. १९-३९.

८ हरिद्रापेहे—हरिद्रामेहिनं राजवृक्षकषायम् ॥ चि. ११-७

वाग्भट—

९ कुष्ठे—आरग्वधस्य मूलेन शतकृत्वः शृतं घृतम् ।
पिबेत्कुष्ठं जयत्याशु भजन् सखदिरं जलम् ॥ चि. १९-१३

भावप्रकाश—

१० आमवाते—आरग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।
आमघ्नानि नरः कुर्यात् सायं भक्तावृतानि च ॥

चक्रदत्त—

११ गण्डमालायाम्—आरग्वधशिफां सिध्मं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
सम्यङ्मूलस्यप्रलेपाभ्याम् गण्डमालाहराः पराः ॥

१२ पित्तज्वरे—द्राक्षारग्वधयोः वापि ॥

बंगसेन—

१३ दद्रुकिटिमकुष्ठेषु—आरग्वधस्य पत्राणि चारणालेन लेपयेत् ।
दद्रुकिटिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥

शोढल—

१४ उपदंशे—.....शम्याकानां पृथक्पृथक् ।मूलेन परिपिष्टेन
वारिणा । असाध्यापि व्रजत्यस्तं लिंगोत्था रुक् प्रलेपनात् ॥

વૈદ્યમનોરમા ૧૫ સઘોત્રણે કિકિસે ચ—અર્કિચનાનામધિપસ્ય પત્રં સ્તન્યેન સંપેચ્ય
સમર્પયેદ્વાક્ । સઘોત્રણે રોપણમાશુ વાઙ્મન કલ્કં ચ દદ્યાદથ
કિકિસસ્ય ॥

વૈદ્યકમાં ગરમાળાનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ તાવમાં—ગરમાળાનો ગોળ દ્રાક્ષના રસ સાથે અથવા દુધ સાથે તાવવાળાએ પીવો હિતકર છે. ચિ. ૩-૨૨૭.
- ૨ કુષ્ઠમાં—ગરમાળાના પંચાંગનો કષાય ન્હાવામાં, ઘોવામાં, પીવામાં વિગેરેમાં વાપરવો. ચિ. ૭-૬૪.
- ૩ રતવામાં—ગરમાળાનાં પાનનો રસ ચોપડવો. ચિ. ૧૧-૮૮
- ૪ કમળામાં—શેરડીના રસ સાથે ગરમાળાનો ગોળ પીવો. ચિ. ૨૦-૫૬.
- ૫ ઉરુસ્તંભમાં—પાણી અને તેલમાં પકાવેલું ગરમાળાના પાનનું મીઠા વગરનું શાક ખાવું. ચિ. ૨૭-૨૫.
- ૬ પિત્તોદરે—ગરમાળાના ગોળનો કષાય પીવો. ચિ. અ. ૧૮.
- મુશ્રુત— ૭ ત્રણપ્રજ્ઞાલન માટે—ગરમાળાનાં પાન ત્રણ ઘોવામાં વાપરવાં. ચિ. અ. ૧૮.
- ૮ હરિદ્રામેહવાળાને—ગરમાળાના પંચાંગનો કષાય આપવો. ચિ. ૧૧-૭.
- વાગ્ભટ— ૯ કુષ્ઠમાં—ગરમાળાના મૂળ સાથે સો વખત પકાવેલું ઘી હમે જમવાથી કુષ્ઠ મટે છે. ચિ. ૧૬-૧૩.
- ભાવપ્રકાશ-૧૦ સંધિવામાં—સરસીયા તેલમાં શેકેલાં ગરમાળાનાં ખાઈ જવાથી આમ દૂર થાય છે.
- ચક્રદત્ત— ૧૧ ગંડમાળામાં—ચોખાના ઘોવણમાં ગરમાળાનું મૂળ ઘસીને નસ્ય, લેપ વિગેરે કરવાથી ગંડમાલા મટે છે.
- ૧૨ પિત્તજ્વરમાં—ગરમાળાનો ગોળ આપવો.
- ખગસેન— ૧૩ દાદર, ખરજવાં, કોઠ વિગેરેમાં—કાંજ સાથે ગરમાળાનાં પાન વાટીને ચોપડવાં.
- શોઢલ— ૧૪ ઉપદંશમાં ઘોવા માટે—ગરમાળાના મૂળને પાણીમાં ઘસવું. તે ઘસારાના પાણીથી ઉપદંશવાળો ભાગ ઘોવો. આથી વેદના શાંત પડી જશે અને ચાંદી પણ રૂઝશે.
- વૈદ્યમનોરમા-૧૫ તરતના ધામાં અને કિકિસમાં—ગરમાળાનાં પાંદડાં ધોવણમાં વાટીને ધામાં ભરી દેવાં. આથી ધા રૂઝશે

તેમ જ સ્ત્રીઓને ઋતુ વખતે જે ખુબલી આવે છે અને તેને લીધે ઉઝરડા પડી જાય છે તે પશુ આ ચોપડવાડી મટશે.

વક્તવ્ય—વમન અને આસ્થાપનમાં ચરકે ગરમાળો ચોળેલો છે (સૂ. ૧-૮૨). કુષ્ઠ દશેમાનિમાં (સૂ. ૪-૩૭), વમનોપગ તરિકે (વિ. ૮-૧૫૭), કંડૂ દશેમાનિમાં (સૂ. ૪-૩૮), તિક્તસ્કંધમાં (વિ. ૮-૧૬૪) ચરકે આરગ્વધ ગણાવ્યો છે. કદપસ્થાનમાં ગરમાળાનાના ૧૨ યોગ આપેલા છે. ‘ચતુરંગુલં મૃદુવિરેચનાનામ્’ સૂ. ૨૫-૩૩. કદપસ્થાનમાં ગરમાળાનો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ આપેલો છે:—

ઝરહ્દ્રોગવાતામૃગદાવર્તાદિરોગિષુ ।

રાજવૃક્ષોઽધિકં પથ્યો મૃદુર્મધુરજીતલઃ ॥ ૨

બાલે વૃદ્ધે ક્ષતે ક્ષીણે સુકુમારે ચ માનવે ।

યોજ્યો મૃદ્વનપાયિત્વાદ્વિશેષાચ્ચતુરંગુલઃ ॥ ૩ ॥ (કલ્પસ્થાન)

મુદ્રુતે ક્ષારકદપમાં ગરમાળો ગણાવ્યો છે. આરગ્વધાદિગણમાં અને શ્યામાદિગણમાં ગરમાળો પડે છે. શ્લેષ્મસંશમન વર્ગમાં (સૂ. ૩૬-૮), વિરેચન દ્રવ્યવિકદપમાં (સૂ. ૪૪-૮૩), અધોભાગહર તરિકે (સૂ. ૩૬-૭), ભગંદરમાં, ત્રણશોધનમાં, વાતરોગમાં, વિદ્રધિમાં, સ્ત્રીપદમાં, પદ્મિનીકંટકમાં ગરમાળો ચોળાયેલો છે.

શમ્યાકનો અર્થ ‘ મહાનિંજ ’ કદલેણે એકાદ જગાએ કરેલો છે (ચિ. ૧-૩૪). ચરકે ‘ કર્ણિકાર ’ને આરગ્વધનો પર્થાય લેખ્યો છે. અમરસિંહે આરગ્વધના પર્થાયોમાં નહિં પણ જુદી જ વનસ્પતિ તરિકે ‘ કર્ણિકાર ’ ઉલ્લેખેલો છે. આરગ્વધના પર્થાયોના મુંદર અર્થો જાણવા જેવા છે:—

આરગ્વધ:—આ સમંતાત્ રુજં વણતિ જિનતિ । ઇતિ મુકુટઃ । આરગં રોગશંકામપિ હન્તિ ।

આરંજયન્ત્યારજો માલાઃ તેષાં વધોઽન્નારગ્વધઃ ॥

આરેવત:—આરેવતી રોગદેવતા । આરેવત્યાં ભવ આરેવતઃ । આરેવતે જ્વરોઽનેન વા આરેવતઃ ॥

શમ્પાક:—શં કલ્યાણં પાકોઽસ્ય ઇતિ શંપાકઃ ।

‘ કર્ણિકારનો પર્થાય દુર્માત્પલઃ છે. કર્ણિકારને અમરનો ટીકાકાર ‘ કંઠયંપા ’ તરિકે આજખે છે. આ છતાં પણ કર્ણિકાર એટલે ગરમાળો એ નિર્વિવાદ છે. જુઓ ‘ કર્ણિકાર. ’

Actions and Uses—Laxative. Pulp seldom used alone, as it causes colic, griping and flatulence. Used as an adjunct to other purgatives. When given for a long time it tinges the urine

dark-brown. The pulp is employed to adulterate essence of coffee. The seeds are emetic.

The root is a strong purgative. The pulp recommended to persons of dyspeptic habits. Dose of the pulp as a laxative 30 to 60 grs.

(R. N. Khory II-200.)

ભાવાર્થ—રેચક. ગોળ એકલો કવચિતજ વપરાય છે, કારણ કે તેથી પેટમાં ચુક, ગોળો વિગેરે થઈ આવે છે. રેચની ખીજ હવાઓ સાથે ગોળ યોજવામાં આવે છે. બહુ વખત સુધી એનું સેવન રાખવાથી પેસાબનો રંગ ઘેરો-પીળો બદલાય છે. કાફીના ‘ઇસેન્સ’ ને ગરમાણાનો ગોળ એડેડેડેટ કરી નાખે છે.

મૂલ તીવ્રવિરેચન છે. કબજિયાતની ટેવવાળા માટે આ ગોળની બલા-મણુ કરવામાં આવે છે. ગરમાણાના ગોળની માત્રા ૩૦ થી ૮૦ ગ્રેન્સ છે.

(ખોરી. ભા. ૨. પા. ૨૦૦)

નવ્યમત—મૂળ બદ્ય અને જવરદન તરિકે અપાય છે. (ખેલો). ડૉ. ઈરવીનને આનું મૂળ સખત રેચક તરિકે જણાયું છે. (Top-of Ajmer) કુણાં પાંદડાં વાટીને પીએ તો ઉત્તમ સારક છે. (ડૉ. રચનમ મુદ્દલીયાર. ચીંગલપટ). આનો ગુલકંઠ મધુપ્રમેહમાં દેવાય છે. (સર્જન થોમસ. બેંગલોર.) આનો ગુલકંઠ ઠંડો રેચક છે, જે વારંવાર કબજિયાતને માટે અને ખાસ કરીને નાળુક અબળાને માટે હું ઉપયોગમાં લઉં છું. અર્ધો ઑંસ સૂતી વખતે ગરમ દુધ સાથે પાવો. (સર્જન. મેજર. પબના.) આનો ગર્ભ, આંખ લીના ગર્ભ સાથે જુલાળ તરિકે સાધારણ રીતે વપરાય છે. રાંત લેવામાં આવે તો સવારમાં સાફ હસ્ત આવે છે (આસી-સર્જન. શીવચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યજી-ચાંદા). કુણાં પાંદડાંને વાટી દાદર ઉપર લગાડવામાં આવે છે. (આસિ. સર્જન. ટી. એન. ઘોષ, મીરત)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૨૬૯; રૂ. નિ. પા. ૧૦૪; N. p. 96; Watt II p. 217; વનસ્પતિ શુભાદર્શ પા. ૪૨૧; Indi. Medi. Plants p. 468.

૧૩૨ કર્ણિકાર.

N. O. Leguminosæ

ઘણા પ્રાચીન સમયથી કર્ણિકાર નાં શુભુગાન ગવાતાં આવ્યાં છે; પણ એ કર્ણિકાર એટલે શું તે વિચારવાનો અવસર આપણને હજી મળ્યો નથી એ નવાઈ જેવું નથી શું? કાવ્ય સાહિત્યમાં કર્ણિકાર ને ઉંચું સ્થાન મળેલું જણાય છે.

સાધારણ રીતે ગરમાળાના પર્થાય તરિકે જ કર્ણિકાર શબ્દ ઠેઠ ચરકના વખતથી ચોખેલો જણાય છે. ધન્વતરિ અને રાજનિધંદુ વિગેરે નિધંદુઓમાં પણ આરગ્વધના પર્થાય તરિકે જ કર્ણિકાર ને ગણવામાં આવેલો છે. “વેધક-શબ્દસિંધુ” કારે પણ આથી જ કર્ણિકાર ને “a sort of Cassia (Cassia fistula)” કહેલો જણાય છે.

દુમોત્પલ નો પર્થાય પણ કર્ણિકાર છે. આ દુમોત્પલનું લેટીન નામ “વેધક-શબ્દસિંધુ” કારે Pterospermum acerifolium આપ્યું છે. ‘ધન્વીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ’ માં પણ Pterospermum acerifolium નું સંસ્કૃત નામ કર્ણિકાર રાખવામાં આવ્યું છે. આ ઝાડ મુચુકુંદના વર્ગનું અને તેના જેવું જ છે. (N. O. Sterculiaceae).

અમરકોપનો ટીકાકાર “કર્ણિકારસ્ય ‘કઠચમ્પા’ इति लोके”—આવો પરિચય આપે છે. કેવિદાર કાંચનારને ગુજરાતીમાં ‘ચંપાકાઠી’ કહેવામાં આવે છે. સ્વ. કંતોભટ્ટે પણ કેવિદારને “ચંપાકાઠી” કહેલું છે. કાંચનારને રક્તપુષ્પ: કહેલો છે. અમરના ટીકાકારના મત પ્રમાણે તો રાતા ફુલનો કાંચનાર એજ કર્ણિકાર જણાય છે. કાંચનારનાં ફુલ પણ સુંદર તો છે જ.

ભાવમિશ્ર કર્ણિકારનો પરિચય “પાંગારા” इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धः” (ભાવ પ્રકાશ)—આવો આપે છે. પાંગારા એટલે આપણો પાંદરવો (Indian coral tree). અઘાપિ પર્યંત મરાઠી શબ્દ પાંગારા વપરાય છે જ.

એટલે ‘કર્ણિકાર’ એ ગરમાળો, દુમોત્પલ (મુચુકુંદને મળતું ઝાડ), કાંચનાર અને પાંદરવો—આ ચાર અર્થમાં વપરાયલું છે એ ઉપરના લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

પ્રાચીન ટીકાકારોએ કર્ણિકારનો પરિચય નથી આપ્યો. કર્ણિકાર સુંદર ઝાડ છે એ તો નિઃસંશય જ છે. આવાં સુંદર ઝાડો ઘણાંયે છે અને ઉપર ગણાવેલાં ચાર ઝાડો પણ ખરેખર સુંદર જ (તેમનાં પુષ્પો ઉપરથી) છે. કર્ણિકારનાં ફુલોનો રંગ કેવો હતો ? પાન કેવાં હતાં ? આનો ઉલ્લેખ જો મળી આવે તો સંદિગ્ધતા રહેજે દૂર થઈ જાય એમ છે.

કાલિદાસે “आकृष्टहैमद्युतिकर्णिकारम्”—આમ કહેલું છે. હેમદ્યુતિ એટલે સોનાના જેવી કાંતિ. સોનાનો રંગ પીળો મનાય છે. “સોના કરતાં પીળું શું ?”—એ કહેવત જાણીતી છે. એટલે કર્ણિકારનું ફુલ પીળા રંગનું, કાને પહેલું હોય તો એરીંગની માફક લટકતું રહે એવું હોવું એમ એ. કણીવતંસ, કણીભરણ તરિકે કર્ણિકારનો ઉપયોગ પ્રાચીન કાલમાં લલનાઓ કરતી હતી. જો પીળો રંગ જ માનવામાં આવે તો ગરમાળો એજ કર્ણિકાર. ગરમાળાનાં પીળાં ફુલ

ખરેખર ‘ હેમધુતિ ’ વાળાં છે અને કુંડલયોગ્ય પણ છે “ કુંડલી હેમધુષ્ણ.... ।
રા. નિ ૫ ”.

રધુવંશમાં નીચેનો સુંદર શ્લોક કર્ણિકાર ઉપર નવો પ્રકાશ ફેંકી શકે
એમ છે:—

હુતહુતાશનદીપ્તિ વનશ્રિયઃ પ્રતિનિધિઃ કનકાભરણસ્ય યત્ ।

યુવતયઃ કુસુમં દધુરાહિતં તદલકે દલકેસરપેશલમ્ ॥ (રઘુ ૦ સર્ગ ૯. ૪૦)

શ્રી મહીનાથ કહે છે કે હુતહુતાશનદીપ્તિયાજ્યાદિપ્રજ્વાલિતાગ્નિપ્રમં યત્કુસુમમ્
કર્ણિકારમિત્યર્થઃ । વનશ્રીના કનકાભરણના પ્રતિનિધિ જેવું કર્ણિકારનું ફુલ યુવાન
ઓઝોએ તેમના કેશકલાપમાં રાખ્યું હતું. (તેમના આશકો અર્થાત્
તેમના પ્રિય પ્રેમભાઈ તરફથી તે પુષ્પ તેમને મળ્યું હતું.) એ પુલનાં દલ
—petals અને કેસર filaments પેશલ—મૃદુ હતાં. ‘ હુતહુતાશનદીપ્તિ ’ નો રંગ કેવો
ગણાય ? પીળો કે લાલ ? સ્પષ્ટરણુ રીતે પ્રજ્વલિત અગ્નિની જ્વાલાનો રંગ
લાલ માનવામાં આવે છે. જો રંગ લાલ ગણીએ તો પાંડેરવાનાં ફુલ કર્ણિકારને
વધુ લાગુ પડે છે. પીળા કરતાં લાલ રંગ વધુ સુંદર ગણાય છે. સુ. જયકૃષ્ણ-
ભાઈએ પાંડેરવાનું સંસ્કૃત નામ કર્ણિકાર રાખેલું છે. ભાવમિત્રે પણ આ પાંડેરવાને જ
કર્ણિકાર તરિકે ઓળખાવ્યું છે. અને ખરેખર ફુલ અતિ સુંદર જ છે.

મુચુકુંદની જાતનું ઝાડ ‘ કર્ણિકાર ’ હોઈ શકે.

એન્ડ્રીસે આ ઝાડનાં પુલનો રંગ (petals નો) સફેદ ગણાવેલો છે. જો
‘ શ્વેત કર્ણિકાર ’ નો ઉલ્લેખ મળી આવતો હોય તો મુચુકુંદને આપણે શ્વેત
કર્ણિકાર માનીએ.

ચંદ્રક મુશ્રુતમાં કર્ણિકારનો ઉલ્લેખ જ નથી—ઉપયોગ તો પછી ક્યાંથી જ હોય ?

શ્રી અશ્વઘોષના ‘ પુદ્ગચરિત ’ માં કર્ણિકારનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

નવહાટકમણ્ડનાસ્તથાન્યા વસનં પાતમનુત્તમં વસનાઃ ।

અવશાં વત નિદ્રયા નિપેતુઃ ગજમગ્નાં ઇવ કર્ણિકારશાસ્ત્રાઃ ॥

આથી કર્ણિકારનાં ફુલનો રંગ પીળો જ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે
ગરમાળો એજ કર્ણિકાર છે એમ મહેને તો લાગે લાગે છે.

મુશ્રુતે એક ઠેકાણે ‘ સિતકર્ણિકાર ’ લખ્યું છે. સફેદ કર્ણિકાર માનીએ તો
મુચુકુંદની જાતને તે ગણી શકાય.

૧૩૩ આવળ.

N. O. Leguminosæ.

નાભો—આવર્તકી, ચર્મરંગા, પીતકીલકા (સંસ્કૃત); આવળ (ગુજરાતી); આવલ, તરવડ (મરાઠી); તરોટા, તરવલ (હિંદી); Tanner's Cassia—ટૅનર્સ કેસીયા (અંગ્રેજી); Cassia auraculata—કેસીયા ઑરેક્યુલેટા (લેટીન).

ગુણા:— આહુલ્યં તિક્તશીતં સ્યાત્ ચક્ષુષ્યં પિત્તદોષનુત્ ।
 મુત્તરુક્કુષ્ઠકંઙ્કૂતિજંતુશૂલવ્રણાપહમ્ ॥
 તત્પુષ્પં સહસા પ્રમેહશમનં સ્વર્ણસ્ય વર્ણપ્રદમ્
 બાલં તસ્ય ફલં વમિક્રમિહરં સર્વપ્રમેહાપહમ્ ।
 તૃષ્ણાદ્ધનં સકષાયમસિહિતકૃત્ રુચ્યં તથા દુર્જરમ્
 તદ્દીજં મધુમેહહત્ વિષહરં રક્તાતિમારં જયેત્ ॥
 તન્મૂલં પવનપ્રકોપિ મધુરં તૃષ્ણાપ્રમેહં જયેત્
 શ્વાસદ્ધનં ગુરુ રક્તપિત્તશમનં શુક્રસયે પૂજિતમ્ ॥
 ચર્મરંગા સરા તિક્તકા કષાયા કફપિત્તજિત્ ।
 તૃષ્ણાકંઙ્કુવિષશ્વાસગુલ્મવમ્યસ્ત્રનાશિની ॥
 હંતિ દાહોદરાનાહશોથકુષ્ઠક્રમિજ્વરાન્ ।
 ચર્મરંગામવં પુષ્પં મેહઘ્નં સ્વર્ણવર્ણદમ્ ॥
 પત્રસ્વેદો વાતશોથમભિષાતવ્યથાં હરેત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

બાબુન—આવળ સર્વત્ર ઉગે છે. એની ચાર જાતો થાય છે. (૧) આવળ (૨) ભોંય આવળ—Cassia obovata (૩) મહોટી આવળ—Cassia montana અને (૪) રાતી આવળ—Cassia marginata. આ ચાર પૈકીમાંની ત્રણ આવળો ફક્ત ઉંચાઈમાં ફેર હોવાને લીધે જ ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે. ભોંયઆવળ નીચે પથરાયેલી હોય છે. આવળ ૫ થી ૬ ફુટ ઉંચી હોય છે; મહોટી આવળ ૧૦ થી ૧૫ ફુટ ઉંચી હોય છે. પાન બધાનાં સરખાં જ હોય છે. ફુલ, ફળ પણ લગભગ મળતાં જ છે. આ ત્રણ આવળના ગુણ પણ લગભગ સરખા જ છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ આ ભેદો ઉપયોગી છે એટલું જ. રાતી આવળ Cassia Marginata—આપણા દેશમાં જવલ્લે જ થયેલી માલમ પડે છે. કચ્છ ભૂજના શરદ્યાગમાં રા. રા. સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ મહને રાતી આવળનું એક ઝાડ બનાવ્યું હતું; અને તે વખતે કહ્યું હતું—“ આ ઝાડ કવચિત જોવામાં આવે છે. પુનાના ‘બંધ ગાર્ડન’માં આનું એક જ ઝાડ છે. ફર્મીજર સાહેબ

લખે છે કે કલકત્તા તરફના બાગોમાં પણ એ કવચિત જ જણાય છે. મદ્રાસ તરફના બાગોમાં તે વિશેષ કરીને જોવામાં આવે છે. આ બાગમાં એક ઝાડ છે, પણ તેને ફળ આવતાં નથી. આનાં ફળ ખૂંડ જ સુંઘર આવે છે. ”

ગુણુ—શેઠદન, ચક્ષુષ્ય, વણપદ, કડ્ડન, કુષ્ઠદન, ગ્રાહી, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, કશ્ઠદન અને જવરદન છે.

ઉપયોગ—સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી તો ફક્ત વાગ્લટમાંથી જ આવર્તકોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. કુષ્ઠના પ્રકરણમાં આવર્તકીઘૃત પ્રસિદ્ધ છે. એ સિવાય બીજા કોઈ ગ્રંથમાંથી આવળનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ હાથ લાગ્યો નથી. પણ એથી આવળની કિંમત જરાકેય ઓછી આંકવાની નથી. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જે ન હોય તે અગ્રાહ્ય તો ન જ ગણવું જોઈએ. તેમજ સંસ્કૃત શ્લોકમાં જે લખેલું હોય તેટલું જ ખર્ચ અને પ્રમાણભૂત માનવું—એ પણ ઇષ્ટ નથી. ઔષધિ ખરી રીતે તો રખારીઓ, ગોવાળીઓ અને ભીલો પાસેથી જાણવાની છે. તેમનો અનુભવ અતિ કિંમતી હોય છે. આટલું વિવેચન અત્રે કર્યો પછી હવે રા. રા. સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ જે ઉપયોગ તેમના પ્રમાણભૂત ગ્રંથમાં આપ્યા છે તે નીચે આપું છું:—

- (૧) મૂળની છાલનો કાઢો વધરાવળમાં વપરાય છે.
- (૨) રસ્તે ચાલતાં જ્યારે રખારી લોકોને ઝાડો કે મરડો થઈ આવે છે ત્યારે આવળના મૂળની છાલ ચાવીને તેના રસના બે ત્રણ ઘુંટડા ગળી જાય છે, અને તેથી ચમત્કારિક રીતે તરત ફાયદો જણાય છે.
- (૩) આવળના મૂળની છાલ કાલેરા, ખદલજમ્બી, ચુંક, ઉલટી, ઝાડો—બિગેરે રોગ ઉપર મીઠાની સાથે ચાવીને રસ ઉતારવામાં આવે છે.
- (૪) ઢોરને આફરો ચઢ્યો હોય કે શીળી નીકળી હોય, તો આવળનાં પાનનો ઉકાળો ઢોરને પવાય છે. આવળનાં પાન મીઠા સાથે વાટી તેનો ગોળો કરી ઢોરને છેરામણ અને આફરા ઉપર ખવરાવે છે.
- (૫) આવળના પાનનું પેટના દુખાવા ઉપર બંધારણ કરવામાં આવે છે.
- (૬) આંખના દુખાવામાં આવળની છાલના રસનાં ટીપાંનાખવામાં આવે છે.
- (૭) આવળનાં પાન, સાજીખાર અને આંખડીનાં પાન—આ બધાનો લયક, ચોટ કે માર વાગ્યો હોય તો લેપ મારવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ ઘણાના જાણવામાં હોય છે જ.
- (૮) આવળનાં વરાળીયાં પાન સોજા ઉપર બંધાય છે. આવી રીતે બાફેલાં પાન વાળાના સોજા ઉપર ઉપર પણ મૂકવામાં આવે છે.
- (૯) માણસનું આંગ ઝલાઈ ગયું હોય, અથવા પછાડ લાગી હોય, કે બીજાં કોઈ કારણથી વાંસો કે બરડો ઝલાઈ ગયો હોય, તો આવળના પાનની ખાટલા ઉપર પથારી કરી, તે ઉપર લુગડું રાખી, તે ઉપર

- ઠરદીને સુવાડી, હોંચ ઉપર દેવતા નાખી, ખાટલા નીચે શેક કરવામાં આવે છે.
- (૧૦) કઠણ ગડ કે ગુંબડું નરમ પડતું ન હોય તો તે ઉપર આવળનાં પાન રાખીને પાટો બાંધવાથી ગુંબડું નરમ પડી જાય છે અને વેદના મટે છે.
- (૧૧) મ્હોંડું પાક્યું હોય તો આવળનાં પાન મ્હોંમાં રાખ્યાથી અથવા તેના પાનના રસના કેાગળા ભરવાથી નરમ પડે છે.
- (૧૨) કલેબની ગાંઠ ઉપર આવળનાં પાન વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે અને આવળના રસની સાથે પાપડખાર ભેળવી ઠરદીને પવાય છે.
- (૧૩) આવળનાં કુલની સોગઠી પ્રદર અને સ્ત્રીઓનો માસિક સ્ત્રાવ વધારે જતો હોય, તો તે અટકાવવાને સ્ત્રીઓ પહેરે છે.
- (૧૪) સાકરીયા પ્રમેહમાં અને વિશેષ પેશાબ થતો હોય તો તે અટકાવવાને આવળના કુલનો કાઢો પવાય છે.
- (૧૫) આવળના કુલનો શુલકંદ બનાવવામાં આવે છે અને તે પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર સારો છે.
- (૧૬) અંગ્રેજ એકબાર્ક (Oak bark)ના જેવા જ તેના ગુણ છે. અત્યંત ગ્રાહી છે; અને તેથી ચામડાં રંગવાના કામમાં ખાસ વપરાય છે.
- (૧૭) આવળનાં બીજ ચમેડનાં બીજની માફક આંખનાં દરદમાં ભરણુના કામમાં વપરાય છે. (ચમેડ=Cassia absus)
- (૧૮) દુઃખતી આંખો ઉપર આવળનાં પાન દુધમાં બાટીને બાંધવાં સારાં છે.
- (૧૯) એનાં પુલ શરીરના રંગને સોના જેવો બનાવે છે.
- (૨૦) દોરના મ્હોંમાંથી લાળ વહેતી હોય અને ખવાતું ન હોય તો આવળનાં પાન તથા મીડું વાટીને દોરની જીભ ઉપર રાજ એ ચાર વખત ઘસવું. એથી દોર ખાવા લાગે છે.
- (૨૧) તેનાં બી મધુપ્રમેહને મટાડે છે. કંતોલદ.

વક્તવ્ય—અત્યારના વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આવળ ચાર જાતની છે પણ આયુર્વેદમાં આવળ એકજ જાતની જણાય છે. સ્વ. કંતોલદ મીંદી આવળ અને હોંચ આવળ-ના પ્રકાર વર્ણવે છે. એ બેમાંથી મીંદી આવળ તો જુદી જ વનસ્પતિ છે અને હોંઆવળને મૂમ્યાહુલી અને શ્વેતપુષ્પા જેવાં સંસ્કૃત નામો નિઘંટરત્નાકર જેવી અર્વાચીન કૃતિ જ આપે છે. જુના ગ્રંથોમાંથી લેદ જડતા નથી. આવર્તકીની ઓળખાણ ટીકાકારોએ આપેલી નથી, એટલે તેને પણ આવળ

કહેવી કે નહિ તે પણ શંકાસ્પદ જ ગણાય, પણ મુરખીઓના પગમાં પગલું ચકવાની વૃત્તિથી તેમજ કરવું ઉચિત જણાય છે. વાગ્બટના કુષના અધ્યાયમાં (ગદનિઝહમાં વાગ્બટનો જ ઉતારો છે) આવર્તકીઘૃત ધ્યાન ખેંચે છે. મેંઢીઆવળનો પણ એ શુભ કેમ ન હોય ? આવી ઉપયોગી અને સર્વત્ર ઉગતી વનસ્પતિ પ્રાચીન લેખકોની ધ્યાન બહાર કેમ રહી ગઇ હશે ? અથવા તો શું એ વખતે તે આટલી ઉગતી નહિ હોય ? અસ્તુ.

આવળની છાલ શી રીતે લેવી, અને તેનો કેટલો ઉપાડ છે અને કેટલો બધો વેપારી લાભ છે એ જાણાસુઓ જયકૃષ્ણભાઈના “ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ” માંથી વાંચી લે. એ જ અંથમાં આવળ વિષે એક રમુજ વાત આપેલી છે તે વાંચકોને ભેટ થયો વિના રહી શકતો નથી—“ શ્રી રામચંદ્રજી સીતાની શોધ માટે લંકા તરફ પધારતા હતા, ત્યારે આવળનાં પુલને સુશોભિત જોઈને તે બહુ પ્રસન્ન થયા અને તેને પુછવા લાગ્યા, ‘ તમે સીતા વિષે કંઈ જાણો છો ? ’ તેના જવાબ કુલોએ પોતાની રૂપગર્વિતાથી કંઈ આપ્યો નહિ, તેથી રામે તેને શાપ આપ્યો કે તમે તમારા રંગ ઉપર મગરૂર છો, માટે તમારામાં સુગંધી રહેશે નહિ, અને તમને દેવ કોઈ અંગીકાર કરશે નહિ; અને તમારો ઉપયોગ ચમાર લોકો કરશે. માટે એક ભજનમાં ગવાય છે કે—

સીયા રામજીસે ગર્વ કીયો તે નર હાયો,

ગર્વ કીયો આવલકે ફલહે, તો જાઈ ચમાર કુંડમેં હાયો.

જ્યારે આ પ્રમાણે આવળને શાપ દીધો, ત્યારે તે રામચંદ્રજીના ચરણમાં પડી, અને પ્રાર્થના કરવા લાગી “ અહંકારને લીધે મારો મોટો અપરાધ થયો છે, પણ તે આપ ક્ષમા કરો. આપ ક્ષમા નહિ કરો તો ખીબ કોણ કરશે ? ત્યારે પરમકૃપાળુ રામચંદ્રજીએ કંઈ જાણ કરી તેના મસ્તક ઉપર પોતાનો ચરણ મૂક્યો. તે દિવસથી આવળનાં ખીજની અંદર રામનું ચરણચિહ્ન થઈ રહેલું છે. ” આ ચિહ્ન અદ્યાપિ દેખાય છે અને તે ખરેખર દર્શનીય છે.

ફારસી કવિઓએ આવળનાં પુલોને માશુકની આંખોની ઉપમા આપેલી છે. “ તેરી ચશ્મ નરગિસ, ગોશ ગુલ, તેરા ચેહરા માહે ઈદ હય, ” કુલ પીળાં હોવાથી તેને “ નરગિસે-ગિમાર ” કહેવામાં આવે છે. મેવાડ અને મારવાડની હદ પણ આવળ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોવાથી તે વાત નીચે પ્રમાણે આપું છું—

મેવાડના રાણા લાખાજીને ઘણા પુત્રો હતા. યુવરાજ કુમાર ચુડાજીને માટે, બેઘપુરના રાવ ચુડાજીની પુત્રી હંસાબાઈનું વેવિશાળ કરવા ગોરમહારાજ મેવાડ આવ્યા. યુવરાજ હતો અને ખીબ પુત્રો હતા છતાંયે લાખાજીએ પોતે

એ સુંદર કન્યાનું માથું કચ્છું. લીંબપિતામહની માફક યુવરાજ ચુડાણ પિતાજીને તેથી સંતુષ્ટ થતા દેખીને ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક્ક છોડી દે છે, અને નવી રાણીને પુત્ર થતાં વેંત જ તે મેવાડ છોડી માળવા તરફ ચાલી નીકળે છે. નવા પુત્ર મોકલને ગાદીએ બેસાડીને લાખાણ મરી જાય છે. મામાના રક્ષણ નીચે મોકલ નાનો હોવાથી રહે છે. મામાનું નામ રીડમલ રાઠોડ હતું. મામાની દાનત સાફ ન હતી. એણે પોતાના ભેધપુરવાસી સામંતોને એક પછી એક મેવાડમાં બોલાવ્યા અને પોતાની સત્તા વધારવા માંડી. થોડા વખતમાં જ મામાને હાથે મોકલ મરાયો, અને મામાએ ખાલી પડેલી જગ્યાએ મોકલના પુત્ર કુંભાને સોંપી. પણ કુંભાનું કંઈ જ ચાલતું ન હતું. બધે જ રાઠોડોનું ભેર ચાલતું હતું. કુંભાની મા એ વખતે પોતાના જેઠ ચુડાણને બધી વસ્તુ-સ્થિતિ લખી જણાવે છે અને રાઠોડોના ત્રાસમાંથી મેવાડને સુકત કરવા આગ્રહ-ભરી વિનવણી કરે છે. અસુક પ્રકારની ગોઠવણીથી ચુડાણ મેવાડમાં આવે છે અને ઢાઝ પીને પડી રહેનાર રીડમલ રાઠોડને ખાંપીને મારી નાખે છે. રીડમલનો કુંવર ભેધાણ નાસે છે અને નવાં માણસો લેગાં કરી મેવાડને ઘેરા ઘાલે છે. ખુનખાર યુદ્ધ થયા પછી બન્ને પક્ષાવચ્ચે સંધિ થાય છે. જ્યાં સુધી આવળનાં ઝાંડ હોય ત્યાં સુધી મેવાડની હદ અને જ્યાંથી આવળનાં ઝાંડ શરૂ થાય ત્યાંથી મારવાડની હદ એમ નક્કી થાય છે. અદ્યાપિ પણ તે જ પ્રમાણે છે.*

આવર્તકીને તિંતુકિની, વિમાંડી, પીતકીલકા, કેમ કહી હશે ? મીઠી આવળ જોયા પછીથી એ નિશ્ચય થઈ શકે. સ્વ. કૃતોભટ્ટ પોતાના નિઘંટમાં તેનું એક સંસ્કૃત નામ મેહારિ ગણાવે છે. “ વૈષ્ણવશબ્દસિંધુ ” કાર આવર્તકી માટે કહે છે—
સ્વનામસ્ત્યાતલ્લતાયાં, કોકઆદિદેશે આદુલ્લી તલ્લાડવલ્લી મગતવલ્લી
હતિ ચ પ્રસિદ્ધાયાં ॥
આ ગોટાળો છે. મદનપાલ એને રસાયની કહે છે.

Uses—આનાં બીજને વેઘો (Vitiants) શીત (Refrigerant) અને આવર્ધક (attenuants) માને છે; અને તેમના પાક વિગેરેમાં આને વાપરે છે. સુકાં બીજનું ઝીણું ચૂર્ણ આંખેલ્લીયાના કેટલાક કેસોમાં તેઓ આંખમાં આંજે છે. શરણત વિગેરેની માત્રા દિવસમાં ૨ વખત થઈને ૧ મોટો ચમચો છે.
(એઈન્સલી)

ડૉ. કર્કપેટ્રીક (Kirkpatrick) છાલનો આહી ગુણ ધ્યાન પર લાવે છે અને બીજનું ચૂર્ણ કઠ્ઠજન્ય અભિપ્ચંદમાં (આંખ લાલ થઈ ગઈ હોય; પીયા, પડ આવતું હોય અને દાહ બળતરા ખૂબ બળતી હોય તેવા રોગમાં) ઉપયોગી છે એમ તેની તરફેણમાં બોલે છે.

(કેટલોગ ઓફ માઈસોર ૧૯૦૭. Ph-Indi.)

* “ વીસમી સદી ” પુસ્તક ૨. અંક-૬ ના આધારે.

સિંહાલી લોકો ઠંડક માટે આવળનાં ડાળખાં તોડીને હાથમાં રાખી મૂકે છે અથવા માથા ઉપર બાંધે છે; અને ચાને બદલે આનાં પાનથી ચલાવે છે.

(ટીન-૮)

ઇન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ પા. ૪૭૫.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૨૭૮; રૂ. નિ. પા. ૮૯; N. p. 97; Watt II p. 215; Indi. Medi. Plants p. 474.

૧૩૪ અશોક

N. O. Leguminosæ.

નામો—અશોક; શોકનાશન; સ્મરાધિવાસ; કઢ્ઢેલિ; મધુનુપ; વંજુલહુમ; રક્તપલ્લવ; કાન્તાહિદોહદ; (સંસ્કૃત); અશોક (ગુજરાતી); Jonesia Asoka બેનેસીયા અશોક (લેટીન).

ગુણા:—

અશોક: શિશિરો હ્રદય: પિત્તદાહશ્રમાપહ: ।

ગુલ્મશૂલોદરાધ્માનનાશન: કૃમિહારક: ॥

॥ રા. નિ. ॥

અશોકો મધુર: રતિધ્યાસ્થિસંધાનવૃન્નત: ।

પ્રિય: સુગંધિ: કૃમિહૃતુવરોષ્ણશ્ચ તિત્તક: ॥

શરીરકાંતિકૃષ્ણં ચ્છાણામુચ્છોકનાશન: ।

ગ્રાહી પિત્તહરો દાહશ્રમગુલ્મોદરાપહ: ॥

શૂલાધ્માને વિષં ચાર્શ્વર્ણં સર્વાં તૃપાં તથા ।

શોથાપચીત્તવરં ચૈવ નાશયેદ્રક્તજાં રક્તમ્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

અશોકસ્ય ત્વચા રક્તપ્રદરસ્ય વિનાશિની ॥

॥ શોદલ: ॥

અશોક: શીતલસ્તિક્તો ગ્રાહી વર્થ: કપાયક: ।

દોષાપચીતૃષાદાહકૃમિશોષવિષામ્નજિત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

ચક્રદર—

૧ અસુગદરે—અશોકવલ્કલકાયશૃતં ક્ષીરં સુશીતલમ્ । યથાબલં
પિબેત્પ્રાતઃ ત્રીત્રાસુમ્દરનાશનમ્ ॥ (અસુગદરચિકિત્સા)

૨ મૂત્રાઘાતે—જલેન શ્વદિરીચીજં મૂત્રાઘાતાશ્મરીહરમ્ ॥ શ્વદિરી-
ચાંજનમીકચાનિગિત્યાહુ: (ક્ષિવદાસ:)

વર્ણન—આસોપાલવના ઝાડને જ સાધારણ રીતે ઘણોક કહેવાની પ્રથા પડી ગયેલી છે; પણ તે ભૂલ છે. અશોકનું ઝાડ આંખા જેવું જ હોય છે. આંખાનાં જેવાં પાન હોય છે તેવાં જ પાન અશોકનાં હોય છે. ફુલોનાં પાન રતાશ લેતાં અને અત્યંત મૃદુ હોય છે. પુલ ગુચ્છાખંધ આવેલાં હોય છે. ફુલ પ્રથમ પીળાશ પડતા રાતા રંગનાં હોય છે અને જ્યારે પૂરેપૂરાં ખીલે છે ત્યારે લાલચોળ (scarlet) થઇ જાય છે. એની શીંગ ચપટી, પહોળી, સીધી અથવા અર્ધગોળ હોય છે. એમાં આઠથી દશ ખીયાં હોય છે. એનાં ફુલ ખૂબ જ ખારીકીથી જોવા જેવાં હોય છે. સાધારણ રીતે જોવાથી આ ઝાડ પલ્લશાદિ વર્ગનું (Leguminous tree) છે એમ માની શકાય એમ નથી. આ વિષે નેન સાહેબના “ધી ફ્લાવરિંગ પ્લેન્ટ્સ ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા” નામના પુસ્તકમાંથી નીચેનું અવતરણ ઠીક પડશે:-

“No one looking at the flower would suspect that this was a leguminous tree. Sir W. Jones found the stamens to vary from 6 to 9, even in flowers, from the same tree, and thought that no part of the plant is constant. He says-“The vegetable world scarce exhibits a richer sight than the Ashoka tree in full bloom.” which is rather higher praise than any specimen I have seen deserves. He hoped that botanists would retain the sanskrit name Ashoka, “as it perpetually occurs in the old Indian poems and treatises on religious rites;” and the Indian Botanists of the last century improved on this suggestion by naming the genus after “the most enlightened of the sons of men” himself;* thus making the tree Jonesia Asoka. But the Indian Flora had made short work of this pleasing sentiment-and the present name is as commonplace (i. e. **Saraca Indica**) as those of most other beautiful trees.”

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અશોકનાં યશોગાન ઠીક ગવાયાં છે.

અને આજ કારણથી તેને કાન્તાક્ષિદોહદ: કહેલો છે. આ કથનામાં સત્ય કેટલું છે તેની ચર્ચામાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી, પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે વસંતઋતુમાં જ્યારે અશોક ફુલ ખહારથી ખીલે છે ત્યારે રસિક માણસ ત્યાંથી સહેલાઈથી ખસી શકતો નથી. આ લેખકે અશોકનાં કુસુમિત વૃક્ષો કચ્છભૂજના શરદ ખાગમાં જ્યારે પહેલ વહેલાં જોયાં હતાં ત્યારે તેની શોભા જોઈને અતિશય હર્ષમાં આવી ગયો હતો. પણ શોક તો એટલો જ છે કે

* Sir. W. Jones was so called by Dr. Johnson.

કવિઓની રસિકતાને વિકસિત કરનાર અશોક જેવાં સુંદર વૃક્ષોને હવે ગુજરાતના ખાગમાં સ્થાન નથી મળતું ! મહારા ધારવા પ્રમાણે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં અશોકનાં ઝાડ પાંચ પણ પૂરાં ભાગ્યે જ હશે ! જેમ દરેકમાં તેમ પુલગાડમાં પણ વિદેશી સત્તા જ ધૂમ્રી ગઈ છે ! ગુલાબને કુંડાંમાં ઉછેરવાની તસ્દી તો હવે ખૂબ જ ઓછા રસિકો લે છે, પણ વિલાયતી ઍરલીયા, કૉટનસ અને ધરેન્થેમમ્ અને કેકેટમ્ જેવાં તદન નકામાં કુંડાં તો અરસિકો તેમજ રસિકો-બન્નેના ઘર આંગણમાં દેખાય છે ! કાલાય તસ્મં નમઃ ! વસંતપુષ્પામરણં વહન્તી પાર્વતીચો જે સમાજમાં હોય ત્યાં જ અશોક, કુંદ, નવમલ્લિકા શોભી શકે ! કલાહીન સમાજમાં કલા અને રસિકતા ક્યાંથી સંભવે !

વૈદ્યકમાં અશોકનો ઉપયોગ.

ચક્રદત્ત— ૧ લોહીવામાં-અશોકની છાલથી પકાવેલું દુધ પીવાથી ગમે તેવો દારૂણ લોહીવા હોય તો પણ મટે છે.

૨ મૂત્રાઘાતમાં-અશોકનાં બીજ પાણી સાથે પીવાથી મૂત્રાઘાત અને અશ્મરી મટે છે.

વક્તવ્ય—સ્વ. કુતોભદ્રે આસોપાલવને જ અશોક ગણેલો છે એ ભૂલ છે. સ્વ. દાણપદે શાસ્ત્રીએ પણ તેવી જ ભૂલ કરેલી છે. હજી સુધી આસોપાલવને જ અશોક ગણવાની ભૂલ પરંપરાથી ચાલતી આવેલી ચાલી જ રહી છે. આસોપાલવ એ સીતાકેળની બતતું વૃક્ષ છે. એનાં પાન વાંક લેતાં લાંબાં હોય છે. આંખા જેવાં નથી હોતાં. જ્યારે અશોકને તો અગ્રકમ્પદલો વૃક્ષઃ એ ઓળખાણુ બરાબર લાગુ પડે છે. ‘રાજનિધંતુ’કારે અશોકનાં ૨૨ નામે ગણાવેલાં છે.

ચરક અને સુશ્રુત બન્નેએ રક્તપ્રદર અને પ્રદરની ચિકિત્સા લખેલી છે. (ચરક ચિ અ-૩૦ । સુશ્રુત શા-અ-૨). પરંતુ એ બન્નેમાં કોઈ પણ ઠેકાણે અશોકનો ઉલ્લેખ નથી. રાજનિધંતુકારે પણ અશોકનો પ્રદરનાશક ગુણ સ્વીકાર્યો જણાવતો નથી. ચરકે અશોકનો વેદનાસ્થાપન વર્ગમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે (સૂ. અ. ૪-૭૧). રક્તપ્રદરમાં અશોકનો ઉપયોગ કરનાર પહેલવહેલા વૃંદ હતા, કારણ કે તેમની પહેલાંના કોઈ પણ લેખકે રક્તપ્રદરમાં અશોકનો ઉલ્લેખ નથી કરેલો. કષાય સ્કંધમાં ચરક અશોકને ગણાવે છે (વિ. ૮-૧૬૫). સુશ્રુત રોધ્રાદિગણમાં અશોક વાપરે છે. હલ્હણ અશોકની ઓળખાણુ “ લોહિતકુસુમઃ સ્વનામસ્ત્યાતઃ ” એમ આપે છે. વાતવ્યાધિચિકિત્સાના કલ્યાણક લવણમાં, વાતવ્યાધિના તિલ્લકસર્પિના પાઠમાં, વણ અવચૂર્ણનમાં, સર્પદષ્ટચિકિત્સાનાં ઋષભ અગ્રહમાં, દુંદભિસ્વનીય અધ્યાયમાં, પિત્તશ્લેષ્મવિદગ્ધ દષ્ટિના રોગમાં અને જ્વરના મહાકલ્યાણકધૃતમાં સુશ્રુતે અશોકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વાતવ્યાધિમાં

વર્ણવેલા તિલ્લકસર્પિની માફક જ અશોકધૂત પણ બનાવવાનું વાગ્યું વર્ણવેલું છે (ચિ. ૨૧-૩૪). અમરસિંહે અશોકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

Actions and Uses--Astringent; the decoction with a number of aromatics is given in uterine affections--chiefly in menorrhagia.

R. N. Khory. Part II p. 217.

ભાવાર્થ—છાલ કષાય છે; બીજાં સુગંધી દ્રવ્યો સાથે છાલનો ક્વાથ ઘણાં ગર્ભાશયનાં દરદોમાં આપવામાં આવે છે, ખાસ કરીને અત્યાર્તવમાં.

(ખેરી. ભા. ૨. પા. ૨૧૭)

નવ્યમત—ડૉ. વૉરીંગ જણાવે છે કે વારંવાર થતા લોહીવામાં અથવા ગર્ભાશયમાં થતા અર્બુદમાં (Ricurring hæmorrhoidal tumour) અશોક ઉપયોગી છે. ત્રાવણકોરના મહારાજના કુટુંબમાં આ મહેં અજમાવી બેયેલું છે.

(B. M. J. and I. M. G. 1885 p. 260)

કુલતું ચૂર્ણ પાણી સાથે રક્તાતિસારમાં ઉપયોગી છે. (વૉટ)

ઇન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ.

ઉલ્લેખ—Indig. Drugs p. 286; Indi. Medi. Plants. p. 482.

૧૩૫ આંબલી.

N. O. Leguminosæ.

નામો—તિન્તિડી, અમ્લિકા, ચિચા, પંક્તિપત્રા (સંસ્કૃત); આંબલી (ગુજરાતી); ચિંચ (મરાઠી); ઇમ્લો (હિંદી); Tamarind tree—ટંમેરીન્ડ ટ્રી (અંગ્રેજી); Tamarindus indicus—ટંમેરીન્ડસ ઇન્ડીકસ (લેટીન).

ગુણા:—

અમ્લિકાયા: ફલઞ્ચામ્લમત્યન્તં પિત્તકૃલ્લધુ ।

રક્તકૃદ્વાતશમનં ભક્તિગુદ્ધિકરં પરમ્ ॥

પક્કં તુ મધુરામ્લઞ્ચ મેદિ વિષ્મિ વાતજિત્ ।

ત્વગ્મ્ભસ્મ સ્યાત્ કષાયોષ્ણં કફઘ્નન્ત્વનિલાપહમ્ ॥

ધ. નિ.

ચિંચાઽત્યમ્લા ભવેદામા પક્કા તુ મધુરામ્લિકા ।

વાતઘ્ની પિત્તદાહાત્રકફદોષપ્રકોપની ॥

અમ્લિકાયા: ફલં ત્વામમત્યમ્લં લઘુ પિત્તકૃત્ ।

પક્કં તુ મધુરામ્લં સ્યાદ્મેદિ વિષ્મિભવાતજિત્ ॥

एकचिंचाफलरसो मधुराग्नौ रुचिप्रदः ।
 शोफपाककरो लेपात् व्रणदोषविनाशनः ॥
 चिञ्चापत्रञ्च शोफघ्नं रक्तदोषव्यथापहम् ।
 तस्य शुष्कत्वचाक्षारः शूलमंदाग्निनाशनः ॥

रा. नि

चिंचापुष्पं तु तुवरं स्वाद्वम्लं च रुचिप्रदम् ।
 विशदं चाग्निजनकं लघु वातकफापहम् ॥
 प्रमेहघ्नं समुद्दिष्टं, पर्णं शोथहरं मतम् ।
 शुष्कचिंचाफलं हृद्यं लघु त्रांतिश्रमापहम् ॥
 तृषाहरं कृमहरं कृमिनाशकरं मतम् ॥
 चिंचा तु नूतना वातकफस्य कारिणी मता ।
 सा वार्षिकी वातपित्तनाशिनी परिकीर्तिता ॥

नि. र.

अम्लिकाऽम्ला गुरुर्वातहरी पित्तकफाम्बकृत् ।
 पक्वा तु दीपनी रूक्षा सरोष्णा कफवातनुत् ॥

भा. प्र.

अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं (वृक्षाम्लात्) गुणैः ॥

॥ चरकः ॥

चरक—

१ अर्शःसु—....तथांम्लिकाम्....शाकं । दधिदाडिमसिद्धानि भृष्टानि
 यमकेऽपि च । धान्यनागरयुक्तानि शाकान्येतानि दापयेत् ॥

चि. ९—१२४

चक्रदत्त—

२ अरोचके—अम्लिकागुडतोयश्च त्वगेलामरिचान्वितम् । अभक्त-
 च्छन्द्ररोगेषु शस्तं कवडधारणम् ॥ (अरोचकचि०)

३ मसूरिकायाम्—निशाचिञ्चाच्छदे शीतवारिपीते तथैव तु ॥

४ नवे प्रतिश्याये—नवे प्रतिश्याये शस्तो यूषश्चिंचाफलोद्भवः ॥
 ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ॥ (नासारोगचि०)

भावप्रकाश—

५ गुल्मे—पलाशवज्रीशिखरीचिंचार्कतिलनालजाः ।

यवजः स्वर्जिका चेति क्षारा अष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

एते गुल्महराः क्षाराः अजीर्णस्य च पाषकाः ॥

- ६ अस्थिभग्ने-अम्बिकाफलकल्कैः सौवीरतैलविमिश्रितैः स्वेदात् ।
भग्नाभिहतरुजाग्नैः.... ॥
- बंगसेन— ७ वातव्याधौ-तिन्तिडीकदलैः सिद्धं तालमण्डिकया सह । पिष्ट्वा
सुखेष्णमालेपं दद्याद्वातरुजापहम् ॥ (वातव्याधिचि० ॥)
- हारीत— ८ शोथे-संस्वेदनक्रिया कार्या सा कार्या च पुनः पुनः ।
अथवा तिन्तिडीच्छदैः.... ॥ चि. २६
- वैद्यमनोरमा— ९ नयनयोः बहिर्लेपे-चिंचापत्रस्वरसं पयसा संयोज्य घर्षितं कंसे ।
लिप्तं बहिर्नयनयोः शमयति रागाश्रुतोदसंरम्भान् ॥ पृ. ४१
- १० अक्षिरोगे-चिंचास्वरसनिघृष्टं मरिचं सायन्तने तथा साज्यम् ।
अक्षिनिषिक्तं शमयति कण्डूं तिमिरं च वातोत्थम् ॥ पृ. ४३
- ११ कर्णशूले-चिंचाफलस्वरससाधिततैलमश्रयम् । कर्णे सशूलिनि
रहस्यपराङ्मुखे च ॥
- १२ कुकूणके-काजिकायससंपिष्टं कंसाभ्यां घर्षितं बहिर्लिप्तम् ।
चिंचास्थ्यंकुरमचिरं द्वाल्स्य कुकूणकं जयति ॥
- १३ सोमरोगे-पूर्वं तोये वासरं वासितानां चिंचास्थीनां दुग्धकल्की-
कृतानाम् । पीत्वा स्यातां सुन्दरीपुरुषौ द्राक् अस्थिस्त्रावात्सोम-
रोगाच्च मुक्तौ ॥
- १४ दद्रौ-....चिंचापत्ररसं वा कण्डूतिनाशमन्विच्छन्....प्रलिम्पेत् ॥
- १५ सर्पविषे-लवणार्धपलोपेतः चिंचापल्लवजो रसः । कुडवप्रमितः
पीतो विषं हन्ति फणाभृताम् ॥
- १६ स्तब्धगात्रे-स्तब्धगात्रमनिलान्महाबलाद्भृष्टधान्यातिलवातहा--
स्थिभिः । लिप्तमाशु वशमानयेच्छनैः तिन्तिणीत्वग्नलेन तापितैः ॥
- गदनिग्रह— १७ नाडीत्रणे-पिष्टं चुञ्चूफलं लेपान्नाडीत्रणहरं परम् ॥
- १८ गात्रदौर्गन्धे-....परिणततिन्तिडिकान्वितपूतिकरं जोत्थबीजं वा ।
.... लेपात् अपनयति ॥

वैद्यकभां आम्बडीना उपयोगः—

- चरक— १ अशुभां-दृष्टीं अने दाडमना रसभां पकावेदुं अने धाण्डा
अने सुंठं नाण्डेदुं आम्बडीनुं शाक आवाथी भसाभां ठीक
पड छे. चि. ६-१२४

ચક્રદત્ત— ૨ અર્ઘ્યમાં-આંબલીનું પાણી કરવું; અંદર ગોળ, તજ, એલની મરી વિગેરે નાખીને સ્વાદિષ્ટ પીણું બનાવવું. એને કોગળો મ્હોંમાં ભરવાથી રૂચિ પ્રગટે છે.

૩ શીતળામાં-આંબલીના પાનનો રસ અને હળદર ઠંડા પાણી સાથે પીવું.

૪ નવા સળેખમમાં-આંબલીના ફલનો યૂષ પીવો. જ્યારે કંઈ પાકી ગયો છે એમ જણાય એટલે પછી શિરોવિરેચન-દ્વારા કફને કાઢી દેવો.

ભાવપ્રકાશ— ૫ ગુદમમાં-આંબલીના ફલનો ક્ષાર (ક્ષારવિધિ પ્રમાણે કાઢેલો) અજીર્ણ, ગુદમ, મંદાગ્નિમાં ચોળવો.

૬ હાડકું ભાગી ગયું હોય તો-આંબલીના ફલનો કદક, તલના તેલ સાથે મીઠાવી જ્યાં આગળ હાડકું ભાગેલું હોય ત્યાં આગળ સ્પેહ આપવો. એથી પીડા ઓછી થાય છે.

ખંડસેન— ૭ વાતવ્યાધિમાં-તાડી સાથે આંબલીનાં પાન સારી રીતે ઘુંટીને સ્હેજ ગરમ કરવું અને પછી વેદનાવાળા ભાગ ઉપર ચોપડવું. વાયુની વ્યાધિ એથી દૂર થાય છે.

હારીત— ૮ શેથમાં-આંબલીના પાનના કદકથી સોજ ઉપર વારંવાર શેક કરવો.

વૈદ્યમનોરમા-૯ આંખની આસપાસ ચોપડવા માટે-આંબલીના પાનનો રસ અને દુધ-એ બન્નેને કાંસાની થાળી ઉપર ખૂબ ઘુંટવું. પછી એને આંખોની આસપાસ ચોપડવું. એથી લાલાશ, પાણીનું પડવું અને બળતરા મટી જશે.

૧૦ આંખના રોગમાં-આંબલીના પાનના રસ સાથે મરીના દાણાને ઘસવો. અંદર સ્હેજ ઘી નાખવું. એ ઘસારાનાં આંખમાં ટીપાં નાખવાં. વાતજન્ય તિમિર, આંખ વિગેરે મટે છે.

૧૧ કણ્ઠશૂળમાં-તલના તેલમાં આંબલીના ફલનો રસ મેળવી તેલ પકાવવું. એ તેલ કાનમાં નાખવાથી કાનની વેદના, ચસકા વિગેરે મટે છે.

૧૨ કુક્કુલુક નામના આંખના રોગમાં-આંબલીના ઠળીયામાંથી નવું અંકુર પુટેલું હોય તે અંકુરને કાંજ અને લોખંડના કાટ સાથે ઘસવું. એને બહાર ચોપડવાથી કુક્કુલુક સાફ થાય છે. (ધાવતા ખરચાને આંખો આવે છે તે રોગનું નામ કુક્કુલુક.)

૧૩ પ્રદર, સોમરોગમાં-આંબલીના કચુકાને આગલી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખવા. બીજે દિવસે તેને ફાલીને દુધ સાથે વાટીને પી જવા. એના સેવનથી શ્વી તેમજ પુરુષ બંનેનો સોમરોગ કે હાડકાં ધોવાતાં હોય તેવો અસ્થિઆવ બંધ થાય છે.

૧૪ દાદરમાં-દાદરમાં બહુ ખંજવાળ આવતી હોય તો આંબલીના પાનનો રસ ચોપડવો. ખંજવાળ દૂર થશે અને ઠીક લાગશે.

૧૫ સાપના ઝેરમાં-આંબલીના પાનનો રસ એક કુડવ (૧૬ તોલા) અને સિંધાલુષુ તો. ૨ ભેગાં કરીને પીવાથી સાપનું ઝેર ઉતરી જાય છે.

૧૬ શરીર સ્તબ્ધ થઈ ગયું હોય તો-બહુ જ પ્રબળ વાયુને લીધે અંગ ઝલાઈ ગયું હોય તો સેકેલા ધાણા, તલ અને એરંડીઓ (દીવેલીઓ) ને આંબલીની છાલના ઘસારા સાથે ઘુંટવાં. પછી રહેજસાજ ગરમ કરીને શરીરે ચોપડવું.

ગદનિગ્રહ—૧૭ નાડીચણુમાં-આંબલીનો કચુકો ઘસીને ચોપડવાથી નાડી-ચણુ મટે છે.

૧૮ પરસેવો બહુ આવતો હોય અને શરીર ગંધાતું હોય તો-કાચકાનાં બીજને પાકેલી આંબલીનાં ફુલ સાથે પાણીમાં વાટીને શરીરે લેપ કરવાથી શરીરની દુર્ગંધ મટે છે.

વક્તવ્ય—દુધ સાથે આંબલી લેવાનો ચરકે નિપેધ કરેલો છે (સૂ. ૨૬-૧૧૬). રક્તપિત્તચિકિત્સાના શતભૂલાંનિધૃતમાં આંબલી નાખેલી છે. ગુદમમાં હિંગ્વાદિ ચૂર્ણમાં આંબલી નાખેલી છે. રાજ્યક્ષમચિકિત્સામાં મ્હોં સાફ રાખવા માટે જે પંચકવલચક્રનો ઉલ્લેખ છે તેમાં એકમાં ‘યમાનીતિત્તીક’ છે. યમાની-ખાડવમાં પણ આંબલી આવે છે. સુશ્રુતમાં તેને અમ્લવર્ગમાં ગણાવેલી છે. કર્ણશૂલમાં સુશ્રુતે માતુલુંગ, દાડિમ અને આંબલીથી પકાવેલા તેલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. જવરવાળા માણસને દેહ ઉપર લગાવવાનાં દ્રવ્યો સાથે આંબલી પણ નાખેલી છે. કચેકચે આંબલીનો વપરાશ ઠીક વધેલો જણાય છે.

Actions and Uses—Pulp anti-scorbutic, refrigerant and laxative. Used in fever to quench thirst, in sun-stroke and in bilious vomiting. As an aperient, it is given in habitual constipation. The pulp and the leaves made hot are applied locally to inflamma-
નિ. ૫૫

tory swellings. A gargle of it is given in aphthous sores, and for the relief of sore-throat. The seeds are given in dysentery. The ash obtained from the suber is used as an alkaline medicine in acidity of urine and in gonorrhœa. (Khory II p. 231)

ભાવાર્થ—પાકી આંબલીનો ગળે ' સ્કર્વી ' રોગ-પ્રતિષેધક છે; શ્રમહર અને મૃદુરેચક છે. તાવમાં તરસ બહુ લાગે છે તે વખતે ગળેમાં વાટીને તે પાણી પીવડાવવામાં આવે છે. એથી પિત્તની ઉલટી બંધ થાય છે; રેચક હોવાથી બાથુની કબજાયાતમાં તે વપરાય છે. કુલનો ગળે અને પાન બન્નેને પાણીમાં વાટીને, ગરમ કરીને સોબવાળા ભાગ ઉપર લગાવવામાં આવે છે. મ્હોંનાં ચાંદાં માટે અને ગળું દુઃખતું હોય તો એનો કેગળો ભરાવવામાં આવે છે. કચુક મરડામાં અપાય છે. સ્વયંશુષ્ક આંબલીની છાલનો ક્ષાર મૂત્રનું કટુત્વ અને ' ગનેરીયા ' રોગમાં વપરાય છે. (ખોરી. ભા. ૨ પા. ૨૩૧)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૨૮૭; રૂ. નિ પા. ૩૮૫; N. p. 99; Wati VI part III p. 404; Indi. Medi. Plants. p. 484.

૧૩૬ આસોતરો.

N. O. Leguminosæ.

નામો—અશ્મન્તક; , શ્લશ્નત્વક, યમલપત્રક; , કુશલી, અણુપ્પક; (સંસ્કૃત) આસોતરો (ગુજરાતી); આસોંદરો (કાઠીયાવાડ); આપટો (મરાઠી); સિરહટ (હિંદી); *Bauhinia racemosa*—બાહીનીયા રસેમોસા (બેંગાલ).

ગુણા:— અશ્મન્તક: સ્વાન્મધુર: કષાય: સુશીતલ: પિત્તહર: પ્રમેહજિત્ ।
વિદાહતૃષ્ણાવિષમજ્વરાપેહો વિપાર્તિવિચ્છર્દિહરશ્ચ મૂત્રજિત્ ॥
॥ રા. નિ. ॥

અશ્મન્તો વિષહા પ્રોક્તો વાતનિર્મૂલનો મતઃ ।

ચાતુર્થિકજ્વરહરો શર્કરાશ્મરીનાશનઃ ॥

તત્ફલં શીતલં સ્વાદુ કષાયં કફવાતજિત્ ॥

॥ શોદલઃ ॥

અશ્મન્તોઽમ્લો હિમો ગ્રાહી સુવરઃશ્લેષ્મપિત્તજિત્ ।

કૃમિકુષ્ઠગુદધ્રંશગંઢમાલાત્રણાપહઃ ॥

મેહં દાહં વિષં તૃષ્ણાં વાન્તિ ચૈવ વિનાશયેત્ ।

વિષમં ચ જ્વરં કંઠરોગં રક્તવિકારકમ્ ॥

ગલગંઢં ચાતિસારં મૂતવાધાં વિનાશયેત્ ।
 ફલં સ્વાદુ હિમં ગ્રાહિ કષાયં લેલનં ગુરુ ॥
 શીતલં કફવાતવ્નં વિવંધાધ્માનકારકમ્ ।
 દોષાણાં દ્રાવકં ક્લૃપ્તં મલરોધકરં તથા ॥

॥ રા. નિ. ॥

વમને અશ્મન્તકં વિદ્યાત્.... ॥

॥ ચરકઃ ॥

ચરક—

૧ અર્શઃસુ—....પત્રાણિ અશ્મન્તકસ્ય ચ ।

જલેનોત્કાશ્ય ગૂલાર્તે સ્વમ્યક્તમવગાહેયત્ ॥ ચિ. ૨—૪૧

વૈદ્યક્રમાં અશ્મન્તકનો ઉપયોગ.

ચરક—

૧ અર્શમાં—આસોતરાનાં પાનના ક્વાથમાં મસાવાળા ફરદીએ
 બેસવું અથવા તે ક્વાથથી મસા ઉપર સેચન કરવું.

વર્ણન—આસોતરાનાં પાનની બીડી થાય છે એ તો ઘણાખરા બાણે છે.
 એનાં આડ ૧૦ થી ૨૦ ફુટ ઊંચાં હોય છે. પાન બગે બેળાં બેડાયલાં
 અને મથાળે છુટાં હોય છે. પુલ પીળાશ લેતાં સફેદ રંગનાં અને શીંગ લાંબી
 અને કઠિન થાય છે. મૂળ જમીનમાં ઊંડાં હોય છે. મૂળ ઉપરની છાલ બૂરા
 રંગની, પાતળી ફાતરીવાળી, અને અંતરછાલ રતાશ લેતા ધોળા રંગની અને
 ચીવટ રેસાવાળી હોય છે. વાસ મુગંધિત અને સ્વાદ તુરે હોય છે. ડાંડી
 અને શાખાઓ ભરમી વર્ણની હોય છે. તેની છાલ રેસાવાળી અને ઘણી
 મજબુત થાય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. પાનની લાંબાઈ કરતાં પહોળાઈ
 જરા વધારે હોય છે. ડીંટડીના મથાળે પાનની કોરમાં ૭ થી ૯ ઉભી નસો
 સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પાન ચોળવાથી ચીકણું અને તેમાંથી મૂળના પાનને
 મળતી વાસ નીકળે છે. એનો સ્વાદ દાંત અંબાઈ બચ તેવો ખટાશ લેતો હોય
 છે, પાછળથી તે મીઠાશ લેતો લાગે છે. શીંગ ૪ થી ૮ ઇંચ કે ૧ ફુટ લાંબી,
 અને ૦.૫ થી ૧ ઇંચ પહોળી; પાકે છે ત્યારે કાળા રંગની થઈ બચ છે. શીંગને
 ટેરવે અણી હોય છે. શીંગમાં ૮ થી ૧૨ કે ૨૦ બીજ હોય છે. શીંગનો સ્વાદ
 ખટાશ લેતો ગળ્યો હોય છે. બીજમાં ધોળા રંગનું ઉલું તિલક જેવું જણાય છે.

વક્તવ્ય—આસોતરાનું ઉપરોક્ત વર્ણન અને તેનું લેટીન નામ તો ખરા-
 ખર છે, એમાં જરાય સંશય નથી. પણ એના સંસ્કૃત નામ અશ્મન્તકમાં
 સંદિગ્ધતાનો પાર જ નથી. ચરકમાં કહેલું છે કે—

અથાપરે ત્રયો વૃક્ષાઃપૃથક્ ચે ફલમૂલિભિઃ ।

સ્તુત્યર્કશ્મંતકાઃ તેષામિદં કર્મ પૃથક્ પૃથક્ ॥

વમનેઽશ્મન્તકં વિદ્યાત્..... ॥ મૂ. અ. ૧

એટલે અશ્મન્તક વામક છે એ તો નક્કી જ છે. પણ રા. રા. વૈદ્યરાજ અમૃત-લાલભાઈ પ્રાણશંકર પટ્ટણી કહે છે કે—“ બીડીનાં પાન તરીકે જેનો મોટો વેપાર થાય છે એ દ્રવ્યમાં દુધ નથી; એની છાલ વપરાય છે. એનાથી ઉલટી થતી નથી, પણ હૃદયને બળ આવે છે એવું મનાય છે. મેં પોતે એ છાલ વાપરી છે. એથી ઉલટી થતી નથી. ” આ પછી આગળ ચાલતાં તેઓશ્રી નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ‘ વમનદ્રવ્ય અશ્મન્તક એ પાણકંદો હોય એ વધારે બધ-જેસતું છે. ’ એટલે એમના મત પ્રમાણે અશ્મન્તક એટલે પાણકંદો—*Urginea indica*.

પ્રથમ આપણે અશ્મન્તકના અર્થ માટે બધા ટીકાકારોને તપાસીશું; અને પ્રછી નિર્ણય ઉપર આવીશું:—

સુશ્રુતટીકાકાર કહેહાણુ અશ્મન્તકના અર્થ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

અશ્મન્તક: — (૧) અન્યે કોવિદારમદશયુગ્મવત્રલતાવિશેષં અશ્મન્તકં અન્વતેતે ॥

મૂ. ૨૧

(૨) અમ્લોટકમદશવૃક્ષ: ॥ મૂ. ૨૨

(૩) યમલવત્રક: ‘ આમન્ત ’ હિતિ લોકે । શા. ૪૧

(૪) અમ્લોટકાનુમાર્ગી । કા. ૫

(૫) અમ્લોટક: કોવિદારમદશવત્રક: ॥ વિ. ૭

ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત તેના અર્થ આ પ્રમાણે આપે છે:—

અશ્મન્તક:—(૧) અમ્લોટક: । મૂ. ૪-૩૩

(૨) માલુયામદશવત્રો વૃક્ષ: ॥ મૂ. ૧-૧૧૨

વાગ્બટટીકાકાર અરુણદત્ત:—

અશ્મન્તક:—(૧) માલૂકર્ણમ્ । વિ. ૧૧-૧૮

(૨) યમલવત્રક: । શા. ૨-૧૪

વૃંદકૃત ‘ સિદ્ધયોગ ’ના ટીકાકાર શ્રીકંઠ:—

(૧) કોવિદારમદશો અમ્લવત્રો અમ્લોહિત: ‘ માલુ આવા ’
હિતિ લોકે । અ. ૬૫—૧

(૨) ‘ મલુઆ ’ અ. ૩૬—૨૭

એટલે હવે અમ્લોટક અને કોવિદાર એ બન્નેનો પત્તો મેળવવાનો રહેશે. વૈદ્યક્રમ્યેની ટીકામાંથી અમ્લોટકનો અર્થ મળી શકતો નથી, અમરકોષમાં પણ

તે શબ્દ નથી. “ વૈદ્યકશબ્દસિંધુ ” દ્વારા અમ્લોટકઃ અશ્મન્તકવૃક્ષે સ્વનામ્નૈવ પ્રસિદ્ધે આટલું કહીને પતાવ્યું છે. એટલે એનો પત્તો તો લાગે એમજ નથી. કોવિદાર નો પર્ચાય કાંચનાર આપવામાં આવે છે. ધન્વન્તરીય અને રાજનિધંદુ-બન્નેમાં કોવિદાર અને કાંચનારને પર્ચાયો ગણેલા છે. કુતોભટ્ટના નિર્ધંટમાં પણ કોવિદાર કાંચનારને પર્ચાયજ માનેલા છે. કેટલાકે ધોળા પુલવાળા આડને કોવિદાર અને ગુલાબી ફુલના આડને કાંચનાર માનેલા છે કોવિદાર અને કાંચનાર એ બન્ને પણ યુગ્મવત્રકઃ ગણાયલા છે; એટલે આપણને Bauhinia બીજાનાં આડ માટે ત્રણ નામો મળે છે-આશુંદરો, કોવિદાર અને કાંચનાર. એ કોવિદાર એ ધોળા ફુલનો ચંપો હોય, અને કાંચનાર એ ગુલાબી પુલનો ચંપો હોય તો કોવિદાર એટલે Bauhinia variegata અને કાંચનાર એટલે Bauhinia purpurea; અને કોવિદારસદશવત્રક તો આપણા આસોતરાને બરાબર લાગુ પડે છે જ એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય એમ છે.

ત્યારે વમને અશ્મન્તકં વિદ્યાત્ એનું શું ? આ ભૂલ (પછી તે છાપવાની હો કે બીજા કોઈ કારણથી થયેલી હો) હોય એમ લાગે છે. નિર્ધંદુકારોના મત પ્રમાણે અને ઉલ્લેખના મત પ્રમાણે તો અશ્મન્તક એ આસોતરો જ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ ધુન્ધવાડો એક રીતે દૂર થઈ શકે એમ છે. અશ્મન્તકને વમનોપગ તરિકે ગણવામાં બાધ નથી આવતો, કારણ કે ચરક અને સુશ્રુત બન્નેએ કોવિદાર કાંચનારને વમનોપગ તરિકે ગણાવ્યા છે. એથી ઉલટું નિર્ધંદુ-કારોએ તો કાંચનાર કે અશ્મન્તક-બેમાંથી એકને પણ ઉલટી કરાવનાર માન્યું નથી, ઉલટું ઇન્દિર કહ્યું છે. વમનોપગ તરિકે તો ઘણી સારી વસ્તુઓ લઈ શકાય એમ છે અને ગણાયેલી પણ છે. એટલે હું તો ધારૂં છું કે વમને અશ્મન્તકં વિદ્યાત્-એ ઠેકાણે વમનોપગ ગણવાથી બધો જ ગોટાળો દૂર થઈ જાય છે. વમન ઉપર બહુ ભાર આપવા જઈશું તો કોવિદારને પણ સંદિગ્ધના લીસ્ટમાં જ મૂકવી પડશે.

પણ અશ્મન્તક એ ઘણા લાંબા વખતથી સંદિગ્ધ હોય એમ જણાય છે; એમ ન હોત તો ઉલ્લેખ “ અન્યે કોવિદારસદશયુગ્મવત્રતાં અશ્મન્તકં આચક્ષતે ” એમ ન જ કહેત.

પાણકંદો દેશીવૈદ્યામાં વપરાય એમ તો દરેક વિજ્ઞાનપ્રેમી મૂંઝે જ પણ તેથી અશ્મન્તક જેવા સરસ સુંદર વૃક્ષને ‘ વમન ’ શબ્દથી ચમકીને વૈદ્યકમાંથી ઉકાડી મૂકવું એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. પાણકંદોને યમલવત્રકઃ કહેશે ? જ્યારે આસોતરાનું આખું જ વર્ણન ટીકાકારો અને નિર્ધંદુકારોના જેવું જ જણાય છે, ત્યારે શું ફક્ત ‘ વમને અશ્મન્તકં વિદ્યાત્ ’ એ એક જ વાક્યથી બધું ફેરવવા

તેયાર થઇ જવું જોઈએ કે એ એક જ વાક્યને ? વિદ્વાનો વિચાર કરે એમ હું ઈચ્છું છું.

નિધંતુઓએ અશ્મન્તકને મૂત્રલ માન્યું છે, જુઓ:—

અશ્મન્તક: સ્યાન્મધુરઃ કષાયઃ, સુશીતલઃ પિત્તહરઃ પ્રમેહજિત્ । ચરકે તેને મૂત્રસંશ્લેષ હશે માનિમાં ગણાવેલું છે. અને એ જ ચરક વળી પાછા પ્રમેહચિકિત્સાના એક યોગમાં—ત્રિકંટકાશ્મન્તકસોમવત્કૈઃ ઇત્યાદિ—અશ્મન્તકને વાપરે છે. કદાચ મૂત્રશ્લેષ કરીને પ્રમેહ અટકાવવાનો તેનો શુદ્ધ હશે. ત્યારે નિધંતુઓએ તેને મૂત્રલ કેમ માન્યું હશે ? અરુલ અને કષાય—ખન્ને સ્કંધમાં અશ્મન્તકને ચરકે ગણાવેલું છે.

મુશ્રુતમાં અશ્મન્તકના રેસાથી ઘણું સીવવાનો ઉલ્લેખ છે:—

તતો વ્રણ....સીવ્યેત્ સૂક્ષ્મેણ સૂત્રેણ વત્કેનાશ્મન્તકસ્ય વા ॥ સૂ. ૨૫-૨૦. આસોતરાના રેસા પશુ ચીવટ છે એ સત્ય છે. કર્ણપાલીના ઉન્મન્ય નામના રોગમાં....તથાશ્મન્તકજંવાપ્રપત્રકાથેન સેવનમ્ । હિતમુન્મન્યનાશનમ્ ।—કહેલું છે. અશ્મરીના અધ્યાયમાં પાષાણભેદાદિધૃતમાં તે વપરાયલું છે. પેસા વગરના અને સગાંવડાલાં વગરના પ્રમેહના રોગીને પગે ચાલીને મુસાફરી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે અને તે સાથે રામાકનીવારવૃત્તિઃ આમલકકપિત્થતિંદુકાશ્મન્તકફલાદ્યો મૃગૈઃ સહ વસેત્ એમ કહેલું છે. પિત્તાભિષ્યન્દમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે રસક્રિયામાં અશ્મન્તક વપરાયલો છે. આંખના રોગમાં અશ્મન્તક વપરાયલો છે પણ ત્યાં આગળ ઉલ્લેખે તેનો અર્થ મણિવિશેષઃ એવો કરેલો છે.

નવ્યમત—“ ડોક્ટર વોટ લખે છે કે આ વૃક્ષમાં આમાતિસાર-નાશક અને કૃમિફ્ન શુણે રહેલા છે; અને યકૃતના સોજાને માટે તે વપરાય છે. એઈન્દલી કહે છે કે સુકાયલાં કુમળાં અને કુણાં પુલો મરડાના વ્યાધિ માટે આપવામાં આવે છે. ડૉ. ડીમ્યુના મત પ્રમાણે મૂળીયાંની છાલનો કવાથ યકૃતના વરમને માટે ઉપયોગી છે. થુલીયો વા (એપ્લી) ના વ્યાધિમાં તેને લગાડવામાં આવે છે. આની શીંગ મૂત્રલ છે. એની છાલનો ફાંટ કેગળા કરવાના કામમાં આવે છે; આનાં બીયાં સૂકાં વાટીને ઝેરી જીવડાઓના દંશ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

(સરજન ઈમર્સન. કલકત્તા).

મૂળની છાલનો કવાથ યકૃતના વરમમાં ઉપયોગી છે, તેમ જ કૃમિફ્ન છે.

(સરજન. એચ. ડબલ્યુ. હીલ.)

‘ વનસ્પતિ ગુણાદર્શ ’.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 486; વ. શા. પા. ૨૬૨; રૂ. નિ. પા. ૮૬; N. p. 99; Watt I p. 422; વ. ગુણાદર્શ પાનું ૩૫૮.

१३७ कोविदार.

N. O. Leguminosæ.

नामो—कोविदारः, यमलपत्रकः, कुहालः, काञ्चनारः (संस्कृत); Bauhinia variegata—आलीनीया वरीयेगेटा (बेटीन).

परिचय—

कोविदारः श्वेतपुष्पो सुशिवो युग्मपत्रकः ।
दृढकाष्ठो रक्तसारः पादपः पर्वते भवेत् ॥

॥ शिबदत्तः ॥

काञ्चनारो महान् किञ्चित् युग्मपत्रोऽथ शिबकः ।
कषायो रक्तपुष्पश्च काननादौ प्रजायते ॥

॥ कश्चित् ॥

गुणाः—

कोविदारः कषायस्तु संग्राही व्रणरोपणः ।
गण्डमालागुदभ्रंशशमनः कुष्ठकेशहा ॥

॥ ध. नि. ॥

कोविदारः कषायः स्यात् संग्राही व्रणरोपणः ।
दीपनः कफवातघ्नो मूत्रकृच्छ्रनिवर्हणः ॥

॥ रा. नि. ॥

काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ।
कुम्भिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः ॥
कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम् ।
रूतं संग्राहि पित्तास्त्रप्रदरक्षयकासनुत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

पीतस्तु काञ्चनो ग्राही दीपनो व्रणरोपणः ।
तुवरो मूत्रकृच्छ्रस्य कफवायोश्च नाशनः ॥

॥ नि. र. ॥

रक्तस्तु काञ्चनः शीतः सरो ह्यग्निप्रदीपनः ।
तुवरो ग्राही संग्रोक्तः कफपित्तव्रणकुम्भीन् ॥
गण्डमालारक्तपित्तकुष्ठवातांश्च नाशयेत् ॥

॥ नि. र. ॥

શ્વેતસ્તુ કાશ્ચનો ગ્રાહી તુવરો મધુરઃ સ્મૃતઃ ।
 રુક્ષો રુચ્યઃ શ્વાસકાસપિત્તરક્તવિકારહા ॥
 ક્ષતપ્રદરનુત્ પ્રોક્તો ગુણાશ્ચાન્યે તુ રક્તવત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ચરક—

૧ રક્તપિત્તે—(૧) કોવિદારસ્ય પુષ્પાણિ.... । અન્નપાનવિઘ્નૌ શાકં
 યચ્ચાન્યદ્રક્તપિત્તનુત્ ॥ ચિ. ૪-૩૭
 (૨)....કોવિદારસ્ય.... । પુષ્પચૂર્ણાનિ મધુના લિહ્યાન્ના રક્તપિત્તિકઃ॥

ચિ. ૪-૬૮

સુશ્રુત—

૨ સર્પદષ્ટ્રે—કોવિદારશિરીષાર્કકટભીર્વાપિ મક્ષયેત્ ॥ ક. ૬-૧૭

વાગ્બટ—

૩ અર્શઃસુ—કોવિદારસ્ય મૂલાનાં મથિતેન રજઃ પિબેત્ ॥ ચિ. અ. ૮
 ૪ મેઘાવર્દ્ધનાર્થમ્—સર્પિશ્રતુઃકુવલયં સહિરણ્યપત્રં । મેઘ્યં ગવામપિ
 મવેત્ કિમુ માનુષાનામ્ ॥ ડ. અ. ૩૯

ચક્રદત્ત—

૫ ગળ્ડમાલાયામ્—જ્યેષ્ઠામ્બુના પેયાઃ કાશ્ચનારત્વચઃ શુભાઃ ।
 વિશ્વમેષજસંયુક્તા ગળ્ડમાલાહરાઃ પરાઃ ॥ ગલગળ્ડચિ. ૦ ॥

ભાવપ્રકાશ—

૬ મસૂરિકાયામ્—કાશ્ચનારત્વચઃ કાયઃ તાપ્યચૂર્ણાવચૂર્ણિતઃ ॥

વૈદ્યક્રમાં કોવિદારનો ઉપયોગ.

ચરક—

૧ રક્તપિત્તમાં (૧) કોવિદારનાં પુલનું ચૂર્ણ મધ સાથે
 ચાટવું. અથવા (૨) એના કુલનું શાક ખાવું. ચિ. ૪-૩૭-૬૮.

સુશ્રુત—

૨ સાપ કરડયો હોય તો—કોવિદારનું મૂળ પીવું. ક. ૫-૧૭.

વાગ્બટ—

૩ હરસમાં—કોવિદારના મૂળની છાલ છાશ સાથે પીવી. ચિ. અ. ૮.
 ૪ બુદ્ધિ વધારવા માટે—ચતુઃકુવલય અર્થાત્ કમળનો ઢાંડો,
 મૂલ, પત્ર અને કેસર એ ચાર અને કોવિદારનાં પાન-
 આટલાથી ઘી પકાવવું. તે ખાવાથી બુદ્ધિ વધે છે.

ચક્રદત્ત—

૫ ગંડમાલામાં—કોવિદારની છાલનું ચૂર્ણ સુંક મેળવીને ચોખાના
 ઘોવણ સાથે પીધું હોય તો ગંડમાળાને હરનાર છે.

—ગલગંડચિકિત્સામાં—

ભાવપ્રકાશ—૬ શીતળામાં—કાંચનારની છાલનો કવાય માક્ષિકલસ્મ સાથે લેવો.

કોવિદારના લેદ—લાવનિશ્ર એકલા જ કોવિદાર અને કાંચનારને ભિન્ન ભિન્ન ગણે છે. બીજા નિઘંટુકારોએ કોવિદાર કાંચનારને ભેદ કર્યો નથી. કોવિદાર અને કાંચનાર આસોતરા (*Bauhinia racemosa*)ને મળતી વનસ્પતિ છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. કોવિદાર અને કાંચનાર પણ એક જ છે એમ ટીકાકારોનાં વચનો ઉપરથી જણાય છે. હલ્હણ નીચે પ્રમાણે કોવિદારના અર્થો આપે છે:—(૧) કાંચનાર: । ક. અ. ૫ ॥ (૨) કાંચનારક: । કોવિદારમાં કાંચનારકં મહિકાં વિચકિલં વિદુર્બુધા: । इति हलायुधः सू. ४२. ઠેક અત્યારના નિઘંટુરતનાકરે શ્વેત, રક્ત અને પીત એવા ત્રણ લેદો કોવિદારના દર્શોવેલા છે. અમરકોપના ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિતના સમયથી કોવિદાર “ કાંચનાર ” તરિકે જ ઓળખાતું આવ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી કોવિદારના લેદો નથી મળી આવતા. પૃથ્વીકેર રતનાકરે ત્રણ લેદો બરાબર આપેલા છે. પાશ્ચાત્ય વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ તો આને મળતાં ઘણાં ઝાડ ગણાવ્યાં છે. *Bauhinia* ની જાતનાં ૧૯ ઝાડ ઝેંડીએ તેના “ ઇન્ડિયન ટ્રીઝ ”માં ગણાવ્યાં છે. આ ૧૯માંથી *B. Vahlia* નામની લતાનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોય છે. પતરાળાં બનાવવા માટે તે પાન વેચાય છે અને સરકાર તરફથી તેનો ઇન્કરો અપાય છે. (નૅર્ન પા. ૯૯). આ ૧૯માંથી કેટલીક લતાઓ જેવી છે, કેટલાંક નાનાં ઝાડવાં છે અને કેટલાંક મોટાં છે. કેટલાંકનાં ઘોળાં, ગુલાબી, પીળાં, આસમાની એવાં વિવિધ જાતનાં ફુલો થાય છે. આ બધામાંથી બરાબર સરખામણી કરી નીચે પ્રમાણે ત્રણ જાતોનાં નામ આપવાની ધૃષ્ટતા કરે છું. આશા છે કે વિદ્વાનો ભૂલ હોય તો સુધારશે:—

(૧) શ્વેતપુષ્પકોવિદાર:—સફેદ ફુલનો ચંપો (ગુજરાતી); કંચનાર (હિંદી); *Bauhinia acuminata* [*B. Candida* (Rox.)] (લેટીન)

(૨) રક્તપુષ્પકોવિદાર:—રાત ફુલનો ચંપો (ગુજરાતી); કંચન (મરાઠી); કંચનાર (હિંદી); *Bauhinia purpurea* (લેટીન).

(૩) પીતપુષ્પકોવિદાર:—ચંપો (પોરબંદર); પીળા ફુલનો આસુદરો (ગુજરાતી); કંચન (મરાઠી); કંચનાર (હિંદી); *Bauhinia tomentosa* (લેટીન).

વર્ણન—શ્વેતકોવિદાર—આસોતરા જેવાં જ પાન. પાન ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં, પહોળાઈ કરતાં લંબાઈ વધારે. ફુલ મોટાં, સફેદ રંગનાં, પાનના ખુણામાંથી ચમરીમાં નીકળેલાં, સપ્ટેમ્બરથી મે સુધીમાં જણાય છે. આ ઝાડ બહુ ઉંચું નથી હોતું. ચિતાગોંગના કુંગરાઈ સ્થાનકોમાં, બ્રહ્મદેશમાં અને આંધ્રામાનમાં થાય છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં આ દેખાતું નથી. બાગમાં ઉછેરવામાં આવે છે.

ઝેન્ડીસ-પા. ૨૫૬

રક્તકોવિદાર—આ ઝાડ મોટું હોય છે (middle-sized tree); થડનું મધ્યનું લાકડું ભુરાશ પડતું, કઠિન અને બહુ વખત ટકે એવું હોય છે. ફુલ સપ્ટેમ્બર-નવેમ્બરમાં જણાય છે. રંગ ઘાટો શુભાળી હોય છે. કવચિત જ સફેદ રંગનાં દેખાય છે. ચમરી દુઝી હોય છે. પુષ્પની ડીંટડી આગળ નહાનું ઉપપત્ર આવેલું હોય છે. પુકેસરો ૩ કે ૪ હોય છે. પાન ૬ થી ૧૨ ઇંચ લાંબાં હોય છે. પ્રક્ષદેશ અને સીલોનમાં થતાં નથી. આસામ, ખાસી હીલ્સ, ચિતાગોંઝ, અને સિંધ કાઠિયાવાડ તરફ પણ હોય છે. એન્ડીસ પા. ૨૫૮

પીતકોવિદાર—૧૦ થી ૧૫ એક ફીટ ઉંચાં ઝાડ. કેમળ શાખાઓ ઉપર તપખીરીયા વાળની ફેવાંટી. પાન ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં. પાનની ઉપરની સપાટી લીસી ને નીચેની સફેદ વાળની ફેવાંટીવાળી હોય છે. આસોતરાનાં પાન કરતાં પાન પાતળાં હોય છે. શીંગ મખમલ જેવી સુંવાળી, ૪ થી ૫ ઇંચ લાંબી અને બીજ ૮ થી ૧૨ હોય છે. ફુલ ઑગસ્ટ-એપ્રિલમાં થાય છે. બરડા ડુંગરમાં થાય છે. ફુલ ગંધક જેવાં પીળાં (sulphur-yellow), દેખાવમાં સુંદર હોય છે.

વક્તવ્ય—ચરકે કોવિદારને વમનોપગ તરિકે ગણાવ્યું છે (સૂ. ૪-૪૭ અને વિ. ૮-૧૫૭). મુશ્કુતે કષાયવર્ગમાં કોવિદારને ગણાવેલું છે. ‘વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર’માં ચંપાની હકીકત વાંચતાં ચંપાનું મૂળ વામક નથી એમ જણાય છે; માટે વમનોપગ તરિકે ગણવું એ જ સાફ છે. ચરકે કલ્પસ્થાનમાં ઘણી જગોએ વામક દ્રવ્યો સાથે કોવિદારનો કવાથ યોજેલો છે. વિષમાં અમૃતધૃતમાં પણ કોવિદાર નાખેલું જણાય છે. ગંડમાલા, કુષ્ઠ, વાત વિગેરે ઉપર કોવિદારની ખ્યાતિ ઠીક છે. કાંચનારશુગળ અઘાપિ વૈદ્યો વાપરે છે.

અમરકોષના ટીકાકારો કોવિદારનું નિરૂક્ત નીચે પ્રમાણે આપે છે:—કોઃ ભૂમેઃ વિદારણાત્ કોવિદારઃ ॥ ‘હરિવંશ’માં કોવિદારનું નામ શાથી પડ્યું તે જાણવા જેવું છે:—

કોડપ્યયં દારુરિત્યાહુઃ અજાનન્તો યતો જનાઃ ।

કોવિદારસ્તિવતિ સ્યાતઃ તતઃ સ તરુપુંગવઃ ॥

કોવિદારનાં પુલ અતિશય સુંદર લાગે છે. મહાન્ ભરતના વાવટા ઉપર કોવિદારનું ચિત્ર હતું. (જુઓ. Modern Review માં પ્રો. તાલ્ચેરકરનો લેખ—The flags in ancient India. Aug. 1924) એમ કહેવાય છે.

Actions & Uses—The bark and buds are alterative and astringent. The decoction of the bark is given in leprosy, scrofula, skin diseases and ulcers. In scrofulous enlargements of the cervical

glands the bark with suntha and rice water, is given as an emulsion or in combination with Boswellia serrata, myrobalans, and a number of aromatics. A gargle of the bark with pomegranate flowers and akakia is used in sorethroat and salivation. A decoction of the buds is given in menorrhagia, hæmorrhoids and bleeding from the mucous surfaces. (R. N. Khory).

ભાવાર્થ—છાલ અને કળીઓ ખલ્લ અને ગ્રાહી છે. છાલનો કવાથ વાતરક્ત, ગલગંડ, ત્વકરોગ અને પ્રભુમાં અપાય છે. કંઠમાળ જેવા રોગોમાં (scrofulous enlargements of cervical glands) છાલ, સુંઠ અને ચોખાના ઘોવણુમાં અપાય છે. દાડમનાં ફુલ અને છાલની કવાથના કોગળા ગળામાં ફેલાથયા હોય તેમાં કરવામાં આવે છે. કળીઓનો કવાથ લોહીવામાં, રક્તાશ્માં, અને આડા વાટે લોહી પડતું હોય તેમાં ઉપયોગી મનાય છે. (ખોરી).

ઉદ્ભવ—Brndis p. 256-258; રૂ. નિ. પા. ૮૭; N. p. 99; Indi. Medi. Plants p. 490.

૧૩૮ સમડી.

N. O. Leguminosæ.

નાયો—શમી, શિવિફલા, કેશહંતુફલા (સંસ્કૃત); સમડી (શુજરાતી); ખીજડી (કાઠિયાવાડ); શમી (મરાઠી); કંડો, સમરી (કચ્છી); Spunge tree—સ્પંજ ટ્રી (અંગ્રેજી); Prosopis spicigera—પ્રોસોપીસ સ્પાઇસીજેરા (લેટીન).

ગુણા—ગુરુષ્ણમધુરં રુક્ષં કેશધનં ચ શમીફલમ્ ॥

ચરક

શમીફલં ગુરુ સ્વાદુ રુક્ષોષ્ણં કેશનાશનમ્ ॥

સુશ્રુત

શમીફલં લઘુ સ્વાદુ કુષ્ઠાર્શઃ કફહૃત્સરમ્ ।

સુરુચ્યં પિત્તલં રુક્ષં મેઘ્યં કેશવિનાશનમ્ ॥

ક્ષેમકૃત્દલમ્.

શમી તિક્તકા કટુઃ શીતા કષાયા રોચની લઘુઃ ।

કફકાસપ્રમથાસકુષ્ઠાર્શકૃમિજિત્સ્મૃતા ॥

તત્ફલં પિત્તલં રૂક્ષં મેઘ્યં કેશવિનાશનમ્ ॥

મા. પ્ર.

શમી રૂક્ષા કષાયા ચ રક્તપિત્તસારજિત્ ।

તત્ફલં તુ ગુરુ સ્વાદુ રૂક્ષોષ્ણં નલ્લકેશનુત્ ॥

દ્વિતીયા તુ શમી શાંતા શુભા મદ્રા પરાજિતા ।

જયા ચ વિજયા ચૈવ પૂર્વોક્તગુણસંયુતા ॥

રા. નિ.

વાર્ણન—સમડીનાં ઝાડ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, સિંધ, પંજાબમાં વધારે થાય છે. એનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં ગયેલાં હોય છે. ૬૦ થી ૮૦ ફીટ સુધી મૂળ ઉંડાં ગયાના દાખલા નોંધાયેલા છે. આના લાકડાની ગરમી ખૂબ લાગે છે માટે આ કિંમતી ઝાડ આજકાલ ખાંધલરામાં ખતમ થતું જાય છે. હિંદુઓ દશેરાને દિવસે આ ઝાડની પૂજા કરે છે. પાંડવોએ આજ ઝાડ ઉપર પોતાનાં શસ્ત્રો રાખ્યાં હતાં. શ્રી. વલ્લભાચાર્યજીની બેઠકે પણ આ ઝાડ આગળજ હોય છે. ઉનાળામાં આ ઝાડની છાયા બહુ જ ઠંડી હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં આને છોંકર કહે છે. ભરવાડ લોકો આ ઝાડમાં દેવનો વાસ માને છે અને તેને કાપતા નથી. યજ્ઞમાં સમિધ તરિકે શમી પ્રખ્યાત છે. સમડીના ઝાડ ઉપર ગડગુમડ (galls) થાય છે તે દવાના કામમાં આવે છે. આ ઝાડ વિષે વધારે રસિક વર્ણન વાંચવું હોય તો વાંચો ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’, ‘કચ્છની જડીબુટ્ટી’ વિગેરે. કાવ્યશાસ્ત્રમાં સમડીનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. રઘુવંશમાં કહેલું છે કે—

નિધાનગર્ભામિવ સાગરામ્બરાં શમીમિવામ્યન્તરલીનપાવકામ્ ।

નદીમિવાન્તઃસલિલાં સરસ્વતીં તૃપઃ સસત્ત્વાં મહિષીમમન્યત ॥

વક્તવ્ય—ઘણા પ્રાચીન કાળથી સમડી પરિચિત છે. શમવતિ રોગાન્ હિ શમી—આવે અર્થ અમરકોપના ટીકાકારે કરેલો છે. ચરકે આસવયોનિના લીસ્ટમાં શમીસાર ગણાવ્યો છે. કષાયરંધ્રમાં (વિ. ૮-૧૬૫) સમડી ગણાવેલી છે. બીજાં દ્રવ્યો સાથે અર્શમાં ધૂપ માટે ‘શમીપત્ર’ યોજાયેલાં છે. તે બાંગલ વૃક્ષ છે (ક. ૧-૭). સાંચાહિકા બસ્તિમાં શમી યોજાયેલી છે (વિ. ૧૦-૨૮).

સુશ્રુતે રોમશાતનમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે શમી વાપરી છે (વિ. ૧-૧૦૬). વિષના અધ્યાયમાં શમીનો નામોલ્લેખ છે (ક ૬-૩). સ્કંદશ્લોકપ્રતિષેધમાં બચ્ચાને સમડી વિગેરે ગળામાં ધારણ કરવાનું કહેલું છે. અતિસારમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે શમીત્વક યોજેલી છે. વાગ્બટે નેત્રરોગમાં શમીપત્રનો ધૂપ દર્શાવેલો છે (ઉ. ૧૬. ૩૫-૩૬-૪૨).

શમીનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ કયાંયે જોવામાં નથી આવ્યો. સમડીની જે જાત થાય છે—(૧) મોટી અને (૨) નાની. લેટીનમાં તે બન્નેનાં નામ અનુક્રમે *Prosopis spicigera* અને *p. stephaniana* છે.

નબ્યમત—મધ્યપ્રાંતો તરફ છાલ સંધિવામાં વપરાય છે. (જોટ)
પંજાબ તરફ શીંગ ગ્રાહી મનાય છે. (સ્ટ્યુઅર્ટ).

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૨૪૯; રૂ. નિ. પા. ૪૨૨; N. p. 101; Watt VI part I p. 340; Indi. Medi. Plants p. 493.

૧૩૯ વેલ્લ-તરો.

N. O. Leguminosæ.

નામો—વીરતરુ; વેલ્લતરુ (સંસ્કૃત); મોરધુંડીયું (પોરખંદર); વેલ્લ-તરો (પંચમહાલ); સિગમકાટી (મરાઠી); વરતુલી, ખેરી (હિંદી); વેલ્લતુર (તામીલ); *Dichrostachys cineria*—ડાઇરોસ્ટેકીસ સાઇનેરીયા (લેટીન).

પરિચય— વેલ્લતરુ: જગતિ વીરતરુ: પ્રસિદ્ધ: શ્વેતાસિતારુણાવિલોહિતનલિપુષ્પ: ।
સ્યાજ્ઞાતિતુલ્યવુસુ: શમીનૂક્ષમપત્ર: સ્યાત્કંટકી વિજલદેશજ એષ વૃક્ષ:॥
(સુશ્રુનટીકાયામ્ હલ્લહણ:; ભાવપ્રકાશેડપિ ચ દ્રશ્યતે)

ગુણા:— વેલ્લતરો રસે પાકે તિક્ત:તૃણાકાપહ: ।
મૂત્રાઘાતાશ્મજિત્ ગ્રાહી યોનિમૂત્રાનિલાર્તિજિત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

વેલ્લતર: કટૂપ્ણશ્ચ કૃચ્છૂલ્લ: સંધિશૂલનુત્ ।
વલ્લિદીપ્તિકર: પથ્યો વાતામયવિનાશન: ॥

॥ રા. નિ. ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રાશ્મરીસંધિશૂલઘ્નો યોનિરોગહા ।
મૂત્રાઘાતસ્ય શમનો ઋષિભિ: પરિકીર્તિત: ॥

॥ નિ. ર. ॥

વર્ણન—વેલ્લ-તરનાં ઝાડ ૬ થી ૧૦ ફે વખતે ૧૫ ફીટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે. દેખાવમાં તો તે હરમાખાવળ કે ખેર જેવો જ જણાય છે, પણ તેનાં પુલ ઉપરથી તે ખેર વિગેરેથી નોખો સ્પષ્ટ ઓળખી શકાય છે. મૂળ ઘણાં

ઉંડાં ગયેલાં હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ ઉપરની છાલ ભુરા રંગની, ખડ-ખચડી ને તે ઉપર સૂક્ષ્મ છાંટણાં હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ ઘણી જ મજબુત હોય છે. ‘વીરશ્વ અસૌ તરઃ દદકાશ્ત્વાત્’. લાકડું કુહાડી વડે કાપતાં પણ દમ નીકળી જાય છે એટલું સખત હોય છે. પુલની કલગી આવે છે. આ કલગીમાં પ્રથમ જાંબુડાં, પછી ગુલાબી અને છેવટે ઘોળાં—આમ ત્રણ રંગી પુલો આવેલાં હોય છે. વખતે આ રંગોમાં અદલાબદલી થયેલી પણ જણાય છે. કલગીના છેડા પાસે થોડાંક પીળાં ફુલ પણ નજરે પડે છે. આના લાકડા-માંથી થાંભલા બહુ સારા થાય છે. દૂવા (પંચમહાલ)ના જંગલમાં વેલ્લંતરા બહુ જ થાય છે. મરૂભૂમિમાં આ વિશેષ થાય છે એ વાત ખરી છે.

ગુણ અને ઉપયોગ—વેલ્લંતરો રસ અને વિપાકમાં તિક્ત છે, તૃષ્ણા અને કફને હરનાર છે, મૂત્રાધાત, અશ્મરિ વિગેરેને મટાડે છે; આહી છે; યોનિ, ચેસાખ અને વાયુનાં કરદો મટાડે છે. (ભાવપ્રકાશ). સાંધા દુઃખતા હોય તે મટાડે છે, મૂત્રકૃચ્છને છતનાર છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, વાયુના રોગોને છતનાર છે. (રાજનિર્ઘંટુ).

આહી અને વલ્લિકૃત હોવાથી ઝાડામાં વપરાય છે. મૂલગર્ભમાં બલાતેલની પેઠે વીરતરૂં તેલ સિદ્ધ કરીને અજમાવવાનું સુશ્રુતે કહેલું છે. આંખ દુઃખવા આવી હોય તો તેનાં પાનની લુગદી આંખે બાંધવાથી તે મટે છે. સંધિવાના સોજા ઉપર આનું ભૂળ ઘસીને ચોપડવાથી આરામ મળે છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં ‘વીરતરૂં’નો ઉલ્લેખ નથી. સુશ્રુતમાં આમપાચનના ૨૦ શ્લોકો કહેલા છે તેમાં બીજા સાથે તે ચોખાયલું છે. વાતાભિખ્યંદમાં—‘સિદ્ધં વા હિતમત્રાદુઃ....સક્ષીરં મેષશૃંગ્યા વા સર્પિઃ વીરતરેણ વા । ર. ૧-૨૦—આવેા પ્રયોગ છે. મૂલગર્ભમાં બલાતેલની માફક વીરતરૂં તેલ ગણાવેલું છે. વાત-સંશમન તરિકે વેલ્લંતરૂંનો ઉલ્લેખ છે (સ્. ૩૯).

આ ઝાડને પંચમહાલ અને તામીલનાયડુમાં વેલ્લંતરૂં, વેલ્લતુરૂં કહે છે, અને વર્ણન જોતાં આજ પ્રાચીન વીરતરૂં છે એમાં સંદેહ જેવું કંઈ જ નથી. વધુ માટે જુઓ મારો લેખ. “આયુર્વેદ વિજ્ઞાન.” પુ-૬ અંક ૫ મો.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૨૯૭; રૂ. નિ. પા. ૫૨૧; N. p. 102; Watt III p. 109; Brandis p. 261; Indi. Medi. Plants p. 494.

૧૪૦ રીસામણી.

N. O. Leguminosæ.

નામો—લજ્જાલુ; નમસ્કરી, અંજલિકારિકા (સંસ્કૃત); રીસામણી, લબમણી, (ગુજરાતી); લાજરી (મરાઠી); લબવતી, છુધમુધ (હિંદી); Mimosa pudica—માધમોસા પુટ્રીકા (લેટીન).

પરિચય— રક્તપાદી શમીપત્રા સ્ટુક્કા સ્વદિરપત્રિકા ।
સ્પર્શાત્સંકોચતાં યાતિ પુનશ્ચ પ્રસૃતા ભવેત્ ॥

॥ કૈયદેવઃ ॥

ગુણા:— લજ્જાલુ: શીતલા તિક્ત્વા કષાયા કફપિત્તજિત્ ।
રક્તપિત્તમતીસારં યોનિરોગાન્ વિનાશયેત્ ।

॥ મા. પ્ર. ॥

રક્તપાદી કટુ:શીતા પિત્તાતિસારનાશિની ।
શોફદાહશ્રમશ્વાસવ્રણકુષ્ઠકફાત્રિનુત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

રાજમર્તઠં— ૧ વિષોપશમ્યાર્થમ્—લજ્જાવતીમૂલાવિલિસપાણિ: નદ્વાડ્યથવા તત્ર
તદીયમૂલમ્ । ગૃહ્ણાતિ સર્પાન્ ભ્રમતોઽતિથોરાન્ પુમાન્ સુપર્ણ-
પ્રતિમપ્રભાવઃ ॥

૨ શસ્ત્રક્ષતે—આર્દ્રેણ લજ્જાલુક્તિનીમવેન મૂલેન તૈલં પરિપાચિતમ્
યત્ । તત્સ્વેદિતઃ પાકવિવર્જિતો દ્રાક્ સંરોહમાગચ્છતિ શસ્ત્રઘાતઃ ॥

શોઠલ— ૩ મળ્ડલિવિષે—તન્દુલજલેન પિષ્ટં....નાશયતિ । પાનેન મળ્ડલિવિષં
યદિ વા લજ્જાવતીમૂલમ્ ॥

વર્ણન—રીસામણીના છોડવા બારે માસ હોય છે, તે પછી શિયાળાની શરૂઆતમાં તે ધણી બેવામાં આવે છે. તે વેલની પેઠે જમીન ઉપર પથરાયલા હોય છે. પાન ચમેડીયાં જેવાં ઝીણાં અને તેની માફક સળી ઉપર આવેલાં હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. ફુલ પીળા રંગનાં અને શીંગો ચપટી ને લાંબી હોય છે. એનાં પાનને જરા અડકતાં તુરત જ બીડાઈ જાય છે.

આપણા વિશ્વવિખ્યાત જગદીશચંદ્ર બોઝે આ રીસામણીના છોડ ઉપર જ તેમના પ્રયોગો કર્યો હતા.

વૈદ્યકમાં રીસામણીનો ઉપયોગ.

રાજમાર્તંડ—૧ વિષની શાંતિ માટે—રીસામણીનું મૂલ હથેલીમાં ઘસીને અથવા તે તેનું યુગ હાથ ઉપર બાંધીને, અતિ બયાનક જેરી સાપો પકડી શકાય છે. અર્થાત્ એના મૂળનો રસ પીવાથી જેરની અસર નહિ થતી હોય.

૨ કોઈ હથિયારનો ઘા પડ્યો હોય અને લોહી વહેતું હોય તે—રીસામણીનાં લીલાં મૂળીયાંથી પકાવી લીધેલા તેલનું ટ્રેસીંગ કરવું. ઘા રૂઝાઈ જાય છે.

શોઠલ— ૩ ‘ મંડલિ ’ સાપના જેર ઉપર—રીસામણીનું મૂળ ચોખાના ધોવણમાં વાટીને પીવાથી મંડલિ સાપનું જેર નાશ પામે છે.

વક્તવ્ય—ચરક સુશ્રુતમાં લજ્જાલુ અને નમસ્કરીનાં નામે નથી. વાઙ્મટમાં અંબષ્ટાદિગણમાં નમસ્કરી શબ્દ યોજાયેલો છે પણ તેનો અર્થ ટીકકાર ‘ સમંગા ’ કહે છે. સમંગાના ઘણા અર્થો થાય છે તે યાદ રાખવું ઘટે છે. અમરકોષમાં ‘ નમસ્કારી ગણ્ડકાલી સમંગા લ્હિરેત્સપિ ’ આટલાં નામે છે. ભાનુજી દીક્ષિત ચત્તારિ લ્હિરાયા: ‘ હાતાજોડી ’ इति रव्याताया: । नव ‘ लज्जालु ’ इति रव्यातस्य इति मुकुट: आभ जलुवे છે.

સ્વ. કનેયાલાલ દે રીસામણીનું લેટીન નામ *Mimosa pudica* આપે છે અને જણાવે છે કે આ છોડ ખાઝીલનો વતની છે. ગરમ દેશોમાં ખૂબ થનારો છે અને આ છોડના નકામા ગુણો ઘણા ઘણા ગાયેલા છે. ફક્ત મૂળમાં વધારે ‘ ટેનીન ’ છે એટલું જ.

રીસામણીનાં પાન સંકોચાઈ જાય છે, એ વિષે એક વિદ્વાન નીચે પ્રમાણે રસિક વર્ણન આપે છે:—

“ The sensitive plants derive protective advantages from these movements. They often cover large tracts of land, and grazing animals may be often attracted towards them by their bright green foliage. But what happens? The very first plants the animal approaches droop their tempting leaves, sensitive even to the vibration of the ground caused by the invader; and should it step in amongst them, the tempting and juicy foliage recedes before it, for one plant conveys the stock to its neighbours by the touch of its own leaves as they drop. Thus, what was a moment before a mass of tempting green leaves becomes almost instantly in appearance very scrubby fare for the animal;

whose appetite expected much better refreshment. The stems are protected with strong and sharp spines. And now, when they have turned down their leaves out of harm's way, they present to their enemy for its first nibble nothing but prickly stems, so that should the intruder not be awed by their uncanny movements, but proceed with its intention, its first mouthful would scarcely be agreeable after its richer anticipations."

'The effect of the sun's rays is lessened by the trees' power of folding their leaves.'

Glimpses into the life of Indian plants page 44.

"One of the mimosas drops its branches whenever any person approaches, seeming as if it saluted those who retire under its shade. This mute hospitality has so endeared the tree to the Arabians that the injuring or cutting of it down is strictly prohibited."

Niebuhr.

મખ્યાત કવિ શેલી કહે છે--

"For the sensitive plant has no bright flower,
Radiance and odour are not its dower."

આની ઘણી બેદી છે.

ઉદ્દેશ--૧. શા. પા. ૩૦૧; ૩. નિ. પા. ૩૫૨; N. p. 102; Hooker Vol II p. 291; Indi. Medi. Plants p. 495.

૧૪૧ બાવળ.

N. O. Leguminosae

નામો--બઝુલ; આમા, બઝાલ: (સંસ્કૃત); બાવળ (ગુજરાતી); બાખૂલ (મરાઠી); બખુલ, બખુર, કીકર (હિંદી); બાખૂલા ગાઝ (બંગાલી); Acacia tree--અકેશીયા ટ્રી (અંગ્રેજી); Acacia arabica--અકેશીયા અરેબીકા (લેટીન).

ગુણા:--

બઝુરસ્તુ કષાયોળ: કફકાસામયાપહ: ।

આમરક્તાતિસારજ્વ: પિત્તદાહાર્તિનાશન: ॥

॥ રા. નિ. ॥

બઝુલ: કફનુત્ત્ર ગ્રાહી કુષ્ઠક્રિમિવિષાપહ: ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

બબ્બૂરસ્ય તુ નિર્યાસો ગ્રાહી પિત્તાનિલાપહઃ ।

રક્તાતિસારપિત્તાસ્તમેહપ્રદરનાશનઃ ॥

મગ્નસંધાનકઃ શીતઃ શોણિતસ્રુતિવારણઃ ॥

॥ આત્રેયસંહિતા ॥

બબ્બૂલસ્ય ફલં રુક્ષં વિશદં સ્તમ્ભનં ગુરુ ।

કષાયં મધુરં શીતં લેખનં કફપિત્તહૃત્ ॥

॥ નિ. ૨. ॥

ચક્રદત્ત—

૧ અતિસારે—કલ્કઃ કોમલબબ્બોલદલાત્ પીનોઽતિસારહા ॥

૨ ઉપદંશે—બબ્બોલદલચૂર્ણેન....ગુણ્ડનં....ઉપદંશહરં પરમ્ ॥

ભાવમિશ્ર—

૩ સ્નાયુકરોગે—તદ્રત્ બબ્બૂલજં बीजं पिष्टं हन्ति प्रलेपनात् ॥

૪ નેત્રસ્ત્રાવે—બબ્બૂલદલનિઃક્રાથો લેહીભૂતસ્તદંજનાત્ । નેત્રસ્ત્રાવો
ત્રજેચ્છોપં મધુયુક્તાન્ન સંશયઃ ॥

૫ અસ્થિમગ્ને—આમાચૂર્ણી મધુયુતમસ્થિમગ્નસ્ચ્યહં પિબેત્ ॥

પીતે चास्थि भवेत् सम्यग् वज्रसारानिभं दृढम् ॥

બંગસેન—

૬ જલોદરે—બબ્બૂલસ્ય ત્વચં શ્રેષ્ઠાં કાથયેત્ સલિલેન તુ । પુનઃ
પચેત્ કષાયન્તુ યાવત્ સાન્દ્રત્વમાગતમ્ ॥ તત્ પિબેત્ તત્કસંયુતં
તત્કમોજી મિતાશનઃ । નિહન્યાદાશુ યોગોઽયં જલોદરમપિ ધ્રુવમ્ ॥

વાર્ણુન—આવળની ઘણી જાતો થાય છે. એ બધી અહિં ગણાવવી એ
ઠીક નથી. વનસ્પતિશાસ્ત્રના શોખીનોએ અંગ્રેજી પુસ્તકો અથવા ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’
વાંચી લેવું. આવળ બધા જ આળખે છે.

વૈદ્યકમાં આવળનો ઉપયોગ.

ચક્રદત્ત— ૧ ઝાડામાં—આવળનાં કોમળ પાનનું ચૂર્ણ પીવાથી અતિસાર
મટે છે.

૨ ઉપદંશમાં—કોમળ આવળનાં પાનનું ચૂર્ણ છાંટવું.

ભાવમિશ્ર— ૩ વાળામાં—આવળનું બીજ વાટીને વાળા ઉપર લગાવી દેવું.

૪ આંખોમાંથી પાણી ઝરતું હોય તો—આવળનાં પાનનો
કંવાથ ઘાટો થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવો. એ ઘાટી રસ-
ક્રિયામાં થોડુંક ચોક્કસ મધ મીઠાવી આંખમાં આંજવાથી
નેત્રસ્ત્રાવ મટે છે.

૫ હાડકું ભાગ્યું હોય તો—બાવળીયાના પેડાનું ચૂર્ણ મધ સાથે ત્રણ દિવસ ચાટવાથી ભાગેલું હાડકું સંધાય છે—વળ જેવું થઇ જાય છે.

ખંગસેન— ૬ જલોદરમાં—બાવળની છાલને પાણીમાં ઉકાળવી. ઘાટી રસક્રિયા થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવી. એ ઘન છાશ સાથે પીવું. ખેરાકમાં ફક્ત છાશ લેવી. આ યોગથી જલોદર મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં બાવળનો ઉલ્લેખ નથી. બાવળનો ગુંદ ઔષધ તરિકે વપરાય છે. આરબ દેશનો ગુંદર—gum arabica આપણા અહિંના કરતાં વધારે ઉપયોગી મનાય છે. ખેરનો નિદોડરસ જેમ કુષ્ઠમાં ઉપયોગી છે તેમ બાવળ પણ ઉપયોગી છે. ઘણાખરા પૌષ્ટિક પાકોમાં ગુંદર નાખવામાં આવે છે. બાવળના પેડાના ચૂર્ણની સ્ત્રીઓને પોટલી આપી શકાય છે. આ પેડાનું અથાણું પણ કરવામાં આવે છે. પેડા રંગના કામમાં આવે છે. બાવળની છાલ, પાન, શીંગો અને ગુંદરમાં ટેનીક એસીડ મોટા પ્રમાણમાં છે. દિનપ્રતિદિન હવે જંગલો કપાતાં જાય છે. આ અડનો નાશ થઈ રહ્યો છે. પૈસાની દૃષ્ટિએ પણ આ અડનું વાવેતર કરાવ્યું હોય તો ઘણું કામનું છે. વધુ માટે જુઓ ‘વનરૂપતિશાસ્ત્ર’ પાનું ૩૦૨ થી ૩૦૬ સુધી.

Actions & Uses—The bark is astringent and tonic—a substitute for oak bark. The decoction is used as a gargle in some sore-throat, in copious salivation and as a wash for ulcers; externally applied it allays irritation of excoriations of sores and ulcers by forming a coating. The gum is used as a food for diabetic patients, as it is not convertible into sugar. Pods are given in cough.

Khory II p. 183.

નોંધ—ગર્ભવતી સ્ત્રી બાવળની પત્તી નવમા માસ સુધી ખાય તો તેનાં અગ્રમાં ગોરાં થાય છે. (પંડિત માલવીયાજી. નિ. ભા. ૧૬ મું વૈદ્યસંમેલન. જયપુર)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૦૨; રૂ. નિ. પા. ૪૭૧; N. p. 102; Watt, I p. 18; Indi medi. Plants p. 498.

૧૪૨ ખેર

N. O. Leguminosæ.

નાભો—(૧) રક્તખદિર, ગાયત્રી, કંટકી, રક્તસાર (સંસ્કૃત); ખેર, ખેરીઓ બાવળ (ગુજરાતી); લૈર, લદેરી (મરાઠી); લૈર, લાલુલ (હિંદી); *Acacia catechu*—એકેસીયા કટેચુ (લેટીન).

(૨) શ્વેતખદિર, સોમલક: (સંસ્કૃત); ગોરડ, ગોરડીઓ બાવળ (ગુજરાતી); અછાખેર (કચ્છી); ખોર (સિંધી); પાંઠરા ખેર (મરાઠી); *Acacia senegal*—એકેસીયા સેનેગલ (લેટીન.)

(૩) લહીખદિર, લદિરલહી, આરી (સંસ્કૃત); ખેરવેલ્લ (ગુજરાતી); *Acacia pennata*—એકેસીયા પીનેટા (લેટીન).

ગુણા:—

લ્લદિર: શીતલો દંત્ય: કંઢૂકાસાલ્ચિપ્રણુત્ ।
તિલ્લ: કષાયો મેદોમ્ન: કૃમિમેહજ્વરવ્રણાન્ ॥
શ્ચિત્રશોથામપિત્તાલ્પાંડુકુષ્ઠકફાન્ હરેત્ ॥
કદરો વિશદો વ્રણ્યો મુલ્લરોગકફાલ્પજિત્ ।
હંતિ કંઢૂવિષશ્લેપ્મકૃમિકુષ્ઠવ્રણમ્હાન્ ॥

મા. પ્ર.

લ્લદિર: સ્યાદ્રસે તિલ્લો હિમપિત્તકફાલ્પનુત્ ।
કુષ્ઠામકાસકણ્ઢૂતિકૃમિદોષહર: સ્મૃત: ॥
લ્લદિર: કૃમિકોષ્ઠમ્ન: કફરેતોવિશોષણ: ।
શ્વેતસ્તુ લ્લદિર: તિલ્લ: શીતપિત્તકફાપહ: ॥

ધ. નિ.

લ્લદિરસ્તુ રસે તિલ્લ: શીત: પિત્તકફાપહ: ।
પાચન: કુષ્ઠાસાલ્પોફકંઢૂવ્રણાપહ: ॥
શ્વેતસ્તુ લ્લદિર: તિલ્લ: કષાય: કટુરુણ્ણક: ।
કણ્ઢૂતિભૂતકુષ્ઠ્ણ: કફવાતવ્રણાપહ: ॥
કટૂ્ણો રક્તલ્લદિર: કષાયગુરુતિલ્લક: ।
આમ્લવાત્તલ્લવાત્ત્વો વ્રણભૂતજ્વરાપહ: ॥
વિદ્લ્લદિર: કટુરુણ્ણસ્તિક્તો રક્તવ્રણોત્પદોષહર: ।

कण्डूतिविषविसर्पज्वरकुष्ठोन्मादभूतघ्नः ॥
कटुकः खादिरःसारः तिक्तोष्णः कफवातहृत् ।
व्रणकंठामयघ्नश्च रुचिकृद्दीपनः परः ॥

रा. नि.

खादिरः कुष्ठविसर्पमेहपित्तकफापहः ॥

राजवल्लभः

चरक—

१ वातजकासे-पिबेत्खादिरसारं वा मदिरादाधिमस्तुभिः ॥

चि. २२-६२

२ कृमिकुष्ठे-पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रदेहे च ।....विशिष्यते
कुष्ठहृत् खादिरः ॥ चि अ. ७

३ रक्तपित्ते-खादिरस्य....पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यान्ना रक्तपित्तिकः॥

चि. ४-६८

४ व्रणशोधने-त्रिफला खादिरः.....कषायाः शोधनाः मताः ॥

चि अ. १३-८२

सुश्रुत—

५ सौद्रमेहे-सौद्रमेहिनं खादिरकमुककषायम् ॥ चि अ. ११.

६ शनैर्मेहे-शनैर्मेहिनं खादिरकषायम् ॥ चि अ. ११.

७ कुष्ठे-दिदृक्षुरन्तं कुष्ठस्य खादिरं कुष्ठपीडितः ।

सर्वथैव प्रयुज्जीत स्नानपानाशनादिषु ॥

यथा हन्ति प्रवृद्धत्वात् कुष्ठमातुरमोजसा ।

तथा हन्त्युपयुक्तस्तु खादिरःकुष्ठमोजसा ॥ चि. ९-७०-७१

वाग्भट्टः—

८ मुखरोगे-....तैलमिदं वारिमेदसा प्रथितम् । अनुशीलयन्
प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ उ. २२-९६

हारीत—

९ दन्तरोगे—खादिरस्य तथा काथो.... ।दन्तरोगनिवारणः ॥

चि अ. ४९.

१० स्थावरविषप्रतिषेधे—खादिरस्य च मूलञ्च तथा निम्बफलानि
च । उष्णोदकेन पीतानि जयेयुः तत्सणाद्विषम् ॥ चि अ. ९९

चक्रदत्त—

११ स्वरभेदे-तैलाक्तं स्वरभेदे वा खादिरं धारयेन्मुखे ॥

૧૨ વિસ્ફોટે—સ્વદિરેન્દ્રયવામ્બુ વા । વિસ્ફોટાન્નાશયત્યાશુ વાયુઃ
જલધરાનિવ ॥ (વિસર્પવિસ્ફોટાચિ ૦) ॥

શોઢલ— ૧૩ શ્લીપદે—સ્વદિરાસનશાલાનાં સારકલ્કં પિબેન્નરઃ । પ્રાતર્ગવાં હિ
મૂત્રેણ સસૌદ્રં શ્લીપદં જયેત્ ॥

વૃન્દ— ૧૪ કુષ્ઠે રસાયને ચ—દહ્યમાનાચ્ચયુતઃ કુમ્ભે મૂલગે સ્વદિરાદ્રસઃ ।
સાજ્યધાત્રીરસસૌદ્રો હન્યાત્કુષ્ઠં રસાયનમ્ ॥ (કુષ્ઠાધિકારે)

૧૫ સર્વત્વગ્દોષે—પ્રલેપોદ્વર્તનસ્નાનપાનભોજનકર્મણા ।
શીલિતં સ્વાદિરં વારિ સર્વત્વગ્દોષનાશનમ્ ॥ (કુષ્ઠાધિકારે)

વૈદ્યક્રમાં ખેરનો ઉપયોગ—

ચરક— ૧ વાતજન્ય ખાંસીમાં—દારૂ, દહીં કે દહીંની તર સાથે
ખદિરસાર પીવો. ચિ. ૨૨-૬૨

૨ કૃમિકુષ્ઠમાં—પીવામાં, ખાવામાં, ન્હાવામાં, માલીશમાં, ધૂપ
માટે અર્થાત્ દરેક કાર્યમાં કુષ્ઠવાળાએ ખેર વાપરવો. ચિ. ૭

૩ રક્તપિત્તમાં—ખેરનાં પુલનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી
રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. ૪-૬૮

૪ પ્રણયોધનમાં—પ્રણુ ઘોવા માટે ખેરનો કાઠો ઉપયોગમાં
લેવો. ચિ. ૧૩-૮૨

સુશ્રુત— ૫ ક્ષૌદ્રમેહમાં—ક્ષૌદ્રમેહવાળાને ખેર અને સોપારીનો ક્વાથ
પીવા આપવો.

૬ શનૈર્મેહી (ખજૂળ ધીમે ધીમે જે પેસાળ કરતો હોય તે)ને—
ખેરનો ક્વાથ પીવા આપવો. ચિ. અ. ૧૧.

૭ કુષ્ઠમાં—કાઠવાળા માણસે જો કાઠમાંથી સુકત થવું હોય
તો ન્હાવા ઘોવા પીવામાં ખધેજ ખેરનું પાણી વાપરવું.
ચિ. ૯-૭૦

વાગ્બટ— ૮ સુખરોગમાં—ખેરથી પકાવેલું તેલ હમેશાં સવારમાં મ્હોંમાં
રાખીને કોગળો કરવાથી દાંત મજબુત થાય છે. ઉ. ૨૨-૬૬

હારીત— ૯ દાંતના રોગમાં—દાંતનો કોઈ પણ રોગ ખેરના ક્વાથના
ગંદૂષ લયોથી નાબુદ થઈ જાય છે. ચિ. અ. ૪૫

૧૦ સ્થાવર વિષમાં—ખેરનું મળ અને લીંબડાની લીંબાળી-

ઓની મીંજ બન્ને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી તત્ક્ષણ વિષ ઉતરી જાય છે. ચિ. અ. ૫૫.

ચક્રદત્ત— ૧૧ સ્વરભેદમાં—ખદિરસાર ઉપર સ્હેજ તેલ લગાવીને તે મ્હોમાં રાખવો. ઘાંટો ખુલશે.

૧૨ ત્રિસ્ત્રોટકમાં—ખેર અને ઇંદરજવનો કવાથ પીવાથી વિસ્ફોટક નાશ પામે છે—જેમ પવનના અપાટાથી વાદળાં ફર થાય છે તેમ.

શોદલ— ૧૩ હાથીપગામાં—સવારમાં, ગાયના મૂત્ર સાથે હમેશાં ખેર-સારનું ચૂર્ણ મધ સાથે પીવાથી હાથીપગું મટે છે.

વૃંદ— ૧૪ કુષ્ઠમાં તથા રસાયન તરીકે—ખેરનાં મૂળીઆં નીચે ખોદવું. તે ખાડામાં અડાયાં ભરીને સળગાવવાં. તાપને લીધે મૂળીઆંમાંથી રસ ઝરવા લાગશે. તે રસ લેવા માટે મૂળ નીચે એક રીડું વાસણ મૂકી રાખવું. આ રસ આંબળાંનો રસ, ઘી અને મધ સાથે પીવાથી ગમે તેવું કુષ્ઠ મટે છે અને આયુષ્યમાં વધારો થાય છે. સ્વસ્થ માણસ માટે આ પ્રયોગ રસાયનનું કામ કરે છે.

૧૫ આમડીના બધા રોગોમાં—આમડીના બધી જાતના રોગોમાં ન્હાવા, ખાવા, પીવા, ધોવા વગેરે માટે ખેરનું પાણી વાપરવું.

વક્તવ્ય—ધન્વંતરિએ ખદિર અને સોમવલ્ક આવા બે પ્રકાર અને ‘રાજનિઘંટુ’કારે ખદિર, સોમવલ્ક, તામ્રકંટક, વિટ્ખદિર અને અરિમેદ—આવા પાંચ પ્રકાર ખદિરના ગણાવેલા છે. અમરસિંહે ખદિર, સોમવલ્ક અને વિટ્ખદિર એવા ત્રણ લેદ ગણાવેલા છે. અમરસિંહ એ ત્રણે માટે નીચેના પર્માયો આપે છે:—

(૧) ગાયત્રી બાલતનયઃ खदिरो दंतधावनः ।

(૨) अरिमेदो विट्खदिरै,

(૩) कदरः खदिरै सिते । सोमवल्केऽपि.....॥

ખદિર એટલે તો ખેરના નામથી જે વૃક્ષ પરિચિત છે તે. સોમવલ્ક એટલે પ્રવેતખદિર—એ આપણો ગોરડ; કારણ કે એની છાલ ફીકા ધોળા રંગની હોય છે. હરસો ખાવળ પણ સફેદ જ કહી શકાય પણ તેની ઉચ્ચાસને લીધે આપણે તેને વિટ્ખદિરજ કહીશું. વિટ્ખદિર એટલે ઢુર્ગંધી ખદિર. આમ એનો

અર્થ અમરના ટીકાકારે આપેલો છે. વિદ્વદ્વિર માટે વિવિધ લેખકો લેટીન નામ જુદાં જુદાં આપે છે. જયકૃષ્ણભાઈ હરમા-આવળને અરિમેદ કહે છે. શ્વિરવહ્ની ખેરવેલના નામથી ઓળખાય છે. ખેરના જેવાં જ પાત્ર હોય છે.

ગાયન્તમ્ ત્રાયતે હતિ ગાયત્રી—અર્થાત્ ગાનારના કંઠને રક્ષે છે એટલે જ ‘ગાયત્રી’ નામ ખેરનું આપેલું છે. સ્વરલેખમાં ચક્રવર્તે ખેરસાલનો ઉપયોગ દર્શાવેલો છે.

કુષ્ઠ માટે ખેર અતિ પ્રસિદ્ધ છે. ચરકે ઉર્ધ્વપ્રશમન અને કુષ્ઠ દર્શે-માનિમાં ખેરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આસવયોનિના લીસ્ટમાં ખદિરસારનું નામ જણાય છે; કષાયસ્કંધમાં પણ તેને ગણાવેલો છે. સંજ્ઞાસ્થાપન દર્શેમાનિમાં ‘અરિમેદા’ શબ્દ આવે છે (સૂ. ૪-૭૨). સ્વેદના પ્રકરણમાં ખેરનાં લાક-ડાંથી કેઠીને ‘પૂરવાનું’ લખેલું છે. સુવાવડીના ઝોરડામાં ખેર રાખવાનું કહ્યું છે. સ્તિકાગૃહની આસપાસ ખદિર, કર્કન્ધુ વિગેરેની શાખાઓ ચારે બાજુ રાખવાનું કહેલું છે. રસાયન તરિકે ચરકે નાગબલ્લાની માફક જ ખદિરને વાપરવા જણાવ્યું છે (ચિ. ૧-૮૬). ઇંદ્રોક્ત રસાયનમાં ખદિર છે.

સુશ્રુતે ઉપનયન વિધિમાં યજ્ઞ વખતે ખદિરકાષ્ઠ ચોળેલું છે (સૂ. ૨-૪). સાલસારાદિ ગણમાં ખદિર છે. અનેક ખરીવાળાં પશુઓનું માંસ ખાધાથી અજીર્ણ થયું હોય તેની ઉપર અનુપાન માટે ખદિરસવ ચોળેલો છે (સૂ. ૪૬-૪૭૨). કુષ્ઠપરેતસમાં ધાતકી વિગેરે દ્રવ્યો સાથે ખદિર ચોળાયેલું છે. આંખ માટેની એક સુંદર બનાવટને ખદિરના કોષમાં મૂકવાનું સુશ્રુતે જણાવેલું છે. પૂતના અને શીતપૂતનાના પ્રતિષેધ માટે ખદિરસ્નાનનું સૂચન છે. શોષમાં પણ ખદિર ચોળાયેલું છે (ઉ. ૪૧-૪૫); જ્યારે ચરકે સંતર્પણ-કૃત રોગમાં સુસ્તા, ખદિર વિગેરેનો રસ પીવાનું લખેલું છે. દાઝહલ્લરમાંથી જેમ રસવંતી કાઢવામાં આવે છે તેમ જ ખદિરમાંથી રસક્રિયા બનાવી લઈને તે મ્હોંઢામાં (મુખરોગમાં) રાખવા વાગ્બટ લલામણ કરે છે. ચરકે, સુશ્રુત હાતણ માટે ખદિર નથી ગણાવતા જ્યારે વાગ્બટ ગણાવે છે (સૂ. ૨-૨).

ખદિરસાર ઉપર હજી પેઢરાજેમાં ચર્ચા ચાલી રહેલી છે. શોકનો વિષય છે કે આવા સહેલા નિર્ણય ઉપર નાહકની ચર્ચા અને પાંડિત્યપ્રદર્શન થાય છે. એક જુનો ખેર પસંદ કરીને તેને ફડાવીને જોવાનું કોઈને સૂઝતું નથી અને પોથીમાંનાં ચુંથણાં નકામાં ચુંથવામાં વિદ્વાન પેઢરાજે કાલ વ્યતીત કરે છે! આ ચુંથવણ ઉભી થવામાં રાજનિધંદુકારનું લખાણ જ જવાબદાર છે. તેણે ‘શ્વિર: શ્વિરોદ્મૂત: તત્સારો રંગદ: સ્મૃત: ।’ એમ જણાવ્યું છે. રાજનિ-ધંદુકાર પહેલાંનાં કોઈ પણ લેખકે ‘ખદિરસાર’ ને રંગદ તરીકે જણાવ્યો નથી.

ચરકસુક્ષ્મતામાં પાનમાં ખાવાના મસાલામાં ‘ખદિરસાર’નો ઉલ્લેખ નથી. ખદિરસાર એ ખાવાના ઉપયોગમાં હેવામાં આવતો ન હતો. તે ઘણો જ જુજ મળી આવતો હોવાથી તેનો ફવામાં જ ઉપયોગ થતો હતો. હજુ પણ જુના વૈદો સાથે ખેરસાલ મેળવવા ઘણા ઉત્કંઠ હોય છે એમ મહેં જોયેલું છે. રાજનિધંદુકાર જે ‘લાદિર: સાર:’ની વાત કરે છે તે કાથાની ખનાવટ માટે છે. ખેરનાં છોડીયાં ઉકાળીને રસક્રિયા જેવું ઘટ્ટ કરીને કાથો ખનાવવામાં આવે છે. પાનની અંદર આવી જાતનો કાથો (ખદિરસાર) વપરાય છે. ‘તામ્બૂલરાગ-રંજિતાધર’ એ ઉક્તિ કાવ્યસાહિત્યમાં જણાય છે, પણ ‘તાંબૂલરાગ’ કંઈ ખદિરસારથી જ આવે છે એવો નિશ્ચય કેણે કર્યો? સ્વ. કવિરાજ ચિરન્ન-ચરણ ગુપ્ત કહે છે કે—“અद्यापि એવો સંપ્રદાય વિદ્યમાન છે કે જે તાંબૂલ સાથે ખદિરસાર (કાથો)નો ઉપયોગ કરતો નથી અને છતાં પણ ત્યાં આગળ ‘તાંબૂલરાગરંજિતાધર’નો અભાવ તો નથી જ.” ખરો ખેરસાલ પ્રાચીન ખદિરનાં ઝાડમાંથી મળી આવે છે. તેની અવેજીમાં કાથો વાપરવામાં આવે છે. જુનો ખાવળ ફાડતી વખતે અંદર કાળા રંગના સારના ગાંગડા દેખાય છે તેવી જ રીતે જુના ખેરને ફાડીને જોવાથી ‘ખેરસાર’ હાથમાં આવી શકે. ખદિર-સારના જ નિષ્કૃયમાં જો આપણે આટલો બધો વ્યર્થ કાળક્ષેપ કરીશું તો પછી ખીબા અગત્યના નિષ્કૃયો માટે આપણને વખત જ ક્યારે મળશે?

રાत्रौ दुग्धप्राशकानां न हितः तद्विरोधतः ।

કષાય: તુવરશ્વાસ્ય સ દ્વેષ્ટા પાયસ:સ્મૃત: ॥

અર્થાત્ રાત્રે દુધ પીનારે ખદિરસારનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. તુરા-શ્વાળો હોવાથી દુધ સાથે તે વર્જ્ય છે. પાનમાં વધારે કાથો ખાવો શોષકર છે એમ નિધંદુકારનું કહેવું છે—જુઓ...સારાધિક્યે લાદિરે શોષદાત્રી ઈત્યાદિ.

Actions and Uses of Catechu. Powerful astringent, stronger than kino, antiperiodic and digestive. Its action is due to the tannic acid it contains. It is a powerful astringent to the mucous membranes, given in dyspepsia attended with pyrosis, and also diarrhoea in children; in dysentery, intermittent fevers and scurvy; as a gargle in hoarseness of voice and sorethroat. Locally as a dusting powder, hypertrophied relaxed tonsils, ulcerated and spongy gums, as a gargle in salivation and as an injection in leucorrhoea and to control passive hæmorrhages.

(R. N. Khory II p. 184)

ભાવાર્થ—ખેરસાલ ખદ્દજ જલક આહી છે—હીરાદખજ (Kino) કરતાં પણ વધારે. ખેરસાલ જવરમ અને પાચક છે. ટેનીક એસીડ છે તેને લીધે જ નિ. ૫૮.

તેનો ગુણુ છે. શ્લેષ્મકલા ઉપર તેની આહી અસર બહુ જ જળપ્રસ છે. આડા સાથે પેટમાં અગન અગન બળતી હોય (Pyrosis) તેમાં અપાય છે. બમ્બાંના આડામાં, સંઘ્રહણીમાં, સતત જ્વરમાં, રક્તર્ષી (નાવિક રક્તપિત) માં, સ્વર-બાંગમાં, અને ગલકલ્પમાં આપવામાં આવે છે. ચોળીયા કુદયા હોય, ઠાંતનાં પેટુ આવી ગયાં હોય તેની ઉપર ખેરસાર છાંટવામાં આવે છે. બહુ લાલાસા-વમાં તેના કોગળા કરવામાં આવે છે. પ્રહરમાં તેની પીચકારી મરાય છે.

ખેરી. બા. ૨. પા. ૧૮૪.

નવ્યમત—કોંકણુ તરફ ખેરની તાણ છાલનો સ્વરસ, હિંગ મેળવીને લોહીની ઉલટીમાં અપાય છે. ખેરનાં પુલ, જીરા સાથે ખાંડ અને દુધમાં પર-મીયામાં અપાય છે. (ડીમક).

સુગંધી દ્રવ્યો ઉમેરીને ખેરનો ઉપયોગ દેશીઓ ઉન્માદ (Melancholia) માં કરે છે. ખેરસારને પાણીમાં મેળવીને આંખ દુઃખવા આવી હોય (Conjunctivitis) તેમાં ટીપાં નંખાય છે (ડૉ. ઈમર્સન).

ખેરસાલ અથવા કટેચુઈક એસીડ થડમાંથી મળા આવે છે. (' Khersal or catechuic acid is found in cavities of the wood.') છાતીનાં ફરદોમાં ખેરસાલ બહુ કિમતી ઔષધ મનાય છે, તેનાથી કફ છુટ્ટા પડે છે.

ઈન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૫૦૦

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૩૧૭; રૂ. નિ. પા. ૧૧; N. p. 103; Watt I p. 27; Indi. Medi. Plants p. 500.

૧૪૩ અરિમેદ.

N. O. Leguminosæ.

નામો—અરિમેદ; મોધારકંઘ; વિદુલ્લદિર; (સંસ્કૃત); ગંધીલો ખેર, હરમો ખાવળ, પીળો ખાવળ (ગુજરાતી); પાન્દરી ખાણુલ (મરાઠી); સફેદ ખણુલ (હિંદી); Acacia leucophloea—અકેસીયા લ્યુકોફ્લોયા (લેટીન).

ગુણા:—

અરિમેદ: કષાયોષ્ણસ્તિક્તો મૂતવિનાશન: ।

શોફાતિસારકાસઘ્નો વિષવિસર્પનાશન: ॥

હરિમેદસ્ય નિર્યાસો મધુરસ્તુ બલપ્રદ: ।

ધાતુવૃદ્ધિકરથૈવ મુનિભિ: પરિકીર્તિત: ॥

રા. નિ.

લઘુસ્તુ સ્વદિરઃ પ્રોક્તસ્તિક્તોષ્ણશ્ચ કષાયકઃ ।
 કદુસ્તિક્તશ્ચ હ્યમ્લશ્ચ રૂક્ષઃ કૃમિકફાપહઃ ॥
 મુખરોગં દંતરોગં રક્તદોષં પ્રમેહકમ્ ।
 મદં કંઢૂં વિસર્પં ચ બસ્તિરોગં વિષં જ્વરમ્ ॥
 પિશાચબાધામુન્માદં કુષ્ઠદાહં ત્રણં તથા ।
 આધ્માનં નાશયત્યેવ ફલં चास्य मधु स्मृतम् ॥
 સ્નિગ્ધં કટૂર્ણં ચ મતં કફવાતવિનાશનમ્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

इरिमेदः कषायोष्णो मुखदंतगदास्त्रनुत् ॥
 हंति कंठूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठमहत्रणान् ॥

॥ म. नि. ॥

વર્ણન—અરિમેદ એ ખેરનીજ જાત છે. સ્વ. કેતોભટ્ટ એનું લેટીન નામ *Acacia farnesiana* આપે છે. 'વેદકશબ્દસિંધુ'કાર પણ એજ નામ આપે છે. પણ *Acacia farnesiana* એટલે તો 'તલખાવળ' એમ મુ. જયકૃષ્ણભાઈનું કહેવું છે; અને એ આડ પરદેશી છે. એને (તલખાવળને) વિલાયતી ખાવળ કહે છે. સ્વ. કનૈયાલાલ દેએ *Acacia farnesiana* નું વર્ણન કર્યું છે, આનું નથી કર્યું. મુ. જયકૃષ્ણભાઈએ 'હરમા ખાવળ'નું સંસ્કૃત નામ અરિમેદ રાખ્યું છે. બીજા બધા ખાવળની છાલ બહારથી કાળા રંગની હોય છે, પણ આ ખાવળની છાલ લીલાશ લેતા ધોળા રંગની હોય છે. આજ કાલણથી એને શ્વેતસ્વદિર (સં.), સફેદ કીકર (હિંદી), અને હરમા ખાવળ (ગુજરાતી)—કહે છે. અરિમેદ શબ્દની વ્યાખ્યા કોઇ પણ ટીકાકારે આપી નથી એટલે પ્રથમના લેખકે અરિમેદ કેને કહેતા હશે એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું મુશ્કેલ છે. વધુ વર્ણન માટે જુઓ વનસ્પતિશાસ્ત્ર. પા. ૩૧૬.

વસ્તુવ્ય—ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, ધન્વંતરિનિધંદુ વિગેરેએ સ્વદિર અને અરિમેદ બન્નેનો લેહ સ્પષ્ટ બતાવેલો છે. ચરક ઉદર્કપ્રશ્નમન હશેમાનિમાં ખદિર અને અરિમેદ બન્નેનો ઉલ્લેખ કરે છે. આસવયોનિના લીસ્ટમાં સાર આસવમાં અરિમેદની ગણના કરાયેલી છે. કષાય સ્કંધમાં પણ તે છે (વિ. ૮ ૧૬૫). તુલાં સ્વદિરસારસ્ય દ્વિતુલામરિમેદસઃ—આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે ચરકના વખતમાં 'ખદિર' અને 'અરિમેદ'નો લેહ બહુ જ સ્પષ્ટ હતો. સુશ્રુત-ટીકાકાર કેલ્કેએ ફક્ત એક જ વખત અરિમેદની ઓળખાણ આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે—અરિમેદઃ 'અરિમંજ' હિતિ લોકે પ્રસિદ્ધઃ (સુ. ૧૪-૩૭). કેલ્કેસ્થાનના

કુંદુલિસ્વનીય અધ્યાયમાં ક્ષારાગ્રહમાં 'અરિમેદ' વાપરેલો છે. આ સિવાય ખીજે ઠંડાણે નથી વપરાયેલો જણાતો. વાગ્કાટે ખદિરાદિ ગુટિકાની માફક અરિમેદની ગુટિકા ખનાવવાનું કહ્યું છે (ઉ. ૨૨-૯૬). રસવંતીની માફક અરિમેદમાંથી પણ રસક્રિયા પકાવી લઇને રસવંતીના જેવી જ રીતે વપરાય છે (ઉ. ૨૨-૯૬). અમરસિંહ પણ ખદિર અને અરિમેદનો ભેદ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. અરિવ મેદો સ્નેહો યત્ય-આમ અમરકોષનો ટીકાકાર સમજાવે છે.

ઉદ્ભેખ—વ. શા. પા. ૩૧૫; ર. નિ. પા. ૪૫૦; N. p. 103; Watt I p. 52; Indi. Medi. plants p. 499.

૧૪૪ સાતલા.

N. O. Leguminosæ.

નામો—સાતલા, સતલા, ભૂરિફના, ચમેકષા, વિમલા (સંસ્કૃત); ચીકાખાઈ (ગુજરાતી); *Acacia concinna*—એકેસીયા કાન્સીના (લેટીન)

ગુણા:— સાતલા કફપિત્તઘ્ની લઘુ: તિક્તા કષાયિકા ।
વિસર્પકુષ્ઠવિસ્ફોટવ્રણશોફનિકૃન્તની ॥

રા. નિ

સાતલા કટુકા પાકે વાતલા શીતલા લઘુ: ।
તિક્તા શોફકફાનાહપિત્તોદાવર્તરક્તનુત્ ॥

મા. પ્ર.

સાતલા મુલપાકઘ્ની જઠરવ્રણહૃન્સરા ॥

॥ શોદહ: ॥

સાતલા તુ વિસર્પઘ્ની રેચની વાતશોફનુત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

સાતલા શીતલા તિક્તા તીક્ષ્ણા પાકે કટુર્લઘુ: ।

હૃદ્યાઽનિલં પ્રકુલ્લે હરતે હૃદુર્જં કફમ્ ॥

પિત્તોદાવર્તકુષ્ઠાશોગુલ્મોદરગરં વિષમ્ ।

આનાહં કૃમિશોફામં શ્વિત્રમુખયશોષની ॥

॥ નિ. ર. ॥

સુશ્રુત—

૧ દૂષ્યોદરે-દૂષ્યોદરિણં તુ પ્રત્યારુચાય સતલાશંખિનીસ્વરસાસિ-
દ્વેન સર્પિષા વિરેચયેત્ ॥ ત્રિ ૧૪-૮

ચરક—

૨ વાતરોગે-વૃતં તિલ્લકસિદ્ધં વા સાતલીસિદ્ધમેવ વા । પયસે-
રણ્દતૈલં વા પિબેદોષહરં શિવમ્ ॥ ચિ ૨૮-૮૨

વૈદ્યકમાં સાતલાનો ઉપયોગ

સુશ્રુત—

૧ દ્રુઓદરમાં—દ્રુઓદરવાળાને પ્રથમ ચિકિત્સા કરવાની ના
પાડી સાતલા અને આંખકુટામણીના સ્વરસથી સિદ્ધ કરેલા
ધીથી રેચ આપવો. ચિ. ૧૪-૮.

ચરક—

૨ વાતરોગમાં—સાતલાથી પકાવેલું ઘી હોપહર હોવાથી પીવું
સારૂ છે. ચિ. ૨૮-૮૨.

વક્તવ્ય—સમલા સંદિગ્ધ છે. દૃઢબલે સપ્તલાશંખિનીનો કલ્પ આપ્યો
છે. ચરકે પણ ઘણી જગોએ સપ્તલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહણીના ‘ક્ષારધૃત’ માં
સમલા છે (ચિ. ૧૬-૧૬૬). વિરેચન દ્રવ્યોની ગણતરીમાં છે (ચિ. ૮-૧૫૮).

સુશ્રુતમાં પણ ઘણી જગોએ સાતલા યોજાયલી છે; શ્યામાદિગણમાં છે.
સમલાનો સ્વરસ ઉભયતોભાગહર છે. મૂલ અધોભાગહર છે. સુંઘવાથી પણ મૃદુ-
કોષ્ટવાળાને રેચ લાગી જવાનો સંભવ છે (સૂ. ૪૪-૮૩). રનેહમાં તેની
ગણતરી છે.

ડેહહણ સમલા અને શંખિનીને એકજ ગણતા જણાય છે; સમલા યવ-
તિક્તામેદ; શંખિન્યપિ તન્નેદઃ । (ચિ ૩૧-૫). સમલા યવતિક્તા (ચિ. ૧૦-૧૨).
જેજળટ પણ સમલાને ‘યવતિક્તાભેદ’ માને છે એમ ડેહહણે જણાવેલું છે.
છતાં પણ ડેહહણ પોતે સમલાને ‘સેહુણ્ડમેદ’ માને છે એમ ચારપાંચ જગો
ઉપર તે જણાવે છે. એક જગોએ તો ‘સમલા સેહુણ્ડઃ’ આમ સ્પષ્ટ કહે છે.
ખીજનો મત દર્શાવતાં ‘અપરે શ્રીફલિકામાહુઃ (સૂ. ૩૯-૫) એમ જણાવે છે.
અમરકોષનો ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિત પણ સમલાને ‘સેહુણ્ડભેદ’ તરિકે
ઓળખાવે છે.

સેહુણ્ડ એટલે તો ચોર. એમાં વાદ જેવું કંઈજ નથી. પણ સમલા માટે
કેવો ચોર લેવો તે વિચારવાનું છે. ઉભયતોભાગહર હોવાથી તે ચોરની જાત
છે એમ મનમાં ઠસે છે પણ ખરૂં. જ્યાંસુધી સાતલાનો પત્તો વિકાસો ન
લાગાડે ત્યાં સુધી પ્રતિનિધિ તરીકે ચોરજ વાપરવો એ ઇષ્ટ છે. ચોરના ભેદો
અનેક છે.

મૂર્ધિકેના શબ્દથી અરિઠાં અથવા ચીકાખાઈ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચાય
છે. અરિઠાં વામક છે-વિરેચક પણ છે. વર્ણી વિમલા (વિગતો મલો ચયા) પણ

અરીઠાં અને ચીકાખાઈનો ઘોતક છે. ચર્મસાહુ નો શો અર્થ હશે ? રાજનિધિ-
દુકાર સાતલાલાં ૧૩ નામો ગણાવતાં 'સુવર્ણપુષ્પી પત્રવ્ના' આમ જણાવે છે. આ
બે વિશેષણો ઓછેવત્તે અંશે થોરને વધારે લાગુ પડે છે.

વિદ્વાનો નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી ચીકાખાઈ અથવા થોર વાપરવાં ઈષ્ટ છે.

ઉદ્ભવ-૩. નિ. પા. ૧૧૪; Indi. Medi. Plants 507; N. p. 104.

૧૪૫ કાળીયો સરસ.

N. O. Leguminosæ.

નામો—શિરીષ; મૃદુપુષ્પ; (સંસ્કૃત); કાળીયો સરસ, કાળીયો કસિંકીઓ
(શુભશતી); શિરીષ, કાળા શિરસ (મરાઠી); શિરીસ, કાલશિષ (હિંદી);
શરીષ (બંગાલી); મહરિ (સિંધી); Albizzia Lebbok—આલ્બીઝીયા
લેબ્બોક (બેંગ્લી).

ગુણા:—

શિરીષ: કટુક:શીતો વિષવાતહર: પર: ।

પામાત્મકુષ્ઠકંઙ્કૃતિત્વગ્દોષસ્ય ચિનાશન: ।।

॥ રા. નિ. ॥

તિક્તોષ્ણો વિષહા વર્ણ્ય: ત્રિદોષશમનો લઘુ: ।

શિરીષ: કુષ્ઠકંઙ્કૃત્વ: ત્વગ્દોષશ્વાસકાસહા ॥

॥ ખ. નિ. ॥

શિરીષો મધુરોઽનુષ્ણ: તિક્તશ્ચ તુવરો લઘુ: ।

દોષશ્ચોષવિસર્પણ: કાસત્રણવિષાપહ: ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

શિરીષ: વિષ્ણનાનામ્ ॥ ચરક:; સૂ. ૨૬.

ચરક—

૧ કુષ્ઠે-શૌરિષીં ત્વચં....પિટ્ટા પત્તુર્વિષ: કુષ્ઠનુલેપ: । ચિ અ. ૭

૨ કફજે વિસર્પે-....શિરીષકુસુમાનિ ચ ।....પૃથગાલેપનં દયા-
દ્વંદ્વશ: સર્વશોઽપિ વા ॥ પ્રદેહા: સર્વં પૃથૈતે દેયા: સ્વરૂપૃથ્તા-
પ્લુતા: ॥ ચિ. અ. ૧૧.

૩ કફપિત્તાનુગે શ્વાસે—શિરીષપુષ્પસ્વરસ: સત્ત્વર્ણસ્ય વા પુન: ।

વિષલીપકુસંયુક્ત: કફપિત્તાનુગે મત: ॥ ચિ. ૨૧—૧૧૧

સુશ્રુત—

૪ સર્પવિષે—રસે શિરીષપુષ્પસ્ય સસાહં મરિચં સિતમ્ । માવિતં
સર્પદશાનાં નસ્યપાનાઙ્ગને હિતમ્ ॥ ચિ. ૨૧-૧૨૧

૫ સૂર્યાવર્તાર્ધાવભેદકયોઃ નસ્યાર્યમ્—તપાર્ધભેદકે વ્યાધૌ
પ્રાપ્તમન્યચ્ચ યદ્ભવેત્ । શિરીષમૂલકફલૈઃ અવર્પીઢોઽનયોઃ હિતઃ ॥

ઉ. ૨૬—૩૨

૬ કૃમિનાશાર્યમ્—તતઃ શિરીષકિણિહીરસં ક્ષૌદ્રયુતં પિવેત્ ॥

ઉ. ૫૪-૨૪

૭ મૃષિકવિષે—ક્ષૌદ્રોપેતાઃ શિરીષસ્ય લિહ્યાત્ સારફલત્વચઃ ॥

ક. ૭-૨૦

૮ દન્તકાષ્ઠગતે વિષે—શિરીષમાષકા વાપિ સક્ષૌદ્રાઃ પ્રતિસારણમ્ ॥

ક. ૧-૧૦

૯ સર્પવિષે—સમૂલપુષ્પાઙ્કુરવલ્કલીજાત્ । કાથઃ શિરીષાત્ ત્રિક-
દુપ્રગાદઃ ॥ સલાવળઃ ક્ષૌદ્રયુતોઽથ પીતઃ । વિશેષતઃ કીટવિષં
નિહન્તિ ॥ ક. ૧-૮૧

શોદહ—

૧૦ નવનેત્રકોપે—તામ્બૂલશિમ્પુરવીરશિરીષદન્તી.... । પ્રત્યેકશો
મધુયુતઃ સ્વરસોઽજ્જનેન, કોપં નવં નયનયોઃ સહસૈવ હન્તિ ॥

વાર્ણન—આ ઝાડ ઘણેખરે ઠેકાણે થાય છે. એના ફુલની સુકુમારતા
કાબ્યપ્રસિદ્ધ છે. શીંગા જ્યારે પાકી જાય છે ત્યારે પવનથી હાલે છે એટલે
મર્મસ્થાનિ સાંભળવાની મઝા આવે છે. આની ઘણી જાતો છે. વિવિધ રંગનાં
પુલ પણ આવે છે. કેટલાકમાં સફેદ, કેટલાકમાં પીળાં, કેટલાકમાં લાલ—આવી
રીતે શીંગામાં પણ ભેદ માલમ પડે છે. એની જે Albizzia જનસની ૧૪
જાતો નોંધેલી છે.

વૈદ્યકમાં અર્ચુશિરીષ અને કંટકી શિરીષ—એવા બે લેટા જોવામાં આવે
છે, પણ તે મહત્વના જણાતા નથી.

વૈદ્યકમાં શિરીષનો ઉપયોગ.

આરક—

૧ કુષ્ઠમાં—શિરીષની છાલને વાટીને કુષ્ઠ ઉપર લેપ કરવો.

૨ કફજન્ય રતવામાં—શિરીષના પુલના ચૂર્ણને ધીલું સહેજ
ચોવણુ કર્ક, પાણીમાં વાટી ચોપડવાં. ચિ. ૧૧.

૩ આજ્ઞામાં—શિરીષના ફુલનો સ્વરસ, પીપર અને મધ નાખીને પીવે. ચિ. ૨૧-૧૧૧.

૪ સાપના ઝેરમાં—શિરીષના ફુલના રસમાં સાત દિવસ સુધી સફેદ મરીના ચૂર્ણને ભાવના આપવી. આ મરી નસ્ય, પાન અને અંજન માટે સાથે કરડેલા માણસને આપવાં. ચિ. ૨૫-૧૯૧.

સુશ્રુત— ૫ આધાશીશીમાં—શિરીષના મૂળ અને ફળનો રસ નાકમાં નાખવો. ઉ. ૨૬-૩૨.

૬ કૃમિનાશ માટે—શિરીષ અને અથેડાના રસ મધ માથે પીવાથી કૃમિ મરે છે. ઉ. ૫૪-૨૪.

૭ ઉંદરના ઝેરમાં—શિરીષનો સાર, ફલ, છાલ વિગેરેનું ચૂર્ણ મધ સાથે ખાધા કરવું. ક. ૭-૨૦.

૮ દાતણમાં ઝેર આપ્યું હોય તો—શિરીષનાં પીજ મધ સાથે દાંતે ઘસવાં ક. ૧-૫૦.

૯ સાપના ઝેરમાં—શિરીષનાં પાંચેય અંગો (ફલ, પુલ, પાન, મૂળ અને છાલ)નો ક્વાથ ત્રિકટુ, સિંધાણુ અને મધ નાખીને પીવાથી ગમે તેવું સર્પવિષ ઉતરી બાક છે. ક. ૬-૮૧.

શોદ્ધ— ૧૦ નવી આંખ દુખવા આવી હોય તો—શિરીષનાં પાનનો રસ મધ નાખીને આંખમાં આંજવો.

વક્તવ્ય—ચરકે વિષમ્ અને વેદનાસ્થાપન દશેમાનિમાં શિરીષનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; કપાય સ્કંધમાં ગણાવ્યો છે. શિરોવિરચન તરિકે પીજ ગણાવ્યાં છે. સાર આસવની ગણતરીમાં તે છે. હર્ડયરવિષમાં “ શિરપિત્ત્ય ફલં પિષ્ટં સ્તુરીકીરેણ દાર્દુરે એવો પ્રયોગ છે. વિષમાં—” વિષં શિરીષસ્તુ સસિન્ધુવારઃ ” એ પ્રયોગમાં શિરીષનો વિષમ્ ગુણુ સ્પષ્ટ છે. ચરકના વિષાધ્યાયમાં અનેક જગાએ શિરીષનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

સુશ્રુતે સાલસારાદિગણમાં શિરીષનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘અર્કશેલુશીરીષા-જામાત્તવાસ્તુ વિષાર્તિષુ’ (સ. ૪૬-૪૩૦) અર્થાત્ વિષમાં શિરીષ આસવ ઉપયોગી ગણાવેલો છે. આંખનાં ઘણાં અંજનોમાં અને પીજ પ્રયોગોમાં પીજ અને રસનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. મૃદગલ્બિકિત્સામાં “ પાયપેશાસવં નક્તં અરિષ્ટં વા સુસંસ્કૃતમ્ । શિરીષકકુમાર્યાં ચ તોયમાષમને હિતમ્ ॥ (ચિ. ૧૫-૨૩) પ્રયોગ

ધ્યાન ખેંચે છે. અર્શમાં શિરીષફલ ખીજાં દ્રવ્યો સાથે લેપ માટે યોજેલાં છે. શિરોવિરેચન તરિકે સાર અને ફલ બન્નેનો ઉદ્દેશ્ય નજરે ચડે છે. અમરસિંહે શિરીષનાં નામ કપીતન અને મળ્ડલ આપેલાં છે.

નોંધ—૨૧. તિલકચંદ તારાચંદ વેદ્ય પોતાનો અનુભવ નીચે પ્રમાણે રચ્યું કરે છે—“આ ઝાડ માણસને માટે અતિ ઉપયોગી છે. એ ઝાડના થડમાં એક ગજનો ખાડો ખોદીએ એટલે પોચી રૂ જેવી છાલ આવે છે. તે પોચી છાલને લઈ, વાટી, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવી. કોઈને વાગ્યું હોય, માથું કુટ્યું હોય, કપાઈ ગયું હોય, જેથી લોહી નીકળતું હોય, તો આ ચૂર્ણ દાખી દેવાથી લોહી નીકળતું બંધ થાય છે અને તે એક જ પાટે રૂઝાઈ બચે છે. એ એનાં ખીજનો હાર કરી પહેર્યો હોય તો નાનાં છોકરાંને ઠાંત આવતાં જે પીડા થાય છે તે થતી નથી. એનાં પાન ગમે તે જાતની ગાંઠ થઈ હોય અથવા ગાંઠ થવાનો સંભવ હોય અને દરદ લીતર દેખાતું હોય તો એ પાતરાંને છુદીને ગરમ કરી ખાંધીએ અને ટાઢાં પડી ગયા પછી બદલીએ. એવી રીતે સવારસાંજ બખ્ખે કલાક એ પાતરાંનો શેક ચાલુ રાખીએ તો તે ગાંઠને લીતરથી પકાવી, ઉપર ખેંચી લાવી, ફાડી નાખે છે. કોઈ પશુ ગાંઠને એ પેટમાં ઉતરી જવા દેતી નથી. એનાં પાતરાંને બાળી, રાખ કરી ધી અગર તેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ટાંકી (સીપીલીસ) જેવા જેરી ચાંદાને તાકીદથી રૂઝાવે છે. એનાં પાતરાંનો પાણી મુકીને કાઢેલો રસ, જરા સાકર મેળવીને પીવાથી, બગલ, મુખ અને પેસાબને માર્ગે જતી ધાત બંધ થાય છે. ”

આ. નિ. માળા. ભા. ૨. પા. ૬૬૬.

દશાંગલેપમાં શિરીષ આવે છે અને તેથી આ અનુભવને ટેકો મળે છે.

Actions and Uses—The seeds are astringent, tonic and used in diarrhoea and in seminal debility. Leaves are used as poultices over boils, skin eruptions and swelling. The powdered bark is used as anjana in eye-diseases. A decoction of the bark is used as a gargle in sore-mouth. Internally it is a tonic and alterative.

R. N. Khory. II p 188.

ભાવાર્થ—શિરીષનાં ખીજ શાહી અને બલપ્રદ છે. અજીજીતિસાર અને ધાતુદોષદ્યમાં તે વપરાય છે. ગડગુંબડ ઉપર, ચામડી ઉપર ફેલા હોય તેમાં અને સોજ ઉપર પાનની પોટીસ ઉપયોગી છે. છાલનું બારીક ચૂર્ણ આંખનાં દરદોમાં અંજન તરિકે વપરાય છે. છાલનો ક્વાથ ગળામાં ચાંદી પડી હોય તો કેાળા કરવા કામ આવે છે. છાલ ખાવામાં બલપ્રદ અને રસાયન છે.

ખેરી. ભા. ૨-૧૮૮.

નબ્યમત—“ મખજન-અલ-અદ્રિયા નો કત્તી જણાવે છે કે પાનનો રસ રતાંધળાપણામાં આંખમાં આંજવા કામ આવે છે, એ સાથે તેના પાનનો કવાથ પીવા માટે આપવો. ઠાંતનાં પેઢાં મજબુત કરવા માટે છાલનો કવાથ ઉપયોગી છે. છાલનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ ૧ માસો અને ગાયનું ઘી તો. ૩ થી ૪ હમેશાં લેવાથી ઉત્તમ બલપ્રદ છે. પુલ ધાતુનું બંધન કરનાર મનાય છે. બીજનું ચૂર્ણ એક ડ્રામ, ૨ ડ્રામ સાકર અને એક પ્યાલો ગરમ દુધ સાથે લેવાથી ધાતુપુષ્ટિ માટે સારી અસર કરે છે. ગળા ઉપર જે ગાંઠો નીકળે છે તે ઉપર બીજનો લેપ ઉપયોગી છે.”

ડીમક. વા. ૧. પા. ૫૬૨.

આનાં બીજ આંખના રોગોમાં વપરાતાં અંજનમાં પડે છે. (સ્કુઅર્ટ) આ બીજમાંથી નીકળતું તેલ રગતપિત્ત (leprosy)માં ઉપયોગી મનાય છે. આંખની વેદનામાં છાલ બહાર લગાવાય છે. (મેડન). છાલ અને બીજ આઢી છે; અર્શ, અતિસાર વિગેરેમાં અપાય છે. પુલ ઠંડાં મનાય છે અને ગડગુંબડ ઉપર તેમજ સોજા ઉપર ચોપડાય છે. પાંદડાં આંખેદમીયા ઉપર સારાં છે. (પંજબ પ્રાંતકટ્સ)

બીજનું ચૂર્ણ કંઠમાળની ગાંઠોમાં અપાય છે (scrofulous enlargements of the glands). આ બીજને પાણીમાં વાટીને બહાર ચોપડવાં પણ હિતકર છે. (આસી. સર્જન. ગુલામ નબી).

છાલનું ચૂર્ણ ઠાંતનાં પેદું મજબુત કરે છે. (મુડલીયાર).

“ શિરીષબીજનું irritation જખ્ખર થાય છે. એક બાઈને આ બીજ વાપરવા આપેલાં અને તેને લીધે એકદમ યોનિ તેમજ ગળામાં સોજા થઈ આવ્યો હતો. બાઈને Vaginismનો રોગ હતો, પણ આ અસર બીજની જ હતી. આ બીજ અમથાં ખાવાથી પણ irritation જેવું થઈ આવે છે. શાસ્ત્રોમાં બીજને પૌષ્ટિક માનેલાં છે. કાળીયા સરસનાં બીજના આ ગુણો છે. શિરીષની બીજ બત જે રાજકોટ વૅટસન મ્યુઝીયમના ખાગમાં છે તેની શીંગો ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક છે. તેનાં બીજમાં આવો ગુણ નથી.”

રા. અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી. પાટણ.

ઉદ્દેશ—વ. શા. પા. ૩૨૩; રૂ. નિ. પા. ૪૩૪; N. p. 104; Watt I p. 156; Brandis p. 271; Indi. Medi. Plants p. 509.

१४६ विदारीकंद.

N. O. Leguminosæ.

नामो—विदारीकंदः, कंदपलाशः (संस्कृत); क्षीयो, क्षुडानो वेवो (काठियावाड); भाभर वेव, विदारी, विदारीकंद (शुभरात); वेदरियावेव, वीदरि (भराडी); भीदार, वेदाधकंद, पातालकंद (डिंदी); भूमिकुम्भांड, भुंभुडे (अंगाली); *Pueraria tuberosa*—युधदेरीया टयुभदेसा (डेटीन).

(२) क्षीरविदारी (संस्कृत); बोयंडोणु (शुभराती. भराडी); *Ipomoea digitata* (डेटीन). N. O. Convolvulaceæ.

परिचय— विदारी विदारीकन्दः स द्विविधः एको दीर्घकाण्डो बहुक्षीरः क्षीर-विदारी व्यवह्रियते । अन्यो हस्तिपादकोऽल्पक्षीरः ॥ (चरकटीका-याम् चक्रपाणिः)

गुणाः— विदारी शिशिरा स्वादुः गुरुः स्निग्धा समीरजित् ।
पित्तास्त्रजित् तथा बल्या वृष्या चैव प्रकीर्तिता ॥
विदारीकन्दो बल्यश्च वातपित्तहरश्च सः ।
मधुरो बृंहणो बल्यः शीतस्पर्शोऽतिमूत्रकः ॥
स्तन्यदोषस्य हरणी गूढविषनिषूदनी ॥

॥ ध. नि. ॥

विदारी मधुरा शीता गुरुः स्निग्धाऽस्त्रपित्तजित् ।
ज्ञेया च कफकृत् पुष्टिबलवीर्यविवर्द्धनी ॥
ज्ञेया क्षीरविदारी च मधुराम्ला कषायका ।
तिक्ता च पित्तशूलघ्नी मूत्रमेहामयापहा ॥
क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः ।
विनालो रोगहर्ता स्यात् वयःस्तम्भी सनालकः ॥

॥ रा. नि. ॥

....सा स्निग्धा मधुरा हिमा । गुर्वी बलासजननी पुष्टिदा वीर्यवर्द्धनी ।
रक्तपित्तभ्रमश्रान्तिवृण्णामूर्च्छापनोदिनी । वातपित्तप्रशमनी बल्या
वृष्या रसायनी ॥ ॥ भा. प्र. ॥
विदारी वातपित्तघ्नी वृष्या बल्या रसायनी ॥

॥ रा. व. ॥

ચરક—

૧ વિસર્પે—શતાવર્યા વિદાર્યાશ્ચ કન્દો ધૌતધૃતાપ્લુતૌ ।

ચિ. અ. ૧૧.

૨ મૂત્રસ્થવૈવર્ણ્યે કૃચ્છ્રે ચ—વિદારીભિઃ તથા શ્રુતમ્ । ઘૃતં પયશ્ચ મૂત્રસ્ય વૈવર્ણ્યે કૃચ્છ્ર એવ ચ ॥ ચિ. ૨૨.

સુશ્રુત—

૩ વાજીકરણાર્થમ્—ચૂર્ણ વિદાર્યાઃ સુકૃતં સ્વરસેનૈવ ભાવિતમ્ । સર્પિર્મધુયુતં લીદ્વા દશ્મલીરણિગચ્છતિ ॥ ચિ. અ. ૨૬

ચક્રદત્ત—

૪ વિષમજ્જવરે—પયસ્તૈલં ઘૃતશ્ચૈવ વિદારીશ્ચુરસં મધુ । સંમુચ્છર્ય પાયયેદેતત્ વિષમજ્જવરનાશ્ચનમ્ ॥

૫ પિત્તશૂન્ને—ધાત્ર્યા રસં વિદાર્યા વા.... । પિબેત્ સશર્કરં સઘઃ પિત્તશૂલનિષૂદનમ્ ॥

૬ સ્તન્યવર્ધનાર્થમ્—વિદારીકન્દં સુરયા પિબેત્ વા સ્તન્યવર્દનમ્ ॥

વાર્ણુન—વિદારીકંદનાં વેલા બહુ મજબુત અને ૨૦ થી ૪૦ કે એથીયે વધારે લાંબા હોય છે. તેનાં પાન ખાખરાનાં પાનની પેઠે ત્રણ ત્રણ લેખાં હોય છે. તે શિયાળે ખરી બય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. ઉન્હાળે પાન નવાં આવે છે. પાનની ડીંટડી ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબી હોય છે. બાબુનાં બે પાન ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબાં, ને ૫ થી ૬ ઇંચ પહોળાં હોય છે. વચ્ચું પાન ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબું અને ૫ થી ૮ ઇંચ પહોળું હોય છે. બાબુનાં બન્ને પાનની કોર સરખી હોય છે. બધાં પાન ઉપર ધોળા વાળની ખરસટ ફેછાળ હોય છે. શિઆળે વેલામાં લાંબી ભટ ઉપર ફીક્કા આસમાની રંગનાં ચોળાના ફેલ જેવાં સહેજ મધુરી વાસવાળાં પતંગીયાના આકારનાં નાનાં ખુલ્લા આવે છે. શીંગ (ફલ) ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી અને સહેજ પહોળી—કવચની શીંગ જેવી હોય છે. તેમાં ૨ થી ૬ બાજ હોય છે.

મૂળના ફાંટા જમીનમાં લાંબા અને ઉંડા બેઠેલા હોય છે. તેમાં મોટા કંદ કે ગાંઠો થાય છે. મૂળને ફાંટે એકાઠ ગાંઠ કે કંદ બમી ફાંટે આગળ વધે છે અને વળી તેમાં બીજો કંદ બેસે છે. એવી રીતે ફાંટે આગળ વધતો બય છે. કોઈવાર આવા ૫ થી ૧૦ કે વખતે તેથી પણ વધારે કંદો થાય છે. કંદ સુરણની ચાકી જેવો ગોળ અથવા લાંબગોળ હોય છે; કાપતાં સફેદ અને રસભર્યો (પાણી ખૂબ નીકળે છે) હોય છે. તાજા કંદને કાપતાં સહેજ ધોળો પ્રવાહી રસ ઝરે છે, જે થોડી વારમાં જરા ચીકણો થઈ બમી બય છે. કંદના નાના કકડા કરીને, સુકવીને સખી મૂકવાથી બગડતા નથી. કંદમાંથી પાણી બહુ જ નીકળે છે.

અંબાજીના પહાડમાં વિહારીકંદ બહુ જ વેચાતા મળે છે. એક કંદ વખતે ૧ મણ જેટલો મોટો થાય છે. ડુંગરામાં જ થાય છે.

વૈષ્ણવમાં વિહારીકંદનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ રતવામાં—વિહારીકંદના ચૂર્ણને ધોએલા ધી સાથે વાટીને રતવા ઉપર ચોપડાય છે. ચિ. ૧૧.

૨ મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રવૈવણ્યમાં—વિહારીકંદથી પકાવી હીધેલું દુધ અથવા તેનાથી સિદ્ધ કરી હીધેલું ધી ઉપયોગી છે. ચિ. ૨૨.

સુશ્રુત— ૩ વાજકરણ તારિકે—વિહારીકંદના ચૂર્ણને વિહારીકંદમાંથી જે પુષ્કળ રસ નીકળે છે તેની જ ૨૧ ભાવનાઓ આપવી. આ ચૂર્ણ મધ અને ધી સાથે આટવાથી માલ્લસમાં જોટલી શક્તિ આવે છે કે એક જ રાત્રે તે ૧૦ સ્ત્રીઓ સાથે સંભોગ કરી શકે છે. ચિ. ૨૬.

ચક્રદત્ત— ૪ વિષમન્નવરમાં—વિહારીનો અને શેરડીનો સ્વરસ મધ, દુધ, તેલ, ધી વિગેરે સાથે પીવાથી વિષમન્નવર મળે છે.

૫ પિત્તશૂલમાં—વિહારીનો સ્વરસ સાકર નાખીને પી જવાથી તુરત જ પિત્તશૂલ મટે છે.

૬ ધાવણ વધારવા માટે—વિહારીકંદનું ચૂર્ણ દારૂ સાથે આપવું.

વક્તવ્ય—ચરકે વિહારીને કંઠ્ય અને સ્નેહોપગ કશેમાનિમાં ગણાવ્યું છે. વિહારીકંદના ગુણ શાકવર્ગમાં વણવેલા છે (સૂ. ૩-૧૯). રાજ્યક્રમાં ઉત્સાહન તારિકે ખીજાં દ્રવ્યો સાથે તે યોજાયલું છે. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને અશ્મરિના અધ્યાયમાં વિહારી યોજાયલું છે, એજ એની મૂત્રલ અસર બતાવવા માટે બસ છે. વિમાનસ્થાનના મધુરસ્કંધમાં ‘વિહારી, ક્ષીરવિહારી, ક્ષીરશુક્લા’ ત્રણેનો ઉલ્લેખ છે. ચક્રપાણિદત્ત ક્ષીરશુ અને ક્ષિત્ત કહીને પતાવે છે. ઉલ્લેખ ક્ષીરશુક્લાને ક્ષીરવિહારી કહે છે (સૂ. ૪૧૬). ક્ષીરવિહારીને ઉલ્લેખ “દીર્ઘકન્દા મૃશં મધુરા” (વિ. ૫-૭) કહે છે.

સુશ્રુતના મત પ્રમાણે ‘ક્ષીરશુક્લા’ ત્રણરોપણ છે. (જુઓ વિદ્રધિ-ચિકિત્સા અને ભગ્નચિકિત્સામાં ક્ષીરશુક્લાનો ઉલ્લેખ.) સુશ્રુતમાં જ્યાં જ્યાં ‘ક્ષીરશુક્લા’નો ઉલ્લેખ છે ત્યાં ત્યાં ઉલ્લેખે ક્ષીરવિહારી અર્થ જ કરેલો છે. સુશ્રુતે વિહારીકંદને અતિ મૂત્રલ કહેલો છે (સૂ. ૪૬-૩૦૦). પિત્તસંશમન વર્ગમાં છે; મધુરવર્ગમાં ફક્ત ‘વિહારી’નો જ ઉલ્લેખ છે. અત્યંત મધુર એવી ક્ષીરવિહારીનો ઉલ્લેખ કેમ નહિ કર્યો હોય ? વિરચન-દ્રવ્યવિઠેપવિશાલીય અધ્યાયમાં સિતાજગન્વાત્વક્ષીરવિહારીવિદ્યુતઃ સમાઃ । લિહ્યાન્મધુ-

મૃતામ્યામ તુ તુહદાહવ્વરણાન્તયે ॥ આ ચોગ છે. કલ્લેણ અહિં આગળ વિદારીને 'વિદારી' કહેલી છે. મરાઠીમાં અદાપિ આ નામ પ્રચલિત જણાય છે. વિદારી-ગંધાદિગણમાં વિદારી છે. અહિં આગળ કલ્લેણ પરિચય કરાવ્યો છે તે જુઓ—વિદારી વિદારીકન્દ: કોહલાકારો લોહિતકુસુમ: , સ ચ દ્વિવિધ: દીર્ઘકન્દો મનુશ્ચીર: હસ્તિપાદકો મહાત્પશ્ચીરં હતિ ॥

ધ૦ નિધંદુકારે ક્ષીરવિદારીનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. રાજનિધંદુકારે 'વિનાલ' અને 'સનાલ' એવા બે લેટોમાં ક્ષીરવિદારીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સનાલ અને વિનાલ ક્ષીરવિદારી અત્યારે આપણને અપરિચિત છે—કદાપિ પરિચિત થશે કે નહિ તે પણ શંકા છે. ભાવપ્રકાશમાં ક્ષીરવિદારીનો ઉલ્લેખ જ નથી. રાજ-વક્ષસમાં પણ ક્ષીરવિદારીનો ઉલ્લેખ નથી. ભાવમિશ્રે વારાહીકંદને જ વિદારીકંદ તરિકે લેખો વર્ણવ્યો છે; છતાં વારાહીકંદનો નોખો ઉલ્લેખ કંદશાકમાં કરેલો છે. જીવનીય ગણની પ્રતિનિધિમાં વારાહી અને વિદારી બન્નેનો નોખો ઉલ્લેખ છે.

'ક્ષીરકન્દા' અને 'ક્ષીરશુકલા' આ પર્ચોયો વારાહીકંદના પણ કેટલાક ગણાવે છે. અમરકોષમાં વિદારી અને ક્ષીરવિદારીનો નોખો નોખો ફાડ છે. વિદારી માટે "વિદારી ક્ષીરશુક્લા હ્યુગંધા ક્રોષ્ઠી ચ યા સિતા" અને ક્ષીરવિદારી માટે 'મહાશ્વેતા અને ક્ષયગંધિકા'—નામો છે. ભાતુજી દીક્ષિત વિદારીને 'કૃષ્ણમૂકુષ્માન્ડ' અને ક્ષીરવિદારીને 'શુક્લમૂકુષ્માન્ડ' ગણાવે છે.

ત્યારે ક્ષીરવિદારી કેને કહેવી? અત્યારે ફગીઆના જે સુરણ જેવા કંદ આવે છે તે 'કૃષ્ણભૂકુષ્માંડ' કહેવાય? 'શુક્લભૂકુષ્માંડ' કેને કહેવું? ફગીઆના કંદમાં થોડુંક જ 'ક્ષીર' કાપતાં જણાય છે. પ્રભૂતક્ષીરા, શુકલકંદા, ક્ષીરવિદારી એટલે લોચકોળું—*Ipomoea digitata*, પ થી ૭ ખુણાવાળાં આંગળી જેવા આકારનાં પાન થાય છે. ખૂબ રસ નીકળે છે. આ હશે?

આન્ડીસમાં ફગીઆની પાંચ જાતો આપેલી છે. 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર'માં ફેંછાળો ફગીઓ, મખમલી ફગીઓ વિગેરે જાતોનો ઉલ્લેખ છે.

Actions & Uses—Tonic, alterative, largely used in several restorative aphrodisiac and demulcent preparations. It checks menstrual discharges. As a lactagogue given with urine, it promotes the secretion of milk in women after delivery. The confection is recommended for emaciated children suffering from debility, diarrhoea and want of digestion.

R. N. Khory II p. 419.

સાવાર્થ—વિદારીકંદ બલ્ય અને રસાયન છે. પોષક, વૃધ્ધ અને સ્નિગ્ધ હોવાથી ખંદ, મોઢકાદિ બનાવટોમાં છુટથી તે વપરાય છે. પુષ્કળ લોહી વહેતું

હોય અને વિકારીકંદનું ચૂર્ણ ખાવામાં આવે તો રક્તસ્રાવ તુરત જ બંધ થઈ જાય છે. મધ-હાડ-ની સાથે સેવન કરવાથી પ્રસૂતાને ધાવણુ છુટી થી આવે છે. જે બચ્ચાં નળગાંઠ, ઝાડા અને પોષણના અભાવથી રોગમાં સપડાયલાં હોય તેને વિકારીકંદ (પાક કે લાડુ વિગેરેમાં) ખવડાવે છે.

ખેરી. ભા. ૨. પા. ૪૧૯.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૨૪૫; ૩. નિ. પા. ૬૭; N. p. ૬૮; Watt VI part I p. ૩૬૩; Indi. Medi. Plants p. ૪૪૫.

૧૪૭ સંધેસરો.

N: O. Leguminosæ.

નામો—સિદ્ધેશ્વર, સિદ્ધનાય, કૃષ્ણચૂડા (સંસ્કૃત); સંધેસરો (ગુજરાત); સીધસરો, સીધસરી (કાઠિયાવાડ); સંધેસરા (મરાઠી); કૃષ્ણચૂડા (બંગાલી); તિસિત્તિ મંદાડ (મલબારકાંડો); Poinciana elata—પોઈન્સીયાના ઇલેટા (લેટીન).

ગુણા:— સિદ્ધેશ્વરો હિમ: સ્નિગ્ધ: ગ્રંથિનાર્દીવ્રણાપ: ।
વાતવ્યાધિહરશ્ચૈવ ત્રિદોષામયનાશન: ॥

॥ નિ. સં. ॥

ગુણુ—સંધેસરો ઠંડો, સ્નિગ્ધ, ગાંઠ, નાડીવ્રણુ વિગેરેને હરનારો છે; વાયુનો નાશ કરનાર છે. ત્રિદોષને મટાડે છે. (નિઘંટસંગ્રહમાં)
સંધેસરો ઉપલેપક, ગ્રાહી, રોપક તથા વિષ અને શોથ હરનાર છે.
જયકૃષ્ણભાઈ.

ઉપયોગ—“ મૂળ વિંછીના ડાંખ ઉપર પાણીમાં ઘસીને ચોપડવામાં આવે છે. પાંદડાંને વાટી માથાની ઉંઢરી ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. પાનની લેપડી ગડગુંબડાં ઉપર બાંધવામાં આવે છે. મરકીની ગાંઠ ઉપર ઘણા લોકો પાન વાટીને બાંધે છે અને તેથી ગાંઠ ઉપર ચઢી આવે છે. રતવા અને હરસ ઉપર થણુ પાનને દુધમાં વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીપ્રદર ઉપર સીધસરાનાં પાન વાટીને સાકર સાથે પાય છે. વાયે ગલાણુ હોય તો એનાં પાન વાટીને પાય છે. એનાં પાન ત્રિદોષને ટાળે છે. જખમ ઉપર સંધેસરાનાં પાન ખેડુત તથા રખારી લોકો ચાવીને બાંધી દે છે અને તેથી વ્રણુ રૂઝાઈ જાય છે. સંધેસરાના કુલનાં વરાળીયાં પેસાળ ન છુટતો હોય તો પેડુ ઉપર બાંધવાથી પેસાળ છુટે છે. આનું લાકડું બહુ જ પોચું હોય છે. ”

(વનસ્પતિશાસ્ત્ર પા. ૨૬૭)

વસ્તુવ્ય—‘વનૌપધિદર્પણ’ નામના બંગાલી નિષંદુમાં સંધેસરાનું સંસ્કૃત નામ-બંગાલી નામ જે છે તે જ (કૃષ્ણચૂડા) રાખ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી.

આ ઝાડ પરદેશી અથવા પરદેશનું વતની નથી પણ અહિંનું જ છે એ રા. યુ. જયકૃષ્ણભાઈએ નક્કી કરેલું છે. (જુઓ Indian Forester. Jan. 1900)

Actions and Uses—Antispasmodic, uterine-sedative, and laxative; given in amenorrhœa, colic, tympanitis &c.

Khory II p. 223.

All parts of the Plant are said to be emmenagogue and purgative, but there appear to be no record of any exact observations upon this point.

Dymock Vol. I p. 506.

ભાવાર્થ—સંધેસરો આદ્રોપદર, ગર્ભાશય-અવસાદકારી, અને મૃદુરેચક છે. આ અદ્યપાર્તવ, શુદ્ધ, ઉદરાધ્માન વિગેરેમાં ઉપયોગી છે.

ખેડી. ભા. ૨. પા. ૨૨૩.

સંધેસરાનાં દરેક અંગ આર્તવ સારી રીતે લાવનાર છે અને રેચક છે; પણ આ વિષે હજી ભરોસાદાર પુરાવો મળ્યો નથી. ડીમક વૉ. ૧. પા. ૫૦૬.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૨૬૬; રૂ. નિ. પા. ૪૭૬; N. p. 96; Watt. VI part I p.309.

૧૪૮ તણુછ.

N. O. Leguminosæ.

નાભો—તિનિશ; નેમિ; રયદુ; સ્યન્દનદ્રુમ; વઝ્જુલ; વિવ્રકૃત્ (સંસ્કૃત); તણુછ (શુજરાતી); તિવસુ, સ્થંદન (મરાઠી); તિરિચ્છ (હિંદી); બરૂલ-ગાછ, સાદનગાછ (બંગાલી); *Ougeinia dalbergioides* (લેટીન).

નિર્વર.— તિનિશ:—અતિશ્ચયેન નેષાતિ । ‘ગિશ સમાધૌ’ ॥ યદ્વા અતિક્રાન્તો

નિશા: ઇતિ તિનિશ: ॥

રયદુ:—રથોપયોગિત્વાત્ રયદુ: ॥

અતિમુક્તો—વિસ્તીર્ણત્વાત્ ॥

વઝ્જુલ:—વન્યતે અર્થતે વંજુલ: ॥

વિવ્રકૃત્—છતુત્વેઽપિ દાઢર્યદૈર્ઘ્યામ્યામાશ્ચર્યકારી ॥

ગુણા:—

તિનિશ: શ્લેષ્મપિત્તાસ્ત્રમેદકુષ્ઠપ્રમેહનિત્ ।

તુવર: શ્વિત્રદાહ્નો ઋણપાંડુક્રમિપ્રણુત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

તિનિશ: તુવરશ્વોષ્ણો ગ્રાહક: કફવાતહા ।

રક્તાતિસારકુષ્ઠં ચ મેહમેદઘ્નં તથા ॥

રક્તદોષં ચ પિત્તં ચ શ્વિત્રકુષ્ઠકૃમીસ્તથા ।

દાહં ચ પાંડુરોગં ચ નાશયેદિતિ કીર્તિત: ॥

॥ નિ. ર. ॥

ચરક:—

૧ કુષ્ઠે—ઇતિ ષટ્ કષાયયોગા: નિર્દિષ્ટા: સસમશ્ચ તિનિશસ્ય ।

સ્નાને પાને ચ મતા: ॥ આલેપનં પ્રત્યર્ષણમવચૂર્ણનમેત

એવ ચ કષાયા: । તૈલઘૃતપાકયોગે ચેપ્યન્તે કુષ્ઠશાન્ત્યર્થમ્ ॥

ચિ. ૭-૯૯.

૨ રસાયને—.... ધવતિનિશશ્વદિરાશિંશપાસનસ્વરસા: પુનર્નવાન્તા-

શ્ચૌષધયો દશ યે વય:સ્થાપના: વ્યાખ્યાતા: તેષાં સ્વરસા:

નાગચલાવત્ સ્વરસાનામભાવે ત્વયં સ્વરસવિધિ: ચૂર્ણાનામાદક-

મુદકમ્યાહોરાત્રસ્થિતં મૃદિતપૂતં સ્વરસવત્પ્રયોજ્યમ્ ॥ ચિ. ૧-૮૯

સુશ્રુત:—

૩ રક્તાતિસારે—.... શલ્કશ્ચીતિનિશત્વચ: । ક્ષીરે વિમૃદિતા:

પીતા: સક્ષૌદ્રા રક્તનાશના: ॥ ડ. ૪૦-૧૧૯.

વક્તવ્ય—આ જાગલ દેશમાં થનાઈ આડ છે. પંચમહાલનાં જંગલોમાં તે ઘણાં થાય છે. આડ મોટાં થાય છે. એને સ્વ. કંતોભટ્ટ ‘મીણોહરમો’ કહે છે, કારણ કે એનાં પાન ઢોર ખાય તો મીણો ચઢે છે. પાન ખીજડા જેવાં થાય છે. લાકડું ગાડાની ધરીઓ વિગેરે બનાવવામાં અમૂલ્ય મનાય છે. ઘણા લાંબા વખતથી તે ‘ચઢઢ’ તરિકે પ્રખ્યાત છે. એનો વિસ્તાર મોટો થતો હોવો જોઈએ. કાળાશ લેતો રંગ વધારે પડતો છે તેથી તેનું નામ ‘તિનિશ’ પડ્યું હોય છે. આડ નાનું પણ બહુ જ મજબુત હોવાથી માણસને આશ્ચર્ય પમાડે તેવું છે. કહેવાય છે કે જાણસર લાઈનમાં ‘તાણછા’ સ્ટેશન છે તે ત્યાં આગળ તણજનું આડ આવેલું છે એ ઉપરથી પડેલું છે !

વૈદ્યકમાં તણજનો ઉપયોગ.

ચરક:—

૧ કુષ્ઠમાં—તણજનાં છોડાં અથવા સારનો ઉકાળો ખાવામાં,

પીવામાં, ઘોવામાં, લેપમાં દરેકમાં વાપરવો ઇષ્ટ છે.

ચિ. ૭-૬૫.

૨ રસાયનમાં—ગાંગેટી (નાગબલા)ની માફક આનું મૂળ ઘસીને હમેશાં દુધ સાથે પીવે અને એકલું જ દુધ પીધા કરે તો જરા, વ્યાધિ વિગેરે દૂર થાય છે. નવજીવન આવે છે.
ચિ. ૧-૮૯.

સુશ્રુત— ૩ રક્તાતિસારમાં—તણછની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં ડાળને મધ નાખીને પીધું હોય તો રક્તાતિસાર મટે છે. ઉ. ૪૦-૧૧૯.

કવ્ય—ચરકની દશેમાનિમાં 'તિનિશ'નો ઉલ્લેખ નથી. ઇદ્રોક્ત અપર રસાયનના પાઠમાં તિનિશ છે. નાગબલાના જેવો પ્રયોગ તિનિશ વડે પણ થઈ શકે છે. તે જાંગલ વૃક્ષ છે (ક ૧-૭).

સુશ્રુતે સાલસારાદિ ગણમાં ગણાવેલું છે. પ્રમેહની અચરકૃતિમાં તિનિશની પણ ગણતરી છે. આસ્થાપનમાં તે ઉપયોગી છે (ચિ. ૩૪-૧૭). વણરોપણ તરિકે ચોખાયલું છે (ચિ. ૧૬-૪૨. ચિ ૧૯-૪૧). વિષમાં પણ એક બે જગોએ ચોખાયલું છે.

'વૈદકશબ્દસિંધુ'કારે તેનાં લેટીન નામો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે:—
Lagerstroemia flos-Reginæ અને *Dalbergia oujeineisais*. સ્વ. કતોબદે *Eugenia dalbergia oides* આપ્યું છે. જયકૃષ્ણભાઈએ તણછનું વર્ણન નથી કરેલું.

નવ્યમત—છાલમાં કાપ મૂકવાથી હિરાદખણ જેવો શુંદર નીકળે છે અને તે અતિસાર અને સંઘ્રહણીમાં ઉપયોગી છે (લીસગોઆ); પણ એ શુંદર ઉપરોક્ત રોગોમાં ઉપયોગી છે કે નહિ તે જ શંકાસ્પદ છે. (કીર્તિકર) કેમ્પબેલના મત મુજબ પેસાબનો રંગ જ્યારે ખૂબ જ રોતો થઈ જાય છે ત્યારે જંગલી લોકો છાલનો કવાથ પીવે છે. (ઇકો ૧૦ પ્રોડક્ટ્સ ઓફ ઇંડોનાગપુર). મધ્યપ્રાંતમાં છાલનો કવાથ જવરક્ષ મનાય છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૫૧૬; N. p. 84; Brandis p. 224; Indi. Medi. Plants p. 427.

૧૪૯ મીંદીઆવળ.

N. O. Leguminosæ.

નામો—અજશૃંગી, મદુરેવની (સંસ્કૃત); મીંદીઆવળ, સોનામખી (શુજરાતી); *Senna folia*—સેના ફોલીયા (લેટીન).

ગુણા:— અજશૃંગી હિમા સ્વાદુ: શોફતૃણાવમીઝિયેત્ ।
વક્ષ્યા સ્વાદુ તૃદ્દોગવિષકાસાર્ષિકુષ્ઠનુત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

અજશ્રૂંગી કટુસ્તિકા કફાર્શઃશૂલશોકજિત્ ।

ચક્ષુષ્યા શ્વાસહ્રદ્રોગવિષકાસાર્તિકુછજિત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

અજશ્રૂંગી તુ કાસઘ્ની વાતનુત્ વિષનાશિની ।

રેચની ચાક્ષિભૈષજ્યમશોદંતક્રુમીન્ જયેત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

શોઢલ—

૧ અર્શઃસુ—અજશ્રૂંગજિટાકલ્કમજામૂત્રેણ યઃ પિબેત્ ।

ગુઢવાર્તાકમુક્ તસ્ય નશ્યન્ત્યાશુ ગુદાંકુરાઃ ॥

૨ વ્રણગતશ્લ્યનિષ્કાસનાર્થમ્—કર્ષતિ નષ્ટં શલ્યં કદાચિદજશ્રૂં-

ગિકામૂલમ્ ॥

(સચોત્રણાધિકારે)

વૈદ્યક્રમાં મીઠી આવળનો ઉપયોગ

શોઢલ—

૧ હરસમાં—અજશ્રૂંગીના મૂળનું ચૂર્ણ ખકરીના મૂત્ર સાથે પીવાથી અને ઉપર રીંગણાં અને ગોળ ખાવાથી હરસ મટે છે.

૨ મણુમાં પેસી ગએલું શલ્ય કાઢવા માટે—અજશ્રૂંગીનું મૂલ લગાવવું. કદાચ શલ્ય ખેંચાઇ આવે.

વક્તવ્ય—ચરકે સમલાશંખિની કલ્પમાં આનો કવાથ ચોળેલો છે (ક ૧૧-૧૧). ક્ષીરદોર્ગન્ધ્યનાથ માટે બીજાં દ્રવ્યો સાથે ચોળેલી છે (ચિ ૩૦-૨૫૮). વિરેચન દ્રવ્યોમાં (વિ. ૮-૧૫૮) છે. એટલે મીઠીઆવળને અજશ્રૂંગી કહેવામાં વાંધો હું ધારતો નથી.

સુશ્રુતે વરૂણદિ અને વહીસંજ ગણામાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. સંશોધન વર્તિનાં દ્રવ્યોમાં છે (સૂ ૩૭-૧૩). શ્લેષ્મશોક્રમાં પ્રદેહ માટે બીજાં દ્રવ્યો સાથે (સૂ ૩૭-૬) તે વપરાયલી છે. વિરેચનીય દ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય અધ્યાયમાં પણ તે છે (સૂ ૪૪-૪૧). કફજ વિસર્પમાં પ્રદેહ તરિકે બીજાં સાથે ચોળાયલી છે (ચિ. ૧૭-૧૪).

હરસનો પ્રયોગ મૂળ વાગ્બટનો છે.

મૈષશ્રૂંગી, અજશ્રૂંગી, વિષાલિકા, વૃશ્ચિકાલી વિગેરે સંદિગ્ધ નામો છે; છતાં પણ અજશ્રૂંગીને મીઠીઆવળ કહેવાની ક્ષુદ્રતા કરી છે; કારણકે મીઠી-આવળ ઉપયોગી વસ્તુ છે. અને ‘ મીઠા ’ના શીંગડા જેવી શીંગો તેની થાય છે પણ ખરી.

અત્યારે બજારમાં મળતી મીઠીઆવળ પરદેશથી આવે છે.

૨૫. કનૈયાલાલ દે *Cassia angustifolia* (ટીનેવેલી સોના-અંગ્રેજ)-
ને સોનામુખી કહે છે અને ગુણુ પણ લખે છે-(p. 71).

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૬૦; Indig. Drugs p. 71.

૧૫૦ મગફળી.

N. O. Leguminosæ.

નામો—મૂશિલી, સ્નેહવીજા, મંડવી (સંસ્કૃત); માંડવી, મગફળી, ફેફાં, લોંચશીંગ (ગુજરાત. કાઠિયાવાડ); મુગફલી, લોંચશીંગ (મરાઠી. હિંદી); Ground nut—ગ્રાઉન્ડ નટ (અંગ્રેજ); *Arachis Hypogæa*—અરેચીસ હાઇપોગેયા (લેટીન).

ગુણા:— મંડવી મધુરા સ્નિગ્ધા વાતલા કફકારકા ।
ગ્રાહકા બદ્ધવર્ચાશ્ચ તત્ત્વેનં તદ્દુગં સ્મૃતમ્ ॥

વર્ણન—મગફળીનું વાવેતર દિનપ્રતિદિન ગુજરાતમાં (ખાસ કરીને પંચમહાલ તરફ) વધવા લાગ્યું છે. પંચમહાલમાં એનું વાવેતર બહુ જ થાય છે. એની શીંગા જમીનમાં થાય છે એટલે એને લોંચશીંગ કહે છે. આનાં ખીયાં ફેલવા માટે અને તેલ કાઢવા માટે યંત્રો નીકળ્યાં છે અને તેમાં તેલ તૈયાર થાય છે. તેલ ખાવામાં સારું છે. તલના તેલમાં આ તેલનો ભેળ કરવામાં આવે છે. ખાવા માટે પણ આનાં ખીજ સારાં છે. ખૂબ ચાવીને આ ખીજ ખાવામાં આવે અને અભૂર્ણ ન થવા દે તો બહુ પૌષ્ટિક છે. ઓલીવ-ઓઇલ અને આદમન્ડ ઓઇલની જગે.એ આનું તેલ વાપરી શકાય છે.

ગુણુ—બહુ ખાધામાં આવે તો વાયુ કરે છે, તેમ કફ પણ કરે છે; મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, ઝાડો રોકનાર છે. તેનું તેલ પણ તેવા જ ગુણુવાળું છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૫૫૨; Indi. Drugs p. 33; Indi. Medi. Plants p. 424.

—પદ્મકાદિ વર્ગ—

N. O. Rosaceæ.

૧૫૧ સફરજન.

નામો—સેવમ્, સિંચિતિકાફલમ્ (સંસ્કૃત); સફરજન (શુભરાતી);
Prunus malus-પ્રુનસ્ મેલસ્ (લેટીન).

પરિચય— મુદ્ધિપ્રમાણં બદરં સેવં સિંચિતિકાફલમ્ ॥

ભા. પ્ર.

ગુણા:— સેવં સમીરપિત્તઘ્નં બુંહણં કફકૃદુરુ ।
રસે પાકે ચ મધુરં શિશિરં રુચિશુક્રકૃત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

સેવં સિંચિતિકાપૂર્વં વાતપિત્તહરં ગુરુ ।
બુંહણં કફકૃત્ વૃષ્યં સ્વાદુપાકરસં હિમમ્ ॥

॥ મ. નિ. ॥

સેવં સિંચિતિકાફલં ગુરુ હિમં તદ્વાતપિતાપહમ્
વૃષ્યં શ્લેષ્મંકરં પરં ત્રણહરં સ્વાદૂત્તમં સૌરભમ્ ।
સેવાત્ કિંચિદત્તર્વમુત્તમફલં લોકે સફર્જનિતિ—
જ્ઞેયં સેવગુણં હિમં ચ તુવરં સ્વાદૂત્તરં ભૂતલે ॥

॥ નિ. ર. ॥

કષાયમધુરં શીતં ગ્રાહિ સિંચિતિકાફલમ્ ॥

ચરક સૂ. ૨૭—૧૩૬

કષાયં સ્વાદુ સંગ્રાહિ શીતં સિંચિતિકાફલમ્ ॥

સુશ્રુત. સૂ. ૪૬—૧૪૭

ગુણુ—સફરજન કષાય, મધુર, શીત, ગ્રાહી, વૃષ્ય અને સ્વાદુ છે; વાતપિત્તને હરનાર છે; શુક્રને વધારનાર છે; કફને કરનાર છે.

વસ્તુવ્ય—ચરકસુશ્રુતમાં એક એક ઠેકાણે જ (ઉપર બતાવેલ) સિંચિતિકાફલમ્ નો ઉલ્લેખ છે. સફરજન આને મળતું છે એમ ક્તોબદ્ધ જણાવે છે, પણ સફરજનજ આને લેખીએ તો વાંધો જેવું નથી. આવું સરસ ફળ નિષંકુમાં સંધરવા લાયક છે.

નોંધ—“ પોટાશ, ઇથર, મેલીક એસીડ, પાણી-આ બધાં દ્રવ્યોના રસને સાઈડર કહે છે; જે સંધિના માટે બહુ ઉપયોગી છે. તે સિવાય પોટાશ મૂત્રાશયના દરદો માટે, ઇથર કબેઝનાં દરદો માટે, મેલીક એસીડ મગજનાં દરદો માટે અકસીર છે. આ બધા ગુણને લીધે સફરજન કિંમતી ફલ છે.”
(વીસમી સદી. પુસ્તક ૧ અંક ૧)

૧૫૨ આલુ

N. O. Rosaceæ.

નામો—આલુક, આરુક, વીરાલુક (સંસ્કૃત); આલુ (ગુજરાતી); વીરા-
રુક (મરાઠી); આલુબુખારા (હિંદી); બોખારા પ્લમ્ (અંગ્રેજી); Prunus
Communis—યુનસ્ કૉમ્યુનીસ્ (લેટીન). Variety—Insititia.

આરુકં વીરસેનં ચ વીરં વીરાલુકં તથા ।

તત્ત્વ વિદ્યાન્નતુર્જાતિ પત્રપુષ્પાદિભેદતઃ ॥

આલૂકમહુમલૂકં મહં રક્તફલં તથા ।

મલૂકં રસતઃ શીતં સ્વાદ્વલ્લં વાતાપિત્તહત્ ॥

॥ મ. નિ. ॥

ગુણા:—

નાત્યુષ્ણં ગુરુ સંપકં સ્વાદુપ્રાયં મુલપ્રિયમ્ ।

બુંદ્ધં જીર્યતિ ક્ષિપ્રં નાતિદોષલમારુકમ્ ॥

દ્વિવિધં શીતમુષ્ણં ચ મધુરં ચામ્લમેવ ચ ।

ગુરુ પાકે ચ તઙ્ગેયં અરુચ્યત્યગ્નિનાશનમ્ ॥

ચરકઃ સૂ. ૨૭-૧૨૭, ૧૨૮

રુચ્યમત્યગ્નિશમનં મધુરમારુકમ્ ॥

પક્કમાશુ જરાં યાતિ નાત્યુષ્ણં ગુરુ દોષલમ્ ॥

વાગ્બટઃ સૂ. ૬-૧૩૪

આરુકં તુવરં મેદિ ગુરુષ્ણં કફપિત્તહત્ ।

પ્રકં તુ મધુરં નાતિ હ્યુષ્ણકં કફપિત્તલમ્ ॥

બુંદ્ધં રોચનં શીઘ્રં ડવરમારુતનાશનમ્ ।

આલૂકાનિ ચ સર્વાણિ મધુરાણિ હિમાનિ ચ ।

અર્શઃપ્રમેહગુર્માદિદોષવિધ્વંસનાનિ ચ ॥

ગુણુ—આલુ બહુ ગરમ નથી; પાકાં પચવામાં ભારે છે; સ્વાદિષ્ટ છે, મુખ સાફ કરનાર છે; ખૂંડણુ છે, તુરત પચી બાય એવાં છે. તે બે બાતનાં થાય છે. એક શીત અને મધુર છે, બીજું ઉષ્ણ અને અમ્લ છે.

ચરક સુ. ૨૭-૧૨૭. ૧૨૮.

આહી, તુફ, હૃદય, શીત, ગુરુ, મલાવટ'બક, રૂચ્ય, લેદી, કફ, ઉષ્ણ, પિત્તહૃત, મધુર, મુખને પ્રિય, મેહ અને શુદ્ધ અર્શ' વિગેરેને મટાડનાર, વાતર-કતની વેદનાને હંથુનાર, ધાતુને વધારનાર, પ્રમેહ, જ્વર, અર્શ' અને વાયુને હરનાર.

—નિઘંટ રત્નાકર—

વક્તવ્ય—પ્રાચીન કાલથી આલુ વપરાતાં આવ્યાં છે. આરુક, આલુક નામો ચરકમાં માલમ પડે છે. મુશ્ચુતમાં તે જડતાં નથી. આલુક શબ્દક'દો માટે પણ વપરાય છે જેવાં કે કાષ્ઠાલુક ઇત્યાદિ.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 519; રૂ. નિ. પા. ૩૮૬; Indig. Drugs p. 257; Brandis p. 279.

૧૫૩ બદામ

N. O. Rosaceæ.

નામો—વાતાદ, વાતામ (સંસ્કૃત); બદામ (ગુજરાતી. મરાઠી. હિંદી); Sweet almond—સ્વીટ આમ'ડ (અંગ્રેજી); Prunus Amygdalus—પ્રુનસ અમીગડેલસ (લેટીન). Variety—Amara.

ગુણા:—

વાતાદ ઉષ્ણ: સુસ્નિગ્ધો વાતઘ્ન: શુક્રકૃત ગુરુ: ।

વાતાદમજ્જા મધુરો વૃષ્ય: પિતાનિલાપહ: ॥

સ્નિગ્ધોષ્ણ: કફકૃન્નેષ્ઠો રક્તપિત્તવિકારિણામ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

બદામમુષ્ણં સુસ્નિગ્ધં વાતઘ્નં બલશુક્રકૃત્ ॥

॥ મ. નિ. ॥

બદામ: સારક: ચોષ્ણો ગુરુરમ્લ: કફપ્રદ: ।

સ્નિગ્ધ: સ્વાદુસ્તુવરશ્ચ શુક્રલો વાતનાશન: ॥

ઉષ્ણવીર્યં ચામફલં સારકં ગુરુ પિત્તલમ્ ।

કફપિત્તકરં ચૈવ વાતનાશકમુત્તમમ્ ॥

તત્પક્કં મધુરં વૃષ્યં સુસ્નિગ્ધં પૌષ્ટિકં મતમ્ ।

શુક્રલં કફકારિ ચ રક્તપિત્તં વ્યપોહતિ ॥

શામકં વાતપિત્તસ્ય પૂર્વવૈધૈઃ ઉદીરિતમ્ ॥

શુષ્કં ચ તત્ફલં પ્રોક્તં મધુરં ધાતુવર્ધકમ્ ॥

સ્નિગ્ધં વૃણ્યં ચ બલ્યં ચ પૌષ્ટિકં કફકારિ ચ ।

વાતપિત્તસ્ય શમકં પ્રોક્તં ગુણવિશારદૈઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ગુણુ—અદામ ગરમ છે, સ્નિગ્ધ છે, વાયુને હરનાર છે, ધાતુ વધારનાર છે, ભારે છે, પિત્ત અને વાનો નાશ કરનાર છે, કફને કરનાર છે; ઉષ્ણ હોવાથી રક્તપિત્તવાળાને માટે સારી નથી.

વક્તવ્ય—આપણે જે અદામ વાપરીએ છીએ તે કાબુલ તથા મલબાર તરફ ઘણી થાય છે. બીજી એક જાત દેશી અદામ—*Terminalia Catapha* N. O. *Combretaceae*. ની થાય છે. કાઠિયાવાડમાં તે ખૂબ જ જોવામાં આવે છે. એનાં પાકાં લાલચોળ ફલ ખાવામાં આવે છે. આ ઉપરનો લાલ ગર્ભ ખાઈ રક્ત પછીથી ઠણીયો રહે છે તેને ભાંગવાથી તેમાંથી અદામ જેવી જ નાની મીઠા નીકળે છે. વધારે વિસ્તાર માટે જુઓ ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’.

નોંધ—બીજી એક જાત કડવી અદામ થાય છે. આ ખાવામાં સ્વાદે કડવી હોય છે—*P. Amygdalus*, var—*Dulcis*. હાઈડ્રોસીયાનીક ઍસીડના જેવા જ કડવી અદામના ગુણુ છે માટે તે સાવચેતીથી વાપરવી જોઈએ. કડવી અદામ મોટા પ્રમાણમાં ખાવાથી ગંભીર પરિણામો નિપજવે છે. હાઈડ્રોસીયાનીક ઍસીડના ઝેર જેવીજ ઝેરી અસર આ કડવી અદામની છે.

(બેન્ટલી અને ટ્રીમેન.)

કડવી અદામને સુસલમાન લેખકોએ સાવવર્ધક (*attenuant*) અને શોષક ગણાવેલી છે અને તેઓ ઘણી રીતે આનો ઉપયોગ કરે છે. વાતજન્ય વેદના ઉપર સુરકા સાથે તેને ચોપડવાથી દરદ મટી જાય છે. કડવી અદામનું કાજળ દૃષ્ટિને હિતકર છે. સ્ત્રાવ્ય અને પીપરમીટ સાથે કફના રોગોમાં યોજાય છે. તે અશ્મરિદ્ધ અને મૂત્રલ છે અને યકૃત-પ્લીહ ઉપરના વરમમાં ઉપયોગી છે. માથા ઉપર લગાવવાથી જૂ મરી જાય છે. સોગડી કરીને યોનિમાં રાખવાથી પીડિતાતર્વમાં જે કષ્ટ પડે છે તે દૂર કરે છે. પોટીસ ચામડીના ફેણાઓ ઉપર તેમજ બળતરાવાળા ત્રણ ઉપર સાફ કામ કરે છે. મૂળ બલ્ય મનાય છે; બહાર તેમજ અંદર બન્ને રીતે તે વપરાય છે. (ડીમક)

ઉલ્લેખ—દેશી અદામ માટે—વ. શા. પા. ૩૨૮; રૂ. નિ. પા. ૫૪૦;

N. p. 112.

અદામ માટે—*Indi. Medi. Plants* p. 514; *Indig. Drugs* p. 256.

૧૫૪ પદ્મક

N. O. Rosaceæ.

નામો—પદ્મકઃ, પદ્મકાષ્ઠઃ (સંસ્કૃત); પદ્મકનું લાકડું (શુજરાતી); પદ્મકાષ્ઠ (મરાઠી. બંગાલી); પદ્માક, પદુમ કાટ (હિંદી); Prunus pudum-મુનસ્ પુદમ (લેટીન).

પરિચય—

પદ્મકઃ સૂક્ષ્મવિચ્છિન્નપત્રોઽદ્રૌ પાદપોઽફલઃ ।

ઈષત્પદ્મમુગંધિ સ્યાત્ પદ્મકં રક્તવલ્કલમ્ ॥

પદ્મકાષ્ઠં નવં ગ્રાહ્યં રક્તપીતં ચ વર્ણતઃ ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

પાટલાપુષ્પવર્ણકઃ, પીતરક્તશ્ચ સુપ્રભઃ, કૈદારઃ इत्यादि.

ગુણાઃ—

પદ્મકં શિશિરં સ્નિગ્ધં કષાયં રક્તપિત્તનુત્ ।

ગર્ભસ્થૈર્યકરં પ્રોક્તં ઝવરચ્છર્દિત્રિષાપહમ્ ॥

મોહદાહઝવરભ્રાન્તિકુષ્ઠવિસ્ફોટશાન્તિકૃત્ ।

પદ્મકં શીતલં તિત્તં રક્તપિત્તવિનાશનમ્ ॥

॥ ધ. નિ.; રા. નિ. ॥

પદ્મકં તુવરં તિત્તં શીતલં વાતલં લઘુ ।

વિસર્પદાહવિસ્ફોટકુષ્ઠશ્લેષ્માત્ત્રપિત્તનુત્ ।

ગર્ભસંસ્થાપનં રુચ્યં વમિત્રગ્નતૃષાપ્રણુત્ ॥

ચરક—

૧ રક્તપિત્તે—ઉશરિકાલીયકલોદ્રપદ્મક.... । પૃથક્ પૃથક્ ચન્દન-

તુલ્યમાગિકાઃ । સશર્કરાસ્તપ્તુલ્લધાવનાપ્લુતાઃ । રક્તં સપિત્તં

શમયન્તિ યોગાઃ ॥ ચિ. અ. ૪

વાગ્બટ—

૨ હિક્કાશ્વાસયોઃ—....પદ્મકમ્ વા ઘૃતપ્લુતમ્ ॥ ચિ. અ. ૪

વર્ણન—હિમાલય અને કેદાર પર્વતમાં આ ઝાડ થાય છે. બદામ, આલુ યુષારાની જાતનું આ ઝાડ છે. પાટલાના ફુલ જેવો લાલ રંગ આ ઝાડનો હોય છે. થડ ઉપરથી કઢાયામાં જેમ છાલ ઉખડે છે તેમ આમાં પણ થાય છે. છાલની નીચે રાતા પીળા રંગનું કાષ્ઠ જણાય છે. પાન ઝુંવાળાં, લાંબાં, અણીદાર, કરવતના જેવા ઝીણા કાપાવાળાં હોય છે. પાનની ડીંટડી ના ધંધ લાંબી હોય છે. ડીંટડી ઉપર એક એ કે વધુ (glands) ગ્રંથિઓ હોય છે. ફુલ સફેદ, યુલાળી, લાલ વિગેરે વિવિધ રંગનાં આવે છે. પાન બેસતા પહેલાં પુલો ખીલે છે. આમાં ફલ પણ ગોળાકાર આવે છે. ' પાદપોઽફલઃ ' શાથી કહ્યું હશે ?

સતલજથી સીક્રીમ સુધીમાં આ ઝાડ ૨૫૦૦થી ૭૦૦૦ ફીટ જેટલી ઉંચાઈએ થાય છે. ખાસી હિલ્સ અને મણિપુર તરફ આ ઝાડ થાય છે. અપર ખર્માંમાં ૪૦૦૦ થી ૬૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ થાય છે. ઘણી વખત આને ઉછેરવામાં પણ આવે છે. નવેમ્બર ડીસેમ્બરમાં શિયાળો ખેસતાં પહોલાં અને વસંતઋતુમાં (એપ્રિલ મેમાં)—જે વખત ફુલ આવે છે. ગેમ્બલ નામના વિદ્વાને આની જે ભાત ગણાવી છે—(૧) બહુ મોટું વૃક્ષ-પુલ ઘેરા લાલ રંગનાં અને માર્ચમાં આવે છે અને (૨) નાનું ઝાડ-ફુલ આછા સફેદ રંગનાં અથવા રહેજ ગુલાબી ઝાંખ લેતાં. નવેમ્બરમાં પુલ આવે છે. મોટેચુ હીલ નામના માણસે લામુની પૂર્વમાં આવેલી ટેકરીઓ ઉપર ૩ ફીટના ઘેરાવાવાળું આ ઝાડનું થડ જોયેલું. તેનાં ફુલ લાલ હતાં. પદ્મકનું ચિત્ર જોવું હોય તો એન્ડીસન 'Indian trees' પાનું ૨૮૦ જુઓ.

વૈદ્યકમાં પદ્મકનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ રક્તાપિત્તમાં—પદ્મકનું ચૂર્ણ અને ચંદન ચોખાના ધોવણ સાથે મધ નાખીને પીવું. ચિ. અ. ૪.

વાગ્બટ— ૨ હિક્કાશ્વાસમાં—પદ્મકનું ચૂર્ણ તોલો ૦૧, ઘી સાથે ચાટવું. ચિ. અ. ૪.

વક્તવ્ય—ચરકે વૃષ્ય અને વેદનાસ્થાપન દશેમાનિમાં પદ્મકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સુગંધી દ્રવ્યો સાથે ધૂમવર્તિમાં તે યોજાયલું છે; કષાય રકંધમાં છે. ચરકમાં ઘણાખરા રોગોમાં પદ્મકની યોજના થયેલી જોવામાં આવે છે. પણ ગર્ભસ્થાપન તરિકે કયાંયે ઉલ્લેખ જણાતો નથી. સુશ્રુતમાં પણ ગર્ભસ્થાપન તરિકે તેનો ઉલ્લેખ નથી. શુદ્ધ્યાદિ વર્ગમાં સુશ્રુતે પદ્મકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વૃંદકૃત 'સિદ્ધયોગ'માં ખીજ વસ્તુઓ સાથે પદ્મક ગર્ભસ્થાપન તરિકે યોજાયલું છે. ગર્ભપાત થઈ જતો હોય તો પદ્મકનું લાકડું પાણીમાં ઘસીને પીવડાવવું હિતાવહ છે.

ખજારમાં નિર્ગંધ પદ્મકનાં લાકડાં મળે છે તે વસ્તુ પદ્મક હશે કે નહિ તે નક્કી સમજાતું નથી.

Actions and Uses—The bark is used as a bitter tonic and sedative. It is given during convalescence from acute diseases and palpitation of the heart.

Khory II p. 244.

ઉલ્લેખ—Brandis. p. 280; રૂ. નિ. પા. ૨૬૦; Indi. Medi. Plants p. 518.

૧૫૫ ગુલાબ

N. O. Rosaceæ.

નામો—તરુણી, રામતરુણી, શતપત્રી (સંસ્કૃત); ગુલાબ (ગુજરાતી); ગુલાબચે ફુલ (મરાઠી); ગુલાબકા ફુલ (હિંદી); Rose-રોઝ (અંગ્રેજી); Rosa Centifolia-રોઝા સેન્ટીફોલીયા (લેટીન).

ગુણા:— શતપત્રી હિમા હૃદ્યા ગ્રાહિણી શુકલા લઘુ: ।
દોષત્રયાસ્ત્રજિદ્વર્ણ્યા તિક્ત્વા કટ્વી ચ પાચની ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

કુઙ્ગક: સુરભિ: શીતો રક્તપિત્તકફાપહ: ।
પુષ્પં તુ શીતલં વર્ણ્યં દાહનં વાતપિત્તજિત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

શતપત્રી સરા વૃષ્યા શીતા હૃદ્યા ચ શુકલા ।
લઘ્વી ચ તુવરા સ્વાદુ: સુરભિ: ગ્રાહિણી મતા ॥
વર્ણ્યા તિક્ત્વા ચ કટ્વી ચ રુચ્યા ચામિપ્રદીપની ।
ત્રિદોષં મુલપાકં ચ રક્તપિત્તં કફં તથા ॥
પિત્તં રક્તવિકારં ચ દાહં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

વૈકલ્પ્ય—ગુલાબ સૌ કોઇ ઓળખે છે. પ્રાચીન વખતમાં ગુલાબ વપરાતું હશે કે નહિ, અથવા વપરાતું હશે તો તેનું તે સમયનું નામ પ્રચલિત શું હશે તે શોધવું સહેલું નથી. તરુણી, રામતરુણી અને શતપત્રી જેવા શબ્દો અનેક અર્થવાહી છે. ચરકમાં તરુણી શબ્દ વપરાયલો છે, પણ તે કયા અર્થમાં તે નક્કી કરવું સહેલું નથી. સિદ્ધિસ્થાનના દશમા અધ્યાયમાં ‘ હિતિ સાંગ્રાહિકા મતા: ’ એ લીસ્ટમાં સ્વર્ણયૂથિકા, પ્રિયંશુ, રક્તમૂલી વગેરે સાથે ‘ તરુણી ’ પણ ગણાયેલું છે. હવે સાધારણ રીતે ગુલાબનાં પુલ સર-રેચક ગણાય છે, પણ નિઘંટુરતનાકરે નાની જાતનાં ગુલાબનાં ફુલને અથવા બહુજ નાનાં ગુલાબનાં ફુલને ગ્રાહીજ કહેલાં છે. વળી શતપત્રી ના પણ અનેક અર્થો થાય છે. ‘ વૈધક શબ્દસિંધુ ’ કાર પણ શતપત્રીને ‘ શેવતી ગુલાબ ’ કહે છે. ચરકમાં ‘ શતપત્રી ’નો ઉલ્લેખ નથી; ‘ શતપત્ર ’નો છે પણ તેનો અર્થ કમળ થાય છે. આવા સરસ, સુંદર ફુલનું વર્ણન પ્રાચીન સાહિત્યમાં કયા શબ્દને સંબોધીને

કરેલું છે તે અવશ્ય જાણવું જોઈએ. શુદ્ધાણનાં ફુલ જોઈને તો કવિઓએ કેટલીયે અમર કૃતિઓ તે ઉપર રચી છે. It is a queen of flowers. એ યોગ્ય જ કહેલું છે. આ ડાકેસસ અને એસીરીયાનું વતની છે,

ઉદ્ભેખ-રૂ. નિ. પા. ૪૬૧; N. p. 106; Indi. Medi. Plants p. 526.

૧૫૬ મોગલાઇ બેદાણા

N. O. Rosaceæ.

નામો—મોગલાઇ બેદાણા (ગુજરાતી); મોગલાઇ બિહિદાના, બિહિદાના (બંગાલી. હિંદી); Quince seed—કવીન્સ સીડ (અંગ્રેજી); Cydonia vulgaris—સાઇડોનીયા વલ્ગેરીસ્ (લેટીન).

વર્ણન—અફઘાનિસ્તાન અને ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફ આનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. અત્યારે મોટે ભાગે આ કાણુલ તરફથી હિંદમાં આવે છે; ગાંધી-ઓને ત્યાં મળે છે. હકીમ લોકો ઠીક પ્રમાણમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. પાકાં ફળ ખાવામાં અતિ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. “ મગઝન-અલ-અદ્રિયા ” નો કતો મોગલાઇ બેદાણાના ત્રણ પ્રકાર જણાવે છે—૧ સ્વાદુ, ૨ અમ્લ, ૩ કિંચિત્ અમ્લ. સ્વાદુ અને કિંચિત્ અમ્લ બેદાણા ધરિન તરફના લોકો ખાવાના કામમાં લે છે. તેઓના મત પ્રમાણે તે હૃદય અને મગજને હિતકર છે. આના ઝાડની છાલ, પાન વિગેરેને સંકેતિક તરિકે આરબ લોકો વાપરે છે.”

Actions and Uses—Quince seeds are nutritive, astringents, demulcent and emollient, and given with sugar in Cough, dysentery, Catarrhal affections of the throat and pulmonary mucous membrane; also used as a vehicle for injection in gonorrhœa and urinary disorders. Externally the mucilage is applied to burns and scalds.

R N. Khory II p. 245.

ભાવાર્થ—મોગલાઇ બેદાણા પોષક, સંકેતિક (આહી), સ્નિગ્ધ અને સ્નેહોપગ છે. ખાંડ સાથે કફ, સંઘ્રહણી, કફજન્ય ગળાના રોગો અને ઉરોગત શ્લેષ્મ રોગોમાં વપરાય છે. ગેનોરીયામાં ઇન્જેક્શન આપવામાં પણ વપરાય છે. પેસાળના રોગોમાં ઉપયોગી છે. અગ્નિહૃદ્ય અથવા અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોથી દાઝ્યા હોઇએ તો મોગલાઇ બેદાણાનો લુવાળ ઠંડો હોવાથી લગાવવામાં આવે છે.

ખેરી. ભાગ. ૨, ૨૪૫.

ઉદ્ભેખ—Indig. Drug. p. 109; Indi. Medi. Plants p. 527.

- તુરુષ્કાદિ વર્ગ -

N. O. Hamamelideæ.

૧૫૭ શેલારસ.

નામો—તુરુષ્કઃ, સિહુકઃ (સંસ્કૃત); શેલારસ (શુભ્રશાલી); શિલારસ (મરાઠી. હિંદી. બંગાલી); Liquid storax—લીકવીડ સ્ટોરેક્સ (અંગ્રેજી); Altingia excelsa—એલ્ટીંગ્યા એક્સેલ્સા (લેટીન).

પરિચય— પક્ષ્મેષ્માતકરસૈસ્તુલ્યઃ સ્નિગ્ધઃ સુગંધિમાન્ ।

વહ્નો જ્વલતિ નિઃશ્વદઃ પિંગલઃ સિહુકો મતઃ ॥

ગુણાઃ— તુરુષ્કઃ સુરભિઃ તિક્તઃ કટુસ્નિગ્ધશ્ચ કુષ્ઠજિત્ ।

કફપિત્તાશ્મરીમૂત્રાઘાતભૂતજ્વરાર્તિજિત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

સિહુકઃ કટુકઃ સ્વાદે સ્નિગ્ધોષ્ણઃ શુક્રકાંતિકૃત્ ।

વૃષ્યઃ કણ્ડૂસ્વેદકુષ્ઠજ્વરદાહમ્રહાપહઃ ॥

મૂત્રાઘાતાશ્મરીમૂત્રકૃચ્છ્રકણ્ડૂવિનાશનઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ગુણુ—શેલારસ સ્વાદમાં કડવો છે, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ છે, વીર્ય અને કાંતિને વધારનાર છે, ખાવાથી બલ આવે છે; શુભ્રલી, પરસેવો, કુષ્ઠ, તાવ, દાહ, ભૂત વિગેરેનો નાશ કરે છે; મૂત્રાઘાત, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કંડૂ વિગેરેનો નાશ કરનાર છે. (ભાવપ્રકાશ.)

વર્ણન—જે આડમાંથી શિલારસ નીકળે છે એ આડ એશીયા-માઇનો-રનાં વતની છે. આ આડ ઘણાં મોટાં થાય છે. આ આડનો શુદ્ધર એજ આપણો શેલારસ. બજારમાં શેલારસ ગાંધીઓને ત્યાં મળે છે. તે ચીકણો, સુગંધી અને ધુમાડાના રંગ જેવો હોય છે. “ It is an aromatic, semi-fluid, opaque, grey Balsam, obtained by boiling the inner bark in water. It is used by the Hindus for perfuming medicinal oils.” સ્વ. કેનૈયાલાલ દે આ પ્રમાણે લખે છે.

નર્ન સાહેબે આ આડનું વર્ણન નથી આપ્યું, કારણ કે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં તે થતું જ નથી.

વક્તવ્ય—ચરકે વાતવ્યાધિના બલાતેલના પાકમાં ‘ તુરુષ્ક ’ યોજેલું છે. એ સિવાય બીજે ક્યાંયે નથી. મુશ્રુતમાં એલાદિ ગણમાં અને હિંદુસ્તાન-

પ્રતિષેધાધ્યાયમાં ચોભયલું છે. તુરુક્કશલ્લકનીં ચ....ધૂમાઃ કાર્યા વિજાનતા ॥
 ડ. ૫૧-૫૨ કેલ્લેજે કે બીબ ટીકાકારે તુરુક્કનો પરિચય આપેલો નથી.

અમરકોષમાં 'તુરુક્ક'નો ઉલ્લેખ છે. એ પરદેશી હોવાથી એનું નામ
 યાવનઃ આપેલું છે. ભાતુલ દીક્ષિત સિલ્લકને 'લોહવાન ઇતિ સ્વાત્ત્વ્ય'
 અર્થાત લોખાન જણાવે છે.

વધરાવળ ઉપર તંબાકુના પાંદડા ઉપર શેલારસ ચોપડીને પાન બાંધવાનો
 ઉપાય પ્રખ્યાત છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૨૨૨; Indigenous Drugs p. 177; Brandis
 p. 302; Indi. Medi. Plants p. 535.

— बिभीतकादि वर्ग —

N. O. Combretaceæ

१५८ सा०५.

नाभो—ककुमः, अर्जुनः (संस्कृत); सा०५ (शु०राती); साहरी (भराडी); सा० (डिंढी); Terminalia tomentosa—टर्मिनेलीया टोमेन्टोआ (बेटीन).

परिचय— अर्जुनस्त्वग्रपत्रस्तु श्वेतवाहो महारुहः
क्षीरी कषायः पीताभो मंजी कर्षफलपृथुः ।
कपीतनोपमो रूपे भवति कानने गिरौ ॥

॥ शिषदत्तः ॥

गुणाः— अर्जुनस्तु कषायोष्णः कफघ्नो व्रणशोधनः ।
पित्तश्रमतृषार्तिघ्नो मारुतामयकोपनः ॥

॥ रा. नि. ॥

ककुभो शीतलो हृद्यः क्षतक्षयविषात्तजित् ।
मेदोमेहव्रणान्हन्ति तुवरः कफपित्तहृत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

पार्थः पथ्यः क्षते भग्ने रक्तस्तंभनकृच्छ्रयोः ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक—

१ रक्तपित्ते—धनंजयोदुम्बर.....निशिस्थिता वा स्वरसीकृता वा
कल्काकृता वा मृदिताः शृता वा । एते समस्ताः गणशः पृथग्वा
रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥ चि. अ. ४

२ व्रणाच्छादनार्थम्—अर्जुनस्य पत्रं....व्रणप्रच्छादने विद्वान्
आदिशेत् ॥ चि १३-१३

३ अर्शःसु—परिषेचने विदध्यात् वृषककुभयवासनिर्वांश्च ॥

चि. ९-२१४

४ कुष्ठे—खदिरावघातककुभा.....शस्यन्ते स्नानपानेषु ॥

चि. ७-१२६

- सुश्रुत— ५ रक्तापित्ते—पिबेच्छीतकषायं वा जम्बुआम्राजुनसंभवम् ।
उ. ४५-२३
- ६ शुक्रमेहे—शुक्रमेहिनं ककुभचंदनकषायं वा ॥ चि. अ. ११
- वाग्भट— ७ मूत्राघाते—कषायं ककुभस्य वा.... ॥ चि. ११-३७
- ८ मूढगर्भे—शिराषिककुमकाथापिचून् योनौ विनिक्षिपेत् । उपद्रवाश्च
येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वं उपाचरेत् ॥ शा. २-४४
- ९ व्यंगेषु—व्यंगेषु चार्जुनत्वग्वा । उ. ३२-१६
- वृन्द— १० हृदामये—अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये । सितया
पंचमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥ हृदोगाधिकारे ॥
- ११ दीर्घायुष्ये—घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककु-
भत्वचो ये । हृद्रोगजीर्णज्वरपित्तरक्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥
हृद्रोगाधिकारे ॥
- १२ भग्ने—भग्नः पिबेत्त्वक् पयसाऽर्जुनस्य.... ॥
- १३ रक्तातिसारे—.....अर्जुनत्वचाः । पीताः क्षीरेण मध्वादद्याः
पृथक् शोणितवारणाः ॥ अतीसारे ॥
- १४ उदावर्त्ते—....कषायं ककुभस्य वा ॥ उदावर्ताधिकारे ॥
- चक्रदत्त— १५ बलसंजननार्थं—....ककुभस्य च बलकलम् । रसायनं परं
बल्यम्.... ॥ हृद्रोगचि० ॥
- भावमिश्र— १६ क्षयकासे अर्जुनत्वक्—चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसमावितं बहु-
वारान् । मधुघृतसितोपलाभिः लेह्यं क्षयकासरक्तहरम् ॥
- १७ मूत्रराधेज उदावर्त्ते—....कषायं ककुभस्य च ॥
- हारीत— १८ पूयमेहे—....पूयमेहे कषायश्च ध्वार्जुनस्य ॥
- बंगसेन— १९ ग्रहण्यां—केशराजोऽर्जुनक्षारः प्रातः पीतश्च मस्तुना । निहन्ति
साममत्यर्थमचिरात् ग्रहणीरुजम् ॥
- शोडल— २० हृद्रोगे—तैलाज्यगुडविषकं चूर्णं गोधूमपार्थजं वापि । पिबति
पयोऽनु स भवति जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥

વાણુન—સાજડનાં ઝાડ ઘણું ઉંચું થાય છે. પંચમહાલ તરફ તે બહુજ જણાય છે. એનું થડ કાળાશ લેતા ભુરા કે ઘેરા રંગનું, ખડખડી છાલવાળું હોય છે. એની ઉપર ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન લાંબાં અને કુલ શાખાઓને છેડે આંખાના મોરની પેઠે આવેલાં હોય છે. એનાં કુલ રવૈયાના જેવાં પાંચ પાંખો કે ધારવાળાં હોય છે. પાનની પાછળની બાજુ ડીંટ-ડીનાં મથાળાં આગળ વચલી નસની બાજુએ ૧ અથવા ૨ અમીકુપ્પી (Nectareal glands) લીલા રંગની આવેલી હોય છે. પાન ચીવટ હોય છે અને તેની ધાર ઉપર સૂક્ષ્મ દાંતા હોય છે. કેમળ પાનનો રંગ રતાશ લેતો હોય છે. વૈશાખ મહિનામાં તે પુલથી ભરપુર હોય છે. પુલનો રંગ પીળો કે ઘોળો હોય છે. જાશ કરવાની રવાઈના જેવો એના પુલનો આકાર હોય છે. એમાંથી શુદ્ધર પણ નીકળે છે જે પૌષ્ટિક મનાય છે.

વૈદ્યકમાં સાજડનો ઉપયોગ—

- ચરક— ૧ રક્તપિત્તમાં—સાજડની છાલને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી તેને સવારમાં ગાળી લઇને મધ સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. સ્વરસ, કટક, ક્વાથ—એ પણ મધ સાથે પી શકાય છે. ચિ. અ.—૪
- ૨ ત્રણ ઉપર બાંધવા માટે—સાજડનાં પાન ત્રણ ઉપર બાંધવાના કામમાં આવે છે. ચિ. ૧૩-૧૩
- ૩ હરસમાં—સાજડના પાનનો રસ કે ક્વાથ કરીને અર્શ ઉપર સિંચન કરવાથી વેદના મટે છે. ચિ. ૬-૨૧૪
- ૪ કુષ્ઠમાં—ખેરની માફક સાજડનો ક્વાથ પણ સ્નાન, પાન અને લેપમાં ઉપયોગ કરવાથી કુષ્ઠમાં હિતકર છે. ચિ. ૭-૧૨૬
- સુશ્રુત— ૫ રક્તપિત્તમાં—સાજડનો શીત કષાય મધ સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ઉ. ૪૫-૨૩
- ૬ શુક્રમેહવાળાને—સાજડનો અને ચંદનનો ક્વાથ પીવાડવો. ચિ. અ. ૧૧
- વાગ્ભટ— ૭ મૂત્રાઘાતમાં—સાજડનો ક્વાથ પીવા આપવો. ચિ. ૧૧-૩૭
- ૮ મૂદગર્ભમાં—સરસડો અને સાજડના ક્વાથમાં ૩ બોળીને તે યોનિમાં રાખવાથી મૂદ ગર્ભમાં હિતકર છે. શા. ૨-૪૪
- ૯ વ્યંગમાં—સાજડની છાલ દુધ સાથે ઘસીને ચોપડવી.

ઉ. ૩૨-૧૬

- વૃંદ— ૧૦ હૃદ્રોગમાં-સાજડની છાલથી ઘી પકાવી લેવું. આ ઘી હૃદયનાં દરદોમાં અત્યંત હિતકારી છે. હૃદ્રોગચિં
- ૧૧ દીર્ઘાયુષ્ય માટે-સાજડની છાલનું ચૂર્ણ ઘી સાથે, દુધ સાથે કે ગોળના પાણી સાથે સવાર સાંજ બે વખત પાવલી પાવલી ભાર લેવાથી હૃદ્રોગ, શુષ્કજ્વર, રક્તપિત્ત વિગેરે મટે છે અને આયુષ્ય વધે છે. હૃદ્રોગચિં
- ૧૨ હાડકું ભાગી ગયું હોય તો-સાજડની છાલ દુધ સાથે પીવી. ભગ્નાધિકારમાં.
- ૧૩ રક્તાતિસારમાં-મધ સાથે સાજડની છાલનો કવાથ પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે. અતિસારમાં.
- ૧૪ ઉદાવર્તમાં-સાજડનો ઉકાળો પીવાથી ઉદાવર્ત મટે છે. ઉદાવર્તાધિકાર.
- ચક્રદત્ત— ૧૫ બલવૃદ્ધિ માટે-સાજડની છાલ હમેશાં દુધ સાથે લેવાથી ઉત્તમ રસાયન છે એમ વિદ્વાનો માને છે. હૃદ્રોગમાં.
- ભાવ પ્રકાશ ૧૬ ક્ષયની ખાંસીમાં-સાજડની છાલના ચૂર્ણને અરડુસીના રસની ૨૧ ભાવનાઓ આપવી. એ ચૂર્ણ મધ, સાકર, ઘી સાથે ખાધું હોય તો ક્ષયની ખાંસી ગમે તેવી હોય તો પણ મટી જાય છે.
- ૧૭ પેસાબ અટકવાથી થએલા ઉદાવર્તમાં-સાજડની છાલનો કવાથ આપવો.
- હારીત— ૧૮ પેસાબમાં પડ પડતું હોય તો-સાજડનો કવાથ આપવો.
- બગસેન— ૧૯ ગ્રહણીના રોગોમાં-ભાંગરો અને સાજડનો ક્ષાર સુરકા સાથે સવારમાં પીવાથી આમાતિસાર અને ગ્રહણીના રોગો મટે છે.
- શેઠલ— ૨૦ હૃદયના રોગોમાં-સાજડની છાલનું ચૂર્ણ, તેલ ઘી અને ગોળ સાથે ઘઉંના લોટ સાથે રાખડી કરીને પી જવું. ઉપરથી દુધ પીવું. એથી બધા પ્રકારના હૃદયના રોગો મટી શકે છે.

વક્તવ્ય—સ્વ. કુતોભદ્ર કડાયા (Sterculia urens)ને અર્બુન વૃક્ષ માને છે. સાજડને તેઓ નોખું ઝાડ ગણાવે છે. છતાં તે પણ લખે છે તો ખરા કે અર્બુન વૃક્ષ એ સદેહવાળું નામ છે. કડાચો અને સાજડ એ બન્ને ભિન્ન

ભિન્ન નૈસર્ગિક વર્ગનાં ભિન્ન ભિન્ન આકારનાં વૃક્ષો છે. પણ કડાચો તો અર્જુન નહિ જ. કડાચાના પ્રકરણમાં હું તે વિષે કહીશ.

ઉદર્ધપ્રશમન દશોમાનિમાં, સારાસવના લીરટમાં, કષાય સ્કંધમાં, હંત-ધાવન તરિકે, ચરક તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. પિત્તમેહમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે તેને ખૂબ વાપરેલું જણાય છે. ચક્રદત્ત અર્જુનને હૃદયના રોગોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ઔષધ માને છે, પણ ચરકસુશ્રુતમાં હૃદ્રોગમાં અર્જુનનો ઉલ્લેખ જવલ્લેજ જણાય છે. ચરકસુશ્રુતમાં ક્ષયકાસમાં અર્જુનનો ઉલ્લેખ નથી જણાતો. સુશ્રુતે બીજાં સાથે કુણ્વપરેતસમાં અર્જુનનો પ્રયોગ કરેલો છે. રક્તલૂતા-ચિકિત્સામાં કાર્યસ્ત્રાગદ: તથૈવાર્જુનશેલુમ્યાં એમ કહેલું છે. વાગ્બટ શુક્રનાથ નામના આંખના રોગમાં અર્જુનના રસની વર્તિ વાળવાનું જણાવે છે. સુખરોગમાં બીજાં સાથે વપરાયું છે. વાગ્બટે તેને વીરતવીદિ ગણ્યમાં મૂકેલું છે. બીજાં સાથે “ દુર્બલદ્વિજશાન્તયે ” એમ કહી અર્જુનને પણ ગણાવે છે.

ડહણુ એકાદ જગોએ અર્જુન અને કકુમ નો ભુદો ઉલ્લેખ જણાવે છે—
“ અર્જુન: સ્વનામપ્રસિદ્ધો વૃક્ષવિશેષ: , કકુમ: સુગંધમૂલો વિટપવિશેષ: ॥ ” (ક. ૬-૩). આર્તગલ શબ્દનો અર્થ પણ ‘ કકુલ ’ જ કરેલો છે. પણ આર્તગલ એ ખરી રીતે તો કાંટાશેરીયા માટે વપરાતો આવ્યો છે અને વપરાય છે. બધી જ જગોએ આર્તગલનો અર્થ ડહણુ નીચે પ્રમાણે કરેલો છે.

આર્તગલ: કળ્ટકફલો જલમુક્તદેશજ: કકુમ ઇતિ અન્યે । આર્તગલ: કકુમક: સુ-ગંધિમૂલ: ‘ કૌંહા ’ ઇતિ નાન્ના પૂર્વદેશે પ્રસિદ્ધ: , અન્યે તુ આર્તગલ: કુરવક ઇત્યાહુ: , બહિ:કેશર: કળ્ટકિતફલો વિટપ ઇત્યન્યે ।

આર્તગલ: કકુમ: કેચિદાર્તગલં કળ્ટકીવૃક્ષમાચક્ષતે । વૃંદટીકાકાર શ્રીકંઠ પણ ડહણુનો મત ઉદ્ધૃત કરતાં જણાવે છે:—અર્જુન: આગાહકો વા । ઉષ્કંટક: અયવા નીલ: સહચર: ઇતિ હલ્લળ: । અર્ગાહક: અર્જુનો વા ॥ આર્તગલનો કાંટાશેરીયા એવો અર્થ જવલ્લેજ ડહણુ કરેલો છે. અમરસિંહ આર્તગલને કાંટાશેરીયા જ ગણાવે છે. ‘ કંટકિત ફલ ’ અને ‘ કંટકીવૃક્ષ ’ એ કાંટાશેરીયાને જ લાગુ પડે છે.

Constituents—The ash of the bark contains 34 p. c. of almost pure calcium carbonate. The bark also contains tannin.

Actions and Uses—Astringent and tonic, given in heart-diseases. Locally used as a wash for wounds, ulcers, contusions and specially used in promoting union of fractures and dispersion of ecchymosis; internally largely used by the natives in hemorrhagic and other fluxes and as a lithontriptic.

R. N. Khbry II. p. 258.

ભાવાર્થ—સાજડની છાલ કષાય, બલકારક અને હૃદયના રોગોમાં હિતકારી છે. ઘણુ ધોવાના કામમાં તે વપરાય છે. મચક અને અસ્થિભંગમાં તે અતિ હિતકર્તા મનાય છે. આ દેશના લોકો, રક્તસ્રાવ અને બીજી બતના સ્ત્રાવોમાં (જેવા કે પ્રવાહિકામાં શ્લેષ્મસ્રાવ, પ્રદરમાં પૂયસ્રાવ વિગેરે) સાજડની છાલનો ઉપયોગ કરે છે. અશ્મરી, શર્કરા વિગેરેમાં પણ પ્રતિષેધક તરીકે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ખેરી. ભા. ૨. પા. ૨૫૮.

નોંધ—સાજડની છાલ પિત્તાનાં દરદોમાં ઉપયોગી છે અને વિષમ છે. (ખેડન પાવેલ ' પબ્લિખ પ્રોડક્ટ્સ ' માં).

ડૉ. લાલમોહન ઘોષે આનું પૃથક્કરણ કરીને બહુ જ બારીકાઈથી તેની નોંધ લીધેલી છે. એ જણાવે છે કે આની છાલ હૃદયને હિતકર તેા છેજ પણ લોહીનું દબાણ (Blood pressuro) રહેજ વધારે છે. બીજીટેલીસ જેવી જેરી અસર લાંબા વખતના સેવન પછીથી પણ દેખાતી નથી. લીલી છાલને ઝીણી વાટીને આંખ ઉપર બાંધવાથી તુરંતજ સોજો ઉતરી જાય છે. કેટલાક આ છાલને અશ્મરીન માને છે, પણ પેસાબમાં તેનાથી ફાસ્ફેરીક અને યુરીક એસીડ વધે છે એટલું જ; અશ્મરીનાશક ગુણ સંદેહવાળો છે. બહુ જ રસિક અને લાંબાણુ વિવેચન વાંચવું હોય તેઓએ ઈન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ પાનું ૫૪૬-૪૭ જોઈ લેવું.

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૩૩૨; રૂ. નિ. પા. ૪૩૬; N. p. 112; Watt VI part IV p. 37; Indi. Medi. Plants p. 545

૧૫૯ બહેલા

N.O. Combretaceæ.

નામો—વિમ્બીતકઃ કર્ષકલઃ, અક્ષઃ, કર્ણલદ્રુમઃ (સંસ્કૃત); બહેલાંતું ઝાડ (ગુજરાતી); ખેરા, બીરડા, વાવરા (મરાઠી); બહેરા, બેહેરા (હિંદી); બહેલા (બંગાલી); *Terminalia bellerica*-ટર્મીનેલીયા બેલેરીકા (લેટીન).

પરિચય— વિમ્બીતકો મહાવૃક્ષો હ્યણુપુષ્પો મવેદ્વિરૌ ।

વટપત્તો વૃક્ષકલો વસંતે ફલદઃ સ્મૃતઃ ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

गुणाः—

बिभीतकः कटुः पाके लघुर्वैस्वर्यजित् सरः ।

कासाक्षिवक्ररोगघ्नः केशवृद्धिकरः परः ॥

॥ ध. नि. ॥

बिभीतकः कटुस्तिक्तः कषायोष्णः कफापहः ।

चक्षुष्यः पलितघ्नश्च विपाके मधुरो लघुः ॥

॥ रा. नि. ॥

बिभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् ।

उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम् ॥

रूक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्वर्यनाशनम् ।

बिभीतमज्जा तृट्छर्दिकफवातहरी लघुः ॥

कषायो मदकृच्चाथ धात्रीमज्जापि तद्गुणः ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक—

१ ग्रन्थिविर्सेपे—बिभीतकस्य वा ग्रन्थि कल्केनोष्णेन सेचयेत् ॥

चि. अ. ११

२ शोथे—बिभीतकस्य फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रलेपः ॥

चि. अ. १७

सुश्रुत—

३ अश्मर्याम्—अक्षबीजञ्च सुरया कल्कीकृत्य पिबेन्नरः । मूत्रदो-
पविशुद्ध्यर्थं तथैवाश्मरीनाशनम् ॥

वाग्भट—

सर्वेषु श्वासकासेषु—सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकम् ॥
चि. अ. ३.

५ शुक्ले—मज्जा वाक्सात् समासिकात् ।

चक्रदत्त—

६ कासे—बिभीतकं घृताभ्यक्तं गोशकृतपरिवेष्टितम् ।

स्विन्नमशौ हरेत् कासं ध्रुवं आस्यविधारितम् ॥

७ श्वासे उद्धंसिकायाम् च—कर्षं कलिफलचूर्णं लीढं चात्यन्तमधुना
मिश्रितम् । अचिराद्हरति श्वासं प्रबलामुद्धंसिकाञ्चैव ॥

भंगसेन—

८ अतिसारे—बिभीतकफलं दग्धं हन्याल्लवणसंयुतम् ।

महान्तमप्यतीसारं चक्रपाणिनिवासुरान् ॥

९ हृद्रते वायौ—पिबेदुष्णाम्भसा पिष्टं साश्वगन्धं बिभीतकम् ।

गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनम् ॥

श्रीढल--

१० पित्तज्वरे दाहशान्त्यर्थम्—बिभीतकास्थिमज्जायां दाहे कुर्यात्
प्रलेपनम् ॥

વાર્ણન—બહેદાનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાન બદામના જેવાં, શાખાઓને છેડે, શુષ્કામાં, આંતરે આવેલાં હોય છે. પાન શિયાળે ખરી બચ છે; ફાગણ ચૈત્રમાં તે પાછાં આવે છે અને તેની સાથે જ પુલોની લર પણ આવે છે. આ વખતે આ ઝાડ સુંદર જણાય છે. આનાં બીજ ખાવાથી ઝેરી અસર નીપજે છે એમ ડૉ. કીર્તિકરે તેમના Poisonous plants of India Vol I માં લંબાણથી જણાવેલું છે. પ્રાતઃસ્મરણીય નલરાજને છોડીને કલિયુગ આ ઝાડમાં પેસી ગયેલો એવી દંતકથા ઉપરથી આ ઝાડનું નામ કલિદ્રુમ પડ્યું હશે.

વૈદ્યકમાં બહેદાનો ઉપયોગ

- ચરક—** ૧ અંધિવિસર્પ (પહાડી રતવા ?)માં—બહેદાની છાલની થેપલી કરી દરદવાળા ભાગ ઉપર સેક કરવો અથવા છાલને ઘસીને ચોપડવી. સિ. અ. ૧૧
- ૨ સોળ ઉપર—બહેદાની મીંજનો લેપ દરેક જાતના સોળને દાહ અને તેને લગતી પીડા શાંત કરે છે. સિ. ૧૭.
- સુશ્રુત—** ૩ પથારીમાં—બહેદાનાં બીજનું ચૂર્ણ દારૂ સાથે પીવાથી મૂત્ર-કૃચ્છ્ર, પથરી વિગેરે મટે છે.
- વાગ્ભટ—** ૪ દરેક જાતના શ્વાસ અને ખાંસીમાં—બહેદાની છાલનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું.
- ૫ આંખના કુલામાં—બહેદાની મીંજનું ચૂર્ણ મધ સાથે આંખનું.
- ચક્રદત્ત—** ૬ ખાંસીમાં—એક બહેદા ઉપર રહેજ ઘી ચોપડવું. એની ઉપર ઘાસ લપેટી ઉપર ગાયનું છાણ લપેટી આગમાં બાફવું. એ બહેદું મ્હોમાં રાખવાથી ખાંસી મટે છે.
- ૭ પ્રખલ શ્વાસમાં—બહેદાની છાલનું ચૂર્ણ તોલો એક, મધ સાથે ચાટ્યું હોય તો ખાંસી, શ્વાસ વિગેરે જલદીથી મટે છે.
- બગસેન—** ૮ ઝાડામાં—બહેદાના કુલને બાળી નાખવું અને પછી તેને ખારીક વાટી નાખવું. એમાં રહેજ સિંધાલુણ મેળવીને પાણી સાથે પી જવું. આથી અતિસાર મટે છે. ચક્રપાણિ વિપ્લુથી જેમ અસુરો હણાય છે તેમ આ પ્રયોગથી અતિસાર હણાય છે.
- ૯ હૃદયમાં વાયુ રહેલો હોય તો—બહેદાનું ચૂર્ણ અને અશ્વગંધાનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે લેવું. તે ગોળમાં મેળવીને ગરમ પાણી સાથે પીવું. આથી હૃદયમાં રહેલો ધવન નાશ પામે છે.

શોઢલ— ૧૦ પિત્તજ્વરમાં દાહની શાંતિ માટે—ખડેદાંની મીઠા પાણીમાં વાટીને શરીરે ચોપડવાથી દાહ મટી જાય છે.

વૃક્તવ્ય—પ્રખ્યાત ત્રિકલા નામની બનાવટમાં ખડેદાં પડે છે. ચરકે વિરેચનોપગ દશેમાનિમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરક અને સુશ્રુત બન્નેએ તેલ-ચોનિ ફલવર્ગમાં ખિલીતકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુશ્રુતે ખિલીતક તેલને કૃષ્ણીકરણ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. અગ્નિદગ્ધ વ્રણ તેમજ કલપ વિગેરેમાં આ તેલ વાપરી શકાય ખરે.

Actions and Uses—Astringent, tonic and laxative. With a salt and long pepper it is given as an expectorant in the form of electuaries in cough, hoarseness of voice, sore-throat and dyspepsia. The dried pulp, roasted, is kept in the mouth as lozenges in sore-throat. The fruit is given in diarrhoea, dropsy, leprosy, &c; also in enlargement of spleen.

ભાવાર્થ—ખડેદાના ફૂલની છાલ યાહી, ખદ્ય, મૃદુ રેચક છે. સિંધાલુણ અને લીંડીપીપર સાથે ગોળી બનાવી તે કફનાં ફરદોમાં મ્હોંમાં રાખવા માટે અપાય છે. એથી કફ, ઘાંટે ખેસી ગયો હોય તે, ગલક્ષત અને અજીર્ણ વિગેરે મટે છે. છાલને રહેજ અગ્નિમાં ભુંજીને પછીથી મ્હોંમાં રાખવાથી ગલક્ષત, ગળામાં ચોળીયા વધ્યા હોય તો તે પણ મટે છે. ફૂલ અતિસાર, ઉઠર, વાતરક્ત અને ખીહવૃદ્ધિ વિગેરેમાં ઉપયોગી છે.

ખોરી, ભા. ૨. પા. ૨૫૯.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 539; રૂ. નિ. પા-૧૦૧; વ. શા. પા. ૩૩૦; N. p. 112; Watt VI part IV p. 18; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ. પા. ૫૪૮.

૧૬૦ હરડે.

N. O. Combretaceæ.

નામો—હરીતકી, અમયા, વધ્યા, શિવા (સંસ્કૃત); હરડે, હરડ (ગુજરાતી); હરીતકી, હર્તકી (મરાઠી. ખંગાલી); હરે, હડ (હિંદી); હેરડો (નેપાલ); હર (પંજાબ); કરકકાય, કરાક્કા (તેલંગી); પન્નગા (બ્રહ્મદેશ); હલેલેજહ (ફારસી); અહલીજ (અરબી); Myrobalans—માયરોબેલન્સ (અંગ્રેજ); Terminalia Chebula—ટર્મિનેલીયા ચેબુલા (લેટીન).

પરિચય— વાસાદલો દુમોડદિસ્યઃ ફલં તસ્ય હરીતકી ॥

॥ શેષવતઃ ॥

गुणाः—

कषायाम्ला च कटुका तिक्ता मधुरसान्विता ।
 इति पञ्चरसा पथ्या लवणेन विवर्जिता ॥
 अम्लभावाज्ज्येष्ठातं पित्तं मधुरतिक्तकात् ।
 कफं रूक्षकषायत्वात् त्रिदोषघ्नी ततोऽभया ॥
 प्रपथ्या लेखनी लघ्वी मेघ्या चक्षुर्हिता सदा ।
 मेहकुष्ठव्रणच्छर्दिशोफवातास्रकृच्छ्रजित् ॥
 वातानुलोमनी हृद्या सेन्द्रियानां प्रसादनी ।
 संतर्पणकृतान् रोगान् प्रायो हन्ति हरीतकी ॥
 तृष्णायां मुखशोषे च हनुस्तम्भे गलग्रहे ।
 नवज्वरे तथा क्षीणे गर्भिण्यां न प्रशस्यते ॥
 हरस्य भवने जाता हरीता च स्वभावतः ।
 सर्वरोगांश्च हरते तेन ख्याता हरीतकी ॥

॥ ध. नि. ॥

हरीतकी पञ्चरसा च रेचनी कोष्ठामयघ्नी लवणेन वर्जिता ।
 रसायनी नेत्ररुजापहारिणी त्वगामयघ्नी किल योगवाहिनी ॥
 बीजास्थितिक्ता मधुरा तदन्तस्त्वग्भागतः सा कटुरुष्णवीर्या ।
 मांसांशतश्चाम्लकषाययुक्ता हरीतकी पञ्चरसा स्मृतयेम् ॥
 विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया ।
 जीवन्ती चेतकी चेति नाम्ना सप्तविधा मता ॥
 अलाबुनाभि विजया सुवृत्ता रोहिणी मता ।
 स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलमांसाऽमृता स्मृता ॥
 पञ्चास्त्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ।
 त्र्यस्त्रा तु चेतकी विद्यात् इत्यासां रूपलक्षणम् ॥
 विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकीपूतना
 सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रनिस्थानके ।
 चम्पायाममृताऽभया च जानिता देशे मुराष्ट्राह्वये
 जीवन्ती च हरीतकी निगदिताः सप्तप्रभेदा बुधैः ॥
 सर्वप्रयोगे विजया च रोहिणी क्षतेषु लेपेषु च पूतनोदिता ।
 विरेचने स्यादमृता गुणाधिका जीवन्तिका स्यादिह जीर्णरोगजित् ॥

स्याच्चेतकी सर्वगदापहारिका नेत्रामयर्णी अभयां वदन्ति ।
 इत्थं यथायोगमियं प्रयोजिता ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥
 चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
 तावद्विरिच्यते वेगात् तत्प्रभावान्न संशयः ॥
 सप्तानामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृताः ।
 सुखप्रयोगमुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥
 क्षिप्ताऽऽप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्वर्यैः ।
 यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाढ्या स्यात् ॥

॥ रा. नि. ॥

पथ्याया मज्जनि स्वादुः स्नायावस्थो व्यवस्थितः ।
 वृन्ते तित्तस्त्वचि कटुः अस्थिन तु तुवरो रसः ॥
 नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता च बाम्भसि ।
 निमज्जेत् सा प्रशस्ता च कथितातिगुणप्रदा ॥
 नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता ।
 हरीतक्या फले यत्र द्वयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥

॥ भा. प्र. ॥

चर्विता वर्धयत्यग्निं पेपिता मलशोधिनी ।
 स्विन्ना संग्राहिणी पथ्या भृष्टा शोक्ता त्रिदोषनुत् ॥
 उन्मीलनी बुद्धिबलेन्द्रियाणाम् निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् ।
 विसर्जिनी मूत्रशकृन्मलानाम् हरीतकी स्यात्सह भोजनेन ॥
 अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।
 हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्योपरि योजिता ॥
 लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा ।
 घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडान्विता ॥
 सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
 वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणौषिणा ॥
 अध्वातिखिन्नः बलवर्जितश्च रूतः कृशो लङ्घनकर्षितश्च ।

पित्ताधिको गर्भवती च नारी विमुक्तरक्तस्त्वभयात् खादेत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक-

१ रक्तार्शःसु -सगुडामभयां वाथ प्राशयेत् पौर्वभक्तिकीम् ॥

चि-अ-९

२ उदरामये-न तु संग्रहणं देयं पूर्वमामातिसारिणे ।

विबध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् बहून् ॥

तस्मात् उपेक्षितोत्क्रिष्टान् वर्तमानान् स्वयं मलान् ।

कृच्छ्रं वावहतान् दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम् ॥

तथा प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः ।

जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्धते ॥ चि-१०. १८-२०.

३ उदररोगे-हरीतकीसहस्रं वा । चि-अ-१८

४ पक्वातिसारे आमपाचनार्थम्-पथ्या वा....उष्णवारिणा ।

चि-१९.

५ कफजे पाण्डौ-कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ।

चि-अ-२०.

६ छर्द्यां हरीतकी-लिह्यान्मधुनाऽभयाच्च ॥ चि-अ-२३

सुश्रुत-

७ वातरक्ते हरीतकी-सर्वेषु गुडहरीतकीं वा सेवेत । चि-अ-५

८ अट्टशेषेषु अर्शःसु-प्रातःप्रातर्गुडहरीतकीं आसेवेत ॥ चि-अ-६.

९ श्लेष्मिके श्लेष्मपदे-पिबेद्वाऽप्यभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वा ॥

चि-अ-१५.

१० गुल्मे-सगुडां वा हरीतकीम् ॥ उ-अ-४२

११ ह्रिकायाम्-हरीतकीं कोष्णजलानुपानाम् ॥ उ-५०

वाग्भट-

१२ अर्शःसु गाढवर्चसां वर्चोऽनुलोमनार्थम्-गोमूत्राध्युषितामद्यात्

सगुडां वा हरीतकीम् ॥

चि-८.

१३ अश्मर्याम्-पिबेत् क्षीरं....हरीतक्यस्थिसिद्धं वा ॥ चि-११.

१४ कंठरोगे-हरीतकीकषायो वा पेयो मासिकसंयुतः ॥ उ-२२

१५ बलजननार्थम्—हरीतकीं सर्पिषि संप्रताप्य समभतस्तत् पिबतो
घृतञ्च । भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥

उ-३९

हारीत— १६ रक्तपित्ते—आटरूषकरसेन सप्तधा भाविता च पुनरेव शोषिता ।
पिप्पलीमधुसमन्विताऽभया रक्तपित्तमतिदुर्जयं जयेत् ॥

चि-अ-११

१७ मदात्यये—पथ्याकाथेन संयुक्तं पयःपानं मदात्यये ॥ चि-अ-१७

भावप्रकाश— १८ रुग्दाहनाग्नि सन्निपातज्वरे—पथ्यां तैलघृतसौद्रैः
लिह्याद्वाहविनाशिनीम् ॥

१९ आमेषु अजीर्णेषु—आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु ।
वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् । गुडेन पथ्यां तृतीयाम्.... ॥

२० जातीफलमदनार्थम्—जातीफलमदं शीघ्रं हन्ति पथ्या निषेविता ॥

२१ पित्तशूले—सगुडां घृतसंयुक्तां भक्षयेद्वा हरीतकीम् ॥

वैद्यमनोरमा— २२ रसायने—मम सत्यप्रतिज्ञेयं यूयं शृणुत पण्डिताः ।
पथ्यायाःसदृशं किञ्चित् कुत्रचिन्नैव विद्यते ॥
पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात् ।
यदि मनसा वचसा वा दुह्यति नित्यं न भूतेभ्यः ॥
लौहे पात्रे लिप्तां पथ्यां लीढ्वाऽन्येद्युः सर्पिः सौद्रम् ।
व्याधीजित्वा स्थायीकुर्यान्नित्यं देहं निःसंदेहम् ॥

२३ कुष्ठव्रणादिनाशार्थम्—प्रताप्य संचूर्णं तिलोद्भवान्विता
पुराणकुष्ठव्रणहा हरीतकी ॥

राजमार्तण्ड— २४ उपदंशे—लिङ्गामयःशाम्यति लेपितो वा हरीतकीयुक्तरसाज्जनेन ॥

शोढल— २५ दद्रौ—शोफपाण्ड्वामयहरा गुल्ममेहकफापहा ।
दद्रुपामाहरा चैव पथ्या गोमूत्रसेविता ॥

- ૨૬ રક્તપિત્તે—અપહરતિ રક્તપિત્તં કણ્ઠં ગુલ્મં ચ પૈત્તિકં સઘઃ ।
જીર્ણજ્વરં ચ શમયતિ મૃદ્ધીકાસંયુતા પથ્યા ॥
- ૨૭ વૃદ્ધૌ—ગોમૂત્રસિદ્ધાં રુબુતૈભૃષ્ટાં હરીતકીં સૈન્ધવચૂર્ણયુક્તામ્ ।
સ્વાદન્નરઃ કોષ્ણજલાનુપાનાં નિહન્તિ વૃદ્ધિં ચિરતઃ પ્રવૃદ્ધામ્ ॥
- ૨૮ ગલવિદ્રધ્યામ્—હરીતકીકષાયો વા પેયો માક્ષિકસંયુતઃ ॥
- ૨૯ આમવાતે—પ્રણડતૈલયુક્તાં હરીતકીં મક્ષયેદ્વિધિવત્ । આમા-
નિલાર્તિયુક્તો ગૃધ્રસીવૃદ્ધચર્દિતો નિત્યમ્ ॥
- ૩૦ અગ્નિમાન્દ્યે—હરીતકી મક્ષ્યમાણા નાગરેણ ગુઢેન વા ।
સૈન્ધવોપહિતા વાપિ સાતંત્યેનાગ્નિદીપની ॥
- ૩૧ દેહસ્વેદસ્ય શાન્ત્યર્થમ્—હરીતકીં તુ સંપેપ્ય ગાત્રમુદ્વર્તયન્નરઃ ।
પશ્ચાત્સ્નાનં પ્રકુર્વાતિ દેહસ્વેદોપશાન્તયે ॥
- ૩૨ અજીર્ણશઙ્કાયામ્—ભવેદજીર્ણં પ્રતિ યસ્ય શઙ્કા સ્નિગ્ધસ્ય
જન્તોઃ બલિનોઽન્નકાલે । પૂર્વં સશુષ્ઠીમભયામશઙ્કો મુઙ્ગીત
સંપ્રાપ્ય હ્રિતં હિતાશી ॥
- ૩૩ વિપમજ્જ્વરે—મધુનાં વામયા લીલાં હન્યાશુ વિપમજ્જ્વરમ્ ॥
- ૩૪ અમ્લપિત્તે—સદ્રાક્ષાં અમયાં સ્વાદેત્ સક્ષીદ્રાં સગુડાં વચામ્ ॥
- ચત્રદત્ત— ૩૫ અશ્લેષાક્ષિરોગહરત્વે—કાર્યે હરીતકી તદ્વત્ ઘૃતમૃષ્ટો બિહાલકઃ ॥
- વંગસેન— ૩૬ ચિપ્પે—સ્વરસેન હરિદ્રાયાઃપાત્રે કૃત્વાઽઽયસેઽભયામ્ ।
પિપ્પા તજ્જેન કલ્કેન લિપ્પેચ્ચિપ્પં પુનઃ પુનઃ ॥

વર્ણન—“ આ મોટું પાનખર વૃક્ષ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કુમાઉનથી
અંગાગા સુધી અને દક્ષિણમાં ૧૦૦૦ થી ૩૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈ સુધી બહુ
જેવામાં આવે છે. વળી પ્રદેશ, સિલોન અને મલાયામાં પણ થાય છે. મદ્રાસ
ઈલાકામાં તમામ જંગલોમાં તે સાધારણ છે. કોઇમ્બટુરમાં તે ઝાડ મોટા
કદનાં થાય છે. કાનડા તથા મુંદાના ઘાટમાં, ગંજામ તથા ગમસુર અને ગોદા-
વરીના પ્રદેશમાં પણ થાય છે. મુંબઇ ઈલાકામાં ઉંચાં જંગલોમાં અને ઘાટ
પાસે સાધારણ ઉગે છે, તથા બેલગામ અને કાનડાના ઘાટમાં અને સાત-

પુડાના ઉંચા પ્રદેશમાં તે બહુ થાય છે. કાઠિયાવાડમાં ગીરનાર અને બરડામાં હરડેનાં ઝાડ જુજ જોવામાં આવે છે. તેનાં પાંદડાં બહુધા અરડુસીને મળતાં થાય છે. તેનાં ફળને હરડે કહે છે.”

વૈદ્યકમાં હરડેનો ઉપયોગ

ચરક—

૧ દુઝતા હરસમાં—હમેશાં હરડેનું ચૂર્ણ અને ગોળ ખાધા પહેલાં ખાવું. ચિ. અ. ૬.

૨ ઝાડા થયા હોય તો—ઝાડા થયા કે તુરત જ તેને અટકાવવાની દવા ન આપવી જોઈએ. એથી અનેક રોગો થાય છે. માટે પહેલાં ઝાડાને થવા દેવા એજ સાફ છે. દોષ વિગેરેને પકાવવા અને તેને બહાર કાઢવાને પહેલ વહેલી હરડે આપવી. એથી દોષ નીકળી જશે અને ઝાડા મટી જશે.

ચિ. ૧૦-૧૮

(ગોળ, ઘી, મધ અને તેલ સાથે હરડે આપવાથી ઝાડા અવશ્ય મટે છે.)

૩ ઉદરરોગમાં—એક હજાર હરડે ખાવી. ચિ. ૧૮.

૪ પકવાતિસારમાં—ગરમ પાણી સાથે હરડેચૂર્ણ આપવું.
ચિ. ૧૯

૫ કફજન્ય પાંડુરોગમાં—ગોમૂત્રમાં પલાળેલી હરડે હમેશાં ખાવી.
ચિ. ૨૦

૬ ઉલ્લટીમાં—મધ સાથે હરડેચૂર્ણ ચાટવું. ચિ. ૨૩.

સુશ્રુત—

૭ વાતરક્તમાં—ગોળ અને હરડેનું સેવન કરવું. ચિ. ૫.

૮ હરસ બહાર દેખાતા ન હોય એમાં—હમેશાં સવારમાં ગોળ સાથે હરડે ખાવી.
ચિ. અ. ૬.

૯ કફજન્ય હાથીપગામાં—હરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પીવું.
ચિ. ૧૯

૧૦ ગુલ્મમાં—ગોળ સાથે હરડે ખાવી. ઉ. ૪૨

૧૧ હેડકીમાં—ગરમ પાણી સાથે હરડે ખાવી. ઉ. ૫૦

વાગ્ભટ—

૧૨ હરસમાં ઝાડો કઠણ થતો હોય તો—ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખેલી હરડે ગોળ સાથે ખાવી. ચિ. ૮

૧૩ પથરીમાં—હરડેના ઠળીયા નાખીને પકાવેલું દુધ પીવું.
ચિ. ૨૧

૧૪ કંઠના રોગોમાં-હરડેનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવો. ઉ. ૨૨

૧૫ શક્તિ માટે-હરડેની છાલને ઘીમાં તળી લેવી. પછી એ છાલને ખાંડીને ખારીક ચૂર્ણ કરી લેવું. તળતાં વધેલું ઘી જુદી ખરણીમાં ભરી લેવું. આ ચૂર્ણ અને આ ઘી હંમેશાં ચાટી જવું. આથી બળ આવે છે અને શરીર પોષાય છે.
ઉ. ૩૯.

હારીત— ૧૬ રક્તપિત્તમાં-હરડે અને લીંછીપીપર સમાન ભાગે લેવાં. સાત દિવસ સુધી તેને અરડુસીના રસની ભાવનાઓ આપવી. આ ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. ૧૧

૧૭ મદાત્યયમાં-હરડેનો ક્વાથ અને દુધ પીવું. ચિ. ૧૭

ભાવ પ્રકાશ-૧૮ ‘ રૂંદાહ ’ નામના સન્તિપાતમાં-તેલ, ઘી અને મધ સાથેહરડે ચૂર્ણ ચાટવું. દાહ વિગેરે મટશે.

૧૯ આમ અજીર્ણમાં-ગોળ સાથે હરડે ખાવી.

૨૦ બાયકુંળનું ઘેન નાશ કરવા માટે-હરડે ખાવી.

૨૧ પિત્તશૂલમાં-ગોળ ઘી સાથે હરડેચૂર્ણ ચાટવું.

વૈદ્યમનોરમા-૨૨ રસાયન તરિકે-હે પડિતો ! તમો આ મહારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા સાંભળો ! આ જગતમાં હરડે જેવું બીજું એક પણ ઔષધ નથી. પથ્ય ખાનારો, વ્યાયામ કરનારો, સ્ત્રીગમનમાં સંયમ રાખનારો, અને મન વચન કર્મથી પ્રાણીઓનો દ્રોહ ન કરનારો માણસ હરડેના સેવનથી અદ્ભૂત લાભ મેળવે છે.

રાત્રે એક લોખંડના વાસણમાં હરડેના ચૂર્ણને મધમાં મેળવીને ચોપડી દેવું. સવારમાં તે બધું ઉખેડી લઇ મધ અને ઘી સાથે ચાટી જવું. આથી બળ વધશે અને રોગો મટશે.

૨૩ કુષ્ઠ, વ્રણ વિગેરે માટે-હરડેને તેલમાં તળીને ખાવી.

રાજમાર્તંડ-૨૪ ઉપદંશમાં-હરડેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ રસવંતી સાથે લિંગ ઉપર ચોપડવાથી ઉપદંશ મટે છે.

શેઠલ- ૨૫ દાદર વિગેરેમાં-ગોમૂત્ર સાથે હરડેનું સેવન કરવાથી સોજા, પાંડુ, શુલ્મ, પ્રમેહ, કફ, દાદર, ખસ વિગેરે મટે છે.

૨૬ રક્તપિત્તમાં-દ્રાક્ષ સાથે હરડે (સમાન ભાગે) નું સેવન કરવાથી રક્તપિત્ત મટે છે; પિત્તશુલ્મ, જીર્ણવર વિગેરે મટે છે.

૨૭ વધરાવળમાં—હરડેને ગોમૂતમાં પલાળી રાખવી (૭ દિવસ).
પછી તેને દીવેલમાં શેકી લેવી. પછી ખાંડી નાખી સિંધવ
નાખી શીશીમાં ભરી લેવું. હમેશાં સવાર સાંજ ગરમ પાણી
સાથે ખાવાથી વધરાવળ મટે છે. લાંબા વખત સુધી
સેવન કરવું.

૨૮ ગળામાં વિદ્રધિ હોય તો—હરડેનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવો.

૨૯ સંધિવામાં—હરડે દીવેલ સાથે ખાવી. સંધિવા, ગૃધ્રસી, વૃદ્ધિ
વિગેરે મટે છે.

૩૦ જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગઈ હોય તો—સુંઠ અથવા ગોળ
સાથે અંદર સ્હેજ સિંધાણુ નાખી હરડેચૂર્ણ હમેશાં ખાવાથી
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૧ પરસેવો બહુ આવતો હોય તો—હરડેના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણને
શરીરે ઘસવું; પછીથી સ્નાન કરી લેવું. પરસેવો દૂર
થઈ જશે.

૩૨ વિષમજ્વરમાં—હરડે મધ સાથે ચાટવાથી વિષમજ્વર મટે છે.

૩૩ અજીર્ણની શંકા રહેતી હોય તો—ખાતા પહેલાં હરડેનું
ચૂર્ણ અને સુંઠ હમેશાં ખાવાં. હિત ખોરાક ખાવો.

૩૪ અમ્લપિત્તમાં—હરડે અને દ્રાક્ષ સરખા વજન ખાવું.

ચક્રદત્ત— ૩૫ બધી જાતના આંખના રોગો માટે—હરડેના અત્યંત
સૂક્ષ્મ ચૂર્ણને ઘીમાં વાટી ખિડાલક (આંખની આસપાસ
ખરડ કરવો તેને ખિડાલક કહે છે.) કરવો.

બંગસેન —૩૬ ચિપ્પ નામના રોગમાં—હરડેના ચૂર્ણમાં હળદરનો સ્વરસ
નાખી ખુબ ઘુંટી તે ચોપડવાથી ચિપ્પ મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે અશોધ, કુષ્ઠ, કાસહર, જ્વરહર, પ્રજાસ્થાપન અને
વયઃસ્થાપન દશોમાનિમાં હરડેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુશ્રુતે શ્રેષ્ઠ વિરેચન-
દ્રવ્યના ઉલ્લેખ પ્રસંગે ‘ ફલેષ્વપિ હરીતકી ’ અર્થાત્ ફલવિરેચનોમાં હરડે
શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેલું છે. અત્યારે જો હરડે બજારમાં મળે છે તેને રેચક તરિકે
શ્રેષ્ઠ ન કહી શકાય. સાત જાતની હરડે ક્યાં અને આજકાલ મળતાં નાનાં
હરડાં ક્યાં ? ટીમક કહે છે કે પ્રાચીન હિંદુઓની આ સાત જાતની હરડે
ફક્ત નાના મોટા કદને આભારી હતી. ‘ વિન્ધ્યાત્રૌ વિજયા ’ એ શ્લોક વાંચ્યા

પછીથી કોણ હીમકની આ નિર્મૂલક ઉક્તિ સાંભળશે ? અત્યારે હરડેની ખેતી થતી હોત તો આ સ્થિતિ ન હોત ! યુરોપ અમેરિકામાં દયૂથર ખરખેંક જેવો માણસ વનસ્પતિનાં રૂપ, રંગ, કદ વિગેરે (અરે કાફડાના કાંટા સુદાંત) બદલી શકે છે જ્યારે આપણને કૃષિ ન આવડતી હોવાથી હરડેની બતો પણ ગુમાવી અને ફક્ત અત્યારે સર્વત્ર મળતી આ એક જ બાત-અને તે પણ ઠંગ-ધડા વગરની આપણા નસીબે રહી ગઈ ! જંગલમાં આપોઆપ ઉગતી વનસ્પતિની આવી જ વલે હોય ! ખેતીના ઉત્કર્ષથી ગમે તેવું નાનું કદ મોટું કરી શકાય છે. બટાટા, ટામેટા વિગેરેને અમેરિકામાં આપણે સાચું પણ ન માની શકીએ એટલાં મોટાં બનાવ્યાં છે. આપણે આ તરફ ધ્યાન નહિ આપીશું તો આપણી દવાઓ કામ કરતી મટી જશે !!

આપણી માફક હકીમ લોકો પણ હરડેની ઘણી બતો બતાવે છે. ‘ મ-ખજન-અલ-અદ્રીયા, ને આધારે ડૉ. વૉટ નીચેની ૬ બતો ગણાવે છે:—

- ૧ હલીલેહ-ઇ ઝીરા—ફળ બેસે કે તુરત જ લઇ લેવામાં આવે છે.
- ૨ હલીલેહ-ઇ જવી—ઉપરનાથી જરા મોટું. સૂકાય ત્યારે જવના દાણા જેવડું દેખાય છે.
- ૩ હલીલેહ-ઇ ઝંગી—બીજ નંબર કરતાં કંઇક મોટું. સૂકાય ત્યારે દ્રાક્ષના કદ જેવડું થાય છે. રંગે કાળું થાય છે. (આપણી હીમજ આ હોય એમ મને લાગે છે.)
- ૪ હલીલેહ-ઇ ચીની—નંબર ૩ કરતાં મોટું. રંગમાં લીલાશપર પીળું હોય છે.
- ૫ હલીલેહ-ઇ અસફર—જે ફળ લગભગ પાકવા ઉપર આવી ગયેલું હોય છે. તે રવાદમાં બધું તુકે હોય છે.
- ૬ હલીલેહ-ઇ કાબુલી—પૂર્ણ પાકેલું ફળ.
નંબર ત્રીજું અથવા ઝંગી હરડે એજ આજકાલ વપરાતી હીમજ હોય એમ લાગે છે. હરડે જે મળે છે તે ‘ વિજયા ’ હોય એમ લાગે છે.

નવ્યમન—હરડેનો મુરબો સારક તરિકે દેશી લોકો રાત્રે વાપરે છે. (સીવીલ સરજન પેની. એમ. ડી. અમૃતસર.) આનાં ફળતું આપુંભાગું ચૂર્ણ કરીને ચલમમાં નાખીને પીવામાં આવે તો દમને આરામ કરે છે. આના ફળનો તુરો કવાથ શરીર સાફ કરવાને માટે કામ આવે છે. આનાં ફળને પથ્થર પર થોડું પાણી નાખી વાટી તેમાં ફારમાકોપીયા ઈંડીકાને આધારે ફેરન ઑઇલ નાખી તેની થેપલી બનાવી બજેલા ઉપર કે વરાળથી ઢાંજેલા

ઉપર લગાડવામાં આવે છે. અને એકલું કેરન ઓઈલ કરતાં આ મિશ્ર તેલ વધારે ઝડપથી અસર કરે છે. (સર્જન મેજર ડી. આર. થોમ્સન. એમ. ડી; સી. આઇ. ઈ. મદ્રાસ.) હરડે છ નંગ અને લવંગ અથવા તજ ૧ ડ્રામ—ને ચાર 'ઓ'સ પાણીમાં દશ મીનીટ ઉકાળી ગાળી લેવું. આ ઉકાળો લેવાથી અસરકારક જીલાબ આવે છે. વહેલો સવારમાં એ બધા ઉકાળો એક ડોઝમાં પીવો. હરડેનાં પાંદડાંમાંથી રસ બહાર નીકળી નાનાં ફળના આકારમાં એકત્ર થાય છે. તે નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે ઈસ્પીતાલમાં અતિસારના કેસોમાં અને તેમાં પશુ ખાસ બચ્ચાંએ ને માટે વપરાય છે—

પાંદડા પર જામેલો રસ ઐ. ૧, તજનું ચૂર્ણ ઐ. ૧, કાથાનું ચૂર્ણ ઐ. ૦૧, બચફળનું ચૂર્ણ ઐ ૦૧—સર્વ એકત્ર કરી મોટાં માણસને ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન અને બચ્ચાંને એને ૧૨ મે ભાગે આપવું. (એફ. જી. અસ્વર્થ. એપોથીકરી. કુ'બકેનમ).

Actions and Uses—*Ainslie* notices their use as an application to aphthæ. In the Pharmacopœia of India, Dr. *Waring* mentions his having found six of the mature fruits an efficient and safe purgative producing four or five copious stools unattended by griping, nausea, or other ill effects; probably those used by him were not of the largest kind. *Twining* (*Diseases of Bengal* Vol I p. 407) speaks very favourably of the immature fruit (*halileh-i-zangi*) as a tonic and aperient in enlargements of the abdominal viscera. We found them a useful medicine in diarrhœa and dysentery given in doses of a drachm twice daily.

Dymock II p. 3

ભાવાર્થ—થુલીયામાં હરડેની અસર સારી છે એમ એઈન્સલી જણાવે છે. ડૉ. વૉરીંગ ફાર્માકોપીયા ઓફ ઈન્ડીયામાં જણાવે છે કે ૬ પાકાં ફલ ખાવાથી ૪-૫ સારા ખુલાસીને ઝાડા થઈ જાય છે. ઉલટી, મોળ, વીંટ વિગેરે કંઈ પણ ચિહ્નો જણાતાં નથી; પણ ડૉ. વૉરીંગનાં ફલ મ્હારા ધારવા પ્રમાણે બહુ મોટી ભતનાં નહિ હોય. કાચાં ફળને ડૉ. ટવાઈર્નીંગ બલપ્રદ, રસાયન તરિકે ગણે છે અને પ્લીકની અને ચક્રતની વૃદ્ધિમાં તે ઉપયોગી છે એમ જણાવે છે. અમોને હરડે આમાતિસાર, મરડો વિગેરે રોગમાં ઉત્તમ દવા જણાઈ છે. માત્રા આખા દિવસમાં થઈ ૧ ડ્રામ.

(ડીમક. ભા. ૨. પા. ૩)

ઉદ્દેશ—ફ. નિ. પા. ૯૮; N. p. 112; Indi. Medi. Plants p. 541; વનસ્પતિ ગુણાદય પા. ૬૫૪; Brandis p. 308.

૧૬૧ ધાવડો

N. O. Combretaceæ.

નામો—ધવઃ, પિશાચવૃક્ષઃ (સંસ્કૃત); ધાવડો (ગુજરાતી); ધાવડા (મરાઠી); ધાવા (હિંદુસ્તાની); ધાઉયા ગાછ (અંગ્રાડી); Anogeissus latifolia—અંનોગેઈસસ લેટીફોલીયા (લેટીન).

પરિચય—

ધવો દૃઢતરુઃ ગૌરઃ કષાયો મધુરત્વચઃ ।

પાંડુતરુઃ પીતફલો ધવલશ્ચ મરોદ્વહઃ ।

॥ શિષ્યવ્રતઃ ॥

ગુણાઃ—

ધવઃ શીતઃ પ્રમેહાર્શઃ પાંડુપિત્તકફાપહઃ ।

મધુરસ્તુવરસ્તસ્ય ફલં તુ મધુરં મનાક્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ધવઃ કષાયઃ કટુકઃ કફફ્નોઽનિલનાશનઃ ।

પિત્તપ્રકોપનો રુચ્યો વિજ્ઞેયો દીપનઃ પરઃ ।

॥ રા. નિ. ॥

સુશ્રુત—

૧ કર્ણપૂયે—....મધૂકધવશાલમજમ્ ।

પૂરણાર્થ પ્રશંસન્તિ તૈલં વા તૈર્વિપાચિતમ્ ॥

ઉ-૨૧-૪૭

ચરક—

૨ કુષ્ઠે—સ્વદિરો ધવશ્ચ લેપઃ ॥

ચિ-૭-૧૨૧

૩ વિસર્પે—સ્વદિરં સતપર્ણં ચ મુસ્તમારગ્વધં ધવમ્ ।

....પૃથગાલેપનં કુર્યોદ્દન્દ્રશઃ સર્વશોઽપિ વા ॥ ચિ-૧૧-૮૭

વાગ્ભટ—

૪ રસાયનાર્થમ્—ધવાશ્ચકર્ણાસનબાલપત્રસારાસ્તથા પિપ્પલીવત્પ્રયો-
જ્યાઃ । લોહોપલિષ્ઠાઃ પૃથગેવ જીવેત્સમાઃ શતં વ્યાધિજરાવિમુક્તઃ ॥

ઉ-૩૯-૧૦૬

વર્ણન—ધાવડાનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં થાય છે. એની ડાંડી કીક્કા ધોળા રંગની હોય છે. તે ઉપર બીજા ચીરા પડેલા હોય છે. તે ઉપરથી પાતળી ફેતરી ઉતરતી દેખાય છે. અંદરની છાલ લીલા રંગની ને અંતરછાલ ધોળી

ને મજબુત રેસાવાળી હોય છે. પાન આંતરે પણ સામસામાં આવેલાં હોય એવાં જણાય છે. પાન પહોળાં અને ઘણું કરીને બન્ને છેડે યુક્ત હોય છે. ફુલ સૂક્ષ્મ, ધોળા રંગનાં હોય છે. ફળ ઘણાં બારીક, ગોળાઈ લેતાં, લાંબી અણીવાળાં હોય છે. તેની બાબુએ તે પાંખ જેવા છેડાવાળાં હોય છે. તેનો રંગ પીળાશ લેતો રાતો ભુરો હોય છે. તે ચળકતાં અને તેમાં અકેક ભૂં ખીજ હોય છે. હિંદમાં સુકા પ્રદેશમાં તેનાં ઝાડ થાય છે. પોરબંદર તરફના રબારીઓ આ ઝાડને ભૂતબાકરો કહે છે. સંસ્કૃતમાં પિશાયવૃક્ષની જ આ અસર છે. પણ એને પિશાયવૃક્ષ કેમ કહ્યું હશે ? એતું લાકડું બહુ મજબુત થાય છે. એની છાલમાં ટંનીક એસીડ ઠીક ઠીક હોવાથી ચમાર લોકો રંગના કામમાં લે છે. પંચમહાલમાં ઇંદ્રખ (*Anogiessus acuminata*) નામનાં આનેજ મળતાં અસંખ્ય ઝાડ થાય છે. ધાવડાની જગોએ આ ઇંદ્રખ વાપરી શકાય એમ છે.

વૈદ્યકમાં ધાવડાનો ઉપયોગ—

- સુશ્રુત— ૧ કાન પાકતો હોય અને દુર્ગંધી પસ નીકળતું હોય તો—ધાવડાના રસનાં ટીપાં કાનમાં મૂકવાં અગર આ રસથી તેલ પકાવી લઈને તેનાં ટીપાં મૂકવાં. ઉ. ૨૧-૪૭
- ચરક— ૨ કુંછમાં—ખેર અને ધાવડાના સારનો લેપ કરવો.

ચિ. ૭-૧૨૧

- ૩ રતવામાં—ધાવડાની છાલ પાણીમાં વાટીને તેને રતવા ઉપર ચોપડવી.

ચિ. ૧૧-૮૭

- વાગ્ભટ— ૪ રસાયન તરીકે—ધાવડાના લાકડાની અંદરનો સાર રાત્રે લોખંડના વાસણમાં મધ સાથે મેળવીને રાખી મૂકવો. સવારમાં તે ઉખેડી લઈને દુધ સાથે પી જવો. રસાયન છે.

ઉ. ૩૯-૧૦૫

વક્તવ્ય—દશેમાનિમાં ચરકે ધાવડાનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. તે બંગલ વૃક્ષ છે. કંપાય સ્કંધમાં છે; કુષ્મ લેપમાં ખીજાં સાથે વપરાયલું છે. નાગબલાની પેઠે રસાયન તરીકે ધાવડાનો પણ ઉપયોગ કરવાનું ચરકે જણાવેલું છે (ચિ ૧-૧૭૬). આહી હોવાથી અર્શમાં રક્ત બહુ વહેતું હોય તો ખીજાં આહી ઔષધો સાથે તેનો ઉલ્લેખ છે. મૂત્રકૃચ્છમાં ખીજાં સાથે ગણાવેલું છે (ચિ. ૨૬-૫૫). ચોનિરોગમાં ધાવન અને પિયુ માટે તે વપરાયલું છે (ચિ ૩૦-૭૨-૮૦).

સુશ્રુતે સાલસારાદિ અને મુષકકાદિ ગણમાં ધાવડાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વાગ્બટે અસનાદિ અને મુષકકાદિ ગણમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. રોપણ તરિકે ત્રણમાં ઘણીખરી જગોએ સુશ્રુતે ધાવડો યોજેલો છે. પાણી શુદ્ધ કરવા માટે ખીના સાથે ધાવડો પણ ગણાવેલો છે. ધાવડાનાં કુલ અંજનમાં પણ યોજાયેલાં છે (ઉ. ૧૭-૯૬).

હલ્હલે ધવને શકપ્રસ્થ: અને મહનપાલે પણ શકટાસ્થો ધુરંધરઃ કહેલું છે.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 549; વ. શા. પા. ૩૩૫; રૂ. નિ. પા. ૫૧૮; N. p. 113; Watt I p. 256.

जम्बवादि वर्ग

N. O. Myrtaceæ.

१६२ वायुंला.

नामो—कुम्भी, कटभी (संस्कृत); वायुला (शुभराती); *Careya arborea*—
हरेया आभोरीया (लेटीन).

पारिचय—

किणिही भद्रहंद्राणी तीक्ष्णा शतपदाङ्गया ।
विषघ्नी जनका चंडा श्वेता च दधिपुष्पिका ॥
कटभिः स्वादुपुष्पा च मधुरेणुः कटंभरा ॥

॥ भा. प्र. ॥

गुणाः—

कटभी तु प्रमेहाखनाडीव्रणविषकृमीन् ।
हंत्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटुरुष्णा च कीर्तिता ॥
तत्फलं तुवरं ज्ञेयं विशेषात्कफजंतुहृत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

कटभी चेत्कटुरुष्णा गुल्मविषाध्मानशूलदोषघ्नी ।
वातकफार्जीर्णरुजाशमनी श्वेता च तत्र गुणयुक्ता ॥

॥ रा. नि. ॥

कटभी कटुका चोष्णा तुवरा तिक्तका मता ।
नाडीव्रणं रक्तरुजं प्रमेहञ्च विषं कृमीन् ॥
श्वेतकुष्ठं कफश्चैव त्रिदोषश्च व्रणन्तथा ।
शिरोरोगमर्जीर्णञ्च नाशयेदिति कीर्तिता ॥
फलञ्चास्या धातुवृद्धिकरं च कफवर्धकम् ॥
निर्य्यासोऽस्या गुरुवृष्यो बल्यो वातविनाशन ॥

॥ इति महाम्भेतकटभी तत्फलनिर्यासगुणाः ॥

क्षुद्रा च कटभी चोष्णा कटुका कुष्ठहा मता ।
कफहा रक्तदोषघ्नी मेदरोगहरा परा ॥
नाडीव्रणं विषं मेहं कृमीश्चैव विनाशयेत् ।
कटभीवत्फलगुणाः ज्ञेयाः..... ॥

॥ वै. नि. ॥

વક્તવ્ય—કટમી સંદિગ્ધ છે. અમરકોષમાં જ્યોતિષમતી નો પર્થાય કટમી ગણવેલો છે (“ કટવત્ માતિ ” કટ શું હશે ?). ‘ રાજનિધંતુ ’ કાર લખે છે:— સિતાદિકટમિ શ્વેતા કિણ્ની ગિરિકર્ણિકા । શિરીષપત્રા કાલિંદી શતપાદા વિષધ્નિકા । મહાશ્વેતા મહાશૌણ્ડી મહાદિકટમીદશા ॥ એટલે કિણ્ણી નામના વૃક્ષવિશેષને તે કટલી કહે છે અને તેના કૃષ્ણ અને શ્વેત એવા બે લેહ પાડે છે. તેમાં પાછું શ્વેતા ના મહા, દૂસ્વા એવા બે લેહો પાડે છે. તેમાં પાછું શ્વેતા કટલીનો શુષ્ક કૃષ્ણ કરતાં વધારે છે એમ જણાવે છે. ‘ શિરીષપત્રા ’ અને ‘ શતપાદા ’ નું શું ? ‘ રત્નાવલિ ’ માં કંટકશિરીષ અને હતાશિરીષ માટે કટલી પર્થાય છે એમ “ વૈધક-શબ્દસિંધુ ” બેતાં જણાય છે. દધિપુષ્પિકા નું શું ?

ચરકમાંથી કટમીના ઉલ્લેખ મળી આવે છે. ઉન્માદના મહાપૈશાચિક ધૂતમાં ‘ કટમરા ’ છે; સિદ્ધાર્થકાદિ અગદમાં કટમી છે. અપરમારમાં પણ કટમી યોગ્યલી છે (ચિ-૧૫-૩૦). ઝહણીના પંચમક્ષાર ના પાઠમાં કટમી છે (ચિ-૧૯-૧૮૫). વિષમાં ચાર પાંચ ઠેકાણે કટમી યોગ્યલી છે (બુઓ-ચિ-૨૫....૬૪-૧૮૫ ૨૦૧-૨૧૦-૨૪૧ શ્લોકો).

સુશ્રુતમાં પ્રમેહમાં કટમીસ્નેહ નો ઉલ્લેખ છે. બુઓ...કટમીસ્નેહાઃ પ્રમેહેપુ (ચિ-૩૧-૫). કોઈ ઠેકાણે ઝેર છાંટેલું હોય તો ત્યાં આગળ સિન્ધેત્વયોમિસ્તુ મૃદન્વિતૈસ્તં વિઙ્ગપાઠાકટમીજલૈર્વા । (ક-૩ ૧૨)-વિઙ્ગ, કટલી વગેરેનું પાણી છાંટવું એમ લખેલું છે. એકસરઔષધિગણમાં કટમી યોગ્યલી છે અને તે ગણના અંતે સુશ્રુત કહે છે....एकशो द्वित्रिंशो वापि प्रयोक्तव्यो विपापहः । (ક-૫-૮૪). એટલે વિષ ઉપર તે કામ સારું કરતું હશે એ સ્પષ્ટ જણાય એમ છે.

સ્વ. કુતોભટ્ટ એનું શુજરાતી નામ વાપુંભા મૂકે છે પણ તે લખે છે કે સંસ્કૃત નામ સંશયવાળાં છે. છતાંયે તેમણે ‘ વાપુંભા ’ કેમ મૂક્યું હશે ? વાપુંભા ગણીને હું પણ આગળ ચાલું છું.

નોંધ—દેશીઓ આની છાલને ગ્રાહી ગણે છે. આની છાલ સર્પદંશ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે અને છાલનો ક્વાથ પણ સાથે સાથે પીવડાવવામાં આવે છે. (દેવ. કેમ્પબેલ).

પ્રસવ પછી સિંધ તરફ શક્તિ માટે આનાં ફુલ અપાય છે. (મુરે) મુંબઈ તરફ આનાં ફુલ તથા તાજી છાલનો રસ મધ સાથે કફ અને શરદીના રોગોમાં વાપરે છે. (ડીમક).

ફળ પણ ગ્રાહી છે અને એનો ક્વાથ પાચનક્રિયા સારી કરવા માટે અપાય છે. (સખારામ અર્બુન). શુજરાતના વાણીઆ તેનું અથાણું કરે છે.

આફ્રેલીયાની સોનાની ખાણોમાં કામ કરતા એક મજૂરના હાથ ઉપર

ઝેરની અસર થવાથી આંગળી ઉપર એક દુષ્ટ ચાંદુ (ulcer) પડ્યું હતું. સાધારણ દવાઓ નિષ્ફળ નીવડી એટલે ડૉ. અમૃત. એફ. એલ. એસ-નોમણે એક દેશી માણસના કહેવાથી વાપુભાનાં પાન વાટીને તેની લુગદી આંગળી ઉપર લગાવી-દિવસમાં ચાર વખત. પાંચ દિવસમાં ચાંદુ સાવ રૂઝાઈ ગયું હતું. આ ફેતેહ પછીથી ડૉ. અમૃતે આ પાનની લુગદી આવા ઘણા કેસો ઉપર અજ-માવી જોયેલી અને હરેકમાં તેને એવોજ ચમત્કાર માલમ પડેલો.

(Chrysty's Commercial Plants & Drugs No. 7 p. 44. 1884.)

નોંધ—કોરોમંડલના પહાડોમાં આ ઝાડ ખૂબ ઉંચાં વધેલાં હોય છે. હુકરે તેને ' ઇન્ડીયન એક ' કહેલું છે. ડૉ. ડીમક જણાવે છે કે કાચાં ફળ એજ ખજારમાં મળતાં વાપુલાં. (નર્ન).

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૫૧૫; Indi. Medi. Plants p. 558; N. p. 116; Indig. Drugs. p. 66 .

૧૬૩ જામફળ.

N. O. Myrtaceae.

નામો—પેરુકમ્, મૃદુફલમ્, દદબીજમ્, (સંસ્કૃત); જામ, જમફળ, જામ-ફલ (ગુજરાતી); પેર (મરાઠી); સફેદ સફરી જામ (હિંદી); પેયારા (બંગાલી); Guava-ગવાવા (અંગ્રેજી); Psidium Guyava-સીડીયમ્. ગુયાવા (લેટીન).

પરિચય—

પેરુકં દદબીજં ચ માંસલં ચાપૃથક્ત્વચમ્ ।

મૃદુ પીતં વર્તુલં ચ તુવરં મધુરામ્લકમ્ ॥

॥ શિષદત્તઃ ॥

ગુણાઃ—

પેરુકં તુવરં પોક્તં સ્વાદ્વમ્લં કફકારકમ્ ।

શુકલં વાતાપિત્તઘ્નં શીતલં ચ રસં ગતમ્ ॥

॥ નિ. સં. ॥

તતોઽમૃતફલં સ્વાદુ તુવરં નાતિશીતલમ્ ।

તીક્ષ્ણં ગુરુ કફકરં વાતલં મદનાશકમ્ ॥

વૃષ્યં રુચિશુકરં ત્રિદોષઘ્નં ચ કીર્તિતમ્ ॥

॥ નિ. ર ॥

ગુણુ—જમફળ તુફ છે, સ્વાદિષ્ટ છે, કફને કરનાર છે, શુક્રને વધારનાર છે, વાયુ અને પિત્તને મટાડનાર છે, ઠંડું છે અને શક્તિ આપનાર છે. આનાં બીયાં ખાવાથી કબજિયાત થાય છે.

વસ્તુત્વ—પ્રાચીનકાળમાં આ ફળને શું કહેતા હશે તે સમજાતું નથી; કારણ કે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આનું વર્ણન નથી. પોર્ચુગીઝ લોકો આ ઝાડને લાવ્યા છે એમ નૅર્ન જણાવે છે. અમેરિકાનું વતની છે.

Action and Uses—Astringent; the unripe fruit is undigestible, and often causes bilious vomiting and feverishness. The ripe fruit is edible but produces costiveness. The bark of white guava is astringent and the decoction is used along with other astringents, for chronic diarrhœa of children. It is also used as a wash in prolapsus. The leaves are astringent and stomachic, and are used to arrest vomiting in diarrhœa. The bark and leaves of the red variety are used to allay vomiting and diarrhœa in cholera. (R. N. Khory II p. 273.)

લાવાર્થ—જમફળીની છાલ ગ્રાહી છે. કાયાં ફળ પાચન થતાં નથી અને તેથી ઘણી વખતે, પિત્તની ઉલટી અને તાવ આવી જાય છે. પાકાં ફળ ખાવાયોગ્ય છે, પણ કબજિયાત કરનાર છે. સફેદ જમફળની છાલ ગ્રાહી હોવાથી બીજી ગ્રાહી દવાઓ સાથે જીર્ણ અતિસારના દરદમાં કાઢામાં વપરાય છે. જમફળીનાં પાન સ્તંભક, પાચક હોવાથી અતિસારમાં ઉલટી થતી અટકાવે છે, રાત્રી જાતની જમફળીની છાલ અને પાંદડાં કોલેરાની ઉલટી તથા ઝાડાને કંઈક અંશે શાંત કરે છે.

(ખોરી. ભા. ૨. પા. ૨૭૩)

ઉદ્ભવ—૩. [નિ. પા. ૫૪૭; N. p. 115; Brandis p. 326; Indi. Medi. Plants p. 552.

૧૬૪ જાંબુ.

N. O. Myrtaceæ.

નામો—(૧) રાજજમ્બૂ, મહાજમ્બૂ (સંસ્કૃત); જાંબુ, રાયજાંબુ, મોટાં જાંબુ (ગુજરાતી); થોર જાંબુલ, રાજજાંબુલ (મરાઠી); ખડખમ, કાલજામ (બંગાલી); ખડા જામન, કાલા જામન (હિંદી); Eugenia Jambolana—યુજેનિયા જામ્બોલેના (લેટીન).

(२) काकजम्बू, वनजम्बू, नदीजम्बू (संस्कृत); नदीजम्बू, जंगली जम्बू, दुंगरी जम्बू (गुजराती); नदी जम्बू (भराडी); पांडाडी जम्बू (डिंडी); वनजम्बू, छोटा जम्बू (जंगली); Eugenia rubicunda—युजेनीया इण्डो-कुंडा (बेटीन).

(३) भूमिजम्बू, अल्पफला (संस्कृत); Eugenia fruticosa—युजेनीया इण्डो-कुंडा (बेटीन).

गुणाः—

जाम्बवं कफपित्तं ग्राहि वातकरं परम् ॥

चरक-सू-अ-२७-१३४

अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥

सुश्रुत सू-४६-१६५

जाम्बवं वातलं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातजित् ।

हृत्कण्ठघर्षणं चान्यत् कषायं क्षुद्रजाम्बवम् ॥

॥ ध. नि. ॥

जम्बूः कषायमधुरा श्रमपित्तदाहकंठार्तिशोषशमनी किमिदोष-
हन्त्री । श्वासातिसारकफकासविनाशनी च विष्टम्बिनी भवति
रोचनपाचनी च ॥

महाजम्बूरुष्णा समधुरकषाया श्रमहरा

निरस्यत्यास्यस्थं ज्ञातिरिति जडिमानं स्वरकरी ।

विधत्ते विष्टम्भं शमयति च शोषं वितनुते

श्रमातिसारार्तिश्चसितकफकासप्रशमनी ॥

काकजम्बूः कषायाम्ला पाके तु मधुरा गुरुः ।

दाहश्रमातिसारघ्नी वीर्यपुष्टिबलप्रदा ॥

भूमिजम्बूः कषाया च मधुरा श्लेष्मपित्तनुत् ।

हृद्या संग्राही हृत्कंठदोषघ्नी वीर्यपुष्टिदा ॥

॥ रा. नि. ॥

जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तदाहजित् ।

राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

तन्मज्जा कषायो ग्राही विशेषान्मधुमेहहा ॥

॥ नि. र. ॥

ચરક—

૧ ત્રણરોપણાર્થમ્.....લોઘ્રજામ્બવકટફલૈઃ ।

ત્વચમાશ્વેવ ગૃહ્ણન્તિ ત્વક્ચૂર્ણેશ્ચૂર્ણિતા ત્રણાઃ ॥

ચિ-૧૩-૧૧૧

૨ પિત્તજે વમને-જમ્બવામ્નયોઃ પલ્લવજં કષાયમ્ ।

પિવેત્ સુશીતં મધુસંયુતં વા ॥ ચિ-૨૩-૨૮

સુશ્રુત—

૩ કુકૂળકે વર્ત્તનઃ પ્રક્ષાલનપરિષેકાર્યમ્-જમ્બવામ્નધાત્ર્યણુદલૈઃ

પારિધાવનાર્યમ્ । કાર્યં કષાયમવસેચનમેવ ચાપિ ॥

ઉ-૧૯-૧૩

૪ રક્તપિત્તે-પિવેચ્છાતિકષાયં વા જમ્બવામ્નાર્જુનસંભવમ્ ॥

ઉ-૪૬-૩૩

શોઢલ—

૫ કૃમિકર્ણકે-જમ્બુપત્રં ફલં પકં તદ્રસેનાતિપૂરિતાત્ ।

પતન્તિ કૃમયઃ કર્ણાદિર્વિનીતા ઇવાપદિ ॥

(કર્ણરોગાધિકારે)

૬ પ્રદરે-કાકજમ્બૂકમૂલં વા.....। પાણ્ડુપ્રદરશાન્ત્યર્થમ્ પાયેય-

ત્તણ્ડુલામ્બુના ॥ (પ્રદરાધિકારે)

ચક્રદત્ત—

૭ બાલગ્રહણ્યામ્-તદ્વદજાક્ષીરસમો જમ્બૂત્વગુદ્વૈરસઃ ।

(બાલરોગાચિ૦)

૮ અતિસારે-શોણિત્ત્વૃતિવારણાર્યમ્-શલ્કકીચદરીજંબૂ.....ત્વચઃ ।

પીતાઃ ક્ષીરેણ મધ્વાઘ્વાઃ પૃથક્ શોણિતનાશનાઃ ॥

વર્ણન—૨૧જાન્યુનાં આઠ મોટાં થાય છે. પાન મોટાં, પીપળના જેવાં હોય છે. આ આઠનો ભારવે-સઘનઘટા બહુજ આકર્ષક હોય છે. શાખાઓ ઘણીજ નીચે ઝુકેલી હોય છે. એમાં ઉનાળે સફેદ રંગનાં પુલો આવે છે અને ફળ વરસાદ પડતાંની સાથે જ પાકી જાય છે. સાધારણ રીતે આ આઠ ઉપર ફળ ખૂબ આવે છે. જ્યારે ફળ સારી રીતે આવે છે ત્યારે તેા શાખા ફળના ભારથી લાળી પડે છે. એ દેખાવ જેવા જેવો હોય છે. ફળમરપરિણાહશ્યામજમ્બૂ-નિર્કુંજસ્વલનમુલરમૂરિલોતસો નિર્મરિણ્યઃ-આ ભવભૂતિનું વર્ણન તે આઠને દેખતાં જરૂર થાદ આવે છે.

નદી કિનારે જાન્યુના આઠને ખૂબ ઉંચું વધેલું જોઈને એક રસિક કવિને નીચેનો શ્લોક રચ્યો છે:—

જમ્બૂલતે સુકવિતેવ સુકોમલાસિ । પાન્યપ્રિયાસિ રસિકેવ મનોહરાસિ ।

યસ્યાસ્તટાશ્રયવશાચ સમુન્નતાસિ । તાં ત્વં કૃતજ્ઞાનતેવ નદીન્નતાસિ ॥

(સ્વ. એમશંકર પદ્મણીકૃત)

કાકળાંબુ—વનજાંબુનાં પાન કથોરનાં પાન જેવાં લાંબાં, બન્ને ટેરવે અણીવાળાં હોય છે. એનાં પણ મોટાં ઝાડ થાય છે. ફળ રહેજ નાનાં થાય છે એટલુંજ. બનતા સુધી પાણીવાળી જગોએ નદીના કિનારે આ ઝાડ થાય છે. આનો પણ સ્વાદ તો સરસજ હોય છે.

ભોંયજાંબુ જેવામાં નથી આવ્યું. સુ. જ્યકૃષ્ણભાઈ ધીતેલી (Premna herbacea) ને મૂમિજંબુક નામ આપે છે. પણ મારા ધારવા પ્રમાણે ઘણી જ નાની જાતવાળાં જાંબુનાં ઝાડને આપણે ભોંયજાંબુ કહેવાં જોઈએ.

જાંબુની જાત ફળનાં નાના મોટા કદ ઉપરથી જ પડેલી જણાય છે. મોટાં જાંબુને રાજજાંબૂ, એથી નાનાંને કાકળાંબુ અને તદ્દન નાની જાતનાં જાંબુને ભોંયજાંબૂ-કહેવાં યોગ્ય છે ?

વૈદ્યકમાં જાંબુનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ પ્રાણ રૂઝાવવાને માટે-જાંબુડાની છાલડું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ ધા ઉપર છાંટવાથી ધા જલદી રૂઝાઈ જાય છે.

ચિ. ૧૩-૧૧૧

૨ પિત્તની ઉલટીમાં-જાંબુ અને આંખાનાં કુમળાં પાનનો કવાથ ઠંડો પાડીને, મધ નાખીને પીવાથી ઉલટી બંધ થઈ જાય છે.

ચિ. ૨૩-૨૮

સુશ્રુત— ૩ કુંકુણકમાં (ધાવણાં બચ્ચાંને દાંત પુટતી વખતે આંખ આવે છે અને તે વખતે આંખમાંથી પીયા, પડે વિગેરે બહુ જ આવ્યા કરે છે તેમાં)-જાંબુનાં કુળાં પાનનો કવાથ કરી તેનાથી આંખ ધોવાથી સારો આરામ મળે છે.

ઉ. ૧૬-૧૩

૪ રક્તપિત્તમાં-જાંબુની છાલનો શીતકષાય મધ સાથે પીવે.

ઉ. ૪૫-૨૩

શોઢલ— ૫ કાનમાં કૃમિ પડયા હોય તો-જાંબુનાં પાન અને પાકેલાં ફળનો રસ કાઢીને કાનમાં નાખવાથી કાનના કૃમિ મરી જાય છે.

૬ પ્રદરમાં-વનજાંબુના મૂળને ચોખાના ધોવણ સાથે ઘસીને પીવાથી પાંડુ અને પ્રદર મટે છે.

ચક્રદત્ત— ૭ બાળકોની સંઘડણીમાં-જાંબુની છાલનો રસ અને તેટલું જ બકરીતું દુધ-બન્નેને મેળવી પીવાથી બાળકોની ઘડણી મટે છે.

૮ ઝાડો થતો હોય અને તેમાં લોહી પડતું હોય તો-
જાંબુની છાલતું ચૂર્ણ-દુધ સાથે મધ નાખીને પીવાથી
ઝાડામાં પડતું લોહી અટકે છે.

વક્તવ્ય—જાંબુનાં ફળ ઘણાં જ વાતલ છે-જામ્બવમ્ વાતજનનાનામ્ (ચરક
સૂ. ૨૫). આથી જાંબુ ખાવાં હોય તો ખાધા પછી જ ખાવાં. જાંબુ
તુરાં અને ખાટાં હોવાથી દુધ સાથે તેનો નિષેધ કરેલો છે (ચરક. સૂ. ૨૬).
પુરીષવિરજનીય, મૂત્રસંઘ્રહણ અને છર્દિનિઘ્રહણ દશેમાનિમાં ચરકે જાં-
બુનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરક સુશ્રુત બન્નેએ જાંબુને કષાય વર્ગમાં ગણાવ્યું
છે. સરજન મેજર રોધ જણાવે છે કે આનાં પાકાં ફળો પથરી મટાડનાર
છે. ચરકે પણ અશ્મરીના અધ્યાયમાં અંતે જણાવી દીધું છે કે જમ્બૂરસં કષાયં
ચ રસં મજેજ્ઞા (સૂ. ૨૫-૭૪). આથી ૨૫૪ બાણી લેવાની જરૂર છે કે જાંબુ
મૂત્રસંઘ્રહણ તરિકે ગણાવેલાં છે, છતાં મૂત્રલ તરિકે વપરાયલાં છે. મૂત્રસંઘ્રહણ
તરિકે જાંબુના ફળીયા વાપરવા અને મૂત્રલ તરિકે ફળ વાપરવાં હિતકર છે.
વૃદ્ધોક્ત ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણની ટીકામાં શ્રીકંઠ (મૂત્રવિકારાધિકારમાં) પણ કહે
છે કે ‘ આમ્રકપિત્થજંબૂનામ્ ફલારિય ’. અત્યારે મધુપ્રમેહ માટે જાંબુના ફળીયા
કેટલાકને ઉપયોગી જણાયા છે.

સુશ્રુતે ન્યગ્રોધાદિ ગણમાં “ જંબૂદ્વય ” યોજેલાં છે. ઉલ્લેખ ટીકામાં
જણાવે છે કે “ જમ્બૂદ્વયં એકા રાજજમ્બૂઃ વૃહત્ફલા, ત્રિતીયા કાકજમ્બૂઃ સ્વલ્પફલા, દ્વયગ્રહ-
ણાત્ ભૂમિજન્મવાઃ તૃતીયાયાઃ પ્રતિષેધઃ । ” પ્રમેહમાં શ્રંગાટકાદિ જે લીસ્ટ છે તેમાં
જાંબુ પણ છે. આસવ બનાવીને પ્રમેહમાં વાપરવાની ભલામણ સુશ્રુતે કરેલી છે.
ચરકના આસવ લીસ્ટમાં પણ જંબૂફળનો ઉલ્લેખ મળે છે. આમ્રજંબૂદ્વયં પુષ્પં
તદ્રસેન હરેણકામ્ । પિષ્ટ્વા ક્ષૌદ્રાજ્યસંયુક્તાં પ્રયોજ્યમયવાજ્ઞનમ્ । અર્થાત્ જાંબુના ફુલને
અંબનમાં સુશ્રુતે યોજેલાં છે.

નવ્યમત—“ સારાં પાકાં તાજાં ફુલનો રસ કાઢી તેમાં ગળે એટલું મીઠું
નાખી એ રસને એક મજબુત બૂચવાળી શીશીમાં ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી
અડધો ચમચો એક એક દિવસને આંતરે કમળા અને ચક્રતના વ્યાધિવાળાને
આપવાથી ફાયદો થાય છે. તેલ, મરચું, છાશ, દહીં આ પ્રયોગ ચાલુ હોય
ત્યાં સુધી ખાવાં નહિ. ” (સ્વ. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી.)

“ આનાં ફળના સુકા ફળીયાનું ચૂર્ણ બનાવી મધુપ્રમેહને માટે વાપરવામાં
આવે છે. તે પેસાબમાં આવતી સાકરના જથ્થાને ઘણી ઝડપથી અને ચોક્કસપણે
અટકાવે છે; અને કેટલાએક કેસોમાં કોઇવાર કાયમને માટે સાકર પડતી બંધ
કરી દે છે. (સરજન ડી. એન. પારેખ. મુંબઇ. ઇન્ડિયન મેડીકલ ડીપાર્ટમેન્ટ.) ”

“ આ મધુપ્રમેહમાં વપરાય છે તેમજ પ્લીહવૃદ્ધિને માટે પણ વાપરવામાં આવે છે. તેની રસક્રિયા અને સ્વરસની માત્રા ૪ દ્રામ છે. (સીવીલ સરજન જોન મેકેનેકી. એમ ડી. શાહજહાંનપુર) ”

Actions and Uses—The juice of the ripe fruit or syrup is stomachic, astringent and diuretic and given in scanty urine. The decoction of the bark is astringent and used in diarrhoea of children, in chronic dysentery; as a gargle mixed with Dhumaso for the relief of spongy gums, and sore, cracked or irritable tongue. A paste of the leaves is used to promote healthy discharges from indolent sores or from unhealthy ulcers. The extract of the powdered seeds and dried fruits is used in diabetes. It checks diastatic conversion of starch into sugar in cases depending on increased production of glucose.

(R. N. Khory II p. 269.)

ભાવાર્થ—પાકાં જાંબુડાંનો રસ અથવા તેનો સરખત પાચક અને ગ્રાહી છે, અને મૂત્રલ હોવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રમાં આપવામાં આવે છે. છાલનો ક્વાથ ગ્રાહી હોવાથી અચ્ચાના ઝાડામાં, જુના અજીર્ણાસારમાં, મ્હેં આગ્યુ હોય અથવા દાંતનાં પેઢાં સૂઝી ગયાં હોય તેમાં ધમાસાના ઉકાળા સાથે ઉપયોગી છે. ફુટ ત્રણોમાંથી ૫૩ જેટલી કાઢવા માટે આના પાનની પોટીસ મારવામાં આવે છે. સુકાં ફળ અને ઠળીયાના બારીક ચૂર્ણને મધુપ્રમેહમાં વાપરવામાં આવે છે. આથી સ્ટાચીનું સાકરમાં રૂપાંતર થતું અટકે છે. (ખેરી. ભા. ૨. પા. ૨૬૯)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૩૩૮; રૂ. નિ. પા. ૪૧૪; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૪૫૭; N. p. 114; Watt III p. 284; Indi. Medi. Plants p. 555.

૧૬૫ સમુદ્રફલ.

N. O. Myrtaceæ.

નામે—હિજ્જલ, સમુદ્રફલ, અદિધફલ (સંસ્કૃત); સમુદ્રફલ, સમુદ્રફલ (ગુજરાતી. હિંદી); સમુદ્રફલ, સાયફલ (મરાઠી); હિજ્જલ (બંગાલી); કદપુમ્ (તામીલ); કનપ કનગી (તૈલંગી); Barringtonia acutangula—ખેરીંગેનીયા ઍક્યુટેંગ્યુલા (લેટીન).

ગુણા:— ફલે સમુદ્રસ્ય કટૂળ્ણકારિ વાતાપહં મૂત્રનિરોધકારિ ।

ત્રિદોષદાવાનલદોષહારિ કફામયઘ્રાંતિવિરોધકારિ ॥

હિજ્જલઃ કટુરુષ્ણશ્ચ પવિત્રો ભૂતનાશનઃ ॥

વાતામયહરો નાનાગ્રહસશ્ચારદોષજિત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

જલ્લેતસવદ્વેદ્યો હિજ્જલોડયં વિષાપહઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

જલેન ઘૃષ્ટા પીતં ચેત્ કૃમિનાશકરં પરમ્ ।

તદેવ ચાંજિતં નેત્રે કામલાં નાશયેત્ ધ્રુવમ્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ચક્રદત્ત—

૧ આમાતિસારે—દલોત્થઃ સ્વરસઃ પેયો હિજ્જલસ્ય સમાશિકઃ ।

જયત્યામમતીસારમ્..... ॥ (અતિસારચિં)

બંગસેન—

૨ ચક્ષુઃસ્ત્રાવે—હિજ્જલસ્ય ફલં ઘૃષ્ટા પાનીયે નિત્યમજ્જનમ્ । ચક્ષુઃ-

સ્ત્રાવે પ્રજ્ઞાન્ત્યર્થમ્ કાર્યમેતન્મહૌષધમ્ ॥

પાણીન—સમુદ્રફલનાં ઝાડ મધ્યાકૃતિનાં (Middle-sized) હોય છે.

પાન ૨ થી ૫ સાથે આપેલાં હોય છે. પાનનો આકાર અંડાકાર, પાનની કોર રહેજસાજ ઢાંતાવાળી, પત્રવૃન્ત ટુંકું હોય છે. પુષ્પ પુષ્પદંડ ઉપર આવે છે. પુષ્પદંડ, વખતે ૧૫ હાથ જેટલાં લાંબાં, લટકતાં હોય છે. ફુલનો રંગ લાલ હોય છે. ડ્રીસેમ્બરથી મે સુધીમાં ફુલ ખેડેલાં હોય છે. ફલ લીલું દેખ્યું હોય તો બદામના જેવું હોય છે; અને આકારમાં ચોરસ કહી શકાય (Bluntly quadrangular). છાલ આવવાથી પહેલાં રહેજ મધુર, પણ પછીથી કટુ અને વવ-મિષાજનક છે.

અંગાલા, મધ્ય હિંદુસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, કોંકણ વિગેરે ઠેકાણે લીનાશવાળી જગામાં, નદીનાળાંને કિનારે આ થાય છે. આ ઝાડને કોંકણ તરફ ' તિવર, બુગલી ' કહે છે.

ફુલ નાનાં હોય છે પણ અતિ સુંદર હોય છે. જ્યારે ફુલ ખરી જાય છે ત્યારે જમીન ઉપર લાલચોળ ઢગ જામેલો દેખાય છે. દેખાવ જોવાલાયક થાય છે.

વૈદ્યકમાં સમુદ્રફલનો ઉપયોગ

ચક્રદત્ત—

૧ આમાતિસારમાં—સમુદ્રફલના ઝાડનાં પાનનો રસ મધ નાળીને પીવાથી આમાતિસાર મટે છે.

બંગસેન—

૨ આંખોમાંથી પાણી ઝરતું હોય તો—સમુદ્રફલ પાણીમાં ઘસીને નિત્ય આંખમાં આંજવાથી ચક્ષુઃસ્ત્રાવ કમી થઇ જાય છે અને આંખ સુધરે છે.

વક્તવ્ય—ચરકસુશ્રુતમાં સમુદ્રફલ કે દિજલ નાં નામ નથી. ‘વનૌષધિ-
દર્પણ’કારે સમુદ્રફલ નામ ન આપતાં ફક્ત ‘દિજલઃ અને નિચુલઃ’ એવાં
બે નામો આપેલાં છે. નિચુલ વમનોપગ તરિકે ચરકે યોજેલું છે ખરું. સ્વ.
કૃતોબદ્ધે ‘સમુદ્રફલ’ નામ એકલું જ રાખ્યું છે.

ખંગાલામાં આ ઝાડ ખૂબ થાય છે. સ્વ. બિરબચરણ કવિરાજ કહે છે
કે હિન્નજલના ફલનું નસ્ય અત્યંત શિરોવિરેચક છે.

Actions—The fruit is spoken of as ‘nurse-fruit’, and is one
of the best known domestic remedies. When children suffer from
a cold in the chest, the seed is rubbed down on a stone with
water and applied over sternum, and if there is much dyspnœa
a few grains with or without the juice of fresh ginger are ad-
ministered internally and seldom fail to induce vomiting and the
expulsion of mucus from the air passages. To reduce the en-
larged abdomens of children it is given in doses of from 2 to
3 grains in milk.
Dymock Vol. II p. 17.

નવ્યમત—હિન્નજલનાં ફલને ‘ધાત્રીફલ’ કહે છે અને તે ઘરગથ્થુ
દવામાં જાણીતાં છે. છાતીમાં જ્યારે શરદી અચ્ચાને લાગે છે ત્યારે આ ફલનાં
ખીજને પાણી સાથે પથ્થર ઉપર ઘસીને છાતીએ (ઉરોસ્થિ ઉપર) ચોપડવામાં
આવે છે. જો પીવડાવીને અચ્ચું બદ્ધ મુંગાતું હોય તો એ ઘસારામાં થોડોક
આદુનો રસ ઉમેરવાથી ઉલટી જેવું લગાર પણ થતું નથી; અને કફ બધો જ
નીકળી જાય છે. અચ્ચાનું પેટ ફુગાર હોય છે તો ૨ થી ૩ ગ્રેનની માત્રામાં
આનાં ખીજ અચ્ચાને આપવામાં આવે છે.

ટીમક. વૌ. ૨. પા. ૧૭

આનું ચિત્ર Brandis ના “ Indian Trees ” માં પૃ. ૩૩૧ ઉપર
આપેલું છે.

ઉદ્ભવ—રૂ. નિ. પા. ૫૭૮; N. p. 116; Brandis p. 330; Indig.
Drugs. p. 43; Indi. Medi. Plants p. 558.

૧૬૬ લર્વીંગ.

N. O. Myrtaceæ.

નામો—લવઙ્ગમ્, દેવકુસુમ્. (સંસ્કૃત); લર્વીંગ (ગુજરાતી); લવંગ
(મરાઠી. બંગાલી); લૅંગ (હિંદી); Cloves-કલૌઝ (અંગ્રેજી);
Caryophyllus aromaticus-ફરીચોક્ષાઈલસ અરામેટીકસ (લેટીન).

ગુણા:—

લવંગં કુસુમં હૃદયં શીતલમ્ પિત્તનાશનમ્ ।

ચક્ષુષ્યં વિષહૃત્ વૃષ્ટ્યં માઙ્ગલ્યં મૂર્ધરોગહૃત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

લવઙ્ગમ્ શીતલમ્ તિક્તં ચક્ષુષ્યં ભુક્તરોચનમ્ ।

વાતાપિત્તકફઘ્નં ચ તીક્ષ્ણં મૂર્ધરુજાપહમ્ ॥

(અપિ ચ) લવંગં સોષ્ણકં તીક્ષ્ણં વિપાકે મધુરં હિમમ્ ।

વાતાપિત્તકફામઘ્નં ક્ષયકાસાત્ત્રદોષનુત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

લવઙ્ગમ્ કટુકં તિક્તં લઘુ નેત્રહિતં હિમમ્ ॥

દીપનં પાચનં રૂક્ષં કફપિત્તાત્ત્વનાશકૃત્ ॥

નૃણાં છર્દિં તથાઽઽધ્માનં શૂલમાશુ વિનાશયેત્ ।

કાસં શ્વાસં ચ હિક્કાન્ન ક્ષયં ક્ષપયતિ ધ્રુવમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

આધ્માનાનાહશૂલન્ લવઙ્ગમ્ પાચનં લઘુ ॥

॥ રાજવલ્લભ. ॥

શોઢલ— ૬ વિસૂચ્યાં પિપાસાપ્રતિકારાર્થમ્—પિપાસાયામનુત્ક્રેશે લવણાસ્યાન્તુ શસ્યતે ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૨ વાતાત્તિશ્મનાય—લેપઃ કોષ્ણજલે પિટ્ટા સ્યાલ્લવંગત્વચાં તથા ॥

વર્ણન—લવંગનાં ઝાડ જંગમનાર અને મલખાર વિગેરે દેશોમાં પુષ્કળ ઉછેરવામાં આવે છે. એનું ઝાડ ઘણું સુંદર અને પાંદડાં ખુશબોદાર થાય છે. એ ઝાડનાં પુષ્પોની કળીઓને લવંગ કહે છે. હિંદુસ્તાનમાં જે લવંગ ગાંધીને ત્યાં મળે છે તે ઘણી ઉતરતી જાતનાં હોય છે. જે લવંગમાં ઉચ્ચ સુગંધ હોય, જે સ્વાદમાં અતિશય તીખાં અને તમતમાટી ઉપજાવે એવાં હોય, અને જેને નખ વડે ઢાળવાથી અંદરના તેલની નિશાની બહાર દેખાય—તેવાં જ લવંગ દવાના કામમાં લેવાં જોઈએ. અમેરિકાના લોકોએ વેપારમાં નકલી લવંગ ઢાખલ કર્યો છે.

વૈદ્યકમાં લવંગનો ઉપયોગ—

શોઢલ— ૧ કાંઢેરામાં તરસ શમાવવા—લવંગ નાખીને ઉકાળેલું પાણી પીવા આપવું.

વૈદ્યમનોરમા—૨ વાતજન્ય પીડામાં—લવંગની છાલનો, જિના પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો.

નવ્યમત—“ હૃદયદાહ તથા ચુંકને માટે ઉપયોગી છે. તેને દીવા ઉપર શેકીને મોંઢામાં રાખવામાં આવે તો ગળાના સોજાને અને ખાલી ખાંસીને મટાડે છે. ” (બ્રીગેડ સર્જન. સી. એચ. થોર્ન્ટન. મોંગીર.)

“ લવંગનું તેલ કીઓસોટની માફક લગાડવાથી દાંતની પીડાને મટાડવાને માટે સારી રીતે જાણીતું છે. ” (બ્રીગેડ સર્જન. મોરગન—કેચીન)

“ લવંગને મોંઢામાં રાખવાથી કંટાળાભરેલી ખાંસી મટે છે, અને તે ઉષ્ણ ઉત્તેજક છે. ” (સર્જન મેજર—ડબલ્યુ. મોરત. મીરત.)

“ લવંગનું તેલ સંધિવાના દુખાવામાં, શિરોવ્યથામાં, અને દાંતપીડામાં ખંઠારથી લગાડવાને માટે વપરાય છે. ” (સખારામ અર્બુન).

વક્તવ્ય—ચરકમુશ્તમાં લવંગનો ઉલ્લેખ છે; પણ તાંબૂલ સાથે લવંગ ખવાય છે એજ પ્રકારનો. દવા તરિકે ખૂબ જ ઓછો ઉપયોગ છે. લવંગનું એક નામ ‘ વારિસંભવ ’ છે. વારિસંભવ—દ્રીપમાં થાય છે તેથી. ગર્ભિણીની ઉલટી મટાડવા આ સાફ મનાય છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૨૩૫; વનસ્પતિ શુભ્રાદર્શ. પા. ૫૮૦; Khory Vol. II p. 265.

૧૬૭ યુકેલીપ્ટસ

N. O. Myrtaceæ.

નામો—યુકેલીપ્ટસ (યુ.); Blue gum—બ્લુ ગમ (અંગ્રેજી); Eucalyptus Globulus —યુકેલીપ્ટસ ગ્લોબ્યુલસ (લેટીન).

વર્ણન—યુકેલીપ્ટસ ઑસ્ટ્રેલીયાનું વૃત્તની હોવા છતાં અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં નીલગિરિ, પુના, કાશ્મીર, અયોધ્યા વિગેરે ઠંડાણે ઉછેરવામાં આવેલાં છે. આ ઝાડ ઘણું ઉંચું વધે છે. ૨૦૦—૩૦૦ ફીટ જેટલી ઉંચાઈએ તે ઝાડ પહોંચે છે. કચ્છના શરદખાગમાં ત્રણ ચાર ઝાડ છે. હિંદુસ્તાનમાં આ ઝાડ અપાટાભેર વધનારાં હોવાને લીધે તેમજ બળતણના કામમાં તે ઠીક પડે છે એટલે ઉછેરવામાં આવે છે એમ બ્રેન્ડીસ કહે છે.

ઝાડ બારે માસ લીલાં રહે છે. પાન મોટે ભાગે સામસામાં આવેલાં હોય છે; ડીંટડી વગરનાં (sessile) હોય છે. પાન આછાં લીલાં હોય છે; ખૂબ નિ. ૬૬

સરસ સુગંધીવાળાં—વાસ ઘણા વખત કાયમ રહે એવી—હોય છે. પાન પીળી કરેણના જેવા આકારનાં, લીસાં, લાંબાં, અણીવાળાં હોય છે. પુલ મોટાં, પુષ્પ—ફાંડ ઉપર આવેલાં હોય છે.

આ ઝાડની જાતો આશરે ૧૪૦ છે. આ બધી જાતો આસ્ટ્રેલીયાની છે. હિંદુસ્તાનમાં તો ૮-૧૦ જાતો થાય છે. ઓન્ડીસે ૧૭ જાતોનું વર્ણન કર્યું છે. આ ઝાડ જ્યાં હોય છે ત્યાં મેલેરીયા થતો નથી એમ ઘણા કહે છે. આની સુગંધીમાં જંતુ મારવાનો ગુણ પણ છે. આનાં ફળ ઘણાં કઠિન અને ઢાંક-ભેથી ઉઘડનારાં હોય છે.

બહુ તાપથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે આ ઝાડનાં પાન સીધાં નહિ રહેતાં કિનારીભેર (edgeways—અર્થાત્ એક બાજુ ઉપર પ્રકાશ પડે તેવી રીતે આડકતરાં) આવેલાં હોય છે.

આમાંથી ગુંદ ઝરે છે તે લાલ ગુંદર—Red gum—તરિકે અર્થાત્ ચુકેલીપ્ટસના ગુંદર તરિકે ઓળખાય છે. ચુકેલીપ્ટસ તેલ બહુ જ જાણીતું અને ઉપયોગી ઔષધ છે.

Actions and Uses—On account of the tannic acid it contains eucalyptus gum is a true astringent like Kino or Catechu, but is more powerful as it adheres with pertinacity to the mucous membrane. Its decoction, tincture or liquid extract (1 in 7) may be used as a gargle for the cure of spongy gums and relaxed sore throat, or as a collunarium in epistaxis. The liquid extract mixed with water (1 in 10) makes a valuable lotion for injection into the vagina or rectum in leucorrhœa and prolapse of the rectum. The suppository (5 grs. in each) may be used in piles.

Rakhaladas Ghosh, p. 577.

ન૦ચમત—ટનીક એસીડ અંદર હોવાને લીધે ચુકેલીપ્ટસનો ગુંદર બહુ સરસ આહી—સંકોચક છે. હીરાદબણ અને કાથાની જગોએ તે વાપરી શકાય એવો છે, પણ એ બધા કરતાં આ વધારે જલદ છે કારણ કે શ્લેષ્મકલાને તે મજબુતીથી ચોંટી રહે છે. ૧ ઔંસ ગુંદર ૭ ઔંસ ગરમ પાણીમાં નાખીને ક્વાથ કરી લઈ દાંતનાં દીલાં પેઢાંમાં અને ગળાનાં દરદોમાં ઉપયોગી છે. આ ગુંદરનો લીકવીડ એક્સટ્રેક્ટ બનાવી તેમાં પાણી ઉમેરી (૧-૧૦ ના પ્રમાણમાં) પ્રદર અને ગુદબ્રંશમાં પીચકારી મારવાથી સારો ફાયદો થાય છે. દરેક સોગટીમાં ૫ ગ્રેન ગુંદર આવે એવી સોગટીઓ (આહી દ્રવ્યોની) બનાવવામાં પણ આવે છે.

રાખાલદાસ ઘોષ, પા. ૫૭૭.

બાહ્ય ઉપયોગ—યુકેલીપ્ટસનું તેલ બહુજ સરસ જંતુદ્ધ અને ચેપ દૂર કરનાર છે. તાજા તુરતના તેલ કરતાં જુનું તેલ વધારે જંતુદ્ધ ગણાય છે. ચામડી ઉપર આ તેલ ઘસવાથી બીજાં ઉડનારાં તેલ માફક બળતરા બળતી નથી; પણ જો વરાળરૂપે તેને ઉડી જવાનો માર્ગ રોકાયલો હોય (if evaporation be prevented) તો તે દાહક અસર દાખવે છે અને ચામડી લાલ-ચોળ થઈ જાય છે. નાનાં જીવજંતુઓને તે મારી શકે છે.

અંદરનો ઉપયોગ—ઘણી ઓછી માત્રામાં આ તેલ લાલાસાવની શ્રં-થિઓનો તેમજ પાચકરસોનો સ્વાવ વધારે છે, અને આવી રીતે પાચક અસર નીપજવી શકે છે. મોટી માત્રામાં આંતરડાં અને હોજરીમાં દાહ દાહ કરે છે અને ઉલટી, શૂલ, અતિસાર જેવાં ચિહ્નો દેખાય છે.

કવીનાઈનની માફક આ જંતુઓની ગતિને (amoeboid movements) શકે છે અને રક્તના શ્વેત જીવાણુ (White corpuscles) ને રક્તકણો (Red corpuscles) સાથે મેળવીને વધેલી બરોલને સંકુચિત કરે છે (Contracts the engorged spleen). આ તેલમાં રહેજ તાવ અટકાવવાનો તેમજ તાવ ઉતારવાનો પણ ગુણ રહેલો છે. થોડી માત્રામાં આ તેલ હૃદયની ગતિને વધારે છે અને Blood-pressure વધારે છે. બહુજ મોટી માત્રામાં હૃદયાવસાદ કરે છે અને પ્લડ-પ્રેસર તેમજ શરીરની ગરમી એકદમ કમી થઈ જાય છે.

બહુજ ઓછી માત્રામાં તેલ આપ્યાથી શ્વાસોચ્છ્વાસ રહેજ વધે છે અને મોટી માત્રાથી તે ઘટે છે. વખતે મરણુ પણ નીપજે છે (from respiratory paralysis.)

મોટી માત્રામાં તેલ આપવાથી જ્ઞાનતંતુઓ, મગજ, કરોડરજ્જુ, વિગેરેનું કાર્ય એકદમ ઘટી પડે છે અને વખતે શરીરનું સકલચત્ર અટકી પણ પડે છે.

ઘણાંબરાં ઉડનારાં તેલ (Volatile oils) ની માફક આ તેલ પણ મૂત્રપિંડો, ચામડી, શ્વાસોચ્છ્વાસ તેમજ પેસાબના અવયવોની શ્લેષ્મકલા (Genito-urinary mucous membranes) મારફતે બહાર નીકળી જાય છે (elimination). એ મૂત્રલ, સ્વેદલ અને કફ્ન અને જનનાવયવ-પથનું જંતુદ્ધ ઉત્તેજક (disinfecting stimulant) છે. ટરપેન્ટાઈનની માફક એ મૂત્ર ઉપર અસર કરે છે અને મૂત્રમાં તેના જેવી સુગંધ આવે છે.

ઉત્તમ જંતુદ્ધ હોવા છતાં પણ યુકેલીપ્ટસ તેલ બહાર લગાવતાં રહેજ અમચમાટી ઉપજાવનારું હોવાથી અને કિંમતમાં પણ રહેજ મોંઘું હોવાથી ગમે તેમ વાપરવા જેવું તો નથી જ. દુષ્ટત્રણ અને દુષ્ટ ચાંદાં ઉપર આ તેલનો મલમ ઉપયોગી છે. ગાંઝ, લીંટ અને વુલ ઉપર આ તેલ રહેજ છાંટીને

સર્જકલ ડેર્સીંગમાં કામ લેવાય છે. યુકેલીપ્ટસ તેલનાં ૧૫ ટીપ, કોકો બટર ૧ ડ્રામ, અને સફેદ મીણ (White Wax) ૧ ડ્રામ-આની (પેસરી) સો-ગટી મલાશયના અને ગભાશયના દુષ્ક્રમ (Cancer) માં પહેરવામાં આવે છે. પ્રસવ પછીથી થોનિમાંથી ઝરતા આવ (lochia) ની ગંધ દૂર કરવા માટે પણ આ સોગટી પહેરવામાં સારી છે. મૂત્રમાર્ગમાં ચાંદી પડી હોય તો અને ગનો-રીયામાં સ્ફેજ આઈડોફોર્મ સાથે બાઉલ (Bougie) એક ચંત્ર આવે છે તેનું નામ) માં લગાડવામાં આવે છે. જુના સંધિવામાં અને રનાયુના દુખા-વામાં (Myalgia) રાઈના તેલ સાથે કે ઓલીવ ઓઇલ સાથે અથવા એકલું આ તેલ ઘસવાથી ફાયદો થાય છે. એક ક્રીટલીમાં પાણી ઉકાળી તેમાં થોડુંક યુકેલીપ્ટસ તેલ નાખી તેની વરાળ શ્વાસવાટે અંદર લેવાથી ફેફસાંનો સડો, ક્ષય, જુની અને ગંધાતી સસણી અને દુબટ શ્વેષ્મા-વિગેરે રોગોમાં ફાયદો થાય છે. આથી કફ વહેલો પાકીને નીકળી જાય છે. જંતુઓ મરી જાય છે. ચામડીનાં દરદો (Exanthemata), કુકડીયા ખાંસી અને ડીપ્થીરીઆ (diphtheria) વિગેરે દરદો આજકાલ ઘણા ડાકટરો યુકેલીપ્ટસની વરાળમાં ગોંધીને સારાં કરે છે (By enveloping them in an atmosphere). ઇન્ફલ્યુએન્સામાં આ રીત ખાસ આવકારદાયક છે. સ્કાર્લેટફિવરમાં પણ આ વિધિ સારી મનાય છે.

કફમાં દુર્ગંધ ભારતી હોય તેમાં, દુષ્ટ પીનસમાં, ઇન્ફલ્યુએન્સામાં, સળે-ખમમાં વિગેરે દરદોમાં યુકેલીપ્ટસનું તેલ ફ્લેસમંદ રીતે વાપરી શકાય. પાઈ-મીયા, સ્પીસીમીયા અને સૂતિકાજ્વરોમાં પાંચ ટીપાંની માત્રામાં તે અગત્યનું ઔષધ જણાયું છે. વિષમજ્વર, ટુંટીયાં વિગેરેને અને વધેલી ખરાલને પણ તે વધતી અટકાવે છે. પણ આ વિષયમાં તે કવીનાઇન કરતાં ચઢીયાતું નથી. પાચક અને વાતમ્ન તરિકે તે જે ઝાડામાં ખરાબ ગંધ ભારતી હોય એવા અજીર્ણના ઝાડામાં ઉપયોગી છે. રેસા જેવાં કૃમિમાં તેલની ગુદામાં પીચકારી મારવાથી કૃમિ મરી જાય છે. યુકેલીપ્ટસનું તેલ ઇન્ફલ્યુએન્સામાં ઘણું ઉપ-યોગી કામ કરે છે. આ તેલનાં બે ત્રણ ટીપાં સાકર અથવા પતાસા ઉપર અથવા મધમાં પાડીને આપવાં બહુ જ સહેલાઈ લેરેલું છે. બહુજ ચોક્કસ અંગ્રેજી મધ (English honey) માં આ તેલ મેળવવામાં આવે છે અને તે બજારમાં “ Eucalyptus honey ” તરિકે વેચાય છે પણ ખરે. બચ્ચાંનાં શરદીનાં દરદોમાં આ મધ વાપરવામાં પણ આવે છે.

રાખાલદાસ ઘોષ. યાત્ર. ૫૩૭

ઉલ્લેખ—N. p. 116; Brandis p. 327; Glimpses. pp. 47-212; Indig. Drugs p. 122.

ધાતક્યાદિ વર્ગ

N. O, Lythraceae.

૧૬૮ ધાવડી.

નામો—ધાતકી, તામ્રપુષ્પી, વલ્લિજ્વાલા, મદકરા (સંસ્કૃત); ધાવડી (ગુજરાતી); ધાથડી (મરાઠી); ધવધકે ફુલ, ધાધકે પુલ (હિંદી); ધાધપુલ (બંગાળી); *Woodfordia floribunda*—વુડફોર્ડીઆ ફ્લોરીબંડા (લેટીન).

પરિચય— ધાતુકી દાહિમીદલા રક્તપુષ્પા ચ માદિની ॥

॥ શિવદત્ત ॥

ગુણા— ધાતકી કટુકોષ્ણા ચ મદકૃદ્વિષનાશિની ।

અતિસારહરા ગર્ભસ્થાપની કિમિરક્તનુત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

ધાતકી કટુરુષ્ણા ચ મદકૃદ્વિષનાશિની ।

પ્રવાહિકાતિસારઘ્ની વિસર્પવ્રણનાશિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

ધાતકીકુસુમં શીતં રક્તપિત્તાતિસારજિત્ ॥

॥ રાજવલ્લભ ॥

ચરક— ૧ કુષ્ઠે—લોબ્રસ્ય ધાતકીનાં....કલકં....કુષ્ઠેષુ ઉદ્વર્તનાલેપઃ ॥

ચિ. અ. ૭.

ભાવમિશ્ર— ૨ પ્રવાહિકાયામ્—ધાતકીવદરીપત્રં.... । એકતો દધા પિબેત્
પ્રવાહિકાર્દિતઃ ॥

બંગસેન— ૩ જ્વરાતિસારે—ધાતકીકાયસંસિદ્ધા વિશ્વમેષજસંસ્કૃતા । દાહિ-
મામ્લયુતા પેયા જ્વરાતિસારશૂલિનામ્ ॥

શોઢલ— ૪ શ્વેતપ્રદરે—ધાતક્યાશ્વાસમાત્રં વા.... । પાણ્ડુપ્રદરશાન્ત્યર્થમ્
પાયયેત્તળુલામ્બુના ॥

ચક્રદત્ત— ૬ વ્રણરોપણે—ધાતકીચૂર્ણલોઘ્રૈર્વા તથા રોહન્તિ તે વ્રણાઃ ॥

વર્ણન—ધાવડીનાં આડ પ થી ૧૨ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં પાતળી અને લાંબી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. નદીની ધસ ઉપર અથવા ઉંડી નેળ ઉપરની ધસો ઉપર આ આડ બહુધા ઝુકેલાં હોય છે. પાન સામસામાં,

૨ થી ૪ ઈંચ લાંબાં, ૦.૧ થી ૧ ઈંચ પહોળાં, ટેરવે સાંકડાં થતાં અણીદાર હોય છે. પાનની ઉપલી સપાટીનો રંગ પ્રીકાશ લેતો લીલો અને નીચેનો ઘોળાશ લેતો હોય છે. પાનની બન્ને બાજુ ભુરા રંગની ગીચીગીચ ફેવાંટી આવેલી હોય છે. પાનનો સ્વાદ સ્હેજ ખટાશ લેતો અને તુરે લાગે છે. પુલ લાલચોળ, ચળકતાં, ઢાડમીનાં પુલ જેવા આકારનાં નાનાં હોય છે. પોષ અને મહા માસમાં ફુલ આવે છે. પુલ ખૂબ થાય છે. આ વખતે એનો દેખાવ જેવા જેવો હોય છે. ચૈત્ર વૈશાખની આખર સુધી પણ પાણીવાળી જગાએ ઝાડ પર સુકાં ફુલ હોય છે ફુલ ખારીકીથી જેવા જેવાં હોય છે. આમાં ૧૨ પુકેસરો અને ૧ સ્ત્રીકેસર હોય છે. આ ૧૨ પુકેસરોમાંથી ૩ સ્ત્રીકેસરના જેટલાં જ ઉંચાં હોય છે. બીજાં ૩ તેથી લાંબાં હોય છે અને ખાકીનાં ૬ વચલી રાશનાં હોય છે. આવી જાતની ૩ તરેહનાં (Trimorphic) પુકેસરોમાં પણ પ્રભુની ક'ઈ ગહન રચનાજ સમાયલી હોય છે.

હાં બાદ્શર કહે છે કે આ છાડની અંદરથી એક જાતનો શુંદર મળી આવે છે જેને “ ધાઉકા શુંદ ” એમ કહે છે, તે મેવાડ તરફ બહુ એકઠો કરવામાં આવે છે અને કડાયા શુંદરની સાથે મળતો આવે છે. તે પણ રંગ-વાના કામમાં આવે છે.

વૈદ્યકમાં ધાવડીનો ઉપયોગ—

- ચરક— ૧ કુષ્ઠમાં—લોધર, ધાવડી વિગેરેની છાલતું ચૂર્ણ, લેપ અને ચોપડવા માટે કુષ્ઠમાં વપરાય છે. ચિ. અ. ૭
- ભાવમિશ્ર— ૨ ઝાડામાં—ધાવડીનાં પાનતું ચૂર્ણ ઢહી સાથે પીવું.
- બંગસેન— ૩ જ્વરાતિસારમાં—ધાવડીનાં ફુલ, સુંક, તેમજ ખાટા ઢાડમનાં બીજ નાખીને રાખ બનાવવી. આ રાખ જ્વરાતિસાર અને શૂલવાળા માટે સારી છે.
- શોદલ— ૪ શ્વેતપ્રદરમાં—ધાવડીનાં ફુલ ૧ તોલો, ચોખાના ઘોવણ સાથે પીપાથી સફેદ પ્રદર મટે છે.
- ચક્રદત્ત— ૫ વણુ રૂઝાવવાને—ધાવડીનાં પુલતું ચૂર્ણ વણુ ઉપર છાંટવાથી વણુ રૂઝાઈ જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરક મૂતવિરજનીય, સંધાનીય, અને પુરીષસંગ્રહણીય દશે-માનિમાં ધાવડીનો ઉદ્દેશ કરે છે. આસવયોનિ લીસ્ટમાં ધાવડીનાં પુલ ગણાવેલાં છે. ઘણાખરા આસવોમાં ધાવડીનાં ફુલ હોય છે. આથીજ એનું એક નામ ‘મયપુષ્પ’ હશે ! સુશ્રુતે પ્રિયંગ્વાદિ અને અંબણાદિ ગણમાં ધાતકી

ગણાવેલી છે. ચરક અને સુશ્રુતમાં અતિસાર સંગ્રહણી વિગેરેમાં સ્વતંત્ર રીતે ધાવડી વપરાયલી જોવામાં નથી આવતી. ધાવડી ગર્ભ પોષનાર મનાય છે.

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૩૩૬; રૂ. નિ. પા. ૨૬૨; N. p. 120; Watt VI part IV. p. 312; Indi. Medi. Plants p. 562.

૧૬૯ દાડમ.

N. O. Lythraceæ.

નામો—દાડિમ, લોહિતપુષ્પક (સંસ્કૃત); દાડમ (ગુજરાતી); ડાળિંબ (મરાઠી); અનાર (હિંદી); ડાલિમ્ (બંગાલી); અનાર (પંજાબ અને સિંધ); Pomegranate—પોમગ્રેનેટ (અંગ્રેજી); Punica granatum—પ્યુનીકા ગ્રેનેટમ્ (લેટીન).

ભેદા:— દ્વિવિધં તત્ત્વ વિજ્ઞેયં મધુરજ્વામ્લમેવ ચ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

તત્કલં ત્રિવિધં સ્વાદુ સ્વાદ્વમ્લં કેવલામ્લકમ્
અમ્લં કષાયં મધુરં વાતઘ્નં ગ્રાહિ દીપનમ્ ॥ મા. પ્ર. ॥
સ્નિગ્ધોષ્ણં દાડિમં હૃદયં કફપિત્તાવિરોધિ ચ ॥
રૂક્ષામ્લં દાડિમં યતુ તત્ પિત્તાનિલકોપનમ્ ।
મધુરં પિત્તનુત્તેષાં તદ્દિ દાડિમમુત્તમમ્ ॥

ચરક:—સૂ. ૨૭

કષાયાનુરસં તેષાં દાડિમં નાતિપિત્તલમ્ ।
દીપનીયં રુચિકરં હૃદયં વર્ચોવિબન્ધનમ્ ॥
દ્વિવિધં તત્ત્વ વિજ્ઞેયં મધુરં ચામ્લમેવ ચ ।
ત્રિદોષઘ્નશ્ચ મધુરમ્લં વાતકફાપહમ્ ॥

સુશ્રુત: સૂ. ૪૬.

સ્નિગ્ધોષ્ણં દાડિમં હૃદયં કફપિત્તાવિરોધિ ચ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

દાડિમં મધુરામ્લકષાયમ્ કાસવાતકફપિત્તાવિનાશિ ।
ગ્રાહિ દીપનકરં ચ લઘૂષ્ણં શીતલં શ્રમહરં રુચિદાયિ ॥

॥ રા. નિ. ॥

- ચરક—** ૧ ધ્રાણાત્પટ્ટત્તે રુધિરે—.... નસ્યં તથા દાહિમપુષ્પતોયમ્ ॥
ચિ. અ. ૬.
- ૨ રક્તાર્શઃસુ—....સ્તિગ્ધરક્તસંગ્રહણઃ ત્વગ્દાહિમસ્ય તદ્વત્ ॥
ચિ. અ. ૯
- ભાવપ્રકાશ—** ૩ રક્તાતિસારે—વત્સત્વગ્દાહિમતરુશલાટુફલસંભવાત્ ત્વક્ ચ ।
ત્વગ્યુગલં પલમાનં વિપચેદદ્દશાંશસંમિતે તોયે ॥ અષ્ટમભાગશ્લેષં
કાથં મધુના પિબેત્પુરુષઃ । રક્તાતિસારમુલ્બળમતિશાયિતમ્ નાશયે-
નિયતમ્ ॥
- ૪ આમાજીર્ણે—આમેડજીર્ણે....અથ દાહિમં વા । આમેષ્વજીર્ણેષુ
ગુદામયેષુ વર્ષોવિબન્ધેષુ ચ નિત્યમધ્યાત્ ॥
- વંગસેન—** ૫ ઝ્વરકૃતે ‘આસ્યવૈરસ્યે’ દાહિમર્બીજઃ—શર્કરાદાહિમાખ્યાઞ્ચ
દ્રાક્ષાદાહિમયોસ્તથા । વૈરસ્યે ધારયેત્ કલ્કં ગણ્ડૂષઞ્ચ તથા
હિતમ્ ॥
- ચક્રદત્ત—** ૬ અરોચકે—વિટ્ચૂર્ણમધુસંયુક્તો રસો દાહિમસમ્ભવઃ । અસા-
ધ્યમપિ સંહન્યાદરુષિં વઘ્રધારિતઃ ॥
- ૭ ઉપદંશે—....દાહિમત્વગ્ભવેન વા । ગુણ્ડનં....ઉપદંશહરં પરમ્ ॥
- હારીત—** ૮ મુસ્ત્રપ્રટ્ટત્તે રુધિરે—દાહિમસ્ય ફલત્વગ્વા ચૂર્ણં લિહ્યાત્ સિતા-
યુતમ્ । ચિ. અ. ૧૧
- ૯ ચલિતગર્ભે—પંચમે માસિ ચલિતે ગર્ભે દાહિમીપત્રાણિ ચંદનં
દધિ મધુ ચ પાયયેત્ ॥
- રાજમાર્તણ્ડ—** ૧૦ કુચવૃદ્ધયર્થમ્—વિપાચિતં દાહિમકલ્કયુક્તં તૈલં ભવેત્સર્ષપસંભવં
યત્ । અભ્યંજનાત્ કુરુતે નિતાન્તમુષ્ઠૈઃ સ્તનૌ વૃદ્ધિયુતૌ
ચ કર્ણૌ ॥

વૈધક્રમાં દાહિમનો ઉપયોગ

- અરક—** ૧ નાકમાંથી લોહી વહેતું હોય તો—દાહિમનાં કુલના
રસનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાં. ચિ. અ. ૫.
- ૨ અસા દુઝેતા હોય તેમાં—દાહિમની છાલ છાશ સાથે
આપવાથી લોહી પડતું અટકે છે. ચિ. અ. ૬

ભાવપ્રકાશ—૩ રક્તાતિસારમાં—લીલી કડાછાલ ૪ તોલા અને કાચા દાડમના ફલની ઉપરની છાલ તોલા ૪—ખંનેને ૬૪ તોલા પાણીમાં ભ્રજાળી લેવી. ૮ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે પાણી ગાળી લઇ ઠંડુ પડે મધ સાથે પી જવાથી પ્રબલ રક્તાતિસાર હોય તો તે પણ મટે છે.

૪ અશુભામાં—અશુભામાં હમેશાં દાડમનો રસ લેવો. આમમાં, અશુભામાં, હરસમાં, ઝાડાની કબજાયાતમાં હમેશાં દાડમ ખાવાં.

ખગસેન— ૫ તાવમાં મ્હોં ખરાબ થઇ ગયું હોય ત્યારે—દાડમનાં બીજ અને સાકરની ચટણી અગર દ્રાક્ષ અને દાડમની ચટણી મ્હોંમાં રાખી મૂકવાથી અરૂચિ મટે છે; મ્હોં સાફ થાય છે.

ચક્રદત્ત— ૬ અરૂચિમાં—દાડમનો રસ, સિંધાલુષ્ણ અને મધ મ્હોંમાં રાખવાથી મ્હોંની અરૂચિ મટે છે.

૭ ઉપદંશમાં—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ ઉપદંશક્ષત ઉપર લલ-રાવવાથી ક્ષત રૂઝાઇ જાય છે.

હારીત— ૮ મ્હોંમાંથી લોહી વહેતું હોય તો—દાડમફળની છાલનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ચાટવું.

૯ ગર્ભ પડી જવાની બીક હોય તો—પાંચમે મહિને ગર્ભ ચલિત થાય એમ લાગે તો દાડમનાં પાન, ચંદનનું ચૂર્ણ, હડી અને મધ સ્ત્રીને પાવું.

રાજમાર્તંડ—૧૦ સ્તન વધારવા માટે—દાડમના ફલને ફૂટી નાખીને સર-સીયા તેલમાં નાખીને તેલ પકાવી લેવું. આ તેલ સ્તન ઉપર માલીશ કરવાથી સ્તન મોટા-પ્રકુલ થાય છે, તેમ કાન પણ વધે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે હૃદય, હર્દનિગ્રહણ અને શ્રમહર દશેમાનિમાં દાડમ-નો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

Actions and Uses—“ Besides using the flowers and rind in variety of ways on account of their astringency, they recommend the root-bark as being the most astringent part of the plant, and a perfect specific in cases of tape-worms; it is given in decoction, prepared with two ounces of fresh bark, boiled in a pint and a half of water, till three quarters of a pint remain; of

this when cold a wineglassful may be drunk every half hour, till the whole is taken. This doze sometimes sickens the stomach a little, but seldom fails to destroy the worm, which is soon after passed.

(Dymock. Part II p. 45.)

ભાવાર્થ—દાડમનાં પુલ અને છાલનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે, પણ એ ઉપરાંત મૂળની છાલ જેમાં કષાયત્વ વધારે પ્રમાણમાં છે તે ચપટા કૃમિ માટે ખાસ રામખાણુ હવા ગણાય છે. તાજી લીલી દાડમનાં મૂળની છાલ નવટાંક લાવીને સહેજસાજ છુંદીને ૧૫ પીટ (૧ પીટ=૧૫ શેર) પાણીમાં ઉકાળવી. અર્ધોઅર્ધ પાણી બળતાં સુધી ઉકાળવું. ઠંડુ પડે ગાળી લઈને દર અર્ધાં કલાકને આંતરે એક વાઈન ગ્લાસ જેટલું પાણી પીધે રાખવું. આ પ્રમાણે બધું પાણી પી જવું. આથી ચપટા કરમીયા અવશ્ય મરી જાય છે.

ટીમક. ભા. ૨

નવ્યમત—“ આના મૂળની છાલ નિઃશંક કૃમિજ છે; અને એના ફળની છાલ જુના મરડાને માટે અને અતિસારને માટે ઉત્તમ પ્રકારનું આદી છે. ” (સી. સર્જન. એલ. એમ. શીરકોરે-સુર્શીદાખાદ). “ ચોક્કસપણે સાફ કરનારી દાડમના મૂળની છાલ જેવી ચપટાં કરમને માટે કોઈ બીજી હવા નથી. ” (બ્રીગેડ જનરલ સી. જોઈન્ટ; એમ. ડી. પુના).

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 568; રૂ. નિ. પા. ૧૮૩; વનસ્પતિ શુષ્કાર્થ પા. ૪૬૪; N. p. 121.

૧૭૦ મેંદી.

N. O. Lythraceæ.

નામો—મેન્દી, મોદિકા, રાગાંગી (સંસ્કૃત); મેંદી (શુજરાતી. મરાઠી); મહેંદી, હિંના (હિંદી); મેન્દિ, મેકડી (બંગાલી); Henna—હેના (અંગ્રેજી); Lawsonia alba—લૉસોનીયા આદ્યા (લેટીન).

ગુણા:—

રક્તરંગા દાહહંત્રી વાંતિકૃત શ્લેષ્મકુષ્ઠહા ।

બીજમસ્યાઃ ગ્રાહકન્તુ શોષકં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

મૂતપ્રહાણામ્ દોષં ચ જ્વરં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

નિ. ર,

ગુણુ—ઉપયોગ—મેંદી હાથ પગ ઉપર મૂકવાથી ઠાંડ શાંત થાય છે. મેંદી ટાંદી છે—ગરમીના રોગોને ટાળે છે. બાલાઓ હાથપગ ઉપર મેંદી મૂકે છે જેથી હાથપગ લાલચોળ થાય છે. અંગનાઓના લાલચોળ હાથપગ ભેંધને ઘણા કવિઓ મસ્તીમાં આવી ગયેલા છે. તેનાં કુલની ખુશખો ઘણે દૂરથી આવે છે. આ કુલમાંથી અત્તર બનાવે છે, જેને ‘હિનાનું અત્તર’ કહેવામાં આવે છે.

વક્તવ્ય—નિઘંટુકારોએ મોટે ભાગે મદયન્તિકા ને મહિકા માનેલી છે. મહિકા એટલે મોગરો—*Jasminum sambac* એમ મહાકે માનવું છે. સુશ્રુત-ટીકાકાર શ્રી ડલ્હણ મદયન્તિકાનો પરિચય એકાદ પ્રસંગે ‘નલ્લાદિરાગજનની ‘મહેન્દ્રી’ હિત પ્રસિદ્ધા (ચિ-અ-૧) આવો આવે છે. આ પરિચય બરાબર મેંદીને બંધાવેરતો જ છે. મોગરો, અંબેલી, ભુઈ-વિગેરનાં અતિ સુંગંધી પુષ્પો જેમ ‘મદ’ ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ મેંદીનાં પુલ પણ બરેબર ‘મદ’ ઉત્પન્ન કરી શકે એવાં જ છે. જેણે આનાં કુલોની સુંગંધી લીધી હશે તે આ વાત કબુલ કરશે જ. ત્યાંથી ખસવાનું મન જ નથી થતું એટલાં તે માહક છે. એટલે મદયન્તિકા એ નામ જો મેંદીને આપીએ તો ખોટું નથી. ડલ્હણ બીજા પ્રસંગોમાં મદયન્તિકાને ‘મહિકા’ જ ગણાવે છે.

Actions and Uses—Arabic and Persian works describe the leaves as a valuable external application in headache combined with oil, so as to form a paste, to which resin is sometimes added. They are applied to the soles of the feet in small-pox and are supposed to prevent the eyes being affected by the disease. They also have the reputation of promoting the healthy growth of the hair and nails. A decoction of the leaves is used as an astringent gargle. The bark is given in jaundice and enlargement of the spleen, also in calculous affections and as an alterative in leprosy and obstinate skin-diseases; in decoction it is applied to burns, scalds &c. An infusion of the flowers is said to cure headache and to be a good application to bruises; a pillow stuffed with them has the reputation of acting as a soporific. (Dr. Emerson). *Ainslie* notices the use of an extract prepared from the flowers and leaves by the Tamil physicians of Southern India as a remedy in lepra, half a teaspoonful twice a day being in dose. He also says that the leaves are applied externally in cutaneous

affections. In the Concan the leaf-juice mixed with water and Sugar is given as a remedy for spermatorrhœa.

(Dymock II p. 42.)

ભાવાર્થ—અરબી અને પર્સિયન લેખકો કહે છે કે તેલ અને રહેજ રાજ નાખીને મેંદીનાં પાન વાટીને કરેલો લેપ માથાના દુખાવામાં લેપ કરવા માટે અકસીર છે. મેંદીનાં પાન, શીતળામાં પગને તળીએ, વાટીને બાંધવામાં આવે છે અને એથી એમ માને છે કે આંખો ઉપર શીતળાની જે અસર થાય છે તે આ પ્રમાણે કરવાથી થતી નથી. માથાના વાળ અને નખ વધારનાર તરિકે પણ મેંદીનાં પાનની ખ્યાતિ સારી છે. મેંદીનાં પાનનો કવાથ ગંડૂષ માટે, કવાથ હોવાથી સારો છે. કમળામાં, ખ્વીહવૃદ્ધિમાં, પથરીમાં અને રક્તચયન તરિકે કુષમાં તેમજ ચામડીનાં બીજાં હડીલાં દરદોમાં મેંદીની છાલ ઉપયોગી મનાય છે. છાલનો કવાથ, દાઝવાથી થયેલા જખમમાં રૂઝાવવા માટે સારો છે. એના કુલનો શીત કવાથ માથાનો દુખાવો ઓછો કરવા માટે વપરાય છે, તેમજ ચગદાયેલા કે દબાયેલા અંગ માટે પણ ઉપયોગી છે. કુલોથી ભરેલું ‘ઓરીકુ’ માથા તળે રાખીને સૂઈ જવાથી ગાઢ નિદ્રા આવી જાય છે એમ કહેવાય છે. (ડૉ. ઇમર્સન). તામીલ વૈદો મેંદીનાં પાન અને કુલનો નિયોસ (Extract) કુષ રોગીઓ માટે વાપરે છે. માત્રા-દિવસમાં બે વખત અર્ધા અર્ધા ચમચાભાર. તે પણ જણાવે છે કે પાન ચામડીનાં દરદોમાં બાહ્યોપચાર તરિકે લગાવવામાં કામ આવે છે. કેંકણમાં મેંદીના પાનનો રસ સાકર નાખીને રહેજ પાણી નાખી વીર્યસાવવાળા દરદીને પીવા અપાય છે.

ડીમક. ૨. પા. ૪૨.

નવ્યમત—એપોલોનીયા (ગ્રીસના એક શહેરનું નામ છે.) આગળ મારા પગે અચાનક સંધિવા થઈ ગયેલો. મહેં ઘણી દવાઓ કરેલી પણ તે બધામાં ઉત્તમ તો મેંદી (*Lawsonia intermis*—મેંદીની જાત છે.) જણાઇ હતી. હમેશાં સંધ્યાકાળે પાનને સારી રીતે પાણી સાથે વાટીને તેની પોટીસ દુખાવાવાળા ભાગ ઉપર બાંધવામાં આવતી હતી. દરરોજ સવારમાં હું આને ઘોઈ નાખતો—જે કે તેટલો ભાગ લાલચોળ થઈ જતો હતો ખરો. પૂર્વના લોકોની સ્ત્રીઓ હાથપગ રંગવા માટે જે વાપરે છે તેજ આ છોડ છે.

(હોનિંગબર્ગર).

હાથપગની બળતરા જેનાથી હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા લોકો વાકેફ છે તેમાં મેંદીનાં પાન વાટીને બાંધવાથી બળતરા એકદમ મટી જાય છે. ડૉ. ટ્રીયરસન (*Calcutta Med. Phy. Trans. Vol ii, p. 279*) પોતાના અનુભવના એક

કેસનું વર્ણન કરે છે, જે મેંદીના પાનથી બહુ સારો થયો હતો. ઘણાખરા કેસોમાં આ પ્રયોગ કૃતેહમંદ માલમ પડેલો છે. અલગત, જે કે આ શાંતિ કાયમની તો નથી જ હોતી.

(મદ્રાસ કવારટર્લી જર્નલ ઓફ મેડીસીન વૉ. ૧-૩૦૦)

પાન અને ફુલમાંથી બનાવવામાં આવતો ઍક્સક્રેક્ટ લેપ્રસીમાં વપરાય છે.

(ડૉ. જે. ન્યુટન.)

ઉલ્લેખ—૧. શા. પા. ૩૪૧; ૩. નિ. પા. ૫૪૦; N. p. 120; Watt IV p. 597; Indi. Medi. Plants p. 564.

૧૭૧ જલઆગીઓ.

N. O. Lythraceæ.

નામો—જલઆગીઓ (ગુજરાતી); અગ્નિન યુટી, ભારબંબુલ (મરાઠી. મુંબઈ); દાદમારી, જંગલી મેહન્દી (હિંદી); દાદર યુટી (પંજાબ); *Ammannia baccifera*—અંમેનીયા બેસીફેરા (લેટીન).

વર્ણન—જલઆગીયાના છોડવા મીઠા પાણીના કાંઠે અથવા પાણીમાં ઉગે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા થાય છે. એની શાખાઓ અને પાન સામસામાં ને વખતે આંતરે આવે છે. પાન ૧ થી ૨ા ઇંચ લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે. ફુલ અને ગોળાઈ લેતાં ફળની પત્રકોણમાં ગુચ્છી કે ગુમખીઓ આવે છે. તે ઘોળા કે રતાશલેતા રંગની હોય છે. બીજ કાળાં હોય છે. એનાં પાનને વાટીને શરીરે બાંધવાથી ફેલ્લો (Blister) ઉઠે છે.

ઉપયોગ—પાન અત્યંત દાહક (acrid) છે. દેશીઓ સંધિવાના દુખાવા ઉપર તેનાથી પ્લીસ્ટર ઉકાડે છે. જે જગોએ ફેલ્લો ઉકાડવો હોય ત્યાં આગળ પાનની હુગદી બાંધવાથી અધો કલાકમાં ફેલ્લો ઉઠે છે.—અને તે પણ ખૂબ બેસમાં. (રૉક્સબર્ગ). ચામડી ઉપર ફેલા (herpetic eruptions) થાય છે તે રૂઝાવવા માટે આનાં પાન ચોપડાય છે. (ફ્લેમીંગ).

કાંકણ તરફ, આ છોડનો રસ—જ્યારે પથુઓ કામાંધ બને છે ત્યારે તે વિષય—ઉત્તેજના શાંત કરવા માટે—પાવામાં આવે છે. તાબે અથવા સૂકો છોડ—ચુંક અને મોથ સાથે ઉકાળો કરીને સતત જવરોમાં અપાય છે. છોડની રાખ તેલમાં કાલવીને ફેલા ઉપર ચોપડવાથી ફેલા સારા થઈ જાય છે. (ડીમક).

૮ ફરદીઓ ઉપર અમોએ આનો ઉપયોગ કરી જોયો છે; કોઈને પણ ૧૨ કલાક પહેલાં પ્લીસ્ટર ઉઠ્યા ન હતા; ત્રણને તો ચોવીસ કલાક પહેલાં પણ ન થયા હતા. ફરેકને વાટેલાં પાનની લુગદી તા કલાક સુધી ખાંધી રાખવામાં આવી હતી. એ લુગદી છોડી લીધા પછી ખૂબ અગન બળતી હતી. જ્યાં સુધી ફેલ્લો ન ઉઠે ત્યાં સુધી અસહ્ય આગ બળે છે. અમો પોતે પ્લીસ્ટર માટે આ છોડની ભલામણ કરતા નથી. કેન્થારીડીસ કરતાં તે ઘણી ઉતરતી કોટિનું છે. લાલ ચિત્રાના મૂળ કરતાં પણ આ પ્લીસ્ટર માટે ઉતરતું છે.

(ઓસાઉન્નેસી.)

આથી વિરૂદ્ધ ડૉ. ડીમકનો અભિપ્રાય આ છોડને માટે ઉત્તમ છે. ઈથરમાં બનાવેલા આ છોડના પાનનો ટીકચર તેમણે ઘણા ઉપર અજમાવી જોયેલો. ઘણા કેસોમાં તુરત જ, જરા પણ વેઠના વિના પ્લીસ્ટર ઉઠેલા.

મદ્રાસના સરજન-જનરલે ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા સાથેના તાજ પત્ર-વ્યવહારમાં જણાવેલું છે કે આ છોડ હવેની કામોકોપીયાની આવૃત્તિમાં દાખલ કરવો જોઈએ નહિ. (વૉટ).

આ છોડનો રસ બરોળ ઉપર પીવા અપાય છે; પણ તેથી ભારે બળતરા ઉઠે છે. તેનું પરિણામ ચોક્કસ નથી. (ડી. એન. મુકરજી.)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૩૪૩; N. p. 120; Watt I p. 218; Indi. Medi. Plants p. 561.

શૃંગાટકાદિ વર્ગ

N. O. Onagraceæ.

૧૭૨ શીંધાડાં.

નામો—શૃંગાટક, શૃંગાટકઃ, જલફલમ્ (સંસ્કૃત); શીંધાડાં (ગુજરાતી); શ્રીંગરી, શિંગાડે (મરાઠી); સિંધાડા (હિંદી); પાનીફલ (બંગાલી); Indian water chestnut, ઇન્ડીયન વોટર ચેસ્ટનટ (અંગ્રેજી); *Trapa Bispinosa* રૂપા ખીસ્પીનોસા (લેટીન).

પરિચય— શૃંગાટકં જલફલં ત્રિકોણફલમિત્યપિ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ગુણા:— શૃંગાટકં હિમં સ્વાદુ ગુરુ વૃષ્યં પ્રદીપકમ્ ।
ગ્રાહિ શુક્કાનિલશ્લેષ્મપ્રદં પિત્તાસ્રદાહનુત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

શૃંગાટકઃ શોણિતપિત્તહારી લઘુઃસરો વૃષ્યતમો વિશેષાત્ ।
ત્રિદોષતાપશ્રમશોકહારી રુચિપ્રદો મેહનદાર્ઘ્યહેતુઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુરુવિષ્ટમ્મિશીતૌ ચ શૃંગાટકકશેરકૌ ॥

સુશ્રુતઃ સૂ. ૪૨-૨૦૪.

ચરક— મૂત્રકૃચ્છ્રે-પિષ્તિક્ષાયં કમલોત્પલાનાં શૃંગાટકાનામથવા વિદાર્યાઃ ॥
ચિ. ૨૬-૪૯

વર્ણન—શીંધાડાં તલાવમાં થાય છે. એને પાણીમાં બાકીને ખવાય છે. એકાદશીમાં એનો ફલાહાર થાય છે. એનાં પાન પાણી ઉપર તરતાં રહે છે; પાન મૂત્રપિંડના આકારનાં અથવા ખુણાવાળાં થાય છે. ફુલ સફેદ રંગનાં થાય છે.

ગુજરાતનાં તલાવોમાં આ ખાસ કરીને થાય છે. સંસ્કૃત જોડે લખે છે કે—
“The Hindus were so fond of its nut that they placed it among their lunar constellations.”

વૈદ્યકમાં શીંધાડાંનો ઉપયોગ—

ચરક— ૧ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં-શીંધાડાંનો ક્વાથ પીવો. ચિ. ૨૬-૪૯.

વક્તવ્ય—ચરકે ફલ આસવમાં શૃંગાટક ગણાવ્યું છે. ખીજે ઘણે ઠેકાણે તે ચોખ્ખાં છે. શૃંગાટી, શૃંગાટિકા, શૃંગાટકી એવાં નામ પણ શૃંગાટકને બદલે આપેલાં જણાય છે.

સુશ્રુતે કદ્દ કરનાર વસ્તુઓની યાદીમાં શૃંગાટક ગણાવ્યું છે (સૂ. ૨૧-૨૩). તે સ્તન્યજનન છે (શા. ૧૦-૩૦). રક્તસ્તંભક હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ છે (શા. ૧૦-૫૭). ગર્ભિણીને સાતમે મહિને લેવાની દવાઓમાં શૃંગાટક છે (શા ૧૦-૬૨). અસ્થિભગ્નમાં ગંધતેલના પાકમાં છે (ચિ. ૩૬૧). મહાવાતવ્યાધિમાં ઝુંઝીશૃંગાટકકસેરકસિદ્ધ વા (ચિ. ૫. ૭) આવો પ્રયોગ છે. પ્રમેહની અચસ્કૃતિમાં છે (ચિ ૧૧-૬). વિસર્પમાં લેપ તરિકે બીજાં સાથે (ચિ ૧૭-૬) અને તૃષ્ણામાં (ઉ. ૪૮-૨૩) છે. કલ્કલે 'સિંઘાડા' હિતિ લોકે આવું ઓળખાણ શૃંગાટકનું આપેલું છે (સૂ ૪૬-૩૦૪).

નવ્યમત—An analysis of the kernels by Mr. D. Hooper (Pharm. Journ. (3) xxiv 8th July 1893) showed the nutritive value to be equal to that of rice. Plants of the *Trapa* species have been noted as remarkable for their power of taking up manganese. The same investigator records that that metal was found in small quantity in the kernel while the pericarp was very rich in manganese.

The fruits are considered useful in some parts of northern India as useful in bilious affections with diarrhoea.

Indig. Drugs. p. 320.

ભાવાર્થ—પથ્થરણ કર્યાથી મી. ડી. હુપરને જણાયું છે કે શીંઘાડામાં ચોખાના જેટલાં જ પોષ્ટિક તત્વો છે. મેગેનીઝને ખેતવાની શીંઘાડાની બધી બીંતોમાં અદ્ભૂત શક્તિ છે. શીંઘાડામાં પણ ઉપરોક્ત ધાતુનો અસુક અંશ છે એમ ઉપરોક્ત શોધકે બહાર કર્યું છે. પિત્તાતિસારમાં શીંઘાડાં ઉપયોગી છે.

(ઈન્ડીયનસ ડ્રગ્સ પા. ૩૨૦)

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૬૩૮; N. p. 123; Indi. Medi. Plants p. 571.

पपैयादि वर्ग

N. O. Passifloreæ.

१७१ पपैयुः.

नाभो—एरण्डचिर्मटः (संस्कृत. निघण्टुरत्नाकर); पपैयु, जेरंडाई
(शुभराती); पोपैया (भराडी); पेपिया (भंगादी); पेपिया (डिही);
Papaw—पपो (अत्रिष्ट); Carica Papaya—केरीका पपैया (डेडीन).

Constituents—The juice contains an albuminoid digestive or milk-curdling ferment—papain or Papayotin. **Papayotin**—a concentrated active principle, obtained from the juice by precipitation with alcohol. A whitish amorphous hygrosopic powder soluble in 75 p. c. of absolute alcohol, water and glycerine. Dose 2 to 10 grs. It is capable of digesting 200 times its weight of fresh pressed blood-fibrin. Its action is quicker than that of pepsin at higher temperature, and does not require an addition of free acid. Seven grains of papayotin can digest one pint of milk. It acts as a solvent in alkaline solutions, and like pepsin it curdles milk. Dose 1 to 8 grs. The **fresh fruit** contains a caoutchouc-like substance; soft yellow resin, fat, albuminoids, sugar, pectin, citric, tartaric and malic acids, dextrine &c. The **dried fruit** contains a large amount of ash 84 p. c. which contains soda, potash and phosphoric acid. The **seed** contains an oil, papaya oil or caricin, an oil-like substance of a disagreeable taste and smell, soluble in ether and alcohol. **Leaves** contain an alkaloid called Carpaine.

Physiological action—The action of the milky juice of the unripe fruit upon the raw meat is well-known among Indian cooks. It is an enzyme, similar to pepsin, acting as a solvent in alkaline, acid or neutral solutions. It is a powerful digestive of meat albumen, forming true peptones. As a solvent of fibrin and other nitrogenous substances, the juice makes the meat tender, and is used as an anthelmintic, and for dyspepsia. Externally it is applied for ringworm and psoriasis, sometimes it is given as

an emmenagogue. It is not precipitated like pepsin on boiling, but is precipitated by mineral acid, iodine, mercuric chloride.

(R. N. Khory II p. 301-2.)

ભાવાર્થ—પપૈયાના કાચા ફલમાંથી એક વીર્યવાન ઉપાદાન, પેપેયોટીન નામનું હાય આવે છે. તેની માત્રા ૨ થી ૧૦ ગ્રેનની છે. આ પેપેયોટીન પોતાના વજનથી ૨૦૦ ઘણા-તુરત કાઢેલા માંસરસને પચાવી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે. પેપેયોટીન ૭ ગ્રેન, ૧ પીંટ દુધને પચાવી શકે છે. પેપસીનની માફક આ દુધને જમાવી દે છે. કાચાં પપૈયામાંથી બે છીર નીકળે છે તે કાચા માંસને પકાવવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત આ દેશના રસોઇઆઓ સારી રીતે જાણે છે. પપૈયાનું છીર (સૂકવેલું) કૃમિજ છે અને સંઘર્ષી વિગેરેમાં ક્રિતકર છે. ઢાઢર વિગેરે ચામડીના રોગો ઉપર આ છીર ચોપડવામાં યશ્ય આવે છે. કેટલીક વખતે તે રજઃસ્રાવકારી તરિકે યશ્ય વપરાય છે,

(ખોરી. ભા. ૨; પા. ૩૦૧-૨).

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૫૫૧; Indi. Medi. Plants p. 574.

कुम्भाज्जादि वर्ग

N. O. Cucurbitaceae.

१७४ कडवी पाउर-पटोल.

नामो—पटोल, तिक्तोत्तम, कटुपटोल (संस्कृत); कडवी पाउर, कडवी पटोल (शुभराती); कटु पडवड, सन पडवड (भराडी); अंगली थिथोडा, वनपटोल (हिंदी); तित् पल्ला, तित् पटोल (अंगाली); *Trichosanthus Cucumerina*-ट्रायट्रिसेन्थस अयुअुमेरीना (डेटीन).

परिचय— कर्कशच्छदः, कटुफलः, राजीफलः, पाण्डुफलः ॥

गुणाः— पटोलं कटुकं तीक्ष्णमुष्णं पित्ताविरोधि च ।
कफासृक्कण्डूकुष्ठानि ज्वरदाहौ च नाशयेत् ॥

ध. नि.

पटोलः कटुतिक्तोष्णो रक्तपित्तबलासजित् ।

कफकण्डूतिकुष्ठसृग्ज्वरदाहार्तिनाशनः ॥

रा. नि.

पटोलं पाचनं हृद्यं वृष्यं लम्बाग्निदीपनम् ।

स्निग्धोष्णं हन्ति कासास्त्वज्वरदोषत्रयकृमिन् ॥

पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात् ।

नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः ॥

दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वत् तिक्ता पटोलिका ॥

भा. प्र.

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहा ।

फलं तस्य त्रिदोषघ्नं मूलं तस्य विरेचनम् ॥

राजवल्लभ.

चरक—

१ रक्तपित्ते—हृद्वैरमूलानि पटोलपत्रम् ।....एते समस्ताः गणशः

पृथग्वा । रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥ चि. अ. ४

२ मदात्यये—....पटोलस्याथवा मिषक् । चि. अ. १२

३ शोथे—सुवर्धिका गृञ्जनकं पटोलम् । शाकार्थिनां श्लाकमति-

प्रशस्तम् ॥ चि. अ. १७

૪ વિષદોષે-શાકઞ્ચ કુલકં હિતમ્ ॥ ચિ. અ. ૨૧

૫ ઉદસ્તમ્ભે-શાકૈરલવગૈરઘાત્ જલતૈલોપસાધિતૈઃ ॥.... કુલ-
કાદિભિઃ ॥ ચિ. અ. ૨૭.

ચક્રદત્ત—

૬ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરે—નિમ્બકુલકયૂષસ્તુ પિત્તકફાત્મકે હિતઃ ॥

૭ જ્વરિણઃ શાકાર્થમ્-પટોલપત્રં....શાકાર્થે જ્વરિતાય પ્રદાપયેત્ ॥

૮ પિત્તજ્વરે—પટોલયવનિઃકાયો મધુના મધુરીકૃતઃ । તીવ્રપિત્ત-
જ્વરામર્દિ પાનાતુદ્દાહનાશનઃ ॥

૯ વાતવ્યાધૌ-પટોલફલકૈર્યુષો વૃષ્યો વાતહરો ઋદ્યુઃ ॥

ભાવપ્રકાશ— ૧૦ મસૂરિકાયાં-પટોલમૂલં કથિતં । આદાવેવ મસૂર્યાન્તુ પિત્ત-
નાયાં પ્રયોજયેત્ ॥

શોઢલ— ૧૧ શિરોરોગે-પટોલમૂલસંભૂતં માલસ્થલવિલેપનમ્ । સઘઃ કરોતિ
યસ્તસ્ય યાતિ સર્વશિરોવ્યથા ॥

વર્ણન—પટોલના વેલા ચોમાસે ઢગલાબંધ ઢગી નીકળે છે. તે ક'ટોલાના વેલા જેવા થાય છે. તેમાં પાનની વિરૂદ્ધ દિશાએ અર્થાત્ સામી બાજુ ઝીણા તારનાં શુંછળાં જેવા તંતુઓ નીકળેલા હોય છે, જેની મદદથી તે પાંચેનાં અડવાં વિગેરેને પકડી તે ઉપર ચઢે છે. આશરો ન હોય તો જમીન ઉપર પથરાય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે-૫-૭ ખુણીયાવાળાં હોય છે. પુલ શ્રાવણ ભાદરવે આવે છે. તે સફેદ રંગનાં હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તરકોષની પાંખડીઓ ૫ હોય છે. તેના છોડા ઉપર અબાયળ જેવી સુંદર ખારીક તંતુની શુદ્ધણી કે ઝાલર આવેલી હોય છે, તે અવશ્ય જોવા જેવી છે. એક જ વખત આ ફૂલ જોણે જોયાં હોય તે કદાપિ પટોલને ભૂલે નહિ. નર અને માદા પુલ જુદા જુદા છોડ ઉપર અથવા તો એક જ છોડ ઉપર બે જુદી જુદી સળી ઉપર આવેલાં હોય છે. ફળ કાયાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં અને પાકે છે ત્યારે સિંદૂરીઆ રંગનાં થઈ જાય છે. ફૂલ ઉપર ધોળી છાંટણી અને ૧૦ કે ૧૨ ધોળી લીટીઓ હોય છે.

વૈદ્યકમાં કડવી પાડરનો ઉપયોગ—

ચરક—

૧ રક્તપિત્તમાં-પટોલનાં પાનનું ચૂર્ણ અથવા કવાથ અથવા રસ મધ સાથે ખાવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. અ. ૪.

૨ મદાત્મ્યમાં-પટોલનો કવાથ પીવડાવવો. ચિ. અ. ૧૨.

૩ સોભામાં-પટોલનું શીઠ ખવડાવવું સાધું છે. ચિ. અ. ૧૭.

૪ વિષમાં-પટોલનું શાક હિતકર છે. ચિ. અ. ૨૫.

૫ ઉરુસ્તંભમાં-પટોલનું અલુણું શાક ખાવા આપવું.

ચિ. અ. ૨૭.

ચક્રદત્ત— ૬ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરમાં-લીંબડાની અંતરછાલ અને પટોલનું પંચાંગ-બનેનો ક્વાથ પિત્તકફાત્મક તાવમાં ઉત્તમ છે.

૭ તાવવાળાને શાક માટે-પટોલના પાનનું શાક હિતાવહ છે.

૮ પિત્તજ્વરમાં-પટોલનું પંચાંગ અને જવ-એ જેનો ક્વાથ મધ નાળીને પીવાથી પિત્તજ્વરને, ઢાંઢે, તરસને વિગેરેને મટાડે છે.

૯ વાતવ્યાધિમાં-પટોલના ફૂલનો ચૂષ વૃષ્ય અને વાતક્ર મનાય છે.

ભાવપ્રકાશ—૧૦ શીતળામાં-પટોલના મૂળનો ક્વાથ પિત્તજ્વર શીતળામાં શરૂઆતમાં આપવો.

શોઢલ— ૧૧ શિરોરોગમાં-પટોલના મૂળને પાણીમાં ઘસીને કપાળે ચોપડવાથી ગમે તેવું માથું દુખતું હોય તો તે મટી જાય છે.

વક્તવ્ય—સુશ્રુતે ઋણમાં પટોલનું શાક હિતકર ગણાવેલું છે. ઋણશોધન તરિકે પટોલ અને ત્રિકલાનો ક્વાથ નિર્દિષ્ટ છે. આરગ્વધાદિ અને પટોલાદિ ગણમાં પટોલનો ઉલ્લેખ છે. પટોલના ગુણ સુશ્રુતે નીચે પ્રમાણે આપેલા છે:—
“ કફપિત્તહરં વ્રણં ઉર્ણં તિક્તમવાતલમ્ । પટોલં કટુકં પાકે વૃષ્યં રોચનદીપનમ્ ॥ (સ. ૪૬-૨૬૮). વળી “પટોલનિમ્બયૂષૌ તુ કફમેદોવિશ્લોષિણૌ । પિત્તઘ્નૌ દીપનો દુષ્ઠો કૃમિકુષ્ઠ-
જ્વરાપહૌ ॥ ” (સ. ૪૬-૩૭૦)-કહેલું છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીને આઠમે મહિને બીજાં સાથે પટોલનાં મૂળ આપવાનો ઉલ્લેખ છે (શા ૧૦-૬૪). કુષ્ઠમાં પટોલ વપરાયલું છે. આરગ્વધે સત્તરમે પટોલે ।-હન્યાત્ કુષ્ઠં મુષ્કકે વાપિ સર્પિઃ । (વિ. ૧-૪૧). વિદ્રધિમાં કર્ણદિધૂતમાં પટોલપત્ર છે (ચિ ૧૬ ૧૭). આંખના રોગોમાં પટોલ ચોળાયલું છે. (ડ. ૧૧-૧૫). પટોલમુદ્રામરકકં યવાનપિ । નિષેવમાણસ્ય નૈરસ્ય યત્નતો । મયં મુઘોરાત્તિમિરાત્ર વિચતે (ડ. ૧૭-૪૮). પટોલશાક આંખવાળા રોગીઓને માટે હિતકર છે એમ ૨૫૪ કહેલું છે (ડ. ૧૭-૫૧).

ચરકમાં તૃપ્તિ અને તૃષ્ણાનિગ્રહણ દર્શેમાનિમાં પટોલનો ઉલ્લેખ છે. આસવયોનિ લીસ્ટમાં પટોલપાનનો ઉલ્લેખ છે. પ્રાયઃ સર્વે તિક્તં વાતલમ્ અવૃષ્યં ચ । અન્યત્ર વેત્રાગ્રપટોલાત્ (સ. ૨૭-૩)-અર્થાત્ પટોલ તિક્ત હોવા છતાં વાતલ અને અવૃષ્ય નથી. વમનોપગ તરિકે અને તિક્તતરક્રમાં પટોલનો ઉલ્લેખ છે.

વિસર્પવાળાને “ પટોલપત્રમુદ્રાનાં રસમામલકસ્ય ચ વાચયેત વૃત્તોન્મિશ્રં નરં વિસર્પપીઢિતમ્ ॥ ” આપવા કહેલું છે. ઉદરમાં પટોલાથ ચૂર્ણ છે. પાંડુ, અહણી વિગેરેમાં પણ પટોલને ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

Actions and Uses—The fresh juice of the leaves is said to be useful when applied to the bald patches of alopecia. Patola is cholagogue, laxative and febrifuge and is useful in bilious fevers. It is generally administered in the form of a decoction of the whole plant in combination with other bitters. It is also said to have alterative properties; it purifies the blood and is a very efficacious remedy in boils and certain skin-eruptions.

Vegetable Drugs of India p. 203.

ભાષા—મૂલનો સ્વરસ ર ઔસ પીવાથી સખત રચ લાગે છે.

નવ્યમત—મલબાર કિનારા તરફ પેટનાં ઠરઠોમાં પટોલનાં બીજ સારાં ગણાય છે. કાચાં ફૂલ બહુ જ કડવાં હોય છે. કુમળાં પાન, તંતુઓ વિગેરે અને સુકાં ફળ કડવાં અને પૌષ્ટિક પણ છે. ક્વાથના રૂપમાં તે વપરાય છે. ક્વાથમાં સાકર નાખીને પાચન તરિકે અપાય છે. બીજ જવરધન અને કૃમિધ છે. પાનનો સ્વરસ ઉલટી કરનાર છે. આખા વેલાનો ક્વાથ કફ મનાય છે.

(દ્રુચી)

ઉલ્લેખ—Indigenous Drugs of India page. 321; Vegetable Drugs of India page. 203; વ. શા પા. ૩૪૬; N. p. 126; Watt VI part IV p. 82; રૂ. નિ. પા. ૨૪; Indi. Medi Plants p. 582.

૧૭૫ કડવી તુંબડી.

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—અલાબુ, કદુકાલાબુ, રૂક્વાકુ, તિક્તબાજી, મહાફા (સંસ્કૃત); કડવી તુંબડી (ગુજરાતી); કડુ લોપલે (મરાઠી); કદુ તુંબી (હિંદી); તેતોલાઉ (બંગાળી); Bottle gourd—બોટલ ગોર્ડ (અંગ્રેજી); Lagenaria vulgaris—લેગેનેરીઆ વલગેરીસ (લેટીન).

ગુણા:— કાસશ્વાસચ્છર્દિહરા વિષાતે કફકર્ષિતે । રૂક્વાકુઃ વમને શસ્તા....॥

ધ. નિ.

કદુતુંબી કદુસ્તીક્ષ્ણા વાન્તિકૃચ્છાસકાસજિત્ ।

કાસળ્ની શોધની શોફત્રણશૂલવિષાપહ ॥

॥ રા. નિ. ॥

कटुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापह ।

तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत् ॥ या. प्र. ॥

वाग्भट—

१ अश्मर्याम्—नृत्यकुण्डलीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् । अविक्षी-
रेण सप्ताहं पीतमश्मरीपातनम् ॥ (“ तुम्बीबीजानां चूर्णं
माक्षिकान्वितमविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरीपातनम् ॥ ” अरु-
णदत्तः) चि. अ. ११

चक्रदत्त—

२ अश्मर्याम्—तिक्तालानुरसः क्षारः सितायुक्तोऽश्मरीहरः ॥
३ गलगण्डे—तिक्तालानुफले पके सप्ताहमुषितं जलम् । मद्यं वा
गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसेविनः ॥
४ अर्शःसु—तुम्बीबीजं सोद्भिदन्तं काज्जिपिष्टं गुडत्रियम् ।
अर्शोहरं गुदस्थं स्यादधि माहिषमदनतः ॥

भाचमकश—

५ प्रदरे—अलाचुफलचूर्णस्य शर्करासहितस्य च । मधुना मोदकं कृत्वा
खादेत् प्रदरशान्तये ॥
६ योनिरोगे—तुम्बीपत्रं तथा लोधं समभागं सुपेषयेत् । तेन लेपो
भगे कार्यः शीघ्रं स्याद् योनिरसता ॥
७ दन्तक्रिमिषु—....कटुतुम्बीमूलम् । संचूर्ण्यं दशनविधृतं
दर्शनक्रिमिनाशनं ग्राह्यः ॥

हारीत—

८ शोथे—लोमशा कटुतुम्बी च काज्जिकेन जलेन वा । निःकाश्य
चापि संस्वेदस्तथैवोष्णेन तेन च ॥ चि. अ. २६
९ कर्णरोगे—तुम्बीरसश्च धार्येत कर्णरोगे शस्यते ॥ चि. अ. ४३

शोढल—

१० पिटिकायाम्—सुरदालीकटुतुम्बीरन्यतस्तस्याः प्रपेषितं मूलम् ।
बीजं वा चुक्रयुतं कटिकपिटिकोपसर्गहरम् ॥ (ग्रन्थ्यधिकारे)
११ पादस्फुटने—त्रिदिनं कटुतुम्बीस्थं पादलेपं प्रकल्पयेत् । अनेन
स्फुटितो पादो भवेज्जिह्वापमो मृगाम् ॥ (कुष्ठाधिकारे)
१२ नासारोगे—संषेपितः पर्यषितोदकेन पटान्तनिश्चेत्तुम्बीरसम् ।
प्राणोज्झ्वार्शीसि निहन्ति सद्यो नस्येन कन्दः कटुतुम्बीरसः ॥
(नासारोगाधिकारे)

રાજમાર્તણ્ડ— ૧૩ બાલાનાં દન્તરોગે—કટલાબ્વા: સમાદાન મૂલં ગલે યોજિતં
દન્તરોગાપહં સ્યાચ્છિશ્નો: ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૧૪ યોનિદોષે—કટુકાલાબુસંસિદ્ધં તૈલમમ્યંજનાત્ ભવેત્ । યોનિ-
દોષહરં નાર્યા: ગર્ભમુત્પાદયેદપિ ॥

વૈદ્યકમાં કડવી તુંબડીનો ઉપયોગ

વાગ્બટ— ૧ પથરીમાં—કડવી તુંબડીના બીજનું ચૂર્ણ મધ નાખીને ઘેટી-
ના દુધ સાથે સાત દિવસ સુધી પીવાથી પથરી મટે છે.
ચિ. ૧૧.

ચક્રદત્ત— ૨ પથરીમાં—કડવી તુંબડીનો રસ, જવખાર અને સાકર-લેગાં
કરીને પીવાથી પથરી મટે છે.

૩ ગલગંડમાં—કડવી તુંબડીના પાકા ફલની અંદર રાત
ઉપર પાણી અથવા મે ભરી મૂકવું અને પછી તે સવારમાં
પીવું. પથ્થ પાળવું. સાત દિવસ પીવાથી ગલગંડ મટે છે.

૪ હરસમાં—કડવી તુંબડીનાં બીજ અને સિંધાલુણ-બન્નેને
કાંજમાં પીસવાં. આની ત્રણ ગોળીઓ બનાવી લેવી. ગુદામાં
આ ગોળીઓ એક પછી એક રાખવી અને લેંસનું ઢહી
અથવા એની છાશ ખાવી. હરસમાં આ પ્રયોગ હિતકર છે.

ભાવપ્રકાશ—૫ પ્રદરમાં—કડવી તુંબડીનાં ફલનું ખારીક ચૂર્ણ કરીને તેમાં
સાકર અને મધ નાખીને લાડુ બનાવી લેવા. આ લાડુના
સેવનથી પ્રદરમાં સારો ફાયદો થાય છે.

૬ યોનિરોગમાં—કડવી તુંબડીનાં પાન અને લોધર સરખે ભાગે
લઈ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. મધમાં કાલવીને યોનિમાં લેપ કરવો.
આથી યોનિના રોગો મટે છે.

૭ દાંતમાં કૃમિ પડ્યા હોય તો—કડવી તુંબડીનું મૂળ
આવડું અને થોડી વાર રાખી મૂકવું. દાંતના બધા ભવ
મરી જશે.

હારીત— ૮ સોબમાં—કડવી તુંબડી અને જટામાંસીને કાંજમાં ઉકાળીને,
તેની જે વરાળ ઉત્પન્ન થાય તેનો સોબવાળા ભાગ ઉપર
ખાકું આપવો અને તે કઢકથી શેક પછી કરવો.

૯ કાનના રોગમાં—કઠ્ઠી તુંબડીનો રસ કાનમાં નાખવો.

સોઢણ— ૧૦ ફેણીઓ થયેલી હોય તો—કઠ્ઠી તુંબડીનું મૂળ અથવા બીજ સુરકા સાથે અથવા કાંજ સાથે વાટીને લેપ કરવાથી ફેણીઓ મટે છે.

૧૧ પગ ફાટતા હોય તો—કઠ્ઠી તુંબડીનાં બીજને પાણીમાં વાટી પગની ફાટોમાં ભરવાં. ત્રણ દિવસ આમ કરવાથી પગની ફાટો ફેલાઈ જશે અને તળીમાં જીભ જેવાં સુવાળાં થઈ જશે.

૧૨ નાકમાં મસા હોય તો—કઠ્ઠી તુંબડીનો કંદ વાસી પાણી સાથે ઘસીને તે ઘસારાનાં ટીપાં નાકમાં મૂકવાં. નાકના મસા મટશે.

રાજમાર્તંડ—૧૩ બચ્ચાંને દાંત ફુટતા હોય તે વખતે—કઠ્ઠી તુંબડીનું મૂળ લાવીને બચ્ચાના ગળે બાંધી દેવું. દાંત ફુટતી વખતે જે વેદના થાય છે તે નહિ થાય.

વૈદ્યમનોરમા—૧૪ ચેનિદોષમાં—કઠ્ઠી તુંબડીના રસમાં સિદ્ધ કરેલા તેલના અભ્યંજનથી ચેનિરોગનો નાશ થાય છે. પીવાય પણ ખરું. પીવાથી ગર્ભધારણ પણ કરાવે.

વક્તવ્ય—રાજનિધંદુમાં તુંબીના ઘણા લેહો દેખાય છે—કુમ્ભતુંબી, ક્ષીર તુંબી, ભૂતુંબી વિગેરે. મીઠી તુંબડીના લે લેદ પાડયા છે.—(૧) ગોરક્ષતુંબી અને (૨) ક્ષીરતુંબી. ભાવમિશ્રે મિષ્ટ અને કટુ તુંબી એવા બે લેહો પાડેલા છે. મિષ્ટ તુંબીના ગુણ નીચે સુજળ ભાવમિશ્રે આપ્યા છે:—

મિષ્ટતુંબીફલં હૃદયં પિત્તશ્લેષ્માપહં ગુરુ ।

વૃષ્યં રુચિકરં પ્રોક્તં વ્રાતુપુષ્ટિવિવર્ધનમ્ ॥

ચરકસંહિતામાં ગ્લગ્નકલ્પ આપેલો છે. ઉલટી કરવાથી પિત્ત અને કફના દોષો શાંત થઈ જાય છે.

Actions and Uses—The pulp of Karvi tumbdi is emetic and purgative. The oil is used as a cooling and emollient application for the head. The pulp of sweet dudhi is an ingredient in various confections. The seeds are nutritive and diuretic and constitute one of the five cucurbitaceous seeds.

R. N. Khory, II. p. 312,

ભાવાર્થ—કડવી તુંબડીનો ગર્ભ વામક અને રેચક છે. કડવી તુંબડીનાં બીજનું તેલ માથું દુઃખતું હોય તે વખતે શીત ઉપચાર તરિકે ચોપડવામાં આવે છે. ઘણી મીઠાઇઓમાં મીઠી દુધીનો ગર્ભ નાખવામાં આવે છે. મીઠી તુંબડીનાં બીજ ખલ્લ અને મૂત્રલ છે.

(જોરી. ભા. ૨. પા. ૩૧૨)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૩૪૮; રૂ. નિ. પા. ૭૬; N. p. 130; Watt IV p. 580; Indi. Medi. Plants p. 584.

૧૭૬ કુકડવેલ.

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—દેવદાલી, જામૂતક, ગુદજારિ, કંટફલા, લોમશપત્રી, કોષવતી (સંસ્કૃત); કુકડવેલ (ગુજરાતી); દેવદાલી, દેવડંગરી (મરાઠી); *Luffa echinata*-લુફ્ફા એચીનેટા (લેટીન).

પરિચય—

સિતપીતારુણૈઃ પુષ્પૈઃ દેવદાલીત્રયં ભવેત્ ।

વલ્લ્યા તિક્તા સ્થિરા ચૈકા કર્કોટામફલા ચ સા ॥

તસ્યાઃ ફલં દીર્ઘકંટં લઘુવૃત્તં સુશોમનમ્ ।

સા શ્વેતા વ્યાધિશમને રક્તા પીતા રસાયને ॥

॥ ઇતિ દિવ્યૌષધિતંત્રે ॥

ગુણાઃ—

દેવદાલી રસે પાકે તિક્તા તીક્ષ્ણા વિષાપહા ।

વામની હન્તિ ગુદજકફશોકામકામલાઃ ॥

જ્વરકાસારુચિશ્વાસાહિધ્માપાંડુક્ષયક્રમીન્ ॥

॥ ગ. નિ. ॥

દેવદાલી વમિકરા તિક્તા ચોષ્ણા ચ ઉષ્મલા ।

તીક્ષ્ણા પાંડુકફશ્વાસકાસાર્શઃક્ષયનાશની ॥

કામલાકૃમિહિક્કાઘ્ની જ્વરશોથવિષાપહા ।

મૂત્તવાધાવિષહરા ચૌદુરોર્વિષનાશિની ॥

ફલમસ્યાઃ સરં તિક્તં ગુલ્મકૃમિકફાપહમ્ ।

શૂલાર્શઃકામલાવાતનાશનં વમિકારકમ્ ॥

॥ નિ. ૨. ॥

દેવદાલીત્રયં શ્વાસજ્વરકાસકફાપહમ્ ।
આશ્વોઃ વિષં નિહન્ત્યાશુ વામકં ચ વિરેચકમ્ ॥
શ્વેતા રક્તા ચ પીતા ચ દેવદાલી ગુણૈઃ સમા ॥

॥ શોઢલઃ ॥

સ્વરાગરી ચ વેળી ચ તથા સ્યાદ્દેવતાઢકઃ ।
જીમૂતકં ત્રિદોષહ્નં યથાસ્વૌષધકાલ્પિતમ્ ॥
પ્રયોક્તવ્યં જ્વરશ્વાસાદિકાકોઠામયેષુ ચ ॥

॥ ચરકઃ ક. ૧ ॥

- ચરક— ૧ જ્વરે—જીમૂતકસ્ય વા કલ્કં ચૂર્ણ વા શિશિરામ્બુના ।
જ્વરે પિત્તભવે વાતદુષ્ટે શ્લેષ્માણિ ચાનુગે ॥ ક. ૧-૨.
- સુશ્રુત— ૨ મૃષિકવિષે—દેવદાલીફલં ચૈવ દધ્ના પીત્વા વિષં વમેત્ ।
સર્વમૃષિકદષ્ટાનાં એષ યોગઃ સુસ્વાવહઃ ॥ ક-૭-૩૧
- વૈદ્યમનોરમા— ૩ સુરદાલીકદુતુમ્બ્યોઃ—સ્તીરપિષ્ટમબલાઽક્ષકં પિત્તદેવદાલીકુસુમોદ્ભવં
રજઃ । શીઘ્રમેવ સુખસૂતિમાવહેન્નાસ્ત્યતઃ પરતરં તદૌષધમ્ ॥
॥ પા-૩૨
- શોઢલ— ૪ કામલાયામ્—જીમૂતકેન સહિતં નિશિ સ્થિતં વારિ કામલાં
હરતિ ॥ પૃ. ૪૬૬
- ૫ કીટકપિટિકોપસર્ગે—સુરદાલીકદુતુમ્બ્યોઃ અન્યતરસ્યાઃ પ્રપે-
ષિતં મૂલમ્ । બીજં વા ચુક્રયુતં કીટકપિટિકોપસર્ગહરમ્ ॥
પૃ. ૧૧૭
- ૬ પ્રદરે—મૂલં બલાયાઃ પયસા પ્રપિષ્ટં જીમૂતજં તન્દુલવારિણા વા ।
શૌદ્રેણ મિશ્રં પરિપીયમાનં સ્ત્રીણાં વદન્તિ પ્રદરામયણમ્ ॥
પૃ. ૫૨૨

વર્ણન—કુકડવેલના વેલા ૧૦ થી ૨૦ ફીટ લાંબા, વાડો ઉપર ફેલાએલા
ચોમાસામાં જણાય છે. નર અને માદા કુલના વેલા જુદા જુદા જણાય છે.
નર કુલના વેલા ઠરતાં માદા કુલના વેલા વધારે ઝેસઠાર આવે છે. બન્નેનાં
પાન પાંચ ખુણીયાં-ધીલોડી જેવાં થાય છે. બન્ને વેલા ઉપર ખરસટ ફેવાંટી
હોય છે, સફેદ પુલ આવે છે, ફળ ઠાંટાવાળાં હોય છે. આખા વેલામાં પાનની
પાસેથી તંતુઓ નીકળેલા જણાય છે. નર પુલનો તેમજ માદા પુલનો રંગ

સફેદ હોય છે. બન્નેમાં સુગંધ હોય છે. તે સવારમાં ઉઘડી સાયંકાળ સુધી ઉઘડેલાં રહે છે. નર કુલને ધારણ કરનારી સળી લગભગ ૪ થી ૮ ઈંચ લાંબી હોય છે. માદા કુલને આવી સળી હોતી નથી; પરંતુ ટુંકી ડીંટડી હોય છે. ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે તે ઉપર તારાકૃતિના વાળની ફેવાંટી હોય છે. ફળ સુકાય છે ત્યારે ભુરા રંગનાં થઇ જાય છે. તેની સપાટી ઉપર સીધા ગીચોગીચ કાંટા હોય છે; અને એ કાંટાઓ ઉપર પણ સૂક્ષ્મ ધોળા ખરસટ વાળ આવેલા હોય છે. કુલના મુખ ઉપર સૂક્ષ્મ ઢાંકણું (lid) હોય છે; જેની વચ્ચેવચ્ચ સીકેસરનલિકા એક બીકી ઉભી જાય છે. જેવી રહી ગયેલી હોય છે. ફળ તદ્દન સૂકાઈ જાય છે ત્યારે આ ઢાંકણું પોતાની મેળે ફળ ઉપરથી ચીરાઈને ખરી જાય છે; અને ફળની અંદરનાં રેસાવાળાં ત્રણ છિદ્રોમાંથી બીજ બહાર પડવા માંડે છે. બીજ ઘણાં હોય છે અને ઘણાં ઠડવાં હોય છે. ગાંધીને ત્યાંથી આના સૂકા વેલા ફળ સાથે મળે છે.

વૈદ્યકમાં કુકડવેલનો ઉપયોગ—

ચરક— ૧ તાવમાં—કુકડવેલના આખા છોડનું બારીક ચૂર્ણ ઠંડા પાણી સાથે પીવાથી પિત્તજ્વર મટે છે. વાતકેશનુગ જ્વર પણ મટે છે. ક. ૧-૯

સુશ્રુત— ૨ ઉંદરના ઝેરમાં—કુકડવેલનાં ફળ ઢાંક સાથે પીવાથી ઉલટી થઇને ઝેર નીકળી જાય છે. સર્વ પ્રકારના ઉંદરના ઝેર માટે આ યોગ સારો છે. ક. ૭-૩૫.

વૈદ્યમનોરમ—૩ સુખેથી પ્રસવ થવા માટે—કુકડવેલનાં કુલનું ચૂર્ણ (કુલની રજ (પરાગરજ) એવો અર્થ થાય છે.) તો. ૧ દુધ સાથે સી પીએ તો સુખેથી પ્રસવ થાય છે. આના જેવું બીજું ઔષધ આને માટે નથી.

શીઢલ— ૪ કમળામાં—કુકડવેલનો આખો છોડ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવો. એ પાણી સવારે ગાળીને પીવાથી કમળો મટે છે.

૫ કીડા, ફેાહીઓ, વિગેરે ચેપી રોગમાં—કુકડવેલનું મૂળ અથવા બીજ સુરકા સાથે વાટીને ચોપડવું.

૬ પ્રદરમાં—કુકડવેલનું મૂળ ચોખાના ધોવણ સાથે વાટીને થોડુંક મધ નાખી પીવું. આથી પ્રદરરોગ મટે છે.

વક્તવ્ય— કફપિત્તહરં પરં ફલેષ્વથ જીમૂતકમાહ શૌનકઃ ।

મૃદુવીર્યતયા મિનતિ તદિતિ ચોવાચ નૃપોઽય વામકઃ ॥

‘અરકસંકિર્તિ’ના સિદ્ધિસ્થાનના ૧૧ માં અધ્યાયમાં જ્યાં અધિકાર ‘કલ્પસ્તિવરત્નિશ્ચયે’ લેખે વ્યાસ કરતા તેમાં ઉપર પ્રમાણે સૌનંદ અને વામકનાં જન્મતક માટે અભિપ્રાય છે. “એકીનવત્સારિયત્ જન્મતકેષુ યોગાઃ ॥” આમ સૂત્રસ્થાનના યોગી અધ્યાયમાં ગણાવેલું તે કંદપરસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં તે યોગી ગણાવેલા છે. અરકમાં સરાગરી, વેળી, દેવતાક અને જન્મતક નામો છે. બરાબર આટલાં જ નામો અમરકોષમાં પણ છે. ‘સરં વિષં આગિરતિ ઇતિ સરાગરી’. રાજનિષદ્ભૂમાં આનાં ૨૯ નામ ગણાવ્યાં છે. “વેદકશબ્દસિદ્ધિકારે” દેવદાલીનું લેટીન નામ *Andropogon serratum* લખ્યું છે. *Andropogon* એ જાનના ધાસ્ય છે. આ જૂલ થએલી છે. ‘વનોવધિકર્ષણ’માં કૃતવેચન, કોષાતકી ડું નામ *Luffa echinata* રાખ્યું છે. એમાં જન્મત તુ વર્ણન આપેલું વધી. કહેલું પણ કાષાતકી, દેવદાલી અને કોષવતી નામોમાં ગોટાળો કરેલો છે. કોષાતકી ને એક ઠેકાણે દેવદાલી (ચિ. ૧૭-૩૭) કહેલી છે, અને બીજે ઠેકાણે વૌષકા ‘તોરડા ઇતિ લોકે’ કહે છે. સુશ્રુતે ‘કાષાતકી’ અને ‘દેવદાલી’ના બુદો ઉલ્લેખ જ કરેલો છે (સ. ૩૯-૫). કાષાતકી એટલે તુરીયાં.

સુશ્રુતમાં જન્મતક તેલના ગુણદોષ (જ્યાંના સામટા) આપેલા છે. દેવદાલીને સુશ્રુતે ઉલ્લેખતોભાગદર ગણાવી છે અને જન્મતકને એકલું ઉલ્લેખતોભાગદર ગણાવેલું છે. અપચીમાં બીજા સાથે તે વાપરેલું છે.

Medicinal Uses—The fruit of *Luffa echinata* (Hind. Bindal) has the reputation in sind of a remedy for jaundice.

(Indigenous Drugs of India.)

“I have been using *Luffa bindal* for a long time in the Campbell Hospital and in private practice. From the prolonged use, I have come to the conclusion that the fruits or even stems, if used as a tincture or hot or cold infusion, are superior to many remedies that I have used in the treatment of ascites and enlarged liver and spleen. I make the tincture with rectified spirit. The strength, I generally use, is 1 in 20. The usual dose is 10 to 20 minims or more. The cold infusion is made by infusing two bruised fruits in a pint of water. In obstinate cases the dose is to be increased gradually. I have used it in larger doses to get the desired effect. Externally I have used the infusion as a stimulating and antiseptic lotion in carbuncles and other unhealthy ulcers. The result is very promising. I can stro-

ngly recommend this drug to the medical world in the treatment of foul ulcers after a prolonged use of many years, both in hospital and outside. In congestion of the brain causing intense headache and in jaundice I have used this infusion as an errhine. It is a very efficient errhine remedy. Profuse discharge is noticed under its influence from the nasal mucous membrane. In 10 to 15 minim doses the tincture acts as a purgative. In still large doses it is emetic and drastic purgative. In cases of enlarged liver and spleen I have found this drug to be very useful. It is to be stopped when it produces diarrhoea. In chronic diseases I generally use iodide of potassium and arsenic with tincture or infusion of luffa. If used carelessly it may produce diarrhoea. The dose is to be regulated according to the effect produced. In infantile cirrhosis of the liver I have used the tincture as a purgative and diuretic. It is very useful in commencing cirrhosis. It is a very useful diuretic in dropsy of hepatic origin. Owing to its diuretic and drastic purgative properties, I have used it in many cases of ascites with highly satisfactory results. I have used many diuretics in ascites, but very few of them appear to me to be so efficient as luffa bindal. Often in a fortnight many ascites cases improve considerably. It is to be used in gradually increasing doses until the desired diuretic and purgative effect is obtained. (H. C. Sen. Original researches in the Treatment of Tropical diseases with indigenous drugs. pp. 97-98.)

સાવાર્ય—“ કેમ્પબેલ હૉસ્પિટલમાં તેમજ ખાનગી ધંધામાં હું ઘણા લાંબા વખતથી આ છોડ (કુકડવેલ) નો ઉપયોગ કરતો આવ્યો છું. ટીકચર, ક્વાથ અથવા શીત કષાયના રૂપમાં કુકડવેલનાં ફળ કે ઝાંડી સાથે આખો છોડ શોથ અને ચક્રત્પ્લીહવૃદ્ધિમાં મહોપધ છે એમ લાંબા અનુભવ પછીથી હું જાહેર કરું છું. રૅકટીફાઇડ સ્પીરીટથી હું ટીકચર બનાવું છું (૧ અને ૨૦ ના પ્રમાણમાં). તેની માત્રા ૧૦ થી ૨૦ ટીપાં કે તેથી રહેજ અધિક છે. શીત કષાય માટે ૧ પાઈન્ટ (સવાશેર) પાણીમાં બે ફલનું ચૂર્ણ નાખીને તે બનાવી લઉં છું. બહુ જાડી કેસોમાં માત્રા ધીમે ધીમે વધારવાની હોય છે. રહેં મોટી માત્રામાં પણ ધારેલો શુષ્ક મેળવવાના હેતુથી તે વાપરી જાય છે. દુબટ વસ્તુ અને બીજાં દુબટ ચાંદાં વિગેરેમાં આનો શીતકષાય ધોવાના લેશન તરિક્કે હું વાપરું છું; અને તેનું પરિણામ પણ બહુ જ સંતોષજનક

છે. વૈદકીય જગતને હું આ હવા ફુટ ત્રણમાં વાપરવાને માટે અતિશય લલામણુ કહેછું. માથાના ચસકામાં અને કમળામાં આ શીત કષાયને મહેં નસ્ય તરિકે યોજ્યો છે. આ બહુ જલદ અને ફલપ્રદ નસ્ય છે. નાકની સ્લેખ્મ-કલામાંથી બહુજ આવ બહાર આવે છે. ૧૦ થી ૧૫ બિંદુની માત્રામાં કષાય રેચનું કામ કહે છે. એથી વધારેની માત્રામાં તે વામક અને સખત રેચક છે. યકૃત અને પ્લીહની વૃદ્ધિમાં મહેં આ ઔષધને બહુજ ઉપયોગી ગણ્યું છે. જ્યારે અતિસાર થઈ બચ ત્યારે આ હવા બંધ કરવાની છે. બહુ જ જુના કેસોમાં પોટાસ આયોડાઈડ અને આરસેનીક સાથે હું કુકડવેલનો કષાય વાપ-રેછું. નિષ્કાળજીથી વાપરવામાં આવે છે તો તેથી ઝાડા થઈ આવે છે. જે પ્રમાણે અસર જોઈતી હોય તેના પ્રમાણમાં માત્રા લેવાની છે. ખાલકોની યકૃત વૃદ્ધિમાં (Infantile Cirrhosis of the liver) મહેં ટીકચરને રેચક અને મૂત્રલ તરિકે વાપરી જોયું છે. શરૂ થતી યકૃતવૃદ્ધિમાં તો આ રામબાણુ હવા છે. યકૃતોદરમાં મૂત્રલ તરિકે આ ખાસ ઉપયોગી છે. તેના મૂત્રલ અને સખત રેચક ગુણોને લીધે મહેં શોથના ઘણા કેસોમાં ફતેહ સાથે તે વાપરી જોયું છે. શોથમાં મહેં બીજા અનેક ઔષધો (મૂત્રલ) વાપર્યા છે પણ કુક-ડવેલના જેવું બીજું મૂત્રલ ઔષધ મહેંને ભાગ્યેજ જણાયું છે. એક પખવાડીઆમાં તો સોબના ઘણાખરા દરદીઓ સારા થઈ બચ છે. જ્યાં સુધી ધારેલી મૂત્રલ અને રેચક અસર ન થાય ત્યાં સુધી આ કમશઃ વધારવાનું છે. ” (સ્વ. હેમચંદ સેન. એમ. ડી. કેલકેટા.)

નોંધ—આ છોડનાં લેટીન નામો અને તેના ઉપરથી બંધબેસતાં પાડવામાં આવેલાં ફેશીનામોમાં જે ખીચડો થયો છે તે માટે સ્વ. ડૉ. હેમચંદ સેને ઇન્ડીઅન મેડીકલ રેકૉર્ડ (28th May 1902)માં આપેલો કુકડવેલાનો (Luffa Echinata) લેખ જોવો. એ સ્વર્ગસ્થ ડોક્ટરનો ઉપર જે અનુભવ ટાંકવામાં આવ્યો છે તે અમૂલ્ય છે. આ પ્રમાણે સ્વાનુભવને અંતે વિદ્વાન્વેદો અને ડોક્ટરો તેમના સત્ય અનુભવો જણાવતા રહે તો આવાં અમૂલ્ય ઔષધો પ્રકાશમાં આવે.

નબ્યમત—તાજ વેલાઓ ૨ હામ, ૧ પીટ ઝરમ પાણીમાં ઉકાળવા. ૧૦ શેર પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી પાણી ગાળી લેવું. આમાંથી ૧ થી ૨ ઔંસ પાણી દિવસમાં ૩-૪ વખત થઈને આપવું. આ ફક્ત કટુપોષ્ટિક જ નહિ, પણ ઉત્તમ અને શક્તિશાળી મૂત્રલ હવા છે. (ડીમક.)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૩૫૧; રૂ. નિ. પા ૮૦; N. p. 127; Watt V p. 97; Indigs. Drugs. p. 179; Indi. Medi. Plants p. 588

१७६ कडवां तुरीयां

N. O. Cucurbitaceæ.

नाभौ — कोषातकी, जालिनी, कृतवेषन, श्वेड, घोषा (संस्कृत); कडवी धीसोडी (काडीआवाड); कडवां तुरीयां (शुभराती); कडु तुरध, कडु डोडकी, रान डोडकी (भराडी); कटतुरधवा (डिंदी); Bitter luffa— भीटर लुफ़ा (अत्रेल); Luffa acutangula— लुफ़ा अक्युटेअ्युला (डेटीन). (Var) Amara.

गुणाः— श्वेडस्तिक्तः कटुस्तीक्ष्णोऽप्रगाढश्च प्रशस्यते ।
कुष्ठप्राण्डामयप्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥

॥ अ. नि. ॥

कोशातकी तु शिशिरा कटुकाऽल्पकषायका ।
पित्तवतकफघ्नी च मलाध्मानविशोधिनी ॥
'धाराकोषातकी' स्निग्धा मधुरा कफपित्तनुत् ।
इषद्रातकरी पथ्या रुचिकृहलवार्यदा ॥

॥ रा. नि. ॥

राजकोषातकी—गरे गुल्मोदरे कासे वातश्लेष्मामये स्थिते ।
कफे च कंठवक्त्रस्ये कफसंचयनेषु च ॥

॥ चरकः क-अ-४ ॥

कोशातकी कफार्शोघ्नी पक्वमाशयशोधिनी ॥

॥ राजचक्रभः ॥

चरक— १ कुष्ठेषु—सर्षपकरंजकोषातकीनां तैलानि.... । कुष्ठेषु हितान्याहु....॥
चि-अ-७.

चक्र-च— २ अर्शःसु—कोशातकीरंजोषर्षाजिपतन्ति गुदोद्भवाः ॥
योज्यं कार्शसस्तद्वत् ज्योत्सिकामूललेपनम् ॥

(अर्शः चि०)

३ सहजार्शःसु घोषाक्षारः—स्निग्धं वार्त्तिकुफलं घोषायाः क्षारमेनं
सल्लेन । तद् घृतभृष्टं युक्तं गुहेन वा तृप्तिं योऽति । पिबति
च तक्रं न्यूनं तस्याश्वेवातिवृद्धगुदजानि । यान्ति विनाशं पुंसां
सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥

४ कामलायाम्—घ्रेयं वा जालिनीफलम् ॥

- ૧ ગળ્ડમાલાયામ્—કોશાતકીનાં સ્વરસેન નસ્ય.... ।પિપ્પલી-
સંયુતેન ॥ (ગલ્ગળ્ડાચિ૦)
- વંગસેન— ૬ યોનિકંદે—ઘોષકસ્વરસઃ પીતો મસ્તુના ચ સમન્વિતઃ । યોનિ-
કન્દં નિહન્ત્યાશુ તન્નાહી ચૈવ ધૂપતઃ ॥
- રાજમાર્તણ્ડ— ૭ યોનિલોમહરણાર્થમ્—ઉત્પાઢ્ય ગુહ્યમ્મવાણિ રોમાભ્યમ્બ્યજનં
તત્ર તતો વિધેયમ્ । કોશાતકીવીજસમુદ્રવેન તૈલેન
લોન્મામપુનર્મવાય ॥
- જોદલ— ૮ સર્વકુષ્ટે—કોશાતકીકલે ન્યસ્તં જલં પર્યુષિતં નિશિ । કર્ષમાત્રં
તુ તત્પીતં સર્વકુષ્ટહરં પરમ્ ॥
- ૯ મૂષિકાવિષે—....અલિલાલુવિષં નિહન્યાત્ । કોશાતકીકથન-
માપિવતોઽથવાઽપિ ॥

વર્ણન—શાકમાં વપરાતાં ધીસોડાં અથવા તુરીયાંની ઝોળખાણુ આપ-
વાની જરૂર ન હોય. બરાબર મીઠાં તુરીયાંના વેલા જેવા જ કડવા તુરીયાના
પણ વેલા થાય છે—તેથી રહેજ નાના હશે. પાન ૫ થી ૭ ખુણીયાં, ખરસટ,
ઉપર ફેછાળવાળાં, આંતરે અને ઘણે દૂર દૂર આવેલાં હોય છે. કુલ મોટાં, ખીળા
રંગનાં, શ્રાવણ બાદરવા માસમાં ખીલે છે. મીઠા તુરીયાના જેવાં જ આનાં પણ
ફળ થાય છે. નર અને માદા પુલો બુદાં બુદાં થાય છે. માદા કુલને પુષ્પ
ધારણ કરનાર સળી હોતી નથી.

વૈદ્યકમાં કડવાં તુરીયાંનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ કુષ્ઠમાં—સરસવ, કણ્ઠ અને કડવાં તુરીયાંના ખીજતું તેલ
કુષ્ઠમાં હિતકર છે. ચિ. અ. ૭
- ચક્રદત્ત— ૨ હરસમાં—કડવા તુરીયાના મૂળતું ચૂર્ણ હરસ ઉપર ઘસ-
વાથી હરસ ખરી પડે છે.
- ૩ વારસામાં જેને હરસ મળ્યા છે તેવા હરસના ફરદીએ
માટે—કડવા તુરીયાના પંચાંગને આળીને ક્ષાર કાઢવો. એ
ક્ષારના પાણીમાં રીગણું પકવવાં. આવી રીતે પકાવેલાં
વેંગણને ધીમાં શેકી નાખવાં. પછી એમાં ગોળ મેળવીને
ખાઈ જવાં. જેટલાં ખવાય તેટલાં વેંગણ ખાવાં. ઉપરથી
થોડી છાશ પીવી. આ પ્રયોગથી સાત રાતમાં ગમે તેવા
મોટા વધેલા હરસ પણ નાશ પામે છે.

૪ કંમળામાં—કડવા તુરીયાનો રસ સુધવો અથવા નસ્ય મૂકવું.

૫ ગંડમાળામાં—કડવા તુરીયાનો સ્વરસ પીપર મેળવીને ગંડ-માળવાળાને નસ્યમાં આપવો.

ખગસેન— ૬ યોનિકંદ નામના સ્ત્રીઓના રોગમાં—કડવા તુરીયાનો સ્વરસ હઠીની તોર સાથે પીવાથી યોનિકંદ મટે છે.

રાજમાર્તંડ— ૭ યોનિ ઉપરના વાળ કાઢવા માટે—યોનિ ઉપરના વાળ ચુંટી કાઢવા. ઉપરથી કડવા તુરીયાનાં બીજનું તેલ ચોપડી દેવું. કદાપિ તાં આગળ ફરીથી વાળ ઉગશે નહિ.

શોઢલ— ૮ દરેક જાતના કુષ્ઠમાં—કડવા તુરીયાના સુકા ફળમાં રાત્રે પાણી ભરી રાખવું. એ પાણી સવારમાં કાતણ કરીને તુરત જ પી જવું. આવી રીતે ૧ તોલો પાણી હમેશાં કાયમ માટે પીવાથી ગમે તે પ્રકારના કોઢ મટી જાય છે.

૯ ઉંદરના ઝેરમાં—કડવા તુરીયાના પંચાંગનો ક્વાથ પીવાથી ઝેરી ઉંદરનું વિષ નાબુદ થઈ જાય છે.

વક્તવ્ય—કડવા તુરીયાના છોડ ચાર જાતના થાય છે એમ કહેલું છે—**ચૌષક**: સા ચતુર્વિધા, વૃહત્ફળા, અલ્પફળા, પીતપુષ્પા શ્વેતપુષ્પા, इति ” (સુ. અ-૧૧). આ લેદોમાંથી ૩ તો સ્પષ્ટજ છે, પણ શ્વેતપુષ્પા કોશાતકી જેવામાં નથી આવતી. ચરકે કલ્પસ્થાનમાં ધામાર્ગવ અને કૃતવેષનના નોખા નોખા કલ્પ બનાવેલા છે; એટલે તે બે વસ્તુઓ જુદી જુદી છે એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે, પણ પાછળથી નિઘંટુકારોએ તેમજ ટીકાકારોએ આ બંને નામને એક કરી નાખ્યાં છે. કહેલું એકાદ બે ઠેકાણે કોષાતકીને દેવદાલી ગણાવી છે (ચિ. ૧૭-૩૭). બીજી જગ્યાએ ઘુગુહિ इति લોકે એવું સ્પષ્ટ ઓળખાણ આપે છે. દેવદાલી એટલે કુકડવેલ. ચરકમાં ધામાર્ગવના પર્યાયો નીચે પ્રમાણે આપેલા છે.

कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च ।

धामार्गवस्य पर्यायाः राजकोषातकी तया ॥

અને કૃતવેષનના પર્યાયોમાં શ્વેદઃ, કોષાતકી, મૃદંગફલમ્ આટલાં નામે ગણાવેલાં છે. એટલે ચરકના મત પ્રમાણે કોષાતકી એટલે (મુદંગફલ-આ ઓળખાણવાચક શબ્દ છે) કડવાં દોડકાં અને ‘ ધામાર્ગવ ’ એટલે કડવાં તુરીયાં હોય એમ મને જણાય છે. આ છતાં પણ બંનેને લેગાં કેમ કર્યા હશે એ સમજાતું નથી. બંનેના શુભ તો લગભગ સરખા જ છે. કહેલું પણ

એકાદ જગોએ કૃતવેધને ' કોષાતકામેદઃ ' ગણાવે છે (સૂ. ૩૯). વળી રાજ-
નિધંતુ અને રાજવહ્નિ ' ધારા ' તથા ' રાજ ' કોષાતકીનો ઉલ્લેખ કરેલો
છે. આ બે વસ્તુઓનો નિર્ણય પણ થવો મુશ્કેલ છે. ધારાગર્વને કલ્કે
મહાકોષાતકી અને પાતપુષ્પા કોષાતકી (વિ. અ. ૩૧ અને સ. અ. ૩૧) કહેલી છે.
આ સિવાય ચરકસુશ્રુતમાં ' રાજકોષાતકી ' અને ' ધારાકોષાતકી ' નો વધુ
ઉલ્લેખ નથી. અને આ લેહ માતૃભાષામાં જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ ન સમજાય ત્યાં
સુધી લેટીન નામો આપવાની ધૂળટતા કરવામાં લાભ જ શો ? ' વનોપધિ
ઠર્પણ ' માં ગમે તેમ લેટીન નામો આપવાની હિમ્મત કરેલી છે પણ તેમ
કરવું મને યોગ્ય નથી લાગ્યું.

ચરકે કમળા અને ઉદર રોગોમાં કોષાતકીનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી. સુશ્રુતે
કોષાતકીને ઉભયભાગહર (વામક અને દેવક) ગણાવેલી છે (સૂ.-૩૯-૫).
વળી વિષયિકામાં સુશ્રુતે ' દંતીયુતં વા મગધોદ્રવાનાં કલ્કં પિવેત્ કોષવતીરસેન ' (૫૬-૧૭) આવા પ્રયોગ દર્શાવેલો છે. વિષમાં અનેક જગોએ સુશ્રુતે કોષાતકી
વાપરેલી છે. ધીસોડી અને તુરીયાં-આ નામો ઘણા પ્રાચીન સમયથી લોકોમાં
પ્રચલિત હશે એમ ટીકાઓ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે.

નવ્યમત-આધપેકેકયુઆનાને મળતું હિન્દુસ્તાનમાં આ એકજ વામક
દ્રવ્ય (Vegetable emetic) છે. આધપેકેકયુઆના જેટલી જ આની પણ
માત્રા છે. ઓછી માત્રામાં આનાં બીજ કઠ્ઠન અને રિનગ્ધ છે, કારણ
કે તેમાં તેલ અને આલ્કયુમીન રહેલું છે. સંઘ્રહણી અને મરડા ઉપર આ
બીજ બહુ સાફ કામ કરે છે. મહેં જાતે આ અને ઍપીકા બન્નેને નોખાં
નોખાં જુદા જુદા કેસો ઉપર વાપરી જોયાં છે (સરખી માત્રામાં) અને બરાબર
ઍપીકા જેવાં જ જણાયાં છે. વામક તરિકે બીજની માત્રા ૨૦ થી ૩૦ ગ્રેન.
વિવરિષાજનક માત્રા ૧૧ થી ૧૫ ગ્રેન; કઠ્ઠન તરિકે માત્રા ૫ થી ૧૦ ગ્રેન. આ
બીજની મીઠોને પાણીમાં વાટવાથી સફેદ emulsion થાય છે અને આજ મહેં
વાપર્યું છે.

(સુધીન શરીર)

નોંધ-Luffa acutangula (var-amara)-એજ કોષાતકી-કડવાં તુરીયાં.

ઉલ્લેખ-વ. શા. પા. ૩૪૬; રૂ. નિ. પા. ૮૨; N. p. 127; Watt V
p. 95; Indi. Medi. Plants p. 586.

१७८ कारेला.

N. O. Cucurbitaceæ.

नामो—कारवेलाः, कारवेली, उग्रकांडः (संस्कृत); कारेली (गुजराती);
कारेले (मराठी); Momordica charantia—मोमोर्डीका चरेन्सीया (बेटीन).

परिचय— कारवेली पीतपुष्पा मण्डपी चीरितच्छदा ॥

॥ शिष्यतः ॥

गुणाः— कारवेलं हिमं भेदि लघु तिक्तमवातलम् ।
ज्वरपित्तकफास्त्रघ्नं पाण्डुमेहकृमीन् हरेत् ॥
त णा कारवेली स्याद्विशेषादीपनी लघुः ॥

॥ भा. प्र. ॥

कारवेल्लमवृष्यञ्च रोचनं कफपित्तजित् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

काकवेल्लञ्चातित्तिक्तमग्निदीप्तिकरं लघु ।
उष्णं शीतं भेदकञ्च स्वादु पथ्यं समीरितम् ॥
अरुचिञ्च कफं वातं रक्तदोषं ज्वरं कृमीन् ।
पित्तं पाण्डुञ्च कुष्ठञ्च नाशयेत्.... ॥

॥ वै. नि. ॥

कारवेली सुतिकोष्णा दीपनी कफवातजित् ।
अरोचकहरा चैव रक्तदोषकरी च सा ॥

॥ रा. नि. ॥

वार्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलम् ।
तद्वत् कर्कोटकं विद्यात् कारवेल्लकमेव च ॥

॥ सुश्रुतः ॥

- सुश्रुत— १ वातरक्ते—कारवेल्लककाथमात्रसिद्धं वा ॥ वि. ५-१२.
शोढल— २ नील्याम्—मूलेन कारवेल्लचास्तुरंगमूत्रान्वितेन पिष्टेन । परिपूरि-
तनयन नाम नीलिदोषः शमं याति ॥
राजमार्तण्ड— ३ निर्गतयोनिप्रवेशार्थम्—योनिः स्त्रीणां निर्गताऽपि प्रवेशं ।
प्राप्नोत्यन्तः कारवेल्लीजटामिः ॥

ચક્રદત્ત— ૪ જ્વરિણઃ શાકાર્યમ્—કારવેલ્લકમ્.....શાકાર્ય જ્વરિતાય પ્રદાપયેત્ ॥

૬ મસૂરિકાયામ્—મુષવીપત્રનિર્યાસં હારદ્રાચૂર્ણં.....રોમાન્તી-
જ્વરવિસ્ફોટમસૂરીશાન્તયે પિબેત્ ॥

ભાવમિત્ર— ૬ વિમૂચિકાયામ્—સતૈલં કારવેલ્લમ્ નાશવેદિ વિમૂચિકામ્ ॥
વૈદ્યકમાં કારેલીના ઉપયોગ—

સુશ્રુત— ૧ વાતરક્તમાં—કારેલીના કૌંથમાં પકાવેલું તેલ વાતરક્તને મટાડે છે. ચિ. ૫-૧૨

શોઢલ— ૨ આંખના રોગમાં—ઘોડાના મૂત્રમાં કારેલીના મૂળને ઘસીને તે ઘસારો આંખમાં ભરવાથી આંખનો નીકી નામનો રોગ શાંત થઈ જાય છે.

રાજમાર્તંડ— ૩ યોનિ બહાર ધસી આવી હોય તો—કારેલીના મૂળના ચૂર્ણની પોટલી યોનિમાં રાખવાથી યોનિ અંદર પેસી જાય છે; અથવા મૂળ પાણીમાં ઘસીને યોનિ ઉપર ચોપડી આપવું.

અકદત્ત— ૪ તાવવાળાને શાક માટે—કારેલાંતું શાક સાફ છે.

૫ શીતળામાં—કારેલીનાં પાનનો રસ, હળદર નાખીને પીવો.

ભાવમિત્ર— ૬ કાલેરામાં—કારેલીનો રસ અને તલનું તેલ પીવાથી કાલેરા મટી જાય છે.

વક્તવ્ય—અરકમાં ફક્ત એકજ ઠેકાણે (તિક્તશકંધમાં) કારવેલ્લનો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુત તેને ઉભયતોભાગહર ગણાવે છે (સૂ-૩૬-૫). વિરચનમાં તેનાં પાનના રસને ઉત્તમ ગણાવ્યો છે—સ્વરસે કારવેલ્લિકા (સ. ૪૪-૪). શોથમાં શાક તરિકે ગણાવેલું છે (સ. ૧૬-૩૩)..

મુષવી શબ્દનો અર્થ સંદિગ્ધ છે. હલ્દણ તેના બે અર્થ આપે છે—(૧) કારવેલ્લકમ્ (સ. અ ૩૮) અને (૨) પાનિયવર્ણી (વિ. અ. ૫).

ભાવમિત્રે 'કારવેલ્લં કઠિલં સ્યાત્ કારવેલ્લી તતો લઘુઃ' લખ્યું છે. આ ઉપરથી બહાનાં મોટાં કારેલાંના લેહનું અનુમાન થાય છે. ધન્યવન્તરીય કે રાજનિષદ્માં આવા લેહો નથી.

ડૉ. કીર્તિકર લેટીન નામ M. Charantia રાખ્યું છે.

નબથમત— મખજન—અલ—અદ્રિયા નો કતો જણાવે છે કે કારિલાં આમવાત અને વાતરકતમાં ઉપયોગી છે, પાયક અને બલ્ય છે, ચક્રુ અને પ્લીહનાં ફરદોમાં પણ ઉપયોગી છે. સાથે સાથે તે કૃમિહ પણ છે. પાનનો રસ તોલા ૫ ઠાંકણુ તરફ ઉલટી અને ઝાડા માટે પીએ છે. હાથ પગની બળ-તરામાં પાનનો રસ ચોપડવામાં આવે છે. લીંટીપીપર સાથે આ રસનું મર્દન આંખના ડોળાની આસપાસ બહાર કરવાથી રતાંધળાપણું મટે છે એમ મનાય છે. (ડીમક.)

પાનનો રસ અને થોડો ચાક યુક્તિયામાં અપાય છે. અલ્પ પીડિતાત્વમાં આત્મવજનક હોવાથી આપવામાં આવે છે. માથું કહોવાઈ ગયું હોય તો માથામાં રસ ચોપડાય છે. (સરજન મેજર થામ્પસન. વાંટસ ડીક્ષનેરીમાં)

સાધારણ રીતે કૃમિહ તરિકે અને રચક તરિકે તે બન્નેના ફરદોમાં ઉપયોગી છે. (Dr McConaghey)

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p.590; ફ. નિ. પા. ૬૩૨; N. p. 127; Indig. Drugs p. 191.

૧૭૯ કંટોલાં-કંકોડાં.

N. O. Cucurbitaceæ.

કર્કોટકી (સંસ્કૃત); કંટોલા, કંકોડી (ગુજરાતી); ફાગલી, કરટોલી (મરાઠી); ગોલ-કાંદ (હિંદી); Momordica Dioica.—મોમોર્ડીકા ડાયોઇકા (લેટીન).

પરિચય— કર્કોટકી પીતપુષ્પા મહાજાલીતિ ચોચ્યતે ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

કર્કોટક્યાં પીતપુષ્પા મહાજાલિનિકા મતા ॥

॥ શોદલ: ॥

ગુણ:—

કર્કોટકીફલં કુષ્ઠહૃદ્ધાસારુચિનાશનમ્ ।

શ્વાસકાસજ્વરાન્હન્તિ કટુપાકં ચ દીપનમ્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

તદ્વત્કર્કોટકં કુષ્ઠકિન્નાસારુચિનાશનમ્ ॥

॥ મ. નિ. ॥

કર્કોટકી કટૂણ્ણા ચ તિક્ત્વા વિષવિનાશિની: ।

વાતઘ્ની પિત્તહૃદ્ધૈવ દીપની રુચિકારિણી ॥

॥ રા. નિ. ॥

कर्कोटक्याः कृमिघ्नं दलममृतरसं सर्वदोषापहारि ।
रुच्यं वृष्यं ज्वरघ्नं क्षयकसनहरं श्वासाहिकार्शसां च ॥
कर्कोटकफलं शूलगुल्मपित्तकफापहम् ।
त्रिदोषकुष्ठमेहघ्नमीषन्मधुरतिक्तकम् ॥
श्वासकासज्वरहरं मारुतघ्नं परं लघु ।
कंदोऽस्या मधुसंयुक्तः शीर्षरोगे प्रशस्यते ॥
लालास्त्रावारुचिवातकिलासहृदयन्यथा ।
नाशयन्पर्णमस्याश्च रुच्यं वृष्यं त्रिदोषनुत् ॥

॥ नि. र. ॥

२ वन्ध्याकर्कोटकी—

परिचय— कर्कोटी कंदिनी बल्ली प्रसिद्धाऽन्याऽफला च सा ।
प्रतिपत्रं पन्धकोपा वन्ध्या या सा विषापहा ॥

शिवदत्तः ॥

गुणाः—

वन्ध्या कर्कोटकी तिक्ता कटूष्णा च कफापहा ।
स्थावरादिविषघ्नी च शस्यते सा रसायने ॥

॥ रा. नि. ॥

वन्ध्याकर्कोटकी लघ्वी कफनुत् त्रणशोधिनी ।
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पाविषहारिणी ॥

॥ भा. प्र. ॥

वन्ध्या तिक्ता कटुस्तीक्ष्णा लघुव्रणविषाखनुत् ।
बलाससर्पदर्पघ्नी विषविसर्पनाशिनी ॥

॥ ग. नि. ॥

वन्ध्या कर्कोटकीकंदो हन्ति श्लेष्माविषद्वयम् ॥

॥ शोढल ॥

सुश्रुत—

१ ज्वरे शाकार्थम्—कर्कोटकं पत्रं....।शाकार्थे ज्वरितानां प्रदापयेत्॥

उ. ३९-१९०

शोढल—

२ श्लीपदे—वन्ध्याकर्कोटकीमूलं स्तन्येन परिपोषितम् ।

नाशयत्याशु दुर्वारं श्लीपदं नस्यकर्मणा ॥

(श्लीपदादिकारे)

૩ સર્પવિષે—(૧) શિષાં.... । વંધ્યાકર્કોટકીં નાડપિ પિવેત
ફળિવિવાહમ્ ॥

(૨) વંધ્યાકર્કોટજં મૂલં છાગમૂત્રેણ ભાવિતમ્ । નસ્યં કાજ્જિ-
કસંપિઠં વિષોપહત્તચેતસઃ ॥ (સર્પવિવાહિકારે)

૪ કામલાયા—નસ્યં કર્કોટમૂલે વા.... ॥ (પાંડુરોગાધિકારે)

૫ શર્કરાયામ્—કર્કોટીમૂલિકા પીતા દશાહં પયસા સહ ।
મિત્ત્વાડ્મશ્ચર્કરાઃ શીઘ્રં પાતયત્યેવ સ્વપ્ન્દશઃ ॥

[મૂત્રકૃચ્છ્રાધિકારે]

વર્ણન—કંકોડાંતું શાક નહિ ખાધું હોય એવો માણસ ભાગ્યે જ હશે. આના વેલા એમાંસે ધ્રુણા ઉગી નીકળે છે. પાન ૩ કે ૫ ખુણીયાં હોય છે. કુલ પીળાં હોય છે અને સધ્યાકાળે ઉઘટે છે. તેનો કંક મોટો થાય છે. વાંઝણી કંકોડીમાં ફળ નથી આવતાં એથી જ એને વંધ્યાકર્કોટકી કહી છે. આને ‘નરકંટોલ’ પણ કહેવામાં આવે છે. કુકડવેલના જેવાં જ આનાં ફળ હોય છે. આતું શાક ખાવામાં રૂચિકર, બદ્ય અને જવરમ છે.

વૈદ્યકમાં બન્ને કંકોડીનો ઉપયોગ—

સુશુત— ૧ તાવમાં—કંકોડાંતું શાક તાવવાળા માટે હિતકર મનાયું છે.
ઉ. ૩૯-૧૫૦.

શોઠલ— ૨ હાથીપગામાં—વાંઝણી કંકોડીતું મૂલ ધાવણ સાથે વાટીને
નસ્ય લેવાથી ગમે તેવું હાથીપશું મટી જાય છે.

૩ સાપના ઝેરમાં—(૧) વાંઝણી કંકોડીતું મૂળ પાણીમાં ઘસીને
પીવાથી સાપનું ઝેર મટે છે.

(૨) બકરીના મૂત્રમાં વાંઝણી કંકોડીના મૂળના ચૂર્ણને અનેક
ભાવનાઓ આપવી. પછીથી તે ચૂર્ણને કાંઈમાં વાટીને તેનું
નસ્ય આપવાથી સાપનું ઝેર નાબુદ થાય છે.

૪ કમળામાં—કંકોડીનાં મૂલનું નસ્ય આપવું.

૫ પેસાબમાં રેતી પડતી હોય તો—કંકોડીના મૂલના
ચૂર્ણને દશ દિવસ સુધી દૂધ સાથે પીવું. રેતીને બહાર
હાલી દેશે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં ધાર્માર્ગવનો પચાઈ કર્કોટકી આપેલો છે. ‘ધાર્માર્ગવ’ એટલે તો કડવાં તુરીઆં એવો અર્થ શ્રુતિપરંપરાથી ચાલતો આવ્યો છે. કલ્કે કર્કોટકીનું ઓળખાણ નથી આપ્યું. એક ઠેકાણે ‘પ્રસિદ્ધઃ ઇષઃ’ આટલું લખેલું છે. કોશાતકીનું ઓળખાણ કલ્કેનું બરાબર છે. વૃન્દ અને ‘ગદનિઝ્ઠ’માં કામલામાં “નસ્યં કર્કોટમૂલં વા પ્રેયં વા જાલિનીફલમ્—” આમ બે શબ્દો નોખા પાડેલા છે. મુ. જયકૃષ્ણભાઈ તથા સ્વ. કંતોભટ્ટ પણ કંટોલાનેજ કર્કોટકી કહે છે.

ચરકના શાકેના અધ્યાયમાં કર્કોટકનો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુતે આંખના રોગમાં તેનું શાક ખાવાની ભલામણ કરેલી છે. ચરક અને સુશ્રુત બન્ને જવરમાં તેના શાકને હિત ગણાવે છે. બન્નેએ—તિક્ત વર્ગમાં કર્કોટકી ગણાવેલી છે. સુશ્રુતમાં તો કર્કોટકના શુષ્ક પણ આપેલા છે (બુઓ સ. ૪૬-૨૬૯). ‘ક. કોટક’ નામનું ફલવિષ પણ છે (ક. ૨-૫).

શોઢલમાં આના આટલા બધા સ્વતંત્ર ઉપયોગો છે, પણ બીજા એક પણ ગ્રંથમાં તેનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ મહારા જોવામાં નથી આવ્યો.

વાંઝણી કંકોડીનો કંઠ ધરમાં રાખી મૂકવા લાયક છે. સાપના ઝેર માટે તે અકસીર મનાય છે. ગામડાના લોક આ વાત જાણે છે. વાંઝણી કંકોડી નર છોડ અને કંકોડી-માદા છોડ છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૫૫; રૂ. નિ. પા. ૬૩૧; N. p. 127; Watt V. p. 258; Indi. Medi. Plants p. 592.

૧૮૦ કાકડી.

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—કર્કટી, ઈર્વાર (સંસ્કૃત); કાકડી (શુજરાતી); કાકડ (બંગાળી); કાંકડી (મરાઠી); Cucumis sativus—કચુકુમીસ્ સેટાઈવસ્ (લેટીન).

પરિચય—કર્કટી લોમશી વ્યાલપત્રૈર્વારિ વૃહત્ફલા ||

|| મ. નિ. ||

ગુણા:—ઈર્વારિકં પિત્તહરં મુશીતલમ્ મૂત્રામયણં મધુરં રુચિપ્રદમ્ ।
સન્તાપમૂર્ચ્છાપિહરશ્ચ તૃષ્ણિદમ્ વાતપ્રકોપાય ઘનન્તુ સેવિતમ્ ॥

|| ધ. નિ. ||

કર્કટી શીતલા રૂક્ષા ગ્રાહિણી મધુરા ગુરુઃ ।

રુચ્યા પિત્તહરા સામા પક્વા તૃષ્ણાશિપિત્તકૃત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

કર્કટી મધુરા શીતા ત્વતિક્તા કફપિત્તજિત્ ।

રક્તદોષહરા પક્વા મૂત્રરોધાર્તિનાશની ॥

મૂત્રાવરોધશમનં બહુમૂત્રકારિ કૃચ્છ્રાશ્મરીપ્રશ્નમનં વિનિહન્તિ પિત્તમ્ ।

વાન્તિશ્રમન્નબહુદાહનિવારિ રુચ્યમ્ શ્લેષ્માપહં લઘુ ચ કર્કટિકા-
ફલં સ્યાત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

કોમલૈર્વારુકં તિત્તં લઘુ સ્વાદ્વતિમૂત્રલમ્ ।

શીતં રુક્ષં રક્તાપિત્તં મૂત્રકૃચ્છ્રાસ્રદોષાજિત્ ॥

તત્પક્વં પિત્તલં ચાગ્નિદીપનં ચ તૃષાપહમ્ ।

ઉષ્ણં ત્રિદોષશ્નનં ક્રમદાહહરં મતમ્ ॥

સર્વા કર્કટિકા ગુર્ધા દુર્જરા વાતરક્તહા ।

અશિમાંચકરી પ્રોક્તા ઋષિભિઃ શાસ્ત્રકોવિદૈઃ ॥

વર્ષાશરદિ ચોત્પન્ના ન હિતા ન ચ ભક્ષયેત્ ।

હેમંતજા રુચિકરા પિત્તહા ભક્ષિતા હિતા ॥

સમ્યક્પક્વા ચ મધુરા કફનાશકરી મતા ॥

ચરક—

૧ અશ્મરીશર્કરાકૃચ્છ્રેષુ—ર્વારુબીજં.... । દ્રાક્ષારસેનાશ્મરીશર્ક-

રાસુ સર્વેષુ કૃચ્છ્રેષુ પ્રશસ્ત એષઃ ॥ ચિં. અ. ૨૬. ૧૦

સુશ્રુત—

૨ મૂત્રરોધજે ઉદાવર્તે—ર્વારુબીજતોયેનં પિબેદ્વા લવણીકૃતમ્ ॥

ઉ. અ-૧૧-૨૫

૩ મૂત્રાઘાતે—કલ્કમેર્વારુબીજાનામક્ષમાત્રં સસૈન્ધવમ્ । બાન્યામ્લયુક્તં

પાત્તૈવ મૂત્રકૃચ્છ્રાત્ પ્રમુચ્યતે ॥ ઉ. અ. ૧૮-૨૯

વૈદ્યમનૌરમા—

૪ શૂલે—કર્કટીમૂલસંસિદ્ધં ક્ષીરં શૂલહરં પરમ્ ॥

(ગર્ભિણીચિકિત્સાધિકારે)

વર્ણન—કાકડીની ઘણી જાતો નિધંતુઓમાં ગણાવેલી છે. ત્રણ ના ૧૪ પ્રકાર નિધંતુઓમાં જણાય છે:—(૧) વાલુક, (૨) કર્કટી, (૩) ષડ્મુજા, (૪) શીર્ષવૃન્ત, (૫) મૃગાક્ષી, (૬) ચીનાકર્કટિકા, (૭) ચિર્મિટ, (૮) ગોપાલકર્કટી, (૯) હજ્જરી, (૧૦) માંસલફલં, (૧૧) બલ્યાકર્કોટકી, (૧૨) કંકોટકી; (૧૩) કરકા, (૧૪) કુડુહુડી ॥

આ ચોદ જાતની કાકડીનાં વર્ણન પણ નિઘંટુઓમાં મળી આવે છે. આ બધાનાં ગુજરાતીમાં નામો ઠરાવવાં એ જરા મુશ્કેલ છે.

કાકડી બધાએ જોઇ હશે. એના વર્ણનની જરૂર રહેતી નથી.

વૈદ્યકમાં કાકડીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી વિગેરેમાં—કાકડીના બીજનું ચૂર્ણ દ્રાક્ષના રસ સાથે લેવું. બધી જાતનાં મૂત્રકૃચ્છ્રમાં આ પ્રયોગ સારો છે. ચિ. ૨૫-૨૬-૫૦.

મુશ્રુત— ૨ મૂત્રરોધજન્ય ઉદાવર્તમાં—કાકડીનાં બીજનું ચૂર્ણ સૈંધવ સાથે પાણીમાં પી જવું. ઉ. ૫૫-૨૫.

૩ મૂત્રાઘાતમાં—કાકડીનાં બીજનું ચૂર્ણ તો. ૧, સિન્ધાલુણ સહિત, કાંજ સાથે પીવું. ઉ. ૫૮-૨૬

વૈદ્યમનોરમા ૪ ગર્ભિણીને શૂળ મારતું હોય તો—કાકડીના મૂલમાં પકાવેલું દુધ પીવાથી ગર્ભશૂલ મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં એવાં ના ગુણ આપેલા છે:—‘એવાં ચ સંવકં દાહતૃણા-ક્ષમાર્તિવૃત્’ । વાગ્ભટમાં તેના ગુણ નીચે પ્રમાણે છે:—‘ચાલં પિત્તહરં શ્રીતં વિચાત્ પક્વતોડન્યથા ॥ (સૂ. ૫-૮૮). મુશ્રુતમાં એવાં...સંવકં કફવાતકૃત્ કહેલું છે. મુશ્રુતે મધુરવર્ગમાં તેને ગણાવેલું છે. ચરકદશેમાનિમાં આનો ઉલ્લેખ નથી. એવાંસ્તૈલના ગુણ મુશ્રુતે આપેલા છે. મૂત્રવિરેચનીય વર્ગમાં ચરકે એવાંનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. એવાં એટલે ગ્રીષ્મકર્કટિકા આમ ઉલ્લેખ કરે છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૬૨૩; N. p. 128; Indi. Medi. Plants p. 598.

૧૮૧ કડવી કાકડી.

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—ત્રપુસ, તિક્તકર્કટિકા, હસ્તપર્ણી, લેવ્રકર્કટી (સંસ્કૃત); કડવી કાકડી (ગુજરાતી); કડુ કાકડી (મરાઠી); ત્રપુસ (હિંદુસ્તાની); શશા ગાહ (અંગ્રાજી); Cucumis Sativus—કયુકયુમીસ સેંટાઇવસ (લેટીન).

ગુણા:— ત્રપુસ મૂત્રલં તિક્તં વામકં કફપિત્તજિત્ ॥

॥ શોદહ: ॥

તિત્તકર્કટિકા પ્રોક્તા રસે પાકે કદુ સ્મૃતા ।

તિત્ત્વા મૂત્રકરી વાંતિકારકા મૂત્રવૃચ્છ્રહા ॥

આધ્માનવાતં ચાષ્ટીલાં નાશયેદિતિ કીર્તિતા ॥

॥ નિ. ર. ॥

ત્રપુસૈર્વારુકં સ્વાદુ ગુરુ વિષ્ટમ્મિ શીતલમ્ ।

મુક્ષમિયં ચ રૂક્ષં ચ મૂત્રલં ત્રપુસં ત્વતિ ॥

ચરકઃ—સૂ-૨૭-૧૦૫.

ચરક— ૧ અશ્મરીશર્કરાસુ—....સ્વાદેત્ ઇશું વિદારી ત્રપુષાણિ ચૈવ ॥

ચિ. અ-૨૬-૭૧.

ગુણ અને ઉપયોગ—કાકડીનાં બીજ મૂત્રલ છે અને તેથી પથરીમાં, મૂત્રકૃચ્છ્રમાં, મૂત્રાઘાતમાં વાપરવાં ઉત્તમ છે. કડવી કાકડીનાં બીજ મૂત્રલ અને વામક છે—કફપિત્તને છુતનાર છે. મીઠી કાકડી ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ છે; ઠંડી છે, બારે છે, મુખ સાફ કરનાર છે, મૂત્રલ છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં સૂત્રસ્થાનના ૧ લા અધ્યાયમાં ફલિનીના હેડીંગમાં ત્રપુસનો ઉલ્લેખ છે. મદનં કુટ્ઞં ચૈવ ત્રપુસં । એતાનિ વચને ચૈવ યોગ્યાન્યાસ્થાપનેષુ ચ ॥ અર્થાત્ વામક અને આસ્થાપનોપગ છે એ વાત તો નક્કી જ. ચરકમાં મૂત્રકૃચ્છ્રશ્મરીચિકિત્સામાં—एवांरुकीं त्रपुसात् कुसुम्भात्सकुडकुमः स्याद्वृषकश्च पेयः । દ્રાક્ષારસેનાશ્મરીશર્કરાસુ સર્વેષુ કૃચ્છ્રેષુ પ્રશસ્ત એવઃ ॥ (ચિ. ૨૬-૫૦) આ પાઠ આપેલો છે. અશ્મરીમાં પણ બે ત્રણ જગોએ ઉલ્લેખ છે (ચિ. ૨૬-૫૮, ૬૨, ૭૧ ઇત્યાદિ શ્લોકો). અસ્તિશૂલહર અસ્તિમાં પણ ત્રપુસ વપરાયલું છે.

સુશ્રુતમાં મધુરસ્કંધમાં ત્રપુસનો ઉલ્લેખ છે.

સુશ્રુતે ત્રપુસ, ઈર્વાંરુ, કર્કારુ, શર્ણવૃન્ત વિગેરેને એક જ સાથે ગણાવીને તે બધાંના ગુણ પણ સામટા જ આપેલા છે. ‘બાલં મુનીલં ત્રપુસં તેષાં પિત્તહરં સ્મૃતમ્’ અર્થાત્ કુળી કાકડી પિત્તહર મનાયલી છે. આ બધાંનાં તેલના ગુણ પણ સુશ્રુતે ગણાવેલા છે (સૂ. ૪૫-૧૨૦). અશ્મરીમાં ત્રપુસ એક જ જગોએ વપરાયલું જણાય છે (ચિ. ૭-૧૨). બગ્નસંધાન માટે ત્રપુસ વગેરેનું તેલ ઉદ્ધિષ્ટ છે (ચિ. ૩-૬૭). મૂત્રાઘાતમાં બીજાં સાથે યોજાયલું છે (ઉ. ૫૮-૪૭).

ધન્વન્તરિનિધંદુકારે ‘ત્રપુસં છર્દિહૃત્ પ્રોક્તં મૂત્રવાસ્તિવિશોધનમ્’ કહેલું છે. અર્થાત્ સુશ્રુતે અને ધન્વન્તરીય નિધંદુકારે ત્રપુસને મીઠી કાકડીના અર્થમાં જ લેખ્યું છે; જ્યારે ચરકમાં ફક્ત ફલમાં જ ઉલ્લેખ છે તે વિના ખાકીની

જગોએ કડવી કાકડીનો જ ઉલ્લેખ જણાય છે. સુશ્રુતીકાકાર કેલ્લે જુસની કર્કટીભેદઃ, મુધામેદઃ, મુધાવાસઃ, મુધાતકઃ જુસળ્લીતિ લોકે, તેવસા ઇતિ લોકે, તિરસીતિ લોકે વિગેરે વિવિધ ઓળખાણ આપેલી છે.

કડવી અને મીઠી એવા બે લેહા કાકડીના હોવા બેધએ. કાકડી, ચીસડાં, સકરટેટી વિગેરે માટે ઈર્વાં વિગેરે થાંદો ચોબચલા છે.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 598; રૂ. નિ. પા. ૬૨૩; N. p. 128.

૧૮૨ ઇંદ્રવારુણી.

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—ઈંદ્રવારુણી, વિચાલા, ગવાણી, પેન્દ્રી, મહેન્દ્રવારુણી (સંસ્કૃત); ઇંદ્રવારુણી (ગુજરાતી); ઇંદ્રાચન, ઇંદ્રકલ (મરાઠી); ઇંદ્રાચન (હિંદી); Colocynth—કાલોસીન્થ (અંગ્રેજી); Citrullus Colocynthis—સાઈટ્રલસ કાલોસીન્થીસ (લેટીન).

ગુણા:—

ઈંદ્રવારુણિકાઽન્યુષ્ણા રેચની કટુકા તથા ।

કૃમિશ્લેષ્મવ્રણાન્ હન્તિ હન્તિ સર્વોદરાણ્યપિ ॥

ઈંદ્રવારુદ્યં તિત્તં કટુ પાકે રસે લઘુ ।

વીર્યોષ્ણં કામલાપિત્તકફશ્લીપદનાશનમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

ઈન્દ્રવારુણિકા તિત્તકા કટુઃ શીતા ચ રેચની ।

ગુલ્મપિત્તોદરશ્લેષ્મકૃમિકુષ્ઠજ્વરાપહા ॥

મહેન્દ્રવારુણી જ્ઞેયા પૂર્વોક્તગુણભાગિની ।

રસે વીર્યે વિપાકે ચ કિષ્કિદેષા ગુણાધિકા ॥

॥ રા. નિ. ॥

લઘ્વીન્દ્રવારુણી પ્રોક્તા પાકે કટ્વી ચ તિત્તકા ।

શીતા સરોષ્ણવીર્યા ચ લઘ્વી ચૈવ પ્રકીર્તિતા ॥

ગુલ્મપિત્તોદરકફકૃમિકુષ્ઠજ્વરવ્રણાન્ ।

શ્વાસકાંસગ્રંથિમેહમૂઢગર્ભકામલાઃ ॥

પ્લીહાનં શુષ્કગર્ભં ચ મલગંડં વિષં તથા ।

आनाहं वातमपर्ची चामं दूष्योदरं तथा ॥
सर्वोदराणि पांडुं च नाशयेदिति कीर्तिता ॥

॥ नि. र. ॥

ऐन्द्री श्लेष्महरा तिक्ता कृमिहंत्री विरेचनी ।
विशाला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठज्वरापहा ॥
रसवीर्यविपाकेषु परा किंचिद् गुणाधिका ॥

॥ शोढलः ॥

गवादनीद्वयं तिक्तं पाके कटु सरं लघु ।
वीर्योष्णं कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ॥
कासश्वासापहं कुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रणुत् ।
प्रमेहमूदगर्भामगंडामयविषापहम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

सुश्रुत—

१ कामलायां गवाक्षी—....हिता गवाक्षी सगुडा.... ।

उ. अ. ४४

वृद—

२ स्तनोत्थितायां पीडायां विशालामूलम्—विशालामूललेपस्तु
हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ॥

भावप्रकाश—

३ संधिवाते—इंद्रवारुणिकामूलं मागधीगुडसंयुतम् । भक्षयेत्
कर्षभाग्रन्तु संधिवातं व्यपोहति ॥

चक्रदत्त—

४ वृद्धौ—ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं रुबुतैलेन मर्दितम् । त्र्यहात् गोपयसा
पीतं सर्ववृद्धिनिवारणम् ॥

५ गण्डमालायाम्—ऐन्द्या वा....मूलं गोमूत्रयोगतः गण्डमालां
हरेत् वेरां चिरकालोत्थितामपि ॥

६ उन्मादे—ब्रह्मराक्षसजिह्वस्थं पक्वैन्द्रीफलमूत्रजम् ॥

७ अन्तःशल्यनिर्हरणार्थम्—गवाक्षीमूलतस्तथा ॥

रसरत्नाकर—

८ वीर्यस्तंभकरी वटी—

इंद्रवारुणिकामूलं पुष्ये नग्नः समुद्धरेत् ।

त्र्युषणैश्च गवां क्षीरैः पिष्ट्वा कुर्याद्विटीं दृढाम् ॥

छायाशुष्का स्थिता वक्त्रे वीर्यस्तंभकरी नृणाम् ॥

(रसायनखंड उ. ७)

ગદનિગ્રહ— ૯ પ્લીહોદરે—

મૂલં વિદાર્ય સુરનાયકવારુણીજમ્ નામાભિધાય યદિ રોગવતો નરસ્ય ।
પ્રસિપ્યતેડતિ યદિ દૂરતરં તદાર્ની પ્લીહોદરં ક્ષયમુપૈત્યચિરેણ તસ્ય ॥

૧૦ ઇંદ્રલુપ્તે—મૂલં શકગુરાયાઃ ગોમૂત્રેણ સંસ્થિતં ત્ર્યહં ક્લિન્નમ્ ।
શમયતિ સુરેશલિપ્તં ગોમયઘૃતપ્રલેપેન ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૧૧ અભિધ્યન્દે—વિશાલારસસંસિક્તચેલપ્રવળપાણિના । પરામૃશેદ-
ભિધ્યન્દજાતમશ્રું મુહુર્મુહુઃ ॥

૧૨ સઘઃ પ્રસવાર્થમ્—વારિઘૃદં વિશાલાયાઃ મૂલમાઞ્ચેન સંયુતમ્ ।
અધોમુખમધો નાભૌ લિમ્પેત્સઘઃ પ્રસૂતિકૃત્ ॥

રાજમાર્તઞ્ડ— ૧૩ ચર્મકીલે—સુરેન્દ્રવારુણમૂલં વૃષમૂત્રેણ પોષિતમ્ । ચર્મકીલા-
ત્રિહન્યાશુ પ્રલેપાત્સાધનોદ્રવાન્ ॥

૧૪ ગયાં વ્રણાત્ ક્રિમિપાતનાર્થ—કરદ્વયપીડિતાત્સુરેન્દ્રવારુણી-
ફલાત્ । ચ્યુતેન વારિણા મૃતં વ્રણં ત્યજન્તિ જન્તવઃ ॥

વાર્ણન—ઈંદ્રવારુણી ત્રણ ચાર જાતની છે; પણ ખરી ઈંદ્રવારુણી તો જેનાં
મોટાં ગોળ ફલ થાય છે તે જ. તેનું લેટીન નામ Citrullus Colocynthis
છે. મહેન્દ્રવારુણી આજ હોવી જોઈએ. સુ. જયકૃષ્ણભાઈ તેમજ કવિરાજ વિર-
ભયરણ ગુપ્ત પણ એનેજ ‘મહેન્દ્રવારુણી’ માને છે. ઈંદ્રવારુણીનું લેટીન નામ
કવિરાજ વિરભયરણ Cucumis trigonus આપે છે. C. trigonus એટલે તો
કાઠિયાવાડમાં જેને ‘ગાયવસુકણાં’ કહે છે તે. ગાયવસુકણાં ખરાં ઈંદ્રવરણાં
કરતાં પણ મોટાં થાય છે અને તેથી કેટલાક લોક તેને મોટાં ઈંદ્રવાયણાંના
નામથી જ ઓળખે છે. જો એમ જ હોય તો પછી આ મોટાં ઈંદ્રવાયણાં
(C. trigonus) નેજ ‘મહેન્દ્રવારુણી’ કેમ ના ગણવી ? ઘણી ખરી રીતે ગાય-
વસુકણાં અને ઈંદ્રવારુણી સરખાં છે. ખીજી એક કાંટાવાળાં ઈંદ્રવાયણાંની જાત
થાય છે. તેના ફળ ઉપર નાના નાના કાંટા હોય છે. એનું લેટીન નામ Cucumis
prophetaarum છે. સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ એનાં સંસ્કૃત નામો “કાકાદિની, એન્દ્રી
અને શુદ્રકંટફળ” આપેલાં છે. ‘રાજનિધંદુ’કાર પણ એજ ઈંદ્રવારુણી ગણાવે
છે. ધન્વન્તરીય નિધંદુકાર ઈંદ્રવારુણી, મહેન્દ્રવારુણી, અથવા વિશાલા અને
શ્વેતપુષ્પી વિશાલા—આ ત્રણ ભેદ ગણાવે છે. પણ ઘણાખરા લેખકો ફક્ત એજ
ભેદ ગણે છે. શ્વેતપુષ્પી વિશાલાનો પત્તો લાગે તેમ નથી. કવિરાજ વિરભયરણ

સ્વેતપુષ્પી વિશાલાને *Trichosanthes palmata* ગણવાય છે. નર્ન સાહેબ એનો આકાર 'small orange' નાની નારંગી જેવો વર્ણવે છે. હિંદીમાં એને 'લાલ-ઈંદરાયણ' કહે છે એમ સ્વ. કનૈયાલાલ દે જણાવે છે. સ્વ. ચિરમચરણ ગુપ્ત ત્રણ ભતની ઈંદ્રવાણીના નીચે પ્રમાણે લેહો ખતાવે છે:-

ઈન્દ્રવાણી, ઇન્દ્રી, ગવાક્ષી—*Cucumis trigonus*—આપણાં ગાયવસુકણાં.

મહેન્દ્રવાણી, વિશાલ—*Citrullus colocynthis*—ખરી ઈંદ્રવાણી-ગોળ ઈંદરવાયણાં વાળી.

સ્વેતપુષ્પી વિશાલ—*Trichosanthes palmata*—જેને હિંદીમાં લાલ-ઈંદ્રા-યણ કહે છે તે.

આ ત્રણમાં આપણે ચોથી ભત 'કાકાદિની, કુદ્રકંટકલા' ને ઉમેરીએ તો 'ખોટું' નથી, કારણ કે કુદ્રકંટકલા-કાંટાળું ઈંદરવાયણું જ હોવું જોઈએ એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેનું લેટીન નામ *Cucumis prophetarum* છે.

આ બધાં ઈંદરવાયણાંના વેલા લગભગ મળતા જ આવે છે. ગાયવસુકણાંના વેલા મોટા હોય છે. તે ૪ થી ૧૦ ફીટ લાંબા પથરાયલા (ચોમાસામાં ખાસ) માલમ પડે છે. કાંટાળાં ઈંદ્રાણાંના વેલા ૪ થી ૬ ફીટ લાંબા થાય છે. તે બારે માસ પણ દેખાય છે. ખરી ઈંદ્રવાણીના વેલા એ એ કરતાં પણ લાંબા થાય છે. ત્રણે ઉપર નર માદા બન્ને ભતનાં પુલ એક જ છાંડ ઉપર આવેલાં હોય છે. બધાંનાં પાન તડયુચના પાન જેવાં ખુણીયાવાળાં હોય છે. હરિઆકિનારા પાસેની રેતાળ જમીનમાં એ ઠીક થાય છે. ગાયવસુકણાં ખાવાથી ગાય વસુકી બળે છે એમ કહેવાય છે. ગાયવસુકણાંને અંગ્રેજીમાં *Cucumis pseudo-colocynthis* કહે છે.

ડૉક્ટર ડીમક મુંબાઈમાં " કાંટેરી ઈંદ્રાયન "ના નામે વેચાતાં *Ecballium elaterium* કહે છે તે ખરાં ઈંદ્રાયણાં કે કાંટાવાળાં ઈંદ્રાયણાં પણ નથી.

વૈદ્યકમાં ઈંદ્રવાણીનો ઉપયોગ—

સુશ્રુત— ૧ કમળામાં-ઈંદ્રવાણીનાં મૂલ ગોળ સાથે લેવાં. ઉ. ૪૪.
વૃંદ— ૨ છોકરું મરી ગયું હોય અને ધાવણ ભરાવાથી સ્તન ઉપર સખત પીકા થતી હોય તો-ઈંદરવાયણાંનું મૂળ બહું ઘસીને ચોપડી દેવું.

ભાવપ્રકાશ—૩ સંધિવામાં-ઈંદ્રવાણીનું મૂળ, પીપર અને ગોળ-સમાન ભાગે ૧ તોલાની માત્રામાં લેવાથી સંધિવા મટે છે.

અકંદત્ત — ૪ વૃદ્ધિમાં (વધરાવળ ઉપર)—મૂલનું ચૂર્ણ તો ઠા, દીવેલમાં કાલવીને જાયના દુધ સાથે ૩ દિવસ સુધી પીવું. બધી બાતની વૃદ્ધિ મટે છે.

૫ ગંડમાળામાં—મૂળ ગોમૂત સાથે પીવાથી ગમે તેવી ચોર ગંડમાલા પથ્થ મટી જાય છે.

૬ ઉન્માદમાં—પાકેલાં ઇંદ્રવાણીનાં ફલને ગોમૂત સાથે વાટીને તેનું નસ્ય લેવાથી ગમે તેવો ભૂતોન્માદ મટે છે.

૭ અંદરનું શક્ય બહાર કાઢવા માટે—ઇંદ્રાચણીનું મૂળ ચોપડવું.

રસરતનાકર—૮ વીર્યસ્તંભન વટી—પુખ્ત નક્ષત્રમાં નમ્ર થઈને ઇંદ્રવાણીનું મૂળ લઈ આવી ત્રિકટુ અને જાયના દુધ સાથે મેળવી વાટીને વાટ કરી લેવી. પછી તે વાટને છાંયડામાં સૂકવીને રાખી મુકવી. આ વાટ મ્હોંમાં રાખવાથી વીર્યસ્તંભન કરનાર છે. (રસાયનખંડ. ઉ. ૭)

ગદનિઘ્ર — ૯ પ્લીહોદરમાં—ઇંદ્રવાણીનું મૂળ ઉપાડીને થોડું થોડું કાપીને જેને રાગ થયો હોય તે માણસનું નામ જોલી જોલીને ફર ફેંકવું. આથી પ્લીહોદર નાશ પામે છે.

૧૦ ઇંદ્રલુપ્તમાં—ઇંદ્રવાણીના મલના ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ સુધી જાયના મૂત્રમાં પલાળી રાખવું. ઇંદ્રલુપ્ત ઉપર એ ચોપડવું.

વૈદ્યમનોરમા-૧૧ આંખ દુઃખતી હોય તો—ઇંદ્રવાણીના ફલનો રસ એક સ્વચ્છ રૂમાલ ઉપર છાંટવો. તેનાથી વારંવાર આંખો ઉપર સ્પર્શ કરવો. એથી આંખને સારો ફાયદો જણાય છે.

૧૨ તુરત પ્રસવ કરાવવા માટે—ઇંદ્રવાણીનું મૂળ પાણી સાથે ઘસીને ઘી સાથે મેળવીને નાભિની નીચે—પેદુના ભાગ ઉપર અને ચોનિ ઉપર ચોપડી આપવું. તુરત પ્રસવ થશે.

રાજમાર્તેંડ-૧૩ ચર્મકીલમાં—ઇંદ્રવાણીના મૂળને બકરાના મૂત્ર સાથે લસોટવું. તે ચોપડવાથી ચર્મકીલ મટે છે.

૧૪ બળદોને ચાંદાં થયાં હોય અને તેમાં કૃમિ થયા હોય તે પાડવા માટે—ઇંદ્રવાણીને નીચોવીને કાઢેલો રસ તે બારાંમાં ભરી દેવો. બધાં જ તુ મરી જશે.

નબ્યમત—ફામોકોઆફ્રીયા ઈન્ડીકાનો લખનાર જણાવે છે કે ઇંદ્રવાણી તીક્ષ્ણ રેષક છે અને કબજિયાતને માટે ઉપયોગી છે. તે ચક્રત્વા વરમ નિ. ૭૨

માટે, પેટનાં સોજને માટે, જળાંકરને માટે અને જેમાં રેચની જરૂર પડે છે એવા વ્યાધિઓમાં ડેવામાં આવે છે. મરે નામનો લેખક પોતાના “ ઍપેરેટ્સ મેડીકીનમ ” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે ઇદ્રાચણીનો ટીકચર નજલો, સંધિવા, હડીલો માથાનો દુખાવો અને પક્ષાઘાતને માટે સવાર સાંજ ૧૫ મીનીમ પ્રમાણે આપવો. ડોક્ટર કર્ક પેટ્રીક કહે છે કે રેવંચીની સાથે ઇદ્રાચણીની છાલ પેસાળ ખંધ કરવામાં વાપરે છે. ઇદ્રાચણું એકલું કવચિત જ વપરાય છે. ખીજાં દીપનપાચન ઔષધોની સાથે મેળવીને સાધારણ રીતે તે વપરાય છે. જો એકલું વાપરવામાં આવે તો વીંટ બહુ જ આવે છે. વધારે પ્રમાણમાં આપ્યું હોય તો આંતરડાંમાં સોજો પેદા કરે છે.

વક્તવ્ય—ધન્વંતરિનિધંદુકારે ઇદ્રવાણી, મહેન્દ્રવાણી અથવા વિશાલા અને શ્વેતપુષ્પી વિશાલા-આવા પર્યાયો આપેલા છે. વાગ્બટટીકાકાર અરુણ-હત્ત અને સુશ્રુતટીકાકાર ડલ્હણ-એ બન્નેની પહેલાં ધન્વન્તરિનિધંદુકાર થઈ ગયા છે એ તો વિદ્વાનોને સુવિદિત જ હશે; કારણ કે અરુણહત્ત અને ડલ્હણ-બંને વ્યાખ્યા પ્રસંગે તથા ન નિષંકુઃ કહીને તેનો પાઠ ઉદ્ધૃત કરે છે. આવું છતાંયે જ્યારે ધ. નિધંદુકારે ગવાક્ષી ઇદ્રવાણી માટે અને મૃગૈર્વાક શ્વેતપુષ્પી વિશાલા માટે-પર્યાયો ચોજેલા છે ત્યારે અરુણહત્ત અને ડલ્હણ “ મૃગૈર્વાક હંદ્રવાણી ” (ડ. બ-૩૦) અને “ ગવાક્ષી શ્વેતપુષ્પા હંદ્રવાણી ” (સ. અ. ૩૦) આવા અર્થો કરે છે ત્યારે નવાઈ ઉપજે છે. અરુણહત્ત લખે છે કે ‘ વિશાલા હંદ્રવાણી ’ અને ‘ ગવાક્ષી વિશાલા, દ્વિતીયેન્દ્રવાણી ’ (વાગ્બટ-સ. ૧૫૨). એટલે આ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે ડલ્હણ અને અરુણહત્ત બંને ગવાક્ષી, ઇદ્રવાણી, વિશાલા, શ્વેતપુષ્પા વિશાલા વિગેરેમાં જરાકેય ભેદ ગણતા નથી. ચક્રપાણિએ વળી મૃગૈર્વાક અને ગવાક્ષી બંનેનો અર્થ ‘ ગોરક્ષકર્કટી ’ કરેલો છે. નવાઈ તો એ છે કે આ જ અર્થ ખીજા ઘણા ટીકાકારોએ પણ અંગીકૃત કરેલો છે. વળી શારંગધરના ટીકાકારે તો હંદ્રવાણિકા-ચિર્મટઃ । (મ. ૭-૬) એવો અર્થ કર્યો છે. વળી વૃંદનો ટીકાકાર શ્રીકંઠ હંદ્રસુગ ગોરક્ષકર્કટી નિર્ગુઢી વા (અ. ૩૬-૧૫) જણાવે છે. આ બધા ઉપરથી શું ધારવું એ વિચારશીલ વાંચકો જ વિચારે. આવું તો ઘણું છે. આવાં આંખરાં વાળીઝૂડી કાપીને સાફ કર્યા વિના આયુર્વેદ ઉદ્યાન કદાપિ સારો દેખાવાનો નથી જ.

ચરકમાં ઇદ્રવાણીને એક પણ સ્વતંત્ર ઉપયોગ નથી. સુશ્રુતમાં પણ ફક્ત એક જ સ્વતંત્ર ઉપયોગ છે. વાગ્બટમાં પણ એકે જ સ્વતંત્ર ઉપયોગ નથી. અર્શના અજ્ઞાપરિહત્તમાં (ચરકમાં) અને પિપ્પલ્યાદિ અરિષ્ટમાં (સુશ્રુત) ઇદ્રવાણી જોવાયેલી છે. ચરકે કુષ્ઠમાં પણ ઠીક વાપરી છે. સુશ્રુત અને

વાગ્બટે પ્રમેહમાં બીજાં સાથે વાપરી છે. વાગ્બટે “ વિશાલા વિપ્પલીમૂલં ત્રિવૃતા ચ મધુદ્રવા ”—કાસમાં ચોળેલી છે. શારંગધરની જ્વરની વટીમાં ઇંદ્રવાણીનાં મૂલ નાખેલાં છે.

Therapeutics—“A snuff of the powdered root is irritating to the eyes and nostrils. In India the root is given in rheumatism and enlargements of the abdominal viscera in children; a paste of the fruit or the root with that of nuxvomica is applied to boils and pimples to hasten maturation. In minute doses, it is very beneficial in colic, sciatica, ovarian and other neuralgia; and also to relieve pain of glaucoma.

(R. N. Khory Part II p. 308.)

ભાવાર્થ—ઇંદ્રવાણીનાં મૂલના ચૂર્ણનું નસ્ય આપવાથી આંખો અને નસકોરાંમાં દહાય બળે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઇંદ્રવાણીમૂલ સંધિવામાં અને બાળકોના જ્વીરયકૃતવૃદ્ધિના રોગોમાં વપરાય છે. એનાં ફલનું અથવા મૂળનું ચૂર્ણ ઝેરકચોલાં સાથે મેળવીને ગડગુમડને પકાવવા માટે બાંધવાના કામમાં વપરાય છે. થોડી માત્રામાં તે ચુંક, ગૃધ્રસી, ઓવેરીયન અને બીજી વાતજન્ય બાધાઓમાં અને ઝામરવામાં દુઃખ ઓછું કરવા માટે છુટ્થી વાપરવા જેવી છે.

(ખોરી. ભા. ૨. પા. ૩૦૮)

ઉદ્દેખ—Indi. Medi. Plants p. 598; N. p. 128; v. શા. પા. ૩૬૧; ર. નિ. પા. ૧૧૮; N. p. 128; Watt II p. 328; Materia Medica By R. Ghosh p. 455.

૧૮૩ કડવી ધીલોડી.

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—તિક્તતુંડી તિક્તવિંબી કટુતુંડિકા (સંસ્કૃત); કડવી ધીલોડી, કડવી થોલી (ગુજરાતી); કટુ તોડલી, થોલી (મરાઠી); કંદુરી, બિંબી, કંદુરીકી વેલ (હિંદી); *Cephalandra indica*—સીફિલેન્ડ્રા ઇન્ડીકા (લેટીન).

ગુણા:—

તિક્તતુંડી વાંતિકરા પિત્તરક્તવિકારનુત્ ।

કફપાંડુહરા પ્રોક્તા મુનિભિશ્ચરકાદિભિઃ ॥

ફલમસ્યાઃ ગુરુ તિક્તં વામકં વાતકોપનમ્ ।

શોથરુશ્વિષપિત્તજ્વનં રક્તરુક્કફપાંડુહમ્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

કટુતુહી કટુસ્તિક્તા કફપિત્તત્રિવાપહા ।

અરોચકાસ્તપિત્તત્રી સદા પથ્યા ચ રોચની ॥

તિક્તં વિંવીફલં ચામં હર્દનં કફનાશનમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

વર્ણન—કડવી ધીલોડીના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. મીઠી ધીલોડીના જેવો જ આ છોડ થાય છે, ફેર ફક્ત ફળના સ્વાદમાં જ રહેલો છે. એના વેલાનો બડો કકડો ગમે ત્યાં વાવવાથી ઉગી શકે છે. કહેવાય છે કે કડવી ધીલોડીના વેલા વારંવાર રોપવાથી મીઠા થઈ જાય છે. આ કડવાં ધીલોડાંને ખૂબ વખત મીઠું નાખીને ઘોઘ કાઢ્યા પછી તેનું શાક કરે છે. નર અને માદા પુલવાળા વેલા સરખાજ થાય છે. ફળની ઉપર ઠંઠ મુઘી જે કુલ ચોટી રહે છે તે માદા પુલ હોય છે; નર કુલ તો પરાગ ઉઘડી ગયા પછી તુરત જ ખરી પડે છે.

ઉપયોગ—આનાં મૂળ રસક, વામક, શોથક છે. આનાં પાનની પોટીસ કઠણ ગુંબડાને ફેડી નાખી તેની અંદરની બળતરાને શાંત કરે છે. વિષમાં એના મૂળનો રસ પીવાથી ઉલટી થઈને ઝેર બહાર નીકળી જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકસુશ્રુતમાં કટુતુહી કે તુહી જેવા શબ્દો જોવામાં નથી આવ્યા. તુંબી શબ્દ આવે છે, પણ તે તો તુંબડીના અર્થમાં છે. વિંવી શબ્દ યોજાયલો છે. ચરકમાં વિંવી ઉલટીમાં વપરાય છે (સૂ. ૧-૭૮). “તેનાં મૂળથી ઉલટી થઈને કફ, પિત્ત, પાંડુ રોગ, વિષ, અરૂચિ, રક્તપિત્ત એ સર્વે રોગ મટે છે.”

Actions and Uses—“The root and juice of the leaves is used medicinally. The wild-fruit is very bitter, but that of the cultivated form is sweet and is much used as a vegetable. In Hindu Medicine the juice of the tuberous root is used as an adjunct to the metallic preparations prescribed in diabetes in doses of one tola (180 grs.) every morning. *Dutt* states that he has known several patients who were benefited by its use. *Ainslie* notices its use in Southern India, and says that the juice of the leaves is applied to the bites of animals. *Mooden Skerrieff* states that in the bazzars of the South the root is sold as a substitute for caper root. In the Concan the root is pounded with the juice of the leaves, is applied to the whole body to induce perspiration in fever and the green fruit is chewed to cure sores on the tongue. (Dymock Vol. II p. 86.)

ભાગ્યાર્થ—કડવી ઘીલોડીના કંઈ તેમજ પાનનો રસ હવામાં વપરાય છે. જંગલી ઘીલોડી કડવી હોય છે અને ખેતરમાં જે વાવવામાં આવે છે તેનાં ફળ મીઠાં હોય છે. આ શાક માટે બહુ પ્રખ્યાત છે. હિંદુ વેદકશાસ્ત્રમાં ભસ્મોના અનુપાન તરિકે મૂળનો રસ ૧ તોલાની માત્રામાં મધુપ્રમેહ વિગેરેમાં લેવાનું જણાવેલું છે. દત્ત કહે છે કે એમણે ઉપરના પ્રયોગથી ઘણા ઠંડીઓ સારા થયેલા જોયેલા છે. એઈન્ડલી જણાવે છે કે હક્ષિણમાં ઝેરી બનવરોના ડંખ ઉપર આના પાનનો રસ ચોપડવામાં આવે છે. સુધદીન શેરીફ જણાવે છે કે હક્ષિણના બજારોમાં આનાં મૂળ ‘કેપરફટ’ની જગાએ વેચાતાં મળે છે. કોંકણમાં આના કંઈનું ખારીક ચૂર્ણ પાનના રસમાં વાટીને તે પરસેવો લાવીને તાવ ઉતારવા માટે આખા શરીરે ચોપડવામાં આવે છે અને લીલાં ફળ જીભ ઉપર આંદી પડી હોય તે મટાડવાને માટે ચાવવામાં આવે છે.

(ડીમક. વૉ. ૨ જી. પા. ૮૬)

માત્રા—દેય માટે મૂલની છાલ ૩૦ ગ્રેન.

નોંધ—ઘણા માંને છે કે કડવી ઘીલોડીના રસ મધુપ્રમેહ ઉપર સારું કામ કરે છે. પ્રયોગ કરીને ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 601; વ. શા. પા. ૩૬૨; N. p. 128; Watt II p. 252; રૂ. નિ. પા. ૬૭.

૧૮૪ કોળું.

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—ગુજરાતમાં, પીતફલા, હંગરી (સંસ્કૃત); સાકરકોળું, પતકાડ (ગુજરાત; કાઠિયાવાડ); તાંબડા લોંપલા (મરાઠી); લાલપેઠા (હિંદી); બાહરંગ (કાશ્મી); Pamkin (અંગ્રેજી); Cucurbeta pepo—કચુકરખીટા પેપો (લેટીન).

ગુણા:— હંગરી શીતલા રુચ્યા તૃષિકન્મધુરા સ્મૃતા ॥

શોષં જાઢયં મૂત્રરોધં દાહં રક્તરૂજં તથા ॥

બાલફલં શીતલં ચાલ્પમાધુરમ્ ।

રુચિકૃત્તર્પણં પુષ્ટિબલવૌર્યસ્ય કારકમ્ ॥

શ્રમધ્રાન્ત્યોઃ નાશકરમથ પક્કં ગુરુ સ્મૃતમ્ ।

મધુરં કફકૃદાહરક્તરુક્તરૂઢવિકારનુત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

શર્કરાદિંગરં કાલં પિચ્છિલં ચાલ્પમાધુરમ્ ।

સુપવ્વં મધુરં રુચ્યં બલવીર્યવિવર્ધનમ્ ॥

॥ નિ. સં. ॥

ગુણ—કોળું ઠંડું છે, રુચિકર છે, મધુર છે, તૃપ્તિ કરનાર છે; શેષ, જડતા, મૂત્રરોધ, દાહ વિગેરેને મટાડે છે. નાનું ફળ ઓછું મધુર છે; બલ અને વીર્યને કરનાર છે. પાકું ફળ શ્રમ અને ખાંતિને મટાડનાર છે, ભારે છે, મધુર છે, કફને કરનાર, દાહ, લોહીનો બગાડ અને તૃષ્ણા વિગેરે વિકારોને શાંત કરનાર છે.

Medicinal Uses—The seeds are anthelmintic, useful in cases of taenia. The expressed oil of the seeds in doses of half an ounce repeated at an interval of two hours and followed by an aperient is said to be equally efficacious. The dried pulp is a remedy in hæmoptysis and hæmorrhages from the pulmonary organs, given in the form of a confection.

ભાવાર્થ—કોળાનાં ખીજ કૃમિજ છે અને તે ગોળ કૃમિને મારનાર છે. ખીયાનું તેલ ૧૧ તોલાની માત્રામાં બખ્ષે કલાકને આંતરે આપવું; ઉપરથી સાદો જીલ્લાખ આપવો. આ પણુ ઉત્તમ કૃમિજ ઇલાજ છે. ફેલેલી મીઠાનો મગજ (pulp) ઉરઃક્ષત, લોહીની ઉલટી, રક્તસ્રાવ (ફેક્સાંમાંથી) વિગેરેમાં ઉપયોગી હોવાથી પાકમાં નાખવામાં આવે છે.

(ઇન્ડીયનસ દ્રુગ્. પા. ૧૦૪.)

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 603; N. p. 130; રૂ. નિ. પા. ૬૧૮; Indig. Drugs p. 104.

૧૮૫ દુધી.

N. O. Cucurbitaceæ

નામો—મધુરાલાબુ, મધ્યાલાબુ (સંસ્કૃત); દુધી (ગુજરાતી); દુધીયું, દુધલું (કાઠિયાવાડ); ગોડકુધ્યા, દુધલોપલા (મરાઠી); લાંબા લોંબા (હિંદી); White gourd—બ્હાઈટ ગોર્ડ (અંગ્રેજી); Cucurbeta lagenaria—ક્યુકરબીટા લેજનેરીયા (લેટીન).

પરિચય— અલાબુ કથિતા ટુંબી દ્વિષા સા દીર્ઘવર્તુલા ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

ગુણા:— મિષ્ટં તુમ્બીફલં વૃષ્યં કફપિત્તહરં લઘુ ॥

॥ રા. નિ. ॥

અલાનુ મિત્તાવિષ્મૂત્રા ક્રુક્ષા ગુર્વ્યતિશીતલા ॥

॥ શોદહ: ॥

તુંબી સુમધુરા સ્નિગ્ધા પિત્તઘ્ની ગર્ભપોષકૃત્ ।

વૃષ્યા વાતપ્રદા ચૈવ ચલપુષ્ટિવિવાર્દિની ॥

॥ ઝ. નિ. ॥

મિષ્ટં તુમ્બીફલં હૃદ્યં પિત્તશ્લેષ્માપહં ગુરુ ।

વૃષ્યં રુચિકરં પ્રોક્તં વાતુપુષ્ટિવિવર્ધનમ્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ગુણુ—ફૂધી મધુર છે, પિત્તને હથે છે, ગર્ભને પોષનારી છે, બલ આપનાર છે, વાયુ કરનાર છે, બલ અને પુષ્ટિ વધારનાર છે. રા. નિ.

પિત્ત અને કફને કરનાર, ભારે, હૃદય, વૃષ્ય, રુચિકર, તથા વાતુપુષ્ટિ કરનાર છે.

ભા. પ્ર.

ઉદલેખ—૩. નિ. પા. ૬૨૦.

૧૮૬ શિવલિંગી.

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—લિક્કિની, શિવલિક્કી, ચિત્રફલા (સંસ્કૃત); શિવલિંગી (શુભરાતી); શિવલિંગ પોપટી, કાવળેચે ડાળે (મરાઠી); ગડચુંડલ (હિંદી); લિંગ, ઢોંડા (તેલુગુ); માલા (બંગાલી); Bryony—ખીચોની (અંગ્રેજી); Bryonia Lacinosa—ખીચોનીયા લેસીનાઝા (લેટીન).

ગુણા:— લિંગિની કટુરુષ્ણા ચ દુર્ગંધા ચ રસાયની ।

સર્વસિદ્ધિકરા દિવ્યા વશ્યા રસનિયામિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

લિંગિની કટુકા ચોષ્ણા દુર્ગંધા ચ રસાયની ।

સર્વસિદ્ધિપ્રદા હોહસ્તંભિની સૂતચંધિની ॥

સિધ્ધનાશકરી વશ્યકારિણી ચ પ્રકીર્તિતા ॥

॥ નિ. ર. ॥

ગુણ—શિવલિંગી કદ, ઉષ્ણ, અને રસાયની છે, પારદનું બંધન કરનારી છે, સર્વ સિદ્ધિ આપનારી અને દિવ્ય વનસ્પતિ છે.

વર્ણન—શિવલિંગીના વેલાઓ ચોમાસે ઘણા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. એનાં પાન કંદેલીનાં પાનને મળતાં હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ ખરસટ હોય છે. તેમાં ઝીણા અને બે શાખાઓવાળા તંતુઓ હોય છે. આ તંતુઓની મદદથી તે પવનના સપાટા સામે પશ્ચ નીડર રહી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. ફલ સૂક્ષ્મ લીલાપીળા રંગનાં અને ફલ મોટાં કેરડાં જેવાં થાય છે. ફલ પાકે છે ત્યારે લાલ રંગનાં થઈ જાય છે, ને તેના ઉપર ધોળી ટીરીયો હોય છે. આ ફલમાંથી જે બીજ નીકળે છે તેના આકાર જલાધારી સાથેના શિવલિંગ જેવો બરાબર હોય છે. નર્ન સાહેબે આ તંતુઓનું સુંકર વર્ણન કાર્વીનના શબ્દોમાં કરેલું છે તે અવશ્ય વાંચવા જેવું છે.

ઉપયોગ—“ શિવલિંગીનાં ફળને બાફી, તેલમાં વધારી, શાક કરી ૧૦-૧૫ ખાવાથી જીલાબ લાગે, પેટ સાફ થાય, બરલ વિગેરે ગાંઠને મટાડે છે. ફળનો રસાદ કડવો છે; ગરમ છે. ” સ્વ. કેતોબદ્.

શિવલિંગીના પાનનો રસ કાઢી સોજા ઉપર ઘણા લોકો ચોપડે છે. એના વેલાને ફલસોતો સૂકવી તે બીજા ફલાઓ સાથે ચિરશુષ્કકારી ક્વાથમાં વપરાય છે. પોરબંદરની ખારવોઓ શિવલિંગીનું બીજ કેળામાં ગળી જાય છે અને તેથી ગર્ભ રહે છે એમ માને છે.

(વનસ્પતિશાસ્ત્રમાંથી.)

વક્તવ્ય—પ્રાચીન ગ્રંથોમાં શિવલિંગીનો ઉલ્લેખ નથી.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૬૪; રૂ. નિ. પા. ૧૨૨; N. p. 129; Watt I p. 542; Indi. Medi. Plants p. 604

૧૮૭ સકરેટી.

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—પહરેલા, વૃત્તેર્વાર, પહુમુજા (સંસ્કૃત); સકરેટી (ગુજરાત); તળિયાં (કાઠિયાવાડ); અર્બુજ (મરાઠી); ખરબુજ (હિંદી); ખરમુજ (બંગાલી); Melon-મેલન (અંગ્રેજ); Cucumis Melo-કચુકચુમીસ મેલો (લેટીન),

ગુણા:—

સ્વર્જન મૂત્રલં વલ્યં કોષ્ઠશુદ્ધિકરં ગુરુ ।

સ્નિગ્ધં સ્વાદુતરં શીતં વૃષ્ટ્યપિત્તાનિલાપહમ્ ॥

તેષુ મૂત્રકૃચ્છકરં સક્ષારં ચ રસાદ્ભવેત્ ।

રક્તપિત્તકરં તત્તુ મૂત્રકૃચ્છકરં પરમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

તિક્તં વાલ્યે તદનુ મધુરં કિઞ્ચિદમ્લં ચ પાકે ।

નિષ્પક્વં ચેત્તદમૃતસમં તર્પણં પુષ્ટિદાયિ ॥

વૃષ્યં દાહશ્રમવિશમનં મૂત્રવૃદ્ધિઞ્ચ ધતે ।

પિત્તોન્માદાપહરકફદં વાદ્યુજં વીર્યકારિ ॥

॥ રા. નિ. ॥

શુષુ—સકરેટી મૂત્રલ, બલ્ય, કોષ્ઠશુદ્ધિ કરનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, શીત, વૃષ્ય, પિત્ત અને વાયુને હરનાર છે. જે ખાટી અથવા ખટમધુરી હોય છે તે રક્તપિત્ત અને મૂત્રકૃચ્છને કરનાર છે. ભાવપ્રકાશ.

વક્તવ્ય—દશાંગુલમ્, પદ્મુજા એવાં નામ કેમ પડ્યાં હશે ? ‘મધુકર્કટી’ એ નામ ચીઠકાને લાગુ પડે છે, પણ ‘વાલુકી’ એ સકરેટી માટે યોગ્ય નામ લાગે છે, કારણ કે નદીનાં લાકાંમાં સકરેટી સારી થાય છે. રાજનિઘંટુકાર વાલુકી ના શુષુ “વાલુકી મધુરા શીતાડધ્માનદ્વત્ વા શ્રમાપહા । પિત્તપ્રશમની રચ્યા કુરુતે કાત્તપીનસી” —આ રીતે આપે છે.

નવ્યમત—બીજ ઠંડાં મનાય છે. બીજ ખાવા યોગ્ય છે—પૌષ્ટિક અને મૂત્રલ છે. મૂત્રકૃચ્છ અને મૂત્રાઘાતમાં બીજ વપરાય છે. કૃણ ઠંડું અને ગ્રાહી ગણાય છે અને આમાતિસારમાં તે ખાવા માટે અપાય છે. બીજમાંથી તેલ નીકળે છે, તેમાં પોષક તરવેા ઘણાં છે અર્થાત્ તે ઘણું સાફ પોષક છે.

બીજ કેવળ નહિ, પણ કૃણનો ગર્ભ બહુ જ ઉત્તમ મૂત્રલ છે અને તે તુરતના કે જુના ખરજવા—Eczemaમાં ઘણું જ ઉપયોગી છે. મારા જાત અનુભવ પછીથી હું જણાવું છું કે જુના ખરજવાના ફરદીએ, જે મળે તો, હમેશાં એક આપું કૃણ ખાવું જોઈએ. (સર્જન મેજર શીર્કોરે.)

સકરેટીનું મૂળ વામક અને રેચક છે એમ ડૉ. હેબર્નર જણાવે છે; અને ડૉ. ટૅરોસીકવીએ પણ આનાં મૂળીઆંમાંથી એક વામક દ્રવ્ય બનાવ્યું છે. એ તરવ ઝોલામાં ઝોછી માત્રાથી પણ ઉલટી કરે છે એ અનેક અખતરાઓ પછીથી પૂરવાર થયેલું છે.

ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૫૬૬.

ઉદ્ભોખ—ફ. નિ. પા. ૬૨૪; Indig. Drugs. p. 103; Indi. Medi. Plants p. 598.

૧૮૮ કડવી નાહી

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—કડુનાહી (સંસ્કૃત); કડવી નાહી, નાહીકંઠ (ગુજરાતી); Corallo-carpus epigœa—દારેલોકાર્પસ અંપીજ્યા (લેટીન).

નાહી નાહીતિ સંપ્રોક્તા દ્વિવિધા સા ચ કંદિની ।

તિક્તા ચ મધુરા ચૈવ મધુરા શાકશોભના ॥

તિક્તાકંદો વિરેકી ચ શોયન્નો વામકઃ સ્મૃતઃ ।

વિષધનઃ પાનલેપાભ્યાં શિંબી તિક્તા ચ તૂષરા ॥

॥ શોદલઃ ॥

વર્ણન—કડવી નાહીના વેલાનો દેખાવ ઘીલોડીના જેવો જ હોય છે. તે ચોમાસે ઘણા ઉગી નીકળે છે. વાડો ઉપર ચઢે છે. ઘીલોડીની માફક તેનાં પાન ૩ થી ૫ ખુણીયાં હોય છે; પણ તેથી સ્થેજ નાનાં હોય છે. ડાંડી અને પાન લાલ રંગનાં હોય છે. એના મૂળને કંઠ કહે છે. આ કંઠને લોકો નાહી કંઠના નામથી ઓળખે છે. એમાં કડવાશ ઘણી જ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. પાનની સામી બાજુથી અડકેક સાદો શુભ્ર (tendril) નીકળેલો હોય છે. એનાં ફુલમાં ગર્ભાશય અધઃસ્થાથી (inferior ovary) હોવાથી ઓકેસર પુષ્પબાહ્યકોષની નીચે આવી ગયેલો હોય છે. ફળ કાચું હોય છે ત્યારે લીલા રંગનું અને પાકે છે ત્યારે સિંદૂરીયા રંગનું થઈ જાય છે. તે બન્ને છેડે જરા સાંકડું થતું જાય છે.

ગુણદોષ—શોથધન, વિષધન, વામક, રેચક અને કૃમિધન.

ઉપયોગ—સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કડવી નાહીનો ઉપયોગ બે કે જણાતો નથી, પણ તેથી તેના ઔષધીય ગુણો તરફ દુર્લક્ષ કરવું યોગ્ય નથી. નાહીકંઠ એ કોઈ પણ જાતના ઝેર ઉપર બહુ જ સોધો અને સરસ ઈલાજ છે. સાપ કરડયો હોય તો કડવી નાહીનો કંઠ ચોટી માત્રામાં પાણીમાં ઘસીને પાઈ દેવાથી ઝાડા અને ઉલટી થઈને ઝેર નીકળી જાય છે. આ કંઠથી સાપનું ઝેર સારા થયાના દાખલા ‘વૈદ્યકલ્પતરુ’માં નોંધાયેલા છે. ગામડાના લોકો આનો ઉપયોગ ઠીક જાણે છે. ખાંસી બહુ વધી ગઈ હોય અને કોઈ ઉપાયથી મટતી ન હોય ત્યારે કડવી નાહીનો ઘસારો પીવાથી અદ્ભુત આરામ પડે છે. કફને સામટો બહાર કાઢી નાખી ફરફતે તે તુરત જ આરામ કરે છે. ચોટી માત્રામાં હંમેશા લેવાથી ગમે તેવો કફ, જીર્ણજ્વર અને કૃમિ નાશ પામે છે. રસના સોજા ઉપર આ કંઠ ચોપડવાથી સોજો તુરત જ ઉતરી જાય છે. ગચરકા અને

વિસ્ફોટક જેવાં ફરદો ઉપર પણ નાહીકંઠ પીવડાવવામાં આવે છે. ‘વૈદકદ્ય-
તરૂ’ના જુના અંકોમાં ઘણા સફળસ્થાએ કડવી નાહીના ઔષધીય ગુણોની
તારીફ કરેલી છે. કીર્તિકર સાહેબ તેમના “પૌર્ણનસ પ્લેટ્સ ઑફ
ઇન્ડિયા” ભાગ બીજાના ૪૮૨ માં પાના ઉપર એના કંઠના ઝેરી ગુણની
અર્થા કરે છે. મોટી માત્રામાં તે ઝેરનું કામ કરે છે અને તે જ કારણથી સાપના
ઝેર સામે તે દ્રવ્યુદ્ધ ખેલીને તેને મ્હાત કરી શકે છે.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 607; v. શા. પા. ૩૬૬; રૂ. વિ.
પા. ૫૮૯; N. p. 129; Watt. II p. 533.

૧૮૯ આંખપુટામણી.

N. O. Cucurbitaceæ.

નામો—શંખિની, ચવતિકા, ચશસ્કરી, અધિપીઢક: (સંસ્કૃત); આંખપુટા-
મણી (ગુજરાતી); ટીટવી, શાંખવેદ્ય (મરાઠી); શંખિની (કણ્ઠાટકી-કેતોલક);
Ctenolepis cerasiformis—ટેનોલેપીસ સીરેસીફોર્મીસ (લેટીન).

પરિચય— શંખિની શંખવીજા સ્યાત્ સુવૃત્તફલિકા ચ સા ।

શિવલિંગીસમા વહ્ની પાકે રક્તફલ્ય મવેત્ ॥

॥ શિવદત્ત: ॥

ગુણો:— શંખિની કટુતિક્તોષ્ણા ગુરુસ્નિગ્ધા વિશોધિની ।

ત્રિવોષશમની કુષ્ઠસ્યોદરવિનાશિની ॥

ચવતિકા સતિક્તિ સ્યાત્ દીપની રુચિકૃત્ પરા ।

કૃમિકુષ્ઠાવિષમામદોષઘ્ની રેચની ચ સા ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણ—આંખપુટામણી કટુ, તિક્ત, ઉષ્ણ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, શોષક, ત્રિદોષનું
શમન કરનાર, કુષ્ઠ, ક્ષય અને ઉદરરોગનો નાશ કરનાર, દીપન, રૂચ્ય, આમ
દોષનો નાશ કરનાર, રેચ લાવનાર અને વિષ, આમ વિગેરેને ટાળનાર છે.

રાજનિઘંટુ.

વર્ણન—આંખપુટામણીના વેલા શિવલિંગી જેવા થાય છે. સાદા તંતુ-
ઓની મદદથી આ વેલા ઉંચે ચઢે છે. એનાં પાન ૩ થી ૫ કે ૭ ખુણીયાં,
કારેલીના પાન જેવાં હોય છે. નર અને માદા પુલો એકજ વેલા ઉપર બહુધા
એક જ પત્રકોણમાં આવે છે. ફલ કાચાં હોય છે ત્યારે કડવાં, ક્ષીઝા લીલા
રંગનાં મે તે ઉપર સફેદ છાંટણાં હોય છે. તે પાકે છે એટલે શર્તા અને પાછળથી

કાળાં થઈ જાય છે. તે અરીઠાલા બીજ જેવકાં અથવા મોટાં ચણીબોર જેવાં થાય છે. ફળમાં ૧ થી ૩ બીજ હોય છે. ફળ ભાગતાં કુટલી આંખ જેવાં બીજ નીકળે છે.

વૃક્તવ્ય—ચરકે લેહનીય દશેમાનિમાં શંખિનીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ફલિનીના હેડીંગમાં તે ગણાવેલી છે. ફલાસવના લીસ્ટમાં શંખિનીનો ઉલ્લેખ છે. ઉદરમાં શંખિનીનાં પાનનું શાક ખાવાની ભલામણ કરેલી છે. શંખિનીસ્તુક...પલ્લવૈઃ । શાકં ગાઢપુરીષાય પ્રાગ્મત્તં દાપયેન્દ્રિષક્ । (ડ. ૧૮-૧૬૩). વિંછીના ઝેરમાં લેપ તરિકે બીજાં દ્રવ્યો સાથે શંખિની વપરાયેલી છે. વિષમાં બીજે કયાંય શંખિનીનો ઉલ્લેખ નથી. વિષધન, અને અધોભાગહર હોવા છતાં પણ ચરકમાં વિષધન તરિકે તેનો ઉપયોગજ નથી એ નવાઈ જેવું છે.

સુશ્રુતમાં યવતિક્તાતૈલં સર્વદોષપ્રશમનમ્ ર્ષપત્તિકં અમિદીપનં લેહનં મેઘ્યં પથ્યં રસાયનં ચ ॥ (સ્. ૪૫-૧૨૫) આમ તેના ગુણ વર્ણવ્યા છે. તિક્તવર્ગમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. શંખિનીનો સ્વરસ ઉભયતોભાગહર છે (સ્. ૩૯-૫). મૂળનો અધોભાગહર તરિકે ઉલ્લેખ છે.—‘ તત્ર તિલ્લકપૂર્વાણાં મૂલાનિ ’ (સ્. ૩૯-૪). શ્યામાદિગણમાં છે. દૂષ્ણોદરિણં તુ પ્રત્યાઠયાય સત્તલાશંખિનીસ્વરસસિદ્ધેન સર્વિષા વિરેચયેત્ માસં અર્ધમાસં વા (ચિ. ૧૪-૮).

યવતિક્તા એ શંખિનીનો પર્થાય છે. ચરકના કટપસ્થાનમાં સત્તલાશંખિનીનો કટપ છે. યવતિક્તાનો પરિચય ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે આપે છે—યવતિક્તા યવક્ષેત્રેષુ જાયતે તિક્તસપ્તાષ્ટપત્રા યવતિક્તેતિ પ્રસિદ્ધા ॥ (સ્. ૪૫-૧૨૫). આગળ ધણા ઠેકાણે ઉલ્લેખે શંખિનીને ‘યવતિક્તામેદઃ’ ગણાવી છે. અપરે તુ શ્વેતબુઘ્નામાદુઃ એમ કહીને તે વખતના બીજા લેખકોના મતનો ઉદ્ધાર કરે છે.

અમરસિંહે ‘શંખિની’, ‘ચોરપુષ્પી’, અને ‘કેશિની’ એવાં નામો આપેલાં છે. ‘ ચોર હવ પુષ્પં યસ્યાઃ, રાત્રિવિકાસિત્વાત્, ’ ‘ શંખિની શંખાકારપુષ્પત્વાત્ ’ ઇત્યાદિ. ભાનુજી દીક્ષિતના વખતમાં તે ‘શંખાહુલી’ નામથી વિખ્યાત હતી.

ઉપર આપેલું યવતિક્તાનું ઓળખાણ આંખકુટામણીને લાગુ નથી પડતું. અક્ષિપીઢકઃ એ પર્થાયવાચક નામ આપણી આંખકુટામણીને બંધાયેલું લાગે છે અને શિવદત્ત વિગેરેનો પરિચય પણ આંખકુટામણીને જ શંખિની કહેવે છે. વધુ પ્રકાશની જરૂર તો છે જ.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૬૮; રૂ. નિ. પા. ૧૨૧; N. p. 130.

ભિસ્સટાદિ વર્ગ

N. O. Ficoides.

૧૯૦ ઓખરાડ

નામો—એલરાહી, મિસ્સટા (સંસ્કૃત); ઓખરાડ, ધોળો ઓખરાડ (શુભરાતી); કોઠક (મરાઠી); *Mollugo hirta*—મોલ્યુગો હીટી (લેટીન).

પચિય— એલરાહયાં મિસ્સટા વ તઢાગમૃત્તિકોદ્ભવા ॥

॥ શોઢલઃ ॥

ગુણાઃ— મિસ્સટામસ્મતૈઞ્ચેન સંયુતા મરિચૈર્યુતા ।

મસ્તકે પરિતો લેપાત્ ત્રણમ્ ક્ષન્તિ ચિરોત્થિતાન્ ॥

॥ શોઢલઃ ॥

વર્ણન—મીઠા અથવા ધોળા ઓખરાડના છોડવા ચોમાસા પછી શિયાળાની શરૂઆતમાં તલાવ કે નદીની પાસે ખાડાઓમાં ઘણા ઉગેલા એવામાં આવે છે. તે છાતળાંની પેઠે જમીન ઉપર પથરાયેલા હોય છે. એ આખા છોડવા ઉપર ધોળા રંગની ખૂબ ફેલાળ હોય છે, તેથી આખો છોડવો ધોળો દેખાય છે. તેની શાખાઓ ૦ા થી ૧ કે ૨ ફીટ જેટલી લાંબી પ્રસરાય છે. તેનાં પાન ઘણાં નાનાં હોય છે. ફળ ખૂબ આવે છે.

ગુણુ—ઓખરાડના આખા છોડને બાળીને ખાખ કરવી. એ ભરમ સાથે થોડાંક બારીક વાટેલાં મરી ઉમેરી તલના તેલમાં કાલવીને માથા ઉપર ચોપડવાથી માથાનાં ગડગુંબડ, ચાંદાં, ખુજલી વિગેરે મટી જાય છે. એ મૂત્રલ છે અને પેસાબના કામમાં બહુ વપરાય છે; શોથમ્ન પણ મનાય છે.

વક્તવ્ય—શોઢલ નિઘંદુમાં જ આનો ઉલ્લેખ છે, બીજે નથી.

નવ્યમત—પેટના રોગોમાં રેચક તરિકે પંબબમાં આ વપરાય છે.

(સ્કુઅર્ટ)

સિંધમાં સૂકા છોડવાનું પંચાંગચૂર્ણ દેશી વૈદ્યો અલ્પજ્ઞાતિસારમાં વાપરે છે. (સુરે). પુઢકોટામાં છોડનો રસ નળળાં બચ્ચાને આપવામાં આવે છે. (*Pharm Indica* Vol II p. 104.)

ઉલ્લેખ—*Indi. Medi. Plants* p. 615; વ. શા. પા. ૩૭૩; રૂ. નિ. પા. ૫૮૬; N. p. 133; *Watt* V p. 255.

जीरभादे वर्ग

N. O. Umbelliferae.

१८१ आक्षी

नाभो—ब्राह्मी, ब्रह्ममंडूकी (संस्कृत); आक्षी, विद्याआक्षी (गुजराती); आक्षी (भराही-हिंदी); भिभि (भंगाली); Indian pennywort—छन्दीयन् पेनीवर्ट (अंग्रेज); Hydrocotyle asiatica—हायड्रोकोटाइल ऐसीयाटीका (बेटीन).

गुणाः— ब्राह्मी हिमा कषाया च तिक्ता वाताखपित्तजित् ।

बुद्धिं प्रज्ञां च मेधाञ्च कुर्यादायुष्यवर्द्धनी ॥

क्षुद्रपत्राब्राह्मीगुणाः—ब्राह्मी तिक्तरसोष्णा च सरा वातामशोकजित् ॥

॥ रा. नि. ॥

ब्राह्मी सोमा रसे तिक्ता शोफपाण्डुज्वरापहा ।

दीपनी कुष्ठकण्डूघ्नी ग्रीहवातबलासजित् ॥

अन्यच्च— ब्राह्मचायुष्या हिमा मेध्या कषाया तिक्ता लघुः ।

स्वर्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् ॥

॥ ध. नि. ॥

ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुः मेध्या च शीतला ।

कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी ॥

स्वर्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् ।

विषशोथज्वरहरी तद्वत् मण्डूकपर्णिनी ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक—

१ अपस्मारे—पयसा वा ब्राह्मीरसम् ॥ चि. १६-८८

२ रसायनार्थम्—मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण ॥

चि. १८-१७६

३ पुष्ट्यायुर्वलारोग्यकरत्वे—मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽथ शुण्ठीमधु-
कयोस्तथा ॥ चि-१६.

४ उदरे—त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्याश्च शार्कं स्वरसोदकसाधितम् । निर-
म्ललवणस्नेहं स्विन्नस्विन्नमनन्नभुक् ॥ मासमेकं ततश्चैव तृषितः
स्वरसं पिबेत् ॥ चि-१८

સુશ્રુત—

૧ મેઘાયુષ્કામીયે બ્રાહ્મી—હૃતદોષ એવાગારં પ્રવિશ્ય પ્રતિસંસૃષ્ટ-
મક્તો બ્રાહ્મીસ્વરસમાદાય સત્ત્વસંપાતામિહુતં કૃત્વા યથાબલમુ-
પયુજીત । જીર્ણૌષધશ્ચાપરાહ્ને યવાગૂમલવળાં પિબેત્ । ક્ષીરસા-
ત્મ્યો વા પયસા મુજીત । એવં સપ્તરાત્રમુપયુજ્ય બ્રહ્મવર્ચસી
મેઘાવી ભવતિ । દ્વિતીયં સપ્તરાત્રમુપયુજ્ય ગ્રન્થમીપ્સિતમુત્પાદયતિ ।
નષ્ટશ્ચાસ્ય પ્રાદુર્ભવતિ । તૃતીયં સપ્તરાત્રં ઉપયુજ્ય દ્વિરુચ્ચારિતં
શતમપ્યવધારયતિ । એવમેકવિંશતિરાત્રમુપયુજ્ય અલક્ષ્મીઃ
અપક્રમતિ । મૂર્તિમતા ચૈનં વાગ્દેવી અનુપ્રવિશતિ । સર્વાશ્ચૈનં
શ્રુતયઃ ઉપતિષ્ઠાન્તિ ॥ ચિ. ૨૮-૫

૬ મેઘાયુષ્કામીયે મળ્દૂકપર્ણી—હૃતદોષ એવ પ્રતિસંસૃષ્ટમક્તઃ
યથાક્રમમાગારં પ્રવિશ્ય મળ્દૂકપર્ણીસ્વરસમાદાય સહસ્રસંપાતામિહુતં
કૃત્વા યથાબલં પયસા આલોબ્ય પિબેત્ । પયોઽનુપાનં વા તસ્યાં
જીર્ણાં યવાન્નં પયસોપયુજીત । તિલૈર્વા સહ મશયિત્વા ત્રીન્
માસાન્ પયોઽનુપાનં જીર્ણે પયઃ સર્પિરોદન ઇત્યાહારઃ એવમુપ-
યુજન્ બ્રહ્મવર્ચસી શ્રુતિનિગાદી ભવતિ શતવર્ષમાયુરવાપ્નોતિ ।
ત્રિરાત્રોપોષિતશ્ચ ત્રિરાત્રમેનાં મશયેત્ ત્રિરાત્રાદૂર્ધ્વં પયઃ સર્પિઃ
ઇતિ ચોપયુજીત । ચિલ્વમાત્રં પિષ્ટં વા પયસાલોબ્ય પિબેત્ ।
એવં દશરાત્રમુપયુજ્ય મેઘાવી વર્ષશતાયુઃ ભવતિ ॥

ચિ. ૨૮-૪

ચક્રદત્ત—

૭ ઉન્માદે—બ્રાહ્મીકુષ્માળી....સ્વરસાઃ ઉન્માદહતાઃ દૃષ્ટાઃ પૃથગેતે
કુષ્ઠમધુમિશ્રાઃ ॥

બંગસેન—

૮ મસૂરિકાયામ્—સક્ષૌદ્રં પાયયેત્ બ્રાહ્મચાઃ રસમ્ ॥

શોઠલ—

૯ પિટિકાયામ્—રસો મળ્દૂકપર્ણ્યસ્તુ પ્રલેપાત્ પિટિકામયમ્ ।....
સંપ્રણાશયેત્ ॥ (ગ્રંથ્યધિકારે).

વર્ણન—આ નાનો છોડ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી ખરી જગ્યાએ મળી આવે
છે. નેપાળથી તે સિલ્હોન સુધીમાં ૨૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ ઉગેલો મળી આવે
છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને બંગાલાની લેજવાળી જગ્યામાં વિશેષ થાય છે.
કલકત્તાની આસપાસની તમામ જગ્યામાં તે સાધારણ છે. મલાક્કાના બેટોમાં
પણ મળી આવે છે. ગુજરાતમાં સુરત અને વડોદરાની આસપાસ મળી શકે છે.

ઉંદરકણીને લગભગ મળતો આ છોડ થાય છે. ઉંદરકણીના જેવાં જ પક્ષ તેથી મોટાં અને લીસાં પાંદડાં થાય છે. ઉંદરકણીની પેઠે જ એ પોતાનો વિસ્તાર વધારે છે.

ખીજ ખડભરમી થાય છે જે બનરમાં ગાંધીને ત્યાં મળે છે. એ બ્રાહ્મીની જ બાત-પક્ષ ઉતરતા પ્રકારની હોય એમ જણાય છે.

બ્રાહ્મી તેના કિંમતી શુષ્કને લીધે મોંઘી પક્ષ પડે છે.

વૈદ્યકમાં બ્રાહ્મીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ અપસ્માર (ફેફસે)માં-બ્રાહ્મીનો સ્વરસ દુધ સાથે લેવો. ચિ. ૧૬.

૨ રસાયન તરિકે-બ્રાહ્મીનો સ્વરસ દુધ સાથે લેવો. ચિ. ૧.

૩ શક્તિ, આયુષ્ય, બલ અને આરોગ્ય માટે-બ્રાહ્મીનો કલ્પ વિધિસર લેવો. ચિ. ૧૬.

૪ ઉદરરોગમાં-નસોતર અને મંડૂકપર્ણી (બ્રાહ્મી)નું શાક-આ બેના સ્વરસમાં જ પકાવેલું, ખટાશ, મીઠું કે સ્નેહ સિવાયનું-ફક્ત બાફેલું જ ખાવું. કોઈપક્ષ બાતનું અન્ન ખાવું નહિ. તરસ લાગે તો આ બન્નેનો સ્વરસ પીવો. આવી રીતે એક મહિના સુધી કરવું. ચિ. ૧૮.

સુશ્રુત— ૫ આયુષ્યની અને બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે-મેઘા અને આયુષ્યની કામનાવાળી વ્યક્તિએ હૃતદોષ થઈ, અન્નાદિ ભોજનનો ત્યાગ કરી ફેટીપ્રવેશ કરી સહસ્રસંપાતાભિહૃત બ્રાહ્મીનો સ્વરસ લઈને શક્તિબલ્લાનુસાર પીવો. બીજે દિવસે જ્યારે ઔષધ પચી ગયું હોય ત્યારે મીઠા વિનાની ચવાગૂ-રાખ-પીવી. જો દુધ માફક આવતું હોય તો દુધમાં રાખ-ચવાગૂ બનાવીને ખાવી. આવી રીતે સાત દિવસ સુધી ખાવાથી બ્રહ્મવર્ચસી અને મેઘાની થાય છે. બીજા સાત દિવસ સુધી આ પ્રમાણે કરવાથી ઇચ્છામાં આવે તે અન્ન ઉત્પન્ન કરી શકે એવી શક્તિ આવે છે. જે કંઈ તે ભુલી ગયો હોય તે બધાની સ્મૃતિ તેને સતેજ થઈ આવે છે. ત્રીજા સાત દિવસ સુધી એ પ્રમાણે ખાવાથી ગમે તે ફક્ત બે વખત સાંભળીને જ તેને ચાહ રહી શકે છે. આવી રીતે ૨૧ દિવસના પ્રયોગ પછી સાક્ષાત્ મૂર્તિમતી સરસ્વતી શરીરમાં

આવિર્ભૂત થાય છે અને તે સર્વ શ્રુતિશાસ્ત્રો ધારણ કરવાને સમર્થ થઈ જાય છે. ચિ. ૨૮

૬ મંડૂકપર્ણીનો પ્રયોગ—મેઘા અને આયુષ્યની કામના રાખનાર વ્યક્તિએ હૃતદોષ થઈને, અન્નાદિ લોજનનો પરિત્યાગ કરી, કૂટીપ્રવેશ કરી સહસ્રસંપાતાભિહૃત મંડૂકપર્ણીનો સ્વરસ લઈને, દુધમાં ડોઈને બલ અનુસાર પીવે, અથવા સ્વરસનું પાન કયો પછીથી દુધનું અનુપાન રાખવું. ઔષધ પચી ગયા પછી જવનું અન્ન દુધ સાથે ખાવું; અથવા જવનું અન્ન તલની સાથે ખાવું. આવી રીતે ત્રણ માસ કરવું. આ જવનું અન્ન પચી ગયા પછી દુધ, ઘી, કમોદનો ભાત આહારમાં લેવાં. આવી રીતે પ્રયોગ અજમાવ્યાથી પ્રક્ષવર્ચસી, મેઘાવી અને શ્રુતિ ધારણ કરનાર તે વ્યક્તિ થઈ જાય છે. મંડૂકપર્ણીનો કલ્ક, ૪ તોલા જેટલો, દુધમાં ડોઈને દશ દિવસ પીવાથી મેઘાવી અને શતાયુ થવાય છે.

ચક્રદત્ત— ૭ ગાંડપણુમાં—પ્રાક્ષીનો સ્વરસ, કઠ અને મધ સાથે પીવાથી ઉન્માદ મટે છે.

ખંગસેન— ૮ શીતળામાં—પ્રાક્ષીનો સ્વરસ મધ સાથે પીવે.

શોઢલ— ૯ રોહીઓમાં—મંડૂકપર્ણી (ખડભરમી)નો રસ ફેફસાઓ ઉપર ચોપડવાથી તે મટે છે.

નવ્યમત—ડૉ. બોધદ્યુના શરીર ઉપર પ્રાક્ષીની કેવી અસર થઈ હતી તે બજાવા જેવું છે. તેને ‘ પત ’ નામનો રોગ લાગ્ય પડ્યો હતો:—

“ પ્રાક્ષી આપવાથી શરૂઆતમાં પતવાળા દરદીને હાથપગની આમડી પર ગરમી લાગે છે તથા ખરજ આવે છે અને થોડા દિવસ પછી શરીરમાં ગરમી વધે છે, તે એટલે સુધી કે આખે શરીરે પુષ્કળ ખરજ આવે છે. આમડી લાલચોળ થઈ જાય છે, લોહી બહુ જોરથી ફરવા માંડે છે, નાડી બહુ જાડી અને ભરેલી વહે છે. અઠવાડીઆ પછી દરદીની બુખ વધે છે, અને પાચનશક્તિનું કાર્ય બહુ સાફ થવા લાગે છે. વધારે મુઠત પછી આમડી નરમ અને એક સરખી થઈ જાય છે. ઉપત્ત્યાનાં ભીંગડાં ખરી જાય છે, પરસેવો આવવા માંડે છે, અને ત્વચા પોતાનું કામ પાછું શરૂ કરે છે. જઠરાગ્નિ દિવસે દિવસે સુધરતો જાય છે, અને ક્ષુધા ખરાબર લાગવા માંડે છે. તાંદુરસ્ત માણસને અદ્યવજનમાં આપવામાં આવે તો થોડા વખતમાં તેની મૂત્રલ અસર થાય છે. રૂમિરાબિસરજીની ગતિને એ વધારે છે અને છેવટ ખરજ શરૂ થાય

છે. તેના ચૂર્ણની ૧ થી ૨ આમની માત્રા આપવામાં આવે તો તંદ્રા પેદા થાય છે અને માથામાં ચસકા (કેફેલ્જીઆ) થાય છે, અને જો કે તેની માત્રા આપવી બંધ કરીએ તો પણ તે અસર મહિના સુધી ચાલે છે. તેનાથી વળી ભયંકર મરડો થઈ આવે છે. ડૉ. બ્રોધરિયુ આ દવાની પોતાના ઉપર અજમાયશ કરી તેની માત્રા વધારે લેતો ગયો તો બે માસ પછી તેને લાગ્યું કે આ ઔષધ ભેળું થનારું સખત વિષ છે. તે લખે છે કે ગઈ કાલે સવારમાં મને એટલી બધી સખત ટાઢ ચઢી કે ઘણાં ગોઠડાં ઓઠયાં તો પણ લગભગ એક કલાક પછી શરીરમાં ગરમી આવી. તે પછી શ્વાસનળીના અથ લાગ (લેરીક્સ)ની ખેંચતાણ થવા લાગી, બાજુ કે હમણાં જ હૃદયનું ચાલવું બંધ થઈ જશે. પછી ધનુવોના જેવાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં અને સાંજની વખતે ઉલટી અને લોહીની સાથેનો અતિસાર શરૂ થયાં પણ તે તો તુરંતજ મટી ગયાં. બીજી સવારે ઉઠ્યો ત્યારે આ વિષની બધી અસરથી હું મુક્ત હતો પણ નબળાઈ અને ગરદનમાં દુખાવો હતો. આ ઉપરથી સંશ્લેષમાં કહીએ તો પ્રાક્ષી (હાઈડ્રોકોટાઈલ)ને જો વજનસર આપવામાં આવે તો રૂધિરાભિસરણની ક્રિયાને માટે સંગીન ઉત્તેજક છે. અને ખાસ કરીને તેની અસર ત્વચા ઉપર વિશેષ થાય છે. મોટા પ્રમાણમાં આપવાથી બેભાનીપણું આવે છે અને કેટલીક વખત મૂર્છા આવે છે.”

“આમલીનાં બધી જાતનાં દરદોમાં રૂધિરાભિસરણને સતેજ કરવાની આનામાં કિંમતી શક્તિ રહેલી છે અને તે માટે ખાસ કરીને વાપરવામાં આવે છે. જો કે આ વાતરકત અને ઉપદંશ માટે અસીર અસર કરી શકે તેમ નથી તો પણ તે દરદોમાં તેની ઉપર કહેલી શક્તિને લીધે ફાયદો કરે છે. ડૉક્ટર રૉટ આ દવાનાં ઘણા જ સારા શબ્દોમાં વખાણ કરે છે અને કહે છે કે સઘળી જાતનાં વાતરકતનાં દરદોમાં તે પ્રાંતીન ફાયદો કરે છે, પરંતુ તેના પછીના લખનારા વિદ્વાનો એક મત થયા છે કે તે દરદની માત્ર શરૂઆતની સ્થિતિમાં તેની અસર સારી રીતે ફાયદાકરક નીવડી છે. ડૉક્ટર લોલીયટ, કેરેનોવ અને બર્ટોન કહે છે કે તે વાતરકતની વધી ગયેલી સ્થિતિમાં બહુ ઉપયોગી નથી, પરંતુ જુના હડે પટેલા ખરજના વ્યાધિમાં બહુ પ્રશંસાપાત્ર ફાયદો કરે છે. છેલ્લો વિદ્વાન વધારામાં કહે છે કે સ્થાનિક (લો-કેલાઇઝડ) ખરજવાના કેસો કે જે ઘણા જ ગંભીર હોય છે તેવા કેસોમાં એ આ દવા આપી અને દરેક કેસમાં થોડી મુદતમાં આરામ માણ્ય પડ્યો. આંધાં અને પ્રમેહની સાથે થયેલી ઉપદંશની બીજી તેમજ ત્રીજી સ્થિતિમાં તે દવા આપવામાં આવેલ છે અને સારો ફાયદો થયેલ છે, તેમજ આંધાના

તથા પીનસના વ્યાધિમાં લીંટ, લાળ વિગેરે નીકળતા પ્રવાહી બગાડને સુધારી શકિત આપવામાં આ દવા સફળ નીવડે છે. કંઠમાળનાં ગુમડાં, ગાંઠોને વધારે અગર સોજે અને ગુમડાંઓ તથા બુના સંધિવામાં આ દવા સારો ફાયદો કરે છે. કેટલાંએક દરદોમાં મૂત્રલ તરિકે આ દવાએ ફેતેહમંદીથી અસર કરેલી છે, અને પીડિતાર્તવના કેસમાં રૂતૂપાદક ગુણે તેનામાં માલમ પડેલ છે. જ્યારે જ્યારે શરીરના કોઈ પાત્ર ભાગ ઉપર જખમ, ચાંદાં વિગેરે દરદ એક સાથે થયેલ હોય ત્યારે આ દવા પીવા આપવી તેમજ તેની બુઝીની પોટીસને અગર તેના લેપને ઉપયોગ કરવો. હાલમાં દુનિયાના ઘણાખરા ભાગોમાં, થોડા વર્ષથી આનાથી ઘણા સારો ફાયદો થયેલો જણાય છે; અને આ છોડને ઉપયોગ તેથી દિન પ્રતિદિન વધતો જાય છે. ”

માત્રા—“ ડૉ. ઓર્ડ્યુ મોટા માણસો માટે નીચે મજબ માત્રા જણાવે છે:—“ બે અઠવાડિયાં સુધી હમેશાં વીસ વીસ ગ્રેન લેવું. પછી દરેક અઠવાડિયાં પાંચ પાંચ ગ્રેન વધારતા જવું—સાઠ ગ્રેન સુધી ચઢવું. અને આ પ્રમાણે ૬૦-૬૦ ગ્રેન એક માસ સુધી લીધા કરવું. ત્યાર પછી અઠવાડિયાં અઠવાડિયાં ૫-૫ ગ્રેન ઉતરતાં માત્ર ૧૦ ગ્રેન સુધી આવી જવું. પછી દવા એક મહીના સુધી ખાવી તદ્દન બંધ કરવી, જેથી આ દવાની ઉત્તેજક ઝેરી અસર નુકસાન કરે નહિ. ફરી શરૂ કરી સાઠ ગ્રેન સુધી ચઢવું. ત્યાર પછી પાછું ૧૦ ગ્રેન સુધી ઉતરી એક મહિનો તેનો ઉપયોગ બંધ કરવો. આ પ્રમાણે કર્યો કરવું. આ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં, સૂતા પહેલાં રાતની વખતે લેવું; પરંતુ ત્રીસ ગ્રેન પહોંચ્યા પછી તેના બે ભાગ કરી એક ભાગ સવારે અને બીજો ભાગ રાત્રે લેવો વધારે ઉત્તમ છે. ”

વક્તવ્ય—ચરકે સંજ્ઞાસ્થાપન વર્ગમાં “ વયઃસ્થા ” ગણાવી છે. ચક્રપાણિ કહે છે કે “ વયઃસ્થા બ્રાહ્મી. ” પ્રજ્ઞસ્થાપન દશેમાનિમાં ‘ બ્રાહ્મી ’ ગણાવેલી છે. વયઃસ્થાપન દશેમાનિમાં ‘ મળ્દૂકપર્ણી ’ ગણાવેલી છે. ગર્ભસ્થાપન દ્રવ્યોમાં બ્રાહ્મીનો ઉલ્લેખ છે (શા. ૮-૩૮). ધાત્રીને બ્રાહ્મી વિગેરે રક્ષોઘ્ન ઔષધિઓ ધારણ કરવાનું કહેલું છે (શા. ૮-૧૧૮). સુમિકુઠમાં ત્રિક્ષલાદિચૂર્ણના પાઠમાં બ્રાહ્મી છે (ચિ. ૭-૬૭). કાસના યૂષણાઘઘૃતમાં બ્રાહ્મી છે. રસાયનના અધ્યાયમાં બ્રાહ્મી અને મંદૂકપર્ણી બંને વિધવિધ રસાયનોમાં યોજાયેલાં છે. ચરકે મંદૂકપર્ણીને તિક્તતસ્કંધમાં ગણાવેલી છે, બ્રાહ્મીનો ઉલ્લેખ નથી કરેલો. વિષમાં ‘ મળ્દૂકપર્ણી ’ નું શાક હિતકર છે એમ જણાવેલું છે (ચિ. ૨૫-૨૨૨).

સુશ્રુતમાં પ્રાક્ષીના નહિ પણ મંડૂકપર્ણીના ગુણોનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—કપાયા તુ હિતા પિત્તે સ્વાદુપાકરતા હિમા । લઘ્વી મળ્ડુકપર્ણી તુ તદ્વત્ ગોઝિહ્નિકા મતા ॥ (સૂ. ૪૬-૨૬૪). અશ્મરીમાં શ્વદંટ્રાયશ્કિકાપ્રાક્ષીકલ્પકં વાક્ષતમં પિવેત્ ॥ (ચિ-૭ ૨૪) કહેલું છે. એકલું દુધ પીતું હોય તે ખચ્ચાને જે વિવિધ ઔષધોથી પકાવેલું ધી આપવાનું કહેલું છે તેમાં મંડૂકપર્ણી છે. તિક્તવર્ગમાં મંડૂકપર્ણી ગણાવી છે. ઉલ્લેખે મંડૂકપર્ણી એટલે પ્રાક્ષી એવોજ અર્થ બધી જગોએ કરેલો છે. પ્રાક્ષીનો કેટલીક જગોએ ‘લવનિકા’ પણ અર્થ કરેલો છે. ઉલ્લેખે મંડૂકપર્ણી અને પ્રાક્ષીને એકજ ગણેલી જણાય છે.

અમરસિંહે પ્રાક્ષી, મત્સ્યાક્ષી, વયઃસ્થા અને સોમવલ્હરી એવાં ૪ નામે પ્રાક્ષીનાં આપેલાં છે. મંડૂકપર્ણીને મંજીષ્ઠાના પર્યાયોમાં ગણાવેલી છે.

સ્વ. કવિરાજ બિરભચરણ ગુપ્તે પ્રાક્ષીનો એક પર્યાય ‘બ્રહ્મસુવર્ચલા’ આપેલો છે અને તે બન્નેનું લેટીન નામ *Gratiola Monniera* અને મંડૂકપર્ણી નું લેટીન નામ *Hydrocotyle Asiatica* આપેલું છે. પ્રાક્ષીનાં અનેક નામે છે પણ તેમાં બ્રહ્મસુવર્ચલા એ પર્યાય અમને જણાયો નથી—બ્રહ્મસુવર્ચલા એ તદ્દન જુદીજ વનસ્પતિ છે. મંડૂકપર્ણી અને બ્રહ્મસુવર્ચલા એકજ ઠેકાણે સાથે સાથે ઉલ્લેખાયેલી છે એ એનો પૂરાવો છે. ચરકના ઐન્દ્રી રસાયનમાં પ્રાક્ષી અને બ્રહ્મસુવર્ચલા તેમજ દ્વિતીય પ્રાક્ષરસાયનના પાઠમાં પણ મંડૂકપર્ણી અને બ્રહ્મસુવર્ચલા સાથે સાથેજ યોજાયેલાં છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મસુવર્ચલા, એ પ્રાક્ષી નહિ પણ બીજી ભિન્ન ઔષધિ છે—બ્રહ્મસુવર્ચલા તો ‘સોમસનવીર્યા મહૌષધિ’ છે અને તે ક્રૂત સાત રાત્રિ સુધીજ ખાઈ શકાય એવી પ્રખર પ્રભાવવાળી ઔષધિ છે (જુઓ સુશ્રુત ચિ-૩૦-૫). વળી સ્વ. વિરભચરણ કવિરાજ પ્રાક્ષી અને મંડૂકપર્ણીને તદ્દન જુદીજ વનસ્પતિઓ ગણે છે; એટલે લેટીન નામ પણ જુદાં હોય એ સંભવિત છે. ‘આયુર્વેદવિજ્ઞાનમ્’ ના વિદ્વાન્ લેખક કવિરાજ બિનોદલાલ સેને તેમના પુસ્તકમાં (પાનું ૪૦૮. ભાગ. ૧) પ્રાક્ષી અને મંડૂકપર્ણી બન્નેના ફોટા આપેલા છે. મંડૂકપર્ણી તો બરાબર પ્રાક્ષીજ છે અને પ્રાક્ષી કોઈ બીજીજ વનસ્પતિ ચીતરાયેલી હોય એમ જણાય છે. બંગાળના કવિરાજે મંડૂકપર્ણીને *Hydrocotyle Asiatica*, અને ખામ—*Herpestis monniera* ને પ્રાક્ષી માને છે. આથીજ આવો ફેર જણાય છે. મંડૂકપર્ણીનું બંગાલી નામ ‘ચુલકુડિ’ અને પ્રાક્ષીનું ‘બિમિ’ છે.

પણ આથી કોઈ એમ ન માને કે હું પ્રાક્ષી અને મંડૂકપર્ણી—બન્નેને ઉલ્લેખ પ્રમાણે (ઉલ્લેખે પણ અમુક જગોએ મંડૂકપર્ણીને ‘પ્રાક્ષીમેદઃ’ તરિકે યોજાખાવેલી છે.) એક જ માનું છું. જો એકજ હોત તો એક જ અર્થાધમાં

એક જ મેધાયુષ્કામીયના રસાયન પ્રયોગમાં બનેનો ભિન્ન ભિન્ન ઉપયોગ સુશ્રુત નજ બતાવત. ત્યારે એ બે ભિન્ન તે છેજ પણ ટીકાકારોએ તેમને એક જ કરી નાખ્યાં છે. હવે તેને ફરીથી જુદાં પાડવાં એ સહેલું કામ નથી. ‘ ખડ-બરમી ’ જેને કહે છે તે મેં જોઇ નથી એટલે પ્રાક્ષી અને મંડૂકપણ્ણિના લેહ હું નથી કશોવી શકતો. આ છતાં પણ બંગાલી વૈદ્યરાજે જેટલો મતલેહ આ બેમાં નથી—પણ બન્ને ઘણીજ મળતી વનસ્પતિઓ છે એ તો નિર્વિવાદ છે. ‘ તદ્વત્ મળ્ડૂકપર્ણિની ’ એ પણ એ વાત સિદ્ધ કરે છે. મદનપાલે ‘ મત્સ્યાક્ષી ’ પણ જુદીજ વનસ્પતિ ગણાવેલી છે. ‘ આયુર્વેદવિજ્ઞાન ’ કારે મંડૂકપણ્ણિને સ્વેદલ ગણાવી છે.

કુદમાં આટલી ઉપયોગી છે છતાં ચરકસુશ્રુતમાં તે નહિ જેવીજ વપરાયલી છે. ઉપર ડૉ. બોર્ધવ્યુએ જે માત્રા બતાવેલી છે તે માત્રા જેવી માત્રા આપણામાં નથી એટલે પ્રાક્ષી કેટલી અને કઇ રીતે વાપરવી એ વેદોએ નક્કી કરવું જોઇએ. વેદો પોતાના પ્રાક્ષીના ‘ અનુભૂત ઉપાયો ’ ક્યારે બહાર લાવશે ?

Actions and Uses—An alterative tonic, diuretic and local stimulant. It has a special influence on the urino-genital tract. It sets up urinary and ovarian irritation and itching over the whole body...”
Khory II p. 263.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 618; રૂ. નિ. પા. ૩૪૭; વનસ્પતિ શુભ્રાદર્શ. પા. ૫૫૧; N. p. 135.

૧૯૨ અજમો

N. O. Umbelliferae.

નામો—દીપ્તક; યવાનક; ઉગ્રગંધા, અગ્નિવર્ધન; યવાની, તીક્ષ્ણ; (સંસ્કૃત); અજમો (ગુજરાતી); ઓવા (મરાઠી); અજવાન (હિંદુસ્તાની); Bishop's weed—બીશપ્સ વીડ (અંગ્રેજી); Carum Copticum or Ptychotis ajawan ફરમૂ કૉપ્ટીકમ્ અથવા ટાઇકૉટીસ્ અજવાન (લેટીન).

ગુણો—

યવાની કટુતિક્તોષ્ણા વાતશ્લેષ્મદ્વિજામયાન્ ।

હન્તિ ગુલ્મોદરં શૂલં દીપયત્યાશુ ચાનલમ્ ॥

યવાની યાવની રૂક્ષા ગ્રાહિણી માદિની કટુઃ ।

અજમોદા વ શૂલઘ્ની તિક્તોષ્ણા કફજાતિજિત્ ॥

हिकाध्मानरुचिं हन्ति किमिजित् वह्निदीपनी ॥

॥ ध. नि. ॥

यवानी कटुतिक्तोष्णा वातार्शःश्लेष्मनाशनी ।

शूलाध्मानकृमिच्छार्दिमर्दनी दीपनी परा ॥

॥ रा. नि. ॥

यवानी कटुका तिक्ता रुच्या चोष्णाग्निदीपनी ।

पाचनी पित्तला तीक्ष्णा लघुः हृद्या च सारका ॥

वृष्या वातार्शकफरुक्शूलाध्मानवमिकृमीन् ।

शुकदोषोदरानाहहृद्रोगघ्नीहगुल्मकान् ॥

द्वंद्वरोगामवातांश्च नाशयेदिति कीर्तिता ।

यवानीशाकमाग्रेयं रुच्यं वातकफप्रणुत् ॥

उष्णं कटु च तिक्तं च पित्तलं लघु शूलहृत् ॥

॥ नि. र. ॥

यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।

दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुकशूलहृत् ॥

वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मघ्नीहकृमिप्रणुत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

यवानी कोष्ठशूलघ्नी हृद्या पित्ताग्निकारिणी ।

समीरणबलासघ्नी कृमिणाञ्चैव नाशिनी ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक— १ अर्शःसु—....वा शीघुसंयुक्तमजानदीप्यकं पिबेत् ॥

चि. ९-६८

चक्रदत्त— २ शीतपित्ते-सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुङ्गनरः । तस्य
नश्यति सप्ताहादुदरं सर्वदेहजः ॥ (शीतपित्ताचि०)

हारीत— ३ गलशुण्डिकायां-दिवारात्रौ यवान्याश्च मुखे संधारणं हितम् ॥
चि. अ. ४५

४ दन्तरोगे-यवानीश्च वचां रात्रौ दंतमूले च धारयेत् ॥

चि. अ. ४५

औषधार्थं व्यवहारः—पीज.

વૈદ્યકમાં અજમાનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ અર્શમાં—શીધુ (શેરડીનો પકાવેલો રસ) સાથે ભૂં અને અજમાનું સેવન કરવું. ચિ. ૯-૬૮
- ચક્રદત્ત— ૨ શીળવામાં—પથ્ય અન્ન જમનાર માણસ જો સાત દિવસ સુધી પુરાણા ગોળ સાથે અજમાનું સેવન કરે તો આખા શરીર ઉપર થયેલો શીળવા સાતજ દહાડામાં મટી જાય છે.
- હારીત— ૩ ગલશુદિકા રોગમાં—રાત અને દિવસ મ્હોંમાં અજમો રાખી મૂકવો. ચિ. અ. ૪૫.
- ૪ દાંતમાં ચસકા મારતા હોય તો—વજ અને અજમો રાત્રે દાંતના મૂલમાં રાખીને સૂઇ રહેવું. ચિ. અ. ૪૫

વક્તવ્ય—અજમાની ચાર જાતો છે. (૧) અજમો (૨) પુરાસાની અજમો (૩) બોડી અજમો (૪) કીરમાણી અજમો. એ બધી જાતનું વર્ણન બુદ્ધ' બુદ્ધ' આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે. યવાની શબ્દ અજમા માટે વપરાયેલો છે; અજમોદા એ બોડીઅજમોદા માટે વપરાયેલો છે. આ બન્ને શબ્દને એક કરી નાખવાથી ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે ટીકાકારોએ તો અજમોદા યવાનિકા (વૃંદની ટીકા) અને યવાનક: યમાનીભેદ: (વાગ્બટ. ચિ. ૧૪-૧૭) એમ લખેલું છે ખરૂં. ચરકમાં યવાની ચાર્જકશ્રૈવ શિમ્બાલેયમ્બ્રકમ્ દ્વાન્યાસ્વાદનીયાનિ પિત્તમુક્તેશયન્તિ ચા (સૂ. ૨૨-૧૬૪)—આમ લખેલું છે. તે પિત્તને કોપાવે છે. શુદ્ધમાં યવાનીનો યૂષ આપવાની ચરક ભલામણ કરે છે (ચિ. ૫-૧૬૧). અતીસારમાં પણ યવાની વાપરેલી છે (ચરક. ચિ ૧૦-૩૦-૩૪). ઉદરમાં બદોદરી માટે હપુવા-યમાન્યજાજીસૈન્ધવૈ: તકમ્ પિવેત્ (ચિ ૧૮-૧૦૩) કહેલું છે. ગ્રહણીમાં તકારિષ્ટમાં પણ તે વપરાયેલી છે (ચિ ૧૬-૧૧૮). અર્શમાં તેનો ઉપયોગ ચરકે ઘણી જગ્યાએ કરેલો છે.વા યવાન્યા નાગરેણ વા છાશ પીવાની કહી છે. કાસચિકિત્સામાં પણ તેનો ઉપયોગ કરાયેલો છે. યમાનીખાડવની બનાવટ રાજ્યક્ષમાના અધ્યાયમાં આવે છે. મદાત્યયવા પાનકોમાં પણ યમાની વપરાયેલી છે. સુશ્રુત પણ ચિત્રકમૂલની માફક યવાની વગેરે માટે તકકદ્વપનું સૂચન કરે છે (ચિ. ૬-૧૩). ઉદાવર્તમાં સુશ્રુતે યવાની વાપરી છે (ઉ. ૫૫-૪૩). કાસમાં કદ્યાણુકગુડના પાઠમાં પણ યવાની છે (ઉ. ૩૯. ૧૩૧). મૂઠગર્ભના બલાતૈલમાં પણ સુશ્રુતે યવાની વાપરેલી છે.

નંબ્યમન — 'વનસ્પતિગુણાદર્શ'માં અજમાનો સરસ હેવાલ આપ્યો છે. " વળી યૂરોપીયન લખનારાઓ જણાવે છે કે આ છોડ ગ્રીસનો સ્થાયી હોય એમ જણાય છે, અને ઇજિપ્તમાંથી લગભગ ૧૫૪૯ ની સાલમાં યૂરોપમાં પ્રથમ

બણવામાં આવ્યું હોય અને લંડનમાં ઔષધીય ઉપયોગ માટે લગભગ આશરે ૧૮૬૩ ની સાલમાં કાલે' એ બહેર કર્યું હોય એમ જણાય છે.

“ આનાં બીયાને પાણી સાથે અર્કવત્ ખેંચવાથી એક બતનું તેલ નીકળે છે જે કાલેરામાં, ચૂંકમાં અને અણ્ણમાં દવા તરિકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. દેશી વૈદ્યામાં આનાં બીયાને તેમાં રહેલા સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત્ (એન્ટીસ્પેસ્મોડીક), ઉષ્ણ ઉત્તેજક (સ્ટીમ્યુલન્ટ), રૂચિકર શક્તિવર્ધક (ટોનિક) અને દીપન પાચનના ગુણો હોવાથી બહુ કીમતી ગણે છે. (વૉર્સિંગ-‘અઝર મેડીસીન.’)

ડૉક્ટર બી. ડી. જણાવે છે કે-‘અણુગમતી વાસવાળી ઔષધિની વાસ છુપાવવા માટે તેમજ મોલ્ડ અને વીટ્ય બંધ કરવા માટે મારા બણવામાં આના જેવી બીજા એક પણ ઔષધિ ઉત્તમ નથી.’ “અજમાનો અર્ક (એમમ વૉટર)-હિંદુસ્તાનના બજારમાં આનું અર્કવત્ ખેંચેલું પાણી પુષ્કળ વેચાય છે. વળી તેનું ‘શલાકાકૃતિનું’ તેલ જેને અજમાનાં પુલ કહે છે તે પણ વેચાય છે. તેને ઉજ્જયનીમાં અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં બનાવવામાં આવે છે.” (ફાર્માકોપીયા ઈન્ડીકા). “તે થાઇમોલ સાથે એક રૂપ છે, જેની ફ્રેન્ચીસ C 10 H 14° છે. અને હિસ્ટીરીયાની વ્યથામાં સ્નાયુશૈથિલ્ય-કૃત્ તરિકે અને આધ્માનમાં દીપનપાચન તરિકે મજબુત દીપનપાચન ધર્મને માટે વપરાય છે. ઉંચા કાબોલીક એસીડ કરતાં મજબુત કૌથપ્રતિબંધક તરિકે મનાએલું છે. (હોમ ડીપાટમેન્ટ ફોરસપોન્ડન્સ. નવેમ્બર. ૧૮૮૦). “સંધિવાને માટે કરવામાં આવતી દરેક મેળવણીમાં આ બીયાં અચળ ઔષધ છે” (નારાયણ મિશ્ર. હોસંગાખાદ. મધ્યપ્રાંત).

Actions and Uses—Diffusible, stimulant, stomachic, carminative, antispasmodic and antiseptic. The fruit combines the powerful stimulant qualities of mustard or capsicum, the bitter property of chiretta and the antispasmodic virtues of asafetida, and is of great service in cholera. As an antiseptic it removes offensive smell from foul ulcers. As a stomachic it increases the flow of saliva, augments eructations, heart-burn etc. As an antispasmodic it is given in flatulence, colicky pains, hysteria, stoppage of urine and tympanites. In bronchitis, with profuse expectoration, it lessens the septum. A poultice of crushed fruits is applied to painful rheumatic joints, and fomentation of hot seeds to the chest in bronchitis, asthma and to the cold hands

and feet in cholera, fainting and syncope. Ajma-na-phula is antiseptic, and germicide. The oil is applied as a stimulant embrocation for the relief of pains in the limbs or rheumatism, and also given internally for colic, tympanites &c. Aqua ptychotis is used to disguise the taste of nauseous drugs.

(R. N. Khory P. II p. 297)

ભાવાર્થ—અચારી, ઉષ્ણ, પાચક, વાયુ-પ્રશમક, આક્ષેપનિવારક અને પાકપ્રતિષેધક છે. એમાં રાઇ અને મરચાની તીક્ષ્ણતા, કરીયાતાનો તિક્ત શુષ્ક અને હિંગનો આક્ષેપનિવારક શુષ્ક-એમ બધા જ શુષ્કો સમાયલા છે. કેલેરા માટે એ બહુ જ સરસ ઉપાય છે. દુષ્ક્રિયાની ગંધ નાશ કરવામાં અને જંતુમ્મ તરિકે તે લબ્ધિપ્રાપ્તિ છે. પાચક હોવાથી એ લાલાઆવ, ઉદ્દગાર અને હૃદયમાં બળતરા વધારે છે. આક્ષેપનિવારક હોવાથી ઉદરાધ્માન, શૂલવત્ વેદના, મૂચ્છા, મૂત્રરોધ અને ઉદાવર્ત, આનાહ વિગેરે પીડાઓમાં વપરાય છે. બહુ જ કઠ્યુક્ત વરાધમાં શ્લેષ્મસ્ત્રાવનો દાસ કરવા માટે તે અપાય છે. તેનાં બીયાંની પોટીશ સંધિવાના દુખાવા ઉપર બંધાય છે. વરાધ, દમ, કેલેરા વખતે હાથપગના ઠંડા પડી જવામાં, મૂચ્છામાં અને બેમાન વખતે અજમાની પોટલી બાંધીને શેક કરવામાં આવે છે. અજમાનાં પુલ જંતુમ્મ અને અસ્વચ્છતા-નિવારક છે; અજમાનું તેલ સંધિવાના દુખાવામાં અને શૂલ્યુક્ત ઉદરાધ્માનમાં લગાવવામાં આવે છે. ગમે તેવી દવાની ગંધ છુપાવવાને અજમાની મેળવણી કરવામાં આવે છે. (ખેરી. ભા. ૨. પા. ૨૬૭).

નોંધ—અજમાનાં પુલ અને થાઇમોલ આમાંથી જ બનાવવામાં આવે છે. બેંગાલ કેમીકલ વર્ક્સની ‘ટાઇકોટીસ ટેબ્લેટ્સ’ તેમજ ‘ટાઇકોટીસ અજવાન્’-એ બન્ને અજમાની બનાવટો બહુ સારી છે. બચ્ચાંના બાડા-અણ્ણુ વિગેરે માટે ઉપયોગી છે.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 624; રૂ. નિ. પા. ૧૬૬; Indig. Drugs. p. 69; વનસ્પતિશુષ્કાર્થ પા. ૨૮૫.

૧૯૩ બોડીઅજમોદ.

N. O. Umbelliferæ.

નામો—અજમોદા, લરાહ્વા, વસ્તમોદા, દીપ્ત્યા, કારવી, હસ્તિમયૂરકા (સંસ્કૃત); બોડી અજમોદ (શુજરાતી); બોરો જવાન્ (હિંદી); સેલેરી સીડ (અંગ્રેજી); *Apium graveolens*-એપીયમ ગ્રેવીયોલેન્સ (લેટીન).

નિ. ૭૫

ગુણા:—

અજમોદા કટુસ્તીક્ષિગા દીપની કફવાતતુત્ ।

ઉષ્ણા વિદાહિની હ્રયા વૃષ્યા બલકરી લઘુ: ॥

નેત્રામયકૃમિચ્છર્દિહિધ્મવસ્તિરુજો હરેત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

અજમોદા કટુરુષ્ણા રૂક્ષા કફવાતહારિણી રુચિકૃત્ ।

શૂલાધ્માનારોચકજઠરામયનાશિની ચૈવ ॥

॥ રા. નિ. ॥

અજમોદા કટુસ્તિક્તા મલાવષ્ઠંકારિણી ।

ઉદરાણિ કૃર્માશ્ચૈવ વાંતિનેત્રરુજં જયેત્ ॥

વસ્તિશૂલં દંતરોગં ગુલ્મં શુક્રરુજં તથા ॥

॥ નિ. ર. ॥

વાર્જુન—સ્વ. કુનેયાલાલ દે તેમના પુસ્તકમાં કહે છે કે—“ The plant is a native of Europe but now cultivated in India as a garden crop. ” અર્થાત્ આ છોડ યુરોપનો વતની છે, પણ હવે હિંદુસ્તાનમાં તેનું વાવેતર થાય છે.

હિમાલયની તળેટીમાં અને પંજાબની ટેકરીઓમાં આ છોડ થાય છે. યુરોપીયન લોકો આનાં બીયાંને મુખવાસ તરીકે વાપરે છે. બંગાળામાં આનાં બીયાંને માટે અને પંજાબમાં આનાં મૂળીયાંને માટે વાવેતર થાય છે. એના ઠાંડલા ટુંકા અને પાંદડાં સામસામાં થાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં ‘ સ્વરાહ્વા ’ શબ્દનો ત્રણ ઠેકાણે ઉલ્લેખ છે—(૧) સૂત્ર-સ્થાનના ૨૩ મા સંતર્પણીય અધ્યાયમાં; (૨)...સ્વરાહ્વાયાઃ શાકૈઃ...સ્વેદયેત્ પોટ્લીકૃતૈઃ—અર્થમાં; અને (૩) સિદ્ધિસ્થાન અધ્યાય ૯ શ્લો. ૧૫ માં. સુશ્રુતમાં કે વાગ્બટમાં સ્વરાહ્વા શબ્દ નથી. ચરકમાં વસ્તગંધા શબ્દ નથી, તે સુશ્રુત અને વાગ્બટમાં છે. વસ્તગંધા કારવી એમ અર્થગુદત્ કહે છે (ચિ ૧૭-૩૬). કારવીનો અર્થ પણ અજમોદાજ કરેલો છે (ચિ ૧૪-૧૮). વળી ચક્રદત્તે કારવી કૃષ્ણજીરકમ્ (ચરકટીકા સૂ-૨૭-૩૦૪); કારવીતિ અલ્પદ્રાક્ષા (ચરકટીકા ચિ ૨૪-૧૭૮) અને અલ્પજીરકમ્ (ચ. ટી. ચિ ૧૩-૧૨૨) આમ અર્થો કરેલા છે. સુશ્રુતમાં વસ્તગંધા બૌદ્ધિકા (ડ. ૨૧-૬) એમ છે. અમરકોષમાં કારવીના ચાર અર્થ આપેલા છે—(૧) અજમો, (૨) શતપુષ્પા (સુવા), (૩) કૃષ્ણાચરક, ઉપ-કુચિકા (કલોલૃચ), અને (૪) હીંગના આડની છાલ. સ્વરાહ્વા શાકી કહી હશે ? સ્વરમદનુતે સ્વરેઃ અચયતે વા—એવો સમાસ તો છે. સુશ્રુતમાં કારવીનો અર્થ નીચે

મુળખ છે—યવાનીત્રેકે, અજમોદા હત્યપરે, અન્યે રાજિકામાદુઃ (સ. ૪૬-૨૩૦) ॥ એટલે આ બધા શબ્દોના અર્થો આપણી બોલી અજમોદાને લાગુ પાડી શકાય એમ છે કે નહિ એ વિચારવાનું છે.

અજમોદાને ચરકે દીપનીય દશેમાનિમાં, શુલ્કપ્રથમન દશેમાનિમાં, શિરો-વિરેચન દ્રવ્યોમાં અને ફલઆસવના લીફટમાં ગણાવેલી છે. મુશ્મુતે તેને પિપ્પલ્યાદિ ગણમાં, અને વાગ્બટે વત્સકાદિ ગણમાં ગણાવેલી છે. મુશ્મુતે વિસૂચિકામાં તો ખાસ એનો ઉપયોગ કર્યો છે—કૃષ્ણાજમોદા ક્ષવકાણિ વાપિ ॥ (ડ. ૫૬-૧૭). અનુ-વાસન બસ્તિમાં, અતિસારમાં, શોષના એલાદિરસાયનના પાઠમાં, શુદ્ધમના પાનીયક્ષારમાં, પાંડુમાં વિડંગાદિલેહમાં, કાસચિકિત્સામાં કદ્યાણુક શુડના પાઠમાં, અને એવા ઘણા ઠેકાણે મુશ્મુતે વાપરેલી છે. મુશ્મુત બોલીઅજમોદાના શુભ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુકં પાકે રુચ્યં પિત્તાગ્નિવર્ધનમ્ ।

કટુ શ્લેષ્માનિલહરં ગન્ધાઘ્નં જીરકદ્વયમ્ ॥

કારવી કરવી..... ॥ સૂ-૪૬-૨૩૦.

ઉપયોગ—મૂત્રલ, શોષક, દીપન, પાચન, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાકમાં કટુ, પિત્તને વધારનાર, તીખી, કફ અને વાને હરનાર, હૃદયને હિત કરનાર, નેત્રના રોગોને, કફને, વમન, હેડકી વિગેરેને મટાડનાર છે. અર્શમાં તેની પોટલીથી શેક કરવાનો ચરકે કહ્યો છે.

નવ્યમત—“ અગ્રેણ લેખકો પણ આનાં બીયાંને હૃદયને શક્તિ આપવા માટે તથા ઉત્તેજક તરીકે આપવાની સલાહ બતાવે છે. વળી તેઓ આનો ઉપયોગ દમ તથા ખાંસીમાં અંગગ્રહનાશક તરિકે કરવામાં આવે છે એમ કહે છે. દેશી લોકો યકૃત અને બરલને માટે કેટલીક વખત આનો ઉપયોગ કરે છે. વળી એમાં લાલાસાવી શુભ છે એમ મનાયું છે. (સરજન. જી. એ. એમ-સર્જન, કલકત્તા.)

Uses—The root is alterative and diuretic and is prescribed in anasarca and colic. The seeds are stimulant and carminative. (Indigenous Drugs of India p. 33.)

ભાવાર્થ—એનાં મૂળીયાં ચિરશુભકારી પૌષ્ટિક અને મૂત્રલ મનાય છે, અને ઉદરમાં અને ચુંકમાં અપાય છે. બીયાં ઉત્તેજક અને કફક છે.

“ As an antispasmodic they are used in bronchitis, asthma and to some extent for liver and spleen diseases, and said to be

emmenagogue. Hakims consider it injurious in epilepsy."

(Honnigberger.)

સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત હોવાથી વરાધ, કમ વિગેરે વ્યાધિઓમાં અને કેટલેક અંશે યકૃત અને પ્લીહના રોગોમાં પણ આ વપરાય છે. તે આર્તવજનક છે. હકીમો આને અપસ્મારમાં નુકસાન કરનાર માને છે. (હોનીગબર્ગર).

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૨૦૨; વનસ્પતિ શુષ્કાર્થ પા. ૨૬૭; Indi. Medi Plants p. 620; Indig. Drugs. p. 33.

૧૯૪ ૭૩.

N. O. Umbelliferæ.

નામો—જીરકમ્, શુક્લાજાજી, અજાજી, શુક્લજીર, શીતકણ: (સંસ્કૃત); ૭૩ (શુભરાતી); પાંદરે ૭૨ (મરાઠી ; ૭૨ (હિંદી); ૭૨ (બંગાલી); Cumin seed —ક્યુમીન સીડ (અંગ્રેજી); Cuminum cyminum—ક્યુમીનમ્ સાઇમીનમ્ (લેટીન).

ગુણા:—

જીરકં કટુ રુક્ષં ચ વાતહૃદીપનં પરમ્ ।
ગુલ્માધ્માનાતિસારધ્નં ગ્રહણીકૃમિહૃત્ પરમ્ ॥
ગૌરાજાજી હિમા રુચ્યા કેટુ મધુરદીપની ।
કૃમિના વિષહન્ત્રી ચ ચક્ષુષ્યાઽઽધ્માનાનાશિની ॥

॥ ધ. નિ. ॥

શુભ્રજીરં કટુ ગ્રાહિ પાચકં દીપનં લઘુ ।
કિંચિદુષ્ણં ચ મધુરં ચક્ષુષ્યં રુચિકૃન્મતમ્ ॥
ગર્ભાશયશુદ્ધિકરં રુક્ષં બલ્યં મુગંધિકમ્ ।
તિક્તં વમિસ્યાધ્માનં વાતં કુષ્ઠં વિષં જ્વરમ્ ॥
અરોચકં રક્તદોષં અતીસારં કૃમીસ્તથા ।
પિત્તં ચ ગુલ્મરોગં ચ નાશયેત્ત્વ ઇતિ કીર્તિતમ્ ॥

॥ નિ. ૨. ॥

ચક્રદત્ત—

- ૧ વિષમજ્વરે—અજાજી ગુહસંયુક્તા વિષમજ્વરનાશિની । અગ્નિસાદં જયતેસમ્યગ્ વાતરોગાંશ્ચ નાશયેત્ ॥
- ૨ વૃશ્ચિકદંત્રે—જીરકસ્ય કૃતઃ કલ્કો ઘૃતસૈન્ધવસંયુતઃ । સુલ્લોષ્ણો વૃશ્ચિકાત્તાર્ણા સુલ્લોષ્ણો વ્યયાપહઃ ॥

- શોઢલ— ૧ વાતશ્લેષ્મજ્વરે-અજાર્જી સગુઢાં સ્વાદેત્ કલ્કં વા મધુના
લિહેત્ । તત્કં ચાતુષિભેજ્જ્વરી । તત્પીત્વા ચાતપે તિષ્ઠેયા-
વત્સ્વેદાગમો ભવેત્ । કફમારુતજાત્ ક્ષિપ્રં જ્વરાદેવં પ્રમુચ્યતે ॥
- વૃંદ— ૪ અમ્લપિત્તે-પિપ્પાડજાર્જી સધાન્યાકામ્ ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ।
કફપિત્તારુચિહરં મન્દાનલવર્મિં જયેત્ ॥

વૈદ્યકમાં સુરાનો ઉપયોગ—

- ચક્રદત્ત— ૧ વિષમ જ્વરમાં-સુર ગોળ સાથે ખાવાથી વિષમજ્વર મટે
છે; મંદાગ્નિ અને વાયુના રોગને પણ હલ્લે છે.
- ૨ વીંછીના ડંખ ઉપર-સુર આરીક વાટવું. અંદર રહેજ
ધી અને સિંધાલુણ નાખવું. આ બધાને ખૂબ આરીક વાટયા
પછી રહેજ ગરમ કરીને વીંછીના ડંખ ઉપર લગાવવાથી
વેઢના ઓછી થાય છે.
- શોઢલ— ૩ વાતકફજ્વરમાં-ગોળ સાથે અથવા મધ સાથે સુર
ખાવું. ઉપરથી છાશ પીવી. એ પીધા પછી તાપમાં ઉભા
રહેવું. જ્યાં સુધી પરસેવો થાય ત્યાં સુધી ઉભા રહેવું.
પરસેવો થઈને તાવ ઉતરી જશે.
- વૃંદ— ૪ અમ્લપિત્તમાં-સુર અને ધાણુના કલ્કથી ૧ પ્રસ્થ ધી
પકાવી લેવું. આ ધીના સેવનથી મંદાગ્નિ, અરૂચિ, ઉલટી
વિગેરે મટી જશે.

નવ્યમત—“ યુનાની વૈદ્યો માને છે કે સુરાનો ઉકાળો સુરકાની અં-
દર નાખીને નાકમાં ટીપાં પાડવાથી કે ખાલી સુંઘવાથી નાકમાંથી પડતા લોહીને
બંધ કરે છે. તેને ચાવીને આંખમાં ટીપાં પાડવાથી આંખનાં ચઢેલાં લોહીને
કાપી નાખે છે. તેને સુરકા સાથે પાણીમાં મેળવી પીવાથી શરીરમાં થતા દર-
દને, ગાંડપણને, અને શરદીને મટાડે છે. સુર પીવાથી પાચન સાફ થાય છે,
ઠલેજાને અને આંતરડાંને મજબુતી આપે છે, ખાદીને અને પેટના કુલાવાને
દૂર કરે છે. આ બીયાં શેકીને વાપરવાથી ઉપરનાં તમામ દરદોમાં વધારે
ફાયદો કરે છે. આથી પેશાબ અને ઋતુ પણ સાફ આવે છે. ટીપે ટીપે આ-
વતો પેશાબ તેનાથી અટકે છે. સુરકામાં પલાળી તેને સૂકવીને હમેશાં
ખાવાથી શુક્ર અને કામદેવનો નાશ કરે છે; પરંતુ તેને શેકીને ખાવાથી આડાની
કળંજીલોત બંધુ કરે છે.”

“સ્તનમાં દુધનો વધારો કરવા સાફ ખરબુજું જન્મ્યા પછી થોડા દિવસ સફેદ ભૂંડે ખવરાવવામાં આવે છે. (સીવીલ સર્જન ગ્રે. લાહોર) ”

“સગભી સ્ત્રીઓને પિત્તજન્ય વાંતિ થતી હોય ત્યારે તેને લીંબુના રસ સાથે મેળવીને આપે છે.” (સર્જન મેજર રેટન. સેલમ.)

“આનાં બીજ સાથે રહેજ ઘી મેળવીને ચલમ અથવા બીડીમાં પીવાથી હેડકી બંધ થાય છે. (સર્જન મેજર. થોમસન. મદ્રાસ) ”

આ માન પામેલું દુધની વૃદ્ધિ કરનારું (ગેલેક્ટેજી) છે, જો કે ‘ પ્રક્ટી શનર ’ અને ‘ લેન્સેટ ’ તેની અંદર આ શુભ નથી એમ કહે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે શૂલપ્રશમન દશેમાનિમાં છુરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શિરોવિરેચન તરિકે ભૂંડે ગણાવ્યું છે (સૂ. ૨-૨). અજાજી રોચનં દીપનં વાતકફદોર્ગ-ન્યનાશનમ્ (સૂ. ૨૭-૨૯૯)—અર્થાત્ ભૂંડે રોચન, દીપન, વાત, કફ અને દુર્ગંધનો નાશ કરનારું ચરકે કહેલું છે. હરસમાં ‘ અજાજીદીપ્યકં શીધુયુક્તં પ્રયોજયેત્ ’ એ પ્રયોગ છે. ચરકે અતિસારમાં, મઠાત્યયમાં, ઉદરમાં, શ્વેચ્છુમાં, ગ્રહણીમાં, શ્વાસ-કાસહિક્ષામાં, પીનસ અને વિષમાં તેમ જ અરોચક અને યોનિરોગોમાં ભૂંડે બીજાં દ્રવ્યો સાથે યોજેલું છે. રાજ્યક્ષમાના ‘ યમાનીખાડવ ચૂર્ણ ’ ની બનાવટમાં પણ ભૂંડે આવે છે.

વાગ્બટે વત્સકાદિગણમાં ભૂંડે યોજેલું છે.

છુરાના ઘણા પ્રકાર છે. એ બધાના વિવેચનમાં અહીં ઉતરવાની જરૂર નથી.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૧૮૭; વનસ્પતિ શુભાદર્શ પા. ૪૬૨; N. p. 134; Indig. Drugs. p. 105; Indi. Medi. Plants p. 633.

૧૯૫ ગાજર

N. O. Umbelliferae.

નામો—ગંજનક, ગર્જર, નારંગવર્ણક (સંસ્કૃત); ગાજર (શુજરાતી); ગાજર, રાનગાજર (મરાઠી); ગાજર (હિંદી); જજર (અરબી); Carrot Root—કરૌટ રૂટ (અંગ્રેજી); *Daucus carota*—ડાઉસ કેરોટા (લેટીન).

પરિચય— ગંજનો મૂલકૈસ્તુલ્યો રક્તકંદો રસાલુ ચ ॥

નારંગવર્ણકશ્ચૈવ સ્વાદુમૂલશ્ચ સ સ્મૃતઃ ॥

॥ શિવલક્ષ્મી ॥

॥ રા. જિ. ॥

ગુણા:—

ગર્જરં મધુરં વૃષ્યં કષાયં વાતલં મતમ્ ।
સંગ્રાહિ રક્તપિતાસ્ત્રગ્રહ્ણીકફવાતશ્ચિત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

બીજં ચોષ્ણં મતં ચાસ્ય વૃષ્યં વૈ ગર્ભપાતકૃત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગ્રાહી ગુંજનકસ્તીક્ષ્ણો વાતશ્લેષ્માર્શસાં હિતઃ ॥

॥ ચરકઃ ॥

ચરક—

૧ શોથે શાકાર્થમ્—સુવર્ચિકા ગુંજનકં પટોલં । શાકાર્થિનાં
શાકમતિપ્રશસ્તં ॥ ચિ. ૧૭-૬૦

૨ શ્વાસે દિક્કાયામ્ ચ—....મૂલં ગુંજનકસ્ય વા નાવયેત્ ॥
ચિ. ૨૧-૧૨૮

૩ અર્શઃસુ—....શાકં ગુંજનકસ્ય ચ । દાષિદાહિમસિદ્ધાનિ મૃદ્ધાનિ
યમકેડપિ ચ । શાકાન્યેનાનિ દાપયેત્ ॥ ચિ. ૯-૧૨૬

૪ અર્શઃસુ અતિપ્રવૃત્તે રક્તે—ગુંજનકશાલ્મલીનાં— । દન્નઃ
સરેણ સિદ્ધાન્દ્યાદ્રક્તે પ્રવૃત્તેડતિ ॥ ચિ. ૯-૨૦૩

૫ અતિસારે—....યૂષં ગુંજનકસ્ય વા । વર્ષઃક્ષયરુજાપહાઃ ॥
ચિ. ૧૦-૪૨.

વૈદ્યક્રમાં ગાજરનો ઉપયોગ.

ચરક—

૧ સોળમાં શાક માટે—ગાજરનું શાક સોળવાળાને માટે અતિ
હિતકર છે. ચિ. ૧૭-૬૦

૨ શ્વાસ અને હેડકીમાં—ગાજરને પાણીમાં ઘસીને નસ્ય
આપવાથી હેડકી મટે છે. ચિ. ૨૧-૧૨૮

૩ હરસમાં—હઠી અને દાડમની ખટાશ સાથે ઘીતેલમાં પકા-
વેલું ગાજરનું શાક હરસના કરદીઓ માટે સાફ છે. ચિ. ૬-૧૨૫

૪ હરસમાં અતિશય લોહી પડતું હોય તો—હઠીની સર
સાથે ગાજરનું શાક ખાવું. ચિ. ૬-૨૦૩

૫ અતિસારમાં—ગાજરનો યૂષ પીવો. ચિ. ૧૦-૪૨

વક્તવ્ય—ચરકમાં ગાજરના ઉદ્ભવો આટઆટલા મળી આવે છે, પણ સુશ્રુતમાં ગાજરનું નામ પણ જડતું નથી. ગાજરનાં બી વિષે ચરકમાં ઉદ્ભવ નથી. ગાજરનાં બીજ ગર્ભપાત કરનાર છે. ગાજરનો દારૂ પણ થઈ શકે છે. ચરકમાં યંજનકસુરાસિદ્ધાં મૃદ્ધાં યમકેન વા પિવેત્વેયમ્ । રક્તાતિસારશૂલપ્રવાહિકાશોયનિગ્રહણીમ્ ॥ (ચિ. ૯-૨૦૨) આ પ્રયોગ છે. આસવયોનિ લીસ્ટમાં ગાજરનો ઉદ્ભવ નથી. અર્શ અને અતિસારમાં ગાજરનું શાક હિતકર હોવા છતાં અશોષ અને અતિસારહર દશેમાનિમાં ગાજરનું નામ નથી.

નવ્યમત—ગાજરનાં બીજ Nervine tonic—જ્ઞાનતંતુઓને ખલ આપનાર—મનાય છે. બીજને પાણીમાં ઉકાળી લઈ તેમાં મધ મેળવી રાખી મૂકી ઉભાણુ લાવવાથી મધ પ્રવાહી બને છે. આનાં પાનનો ક્વાથ ગભોશયને ઉત્તેજીત કરવા માટે દેશીઓ પ્રસવાવસ્થા વખતે વાપરે છે. ગાજરનો મુરબો ખનાવવામાં આવે છે અને તે ખાવામાં સારો છે. (અંબરસન)

પંખબ તરફ બીજ વાજીકરણ મનાય છે અને ગભોશયના દુખાવામાં તે અપાય છે. (ન્ટયુઅર્ટ).

ફળ જુના અતિસારમાં ભલામણ કરવામાં આવેલાં છે. (બાદકર)

બીજ કૉંકણમાં વાજીકરણ તરિકે વપરાય છે. ગાજરનો ક્વાથ કમળા માટે ખજૂ જ બાણીતી પ્રખ્યાત હવા છે. બળ્યા ઉપર અને દુષ્ટ વ્રણ ઉપર પાકાં ગાજર લગાવવામાં આવે છે. (ડીમક).

ગાજરમાં મૂત્રલ શક્તિ છે એમ કેટલાક માને છે.

(મીડોઝ પ્રોસ્કાઈઅર્સ કંપેનીયન.)

કાચાં ગાજર કૃમિમ્ન છે. (વૉટ).

ઉદ્ભવ—રૂ. નિ. પા. ૩૩૩; Indig. Drugs. p. 113; Indi. Medi. Plants p. 634.

૧૯૬ વરીઆળી

N. O. Umbelliferæ.

નામો—મિશિ, વૃહ્યાલી, મધુરામિશિ (સંસ્કૃત); વરીઆળી, વલીચારી (ગુજરાતી); સૌફ (હિંદી); મૌરી (બંગાલી); Fenel seed—ફેનેલ સીડ (અંગ્રેજી); Fœniculum vulgare—ફેનીક્યુલમ વલ્ગેરી (લેટીન).

ગુણ:

માધુરી કડુકા પાકે સ્ત્રીનાં ગર્ભપ્રદા સરા ।

તિક્તકા કટ્ટી ચ મધુરા વૃષ્યા ચામિપ્રદીપની ॥

વાતં જ્વરં ચ શૂલં ચ દાહં નેત્રરુજન્મ તૃષામ્ ।

ત્રણવાંતિમતિસારં આમં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

॥ ગ. મિ. ॥

માધુરી મધુરી સ્નિગ્ધા કટુઃ કફહરા પરા ।

વાતપિત્તોત્પદોષઘ્ની ક્ષીહનન્તુવિનાશિની ॥

ગુણ—વલીયારી સ્વાદે મીઠી અને રહેજ કડુચી હોય છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, બલકારક છે, તૃષા, શૂલ, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, આમાતિસાર વિગેરેમાં ઉપયોગી છે. તે ઓળખવા ધાવણને વધારે છે, ગર્ભાશયના રોગો મટાડે છે અને ગર્ભપ્રદા છે.

વૃક્તવ્ય—ચરકમાં મિશ્રિ શબ્દ જડતો નથી; મુશ્વતે ફક્ત એક જ અધ્યાયમાં પાંચ જગોએ તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે (ચિ. ૩૮). અમરકોષમાં મધુરિકાનાં નામ નીચે પ્રમાણે આપેલાં છે. ‘શાલેયઃ, શીતશિવઃ, છત્રા, મધુરિકા, મિસિ, મિશ્રેયા ॥’ ‘છત્રા’ સંદિગ્ધ નામ છે, છત્રીના જેવો ગુચ્છાકાર છોડ છે એટલે છત્રા કહી શકાય પણ એમ તો આખા છરકાદિ વર્ગને જ આપણે ‘છત્રા’ કહી શકીએ. ટીકાકારોએ છત્રાદ્વયમ્ દ્રોણપુષ્પીદ્વયમ્ (સ. ૧૬. સુશ્રુત) અને છત્રા અજાજી મધૂલિકા વા (અ. ૨૦-૨૫ વૃંદ) આવા વિવિધ અર્થો આપેલા છે. વળી ‘મધુરામિસિ’ને અમરસિંહે ‘શતપુષ્પા સિત્તચ્છત્રા અતિછત્રા મધુરામિસિઃ અનાક્પુષ્પી કારવી ચ’ આટલાં નામો આપેલાં છે. અર્થાત્ અમરસિંહ ‘મિસિ’ અને ‘મધુરામિસિ’નો ભેદ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિત મિસિને ‘વનસોંક’ અને મધુરામિસિને ‘સોંક’ નામથી ઓળખાવે છે. ચરકસુશ્રુતમાં કે પછીના ગ્રંથોમાં ‘મધુરામિસિ’ નામ દેખાતું નથી, પાછળના નિઘંટુકારોએ તે પાસેજ જણાવે છે. ‘છત્રા અતિચ્છત્રા’ને જંગલી વલીયારી અને વલીયારી નામથી ઓળખાય ખરાં? શતપુષ્પાનો અર્થ ઘણા સુવા એવોજ કરે છે. આ ગોટાળો તો છેજ પણ તે દૂર કરી શકાય ખરો? શતપુષ્પાને સુવા, મિસિને વલીયારી અને છત્રા અતિચ્છત્રાને પણ જંગલી વલીયારી અને વલીયારી તરિકે ઓળખવામાં શું વાંધો હોય? દ્રોણપુષ્પી કરતાં વલીયારીને જ છત્રા વિશેષજી સાફ લાગુ પડે છે.

Medicinal Uses—The fruits and essential oil are stimulant, aromatic and carminative; used largely as a flavouring agent or adjunct to other medicines. Fennel water, which is known in India as Muhori-ka-arak or Arak-badian, is given to children in colic and flatulence. The leaves are also aromatic and the root is purgative.

(Indigenous Drugs P, 133)

ભાવાર્થ—વલીયારી અને તેમાંથી નીકળતું તેલ બન્ને ઉત્તેજક, સુગંધી અને વાતક્ર છે; બીજી દવાઓ સાથે સુગંધી દ્રવ્ય તરિકે તેઓ બંધ છે. હિંદુસ્થાનમાં વલીયારીનો અર્ક ‘ સુહોરીકા અર્ક ’ અથવા ‘ અરક-ખાલીયાન ’ નામથી ઓળખાય છે. આ ઉદરાધ્માન અને શૂદ્ધમાં બન્નેમાં અપાય છે. પાન પણ સુગંધી છે. મૂળ રચક છે.

(ઇન્ડીયનસ્ ડ્રગ્સ પાનું. ૧૩૩.)

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૧૪૮; Indig. Drugs. p. 133; Indi. Medi. Plants p. 627.

૧૯૭ સુવા

N. O. Umbelliferæ.

નામો—શતપુષ્પા, શતાહ્વા (સંસ્કૃત); સુવા (ગુજરાતી); ખાલંત-શોપ (મરાઠી); સોયા; સોયાફે બીજ (હિંદી); શલૂફા (બંગાલી); શત-પુષ્પા (સિંધ); Dill seed—ડીલ સીડ (અંગ્રેજી); Peucedanum grave-olens—પુસેડેનમ ગ્રેવીયોલેન્સ (લેટીન).

ગુણા:—

શતાહ્વા કટુકા તિત્તા સ્નિગ્ધોષ્ણા શ્લેષ્મવાતજિત્ ।

જ્વરનેત્રવ્રણાન્ હન્તિ બસ્તિકર્મણિ શસ્યતે ॥

શતપુષ્પાદલં ચોક્તં વૃષ્યં મધુરગુલ્મજિત્ ।

વાતધ્નં દીપનં સ્તન્યં કફકૃત્ રુચિદાયકમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

શતાહ્વા લુ કટુસ્તિત્તા સ્નિગ્ધા શ્લેષ્માતિસારનુત્ ।

જ્વરનેત્રવ્રણધ્ની ચ બસ્તિકર્મણિ શસ્યતે ॥

॥ રા. નિ. ॥

શતપુષ્પા લઘુસ્તિક્ષિણા પિત્તકૃત્ દીપની કટુઃ ।

ઉષ્ણા જ્વરાનિલશ્લેષ્મવ્રણશૂલાસિરોગહૃત્ ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

શતાહ્વાઽનિલદાહાઽમશૂલતૃદ્ધર્દિનાશિની ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

ચરક—

૧. શુષ્કાર્શઃસુ-સ્તબ્ધાનિ સ્વેદયેત્ પૂર્વે શોફશૂલન્વિતાનિ ચ ॥

....વચાશતાહ્વાપિષ્ઠૈર્વા સુલોઘ્નૈઃ સ્નેહસંયુતૈઃ ॥ ચિ. ૧ ॥

૨ વાતાધિકે વાતરક્તે—ક્ષીરપિંઢ....લેપં । કુર્યાત્ શૂલનિવૃત્ત્યર્થ
શતાહ્નં વાનિલેઽધિકે ॥ ચિ. ૨૧ ॥

બંગસેન—

૩ મક્ષિકાવિષે—શતપુષ્પાસમાયુક્તં સૈન્ધવં પરિપેષિતમ્ । સઘૃતં
લેપનં દદ્યાત્ મક્ષિકાવિષનાશનમ્ ॥
વૈદ્યકમાં સુવાનો ઉપયોગ.

ચરક—

૧ સુકા હરસમાં—સોજાવાળા અને શૂલ મારતા હરસને પહેલાં
સ્વેદ આપવો. પછી વજ અને સુવાની તેલ નાખીને પોટીસ
બનાવવી. પોટીસ રહેજસાજ ગરમ હોય ત્યારે સૂજી ગયેલા
હરસ ઉપર શેક કરવો. આથી વેદના ઓછી થશે. ચિ. અ. ૬
૨ અધિક વાયુ હોય એવા વાતરક્તમાં—સુવાને દુધમાં
વાટીને શૂલવાળા ભાગ ઉપર લેપ કરવો. ચિ. અ. ૨૯.

બંગસેન—

૩ માખીના ઝેર ઉપર—સુવા અને સિંધવ બંનેને પાણીમાં
વાટીને ડાંબ ઉપર લગાવી દેવું.

વક્તવ્ય—ચરકે આસ્થાપનોપગ અને અનુવાસનોપગ દશેમાનિમાં
'શતપુષ્પા'નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. રાજયક્ષમાં 'પાર્શ્વીસશૂલનુત્' લેપમાં શત-
પુષ્પા પશુ છે (ચિ-૮-૭૫).

અપરાપાતન વખતે શતપુષ્પા વિગેરેથી સિદ્ધ કરેલા તેલનું પિયુ ધારણ
કરવાનું લખેલું છે. એનો ધાવણ વધારનાર કે વાતધન શુષ્ક ચરકે સૂચવ્યો
નથી જણાતો.

અમરકોષમાં નીચે પ્રમાણે નામો છે:—

શતપુષ્પા સિતચ્છત્રાઽતિચ્છત્રા મધુરામિસિઃ ॥

અવાકપુષ્પી કારવી ચ ॥

ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિત છેલ્લાં બેને ઉપરનાં નામોથી જુદાં ગણાવે છે.
ઉપરના પાંચને 'સૈંદ્ધ' અને છેવટનાં બેને 'ઉધાવલી' તરિકે તે ઓળખાવે છે.
અતિચ્છત્રા સંદિગ્ધ છે. સોમના જેવા વીર્યવાળી મહૌષધિઓની ગણતરીમાં
છત્રા અતિચ્છત્રા બંનેની ગણતરી છે. ત્રણિતોપાસનીય અધ્યાયમાં છત્રા અતિચ્છત્રા
વિગેરે ઔષધિઓને શિરસા ધારયેત્—માથા ઉપર રાખી મૂકવાની સૂચના કરેલી છે.
હલ્દહણ અહીં આગળ " છત્રાતિચ્છત્રે દ્રોણપુષ્પાદ્વયમ્ ॥ એમ જણાવે છે.

ત્યારે અતિચ્છત્રા શું હશે?

Actions and uses—Carminative, stomachic, stimulant, and galactagogue; women use it as a cordial drink after confinement to stop a tendency to vomiting and hiccup and in indigestion and flatulent colic; it is also given in amenorrhœa. With Methi the seeds are fried in butter and used to check diarrhœa.

R. N. Khory Vol. II p. 294.

उद्देश्य—इ. नि. पा. १४७; Indi. Medi. Plants p. 631; Indig. Drugs. p. 233; N. p. 135

१८८ डिंग.

N. O. Umbelliferae.

नामो—हिंगु, रामठम्, बाह्लीकम् (संस्कृत); डिंग, वधायल्ली (गुजराती); डिंग (मराठी. डिंदी); डिंशु (अंग्वादी); अंशुअ (क्षरसी); धंशु (तेलंगी); Assafoetida—असेक्षीटीडा (अंग्रेज); Ferula Alliacea—फेरुला अलीयेसीया (बेटीन).

गुणा—

हिंगूष्णं कटुकं हृद्यं सरं वातकफौ कृमीन्।
हन्ति गुल्मोदराध्मानबन्धशूलहृदामयान् ॥

॥ ध. नि. ॥

हृद्यं हिङ्गु कटूष्णञ्च कृमिवातकफापहम् ।
विबन्धानाहशूलघ्नं चक्षुष्यं गुल्मनाशनम् ॥

॥ रा. नि. ॥

हिंगूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासहत् ।
शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्धनम् ॥

स्त्रीपुष्पजननं बल्यं मूर्च्छापस्मारहत् परम् ॥ ॥ भा. प्र. ॥
हिङ्गुनिर्वासः छेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानाम् ॥

॥ चरकः सू. अ. २५ ॥

चक्रदत्त—

१ कृमिदन्ते—हिंगु सोष्णन्तु मतिमान् कृमिदन्तेषु दापयेत् ॥

शोढल—

२ कामलायाम्—हिंगुना द्रोणपुष्प्या वा रसेनाक्षितलोचनः ।
अचिरात् कामलाव्याधि नरो विजयते ध्रुवम् ॥

વર્ણન—હિંગના છોડ પૂર્વ ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન તથા પંજાબમાં થાય છે. ધાણુવલીયારીના વર્ગનો આ છોડ છે. આની બે ત્રણ ભતો ખોંટીનીસ્ટોએ પાડેલી છે. F. Foetida—આ છોડ F. Liliacea. કરતાં મોટો થાય છે. બજારમાં મળતો હિંગડો એ F. Foetida નો શુંદર છે એમ તેઓ માને છે. હિંગડામાં ઘણો ભેગ આવે છે.

“ હિંગ ભેગી કરવાનો સમય વસંતઋતુ હોય છે. પહાડી લોકો પ્રથમ તો એ છોડની આસપાસ એક પથરાની દીવાલ બાંધી લે છે. પછી તે છોડનાં મૂળોયાં ઉપરથી માટી દૂર કરી આસપાસ ક્યારો કરે છે. હવે થડ ન્યારે ઉગવા માંડે ત્યારે તેના મૂળમાં પણુ જરા ખાડો પડે તેવી રીતે થડને મૂળની પાસેથી કાપી નાંખવામાં આવે છે. કાપ્યા બાદ તેમાં શુંદર જેવો રસ નીકળી જાય છે. તે ઉંચામાં ઉંચી હિંગ છે. પણુ તેવી હિંગ વેચાવા બજારમાં આવતી નથી. ત્યારબાદ તેના મૂળની ફે ઇંચ જાડી છાલ બે ત્રણ દિવસ સુધી એટલે કે જ્યાં સુધી એવો રસ નીકળે ત્યાં સુધી કાપ્યે જાય છે, ને પછી તે એકઠો થયેલો લોંઘો ચામડામાં ભરી લાવે છે, તે આપણા વેપારની હિંગ છે. ”

વૈદ્યકમાં હિંગનો ઉપયોગ

ચક્રદત્ત— ૧ દાંતમાં જીવ પડ્યા હોય તો—હિંગને રહેજ કુલાવીને દાંત આગળ દાખવી.

શોઠલ— ૨ કમળામાં—હિંગ પાણીમાં ઘસીને આંખમાં આંજવાથી કમળો મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે દીપનીય, શ્વાસહર અને સંજ્ઞાસ્થાપન દર્શોમાનિમાં હિંગનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુશ્રુતે પિપ્પલ્યાદિ ગણમાં અને શિરોવિરેચન વર્ગમાં હિંગનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

અભિપ્રાય—દેશીઓ ઔષધના કામમાં લેતા પહેલાં હિંગને શેકે છે, કારણકે કાચી હિંગને તેઓ મોળ લાવનાર માને છે. હિંગ એ ઉત્તમ ઉષ્ણ ગુણાન્વિત ઔષધ છે અને તેની રક્તાભિસરણ, પકવાશય, ચકૃત્, ફેફસાં વિગેરે ઉપર સારી અસર થાય છે. વાતરોગ ઉપર, ફેફસાંનાં દરદોમાં (જેવાં કે ઉધરસ, દમ, વરાધ) અને મજ્જાતંતુના વિકારો ઉપર પણ એ અકસીર છે. હિંગ વાતમ્, બેલ્ચ, રેચક, મૂત્રલ, આર્તવજનક, કૃમિમ્લ અને વાજીકરણ છે. બહુજ થોડી માત્રામાં હમેશાં સેવન કરવાથી તે શરીરમાં ગરમી દાખવે છે, પણ ટેમ્પરેચર વધતી નથી. હમેશાં લેવાથી તે પાચનશક્તિની દુર્બલતા, લસણના જેવા ઓડકાર, ગળામાં બળતરા, ખાટા ખાટા ઓડકાર, ઉદરાધ્માન, અતિસાર અને પેસાબમાં બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે. મોટી માત્રામાં—અધિક માત્રામાં હિંગ સેવન

કરવાથી ધાતુમળનો સ્રાવ (secretion and excretion) અને સ્રોતસ્રોતો-
મ્માં વધારે છે. હિંગમાં રહેલું ઉડનારું તેલ (Volatile oil) પેસાળ, ધાવણ
અને પરસેવા વાટે બહાર નીકળી જાય છે. હિંગ આર્તવ વધારનાર છે.

(ખેરી. ભા. ૨. પા. ૨૮૬)

Actions and uses—It is given in nervous and neurotic diseases as hysteria and hypochondriasis; as an expectorant in habitual cough, chronic catarrh, bronchitis and as a carminative in dyspepsia, colic and other gastric affections, and to expel worms. It is said to ward off malaria if taken with food in malarious districts. It relieves gaseous distention of the bowels. An enema of hinga is the best form in which it is exhibited in convulsions. It is a useful remedy in habitual constipation. With myrrh and ammonia it is given in tympanites of typhoid fever. An enema of hinga with castor oil and turpentine is very beneficial in intestinal colic and worms. *In habitual abortion it is a very reliable remedy.*

R. N. Khory II p. 289.

ભાવાર્થ—હિંગ મજબૂતતુનાં દરદોમાં—હીસ્ટીરીયા, અપસ્માર અને બિમશોત્તમક મનોવિકાર વિગેરેમાં વપરાય છે. કફ તરિકે તે કાયમના કફમાં, જુની શરદીમાં, વરાધમાં અને દમમાં વપરાય છે; વાતનાશક તરિકે તે અભ્રાતિસાર, શૂળ, ઉદરાધ્માન અને કૃમિનાશ માટે વપરાય છે. જે પ્રદેશોમાં એલેરીયા ચાલતો હોય તે દેશોમાં ખોરાક સાથે થોડી હિંગ હમેશાં ખાવાથી એલેરીયા અટકે છે. પેટ ચઢ્યું હોય તો હિંગ લેવાથી વાહુટ થઇને નરમ પડી જાય છે. આંચકીમાં હિંગની ખસ્તિ ઉત્તમ મનાય છે. કાયમની કબજાયાતવાળા માટે પણ હિંગ સરસ છે. રેવંચીની છાલ અને એમોનીયા સાથે તે ટાઇફાઇડ તાવમાં જે ઉઠાવર્ત હોય છે તેમાં આપવામાં આવે છે. દીવેલ અને ટરપેન્ટાઇનની ખસ્તિમાં રહેજ હિંગ નાખીને તે લેવાથી આંત્રશૂલ અને કૃમિમાં અતિ ઉપયોગી છે. જે સ્ત્રીઓને વારંવાર ગર્ભસ્રાવ થયા કરે છે તેમને માટે હિંગ એક વિશ્વાસલાયક ઔષધ છે.

ખેરી. ભા. ૨ પા. ૨૮૬

ઉલ્લેખ—રૂ. નિ. પા. ૧૭૦; વનસ્પતિ શુષ્કાદર્શ. પા. ૬૬૬; Indig. Drugs. p. 128; Indi. Medi. Plants p. 629.

१८८ धाया.

N. O. Umbelliferæ.

नाभो—धान्यकम्, कुस्तुम्बुरुः, वितुलकम्, छत्रा (संस्कृत); धाया, डैथमीर (शुजराती); धने, डैथि'प्या (भराडी); धनिया (डिडी); धने (अंगाली); Coriander seed—डैरीयेन्डर सीड (अंग्रेज); Coriandrum Sativum डैरीयेन्डम सेटाधवम् (लेटीन).

गुणाः— आद्रा कुस्तुम्बुरुः कुर्यात् स्वादुः सौगन्ध्यहृद्यताम् । सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशिनी ॥ धान्यकं कासतृछर्दिज्वर-हृक्षुषो हितम् । कषायं तिक्तमधुरं हृद्यं रोचनदीपनम् ॥

॥ ध. नि. ॥

धान्यकं मधुरं शीतं कषायं पित्तिनाशनम् ।

ज्वरकासतृषाछर्दिकफहारि च दीपनम् ॥

॥ रा. नि. ॥

धान्यकं तुवरं स्निग्धं अवृण्यं मूत्रलं लघु ।

तिक्तं कटूष्णवीर्यञ्च दीपनं पाचनं स्मृतम् ॥

ज्वरलं रोचकं ग्राहि स्वादु पाके त्रिदोषनुत् ।

तृष्णादाहवमिश्वासकासामार्शः क्रिमिप्रणुत् ॥

आर्द्रन्तु तद्रुणं स्वादु विशेषात् पित्तनाशनम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

वाग्भट— १ रोगोपसर्गजातायाम् तृष्णायाम्—रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु ससितामधु । पानं प्रशस्तम्.... ॥ चि. अ. ७ ॥

शोढल— २ ज्वरे अन्तर्दाहे—पर्युषितं धान्यजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् । अंतर्दाहं शमयति प्रवृद्धमपि तत्क्षणात्सिद्धम् ॥

३ कफपित्तज्वरे—दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् । ज्वरलं पाचनं मेदि श्रुतं धान्यपटोलयोः ॥

हारीत— ४ वातरक्ते—धन्याकर्षञ्च जीरे द्वे गुडेन परिपाचितम् । भक्षणे वातरक्तानां दापयेदोषशान्तये ॥ चि. अ. २४ ॥

बंगसेन— ५ पित्तातिसारे—धान्यकल्लेन संसिद्धं चतुर्गुणजलं घृतम् । पित्तातिसारे सरुजं देयं दीपनपाचनम् ॥

૬ આમાર્જીર્ણે શૂલે ચ—વાન્યનાગરસિદ્ધં વા તોયં દદ્યાદ્વિચક્ષણઃ ।

આમાર્જીર્ણપ્રશમનં શૂલજ્ઞં ચસ્તિશોધનમ્ ॥

૮ શિશોઃ કાસે શ્વાસે ચ—વાન્યં શર્કરયા યુક્તં તણ્ડુલોદકસંયુતમ્ ।

પાનમેતત્ પ્રદાતવ્યં કાસશ્વાસપહં શિશોઃ ॥

વર્ણુન—લીલા ધાણુને ‘કેથમીર’ કહેવામાં આવે છે. કેથમીર ન જોઇ હોય એવાં ત્રીપુરૂષો ગુજરાતમાં તેમજ બીજે ભાગ્યેજ હશે, કારણ કે સુગંધી હોવાથી કદી વિગેરેમાં નાખવા, ચટણીમાં અને બીજાં ફરસાણમાં તે બહુ વપરાય છે. રાજનિધંકુકારે તેને ‘મહારાષ્ટ્રપ્રિયકરં’ કહેલી છે, પણ તે મહારાષ્ટ્રને જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદને પ્રિય છે. શિવદત્તે એને ‘શાકશ્રેષ્ઠા’ કહેલી છે.

વૈદ્યકમાં ધાણુનો ઉપયોગ—

વાગ્બટ— ૧ જવર વિગેરે રોગોમાં તરસ બહુ લાગે છે તેમાં—ધાણુને પાણીમાં વાટીને થોડુંક પાણી કરી લેવું. આ પાણીમાં થોડાંક સાકર અને મધ નાખીને પીવાથી તરસ છીપે છે.

શોઢલ— ૨ તાવમાં જ્યારે દાહ બહુજ બળે છે ત્યારે—ધાણુને ઝીણા ખાંડીને રાત્રે પાણીમાં પલાળી મૂકવા. તે પાણીને સવારમાં કપડા વડે ગાળી લેવું. સાકર નાખીને આ પાણી પીવાથી ગમે તેવો દાહ શમી જાય છે.

૩ કંકેપિત્તજ્વરમાં—ધાણુ અને પટોલનો ક્વાથ પીવાથી કંક અને પિત્તનો તાવ મટી જાય છે.

હારીત— ૪ વાતરક્તમાં—ધાણુ એક તોલો, જીરું એક તોલો અને શાહજીરું ૧ તોલો—આટલાને ગોળમાં પકાવી લેવાં (પાક-વિધિ પ્રમાણે). આ ખાવાથી વાતરક્તમાં કાયદો થાય છે.

અંગસેન— ૫ પિત્તજન્ય અતિસારમાં—ચાર ઘણા પાણીમાં ધાણુના કદક વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી (ઘૃતવિધિ પ્રમાણે) પિત્તાતિસારમાં આપવાથી દીપનપાચન હોઇ અતિસાર મટાડે છે.

૬ આમાજીર્ણ અને શૂળમાં—ધાણુ અને સુંકને કાઠો પીવાથી આમાજીર્ણ અને શૂળ બન્ને શાંત થાય છે.

૭ અવચ્ચાંઓની ખાંસીમાં, વરાધમાં—જે આનીબાર ધાણુનું બારીક ચૂર્ણ સાકર અને ચોખાના ધોવણુમાં આપવાથી અવચ્ચાંનાં ખાંસી, વરાધ વિગેરે મટી જાય છે.

વસ્તુવ્ય—કદહાણુ અને શ્રીકંઠ વિગેરે ટીકાકારો કુસ્તુમ્બુરનો અર્થ ધાણુ જ કરે છે. બીજો એક શબ્દ ‘તુમ્બુર’ ચરકસુશ્રુતમાં ઘણી જગાએ દષ્ટિએ પડે છે. આ બંને શબ્દો એક બીજાના પર્યાય તો નહિ હોય ? ટીકાકારો એ વિષે મૈન છે. શ્રીકંઠે તુમ્બુરને ‘સ્વનામરૂપાતમ્’ કહેલું છે—બીજા ટીકાકારો કંઈ કહેતા નથી. પણ ચરકમાં ઘણી વખત ‘ધાન્યતુમ્બુરમ્’ (ચિ-૬-૮૯) એમ સાથે સાથે (ધાણુ અને તુંબુર) વપરાયું છે. આથી એ તરફ બહેમ બધ એ સ્વાભાવિક છે. વળી રાજનિઘંટુ વિગેરેમાં જ્યાં અનેક નામો આપેલાં છે તે નામોમાં કુસ્તુમ્બુર છે પણ ‘તુંબુર’ નથી; આથી પણ તે જુદું હોય એમ જણાય છે. વળી ચરકે શિરોવિરેચનમાં તુંબુર ગણાવેલું છે (સ. અ.-૨). પ્રત્યક્ષ રીતે ધાણુથી છીંકો આવતી નથી એટલે તુંબુરે જુદી વસ્તુ જ લાગે છે. વળી ‘વૈદ્યકશબ્દસિંધુ’કાર તુંબુરનું ખંગાલી નામ ‘નેપાલી ધાણુ’ આપે છે એ પણ જોવાનું છે ! કુસ્તુમ્બુર માટે શંકા છેજ નહિ. અમરકોષના ટીકાકાર ભાનુભટ્ટ દીક્ષિત કુસ્તુમ્બુરનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—“ કૃત્તિતં તુમ્બુરિતિ (તુલિ અર્ધને) इति ”—અર્થાત્ તે ખરાબ ગંધને દૂર કરે છે એ એનો અર્થ છે. સ્વ કંટોભટ્ટ ‘તુંબુર’નું નોખું વર્ણન આપે છે. મરાઠીમાં જેને ચિરફલ કહે છે તેને જ તેઓશ્રી તુંબુર કહેવે છે. માલકાંગણીનાં લુપ્તખાંની માફક જ એનાં ફળ હોય છે એમ કહે છે. અમે એ વસ્તુ જોઈ નથી એટલે તે વિષે વધુ બોલી શકતા નથી.

ચરકે તૃષ્ણાનિગ્રહણ અને શીતપ્રશમન દશેમાનિમાં ધન્યાકમ્નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુશ્રુતે ગુડૂચ્યાદિ વર્ગમાં કુસ્તુમ્બુરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

નવ્યમત—મુસલમાન લેખકો ધાણુને શામક, હૃદય અને વાતન ગણે છે અને માને છે કે ધાણુના ક્વાથથી શીતળા વખતે આંખ ધોવાથી આંખની દષ્ટિ બગડતી નથી. આંખ દુઃખવા આવે ઘણા દિવસ થયા હોય તો પણ આ પાણી ઉપયોગી છે. દારૂની બનાવટોની મદશક્તિ ધાણુ નષ્ટ કરે છે એમ તેઓ જણાવે છે. જાક્કી સોબ ઉપર જવના લોટ સાથે પોટીસ કરીને ખંધાય છે.

(ટીમક.)

લીલામાં ઉડવાથી શરીર ઉપર જે સોબ થઈ આવે છે તે લીલા ધાણુનો રસ ચોપડવાથી ઉતરી જાય છે. માથાના દુખાવા ઉપર લીલા છોડને વાટીને ચોપડવામાં આવે છે.

(સ્ખારામ અર્બુન.)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 632; રૂ. નિ. પા. ૧૮૬; N. p. 134.

अंगोलादि वर्ग

N. O. Cornaceæ.

२०० आंडोस.

नाभो—अंकोलकः, दीर्घकीलकः, पीतसारः, ताम्रफलः, अंकोटः—(लः) (संस्कृत);
आंडोस (शुक्राती); अंडोस (भराडी); Alangium Lamarkii—अंडोस-
यम् लैभारडार्थ (लेटीन).

परिचय—

अंकोल्लोऽगुलिपत्रः स्यात् पादपो दृढमूलकः ।

शुभ्रपुष्पो ताम्रफलः कंटकी वनवासी च ॥

॥ शिवदत्तः ॥

गुणाः—

अंकोलः स्निग्धतीक्ष्णोष्णः कटुको घातनाशनः ।

कुक्कुराखुविषं हन्ति ग्रहजन्तुविषापहः ॥

भूतहृद्विषहृच्चैव कण्ठशूलस्य शोधन ॥

॥ ध. नि. ॥

अंकोलः कटुकः स्निग्धो विषलूतादिदोषनुत् ।

कफानिलहरः सूतशुद्धिकृत् रेचनीयकः ॥

॥ रा. नि. ॥

अंकोटकः कटुस्तीक्ष्णः स्निग्धोष्णस्तुवरो लघुः ।

रेचनः क्रिमिशूलामशोफग्रहविषापहः ॥

विसर्पकफपित्तास्रमूषिकाहिविषापहः ।

तत्फलं शीतलं स्वादु श्लेष्मघ्नं बृंहणं गुरु ॥

बल्यं विरेचनं वातपित्ताहक्षयास्त्रजित् ॥

॥ भा. प्र. ॥

रसो वान्तिकरश्चास्य विषदोषकफापहः ।

वातशूलशोथक्रिमिग्रहपीडामपित्ताह ॥

रक्तदोषविसर्पघ्नः श्वानाखुविषनाशनः ।

आखोर्विषं कटीशूलमतिसारञ्च नाशयेत् ॥

॥ ब. नि. २. ॥

श्लेष्मलं गुरु विष्टंभि चाङ्कोटफलमग्निजित् ॥

॥ चरकः ॥

- સુશ્રુત— ૧ દન્તકાષ્ઠગતે વિષે—અયઘાક્ષોટમૂલાનિ.... ॥ ક. ૧-૬૦
 ૨ અંજને વિષર્સસૃષ્ટે—एकैकं कारयेत् पुष्पं बन्धूकांकोठयोरपि ॥
 ક. ૧-૭૨
- વાગ્બટ— ૩ આસ્ત્રોઃ વિષે—અંકોલમૂલકલ્કો વા બસ્તમૂત્રેણ કલ્કિતઃ ।
 પાનાલેપનયોઃ યુક્તઃ સર્વાલ્લુવિષનાશનઃ ॥ ડ. ૩૮-૨૮
- ભાવમકા— ૪ શ્વવિષે—....क्षीरेण परिपेषिता । अंकोठवंशजा वापि श्वविषघ्नी
 પ્રયત્નતઃ ॥
- ચક્રદત્ત— ૫ અતિસારે—तण्डुलजलपिष्टाक्ષोठमूलकर्षाद्रूपानमपहरति । सर्वाति-
 सारग्रहणीरोगसमूहं महाबोरम् ॥
 ૬ ગરદોષે—અંકોટમૂલનિઃક્રાયમ્ ફાણિતં સઘૃતં લિહેત્ । તૈષ્ણકતઃ
 સ્વિજ્ઞસર્વોક્ષો ગરદોષવિષાપહઃ ॥
- શોઢલ— ૭ મત્સ્યવિષે—અંકોલવૃક્ષદલધૂપવિધાનયોગાન્નાશં પ્રયાતિ વિષમાશુ
 નરસ્ય માત્સ્યમ્ । ધૂપઃ પુનઃ કટુકતૈલનૃકેશસત્કુલ્લ્લોઽસ્ય દંશ-
 પદકે સુતરાં પ્રશસ્તઃ ॥
 ૮ કામલાયામ્—અંકોલમૂલમથવાડર્કજટા પ્રપિષ્ઠા સ્વચ્છેન તન્દુલ-
 જલેન સુસંપ્રયત્નાત્ ।....स्यात्कामलामयहरी कृतनावनानाम् ॥
- રસરત્નાકર— ૯ રસાયને—नस्यं चाक्खोलैतैलेन कुर्यान्मृत्युजरापहम् । निष्कार्धनिष्कं
 વર્ષૈકં જીવેદ્વર્ષશતત્રયમ્ ॥
 ૧૦ વીર્યસ્તમ્બનાર્થમ્—वरमङ्गोलैतैलेन नाभिलेपोऽपि वीर्यधृक् ॥

ડ. ૭

વર્ણન—અંકોલાનાં ઝાડ ન્હાનાં તેમજ માટાં-ખન્ને પ્રકારનાં બેવામાં આવે છે. ન્હાનાં હોય છે તેમાં શાખાઓ બહુ નીકળેલી હોવાથી તેનો ઘેરાવો ઠીક લાગે છે. જે સીધાં વધેલાં હોય છે તે લીખડા જેટલાં ઉંચાં ગયેલાં બેવામાં આવે છે; તેની શાખાઓ ઘણું કરીને સફેદ હોય છે. પાન લાંબાં અને સાંકડાં થાય છે. તે આંતરે આવેલાં હોય છે. પુલ ધોળા રંગનાં હોય છે અને ફળ વૈશાખજેઠમાં બેસે છે. અષાઢમાં તે પાકવા લાગે છે. એ ફળને ગામડાંનાં છોકરાંઓ સારી રીતે ખાય છે. આંકોલ ઉપર જે કાંટા જેવું લાગે છે તે ખરી રીતે કાંટા નથી પણ તીક્ષ્ણ અણીવાળી નાની નાની શાખાઓ છે. છાલની સાથે કાંટા હોય તો ઉખડી આવે પણ આ કાંટા છાલ સાથે નથી

ઉખડી આવતા, માટે વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ અને કાંટા નહિ પણ તીક્ષ્ણ નાની શાખાઓ કહે છે. એનાં બીમાંથી તેલ નીકળે છે એમ કહેલું છે, પણ હજી સુધી કોઈપણ વૈદ્ય આંકોલનું તેલ નજરે જોયું નથી. એનાં પુલમાં સુગંધ હોવાને લીધે એને “ ગંધપુષ્પ : ” કહેવામાં આવે છે. નવસારીમાં આંકોલનાં મોટાં ઝાડ ખૂબ જણાય છે, અને એ ઝાડો ઉપર તીક્ષ્ણ નાની શાખાઓ જોવામાં નથી આવતી.

વૈદ્યકમાં આંકોલનો ઉપયોગ.

સુશ્રુત— ૧ દાતણદ્વારા આપેલા ઝેરમાં—દાતણને ઝેર પાઇને આપ્યું હોય અને તે દાતણ કર્યું હોય તો તેના પ્રતીકાર માટે આંકોલનાં મૂળ આવવાં, અગર તેના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ પીવું.

ક-૧-૫૦

૨ વિપસંસૃષ્ટ અંજનમાં—આંકોલનું કુલ ઘસીને આંજવું.

ક-૧-૭૨

વાગ્ભટ— ૩ ઉંદરના ઝેરમાં—આંકોલના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ, બકરીના મૂત્ર સાથે છુટીને તેનાથી કરડેલા ભાગ ઉપર લેપ કરવો અને પીવાના કામમાં પણ લેવું. બધી જાતના ઉંદરના ઝેર માટે આ ઉપાય સરસ છે. માત્રા ૧ રતિથી ૧ વાલ.

ભાવપ્રકાશ— ૪ હંડકાયા કુતરાના ઝેરમાં—આંકોલના મૂળની છાલ ગાયના દુધ સાથે પ્રયત્નપૂર્વક પીવી.

અકદત્ત— ૫ અતિસારમાં—આંકોલનાં મૂળ ૦૮ તોલા, ચોખાના ઘોવણમાં ઘસીને પીવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર, અહણી વિગેરે રોગો મટે છે.

૬ ગરદોષમાં—આંકોલના મૂળનો ક્વાથ ઘાટો થાય તેવો કરવો. એ ઘનીભૂત ક્વાથ ગાયના ઘી સાથે ખવડાવવો. ઔષધ ખાતા પહેલાં શરીરે તેલ ચોળીને બાફ લેવો.

શોદ્ધલ— ૭ માછલાના વિપમાં—આંકોલના પાનનો કરડેલા ભાગ ઉપર ધૂમાડો આપવો. એથી મત્સ્યવિષ નાશ પામે છે.

૮ કમળામાં—આંકોલના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ ચોખાના ઘોવણ સાથે વાટીને નરય લેવું. કમળો મટી જશે.

રસરત્નાકર— ૯ રસાયન તરિકે—આંકોલના તેલનું (અર્ધો તોલા જેટલું) નરય હમેશાં લેવાથી માણસ લીધોચુપી થાય છે.

૧૦ વીર્યસ્તાનન કરવા માટે—આંકોલાના તેલનો નાભિ-કુંડી ઉપર લેપ કરવો. એથી વીર્ય ધારણ થઈ શકે છે. ઉ. ૬-૭.

માત્રા—ઉલટી માટે ૪૦ થી ૫૦ ગ્રેન, સ્વેદન તેમજ જ્વરમાં તરિકે ૬ થી ૧૦ ગ્રેન અને ચિરશુષ્કકારી પૌષ્ટિક તરિકે અને શક્તિ માટે ૨ થી ૫ ગ્રેન સુધી. (સરજન મુઘદીન શરીફ. મદ્રાસ.)

વક્તવ્ય—ચરકમાં કૃત બેજ ઠેકાણે અંકોલા શબ્દ વપરાયલો બેવામાં આંચો છે. એક તો કૃળનો શુષ્ક બતાવે છે (સૂ. ૨૭-૧૫૩) અને બીજો વિષચિકિત્સામાં અમૃતધૃતના પાકમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે યોજાયેલો છે ત્યાં. અંકોલાના વિષમ શુષ્કની ચરકને માહિતી નહિ હોય એમ જણાય છે. મૂષિક, ચિચ્ચિર (?) અને હુલ્લ-હરના વિષમાં સુશ્રુતે અંકોલ યોજેલી છે પણ કુતરાના ઝેરમાં એક પણ ઠેકાણે તેનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. અંકોલનું એક ખાસ નામ “ વામક ” છે, છતાં પણ સુશ્રુત અને ચરકના વામક લીસ્ટમાં ક્યાંયે અંકોલનું નામ જણાતું નથી. ચરક અને સુશ્રુતોક્ત કુષ્ઠ, ગ્રહણી, અતિસાર વિગેરેમાં અંકોલનું નામ નથી; સુશ્રુતે અશ્મરીમાં બીજાં સાથે કૃળ યોજેલી છે (ચિ. ૭-૧૭). નિઘંટુકારો અંકોલાના કૃળને “ ગુમસ્તેનક ” કહે છે. ચરકના સ્થાવર તૈલયોનિમાં અને સુશ્રુતના તેલના લીસ્ટમાં ક્યાંયે અંકોલનું તેલ જણાતું નથી. નિઘંટુકારોએ અંકોલનું નામ “ રેવી ” રાખ્યું છે, પણ સુશ્રુતલીકાર કલ્પકે અંકોલાનો પરિચય કરાવતાં તેને સંગ્રાહી તરિકે ઓળખાવે છે. ચક્રદત્ત અને બંગસેન બન્નેએ અતિસારમાં અંકોલાનો ઉપયોગ કરેલો છે.

Actions and Uses—Mr. Moodin Sherref has drawn attention to the emetic properties of the bark in the “ Pharmacopœia of India.” He says—“ It has proved itself an efficient and safe emetic in doses of fifty grains; in smaller doses it is nauseant and febrifuge. The bark is very bitter, and its repute in skin diseases is not without foundation. If it is continued for a sufficient period its influence over them is greater than that of *Calotropis gigantea*.” Mr. Moodin Sheriff, in a further report upon this drug (1883), states—“ It is a good substitute for *Ipecacuanha*, and proves useful in all diseases, in which the latter is indicated, except dysentery. As a diaphoretic and antipyretic it has been found useful in relieving pyrexia. Dose as a nauseant, diuretic and febrifuge, 6 to 10 grains of the root bark; as an alterative, 2 to 5 grains. It is given in leprosy and syphilis;

the natives consider it to be alexiteric, especially in cases of bites from rabid animals. "—(Pharmacographia Indica by W. Dymock, Part II, p. 165.)

ભાવાર્થ—૫૦ ગ્રેનની માત્રામાં અંકોલની વામક અસર સરસ છે, તેથી ઓછી માત્રામાં તે મૌળ લાવે છે અને તાવ ઉતારે છે. મૂલત્વક ઘણીજ તિક્ત છે અને ત્વક રોગમાં તેની પ્રતિષ્ઠા અકારણ્ય નથી. જો એનો ઉપયોગ લાંબો વખત સુધી કરવામાં આવે તો આકડાના કરતાં પણ તે સારી અક્ષર (ચામડીના રોગોમાં) કરે છે. આજ ઔષધિનો બીજો રીપોર્ટ (૧૮૮૩માં) કરતી વખતે મી. સુધર્દીન શૌરીક કહે છે—“અંકોલમૂલત્વક આઇપેકેક્યુઆનાની સરસ પ્રતિનિધિ છે અને જ્યાં જ્યાં આઇપેકેક્યુઆના વાપરી શકાય છે ત્યાં ત્યાં આ પણ વાપરી શકાય છે—તેટલીજ ફતેહથી. સ્વેદલ અને જ્વરમ્ તરિકે પણ અંકોલમૂલત્વક ઠીક જણાય છે. મૌળ લાવવા માટે, મૂત્રલ તરિકે અને જ્વરમ્ તરિકે માત્રા ૬ થી ૧૦ ગ્રેન. ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરિકે ૨ થી ૫ ગ્રેન. કુષ્ઠ અને ઉપદંશમાં પણ આ અપાય છે. દેશીઓ ગાંડાં જનાવર બ્યારે કરડે છે ત્યારે અંકોલમૂલત્વકને વિષમ્ તરિકે વાપરે છે.”

(ફારમેકોગ્રાફીયા ઇન્ડીકા ડીમક. ભા. ૨ પા. ૧૬૫)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૭૫; રૂ. નિ. પા. ૧૨૪; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ. પા. ૩૩૫; N. p. 137; Watt I p. 153; Indi. Medi. Plants p. 637

कदम्बादि वर्ग

N. O. Rubiaceæ.

२०१ कदम्ब.

नामो—नीपः, कदंबः, राजकदंबः, धाराकदंबः, धूलिकदम्बः (अंस्कृतः)
कदम्ब, गण्डाक्षिओ (शुभरात); Anthocephalus Cadamba—ओन्थोसेफालस
कदम्ब (लेटीन).

परिचय— नीपो बृहत् गृहसमीपभुवि प्रसतो लोकप्रसिद्धतरुराजकदम्बनामा ।
प्रांशुमधूकतरुपत्रसमानपत्रः स्वाद्वस्त्रपक्कफल एष सुगंधिपुष्पः ॥
॥ सिद्धमन्त्र ॥

सुगंधिपुष्पः स्वाद्वस्त्रपकसस्यो महोजतः ।
मधूकपत्रसदृशपत्रो राजकदम्बः ॥
नीपो कदम्बको ज्ञेयः फलं चास्यसुवर्तुलम् ॥

॥ शेषवदतः ॥

धाराकदम्बः प्रावृष्यः पुलकी भृंगवल्लभः । मेघागमप्रियो नीपः
प्रावृष्यः कदम्बकः ॥ भूमिकदम्बो भूमिजो भृंगवल्लभः ।
लघुपुष्पो वृषपुष्पो वृषघ्नो व्रणहारकः ॥

॥ रा. नि. ॥

गुणाः— कदम्बस्तु कषायः स्याद्रसे शीतो गुणेऽपि च ।
व्रणसंहरणश्चापि कासदाहविषापहः ॥

॥ ध. नि. ॥

कदम्बस्तिक्तकटुकः कषायो वातनाशनः ।
शीतलः कफपित्ताग्निनाशनः शुक्रवर्धनः ॥
त्रिकदम्बाः कटुवर्ण्याः विषशोफहरा हिमाः ।
कषायाः तिक्तपित्तघ्नाः वीर्यवृद्धिकराः पराः ॥

॥ रा. नि. ॥

कदम्बो मधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः ।
सरो विष्टम्भकद्रुक्षः कफस्तन्याऽनिलप्रदः ॥

॥ भा. प्र. ॥

કદંબસ્તુવરસ્તિક્તો મધુરઃ કટુકઃ પટુઃ ।
 શિશિરો વર્ણકૃદગ્રાહી શુક્રવૃદ્ધિકરો ગુરુઃ ॥
 નિહન્તિ યોનિદોષાસ્ત્રકૃચ્છ્રદાહવિષવ્રણાન્ ।
 રૂક્ષઃ સ્તન્યપ્રદો ગ્રાહી તથા વિષ્ટંભકારકઃ ॥
 શીતવીર્યં તત્પ્રવાલં કષાયં દીપનં લઘુ ।
 રક્તપિત્તાતિસારવ્નમરોચકવિનાશનમ્ ॥
 અમ્લં તસ્ય ફલં રચ્યં વીર્યોષ્ણં લેસ્વનં ગુરુ ।
 પક્વં વાતહરં સામ્લં કફપિત્તપ્રકોપનમ્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ચરક—

૧ વ્રણાચ્છાદનાર્થમ્—કદમ્બાર્જુનનિમ્બાનાં.... ।

વ્રણપ્રચ્છાદને વિદ્વાન્ પત્રાણ્યર્કસ્ય ચાઽઽદિશેત્ ॥

ચિ. ૧૨-૯૩

૨ મૂત્રસ્ય વૈવર્ણ્યં મૂત્રકૃચ્છ્રે ચ—વિદારીમિઃ કદમ્બૈર્વા....શ્રુતમ્ ।

ઘૃતં પયશ્ચ મૂત્રસ્ય વૈવર્ણ્યં કૃચ્છ્રનિર્ગમે ॥ ચિ. ૨૨-૧૫૨

વૈદ્યમનોરમા— ૩ રક્તાતિસારે—....પિબેદ્રક્તાતિસારવાન્ । શુંઠીકદંબત્વક્કાથં
 પિબેદ્રાત્રૌ દિનત્રયમ્ ॥

વર્ણુન—કદંબના રમરણુ સાથે જ પ્રાતઃરમરણીય શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું રમ-
 રણુ સતેજ થઈ આવે છે. અધર આગળ બંસી ધરી કદંબનાં ઝાડ ઉપર બેઠા
 બેઠા ગોખાળીઆઓ સાથે તેઓ જે ગરમત કરતા હતા તે હિંદુ બાળકોથી અજ્ઞાત
 નજ હોય. વ્રજમાં કદંબનાં વૃક્ષો ઘણાં છે; કેટલાંક તો ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષનાં
 જુનાં છે એમ વૃદ્ધ વૈજ્ઞવે કહે છે. આપણે અહિંયાં તો ૧૫ થી ૨૫-૩૦
 ફીટ સુધીનાં ઉચાં ઝાડો જોવામાં આવે છે. ઘણું કરીને નદીનાળાં ઉપર તે ઠીક
 ઉગેલાં જણાય છે. પાસે પાસે ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોવાથી તેની ઘણી
 સારી સઘનઘટા થઈ રહેલી હોય છે. પાન મહુડાના પાનને મળતાં હોય છે;
 એમાં નાની પુલની હડીઓ આવે છે. તેમાં પીળા ચંપાનાં ફુલની સુગંધને
 મળતાં સુંદર સૂક્ષ્મ પુલો આવેલાં હોય છે. તેમાંથી ઘણી સરસ સુગંધ ચોત-
 રફ મહેકી રહેલી હોય છે. ભમરાઓ અને મધમાખીઓ એનાં ફુલની આસ-
 પાસ શુંબરવ કરી રહેલાં હોય છે.

કદમ્બના લેહ:—ધારાકદમ્બ, ધૂલિકદમ્બ, ભૂકદમ્બ, રાજકદમ્બ અને નીપ આટલા કદમ્બના લેહો જણાય છે. ધન્વન્તરીય નિઘંટુમાં ધારા અને ધૂલિ-એવા બે જાતના લેહો છે. રાજનિઘંટુમાં ધારા, ધૂલિ અને ભૂમિ-એવા ત્રણ જાતના લેહો છે. ધારાકદમ્બને ‘પ્રાવૃણ’ અને ‘સુવાસ’ કહેા છે-અર્થાત્ ધારાકદમ્બનાં ફુલ પ્રાવૃટ્ ક્રતુમાં થાય છે અને તે અત્યંત સુવાસવાળાં હોય છે. આથી કોઈ પણ જાતની શંકા સિવાય આપણે કહી શકીએ કે અત્યારે જેને આપણે કદમ્બ કહીએ છીએ તેજ આ ધારાકદમ્બ (Stephegyne Parvifolia). રાજકદમ્બને પણ ‘સુરમિ, લલનાપ્રિય’ કહેલો છે; નીપ તેના જ પર્ચોય ગણાવેલો છે—“નીપો રાજકદમ્બસ્ય સુરમિ: લલનાપ્રિય:”. ॥ પ્રજામાં જે મોટાં કદમ્બનાં ઝાડવાં થાય છે તેને રાજકદંબ ઠીક લાગુ પડે છે, કારણ કે તે આપણા અહીંનાં કદમ્બનાં ઝાડવાં કરતાં ઘણાં જ મોટાં અને ખૂબ જ જાડા થડવાળાં હોય છે. વળી શ્રીકૃષ્ણનું નામ પણ તે સાથે જોડાયલું છે. આ ઉપરથી આપણે તેને રાજકદમ્બ (Anthocephalus Cadamba) કહીશું. ધૂલિકદમ્બ એ નીપનોજ પર્ચોય છે (જુઓ ડહ્લજીટીકા. સ. ૬-૩૩); અને નીપનો અર્થ રાજકદમ્બ કરેલો છે (જુઓ સુશ્રુત-ડહ્લજીટીકા નીપં વૃક્ષકદંબવીજમ્ ડ. અ. ૫૧); એટલે ધૂલિકદમ્બ અને નીપ-એ બન્ને રાજકદમ્બના જ પર્ચોયો છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. સ્વ. કવિરાજ વિરભયરણ ગુપ્ત ધૂલિકદમ્બને કેલિકદમ્બ (જેને કુચ-ખિહાર તિરક ‘ખેલીકદમ’ કહે છે તે) કહે છે. એ જણાવે છે કે ધૂલિકદમ્બનાં બીજાં નામ વસંતપુષ્પ અને ક્રમૂકપ્રસૂન છે. રાજકદમ્બને ફુલ ક્યારે આવે છે તે વિષે નર્ન સાહેબ કે બ્રેડીસ કંઈ જણાવતા નથી. બ્રેડીસમાં એટલો ઉલ્લેખ છે કે વસંતઋતુમાં રાજકદમ્બનાં પાન ખરી પડે છે. તેમજ જેને કવિરાજ કેલિકદમ્બ કહે છે તે આ રાજકદમ્બ જ હોય તો? હું તો ધૂલિકદંબ ને રાજકદમ્બ જ ગણું છું—ભૂમિકદમ્બ માટે કંઈ શંકાજ નથી. ગોરખમુંડી અથવા બોડીયા કલ્હારને જ ‘ભૂકદમ્બ’ કહે છે. ગોરખમુંડીનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં અન્ય સ્થળે આવશે. ‘મેઘદૂત’માં કાલિદાસે કહ્યું છે કે—“સીમન્તે ચ ત્વદુપગમજં યત્ર નીપં વધૂનામ્.” આ ઉપરથી સમજાય છે કે સુવાન સીઓ જેનાં પુલને માથામાં અંબોડામાં પહેરતી હતી તે અવશ્ય સુંદર અને સુવાસિત જ હોવાં જોઈએ. ત્વદ્ મેઘને માટે વપરાયલો શબ્દ છે. એટલે નીપ ‘પ્રાવૃષેણ’ જ ગણાય. ચક્રપાણિ “કદંબ: बहुफल:” (સ. ૪-૨૦) અને ડહ્લજી “કદમ્બ: वृक्षकदंब:.”—આવી રીતે ઓળખાણ આપે છે. વૃક્ષકદમ્બ કહેવાનું કારણ ભૂમિકદમ્બથી તેને નોખું દર્શાવવા માટે જ. ત્યારે ધારાકદમ્બ એટલે આપણે અહિંયાં થતાં કદમ્બનાં વૃક્ષો, જેનું લેટીન નામ Stephegyne Parviflora છે; અને રાજકદમ્બ એ પ્રજાનાં મોટાં કદમ્બનાં ઝાડવાં જેનું લેટીન નામ Anthocephalus Cadamba છે.

પરકંબા (વ્રજની) કરી આવેલા વૈષ્ણવો જણાવે છે કે કદંબનાં ઝાડનાં પાન જુદા જુદા આકારનાં હોય છે. ભગવાને તેનાં પાંદડાંમાં હાર્દીમાખણ ખાધાં હતાં એટલે હજુએ તેનાં પાન પડીયા જેવાં જણાય છે; કેાઈ વખતે છાછરી રકાખી જેવાં પણ જણાય છે. બ્રેડીસ પણ કહે છે કે “Leaves glabrous or pubescent, very variable in shape and size, ovate or obovate; often nearly orbicular or oblong.”

વૈદ્યકમાં કદંબનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ પણ ઢાંકવા માટે—કદંબનાં પાન વાપરવાં. ચિ. ૧૩. ૯૩
૨ મૂત્રનો રંગ બદલાયો હોય તેમાં અને મૂત્રકૃન્ધ્રમાં—
કદંબમૂલની છાલનો કવાથ કે તેથી પકાવેલું ઘી કે દુધ પીવું. ચિ. ૨૨. ૧૫૨.

વૈદ્યમનોરમા— ૩ રક્તાતિસારમાં—કદંબની છાલનો કવાથ સુંઠ નાખીને રાત્રે રાત્રે ત્રણ દિવસ સુધી પીવો.

વક્તવ્ય—ચરકે શુક્રશોધન અને વેદનાસ્થાપન દશેમાનિમાં કદંબનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. કપાયસ્કંધમાં પણ તે ગણાવેલો છે. તે એના ગુણ લખે છે—
“કેલૂતં ચ કદંબં ચ...વિશદં ગુરુ શીતં ચ સમમિધ્યન્દિ ચોચ્યતે ।” (સ. ૨૭-૧૦૮).
અશ્મરીશર્કરામાં સુશ્રુત કૌશ્ઠોદ્રાસમાસ્ત્રીની સાથે કદંબમૂલ ગણાવે છે (વિ. ૭-૧૮).
ન્યગ્રાધાદિ અને રોધાદિગણમાં કદંબ છે. સુશ્રુત કહે છે કે પ્રાવૃટ્ ઋતુમાં કદંબની પકુટજસર્જકેતકથી ભૂમિ ભૂષિત થાય છે. વિષમાં બીજાં સાથે કદંબનો ઉલ્લેખ જણાય છે.

સુશ્રુત નીપ ને “ગરદોષહરં નીપં ।” (સ. ૪૬-૧૫૮) આમ વર્ણવે છે. ચરકે પણ “નીપં સમાર્ગકં.....દોષધ્નં ગરહારિ ચ ।” આમ કહી નીપનો વિષદ્ધ ગુણ બહાર કરે છે. વમનોપગ દશેમાનિમાં અને વમનોપગ તરિકે (વિ. ૮-૧૫૭) ચરકે તેને ગણાવ્યું છે. સુશ્રુતમાં તે વિષે કંઈ ઉલ્લેખ નથી. વાતરોગના કદયાણુકલવણમાં સુશ્રુતે નીપ ને યોજેલું છે. આપણે નીપને રાજકદંબમાં ગણાવ્યું છે. રાજકદંબનો વિષદ્ધ ગુણ મારા જણ્યામાં નથી. બધા નિબંધકારોએ કદંબનો વિષાપદ્ધ ગુણ કબુલ રાખ્યો છે. ચરકે કે સુશ્રુતમાં કદંબનો વિષના અધ્યાયમાં સ્વતંત્ર ગુણ નથી—બીજાં સાથે પણ સુશ્રુતે દ્રક્ત એક જ સાથે વાપરેલું છે.

Actions of Anthocephalus Cadamba:—Tonic; the juice is given to children with cumin and sugar in gastric irritability. The fruit is cooling, refrigerent and febrifuge, and given in fever with great thirst.

ભાવાર્થ—બદ્ધ છે. વમનપ્રતીકારાર્થે છુરા અને સાકર સાથે એનો રસ બન્ધ્યાને આપવામાં આવે છે. કૃણ શીત છે, શ્રમાપહ અને જ્વરહ છે. જ્વરમાં તરસ બહુ લાગતી હોય તે વખતે પણ તે અપાય છે.

(ખેરી. ભા. ૨. પા. ૩૨૫)

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 641; વ. શા. પા. ૩૭૮; રૂ. નિ. પા. ૪૨૮; N. p. 142; Watt VI part III p. 360.

૨૦૨ હલદરવો.

N. O. Rubiaceæ.

નામો—હારિદ્રકઃ. પીતદારકઃ, કદંબપુષ્પઃ, હારિદ્રમઃ (સંસ્કૃત); હલદરવો (શુભરાતી); હેદ, હલદરવા (મરાઠી); હરદા, હલદવા (હિંદી); Adina Cordifolia—એડીના કાર્ડિફોલીયા (લેટીન).

પરિચય— હારિદ્રકો મહાવૃક્ષઃ કદંબામફલો ગિરૌ ।
ભવેત્ વૃત્તદલઃ પીતકાષ્ઠઃ શ્રીમાન્ સુદારકઃ ॥

॥ શિષ્યવ્રતઃ ॥

ગુણાઃ— હરિદ્રઃ કટુકઃ પાકે વીર્યોષ્ણઃ સુવરઃ કટુઃ ।
લઘુઃ કફહરો વર્ષ્યો વ્રણશોધનરોપણઃ ॥
તિક્તો બલ્યઃ કાંતિદશ્ચ ત્વગ્દોષાંશ્ચ વિનાશયેત્ ।
હરિદ્રઃ શીતલસ્તિક્તઃ મંગલ્યઃ પિત્તવાંતિજિત્ ।
અંગકાંતિકરો બલ્યો નાનાત્વમ્દોષનાશનઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

વર્ણન—હલદરવાનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. તેનું થડ ઘણું કરીને સીધું હોય છે. થડ અને શાખાઓની છાલનો રંગ ભૂરો કે ભરમી હોય છે, ને તે પર ચીરા પડેલા હોય છે. કોમળ શાખાઓ રતાશ લેતા છુરા રંગની ને તે ઉપર ઘોળા વાળની આછી ફેવાંટીવાળી હોય છે. પાન સામસામાં, પથ્થી ૧૫ ઇંચ લાંબાં અને તેટલાં જ પહોળાં થાય છે. તે તળીએ ડીંટડી પાસે વિભાગિત અને ટેરવે અણીવાળાં હોય છે. તેની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો અને નીચેનીનો ફીકકો લીલો હોય છે. પાનની ડીંટડી સુતળીથી પેન્સીલ જેવી બાંધી અને પથ્થી ૭ ઇંચ લાંબી હોય છે. તેના ઉપર પણ વાળની ફેવાંટી આવેલી હોય છે. પાનમાં ઘણું કરી સામસામી નસો હોય છે. પાનની ડીંટડી અને એ

નસોનો રંગ બહુધા બાંધુડી છાયા લેતો હોય છે. ફુલોની ઢી કદબ જેવી, ચૈત્રથી વૈશાખ જેઠ સુધીમાં આવે છે. આ ઢીમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ પુલો આવેલાં હોય છે. ફુલ સુવાસિત પીળા રંગનાં હોય છે. દરેક પત્રકોણમાંથી ૧ થી ૩ સળી પુષ્પ ધારણ કરનારી—આવેલી હોય છે અને તે દરેક ઉપર સૂક્ષ્મ ફુલથી બનેલી અકેકી ઢી આવેલી હોય છે.

લાકડાનો રંગ હળદર જેવો પીળો હોય છે એટલે એને હલદરવો કહે છે.

વૃક્તવ્ય—પ્રાચીન ગ્રંથોમાં હારિદ્રક નામ નથી. પીત્તદાર એ શબ્દ તો દેવદાર, સરલ અને ઢાઢળદરને માટે યોગ્યલો છે. કદંબપુષ્પી તો બોડીયા કલ્હારને માટે યોગ્યલો શબ્દ છે. મહનપાલનિષ્કંટુમાં અને એ પછીના નિષ્કંટુઓમાં તેનો ઉલ્લેખ છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૭૭; રૂ. નિ. પા. ૫૨૭; N. p. 142; Watt I p. 114; Indi. Medi. Plants p. 642.

૨૦૩ મીંઢળ.

N. O. Rubiaceæ.

નામો—મદન; કરહાટ; રાઠ; ગાહ; ફલમ્, ધારાફલ; (સંસ્કૃત); મીંઢળ (ગુજરાતી); ગેલ, મદન (મરાઠી); મદન, મૈનફલ (હિંદી); મયના—કાંટાર ગાહ (બંગાલી), Bushy gardenia—બુશી ગાર્ડેનીયા (અંગ્રેજી); *Randia dumetorum*—રેન્ડીયા ડ્યુમેટોરમ્ (લેટીન).

પરિચય— રાઠકો વૃત્તપત્રોડય કંટકી પર્વતાદિષુ ।
વિટપી મદનં તસ્ય ફલં રેલાફલં સ્મૃતમ્ ॥

॥ શિવલક્ષ્મી ॥

ગુણા: — મદન: કટુતિક્તોષ્ણ: કફવાતવ્રણાપહ: ।
શ્લેષ્મજ્વરપ્રતિશ્યાયગુલ્મેષુ વિદ્રવિષુ ચ ॥
શોફસ્યાપિ હરો વસ્તૌ વમને ચેહ શસ્યતે ॥

॥ ધ. નિ. ॥

મદન: કટુતિક્તોષ્ણ: કફવાતવ્રણાપહ: ।
શોફદોષાપહશ્ચૈવ વમને ચ પ્રશસ્યતે ॥

॥ રા. નિ. ॥

મદનો મધુરઃ તિક્તઃ વીર્યોષ્ણો લેહનો લઘુઃ ।

વાન્તિકૃત્ત્વિદ્રધિહરઃ પ્રતિરયાયત્રણાન્તકઃ ॥

રૂક્ષઃ કુષ્ઠકફાનાહશોયગુલ્મત્રણાપહઃ ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

ચરક—

૧ વમને—મદનફલં વમનાસ્થાપનાનુવાસનોપયોગિનામ્ ॥

સૂ. ૨૧.

૨ અધોભાગે રક્તપિત્તે—ફલપિપ્પલીક્ષીરં તેન વા ક્ષીરયવાગૂમધો-
માગે રક્તપિત્તે ॥

કરુપઃ અ. ૧

પ્રયોગવિધિઃ—

વમનદ્રવ્યાનાં મદનફલાનિ શ્રેષ્ઠાનિ આશ્વસતેડનપાયિત્વાત્ । તાનિ
વસન્તગ્રીષ્મયોઃ અન્તરે પુષ્યાશ્વયુગ્મ્યા મૃગશિરસા વા ગૃહ્ણીયાત્ મૈત્રે
મુહૂર્તે । યાનિ પક્વાનિ પ્રહરિતાનિ પાણ્ડૂનિ અકૃમીનિ અકૃશાનિ
અદ્રસ્વાનિ અજગ્ધાનિ તાનિ પ્રગૃહ્ય કુશપુટે બદ્ધા ગોમયેનાલિપ્ય
યવતુષમાષશાલિકુલત્પમુદ્રપર્ણીનામન્યતમે નિદધ્યાત્ અષ્ટરાત્રમ્ । અતઃ
ઉર્ધ્વં મૃદુભૂતાનિ તાનિ મધ્વિષ્ટગન્ધાનિ ઉદ્ધૃત્ય શોષયેત્ । સુશુષ્કાનાં
ફલાનાં પિપ્પલીરુદ્ધરેત્ । તાસાં ઘૃતદધિમધુપલલવિમૃદિતાનાં પુનઃ
શુષ્કાણાં તાસાં નવકલશં સુપ્રમૃદ્ધવાલુકમરજસ્કમાકણં પૂરયિત્વા
સ્વવચ્છન્નં સ્વનુગુપ્તં શિવ્યેડવસજ્ય સ્થાપયેત્ ॥ કરુપ. અ. ૧

ચક્રદત્ત—

૩ શૂલે—નાભિલેપાજ્ઞયેચ્છૂલં મદનઃ કાઞ્જિકાન્વિતઃ ॥

વર્ણન—મીઠાળનાં ઝાડ ૬ થી ૧૫ કે ૨૦ ફીટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે.
તે ઘણા વિસ્તારવાળાં નથી હોતાં પણ ઉંચે વધેલાં હોય છે, તે પછી તેમાં
નાની નાની ઘણું ઠરી સામસામી આડી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તેથી
આ ઝાડને મથાળે થોડો બરાવ દેખાય છે. પાન સામસામી, ડીંટડી પાસે
સાંકડાં, મથાળે પહોળાં, ટેરવે ગોળાઇ લેતાં કે અંદર બેસતી ખાંચવાળાં અ-
થવા યુટી અણીવાળાં હોય છે. તે ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને ૦.૫ થી ૧ કે
૧.૫ ઇંચ જેટલાં પહોળાં હોય છે. આ પાન શિયાળે ખરી બાય છે અને
ઉન્હાળા આખરે અને ચોમાસાની શરૂઆતમાં નવાં આવે છે. આ ઝાડમાં
તીક્ષ્ણ કાંટા હોય છે. પુલ લીલાશ લેતા પીળા કે ઘોળા રંગનાં, મધુરી સુગં-
ધવાળાં હોય છે. ફળ સોળાં જેવાં પીળાં કે રતાશ લેતાં ભુરાં હોય છે. ફલમાં
બે ખંડ હોય છે. એ દરેક ખંડમાં ઘણું સૂક્ષ્મ બીજ ચીકણા અણુજમતા

વાસવાળા ગળમાં આવેલાં હોય છે. જ્યારે ફળ તદ્દન સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેની અંદરનો ગળ પણ સુકાય છે અને બીજ તેમાં ચોટી રહે છે.

લગ વખતે વરકન્યાને મીંઢળ હાથે ખાંધવામાં આવે છે. મીંઢળ સંખધી વધુ હકીકત વોટ સાહેબની ડીક્ષેનરીમાં લાંબાણથી આવેલી છે.

માત્રા—ઉલટી માટે બીજનું ચૂર્ણ ૦૧ રૂ. ભાર.

વૈદ્યકમાં મીંઢળનો ઉપયોગ—

ચરક— ૧ ઉલટી, આસ્થાપન અને અનુવાસન માટે—મીંઢળ જેવું બીજું એક પણ ફળ નથી. સૂ. ૨૫.

૨ રક્તાપિત્તમાં—ઝાડા કે પેસાળ વાટે લોહી જતું હોય તો મીંઢળના બીજમાં ઉકાળી લીધેલા દુધમાં રાખ પકાવીને દરદીને ખવરાવવી. ક. અ. ૧

ચક્રદત્ત— ૩ શૂદ્ધમાં—મીંઢળનાં બીજનું ચૂર્ણ કાંજીમાં વાટીને નાભિ ઉપર લેપ કરવાથી શૂળ મટે છે.

પ્રયોગવિધિ—વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુની અંદર પુખ્ત, અશ્વયુગ, મૃગ-શીર્ષ, અથવા મૈત્ર નક્ષત્રમાં પાકેલાં, પાંડુ રંગનાં, જીવજંતુ વિનાનાં, સારાં બરેલાં, મોટાં, જીવજંતુથી ખવાયલાં ન હોય એવાં મીંઢળ લેવાં. એ મીંઢળને કુશલાસમાં ખાંધીને ઉપર છાણથી લીંપી લેવું. પછી ૮ દિવસ સુધી તેને જવનાં ફેાતરાનાં અથવા કળથી, ચોખા, મગ કે એવાં બીજાં કોઈ ધાન્યના ઢગલામાં રાખી મૂકવાં. આ પછી તે નરમ થએલાં, મધના જેવી સુગંધીવાળાં મીંઢળ બહાર કાઢી લઈને તાપમાં સૂકવવાં. સૂકાઈ ગયા પછી ફળમાંથી બીજ લઈ લેવાં. આ બીજને ઘી, ઢહી, મધ અને વાટેલા તલ વિગેરેમાં સારી રીતે ઘુંટવાં અને પછી પાછાં સુકવી લેવાં. પછી તેને સુંદર, સ્વચ્છ માટીના વાસણમાં કંઠ સુધી ભરીને સારી રીતે ઢાંકીને સીંકા ઉપર મૂકી રાખવાં. ઉપયોગમાં લેવાં હોય ત્યારે એમાંથી બીજ લેવાં. ક. અ. ૧.

વક્તવ્ય—સુશ્રુતે આરગ્વધાદિ અને મુષ્કકાદિ ગણમાં ‘મદન’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરકે આસ્થાપનોપગ અને અનુવાસનોપગ દશેમાનિમાં ‘મદન’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વમનોપગ દશેમાનિમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી એ યાદ રાખવા જેવું છે; છતાં યે વમનમાં મીંઢળ ઉત્તમ છે એમ અનેક જગોએ કહેલું છે. ચરકસંહિતાના સિદ્ધિસ્થાનના ૧૧ મા અધ્યાયમાં મીંઢળની યોગ્ય પ્રશંસા થયેલી છે. “મદનં સર્વગદાવિરોધિ તુ” “અને કફપિત્તદ્વદાશુકારિ ચાપ્યનપાયં પવનાતુલોમિ ચ। ફલનામવિશેષતસ્ત્વતો લમતેડન્યેષુ ફલેષુ સત્ત્વપિ॥” આ એનો પુરાવો છે.

નવ્યમતવાળા ડોક્ટરો આને ‘એપીકાકયુઆના’નું સુંદર પ્રતિનિધિ માને છે અને અતિસાર વિગેરેમાં યોજ્ય શકાય એમ માને છે. ચરકે ઘડછીના અધ્યાયમાં કૃત એક જ જગોએ ભદ્લાતકાદિક્ષારમાં મદનફલ યોજેલું છે (ચિ ૧૬-૧૭૭). ચરકે મદનપુષ્પને શિરોવિરેચન ગણાવ્યાં છે (ચિ ૭-૧૭૪). ઘણી જગોએ મીઠળ યોજાયલું છે.

મીઠળનું એક નામ રવસન: છે. નિર્જલેડવિ શ્વસિતિ અર્થાત્ પાણી વગરના પ્રદેશમાં પણ તે રહેલાઈથી થઈ શકે છે.

Actions and Uses—A good substitute for Ipecacuanha. The dry pulp is emetic, the thick shell and hard seeds are not emetic at all. The native Hakims give the pulp in combination with aromatics in dysentery, fever (ague), headache &c. It contains valerianic acid hence the tincture (ethereal tincture 1 in 5. Dose 15-60 ms.) is used as a nervine calmative and antispasmodic in whooping cough and mania. The shell and seeds are cathartic and anthelmintic, and used to remove biliousness and worms in children. The fruit is used to procure abortion and as a fish-poison like coculus. A paste of it is locally applied as a discutient to disperse swellings and abscesses.

R. N. Khory II p. 342.

ભાવાર્થ—‘એપીકાકયુઆના’નું આ સાફ પ્રતિનિધિ છે. સુકો ગળ વામક છે. મીઠાળનાં ફળની છાલ અને અંદરનાં કઠિન બીજ જરાકેય વામક નથી. (બીજ વામક નથી એમ કહેવું લેખકની અજ્ઞાનતા સૂચવે છે. આપાલાલ) દેશી હકીમો ગળને સુગંધી પદાર્થો સાથે ઝાડામાં, તાવમાં, શિરઃશૂલમાં વગેરેમાં વાપરે છે. મીઠાળની અંદર વેલેરીયાનીક એસીડ છે અને તેથી (ઇથેરીયલ ટીકચર ૧:૫-માત્રા ૧૫થી૫૦ ટીપાં) ઇથેરીયલ ટીકચર જ્ઞાનતંતુએને શાંતક રવા માટે અને સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત તરિકે કુકડીયાખાંસીમાં અને ઉન્માદમાં વપરાય છે. છોડાં અને બીજ રેચક અને કૃમિફ છે અને બાળકોના પિત્તના વ્યાધિમાં તેમ જ કૃમિમાં તે વપરાય છે. ફળ ગર્ભપાત માટે વપરાય છે અને માછલાંને વિષરૂપ છે. ફળને બહારથી ચોપડવાથી સોજા અને ઘારાં રૂચાય છે.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૩૪૨.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૮૧, રૂ. નિ. પા. ૭૭, N. p. 144; Watt VI Part I p. 389; Indi. Medi. Plants p. 649

૨૦૪ ડીકામારી.

N. O. Rubiaceae.

નામો—નાહિરિંગુ; રામડી, વંશપત્રી, હિંગુશિવાટિકા (સંસ્કૃત), ડીકામારી (ગુજરાત); માલણ, માલડી (ગુજરાત. કાઠિયાવાડ); ડેકામાલી (મરાઠી-હિંદી); Gummy Gardenia-ગમી ગાર્ડેનીયા (અંગ્રેજી); Gardenia lucida-ગાર્ડેનીયા લ્યુસીડા (લેટીન).

ગુણા:— નાહિરિંગુ કટૂણ્ણા ચ કફવાતાતિશાંતિકૃત ।
વિષ્ટાવિવંધદોષધ્વી આનાહાયયહારી ચ ॥

॥ રા. નિ. ॥

નાહિરિંગુસ્તુ કટુકર્સ્તીક્ષ્ણશ્ચોષ્ણશ્ચ દીપકઃ ।
કફવાતમલસ્તંભમનોમોહામનાશનઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ગુણ—ડીકામારી ગરમ છે, કડવી છે; કફ અને વાનાં દરદોની પીડાને ટાળે છે. ઝાડો શેકાયો હોય, પેટ ચઢ્યું હોય, શુક્રશુક્ર પેટમાં થતો હોય, તેને ડીકામારી મટાડે છે

રાજનિર્ધનું

ડીકામારી કટુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, દીપક, કફ, વાત, મલસ્તંભ અને મનના મોહને ટાળનાર છે.

નિર્ધનુરતનાકર

વર્ણન—ડીકામારી એ ઝાડનો શુદ્ધ છે. આ બહુ જ ઘરગથ્થુ ફવા તરિકે પ્રખ્યાત છે. આનાં ઝાડનું નામ માલણ છે. ઝાડ ૫ થી ૧૫ ફીટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાન ૩ થી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૧૧ થી ૩ ઇંચ પહોળાં, સામસામાં, બન્ને સપાટીએ કાચ જેવાં ચળકતાં હોય છે. પાનની ડીંટીની વચમાં બે નાનાં ઉપપાન હોય છે. પુલ સાંજ વખતે ઉઘડે છે. પહેલાં અમળાયલી કળીના રૂપમાં પુલ આવે છે. ને-વરીના પુલ જેવી જ સુગંધી હોય છે. પુષ્પબાહ્યકોષ અને પુષ્પાચ્ચતરકોષ બન્નેને ૫ થી ૭ પાંખડીઓ હોય છે. તે તળીએ જોડાયેને લાંબી નળી જેવી થયેલી હોય છે. ઉપર ૫-૭ છેડા છુટા હોય છે. તે પીળાશ લેતા લીલા રંગની હોય છે. અંદરના ભાગમાં ફેલાયેલ હોય છે. પુકેસરો પણ પાંખડીઓ જેટલાં-૫-૭ હોય છે. ફુલની સુગંધી બહુ જ સરસ હોય છે. માલણ જેમ ફુલ વેચવા બેસે છે અને પુલની સુગંધીથી બધાંનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચે છે તેમ જંગલમાં આ ઝાડ પણ તેની મોહક સુગંધીથી બધાંનું ધ્યાન એના તરફ ખેંચે છે. પુલનો આકાર, રૂપ, રંગ, સુગંધી-બધું જ ધ્યાન ખેંચે છે.

આજ કારણથી વનવગડાના લોકોએ તેનું માલણ નામ પાડ્યું હશે. તેનો શુંદર એ જ ડીકામારી. તે બહુ જ દુર્ગંધી હોય છે.

વસ્તુવ્ય—ચરકના ઉન્માદ અને અપરમારના અધ્યાયોમાં અનુક્રમે હિંગુ-શિવાટિકા અને હિંગુવત્રી એવાં નામો મળે છે. ડીકાકાર ચક્રપાણ્ડિત યન્નેને વંશવત્રી તરિકે ઓળખાવે છે. એટલે આ ડીકામારી જ હોવી જોઈએ. પાછળના નિઘંટુકારોએ તેનું નામ ‘વંશવત્રી’ આપ્યું છે. વળી નિઘંટુરનાકરે મનો-મોહામનાશનઃ એ પણ ચરક ઉપરથી જ લખ્યું લાગે છે. સુશ્રુતમાં હિંગુશિવાટિકાનો ઉલ્લેખ નથી. ચરકના ગ્રંથો અધ્યાયમાં (શ્લોક ૧૦૬) હિંગુશિવાટિકા શબ્દ છે. આ કદાચ છાપવાની ભૂલ હશે. ડીકાકારો કે નિઘંટુકારો હિંગુશિવાટિકાનો ઉલ્લેખ નથી કરતા. આમનાશન હોવાથી ગ્રંથોમાં વપરાય એ સ્વાભાવિક છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૮૫; રૂ. નિ. પા. ૧૭૧; N. p. 145; Watt. III p. 482; Indi. Medi. Plants p. 651; Indig. Drugs p. 137.

૨૦૫ નેવરી

N. O. Rubiaceæ.

નામો—નેમાલી, વાસન્તી, વનવાસિની (સંસ્કૃત); નેવરી (શુન્શતી); નેવાલી, રાઇકોરા, લોખંડી (મરાઠી); નેવારી (હિંદી); *Ixora parviflora*-ઇક્ષોરા પાર્વીફ્લોરા (લેટીન).

પરિચય— નેમાલી મધુગંધા ચ ગુચ્છપુષ્પા ચ ગ્રૈષ્મિકા ।
રાજાદનદલા ચૈવ વનજા સૂક્ષ્મપુષ્પિકા ॥
ગ્રીષ્માતિસુરાભિઃ કાંતા મુગંધા વનવાસિની ॥
સુકુમારા શિલ્પરિણી નેમાલી વનમલ્હિકા ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

ગુણાઃ— નેવાલી કટુકા તિક્તા શીતા ચ સુરાભિઃ લઘુઃ ।
ત્રિદોષનેત્રરોગઘ્ની કર્ણાનિનરુજાપહા ॥
સર્વરોગહરા પ્રોક્તા ગુણજ્ઞૈઃ પૂર્વકોવિદૈઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

નેમાલી કટુકા તિક્તાઽનુષ્ણા લઘ્વો ત્રિદોષહા ।
કર્ણાશિમુલરોગઘ્ની શીતલા શ્રમનાશિની ॥

॥ મ. નિ. ॥

વાસંતી શીતલા લઘ્વી તિક્તા દોષત્રયાન્નજિત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

વર્ણન—નેવરીનાં ઝાડ હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં થાય છે. ડુંગરામાં, નદી અને ખાડીઓને કાંઠે પણ તે જોવામાં આવે છે. નેવરીનાં ઝાડ ૧૦ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન રાચણુના જેવાં જ દેખાય છે અને તેથી ઘણી વખત નવીન શીખાઉ નેવરીને રાચણુ માની લે છે. ફુલ વસંતઋતુ પછી ચોમાસા સુધી આવ્યા કરે છે. ફુલ અત્યંત સુગંધી અને તેથી દૂર સુધી મહેત્રી રહે એવાં હોય છે. ફળ ગોળાકાર લેતાં, બાંધુકા કે કાળા રંગનાં હોય છે. કેમળ શાખાઓ જરા ચપટી હોય છે.

પુલ સુકાયા પછી પણ બ્રેલમરીની પેઠે સુગંધી આવ્યા કરે છે. ફલ આવ્યા પછી રાત્રી પાંખો પર કાળી ચાંડલીયાવાળી ભમરીઓ સંખ્યાબંધ જોવામાં આવે છે. શિવદત્તનું વર્ણન બગબર છે.

ગુણ—નેવરી સ્વાદે કડવી અને તુરી છે; ટાઢી પણ છે. તે ત્રિદોષને દાળે છે; આંખ, મ્હોં અને કાનના રોગોને સારા કરે છે; શીતલ હોવાથી શ્રમ હરનાર છે. તે ત્રિદોષને હણનારી છે એમ પ્રાચીન લેખકોનું માનવું છે.

વક્તવ્ય—મહનપાલ, શીઠલ અને ભાવનિશ્રે નેવરીનો ઉદ્ભવ કર્યો છે. Ixora ની ૩૦ જાતોનું વર્ણન ઓરીસે તેમના પુસ્તકમાં આપેલું છે. આ ઝાડ દરેક ભાગમાં રાખવા જેવું છે. ‘વનમલિકા’ વિશેષણ યથાર્થ જ છે.

નવ્યમત—આ ઝાડનું મૂળ અથવા ફળ સંતાલ લોકો જ્યારે અને પેસાળ બહુ જ લાલ રંગનો થાય છે ત્યારે આપે છે. (રેવ. એ. કેમ્પબેલ.).

ઉદ્ભવ—ઑરીસ પા. ૩૮૮; નૅર્ન પા. ૧૪૬; Watt. IV p. 533; રૂ. નિ. પા. ૪૫૭; વ. શા. પા. ૩૮૭; Indi. Medi. Plants p. 657.

૨૦૬ મજીઠ

N. O. Rubiaceæ.

નામો—મંજિષ્ઠા, લોહિતજ્વતા, વિકલા, સમંગા, મળ્ડીરી, રક્તોંગા, વલ્લભૂવળા, કાલમેષી (સંસ્કૃત); મજીઠ (ગુજરાતી); મંજીઠ (મરાઠી. હિંદી); મંજીષ્ઠા (બંગાલી); Madder Root- મેડર રૂટ (અંગ્રેજી); Rubia cordifolia-રૂબીયા કોર્ડીફોલીયા (લેટીન).

ગુણા:—

મંજિષ્ઠા મધુરા સ્વાદે કષાયોષ્ણા ગુરુસ્તથા ।

કફોમ્રવળમેહાસ્ત્રવિષનેત્રામયાન્નજયેત્ ॥

॥ અ. નિ. ॥

મંજિષ્ઠા મધુરા તિક્ત્વા કષાયા સ્વરવર્ણકૃત્ ।
ગુરુરુષ્ણા વિષશ્લેષ્મશોથયોન્યસિકર્ણરુક્ ॥
રક્તાતિસારકુષ્ઠાસ્ત્રવિસર્પવ્રણમેહનુત ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

મંજિષ્ઠા કુષ્ઠૈસ્વર્ચશોધધ્ની મૂત્રકૃચ્છ્રજિત્ ॥

॥ રાજચલ્લભઃ ॥

સુશ્રુત— ૧ મંજિષ્ઠામેહે—મંજિષ્ઠાચંદનકષાયં મંજિષ્ઠામેહિનં પાયયેત્ ॥

ચિ. અ. ૧૧

ચક્રદત્ત— ૨ વ્યક્ત્રેષુ—....મંજિષ્ઠા વા સમાસિકા ॥

વર્ણન—મજીઠ પર્વતવાળા પ્રદેશમાં થાય છે. નેપાલમાં ખૂબ થાય છે. આની લતા બહુ જ લાંબી વધે છે અને ઝાડ ઉપર પણ પોતાનો પ્રતાનવિસ્તાર કરે છે. પત્ર દેખાવમાં અતિ સુંદર હોય છે. ફલ બહુ નાનાં હોય છે. રંગના કામમાં તે આવે છે અને તેથી જ તેનું નામ ‘વલ્લભૂષણ’ પડેલું છે.

વૈદ્યકમાં મજીઠનો ઉપયોગ

સુશ્રુત— ૧ મંજીઠામેહમાં—મજીઠના રંગ જેવું લાલચોળ સુતરતો હોય તેને મજીઠ અને સુખડનો કવાથ પાવો. ચિ. ૧૧

ચક્રદત્ત— ૨ વ્યંગમાં—મધ સાથે મજીઠનું ચૂર્ણ લગાવવું.

વક્તવ્ય—ચરકે વર્ણ, વિષહર અને જ્વરહ દર્શનામાં મંજીઠનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વિસર્પના પ્રદેહોમાં મજીઠ, ચંદન અને લોધર છે (ચિ. ૧૧-૭૫). ઘણાખરા રોગોમાં ઓછીવત્તો મજીઠ ચોખ્ખયત્રી જણાય છે. સુશ્રુતે પ્રિયંજ્વાદિગણમાં મંજીઠ ગણાવેલી છે. ‘સમંગા’ સંદિગ્ધ છે. શ્રીકંઠ એને ‘અંજલિકારિકા, વારાહક્રાન્તામપરે’—એમ કહે છે. કદલે એના “ ગર્ણિકારિકા, વારાહક્રાન્તા, સ્પૃષ્ટરોદનિકા—લગ્નજાલુ इति लोके, मंजिष्ठा ” એવા વિધવિધ અર્થો જણાવેલા છે. ઇત્યાદિ

નબ્યમત—એઈન્ડી જણાવે છે કે હકીમ લોકો આનાં મૂળીઆંનો કવાથ પ્રસવાન્તસ્ત્રાવ વધારવા માટે વાપરે છે. ડૉ. જી. પ્લેફર જણાવે છે કે આખો દિવસ-વારંવાર આ ચૂર્ણ ૩ ગ્રામ જેટલી માત્રામાં લેવાથી જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર બહુ જ ખરાબ અસર કરે છે—અમૂક વખત લેન લાવે છે અને ગભીરાશયમાં કંઈક થાય છે. (ફ્રામી૦-ઈન્ડી૦)

ઉલ્લેખ—રૂ. નિ. પા. ૬; N. p. 148; Indig. Drugs p. 277, Indi. medi. Plants p. 664.

૨૦૭ સીંકોના.

N. O. Rubiaceae.

નામો—સીંકોના (શુભરાતી, હિંદી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં.)
Cinchona Bark—સીંકોના બાર્ક (અંગ્રેજી); Cinchonae Cortex—સીંકોના
કોર્ટેક્સ (લેટીન).

વાર્ણન—આ ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકાનું—પેરુનું વતની છે. આ છોડનું
વાવેતર અહિંમાં શી રીતે કરવામાં આવ્યું, કેવી રીતે સરકારે તેમાં સહાય
દીધી, વિદ્વાનોએ તેમાં કેવી કેવી શોધો કરી—એ બધા માટે તો અંગ્રેજીમાં
અંશે લખાયેલા છે. કલકત્તાના સૈયલ બોટેનીકલ ગાર્ડન્સના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ડૉ.
જયેબર્ન કીંગનું ‘Manual of cinchona cultivation in India’ એ પુસ્તક
વાંચવા લાયક છે.

દક્ષિણ અમેરિકામાં છાલને માટે આ ઝાડનો નાશ કરવામાં આવ્યો
ત્યારે આ ઝાડો તેની અગત્યતાને લીધે હિંદમાં ઉછેરવાના પ્રયત્ન થવા લાગ્યા.
અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં નીલગીરી—ઉતાકામંડ પાસે, હિમાલયના પ્રદેશમાં,
સીલોનમાં, બંગાલામાં, દાર્જિલિંગ વિગેરે સ્થળોમાં સીંકોનાનાં લાખો ઝાડવાં
ઉછેરવામાં આવ્યાં છે. દાર્જિલિંગ પાસે સીક્રીમમાં રંગબીની ખાણમાં આસરે
૫૦—૬૦ લાખ છોડ સરકારે ઉછેરેલા છે. નીલગીરી ઉપર પણ એટલી જ મોટી
સંખ્યા છે. આ છોડવાની છાલમાંથી જ સલ્ફેટ ઑફ કવીનાઇન અને સીંકોના
ફેબ્રીફ્યુજ બનાવવામાં આવે છે. અત્યારે હિંદમાં આશરે સીંકોનાની ૧૩ જાતો
સરકારે દાખલ કરીને ઉગાડેલી છે. ‘સીંકોના ઓફીસીનેલીસ’માંથી આશરે
૪૧૧ ટકા કવીનાઇન નીકળે છે અને ૧૧૧ ટકા જેટલી કવીનીડીન મળે
છે. C. calisayની છાલ પીળી થાય છે અને તેમાંથી કવીનાઇન મોટા પ્રમા-
ણમાં મળે છે.

સીંકોનાની છાલ ઉપરથી ખરબચડી, રહેજ સતી ભુરી, રહેજ બડી અને
અંદરથી રતાશ લેતી હોય છે. એમાં ખાસ ગંધ નથી હોતી. છાલનું ચૂર્ણ
આછા રાતા રંગનું થાય છે. સ્વાદમાં રહેજ કષાય રસ સાથે કડવો સ્વાદ આવે
છે. આ છાલ અત્યારે વિદેશી વૈદ્યોમાં વિવિધ રીતે વપરાય છે. એમાંથી ઓફી-
સીયલ અને નોન-ઓફીસીયલ ઘણી બનાવટો બનાવવામાં આવી છે અને
ડોક્ટરો તેને ઠીક પ્રમાણમાં વાપરે છે.

આ છાલમાંથી કવીનાઇન બનાવવામાં આવે છે. અત્યારે કવીનાઇનને નહિ
ઓળખતું હોય એવું કોઈ માણસ હિંદમાં ભાગ્યે જ હશે. એના પ્રચાર માટે
સરકારે, સેનીટરી કમીટીઓએ, યુનિસીપાલિટી વિગેરે પ્રબલિતની સંસ્થાઓએ

ધણી મહેનત લીધી છે. સીંકોનાના ઝાડ જેટલી સંભાળ અત્યારે કેઇપણ ઝાડની લેવાતી નહિ હોય.

ગુણ અને ઉપયોગ—સીંકોનાછાલ કષાય, ગ્રાહી, કટુપૌષ્ટિક, જ્વરમ્ અને તાવને અટકાવનાર છે. છાલનો મોટો ભુકો તેમાં રેસાઓ હોવાને લીધે હોજરી અને આંતરડાંમાં ઉત્તેજના ઉત્પન્ન કરે છે. તાવના હુમલા પછીની રોગનિર્મુક્તાવસ્થામાં બીજાં વનસ્પતિદ્રવ્યો સાથે સીંકોનાની છાલ ઉપયોગમાં લેવાય છે. કવીનાઇન સોલ્ડ્સ સાથે યોજવાથી તેનો જ્વરમ્ શક્તિ વધે છે. સ્પીરીટ એમોનીઆ એરોમેટીક સાથે યોજવાથી આ બહુ સુંદર પીણું બને છે. આનાથી જલદ પીણું પીવાની ટેવ ઓછી થાય છે.

મૅજોર એકસનની શોધખોળ મુજબ કવીનાઇન સલ્ફ એ વિષમજ્વરમાં વાપરવા માટે સારામાં સારું ઔષધ છે. એકાંતરીયા, ઓથીઆ વિગેરે તાવમાં આ સાફ કામ કરે છે.

(મૅજોરીયા મેડીકા-રાખાલકાસ ધોષ પૃં ૫૦૧).

ઉદ્ભવ—Brandis p. 372; Indig. Drugs p. 78.

૨૦૮ ભમરછાલ.

N. O. Rubiaceæ.

નામો—બ્રમરછલી (સંસ્કૃત); ભમરછાલ (ગુજરાત-કાઠિઆવાડ); ભૈલન (હિંદી); બંદારી (દક્ષિણ); બંગર (તેલુગુ); ભોરછાલ (મરાઠી); કુકર-કાટ (મારવાડ); *Hymenodictyon excelsum*—હીમેનોડિક્ટીયન એક્સેલ્સમ (લેટીન).

પરિચય— મુંગાહા બ્રમરાહા ચ ક્ષીરદ્રઃ મુંગમૂલિકા ॥
ઉગ્રગંધા ચ મુંગત્વગ્ છલી બ્રમરછલિકા ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણ— મુંગછલી કટૂણ્ણા સ્યાતિત્ત્વા દીપનરોચની ॥

॥ રા. નિ. ॥

મુંગાહા કટુકા ચોણ્ણા તિત્ત્વા રુચ્યાગ્નિદીપની ।

કંઠ્યા ચ સર્વદોષઘ્ની પ્રોક્તા પૂર્વેર્નિષગ્વરૈઃ ॥

॥ નિ. રા. ॥

વર્ણન—ભમરછાલનાં ઝાડ ૧૫ થી ૪૦ ફીટ સુધી ઉંચાં થાય છે. છાલ જાડી, ખેચી, ઉપરથી લીસી કે ખડખચડી, ભુરાશ લેતા લીલા રંગની ને

અંદરથી ફીક્કા રાતા રંગની ને કડવી હોય છે. પાન સામસામાં, ૪ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં, વખતે સાગના પાન જેવડાં ૧ થી ૧૫ ફુટ જેવડાં ચોટાં હોય છે. ઝાડને જખમ કરતાં તેમાંથી એક જાનને ચીકણો, રવાહમાં કડવો, મધ જેવો રસ ઝરે છે. ફુલ સફેદ રંગનાં થાય છે. એક વખત પાન અને ફળ બેવાથી આ ઝાડ લુલાય એવું નથી. ગિરનારમાં આનાં ઝાડ આ લેખકે જ્યાં છે. પાવાગઢમાં સાગીન નામથી ઓળખાતાં ઝાડ ભમરછાલનાં હોય એમ હવે મને લાગે છે.

ગુણ અને ઉપયોગ—ભમરછાલ કટુ, ઉષ્ણ, તિક્ત, દીપન, પાચન અને અન્ન ઉપર રૂચિ ઉપલવનાર છે; જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. આની છાલ તાવ ઉપર આપવામાં આવે છે.

વક્તવ્ય—‘ફાર્માકોપીયા ઇન્ડીકા’ જણાવે છે કે “હવે પછી જ્યારે જ્યારે હિંદુસ્થાનનાં ઓસડીયાંમાં જવરનાશક (antiperiodics) ઓસડીયાં શોધો ત્યારે સૌ પહેલાં આ ઝાડની છાલને સંભારજો”* આ ઝાડની છાલમાંથી આલ્કલોઈડ (હીમેનોડીકટાઇન) હાથ આવેલું છે જેમાં ઓક્સી-જન નથી. (It was one of the few alkaloids which do not contain oxygen. આઉટન અને નેયરે આની છાલનું પૃથક્કરણ કર્યું છે પણ બહુ સંતોષકારક આલ્કલોઈડ હાથ નથી લાગ્યું; ભૂલથી કદાચ ખીખ ઝાડની છાલ તેમના હાથમાં આપી હશે એમ સ્ટેન્ડ્રી ગીબ્સન અને જહાન સીમોન્સેન (જર્નલ એન્ડ પ્રોસીડીંગ્સ ઓફ ધી એસીયાટીક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ ૧૯૧૬ પા. ૧૬૧-૧૬૨) જણાવે છે.

ઐંડીસે તેના Indian Trees માં આનું ચિત્ર આપેલું છે.

પૂ. જયકુંભલાઈ લખે છે કે—“આ ઝાડનાં પાનની પાછળની બાજુએ ઘણું કરીને ચોમાસાની મોસમમાં રાત્રી પાંખ પર કાળા પાંચ ચાંડલાવાળી ભમરીઓ બેઠેલી હોય છે. તે ઉડે છે ત્યારે ભમરા જેવો અવાજ થાય છે. આ ઉપરથી કદાચ એને ભમરછાલ અથવા ભમરછાલી કહેતા હશે.”

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૩૮૦; રૂ. નિ. પા. ૫૩૦; N. p. 142; Brandis p. 371; Watt IV p. 317; Indi. Medi. Plants p. 648.

* In all future enquiries into the subject of Indian antiperiodics, this bark should be one of the first to which attention should be directed. Indi. Medi. Plants p. 644.

तगरादि वर्ग

N. O. Valerianæ.

२०६ जटाभांसी.

नाभे—जटामांसी, नरुद, तारसी, जटेल, सुगंधमांसी, कृष्णा, सुलोमशा, आकाशमांसी (संस्कृत); जटामांसी आलुखंड (गुजराती); जटामांसी (भराडी-खिंदी. तेलुगु. अंग्रेजी); Spikenard—स्पाइकनार्ड (अंग्रेजी); Nardostachys Jatamansi—नाडोस्टेकीस जटामांसी (बेटीन).

गुणाः— मांसी तिक्ता कषाया च मेध्या कांतिकृच्छ्रदा ।
स्वाद्वी हिमा त्रिदोषाल्पदाहविसर्पकुष्ठनुत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

गंधमांसी तिक्तशीता कफकंठामयापहा ।
रक्तपित्तहरा वर्ण्या विषभूतज्वरापहा ॥
अध्रमांसी हिमा शोफव्रणनाडीरुनापहा ।
लूतागर्दभजालादिहारिणी वर्णकारिणी ॥

॥ रा. नि. ॥

जटामांसी तु तुवरा शीतला कांतिकारका ।
बल्या कटौ स्वादुतिक्ता कफांतर्दाहपित्ताहा ॥
विसर्पकुष्ठन्वग्दोषभूतबाधाज्वरापहा ।
दाहं त्रिदोषं वातं च रक्तदोषं विषं हरेत् ॥
कृष्णा सुगंधामांसी तु केश्या सुरभि तिक्तका ।
वर्ण्या च शीतला प्रोक्ता कफकंठरुजाहारा ॥
भूतबाधारक्तपित्तरक्षोबाधाज्वरापहा ।
विषवातहरा चान्ये गुणाः मांसीवदीरिताः ॥
आकाशमांसी वर्ण्या च शीतला व्रणशोथहा ।
जालगर्दभकं लूतां विस्फोटं च ममूरकाम् ॥
नाडीव्रणं विसर्पादि नाशयेदिति कीर्तिता ॥

॥ नि. र. ॥

વર્ણન—“ આ એક ખડની જાતનો છોડ હિમાલયના ઉંચામાં ઉંચા પ્રદેશમાં તેમજ ગઢવાલથી પૂર્વના ભાગમાં મળી આવે છે, અને સીક્રીમમાં ૧૭૮૯૦ ફીટની ઉંચાઈએ ઉગી નીકળે છે. આને કુલ કે ૬૫ હોતાં નથી. તેમાં એક આંગળી જેટલી લાંબી, સુગંધીદાર, કાળા રંગની, અને રંગવાની પીંછીના આકારવાળી છડ નીકળે છે. એક છોડમાં એવી ઘણી છડો થાય છે. તેની જડાઈ આંગળી જેટલી થાય છે. તે ઉપર ઝીંઘા વાળ જેવા ઘણા જ રેસા હોય છે. તે એક બીજાની લગોલગ રહીને એક પીંછીના આકારમાં દેખાય છે. આની અંદર એક જાતની સુગંધ હોય છે કે જે બિલાડાને ઘણી પ્રિય હોય છે, તેથી આ છોડ જ્યાં આગળ જોવામાં આવે છે ત્યાં આગળ તે આજોટવા અને કુદવા મડી જાય છે; અને તે ઉપરથી આને બીન્લીકોટણ કહેવામાં આવે છે. તેનાં મૂળ જરા સખત થાય છે. જે છડ સારી સુગંધવાળી, નવી અને નાની હોય તે ઉત્તમ અને વાપરવા લાયક ગણાય છે. ”

“ વનસ્પતિ ગુણાદર્શ ” માંથી.

ગુણ અને ઉપયોગ—જટામાંસી કડવી, તુરી, મેઘ્ય, ખલ અને કાંતિ વધારનાર; સ્વાદુ અને ઠંડી; ત્રિદોષ, દાહ, વિસર્પ, કુષ્ઠ વિગેરેને મટાડનાર; કફ અને કંઠના રોગોને હઠાવનાર; રક્તપિત્ત, શોફ, વ્રણ, નાડી વિગેરેને મટાડનાર; શરીરનો રંગ સારો કરનાર; બાળકોને લાગતા ચઢોની શાંતિ કરનાર; વિષને દૂર કરનાર અને ઘડપણને દૂર હઠાડનાર છે. તેનાં નાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી આંખમાં આંજવાથી આંખોનું તેજ વધે છે એમ ‘ વનસ્પતિ ગુણાદર્શ ’ માં લખેલું છે. યુનાની વૈદ્ય એનો રસાયન તરિક્કે ઉપયોગ કરે છે.

વર્તુલ્ય—ઘણા બુના વખતથી જટામાંસીનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. રાજનિર્ધન, અને ભાવપ્રકાશ વિગેરેમાં એના આટઆટલા ગુણો વર્ણવેલા છે પણ ચરક અને સુશ્રુતમાં સ્વતંત્ર ઉપયોગ એક પણ જગોએ જોવામાં આવેલો નથી. સંજ્ઞાસ્થાપન દર્શોમાનિમાં, કંડૂફ દર્શોમાનિમાં ચરક તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. બાળકોનાં વસ્ત્રોને ધૂપ આપવાનાં જે જે દ્રવ્યો ગણાવ્યાં છે તેમાં માંસીનો ઉલ્લેખ છે (જ્ઞા. ૮-૧૨૨). વમનોપગ તરિક્કે (વિ. ૮-૧૫૭ અને ક. ૧-૩૩); તિક્ત સ્કંધમાં; શ્વાસ, કાસ, વિષ વિગેરેમાં ધૂમ્રવર્તિમાં; વિષમાં, વિસર્પમાં, ઉન્માદમાં, અપસ્મારમાં, ઉરસ્તંભમાં, વાતરક્તમાં અને શ્વેતુ વિગેરેમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે જટામાંસી વપરાયતી છે. અશ્મરીમાં પણ બીજાં સાથે જટામાંસીની યોજના ચરકે કરેલી છે (વિ. ૨૬-૬૩).

સુશ્રુતે મણિતોપાસનીય અધ્યાયમાં વર્ષા વ્યસ્થાં ગોલોર્મી જટિલાં વાપિ શિરસા વારયેત્ એમ કહેલું છે. ચરકના કરતાં સુશ્રુતે ઘણા ઓછા યોગોમાં જટામાંસી વાપરેલી છે. આકાશમાંસી શબ્દ ચરક, સુશ્રુત કે વાગ્ભટમાં જણાતો નથી.

નિઘંદુરનાકાર માંસી ત્રણ જાતની ગણાવે છે:—(૧) જટામાંસી, (૨) કૃષ્ણસુગંધામાંસી અને (૩) આકાશમાંસી. સુશ્રુતટીકાકાર હલ્હણ પણ બે જટામાંસીનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભૂતકેશીનો અર્થ માંસી, જટાનો અર્થ ગંધમાંસી અને બીજે ઠેકાણે જટાને ત્રિતીયા માંસી (ક. ૬-૧૫) કહીને અર્થ સમજાવેલા છે. આકાશમાંસી નામ શાથી પડ્યું હશે તે સમજાતું નથી. નલદ શબ્દના કેટલીક વખત 'જટામાંસી' અને કેટલીક વખત ઉશ્ચીરમેદઃ લામઞ્જકઃ એવા અર્થો હલ્હણે બતાવેલા છે. વૈદ્યકના ઘણાખરા ગ્રંથો જે મહેં જોયા છે તેમાં જટામાંસીનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ કોઇપણ ઠેકાણેથી શોધ્યો જડ્યો નથી.

Medicinal Uses—The drug is regarded as a tonic, nervous stimulant, and antispasmodic. It is little used in India at the present time, but has been advocated as efficient representative of valerian in hysteria, epilepsy and similar nervous and convulsive affections. The dose is from 30 to 40 grains in powder. A fluid extract prepared with an ammoniacal menstruum would probably be the most suitable preparation. The oil is administered in epilepsy in doses of 2 to 5 minims. Jatamansi is chiefly used in India as an agent in perfumery and as an ingredient in medicinal oils. It is popularly believed to increase the growth and blackness of the hair. (Kanayalal Dey)

ભાવાર્થ—જટામાંસી શક્તિપ્રદ, ઉત્તેજક અને સ્નાયુરોચિદ્યકૃત્ છે. અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં જટામાંસી બહુ જ જીજ્ઞ વપરાય છે, પણ હિસ્ટીરીયા, અપસ્માર અને આંચકી વિગેરેમાં 'વૅલેરીયન'ના પ્રતિનિધિ તરિકે વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવેલી છે. એની માત્રા ચૂર્ણના રૂપમાં બેઆનીભારથી પાવલીભારની છે. પ્રવાહી તત્વ વાપરવાનું બહુ જ સરસ પડે એમ છે. ૨ થી ૫ મીનીમની માત્રામાં તેનું તેલ અપત્તાનક અને અપસ્મારનાં દરદોમાં ઉપયોગી છે. જટામાંસી સુગંધી દ્રવ્ય તરિકે તેલ વિગેરેમાં નાંખવામાં જ હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે વપરાય છે. એમ મનાય છે કે જટામાંસીના તેલથી વાળ વધે છે અને કાળા થાય છે.

(સ્વ. કુર્નેયાલાલ દે.)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 665; ર. નિ. પા. ૨૩૯; વનસ્પતિ ગુણદર્શ પા. ૪૫૦.

૨૧૦ તગર.

N. O. Valerianæ.

નામો—તગરમ્, કુટિલમ્, નતમ્, જિહ્વમ્ (સંસ્કૃત); તગર (શુબ્દશતી);
ગોડેતગર (મરાઠી); તગર (હિંદુસ્તાની); તગર પાડુકા (બંગાલી);
Valeriana Hardwickii—વેલેરીયાના હાર્ડવીકીઆઈ (લેટીન).

ગુણા:— તગરં કુષ્ઠજિત્પ્રોક્તં દૃગ્વિસર્પવ્યાધિજિહ્વુ ॥

॥ શોઢલ: ॥

તગરં શીતલં તિક્તં દૃષ્ટિદોષવિનાશનમ્ ।
વિષાર્તિશમનમ્ પથ્યં ભૂતોન્માદમયાપહમ્ ॥

॥ રા. તિ. ॥

તગરં મધુરં તિક્તં કટુ પાકે રસે લઘુ ।
સ્નિગ્ધોષ્ણં તુવરં ભૂતમદાપસ્મારનાશનમ્ ॥
કફચક્ષુ:શિરોરોગમદાપસ્મારનાશનમ્ ॥
તગરદ્વયમુષ્ણં સ્યાત્ સ્વાદુ સ્નિગ્ધં લઘુ સ્મૃતમ્ ॥
વિષાપસ્મારમૂર્દ્ધાશિરોગદોષત્રયાપહમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

રાજમાર્તંડ— ૧ સન્ધિકવાતે—તક્રેણ પિષ્ટં તગરસ્ય મૂલમાદ્રે નિર્પીતં વિનિહન્તિ
શીઘ્રમ્ ।....નૃણાં સંધિકવાતરોગમ્ ॥

૨ પિલ્લે—અમયારમપિષ્ટં વા તગરં પિલ્લનાશનમ્ ॥

વર્ણન—ઘણા જુના વખતથી તગર હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. ડો. વૅટ કહે છે કે—“આ છોડ બારમાસી છે. હિમાલયના સમશીતોષ્ણ પ્રદેશમાં કાશ્મીરથી તે જુતાન સુધી ૪૦૦૦ થી ૧૨૦૦૦ ફીટ સુધીમાં ઉગી નીકળેલા મળી આવે છે. આના છોડ ટુંકા હોય છે. મૂળીયાં ગાંઠો ગાંઠોવાળાં અને લંબાઈમાં ૧ થી ૧૫ ઇંચ છે. એની લંબાઈ એક આંગળીથી તે એક કવીલપેન જેટલી થાય છે. તેનો રંગ કાળાશ મારતો જુરો અને એની સપાટી કરચલીવાળી હોય છે. એના ઉપર ઘણેખરે ઠેકાણે આડી લાઈનો હોય છે. એ ગાંઠો અને લાઈનો ખરી પડેલાં પાંદડાંની નિશાનીઓ બતાવે છે. તેનો નીચેનો છેડો જુઠ્ઠો, સખત અને ચીકણો હોય છે; ઉપલો છેડો પહોળો હોય છે. એની + સુગંધ વેલેરીયનને મળતી છે, પણ તેના કરતાં વધારે ઉગ્ર અને સ્વાદ કપુરને મળતો હોય છે. મુસલમાન લેખકો તેને અસાફનના નામથી ઓળખાવે છે”. તેની ચાર જાતો મુસલમાન લેખકો જણાવે છે. તગર શીરંગ, સીઆમ

+સુકું માંસ કે મરેલા ઉદરના સુકાં માંસ જેવી વાસથી એ તરત ઓળખી શકાય એમ છે.

અને આફ્રીકામાંથી પણ આ દેશમાં આવે છે; પણ આ પરદેશી તગરથી હિંદુસ્તાનમાં થતું તગર પસંદ કરવા જેવું છે. ડા. વૉટ કહે છે કે મૂળીયાં પરદેશ ખાતે કાંઈક ઔષધના ઉપયોગ માટે અને મુખ્યત્વે કરીને સુગંધી બનાવવા માટે મોકલવામાં આવે છે. ડા. ઇસ્વાઈન કહે છે કે એ ખાસ સેન્ટ તરિકે તથા વાળ સુગંધી કરવા માટે વપરાય છે.

તગર ધૂપ તરિકે વાપરવામાં આવે છે. અગર, તગર-એ નામો બનતા સુધી સાથેજ વપરાયલાં છે.

અંગ્રેજ વૅલેરીયનના કરતાં સાચું તગર વાપરવું વધારે સારું છે. જટામાંસીને બદલે પણ આ વપરાય. કઠ, જટામાંસી અને તગર એક બીજાને બદલે વાપરી શકાય એમ છે.

વૈદ્યકમાં તગરનો ઉપયોગ

રાજમાર્તંડ—૧ સંધિવામાં-તગરનું લીટું મૂળીઉં છાશ સાથે ઘસીને પીવાથી સંધિવાની પીડા મટે છે.

૨ પિલ્લ નામના આંખના રોગમાં-તગરને હરડેના ઘસારામાં ઘસીને આંખવાથી પિલ્લ નામનો આંખનો રોગ મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરક શીતમ્નશમન દશેમાનિમાં તગરનો ઉલ્લેખ કરે છે; વમનોપગ તરિકે અને તિક્તશકંઘમાં ગણાવે છે. વાયુના રોગોમાં, વાતરક્તમાં, રાજ્યક્ષમામાં, ઉન્માદમાં, કુષ્ઠમાં, ઉરસ્તંભમાં ચરકે તગર ચોળેલું છે. વિષમાં તો તે અનેક જગોએ ચોળાયલું છે. સર્વર્ણકરણલેપમાં તગર વપરાયલું છે. સ્તન્યશુદ્ધિ માટે સ્તન ઉપર બીજાં દ્રવ્યો સાથે તગર પણ ચોપડવામાં આવે છે. મુશ્મુતે એલાદિ ગણમાં તેને ગણાવ્યું છે.

ઉન્માદ, અપસ્માર, હીસ્ટીરીયા અને વિષ એ રોગોમાં તગર આપવા જેવું છે.

નોંધ—બહારમાં જે તગર મળે છે તે તદ્દન નકામું જણાય છે. આ તગર વાપરવાથી ધાર્યો ફાયદો જણાતો નથી. માટે સાચું તગર હાથ ન આવે તો ‘વૅલેરીયન’ વાપરવું એજ હિતાવહ છે. વૅલેરીયનની ઘણીખરી બતો કાશ્મીર, ભુતાન અને હિમાલયમાંજ થાય છે. તગરનાં સાચાં મૂળીઆં અફઘાનીસ્તાનના લોકો લેગાં કરીને હિંદમાં મોકલે છે એમ સ્વ. કનૈયાલાલ દે જણાવે છે.

તગરમાં સ્નાયુશૈથિલ્યહર, ઉત્તેજક વિગેરે સુંદર ગુણો છે. હીસ્ટીરીયા જેવા રોગોમાં આ વાપરવું હિતાવહ છે. દશાંગલેપમાં તગર છે. જટામાંસી, તગર વિગેરેના ગુણ તો લગભગ સરખાજ છે.

ઉલ્લેખ—Indi. Modi. Plants p. 667; રૂ. નિ. પા. ૨૪૩; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૪૭૯; Indig. Drugs p. 326.

સહદેવ્યાદિ વર્ગ

N. O. Compositae.

૨૧૧ સદોડી.

નામો—સહદેવી, દળ્હોત્પલા (સંસ્કૃત); સદોડી, શેઠરડી (ગુજરાતી); સાદોડી, સાહાદેવી (મરાઠી); સહદેવી, સદોડી (હિંદી); Vernonia Cineria —વરનોનીયા સાધનેરીયા (લેટીન)

ગુણા:— દળ્હોત્પલા સહદેવા વિષમજ્વરનાશિની ॥
સહદેવા દ્વિધા પ્રોક્તા શ્વેતા નીલા ચ પુષ્પતઃ ॥
દ્વયં ચૈકાંતરં હંતિ મક્ષણાત્ ધારણાદપિ ।
નિદ્રાકરા ધૃતા શીર્ષે નીલા સિધ્ધમિનાશિની ॥

॥ શોઢલ. ॥

શોઢલ— ૧ વિસ્ફોટકે—સહદેવીકૃતા પિળ્હી સર્વવિસ્ફોટનાશિની ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૨ જ્વરે—સ્વરસૈઃ સહદેવ્યા વા સિદ્ધં તૈલં જ્વરં જયેત્ ॥

૩ જ્વરભૂતગ્રહાદૌ—સહદેવીશિકા બદ્ધા શ્વેતસૂત્રેણ કન્યયા ।

નિહન્તિ દક્ષિણે પાળૌ જ્વરભૂતગ્રહાદિકાન્ ॥

વર્ણન—શેઠરડીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી નીકળે છે. કેટલીક બીની. જગોમાં તે બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે. તે ૦ા થી ૨ કે ૨ા ફીટ જેટલા ઉંચા થાય છે. એનું મૂળ સુગંધી હોય છે. મૂળ પાતળું હોય છે. પાન તરેહવાર આકારનાં, બહાં કે પાતળાં અને આંતરે આવેલાં હોય છે. ફુલ સફેદ હોતા રંગનાં આવે છે. બીજ એક બીજ લાલ રંગની પણ થાય છે. ફળ કાળીજરી જેવાં થાય છે.

વૈદ્યકમાં સદોડીનો ઉપયોગ.

શોઢલ— ૧ વિસ્ફોટકમાં—સહદેવીનો રસ પીવાથી અને ચોપડવાથી વિસ્ફોટક મટે છે.

વૈદ્યમનોરમા—૨ જ્વરમાં—સહદેવીના સ્વરસથી સિદ્ધ કરેલું તેલ જ્વરનાશક છે.

૩ જ્વર, ભૂત, ઓડ વગેરેમાં—જમણા હાથ ઉપર સહદેવીનું કોમળ મૂલ—જેની ઉપર કન્યાએ સફેદ દોરા બાંધેલા હોય

એવું બાંધવાથી જ્વર મટે છે અને ભૂત, ગ્રહ વિગેરેની પીડા ટળે છે.

વક્તવ્ય—ચરકસુશ્રુતમાં સહદેવીનો ઉલ્લેખ નથી. અમરકોષમાં પણ ‘સહદેવી’ નથી. સુશ્રુત વિગેરે ગ્રંથોમાં ‘સહદેવા’ શબ્દ ઘણી જગોએ વપરાયેલો છે. પણ ટીકાકારોએ તેનો અર્થ પતિપુષ્પાવળ, નાન્નેલ્લી વિગેરે કરેલો છે. સાધારણ રીતે સહદેવાનો અર્થ ખપાટજ થાય છે.

એનાં મૂળીઆં માથા આગળ રાખીને સૂઈ જવાથી ઠરદીને નિદ્રા આવે છે એ અનુભવથી સત્ય ઠરેલું છે. એનાં મૂળમાં ‘ફીનાસીડીન’નો અંશ હોય તો નવાઈ નહિ, કારણ કે એ તાવ ઉતારનાર મનાય છે. ‘જ્વરનાશિની’ વિશેષણ છે એજ એની જ્વરજ્વ શક્તિનું સૂચક છે. આ છતાં વૈદ્યોએ જ્વરજ્વ દવાઓમાં ‘સહદેવી’ વાપરેલી નથી એ નવાઈ જેવું છે.

નવ્યમત—તાવમાં પરસેવો લાવવા માટે દેશી વૈદ્યો આનો ઉપયોગ કરે છે. (એઇન્સ્લી). છોડનો રસ અર્શમાં અપાય છે. (બી. ડી. ખાસુ). પટણ તરફ બીજ વિષનો ઉતાર (alexipharmic) અને કૃમિજ્વ મનાય છે. ઘોડાઓના મસાલામાં બીજ વપરાય છે. (ઈરવીન). મૂત્રાશયના સંકોચમાં તેમજ અશ્મરીમાં છોટાનાગપુર તરફ આખો છોડ વપરાય છે. આંખ આવી હોય તે માટે પુલનો ઉપયોગ થાય છે. (કેમ્પબેલ). આંખનો આ ઉપયોગ અગત્યનો છે, કારણ કે પીસો જણાવે છે કે જર્મેકા તરફ પણ આજ છોડની બીજ ભત આંખ આવી હોય ત્યારે વપરાય છે. (વૉટ). છોટાનાગપુર તરફ મૂળ, શેથમાં આપવામાં આવે છે. (જે. જે. લુડ પ્લેટ્સ ઓફ છોટાનાગપુર પા. ૩)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૯૪; રૂ. નિ. પા. ૫૮૧; N. p. 153; Watt VI part IV p. 231; Indi Medi. Plants p. 670.

૨૧૨ કાળીજીર

N. O. Compositæ.

નામો—વનજીરક; તિત્તજીરક; (સંસ્કૃત); કાળીજીર (ગુજરાતી); Purple fleabane—પર્પલ ફ્લીબેન (અંગ્રેજી); *Veruonia Anthelmintica*—વરનોનીયા એન્થેલ્મિન્ટીકા (લેટીન).

પરિચય— વૃહત્પાલી કુદ્વપત્રોડરણ્યજીરકળા તથા ॥

ગુણા:—

વનજીર: કટુ: શીતો વ્રણહાઽઽધ્માનનાશન: ॥

॥ રા. નિ. ॥

અરણ્યજીરકં ચોર્ણં તુવરં કટુકં મતમ્ ।

સ્તંભવાતકફં ચૈવ વ્રણં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

વાર્ણન—કાળીજીરના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ઊંચીપ ફીટ ઉંચા અને બહુધા ગીચગીચ ઉગેલા હોય છે. તે જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણું કરી જથ્થાબંધ ઉગે છે. પાન લાંબાં, કાંગરીદાર; પુલ ફીક્કા બાંધુડા રંગનાં અને ફલ (achnos) કાળાં થાય છે. એના આખા છોડવા ઉપર ઘણું કરી ચીકાશવાળા વાળની ફેવાંટી હોય છે. કલોંજી જીરને પણ કાળીજીર કહે છે. પણ તે તો *pingella sativana* બીજ છે. જીરને મળતો આકાર બીજનો હોવાથી તે કાળીજીર કહેવાય છે. કાળીજીરનાં પુલ ઉઘડ્યા પછી તેમાંનાં બીજ તરત પાકી જઇ ખરી જાય છે. કૃમિ અને તાવમાં તે છુટ્થી વપરાય છે.

ગુણુ—કાળીજીર કટુ, શીત, વજુને રૂઝાવનાર, વાયુને હઠાવનાર અને જ્વર, કૃમિ વિગેરેનો નાશ કરનાર છે.

વક્તવ્ય—કાળીજીરને કેટલાક વૈદ્યો સુવર્ગી એ નામ આપે છે. અત્યારે કાળીજીર તાવ અને કૃમિમાં છુટ્થી વાપરવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે વિલાયતી દવા સેન્ટોનાઈનના જેવું કાળીજીર કામ કરે છે.

નોંધ—Indian Medicinal Plantsમાં V. Anthelminticanાં સંસ્કૃત નામ સોમરાજ, અવલ્ગુજ, વાકુચી અને હિંદી અને અંગ્રેજીમાં નામો ' કાલીઝીરી, જુકચી ' આપે છે. આ ગોટાળો અજાણતાં થઈ ગયો લાગે છે. બાકુચી એટલે તો *Psoralea Corylifolia* એ પુસ્તકમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલું છે. આ છતાં પણ દેશી નામો લખવામાં વિક્ષાનો કેવો ગોટાળો કરે છે તે આ ઉપરથી સમજાશે.

નવ્યમત—પાનનો રસ નાકમાંથી લીંટ, પાણી વિગેરે વહેતું હોય તે અટકાવવા માટે અપાય છે. (આગ્રા પ્રદર્શનમાં). ડૉ. ઈ. રૉસ કાલીજીરના ક્વાથને (માત્રા ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન કાલીજીરની) જલંદરમાં સુંકર અને ચોક્કસ કૃમિન-જંતુન છે એમ જણાવે છે. ત્રાવણકોર તરફ આનું ચૂર્ણ લીંજુના રસમાં કાલવીને જુઓ મારવા માટે માથામાં ચોપડાય છે. ડૉ. ગીબ્સન કાળીજીરને ઉત્તમ બદ્ય અને પાચક ઔષધિ માને છે. (માત્રા ૨૦ થી ૨૫ ગ્રેન). કાલીજીરમાં મૂત્રજ શક્તિ પણ છે એમ મનાય છે.

(કારમોઝોપીયા ઇન્ડીકા)

શેષમાં પણ આ અપાય છે. તથા ઉપર પણ લેપ કરવામાં આવે છે. (વોટ). પંજાબ તરફ આનાં બીજ જવરદન મનાય છે. (બેડન પોવેલ).

આનાં બીજ બહુ જ જંતુદન છે અને સર્પદંશમાં જે દવાઓ અપાય છે તે ઘણાખરામાં કાળીછરી પડે છે. (એઇન્સ્ટ્રી). મલખાર તરફ કાળીછરીના ઉકાળો કફ અને મેઢવૃદ્ધિ માટે પીવાડવામાં આવે છે. (રૂહીડ)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૩૬૫; રૂ. નિ. પા. ૫૭૬; N. p. 154; Watt VI Part IV p. 229; Iadi. Medi. Plants p. 670.

૨૧૩ કઠ-ઉપલેટ.

N. O. Compositae.

નામો—કુષ્ઠમ્, રુઠ્ઠ, અગદઃ, પાકલમ્ (સંસ્કૃત); કઠ, ઉપલેટ (ગુજરાતી); કુદ (હિંદી); Costus root—કોસ્ટસ રૂટ (અંગ્રેજી); Saussurea Lappa—સૌરમુરીયા લેપ્પા (લેટીન).

ગુણા:— કુષ્ઠં કટૂણં તિત્તં સ્યાત્ કફમારુતરક્તજિત્ ।
ત્રિદોષવિષકણ્ઠૂશ્ચ કુષ્ઠરોગાંશ્ચ નાશયેત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

કુષ્ઠં કટૂણં તિત્તં સ્યાત્ કફમારુતકુષ્ઠજિત્ ।
વિસર્પવિષકણ્ઠૂતિલ્વર્જદુદ્ધનકાન્તિકૃત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

કુષ્ઠમુણં કટુ સ્વાદુ શુકલં તિત્તકં લઘુ ।
હન્તિ વાતાસ્ત્રવિસર્પકાસકુષ્ઠમરુત્કફાન્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

કુષ્ઠં વાતકફશ્વાસકાસહિક્કાજ્વરાપહમ્ ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

કુષ્ઠં વાતહરામ્યક્ષોપનાહયોગિનામ્ ॥ ॥ ચરકઃ ॥ સૂ. ૨૧

ચરક—

૧ કુષ્ઠે—લેપો યોજ્યઃ કુસ્તુમ્બુરુણિ કુષ્ઠં ચ મળ્દલનુત્ ॥ ચિ. અ-૭

૨ અર્થઃ સુ કુષ્ઠમ્—અમ્યજ્ય કુષ્ઠતૈલેન સ્વેદયેત્ ॥ ચિ. અ-૯

૩ અપસ્મારે—કુષ્ઠરસં, વ્રવાં વા મધુસંયુતામ્ ॥ ચિ-૧૫

- વાગ્મટ— ૪ અરૂંષિકાયામ્—કપાલમૃદં કુષ્ઠં વા ચૂર્ણિતં તૈલસંયુતમ્ ।
રૂંષિકાલેપનં કણ્ઠક્રેદાદાહાર્તિનાશનમ્ ॥ ૩. અ-૨૪
- ૧ મુલ્લકાન્તિકરત્વે—સપ્તાહં માતુલંગસ્થં કુષ્ઠં વા મધુનાઽન્વિ-
તમ્ ॥ ૩. અ-૨૨
- બંગસેન— ૬ શિરઃપીડાયામ્—કુષ્ઠમેરણ્ડમૂલશ્ચ લેપાત્ કાઞ્જિકપેષિતમ્ ।
શિરોઽર્તિ નાશયત્યાશુ....॥
- વૈદ્યમનોરમા— ૭ રસાયનાર્થમ્—કુષ્ઠચૂર્ણં સમધ્વાજ્યં પ્રત્યૂપે પ્રપિવેક્ષરઃ । સુગન્ધ-
સુન્દરવપુઃ ચિરં જીવેદનામયઃ ॥
- રાજમાર્તણ્ડ— ૮ શિરઃકણ્ઠાદૌ—તૈલેન મૃત્વર્પરમૃષ્ટકુષ્ઠચૂર્ણાન્વિતેન પ્રવિલિસ-
મૂર્ધ્નઃ । કણ્ઠશ્ચ દાહશ્ચ વિનાશમેતિ શિરોત્રણં શુષ્યતિ
દૂષિકા ચ ॥
- ૯ રસાયનાર્થમ્—યઃ કુષ્ઠચૂર્ણં રજનીવિરામે મધ્વાજ્યસંમિશ્રિતમાત્તિ
નિત્યમ્ । સ મત્તમાતંગચલઃ સુગન્ધિર્વાર્ગમી ચિરાયુશ્ચ ભવે-
ન્મનુષ્યઃ ॥
- ૧૦ રાક્ષસાદિભયનિવારણાર્થમ્—ઉત્પન્નમાત્રસ્ય શિશોઃ વિતીર્ણ
ગવાજ્યમિશ્રં સિતકુષ્ઠચૂર્ણમ્ । રક્ષોવિષગ્ન્યાધિભયાપહં સ્યાત્
તથાક્ષલાવળ્યવિધાયકં ચ ॥
- ૧૧ ત્વચ્યં ઉદ્વર્તનમ્—જંબૂદર્ભર્જુનતરુપ્રસવૈઃ સકુઠૈઃ ઉદ્વર્તનં પ્રકુરતે
પ્રતિવાસરં યઃ । પ્રસ્વેદાબિન્દુકણિકાનિકરાનુષક્કદુર્ગન્ધતા
વપુષિ તસ્ય પદં ન ધતે ॥

વર્ણન—એવું કહેવાય છે કે કઠ કાશ્મીરના પહાડોમાં પુષ્કળ થાય છે. કેટલાક સિંધુ નદીના કિનારા ઉપર પણ આ વૃક્ષો થાય છે એમ જણાવે છે. અત્યારે બજારમાં કઠનાં મૂળીયાં મળે છે તે રંગે કાળાશ પડતાં, ઉપરથી કરચલી વાળાં હોય છે. ખાંડવાથી તેમાંથી સુગંધી નીકળે છે. બીજાં મૂળીયાં કરતાં આની કિંમત પણ વધારે પડે છે.

“ હીરટ્રી ઓફ ડ્રગ્સ ” નામના પુસ્તકમાં ડૉ. વ્હાઇટે કુષ્ઠનું ચિત્ર આપેલું છે તે *Aplotaxis auriculata*નું છે. કુષ્ઠ સંબંધી કાંકટરોમાં મતલેદ જણાય છે. કેટલાક કુષ્ઠ ‘તિક્ત અને મધુર’ એમ બે જાતની ગણાવે છે. તિક્તકુષ્ઠને

‘કુસ્ત-ઇ તદ્વથ’ અને મધુરકુષ્ઠને ‘કુસ્ત-ઇ-સિરીન્’-ફારસી લેખકો કહે છે. આજ મધુરકુષ્ઠને અર્વાચીન ડોક્ટરો ORRIS-root કહે છે અને આજ તેમના મત પ્રમાણે પુષ્કરમૂળ છે. ભાવપ્રકાશકાર તો કુષ્ઠને “કદુ સ્વાદુ” કહે છે. બીજા કેટલાક દ્રવ્યગુણવેત્તાઓએ કુષ્ઠને કેવલ કદુ (તિક્ત) કહેલી છે. વૈદ્યકથાઓમાં પુષ્કરમૂળને તિક્ત માનવામાં આવ્યું છે. ફેલી વિગેરેએ જે કુષ્ઠના મધુર અને તિક્ત એવા બે ભેદો પાડેલા છે તે ભાવપ્રકાશકારને સમ્મત છે, પણ મધુરકુષ્ઠ (પુષ્કરમૂળ) એવા ડીમકના મતને જરાકેય સમ્મત નથી. પુષ્કર-મૂળ એ કુષ્ઠથી ભિન્ન દ્રવ્ય લાગે છે.

કુષ્ઠનું ઉત્પત્તિસ્થાન કાશ્મીર છે. ત્યાંથીજ આખા હિંદુસ્તાનને કંઠ પૂરી પાડવામાં આવે છે. કાશ્મીરના મહારાજા કુષ્ઠને બધીજ પોતે ખરીદી લે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં મહારાજાને કુષ્ઠના વેપારમાંથી ૧,૬૦૦૦૦ રૂપીઆ મળ્યા હતા એમ ડૉ. સ્ક્રુઅટ કહે છે. જ્યારે પોઠીઆઓ ઉપર કુષ્ઠની શુભો ભરીને લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે બહુ દૂર સુધી તેની સુગંધી ફેલાય છે. ફેલી કહે છે કે ૧૮૬૭-૬૮ માં કલકત્તાથી ચીનમાં આશરે ૧૦ હજાર મણ કુષ્ઠ મોકલવામાં આવી હતી. આપણા દેશમાં આપણે જયમ મંદિરામાં ધૂપ કરીએ છીએ તેમ ચીનના લોકો કુષ્ઠનો ઉપયોગ છુટથી કરે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે-જ્યાં અફીણ નથી મળતું ત્યાં કુષ્ઠનું ધૂમ્રપાન કરવામાં આવે છે. હાલમાં કુષ્ઠ અનુલેપન, દંતશૂલ, વાયુ અને વાળ ધોવામાં વપરાય છે. દાણા વેચનારાઓ દાણામાં જંતુ, જીવ વિગેરે ન પડે એટલા સાફ કુષ્ઠના નાના નાના ટુકડા ધાન્યરાશિમાં નાખે છે.

કાશ્મીરવાસીઓ કહે છે કે કુષ્ઠની સાથે બીજી પાંચ છ જાતનાં મૂળ ભેળવવામાં આવે છે. જે મૂળ ચીન ચઢાવવામાં આવે છે તેમાંજ આ ભેળસેળ થાય છે. આપણે અહિંયાં શુદ્ધ કુષ્ઠ ભેળવવી એ કંઈ બહુ ભારે કામ નથી. જે કુષ્ઠનો રંગ ફીક્કો હોય, જે સૂકી હોય, જેમાં સળો લાગ્યો હોય નહિ અને જે ખાતાં વેંતજ ગરમ ગરમ અને તમતમાટ વાળું જણાય તે કુષ્ઠ ઉત્તમ સમજવું. ઉત્તમ કુષ્ઠને માટે ચક્રપાણિએ લખ્યું છે કે:-“મંગે મનાગતિ ન ચેન્નિપતત્તિ તતઃ કળાઃ । મૃગશૃંગોપમં કુષ્ઠમ્ (વાતવ્યાધિચિકિત્સામાં)”—અર્થાત્ કુષ્ઠ ભાગતાં જેમાંથી જરા પણ ભુકી ન ખરે અને જે હરણના શીંગ જેવું જણાય તેજ કુષ્ઠ ઉત્તમ.

(વનૌષધિદર્પણમાંથી)

ઘકમાં કુષ્ઠનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ કુષ્ઠમાં-દાણા અને કુષ્ઠનો લેપ કરવાથી મંડલકુષ્ઠ મટે છે.

ચિ-૭.

૨ અર્શામાં—પ્રથમ કંઠનું તેલ માલીશ કરીને પછીથી સ્વેદ આપવો. ચિ. ૯.

૩ અપરમારમાં—કંઠનો રસ અથવા વજ મધ સાથે લેવાં. ચિ-૧૫.

વાગ્બટ— ૪ માથામાં ઉંદરી જેવું ચૂર્ણ હોય તેમાં—એક માટીના કલાડામાં કુણના ચૂર્ણને શેકી નાખવું. પછી કાળું પડે એટલે તેને ખરલમાં ભારીક વાટી નાખી, તેલ સાથે કાલવીને માથામાં ચોપડવું. ચેળ, પદ્મ, પાણીનું ઝરવું, ગંધ વિગેરે મટી જશે. ઉ-૨૪.

૫ મુખની કાન્તિ ખીસવવા માટે—ખીજરાના રસમાં સાત દિવસ સુધી રાખેલું કઠ, મધ સાથે ચોપડવું. ઉ-૩૨.

ખંગસેન— ૬ માથાની વેદનામાં—દીવેલાનું મૂળ અને કંઠ-ખાંને સમાન ભાગે કાંજ સાથે વાટીને માથા ઉપર લેપ કરવાથી માથાની વેદના તુરતજ શમી જાય છે.

વૈદ્યમનોરમા-૭ રસાયન તરિકે-કુણનું ચૂર્ણ તો. ૦૧, મધ અને ઘી સાથે સવારે સવારે હંમેશાં ચાટવું. આ પ્રયોગથી શરીર સુંદર બનશે, અને રોગ સિવાયનું દીર્ઘાયુષી જીવન પસાર થશે.

રાજમાર્તંડ-૮ માથામાં ખુજલી, ફેણા વિગેરે થતું હોય તો—ચોથ પ્રયોગની માફક કરવું.

૯ રસાયન તરિકે-કુણના ચૂર્ણને રાત્રે મધ અને ઘી સાથે ખીલાવીને લોખંડના વાસણમાં ચોપડીને રાખી મૂકવું. એક ચૂર્ણ સવારમાં નિયમસર સેવન કરવાથી મહોન્મત્ત માતંગ જેવું બળ શરીરમાં આવે છે, વાણી સ્પષ્ટ અને નિર્મળ થાય છે અને દીર્ઘ આયુષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧૦ નાનાં બચ્ચાંને—ભૂત પિશાચ વિગેરેથી બાધ ન આવે એટલા માટે નાનપણથી જ ગાયના ઘી અને મધ સાથે રહેજસાજ કુણનું ભારીક ચૂર્ણ બચ્ચાંને આપવામાં આવે તો ગ્રહ વિગેરેની લીધિ રહેતી નથી અને બચ્ચું શરીર યુદ્ધિ વિગેરેમાં વધે છે.

૧૧ ઉદ્વર્તન તરિકે-કુણના ભારીક ચૂર્ણથી (અંદર બાંધી અર્બુન વિગેરેનાં પાંદડાંનો રસ નાખવામાં આવે તો ઘણું

સરસ) હમેશાં સ્નાન કરવાથી ગાત્ર સુંદર રહે છે અને આમલીના રોગો થતા નથી.

વક્તવ્ય—સ્વ. વિરભચરણ કવિરાજ લખે છે કે “પુષ્કરમૂલ-Iris Germanica—નું અંગ્રેજી નામ ઓરીસ રૂટ—Orris root—છે. હુકર કહે છે કે એ ઉર્લિફ કાશ્મીરમાં બહુ જ થાય છે. ભાવપ્રકાશકાર પુષ્કરમૂલને ‘કુષ્ભેદ’ કહે છે, અને પુષ્કરમૂલનો પર્ચીય ‘કાસ્મીર’ આપેલો પણ છે. અત્યાસના વૈદ્યોએ પુષ્કરમૂલનો અભાવ બહાર કયો છે અને “અમારે પુષ્કર મૂલે કુષ્ભે સર્વત્ર રહ્યે છે.” એ વાક્યમાં પ્રતિનિધિ પણ સૂચવેલો છે. ભાવપ્રકાશમાં પુષ્કરમૂલનો અભાવ દેખાતો નથી. બીજા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ પુષ્કરમૂલનો અભાવ શોધ્યો જડતો નથી; હા, કુષ્મના ગુણો પુષ્કરમૂલ જેવા વર્ણવેલા છે ખરા. નવ્ય ગણના મત પ્રમાણે પુષ્કરમૂલ એજ ઓરીસરૂટ, આ orris root નો હકીમો ખૂબ ઉપયોગ કરે છે.”

ચરકે લેખનીય, શુક્રશોધન, આસ્થાપનોપગ, વિગેરે દશેમાનિમાં કુષ્મનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પુષ્કરમૂલ વિષે સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૫ માં “પુષ્કરમૂલં દિક્કાશ્વાસકાસપાશ્વશૂલહરાગામ્” કહેલું છે. સુશ્રુતે એલાદિગળમાં કુષ્મ યોજેલું છે. ચરકના લગભગ અઢાળ અધ્યાયોમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં કુષ્મ યોજાયેલું છે. વાતહર દવાઓમાં કુષ્મ શ્રેષ્ઠ નહિ તો બહુ સાફ તો છેજ. તેના આ વાતદ્ર ગુણને લીધે હીસ્ટીરીયા, અપસ્માર જેવાં વાનાં દરદીમાં તે અદ્યપિ પણ કાયદાપૂર્વક વાપરવામાં આવે છે.

એને ‘વાપ્ય’ અને ઉત્પલ કહેવામાં આવ્યું છે. શું તે વાવમાં થતું હશે ? વાવમાં થાય તો પછી ઉત્પલ નું સમજાય એવું છે. કાશ્મીરમાં ઝરણાં તો ખૂબ છે. ઝરણાંને કિનારે થતું હશે તેથી તેને વાપ્ય તો નહિ કહ્યું હોય ?

અથર્વવેદમાં કુષ્મનું વર્ણન ઘણું આવે છે. તેને ‘હિમવતસ્પરિ’ થનાર કહ્યું છે. વિશ્વમેપજ તરીકે સર્વ રોગોનો નાશ કરવા માટે તેની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તેને સોમ જેવા પ્રભાવવાળી વર્ણવી છે. તેનો શિરોરોગ, તૃતીયકબ્દર, કુષ્મ તથા કૃમિને નાશ કરવાનો ગુણ અથર્વવેદમાં સુવિખ્યાત છે.

Actions and Uses—As a stimulant it is given in spasmodic diseases as cough, asthma, cholera and deranged digestion. As an alterative it is used in chronic skin-diseases and rheumatism. Locally a paste of it, made in rose-water is applied to swollen hands and feet and to swelled abdomen in obesity, and as a cooling lotion to sprains, contusion, and to the head in headache. It is also smoked like opium. Externally it is used as an astringent ointment on ulcers.

(R. N. Khory II 369.)

ભાવાર્થ—કુષ્ઠ ઉત્તેજક હોવાથી કફ, શ્વાસ, વિષૂચિકા અને અજીર્ણમાં વપરાય છે. ચિરગુણકારી યૌષ્ઠિક હોવાથી તે જીનનાં આમડીનાં દરદોમાં અને આમવાત જેવાં વાનાં દરદોમાં વપરાય છે. ગુલાબજળમાં બનાવેલો કુષ્ઠનો કલ્ક હાથપગના સોજા ઉપર, અને મેઢવૃદ્ધિમાં પુલેલા ઉઠર ઉપર, તેમ જ લચક, મૂઠમાર અને માથાના દુખાવામાં શીતોપચાર તરિકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અપ્રીણની માફક તેનો ધુમાંડો પીવાય છે. ચાંદામાં ગ્રાહી હોવાથી તે કાયદા સાથે વપરાય છે. (ખેડી. ભા. ૨ પા. ૩૬૯)

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 712; વનસ્પતિગુણાદર્શ પા. ૩૬૯; ૩. નિ. પા. ૨૪૧; Indig. Drugs p. 287.

૨૧૪ કસુંબો

N. O. Compositæ.

નામો—કુસુમ્બ: (સંસ્કૃત); કસુંબો (ગુજરાતી); Wild Saffron-વાઇલ્ડ સેફ્રન (અંગ્રેજી); Carthamus Tinctorious—કર્થેમસ ટીક્ટોરીયસ (લેટીન).

પરિચય— કુસુંમ: કંટકી વ્યાઘ્રાદિલો કંટફલોડપિ ચ ॥

॥ શિવદત્ત: ॥

સ્યાત્કુસુંમં વલ્લિશિખં વસ્ત્રરંજકમિત્યપિ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ગુણ: —

કુસુંમં વાતલં રૂક્ષં રક્તપિત્તકફાપહમ્ ।

કુસુંમતૈલમુષ્ણઞ્ચ વિપાકે કટુકં ગુરુ ॥

વિદાહિ ચ વિશેષેણ તચ્ચ રોગપ્રકોપનમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

કૌસુંમ: કટુક: પાકે શ્લેષ્મહ્રીપનશ્ચ સ: ।

કૌસુંમશાકં મધુરં કટૂણં વિષ્ણૂદોષાપહરં મદ્દનમ્ ॥

દષ્ટિપ્રસાદં કુરુતે વિશેષાત્ રુચિપ્રદં દીપ્તિકરશ્ચ વલ્લે: ॥

કુસુંમતૈલં કૃમિહારિ તેજોબલાવહં યક્ષ્મમલાપહશ્ચ ।

ત્રિદોષકૃત્ પુષ્ટિબલશયશ્ચ કરોતિ કણ્ઠશ્ચ કરોતિ દષ્ટે: ॥

॥ રા. નિ. ॥

કુસુંબં વાતલં કૃચ્છરક્તપિત્તકફાપહમ્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

કુસુમ્પતૈલં કટુકં ગુરુણ્ણચ ત્રિદોષદમ્ ॥

॥ રા. વ. ॥

કુસુમ્બીજં મધુરં સ્નિગ્ધં શીતં કષાયકમ્ ।

અવૃણ્યં ગુરુ ચ પ્રોક્તં કફવાતાસ્વપિત્તનુત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

સ્નિગ્ધોમા સ્વાદુતિક્તોષ્ણા કફપિત્તકરી ગુરુઃ ।

દક્ષુકહત્ કટુઃ પાકે તદ્વહ્નીજં કુસુંબજમ્ ॥

॥ વાગ્મદઃ ॥

રુક્ષોષ્ણમ્મલં કૌસુંબં ગુરુ પિત્તકરં સરમ્ ॥

॥ ચરકઃ ॥

ચરક—

૧ અશ્મગીમૂત્રકૃચ્છ્રયોઃ—ર્વાસ્વીજં ત્રપુષાત્ કુસુમ્માત્....।

દ્રાક્ષારસેનાશ્મરીશર્કરાસુ । સર્વેષુ કૃચ્છ્રેષુ પ્રશસ્ત ઇષઃ ॥

ચિ. અ-૨૬

સુશ્રુત—

૨ પ્રમેહે—કુમુમ્સર્ષપાતમી....સ્નેહાઃ પ્રમેહેષુ ॥ ચિ. ૩૧-૫

ચક્રદત્ત—

૩ નિર્ઝોમકરણાર્થમ્—કુમુમ્પતૈલામ્યજ્ઞો વા રોક્ષામુત્પાદિતેઽન્તકૃત્ ॥

વર્ણન—કસુંબાના છોડ થાય છે. ભોરીંગણી જેવા કાંટા થાય છે. પાંદડાં પણ ભોરીંગણી જેવાં હોય છે. ફલ ઉપર મકાઇડોડાની પેઠે કેસર સરખા તંતુ નીકળે છે; એ કસુંબાનાં પુલ કહેવાય છે. ફલ કેસરીયા રંગનાં બધ્ જ સુંદર જણાય છે. એ જ કારણથી એને ‘ આમ્યકુકુમ ’ અને ‘ વહ્નિશિખ ’ વિશેષણો લગાડવામાં આવ્યાં છે. પહેલાં આમાંથી રંગ બનાવવામાં આવતો હતો પણ હવે તો જર્મનીથી કોલટારના સોંધા રંગો દેશમાં આવતા થયા એટલે કસુંબાનો રંગ ભાગ્યે જ ભેવામાં આવે છે. “ લાલ કસુંબા જેવી પાધડી ” એમ બોલતા અઘાપિ આપણે વૃદ્ધોને બેઠ શકીએ છીએ. એનાં પુલનું શાક કરીને ખવાય છે. હવે કસુંબો દવામાં તેમ જ રંગમાં ભાગ્યે જ વપરાય છે.

વૈદ્યકમાં કસુંબાનો ઉપયોગ—

ચરક—

૧ પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ્રમાં—કસુંબાનાં બીજનું દ્રાક્ષના રસ સાથે સેવન કરવાથી પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ્રમાં કાયદો થાય છે.

સુશ્રુત—

૨ પ્રમેહમાં—કસુંબાનું તેલ પીવું. ચિ. ૩૧-૬.

ચક્રદત્ત— ૩ વાળ કાઢવા માટે—કસુંબાના તેલનું અભ્યંગ કરવાથી શરીર ઉપરના તમામ વાળ ખરી જાય છે. •

વક્તવ્ય—સ્થાવર સ્નેહયોનિ વર્ગમાં ચરકે કસુંબ ગણાવ્યું છે (સ. ૧૩ ૮). કસુંબાના તેલના સેવનથી શ્લેષ્મજ કૃમિ થાય છે એમ ચરકમાં (વિ. ૭ ૧૧ અને ૧૭) જણાય છે. વિષમાં કષ્ણિકાપાતનમાં બીજા સાથે તેનાં પુલ વપરાયલાં છે. સુશ્રુતમાં નિંબ, અતસી, કસુંબ વિગેરેનાં તેલના સામટા ગુણમાં તેને કૃમિહર ગણ્યું છે. સુશ્રુતમાં વિદાહિમિવાત્ અહિતઃ કુસુમ્મઃ કહેલું છે. ઘણા પ્રાચીન સમયથી તેનો રંગ મશહૂર છે. ‘ વલ્લરંજન ’ નામ એની સાક્ષી પૂરે છે. કાવ્યસાહિત્યમાં વસંતોત્સવમાં “કુસુમ્મરાગરજિતામ્બરા” સ્ત્રીઓનું વર્ણન આવે છે.

નવ્યમત—પ્રસવ પછી ગર્ભાશયમાં સોજે થઈ આવે છે. તે ઉપર કસુંબાના બીજનું ચૂર્ણ પોટીસ કરીને બાંધવાથી સોજે ઉતરી જાય છે. કસુંબાનું તેલ સંધિવામાં માલીશ કરવા માટે કામનું છે.

(સર્જન-મેજર કૅલબ્રાપ.)

ખરાબ ધારાં માટે આના તેલનું રૂસીંગ કરવામાં આવે છે. (એઈન્સલી). પંખખમાં આનાં બીજ મૂત્રલ અને પુષ્ટિકર્તા ગણાય છે. (સ્ટુઅર્ટ). મોટી માત્રામાં કસુંબો રેચક છે. કસુંબાનો ગરમ ક્વાથ સ્વદેહ છે. ઓરી અને એને લગતા એના જ જેવા બીજા એપી રોગો (Exanthematous diseases) માં સેફ્રનની જગોએ તે વપરાય છે. (U. S. Dispensary.)

ખંગાલામાં આનું તેલ ખસ માટે ઉત્તમ મનાય છે. ૩ થી ૬ વખત તેલ ચોપડવાથી ખસ મટી જાય છે. નાનો લીલો છોડવો શરદીમાં ઘણો ઉપ-યોગી છે. એનાથી કોઠામાં ગરમી આવે છે એમ મનાય છે. તેલ ધારાં અને સંધિવામાં સાફ છે. ઢોરનાં ચાંદાં રૂઝવવા માટે વેટરનરી ડોક્ટરો આ તેલ વાપરે છે. (Indi. Medi. Plants 716-717)

ખહીમ કહે છે કે સુકાયલાં પુલનો એક ડ્રામ લેવાથી કમળો મટે છે.

(ટીમક ભા. ૨ પા. ૩૦૯)

ઉલ્લેખ—રૂ. નિ. પા. ૫૫૯; N. p. 165; Indi. Medi. Plants p. 715.

૨૧૫ અક્કલકરૌ.

N. O. Compositæ

નામો—આકારકલમ; આકલક; કરહાટ; (સંસ્કૃત); અક્કલકરૌ, અક્કલગરૌ (ગુજરાતી); અક્કલકરા (હિંદી. મરાઠી); અકલકરા (તેલુગુ); આકરકરેહા (અરબી); પેલેટરી રૂટ (અંગ્રેજી); *Anacyclus pyrethrum*—એનેસાઈકલસ પાઇરેથ્રમ (લેટીન).

ગુણા:— આકલકોષ્ણો વીર્યેણ બલકૃત્કટુકો મનઃ ।
પ્રતિર્યાયં ચ શોથં ચ વાતં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

॥ તિ. ૨ ॥

પિંડારો મધુરઃ શીતઃ શોથપિત્તકફાપહઃ ॥

॥ મ. તિ ॥

ભાવપ્રકાશ— ૧ ફિંગરોગે આકારકરમઃ—પારદષ્ટક્રમાનઃ સ્યાત્ સ્વદિરષ્ટક્ર-
સમ્મિતઃ । આકારકરમશ્ચાપિ ગ્રાહ્યષ્ટક્રદ્વયોન્મિતઃ । ટક્કત્રયો-
ન્મિતં ક્ષૌદ્રં સ્વલ્વે સર્વે વિનિશ્લિપેત્ । સંમર્દ્ય તસ્ય સર્વમ્પ્ય કુર્યાત્
સસવવીર્ષિક્ । સ રોગી મક્ષયેત્પ્રાતઃ એકૈકામમ્બુના વટીમ્ ।
વર્જયેદ્મલ્લવણં ફિરક્કસ્તસ્ય નર્યતિ ॥

વર્ણન—અક્કલકરાનાં મૂળીયાં બજારમાં ગાંધીની દુકાનેથી મળે છે. તે ત્રણ ચાર ઈંચ લાંબાં, અંગુઠા જેટલાં બાંડાં હોય છે. તેને ચાવવાથી મુખમાં ઝમઝમાટી ઉપજે છે, જીભ ઉપર તમતમાટ થઇ રહે છે અને મોંડાં બળુ બળુ થઇ રહે છે. પહેલ પહેલો સ્વાદ જરા ઠીક લાગે છે પણ પછીથી એ ખાવાથી જીભ ચરચરે છે.

અક્કલકરાના નાના છોડ થાય છે; એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. અરબસ્તાન તરફ તે બહુ થાય છે. આપણા દેશમાં તે જવલ્લે થાય છે. અરબસ્તાન અને મીસર તરફથી તે હિંદમાં આવે છે એમ સ્વ. પટેલ લખે છે. ‘આફઝરીયામાંથી મુખ્યત્વે કરીને હિંદુસ્તાનમાં આવે છે’ એમ “વનસ્પતિ ગુણ્યદર્શ” જણાવે છે. આળુ અને ગિરનાર ઉપર અક્કલકરા નામની જે વનસ્પતિ થાય છે તે આથી જુદી છે. તેનો વર્ગ અંગેલીકરી છે.

ગુણ—અક્કલકરૌ ગરમ છે; ઉષ્ણવીર્ય છે; વાયુ, કફ, સોબને મટાડે છે; બળ અને પુષ્ટિ લાવનાર છે; પિત્ત અને કફને મટાડનાર છે. ઘણા ક્વાથોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. અબાળુ આવી ગયું હોય, પોલી કાઢમાં ચસકા મારતા હોય તો વેઘો

તેના ચૂર્ણને ઘસવા માટે આપે છે અને તેથી ફાયદો પણ થાય છે. અપસ્મા-
રમાં નસ્ય આપવાનું શંકર દાઝ પદે શાસ્ત્રી જણાવે છે. મ્હોંમાં અમી ન
હોય, જીભ લુપ્તી પડી ગઈ હોય, ચોળીયા પુત્રી ગયા હોય તો તે ઉપર તે ઠીક
ફાયદો કરે છે. કહેવાય છે કે પોપટને બોલતાં ન આવડતું હોય તો અક્કલ-
ગરો ખવડાવવાથી તે બોલતાં શીખે છે. ઘણું કુટુંબોમાં બાળકોને નાનપણથી
અક્કલકરો અને વજ-નો ઘસારો પીવડાવવામાં આવે છે, તેથી વાણી સુધરે
છે અને બુદ્ધિ વધે છે. ખેચેની, મ્હોંનો લકવો અને બગાસાં આવતાં હોય તો
તેનો ઉકાળો આપવાથી ફાયદો થાય છે. આકારકરભાદિ ચૂર્ણ, આકલ્કાદિ
ગુટી વિગેરે બનાવટો પ્રસિદ્ધ છે. વીર્યસ્તંભન કરવાનો તેમાં ગુણ છે એમ
શારંગધર ઉપરથી જણાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્રમાં બીજી મૂત્રલ દવાઓ સાથે આપ-
વાથી ગુણ થાય છે.

વૈદ્યકમાં અક્કલકરોનો ઉપયોગ—

ભાવપ્રકાશ- ૧ ફિરંગરોગમં-શુદ્ધ પારદ તો. ૦ા, ખદિરસાર તો. ૦ા,
અક્કલકરો તો. ૧, મધ તો. ૧ા-આ બધાની સાત
ગોળીઓ બનાવવી. તેમાંથી રોગીએ હંમેશાં એક ગોળી
પાણી સાથે ખાવી. ખાટું અને ખાંડ ન ખાવું. ટાંકીવાળા
દરદીઓ (Syphilis) માટે આ ગોળીઓ સારી છે. ખટાશ
અને મીઠું ન ખાવું.

વક્તવ્ય-અરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, ધન્વન્તરીય અને રાજનિઘંટુ અને
રાજવલ્લભ વિગેરે ગ્રંથોમાં અક્કલકરોનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. ધન્વ-
ન્તરિ નિઘંટુમાં જે નામો નથી પણ તે ભાવપ્રકાશમાં હોય એવાં નામોનું
સ્વ. કંતોભટ્ટે લીસ્ટ આપ્યું છે. પણ તેમાં અક્કલકરો જણાતો નથી. મદન-
પાલ નિઘંટુમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. ભાવપ્રકાશમાં ફક્ત ઉપર આપેલો એકજ
ઉપાય છે. એ સિવાય બીજા ગ્રંથોમાંથી તેના બીજા ઉપયોગો મળી આવતા
નથી પણ તેના લાભાભાવક ગુણને લીધે તે અત્યારે ઠીક વપરાય છે. સ્વ.
કંતોભટ્ટે તેનું સંસ્કૃત નામ કરહાટ (મદનપાલ પ્રમાણે) રાખ્યું છે કરહાટના
બીજા પણ પર્યાયો છે. મદન (મીઠળ) નો પર્યાય કરહાટ છે અને કરહાટઃ
શિફાકન્દઃ એમ અમરકોષમાં પણ કહેલું છે. કં જલં રહતિ ત્યજતિ इति કરहम् पद्मम् ।
અને કરં हाटयति ‘ हट दीती ’ એ સમાસ પણ થાય છે. એટલે કરહાટ શબ્દના
ઘણા અર્થો થાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. અરબી ભાષામાં અકરકરોનો અર્થ
અકર=નણ અને કર=કરે છે. આમડી ઉપર લગાવવાથી દાહ બળે છે, અથવા
તો શ્લેષ્મકલા (Mucous membrane)માં પણ દાહ irritation કરે છે એ

અર્થ ઉપરથી તે અરખી નામ પડ્યું છે. અમરકોષમાં કર્ણાટનો અર્થ અક્કલ-કરો નથી કરાયેલો એ બતાવે છે કે તે વખતે અક્કલકરો વાપરમાં નહિ હોય.

Physiological action—Stimulant, rubefacient, irritant and sialogogue; locally rubefacient. In small doses it is stimulant and cordial. As a masticatory sialogogue it produces pricking sensation in the tongue with heat, pungency and copious flow of saliva, constriction in the fauces and increased buccal mucus. In large doses, it is an irritant to the mucous membrane of the intestines, causing bloody stools, tetanoid spasms and profound stupor. The pulse becomes accelerated.

Therapeutics—The infusion is given with lesser galangal and ginger in low states of the system with drowsiness and lethargy. The tincture is given in neuralgia, headache, toothache due to caries, in paralysis of the tongue and in neuralgia of the face. As a local anasthetic gargle or lotion or a mouthwash it is used in sore-throat, relaxed uvula, aphonia &c. As a sternutatory, the powder is inhaled in chronic catarrh of the frontal sinuses. • The confection is given in impotence and in chronic seminal weakness. As a sialogogue it is an efficient remedy in chronic iodine poisoning where it secures a prompt and rapid elimination. ("Materia Medica of India." By R. N. Khory Part II p. 349.)

નોંધપાત્ર—અક્કલકરો ઉષ્ણ, ઉત્તેજક અને ચામડી ઉપર લગાડવાથી ચામડીને લાલ કરનાર છે. ચાવવાથી જીભ ચનચન થયા કરે છે, મુખમાં દહાયદહાય લાગે છે અને પુષ્કળ લાળ ગળે છે. અધિક માત્રામાં લેવાથી આંતરડાની શ્લેષ્મધરા કલાના ઉત્તેજનને લીધે ઝાડામાં લોહી પડે છે, વારંવાર ઝાડા થયા કરે છે અને તેથી ઉદ્વેગ આવે છે અને પ્રગાઠ તંદ્રા આવી જાય છે; નાડી વેગવતી થાય છે. થોડી માત્રામાં લેવાથી જડતાશાંતક છે.

અક્કલકરનો કવાથ આઠા સાથે લેવાથી તંદ્રા અને જડતા દૂર થાય છે. અક્કલકરનો અર્ક (ટીંકચર) આધાશીશી (Neuralgic headache) માં અને કૃમિજન્ય હંતરોગના શુભપ્રશમનાર્થે વપરાય છે; જીર્ણસ્તંભ અને મુખના વાતરોગમાં પણ તેની સારી અસર છે. અક્કલકરનો અર્ક કે શીતકષાય, ગળાના ક્ષતમાં; મૂક, મિન્મિન, ગદ્ગદ અને સ્વરભંગાદિ રોગોમાં; કબલ કે મુખ ધોવાના લોશન તરિકે વપરાય છે. પીનસમાં અને પ્રતિશ્વાસમાં અક્કલ-

કરાનું નસ્ય આપવાથી ઠીક ફાયદો થાય છે. અછલકરો ખંડ, મોઢક વિગેરે રૂપમાં ધ્વજભંગ અને શુક્રક્ષયજન્ય દૌર્બલ્યમાં સેવવા યોગ્ય છે. આયોડી-નથી થયેલા પુરાણા વિષ માટે અછલકરો લાલાસાવકારી હોવાથી બહુ જ ફલ-પ્રદ ઔષધ મનાય છે. [મેટીરીયા મેડીકા આફ ઇન્ડીઆ. ખેરી. ભાગ. ૨ ભે. પાનું ૩૪૬.]

ઉદ્ભવ—રૂ. નિ. પા. ૫૫૮; Indig. Drugs. p. 26; વનસ્પતિ શુભા-દર્શ. પા. ૨૭૭.

૨૧૬ અગ્નિદમની

N. O. Compositæ.

નામો—અગ્નિદમની, બહુકંટકા, ગુચ્છફલા, ક્ષુદ્રકંટકારી, ક્ષુદ્રદુઃસ્પર્શા, દમની (સંસ્કૃત).

ક્ષુદ્રકંટકાવૃત્તે ગુચ્છક્ષુદ્રફલવતી ક્ષુપભેદે ॥

અગ્નિઃ દમ્યતે અનયા ॥

અથાગ્નિદમની વલ્લિદમની બહુકંટકા ।

વલ્લિકંટારિકા ગુચ્છફલા ક્ષુદ્રફલા ચ સા ॥

વિજ્ઞેયા ક્ષુદ્રદુઃસ્પર્શા ક્ષુદ્રકંટારિકા તથા ।

મર્ત્યેન્દ્રમાતા દમની સ્યાદિત્યેષા દશાહ્વાયા ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણાઃ— કટૂણા ચાગ્નિદમની રૂક્ષા વાતકફાપહા ।

રુચિકૃદ્દીપનાં હૃદ્યા ગુલ્મપ્લીહાપહા ભવેત્ ॥

વક્તવ્ય—નિધંટસંઘ્રહમાં ડમરા (*artemesia indica*)ને અગ્નિદમની નામ આપેલું છે. ડમરાનું વર્ણન બરાબર કરેલું છે પણ અગ્નિદમની જે બુદ્ધી વસ્તુ છે, બહુકંટકા, ક્ષુદ્રકંટારિકા એવાં સ્પષ્ટ નામો છે છતાંયે સ્વ. કેતાભટ્ટે એ બૂલ કેમ કરી હશે તે સમજાતું નથી. કંટકારીનો તે ભેદ છે. રાજનિધંદુ-કાર કંટકારીત્રયમ્ ગણાવે છે તેમાં “ વૃહતી ચાગ્નિદમની દુઃસ્પર્શા ચેતિ તુ ત્રયમ્ । કંટકારીત્રયં પ્રોક્ત...॥ આમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. કેટલાક અગ્નિદમનીને બદલે ગણિ-કારિકા ગણાવે છે અને બીજા વળી ગોખર ગણાવે છે. આવી રીતે ભેદ છે, છતાં

એક વાત તો નક્કી જ છે કે અગ્નિદમની એ કંટકારીલોહ છે એમ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે.

દમનક એટલે ડમરો; અને તેની ખીણ ખત અગ્નિદમનક છે. એ અગ્નિ-દમનકનેજ સ્વ. કંતોભટ્ટે ભૂલથી અગ્નિદમની ગણેલી જણાય છે. ડમરાનું ખીણું વર્ણન સાફ કરેલું છે.

‘વૈષકશબ્દસિંધુ’કાર યોગ્ય જ કહે છે કે—“ Medicinal plant, stimulant and stomachic, considered as a small species of Cant akarika. અર્થાત્ એ ઔષધોપયોગી ઉત્તેજક, પાચક અને કંટકારીની નાની ખત છે. વે. નિઘંટમાંથી તે વાતગુલ્મકફમૂલ્લ, પ્લીહનત્વજ્ઞ એ ગુણો લખે છે.

એ ધમાસાનો પણ લોહ છે. ચરક, સુશ્રુત, કે વાગ્બટમાં એનો ઉલ્લેખ નથી.

આના વિષે શોધ થવાની જરૂર છે.

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં *Artemesia vulgaris*નાં સંસ્કૃત નામ નાગદમની અને ગ્રંથિવર્ણી આપેલાં છે. આ સહદેવ્યાદિવર્ગ—*Compositae* વર્ગની વનસ્પતિ છે. એનો ઉલ્લેખ લંબાણથી ઉપરોક્ત પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે.

(Indi Medi. Plants p. 700)

Artemesia vulgaris (દમણો) ગિરનારમાં ખૂબ થાય છે. પાન સુંકર થાય છે. સાધારણ રીતે ૩ *artemesia* હિંદમાં થાય છે.

—(૧) *Artemesia maritima*=ફીરમાણી અજમે.

(૨) „ *vulgaris*=નાગદમણો.

(૩) „ *sternuatoria*=નાકછીંકણી.

૨૧૭ ફિરમાણી અજમે

N. O. *Compositae*.

નામે—પારસીકયમાની, જંતુવિનાશન: (સંસ્કૃત); ફિરમાણી અજમે (ગુજરાતી); કરમાણી ઓવા (મરાઠી); છુહારી જવાન (હિંદી); વર્મસીડ, સેટોનીકા (અંગ્રેજી); *Artemesia maritima*—આર્ટેમીસીયા મેરીટીમા (લેટીન).

ગુણ:—

પારસ્યા યાવનીગંધા દ્વારો જંતુવિનાશક: ॥

યવાની યાવની રૂક્ષા ગ્રાહિણી માદિની કટુઃ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

કિરમાણી યવાની તુ તિત્તોળ્લા કટુતીક્ષ્ણાઃ ।

અગ્નિદીપ્તિકરા વૃષ્ટ્યા લઘ્વી ચૈવ પ્રકીર્તિતા ॥

ત્રિદોષાજીર્ણક્રમિનુત્ શૂલામસ્ય ચ નાશિની ।

વિશેષાતુ ગુણાસ્ત્વન્યે યવાની ઇવ કીર્તિતાઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ચક્રદત્ત— ૧. કૃમિષુ પારસીકયવાની—પારસી યવાનિકા પીતા પર્યુષિતવારિ
પ્રાતઃ । ગુડપૂર્વા કૃમિજાતં કોષ્ટગતં પાતયત્યાશુ ॥ (કૃમિચિકિત્સ

વર્ણન—કિરમાણી અજમાને કેટલાક છુવારી અજમો પણ કહે છે. સ્વ. કતોભટ્ટ તેમના ‘નિઘંટસંગ્રહ’માં કહે છે કે—“છુવારી અજમોહનાં ઝાડ વેલાની પેઠે થાય છે. તેનાં પાન ગુલબંકાવલી જેવાં હોય છે; તેનાં ઝીણાં પુલ થાય છે. તેમાં ઝીણા દાણા અજમોદ થાય છે.” પશ્ચિમ હિમાલય તરફના ઉંચા પ્રદેશમાં તે ઉગે છે. આ સહદેવી, ભાંગરો, સુરજમુખી વિગેરેની બાજને મળતી વનસ્પતિ છે (N. o.-Compositae). એમાંથી “સેટોનીન” નામનું ગુલકોસાઈડ તત્વ નીકળે છે.

ઉપયોગ—કિરમાણી અજમાનું ચૂર્ણ રાત ઉપર પાણીમાં પલાળી રાખવું. સવારમાં દાંતણુ કરીને પહેલાં થોડોક ગોળ ખાધને ઉપરથી એ પાણી પી જવું. જલદીથી કોઠાના કૃમિ પડી જાય છે.

ગુણ—સ્વાદે કડવી છે, ગરમ છે, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, નાનાં અગ્ન્યાંના પેટમાં કરમ હોય છે તેનો નાશ કરે છે. ત્રિદોષ, અજીર્ણ, કૃમિ વિગેરેનો નાશ કરે છે; શૂલ, આમ વિગેરેને મટાડે છે. ઘણું કરીને ઘોડી અજમોહના જેવા જ ગુણ છે.

વક્તવ્ય—સ્વ. જટાશંકરભાઈ તેમના “ઘરવૈદ”માં ખોરાસાની અજમાને જ પારસીકયમાની ઠરાવે છે. “વનસ્પતિ ગુણાદર્શ”માં પણ ખોરાસાની અજમાને જ પારસીકયમાની કહે છે. કિરમાણી અજમાનું વર્ણન ઘણા ખરાબે નથી કર્યું લાગતું. પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી આ નથી મળી આવતું. ભાવપ્રકાશે અને તેના પછીના ખીજ લેખકોએ તેનું વર્ણન કર્યું લાગે છે. સ્વ. કતોભટ્ટ લખે છે:—“ધન્વન્તરી નિઘંટમાં છુવારી અજમાને અજગંધા લખે છે. તે અજગંધા તલવણી (Gynandropis pentaphylla)નું નામ છે.” ઘોડી અજમોહનું

નામ પણ વસ્તગંધા છે; પણ 'અજગંધા' શબ્દના અર્થમાં આપણે નહિ ઉતરીએ, કારણ કે તેમાં ઘણી સંદિગ્ધતા છે. ચક્રવર્તમાં પારસીકયમાનીનો ઉલ્લેખ બહુજ સ્પષ્ટ કરાયેલો છે. વૃંદમાં ઉલ્લેખ છે. (અ. ૭-૧).

Medicinal Uses—The flower-heads or "worm-seeds" are anthelmintic, deobstruent and stomachic. Santonin is very frequently prescribed for the removal of intestinal and thread worms. As used in India it is mostly imported.

(Kanayalal Dey. p. 37.)

ભાવાર્થ—કિરમાણી અજમે કૃમિમ્ન, સારક અને પાચક છે. 'સેંટોનીન' કૃમિમ્ન તરિકે મશહુર છે. હિંદુસ્તાનમાં તે બહારથી આવે છે.

(કનૈયાલાલ દે. પા. ૩૭).

ઉલ્લેખ—ફ. નિ. પા. ૨૦૩; Indi. Medi. Plants p. 699; Indig. Drugs p. 37

૨૧૮ ઉટકંટો.

N. O. Compositæ.

નામો—ઉત્કંટક; કંટફલ; રક્તપુષ્પ: (સંસ્કૃત); ઉત્કંટો, ઉટકંટો (ગુજરાતી); કાટે ચુબક; ઉટાટી (મરાઠી); ઉત્કંટા (હિંદી); Thistle-થીસલ (અંગ્રેજી); Echinops echinata-અંકીનોપ્સ એકીનેટા (લેટીન).

પરિચય— ઉત્કંટક: કંટફલ: કરભાદન એવ સઃ ।
ઉષ્ણકંટોડય કંટાલુ: શૃગાલશુનકાશન: ॥
તીક્ષ્ણાગ્રો વૃત્તગુચ્છશ્ચ મુલદંતરુજાપહ: ॥

॥ શોદહ: ॥

ગુણ:— ઉત્કંટક: કટુસ્તિક્ત: કફવાતહરો લઘુ: ।
તન્મૂલપાનતઃ સ્ત્રીણાં શીઘ્રપ્રસવકારક: ॥

॥ શોદહ: ॥

ઉત્કંટા રુચિદા ચોષ્ણા તિક્તા વૃષ્યાપ્યુદાહતા ।
મૂત્રકૃચ્છ્રં પિત્તવાતં મેહં તૃષ્ણાં ચ હ્રદુજમ્ ।
વિસ્ફોટકં નાશયતિ બીજમસ્યાસ્તુ શીતલમ્ ॥
વૃષ્યં તૃપ્તિકરં ચૈવ મધુરં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

॥ નિ. ૨. ॥

વક્તવ્ય—સુશ્રુતમાં અશ્મરીમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે ઉત્કંટક વપરાયછું છે. એ સિવાય બીજે મારા જોવામાં નથી આવ્યું. ચરકમાં જવરના ચંદનાદિ તૈલમાં અને નિહાનસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં ધાન્ય તરિકે ઉત્કંટકનો ઉલ્લેખ છે. વાઙ્મટમાં તેનું નામ સરખું નથી. સ્વતંત્ર ઉપયોગ મારા જોવામાં આવ્યો નથી.

નવ્યમત—આ છોડ ખલ્લ અને મૂત્રલ ગણાય છે, તિક્ત છે અને યૂરોપના *Carduus benedictus*ના જેવા જ ગુણ આ છોડ ધરાવે છે એમ અમારું માનવું છે.

(*Pharmacographia Indica* II p. 320.)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૪૧૩; રૂ. નિ. પા. ૫૮૮; N. p. 164; *Indi. Medi. Plants.* p. 709.

નાકછીંકણી.

N. O. Compositæ.

નામો—છિક્કા, ક્ષવક, છિક્કણી (સંસ્કૃત); નાકછીંકણી (ગુજરાતી); નાકશિક્કણી (મરાઠી); નાકછીંકની (હિંદી); *Centipeda orbicularis*-સેન્ડીપેડા આર્બોરિક્યુલેરીસ. (લેટીન).

પરિચય— છિક્કણી ક્ષવકૃત્તીક્ષ્ણા છિક્કા ઘ્રાણદુઃસ્વાદા ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ગુણ:— છિક્કની કટુકા રુચ્યા તીક્ષ્ણોષ્ણા વાલ્પિપિત્તકૃત્ ॥
વાતરક્તહરી કુષ્ઠક્રામિવાતકફાપહા ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ક્ષુત્કારી શ્વાસકાસાસ્ટ્રિવિષ્ઘ્ની વામની મતા ॥

॥ શોદલ: ॥

ક્ષવકં કૃમિલં તેષુ સ્વાદુપાકં સપિચ્છિલમ્ ॥

વિખ્યન્દિ વાતલં નાતિપિત્તશ્લેષ્મકરં ચ તત્ ॥

સુશ્રુત: સૂ ૪૬-૨૯૧

ગુણ—નાકછીંકણી કટુ છે, રોચક છે, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ છે. તે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને પિત્ત કરનાર છે. વાતરક્તને હરનાર, કુષ્ઠ, કૃમિ, વાત, કફ વિગેરેને હણનાર છે. લાવપ્રકાશ.

નાકછીંકણી છીંકો લાવનાર છે, શ્વાસ, કાસ અને રક્તપિત્તને હરનાર, વિષમ તથા વામક છે. શોદલ.

વક્તવ્ય—નાકછીંકણી ચરકસુશ્રુતના વખતમાં બહુલીટી હતી. ચરકે શિરોવિરેચનોપગ દશેમાનિમાં ‘ક્ષવક’ ગણાવ્યું છે અને પત્ર શિરોવિરેચન છે એમ કહેલું છે (વિ-૮-૧૭૪). શિરોરોગચિકિત્સામાં તે બીજાં દ્રવ્યો સાથે યોજાયેલું છે (વિ-૨૬-૧૬૭). કટુસ્કંધમાં તેનો ઉલ્લેખ છે.

સુશ્રુતે સુરસાદિગણમાં નાકછીંકણી-ક્ષવક ગણાવી છે. અતિસારમાં ‘શુષ્કીષ્ઠતં સક્ષવકં સતેલં । વિપાચ્ય લીઢ્વાઽઽમયમાશુ હન્યાત્ ’ (ઉ. ૪૦-૧૫૪)-આ પ્રયોગ છે. વિસૂચિકામાં કૃષ્ણાજમોદક્ષવકાણિ વાપિ તુલ્યૌ પિવેદ્વાપિ.....(ઉ. ૫૬-૧૭)-અર્થાત્ નાકછીંકણી દીપન અને ગ્રાહી હોવાથી વિસૂચિકા અને અતિસારમાં યોજાયેલી છે.

કેદંહણુ તેનું જોળખાણુ આપે છે-ક્ષવકં ક્ષવચુકારઃ ફાળિજકાકારઃ ‘વિહ્વારિકાય’ इति पारियात्रे प्रसिद्धः छिक्किनीति लोके ॥ सू. ૩૮-૧૮. બીજે સ્થળે ‘ક્ષવકઃ છવકઃ । अन्ये द्रोणपुष्पीसदृशं विटपमाहुः तन्न, तस्य अनुद्भिदत्वात् ॥ ’ (સ-૪૬-૨૯૧.) એમ લખે છે. નર્મદા કિનારે નાકછીંકણી ઘણી થાય છે. આના રસમાં તામ્રભરમ સારી થાય છે એમ માનવું છે.

નવ્યમત—છોડનું ચૂર્ણ તેમજ ઝીણું બીજ છીંક લાવનાર છે એમ હિંદુઓ માને છે. સળેખમ, શિરઃશૂલ અને માથાની શરદીમાં એ અપાય છે. (ડીમક).

દાંત દુઃખતો હોય તો બાશીને ગાલ ઉપર બાંધવામાં આવે છે.

(સ્ટયુઅર્ટ).

આધાશીશી ઉપર વપરાય છે.

(સર્જન-મેજર-રૉબ.)

હિંદુસ્તાનના લોકો તેને ઉબ્બ અને સૂકી દવા ગણે છે. પક્ષાઘાત, સંધિ-ગત શૂળ વિગેરે કરદોમાં તે વપરાય છે. કૃમિજન પણ છે.

(સાર્થકલોપ ઓફ ઈન્ડિયા)

ન્યુ સાઉથ વેલ્સ તરફ આને ‘ સ્નીઝવીડ ’ કહે છે.

આ વર્ગના એક છોડ ‘ myrioggne minuta ’ બરાબર નાકછીંકણીને જ મળતો અમેરિકામાં થાય છે. (ઈન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ)

નોંધ—મથુરા તરફ જે નાકછીંકણી થાય છે અને બબરમાં જે વેચાતી મળે છે તે નાકછીંકણી-*Artemesia sternuatoria* Rox. (N. o. compositae) ખરી છે. કેટલાક ભૂતકેશી (*Clerodendron glaucum*. N. o. -*Verbenaceae*) ને નાકછીંકણી માને છે પણ તે જુદી વસ્તુ છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૫૬૬; Indi. Medi. Plants p. 696.

૨૨૦ હિલમોચિકા.

N. O. Compositæ.

નામો—હિલમોચિકા (સંસ્કૃત); હિંચા શાક, હેલેંચા (બંગાલી); હરહુચ્ (હિંદી); Enhydra fluctuans—એનહીડ્રા ફ્લક્ચુએન્સ (લેટીન).

ગુણા:— શોથં કુષ્ઠં કફં પિત્તં હરતે હિલમોચિકા ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

હિલમોચી સરા તિક્તા કુષ્ઠમ્ની કફપિત્તજિત્ ॥

॥ રા. વ. ॥

ભાવપ્રકાશ— ૧ ગાત્રદૌર્ગન્ધ્યે—હિલમોચરસો યુક્તઃ ચૂર્ણેઃ ઉદધિફેનજૈઃ ।

પ્રલેપેન હરત્યાશુ દેહદૌર્ગન્ધ્યમુત્કટમ્ ॥ (કાર્શ્યચિકિત્સા)

૨ મસૂરિકાયામ્—૧ શ્વેતચંદનકલ્પકાત્તં હિલમોચિમ્બં દ્રવમ્ ।

પિબેન્મસૂરિકારમ્ભે નૈમ્બં વા કેવલં રસમ્ ॥ (મસૂરિકાચિ૦)

શોઢલ— ૨ સસૌદ્રં પાયયેદ્વાહ્વીરસં વા હૈલમોચિકમ્ ॥

વર્ણન—“ હિલમોચિકાના છોડવા ૧ થી ૩ ફીટ લાંબા થાય છે. તે સાદા અથવા આડી અવળી શાખાઓવાળા હોય છે. તે બહુધા લીસા અથવા ફેછાળવાળા હોય છે. ડાંડી ગોળ અને બહુધા લોંચસરસી ચાલનારી હોય છે. તે સાંધાવાળી અને તેની ગાંઠો ઉપરથી મૂળ નીકળતાં હોય છે. એના છોડવા ઘણું કરી બહુવર્ષાયુ હોય એમ જણાય છે.

પાન—સામસામાં, ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને તરેહવાર પહોળાઈમાં હોય છે. તે ડીંટડી વગરનાં, ડાંડી અથવા શાખાને ચોટકુક નીકળેલાં હોય છે. તે રેસાકાર, લંબગોળ કે ભટ્ટાકૃતિનાં, કેર ઉપર ટેટા છેટા ફાંતાવાળાં, હેઠળની બાજુ નસોપર વિશેષ ફેછાળવાળાં અને રસકુખીવાળાં હોય છે.

ફુલ શાખાઓને છેડે, કોણમાંથી નીકળેલાં હોય છે. તેઓ ડીંટી હોતી નથી. તે એકાકી હોય છે. પુલ પીળા (?) રંગનાં હોય છે.

બીજ કાળા રંગનાં અને લીસાં હોય છે, અને તે સુકુટ કે કલગી જેવી પીંછીરહિત હોય છે.

હિલમોચિકા પૂર્વબંગાળ, આસામ અને સિલ્હટમાં ઉગે છે. એનો પ્રચાર સુમાત્રા, મલાયા અને ચીનમાં થયેલો છે. એના છોડવા પાણીમાં અથવા બીના-શવાળી જગાએ થાય છે. ”

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં તે થતી નથી માટે તે તરફના લોકોને આ છોડ અપરિચિત છે. બંગાલામાં તે બહુ જ થાય છે. અબ્રકબસ્મને આના પુટ આપવા માટે શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. આનાં પાનની ભાજી બવાય છે.

વેદકમાં હિલ્લેમોચિકાનો ઉપયોગ

ભાવપ્રકાશ—૧ શરીરમાંથી ખરાબ ગંધ આવતી હોય તો—સમુદ્રકી-
ણું ચૂર્ણ હિલ્લેમોચિકાના રસમાં ભીંજવીને શરીરે ઘસવું.
ગમે તેવી ખરાબ ગંધ આથી દૂર થઈ જશે.

૨ શીતળામાં—સુખડના ચૂર્ણ સાથે હિલ્લેમોચિકાનો સ્વરસ
શીતળા નીકળવાની શરૂઆતમાં પીવે.

વક્તવ્ય—ચરક, સુશ્રુત, વાઙ્મટ વિગેરેમાં આનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. અમરસિંહે ‘હિલ્લેમોચિકા’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ભાનુજી દીક્ષિતે તેનું નામ ‘હિલ્લસાલ’ તરિકે દર્શાવેલું છે. ‘આયુર્વેદવિજ્ઞાનમ્’ વૉ. ૧. પા. ૬૩૮ ઉપર આનું ચિત્ર આપેલું છે તે જોવું.

નવ્યમત—હિલ્લેમોચિકાનાં પાન મૃદુરેચક ગણાય છે અને તે ત્વગ્દોષ અને જ્ઞાનતંતુનાં દરદોમાં વપરાય છે. પાનનો તાજો રસ ૧ તોલાની માત્રામાં ધાતુઓના અનુપાન તરિકે કલકત્તાના કવિરાજે વાપરે છે. વાતરોગમાં તે અપાય છે. (જુ. સી. દત્ત)

પાન પિત્તને હરનાર છે. (સ્વ. કનૈયાલાલ દે.)

પાનનો તાજો રસ ગનોરીયા (પરમીયો)માં બકરી કે ગાયના દુધ સાથે આપવામાં આવે છે. પાનની લુગદી માથે બાંધવામાં આવે છે કારણ કે તેનાથી ઠંડક રહે છે એમ લોકો માને છે.

(આસી. સર્જન. મુકરજી. વૉટ્સ ડીક્ષનેરીમાં.)

કાળજાના દુખાવા ઉપર આ ઉપયોગી છે. આનો ક્વાથ ૧ ડ્રામની માત્રામાં અપાય છે. (મી. ફ્રેરસીથ. એફ. આર. સી. એસ.)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 686; Indig. Drugs p. 120; Watt's Medical Plants p. 129. Hooker Vol I p. 304.

२२१ रास्ना.

N. O. Compositae.

नाभो—रास्ना (संस्कृत); रासना (शुभराती. भराडी. डिंही); Pluchea lanceolata—भुडीआ देन्सीओलेटा (वेटीन).

परिचय— रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं तृणं तथा ।
ज्ञेयौ मूलदलौ श्रेष्ठौ तृणरास्ना तु मध्यमा ॥

॥ रा. नि. ॥

अथ रास्ना भृंगपत्रा पाषाणादौ प्रजायते ।
गिरौ च लघुरास्ना स्यात् ततो हीनगुणा स्मृता ॥
सुगन्धमूला, एलापर्णी ॥

॥ शिषदत्तः ॥

गुणाः— रास्ना तिक्तोष्णगुर्वी स्याद्विषवातास्त्रकासजित् ।
शोफवातोदरश्लेष्मशमनी आमस्य पाचनी ॥

॥ ध. नि. ॥

रास्ना गुरुश्च तिक्तोष्णा विषवातास्त्रकासजित् ।
शोफकम्पोदरश्लेष्मशमनी पाचनी च सा ॥

॥ ध. नि. ॥

रास्नाऽऽमपाचनी तिक्ता गुरुष्णा कफवातजित् ।
शोथश्वाससमीरास्त्रवातशूलोदरापहा ॥
कासज्वरविषाशीतिवातिकामयसिन्महत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

रास्ना वातहराणाम् ।

रास्नाऽगुरुणी शीतापनयनप्रलेपानाम् ॥ चरकः सू-३५.

चरक— १ अर्शःसु—रास्नापिण्डैः सुखोष्णैर्वा.....स्वेदयेत् ॥ वि-अ-९.
२ वातव्याधौ—रास्नासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ॥
गन्धैर्हमवतेः पिष्टैः एलान्तैश्चानिलार्तिनुत् ॥ वि-२८.

चक्रदत्त— ३ गृध्रस्याम्—रास्नायास्तु प्लव्चैकम् कर्षान् पञ्च च गुग्गुलोः ।
सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ (वातव्याधौ)

વર્ણન—રાસનાના છોડવા બારે માસ જોવામાં આવે છે, પણ તે ચોમાસું ઉતરતાં શિયાળે વિશેષ પુટી નીકળે છે. એનાં મૂળ સુતળીથી પેન્સીલ જેવાં કે કેઈવાર ઘરડા છોડવા નીચે આંગળીથી હાથનાં કાંડાં જેવાં બાંડાં થાય છે. એનાં મૂળ રૈતાળ જમીનમાં ઉંડાં બેઢેલાં હોય છે. અને તે જમીનમાં ને જમીનમાં મૂળ ૨૦ થી ૨૫ કે ૫૦ ફીટ કે તેથીયે લાંબાં ચાલ્યાં બાય છે. તેના ફાંટાઓ ચોતરફ પ્રસારતા હોય છે. તે જેમ જેમ જમીનમાં લાંબા વધતા બાય છે તેમ તેમ જમીન ઉપર થોડે થોડે છેડે છોડવા જેવી પુટ મૂકતા બાય છે. આવી રીતે તે જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણું કરી તેનું જ એક સ્વતંત્ર બળુ બંધાઈ બાય છે.

ડાંડી અને શાખાઓ ટચલી આંગળી જેવી બડી, ભુરા વાળની ફવાંટીથી ભરાયલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ૦૧ થી ૨૧ ઈંચ લાંબાં અને ૦૧ થી ૦૧૧ કે ૧૧ ઈંચ પહોળાં હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ઉપર ઘોળા કે ભુરા વાળની ફવાંટી હોય છે. કેમળ પાન પર ઘોળા વાળની ગીચ બેઢેલી ફાળ હોય છે. પાનને ડીંટ હોતી નથી; ને હોય છે તો ઘણી જ ટુંકી હોય છે. વળી પાન તળીએ સાંકડાં થતાં, મથાળા તરફ સ્ક્રોલ પહોળાં, અને ટેરવે સાંકડાં અણીદાર હોય છે. પાનમાં એક બતની સુગંધી હોય છે. પુલના જુમખા શાખાઓને છેડે આવેલા હોય છે. તેમાંનું દરેક કુલ (flower-head) ૨ થી ૩ લાઇન લાંબુ હોય છે.

રાસનાનાં મૂળ જમીનમાંથી ખોદી કાઢ્યા પછી તેની બડી અને ઝીણી એમ બે ભાગ જુદી પાડવામાં આવે છે. તેમાં સુતળી જેવાં ઝીણાં, લાંબાં મૂળના ફાંટાઓની ઝુડીઓ જુદી બાંધવામાં આવે છે, અને તે મોંઘી વેચાય છે. રાસના કાઠિયાવાડમાંથી મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે.

આ તો મૂલરાસના થઈ, પણ પત્રરાસના અને તૃણરાસનાનું શું ?

વૈદ્યકમાં રાસનાનો ઉપયોગ—

ચરક— ૧ હરસમાં—રાસનાનાં મૂળને દુધમાં ઉકાળી લઈ તેમાંથી જે વરાળ આવે તે વડે સ્વેદ આપવો. ચિ. ૯.

૩ વાયુનાં દરદોમાં—રાસનાના ૧૦૦૦ તોલા નિર્ચૂડમાં એક દ્રોણ તેલ, હૈમવતિથી તે એલા સુધી જે કલ્ક લખેલા છે તે અંદર નાંખી, વિધિસર પકાવી લેવું. આ તેલ વાતવ્યા-ધિવિનાશક છે. ચિ. ૨૮.

ચક્રદત્ત— ૩ ગૃધ્રસ્ત્રીમાં—રાસના ૧ પલ, શુગળ પાંચ તોલા, એ બેની ધી સાથે ગોળીઓ વાળી લેવી, બલ અને વય બેધ માત્રા ચોખવી.

વક્તવ્ય—અંગાળાના કવિરાજે જે ‘રાસ્ના’ નામથી ઔષધના ઉપયોગમાં લે છે તે આંખો, બાંજુડો, પીપળો વિગેરે વૃક્ષો ઉપર થતા વાંદા છે એમ સ્વ. કવિરાજ બિરભયરણ ગુપ્ત કહે છે. “અંગાળામાં જે રાસ્ના તરિકે પ્રચલિત છે તેનું લેટીન નામ Vanda Roxburghii અથવા Saccolabium Papillosum; ડોકલુમાં રાસ્ના વપરાય છે તેનું નામ S. wightianum અથવા S. Praemorsum; મુંબાઈના બજારોમાં જે રાસ્ના વપરાય છે તેનું નામ Tylophora asthmatica.”—આમ કવિરાજ બિરભયરણ ગુપ્ત લખે છે. એ જણાવે છે કે પ્રાચીન ઔષ્ધોક્ત ‘રાસ્ના’ એ નથી. અમે પણ એ સાથે મળતા છીએ.

એલાપર્ણી, અને ‘સુગંધમૂલા’—આ બે વિશેષણો જેને ખરાબર લાગુ પડે તે જ ખરી રાસ્ના. ઉપર વર્ણવેલી રાસ્નાનાં પાન સુગંધી છે અને મૂળ પણ સ્હેજસાજ સુગંધી હોય છે જ.

ઈરાની ભાષામાં ‘રાસન્’ નામના એક દ્રવ્ય (Qunla Helenium) ને ટીમક રાસ્ના-ખરી રાસ્ના માને છે, કારણ કે ‘રાસન્’ રાસ્નાને બંધબેસતો શબ્દ છે. આ વાત ખરી માની લઈએ તો પણ ખીલ બે રાસ્ના વિષે તો તે સાહેબ પણ ચૂપ જ રહે છે.

ભાવમિશ્ર અને ઘણાખરા ટીકાકારો નાકુલી, ગંધનાકુલી ને ‘રાસ્ના-લેદ’ માને છે. કોઈ પણ નિઘંટુકારે નાકુલીને રાસ્નાલેદ માનેલો નથી. અમરસિંહે રાસ્નાનાં “નાકુલી, સુરસા, રાસ્ના, સુગંધા, ગંધનાકુલી, નકુલેષ્ટા, ભુજંગાક્ષી, છત્રાકી, સુવહા”-એવાં નવ નામ આપેલાં છે. પણ ક્ષીરસ્વામીએ આ પાઠનો સ્વીકાર ન કરતાં ‘નાકુલીસુરસાનાગસુગંધા’ (નાકુલીસુરસારાસ્ના ’ એ પાઠને બદલે) એવો પાઠસુધારો યોગ્ય જ કયો છે. અર્થાત એ આખો શ્લોક ક્ષીરસ્વામી ‘નાકુલી’ માટે ગણે છે. વળી અમરસિંહે પલાવર્ણી તુ સુવહા રાસ્ના યુક્તરસા ચ સા’ (શ્લોક ૧૪૦) એમ જુદો ઉદ્દેશ કરેલો છે. ભાનુલ દીક્ષિત આને ‘એલાપર્ણી’ ગણાવે છે. ભાનુલ દીક્ષિતનું પ્રમાણ વનસ્પતિના વિષયમાં યથાર્થ નથી લેખાતું એ અમરકોષને વાંચનારા જાણતા હશે જ. ધન્વંતરિએ નાકુલીને ‘સર્પસુગંધા’ કહેલી છે એટલે તદ્દનુસાર અમરસિંહે પણ ‘નાગસુગંધા’ (ક્ષીરસ્વામીના મત પ્રમાણે) જ શબ્દ કાયમ રાખ્યો.

ટીકાકારોએ આ ગોટાળો ચાલુજ રાખ્યો છે. પણ નાકુલી અને ગંધનાકુલી બન્ને જ જ્યાં ભિન્ન ભિન્ન છે (ધન્વંતરિ અને રાજનિઘંટુકાર પ્રમાણે) ત્યાં તેમને રાસ્ના તો કહેવાય જ શી રીતે ?

આ બધા ગોટાળો દૂર કરવો હોય તો દરેક પ્રાંતમાં મળતી ' રાસ્ના ' ના નમુના એકઠા કરીને, તેની તપાસ કરીને જે વધારે મળતી આવે તે લેવી જોઈએ. આ અઘરું કાર્ય છે પણ અશક્ય તો નથી જ.

પણ જ્યાં સુધી રાસ્નાનું નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી શુજરાતના વૈદ્યો ઉપરોક્ત રાસ્ના—*Pluchea lanceolata*—વાપરે તો જરાકેય ખોટું નથી.

નોંધ—અખિલ ભારતવર્ષીય ષોડશ આયુર્વેદ સંમેલનના પ્રદર્શનમાં ૮ જાતના ' રાસ્ના ' ના નમુનાઓ આવ્યા હતા. એના નિર્ણય માટે એક દિવસ સભા રાખવામાં આવેલી. મોટો ભાગ આપણી જ રાસ્નાને ' રાસ્ના ' માને છે. મદ્રાસવાળા ડૉ. લક્ષ્મીપતિએ આદુની જાતનો (n. o. scitamineae) દેખાવમાં અકલબેર જેવો એક છોડ કુંડામાં ઘાલેલો બતાવ્યો હતો. એલચીનાં પાન બરાબર એ છોડના પાન જેવાં જ હોય છે એમ તે ડૉક્ટર સાહેબનું કહેવું હતું. પાનમાં સુગંધ સારી હતી. મૂળ બરાબર આદુ જેવાં હતાં અને તે પણ સુગંધી હતાં. આના કંદમાંથી રસ પણ સારો નીકળે છે એમ તેમનું કહેવું હતું એટલે ઘણાવર્ણી, સુગંધા અને અતિરસા આ વિશેષણો બરાબર તે છોડને લાગુ પડતાં હતાં. આનાં મૂળ કદ્દમ અને મૂત્રલ છે એમ ડૉ. લક્ષ્મીપતિએ જણાવેલું. એટલે આ રાસ્ના (લેટીન નામ તો તે મહાશયને ખબર ન હતું) અને આપણી રાસ્ના— બેનેજ વિચારવાની રહે છે.

ઉદ્દેશ—વ. શા. પા. ૪૦૨; રૂ. નિ. પા. ૧૩૧; N. p. 158; Watt VI part I p. 291; Iodi. Medi. Plants p. 679.

૨૨૨ ભાંગરો.

N. O. Compositae

નામો—મુંગરાજ; માર્કંચ; કેશરાજ; (સંસ્કૃત) ભાંગરો (શુજરાતી); માકા, ભાંગરા (મરાઠી); બીમરાજ (બંગાલી); જમદર (ફારસી); હાજી (અરબી); *Trailing eclipta*—ટ્રેઇલીંગ ઇકલીપ્ટા (અંગ્રેજી); *Eclipta alba* ઇકલીપ્ટા આલ્બા (લેટીન).

ગુણા:— મુંગરાજ: સમાશ્લેષ: તિક્તોષ્ણો રુક્ષ એવં ચ ।

કફશોફામપાણ્ડુત્વગ્નદ્રોગવિષનાશન: ॥

भृंगराजास्तु चक्षुष्याः तित्कोष्णाः केशरैजनाः ।
कफशोफविषघ्नाश्च तत्र 'नीलो' रसायनः ॥

॥ रा. नि. ॥

भृङ्गारः कटुकः तीक्ष्णो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
केदयः त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् ॥
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठेनत्रशिरोऽर्त्तिनुत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

- चक्र— १ कफजकासे—....भृंगराजवार्त्तिकुजाः रसाः ।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः.....॥ चि. २२-११५.
- सुश्रुत— २ कासश्वासयोः—तैलं दशगुणे सिद्धं भृंगराजरसे शुभे ।
सेव्यमानं यथान्यायं श्वासकासौ व्यपोहति ॥ उ-९१.
- वाग्भट— ३ रसायनार्थम्—ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृंगरजःसमुत्थम् ।
क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः । समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ उ-३९.
- ४ श्वित्रे—मार्कवमथवा खादेत् भृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।
बीजकश्रुतञ्च दुग्धं तदनु पिबेच्छिञ्चिनाशाय ॥ चि-२०.
- चक्रदत्त— ५ अम्लपित्ते—पथ्याभृंगरजश्चूर्णं युक्तं जर्णिगुडेन तु ।
जयेदम्लपित्तजन्यां छर्दिमज्जविदाहजाम् ॥
- ६ वराहदशनाह्ने विसर्पे—रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम् ।
हन्ति विसर्पं लेपात् वराहदशनाह्वयं घोरम् ॥
- ७ केशानां कृष्णीकरणे—भृंगपुष्पं जवापुष्पं मेषीदुग्धप्रपोषितम् ।
तेनैवालोटितं लोहपात्रस्थं भूम्यधःकृतम् ।
सप्ताहादुद्धृतं पश्चाद्भृङ्गराजरसेन तु ।
आलोड्याभ्यज्य च शिरो वेष्टयित्वा विशेषनिशाम् ।
प्रातस्तु क्षालनं कार्यमेवं स्यान्मूर्द्धरंजनम् ॥
- ८ पलिते—क्षीरात् समार्कवरसाद्विप्रस्थे मधुकात् पले ।
तैलस्य कुडवं पक्वं तजस्यं पलितापहम् ॥

૧ નક્તાન્ધ્યે—કેશરાજાન્વિતં સિદ્ધં મત્સ્યાણં હન્તિ માર્કિતમ્ ।

નક્તાન્ધ્યં નિયતં નૃણાં સપ્તાહાત્ પથ્યસેવિનામ્ ॥

શોઢલ— ૧૦ ઉપદંશે—અસાધ્યાપિ વ્રજત્યસ્તં લિંગોત્થા રુક્ પ્રલેપનાત્ ।

સમ્યક્ સમૂલપત્રેણ માર્કવેણ પ્રયત્નતઃ ॥

વૈદ્યમનોરમા—૧૧ ગર્ભપરિચ્યુતિવારણાર્થમ્—માર્કવસ્વરસં ગર્ભ્યં ક્ષીરં ચ સદૃશં પિબેત્ ।

અન્તર્વત્ન્યા મ્ભવેત્તસ્યા નૈવ ગર્ભપરિચ્યુતિઃ ॥

ભાવમકાશ—૧૨ સૂર્યાવર્તે—મૃગરાજરસમ્ઞાગક્ષીરતુલ્યોડકતાપિતઃ ।

સૂર્યાવર્તે નિહન્ત્યાશુ નસ્યેનૈવ પ્રયોગરાટ્ ॥

વંગસેન— ૧૩ સાસ્ત્રામાતિસારે—કેશરાજસમુદ્ભૂતા જલેન ગુટિકા કૃતા ।

ક્ષયેત્ સામમતીસારં સશૂલં સાત્ત્વમાશુ ચ ॥

૧૪ પ્રસવાન્તયોનિશૂલે—વિલ્વમાર્કવજં મૂલં કલ્કં મધેન પાયયેત્ ।

તેન યોનિગતં શૂલમાશુ શામ્યતિ યોષિતામ્ ॥

વાર્ધુન—ભાંગરાના છાડવા ચોમાસામાં ઘણા જોવામાં આવે છે. બિના-શવાળી જગોમાં તે ખારે માસ પછુ દેખાય છે. એના છાડવા ના પુટથી ૧ કે ૨ ફીટ લાંબા થાય છે. પાન સામસામાં, જરા લાંબાં, કેર પર છાછરા હાંતા કે લહેરીયાવાળાં થાય છે. બન્ને સપાટીએ વાળની ફેછાળ હોય છે. ફુલ ધોળાં અને ફળ કાળાં થાય છે.

કાળો, ધોળો તથા પીળો—એમ ત્રણ જાતનો ભાંગરો થાય છે એમ મનાય છે. પછુ ખરૂં જોતાં કાળો ભાંગરો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પીળો ભાંગરો (*Flaviera repand*) પરદેશી લાગે છે. ખરો પીળો ભાંગરો (*Wedalia calendulacea*) આ તરફ જોવામાં નથી આવતો. નર્ન સાહેબે તે વર્ણવેલો છે. કાળો ભાંગરો (નીલ ભૂંગરાજ) રસાયન ગણાય છે. તેમ એના રસમાં કીમીયો થાય છે એમ ઘણા માને છે અને તેથી તેવા ઘણા આની શોધમાં પછુ હોય છે.

માર્કવનું નિરૂપત “ મારિ કેશશૃલ્લેષનાશને કૂયતે ” અને ભૂંગરાજનું “ મૃગ દિવ રાજતે । ”

વૈદ્યકમાં ભાંગરાનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ કફજન્ય ખાંસીમાં—ભાંગરાનો રસ મધ નાખીને પીવો.

ચિ-૨૨.

સુશ્રુત— ૨ કાસ અને શ્વાસમાં—દશ ઘણા ભાંગરાના શુદ્ધ સ્વરસમાં તેલ પકાવી લેવું. આ તેલના ચથાચોગ્ય સેવનથી કાસ અને શ્વાસ મટે છે. ઉ. ૫૧.

વાગ્ભટ— ૩ રસાયન તરિકે—એક મહિના સુધી સવારમાં જે ભાંગરાનો સ્વરસ તોલો ૧ પીવે અને એકલા દુધપર રહે તે માણસનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું થાય છે અને બલ તથા વીર્યથી સુક્ત થાય છે. ઉ. ૩૬

૪ સફેદ કોઠમાં—લોખંડના પાત્રમાં તેલમાં ભાંગરો શેકી નાખવો. આ ભાંગરો ખાવો અને ઉપરથી ખીયાની છાલથી પકાવેલું દુધ પીવું. આથી સફેદ કોઠ મટે છે. ચિ. ૨૦

અકદત્ત— ૫ અમ્લપિત્તમાં—હરડે અને ભાંગરાનું ચૂર્ણ સરખે વજને જુના ગોળ સાથે ખાવું. અન્નનો વિદાહ અને અમ્લપિત્ત મટે છે.

૬ વરાહદશન નામના રતવામાં—ભાંગરાનાં મૂળ અને હળ-દર, ઠંડા પાણીમાં વાટીને રતવાવાળા ભાગ ઉપર લેપ કરવો.

૭ વાળ કાળા કરવા માટે—ભાંગરાનાં ફુલ, જાસુસનાં ફુલ અને ઘેટીનું દુધ—આ બધું ખૂબ બારીક ઘુંટી નાખવું. પછી લોઢાના વાસણમાં તેને ભરીને તે પાત્રને જમીનમાં દાટી દેવું. સાત દિવસ પછી તે બહાર કાઢવું. વળી પાછો ભાંગરાનો રસ નાખીને તેને ઘુંટવું. એ પછી માથા ઉપર તે બધું લગાવી દેવું. અને ઉપર એક લુગડાનો કકડો બાંધી રાખવો. એ પછી સૂઈ જવું. સવારમાં ઉઠીને માથું પાણીથી ધોઈ નાખવું. આવી રીતે અમુક વખત સુધી કર્યોથી વાળ કાળા થાય છે.

૮ પળીઆંમાં—ભાંગરાનો રસ ૨ પ્રસ્થ, ૧ પલ જેટીમધ અને એક પ્રસ્થ દુધ તથા ૧૬ તોલા તેલ એ બધાથી તેલ પકાવી લેવું. આ તેલનું નસ્ય લેવાથી વળીઆં પળીયાં દૂર થાય છે.

૯ રતાંધળાપણામાં—ભાંગરાનો રસ અને માછલીનાં ઈંડાં (મસ્યાળ) પકાવીને ખાવાં. પચ્ય સેવવું. સાત દિવસના પ્રયોગથી નકતાંધ્ય મટે છે.

શોઢલ— ૧૦ ઉપદંશમાં—ભાંગરાના રસનો ઉપદંશ ઉપર લેપ કરવાથી ગમે તેવી અસાધ્ય ટાંકી રૂઝાઈ જાય છે.

વૈદ્યમનોરમા-૧૧ અધુરે મહિને ગર્ભસ્ત્રાવ થઈ જાય નહિ એ માટે-
ભાંગરાનો રસ અને તેટલું જ ગાયનું દુધ ગર્ભિણીએ પીવું.
ગર્ભસ્ત્રાવની ખીક નહિ રહે.

ભાવમિથ્ર-૧૨ સૂર્યાવર્ત નામના આધાશીશી જેવા રોગમાં-ભાંગ-
રાનો રસ અને બકરીનું દુધ સમાન ભાગે લઈ તેને સૂર્યના
તાપમાં ગરમ કરવું. આનું નરય લેવાથી સૂર્યાવર્ત મટે છે.

બંગસેન-૧૩ આમાતિસાર અને રક્તાતિસારમાં-ભાંગરાજના મૂળના
ચૂર્ણની પાણીમાં ગોળીઓ વાળી લેવી. આ ગોળીઓ ખાવાથી
આમ અને લોહીવાળો ઝાંડો મટે છે.

૧૪ પ્રસવ પછીના યોનિશૂલમાં-ખીલીનું અને ભાંગરાનું
મૂળ બન્ને સમાન ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે મધ
સાથે પીવું. તેથી યોનિશૂલ તુરંતજ મટે છે.

નવ્યમત-આ છોડ ઇંગ્લેન્ડનાં વપરાતા ટેરેક્સેકમને બદલે કાળ-
જનાં ઢરદોમાં વપરાય તેવો છે. 'ફારમાકોપીયા ઑફ ઇન્ડિયા' માં આ
છોડનો રસ ઔષધ તરીકે આપવાની ભલામણ કરી છે. આનાં મૂળીયાંમાં
બુલાબ લાવવાનો શુભ રહેલો છે અને તેથી તેને કાળજના અને બરલના તેમજ
જળોદરના વ્યાધિમાં દેશી લોકો વાપરે છે. આ છોડ વેદનાઈર છે.

ઉદ્ભવ-વ. શા. પા. ૪૦૮; રૂ. નિ. પા. ૩૧૦; N. p. 160; Watt
III p. 201; વનસ્પતિ શુભ્રાદર્શ. પા. ૫૬૨; Indi. Medi. Plants p. 686.

૨૨૩ ભોંપાથરી.

N. O. Compositae

નામો-ગોજિહા, ગોજી, ચરપળી (સંસ્કૃત); ભોંપાથરી, ગળજલી(શુજરાતી);
પાથરી (મરાઠી); ગોલી (હિંદી); Elephantopusus scaber-એલીફેન્ટોપસસ
સ્કેબર (લેટીન).

પરિચય- મૂળગ્રા સિરિળી દીર્ઘપત્રા ચરદલા શુભા ।
ચક્રવર્તીતમિતિ ચ મધ્યદંડા સ્થિરા ચ સા ॥

॥ શિવદત્ત ॥

ગુણ:- ગોજિહા વાતલા શીતા ગ્રાહિણી કફાપિત્તનુત ।
વલ્યા પ્રમેહકાસાસ્ત્રવજ્વરહરી લઘુઃ ॥
કોમલા તુવરા તિક્તા સ્વાદુપાકરસા સ્મૃતા ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ગોજિહ્વા કટુકા તિક્તકા શીતલા પિત્તનાશિની ।
ત્રણસંરોપણી ચૈવ સર્વદંતવિષાર્તિજિત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગોજિહ્વા કટુકા તિક્તકા શીતલા ત્રણરોપિણી ।
પિત્તં સર્વવિષં હન્તિ કાસારુચિવિનાશિની ॥

॥ નિ. ર ॥

કષાયા તુ હિતા પિત્તે સ્વાદુપાકરસા હિમા ।
લઘ્વી મળ્દૂકપર્ણી તુ તદ્વત્ ગોજિહ્વિકા મતા ॥

સુશ્રુતઃ સૂ-૪૬-૨૬૪.

રાજમાર્તઙ્ડ- ૧ સર્વદન્તનસ્ત્રવિષે-પિષ્ટા જલેન મધુના મિલિતા તતોઽનુ ।
ગોજિહ્વિકા હરતિ લેપવિધૌ પ્રયુક્તા ॥

- ૨ શીતલાયામ્-....પિબન્તિ તન્દુલજલેન યે પિષ્ટમ્ ।
ગોજિહ્વિકાજટાં વા તેષાં ન ભવન્તિ શીતલિકાઃ ॥

ગુણુ—ગળજીભી વાતલ છે, ઠંડી છે, ગ્રાહી છે; કફ અને પિત્તને મટાડનાર છે, પ્રમેહ અને ખાંસી તેમ જ લોહી વિકારોને મટાડનાર છે, ત્રણ અને જવરને હરનાર છે, સ્વાદમાં કડવી છે, પિત્તનો નાશ કરનાર છે, ત્રણને ફાવનાર છે, દાંતના સર્વ રોગોને ટાળે છે, રસાયન છે. સુશ્રુત અને બ્રાહ્મી જેવા ગુણુવાળી હોવાનું જણાવે છે.

વર્ણન—એના છોડવા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ઘણા ખરસટ વાળથી ભરેલા હોય છે તે ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા થાય છે. એના થડમાં પહોળાં, લાંબગોળ, લાંબાં, કાંઠરીદાર અને ઘણાં જ ખરસટ પાન આવે છે. તે છાતળાંની પેઠે જમીન ઉપર પથરાયલાં હોય છે. તેના પર વખતે જાંબુડા રંગની છાયા હોય છે. શાખાપરનાં પાન જરા છેટે છેટે, ન્હાનાં અને આંતરે આવેલાં હોય છે. શાખાઓ પર પાન જેવાં પુષ્પપત્રોની અંદર તોરા પેઠે જાંબુડા રંગનાં ફુલ (flower head) આવે છે. તેનાં પુષ્પપત્રો તીક્ષ્ણ અણીદાર અને ખરસટ હોય છે. ફળ ફાળવાળાં અને ઉભી નસોવાળાં હોય છે. પાણીવાળી જગોમાં તે ખાસ કરીને થાય છે.

વૈદ્યકમાં લોંપાથરીનો ઉપયોગ

રાજમાર્તઙ્ડ—૧ સર્વ જાતના દાંત અને નખના વિષમાં-ગળજીભીનું પંચાંગ પાણીમાં વાટીને મધ સાથે લેપ તરિકે વાપરવું.

૨ શીતળામાં—ગળજીલીનું મૂળ પાણી સાથે વાટીને જે પીવે છે તેને શીતળા નીકળતાં નથી.

વક્તવ્ય—ચરકની દશેમાનિમાં ‘ગોઝિહ્વા’નો ઉલ્લેખ નથી. શાકમાં ગોઝિહ્વાનો ઉલ્લેખ છે (સ. ૨૭-૬૨). વિસર્પના પ્રદેહોમાં ગોઝિહ્વા વપરાયલી છે (નિ ૧૧-૮૩). વ્રણરોપણ તરિકે ચરક અને સુશ્રુત બન્નેએ ઉલ્લેખેલી છે. તાવવાળાને બીજાં શાકો સાથે ગોઝિહ્વાનું શાક આપવાનું સુશ્રુતે કહેલું છે (ઉ. ૩૬-૧૫૦). સુશ્રુતે ઉપદંશમાં અને વ્રણમાં તેમજ અન્યવિસર્પમાં રોપણ તરિકે ગોઝિહ્વાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

નવ્યમત—મૂળ અને પાનનો ક્વાથ, મલખાર કિનારા તરફ મૃતકૃત્ત્રમાં આપવામાં આવે છે. (રૂડીડ). ત્રાવણકોર તરફ પાનની લુગદી ચોખા લેગી ઉકળવામાં આવે છે, અને તે સોજા તેમજ પેટના દુઃખાવામાં ખાવા અપાય છે. (વોટ)

મૂળની બનાવટ—છોટાનાગપુર તરફ તાવમાં વપરાય છે. (રેવ. કેમ્પબેલ.)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૩૬૮; રૂ. નિ. પા. ૫૬૬; N. p. 154; Watt III p. 208; Indi. Medi. Plants p. 672.

૨૨૪ મરેડી.

N. O. Compositæ

નામો—મરહટ્ટિકા (સંસ્કૃત); મરેડી, બાગાયતી અક્કલકરો (ગુજરાતી); મરેડી (મરાઠી); મરેડી (હિંદી); *Spilanthes oleracea*—સ્પાઇલેન્થસ ઓલેરેસીયા (લેટીન).

ગુણ—મરેડી તીખી છે, તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે અને તેથી વાત અને કફની પીડાને ટાળે છે.

વર્ણન—મરેડીના છોડવા બાગોમાં કુંડાંમાં ઉછેરવામાં આવે છે. આ વનસ્પતિ મૂળ ધ્રાઝીલેની છે એમ આધુનિક વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ માને છે. એના પુલનો સ્વાદ બરાબર અક્કલકરાના જેવો હમઝમાટી ઉપજાવનારો હોય છે. અને તેથી ઘણાંબરા આને અક્કલકરો કહે છે. નેર્ન સાહેબના પુસ્તકમાં આનો ઉલ્લેખ કેમ નથી? મહારાષ્ટ્ર અને મરાઠા ઉપરથી જેનું નામ પડેલું છે એવા દક્ષિણના આ છોડનો ઉલ્લેખ *Plants of western India* ના પુસ્તકમાં કેમ ન હોય?

ઉલ્લેખ—રૂ. નિ. પા. ૫૮૭; Dym. p. 359; Indi. Medi. Plants p. 689.

२२५ ओडीयो कट्हार.

N. O. Compositae

नामो—अलम्बुषा, मुंडी, श्रावणी, महाश्रावणी, भूकदंब (संस्कृत); ओ-
डीयो कट्हार, गोरभमुंडी (शुशरात); मुंडेरी (कच्छी); मुंडी (भराडी);
गोरभमुंडी (छिंदी); *Sphaeranthus indicus*—श्रीरेन्थस धन्डीकम् (बेटीन).

परिचय— विष्वक्मुंडी सुगंधी च कदंबामफला स्थिरा ।

तृणकांगुलिवत्पत्रेत्यब्रवीच्छिवदत्तकः ॥

गुणाः— मुण्डितिका कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।

मेध्या गंडापचीकृच्छ्रकृमिपित्तासिपाण्डुनुत् ॥

॥ म. नि. ॥

मुण्डिका कटुतिक्ता स्यादनिलास्त्रविनाशिनी ।

आमारुचिञ्जयपस्मारगण्डश्लीपदनाशिनी ॥

॥ ध. नि. ॥

श्रावणी तु कषाया स्यात् कटूष्णा कफपित्तनुत् ।

आमातीसारकासघ्नी विषच्छर्दिविनाशिनी ॥

महामुण्डच्युष्णतिक्ता च ईषत् गौल्या मरुच्छिदा ।

स्वरकृद्रोचनी चैव मेहकृच्च रसायनी ॥

॥ रा. नि. ॥

मुण्डितिका कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।

मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् ॥

श्लीपदारुच्यपस्मारगण्डमेदोगुदासिहत् ।

‘ महामुण्डो ’ च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥

॥ भा. प्र. ॥

चक्रदत्त— १ वातरक्ते—लीङ्ग मुण्डितिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमायुतम् ।

छिन्नाकाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥

२ गात्रदौर्गन्ध्ये—विमलारणालसहितं पीतमिवालम्बुषाचूर्णम् ॥

३ अपचीगण्डमालासु—अलम्बुषादलोद्भूतात् स्वरसात् द्वे पले पिबेत् ।

अपच्या गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशनाः ॥

વંગસેન— ૪ પતિતયોઃસ્તનયોઃ—અલમ્બુષાકળાકલકૈઃ સિદ્ધં તૈલં કરોતિ વનિતાયાઃ।
પિચુધારણનસ્યદાનાત્ કુચદ્વયં શ્રીફંલાકારમ્ ॥

૫ શિશોઃ વિચ્છિનામચર્મરોગે—અલમ્બુષાજટાકલ્કં
સર્જ્જર્ણસમન્વિતં । બહુધા કટુતૈલેન મિશ્રયિત્વા ચ પાચિતમ્ ।
સંદયાતન્તુલીભાવં ગતે વિચ્છન્નાઃ પ્રલેપનમ્ ॥

ભાવપ્રકાશ— ૬ આમવાતે—વિશ્વાલમ્બુષયોઃ કલ્કમઘ્યાત્ ॥

રાજમાર્તેન્દ્ર— ૭ યોનિશૂલે—ઈરંડતૈલેન પરિપ્લુતા સ્યાત્કાર્પાસપિણ્ડી યદિ યોનિમધ્યે ।
શૂલં તદાનીં શમયેત્તદીયં સંયાવકો મુણ્ડિકયા કૃતો વા ॥

શોઢલ— ૮ સૂર્યાવર્તાર્ધાવભેદયોઃ—પીત્વા મુણ્ડિતિકોત્પ્ત્યં સ્વરસં મરીચાવચૂર્ણિતમ્
ચોષ્ણમ્ । મક્તાદૌ સઘાહાત્ સૂર્યાવર્તાર્ધભેદકૌ હન્યાત્ ॥

વર્ણન—મુંડીના છોડવા અર્ધા પુટથી ૧૥ કુટ લાંબા થાય છે. તે ઘણું
ઠરી જમીન ઉપર પથરાયલા હોય છે. આખા છોડવા ઉપર ફાળ (સફેદ
વાળની) હોય છે. એના મૂળના મથાળેથી કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય
છે. તે સુતળી જેવી બહી હોય છે. પાન ડીંટડીને ચોટડુક, આંતરે આવેલાં
હોય છે. પાન પહોળાં કે લાંબગોળ હોય છે. તે ૦૥ થી ૨ ઇંચ લાંબાં અને
૦૧ થી ૦૥ કે ૦૥૥ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે ડીંટડી તરફ સ્કેજ સાંકડાં થતાં
અને મથાળે પહોળાં હોય છે. તેની કેર ઉપર સૂક્ષ્મ અણીવાળા ઘાંતા હોય
છે. પાનને રંગ ઘણું કરીને બંને સપાટીએ એક સરખો ફીકકો લીલો હોય છે.
શાખાઓને છેડે ઘણું કરીને ફીક્કા કે ઘેરા ગુલાબી કે બાંધુડા રંગનાં પુલોની
હડી આવેલી હોય છે. તે એક દડીમાં ઝીણાં ઝીણાં ઘણાં કુલો ગોઠવાયલાં હોય
છે. એની વાસ ઉગ્ર અને સુગંધી હોય છે.

તે ઘણું કરીને ખેતરોમાં ઉગે છે. લીનાશ હોય તેા ખારે માસ પણ થાય
ખરા. એનાં ફુલ ખરાબર કદબના જેવાં હોવાથી એને ભૂકદબ કહે છે. ગોર-
ખનાથજી આ છોડને ઉપયોગ કરતા હશે અને તે ઉપરથી જ આનું નામ
ગોરખમુંડી પડેલું હોવું જોઈએ.

વૈદ્યકમાં ગોરખમુંડીના ઉપયોગ

ચક્રદત્ત— ૧ વાતરક્તામાં—ગોરખમુંડીના પંચાંગનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી
સાથે ચાટીને ઉપરથી ગળેાનો કવાથ પીવો. ગમે તેવો વાતરક્ત
મટી જાય છે.

૨ શરીરમાંથી દુર્ગંધ મારતી હોય (પરસેવાને લીધે તો-ગોરખમુંડીનું ચૂર્ણ કાંઈ સાથે પીવું.

૩ અપચી અને ગંડમાલામાં-ગોરખમુંડીનો સ્વરસ તો. પીવાથી અપચી, ગંડમાલા તેમજ કમળો વિગેરે મટે છે.

ખગસેન— ૪ સ્તન લખડી પડ્યા હોય તો-ગોરખમુંડી અને પીપ એ બેના કલકથી તેલ પકાવી લેવું (વિધિ અનુસાર). એ તેલનું નસ્ય આપવાથી તેમજ તેલમાં લીંટ (વજ્ર) લીંબ વીને સ્તન ઉપર રાખવાથી સ્તન શ્રીફળના જેવા થાય છે
૫ ખચ્યાના ' વિચ્છિ ' નામના રોગમાં-ગોરખમુંડી મૂળનું ખારીક ચૂર્ણ અને રાજ સમાન ભાગે લઈ સરસી તેલમાં મલમ બનાવી લેવો. આ મલમ ચોપડવા ' વિચ્છિ ' મટે છે.

ભાવમકાશ— ૬ સંધિવામાં-ગોરખમુંડી અને સુંકનું ચૂર્ણ પીવું.

રાજમાર્તંડ— ૭ યોનિમાં શૂળ મારતું હોય તો-ગોરખમુંડીના ચૂર્ણ સંયાવક (ગોળ, ઘી, મધ, અને ઘઉંના લોટ વડે શી જેવું કરી લેવું તે) બનાવીને તે યોનિમાં ધારણ કરવા યોનિશૂલ મટે છે.

શોઢલ— ૮ આધાશીશીમાં-ગોરખમુંડીનો સ્વરસ સ્થેજ ગરમ કરી અંદર સ્થેજ મરીનું ચૂર્ણ નાખીને, ખાતા પહેલાં સાત દિવ સુધી પીધો હોય તો સૂર્યવર્ત, આધાશીશી વિગેરે મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરક મુશ્રુત બન્નેમાં શ્રાવણી અને મહાશ્રાવણીનો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ ' મુંડિતિકા ' નો ઉલ્લેખ નથી મળતો. ચરકના ઇંદ્રોક્ત રસાયનમાં શ્રાવણી, મહાશ્રાવણી દુધ સાથે લેવાનું કહ્યું છે કારણ કે તે પણ જીવનીય.

Actions & Uses—As an alterative it is given in syphilis, rheumatism and boils; as a demulcent in urethritis, frequent micturition &c. Externally a paste is applied to piles and swollen glands.

R. N. Khory. II p. 37

" The seeds are considered anthelmintic and are prescribed as powders. The powdered root is stomachic, and the bark the same ground small and mixed with whey, is a valuable remedy for piles. In Java the plant is reckoned a useful diuretic (Ainslie). " Flowers are employed in cutaneous diseases, in pur-

fying the blood. The roots are reckoned anthelmintic." (Powell's 'Punjab Products') "The distilled water is one of the best preparations; it is directed to be made in the same manner as rose-water. Experiments with the distilled water show that it is not diuretic; in the case of a cachectic native suffering from frequent micturition caused by chronic prostatitis it afforded much relief. A European suffering from boils derived decided benefit from taking a wine-glassful three times a day.

Dymock. II p. 258.

ભાવાર્થ—ગોરખમુંડી રસાયન હોવાથી સીંડીલીસ (ટાંકી), સંધિવા અને ગડગુમડ વિગેરેમાં સેવન કરવા યોગ્ય છે; સ્નિગ્ધ હોવાથી મૂત્રમાર્ગના પ્રદાહમાં તેમજ વારંવાર પેસાણ કરવાની ઈચ્છા થાય તેમાં લેવાય છે. હરસમાં અને રક્તિત્રાંશિઓ ઉપર આનો લેપ લગાવવામાં આવે છે.

ખેડી. ભા. ૨. પા. ૩૭૦

આનાં બીજ કૃમિધન છે. મૂળનું ચૂર્ણ પાચક છે અને મૂલની છાલનું ચૂર્ણ છાશ સાથે લેવાથી તે હરસને માટે અકસીર દવા છે. બવામાં આ છોડ ઉત્તમ મૂત્રલ તરિકે પ્રખ્યાત છે. (એઇન્સલી)

ગોરખમુંડીનાં પુલ રક્તશુદ્ધિકર તરિકે આમડીના રોગોમાં વપરાય છે. આનાં મૂળ કૃમિધન મનાય છે. ('પંબળ પ્રાડક્ટસ')

જે પ્રમાણે શુભાળનાં પુલમાંથી શુભાળજળ બનાવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ગોરખમુંડીમાંથી પણ તેવી બતનું પ્રવાહી બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રવાહી પ્રયોગદ્વારા મૂત્રલ હોય એમ જણાયું નથી. પ્રોસ્ટ્રેટ ંથિના પ્રવાહથી થએલા કષ્ટકર મૂત્રકૃચ્છ રોગમાં આ પ્રવાહી જલ પીવાથી બહુ જ આરામ મળેલો એવો દેશી દરદી મારી જાણમાં છે. એક યુરોપીયન જે ગુંબડાંથી હેરાન થતો હતો તેને આ દવા દિવસમાં ત્રણ વખત પીવાથી બહુ જ સારો ફાયદો જણાયો હતો.

ડીમક. ભા. ૨. પા. ૨૫૮.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૪૦૩; રૂ. નિ. પા. ૭૩; N. p. 157; Watt VI part III. p. 320; Indi. Medi. Plants p. 680.

૨૨૬ બ્રહ્મદંડી.

N. O. Compositae

નામો—બ્રહ્મદંડી, અજદંડી (સંસ્કૃત); કુસીયાઈ (ગુજરાત); બ્રહ્મદંડી (મરાઠી. હિંદી); *Tricholepis glaberrima*—ટ્રીકોલેપીસ ગ્લેબેરીમા (લેટીન).

પરિચય—.....કળ્પપત્રફલા ચ સા ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણા:—બ્રહ્મદંડી ભવેદુષ્ણા તિક્ત્વા કફવિનાશની ।
વાતરોગં ચ શોફં ચ નાશયેદિતિ કીર્તિતા ॥

॥ નિ. ર. ॥

બ્રહ્મદંડી કટૂષ્ણા સ્યાત્ કફશોફાનિલાપહા ॥

॥ રા. નિ. ॥

વૈદ્યમનોરમા—૧ વિષયાનન્દપ્રાપ્ત્યર્થમ્—બ્રહ્મદંડીદ્વલૈઃ ક્ષૌદ્રસહિતૈઃ સ્પરમન્દિરમ્ ।
લિપ્તમત્યન્તિકં નૃણાં સ્નેહમાવહયેદ્રતૌ ॥

(ગુહ્યરોગચિકિત્સાધિકારમાં)

ગુણુ—બ્રહ્મદંડી સ્વાદે કડવી અને ગરમ છે; કષ્ઠ સોળ, વાયુ વિગેરેને મટાડે છે.

ઉપયોગ—૧. બ્રહ્મદંડીનાં પાનનેા રસ મધ સાથે યોનિમાં ચોપડી આપ્યો હોય તો પુરૂષને સંલોગ વખતે અત્યંત સુખાસ્વાદ મળે છે.

(વૈદ્યમનોરમા.)

વાર્ણન—બ્રહ્મદંડીના છોડવા ચોમાસે ઉગે છે. તે ૧ થી ૩ ફે ૪ ફીટ જેટલા ઉંચા અને સીધા વધે છે. તેમાં લાગ્યે જ ખીજ શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. ઘણું કરીને ડાંડીના છેડા પાસે વખતે બે ચાર શાખાઓ ઉભી નીકળેલી હોય છે. પાન લાંબાં, સાંકડાં, કેાર પર કાંટાવાળાં, ૨ થી ૬ ઇંચ જેટલાં લાંબાં અને ૦.૫ થી ૧.૫ ફે ૨ ઇંચ જેટલાં પહોળાં હોય છે. પાનની ઉપલી સપાટી લીલી અને નીચેની ફીક્કી હોય છે; બન્ને સપાટી ખરબટ અને ચળકતી હોય છે. પાનને ડીંટડી હોતી નથી. પાનની કેાર પર કરવતના કાંતા જેવા તીક્ષ્ણ કાંટા હોય છે. શાખાઓને છેડે ઘણું કરી એકેક પુલ (flower-head)ની ડોડવી આવે છે. તે ડોડવી ઉપર બહારની બાજુ તીક્ષ્ણ અને વખતે વાંકી લાંબી અણી-વાળાં, સાંકડાં ને લીલાભુરા રંગનાં પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. ફુલની પડધી

પર કુલડીઓ (florets) સાથે પલ્લુ ઝીણાં, અણીવાળાં, પાતળાં ને દોરા જેવાં ફેાતરાં આવેલાં હોય છે. દરેક કુલડી શુદ્ધાબી અથવા ફીક્ષા નાંખુડા રંગની હોય છે. પાંખડી ૫ હોય છે. આ કુલડી ડોડવીઓમાંથી કુલડીઓ ખરી ગયા પછી કાંટાવાળાં પુષ્પપત્રો લાંબા વખત સુધી રહે છે. કુંગરાળ જમીનમાં તે વિશેષ થાય છે.

વક્તવ્ય—પ્રક્ષદંડીના બીજ ઉપયોગો નથી મળતા. સુ. જયકૃષ્ણભાઈ લખે છે કે—“ એના આખા છોડવાને બાળી તેની ભસ્મ તેલમાં મેળવી નહિ રૂઝાતાં ચાંદાં વિગેરે પર સુકવામાં આવે છે. તેનાં બીને વાટી તેનો સોબ ઉપર ખરડ કરે છે. ”

પ્રક્ષદંડી નામ શાથી પડયું હશે ?—આવો પ્રશ્ન જયકૃષ્ણભાઈને થયો હતો અને તેથી આગળ ઉપર વેલકદપતર (પુ. ૨૩. અં. ૨ ભે. પાનું ૪૬) માં તેઓશ્રીએ તેનો સ્ફેટ કરેલો છે.

પ્રક્ષદંડીની પ્રતિનિધિ લોંચદંડી—ખાદાવર્દ (*Volutarella divaricata*, N. O. Compositae) છે અને તે ચિત્તબ્રમ તેમજ ઉન્માદમાં સાફ કામ કરે છે એમ તેઓશ્રીએ શ્રી સુદામાજીના પુત્રી બાવા રામદાસજીના વીસ વર્ષના જીવાન પુત્રનો દાખલો દઈને બતાવેલું છે. વાત આમ છે:—આ જીવાનને ગાંડ-પલ્લુ જેવું થઈ ગયું હતું. જીવાન બહુ જ હોંશિયાર, ધાર્મિક હતો. આ દરમિયાન તે પીડાતો હતો એવામાં શ્રી સુદામાજીનાં દર્શન માટે એક પંખળી સાધુ આવી ચઢ્યા હતા. એ જીવાનને જોતાં જ તેમણે કહી આપ્યું કે “ હવે લલકંકુ ભ્રમવાત હવા છે, ભ્રમદંડી પિલાઓ, અચ્છા હો જાયગા ”. તે દિવસથી પ્રક્ષદંડીને નામે મળતી અને ત્યાં થતી એવી લોંચદંડી અર્થાત્ ખાદાવર્દ મળાવી, તેનું પંચાંગ પાણીમાં વાટી ૭ મરી દાણા મેળવીને આપવું શરૂ કર્યું. પહેલા બેએક દિવસ જીવાને ઉલટી કરીને ઢવા કાઢી નાખી, પછી પરાણે ઝાલીને ઢવા પીવડાવી અને ઢવા ટકી ગઈ. દુધ સિવાય બીજો ખોરાક આપવામાં આવતો ન હતો. આ પ્રમાણે ૧૦ દિવસના પ્રયોગથી તેની સ્થિતિ કંઈક ઠીક થઈ. અને ૨૦ દિવસ પછી તે હસીને વાતો કરતો થઈ ગયો—અધાને જોળખતો બોલાવતો થઈ ગયો.

ગાંધીઓ આ લોંચદંડીને જ પ્રક્ષદંડી તરિકે વેચે છે. બન્ને એક જ વર્ગની સગી બહેનો છે. કેટલીક વખતે આ લોંચદંડી લેગો ધોળો હરણચરો (*Dicoma tomentosa*) પણ હોય છે. ભ્રમવાયુ મટાડે છે તેથી જ તેનું નામ પ્રક્ષદંડી પડ્યું હશે. આ લોંચદંડીને શુજરાતમાં તલકંટો કહે છે. ફારસી-માં તેને ખાદાવર્દ કહે છે. ખેતરોમાં ખૂબ થાય છે. બરાબર પ્રક્ષદંડીને મળતો

જ આ છોડ થાય છે. પ્રજ્ઞહંડીનો ઉભો છોડ થાય છે ત્યારે આ ભોંયહંડી ભોંય ઉપર જ પથરાયેલી હોય છે. બાહાવહંનો ઉપયોગ હકીમ લોકો વધારે કરે છે. આ ભોંયહંડી (તલકંટો) તે જ બાહાવહં. પ્રજ્ઞહંડીની પ્રતિનિધિ તે આ જ.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૪૧૫-૨૬; ૩. નિ. પા. ૫૭૬; Watt VI. part IV p. 80; Indi. Medi. Plants p. 714.

૨૨૭ સુરજમુખી.

N. O. Compositæ.

नामो—सूर्यावर्तः, आदित्यभक्ता, सुवर्चला (संस्कृत); सुरजमुष्णी (शुभ-
राती); सूर्यपुल (मराठी); डुइडुज (डिंडी); Sun-flower-सन इलावर
(अंग्रेज); Helianthus Annuus-हंडीयेन्थस अन्नुस (बेरीन).

गुणाः—

आदित्यभक्ता कटुका तथोष्णा स्फोटकापहा ।

सरस्वती सरा स्वर्या रसायनविधौ हिता ॥

॥ ध. नि. ॥

आदित्यभक्ता शिशिरा सतिक्ता कटुस्तथोग्रा कफहारिणी च ।

त्वग्दोषकण्डूव्रणकुष्ठभूतग्रहोग्रशीतज्वरनाशिनी च ॥

॥ रा. नि. ॥

सुवर्चला हिमा रूक्षा स्वादुपाका सरा गुरुः ।

अपित्तला कटुः क्षारा विष्टम्भकफवाताजित् ॥

अन्या तिक्ता कषायोष्णा मृदा रूक्षा लघुः कटुः ।

निहन्ति कफपित्तास्त्रश्वासकासारुचिज्वरान् ॥

विस्फोटकुष्ठमेहास्त्रयोनिरुक्कृमिपाण्डुताः ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक— १ प्रवाहिकायाम्—आमे परिणते यस्तु विबन्धमातिसाध्यते ।

सशूलपिच्छमलपालपं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥

....तं....सुवर्चलायाः....शुष्कशाकेन वा ।....

दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत् ॥ चि. अ-१०

- ૨ શોથે શાકાર્થમ્—સુવર્ચિકા ગૃજ્જનકં પટોલં.... ।
શાકાર્થિનાં શાકમતિપ્રશસ્તમ્ ॥ ચિ. અ-૧૭
- ૩ વાતપિત્તાનુગે શ્વાસે—સુવર્ચલારજો દુગ્ધં ઘૃતં ત્રિકટુકાન્વિતમ્ ।
શાલ્યોદનમ્યાનુપાનમ્ વાતપિત્તાનુગે પરમ્ ॥ ચિ. અ-૨૧.
- ભાવપ્રકાશ— ૪ યોનિદાદે—સૂર્યકાન્તમવં મૂલં પિષેદ્વા તણ્ડુલામ્બુના ॥
- વંગસેન— ૫ ઊરેઘ્રદે—.....સૂર્યાવર્તદલોદ્ભવાઃ ।
રસાઃ એકૈકશઃ કોષ્ણા દ્વિશો વા રામઠાન્વિતાઃ ॥
- ૬ વૃશ્ચિકવિવે—ગન્ધમાધ્રાય મૃદિતસૂર્યાવર્તદલસ્ય ચ ।
વૃશ્ચિકૈઃ ઘ્યથિતો જન્તુઃ ક્ષણાન્નવતિ નિર્વિષઃ ॥
- શોઢલ— ૭ કૃમિકર્ણે—સૂર્યાવર્તકસ્ત્વરસં....ત્ર્યૂષણેનાવચૂર્ણિતે ।
પૂર્યેત્ કૃમિકર્ણે તુ જન્તૂનાં નાશનં પરમ્ ॥
- ૮ અશ્મર્યામ્—ગન્ધ્યેન પિષ્ટા પયસાડર્કપુષ્પી નિર્પાયમાનાઽનુદિનં પ્રમાત ।
વિદાર્ય વીર્યેગ નિજેન તીવ્રામ્ અપ્યશ્મરીં પાતયતે દશાહત્ ॥

વર્ણન—સુરજમુખીના છોડવા ચોમાસે ઉગી નીકળે છે. ધણાખરા તેને ઓળખે છે. પાન મોટાં, ફવાંટીથી ભરેલાં, લાંબી ડીંટડી વાળાં; ફુલ મોટાં, પીળાં અને સુરજ ફરે તેમ તે તરફ ફરનારાં છે. સૂર્યાસ્ત વખતે ફુલ સૂર્ય તરફ નમેલાં હોય છે. એનાં બીજ નાનાં નાનાં હોય છે.

આ છોડ અમેરિકાનેા વતની છે એમ હાલના વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ માને છે. રૂશિયામાં અને મધ્ય એશીયામાં આનાં બીજ ખડૂ ખવાય છે એમ નર્ન સાહેબ જણાવે છે. “ The Russian peasant is never completely happy unless he is cracking and chewing the seeds of the sunflower-” Harper's Mag.

નર્ન Chrozophora plicata. N. O. Euphorbiaceae.-ને ‘સૂર્યાવર્ત’ નામ આપે છે, પણ આ છોડ ઓખરાડને મળતો છે.

કેટલાક શીંગરોટીને સુરજમુખી કહે છે. Compositae વર્ગનેા અભ્યાસ કરવા માટે આતું પુલ સુંદર વસ્તુ છે.

બૈદ્યકમાં સુરજમુખીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ અતિસારમાં—કાચા ઝાડા થતા હોય તો અથવા મરડો થયો હોય અને પેટમાં ચુંકાતું હોય અને જળસ પડતા હોય

તો સુરજમુખીનાં સૂમાં પાનતું શાક હડીં અને ખાટા ઢાક-
મના રસ સાથે પકાવી લઈને સારી રીતે ઉપર તેલ લઈને
ખાવું. ચિ-૧૦.

૨ સોજામાં—સુરજમુખીનું શાક, સોજાવાળા માટે ઘણું સાફ
ગણાય છે. ચિ-૧૭.

૩ વાતપિત્તાનુગ શ્વાસમાં—સુરજમુખીના પંચાંગતું ચૂર્ણ
ત્રિકટુ. દુધ અને ઘી સાથે ખાવું અને ઉપરથી ચોખા, ઘી
વિગેરે ખાવાથી શ્વાસ મટે છે. ચિ-૨૧.

ભાવપ્રકાશ- ૪ ચૌનિદાહમાં—સુરજમુખીનું મૂળ ચોખાના ધોવણમાં
ઘસીને પીવું.

ખંગસેન— ૫ છાતી ઝલાઈ ગઈ હોય એમાં—સુરજમુખીના પાનનો
રસ હાંગ નાખીને પી જવો.

૬ વાંછીના ઝેર ઉપર—સુરજમુખીનાં પાનને મસળી-ચોળીને
સુંઘવાથી વાંછીનું વિષ તરત જ ઉતરી જાય છે.

શોઢલ— ૭ કાનમાં કૃમિ પડયા હોય તો—સુરજમુખીના પાનનો
રસ રહેજ ત્રિકટુ નાખીને, રહેજસાજ ગરમ કરીને કાનમાં
પૂરવાથી કાનમાં કૃમિ પડયા હોય તે મટે છે.

૮ પથરીમાં—સુરજમુખીનું મૂળ ગાયના દુધમાં વાટીને હંમેશાં
સવારમાં પીવાથી તીવ્ર અશ્મરી પણ મટી જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકે શાકવર્ગમાં સુવર્ચલા (સૂ. ૨૭-૯૪) ગણાવી છે.
ખીજે પણ ઘણી જગોએ સુવર્ચલા, સૌવર્ચલા, સુવર્ચિકા વિગેરે શબ્દો નજરે પડે
છે. આદિત્યપણી (ચિ. ૧-૧૬૮) અને આદિત્યવક્ત્રી (ચિ. ૨૬-૨૬૫) શબ્દો
પણ ચરકમાં છે.

સુશ્રુતે પણ ઉપર જણાવેલા શબ્દો યોજેલા છે ખરા. સુવર્ચલાના તેલનો
ઉલ્લેખ છે (સૂ. ૪૬-૧૧૫). સુવર્ચલાને તિક્ત વર્ગમાં ગણાવી છે જ્યારે
સૌવર્ચલાને લવણ રસમાં ગણાવી છે. સુવર્ચલાનો સંચય પણ અર્થ થાય છે.
' સુવર્ચિકા ' હરસમાં અને શ્વાસમાં ખીજ સાથે યોજાયેલી છે—વિષમાં પણ બે
ત્રણ જગોએ (ક. ૫-૬૬. ક. ૨-૫૧) યોજાયેલી છે. સુવર્ચલાનું ઓળખાણ
હલ્દિય નીચે પ્રમાણે આપે છે:-સુવર્ચલા સૂર્યાવર્તઃ, કેચિન્મારુપસદશદણ્ડં આર્તગલ-
સદશપત્રમ્ લપ્પસમાદુઃ (સૂ. ૪૬-૨૬૨). અહીં આગળ બ્રહ્મસુવર્ચલાનો ઉલ્લેખ
પણ છે. પણ ટીકાકારે ખુલાસો નથી કર્યો. ખીજે ઠેકાણે સુવર્ચલા સૌચલીતિ લોકે

સ. ૩૭-૧૨) એમ જણાવે છે. પ્રણયોધનના અધ્યાયમાં સુવર્ચલાને પ્રણ-
યોધન તરિકે ગણાવી છે કેહલે પુત્રાસો કરતાં ત્યાં લખ્યું છે કે સુવર્ચલા
સૂર્યવર્તઃ અસ્યાઃ અપિ મૂળં ન તુ ફલમ્, તસ્યોષ્ણવીર્યત્વાત્ ॥ (સ. ૩૭-૩૧). ગર્ભસંગે
તુ.....ધારયેત્ સુવર્ચલાં વિશત્યાં વા ॥ (શા. ૧૦-૧૧) આમ કહેલું છે.

પાનાત્થયમાં પીત્વા મુલ્લી ભવતિ સાધુ સુવર્ચલાં ચ । (ઉ. ૪૭-૩૪) આવે
ઉલ્લેખ છે.

આ ઉપરાંત સુશ્રુતે સૂર્યવલ્લી શબ્દ યોજેલો છે. સુવર્ચલાના તેલના
ઉલ્લેખ પેઠે સૂર્યવલ્લીના તેલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, પણ બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થળે
(સ. ૪૬-૧૨૦) સૂર્યવલ્લીનું ઓગખાણ કેહલે આ પ્રમાણે આપ્યું છેઃ
સૂર્યવલ્લી પટોલસદશપત્રા, યસ્યાઃ પત્રરસેનાકં માંસં સ્વિન્નમિવ ભવતિ । અન્યે સૂર્યવર્તમાદુઃ
(ક. ૨-૪૫). ખીજે એક ઠેકાણે સૂર્યવલ્લીને અર્કગુપ્તી સૂર્યવર્તભેદઃ (સ. ૪૬-૧૧૫)
ગણાવી છે.

વળી આદિત્યપર્ણી શબ્દ બે વખત સુશ્રુતે વાપર્યો છે. કેહલે તેને
સૂર્યવર્ત જ ગણાવી છે. (ચિ ૧૫-૪૩). પણ દિવ્ય ઔષધિઓની ગણત્રીમાં
આદિત્યપર્ણિનીને ગણાવેલી છે (ચિ ૩૦-૫). આ સોમના જેવી દિવ્ય ઔષ-
ધિઓના લીસ્ટમાં બ્રહ્મસુવર્ચલા અને આદિત્યપર્ણિની બેનો જ ઉલ્લેખ
છે એ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. ‘ બ્રહ્મસુવર્ચલા તુ સપ્તરાત્રં ઉચોક્તવ્યા ’ એમ પણ
જણાવેલું છે. બ્રહ્મસુવર્ચલાનો પરિચય કેહલે કરાવ્યો નથી.

આ બધા વિવેચન ઉપરથી આપણે એટલું તો સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ કે
સુરજમુખી સૂર્ય સાથે કદે છે એવું વર્ણન કેહલે જેવા વનસ્પતિનો સુંદર
પરિચય આપનારે કયાંયે આપ્યું નથી.

આ ઉપરાંત વીરતવીદિગ્બળમાં અને વાતસંશમન વર્ગમાં વસિર શબ્દ આવે
છે. કેહલે તેને સૂર્યવર્તભેદઃ કહેલું છે.

આ બધામાં વળી આધુનિક બોટેનીસ્ટોએ આને અમેરિકાની વતની
ગણાવેલી છે. એટલે સુવર્ચલા સંદિગ્ધ જ રહે છે.

અમરસિંહે આનો ઉલ્લેખ જ નથી કર્યો. સ્વ. કોતોબહે સુરજમુખીનો
વેલો અને છોડ બન્નેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

Actions & Uses—Ainslie says that the small numerous
warmy kidney-formed black seeds, as well as leaves of this plant
are administered in decoction in convulsive affection and typhus
fever, to the quantity of half a tea-cupful twice daily. In the
French colonies and in the Nilgiri it is used as sudorific. In

Puducota the leaves are applied to boils to prevent the formation of pus. *Wright* says that the bruised leaves are rubefacient and vesicant. (*Dymock Vol I p. 132*)

Carminative, pungent, anthelmintic and antiseptic; seeds are used in round worms to expel flatus in children: also in fever and diarrhoea. The juice of the leaves is rubefacient like mustard; mixed with salt it is dropped into the ear in otorrhoea. An infusion of the seeds is used for unhealthy ulcers and to kill maggots. (*R. N. Khory. Vol II p. 61*)

ભાવાર્થ—એઇન્ડલી કહે છે કે સુરજમુખીનાં નાનાં કાળાં અસંખ્ય ખીજ, અને પાન આંચકીનાં દરદોમાં તેમજ ટાઈફસ જ્વરમાં ઉકાળામાં વપરાય છે. આખા દિવસમાં થઇને ૪ તોલા જેટલો કત્રાથ આપવો. ફ્રેંચ લોકોનાં સંસ્થાનોમાં અને નીલગિરિમાં સુરજમુખીનો ઉપયોગ પરસેવો લાવનાર તરિકે કરવામાં આવે છે. પુદુકોટામાં શુંબડામાં પસ ન થાય એટલા માટે પાનની થેપલી પ્રજી ઉપર બાંધવામાં આવે છે. રાઈટ કહે છે કે પાનના રસનો પ્રલેપ કરવાથી આમડી લાલ લાલ થઈ જાય છે અને ફેલા ઉઠે છે.

ડીમક ભા. ૧. પા. ૧૩૨.

સુરજમુખી વાતણ, કટુ, કૃમિધન અને જંતુવિનાશક છે. ખરચાને ઉદર-રાધ્માનમાં, અતિસારમાં, અને ગોળ કરમીયાં પડતાં હોય ત્યારે તેના નિવારણાર્થે ખીજનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પાનનો રસ રાઈના જેટલો જ દાહક છે. કણ્ઠપાકમાં પાનનો રસ, સિંધવ સાથે કાનમાં નાખવામાં આવે છે. દુધ પ્રજી અને ઘારાં માટે ખીજનો કવાથ ઉપયોગી છે. તેથી કૃમિ વિગેરે મરી જાય છે.

ખોરી. ભાગ. ૨. પા. ૬૧

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૩૪૬; N. p. 162; Indig. Drugs. p. 148; Glimpses. p. 64 to 68.

૨૨૮ બાદાવર્ડ.

N. O. Compositæ.

નામો—બાદાવર્ડ (મુંબઈ); *Volutarella divaricata*—વૉલ્યુટેરેલા ડાઈવેરીકેટા (લેટીન).

સ્થાનક—મધ્ય ભારત, દક્ષિણ ભારત અને પશ્ચિમ ભારતમાં આ છોડ થાય છે. બિહારથી લાહોર સુધીમાં, સિંધથી મહેસુર સુધીમાં અને દક્ષિણમ

અને ઉત્તરપશ્ચિમ હિમલયમાં ૩૦૦૦ ફીટની ઉચાઈમાં આ છોડ થાય છે. બહુ જ નાનો, જમીન પર પથરાતો આ છોડ છે. પાનનો આકાર વિવિધ તરેહનો હોય છે. બજારમાં બાદાવર્દ મળે છે. હકીમો છુટે હાથે તે વાપરે છે.

ઉપયોગ—‘ મખઝન-અલ-અદ્રિયા ’નો કર્તા જણાવે છે કે આ છોડ બદ્ય અને શોધક છે. ઘરમાં આ છોડ રાખી મૂકવાથી સાપ વિગેરે ઝેરી જંતુ ઘરમાં આવતાં નથી. (ડીમક.)

બાદાવર્દમાં રહેજ ચીકાશ છે (slightly mucilaginous) અને તે ઠંડામાં વપરાય છે. (સખારામ અર્જુન). બાદાવર્દ જવરમ્મ છે અને તેથી જવરમાં તેમજ અશક્તિમાં તે વપરાય છે. (ખોરી.)

નોંધ—વધુ માટે જુઓ બ્રહ્મંડી. બ્રહ્મંડીની પ્રતિનિધિ લોચંદ્રંડી તેજ આ બાદાવર્દ છે. એનું સવિસ્તર વર્ણન બ્રહ્મંડીના હેડીંગમાં બેઈ લેવું.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 712.

૨૨૯ કાસની.

N. O. Compositæ.

નામો—કાસની (હિંદી. ગુજરાતી. પંજાબ. પર્શિયન); Chicory-ચીકોરી (અંગ્રેજી); Cichorium Inybus-સાઈકોરીયમ ઇન્ડીગસ (લેટીન).

વર્ણન—આ બહુવર્ષીયુ નાનો છોડવો છે. કમાઉન અને ઉત્તરપશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તરફ આ છોડ થાય છે. કોફી સાથે કાસનીનો લેખ કરવામાં આવે છે. કોફીમાં જે કંફીન છે તે કાસનીમાં નથી. હિંદુસ્તાનમાં કાસનીનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થાય એ ધ્વજવા જેવું છે.

ઉપયોગ—કાસની બદ્ય, શીત, સ્નિગ્ધ છે. કાસનીનાં ખીજ વાતમ્મ અને હૃદયને ગુણકારી ગણાય છે. ખીજનો ઉકાળો અટકી ગયેલા આર્તવમાં અપાય છે. (સખારામ અર્જુન).

મૂળ કડવું છે અને પંજાબ તરફ ઢવા તરિકે તેનો ઉપયોગ થાય છે. કાસનીનો કવાથ શરબત સાથે સેવન કરવાથી ધાતુ ઘટ્ટ થાય છે. (બાદ્શર.)

કુલનો શરબત યકૃતનાં ઢરદોમાં ઉપયોગી છે.

ખીજના ચૂર્ણનો ઘાટો કવાથ પિત્તની ઉલટી બંધ કરવા માટે બહુ જ ઉત્તમ ધલાજ છે. (વૉટ ડીક્સનેરી.)

કાસનીનાં મૂળીયાં કોફીની જગોએ વપરાય છે. હા. લેથેબી અને હૃસેલ કહે છે કે કોફીની જગોએ ચીકોરી (કાસની) વાપરવા જેવી છે. કૃષ્ણ અને

ખીજ એ બે ભાગમાં આપધીય ગુણુ સારો છે કેમકે હવા અને પ્રકાશની અસર આખા છોડ કરતાં આ બે અંગો ઉપર વિશેષ થાય છે. આનાં મૂળ-જેમ જુનાં હોય તેમ સારાં-ને ઘોષ-સાફ કરી, નાના નાના ટુક કરી છાયામાં સૂકાવીને ચૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

કાસની ટરેકસેકમ્—*Taraxacum*—(અંગ્રેજી વૈદ્યામાં આ હવા છુદ્ધથી વપરાય છે.)ની પ્રતિનિધિ છે. ડૉ. પેરેરા, કહે છે કે—“ કાસનીની ખાસ અસર તો પાચક અને બદ્ધ છે. મોટી માત્રામાં તે મૃદુરેચક છે. મૂત્રલ અસર અચોક્કસ છે. જુનાં દરદોમાં કાસનીનો લાંબા વખત સુધી ઉપયોગ કરવાથી રસાયન જેવો ગુણુ આપે છે. જે દરદીને મંદાસિ હોય છે એવા દરદીને ટરેકસેકમ્ આપવાથી આમાતિસાર, ગુદમ; શૂલ અને અતિસાર વિગેરે થાય છે. કાસનીમાં એવી કોઈ જાતની અસર જણાતી નથી.

ડૉ. લેથેર્ગી અને હર્સેલ્-બન્નેએ કાસનોની ખોરાક તરિકે શી અસર છે તે જાણવા માટે ત્રણ દરદીઓને કાસનીનો ઘાટો ક્વાથ પીવાડી જોયો હતો. આ ક્વાથ ખરાબર કોફીના જેવો જ રસ, સ્વાદ, રૂપમાં થયો હતો. ત્રણે દરદીને આ ઘાટું પ્રવાહી પીધા પછીથી શરીર ભારે લાગ્યું હતું, તંદ્રા હતી, પેટમાં ભાર હોય એમ જણાયું હતું અને જરા પણ શ્રમથી થાક લાગી જતો હતો. બેમાં માથાનો દુખાવો જણાયો હતો જ્યારે ત્રીજામાં અતિસાર જણાયો હતો. આથી ખોરાક તરિકે કાસનોની કિંમત ઘણી ઉતરતી છે એમ તેઓ જણાવે છે. કોફી સાથે-કાસનીનો લેખ કરવામાં જરા પણ લાલ નથી. કાસનીમાં રહેજ માદક ગુણુ છે અને તેથી તેની જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર ખરાબ અસર થાય છે. કેટલાય આંખના ડોક્ટરોના મત પ્રમાણે કાસનીની કોફી (*Chicory Coffee*) પીવાથી અંધાપો આવે છે (*amaurotic blindness*)

ઉદ્ભવ—*Indigs. Drugs* p. 78; *Indi. Medi. Plants* p. 718.

૨૩૦ ટરેકસેકમ્

N. O. Compositæ.

નામો—હદલ, કાનપુલ, હુદલી (પંજબ); બુયુર (સિંધ); પથરી (દક્ષિણ); કાનપુલ (ગુજરાતી); ડેડીયન (અંગ્રેજી); *Taraxacum officinale*-ટરેકસેકમ્ ઓફીસીનેલ (લેટીન).

વર્ણન—એના છોડવા હિમાલયમાં, પશ્ચિમ તિબેટમાં, મિશ્મીના પહાડોમાં તથા નીલગિરિ પર થાય છે. એના છોડવા સોનકી (*Lactuca*

Heyneana) જેવાજ થાય છે. એનાં પાન તોડતાં તેમાંથી દુધ નીકળે છે. છોડવાને તળીએ પાનનો ભરાવો ઠીક હોય છે. પાનનો આકાર બરાબર સોનકીના પાન જેવો જ હોય છે. પાન લીસાં, ડીંટડી વગરનાં, છેડે અણીવાળાં, સાંકડાં, આખાં કે વખતે હાંતાવાળાં હોય છે. પુલ પણ સોનકીની જ્યમ આવે છે.

“ કચ્છની જડીબુટ્ટી ”માં આને માટે મુ. જયકૃષ્ણભાઈ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—“ હિંદીમાં એને દુદલબરન તથા કાનકુલના નામથી ઓળખે છે. બંગાલ અને પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતના સરકારી ઔષધિ ભંડાર (Medical stores) માટે એના છોડવા સહરાનપુરમાં વાવવામાં આવે છે, અને મદ્રાસ ઇલાકાના એવા ઔષધિ-ભંડાર માટેના જથ્થો ઉટાકામંડળી મેળવવામાં આવે છે; કેમકે ત્યાં સિન્કોના-પ્લેન્ટેશન (Cinchona plantation)માં એના છોડવા નેહ તરિકે પુષ્કળ ઉગે છે. એના છોડના વિભાજનમાં પણ ઉગે છે અને ત્યાંથી પણ એનાં મૂળ દવા તરિકે ઉપયોગમાં લેવા હિંદમાં આયાત થાય છે. એનાં મૂળ કરતાં અહિંની પેદાશનાં મૂળ જે બજારમાં મળે છે તે નાનાં હોય છે. એના મૂળમાં જે કડવાં તરવો રહેલાં છે તે ટરેકઝેસિન (Taraxacin) અને ટરેકઝેસરિન (Taraxacerin) ઇન્યુલિન (Inuline)ની સાથે રહેલાં છે. આ ઇન્યુલિન તત્વ સહદેવ્યાદિ વર્ગની ઘણી વનસ્પતિઓના મૂળમાં સાધારણ રીતે રહેલું છે. આ સિવાય એમાં સાકર તથા લેવ્યુલિન (levulin) છે, કે જેને લઇને એ મૂળને મીઠાશ લેતો રવાદ લાગે છે. ”

ઉપયોગ—ટરેકઝેકમનાં મૂળીયાં હિંદની ફારમાકોપિયામાં તેમજ બ્રીટીશ ફારમાકોપિયામાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે અને તે છુદ્દથી વપરાય છે. મૂળીયાં ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, રસાયન અને પિત્તને સાવ કરનાર (cholagogue) છે. મૂળીયાં આમાળુષ્યમાં, યકૃત અને જીહ્વાની વૃદ્ધિમાં-ખાસ કરીને યકૃત વૃદ્ધિમાં, કમળામાં અને જીના લાંબા વખતના આમડીના રોગોમાં ઉપયોગી છે.

(ફાર્મેકોથેરાપિયા ઇન્ડીકા).

ટરેકઝેકમ બલપ્રદ, શોષક અને મૂત્રલ છે, અને યકૃતના રોગો ઉપર તો તે એક પેટન્ટ જેવું કિંમતી ઔષધ ગણાયલું છે. પિત્તને સાવ જો ઓછો હોય છે તો તે વધારે છે અને જો વધારે હોય છે તો તે ઓછો કરે છે અને આવી રીતે પિત્તની વધતી ઓછી અવસ્થાને તે જોઇએ તેટલી મધ્યમ બનાવે છે. સૂકાં મૂળીયાંનું ચૂર્ણ કૌશી સાથે બહુ વખત વપરાય છે. ટરેકઝેકમનાં મૂળને જરા શેકી નાખીને ખાંડી નાખી તે કૌશીના પ્રતિનિધિ તરિકે વપરાય છે. (એન્ટલી અને ટીમેન).

“ ડૉ. વીધર્સંગ (Dr. Withering) જણાવે છે કે ટરેકઝેકમનાં મૂળીયાંનો મૂત્રલ ગુણ બહુ જ ઓછો છે અને તેની બધાંને સારી રીતે ખબર

છે. મીનોકોના ટાપુમાં જ્યારે તીડનાં ટોળાં બધાં જ પાક ખાઈ ગયાં હતાં ત્યારે ત્યાંના ઘણા લોકો આ છોડનાં મૂળીયાં ખાઈને જીવ્યા હતા. એનો રસ (તાજાં મૂળીયાંમાંથી કાઢેલો) ૪ ઔંસ જેટલી માત્રામાં દિવસમાં ૩-૪ વખત આપવામાં આવે છે અને પેટના રોગોમાં તેની ઘણી સારી અસર છે એમ બોઅર (Boer) માને છે. એનાં મૂળીયાંમાં ખાંડ અને શુકર તેમજ સ્ટાર્ચને મળતો ઇન્ડુલિન નામનો પદાર્થ છે. કેનેડા તરફ એનાં મૂળીયાંમાંથી એક ભતનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે.” (Sowerby's English Botany. Vol V p. 145).

વક્તવ્ય—ટરેકઝેકમ તો હિમાલય તરફ અને નીલગિરિ તરફ થાય છે. પણ આપણે તેની અવેજમાં ડા. ડીમકેના મત પ્રમાણે નીચેની ચાર વનસ્પતિઓનાં મૂળીયાં વાપરી શકીએ. આ ચારેનાં મૂળ બરાબર ટરેકઝેકમ જેવું જ સરસ કામ કરે છે એમ ડીમકે તેમજ ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં લખેલું છે.

(૧) લોંપાત્રી-ગોઝિહ્વા-Launcea pinnatifida.

(૨) સોનકી-Lactuca Heyneana.

(૩) કુધાળી સોનકી-Sonchus oleraceous.

(૪) Emilia sonchifolia.-સોનકીપાથરીને મળતો છોડ.

આ ચારે છોડ ભૂંગરાખદિ વર્ગના જ છે. સ્વ. કનૈયાલાલ દે લખે છે કે ટરેકઝેકમનાં મૂળની જગોએ ભાંગરાનાં મૂળીયાં વાપરી શકાય.

રાખાલદાસ ઘોષ તેમની મેડેરીયા મેડીકામાં આ વિષે લખે છે કે:—

“The fresh juice or even an infusion prepared from the fresh root, has decidedly tonic effects, somewhat resembling those of calumba; it is also slightly laxative, but it is extremely doubtful whether the preparations obtainable from the chemists' shops have any therapeutic effect whatever. This drug is very little used now-a-days, and it has lost its reputation as a **cholagogue** and **diuretic**.” (p. 465. 9th edition)

આટઆટલી લોંપાથરી અને સોનકી આપણે અહિંમાં ઉગે છે અને નકામી સૂકાઈ જાય છે તો આપણે તેને વાપરીને ખાત્રી કરવી જોઈએ કે તે કેવું કામ કરે છે.

ઉદલેખ-Indi. Medi. Plants p. 720; કચ્છની જડીબુટ્ટી. પા. ૧૪૩; ઘોષ મેડીરીયા મેડીકા. પા. ૪૬૫.

૨૩૧ વાંદરરોટી.

N. O. Compositæ

નામો—વાંદરરોટી (મરાઠી. ગુજરાતી); ગૈદર (મુંબઈ); *Notonia grandiflora*—નાટોનીયા ઑન્ડીફ્લોરા (લેટીન).

વર્ણન—આ છોડ કોંકણની દક્ષિણમાં જંગલોમાં આપો આપ થાય છે. ખાગોમાં કુંડામાં પણ ઉછેરવામાં આવે છે. મહેં આ છોડ મુ. જયકૃષ્ણભાઈ સાથે કચ્છભુજના શરદ ખાગમાં કુંડામાં વાવેલો જોયો છે. આ છોડ ૨ થી ૩ ફીટ જેટલો ઉંચો થાય છે. પાન બહુજ રસવાળાં, રહેજ બડાં, લીસાં, પીળાશ લેતા લીલા રંગનાં, ડીંટી વાળાં કે ડીંટી વગરનાં, થોરના પાન જેટલાં મોટાં, થાય છે.

ગુણુ—હડકવા ઉપર આ છોડ ઉપયોગી છે એમ ૧૮૬૦ માં ડૉ. એ. ગીબ્સને બહેર કરી આ છોડને ખ્યાતિમાં આણ્યો હતો. હડકવામાં આ દવા નીચે પ્રમાણે આપવાની છે.

તાજી ડાંડીઓ ૪ ઝૌંસ લેવી. ૧ શેર ઠંડા પાણીમાં રાત ઉપર તે ડાંડીઓ (stems) ને પાણીમાં પલાળી મૂકવી. સવારમાં હાથ વડે ચોળીને આ પાણી સારી રીતે દાબીને નીચેવી લેવું. આથી લીલાશ લેતો હાલક રસ નીકળે છે. આ રસમાં પાણી નાખી એક જ વખતે પીવાડી દેવો. રાત્રે આ છોડના રસમાં લોટ બીજવી લઈને પુરીઓ કરીને આપવામાં આવે છે. આવી રીતે લાગલાગટ ત્રણ દિવસ સુધી આ પ્રમાણે કર્યો કરવું.

જે ઑફીશીયલ ડૉક્યુમેન્ટ્સ ડૉ. વૉરીંગના જોવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી તે જણાવે છે કે આ દવા ઘણા કેસો ઉપર વપરાયલી છે; પણ કુતરાઓ જ્યાં આગળ બચકું ભર્યું હોય અને ત્રણ પડયો હોય ત્યાં આગળ કૉસ્ટીક લગાડવામાં આવેલું; આથી વાંદરરોટી કેટલે અંશે હડકવા ઉપર અકસીર છે એ ખાત્રીપૂર્વક કહેવાતું નથી. (ફ્રાન્કોપીયા ઇન્ડીકા)

આ છોડનો અકસ્ટ્રેક્ટ બનાવીને ડૉ. હેઇન્સે અને મહેં કુતરાઓ ઉપર અજમાવી જોયેલો છે, અને આ પછી મુંબઈની યૂરોપીયન હૉસ્પિટલોમાં પણ આનો ઉપયોગ કરેલો છે. ૧ ડ્રામ માત્રામાં રહેજ રેચક અસર જણાઈ નથી. (ડીમક)

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 706; N. p. 163.

चित्रकां दि वर्ग.

N. O. Plumbagineæ.

२३२ चित्रो.

नामो—(१) अग्निः, चित्रकः (संस्कृत); सद्देवचित्रो (शुभराती); चित्रक (भराठी); चिता, चित्रा (डि'दी); चिता (अ'गादी); Plumbago Zeyla-
nica—प्लम्बगे जेलेनीका (देटीन).

(२) रक्तचित्रकः (संस्कृत); रातो चित्रो (शुभराती); P. Rosea
देटीन).

गुणाः—

चित्रकोऽग्निमः पाके कटुकः कफशोफजित् ।

वातोदराशोग्रहणक्षियपाण्डुविनाशनः ॥

॥ ध. नि. ॥

चित्रकोऽग्निमः पाके कटुः शोफकफपहः ।

वातोदराशोग्रहणीकृमिकण्डूविनाशनः ॥

स्थूलकायकरो रुच्यः कुष्ठघ्नो रक्तचित्रकः ।

रसे नियामकः लौहे वेधकश्च रसायनः ॥

॥ रा. नि. ॥

चित्रकः कटुकः पाके बल्लिकृत् पाचनो लघुः ।

रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःकृमिकासनुत् ॥

वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

चित्रकमूलं दीपनीयगुदशोफहराणाम् ॥

॥ चरकः ॥

चरक—

१ अर्शःसु—त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।

तर्कं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ चि ९—७६

२ अतिसारे—तर्कं पीत्वा सचित्रकम् ।.....

....मुच्यते जठरामयात् ॥ चि. १०—११९

३ उदरे—चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।

करुके सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ चि १८—११४

४ श्वयथी—क्षीरं घटे चित्रकंकलकलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्यते च ।
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तत्रेण सिद्धं श्वयथुन्नमग्र्यम् ॥

अर्शोऽतिसारानिलगुल्ममेहांश्चैतन्निहन्त्याग्निबलप्रदं च ।

तत्रेण वाद्यात्सघृतेन तेन भोज्यानि सिद्धामथवा यवागूम् ॥

चि. १७-५५-५६

सुश्रुत—

५ कुष्ठे—एवं पेयः चित्रकः श्लक्ष्णपिष्टः ॥ चि ९-४५

६ श्वित्रे—मूत्रं गल्यं चित्रकव्योषयुक्तम् सर्पिः कुंभे क्षौद्रयुक्तं स्थितं हि ।
पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिभिःपेयमेतत्कुर्याच्चास्मिन् कुष्ठदिष्टं विधानम् ॥ चि-३९

७ सिकतामेहे—सिकतामेहिनं चित्रककषायं पाययेत् ॥

चि ११-८

८ पांडुरोगे—मूलं बलाचित्रकयोः पित्रेद्धा पाण्डुमयार्तोऽक्षसमं
हिताशी । सुखाम्बुना वा.....॥ उ ४४-२६

वाग्भट—

९ रसायने—यथास्वं चित्रकः पुट्यैः ज्ञेयः पीतसितासितैः ।
यथोत्तरं स गुणवान् विधिना च रसायनम् ॥

छायाशुष्कं ततो मूलं मांसं चूर्णीकृतं लिहन् ।

सर्पिषा मधुसर्पिर्भ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥

अम्भसा वा हिताज्ञाशी शतं जीवति नीरुजः ।

मेधावी बलवान् कान्तो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥

तैलेन लीढो मासेन वातान् हन्ति सुःस्तरान् ।

मूत्रेण श्वित्रकुष्ठानि पीतस्तत्रेण पायुजान् ॥

उ. अ. ३९....६२—६९

चक्रदत्त— १० ग्रहणाम्—चित्रककाथकल्काभ्याम् ग्रहणीघ्नं शृतं हविः ।
गुल्मशोथोदरप्लीहशूलाशोधिं प्रदीपनम् ॥

११ श्लेष्मपदे—हितश्चालेपने नित्यं चित्रको देवदारु वा....॥

१२ व्रणशोथदारणार्थम्....चित्रको हयमारकः....दारणम् ॥

वंगसेन— १३ मेदोरोगे—मधुना चित्रकमूलं तथैव हितभोजनो भुङ्क्ते ॥

વાણુન—ડુંગરવાળી જગોમાં ચિત્રાના છાડવા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. તે ૩ થી ૬ ફીટ ઉંચા થાય છે. એનું મૂળ પેન્સીલથી તે અંશુકા જેવડું બહુ હોય છે તેની ઉપરની છાલનો રંગ ભુરો અને અંદરનો સફેદ હોય છે. મૂળને મથાળેથી પાતળી સોટી જેવી કેટલીક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, બંને સપાટી એક સરખા રંગની હોય છે. પાન ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧.૫ ઇંચ પહોળાં હોય છે. પુલની કલગી કોમળ શાખાઓને છેડે અથવા કોઈ વખત પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. દરેક કલગીમાં ૧૬ થી ૨૫-૩૦ પુલો આવે છે. પુષ્પપત્રો ૩ હોય છે. ફુલ ઘોળા રંગનાં (ઘોળા ચિત્રા ઉપર) આવે છે. લાલ રંગી ફુલનો ચિત્રો જવદે જે જોવામાં આવે છે. આસમાની ફુલવાળા ચિત્રા બાગોમાં વાવવામાં આવે છે.

વૈદ્યકમાં ચિત્રાનો ઉપયોગ.

ચરક—

૧ હરસમાં—ચિત્રાના મૂળની છાલનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ વાસણના અંદરના ભાગમાં ચોપડી દેવું. આજ વાસણમાં દુધ ભરવું. આ દુધનું દહીં અથવા છાશ હંમેશાં પીવાથી હરસ અવસ્થા મટે છે. ચિ. ૬-૭૬.

૨ અતિસારમાં—ચિત્રાના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવાથી ઝાડો મટે છે. ચિ. ૧૦-૧૧૬.

૩ ઉદર રોગમાં—૧ પલ ચિત્રાના મૂળનું ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા પાણીમાં નાખીને ઉકાળવું. ૧૬ તોલા પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. આ ૧૬ તોલા ક્વાથમાં ૩૨ તોલા ગૌમૂત્ર, ૬૪ તોલા પાણી અને ઘી તોલા ૬૪ મેળવીને ઘીની વિધિથી ઘી પકાવી લેવું. આ ઘી જવખાર સાથે લેવાથી ઉદરરોગ મટે છે.

ચિ. ૧૮-૧૧૪.

૪ સોજામાં—ઘડામાં ચિત્રકમૂલ ચૂર્ણ ચોપડવું. તેમાં દુધ રેડવું. આ દુધનું દહીં બનાવવું અને દહીંનું ઘી કાઢી લેવું. આ ઘીમાં ચિત્રકમૂલનો કલ્ક નાખી, છાશ નાખીને પકાવવું. આ ઘી ખાવાથી સોજો મટે છે. હરસ, અતિસાર, વાતશુદ્ધિ, પ્રમેહ વિગેરે મટે છે. ચિ. ૧૭-૫૫-૫૬

સુશ્રુ-૧—

૫ કુષ્ઠમાં—હંમેશાં ચિત્રકમૂલચૂર્ણ તો. ૦૧, પાણી સાથે પીવું. ચિ. ૬-૪૫.

૬ સફેદ કોઢમાં—ગાયનું મૂત્ર, ચિત્રકમૂલનું ચૂર્ણ, ત્રિકટુ, ઘી અને મધ એક ઘડામાં ભરવું. એક પખવાડીયા પછી આ-

માંથી સફેદ કોઢવાળાએ હમેશાં થોડું થોડું ખાવું. કુકમાં
ખતાવેલી ખીજ ક્રિયાઓ કરવી જ. ચિ. ૯-૩૬

૭ પેસાળમાં રેતી જતી હોય તો—ચિત્રકમૂલનો ક્વાથ
પાવો. ચિ. ૧૧-૮

૮ પાંડુરોગમાં—ખપાટ (કાંસકી) અને ચિત્રાના મૂળનું
ચૂર્ણ ૧ તોલા, હમેશાં ગરમ પાણી સાથે પીવું. હિત ખોરાક
ખાવો. પાંડુરોગ મટે છે. ઉ. ૪૪-૨૬

વાગ્બટ—

૯ રસાયનમાં—પીળો, ઘોળો અને આસમાની—આવી ત્રણ
જાતો ચિત્રાની આવે છે. તેમાં આસમાની ચિત્રો ગુણમાં
સર્વ કરતાં સારો છે. આ કાળા પુલના ચિત્રાનું મૂળ છા-
યામાં સૂકવીને ચૂર્ણ કરી લેવું. આ ચૂર્ણ એક મહિના સુધી
ધી સાથે, મધ અને ઘી સાથે, અથવા દુધ સાથે પીવું;
અથવા ઠંડા પાણી સાથે પીવું. જીતેન્દ્રિય રહેવું. હિત એવાં
અન્નપાન યોજવાં. આ પ્રયોગથી માણસ ૧૦૦ વર્ષો સુધી
જીવી શકે એવો નીરોગી બને છે. બુદ્ધિ, બલ, રૂપ, જઠ-
રાગ્નિ વિગેરે વધે છે. એક માસ સુધી આજ ચૂર્ણ તેલ સાથે
ચાટયું હોય તો ફરેક જાતના વાયુના રોગો મટાડે છે.
ગોમૂત્ર સાથે પીવાથી કોઢ મટાડે છે અને છાશ સાથે
લેવાથી હરસ મટાડે છે. ઉ. ૩૮-૬૨ થી ૬૫.

ચક્રદત્ત— ૧૦ સંઘ્રહણીમાં—ચિત્રકના કલ્ક અને ક્વાથ સાથે ઘી પકાવી
લેવું. તે ઘી લેવાથી સંઘ્રહણી મટે છે. જઠરાગ્નિ સતેજ
થાય છે; શુદ્ધ, શોથ, ઉદર, પ્લીહ વિગેરે મટાડે છે.

૧૧ હાથીપગામાં—ચિત્રાનું મૂળ અને દેવદારનો લેપ કરવો
હિતાવહ છે.

૧૨ વાણમાં સોજાને લેદવા માટે—ચિત્રાનું મૂળ ઘસીને
ચોપડવું.

ખગસેન— ૧૩ મેદોરોગમાં—ચિત્રાના મૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે હમેશાં
ચાટવું, હિત ખોરાક લેવો. મેદ જોાછી થશે.

ચરક—લેખનીય, લેહનીય, હીપનીય, તૃપ્તિ, અશોષ અને શૂલપ્રશમન
દોષોમાં ચિત્રકનો ઉલ્લેખ ચરકે કરેલો છે. આસવનાં લીસ્ટમાં ચિત્રક-
મૂળનો ઉલ્લેખ છે. સુવાવડીના ઓરડામાં તૈયાર રાખવાની વસ્તુઓમાં ચિત્રો
પણ છે. વેણો આવે છે ત્યારે ચિત્રકમૂલચૂર્ણ સુંઘવાનું કહ્યું છે. વમનોપગ
તરિકે (વિ. ૮-૧૫૭) અને કટુસ્કંધમાં (વિ. ૮-૧૬૩) તેની ગણના છે.

સુશ્રુતે આરવ્વધાદિ, વરૂણાદિ, મુષ્કકાદિ, પિપ્પલ્યાદિ, મુસ્તાદિ, આમલ-
કયાદિ અને વીરતવાદિ ગણામાં ચિત્રક યોજેલો છે. વાતાભિબ્ધ- અને શ્લેષ્મા-
ભિબ્ધ-દમાં અંજનવર્તિમાં સુશ્રુતે ચિત્રો યોજેલો છે એ નોંધ લેવા જેવું છે.
નાસાસ્રાવમાં તીક્ષ્ણ ધૂમ દેવદાર્વાશિકામ્યામ્ (ઉ. ૨૩-૧૦) કહેલું છે. સ્વરસેદમાં
ચિત્રકામલકેષુ વા સિદ્ધમાજં સમાશ્લિકમ્ (ઉ. ૫૩-૧૨) પ્રયોગ છે. ત્રણદારણ્ય
માટે સુશ્રુતે ચિત્રાને ગણાવ્યો છે. અધોભાગંડર તરિકે સુશ્રુતે મૂલ ગણાવ્યાં
છે (સૂ. ૪૪....૪૬-૫૧). મેઘાયુષ્કામીયના અધ્યાયમાં બાકુચીના જેવો જ
ચિત્રકનો પ્રયોગ કરવા કહેલું છે (ચિ. ૨૮-૩). લગભગ તમામ રોગોમાં
ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ચિત્રક વપરાયેલો છે. વાગ્મટે પિપ્પલીની માફક જ
ચિત્રકનો રસાયન તરિકે ઉપયોગ દર્શાવેલો છે (ઉ. ૩૬-૧૦૪).

આષાઢ, કારતક, માગશર અને પુષ્યયોગમાં ચિત્રકમૂલ લાવીને પ્રયોગ
કરવાનું રોહલે કહેલું છે. ગદનિઘંક ભાગ. ૨ જામાં ચિત્રકકંદપ આપેલો છે.
તે જિજ્ઞાસુઓએ વાંચી લેવો.

Actions & Uses—Plumbago-root reduced to a paste is applied to abscesses with the object of opening them.

(U. C. Dutta)

“ Plumbago-root in very small doses acts as a powerful stimulant to the mucous membrane of the digestive tract, and after absorption, as a stimulant of the excretory glandular organs. In large doses it acts as a powerful irritant and narcotic poison.....”
Devaprasad Sanyal.

“ In the Pharmacopœa of India, Dr. Oswald is said to have employed P. Zeylanica in the treatment of Intermittants with good effect. It acts as a powerful sudorific ” Dymock.

ભાવાર્થ—ગડગુંઠડ પકાવીને ફેડવા માટે ચિત્રાનાં મૂળ વપરાય છે.

(યુ. સી. દત્ત)

નાની માત્રામાં ચિત્રાનાં મૂળ બહુ જ સરસ ઉત્તેજક છે. મોટી માત્રામાં
બહુ ઢાંઢક અને થેન લાવીને ઝેરી અસર નીપજવે છે. (દેવપ્રસાદ સન્યાલ).

ફાંમોકોપીયા આફ ઇન્ડીયામાં ડૉ. ઑસ્વાલ્ડે ચિત્રાના મૂલચૂર્ણને સતત-
જવરમાં સારા ફાયદાસહિત વાપરી જોયું છે. બહુ જ સરસ જલદ સ્વેદ છે.

(ડીમક.)

ઉદ્ભેખ-વ. શા. પા. ૪૨૧; રૂ. નિ. પા. ૧૬૪; N. p. 168; Watt VI. part I p. 295; વનસ્પતિ શુભાદર્શ. પા. ૪૪૧; Indi. Medi. Plants p. 736.

विडंगादि वर्ग.

२३३ वावर्डीग.

N. O. Myrsineæ.

नामो—विडंगः, वेल्डम्, चित्रतण्डुला (संस्कृत); वावर्डीग (शुक्रशती. भराडी); वायविडंग (हिंदी); भिडंग (अंगाली); Babreng (अंग्रेज); Embelia Ribes—अम्बेलीया राईण्ड (डेटिन).

गुणाः— रूक्षोष्णं कटुकं पाके लघु वातकफापहम् ।
ईषत्तिकं विषान् हन्ति विडंगं कृमिनाशनम् ॥

॥ ध. नि. ॥

विडंगा कटुरुष्णा च लघुः वातकफार्तिनुत् ।
अग्निमान्द्यारुचिभ्रान्तिक्वमिदोषविनाशिनी ॥

॥ रा. नि. ॥

विडंगं कटुतीक्ष्णोष्णं रूक्षं वल्लिकरं लघु ।
अतित्तं विषसंहारि भ्रान्तिदोषनिकृन्तनम् ॥
शूकाध्मानोदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक— १ कृमिषु—विडंगं कृमिघ्नानाम् ॥ सू-२५.

२ कृमिकुष्ठे—पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रदेहे च ।
क्रिमिनाशनं विडंगम्.....॥ चि-७

सुश्रुत— ३ रसायनार्थम्—विडंगतण्डुलचूर्णमाहृत्य यष्टिमधुयुक्तं यथाबलं
शीततोययोगेनोपयुञ्जीत शीततोयं चानुपिबेत् । एवमहरहरमांसं.....।
जीर्णे मुद्गामलकयूषेनालवणेनाल्पस्त्रेहेन घृतवन्तमोदनमश्रीयात् ।
एते खलु अशीसि क्षपयन्ति कृमीनुपघ्नन्ति । ग्रहणधारणशक्तिं
जनयन्ति । मासे मासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिः भवति ॥
चि. अ-२७

बंगसेन— ४ अर्द्धावभेदेके—विडंगानि तिलान् कृष्णान् समं कृत्वा तु पेक्षयेत् ।
नस्यकर्मणि दातव्यमर्द्धभेदं व्यपोहति ॥

શોદલ— ૧ વિષે—વિડંગસ્ય શિફા પિષ્ટા સમ્યક્ તન્દુલવારિણા ।

વાસુકેરપિ દુર્વારં પીતા હન્યાદ્વિષં સળાત્ ॥

૬ કામલાયામ્—કામલાર્તસ્ય વૈહજ્ઞં પિપ્પલ્યો નાવનાહ્નને ॥

વાર્ણન—આ નાનો છોડ મધ્ય હિમાલયથી સિલોન સુધીના હિંદુસ્તાનના તમામ પહાડી પ્રદેશોમાં તથા સિંગાપોર અને બરમામાં પુષ્કળ થાય છે. સ્વ. કવિરાજ બિરબચરણ કહે છે કે—“વિડંગની લતા વૃક્ષાદિ આશ્રયપૂર્વક પ્રતાન વિસ્તાર કરે છે. સારી રીતે વધેલી વિડંગલતાનું કાંડ મનુષ્યના સાથળ જેટલું જાડું થાય છે. શાખા પ્રશાખા બહુ—કોમળ શાખા શુભ્ર વર્ણની હોય છે. પુષ્પ ગુચ્છાકાર, અતિ દુર્દ્ર, બહુ સંખ્યામાં, હળદર જેવા પીળા રંગનાં હોય છે. તે વસંતમાં આવે છે. વર્ષાઋતુમાં ફલ પાકે છે.” આનાં ફળ તે વાવડીંગ. વાવડીંગનાં બીજ ઘણાં કઠિન હોય છે—ખાંડતાં દમ કાઢે છે.

વાવડીંગ બબરમાં મળે છે.

વૈદ્યકમાં વાવડીંગનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ કૃમિમાં—કૃમિને મારનાર તરિકે વિડંગ સર્વોત્તમ દવા છે.
સ્ક. ૨૫.

૨ કુષ્ઠમાં જંતુ પડયાં હોય તો—પીવામાં, ખાવામાં, ન્હાવામાં, ધૂપમાં, ઘેવામાં, વિગેરેમાં કૃમિજન વિડંગ વાપરવી.
ચિ. ૭

સુશ્રુત— ૩ રસાયન તરિકે—વાવડીંગ અને જેઠીમધનું સુદૃઢ ચૂર્ણ સરખે વજને ઠંડા પાણીમાં પી જવું. આવી રીતે હમેશાં સવાર સાંજ પાવલી પાવલીભાર (માત્રા ધીમે ધીમે વધારતા જવું.) ચૂર્ણ પાણી સાથે એક માસ સુધી ખાવું. ખોરાકમાં ફક્ત લાત, ઘી, મગ અને આંબળાં ખાવાં. મગમાં મીઠું ન આવવું જોઈએ. ખટાશ માટે આંબળાંનું ચૂર્ણ અંદર ભભરાવવું. બન્ને ટંક આજ પ્રમાણે બીજું કંઈ જ ન ખાવું. આથી હરસ ખરી જાય છે અને કૃમિ મરી જાય છે. ગ્રહલુપ્ત અને ધારણુશક્તિ—ચાદશક્તિ—વધે છે. એક એક માસના પ્રયોગથી સો વર્ષનું આયુષ્ય વધે છે. ચિ. ૨૭.

બંગસેન— ૪ સાપના ઝેરમાં—વાવડીંગનું મૂળીકં ચોખાના ઘેવણમાં ઘસીને પીવાથી ગમે તેવા ભયંકર સર્પનું વિષ ઉતરી જાય છે.

શોદક— ૫ આધાશીશીમાં-વાવડીંગ અને કાળા તલ સરખે વજને લઇને વાટવાં. પછી તે નસ્યકર્મમાં યોજવું. છીંકો આવીને કે એમને એમ આધાશીશી મટી જશે.

૬ કમળામાં-વાવડીંગ અને લીંડીપીંપર બન્નેને પાણીમાં વાટીને નસ્ય તેમજ અંજન કરવું.

વક્તવ્ય—ચરકે તૃપ્તિ, કુષ્ઠ, કૃમિ, અને શિરોવિરેચનોપગ દશેમાનિમાં વિડંગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સુશ્રુતે વિડંગનું તેલ શિરોવિરેચક ગણાવ્યું છે (ચિ. ૩૧.) ચરકના તૈલયોનિ વર્ગમાં વિડંગનો ઉલ્લેખ નથી. ચરકમાં એવો કેાઇ અધ્યાય ભાગ્યે હશે કે જેમાં વાવડીંગ નહિ યોજાયલું હોય. આજ તેની ઉપયોગીતા માટે બસ છે.

ડૉ. સખારામ અર્જુન કહે છે કે—“ વાવડીંગ તોલો એક (ગ્રેન ૧૮૦) નું ચૂર્ણ કરીને સૂતી વખતે છાશમાં આપવું અને બીજે દિવસે સવારે એરંડીયાનો જીલાળ આપવો. આથી ચપટા કૃમિ ખચીત પડી જાય છે. ”

મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટજીને વાવડીંગ અને જેડીમધવાળા પ્રયોગમાં (જે વસંતવૃત્ત નામથી પ્રચલિત છે) અચળ શ્રદ્ધા હતી અને તેઓશ્રીએ ઘણા દરદીઓ ઉપર એ પ્રયોગ અજમાવીને તેની ખાતરી પણ કરી હતી. દીપન, પાચન, કૃમિ, વિગેરે ગુણોવાળી વાવડીંગ ખરેખર ઉત્તમ દવા છે.

ઉલ્લેખ—વ૦. ગુણાદર્શ પાનું ૬૩૦; રૂ. નિ. પા. ૧૫૨; N. p. 170; Indi. Medi. Plants p. 742.

मधूकादि वर्ग.

N. O. Sapotaceæ.

२३४ भडुडो.

नामो—मधूकः, गुडपुष्पः (गुड इव पुष्पमस्य), मधुहमः, वानप्रस्थः, मधुष्ठीलः, (मधु ष्ठीले गर्मे यस्य), मधुस्त्वः, रोध्रपुष्पः (संश्रुत); भडुडो (शुभराती); भो-
डाया वृक्ष (भराडी); भडुवा (डिंदी); भडुवागछ (भंगादी); धडुपाट्टी
(अंजेल), *Bassia latifolia*—भेसीया डेटीक्षेदीया (डेटीन).

गुणाः—

मधूकं मधुरं शीतं पित्तदाहश्रमापहम् ।

वातलं न तु दोषध्नं वीर्यपुष्टिविवर्धनम् ॥

बृंहणीयमह्वञ्च मधूककुसुमं गुरु ॥

वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥

॥ रा. नि. ॥

मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम् ।

बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशम् ॥

फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत् ।

अह्वं हन्ति तृष्णास्त्रदाहश्वासक्षतक्षयान् ॥

॥ भा. प्र. ॥

ज्ञेयो जलमधूकस्तु मधुरो व्रणनाशनः ।

वृष्यो वान्तिहरः शीतो बलकारी रसायनः ॥

॥ ध. नि. ॥

मधूकपुष्पं मधुरं च वृष्यं हृद्यं हिमं पित्तविदाहहारि ।

फलञ्च वातामयपित्तहारि ज्ञेयं मधूकद्वयमेवमेतत् ॥

॥ रा. नि. ॥

चरक—

१ रक्तापित्ते—....तथा मधूकस्य तथासनस्य ।

क्षाराः प्रयोज्याः विधिनैव तेन ॥ चि. ४....७९

२ ग्रहण्याम्—मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षर्याकृतम् ।

सौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधापयेत् ।

તં પિબન્ ગ્રહણીદોષાન્ જયેત્સર્વાન્ હિતાશનઃ ॥

ચિ. અ-૧૯....૧૪૮.

૩ શિરોરોગે—નાવનં શર્કરાદ્રાક્ષામધૂકૈર્વાપિ પિત્તજે ॥

ચિ-૨૬....૧૬૨

સુશુત— ૪ શુક્રવૈવર્ણ્યનાશને—મધૂકસારં મધુના યોજયેન્નાજ્જને સદા ॥

ઉ. ૧૨-૩૩

૫ હિક્કાયામ્—ક્ષોદ્રં સિતાં વારણકેશરં ચ । પિબેદ્રસેનેશુમધૂકજેન ॥

ઉ. ૫૦—૨૪

૬ વમ્યામ્—મધૂકમથ હ્રીબેરમુત્પલાનિ મધૂલિકાં ।

લીંદ્વા ચૂર્ણાનિ મધુના સર્પિષા ચ વર્મિં જયેત્ ॥ ઉ. ૩૯-૨૦૪

૭ કર્ણપૂરણે—રસમાત્રકપિત્યાનાં મધૂકધવશાલજમ્ ।

પૂરણાર્થે પ્રશંસન્તિ તૈલં વા તૈઃ વિપાચિતમ્ ॥ ઉ. ૨૧-૪૭

૮ અપચ્યાં—મધૂકસારશ્ચ હિતોઽવપીઢે ॥ ચિ. ૧૮-૨૩

૯ ધન્નાસ્થિવંધનાર્થમ્—મધૂકસ્ય ત્વચઃ.....વા કુશાર્થમુપસંહરેત્ ॥

ચિ-૩—૬

ભાવપ્રકાશ- ૧૦ હિક્કાસુ—મધૂકં મધુસંયુક્તં....હિક્કાપ્તં નાવનમ્ ॥

ગદનિગ્રહ- ૧૧ વિષે—સમ્યક્ મધૂકસારેણ ગોમૂત્રભાવિતેન તુ ।

દદ્યાદ્વિષાપહં નસ્યં સિદ્ધં ત્રાપિ પ્રલેપનમ્ ॥

ક્ષેમકુતૂહલ- ૧૨ આયુષ્યપ્રદે—સઘશ્ચયુતં સ્થૂલમધૂકપુષ્પં સંશોધિતં કેશરધૂલિવર્જિતમ્ ।

સંપાચિતં શુભ્રસિતાષ્ટતામ્યાં સજીરકં જીવનદં હિ જીવિનામ્ ॥

વર્ણન—પંચમહાલ અને ખાનદેશમાં મહુડાનાં ઝાડ બહુ છે. વૈદ્યક સાહિત્યમાં એ મહુડાનો ઉલ્લેખ મળે છે—ખોટેનીસ્ટો પણ એજ જાત સુખ્યત્વે ગણાવે છે. જલમધૂક—જલમહુડો—પાણી કાઠે થતો હશે ? આનાં પુલ—મહુડાં—ખોરાકની વસ્તુ છે. હુકાળ વખતે મહુડાં બહુ કામમાં આવે છે. ઇમારતના કામમાં આનાં પાટીયાં કામમાં આવે છે. મહુડા વિષે સુંદર માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે જી. એમ. રીચન (I. F. S. retired) નામના લેખકનો (Indian Forester Vol XLIV 1918 July) સુંદર લેખ વાંચી લેવો. તે લેખનો સાર મ્હેં વૈદ્યકવ્યતરુ પુ. ૨૮ સું અંક ૯ માં આપેલો છે તે જાહેરિયાએ વાંચી લેવો.

વૈદ્યકમાં મહુડાનો ઉપયોગ—

- ચરક— ૧ રક્તપિત્તમાં—મહુડાની છાલનો અંતર્ધૂમદગ્ધ ક્ષાર મધ સાથે ચાટવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. ૪-૭૯.
- ૨ સંગ્રહણીમાં—મહુડાનો સ્વરસ શે. ૧૬ લેવો. અધીઅર્ધ રસ બાળી નાખવો. ૮ શેર રસ બાકી રહે એટલે ઠંડુ પડ્યે તેમાં ૨ શેર મધ નાખીને બરણીમાં બરીને ધાન્યના ઢગલામાં તે બરણી મૂકી દેવી. એકાદ મહીના પછી આ રસનો ઉપયોગ કરવાથી સંગ્રહણીના રોગો મટે છે. ચિ. ૧૬-૧૪૮
- ૩ પિત્તથી માથું દુખતું હોય તો—મહુડાના કુંભનો રસ, દ્રાક્ષ અને સાકર સાથે મેળવીને નાકમાં ટીપાં નાખવાં. ચિ. ૨૬-૧૬૨
- સુશ્રુત— ૪ આંખમાં કુલુ પડ્યું હોય તો—મહુડાના સાર (થડને વચમાંથી ફાડતાં, વચમાંથી કાઢા જેવો પદાર્થ મળી આવે તે સાર.) મધમાં ઘસીને હમેશાં આંખવો. ઉ. ૧૨-૩૩
- ૫ હેડકીમાં—નાગકેસર, સાકર અને મધ મહુડાના રસ સાથે પીવાં. ઉ. ૫૦-૨૪
- ૬ ઉલટીમાં—મહુડાનો રસ મધ કે ઘી સાથે ચાટવાથી ઉલટી મટે છે. ઉ. ૩૯-૨૯૪.
- ૭ કાનમાં મૂકવા માટે—મહુડાનો રસ અથવા તેથી પકાવેલું તેલ, કાનમાં મૂકવા માટે ઉત્તમ છે. તેથી અનેક રોગો મટે છે. ઉ. ૨૧-૪૭.
- ૮ ગંડમાલામાં—મધૂકસારનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાં. ચિ. ૧૮-૨૩
- ૯ હાડકું ભાંગ્યું હોય તો—મહુડાની લીલી છાલને કચરીને પાટો બાંધી દેવો. હાડકું સંધાઈ જશે. ચિ. ૩-૬
- ભાવપ્રકાશ—૧૦ હેડકીમાં—મહુડાની છાલના રસમાં મધ નાખીને નાકમાં ટીપાં નાખવાં.
- ગદ્યનિબંધ—૧૧ વિષમાં—ગોમૂત્રમાં ભાવના આપેલા મધૂકસારનાં ટીપાં નાકમાં મૂકવાં અને પ્રલેપ પણ કરવો.

કેમકુતૂહલ-૧૨ આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે-ઝાડ ઉપરથી તુરતજ ચુટેલાં મહુડાંનું શાક, ધી સાકર નાખીને અને જીરાનો વધાર કરીને હમેશ જમવામાં આવે તો તેથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

વક્તવ્ય અને Actions and Uses માટે જુઓ મારો લેખ-વૈદ્યકલ્પ-તરૂ. વર્ષ ૨૮ મું. અંક ૯ મો.

નોંધ—સરકારે મહુડાં રાખવાની કેટલેક ઠેકાણે બંધી કરેલી છે અને તેથી આ ઝાડનું નિકંદન નીકળી જવા બેઠું છે. આ ઝાડ કેટલું બધું ઉપયોગી છે તે જાણવા માટે મ્હારો ‘વૈદ્યકલ્પતરૂ’માં છપાવેલો લેખ જોઈ જવો. રેવરંડ. ડૉ. જર્જીન ટ્રેન્કવેબારે પણ તેના ઉપયોગ માટે એક ટુંકું અને હૃદયમાં સોસરૂ ઉતરે એવું લીસ્ટ આપ્યું છે જે જીસાસુઓએ ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ પા. ૭૫૦-માંથી વાંચી લેવું. આવાં અમૂલ્ય વૃક્ષો વધારવાને બદલે ઘટાડવાની કુજીદિ તો આ દેશના અધિકારીઓને જ સૂઝે !

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૩૮૩; N. p. 171; Indi. medi. Plants. pp 747 to 751.

૨૩૫ બોલસરી.

N. O. Sapotaceæ

નામો—બકુલ (સંસ્કૃત); બોલસરી (ગુજરાત); વરસડી (પોરબંદર); બકુલ, બારસોડી, વાઓલી (મરાઠી); મુલસરી, મૌલસરન (હિંદી); બકુલ ગાલ (બંગાલી); *Mimusops elengi*-માઇમુસોપ્સ ઇલેન્ગ (લેટીન).

ગુણા:— બકુલોદ્રવપુષ્પઞ્ચ સુપકઞ્ચ સુગન્ધિ ચ ।
મધુરઞ્ચ કષાયઞ્ચ સ્નિગ્ધં સંગ્રાહિ બાકુલમ્ ॥
સ્થિરીકરઞ્ચ દન્તાનાં વિશદં તત્ફલં ગુરુ ॥

॥ ચ. નિ. ॥

બકુલ: શીતલો હૃદ્યો વિષદોષવિનાશન: ।

મધુરઞ્ચ કષાયઞ્ચ મદાલ્ક્યો હર્ષદાયક: ॥

બકુલકુસુમઞ્ચ રુચ્યં સ્તીરાલ્યં સુરભિ શીતલં મધુરમ્ ।

ઊર્ધ્વકષાયં કથિતં મલસંગ્રાહકઞ્ચૈવ ॥

॥ રા. નિ. ॥

બકુલો તુવરોડુનુષ્ણઃ કટુપાકરસો ગુરુઃ ।

કફપિત્તવિષશિવંત્રકૃમિદન્તગદાપહઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

વિષાકે ગુરુ સંપક્કં મધુરં કફપિત્તજિત્ ।

મધુરશ્ચ કષાયઞ્ચ સ્તિગ્ધં સંગ્રાહિ બાકુલમ્ ॥ ॥ સુશ્રુતઃ ॥

તદ્વીજં દન્તચાલ્પનં નસ્યાચ્છીર્ષરુજાપહમ્ ॥

॥ શોદહલઃ ॥

વાર્ણન—બકુલનાં આડ મોટાં થાય છે. એના થડની છાલ બહારથી લીસી ને ભુરા કે કાળાશ લેતા રંગની હોય છે. શાખાઓ ચોતરફ ફેલાતી થળી નીકળેલી હોય છે. આથી એનો મસ્તકનો મુગટ ગોળાઈ લેતો સઘન ઘટાવાળો થઈ રહેલો હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ટુંકી ડીંટડીવાળાં, લંબ-ગોળ, ટેરવે જરા અણી લેતાં, ચીવટ, ખન્ને સપાટીએ લીસાં, ચળકતાં, ઘેરા કે કાળાશ લેતા લીલા રંગનાં, મોઝાવાળી ફેરવાળાં, ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબાં, ૧ થી ૧ ૧/૨ ઇંચ પહોળાં અને બહુધા નીચાં ઝુકતાં હોય છે. પુલ સૂકાયા પછી તેની મુગંધ ત્યજતાં નથી. બોલસરીનું એક નામ ‘બ્રમરાનંદ’ છે. કવિ કહે છે કે—

આદાય બકુલગન્ધાન્ અન્ધીકુર્વન્ પદે પદે બ્રમરાન્ ।

અયમેતિ મન્દમન્દં કાવેરીવારિપાવન્ પવનઃ ॥

દરેક ઉદ્યાનમાં આ ઉત્તમ વૃક્ષ (વૃક્ષામ્રણીઃ) પાળવા જેવું છે. આની સુરભિશીતલ છાયા, શ્યામસ્તિન્ન શોભા, કુસુમોની મનમુગ્ધ આમોહ આ ખરેખર અદ્વિતીય જ છે.

હાંતને મજબુત કરનાર તરિકે બોલસરી પ્રખ્યાત છે, પણ એનું કયું અંગ તે કામ કરે છે એ વિષે બધા એકમત નથી. નીચેના ઉતારાઓ ઉપરથી તે સમજાશે:-

ચક્રદત્ત— ૧ બકુલત્વક્-દન્તચાલે તુ ગણ્ડૂષો બકુલત્વક્કૃતો હિતઃ ।

માસિકં પિપ્પલી સર્પિર્મિશ્રિતં ધારયેન્મુખે ॥

દન્તશૂલહરં પ્રોક્તં પ્રધાનમિદમૌષધમ્ ॥

શોદહલ— ૨ બકુલવીજમ્-દંતાસ્તુ બીજૈર્બકુલત્રુમસ્ય સ્થાનચ્યુતા અપ્યચલા મવન્તિ ॥

૩ ચલદન્તસ્થિરકરં ધાર્યં બકુલચર્વણમ્ ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૪ વકુલમૂલત્વક-વકુલજટામવકલ્કઃ પયસા પીતઃ પ્રગે ત્રિદિનમ્ ।
દદતરમૂલાન્ કુરુતે દન્તાન્ વૃદ્ધસ્ય કિમુત બાલાનામ્ ॥

વૈદ્યજીવન— ૫ યસ્ય ત્વચૈવ ત્રિચર્વિતયા નિતાન્તમ્ ।
દંતાઃ ભવન્તિ ત્વપલા અપિ વજ્રવુલ્યાઃ ॥

વૈદ્યકમાં બોલસરીનો ઉપયોગ.

- અકદત્ત—** ૧ દાંત હાલતા હોય તો-બોલસરીની છાલનો ક્વાથ કરવો અને તેના કોગળા ભરવા. એની અંદર પીપર, મધ, ઘી નાખ્યાં હોય તો વધારે સારું. આથી દાંતશૂદ્ધ મટે છે.
- શોદલ—** ૨ બોલસરીનાં બીજના ચૂર્ણને દાંતે ઘસવાથી ગમે તેવા સ્થાનન્યુત થયેલા દાંત અચલ બની જાય છે.
- ૩ બોલસરીના ચૂલની છાલને ચાવવાથી દાંત મજબુત થાય છે.
- વૈદ્યમનોરમા—** ૪ બોલસરીના ચૂળની છાલનો કલ્ક સવારમાં દુધ સાથે પીવાથી (ક્ષત ત્રણ દિવસ સુધી) ગમે તેવા ઘરડા માણસના દાંત મજબુત થાય છે તો પછી જીવાનોનું તો કહેવું જ શું ?
- ૫ બોલસરીની છાલ હમેશાં લાંબો વખત ચાવવાથી (દાંતશુ કરવું સારું) ગમે તેવા હાલતા દાંત વજ્ર જેવા કઠિન થઈ જાય છે.

વક્તવ્ય— ચરકમાં આસવયોનિ ફલવર્ગમાં બકુલનો ઉલ્લેખ છે. કૃમિમાં ઉંદરકૃષ્ણી જેમ ઉપયોગી છે તેમ બકુલ પણ વાપરી શકાય એવો ઉલ્લેખ છે (વિ. ૭-૨૭). ચરકમાં ત્રણ જ જગોએ બકુલનો ઉલ્લેખ છે.

સુશ્રુતે કષાય વર્ગમાં બકુલ ગણાવેલી છે. વસંતમાં બકુલપુષ્પથી વનરાજી મહેકે છે એમ કહે છે (સૂ. ૬-૨૮). સુશ્રુત બકુલફલના શુષ્ક આપે છે (સૂ. ૪૬-૧૬૯). પણ તેના દાંત્ય શુષ્કનો ઉલ્લેખ તેમાં નથી. સુગંધ વિશદ્દંદ્ય વાકુલં (પુષ્પ)-આવા બકુલપુષ્પના શુષ્ક છે. પ્રમેહની અચરકૃતિમાં બકુલનો ઉલ્લેખ છે (વિ. ૧૧-૯). દાંતના રોગોમાં બકુલ ઉપયોગી છે એવું બહેર કરનાર ચરકસુશ્રુત પછીના અંધકારો છે. સ્વ. કતોબદ્રે ‘ વૃદ્ધબકુલ ’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

દાંતના રોગના આ જમાનામાં બોલસરીનાં દાંતશુ પ્રચલિત થાય તો સારું. પણ હજી આપણા લોકોમાં સુંદર વૃક્ષો તરફ પ્રેમજ ઉપજ થયો નથી. બકુલ ઉપર કવિઓએ સુંદર કવિતાઓ રચેલી છે. માલતીમાધવમાં બકુલમાલાનું વર્ણન તો રસરસિકોને યાદ જ આવતું હશે.

Actions and Uses—The bark is astringent and given in catarrh of the bladder and urethra; also used as a gargle in salivation, sore-mouth, loose teeth and in spongy gums. The unripe fruit when chewed is said to strengthen loose teeth. A snuff made of the powdered flowers produces copious discharge from the nose and relieves headache and fever.

R. N. Khory. II. p. 429.

ભાવાર્થ—બોલસરીની છાલ ગ્રાહી છે અને તે મૂત્રાશય અને મૂત્ર-સ્રોતમાંથી સ્વેદમત્સ્રાવ થતો હોય તો તેમાં આપવામાં આવે છે. લાલાસ્રાવ, મુખક્ષત, હાલતા દાંત અને દાંતનાં પેદામાંથી લોહી નીકળતું હોય તેમાં છાલના કોમળા કરવાથી ફાયદો થાય છે. કાચું ફલ પણ ચાવ્યું હોય તો હાલતા દાંતને મજબુત કરે છે. પુલતું ચૂર્ણ શિરોવિરેચક હોવાથી નાકમાંથી પુષ્કળ પ્રવાહી ઝરાવે છે અને તેથી માથું દુઃખતું મટે છે.

ખેરી. ભા. ૨-પા. ૪૨૬

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૪૨૬; ર. નિ. પા. ૪૬૮; N. p. 172; Watt V. p. 249; Indi. medi. Plants p. 752.

૨૩૬ રાયણુ.

N. O. Sapotaceæ.

નામો—રાજાદન; ક્ષીરી, દદસ્કંધ: (સંસ્કૃત); રાયણુ, રાયુકોકડી (ગુજરાતી); રાય (કાઠિયાવાડ); રાયન, ખીરણી (મરાઠી); રાજન, ખીરી (હિંદી); ખીરણી, ક્ષીરખેણુર (અંગ્રાજી); *Mimusops hexandra*—માધુસોપ્ત હેક્ષેન્દ્રા (લેટીન).

પરિચય—ક્ષીરિણી-સ્યાન્મહાસ્કંધા દદકાષ્ટા દદચ્છદા ।
તત્કલં મધુરં પીતં સક્ષીરં મૃદુલં મવેત ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુચ્છફલ: , નિમ્બફલ: , મધુફલ: , માધવોદ્રવ: ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણ:—રાજાદની રસે સ્વાદુ: પાકેડમ્લા શીતલા તથા ।

રુચિકારી મવેદ્વાતનાશની ચ પ્રકીર્તિતા ॥

॥ ખ. નિ. ॥

રાજાદની તુ મધુરા પિત્તહત્ત ગુરુ તર્વણી ।

વૃપ્યા સ્પૃહ્યકરી દૃષ્ટા મુલિંગ્વા મેહનાશકૃત્ ॥

॥ મ. નિ. ॥

ક્ષીરિકાયાઃ ફલં વૃપ્યં વલ્યં ત્રિગ્ધં હિમં ગુરુ ।

તૃષ્ણામૂર્છામદન્નાન્તિક્ષયદોષત્રયાસ્ત્રજિત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ત્રિગ્ધં સ્વાદુ કષાયઞ્ચ રાજાદનફલં ગુરુ ॥

॥ સુશ્રુતઃ ॥

ચરક— ૧ પિત્તમદરે—પત્રકલ્કૌ ઘૃતે મૃદ્ધૌ રાજાદનકપિત્થયોઃ ॥ ચિ—૩૦

સુશ્રુત— ૨ ન્યચ્છે—કપિત્થરાજાદનયોઃ કલ્કં વા હિતમુચ્યતે ॥ ચિ—૨૦

વૈદ્યકમાં રાયણુનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ પિત્તમદરમાં—રાયણનાં પાનનો કલ્ક ધીમાં શેડીને ખાવો.
ચિ. ૩૦

સુશ્રુત— ૨ ન્યચ્છમાં—સુખ ઉપર જે કાળા ડાઘા પડે છે તે રાયણનાં
પાન દુધમાં વાટીને ચોપડવાથી મટે છે. ચિ. ૨૦.

વક્તવ્ય—રાયણનાં ફલ રાયણનાં સારી રીતે પાકેલાં હોય તો, અતિ
સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. ધાંચીની ધાણીનું લાકડું રાયણનું હોય છે. શેરડીના રસ
પીલવાના સંચા પણ આના લાકડામાંથી જ બનાવવામાં આવે છે. સૂકાં ફલને
કોકડીઓ અથવા રાયણ કોકડી કહે છે. કહેવાય છે કે આનો ઠળીયો ઘસીને
વીંછીના ડાંખ ઉપર ચોપડવાથી વીંછી ઉતરી જાય છે. ઠાઠ દુઃખતી હોય તો
આનું દુધ ભરવામાં આવે છે.

ચરકકશેમાનિમાં રાયણનો ઉલ્લેખ નથી. સુશ્રુત પૃષ્ઠકાદિ ગણમાં તેને
ગણાવે છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૪૨૮; રૂ. નિ. પા. ૪૧૬; N.p. 257; Indi. modi.
Plants p. 754.

तिन्दुजादे वर्ग

N. O. Ebenaceæ

२३७ टीप्परवे।

नामो—तिन्दुकः, स्फूर्जकः, कालस्कन्धः, शितिसारकः (संस्कृत); टीप्परवे। (शुजराती); टीलुरष्ठी (भराडी); टेन्डु, गाभ (हिंदी); गाभगाछ (अंगाली); Ebony—ओभनी (अंग्रेज), Diospyros Embryopteris (?)—आयो-स्पाइरोस ओम्ब्रीयॉप्टेरीस (लैटीन).

परिचय— तिन्दुको विटपी कृष्णतनुदीर्घवटच्छदः ।
वृत्तपीतफलश्चैव द्वित्रिवीजो कषायकः ॥
पक्वं फलं तु मधुरं जिह्वाजाड्यकरं गुरु ॥

॥ शिबनिधेयः ॥

गुणाः— आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ।
विपाके गुरु संपक्वं मधुरं कफपित्तजित् ॥

॥ ध. नि. ॥

तिन्दुकस्तु कषायः स्यात् संग्राही वातकृत् परः ।
पक्वस्तु मधुरः स्निग्धो दुर्जरः श्लेष्मलो गुरुः ॥

॥ रा. नि. ॥

स्यादामं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु ।
पक्वं पित्तप्रमेहास्त्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु ॥

॥ भा. प्र. ॥

वाग्भट— १ गाग्रसवर्णकरत्वे—लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥
उ. अ. ३२

हारीत— २ अतिसारे—तिन्दुकत्वचमाहृत्य काश्मरीपत्रवेष्टितम् ।
मृदा विलिप्य विधिवद्दहेन्मृद्वग्निना भिषक् ॥
रसं गृहीत्वा ससौद्रं सर्वातिसारनाशनम् ॥ जि. अ-३

भावप्रकाश— ३ अग्निदग्धे—तिन्दुकस्य कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
सर्वेषामग्निदग्धानामेतन्नेपणमुत्तमम् ॥

बंगसेन— ४ शिशोः हिकासु—जम्बूकतिन्दुकानाञ्च पुष्पाणि च फलानि च ।
धृतेन मधुना लीढा मुच्यते हिक्या शिशुः ॥

વણુન—ટીંબરવાનાં ઝાડ ૧૦ થી ૩૦ ફુટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે. પંચ-મહાલ તરફ દ્રવાનાં જંગલમાં આનાં ઘણાં ઝાડ જોવામાં આવે છે. આનાં પાન ખીસી વાળવાના કામમાં આવે છે. પાન પ્રથમ રાતાં અને પછી ઘેરા લીલા રંગનાં કે કાળાશ લેતા રંગનાં થઈ જાય છે; પાન શીઆળે ખરી જાય છે અને ઉંઢાળામાં પાછાં નવાં આવે છે. ફુલ સૂક્ષ્મ, પીળાશ લેતા રંગનાં શિયાળે આવે છે અને ફલ હોળી ઉપર પાકે છે. ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે બહુ કઠણ, અને પાકે છે ત્યારે નરમ, ચળકતાં, લીસાં, પીળા રંગનાં થઈ જાય છે. તદ્દન પાકીને ગળી જાય છે ત્યારે તે રતુંબડા રંગનાં થઈ જાય છે. તેને દાખતાં તેમાંથી તેનો ગળ અને ખીજ તુરત બહાર નીકળી આવે છે. ગળની વાસ અને સ્વાદ ખબુરને મળતાં હોય છે. પાકાં ફળ ખાવાની લહેજત સારી આવે છે. એનું થડ સીધું હોય છે. થડ ઉપર છાલ કાળાશ લેતા રંગની અને ખરબચડી હોય છે. તે ઉપર ઊભા અને આડા ઉંડા ચીરા પડેલા હોય છે. આજ કારણથી તેનું નામ ‘કૃણ્ણત્વક’ રાખેલું છે.

વૈદ્યકમાં ટીંબરવાનો ઉપયોગ—

વાગ્બટ— ૧ શરીર ઉપર ચાઠાંના કાઘ પડ્યા હોય અને શરીર ખરાબ દેખાતું હોય તો—ટીંબરવાના કાચા ફલનો સ્વરસ ચોપડવો. સફેદ ડાઘા નહિ દેખાતાં તંદુરસ્ત ચામડી જેવો જ રંગ થઈ જશે. ઉ. અ. ૩૨

હારીત— ૨ અતિસારમાં—ટીંબરવાની લીલી છાલ આણી, લુગદી બનાવવી. ઉપર શીવણનાં પાન વીંટાળી, તેની ઉપર માટી ચોપડી, પુટપાકવિધિથી અંગારામાં શેકવું. માટી લાલચોળ થાય એટલે કાઢી લઈ છાલમાંથી રસ નીચોવી લેવો. આ રસ મધ સાથે ખાધો હોય તો બધી જાતના અતિસારનો નાશ થાય છે.

ભાવપ્રકાશ— ૩ અગ્નિથી દાઝ્યા ઉપર—ટીંબરવાની છાલનો ક્વાથ ઘી મેળવીને, ઢાંઢેલા ભાગ ઉપર ચોપડવો. આ બધું જ ઉત્તમ પ્રકારનું રોપણ છે.

બંગસેન— ૪ નાનાં બચ્ચાંની હેડકીમાં—ટીંબરવાનાં ફુલ અને ફળનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. મધ અને ઘી સાથે આ ચૂર્ણ બાળકને આપવાથી હેડકી ખેસી જાય છે.

વૃક્ત્ય—ચરકે ઉદ્દર્પપ્રથમન દશેમાનિમાં તિલકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

તિલકમનબ્રવ્યવચિકરાણામ્ (સ. ૨૫-૩૩), સારાસવના લીરુદમાં ટીંબરવાનો ઉલ્લેખ છે. તિલકું કંપવિત્તં કયાવમ્હુન્ જયુ (સ. ૨૭-૧૪૦) અર્થાત ટીંબરવું

કફ, પિત્ત, કષાય, મધુર અને લઘુ છે. કષાયસ્કંધમાં તે ગણાયેલું છે (ચિ. ૮-૧૬૫). સુવાવડીના ચોરડામાં તિન્દુકકાષ રાખવાનાં કહ્યાં છે (શા. ૮-૭૭-૭૮-૧૦૧). તે ભાગલવૃક્ષ છે એમ કલ્પસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં ચરકે કહ્યું છે. યોનિરોગમાં ફક્ત એક જ જગોએ તિન્દુક ખીજાં સાથે યોજાયેલું છે.

ન્યગ્રોધાદિ ગણમાં સુશ્રુતે તિન્દુકી ગણાયેલું છે. ડલ્હણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે તિન્દુકી તિન્દુકવૃક્ષ: ' ટિમ્બરુવાળિ ' इति लोके. અમિહંધવેના જે પ્રયોગ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે તેનું મૂળ સુશ્રુત સૂત્રસ્થાન અ. ૧૨ માં છે. સુશ્રુતે રોપણ તરિકે ઘણી જગોએ ટીખડનો ઉપયોગ કર્યો છે (ચિ. ૨૧-૬-૧૦). શોષિત-મેહ અને હસ્તિમેહમાં ખીજાં સાથે તિન્દુક વપરાયેલું છે (ચિ. અ. ૧૧). કાનના રોગમાં તિન્દુક ખીજાં સાથે યોજાયેલું છે. રેવતીપ્રતિષેધમાં ખીજાં સાથે તે યોજાયેલું છે. અતિસારમાં ફક્ત એક જ જગોએ તિન્દુક વપરાયેલું છે.

‘ કાકતિન્દુક ’ નામનું ખીજું તિન્દુક દેખાય છે. નિઘંટુસંગ્રહમાં તેના પરિચય નીચે પ્રમાણે આપેલો જણાય છે:—

તિન્દુકોऽन्यो द्वितीयस्तु जलजो दीर्घपत्रकः ।

काकेन्दु केति विख्यातः कुपिलुः काकपीलुकः ॥

અર્થાત આ ટીખડ પાણીવાળા ભાગમાં થતું હશે (જલજઃ) અને આનાં પાન પેલા કરતાં વધારે લાંબાં હશે (દીર્ઘપત્રકઃ). સ્વ. કંતોભટ્ટ કહે છે કે “ ખીજો કાંટાવાળો ટીખરવો થાય છે, તેનાં ફળ આથી નાનાં થાય છે; ને તે ખવાતાં નથી. એમાં તુરાશ અને કડવાશ છે. ખાવાથી મીણો ચઢે છે. ” કાકનાસાનો પયોય કાકતિન્દુક ટીકાકાર ડલ્હણે આપેલો છે. કાક વિશેષણ લઘુના અર્થમાં ઘણીવાર વપરાય છે.

‘ તિન્દુક ’ અને ‘ વિષતિન્દુક ’ નું ભેગું વર્ણન કરનાર લેખકે ફક્ત તિન્દુક ઉપરથી જ બન્નેને ભેગાં કર્યાં હશે. બન્નેના ગુણમાં, નૈસર્ગિક વર્ગમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે. અમરના ટીકાકારે કાકતિન્દુકને ‘ કુચેલા ’ નામથી પ્રખ્યાત છે એમ કહ્યું છે. કુચેલા એ અત્યારે તો ઝેરકચોલાં માટે વપરાય છે.

નવ્યમત—ફળ અને છાલ આહી છે. કાચાં ફળનો સ્વરસ તાજાં ઘા ઉપર લગાવવાથી સરસ અસર નાંખતો છે. તેમાં ટંનીન બહુ છે અને તેથી સંચાદક તરિકે ગરીબોની ઝુંપડીઓ સુધી તે બહીતું છે. ખીજમાંથી કાઢેલું તેલ દેશી લોકો મરડામાં અને અતિસારમાં વાપરે છે. છાલ વિષમળવરમાં વપરાય છે.

(હોર્નીગબર્ગર.)

ઉદ્ભવ—૧. શા. પા. ૪૭૧; ૩. નિ. પા. ૩૯૧; N. p. 173, Watt III. p. 159; Indi Med. Plants p. 757.

वनस्पतिश्रीनी
ककावारी नामावली

संस्कृत नागानी अनुक्रमणिका.

अ.	अभया	अभया	अस्थिशृङ्खला
अगद	६३९	अर्कपुष्पी १३९, ६७७	अस्थिसंहार २७२
अगस्ति	३३२	अर्जुन १६३, ४८७, ४९१	अश्मन्तक ४३४, ४३५
अग्नि	६८४	अमृतम् १६	अश्मरीध्न ८५
अग्निदमनक	६५१	अमृता ३१	अश्वकर्ण ११८
अग्निदमनी	६५०	अम्लपर्णी २७०	अश्वघ्ना २०२
अग्निभासा	२५६	अम्ललोट ४३६	असन ३९४
अग्निमुख	२९९	अम्बिका १०५, ४२९	अहालिम ७०
अग्निवर्धन	५८९	अम्बोटक ४३६	अहिफेन ५७
अजकर्ण	१२१	अरण्यकार्पासी १४६	अहिंसा ८१
अजगंधा	८९, ९०	अरलु २२२, २२३	अक्ष ४९२
अजदंडी	६७२	अरिमेद ४५५, ४५६, ४५८, ४५९	अक्षिपीडक ५७९, ५८०
अजमोदा	५९१, ५९३	अरिमेदा ४५६	आ.
अजभृंगी	४७४, ४७५	अरिष्ट २३८, २७५	आकलक ६४७
अजाजी	५९६, ६०१	अरुणकर २९९	आकारकलभ ६४७
अणुपुष्पकम्	४३४	अलवणा २५६	आकाशमांसी ६३१
अतसी	१७८	अलम्बुषा ६६८	आदकी ३९१
अतिष्ठत्रा	६०१, ६०३	अल्पजीरकम् ५९४	आत्मगुप्ता ३६१, ३६३
अतिबला	१३५	अल्पफला ५१३	आदित्यपर्णी ६७६
अतिमुक्ता	१८३	अलाबु ५४२	आदित्यभक्ता ६७४
अतिरसा	३४९	अवनतमूर्धजा २८४	आदित्यवल्ली ६७६
अतिविषा	४	अवलगुज ६३८	आनूपकृतिक ३४८, ३४९
अधिकंटक	३४१	अवलगुजा ३२४	आभा ४४९
अनंता	१९०	अवाकपुष्पी ६०१ ६०३	आम्र २८५
अपराजिता	३८३	अशोक ४२६	आम्रातक ३०५
अविषफल	५१७		

आर्तगल	४९१	उपोदिका	२७६	अंबछा	३६, ४०
आरग्वध	४१४	उमा	१७८	अंबुशिरीष	४६३
आरी	४१२	उलूखलक	२३२	अंशुमती	३१९
आरुक	४७८	उष्ट्रभक्ष्या	१८८	क	
आरेवत	४१७	ऋ		ककहिया	१३७
आलुक	४७८	ऋद्धि	१६९	ककुभ	४८७, ४९१
आवर्तकी	४२१, ४२२	ऋषभक	१६९	कच्छुरा	३६३, ३६४
	४२३, ४२९	ऋषभी	३६४	कटफल	२९१
आवर्तनिका	१६४	ऋप्यगंधिका	४७०	कटभी	२९६, २९८
आसुरी	७६	ए			१०९, ११०
इ.		एकैषिका	४०	कटुकालाबु	१४२
इत्कट	३३६, ३३७	एडगजः	४१०	कटुतुंडिका	१७१
इन्दीवर	४६, ५६	एरण्डाचिर्भट	१३७	कटुतुंडी	१७२
इन्द्रवारुणिका	१७०	एवारु १६१, १६४, १६९		कटुतुम्बी	२९१
इन्द्रवारुणी	१६९	एलापर्णी	६६०	कटुनाही	१७८
इन्द्रसुरा	१७०	ऐ		कटुपटोल	१३९
इभकेसर	१०८	ऐडगजः	४१०	कटुस्तेह	७७
इंगुदी	२२९	ऐन्द्री	१६९, १६७	कटंकटेरी	४१
ई		ऐरावत	२०५	कटंभरा	५१०
ईक्ष्वाकु	१४२	ओ		कटंचपा	४१९
उ.		ओखराडी	१८१	कठेर	२६१
उग्रकांड	५९६	औ		कण्टकारीत्रयम्	६५०
उग्रगंधा	८९, १८९	औडूपुष्पी	१३९	कदम्ब	६१९
उच्चटा	३९६	अं		कदम्बपुष्प	६१९
उत्कंटक	६९३	अंकोट	६१०	कदम्बपुष्पी	६२०
उत्तमारुणी	१६४	अंकोलक	६१०	कदर	४६९
उत्पल	६४३	अंगारवल्लरी	३९६	कापिकच्छु	३६१
उत्पलम्	९०	अंजनकेशिका	३१९	कापिचूत	३०९
उपकुंधिका	१	अंजलिकारिका	६२७	कापित्थ	२१२

कपिलद्राक्षा	२७०	काइनि	२५४	काश्मीरिका	२७०
कपीतन	३०५	काकजम्बू	५१३	काष्ठालुक	४७९
कमल	५६	काकणन्तिका	३५६	कासमर्द	४०६
करका	५६२	काकणन्ती	८१	कासारि	४०६
करपर्णफल	१४३	काकतिन्दुक	७०२, ८१	किंशुक	३६८
करहाट	६२०, ६४७, ६४८, ६४९.	काकनासा	७०२	कुटिलम्	६३४
करीर	८२	काकपीलुक	७०२	कुडुहुञ्जी	५६२
करैदक	३८	काकमर्दनिका	२०२	कुडाल	४३९
करंज	३९७	काकमुद्रा	३७८	कुन्दुरुकी	२३४
कर्कटभृंगी	१६४, २८२	काकाण्डफल	३६३	कुपील	७०२
कर्कटाह्वया	२८२	काकाण्डोला	३६३	कुबेराक्षी	३९७
कर्कटी	५६१, ५६२	काकादनी	८१, ८२	कुमारक	८५
कर्कन्धु	२६५, २६६	काकादिनी	५६७	कुमुदम् ४६, ५०, ५६.	
कर्कारु	५६४	काजूत	२९२	कुम्भ	२३२
कर्कोटक	५६१	काजूतक	२९२	कुम्भतुषी	५२९
कर्कोटकी	५५८, ५६१, ५६२.	काञ्चनार	४३७, ४३९.	कुम्भी	५०९
कर्णस्फोटा	८९	कान्ताङ्घ्रिदोहद	४२६	कुलत्थ	३८७
कर्णिकार	१६६, ४१७, ४१८.	काम्बोजी	३७८, ३८०	कुलत्थिका	३८७
कर्पूर	१२३	कार्पासी	१४६	कुलिथांजनम्	४१३
कर्मरङ्गा	२१, १९३	कारवी ७१, ५९३, ५९४, ६०१, ६०३.		कुलीरा	२८२
कर्षफल	४९२	कारवेल	५५६	कुवल	२६६
कलवाजिका	२	कारवेली	५५६	कुवलय	४६, ५०.
कलशी	३४९	कालनिर्यास	२२९	कुशली	४३४
कलिद्रुम	४९२	कालमेघी	६२६	कुस्तुम्बुरु	६०७, ६०९.
कल्वज्जिका	१	कालशाक	१७०	कुसुम्भ	६४४
कल्हार	५०	कालस्कंध	७००	कुष्ठम्	६३९
		काला	३२१	कूटशाल्मकी	१५५
		कालंकत	४०८	कृतमालक	४१४
		काश्मीर	६४३	कृतवेधन	५५४, ५५९, ५५२.

कृष्णचूडा	४७१, ४७२	कंटकीकरंज	३९७	गणिकारिका	६२७
कृष्णजीरकम्	५९४	कंटकीपलाश	३६५	गन्धप्रियंगु	२५२
कृष्णभूकुम्भाण्ड	४७०	कंटकीशिरीष	४६३	गन्धमुण्ड	१९९, १२२
कृष्णराजिका	७७	कंटफल	६५३	गर्जर	५९८
कृष्णश्रीफलिका	८१	कंटफला	५४६	गर्दभाण्ड	१४४
कृष्णा	६३१	कंटफली	१७१	गर्भपातन	२७५
केमुक	७०	कंडूरा	३६१	गवाक्षी	५६५, ५७०
केश्वराज	६६१	कंथारी	८०	गाङ्गेरुकी	१७२
केशहंतृफला	४४३	कंदपलाश	४६७	गायत्री	४५२, ४५६
केशिनी	५८०	कम्बूप्रसून	६१७	गाल	६२०
कैटर्थ	२४६	कीतकिका	३२१	गिरिकर्णिका	३८३
कैडर्थ	२४२, २४५	कीतक	३४४	गिरिसानुजा	८
कैरव	४६	कीतनक	३४८, ३४९	ग्रीष्मकर्कटिका	५६३
कोकनद	४६, ५६	कोष्टुकपुच्छिका	३४९	गुमालु	२२९
कोकिलानंद	२८५	कोष्टुविजा	३४९	गुच्छकरंज	४०५
कोल	२६६	ख		गुच्छपुष्पा	३८
कोली	२६५	खगाली	३३७	गुच्छफल	२७५
कोविदार	४३६, ४३७	खदिरवल्ली	४५२	गुच्छफला	६५०
	४३९, ४४२	खरपर्णी	६६५	गुडपुष्प	६९२
कोशाम्र	२९१	खरयाष्टिका	१३०	गुडमज्जनिका	२९८
कोषवती	५४६	खरागद्दी	५४९	गुडयोगफला	५७३
कोषातकी	५४९, ५५२,	खराह्वा	५९३, ५९४	गुडूची	३१
	५६१.	खसतिल	६१	गुदजारि	५४६
कौशिक	२३२	खसफल	६१	गुप्तस्नेह	६१३
कंकतिका	१३५	खसबीजम्	६१	गुलदुणी	२९८
कंकेलि	४२६	ग		गुहा	३४९
कंगुनी	२५६	गजभक्ष्या	२३४	गुज्रा	८१, ३५६
कंचन	१९७	गण्डकाली	४४८	गूढपत्र	८२
कंटकी	४५२	गण्डगात्रम्	२६	गृध्रनखी	८०, ८१

गृजनक	५९८	चर्मरंगा	४२१	छ	
गोजिहा	६६९, ६८२	चर्मसाहा	४६२	छगलविषाणिका	१६४
गोजी	६६९	चर्महन्त्री	७१	छत्रा	६०१, ६०७
गोधास्कंध	४९८	चक्षुष्या	४१३	छिक्कणी	६५४
गोपघोण्टा	२६६	चाक्केरी	१९१	छिक्किका	६९४
गोपालकर्कटी	५६२	चार	२९४	छिन्नरुहा	३१
गोरक्षकर्कटी	५७०	चारटी	९३, ९४	छिन्ना	३१
गोरक्षतंडुला	१३७	चारुफला	२६८	छिलहिंट	२८
गोरक्षतुंबी	५४९	चाम्पेय	११२	ज	
गोरक्षी	१९१	चिह्ना	४२९	जटा	६३३
गोस्तनी	२६८, २७०	चित्रक	६८४	जटामांसी	६३१
गोक्षुरु	१८९	चित्रकृत	४७२	जटिला	६३१
गंधनाकुली	६६०	चित्रतण्डुला	६८९	जपा	१३९
गंधपुष्प	६१२	चित्रपर्णी	३४९, ३९२	जया	३३८
गंधमांसी	६३३	चित्रफला	५७५	जयंति	३३९
गंधरस	२३३	चिरबिल्व	३९७	जयंती	३३८
ग्राम्यकुंकुम	६४९	चिर्भिट	५६२	जवा	१३९
ग्रंथिपर्णी	६९१	चीनाकर्कटिका	५६२	जवानिका	९०
ग्रंथिमान्	२७२	चुचु	१७०	जलफलम्	५३९
घ		चुचुचु	१७०	जलमधुक	६९३
घण्टारव	३१६	चूका	१०५	जालिनी	५५२
घनसार	१२३	चूत	२८५	जिह्वाम्	६३४
घृणवल्लभा	४	चोरक	९०	जीमूतक	५४६
घोण्टा	२६२, २६६	चोरपुष्पा	५८०	जीरकम्	५९६
घोषक	५४९	चंचु	१६८, १७०	जीवन्ती	३९
घोषा	५९२	चंद्रलेखा	३२४	जंतुविनाशनः	६९१
च		चंद्रशूर	७०	जंबीरम्	२०३
चक्रमर्द	४१०	चंद्रास्पदा	२८४	ज्योतिष्मती	२५६, २६०
चतुष्फला	१७४	चंद्रिका	७१		२८१, ५१०
चर्मकषा	२४९, ४६०				

श	तिक्तशाक	८५	द		
झिह	३२३	तिक्तोपम	५३९	दण्डोत्पला	६३६
झिगिनी	२९७	तिनिश	४७२	दाधित्य	२१२
झिझिरीटा	१७१	तिन्तिडी	४२९	दाधिपुष्पिका	११०
ट	तिन्तिडीक	१०५	दाधिल	२१२	
टिण्डुक	२२३	तिन्दिश	१४३	दन्तशठम्	२०३
दुडुक	२२३	तिन्दुक	७००	दमनक	६५१
ड	तिन्दुकिनी	४२५	दमनी	६५०	
डङ्गरी	५६२, ५७३	तिन्दुकी	७०२	दरकृष्ण	७०
डंगरी	५७३	तिलपर्णिक	९०	दलमालिनी	७०
त	तिलपर्णी	८९	दशांगुलम्	५७७	
तथरम्	६३४	तिसि	१८०	दहन	१९७
तरुणी	४८३	तीक्ष्ण	५८९	दाडिम	५२७
त्रपुस	५६३, ५६४	तीक्ष्णगंधा	७६, ३०८	दारुहरिद्रा	४१
त्रायंति	८	तुण्डीकेरी	१४६	दीर्घकीलक	६१०
त्रायमाण	८	तुत्था	३२१	दीर्घकंठा	२२५
त्रिकंटक	१८५	तुम्बुरु	६०९	दीर्घचंचु	१७०
त्रिवृत्	४०, ४६९	तुरुष्क	४८५	दीर्घदण्ड	१५१
तापसवृक्ष	२२५	तुलिनी	१५३	दीर्घपत्र	११८
तापसी	६३१	तुवरक	९७	दीर्घपत्रा	३५२
ताम्रकंटक	४५५	तुवरी	३९१	दीप्यक	५८९
ताम्रफल	६१०	तुषा	४०८	दीप्या	५९३
ताम्रबीज	३८७	तुषारगौर	१२३	दीर्घफल	४१४
ताम्रपुष्पी	५२५	तुंग	१११	दीर्घमूला	३५३
तिक्तकर्कोटिका	५६३	तेजस्विनी	२०१	दीर्घवल्ली	२८
तिक्तजीरक	६३७	तेजोवती	२०१, २८१	दीर्घशिबी	३३२
तिक्ततुंडी	५७१	तेजोह्व	२०१	दुग्धिका	७६
तिक्तबिंबी	५७१	तैलफला	३२५	दुरभिग्रहा	३६१
तिक्तबीजा	५४२	तौवरक	९९	दुरालभा	१८८, ३६३

दुःप्रधर्मा	८०	न	नीलिनी	३१९
दुःस्पर्शा ३४१, ३६१, ६५०		नक्तमाल	नीली	३१९
दृढबीजम्	१११	नतम्	नृत्यकुण्डल	१८६
दृढस्कंध	६९८	नतांगी	नेमाली	६२९
देवकुसुम	५१९	नदीजम्बू	नेमि	४७२
देवताडक	५४९	नमस्करी	नंदिनी	७१
देवदाली ५४६, ५४९,		नलद	प	
५५४		नलिनम्	पंचपचा	४१
दोला	३२९	नाकुली	पटोल	५३९
द्राक्षा	२६८	नागार्किजलक	पथ्या	४९५
द्रुमोत्पल ४१७, ४१९		नागकेसर	पद्मक	४८१
द्रोणपुष्पद्वयम्	६०१	नागदमनी	पद्मकाष्ठ	४८१
द्रोणी	३२१	नागपुष्पम्	पद्मम्	५०, ५६
ध		नागबला	पद्मा	९३
धन्वन	१७५	नागरंग	पद्मिनी	५०, ५६
धन्वनच्छद	१६७	नागवधू	परुषकम्	१६७
धन्वयवास	१८८	नाङ्गेरुकी	परुषम्	१६७
धन्वयास १८८, ३४३		नाडिहिगु	पर्जनी	४१
धनुर्वृक्ष	१७५	नारंग	पर्वतद्राक्षा	२७०
धव	५०६	नारंगपर्णक	पर्वतनिम्ब	२४५, २४६
धातकी	५२५	निकुच	पलाश	३६८
धान्यकम्	६०७	निकोचक	पलाशाबीज	३७६
धामन	१७६	निचुल	पलितमंदार	३६५
धामरण	१७६	निम्ब	पलंकषा	२२९
धामार्गव ५५४, ५६१		निम्बुकम्	पशुमेहनकारिका	७१
धाराकदंब ६१५, ६१७		निर्गुण्डी	पाकलम्	६३९
धाराफल १९३, ६२०		नीप ६१५, ६१७, ६१८	पाटला	३९
धावनि ३४९		नीलकमल	पाठा	३६
धूलिकदंब ६१५, ६१७		नीलपुष्पी	पातालगरुडी	२८

पानीयवल्ली	१५७	पुण्डरीक	४६	फणिजिहिका	१३०
पानीयामलक	१००	पुण्डरीकम्	५०, ५६	फलनी	२५२
पापचेलिका	३६	पुलाग	१११	फेनिल	२६६, २७५
पापचेली	३९	पुर	२२९	फेनिला	२७६
पापनेलिल	४०	पुष्करबीज	१६	फोंफनिका	९०
पारसीकयमानी	६५१	पूतिक	३९७	व	
पारावतपदी	२५८	पूतिकरंज	३९७	बकुल	६९५
पारिमद्र	२३८, ३६७	पूतिपत्रक	३९७	बदर	२६६
पारिस्त	१४४	पूरणी	१५३	बदरी	२६२, २६५, २६६
पांगारा	४१९	पृथक्पर्णी	३४९	बन्धुजीव	१४२
पिच्छिला	१५३	पृथ्विका	१	बन्धूक	१४२
पिचुमन्द	२३८	पृथ्विपर्णी	३४९, ३६२	बन्धुल	४४९
पियाल	२९५	पृथुशिव	२२३	बर्बर	२३३
पियासाल	१२२	पेरुकम्	५११	बर्बरिका	९०
पिशाचकार्पास	१६१	पंक्तिपत्रा	४२९	बला	१३०
पिशाचवृक्ष	५०६	पंचपर्णिका	१५१	बलामोटा	३३९
पीतकीलका	४२१, ४२५	प्रकीर्य	२७६	बस्तगंधा	१९४, ६९३
पीतकोविदार	४४२	प्रतिविषा	४	बस्तमोदा	५९३
पीतचंपक	२२	प्रपुलाट	४१०	बहुकंटका	२६२, ६५०
पीतदारु	६११, ६२०	प्रपौण्डरीक	६, ५६	बहुत्ववा	२३६
पीतपुष्पा	१३५, १९९	प्रमद्रक	३६५	बाकुची	३२४, ६३८
पीतपुष्पी	३१७	प्राचीना	३६	बाडुलि	१४२
पीतफल	१२१, १९३	प्राचीनाम्बष्ठका	४०	बाह्लीकम्	६०४
पीतफला	५७३	प्राचीनामलक	१००	बाण्डिका	१
पीतबीजा	३१८	प्रियाल	२९४	बिडाली	४७०
पीतसार	६१०	प्रियंगु	२९२	बिडालग्री	२०२
पीलुनी	३८	श्रीहारि	३२९	बिभीतक	४९२
पीलुपर्णी	१२	फ		बिल्व	२१६
पीलुफला	३८	फलम्	६२०	बिंबी	५७३
		फलाम्ल	१०५, १०५		

बीजक	३९४	भुम्ब्री	५४५	मधुरालाबु	५७४
बीजपूरक	२०६	भुवदरी	२६२	मधुरिका	६०१
बृहती	६५०	भूमिजम्बू	५१३, ५१५	मधुलुङ्ग	२०६
बृहयाली	६००	भूमिमंडपभूषणा	१८४	मधुवल्ली	३४९
बृहल्लोणी	१०२	भूम्याहुली	१६५, ४२२	मधुखव	६९२
बोथयिका	९०	भूरिफेना	४६०	मधुछील	६९२
बोल	२३३	भूशिबी	४७६	मधुक	६९२
बोविका	९०	भृंगप्रिया	१८४	मधूलिका	६०१
बांग	३८	भृंगराज	६६१	मद्यपुष्प	५२६
बांबईका	९०	भेडा	१४३	मर्कटाम्र	३०६
बोबयिका	५९४	भंगुरा	४	मर्कटी	३६१, ३६४
ब्रह्मदंडी	६७२	भ्रमरछल्ली	६२९	मरहट्टिका	६६७
ब्रह्ममंडूकी	६८२	भ्रमराविधि	२३	मरिचपत्रक	१२१
ब्रह्मसुवर्चला	५८८, ६७७	भ्रमरोत्सवा	१८४	मरुदेश्य	२३२
ब्राह्मी	५८२, ५८७	म		मरुनीथा	१४२
भ		मण्डूकर्णी	५८७, ५८८	मरुभूरुह	८२
भगवतवल्ली	४२६	मत्कूणारि	३१७	मल्लिका	५३१
भण्डीरी	६२६	मत्स्याक्षी	५८८	मलुआ	४३६
भद्रा	७१	मदकरा	५२५	मशिना	१८०
भद्रैदनी	१३०, १३७	मदन	६२०	मसूणा	१७८
भल्लातक	२९९	मदयान्तिका	५३१	महती खगाली	३३७
भव्यम्	२०	मधुक	३४४	महाघोषा	२८४
भक्ष्यालानु	५७४	मधुर्कट्टी	५७७	महाचंचु	१७०
भारद्वाजी	१४६	मधुद्रुम	६९२	महाजंबू	५१२
भिल्लभूषणा	३५६	मधुपर्णी	३४९	महानिम्ब	२२२, २४५, २४७
भिससटा	५८१	मधुपुष्प	४२६	महाफला	५४२
भूकंदब	६६८, ६१७	मधुयष्टिका	३४४	महाबला	१३०
भूतकेशी	६३३	मधुरलता	३४९	महामाष	३८२
भूतघ्न	७७	मधुरसा	१०, ३४९		
		मधुरामिसि	६००, ६०१, ६०३		

महाराष्ट्रप्रियंकरा	६०८	मुंडी	६६८	यवतिक्ता	५७९, ५८०,
महाश्रावणी	६६८	मूर्वा	१६५, १०		४६१
महाश्वेता	४७०	मूलक	६	यवशाकम्	१०२
महासहा	३७८	मूलकम्	७२	यवानक	५८९
माहिषाक्ष	२२९	मृगाक्षी	५६२	यवानिका	५११
महेन्द्रवारुणी	५६५	मृगैर्बोरु	५७०	यवानी	५८९, ५९१
माणकम्	९३	मृद्धीका	२६८	यवास	३४१
मातुलुंग	२०६	मृदुपुष्प	४६२	यवासशर्करा	३४३
माधवी	१८३	मृदुफलम्	५११	यशस्करी	५७९
माध्याह्निक	१४२	मृदुरेचनी	४७४	यष्टिमधुक	३४४
मार्कव	६६१	मृदंगफलम्	५५४	यावन	४८६
मार्कवसंदला	९	मेढशृङ्ग	१६४	यास	३४१
मार्जारगंधिका	३७८	मेढासिंगी	१६४	र	
मालूर	२१६	मेथिका	३१८	रक्तकमल	४६
माष	३८०	मेदिका	५३०	रक्तकोविदार	४४२
माषक	३८२	मेन्दी	५३०	रक्तखदिर	४५२
माषपर्णी	३७८, ३८०	मेषशृंगी	१६३, १६४,	रक्तचित्रक	६८४
मांसरोहणी	२४९		४७६	रक्तचूड	१०४
मांसलफलम्	५६२	मेहारि	४२६	रक्तपल्लव	४२६
मिशि	६००, ६०१	मोचा	१५३	रक्तपुष्प	३६८, ६५३
मिष्टान्न	२४७	मोरटा	१०	रक्तबीज	७०
मिश्रेया	६०१	मोरहरी	१२	रक्तसार	४५२
मिठिआउली	१६४	मंजिष्ठा	५८८, ६२६	रक्तांगा	६२६
मुकूलकम्	२८४	मंडपी	४७६	रथद्रु	४७२
मुचुकुन्द	१६५	य		रसाल	२८५
मुद्गपर्णी	३७८, ३८०	यमद्रुम	१५५	रागांगी	५३०
मुनिद्रुम	३३२	यमलपत्रक	४३९, ४३६,	राजकदंब	६१५, ६१७
मुहार	१२		४३७, ४३९	राजचम्पक	२२, १११
मुंडितिका	६७०	यमानिका	९०	राजजम्बू	५१२

राजमाष	३८२	लिङ्गिनी	५७५	वस्त्रभूषणा	६२६
राजवृक्ष	४१४	लोमशपत्री	५४६	वस्त्ररंजन	६४६
राजक्षवक	७६, ७७	लोहवान	४८६	वसंतपुष्प	६१७
राजादन	६९८	लोहितपुष्पक	५२७	वसंतोत्सव	२८५
राजाम्र	२९१	लोहितलता	६२६	वस्त्रिज्जाला	५२५
राजिका	७६	व		वस्त्रिशिख	६४५
राठ	६२०	वज्रुल	४७२	वाटचायनी	१३७
रामठम्	६०४	वक्रपुष्पी	३३२	वातपोथ	३७३
रामठी	६२४	वज्रवल्ली	२७२	वाताद	४७९
रामतरुणी	४८३	वत्सनाभ	१६	वाताम	४७९
राल	१२०	वत्सादनी	३०, ३१	वानप्रस्थ	६९२
रास्ना	६५८	वनदाप	२२	वानरी	३६१
रुक	६३९	वनजम्बू	५१३	वाप्य	६४३
रोध्रपुष्प	६९२	वनजीरक	६३७	वायसातिन्दुका	८१
रोहणी	२४९	वनतित्तल	३०	वाराहक्रान्ता	६२७
रोहिणी	२५१	वनतुलसी	९०	वारिबदरम्	१००
रोहिणीफलम्	२५१	वनमलिका	६२६	वार्षिका	९
रंजिनी	३१९	वनमेथिका	७१	वालुक	५६२
ल		वनवासिनी	६२६	वालुकी	५७७
लघुगोक्षुरु	१८५	वन्ध्याकर्कोटकी	५५९,	वासन्ती	६२५
लघुपाठा	३८, ३९		५६०, ५६२	वास्तुल	३८२
लघुलोणिका	१०२	वन्यकुलत्थ	४१३	वासनवल्ली	३०
लज्जालु	४४७, ४४८, ६२७	वयःस्था	५८७, ५८८	वासनी	३०
लताकारंज	३९७	वरतित्ता	४०	वासपुष्पा	७१
लताप्रियंगु	२५४	वरुण	८६	वासंती	१८३
लतौषधि	९०	वल्लीखदिर	४५२	वांतिशोधिनी	३
लवङ्गम्	५१९	वल्लीवृक्ष	१२१	विकसा	६२६
लवणिका	५८८	वल्लीसुरणा	२७१	विकंकत	२६०
लिम्पाक	२०३	वसिर	६७७	विट्खदिर	४५५, ४५८

विडंग	६८९	शण	३१६	शीतकण	५९६
वितुलकम्	६०७	शणपुष्पी	३१६, ३१७	शीतपाक्यम्	१३४
विदारीकन्द	४६७	शतपत्री	४८३	शीतशिव	६०१, १२३
विदारीगन्धा	३९३	शतपादा	५१०	शीतिमारक	७००
विभांडी	४२५	शतपुष्पा	६०१, ६०२, ६०३	शीर्णवृन्त	५६२, ५६४
विमला	४६०, ४६१			शुक्लकन्दा	४
विश्वक्सेनक्रान्ता	२५२	शताह्वा	६०२	शुक्लजीर	५९६
विष्वनी	३५२	शम्पाक	४१४, ४१७	शुक्लभूकुष्माण्ड	४७०
विशाला	५६५	शम्याक	४१७	शुक्लाजाजी	५१६
विषा	४	शर्मा	४४३, ४४४	शूकशिंबी	३६१
विषाणिका	४७५	शरपुंख	३२९	शूकशिंबा	३६३, ३६४
विषाणी	२८४	शल्लकी	२३४	शूकरशिंबी	३६३
विष्णुक्रान्ता	३८३	शाकश्रेष्ठा	६०८	शृगालविन्ना	३४९
वीरतरु	४४५	शाकाम्ल	१०४	शृंगाट	५३५
वीरारुक	४७८	शाण्डिल्य	२१६	शृंगाटक	५३५
वृत्तारुष्कर	२९२	शाल्मक	१५७	शृंगाटकी	५३५
वृत्तेर्वारु	५७६	शाल्मली	१५३	शृंगाटिका	५३६
वृद्धकर्णिका	४०	शालनिर्यास	१२०	शृंगाटी	५३५
वृश्चिकाली	४७५	शालिपर्णा	३५३	शृंगी	६, २८२
वृक्षप्रियंगु	२५४	शालेय	६०१	शैलूष	२१६
वृक्षाम्ल	१०४	शिमु	३०८	शोकनाशन	४२६
वेणी	५४९	शिफाकन्द	६४८	शोफहेतु	२९९
वेल्हन्तरु	४४५	शिरिष	४६२	शोभांजन	३०८
वेल्हम्	६८९	शिरिषपत्रा	५१०	शोषापहा	३४९
वंजुलद्रुम	४२६	शिवलिङ्गी	५७५	शंखिनी	४६१, ५७९, ५८०
वंशपत्री	६२४	शिवा	४१५	श्योनाकयुगलम्	२२३
व्याघ्रपादी	२६०	शिगुभैषज्य	४	श्रावणी	६६८
व्याधिघात	४१४	शिबिफल	४४३	श्रीफल	२१६
श		शिंशपा	३९२	श्लक्ष्णत्वक्	४३४
शकप्रत्य	५०८				

श्वदंष्ट्रा	१८५	सितकार्णिकार	४२०	सेहुण्ड	४६१
श्वसन	६२६	सितच्छत्रा	६०१, ६०३	सोमराज	६३८
श्वेतकमल	४६	सिद्धनाथ	४७१	सोमराजी	६२४
श्वेतकोविदार	४४१	सिद्धार्थ	७७	सोमवल्क	२७६, ४५२,
श्वेतखदिर	४५२	सिद्धेश्वर	४७१		४५५
श्वेतबुध्ना	५८०	सिहक	४८५	सोमवल्लरी	५८८
श्वेतशाल्मली	१५५	सिंघाडा	५३६	सौगन्धिकम्	५०
ष		सिंचितिकाफलम्	४७७	सौवर्चला	६७६
षड्भुजा	५६२, ५७६	सिंहपुच्छी	३४९	सौवीर	२६६
षड्रेखा	५७६	सीताफलम्	२६	संदेसरा	१११
स		सुगंधमांसी	६३१	स्थलजङ्घीतक	३४८, ३४९
सणहुलि	३१७	सुरपार्णिका	१११	स्थलपद्मिनी	९३
सप्तपर्ण	१५२	सुरस	२३३	स्थापनी	३९
सप्तला	४६०, ४६१	सुलोमशा	६३१	स्थिररागा	३१९
	५८०	सुवर्चला	६७४, ६७६,	स्थिरा	३५३
समुद्रफल	५१७		६७७	स्थिरायुः	१५३
समंगा	१३४, ४४८,	सुवर्चिका	६७६	स्थूलजीरक	१
	६२६	सुवर्णचंपक	२२	स्थूलपुष्प	३३५
सर्ज	१२२	सुवर्णनाकुली	२०२	स्नेहबीज	२९४
सर्जरस	१२०	सुवर्णलतिका	२६६	स्नेहबीजा	४७६
सर्पदंष्ट्रा	१९९	सुवल्कली	३१७	स्पृष्टरोदनिका	६२७
सर्पसुगंधा	६६०	सुवासरा	७१	स्फुर्जक	७००
सर्षप	७७	सुषवी	५५७, ६३८	स्मराधिवास	४२६
सस्यसंवरण	११८	सूर्यवल्ली	६७७	स्यन्दनद्रुम	४७२
सहकार	२८५	सूर्यावर्त	६७४	स्वर्णक्षीरी	६६
सहदेवा	६३७	सूर्यावर्तभेद	६७७	स्वादुकण्टक	१८६
सहदेवी	६२६	सूक्ष्मफला	२६२	ह	
सहा	३७८	सेतुवृक्ष	८६	हगोड	११
सातला	४६०	सेवम	४७७	हघौड	११, १२

हयपुष्पा	३८०	हिंगुशिराटिका	६२५	क्षीरविदारी	४६९, ४७०
हरीतकी	४९५	हिंगुश्लिवाटिका	६२४	क्षीरशुक्ला	४६९, ४७०
हस्तपर्णी	५६३	हिंत्वा	८१	क्षीरी	६९८
हस्तिमयूरका	५९३	हुलहुल	९०	क्षुद्रकंटकारी	६५०
हाताजोडी	४४८	हेमपुष्प	२२	क्षुद्रकंटफला	५६७
हारिद्रक	६१९, ६२०	हेमक्षीरी	६६	क्षुद्रचंचु	१७०
हारिद्रुम	६१९	क्ष		क्षुद्रदुःस्पर्शा	६५०
हिज्जल	५१७	क्षणक	१२०	क्षुद्रद्राक्षा	२७०
हिम	१२३	क्षत्रवृक्ष	१६५	क्षुद्रशणपुष्पिका	३१७
हिलमोचिका	६५६	क्षवक	६५४, ६५५	क्षुमा	१७८
हिमसाल	६५७	क्षारश्रेष्ठ	३६८	क्षेत्रकर्कटी	५६३
हिंगु	६०४	क्षीरकन्दा	४७०	क्षेत्रचंचु	१७०
हिंगुपत्रिका	२	क्षीरतुम्बी	५४५	क्षेत्रपर्पट	६९
				क्षत्रेड	५५२

ગુજરાતી નામોની અનુક્રમણિકા.

અ	આસોપાલવ	૪૨૭, ૪૨૮	અં		
અક્કલકરો	૬૪૭	આસોતરો	૪૩૪	અંગુર	૨૭૦
અક્કલગરો	૬૪૭	આસોદરો	૪૩૪	અંબકી	૩૧
અમિદમની	૬૫૦	આંકોલ	૬૧૦	અંબાડા	૩૦૭
અમથીયો	૩૩૨	આંખપુટામણી	૫૭૬	અંબાડો	૩૦૫
અબકર્ણ	૧૧૬, ૧૨૧	આંબલી	૪૨૯	અંબેડો	૩૬૫
અબગંધા	૬૫૨, ૬૫૩	આંખો	૨૮૫	કકલિયા	૧૩૭
અબમાનાં ફૂલ	૫૬૩			કં	૬૩૬
અબમો	૫૮૯, ૫૯૧	કકડ	૩૩૬	કંચંપા	૪૧૭
અબશૂગી	૧૬૪, ૧૬૫	કસપન	૧૬૫	કડવાં તુરીયાં	૫૫૨, ૫૬૧
અડ	૩૮૦	કસપનદ	૧૬૫	કડવી કાકડી	૫૬૩
અડબાઉ છુંછરી	૧૭૦	કધોરીયો	૨૨૫	કડવી ઘોલી	૫૭૧
અડબાઉ મગ	૩૭૮	કદમ્બ	૫૦૭	કડવી ઘીસોડી	૫૭૧
અડબાઉ શણ	૩૧૭	કદરવારણાં	૫૬૫	કડવી ઘીસોડી	૫૫૨
અતિખલા	૧૩૫			કડવી તુંગરી	૫૪૨
અતિવખની કળા	૪	ઉ		કડવી નાહી	૫૭૮
અનુરાં	૨૬	ઉટકંટો	૬૫૩	કડવી પટોલ	૫૩૬
અરીણુ	૫૭	ઉટકંટો	૬૫૩	કડવી પાડર	૫૩૬
અરકુસો	૨૨૨, ૨૪૭	ઉપલેટ	૬૩૯	કડવી ખદામ	૪૮૦
અરલવો	૨૨૨	ઉલટકંખલ	૧૬૦	કડાઈ	૧૬૧
અરિમેદ	૪૫૮, ૪૫૯	ઉડી	૧૧૨	કડાયો	૪૯૦
અરીકાં	૨૭૫	ઉધાવલી	૬૦૩	કડાયો	૧૬૧
અવિદ્ધકર્ણાં	૩૯	એ		કલ્પત્રી	૩૯૭
અશેળાયો	૭૦	એકપાની પાંદડીયો	૩૫૩	કલ્પત્રી	૩૯૭
અશોક	૪૨૬	એળીકાકિયુઆના	૬૨૩	કદમ્બ	૬૧૫
અથકર્ણ	૧૧૮	એરંડાકલ	૫૩૭	કપાસ	૧૪૬
અળસી	૧૭૮	ઓ		કપુર	૧૨૩
આ		ઓખરાડ	૫૮૧	કમરખ	૧૯૩
આકાશમાંસી	૬૩૨	ઓટ	૨૦	કમળ	૪૬
આડીયા કરહણ	૮૯	ઓટફલ	૨૦	કમળ કાકડી	૫૬
આહુ	૪૭૮	ઓરપ	૨૯	કણિકાર	૧૬૬, ૪૧૮
આવમી આવમી	૯૦	ઓરીસરદ	૬૪૩	કરોળાયો	૨૭૯
આવળ	૪૨૧	ઓલટકંખલ	૧૬૦	કરંજ	૩૯૭

કરંદીયું	૩૮	કાંટાશીરીયો	૪૯૧	ખાટખટુંખાની વેલ	૨૭૦
કરંબલ	૨૦	કાંટેરી છદ્રાયન	૫૬૮	ખીજીડી	૪૪૩
કલમી આંખો	૨૬૧	કાંસદી	૧૩૫	ખુરાસાની અજમો	૫૬૧
કલોજી છડું	૧, ૫૬૪	કિરમાણી અજમો	૫૬૧, ૬૫૧	ખેતરાઉઅલ	૧૩૦, ૧૩૫
કલ્હાર	૫૦-૫૧	કિસમિસ	૨૭૦	ખેતરાઉ બલદાણા	૧૩૦
કવચ	૩૬૧	કીસમીસ	૨૬૮	ખેર	૪૫૨
કપરી	૮૪	કુકડવેલ	૫૪૬	ખેરવેલ્ય	૪૫૨
કસુંખો	૬૪૪	કુંદુર	૨૩૬	ખેરસાલ	૪૫૭
કળથી	૩૮૭	કુંવાડીયો	૪૧૦	ખેરીયો ખાવળ	૪૫૨
કાકડી	૫૬૧, ૫૬૫	કૃટશાસ્ત્રમલી	૧૫૫	ખેલીકદમ	૬૧૭
કાકડાસીંગી	૨૮૨	કેર	૮૨	ખોરાસાની અજમો	૬૫૨
કાકળાજી	૫૧૫	કેરડો	૮૨	ગ	
કાકતિદુક	૮૧	કેલિકદંબ	૬૧૭	ગટખોરડી	૨૬૨, ૨૬૬
કાગડાકેરી	૮૫	કેસુડાં	૩૭૨	ગર્જનતેલ	૧૨૮
કામડોળાચો	૨૦૨, ૨૬૦, ૨૭૬	કોકમ	૧૦૪	ગરણી	૩૮૩
કાચદી લીંચુ	૨૦૩	કોડું	૨૧૨	ગરમાળો	૪૧૪
કાળુ	૨૬૨	કોથમીર	૬૦૭	ગલવેલ	૩૧
કાનકુલ	૬૮૦	કોખીજ	૭૦	ગળજીખી	૬૬૫
કાનફેડી	૬૧	કોવિદાર	૪૩૭, ૪૪૧	ગળી	૩૧૬
કારેલી	૫૫૬	કોચાં	૩૬૧	ગળો	૩૧
કાસાદાણા	૩૮૬	કંકોડી	૫૫૮	ગાજર	૫૬૮
કાલીજીરી	૬૩૮	કંટકશીરીય	૫૧૦	ગાડરત્રીપટો	૧૭૨
કાસની	૬૭૬	કંટોલી	૫૫૮	ગાયવસુકણાં	૫૬૭
કાસુંદી	૪૦૬	કંથાર	૮૦	ગુગળ	૨૨૬
કાળાજીરી	૬૩૭	ખ		ગુટવેલ	૨૬૨
કાળી દાક્ષ	૨૭૦	ખડભરમી	૫૮૪	ગુલખેડ	૧૪૧, ૧૫૮
કાળી પાંડ	૩૬	ખદિરસાર	૪૫૬	ગુલાબ	૪૮૩
કાળું નાગકેસર	૧૧૨	ખપાટ	૧૩૫, ૧૩૬	ગોરખ આંખલી	૧૫૧
કાળાચો કાંસદીયો	૪૬૨	ખરેડી	૧૩૦	ગોરખગાંજો	૩૫૧
કાળાચો સરસ	૪૬૨	ખસખસ	૬૧	ગોરખમુંડી	૬૧૭, ૬૬૮
કાળો કંથારો	૮૦	ખાખચડો	૩૬૮	ગોરડ	૪૫૨, ૪૫૫
કાળો ભાંગરો	૬૬૩	ખાખરવેલ	૪૬૭	ગોરડીયો ખાવળ	૪૫૨
કાંકચ	૩૬૭	ખાખરો	૩૬૮	ગંજેડી	૧૭૨
કાંચ	૨૫૪	ખાજવણી	૧૬૪	ગંજેટા	૧૭૪
કાંચનાર ૪૧૬, ૪૩૭, ૪૪૧		ખાજવણી ખપાટ	૧૩૬	ગંજેડી	૧૭૨
કાંટાવાળી બલા	૧૩૫	ખાટખટુંખો	૨૭૦, ૨૭૧	ગંઠોડીયો	૬૧૫

ગંધ ખીરિજો	૨૩૬	જવાસો	૩૪૧	તલખાવળ	૪૫૯
ગંધીસો ખેર	૪૫૮	જામ	૫૧૧	તળિયાં	૫૭૬
ધ		જામફલ	૫૧૧	તાલીસપત્ર	૧૦૧
ધઉલા	૨૫૨	જામુસ	૧૩૯	તાલીસપત્રી	૧૦૧
ધીતેલી	૫૧૫	જાંબુ	૫૧૨	તીન પાનકી રૂખડી	૧૯૧
ચ		જીરું	૫૯૬	તુરીયાં	૫૪૯
ચણીખોર	૨૬૨	જેડીમધ	૩૪૮	તુરંજખીન	૩૪૩
ચણોડી	૩૫૬	જંગલી અડદવેલ	૩૭૮	તુવેર	૩૯૧
ચમાર દુધેલી	૧૬૪	જંગલી કાળી મરચી	૧૯૭	તુવેરની દાળ	૩૯૧
ચમેડ	૪૧૩	જંગલી જાંબુ	૫૧૩	તેજખલ	૧૫૫, ૨૦૧
ચરેલ	૩૯૭	જંગલી બલા	૧૩૫	તેજેવતી	૨૬૦
ચા	૧૧૫	જંગલી મગ	૩૭૮	ત્રાયમાલુ	૮
ચારોળી	૨૯૪	જ્યોતિષ્મતી	૨૬૦	ત્રખડો વેલો	૧૦
ચાંગેરી	૧૯૧	ઝ		થ	
ચીકાખાઇ	૪૬૦	ઝિગન	૨૯૮	થાઈમોલ	૫૯૩
ચીકોરી	૬૭૯	ઝીણકી ખપાટ	૧૩૬	થાર	૪૬૧
ચીભડાં	૫૬૫	ઝીણકી છુંછ	૧૭૦	દ	
ચીમેડ	૪૧૩	ઝીણકી લુણી	૧૦૨	દાડમ	૫૨૭
ચેલમોગરો	૯૭	ઝીણી લુણી	૧૦૨	દારડી	૫૭, ૬૪
ચોર આંબલી	૧૫૧	ઝીપટો	૧૭૧	દારહલદર	૪૧, ૧૯૯
ચંચુ	૧૭૦	ઝીલ	૩૨૩, ૩૨૯	દાક્ષ	૨૬૮
ચંપાકાડી	૪૧૯	ઝીલડી	૩૨૩	દુધલું	૫૭૪
ચંપો	૪૪૧	ટીંબરવો	૭૦૦	દુધાળી સોનકી	૬૮૨
છ		ટેરેકેકેમ	૬૮૦	દુધી	૫૭૪
છધારીછુંછ	૧૭૦	ટેરેકેકેમ	૬૬૫, ૬૮૦	દુધીયું	૫૭૪
છુંછ	૧૬૮	ટેડું	૨૨૩	દેવદાર	૩૬૭
છુંછડી	૧૭૦	ડ		દેશી બદામ	૪૮૦
જ		ડીકામારી	૬૨૪	ધ	
જટામાંસી	૬૩૧	ડુંગરીજાંબુ	૫૧૩	ધમાસો	૧૮૮, ૩૪૩
જમરૂખ	૫૧૧	ડોડી	૩૯	ધાણા	૬૦૭
જયતિ	૩૩૮	ત		ધાત્રીફલ	૫૧૯
જરવાસો	૩૪૧	તગર	૬૩૪	ધામલુ	૧૭૫
જલઆગીયો	૫૩૩	તણુજ	૪૭૨	ધારાકંદળ	૬૧૭
જલઆંબળાં	૧૦૦	તનમતી	૮૯	ધાવડી	૫૨૫
જલજમની	૨૮	તલકંટો	૬૭૩	ધાવડો	૫૦૬
જલમહુડો	૬૯૩	તલવાણી	૮૯, ૬૫૨	ધૂપડો	૨૩૪

ધૂલિકંઠ	૬૧૭	પાલેરાં	૨૬૨	આમ	૫૮૮
ઘોળા ખપાટ	૧૩૬	પાંડરવો	૩૬૭	આલખડ	૬૩૧
ઘોળા તલવણી	૮૯	પાંડરવો	૩૬૫	આવળ	૪૪૯
ઘોળો ઓખરાડ	૫૮૧	પાંડરવો	૪૧૯	બીજેરં	૨૦૬
ઘોળો હરણુચરો	૬૭૩	પિસ્તાં	૨૮૪	બીચો	૩૯૪
ઘામણ	૧૭૫	પીઠવન	૩૪૯	બીલી	૨૧૬
		પીણુ	૧૨	બીલી લોટણ	૬૩૨
નદીજાંબુ	૫૧૩	પીળા કુલનો આસોતરો	૪૪૧	બુકચી	૬૩૮
નરકંટોલ	૫૬૦	પીળો ચંપો	૨૨	બેઠાં ગોખર	૧૮૫
નાકછીંકણી	૬૫૧, ૬૫૪	પીળો આવળ	૪૫૮	બોડી અજમેદ	૫૯૧, ૫૯૩
નાગ	૧૧૧	પીળો ભાંગરો	૬૬૩	બોડીઓ કલ્હાર	૬૧૭, ૬૬૮
નાગકેસર	૧૦૮, ૧૧૧	પીળો સમેરવો	૩૪૯	બોરધુંજી	૧૭૦
નાગચંપો	૨૪, ૧૧૨	પુત્રંજીવક	૨૮૪	બોરડી	૨૬૨
નાગદમણ	૬૫૧	પુનાગ	૧૧૧	બોલસરી	૬૯૫
નાગબક્ષા	૧૩૭, ૧૭૬	પુષ્કરમૂલ	૬૪૧, ૬૪૩	અલ્હડી	૬૭૨
નાનાં ગોખર	૧૮૫	પેટારિ	૧૩૭	અલ્હસુવચંલા	૫૮૮
નાની ખપાટ	૧૩૬, ૩૩૯			આહી	૫૮૨
નાની લુણી	૧૦૨	કમડાનો વેણો	૪૬૭		
નારંગી	૨૦૫	કગીચો	૪૬૭	ભમરજાલ	૬૨૯
નાલીકંઠ	૫૭૮	કરીદણુટી	૨૮	ભરવાડો	૧૭૧
નીલકમળ	૪૬	કાલસાં	૧૬૭	ભાંગરો	૬૬૧, ૬૮૨
નૃત્યકુંડલ	૧૮૮	કુસીઆરં	૬૭૨	ભીમસેની કપુર	૧૨૬
નેપાલી ધાણા	૬૦૯	કોકાં	૧૭૬	ભીલામાં	૨૯૯
નેવરી	૬૨૫			ભોંડા	૧૪૩
		અકાન લીંખડો	૨૪૨, ૨૪૫	ભુતખાકરો	૫૦૭
		અલી	૧૦૨	બુકંઠ	૬૧૭
પટોલ	૫૩૯	અદામ	૪૭૯	બૂચંપક	૨૪
પતકાંર	૫૭૩	અનરૂસા	૯૪	ભૂતકેશી	૬૫૫
પક્ષકનું લાકડું	૪૮૧	અપોરીચો	૧૪૨	ભેસો યુગળ	૨૨૯
પનરવો	૩૬૫	અલખીજ	૧૩૦	ભાંઆવળ	૪૨૩
પપૈયું	૫૩૭	અલા	૧૩૦	ભોંપાત્રી	૬૮૨
પખડી	૫૬	અહોડાનું ઝાડ	૪૯૨	ભોંપાથરી	૬૬૫
પર્વતનિંખ	૩૬૭	આગાયતી અક્ષતકરો	૬૬૭	ભોંચ આવળ	૧૬૫, ૪૨૧
પાડવેલ	૪૪	આબેડીયું	૧૭૨	ભોંચ કોણું	૪૭૦
પાણુકંઠો	૪૩૬, ૪૩૭	આદાવર્દ	૬૭૩, ૬૭૮	ભોંચ નંજી	૫૧૫
પાતાલગરૂડી	૨૮	આખચી	૩૨૪	ભોંચ બલા	૧૩૫
પારસપીપળો	૧૪૪			ભોંચસોંગ	૪૭૬

મખમલી ખપાટ	૧૩૬	મોચરસ	૧૫૫,૧૫૭	રીસામણી	૪૪૭
મખમલી ફગીએ	૪૭૦	મોટી છુંડ	૧૭૦	રૂખડો	૧૫૧
મગફળી	૪૭૬	મોટી લુણી	૧૦૨	ફંગાળો ફગીએ	૪૭૦
મજાં	૬૨૬	મોટાં બંધુ	૫૧૨	રોણુ	૨૪૯
મમીરી	૧૩,૧૪	મોરધુંડીયું	૪૪૫	રોહણી	૨૪૯
મમીરો	૧૩	મોરવેલ	૧૦	રોહીતક	૧૫૭
મરડાસીંગી	૧૬૩	મંચુસ્તાન	૧૦૬	લ	
મરેડી	૬૬૭	મંગોસ્તાન	૧૦૬	લધુ પાદા	૩૮
મવેડી	૨૯૭	મંદૂકપર્ણી	૫૮૫,૫૮૮	લગ્નમણી	૪૪૭
મવેડો	૨૯૭	ય		લતાશિરીપ	૫૧૦
મહાગીની	૨૫૧	યવાસશર્કરા	૩૪૩	લવીંગ	૫૧૯
મહાખલા	૧૩૫	યુકેલીપ્ટસ	૫૨૧	લાંબી છુંડ	૧૭૦
મહુડો	૬૯૨	૨		લીલો ચંપો	૨૪
મહેન્દ્રવારણી	૫૬૭	રગતપીતી	૧૮૩	લીમડો	૨૩૮
માધવી	૧૮૩	રતાંચર	૯૪	લીંચું	૨૦૩
માના	૩૪૩	રાઇ	૭૬	વ	
માલકાંગણીનો વેલો	૨૫૬	રાજકદંબ	૬૧૭	વધાયણી	૬૦૪
માલકાંગણાં	૨૫૬	રાજપાદા	૩૮	વઘીનો વેલો	૨૮
માલડી	૬૨૪	રાજખલા	૧૩૭	વજન	૨૮
માલણુ	૬૨૪	રાણુ	૬૯૮	વજનાગ	૧૫
માંડવી	૪૭૬	રાણુ કોકડી	૬૯૮	વરસડી	૬૯૫
મોઠો લીમડો	૨૪૨,૨૪૭	રાતો કુલનો ચંપો	૪૪૧	વલીઆરી	૬૦૦,૬૦૧
મોઠાં ગોખર	૧૮૫	રાતી આવળ	૪૨૧	વોટાલી	૩૦
મોઠી આવળ	૪૨૩,૪૭૪	રાતી તલવણી	૮૯	વાંચુલા	૫૦૯,૫૧૦
મોઠોળ	૬૨૦	રાતું કમલ	૪૬	વાયવરણો	૮૫
મુચુંકંદ	૧૬૫	રાતું નાગકેસર	૧૧૨	વારાહીકંદ	૪૭૦
મુનેક્કા	૨૭૦	રાતો ચિત્રો	૬૮૪	વાવડીંગ	૬૮૯
મુસલકંદ	૧૫૫	રામકેલ	૨૬	વાસક	૩૦
મુડેરી	૬૬૮	રાયણુ	૬૯૮	વાંચણી કોકડી	૫૬૧
મૂળો	૭૨	રાયચંપો	૨૨	વાંદરેટી	૬૮૩
મેથી	૩૧૮	રાયબંધુ	૫૧૨	વાંદા	૬૬૦
મેષશ્રંગી	૧૬૪,૧૬૫	રાયશીંગણી	૩૩૮	વિકળો	૨૬૦
મેંદી	૫૩૦	રાસન	૬૬૦	વિદારી	૪૬૭
મેગરો	૫૩૧	રાસના	૬૫૮	વિદારીકંદ	૪૬૭
મેગલાઇ બેદાણુ	૪૮૪	રાળ	૧૨૦	વિઘાઆહી	૫૮૨
		રાળનું ઝાડ	૧૧૮	વિષાણિકા	૧૬૪

વિંધુડો	૧૮૬	સણસોલી	૩૧૭	સુરંગીની કળાઓ	૧૧૨
વીકરો	૨૬૦	સદોડી	૬૩૬	સુવા	૫૬૪,૬૦૨
વીકલો	૨૬૦	સકરજન	૪૭૭	સુધોવર્ત	૬૭૫
વૃશ્ચિકાલી	૧૬૪	સફેદ કમળ	૪૬	સેકટો	૩૦૮
વેણીવેલ	૪૪	સફેદ ચિત્રો	૬૮૪	સોનકા	૬૮૦,૬૮૨
વેલેરીયન	૬૩૫	સફેદ ડામરનું ઝાડ	૧૨૩	સોનામુખી	૪૭૪
વેલંતરો	૪૪૫	સફેદ ધુલનો ચંપો	૪૪૧	સોનાસળી	૩૧૭
વેવડી.	૨૮	સફેદ લકડીકા તેલ	૧૨૮	સૌભાગ્યસુંદરી	૧૪૨
શ		સફેદ સરસવ	૭૯	સંધેસરો	૧૧૧,૪૭૧
શણ	૩૧૬	સમડી	૪૪૩	સંપુડી	૧૫૧
શતભૂલી	૫, ૧૦	સમુદરફલ	૫૧૭	સુંદરસેણ	૪૦૬
શરપંખો	૩૨૯	સમુદ્રફળ	૫૧૭	સ્થલપદ્મ	૯૩
શંખાહુલિ	૫૮૦	સરધવો	૩૦૮		
શાલેતું	૨૩૪	સરસવ	૭૭	હ	
શાહતરા પિત્તપાપડો	૬૯	સહદેવો	૧૩૫	હરમર	૧૯૫
શિવલિંગી	૫૭૫	સાકરકોળું	૫૭૩	હરમરો	૧૯૫
શિંગડીયો વજનાગ	૧૫	સાગીન	૬૩૦	હરડ	૪૯૫
શીકારી મેવો	૧૭૪	સાચો ચંપો	૨૨	હરડો	૪૯૫
શીમળો	૧૫૩	સાજડ	૪૮૭	હરમો ખાવળ	૪૫૫, ૪૫૮, ૪૫૯
શીંગરોડી	૬૭૫	સાતલા	૬૬૦	હલદરવો	૬૧૯
શીંધોચં	૫૩૫	સાલવણ	૩૫૩	હાડસાંકળ	૨૭૨
શેદરડી	૬૩૬	સીતાફળ	૨૬	હિરાદખણ	૩૯૭
શેમલમુસલી	૧૫૫	સીતાળ	૧૯૯	હિલમોચિકા	૬૫૬
શેલારસ	૪૮૫	સીંધસરી	૪૭૧	હિંગ	૬૦૪
શેવતી ગુલાબ	૪૮૪	સીંધસરો	૪૭૧	હીરાબોલ	૨૩૩
સ્વેતચંપક	૨૪	સીસમ	૩૯૨	હીરાબોળ	૨૯૮
સ્વેતપુષ્પી વિશાલા	૫૬૭	સીંકોના	૬૨૮	હુલહુલ	૯૦
સ		સુમક	૨૮૪	ક્ષી	
સકરડેડી	૫૬૫, ૫૭૬	સુરજમુખી	૬૭૪	ક્ષીરવિદારી	૪૭૦

मराठी नामोनी अनुक्रमणिका

अ	उंडी	११२	काजवी	३८३
अकलकरा	६४७	ओ	काजू	२९२
अगस्ता	३३२	ओडी	काटचुबक	६५३
अगीनबुटी	५३३	ओवा	कानफोडी	८९
अजकर्ण	१२१	अं	कापुस	१४६
अडुसला	२२२	अंकोल	कापूर	१२३
अतीविष	४	क	कारले	५५६
अबुटीनालकरड	१९१	कटुतोंडली	कावकेचेडोके	५७५
अशोक	४२६	कटुपडवल	कास	३४१
अश्वकर्ण	११८	कटुकाकडी	कासनी	६७९
अहेलीम	७०	कडुतुरई	काळा शिरस	४६२
अलसी	१७८	कडुदोडकी	कांकडी	५६१
आ		कडुनिच	कांटेगुटी	२६२
आपटो	४३४	कडुभोपले	कांटेसामर	१५३
आमसोल	१०४	करटोली	कांडवेल	२९२
आवल	४२१	करनडी	कुतरेवांदरे	१७१
आंबटवेल	२७०	करमाणीओवा	कुयेली	३६१
आंबा	२८५	करवरनी	कुहिली	३६१
आंबाडा	३०५	कर्णिकार	केरा	८२
इ		कर्मर	कोठक	५८१
इंद्रफल	५६५	करोनटीआ	कोथिंब्या	६०७
इंद्रायन	५६५	करंज	कोविदार	४३९
उ		कलौंजी	कांटेघोत्रा	६४
उटाटी	३२९, ६५३	काउली	कंचन	४४१
उडिद	३८०	काकरासिंगी	कंधार	८०
उलटकंबल	१६०	कागदी लींबु	कंधारवेल	८०

ख		चिंच	४२९	तामानीआ	२७०
खदेरी	४५२	चीमकनी	३१४	तांबट	१००
खर्बुज	५७६	चींचनी	३३६	तांबडा भोंपला	५७३
खीरणी	६९८	चेळमोगरा	९७	तिरपानी	२०१
खैर	४५२	ज		तिवस्	४७२
ग		जगम	१००	तलिबन	८९
गरमाल	४१४	जटामांसी	६३१	तुरी	३९१
गह्याला	२९२	ज्येष्टिमध	३४४	तेजबल	२०१
गाजर	५९८	जवस	१७८	त्रायमाण	८
गांगी	१७२	गवास	३४१	थ	
गांगेटी	१७२	जासवंद	१३९	थोरजांबुल	५१२
गुगल	२२९	जंगर	२६२	द	
गुलखेरु	३१	जंगलीकालीमिरची	१९७	दामन	१७५
गुलाबचे फुल	४८३	जंगलीब्हेर	२६२	दारुहलदी	४१
गुली	३१९	झ		दुधभोपला	५७४
गुंज	३९६	झिल	३२३	दुपारिचे फुल	१४२
गेळ	६२०	झिझीरा	१७१	देवडंगरी	५४६
गोकर्णी	३८३	ट		देवदाली	५४६
गोठदुध्या	५७४	टकळा	४१०	द्राक्ष	२६८
गोडेतगर	६३३	टीटवी	५७९	ध	
गोरखचिंच	१५१	टीमुरणी	७००	धने	६०७
घ		ड		धमासा	१८८
घोली	५७१	डालिब	५२७	धमणीचें झाड	१७९
च		डेकामाली	६२४	घायटी	५२९
चा	११५	त		घाबडा	५०६
चानोटी	३५६	तरवटा	४१०	धूपसलाइ	२३४
चारोली	२९४	तरवड	४२१	न	
चिकना	१३०	ताग	३१६	नफटकी	२७९
चित्रक	६८४	तान	२८	नाकशिकणी	६५४

नागकेसर	१०८	फ	मंडे	१४३	
नागचंपा	११२	फागली	५५८	भोंयकोळुं	४६७
नारिंग	२०५	फालसा	१६७	भोंयसींग	४७६
नील	३१९	ब	भौरछाल	६५९	
नेबती	८२	बकाणि निंब	२४५	म	
नेवाली	६२६	बकुल	६८५	मदन	६२०
प		बदाम	४७९	मरेठी	६६७
पथरी	६८०	बनफसा	९४	महारुख	२२२
पद्मकाष्ठ	४८१	बहेर	२६२	महाभुंग	२०६
पलस	३६८	बाबचि	३२४	माका	६६१
पाडवेळ	४४	बाबूल	४४९	मालकौगोनी	५५६
पाथ्री	६६५	बारसोली	६९५	मांदार	३६५
पान्दरीबाबुल	४५८	बालंतशोप	६०२	मुगफली	४७६
पान्दुक	१६१	बाहावा	४१४	मुचकुंद	१६५
पारवेल	२८	बिबल्या	४१३	मुदा	१३५
पारसपीपर	१४४	बिबा	२९२	मुस्कुट	३२३
पाहदमूल	३६	बीबला	३९४	मुंगीर	३७८
पांगारा	३६५	बीलो	२१६	मुंडा	६६८
पांदरेजीरे	४५२	बेल	२१६	मूला	७२
पांदरेगीरे	५८६	बैरा	४९२	मेथी	३१८
पित्तपापडा	६५	बोर	२६२	मेंदी	५३०
पिस्ते	२८४	बंधारी	६२९	मोइनी	२९७
पीटवन	३४९	ब्रह्मदंडी	६७२	मोठाकरम्बल	२०
पीठारी	१३५	ब्राह्मी	५८२	मोरवेल	१०
पीवळा चांपा	२२	भ	मोवा	२९७	
पीवळा धोत्रा	६४	भारजांबुल	५३३	मोहाचा वृक्ष	६९२
पीळयेल	१८३	भांगरा	६६१	मंगुस्तान	१०५
पेरु	५११	भीरडा	४९२	मंजीष्ट	६२६
पोटार	२४९	भेंड	१४४	म्हाइशवेल	२७२
पोपैया	५३७	भेंडी	१४४	म्होटीबोल	१०२

य		व		सामरी	१५३
यास	३४१	वचनाग	१५	सालधोल	१५१
युकेलिप्टस	५२१	वाचोली	६२५	सालपरनी	३५३
येकर	२६०	वावडींग	६८१	सालवण	३५३
थेकळ	२६०	वावरा	४९२	साहादेवी	६३६
		वासनवेल	२८	सिगमकाटी	४४५
र		वांदररोटी	६८३	सिबजल	२७९
राइकोरा	६२५	वीरारुक	४७८	सीताफल	२६
राजजांबुल	५१२	वींदरि	४६७	सीकोना	६२८
रानगाजर	५९८	वेदारियावेल	४६७	सुरंगी	११२
रानगांजा	३९८			सुवा	३०८
रानजाइ	१०	शमी	४४३	सुंय	१६८
रानदेडकी	५५२	शालरवृक्ष	२३४	सूर्यकुल	६७८
रानपडवल	५३९	शांखवेल्य	५७९	सोनचांपा	२२
रानभाल	३५३	शिरस	७७	संधेसरा	४७१
रानमुंग	३७८	शिरीष	४६२	संताप	१९९
रानशेवरी	३३६	शिलारस	४८५	स्थलकमलिनी	९३
रायण	६९८	शिवलिंगपोपटी	५७५	स्यंदन	४७२
रासना	६५८	शिगाडे	५३५		
राळ	१२०	शिमटो	२९७	हरमार	१८५
रिढा	३७५	शरिपरवा	३२९	हरीतकी	४९५
रुहिण	२४९	शीशु	३०२	हर्तकी	४९५
		शेवरी	३३८	हलदरवा	६१९
ल		श्रींगरी	५३५	हळदवेल	१८३
लवंग	५१९			हाडवर्णी	८५
लहानगोखुर	१८५	सजना	३०८	हाडसांकल	२७२
लाजरी	४४७	सन	३१६	हिंग	६०४
लालकुळथी	३८७	समुद्रफल	५१७	हिंगणबेट	२२५
लींबु	२०३	साथफल	५१७	हुंदिर	२८
लोखंडी	६२५	सांदरी	४८७	हेद	५१९
लोबिरसिर	१३०	सादोडी	६३६	होनी	३९४

हिंदी नामादी अनुक्रमणिका

अ	ओलटकंबल	१६०	कुर्पा	१०२	
अकलकरा	६४७	अं	कुलथी	३८७	
अजकर्ण	१२१	अंगुर	२६८	कुहिली	३६१
अजवान	५८९	अंवाडा	३०५	कोस्टा	१६८
अतीस	४	क	कंज	१९७	
अनार	५२७	ककहिया	१३७	कंदुरी	५७१
अपराजीत	३८३	कचनार	४४१	कंदुरीकी वेल	५७१
अमलतास	४१४	कट तुरइआ	५५२	कंधारी	८०
अमलवेल	२७०	कटवेरा	२६२	ख	
अरहर	३९१	कटुतुंबी	५४२	खरबुजा	५७६
अलसी	१७८	कराइ	१६१	खिरैटी	१३०
आ	करील	८२	खीरी	६१८	
आलुबुखारा	४७८	कलेंजी	१	खेरी	४४६
आंब	२८६	काकरासिंगी	२८२	खैरबानुल	४५२
इ	कागदीलिंबु	२०३	ग		
इम्ली	४२९	काजिन	३८३	गजदंड	१४४
इसबंद	११५	कापुस	१४६	गडगुंडलु	५७५
इंद्रायन	५६५	कापूर	१२३	गरुच	३१
उ	कालशिष	४६२	गर्जन तैल	१२८	
उजरकांटा	६४	कालाजामन	५१२	गर्जनका तैल	१२७
उतर्कटा	६५३	कासनो	५७९	गाजर	५९८
उरद	३८०	काळीजर	३८३	गाब	७००
उस्तरखार	१८८	कांटेबर	२६२	गांगन	१७२
उंडी	११२	कीकर	४४९	गिलोय	३१
ओ	कुट्ट	६३६	गीदडद्राख	२७०	
ओबाके बीज	६०२	कुवेली	३६१	गीरमाला	४१४

गुडहर	१३९	चंपा	२२	ड	
गुलखेरु	१५८	छ		डेकामाली	६२४
गुल-दुपेरिया	१४२	छिरेटा	२८	ढ	
गुलसकरी	१७२	छुइमुइ	४४७	ढाक	३६८
गुलाबका फुल	४८३	छुहारी जवान्	६५१	त	
गुली	३१९	छोटा गोखरु	१८५	तगर	६३४
गुंजा	३५६	छोटा लुनीया	१०२	तरवल	४२१
गोभी	६६५	ज		तरोटा	४२१
गोरखइमली	१५१	जटामांसी	६६१	त्रपुस	५६३
गोरखमुंडी	६६८	जयत	३३८	त्रायमाण	८
गोलकांद्र	५५८	जयंती	३३८	तालीसपत्री	१०१
घ		जलजमनी	२८	तिरिच्छ	४७२
घुंघची	३५६	जलधरी	२०१	तेली गर्जन	१२८
घुंघी	३३६	जवा	१३९	द	
घंटीआली	१०	जवास	३४१	दारुहलदी	४१
च		जवासा	३४१	दादमारी	५३३
चकुन्दा	४१०	जाही	३३८	ध	
चा	११६	जीनगन	२९७	धनिआ	६०७
चाकसी	४१३	जीरा	५९६	धवईके फूल	५२५
चित्रा	६८४	जंगली चीचोंडा	५३९	धाईके फूल	५२५
चिरबिल	३९७	जंगली मेहन्दी	५३३	धामनी	१७५
चिरोजी	२९४	झ		धावा	५०६
चीता	६८४	झडीया बेर	२६२	न	
चीरमिल	३९७	झील	३२३	नयफटकी	२७९
चीरमीटी	३५६	ट		नाकळीकर्ना	६५४
चुकात्रिपटी	१९१	टेन्दु	७००	नागकेसर	१०८
चूर्णहार	१०	टेसुका झाड	३६८	नारंगी	२०५
चेलमोगरो	९७	टैटी	८२	निर्वांशी	४४
चंद्रसूर	७०			नीम	२३८

नील	३१९	बडाजामन	५१२	मेहेरा	४९२
नेवरी	६२५	बडालुनीया	१०२	भोंयसींग	४७६
प		बदाम	४७९	भौछन	३२९
पदुमकाट	४८१	बनफसा	९४	म	
पद्माक	४८१	बनार	४१३	मदन	६२०
पमाड	४१०	बबुर	४४९	मरेठी	६६७
पलास	३६८	बबुल	४४९	महानिंब	२२२
पाद	३६	बरियाल	१३०	महुवा	६९२
पातालकंद	४६७	बरुन	८६	महेदी	५३०
पापरा	४४	बहेरा	४९२	माइनी	२९७
पारसपिपल	१४४	ब्रह्मदंडी	६७२	माधवलता	१८३
पाहाडजामन	५१३	ब्राह्मी	५८२	माधवी	१८३
पित्तपापडा	६९	बिदासी	८६	मालकंगनी	२५६
पिस्तां	२८४	बिरीयारा	१७१	मालकंगी	२५६
पीठवन	३४९	बिहिदाना	४८४	मीठीलकरी	३४४
पीतबला	१३०	बिंबी	५७१	मुगफली	४७६
पीलीजडी	४४	बीजसाल	३९४	मुचकुंद	१६५
पीलीजरी	१०	बीजोरा	२०६	मुहरी	१०
पींजरी शुप्रक	१०	बीदार	४६७	मुलसरी	६९५
पुरुषा	१६७	बीया	३९४	मुलहटी	३४४
पोटारी	१३६	बेर	२६२	मूला	७२
पेपिया	५३७	बेरि	२६२	मैनफल	६२०
फ		बेल	२१६	मैथी	३१८
फरीदबुटी	२८	बैकल	२६०	मोगलाइ बिहिदाना	४८४
फाल्सा	१६७	बोरीजवान्	५९३	मौलसरन	६९५
ब		भ		मंगोस्तान	१०६
बकाइन	२४५	भवनबक	४४	मंजिष्ट	६२६
बकुची	३२४	मिलावां	२२९	मंदार	३६५
बडागोखुर	१८६	भेला	२९९		

य		वरना	८५	साल	११८
युकेलीप्टस	५२१	वायविडंग	६८९	सालमन	३५३
र		बेलाइकंद	४६७	सिरहटा	४३४
रक्तशेमुल	१५३	श		सिंघाडा	५३५
रती	३५६	शरीफा	२६	सीताफल	२६, २१६
राबन	६९८	शाहतरा	६९	सीताब	१९९
रामतरफ	१४३	शिरीष	४६२	सीताबेर	२६२
रासना	६५८	शिलारस	४८५	सीकोना	६२८
राल	१२०	शीसम	३९२	सुरपुंका	११२
रिग	२७५	शेमुल	१५३	सुलतान चंपा	११२
रोहन	२४९	शंकरजटा	३४९	सोया	६०२
ल		स		सोफा	६००
लजावती	४४७	सजना	३०८	ह	
लटफटकरी	२७९	सत्यानाशी	६४	हडमोड	२७२
लटाफटकी	२७९	स्थलपद्मिनी	९३	हडसंहारी	२७२
लालपेठा	५७३	सदोडी	६३६	हतिया	३३२
लाहोरी	१९५	सन	३१६	हरदा	६१९
लील	३१९	सनी	३१६	हरमर	१९६
लींबु	२०३	सफेदजाम	५११	हरहुच्	६५६
लैटी	८२	सफेदबाबुल	४५८	हर्ड	४९५
लौंग	५१९	समुदरफल	५१७	हररे	४९५
लंबा लौआ	५७४	समुदफल	५१७	हलदवा	६१९
व		सरपोंखा	३२९	हिना	५३०
वचनाग	१५	सरसों	७७	हिराबोल	२३३
वनजयंति	३३६	सरीबन	३५३	हिंग	६०४
वनपटोल	५३९	सहदेवा	१३०	हिंगोट	२२५
वनमुंग	३७८	सहदेवी	६३६	हुरहुज्	६७४
वरतुली	४४५	साज	४८७	हुलहुल	८९

Index of Latin names

A.

<i>Abroma augusta</i>	160
<i>Abrus precatorius</i>	356
<i>Abutilon Avicennæ</i>	339, 136
<i>A. Fruiticosum</i>	136
<i>A. Indicum</i>	135, 136
<i>A. Muticum</i>	136
<i>A. Polyandrum</i>	136
<i>A. Ramosum</i>	136
<i>Acacia Arabica</i>	449
<i>A. catechu</i>	452
<i>A. concinna</i>	460
<i>A. farneciana</i>	459
<i>A. leucophlœa</i>	458
<i>A. pennata</i>	452
<i>A. senegal</i>	452
<i>Aconitum ferox</i>	15
<i>A. heterophyllum</i>	4
<i>A. Napels</i>	18
<i>Adansonia digitata</i>	151
<i>Adina cordifolia</i>	619
<i>Ægle marmelos</i>	216
<i>Ærua lanata</i>	351
<i>Aglaia Roxburghiana</i>	252
<i>Ailantus excelsa</i>	247, 222
<i>Alangium Lamarckii</i>	610
<i>Albizzia Lebbek.</i>	462
<i>Alhaji maurorum</i>	341
<i>Althœa officinalis</i>	158
<i>A. rosea</i>	158
<i>Altingia excelsa</i>	485
<i>Ammania baccifera</i>	533
<i>Ampelideæ</i>	268
<i>Anacardiaceæ</i>	

<i>Anacardium occidentale</i>	292
<i>Anacyclus pyrethrum</i>	647
<i>Andropogon serratum</i>	549
<i>Anogeissus acuminata</i>	507
<i>A. latifolia</i>	506
<i>Anona reticulata</i>	26
<i>A. squamosa</i>	26
<i>Anonaceæ</i>	26
<i>Anthocephalus Cadamba</i>	615, 617
<i>Apium graveolens</i>	593
<i>Apotaxis auriculata</i>	640
<i>Arachis Hypogœa</i>	476
<i>Ardisia solanacca</i>	81
<i>Argemone Mexicana</i>	57, 64
<i>Artabotris odoratissima</i>	24
<i>Artemesia indica</i>	650
<i>A. maritima</i>	651
<i>A. sternuatoria</i>	651, 655
<i>A. vulgaris</i>	651
<i>Asparagus sarmentosus</i>	5
<i>Averrhoa Carambola</i>	193

B.

<i>Balanites Roxburghii</i>	225
<i>Balsamodendron Mukul</i>	229
<i>B. Myrrha</i>	233
<i>Barringtonia acutangula</i>	517
<i>Bassia latifolia</i>	692
<i>Bauhinia acuminata</i>	441
<i>B. purpurea</i>	441, 437
<i>B. racemosa</i>	434, 441
<i>B. tomentosa</i>	441
<i>B. variegata</i>	487, 439
<i>B. vahlii</i>	441
<i>Berberidaceæ</i>	41

<i>Berberis Asiatica</i>	41	<i>C. occidentalis</i>	406
<i>Bixineæ</i>	97	<i>C. Tora</i>	410
<i>Bombax Malabaricum</i>	153	<i>Celastrineæ</i>	256
<i>Boswellia serrata</i>	234	<i>Celastrus paniculata</i>	256
<i>Brassica Campestris</i>	77	<i>Centipeda orbicularis</i>	654
<i>B. nigra</i>	76	<i>Cephalandra indica</i>	571
<i>B. oleracea</i>	70	<i>Chrozophora plicata</i>	675
<i>Bryonia Lacinosa</i>	575	<i>Cichorium Intybus</i>	679
<i>Bryophyllum calycinum</i>	271	<i>Cinchonæ Calisaya</i>	628
<i>Buchanania latifolia</i>	294	<i>C. cortex</i>	628
<i>Burseraceæ</i>	229	<i>Cissampelos Pariera</i>	38
<i>Butea frondosa</i>	368	<i>Citrullus colocynthis</i>	565, 567, 568
C.		<i>Citrus acida</i>	203
<i>Cæsalpinia Bonducella</i>	397	<i>C. aurantium</i>	205
<i>Cajanus indicus</i>	391	<i>C. Medica</i>	206
<i>Calophyllum inophyllum</i>	112	<i>Clematis Gouriana</i>	11
<i>Camellia theifera</i>	115	<i>C. triloba</i>	10
<i>Capparideæ</i>	80	<i>C. Wightiana</i>	11
<i>Capparis aphylla</i>	82	<i>Clerodendron glaucum</i>	655
<i>C. sepiaia</i>	80	<i>Clitoria ternatea</i>	383
<i>C. spinosa</i>	84	<i>Cocculus Leoba</i>	29
<i>Cardiospermum halicacabum</i>	260, 279	<i>C. macrocarpus</i>	30
<i>Carduus benedictus</i>	654	<i>C. villosus</i>	28
<i>Careya arborea</i>	509	<i>Combretaceæ</i>	487
<i>Carica Papaya</i>	537	<i>Compositæ</i>	636
<i>Carthamus tinctorius</i>	644	<i>Coptis Teeta</i>	13, 14
<i>Carum copticum</i>	589	<i>Corallocarpus epigœa</i>	578
<i>Caryophyllus aromaticus</i>	519	<i>Corchorus acutangulus</i>	168, 170
<i>Cassia absus</i>	413	<i>C. antichorus</i>	170
<i>C. angustifolia</i>	476	<i>C. capsularis</i>	170
<i>C. auriculata</i>	421	<i>C. fascicularis</i>	170
<i>C. fistula</i>	414, 419	<i>C. olitorius</i>	170
<i>C. Marginata</i>	421	<i>C. trilocularis</i>	170
<i>C. obovata</i>	165, 421	<i>C. urticæfolius</i>	170
<i>C. obtusifolia</i>	412	<i>Coriandrum sativum</i>	607
		<i>Cornaceæ</i>	610

<i>Cratīva religiosa</i>	85	<i>Eclipta alba</i>	661
<i>Crotalaria juncea</i>	316	<i>Elephantopus scaber</i>	665
<i>C. linifolia</i>	317	<i>Elytaria crenata</i>	10
<i>Cruciferae</i>	70	<i>Embelia Ribes</i>	689
<i>Otenolepis cerasiformis</i>	579	<i>Emilia sonchifolia</i>	682
<i>Cucurbeta lagenaria</i>	574	<i>Enhydra fluctuans</i>	656
<i>C. pepo</i>	573	<i>Erisdendron anfractuosum</i>	155
<i>Cucurbitaceae</i>	539	<i>Erythrina indica</i>	365
<i>Cucumis melo</i>	576	<i>Eucalyptus globulus</i>	521
<i>C. prophetarum</i>	567,568	<i>Eugenia dalbergioides</i>	474
<i>C. pseudo-colocynthis</i>	568	<i>E. fruticosa</i>	513
<i>C. sativus</i>	561,563	<i>E. Jambolana</i>	512
<i>C. trigonous</i>	567,568	<i>E. rubicunda</i>	513
<i>Cuminum cyminum</i>	596	F.	
<i>Cyclea peltata</i>	36	<i>Feniculum vulgare</i>	600
<i>Cydonia vulgaris</i>	484	<i>Fagonia Arabica</i>	188,343
D.		<i>Feronia elephantum</i>	212
<i>Dalbergia ougeineisis</i>	474	<i>Ferula Alliacea</i>	604
<i>D. sissoo</i>	392	<i>F. Fœtida</i>	605
<i>Daucus carota</i>	598	<i>F. Liliacea</i>	605
<i>Delphinium saniculæfolium</i>	8	<i>Ficoideae</i>	581
<i>Desmodium Gangeticum</i>	383	<i>Flacourtia Cataphracta</i>	100
<i>Dichrostachys cineria</i>	445	<i>Flaviera repanda</i>	663
<i>Dicoma tomentosa</i>	673	<i>Fumariaceae</i>	69
<i>Dilleniaceae</i>	20	<i>Fumaria parviflora</i>	69
<i>Dillenia indica</i>	20	G.	
<i>Diospyros Embryopteris</i>	700	<i>Garcinia indica</i>	104,123
<i>Dipterocarpeae</i>	118	<i>G. Mangostana</i>	106
<i>Dipterocarpus alatus</i>	128	<i>G. Xanthochymus</i>	12
<i>D. incanus</i>	128	<i>Gardenia lucida</i>	624
<i>D. Turbinatus</i>	128	<i>Geraniaceae</i>	191
<i>Dolichos biflorus</i>	387	<i>Glycyrrhiza glabra</i>	344
<i>Dryobalanops aromatica</i>	123	<i>Gossypium Herbaceum</i>	146
E.		<i>Gratiola monniera</i>	588
<i>Ecballium elaterium</i>	568	<i>Grewia Asiatica</i>	167
<i>Echinops echinata</i>	653	<i>G. populifolia</i>	172

<i>G. tiliaefolia</i>	175	<i>Lawsonia intermis</i>	532
<i>Guttiferae</i>	104	<i>L. alba</i>	530
<i>Gymnosporaea montana</i>	260	<i>Leguminosae</i>	316
<i>Gynandropis pentaphylla</i>	65,289	<i>Lemonum Acidum</i>	203
<i>Gynocardia odorata</i>	97	<i>Lepidium sativum</i>	70
H.		<i>Lineae</i>	178
<i>Hamamelidaceae</i>	185	<i>Linum usitatissimum</i>	178
<i>Helianthus Annus</i>	674	<i>Luffa acutangula. var. amara.</i>	552, 555
<i>Helicteris isora</i>	163	<i>L. echinata</i>	546, 549
<i>Herpestria monniera</i>	588	<i>Lythraceae</i>	525
<i>Hibiscus esculantus</i>	143	<i>Lythrus sativus</i>	99
<i>H. Hirtus</i>	142	M.	
<i>H. Rosa sinensis</i>	139	<i>Magnoliaceae</i>	22
<i>H. vitifolius</i>	146	<i>Malpighiaceae</i>	183
<i>Hiptage medablota</i>	183	<i>Malvaceae</i>	130
<i>Holoptelia integrifolia</i>	397	<i>Mangifera indica</i>	285
<i>Hydnocarpus Wightiana</i>	98	<i>Melia Azadirach</i>	245
<i>Hydrocotyle Asiatica</i>	582, 588	<i>M. Azadirachta</i>	238
<i>Hymenodictyon excelsum</i>	629	<i>Meliaceae</i>	228
I.		<i>Menispermaceae</i>	28
<i>Indigo Tinctoria</i>	319	<i>Mesua ferrea</i>	108, 112
<i>Indigofera paniciflora</i>	323	<i>Michelia Champaka</i>	22
<i>Ionidium suffruticosum</i>	93	<i>Mismosa pudica</i>	447, 448
<i>Ipomaea digitata</i>	470, 467	<i>Mimusops elengi</i>	695
<i>Iris Germanica</i>	643	<i>M. Hexandra</i>	698
<i>Ixora parviflora</i>	625	<i>Mullugo hirta</i>	581
J.		<i>Momordica charantia</i>	556
<i>Jasminum sambac</i>	531	<i>M. dioica</i>	558
<i>Jonesia Asoka</i>	426	<i>Moringa Concannensis</i>	308
K.		<i>M. Pterygosperma</i>	308
<i>Kaempferia rotunda</i>	24	<i>Moringeae</i>	308
L.		<i>Mucuna pruriens</i>	361
<i>Lactuca Heyneana</i>	680, 682	<i>Murraya Koenigii</i>	247
<i>Lagenaria vulgaris</i>	542	<i>Myrioggne minuta</i>	655
<i>Lagerstroemia flos-reginae</i>	474	<i>Myrsineae</i>	689
<i>Lauucea pinnatifida</i>	682		

Myrtaceæ	509	Prunus Amygdalus	479, 480
N.		P. Communis	478
Nardostachys Jatamansi	631	P. Malus	477
Nelumbium speciosum	46	P. pudum	481
Nigella sativa	1	Psidium Guyava	511
Notonia grandiflora	683	Psoralea Corylifolia	324, 638
Nymphaeaceæ	46	Pterocarpus marsapium	394
O.		Pterospermum acerifolium	166, 419
Odina Wodier	297	P. glabrescens	165
Onagraceæ	535	P. suberifolium	165
Ougeinia dalbergioides	472	Ptychotis ajwan	589
Oxalis corniculata	191	Pueraria tuberosa	467
P.		Punica granatum	527
Papaveraceæ	57	Pupalia lappacea	172
Papaver somniferum	57	Q.	
Passifloreæ	537	Quila Helenium	660
Pedalium murex	185	R.	
Peganum Haramala	195	Randia dumetorum	620
Peucedanum graveolens	602	Ranunculaceæ	1
Phaseolus radiatus	380	Raphanus sativus	72
P. trilobus	378	Rhamnaceæ	262
Pistacia integerrima	282	Rosaceæ	477
P. vera	284	Rosa centifolia	483
Pluchea lanceolata	658	Rubia cordifolia	626
Plumbagineæ	684	Rubiaceæ	615
Plumbago rosea	684	Ruta graveolens	199
P. Zeylanica	684	Rutaceæ	195
Plumieria acutifolia	24	S.	
Podophyllum Emodi	44	Saccolabium Papillosum	660
Poinciana elata	111, 471	S. Præmorsum	660
Pongamia glabra	397	S. Wightianum	660
Portulaca oleracea	102	Salvadora Persica	12
P. quadrifida	102	Sansevieria Zeylanica	11
Portulacaceæ	102	Sapindaceæ	275
Premna herbacea	515	Sapindus trifoliatus	275
Prosopis spicigera	443, 444	Sapotaceæ	692
P. stephaniana	445	Saussurea Lappa	639

Sesbania aculeata	336	Trapa bispinosa	535
S. <i>Egyptiaca</i>	338	Tribulus terrestris	185
S. grandiflora	332	Tricholepis glaberrima	672
Semicarpus anacardium	299	Trichosanthes cucumerina	539
Senna folia	474	T. palmata	568
Shorea robusta	118, 120, 123	Trigonella fœnum graceum	318
Sida Carpinifolia	135	Triumfetta Rhomboidea	171
S. cordifolia	130	T. rotundifolia	171
S. humilis	135	Tylophora asthmatica	660
S. rhombifolia	130, 135	U.	
S. spinosa	135	Umbellifereæ	582
Simarubeæ	222	Uraria picta	349
Sonchus oleraceus	682	V.	
Soymda febrifuga	249	Valeriana Hardwickii	634
Sphœranthus indicus	668	Valerianææ	631
Spilanthus oleracia	667	Vanda Roxburghii	660
Spondias mangifera	305	Vateria indica	121
Stephegyne Parviflora	617	Vernonia anthelmintica	637
Sterculiaceæ	160	V. cineria	636
Sterculia urens	161, 490	Vicoa auriculata	317
Swietenia febrifuga	249	Violaceæ	93
T.		Viola odorata	94
Tamarindus indicus	429	V. serpens	94
Taractogenous Kurzii	98	Vitis carnosa	270
Taraxacum officinale	680	V. quadrangularis	272
Taverniera nummularia	348	V. trifolia	272
Terminalia bellerica	492	V. vinifera	268
T. catappa	480	Volutarella divaricata	678, 673
T. chebula	495	W.	
T. tomentoza	487	Wedalia Calendulaceæ	663
Ternstroemiaceæ	115	Woodfordia floribunda	525
Tephrosia purpurea	329	Z.	
Thalictrum foliolosum	10, 14	Zanthoxylon alatum	201
Thespesia populnea	144	Ziziphus jujuba	262
Tiliaceæ	167	Z. nummularia	262
Tinospora cordifolia	31	Z. Xylopyrus	262
Toddalia aculeata	197	Zygophylleæ	185

રોગાનુક્રમણિકા.*

અગ્નિદગ્ધવ્રણે—	૫૪૬	અધોગે રક્તપિત્તે—	
શાસ્ત્રમલી=શીમળો	૧૫૪	ચટ્ટિમધુ=ચેડીમધ	૩૪૫
અગ્નિદગ્ધે—		અધોધોગે રક્તપિત્તે—	
તિન્દુક=ટીંબરવે	૭૦૦	મદન=મીઠળ	૬૨૧
અગ્નિમાન્દે—		અન્તઃશલ્ય દિગ્દામે—	
હરીતકી=હરડે	૫૦૦	દુગ્ધવારુણી=દીપ્તવારુણી	૫૬૬
અતિસારે—		અન્નદ્રવાસ્થ્યશૂલે—	
અક્ષોલ=અંકોલ	૬૧૧	કુલ્લસ્થ=કળથી	૩૮૯
અરલુ=અરડુસે	૨૨૨	અપકવિદ્રઘૌ—	
આન્ન=આંખો	૨૮૯	શિમુ=સરગવે	૩૦૯
કપિકચ્છુ=કુપચ	૩૬૨	અપચ્યામ—	
ગુરુજનક=ગાજર	૫૯૯	અલમ્બુષા=ગેરખમુંડી	૬૬૮
ચિત્રક=ચિત્રે	૬૮૪	કાર્પાસ=કપાસ	૧૪૭
અમ્બુ=અંધુ	૫૧૪	ગિરિકર્ણિકા=ગરણી	૩૮૪
તિન્દુક=ટીંબરવે	૭૦૦	મધૂક=મહડો	૬૬૩
પલાશ=ખાખરે	૩૬૯	શરપુંસ=શરપુંખા	૩૨૯
પાટા=કાળીપાટ	૩૬, ૩૭	શિમુ=સરગવે	૩૦૯
ઘઘરી=બેરડી	૨૬૩	અપરાપાતનાય—	
ચમ્બુલ=આવળ	૪૫૦	પ્રતિકરંજ=કાંકચ	૪૦૧
વિમીતક=બહેલો	૪૯૩	અપસ્મારે—	
બુધામ્લ=કેકમ	૧૦૪	અગસ્તિ=અગથીયે	૩૩૩
ચાક્ષકી=ચાલેકું	૨૩૬	કુષ્ઠમ્=કઠ	૬૩૯
ચાલિપર્ણી=સાલવણ	૩૫૪	ઝાઝી=ઝાઝી	૫૮૨
અતિસારશૂલશ્મનાર્યમ્—		ચટ્ટિમધુ=ચેડીમધ	૩૪૬
ચાલિપર્ણી=સાલવણ	૩૫૪	સર્વપ=સરસવ	૭૮
અદૃશ્યાર્શ્વસુ—		અભિચન્દે (આંખ આવી હોય તે)—	
હરિતકી=હરડે	૪૯૮	દુગ્ધવારુણી=દીપ્તવારુણી	૫૬૭

* અહિં આં એ પૃષ્ઠાંક આપવામાં આવ્યા છે તે સંસ્કૃત ઉપયોગો એ પૃષ્ઠ ઉપર છે તેના છે. ગુજરાતી ઉપયોગો તે પાનથી ૧-૨ પાન આગળ ઉપર ભેઈ શકાશે. આ ઉપરાંત રોગાનુક્રમણિકામાં રોગનાં સંસ્કૃત નામોનું ગુજરાતી ભાષાંતર આપ્યું નથી; જ્યાં જ્યાં ઉપયોગો લખેલા છે ત્યાં ત્યાં તેની સમજૂતી મળી આવશે.

अम्लपित्ते—

गुग्गुलु=गुग्गु	२३१
जीरक=७३	५६७
निम्बकम्=सींथु	२०४
पारिभद्रक=सींथु	३६६
पूतिकरंज=कांड्य	४००
मृंगराज=सांगरे	६६२
हरीतकी=६२३	५००

अदिते—

बला=अलपी०	१३२
-----------	-----

अरुचौ—

करंज=६२०	४००
----------	-----

अरुषिकायाम्—

कुष्ठम्=६६	६४०
निम्ब=सींथु	२३८

अरोचके—

कपित्थ=कोडी	२१४
तिग्नितीक्ष्णम्=आंथु	४३०
दाडिम=६६३	५२८

अर्धावभेदके—

अलम्बुवा=जो२अभुंटी	६६६
चक्रमर्द=कुंवाडीये	४११
पाठा=काणीपाठ	३७
यष्टिमधु=७२डीमध	३४५
विडंग=वायडींग	६८६
शालिपर्णी=साववथु	३५४
शिरीष=काणीये सरस	४६३

अर्शःसु—

अजधंगी=भीडीआवण	४७५
अर्जुन=सा०३	४८७
अश्मन्तक=आसोतरे	४३५
कटुतुंबी=६३वी तुंयडी	५४३
कपित्थ=कोडी	२१३
करंज=६२०	३६५-४००

कुलत्थ=कण्ठी	३८८
--------------	-----

कुष्ठ=६६	६३६
----------	-----

कोविदार=६२५नार	४४०
----------------	-----

कोशातकी=६३वी बीसोडी	
६३वां तुरीयां	५५२

गुडूची=गणे	३२
------------	----

गृज्जनक=गा०२	५६६
--------------	-----

वाङ्गेरी=तीनपातडी ३५डी	१६१
------------------------	-----

चित्रक=चित्रा	६८४
---------------	-----

चिञ्चा=आंथु	४३०
-------------	-----

दीप्यक=आ०भे	५६०
-------------	-----

पलाश=आ०भे	३७०, ३७१
-----------	----------

पाठा=काणीपाठ	३६
--------------	----

पूतिकरंज=कांड्य	४८०
-----------------	-----

बदरी=भो२डी	२६३
------------	-----

बिल्व=पीथी	२१७
------------	-----

भङ्गातक=बीलाभां	३००, ३०१
-----------------	----------

मूलक=भूणे	७४
-----------	----

रास्ना=रासना	६५८
--------------	-----

वरुण=वायवरुणे	८६
---------------	----

हरीतकी=६२३	४६८
------------	-----

अर्शःसु वायोः अनुलोमनाय—

पाठा=काणीपाठ	३७
--------------	----

अर्शे अतिप्रवृत्ते रक्ते—

गृज्जनक=गा०२	५६६
--------------	-----

अवबाहुके—

पारिभद्र=पा०३२वे	३६६
------------------	-----

बला=अलपी०	१३१
-----------	-----

अस्थिभाने—

तिग्नितीक्ष्णम्=आंथु	४३१
----------------------	-----

पृष्णिपर्णी=पीठवथु	३५०
--------------------	-----

बकबल=आवण	४५०
----------	-----

अश्वर्याम्

अलाबु=६३वी तुंयडी	५४३
-------------------	-----

वर्षाक=कांडी	५६२
--------------	-----

कुसुम्भ=कसुम्भो	१४५	भृङ्गराज=भांगरे	१६३
गोक्षुह=गोभक्ष	१८५	समुद्रफल=समुद्रफल	५१८
त्रपुस=कसपी काकरी	५६४	आतिवलाभाय—	
विभीतक=भडेडा	४६३	जपापुष्पम्=गमसुसनां पुष्प	१४०
वरुण=वायवरुणो	८६	ज्योतिष्मती=भालकांगुली	२५७
शिमु=सरगवे	३०६	आयुष्यमदे—	
सूयवर्त=सुरगभुम्भो	१७५	मधूक=महुडा	१६३
हरीतकी=हरडे	४८८	इन्द्रलसे—	
असृग्दरे—		इन्द्रवाहणी=धनवाहणी	५६७
अशोक=अशोक	४२६	गुञ्जा=यज्ञोद्गी	३५६
दारुहरिद्रा=दारुहरिद्रा	४२	जपा=गमसुस	१४०
नागपुष्प=नागकेसर	१०६	भल्लातक=भालाभा	३०१
असिरोगे—		इक्षुमेहे—	
चिन्वा=आंगुली	४३१	जयंती=जयंती	३३८
मेघधृंगी=भरुंगी	१६३	उदकमेहे—	
हरीतकी=हरडे	५००	पारिभ्रम=पांडरवे	३६६
आसुविषे—		उदरे—	
अंकोल=अंकोल	१११	गुग्गुलु=गुग्गु	२३१
शरपुंस=शरपुंस	३३०	चित्रक=चित्रो	१८४
आनाहे—		बिरबिल्व=बिरबिल	४०१
बीजपूरक=पपनस	२०७	ज्योतिष्मती=भालकांगुली	२५७
आमवाते—		पूतिकरज=कांक्ष	४००
अलम्बुषा=भोडीयोक्कहार	१६६	बाली=बाली	५८२
आरग्वध=गरभाणे	४१५	हरीतकी=हरडे	४८८
कुलम्ब=कण्ठी	३८६	उदहं—	
गोक्षुह=गोभक्ष	१८६	निम्ब=नीम्ब	२३६
हरीतकी=हरडे	५००	यष्टि=यष्टि	३४६
आमशूले—		उदावर्त—	
बिल्व=भीली	२१८	अर्जुन=सागर	४८८
आमाजीणें—		उद्गर्भे—	
दाहिम=दाहिम	५२८	कुम्भ=कुम्भ	१४०
धान्यकम्=धान्य	१०८	उधर्पास्त पत्ते—	
हरीतकी=हरडे	४८६	अपराजिता=गरुडी	३८४
आमातिसारे—			
अनिचिवा=अनिचिवा	४		

उद्दिसिकायाम्—

विभीतक=भुडो	४६३
उन्मादे—	
हृन्प्रबादकी=हृन्प्रवाहणी	५६७
बला=भलभी०	१३१
बाह्यी=बाह्यी	५८३
सर्वप=सरसप	७८

उपदंशे—

आरग्वध=अरभीणे।	४१५
दाडिम=दाडिम	५२८
बन्धूल=भायण	४५०
बीजक=भीये।	३६५
भृंगराज=भांगरे।	६६३
हरीतकी=हरडे	४६६

उरुस्तम्भे—

अस्थिभृङ्गस्तला=दाडसांङ्ग	२७३
आरग्वध=अरभीणे।	४१५
करंज=करंज	३६६
गुग्गुलु=गुग्गुलु	२३१
पटोल=पटोल	५४०
भल्लातक=भलीधामां	३०१
सर्वप=सरसप	७८

उरोग्रहे—

बला=भलभी०	१३२
शिमु=सरसपे।	३१०
सूर्यावर्त=सुरजमुभी(?)	६७५

ऐकाहिकज्वरे—

पृश्निपर्णी=पीठवल्य	३५०
---------------------	-----

अंतर्निद्रधौ—

पाठा=काणीपाठ	३७
शिमु=सरसपे।	३१०

अंत्रवृद्धिजननार्थ—

पलाश=पाण्ये।	३७०
बला=भलभी०	१३१

कच्छुपामावचचिकार—

करंज=करंज	३६६
-----------	-----

कपालकुष्ठे—

कार्पास=कपास	१४७
--------------	-----

कफगुल्मे—

कुल्लब=कुल्लथी	३८६
भल्लातक=भलीधामां	३०१

कफच्छर्दिनि हणे—

भृङ्गी=काङ्कासींगी	२८३
--------------------	-----

कफजकर्णरोगे—

कपित्थ=कांडी	२१४
--------------	-----

कफजकासे—

भृङ्गराज=भांगरे।	६६२
------------------	-----

कफजतृष्णायाम्—

निम्ब=नीम्बे।	२३६
---------------	-----

कफजश्लीपदे—

पृतिकरंज=कांड्य	४०१
हरीतकी=हरडे	४६६

कफजहृद्रोगे—

निम्ब=नीम्बे।	२३६
---------------	-----

कफजपाण्डौ—

हरीतकी=हरडे	४६६
-------------	-----

कफजे वमने—

कपित्थ=कांडी	२१४
धन्वयास=धमासे।	१८६

कफपित्तज्वरे—

धान्यकम्=धान्य	६०७
----------------	-----

कफपित्तमेहे—

कपित्थ=कांडी	२१४
--------------	-----

कफपित्तानुगे आसे—

शिरीष=काणीये। सरस	४६२
-------------------	-----

कफमदात्ययस्य पिपासायाम्—

पृश्निपर्णी=पीठवल्य	३५०
---------------------	-----

कफवातजरे—

मूलकम्=भूणे।	७४
कफविसर्पे—	
मिश्रमु=धुंख।	२५३
बला=भूषणी०	१३१
शिरीष=कण्णये। सरस	४६२

कफवृद्धी—

दादहरिद्रा=दा३६५६२	४२
--------------------	----

कफशोथे—

मूलकम्=भूणे।	७४
--------------	----

कफातिसारे—

कार्पास=कपास	१४७
--------------	-----

कफोद्भूताक्षिशूले—

पारिमत्र=पां३२वे।	३६६
-------------------	-----

कर्णदार्ढ्ये—

गुग्गुलु=गुग्गु	२३१
-----------------	-----

कर्णपालि हृत्ता र्कम्—

गुञ्जा=मण्डो।	३५६
---------------	-----

कर्णपूये—

धव=पावडे।	५०६
-----------	-----

कणपूरणे—

मधूक=महडे।	६८३
------------	-----

कर्णरोगे—

कटुतुम्बी=कडवी तुम्बी।	५४३
------------------------	-----

कर्णशूले—

अरलु=अरुसे।	२२२
विआ=आंभवी	४३१
मिम्बूक=वीथु	२०४
बीजपू=भीनेई	२०७
मूलक=भूणे।	७४
शिष्टु=सरभवे।	३१०

कर्णस्त्रावे—

कार्पास=कपास	१४७
--------------	-----

कामलायाम्—

आरम्बध=अरभाणे।	४१५
म्रवाकणा=म्रवा३७।	५६६
अङ्गोल=आंकोल	६११
ककोद=कोदोधी	५६०
गुडूबी=भूणे।	३२
जालिनी=कडवां तुरीयां	५५२
जीमूतक=कुडवेव	५४७
दादहरिद्रा=दा३६५६२	४२
निम्ब=वीभडे।	२३५
विडंग=वावणीं	६६०
हिङ्ग=हिग	६०४

कासे—

कासमर्द=कासुंदरे।	४०६
बद्धर=भे३२डी	२६३, २६४
विभीतक=भुडेवां	४६३
भृङ्गराज=भांगरे।	६६२
शरपुंस=शरपुंभे।	३३०

किक्सिनाशाय—

आरम्बध=अरभाणे।	४१६
वरुण=वा५१२खे।	८६

किटिमे—

आरम्बध=अरभाणे।	४१५
कासमर्द=कासुंदरे।	४०६

कीटकपिटिकोपसर्गे—

जीमूतक=कुडवेव	५४७
---------------	-----

कुक्कणके—

अपराजिता=अरभु।	३८४
जम्बू=मंथुडे।	५१४
तिम्तीडीक=आंभवी	४३१

कुसवृद्धयर्थम्—

वाडिम=दा३५	५२८
------------	-----

कुष्ठे—

अर्जुन=सा०७३	४८१७
--------------	------

आरम्भ=ग्रभाणे ४३५

इंगुली=धंधारीये २२६

करंज=करंज ३६८

कार्पास=कपास १४६

कासमर्द=कासुंदरे ४०६

कुष्ठम्=कुष्ठ ६३८

कोषातकी=कडवां तुरीयां ५५२, ५५३

खदिर=भेर ४५३, ४५४

गुग्गा=अष्टोडी ३५७

गुडुषी=यणे ३२

चित्रक=चित्रा ६८५

तिनिश=तयुः ४७३

तुवरक=येसभोगरे ८८

धव=धावडे ५०६

धातकी=धावडी ५२५

निम्ब=शीमडे २३८, २४०

बाकुषी=भाभयी ३२५, ३२६

बीजक=भीये ३८५

भल्लातक=भीलाभां ३००

शिमु=सरगवे ३०८

शिरीष=काणीये सरस ४६२

सर्षप=सरसव १९८

कुष्ठव्रणादिनाशार्थम्—

हरीतकी=हरडे ४८८

कृमिकर्णके—

जम्बू=जम्बुडी ५१४

सूर्यावर्त=सुरजभुभी ६७५

कृमिकुष्ठे—

खदिर=भेर ४५३

विडंग=वावडींग ६८८

कृमिदन्तके—

कमल=कमल ५०

गुग्गा=अष्टोडी ३५७

नीलिनी=गणी ३२०

हिङ्गु=दिग ६०४

कृमिदन्तरुजायाम्—

बाकुषी=भाभयी ३२५

बीजपूरक=भीजे २०८

कृमिनाशे—

भल्लातक=भीलाभां ३०१

शिरीष=काणीये सरस ४६३

कृमिपातनार्थम्—

शरपुंख=शरपुंभे ३३०

कृमिषु—

कुल्लम्ब=कण्ठी ३८८

निम्ब=शीमडे २३८

पलाश=भाभरी ३७०

पारसीकयमानी=शीरभाषी अंगभे ६५२

पारिभ्रज=पांडरवे ३६६

पतिकरंज=कोकय ४००

विडंग=वावडींग ६८८

शरपुंख=शरपुंभे ३२८

शिमु=सरगवे ३१०

केशानां कृष्णीकरणे—

कमल=कमल ४८

जपा=जम्बुस १४०

भृगराज=भांगरे ६६२

क्रोष्ठकशीर्षे—

गुग्गुलु=गुग्गु २३१

कंठगते विषे—

कपित्थ=कडू २१३

कंठरोगे—

हरीतकी=हरडे ४८८

कंपयुते ज्वरे—

पाठा=काणीया ३७

खर्जूरकविषे—

बाङ्गेरी=भाडी लुषी १८१

खालित्ये—

निम्ब=शीमडे २३८

गर्भधारणवारणे—

अयति=अयती

३३८

गर्भनिष्कामणयोगे—

प्रियंगु=प्रियंगु

२५३

गर्भपरिच्युतिवारणार्थम्—

भृंगराज=भृंगराज

६६३

गर्भपातनिवारणे—

कमल=कमल

४८

गर्भमूले—

बदरी=भोरी

२६८

गर्भस्थापनाय—

अपराजिता=अपराजिता

३८४

गर्भाधाननिवारणार्थे—

पलाश=आभरे

३७०

गर्भिणीमूले—

बला=अलपी

१३२

गर्भे शुष्के शुष्यति बाले—

यष्टि=अष्टीमध

३४५

गरदोषे—

अंकोल=आङ्गल

६११

गलगण्डे—

अपराजिता=अपराजिता

३८४

कदुतुम्बी=कडवी तुम्बी

५४३

गलविद्रोहे—

रितकी=रितकी

५००

गलभ्रुडिकायाम्—

यमानी=अमनी

५८०

गवां व्रणात् पातनार्थम्—

व्रणारुणा=व्रणारुणा

५६७

ग्रन्थि तात्त्व—

बाठा=काणीपाठ

३६

ग्रन्थिविषये—

करंज=करंज

३८८

विभीतक=विभीतक

४८३

मूलक=मूलक

७४

शिमु=सिरगवे

३०८

ग्रहण्याम्—

अतिविषा=अतिविषाणी ४७५

अर्जुन=अर्जुन ४८८

चाङ्गेरी=आटीलुणी १८१

चित्रक=चित्रक ६८४

विल्व=विल्व २१७

मधुक=मधुक ६८२

ग्रहशान्त्यर्थम्—

दाकहरिद्रा=दाकहरिद्रा ४२

गान्धर्वाग्नेये—

अलम्बुषा=अलम्बुषा ६६८

विष्वा=विष्वा ४३१

विल्व=विल्व २१८

हिलमोच=हिलमोच ६५६

गान्धर्ववर्णकरत्वे—

तिन्दुक=टीन्दुक ७००

गदनिगमे—

कमल=कमल ४८

गुर्विणीनामरुचौ—

बीजपूरक=बीजपूरक २०८

गुल्मे—

विष्वा=विष्वा ४३०

त्रायमाण=त्रायमाण ८

पलाश=आभरे ३७०

पूतिकरंज=पूतिकरंज ४००

बीजपूरक=बीजपूरक २०७

वृक्षाम्लम्=वृक्षाम्लम् १०४

शरपुष्प=शरपुष्प ३२८

हरीतकी=हरीतकी ४८८

गृध्रस्याम्—

गुग्जा=यक्षोडी	३५७
गुग्गुलु=गुग्गु	२३१
ककाननिब=ककान क्षौभे	२४६
रास्ना=रास्ना	६५८
शिंशपा=सीसम	३६३

गोधरेकविषे—

कंधारी=कंधार	२८०
--------------	-----

गंडमालायाम्—

अलम्बुषा=भोडो कंदहार	६६८
इन्द्रवारुणी=छिद्रवाक्षु	५६६
आरग्वध=गरभाणे	४१५
काञ्चनार=काञ्चनार	४४०
कुलत्थ=कण्ठ	३८८
कोषातकी=कडवां पुरीयां	५५३
गुग्जा=यक्षोडी	३५७
चक्रमर्द=कुवाडीये	४११
निम्ब=क्षौभे	२४०
वरुण=वायवरुणे	८६

घ्राणात्पृते रुधरे—

आम्र=आंभो	२८८
दाडिम=दाडिम	५२८
यवास=०२५से	३४२

घृतस्य परिपाकाय—

निम्बुकम्=क्षौभे	२०४
------------------	-----

चर्मकीले—

इन्द्रवारुणी=कंडेरी छिद्रायन	५६७
------------------------------	-----

चलितगर्भे—

कमल=कमल	४८
दाडिम=दाडिम	५२८

चलितदन्ते—

कमल=कमल	४८
---------	----

चक्षुःकामित्वे—

बीजकम्=भीमे	३६५
-------------	-----

चक्षुःस्त्रावे—

सुसुत्रफल=सुसुत्रफल	५१८
---------------------	-----

चातुर्थिकज्वरे—

अगस्ति=अगस्थीये	३३४
चाङ्गेरी=भाटीलुष्णी	१६२

चित्पे—

हरीतकी=हरि	५००
------------	-----

छर्द्या—

आम्र=आंभो	२८८
करंज=करंज	३६८
हरीतकी=हरि	४६८

जलोदरे—

प्रातिकरं=कंडय	४००
बन्बूल=भावन	४५०

ज्वरकृते आर्यवैरस्ये—

दाडिम=दाडिम	५२८
बीजपूरक=भीमे	२०७

ज्वरदाहे—

पलाश=पलाश	३७५
-----------	-----

ज्वरागमनवासरे—

भलातक=भीलाभां	३०१
---------------	-----

ज्वरातिसारे—

कमल=कमल	४८
धातकी=धातकीनां पुल	५२५

ज्वरिणः शाकार्यम्—

कारबेल्लक=कारेली	५५७
पटोल=कडवां पाडण	५४०

ज्वरे—

आरग्वध=गरभाणे	४१५
ककोटकी=कंडोडी	५५८
गुडुची=गुणे	७२
जयन्ती=जयन्ती	३३८
जीमूतक=कुडवेध	५४७

त्रायमाण=त्रायमाण	८
सह बी=सहो	१३६
ज्वरे अन्तर्दाहे—	
भान्धक=धातु	१०७
जातसत्त्वकुष्ठे—	
निम्ब=ली५३।	२३८
जातिफलमदनाशार्थम्—	
रवाली=६२३	४८६
जीर्णज्वरे—	
गुडबी=गण	३२
तिमिररोगे—	
मधुक=७६।मध	३४६
गुग्गुला=२५०।	३५७
दहकुष्ठे—	
बाकुची=५।५२।	३२६
दद्रौ—	
आरग्वध=३२भाण	४१५
कास्तम=३।सुं६।	४०६
चक्रम=६।वा६।	४११
चिन्ता=५।५६।	४३१
शिग्रु=३२ध०।	३१०
हरीतकी=६२३	४८६
दशनक्रिमिषु—	
कडुतुम्बी=३५।पुं५।	५४३
द्रव्यविशेषपरिपाकार्थम्—	
निम्ब=ली५३।	२३८
दारुणके—	
गुग्गुला=२५०।	३५६
दाहज्वरे—	
निम्ब=ली५३।	२३८
दाहे—	
अरिष्ट=२५१।	२७६

दीपनपाचने—	
अतिविषा=अतिवधनी कृष्ण	४
दीर्घायुष्ये—	
अर्जुन=३।०४३	४८८
दुग्धघ्नेषु—	
हृकुची=६।गो५।	२२६
पूतिकरज=३।३२	४००
दूष्योदरे—	
सातला=२।३।५।६।	४६०
हाष्ट=३।३।३।३।३।३।	
मेषभृंगो=३२३।सी५।	१६३
दृष्टेः हिताय—	
करीर=३२३।	८३
देहस्वेदशान्त्यर्थम्—	
हरीतकी=६२३	५००
दंतकाष्ठगते विषे—	
अंकोल=५।३।३।	१११
शिरीष=३।५।५।५।	४६३
दंतचले—	
बकुलत्वक्=५।५।५।५।	१६६ १६७
दंतरोगे—	
खदिर=५२	४५३
निम्ब=ली५३।	२३८
यवामी=५०७।	५६०
शरपुंख=३२५।	३३०
सर्षप=३२३।	७८
नक्तान्धे—	
पलाश=५।५।५।	३७१
भृंगराज=३।५।५।	१६३
नयनयोः बाहिलेपे—	
चिन्ता=५।५।५।	४३०
नवनेत्रकोपे—	
कपित्थ=३।५।	२१४

शिष्टु=सरभवे।	३१०
शिष्टु=कृष्ण। सरस	४६३
न्यरुछे—	
कपित्थ=कैडी	२१४
राजादन=रायण	६६६
नाडीव्रणे—	
शिखा=आंभली	४३१
दाहहरिद्रा=दाहलहर	४२
नासार्धःसु—	
कदुतुम्बी=कडुवी तुंभडी	५४३
नासाःते रक्तसावे—	
कमल=कभण	५०
निर्गतयोनिप्रवेशार्थम्—	
कारवेष्ट=करेडी	५५६
निलोमकरणार्थम्—	
कुसुम=कसुंभे।	६४५
निशान्धे—	
अगस्ति=अगथीये।	३३३
नीलिकायाम्—	
कपित्थ=कैडी	२१४
कारवेष्ट=करेडी	५५६
नेत्रकोपे—	
कुलत्थ=कण्ठी	३८६
नेत्रपीडायाम्—	
शिष्टु=सरभवे।	३०६
नेत्रपूरणे—	
इत्कट=कड	३३७
नेत्ररोगे—	
कमल=कभण	४६
करंज=करंज	४००
दाहहरिद्रा=दाहलहर	४२
निम्ब=दींभडे।	२३६
नीपण=पीठवण	३५०

मूर्धा=भोरवेध	११
यष्टिमधुक=येडीमध	३४६
वन्धकुलत्थ=वीभड	४१३
शिष्टुपा=सीसभ	३६३
नेत्रसावे—	
बन्धुल=भावण	४५०
पक्षोथमभेदने—	
अतसी=अणसी	१७६
चिरविलम्ब=चरेल	४०१
पक्षातिसारे—	
आत्र=आंभे।	२८६
शालमल्ली=शीभणे।	१५४
हरीतकी=हरडे	४६८
पक्षाशयगते विषे—	
नीलिनी=भण्ण	३२०
पतितस्तने—	
अलम्बुषा=भोडीये।कलहर	६६६
पद्मिनीकंटके—	
निम्ब=दींभडे।	२३८
परिणामशूले—	
अपराजिता=अरथु।	३८४
प्रियंगु=धुंढे।	२५३
परिलेहीनामकर्णपालीरोगे—	
कर्पूर=कपूर	१२५
पलिते—	
भृंगराज=भांगरे।	६६२
पश्चात्तके—	
बीजक=भीये।	३६५
प्रतिश्याये—	
जयंतो=जयंती	३३८
शिष्टु=सरभवे।	३१०
प्रदरे—	
कदुतुम्बी=कडुवी तुंभडी	५४३

कपित्थ=कैडी	२१४
कार्पास=कपास	१४७
जपा=जपुस	१४०
जीमूतक=कुंकुमवेद	५४७
जंबू=जंभु	२१४
बदर=भोरडी	२६४
बला=अलभी	१३१
शाल्मली=शीमणे।	१५४
प्रमेहे—	
अतली=अणरी	१७६
कुसुम्भ=कुंभे।	६४५
गुडूची=गणे।	३२
दादहरिद्रा=दा३६६६२	४२
प्रवाहकाया—	
कपित्थ=कैडी	२१४
धातकी=धातडी	५२५
बदर=भोरडी	२६४
बाकुची=आभयी	३२५
बिरुव=भीदी	२१७
मूलक=मूणे।	७४
सुवर्चला=सु२७मुभी	६७४
प्रसवान्तयोनिशूले—	
भृङ्गराज=भांगरे।	६६३
पाददाहे—	
शाल्मली=शीमणे।	१५५
पादस्फुटने—	
कटुतुम्बी=कडवी तुंयडी	५४३
गालित्य—	
निम्ब=नींभुडे।	२३६
पार्श्वशूले—	
बीजपूरक=भीन्ने३	२०८
पांडुरोगे—	
बिचक=चित्रा	६८५
यष्टि=येडीमध	३४५

पिटिकायाम्—	
कटुतुम्बी=कडवी तुंयडी	५४३
आक्षी=आक्षी	५८३
पित्तकफज्वरे—	
पटोल=पटोल	५४०
पित्तकासे—	
कमल=कमण	५०
पित्तजे कर्णरोगे—	
यष्टिमधु=येडीमध	३४६
पित्तजे वमने—	
गुडूची=गणे।	३२
जम्बू=जंभुडे।	५१४
सूचा=भोरवेद	११
पित्तजे वातरक्ते—	
गुडूची=गणे।	३२
पित्तजे शिरोरोगे—	
बीजपूरक=भीन्ने३	२०८
पित्तज्वरिणः पिपासायाम्—	
बीजपूरक=भीन्ने३	२०७
पित्तज्वरे—	
आरग्वध=गरभाणे।	४१५
पटोल=पाडण	५४०
पित्तज्वरे दाहसान्त्यर्थम्—	
बिभीतक=भुडेदा	४६३
पित्तप्रदरे—	
राजादन=रायण	६६६
पित्तप्रदरे अतिसारे—	
बिरुव=भीदी	२१८
पित्तविसर्पे—	
गुज्जा=यष्टुडी	३५७
पित्तशूल—	
बिचारी=विचारीकंड	४६८
दादहरिद्रा=दा३६६६२	४६६

पिछे—

तगर=तगर ६३४

पलाश=भाभरे। ३७०

पिष्टमेहे—

दरुवार=भा=६।३६६६२ ४२

पित्तातिसारे—

त्रायमाण=त्रायभायु ८

धान्यक=धान्य। ६०७

पित्ताभिष्यन्दे—

पलाश=भाभरे। ३७०

शल्लकी=शालयरी २३६

पित्तोदरे—

आरग्वध=गरभागे। ४१५

पित्तं स्वमाशयमाननाय—

मातुलुङ्ग=पपनस २०७

प्लीहवृद्धौ—

शरपुंख=शरपंभा ३३०

प्लीहि—

पलाश=भाभरे। ३७०

वदर=भोर २६३

शालमली=शीभगे। १५४

स्थलपद्म=स्थलपद्म ८३

प्लीहोदरे—

आम्र=आभा। २८८

इन्द्रवारुणी=इन्द्राययु ५६७

गुडूची=गणे। ३२

पाठा=काणीपाठ ३७

भल्लातक=लीलाभा ३०१

शरपुंख=शरपंभा ३३०

शिग्रु=सरगवे। ३०८

पुत्रकामाय—

अस्थिधृंखला=हाससांक्ष २७३

पुत्रप्रसवार्थम्—

नागपुष्पम्=नागकेसर १०८

पुत्रोत्पत्तिलाभे—

कार्पास=कपास १४७

पुष्ट्यायुबलारोग्यकरत्वे—

ब्राह्मी=ब्राह्मी ५८२

पुष्पनामनेत्ररोगे—

पलाश=भाभरे। ३७१

तृतनाप्रतिषेधे—

अरलु=अरकुसे। २२२

गुडूजा=यष्टु। ३५६

पारिभद्र=पांढरवे। ३६६

वरुण=वासवरयु। ८६

पूयमेहे—

अर्जुन=साग४३ ४८८

पौत्तकस्व भगे—

यष्टिमधु=ग७६।मध ३४६

फिरंगरोगे—

आकारकलभ=अक्षलकरे। ६४७

बलसंजननार्थम्—

अर्जुन=साग४३ ४८८

हरीतकी=हरते ४६६

बलाधानार्थम्—

गुडूची=गणे। ३२

वस्तिशूले—

मातुलुङ्ग=भीन्ने३ २०८

वाधिर्ये—

बाकुची=भाभयी ३२५

बिल्व=भीली २१८

बालग्रहण्याम्—

जंबू=गंगेयु ५१४

बालरोगे—

अतिविषा=अतिवभनी ३७१

बालानामपस्मारे—

अगस्ति=अगधीये। ३३४

लालानां दन्तरोगे—

कटुतुम्बी=कडवी तुम्बी ५४४

लालानां मुखपाके—

आम्र=आम्र २८६

भग्नरोगे—(हड्डिं भांगीं गथुं होय ते)

अस्थिभूषणल=हड्डिसांकेण २७३

भग्नास्थिवन्धने—

मधूक=महुढे १६३

भग्ने—

अर्जुन=साण्ड ४८८

भग्नदरे—

गुग्गुलु=गुग्गु २३१

भल्लातकोत्थश्वयथौ—

यष्टिमधु=येडीमध ३४६

भस्मके—

बदरी=भोरडी २६४

भूतग्रहादौ—

सहदेवी=सदेडी १३६

भूतोन्मादे—

अपराजिता=भरणी ३८४

मत्स्यभक्षणजे अजीर्णे—

आम्र=आम्र २८६

मत्स्यविषे—

अंकोल=अंकोल १११

मदात्ययस्य दाहे—

बदरी=भोरडी २६३

मदात्ययस्य पिपासायाम्—

परुषक=शालसां १६७

बदरी=भोरडी २६६

मदात्यये—

पटोल=पाडण ५३६

बला=मलभीण्ड १३१

यवास=गरपासे ३४२

हरीतकी=हरडे ४६६

मध्यं सुतनुकरणे—

माधवी=माधवी लता १८३

मसूरिकाप्रथमाविर्भावकाले—

पूतिकरंज=कांकेय ४००

निम्बूक=दीधु २०४

मसूरिकापाचनार्थम्—

बीजपूरक=भीजेडे २०८

मसूरिकायाम्—

काचनार=कचनार ४४०

कारवेल्ली=कारेली ५५७

चिञ्चा=आम्रली ४४०

जयंती=जयंती ३३८

पटोल=पटोल ५४०

पूतिकरंज=कांकेय ४००

बदरी=भोरडी २६४

ब्राह्मी=ब्राह्मी ५८३

शिशु=सरगवे ३१०

लिमोचेका=हिलभोयिका १५६

मक्षिकाविषे—

शतपुष्पा=सुषा १०३

मांसभोजनजे अजीर्णे—

आम्र=आम्र २८६

मुखकान्तिकरत्वे—

कुष्ठम्=कुष्ठ १४०

मुखप्रवृत्ते रुधिरं—

कमल=कमल ४६

दाडिम=दाडिम ५२८

मुखरोगे—

खदिर=भेर ४५३

दारुहरिद्रा=दारुहरिद्रा ४२

मूढगर्भे—

अर्जुन=साण्ड ४८८

शरपुंख=शरपंभो	३३०
शालिपर्णी=साक्षयण	३५४
मूढगर्भभयनिवारणे-	
शरपुंख=शरपंभो	३३०
मूढगर्भापकर्षणे-	
परुषक=क्षालसां	१६७
मूत्रकृच्छ्रे-	
अतिबला=क्षंसडी	१३६
एर्वाह=क्षंडी	५६२
कदम्ब=क्षंड्य	६१६
कमल=क्षमण	४८
कुसुम्भ=क्षुंभो	६४५
नीलिनी=गण	३२०
बदरी=भोरडी	२६८
विदारी=विदारीक्षंड	४६८
ध्रंगाटक=सींधिडां	५३५
मूत्रनिग्रहणे-	
राजसंपक=राययंपो	२२
मूत्रमार्गात् सरुजे प्रवृत्ते रक्ते-	
गोक्षुर=गोभर	१८५
मूत्ररोधे-	
कमल=क्षमण	४८
मूत्रवैवर्ण्ये-	
कदम्ब=क्षंड्य	६१६
विदारी=विदारीक्षंड	४६८
मूत्ररोधजे उदावर्ते-	
अर्जुन=सागुड	४८८
एर्वाह=क्षंडी	५६२
बदरी=भोरडी	२६८
यष्टिमधु=गुंडीमध	३४६
मूत्राघाते-	
अर्जुन=सागुड	४८८
अशोक=अशोक	४२६
एर्वाह=क्षंडी	५६२

धम्बयवास=धभासे	१८८
पारिमत्र=पांडुरवे	३६६
मूषिकविषे-	
अतिविषा=अतिवधनी क्षण	५
इंगुडी=इंधरीयो	२२६
कोषातकी=क्षुंवां तुरीयां	५५३
जीमूतक=कुक्षवेक्ष	५४७
शिरीष=क्षणीयोसरस	४६३
सहे=मुर्झपर्णी, भाषपर्णी	३७८
मेदपाके-	
जयन्ती=जयन्ती	३३८
मेदोरोगे-	
चित्रक=चित्रा	६८५
मेघायुष्कामीये-	
ब्राह्मी=ब्राह्मी	५८३
मण्डूकपर्णी=(?)	५८३
मेघावर्धनार्थम्-	
कोचिदार=कोचिदार	४४०
मंजिष्ठामेहे-	
मंजिष्ठा=मंजुष्ट	६२७
मंडलिविषे-	
नीलिनी=गण	३२०
लज्जालुका=लीसाभण्डी	४४७
योनिकन्दे-	
बोषा=क्षुंवां तुरीयां	५५३
योनिगाढीकरणार्थम्-	
निम्ब=सींधी	२४०
पलाश=पापुरे	३७९
योनिदाहे-	
सूर्यकान्त=सुरजमुष्ठी	६७५
योनिदोषे-	
कटुतुम्बी=क्षुंवी पुंभडी	५४४

योनिरोगे—

कदुतुम्बी=कडनी तुम्बी ५४३

योनिलोमहरणार्थम्—

बोषातकी=कडवां तुरीयां ५५३

योनिगूले—

अलंबुषा=भोडीयो कल्लार ६६८

योनि संकीर्णकरणे—

कपिकच्छु=कौपय ३६२

रक्तगुल्मे—

पलाश=भाभरे। ३७१

रक्तप्रदरे—

अति ला=कंसकी १३६

गुडुबी=गणे। ३२

रक्तपित्ते—

अर्जुन=साण्ड ४८७, ४८८

इगुदो=धवेरीये। २२६

कपित्थ=कैडी २१३

कपिकच्छु=कुपय ३६२

कमल=कमल ४८, ४८

करंज=करंज ३८८

कलोजिका=कलोञ्ज १

कोविदार=कोविदार ४४०

बदिर=भैर ४५३

गोक्षुद=गोभ्र १८६

जम्बू=जम्बु ५१४

त्रायमाण=त्रायभाष्य ८

धन्ववास=धन्वासे। १८८

निम्ब=नीम्ब २४०

पटोल=पटोल ५३८

पद्मक=पद्मक ४८१

पलाश=भाभरे। ३७०

प्रियाल=प्रियाणी २८५

प्रियंगु=प्रियंगु २५३

बदरी=भैरडी २६८

बला=भलभी १३०

बीजक=भीजे ३८५

बीजपूरक=भीजे २०७

मधूक=महूड ६८२

माधवी=माधवीधता १८३

मृणाल=कमलना तंतु ४८

शारमली=शीमणे। १५४

हरीतकी=हरि ४८८, ५००

रक्तातिसारे—

अर्जुन=साण्ड ४८८

आम्र=आम्र २८८

कदम्ब=कदम्ब ६१६

तिनिश=तिल ४७३

दाडिम=दाडिम ५२८

नागपुरुष=नागकेसर १०८

प्रियाल=प्रियाणी २८५

प्रियंगु=प्रियंगु २५३

पृश्निपर्णी=पीठवल ३५०

बदरी=भैरडी २६४

शङ्खकी=साखे २३६

रक्ताभिष्यन्दे—

पलाश=भाभरे। ३७०

रक्ताशःसु—

दाडिम=दाडिम ५२८

नागपुरुष=नागकेसर १०८

पृश्निपर्णी=पीठवल ३५०

बला=भलभी १३१

बिल्व=भीली २१८

वृक्षाम्ल=कैकभ १०४

हरीतकी=हरि ४८८

रतिवर्धनार्थम्—

भृंगी=कैकडासींगी २८३

रसायने—

अतिबला=कंसकी १३६

अम्बकर्म=भीमसे। ११८

अंकोल=आंकोल	१११
कुष्ठ=कुष्ठ	१४०
सदिर=भेर	४५४
गुह्य=गुह्य	३२
वित्रक=वित्र	१८५
तिनि=तिल	४७३
धव=धव	५०१
नागबला=नागेशी	१७३
मिम्ब=मीम्ब	२४०
बला=बला	१३१
ब्राह्मी=ब्राह्मी	५८२
बीजक=बीज	३६५
भद्रातक=भीमाभा	३००, ३०१
भृंगराज=भांगरे	११२
यष्टिमधु=येडीमध	३४५
विटंग=वायडींग	१८६
शाल्मली=शीमणे	१५५
हरीतकी=हरि	४६६
राजयक्ष्मणि—	
बला=बला	१३१
राक्षसादिभयनिवारणार्थम्—	
कुष्ठ=कुष्ठ	१४०
रुग्दाहनाग्नि सन्निपातज्वरे—	
हरीतकी=हरि	४६६
रुधिरवमने—	
यष्टिमधु=येडीमध	३४५
रोगोपसर्गजातायां तृष्णायाम्—	
धाम्यकम्=धाम्य	१०७
रोणिनामगलरे मे—	
परुषक=परुष	११७
लवणमेहे—	
पाठा=पाठा	३१
लिङ्गलूताधिकारे—	
कार्पास=कार्पास	१४७

वमने—

कपित्थ=केडी	२१३
मिषंगु=मिषंगु	२५३
विटंग=वीटो	२१८
बीजपूरक=बीजेश	२०८
मदन=मीढण	१२१
मधूक=महूडो	१६३

वयःस्थापने—

शण=शण्यु	३११
----------	-----

वराहदशनाहे विसर्पे—

भृंगराज=भांगरे	११२
----------------	-----

वराङ्गगंधनाशार्थम्—

राजयक्ष्मणि=राजयक्ष्मणि	२२
-------------------------	----

वल्मीके—

अपराजिता=अरुणी	३८५
----------------	-----

वसामेहे—

शिद्यपा=शीसभ	३६३
--------------	-----

व्यङ्गे—

अर्जुन=सांगड	४८८
इंगुदी=इंगुदी	२२१
कपित्थ=केडी	२१४
मंजिष्ठा=मंजिष्ठा	१२७
वरुण=वायवरुण	८१
शाल्मली=शीमणे	१५४

व्रणगतशूल्यनिष्कासनार्थम्—

अजमूली=भीडीआवण	४७५
----------------	-----

व्रणच्छेदने—

अर्जुन=सांगड	४८७
कदम्ब=कदम्ब	१११

व्रणनिर्वापणे—

बला=बला	१३१
शाल्मली=शीमणे	१५४

ब्रणप्रक्षालने—

आरग्वध=अ२भाणे। ४१५

शालकी=सावेडु २३५

ब्रणरोपणे—

जम्बू=अंशु ५१४

दाहहरिद्रा=६३६६६२ ४१

धातकी=धावडी ५२५

शरपुंक=शरपंभे। ३३०

ब्रणशोधनार्थम्—

बाकुबी=आवशी ३२६

ब्रणशोधदारणे—

बित्रक=बित्रे। ६८५

ब्रणशोधने—

खदिर=भे२ ४५३

निम्ब=कीं५३। २३६

बला=अलभी०४ १३१

ब्रणे—

गुग्गुलु=गुगण २३१

निम्ब=कीं५३। २४०

ब्रणोपनहने—

अतसी=अ०१सी १७६

वातकफज्वरे—

जीरक=७३ ५६७

वातकासे—

खदिर=भे२ ४५३

मूलक=भुणे। ७४

भृंगी=क।क३।सीं०। २८२

वातजब्रणे—

अतसी=अ०१सी १७६

वातजवेदनायाम्—

वरुण=वायव२२७। ८६

वातजश्लीपदे—

कासमर्द=क।मुं६। ४०७

वातज्वरे—

गुग्गुबी=भुणे। ३२

वातप्रबले वातरक्ते—

अतसी=अ०१सी १७६

पृष्णिपर्णी=पी६५७ ३५०

शताह्वा=सुवा। ६०३

वातपित्ताग्ने श्वासे—

सुबर्बला=सु२०४मुभी ६७५

वातरक्ते—

अगस्ति=अ०१५। ३३४

कारवेल्हक=करवी ५५६

गुग्गुबी=भुणे। ३२

धाम्यक=धाया। ६०७

निम्ब=कीं५३। २३६

बला=अलभी०४ १३१

ऋषिकटिका=भे२५मुडी ६६८

यष्टिमधु=७६डीमध ३४५

शिग्रु=सरगवे। ३५०

सर्पप=सरसव ७८

हरीतकी=६२३ ४६८

वातविसर्पे—

बीजपूरक=भी०३ २०८

वातशूले—

कुलथ=क०५थी ३८८

बिराबे=अ२६ ४०१

बीजपूरक=भी०३ २०८

वातव्याधौ—

कपिककु=कु५५ ३६२

कार्पास=क०पास १४६

बिन्धा=आ०५६। ४३१

पटोल=पा०७। ५४०

बला=अलभी०४ १३१

रास्ना=रा०स्ना। ६५८

सातला=भी०५। ४६१

वाजीकरणे—

अपराजिता=अरुणी	३८५
आत्मगुप्ता=कुवथ	३६२
गुप्ता=अशुद्धि	३५७
गोष्ठक=गोष्ठ	१८६
भक्षतक=भक्षिणी	३०१
माष=अशुद्ध	३८१
माषपर्णी=माषपर्णी	३७८
विदारी=विदारीक	४६८
शारंगली=शारंगी	१५५

वातार्तिशमनाय—

लवंग=लवंग	५२०
-----------	-----

वातासृग्दरे—

माषपर्णी=माषपर्णी	३७८
-------------------	-----

वायुमशमने—

अस्थिभूखला=अस्थिभूखला	२७३
-----------------------	-----

विचर्चिकासु—

कर्ज=कर्ज	४०७
सर्वप=सर्वप	७८

विद्रव्यौ—

करंज=करंज	४००
गुग्गुलु=गुग्गुलु	२३१
वरुण=वायवरी	८६

विषदोषे—

पटोल=पटोल	५४०
-----------	-----

विषमतिकारे—

निम्ब=निम्ब	२३८
-------------	-----

विषमज्वरे—

गुग्गुली=गुग्गुली	३२
कीरक=कीरक	५६६
विष्व=विष्व	२१८
महाबला=महाबला	१३२
विदारी=विदारीक	४६८
हरीतकी=हरीतकी	५००

विषयानन्दप्राप्त्यर्थम्—

मन्त्र=मन्त्र	६७२
विषसंस्त्रे अंजने—	
अंकोल=अंकोल	४११
कपित्थ=कपित्थ	२८३
बन्धूक=बन्धूक	१४२
भक्षतक=भक्षिणी	३००
मेघमृगी=मेघमृगी	१६३
वरुण=वायवरी	८६

विश्वचयाम्—

माष=अशुद्ध	३८१
------------	-----

विषे—

अतिविषा=अतिविषयनी कणी	५
मधूक=मधूक	६८३
विडंग=वायवीय	६८०
शरपुंख=शरपुंख	३२८

विषोपशमार्थम्—

लज्जालु=रीसाभूषी	४४७
------------------	-----

विसर्पे—

आरवध=अरवध	४१५
करंज=करंज	३८८
त्रायमाणा=त्रायमाणा	८
धव=धव	५०६
नीलिनी=नीलिनी	३२०
विदारी=विदारीक	४६८

विस्फुटिकायाम्—

कारवेल्लक=कारवेल्लक	५५७
मूलक=मूलक	७४
लवंग=लवंग	५२०

विस्फोटके—

करंज=करंज	४००
खदिर=खदिर	४५४
सहदेवी=सहदेवी	६३६

वीर्यवत्तनयलाभाय

पलाश=भाभरे। ३७१

वीर्यस्तंभनार्थम्—

अंकोल=आंकोल १११

इन्द्रवारुणी=इन्द्राय ५११

वृद्धौ— (वधरावण)

इन्द्रवारुणी=इन्द्राय ५११

हरीतकी=हरि ५००

वृश्चिकदंशने—

कार्पास=कपास १४७

कासमर्द=कासुं ४०७

जीरक=जिरे ५६१

पलाश=भाभरे। ३७१

सूर्यावर्त=सुर्यमुष्मी १७५

शर्नमेहे—

खदिर=खर ४५३

शकृज्जे मूत्रकृच्छ्रे—

गोधुक्त=गोभर १८१

शर्करायाम्—

पर्षाह=कडकी ५१२

कर्कोटकी=कडकी ५१०

त्रपुस=कडकी ५१४

पलाश=भाभरे। ३७०

बीजपूरक=बीजरे २०८

शिष्टु=सरगवे। ३०६

शरीरदौर्गन्ध्यै—

पूतिकरंज=कांकर ४००

शस्त्रक्षते—

लज्जालुका=रीसामली ४४७

शरपुंख=शरपणे। ३३०

श्वयौ—

वित्रक=वित्रे। १८५

श्वविषे—

अंकोल=आंकोल १११

श्वसे—

कासमर्द=कासुं ४०१

गुग्गुलु=गुग्गु २३१

गुग्गुजनक=गुग्गु ५६६

पञ्चक=पञ्चक ४८१

विभीतक=विभीतक ४६३

भृंगराज=भृंगरे। ११२

शलकी=साले २३१

शिष्टु=सरगवे। ३०६

शिरःकण्डादौ—

कुष्ठ=कुष्ठ १४०

शिरःपीडायाम्—

कुष्ठ=कुष्ठ १४०

मुचुकुन्द=मुचुकुन्द १११

शिरःशूले—

शिष्टु=सरगवे। ३१०

शिरोरोगे—

गुग्गुजा=गुग्गुजा ३५७

चक्रमर्द=कुवाडीये। ४११

पटोल=पटोल ५४०

ववर=ववर २१४

मधुक=मधुक १६३

मेघधृंगी=मेघधृंगी ११३

यष्टिमधु=यष्टिमधु ३४१

शिशोः कासे—

धाम्यक=धाम्यक १०८

शिशोः ज्वरे—

निम्ब=निम्ब २३६

शिशोः छर्द्यतिसारे—

बिल्व=बिल्व २१८

शिशोः विच्छिन्नामर्चमरोगे—

अलम्बुषा=भेडीये ११६

शिशोः श्वसे—

कर्कटभृंगो=कर्कटभृंगी २८३

धान्यकम्=धाण्डा	६०८
शिशोः हिकासु-	
तिन्दुक=टीअरवे।	७००
चित्रे-	
अपराजिता=गरली	३८४
चित्रक=चित्रा	६८५
जयन्ती=जयती	३३८
बाकुची=आमची	३२५, ३२६
भृंगराज=भांगरी	६६२
शीतपित्ते-	
कुलत्थ=कुण्ठी	३८६
दीप्यकम्=अजमे।	५६०
मूलकम्=मूले।	७४
शीतलायाम्-	
गोजिह्वा=गण्डुली	६६६
श्लीपदे- [हाथीपशु]	
अपराजिता=गरली	३८५
खदिर=खैर	४५४
गुडुची=गुण्डा	३२
चित्रक=चित्रा	६८५
जिगिनी=भवेदी	२६७
पलाश=आमरी	३७०
पूतिकरंज=कांक्ष	४००
बाकुची=आमची	३२६
बोजक=भीये।	३६५
महाबला=महापला	१३२
वन्ध्याककांटकी=वांजली कंठडी	५५६
सषप=सरसप	७८
शुक्रनामनेत्ररोगे- (आमजुं दुधुं)	
अपराजिता=गरली	३८४
कर्पूर=कपूर	१२५
शुक्रमेहे-	
अर्जुन=सागर	४८८

शुक्रवृद्धयर्थम्-	
मालमला=श्रीभगे।	१५४
शुक्रवैवर्पनाशने-	
मधूक=महुडा	६६३
शुक्रस्तंभने-	
शरपुंज=शरपंभा	३३०
शुक्ले-	
विभीतक=अहेदां	४६३
शुष्कार्शःसु-	
भल्लातक=नीलाभा	३०१
मूलक=मूले।	७४
शतपुष्पा=शुवा	६०२
शिमु=सरभवे।	३०६
शुक्रदंष्ट्रोद्भूते ज्वरे-	
कमल=कमल	४६
शूले-	
अगस्ति=अगस्थीये।	३३४
पर्वाह=कांठडी	५६२
धान्यकम्=धाण्डा	६०८
मदनफल=भीटे।	६२१
श्लेष्मशूले-	
शिमु=सरभवे।	३१०
श्वेतपदरे-	
दारुहरिद्रा=दारुहरिद्र	४२
धातकी=धातडी	५२५
शोथे-	
अपराजिता=गरली	३८५
आम्र=आम्र	२८६
कटुतुम्बी=कटुती तुम्बी	५४३
कार्पास=कपास	१४७
गुग्गुलु=गुग्गुलु	२३१
गंजनक=गंजन	५६६
विषा=आमची	४३१

पटोल=पटोल	५३६
विभीतक=भेद	४६३
बिल्व=भीली	२१८
मूलक=भूणे	७४
स्थलपत्र=स्थलपत्र	६३
सुवर्षिका=सुरजमुष्णी	६७४
शेषे—	
गोधुर=गोभर	१८६
स्कंधग्रहप्रतिषेधे—	
बिल्व=भीली	२१८
स्तब्धगात्रे—	
बिन्वा=आंभीली	४३१
स्तनोत्थितायां पीडायाम्—	
स्तन्यवर्धनार्थम्—	
कार्पास=कपास	१४७
यष्टिमधु=येडीमधु	३४६
बिन्वारी=विहारीकंद	४६८
स्तन्यशुद्धौ—	
गुह्यी=भणे	३२
सद्यःप्रसवार्थम्—	
इन्द्रवारुणी=इंद्रायन	५६७
सद्यःसत्त्वसते—	
कर्पूर=कपूर	१२५
सद्योव्रणे—	
आरग्वध=अरभाणे	४१६
नागबला=नागेडी	१७३
यष्टिमधु=येडीमधु	३४५
शिम्बु=सरगवे	३१०
सभिपातज्वरे—	
बदरी=भोरडी	२६८
शिम्बु=सरगवे	३०६
सभिपातोदरे—	
ज्यो तेषमती=भासकांक्षणी	२५७

समुद्रफेनयर्षणजनितशोफे—

पलाश=आभरे	३७०
सर्पदंष्ट्रे—	
कोविदार=काविदार	४४०
सर्पविषे—	
अपराजिता=अरणी	३८४
बिन्वा=आंभीली	४३१
दारुहरिद्रा=दारुहरिद्र	४२
बन्ध्या=बन्ध्या=बांभीली कंडी	५६०
शिरीष=काणोथे सरस	४६३
सर्वज्वरे—	
शिंशपा=सीसभ	३६३
सर्वत्वग्दोषे—	
खदिर=भेर	४५४
सर्वदंतनस्वविषे—	
गोजिह्वा=गोअंभी	६६६
सर्वनेत्ररोगे—	
शिम्बु=सरगवे	३१०
सहजार्शःसु—	
घोषा=कड्यां तुरीयां	५५२
स्वरभेदे—	
खदिर=भेर	४५३
बदरी=भोरडी	२६३
बला=अंभीली	१३१
स्थावरविषप्रतिषेधे—	
खदिर=भेर	४५३
स्थौल्ये—	
बदरी=भेर	२६४
बीजक=भीथे	३६५
स्नायुकरोमे—	
बन्धुल=आवण	४५०
शालमल्ली=शीभणे	१५५
शिम्बु=सरगवे	३१०

सिकतामेहे—

विचक=यि३।

१८५

सिध्मकुष्ठे—

चकमव=कुंवाडीये।

४१०

मूलक=भूणे।

७४

स्त्रोणां अस्यिस्त्रावे—

कमल=कभग

५०

सुखप्रसवार्थम्—

चकमव=कुंवाडीये।

४१०

जीमूतक=कुंउवेध

४७

निम्ब=क्षी५३।

२४०

पाठा=काणी५।

३७

पारिभ्र=पांउरेवे।

३६६

सुरामेहे—

निम्ब=क्षी५३।

२३८

सूर्यावर्ते—

अलंबुषा=भोडीयेकलार

६६८

चकमव=कुंवाडीये।

४११

भंगराज=भांगरे।

६६३

शिरीष=काणीये। सरभ

४६३

स्वेदाममरोधार्थम्—

कुलथ=कगथी

३८८

सोमरोमे—

विचा=भा५क्षी

४३१

संधिकवाते—

इन्द्रवारुणी=धुंवायन

५६६

तगर=तगर

६३४

हरिद्रामेहे—

आरगवध=भरभाणे।

४१५

हृत्पिण्डे—

गुडूची=गणे।

३२

हिकायाम्—(हेउडी)

कपिलथ=कोडी

२१३, २४१

कालमव=कासुंदी

४०६

गुडनक=गो७२

५६८

नामपुरव=ना७केसर

१०८

पचक=५५६

४८१

बीजपूरक=भी७३

२०८

मधुक=भहडे।

६८३

यष्टिमधु=ने७ीमध

३४६

शि =सरभवे।

३०८

हरीतकी=हरडे

४८८

हिकाश्वासयोः—

मूलक=भूणे।

७४

हृत्ते वायो—

विभीतक=भहडे।

४८३

हृत्तूले—

मातुलुंग=भी७३

२०८

हृदयस्थिते वायो—

गुडूची=गणे।

३३

हृदामये—

अर्जुन=सा७५

४८८

हृद्रोगे—

अर्जुन=सा७५

४८८

नागबला=भांगेरी

१७३

यष्टिमधु=ने७ीमध

३८५

क्षतजतृषायाम्—

कार्पास=कपास

१४७

क्षतक्षययोः—

नागबला=भांगेरी

१७३

क्षतक्षणे—

यष्टिमधु=ने७ीमध

३४५

क्षयकासे—

अर्जुन=सा७५

४८८

क्षये—

नागबला=भांगेरी

१७३

नीलिनी=गणा

३२०

सौद्रमेहे—

कदिर=भेर

४५३

